ИЗВЕСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ

ТОМЪ I — СВЕЗКА II.

1921—1922

съ 153 образа въ текста и 4 таблици

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

TOME I — FASCICULE II.

1921—1922

avec 153 figures dans le texte et 4 planches

СОФИЯ — SOFIA
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR
1924

Printed in Bulgaria

Digitized by Google

ISRL
BGS
v.1-3

UNIV. OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

Съдържание

Стр.

Филовъ, Б. Две бронзови статуйки на Аполона 1

Велковъ, Ив. Релиефъ съ циркови игри отъ София 21

Дяковичъ, Б. Халщатски и латенски фибули въ Археологическия музей при Народната Библиотека въ Пловдивъ 31

Дяковичъ, Б. Находки изъ некропола на античния Пловдивъ 41

Мушмовъ, Н. А. Нови български монети съ двуглавъ орелъ 61

Поповъ, Р. Некрополътъ при с. Байлово, Софийско 68

Златарски, В. Н. Моливдовулъ на Самуила Алусиана 86

Грабаръ, А. Болгарскія церкви-гробницы 103

Кацаровъ, Г. И. Паметници на религиозния синкретизъмъ въ стара Тракия 137

Златарски В. Н. Къмъ историята на открития въ мѣстностьта Патлейна старъ български монастирь 146

Миятевъ, Кр. Мозаики отъ Трапезица 163

Мушмовъ, Н. А. Сребърни монети отъ Асѣня II и Георги I Тертеръ . . 177

Протичъ, А. Сѫщность и развитие на българската църковна архитектура 186

Игнатиевъ, Ат. Градището при с. Комарево, Карнобадско 206

Господиновъ, Ю. Стари водопроводи въ Преславъ 216

Археологически вести. — Археологическитѣ изучвания въ Тракия и Македония презъ време на общоевропейската война 1916—1918 год. (Б. Ф.). — Римски находки отъ околностьта на София въ Британския музей (Б. Ф.). — Къмъ съкровището отъ Изгерлии (Б. Ф.). — Единъ почетенъ надписъ отъ Месемврия (Г. И. Кацаровъ). — Къмъ Известия VII стр. 8 (Г. И. Кацаровъ). — Стара гробница при с. Тракиецъ, Хасковско (С. П. Стефановъ). — Портретъ на Българския царь Борисъ I въ Римъ (А. Грабаръ). — Миниатюритѣ на Манасиевата хроника въ Ватиканската библиотека (Б. Ф.). — Миниатюритѣ въ Мадридския Скилица, относящи се до българската история. — Фрескитѣ въ църквата Св. Георги въ София (Б. Ф.). — Църковни старини въ Костенецъ (Б. Ф.). — Не Στενήμαχος, а Στενίμαχος (П. Чилевъ). — По въпроса за мѣстонахождението на крепостьта Маркели (Ив. Пандалеевъ). — За мѣстото на Никифоровата катастрофа въ 811 год. (Б. Ф.). — Ернестъ Бабелонъ † (Н. А. Мушмовъ) 223

Колективни находки на монети презъ 1921—1922 г. (съобщава Н. А. Мушмовъ) 239

Новооткрити старини (съобщава Ив. Велковъ) 244

Оценки и библиография. — Г. И. Кацаровъ, Царь Филипъ II Македонски (К. Стояновъ). — Fr. Poland, E. Reisinger und R. Wagner, Die antike Kultur (Г. И. Кацаровъ). — U. von Wilamowitz-Moellendorff, J. Kromayer und A. Heisenberg, Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer (Г. И. Кацаровъ). — В. П. Бузескул, Открытія XIX и начала

944206

Digitized by Google

XX века въ области исторіи древняго мира (Г. И. Кацаровъ). — Max Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven (Ст. Младеновъ). — E. Babelon, Les monnaies grecques (Н. А. Мушмовъ). — Нови книги относящи се до археологията на България 251

Таблици

I. Бронзова статуйка на Аполона отъ Стара-Загора.

II. Глава отъ сжщата статуйка.

III. Бронзова статуйка на Аполона отъ Ямболъ и сребърна монета отъ Антигона Гонатасъ.

IV. Мряморенъ релиефъ съ циркови игри отъ София.

Digitized by Google

Table des matières

(v. le résumé en français ou en allemand à la fin de chaque article).

page

Filow, B. Deux statuettes en bronze d'Apollon 1

Welkow, Iw. Un relief de jeux de cirque de Sofia 21

Diacovitch, B. Fibules hallstattiennes et de l'époque de la Tène au Musée archéologique de la Bibliothèque Nationale de Philippople 30

Diacovitch, B. Trouvailles dans la nécropole de l'antique Philippople . . . 41

Mouchmoff, N. A. Nouvelles monnaies bulgares avec l'aigle bicéphale . . 61

Popow, R. La nécropole près du village de Bailovo, arr. de Sofia 68

Zlatarski, V. N. Le molybdoboule de Samuel Alousianos 86

Grabar, A. Les églises sépulcrales bulgares 103

Kazarow, G. I. Quelques monuments relatifs au syncrétisme religieux de l'ancienne Thrace 137

Zlatarski, V. N. Sur l'histoire du monastère à Patléïna près de Preslav . . 146

Miateff, Kr. Mosaïques de Trapésitza (Tirnovo) 163

Mouchmoff, N. A. Monnaies d'argent d'Assen II (1218-1241) et de Georges Terter (1279-1292) 177

Protitch, A. L'architecture religieuse bulgare 186

Ighnatieff, A. Ruines de forteresse près du village de Komarévo, arr. de Karnobad 206

Gospodinoff, J. S. Anciens conduits d'eau à Preslav 216

Nouvelles archéologiques. — Les recherches archéologiques en Thrace et en Macédoine pendant la guerre mondiale 1916-1918 (B. F.). — Trouvailles romaines des environs de Sofia au Musée Britannique (B. F.). — A propos du trésor d'Izgherli (B. F.). — Inscription honorifique de Mésembria (G. I. Kazarow). — Remarques sur les inscriptions publiées dans le „Bulletin" VII p. 8 (G. I. Kazarow). — Ancien tombeau près du village de Trakiètz, arr. de Hascovo (S. P. Stefanoff). — Portrait du roi bulgare Boris I à Rome (A. Grabar). — Les miniatures du manuscrit bulgare de Manassès à la bibliothèque Vaticane (B. F.). — Les miniatures relatives à l'histoire bulgare dans le manuscrit de Skylitzès à Madride. — Les fresques de l'église de Saint-Georges à Sofia (B. F.). — Antiquités ecclésiastiques de Kosténetz-Bania (B. F.). — Pas Στενήμαχος, mais Στενύμαχος (P. Tchileff). — L'emplacement de la forteresse de Markelli (J. Pandaléeff). — L'endroit du débâcle de l'empereur Nicéphore en 811 (B. F.). — Ernest Babelon † (N. A. Mouchmoff) 223

Trésors de monnaies trouvés en Bulgarie pendant 1921-1922 (N. A. Mouchmoff) . 239

Découvertes archéologiques en Bulgarie pendant 1921-1922 (Iw. Welkow) . . . 244

Bibliographie. — G. I. Kazarow, Le roi Philippe II de Macédoine (en bulgare. — K. Stoianoff). — Fr. Poland, E. Reisinger und R. Wagner, Die antike Kultur (G. I. Kazarow). — U. von Wilamowitz-Moellendorff, J. Kromayer und A. Heisenberg, Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer (G. I. Kazarow). — V. P. Bouseskoul, Les découvertes relatives à l'histoire du monde antique pendant le XIX-e et le commencement du XX-e

Digitized by Google

siècle (en russe. — G. I. Kazarow). — Max Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven (St. Mladenoff). — E. Babelon, Les monnaies grecques (N. A. Mouchmoff). — Publications nouvelles concernant l'archéologie bulgare 251

Table des planches et des illustrations

Pl.

I. Statuette en bronze d'Apollon, provenant de Stara-Zagora (Sofia, Musée National).
II. La tête de la même statuette.
III. Statuette en bronze d'Apollon, provenant d'Iambol, et monnaie d'argent d'Antigonos Gonatas (Sofia, Musée National).
IV. Bas-relief en marbre, provenant de Sofia et représentant jeux de cirque (Sofia, Musée National).

Fig. page

1. Statuette en bronze, provenant de Stara-Zagora (Sofia, Musée National) 4
2. La tête d' Apollon de Belvedère (Rome, Musée Vatican). 6
3. Statue en marbre d'Apollon („Apollino"; Florence) 7
4. Tête en marbre d'Apollon(Rome, Musée Barracco). 8
5. La tête da la statuette en bronze d'Apollon de Stara-Zagora (Sofia, Musée National) 10
6. La tête d'Apollon Sauroctone (Paris, Musée du Louvre) 11
7. Statue en marbre du satyre versant à boire (Rome, Musée National) 12
8. Statue en marbre d'Apollon (Florence, Palazzo Vechio) 13
9. Statuette en bronze d'Apollon, provenant d'Iambol (Sofia, Musée National) . . . 15
10. Bas-relief en marbre de Constantinople 25
11. Partie inférieure du diptyque en ivoire de Stilicho (Paris, Musée du Louvre) . . 25
12. Partie inférieure de diptyque en ivoire du consul Aréobinde 26
13. Bas-relief de Hamidié (Constantinople, Musée Ottoman) 27
14. Fresque de l'église de Sainte-Sophie à Kieff 28
15. Fibules en bronze et couteau en bronze de Chiroca-Laca dans les Rhodopes . . 32
16-22. Fibules en bronze de Lakavitza dans les Rhodopes 32-37
23 a. Fibule en argent d'Aïtos 37
23 b. Fibule en bronze; provenance inconnue 37
24. Fibule en bronze des environs de Stara-Zagora 38
25. Fibules en bronze d'Aïtos et des environs de Stara-Zagora 39
26. Fibule en bronze; provenance inconnue 39
27. Plan d'un tombeau en brique de l'époque romaine, découvert à Philippople . . 43
28. Coupe verticale du même tombeau 43
29. Flacons en verre de Philippople 45
30. Couvercle en bronze d'un miroir de Philippople 45
31. Flacon en verre de Philippople 48
32. Lampe en argile „ „ 48
33. Flacon en verre „ „ 49
34. Cuiller en bronze „ „ 49
35. Bague en bronze „ „ 49
36-39. Vases en bronze de „ 50-52
40. Clochette en bronze et lampe en argile de Philippople 53
41. Bracelet en argent de Philippople 54
42. Statuette en argile de Venus de Philippople 54
43. Amoulette en or de Philippople 56
44-48. Monnaies en bronze du roi bulgare Georges Terter I (1279-1292) 62-63
49. Carte des environs du village de Baïlovo, arr. de Sofia. 70

Digitized by Google

Fig. page
50. Plan de la nécropole de Baïlovo 70
51. Plan du tumulus I près de Baïlovo 71
52. Le tombeau dans le tumulus I près de Baïlovo 71
53-56. Vases en argile du même tumulus 72-73
57. Vase en argile du tumulus II 73
58. Plan du tumulus IV près de Baïlovo 74
59. Vase en argile du tumulus IV 74
60. Fragments d'une épée en fer du tumulus IV 75
61. Bagues en bronze du tumulus V 75
62. Le tombeau et tessons du tumulus VI près de Baïlovo 76
63. Objets en fer du tumulus VI 76
64. Plan du tumulus VIII près de Baïlovo 77
65. Le tombeau du même tumulus 77
66. Lance en fer du même tumulus 77
67-68. Objets en fer du même tumulus 78
69-73. Vases en argile et tessons du même tumulus 78-79
74. Tubes en fer du tumulus IX 79
75. Anneaux en fer du même tumulus 80
76. Tessons du tumulus X 80
77. Lance en fer des environs de Baïlovo 80
78. Epée en fer „ „ „ „ 80
79. Molybdoboule de Samuel Alousianos (Sofia, Musée National) 86
80. Fragment d'étoffe copte avec représentations d'églises-martyres 104
81. L'église sépulcrale au couvent de Batchkovo; façade ouest 106
82. L'église sépulcrale au couvent de Batchkovo, façade sud 107
83. Coupes transversale et longitudinale de l'église sépulcrale au couvent de Batchkovo . 109
84. Plans des deux étages de l'église sépulcrale au couvent de Batchkovo 110
85. Le mausolée des Bagratides au couvent de Hochavanque, Arménie; façade est (d'après Strzygowski) 112
86. Le même mausolée; façade ouest (d'après Strzygowski) 113
87. Eglise à Amagkhou, Arménie (d'après Strzygowski) 114
88. Façade ouest de la basilique à Kalb-Louche (d'après de Vogüé, La Syrie Centrale) 116
89. L'église sépulcrale au couvent de Batchkovo; détails de la façade sud 117
90. L'église au village de Boïana, près de Sofia; façade sud 118
91. Coupe longitudinale de l'église de Boïana 119
92. Coupe transversale de l'église de Boïana 120
93. Plan de l'église de Boïana 121
94. Plan de l'église sépulcrale à Termessos, Asie Mineure (d'après Heberday et Wilberg) 122
95. Plan de l'église sépulcrale à Utchaïak, Asie Mineure (d'après Strzygowski) . . . 123
96. Plan et coupe longitudinale de l'église creusée dans les rochers près de Guermé, Asie Mineure (d'après Stzygowski) 124
97. Plan de l'église à Nicopole, Bulgarie (d'après Ouspenski, Aboba-Pliska) 125
98. L'église d'Assen II près de Stanimaka, Bulgarie; façade sud 127
99. Plans des deux étages de l'église d'Assen II près de Stanimaka 128
100. Coupe longitudinale de l'église d'Assen II près de Stanimaka 129
101. Coupe transversale de l'église d'Assen II près de Stanimaka 130
102. L'église de Chogkhakata à Vagkharchahate, Arménie (d'après Strzygowski) . . . 131
103. Bas-relief en plombe de Rébro, arr. de Tirn (Sofia, Musée National) 137
104. Fragment d'un bas-relief en marbre de Staklen (Novae) près de Svichtov (Svichtov, Ecole de commerce) 144
105. Lettres cyrilliques et glagolitiques sur les fragments de terre cuite emaillée, provenant de Patléïna près de Preslav (Preslav, Musée archéologique) 156

Digitized by Google

Fig. page
106. Fragment d'une mosaïque de Trapésitza (Tirnovo) 165
107-109. Monnaies en argent du roi bulgare Assen II (1218-1241) 177-178
110-111. Monnaies en argent du roi bulgare Geoges Terter I (1279-1292) 178-179
112. Monnaie en argent du roi bulgare Michel Assen (1246-1257) 179
113. Plan de la basilique d'Aboba (IXe siècle) 188
114. L'ancienne Métropolie à Mésembria (IXe siècle) 189
115. Plan d'une ancienne basilique, découverte récemment à Mésembria (Xe siècle) . 189
116. Plan de l'église du roi Samuel à Prespa, Macédoine (Xe siècle) 190
117. Plan de l'église de Sainte-Sophie à Sofia (XIIe siècle) 191
118. Plan de l'église de Patléïna près de Preslav (IXe siècle) 191
119. L'église de Saint-Gherman près de Prespa, Macédoine (fin du Xe siècle) 192
120. L'église sépulcrale au couvent de Batchkovo, bâtie en 1084 193
121. L'église de Saint-Jean à Mésembria (XIe siècle) 194
122. L'église de Saint-Clément à Ochrida, Macédoine, bâtie en 1295 195
123. L'église de Saint-Dimitri à Tirnovo (XIIe siècle) 195
124. Plan de l'église de Saint-Clément à Ochrida, Macédoine, bâtie en 1295 196
125. La nouvelle Métropolie (Saint-Georges) à Mésembria (XIe siècle) 197
126. L'église des saints Constantin et Hélène à Ochrida, Macédoine (XIe siècle) . . . 197
127. Plan de l'ancienne église à Nicopole (XIIe siècle) 198
128. L'église au couvent de Zémène (XIVe siècle) 199
129. L'église du Pantokrator à Mésembria (XIVe siècle) 199
130. L'église au couvent de Vélussa près de Stroumitza (XIVe siècle) 200
131. L'église au couvent de Poganovo près de Tzaribrod (XIVe siècle) 201
132. Plan de l'église principale au couvent de Rila 202
133. L'église principale au couvent de Rila, bâtie en 1833—1837 202
134. Plan de la forteresse de Komarévo, arr. de Karnobad 208
135. Objets en bronze et en fer, provenant de la forteresse de Komarévo 210
136. Objets en argile du même endroit 211
137. Lampes en bronze et en argile du même endroit 212
138. Plan de l'édifice principal de la forteresse de Komarévo 213
139. Bague en bronze avec inscription byzantine, provenant de la forteresse de Komarévo 213
140. Coupe transversale du grand conduit d'eau à Preslav. 218
141. Inscription honorifique de Mésembria (Sofia, Musée National) 230
142. Fresque avec le portrait du roi bulgare Boris (?) à Rome (d'après Ciampini) . . . 232
143. Plan d'une partie de l'ancienne enceinte de Sofia 244
144. Bas-relief en marbre de Néméside, provenant de Grigorévo, arr. de Sofia (Sofia, Musée National) 244
145. Statuette en bronze de Venus, provenant de Sadovètz, arr. de Pléven (Sofia, Musée National) 246
146. Statuette en bronze d'un ours, provenant de Hlévéné, arr. de Lovetch (Sofia, Musée National) 246
147. Statuette en bronze d'un buffle, provenant de Voditza, arr. de Popovo (Sofia, Musée National) 247
148. Fragment d'une statue en marbre, provenant de Hissar-Bania, arr. de Philippople. 248
149. Inscription grecque du même endroit 248
150. Bas-relief funéraire en marbre, provenant des environs de Nevrokop 249
151. Masque en bronze, provenance inconnue (Sofia, Musée National) 250
152. Manche en bronze, provenance inconnue (Sofia, Musée National) 250
153. Anse en bronze, provenance inconnue (Sofia, Musée National) 250

Digitized by Google

Bulgarski arkheologicheski institut Sofia

ИЗВЕСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

ТОМ I — СВЕЗКА I.

1921—1922

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

TOME I — FASCICULE I.

1921—1922

СОФИЯ — SOPHIA
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR
1922

Digitized by Google

Съдържание

стр.

Филов, Б. Две бронзови статуйки на Аполона 1

Велков, Ив Релиеф с циркови игри от София. 21

Дякович, Б. Халщатски и латенски фибули в Археологическия Музей при Народната Библиотека в Пловдив 31

Дякович, Б. Находки из некропола на античния Пловдив 41

Мушмов, Н. А. Нови български монети с двуглав орел. 61

Попов, Р. Некрополът при с. Байлово, Софийско. 68

Златарски, В. Н. Моливдовул на Самуила Алусиана 86

Грабар, А. Българскія Църкви-Гробницы. 103

Table des matières

page

Filow, B. Deux statuettes en bronze d'Apollo. 1

Welkow, Iw. Un relief de jeu de cirque de Sofia 21

Diakovitch, B. Fibules hallstattiennes et de l'époque de la Tène au Musée archéologique de la Bibliothèque National de Philippople 30

Diakovitch, B. Trouvailles dans la nécropole de l'antique Philippople . . . 41

Mouchmoff, N. A. Nouvelles monnaies bulgares avec l'aigle bicéphale. . . 61

Popow, R. La nécropole près du village Bailovo 68

Zlatarsky, V. N. Le Molybdoboule de Samuel Alousianos. 86

Grabar, A. Les églises sépulcrales bulgares 103

Digitized by Google

Две бронзови статуйки на Аполона

(с табл. I—III)

от **Б. Филов**

Народният музей в София притежава една твърде богата сбирка от антични бронзови статуйки, която брои вече повече от 400 екземпляра. Болшинството от тези статуйки са груби местни произведения, които са били поднасяни като оброчни дарове в светилищата на разни божества, и нямат някакво особно художествено значение. Между тях обаче се намират и някои екземпляри, които заслужават по-голямо внимание било поради тяхните големи художествени качества, било пък поради това, че те представят някои особни типове и мотиви за гръко-римските божества.

До сега е обнародвана само една твърде малка част от този богат археологически материал.[1]) Неговото голямо научно значение ще може да се изтъкне само тогава, когато той бъде обработен изцяло, като се разгледа подробно не само в техническо и в художествено-историческо отношение, но така също и в връзка с историята на античната религия Това нещо ще може да стане най-добре под формата на един подробен научен каталог на въпросните статуйки, който би трябвало да се издаде от страна на Народния музей, толкоз повече като се вземе пред вид, че обнародването на подобни каталози влиза в задачите на музея. Преди обаче да стане това, необходимо е, някои от по-важните статуйки, които представят особен интерес за историята на античното изкуство, да бъдат разгледани монографично, за да могат да се проучат по-подробно и ония свързани с тях по-общи въпроси, които не могат да се включат в рамките на един каталог.

В настоящата си статия ще се занимаем с две необнародвани още статуйки на Аполона от сбирката на Народния музей, които заслужават

[1]) Гл. S. Reinach, Statuettes de bronze du Musée de Sofia, Revue archéol. 1897 II стр. 224 сл.; 1899 I стр. 118 сл.; ср. II стр. 61 и 71. Отделни статуйки са обнародвани по разни случаи, повечето в връзка с други археологически материали от България. Статуйките, постъпили през последните години в музея, са обнародвани в Известията на Археол. Друж., в отдела Новооткрити старини.

Digitized by Google

особно внимание и принадлежат безспорно кѫм най-значителните паметници от този род.[1])

I

Според едно сѫобщение на Ив. М. Гургуриев до Народния музей, ноговият сѫсед намерил на 10 октомври 1901 год в нивата си юго-западно от Стара-Загора една бронзова статуйка на Аполона. Наскоро след това тази статуйка била откупена от тогавашния директор на девическата гимназия в Ст. Загора, Ат. Кожухаров, който я подарил на дружеството за безплатните трапезарии при сѫщата гимназия. Управлението на Народния музей, щом като узнало за тази находка, започнало преговори, за да откупи статуйката за сбирките на музея. Станало нужда да се намеси и М-ството на Народното Просвещение, додето най-после дружеството за безплатните трапезарии се сѫгласило да отстѫпи статуйката на музея срещу една сума от 1999 лева (гл. архивата на музея, изх. № 589 от 1901 год. и дело № 1 стр. 195 – 217). По такѫв начин статуйката постѫпила в музейните сбирки в края на декември 1901 год. и е записана в инвентара на старовековния отдел под № 2904.

Вѫрху обстоятелствата, при които е била намерена статуйката, се знае твѫрде малко. Гургуриев, в писмото си до музея, споменава, че на местото, дето била намерена статуйката, имало „тухли и камѫни наоколо колкото един харман с урусан по тях“. От това се вижда, че статуйката е била намерена в развалините на някаква стара сграда. Обаче тогава на са били направени на това място никакви разкопки, нито от намервачите, нито от страна на Народния музей. Г-н Ат. Кожухаров, сега председател на Археологическото Дружество в Ст.-Загора, кѫм когото се отнесох за по-подробни сведения, има любезността да ми сѫобщи следното: Статуйката била намерена около 800 м. западно от така наречената Берекетска могила, която се пада около 3 километра южно от Стара-Загора, и то поставена отвесно в една много малка могилка, висока около един метѫр над околния терен. Тя се намирала само 25—30 см под нивото на могилката и била закачена от ралото при разораване на могилката. Откриването на статуйката е станало следователно случайно. Ако се вземат в сѫображение и показанията на Ив. Гургуриев, то очевидно е, че могилката, в която е намерена статуйката, не е била погребална, а се е образувала от остатѫците на разрушена стара постройка.

[1]) Една интересна статуйка на Атина от Св. Кирилово разгледах по сѫщия начин по-рано в Изв. на Археол. Друж. I 1910 стр. 16 сл. и Revue archéol. 1915 I стр. 13 сл.

Digitized by Google

Трябва да се съжалява, че това място не е било изследвано на времето си по-подробно, тъй като тогава сигурно щяха да се установят някои обстоятелства, въз основа на които да може да се определи по-точно и датата на статуйката. На всеки случай г-н Кожухаров с право предполага, че тази находка ще да се намира в някаква връзка с близката Берекетска могила, за която той дава следните интересни сведения. „По насипа си тя е плоска и по нищо не се различава от селищните могили, останали от предисторическите времена Изобилните извори северно от нея и пълноводната чешма до източния й склон, която образува големи блата и буйни ливади южно от нея, говорят в полза на предположението, че в предисторическо време е живял на нея оседливият човек. По форма тя е елиптична, с диаметър от запад към изток 168 м и от север към юг 130 м. Диаметърът на равнището й от запад към изток е 76 м., а от север към юг 60 м. Височината й е 10·5 м Тези данни са точни, защото са снети от инженера при общината."

„През турско време могилата е била разкривана и от нея турци и българи са вадили профилувани камъни за градеж. Така през 1834 год. е построена църквата Св. Николай, а по-късно до нея — петокласното мъжко училище. То беше на три етажа; за да се възлезе на средния етаж, учениците се покачваха по осем стъпала, разположени на двете страни на вестибюла; тези 16 стъпала от брусов камък, дълги по два метра, са били извадени от могилата; по тях се е влизало във вътрешността й — сграда. Според разказа на очевидци, сградата в могилата била четвъртита с дължина от запад към изток. Когато е била открита, в нея са били намерени до една й кът около една крина мозаични разноцветни камъчета, а от противоположния кът са били извадени също толкоз кремъчни ножове от каменния период. До колко тези разновидни находки се съгласуват, оставам Вам да правите заключение. Стари хора разказват, че до когато могилата е стояла отворена, ред години е служела на овчари за пладнище на овцете. Сега отворът е засипан и цялата повърхнина е засята с пшеничена култура. Мястото, дето е бил отворът, и сега личи; там стои един конгломерат — сцепление от ломени камъни и хоросан, замесен от варово мляко, пясък и чукани керамиди."

„В руско-турската война могилата беше използувана в сражението при Стара-Загора от турците, които изкачиха на нея една батарея и с кръгли 24 см. бомби обстрелваха града. Не ще бъде излишно да Ви явя, че зидът на източната страна на сградата трябва да е изцяло здрав

Digitized by Google

и наверно е само 25—30 см. под повръхнината, защото пролетно време, когато посевът се надигне на 40—50 см., посоката му се очертава ясно — над него растителността остава ниска, слаба и жълтеникава."

Обр. 1. — Бронзова статуйка на Аполона от Стара-Загора.

От тези сведения на г-на Кожухарова става явно, че Берекетската могила, която по всичко изглежда да произлиза от предисторическо селище, е съдържала в по-късно време някаква голяма постройка, която би трябвало да се изследва по-подробно, за да се определи поне по-точно нейната дата. Това обстоятелство не е без значение и за преценката на нашата статуйка, която, както видяхме, е намерена близо до могилата. От него се вижда поне толкова, че статуйката ще трябва да се свърже с разцвета на Стара-Загора през античната епоха, който се пада едва във времето на римската империя, по-точно в II и III век сл. Хр., когато градът от времето на императора Траяна (98—117 год.) започва да носи името Augusta Traiana[1]) и наскоро добива правото да сече и автономни монети.[2])

Нека сега разгледаме по-подробно самата статуйка (табл. I и II и обр. 1).[3]) Тя се отличава не само по своите големи художествени качества, но така също и по значителните си размери

[1]) За старата история на града гл. главно Иречекъ, Пътувания стр. 161 сл. Ср. и Д. Илковъ, Приносъ къмъ историята на градъ Стара-Загора, Пловдивъ 1908, стр. 8 сл. Иречек с право предполага, че селището е съществувало и преди римската епоха и че то още тогава се е казвало Beroe, с което име градът започва да се означава наново от края на III в. сл. Хр. Паметниците, открити до сега в Стара-Загора, датират обаче изключително от римската епоха.

[2]) Монетите на Augusta Traiana започват от императора Марк Аврели (161—180 г.) и траят до времето на Галиена (253—268 год.).

[3]) Кратко съобщение за нея с една неудовлетворителна репродукция дадох в Архивъ на М-вото на Нар. Просв. I 1910, кн. I стр. 323.

Digitized by Google

(вис. 50 5 см.). Представен е Аполон прав, съвършено гол, с глава наведена малко към лявото рамо и с поглед отправен мечтателно в далечината. Десният крак, който е отчупен малко по-доле от коляното, е облекчен и е поставен малко на страна. Дясната ръка е дигната на височина на рамото и е пригъната към гърдите. Пръстите ѝ, от които показалецът липсва, са свити така, като че ли са държали някакъв общ предмет (обр. 1). Лявата ръка, която е била спусната надолу, е била счупена до рамото още в старо време. Парчето, което е прилепено сега на това място, се дължи на стара поправка на статуйката. На местата, дето лявата ръка и десният крак са счупени, се забелязват правилни четвъртити, отпосле запълнени врязвания, които указват на обикновените поправки при изливането на статуйката. Заслужава внимание обстоятелството, че тя се е счупила тъкмо там, дето са били слабите ѝ места вследствие на тези поправки. Статуйката има хубава и лъскава тъмнозелена патина. Нейната повърхност е отлично запазена, ако се не смятат няколко драсканици, като тези напр. по дясната буза, шията и дясната част на гърдите, нанесени с остро оръдие, вероятно с ралото, при откриването на статуйката.

Голямото значение на статуйката от Стара Загора се заключава преди всичко в обстоятелството, че тя ни дава един съвършено нов статуарен тип на Аполона, тъй като между запазените днес изображения на този бог не се среща нито едно, което да се схожда напълно с нея. Че статуйката представя действително Аполона, се вижда най-добре от прическата на изобилната и дълга коса, която в този си вид е типична за него. Предната част на косата е дигната нагоре и е завързана над челото, което по такъв начин добива широка триъгълна форма. От страни косата е прибрана и завита в два кичура, които покриват горната част на ушите, а отзад тя е дигната пак нагоре и е завързана навътре над тила.

В по-старите произведения на старо-гръцкото изкуство Аполон се явява обикновено с дълга коса, която пада свободно върху плещите, или пък е увита отзад около един обръч, който окръжава главата, както е напр. случаят при мраморната статуя на Аполона от западния фронтон на храма на Зевса в Олимпия. Една нова, съвсем женска прическа, с две букли над ушите, намираме за пръв път в статуята на Аполона Савроктона от Праксителя (обр. 6). Характерното превързване на косата над челото, което отличава и нашата статуйка, се среща малко по-

Digitized by Google

кжсно,[1]) а именно при Белведерския Аполон вжв Ватиканския музей (обр. 2), чийто оригинал се приписва сега обикновено на Леохарес,[2]) един от видните атински майстори, който е взел участие в украсяването на мавзолея в Халикарнас и е работил следователно около средата на IV век пр. Хр. От главата на Белведерския Аполон притежаваме още една реплика в така наречената глава Steinhäuser в Базелския музей,[3]) която изглежда да стои по-близо до пжрвоначалния оригинал и която се отличава по това, че в нея фризурата на Аполона е по-проста и естествена, отколкото вжв Ватиканската статуя. По-нататжк трябва да се споменат двете глави на Аполона в Британския музей в Лондон, които произхождат от колекциите Pourtalès и Castellani.[4]) Те са вариации на типа на Белведерския Аполон по вкуса на елинистическата епоха, приблизително от пжрвата половина на III век пр. Хр., и се отличават по своята голяма театралност и патетичност.

Обр. 2. — Глава на Белведерския Аполон. Мрямор. (Рим, Ватикански музей).

Ако сравним всички тия глави с главата на Аполона от Стара-Загора, ще констатираме, че при нашата статуйка прическата е много по-проста и по-естествена, отколкото вжв всички изброени случаи. Тя стои много по-близо до главите от репликите на така наречения Лицейски Аполон, чийто оригинал се приписва на Праксителя или на някой от неговите подражатели.[5]) От тази статуя, която според Лу-

[1]) Подобно превжрзване на косата над челото намираме още в известната статуя на Аполона с китарата в Мюнхенската глиптотека, така наречената Барберинска муза, чийто оригинал се приписва на края на V век пр. Хр. Самата статуя обаче е по-кжсно копие, приблизително от времето на Августа (гл. Furtwaengler, Beschreibung der Glyptothek 1900, стр. 189). Вжзможно е следователно копистжт в това отношение да не е се приджржал точно в оригинала. — В женски статуи превжрзването на косата над челото срещаме сжщо така едва през IV век (Furtwaengler, Sammlung Sabouroff, текст кжм табл. XXII; ср. Beschreibung der Glyptothek стр. 191).

[2]) Collignon, Gesch. der griech. Plastik II 338; Klein, Gesch. der griech. Kunst II 378, III 284; Springer-Wolters, Handbuch der Kunstgesch. I, 11-то изд. 1921, стр. 329.

[3]) Collignon, цит. сжч. II 341 сл.; Klein ц. с. II 378 и III 285. Изображение на главата дават Furtwaengler у Roscher, Lexikon der griech. и röm. Mythol. I 465 и Winter, Kunstgesch. in Bildern 2. Aufl. I стр. 299, 4.

[4]) Collignon II стр. 490 сл. и обр. 237 и 238.

[5]) Гл. вжрху тази статуя Furtwaengler у Roscher, Lexikon I 460 сл.; Klein, Praxiteles, Lpg. 1898 стр 158 сл. и Gesch. der griech. Kunst II 263 сл.; Collignon, Gesch. der griech. Plastik II 325 и Scopas et Praxitèle, 1907, стр. 96; Perrot, Praxitèle 1905, стр. 67 сл.; Филовъ, Археологически паралели (Сборн. за нар. умотв XXVI 1910) стр. 49.

Digitized by Google

киана[1]) се е намирала в прочутата атинска гимназия Λύκειον, дето Аристотел е държал своите лекции и от дето тя носи името си, са запазени многобройни копия от римско време,[2]) главните екземпляри от които се намират в Лувърския музей в Париж,[3]) в Капитолийския музей в Рим[4]) и в Берлинския музей.[5]) Едно копие от тази статуя се е намирало на времето и в Маркианопол, сегашната Девня, както това се установява от възпроизвеждането на статуята върху монетите на Маркианопол и върху един релиеф, намерен в развалините на същия град.[6])

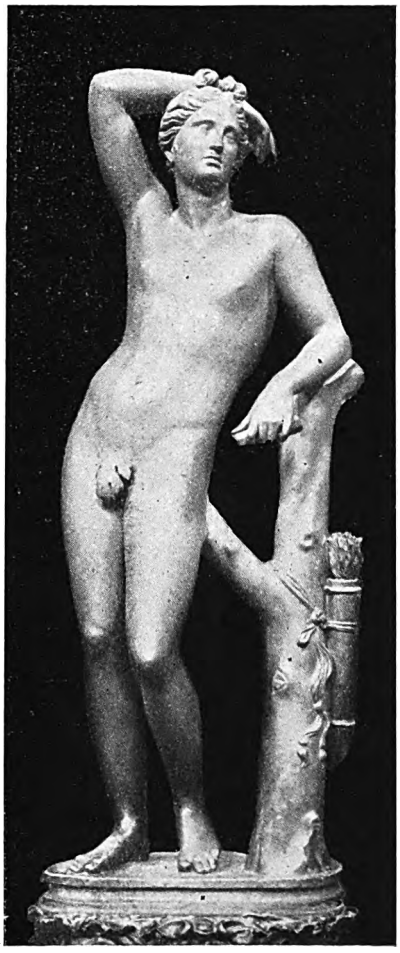

Обр. 3. — Тъй нареченият Аполино. Мрямор. Флоренция.

Между запазените днес реплики на Лицейския Аполон могат да се различат два главни типа: единият представя Аполона като напълно възмъжал вече ефеб, с лък или пък с лира в лявата ръка, подпряна върху дървен пън, а десната сложена върху главата; вторият тип го представя в същата поза, с лък в лявата ръка, обаче в по-млада, още съвсем юношеска възраст. Като главен представител на втория тип служи така наречения Аполино в Уфиците във Флоренция,[7]) който някои считат за по-късна елинистическа вариация на първоначал-

[1]) Anacharsis 7.

[2]) Най-пълна листа на репликите дава Klein, Praxiteles стр. 160 и 162 сл.

[3]) Reinach, Répertoire de la statuaire I 135, 1 и 2; Collignon, Gesch. der griech. Plastik II 325 обр. 154.

[4]) Jones, The sculptures of the Museo Capitolino, Oxford 1912, стр. 346 nº 7 и табл. 86; Helbig, Führer durch die öffentlichen Sammlungen in Rom, 3. Aufl. Lpg. 1912, I 494 nº 878 Ср. и Klein, Paxiteles стр. 170 сл. и обр. 27.

[5]) Beschreibung der antiken Skulpturen in Berlin 1891, nº 44. Главата не принадлежи към тази статуя, а към друга от същия тип.

[6]) Филовъ, Археологически паралели стр. 45 сл.

[7]) Klein, Praxiteles стр. 158 сл. и 178; Gesch. der griech. Kunst II 263 сл.; Amelung, Führer durch die Antiken in Florenz, München 1897, стр. 49 nº 69; Reinach, Rép. I 242, 1—3.

Digitized by Google

ния оригинал,[1]) додето други виждат в него едно точно копие на статуята, за която говори Лукиан.[2]) На всеки случай и двата типа, каквито и да бъдат тяхните отношения помеджу им, принадлежат на кръга на Праксителевото изкуство.

Главата на нашата статуйка се схожда с главите от първия тип на възмъжалия Аполон. Един от най-добрите екземпляри от този тип е мраморната глава в колекцията Barracco в Рим (обр. 4[3]) Действително, при нея косата на Аполона над челото е превързана не във вертикален кичур, но в къса сплитка. Обаче, като оставим на страна тази подробност, и в двата случая ние намираме същата овална форма на лицето, същото високо триъгълно чело, същото пирамидално подигане на прическата над челото, същото третиране на косата отстрани на главата, и, най-после, същото спокойно мечтателно изражение на лицето. В него

Обр. 4. — Мрамо рна глава на Аполона. Рим, Музей Barracco.

липсва онази тънсена изкуственост, онази театралност и патетичност, онази дръзка енергия, които отличават главите от типа на Белведерския Аполон. В нашата статуйка, както и в Лицейския Аполон, е изтъкната не активната, но спокойната, медитативна страна от натурата на Аполона, както тя подхожда напълно за бога на музиката. Това близко родство между двете произведения, което се изразява и в стиловите особности на главите им, показва, че те трябва да произхождат и от една и същa епоха. Това заключение, както ще видим по-нататък, ще се потвърди и от други съображения.

[1]) Furtwaengler y Roscher, Lexikon I 462; Amelung ц. с. стр. 49; Collignon, Scopas et Praxitèle стр. 96.

[2]) Klein, Praxiteles стр. 170 сл. и Gesch. der griech. Kunst II 263 сл.; ср. Helbig Führer 3. Aufl. I стр. 494 и Perrot, Praxitèle стр. 67.

[3]) Helbig, La coll. Barracco табл. 59 и 59a; Klein, Praxiteles обр. 25 и 26.

Digitized by Google

Движенията на Аполона от Стара-Загора на пръв поглед не могат да се обяснят удовлетворително. Десната ръка е дигната високо и е прегъната така, като че ли излива някаква течност. В това отношение статуйката би могла да се сравни напр. с Мюнхенския атлет от края на V век пр. Хр., който сипва дървено масло в лявата си ръка, за да намаже тялото си.[1]) По положението на ръцете още по-близко до нашата статуйка стои една бронзова статуйка на млад атлет от Лувърския музей в Париж, която напомня твърде много произведенията на Поликлета.[2]) Обаче при нея тялото е съвсем право, додето при нашата статуйка то е наведено доста силно към десната страна. Освен това мотивът, който при статуята на един атлет намира пълно оправдание, за Аполона е недопустим. От друга страна положението на десната ръка не може да се обясни и нито с един от атрибутите, които намираме обикновено при Аполона, а именно лък, лира и лаврово клонче. Остава само да се приеме, че десната ръка е била сложена спокойно върху някаква подпорка, така, както това е случаят и с лявата ръка на Лицейския Аполон (ср. обр. 3). По такъв начин би се обяснило много по-добре и навеждането на тялото към десната страна, подигането на десното рамо и издаването на лявия хълбок, които личат особно добре, когато статуйката се гледа от към гърба, по направлението на силно изтъкнатата средна гръбначна линия (табл. I). Наистина, под десната ръка няма запазени следи от подпорка. Обаче, както това често е случаят при бронзови статуйки, тази подпорка, върху която бихме могли да си мислим метната и мантията на Аполона, е могла да бъде излята отделно и прикрепена към подставката, тъй че тя лесно би могла да изчезне безследно. При такава реставрация на статуйката, като вземем пред вид това, което вече казахме за изражението на главата, най-естествено би било да приемем, че в лявата си ръка Аполон е държал лирата, а в десната — плектрона, с който са се удряли струните ѝ, както действително Аполон често е бил изобразяван, или пък, че в лявата си ръка той е държал лъка, а в десната — лаврово клонче.

Тялото на Аполона в статуйката от Стара-Загора е отлично моделирано във всичките му части. Както гръдният кош, така и гърбът са богато разчленени и всички мускули са ясно очертани. Средната гръдна

[1]) Furtwaengler, Beschreibung der Glyptothek стр. 311 no 302; Wolters, Illustrierter Führer, München 1916, стр. 49 и обр. 48; Collignon, Gesch. der griech. Plastik I стр. 508 сл. и обр. 249; Reinach, Rép. I 522,2.

[2]) Reinach, Rép. II 546,3; Mahler, Polyklet und seine Schule, Berlin 1902, стр. 58 и обр. 13; de Ridder, Les bronzes antiques du Louvre, Paris 1913, I стр. 34 и табл XIX 184.

Digitized by Google

линия, както и дълбоката гръбначна линия, следват в красиви извивки движението на тялото. Коремната област е резко разграничена от бедрата, както това е случаят при всички статуи на атлети. При все това формите на Аполона нямат нищо атлетическо. Те са третирани с една необикновена мекота, с едно деликатно преливане и закръгляване на плоскостите, които придават на статуйката особна прелест. Тези особности на моделирането се хвърлят още по-силно в очи, ако наред със статуйката от Стара-Загора поставим една от известните фигури на Поликлета, като напр. Дорифороса или Диадуменоса, които датират от втората половина на V век пр. Хр.

По стил по-близко до нашата статуйка стои бронзовата статуя на така наречения Идолино в Уфиците в Флоренция,[1]) която датира също така от втората половина на V век пр. Хр. и която някои приписват на творчеството на атинските майстори Мирон или Ликиос, додето други я свързват с името на Поликлета. Обаче главата на тази статуя показва един тип съвършено различен от

Обр. 5. — Глава на Аполона от Стара-Загора.

[1]) Amelung, Führer стр. 272 n⁰ 268, дето е цитирана и по-старата литература. Ср. освен това Mahler, Polyklet стр. 70 сл; Collignon, Gesch. der griech. Plastik I 507 сл. и обр. 247 и 248; Springer-Wolters, Handbuch der Kunstgesch. I, 11. Aufl. стр. 284 и обр. 546; Reinach, Rép II 588, 2.

Digitized by Google

нашия, който при това носи повече архаични черти. Явно е следователно, че статуйката от Стара-Загора представя една по-късна фаза от развитието на старогръцкото изкуство, макар нейният стил да е сравнително доста строг и по тази причина да не трябва да се отдалечаваме от първата половина на IV век пр. Хр.

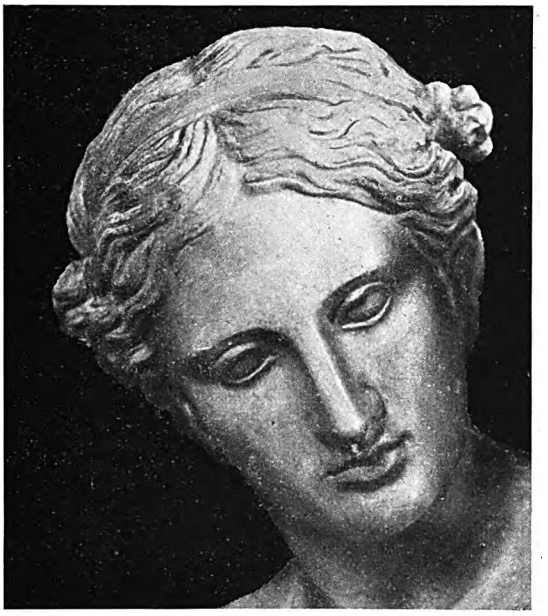

Когато разглеждахме главата на статуйката, ние вече видяхме, че тя се схожда най-много с главата на Лицейския Аполон, който се приписва на школата на Праксителя. Също и други някои особности у нашата статуйка напомнят твърде много изкуството на Праксителя. Най-добре ще се убедим в това, ако я сравним със статуята на сатира-виночерпец, чийто оригинал се брои между най-раншните произведения на Праксителя.[1]) Композицията на фигурите е съвършено еднаква и в двата случая, въпреки различието на сюжетите. И в двете фигури намираме същото положение на краката, същото наклоняване на тялото, същото навеждане на главата

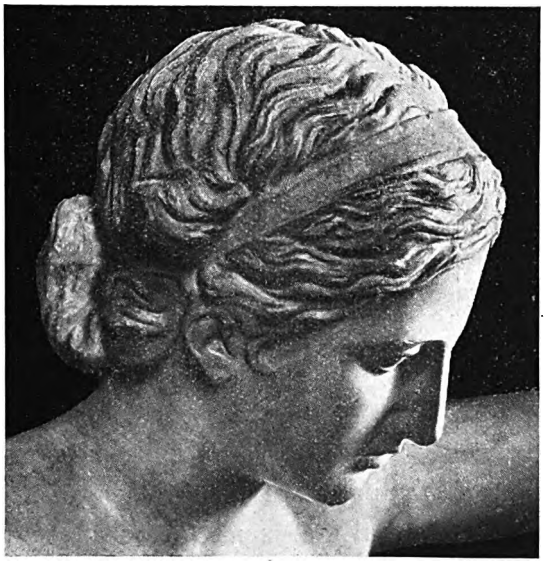

Обр 6 — Глава на Аполона Савроктона. Париж, Лувър.

[1]) Klein, Praxiteles стр. 182 сл. и Gesch. der griech. Kunst II 251; Collignon, Gesch. der griech. Plastik II 282 сл. и Scopas et Praxitèle стр. 74; Perrot, Praxitèle стр. 43; Springer-Wolters, Handbuch I 11. Aufl. стр. 320. — Най-добрите реплики се намират в Народния музей в Рим (Helbi Führer, 3. Aufl. II стр. 103 no 1308; изображения у Klein,

Digitized by Google

кѫм лявото рамо и приблизително сѫщото положение на рѫцете, с тази само разлика, че при сатира дясната рѫка е дигната по-високо. Ако сравним двете фигури по стил, ще констатираме пак пѫлно сходство в начина, по който е третирано тялото и който изтѫкнахме вече по-горе. Кѫм това трябва да се прибави, че и мотивѫт на подпирането на рѫ ката, който приехме за статуйката от Стара-Загора, е особно типичен за творчеството на Праксителя. Той пръв е използувал в широки раз мери този мотив в своите произведения, за да внесе повече движение в линиите при спокойна поза на тялото и да даде на своите фигури онези изящни очертания и тиха мечтателност, които са тѫй характерни за неговото творчество. Сѫщо и главата на Праксителевия Аполон Савроктонос може да се сближи с главата на Аполона от Стара-Загора (ср. обр. 5 и 6). И в двата случая намираме сѫщата красива, продѫл говата форма на лицето, сѫщия изящен профил и сѫщото спокойствие в чертите. Следователно вѫв всяко едно отношение, по стил, по композиция и по настроение, бронзовата статуйка от Стара-Загора се явява като едно произведение, което принадлежи в кръга на Праксителевото изкуство.

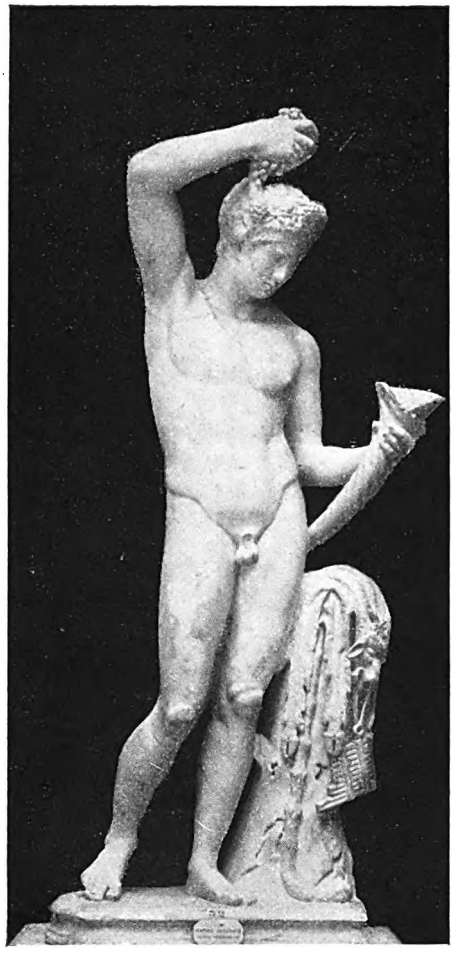

Обр. 7. — Мряморна статуя на сатира-виночерпец. Рим, Народен музей.

От други статуи на Аполона, които по стил се схождат сѫс статуйката от Стара-Загора и които следователно определят по-точно нейното място в историята на античното изкуство, заслужава да се спомене като най-близка малко известната мряморна статуя от Palazzo Vecchio

Praxit. обр. 29; Collignon, Gesch. II обр. 131; Perrot, Praxitèle обр. 7 и др.) и в Дрезден (изображения у Collignon, Scopas et Praxit. обр. 14; Springer-Wolters I обр. 614 и др.).

Digitized by Google

във Флоренция, която също така се датира в първата половина на IV в. пр. Хр.[1]) Тя показва също и в стойката плътно сходство с нашата статуйка, с изключение на десната ръка, която при нея е спусната надолу. Главата обаче, от която друго едно по-хубаво повторение се намира във Венеция,[2]) се различава значително както по тип, така и по изражение. Косите, макар и да са превързани пак над челото, са вчесани нагоре, лицето е по-плътно, очите са по-дълбоки, погледът е по-сериозен и по-съсредоточен. При все това никоя друга от запазените днес статуи на Аполона не стои тъй близко както по стил, така и по композиция до бронзовата статуйка от Стара-Загора. Те имат толкоз много общо помежду си, дето трябва да ги разгледваме като произведения, които имат един и същи общ източник от първата половина на IV в. пр. Христа.

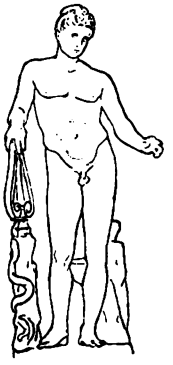

Обр. 8. — Мраморна статуя на Аполона. Флоренция, Palazzo Vecchio.

Остава още да видим, трябва ли да считаме статуйката на Аполона от Стара-Загора за гръцки оригинал или пък за по-късно копие, каквито са болшинството от запазените днес статуи. Отличната изработка на статуйката би накарала мнозина да я обявят за оригинално произведение на някой гръцки майстор от първата половина на IV в. пр. Хр. Обаче самите размери на статуйката биха били вече несъвместими с подобно едно предположение. От друга страна, мъчно би могло да се допусне, че едно оригинално произведение от онова време би могло да попадне в Стара-Загора. Ние вече видяхме по-горе, че обстоятелствата, при които статуйката е била намерена, навеждат на мисълта, че тя произхожда от развалини, които принадлежат на времето на римската империя. Достатъчно е освен това да хвърлим един поглед върху начина, по който е третирана косата, за да се убедим действително, че в случая ние ня маме работа с едно оригинално произведение. Косата е предадена чрез плитки и малобройни вълнообразни вдлъбавания по един начин, който може да се означи по-скоро като живописен, отколкото като пластичен. Той е характерен именно за мрамо рната техника, но не и за

[1]) Amelung, Führer стр. 1 no 2; Reinach, Rép. II 94, 2; ср. Klein, Gesch. der griech. Kunst II 296. Фотография Arndt, Einzelaufnahmen antiker Skulpturen no 823-4, ср. 342. Това последното издание не е ми достъпно, по която причина съм принуден да си послужа за обр. 8 със скицата у Reinach.

[2]) Amelung, ц. с. обр. 1.

Digitized by Google

бронзовата пластика, която предпочита дълбоките врязвания и грижливото цизелиране. Оригиналът следователно, от който нашата статуйка е само намалено копие било от елинистическо, било от ранноримско време, трябва да е бил работен от мрямор. На всеки случай статуйката може да се означи като едно отлично във всяко отношение копие, което не личи да е било повлияно от художествените традиции на по-късните епохи и за което следователно може да се приеме, че предава напълно характера на оригинала. Този оригинал, от който за сега не са известни други повторения, принадлежи, както видяхме, на IV в. пр. Хр. и може с най-голяма вероятност да се припише на школата на Праксителя.

Кога и по какъв начин самата статуйка е попаднала в Стара-Загора, не може да се каже с положителност. На всеки случай с известна вероятност може да се приеме, че това е станало през време на най-голямия разцвет на Тракия като римска провинция, а именно през втория век сл. Хр. Ние знаем, че тъкмо през това време изкуството на Праксителя е станало особено популярно в римските градове в България, някои от които са притежавали копия от най-известните негови произведения.[1]) Статуйката от Стара-Загора, с нейния праксителевски характер, иде да потвърди наново това обстоятелство.

II

През лятото 1899 год. войници от 12 пеши Балкански полк и I пионерна Шуменска дружина, като роботили край юго-източните поли на голямата могила Чатал-тепе при Ямбол, открили голямо количество железни и бронзови антични предмети, които били прибрани в Народния музей (инвентар на старовековния отдел № 1948—2012). Между тези предмети се намират няколко бронзови статуйки-апликации, които са служили като украшение на други предмети, а така също емайлирани бронзови украшения, железни части от колесници, железни юзди, три римски бронзови монети (една от Константина, една от Елена и една неопределена от IV век), както и една бронзова турска монета. На следната година на същото място са били намерени и други предмети, между които е имало пак части от колесници (инв. № 2569—2600). И двете тези находки, които съдържат твърде ценни материали, не са още обнародвани. По тази причина не може да се каже с положител-

[1]) Филовъ, Археологически паралели стр. 79 сл.; ср. Изв. на Арх. Д-во V 1915, стр. 202 сл.

Digitized by Google

ност, дали в случая се касае действително за две отделни находки, или пѫк всички предмети, макар и открити на два пѫти, трябва да се считат като произходящи от една и сѫща находка.

Предметите от пѫрвата находка принадлежат сигурно на кѫсно-римската епоха. Това се вижда не толкоз от намерените заедно с тях монети от IV век, колкото от емайлираните бронзови украшения, които са характерни за III век сл. Хр.

Между предметите на тази находка се намира и една бронзова статуйка на Аполона, висока 25 см., която заслужава особно внимание (табл. III 1 и обр. 9). [1]) Аполон е представен седнал и то така, че десният крак е свит много по вече и е дигнат нагоре, додето лявият крак е отпустнат свободно надоле. Около шията на Аполона е метната мантията му, която покрива само гѫрба му и която на предната страна, вѫрху гѫрдите и под лявата рѫка, е посребрена. Лявата рѫка е спусната надоле и дѫржи края на мантията, а десната рѫка е прострена напред с дланта поставена вертикално и е дѫржала някакѫв сега изгубен предмет. Главата е обѫрната кѫм десната рѫка и погледѫт е отправен кѫм предмета, който се е намирал в рѫката. Прическата на косата е приблизително такава, каквато я намерихме и при бронзовата статуйка от Стара-Загора, с тази само разлика, че предната част на косата е превѫрзана не вѫв вертикален кичур, но в хоризонтален клуп. Следователно тук имаме

Обр. 9. — Бронзова статуйка на Аполона в Ямбол.

[1]) Сумарна скица на статуйката според фотография без описание дава Reinach, Répertoire de la statuaire III 183,6.

Digitized by Google

онази прическа на Аполона, която е особно типична за кѫсно-елинистическата и за римската епохи и която намираме и при статуята на Аполино вѫв Флоренция.[1]) Повръхността на статуйката от Ямбол има грапава зелена патина, която по краката е доста оксидирана. Сѫщата патина покрива и по-голямата част от мантията, среброто на която прозира само на тези места, дето патината е паднала.

Тялото на статуйката е кухо и през него е прокаран железен прът, който излиза от седалището вѫв вид на широк заострен шип, като се подава малко и в горната част на статуйката на гърба, над плещите. Посредством този железен прът статуйката е била прикрепена вѫрху друг някакѫв предмет. Трябва следователно да се приеме, че тя е апликация, предназначена за украшение, а не оброчен дар на Аполона, каквито са обикновено статуйките на този бог. Понеже римските колесници, както показват и други находки у нас,[2]) са били украсявани и с бронзови фигури, вѫзможно е и нашата статуйка да е била поставена пѫрвоначално на една от колесниците, намерени на сѫщото място. Остава още да се забележи, че над десния хълбок на статуйката (гл. обр. 9) е запазено парче от някакѫв отчупен предмет, чиято форма и предназначение не са ясни.

Бронзовата статуйка от Ямбол не притежава големите художествени качества, които констатирахме при статуйката от Стара-Загора. Тя е моделирана грубо и повръхностно, само в общи линии, без разработване на подробностите. Формите са отпуснати и мекушави, без никаква еластичност, лицето е без изражение, мантията е увиснала безжизнено вѫрху тялото. При все това статуйката представя голям интерес, понеже тя ни дава един тип на Аполона, който не се среща в други статуарни произведения. Обаче вѫрху сребърните тетрадрахми на Антигона[3]) ние намираме Аполона представен в сѫщата поза, седящ вѫрху предната част на кораб, с лък в протегнатата напред ръка

[1]) Гл. по-горе стр. 7. Според Klein, Praxiteles стр. 178, хоризонталният клуп от косата на Аполино над челото е модерна прибавка. На всеки случай тя е направена вѫз основа на многобройни аналогии и то вероятно вследствие на някакви следи, които са се намирали вѫрху главата. Тази прическа е извънредно много разпространена през по-кѫсната епоха не само при статуи на Аполона, но така сѫщо и при статуи на Афродита и Артемида. Гл. Furtwaengler у Roscher, Lexikon I 467 и Samml. Sabouroff текст кѫм табл XXII.

[2]) Гл. Seure, Bull. de corresp. hellénique, XXV 1901 стр. 156 сл. и XXVIII 1904 стр. 210 сл.

[3]) Gardner, The types of the greek coins, Cambridge 1883 табл. XII 35; Head, Historia numorum 2-ро изд. Oxford 1911, стр. 231 обр. 143.

Digitized by Google

(табл. III 2). Положението на тялото, на краката и на ръцете е съвършено еднакво и в двата случая и ние можем въз основа на монетните образи без колебание да приемем, че и в Ямболската статуйка Аполон е държал лък в десната си ръка. Различията между двете изображения се заключават само в това, че върху монетите Аполон е представен без мантия и че прическата на косата е малко по-друга При нея липсва хоризонталният клуп над челото, в замена на което няколко сплитки от косата падат свободно върху плещите Следователно в монетите ние намираме оная прическа на Аполона, която е характерна за по-старата епоха на старогръцкото изкуство, додето Ямболската статуйка застъпва традицията, създадена едва през време на елинистическата епоха.

За въпросните монети на Антигона не е още установено окончателно, дали те трябва да се припишат на Антигона Гонатас (277—239 год. пр. Хр.) или на Антигона Дозон (229—220 год. пр. Хр.). На всеки случай те са били сечени около средата или през втората половина на III в. пр. Хр. Обстоятелството, че монетните образи се схождат тъй много с Ямболската статуйка, макар те да принадлежат на много по раншна епоха, както и необикновеният тип на Аполона, който не се среща в други паметници на този бог, показват, че монетните образи не са създадени случайно, но че те възпроизвеждат някоя знаменита по онова време статуя, други копия от която до днес не са открити. Различията, които констатирахме между монетните образи и Ямболската статуйка, се обясняват достатъчно като се вземе пред вид, че статуйката е с около пет столетия по-късна от монетите. Не ще съмнение, че монетните образи трябва да се считат за такива, които стоят много по-близко до оригинала и предават по-точно неговите подробности. Ямболската статуйка се явява следователно като по-късна преработка на първоначалния оригинал, в която са били запазени само общата концепция и основните мотиви на този оригинал, до колкото те се изразяват в положението на тялото и на крайщниците.

Известно е, че през античната епоха знаменити статуи често са били възпроизвеждани върху монетите.[1]) За нашия случай особно значение имат сребърните тетрадрахми на Деметрия Полиоркет, сечени между 294 и 288 год. пр. Хр. с изображение на богинята Ника, която, застанала на предната част на един кораб, с неудържим елан се впуща напред и свири с дълга тръба победната фанфара.[2]) През 1863 год. на

[1]) Гл. моите Археологически паралели стр. 61 сл.

[2]) Gardner, Types табл. XII 4; Head, Hist. numorum 2. изд. стр. 229.

Digitized by Google

остров Самотраке бе открита една великолепна мраморна статуя сѫс сѫщия сюжет, която бе пренесена в Лувѫрския музей в Париж и скоро стана знаменита под името Нике от Самотраке. Сходството между тази статуя и изображенията, които намираме вѫрху монетите на Деметрия Полиоркет, е толкова голямо, дето трябваше да се приеме, че монетните образи вѫзпроизвеждат именно статуята от Самотраке. Наистина, това обяснение не срещна всеобщо удобрение и някои учени се обявиха против него, като се позоваваха главно на обстоятелството, че вѫрху монетите Нике е представена само в хитон, додето при статуята от Самотраке тя е облечена в хитон и мантия.[1]) Обаче не трябва да се забравя, че при подобно вѫзпроизвеждане на статуи вѫрху монети в сѫвсем умален вид не винаги са могли да бѫдат спазени всички подробности, още повече като се вземе пред вид, че и самите печаторезачи са си позволявали понякога известни волности. На всеки случай, каквото становище и да заеме човек по този вѫпрос, не може да се откаже, че между монетите на Деметрия Полиоркет и статуята от Самотраке сѫществува известна врѫзка, било че действително тази именно статуя е вѫзпроизведена с известни изменения вѫрху монетите,[2]) било че както самата статуя, така и монетните образи са били испирирани от някой друг неизвестен още оригинал [3])

В случая за нас е важно обстоятелството, че монетите на Деметрия Полиоркет с образ на Нике, които по време стоят сѫвсем близко до монетите на Антигона, идат да потвѫрдят изказаното от нас по-горе предположение относително статуята на Аполона, за чието сѫществуване ние днес можем да сѫдим само по околен пѫт. При това заслужава да се изтѫкне, че и в двата случая фигурата е била поставена вѫрху предната част на корабъ. Дали и статуята на Аполона, която трябва да е принадлежала кѫм най-добрите творения от III в пр. Хр., е имала някакво сѫотношение с някой епизод от буйния и авантюристичен живот на Деметрия, както това изглежда да бѫде случаят сѫс статуята на Нике от Самотраке, за която се приема, че е била вѫздигната за увековечаване на знаменитата морска победа на Деметрия при Саламин на остров Кипѫр в 306 год. пр. Хр., мѫчно би могло да се

[1]) Гл главно Hatzfeld, Rev. archéol. 1910 I 132 сл. Неговата аргументация се оборва от Lechat, Rev. des études anciennes XII 1910, 357 сл. По този вѫпрос сѫществува вече доста обширна литература, вѫрху която ние тук не можем да се спираме.

[2]) Това гледище застѫпват по-старите учени, като Benndorf, Collignon и др.

[3]) Такова е мнението напр. на Klein, Praxiteles стр. 356 сл. и Geschichte der griech. Kunst III 291 сл. Ср. и Springer-Wolters, Handbuch der Kunstgesch. I, 11. Aufl. стр. 348.

Digitized by Google

каже. Че тя е добила обаче широка известност, се вижда най-добре от обстоятелството, дето цели пет столетия по-късно ние я намираме възпроизведена, макар и с известни отклонения, в бронзовата статуйка от Ямбол. Това обстоятелство иде да ни убеди още един път, че не само произведенията от класическата епоха, но така също и тези от времето на елинизма са продължавали да се ценят до последните години на античния мир.

Zwei Bronzestatuetten des Apollo. — Unter den zahlreichen Bronzestatuetten des Nationalmuseums in Sofia befinden sich zwei Apollostatuetten, die eine besondere Beachtung verdienen, aber bis jetzt noch nicht veröffentlicht worden sind. Die eine Statuette (Taf. I—II und Abb. 1), die sich durch ihre vorzügliche Arbeit und gute Erhaltung auszeichnet, ist 0,505 m hoch und wurde im Jahre 1901 süd-westlich von Stara-Zagora, nicht weit vom grossen künstlichen Bereketski-Hügel, in den Ruinen eines antiken Gebäudes gefunden. Dass sie tatsächlich Apollo darstellt, ist aus der eigenartigen, für diesen Gott charakteristischen Haartracht zu ersehen. Der Kopf der Statuette vertritt die ältere Stufe, bei der ein Teil des vorderen Haares nicht in einer horizontalen Schleife, sondern in einem hohen Knoten zusammengebunden ist. Am nächsten stehen die Köpfe von den Wiederholungen des sogenannten Apollo Lykeios (vgl. besonders den Kopf in der Sammlung Barracco in Rom, Abb. 4). Der linke Arm, der schon im Altertum gebrochen wurde — das angesetzte Stück rührt von einer antiken Reparatur her — war gesenkt und hielt wahrscheinlich die Kithara oder den Bogen. Der rechte Arm, der in die Höhe der Schulter erhoben ist, ruhte, wie es scheint, auf einer jetzt verlorenen Stütze. Nur auf diese Weise lässt sich auch die beträchtliche Neigung des Körpers nach der rechten Seite hin erklären.

Die Statuette von Stara-Zagora findet keine völlig entsprechende Analogie unter den erhaltenen Apollodarstellungen. Der Körper zeichnet sich durch eine reich durchgeführte, aber ziemlich strenge Modellierung aus, bei der die kräftig entwickelten Formen durch die Weichheit der Behandlung gemildert erscheinen. Der Stil weist auf die erste Hälfte des IV. Jahrh. v. Chr. und führt uns in den Kreis der Praxitelischen Kunst. Die grösste Verwandtschaft, sowohl im Stil als auch in der Körperhaltung, zeigen der einschenkende Satyr und die Apollostatue im Palazzo Vecchio in Florenz. Auch der Kopf des Apollo Sauroctonos ist nah verwandt (vgl. Abb. 5 und 6). Die Aufstützung des rechten Armes und der träumerisch in die Ferne schweifende Blick bringen die Statuette von Stara-Zagora ebenfalls in Zusammenhang mit den Werken des Praxiteles. Alles das zeigt uns, dass wir diese Statuette als die Nachbildung eines uns sonst unbekannten Originales aus der Schule des Praxiteles zu betrachten haben. Das Original muss, wie die Behandlung des Haares zeigt, aus Marmor ge-

Digitized by Google

wesen sein. Die Statuette selbst stammt aus hellenistischer oder frührömischer Zeit.

Die zweite Statuette (Taf. III und Abb. 9), 0,25 m hoch, wurde im Jahre 1899 bei Jambol gefunden, und zwar zusammen mit vielen anderen noch nicht veröffentlichten Bronze- und Eisengegenständen, die zum Teil den Schmuck und die Beschläge von mehreren Wagen bildeten und erst aus spätrömischer Zeit stammen. Eine ähnliche Verwendung hatte auch die Apollostatuette, wie der durchgehende Eisenstift, der unter dem Gesäss und an den Schultern zum Vorschein kommt, beweist. Kein anderes statuarisches Werk gibt uns den Apollo in dieser Stellung wieder. In völlig entsprechender Weise, auf dem Vorderteile eines Schiffes sitzend und mit dem Bogen in der vorgestreckten Rechten, zeigen ihn uns einige Münzbilder auf den um die Mitte des III. Jahrh v. Chr. geprägten Tetradrachmen des Antigonos Gonatas oder Antigonos Dozon (Taf. III 2). Trotz einiger Abweichungen, die sich durch die zeitliche Entfernung erklären, sind sowohl die Münzbilder als auch die Statuette als Nachbildungen desselben Originales zu betrachten. Es handelt sich zweifellos um eine berühmte, uns sonst unbekannte Statue aus der ersten Hälfte des III. Jahrh. v. Chr. Diese Vermutung wird auch durch die Tetradrachmen des Demetrios Poliorcetes gestützt, auf denen wir die Abbildung einer Nikestatue (der Nike von Samothrake?), ebenfalls auf dem Vorderteile eines Schiffes stehend, finden. Irgend ein Zusammenhang zwischen diesen beiden Statuen, die ungefähr um dieselbe Zeit auf den Münzen der makedonischen Könige erscheinen, ist sehr wahrscheinlich.

B. Filow.

Digitized by Google

Релиеф с циркови игри от София

(с табл. IV)

от **Ив. Велков**

През месец май 1920 год. при копане основи за постройка в двора на Н. Дишков на улица св. Неделя зад сѫборната цѫрква била изкопана и прибрана долеописаната плоча, благодарене грижите на инженер Г. Гичев. Плочата е намерена на дѫлбочина около 4 м. Тук са били открити стари, масивни зидове от антична постройка, както и един малѫк сводест канал. Плочата при разкопаването била цяла, но работниците я разчупили и изхвѫрлили парчетата. Едва кѫм вечерта били сѫбрани по-голямата част от тях, а други някои фрагменти бяха намерени след известно време в изхвѫрлената пръст. При всичкото ни старание, останалите части на плочата не можаха да се сѫберат.

Тук давам и нейното описание. Мряморна плоча, разчупена на двадесет и три парчета, горните крайща липсват (табл. IV). Плочата е дѫлга 0.77 м., шир. 0.59 м., дебела 0.025 м. В средата на плочата, вѫрху една естрада, украсена с гирлянди, са изобразени в релиеф четири малки човешки фигури, облечени в кѫси препасани дрехи, с маски на кучешки глави. Пѫрвата фигура дѫржи опрен о земята тризѫбец, употребяван при борбите с животни, а втората, обѫрната срещу нея, насочва напред кинжал. В десно имаме друга сцена. Вѫрху един санджк, снабден с подвижна захлупка, седи на задните си крака мечка, с протегнати напред лапи. Захлупката се придѫржа от маскирана фигура. Пред мечката стои сѫщо така маскирана фигура с чук и друг предмет в ръцете, с които удря вѫрху наковалня и под звуците на които може би играе самата мечка. В десно и ляво от това изображение виждаме симетрично разположени борби на мечка с бик. Бикът коленичил на предните си крака, с вдигната опашка, захапан от мечка. В центѫра на плочата една човешка фигура, в дѫлга дреха, с фригийска шапка, с крѫгѫл щит в лявата ръка, а в десната ръка, протегната напред, дѫржи една палка. Зад тази фигура е изобразен, направен от дѫрво, крокодил. Пред крокодила мечка, изправена на задните

Digitized by Google

си крака с протегнати напред лапи, се нахвърля върху манекена от дърво. В ляво от тази мечка виждаме конник, гол, с развет назад sagum и маскиран, както фигурите на естрадата, в скок на десно. Зад крокодила имаме пък друга сцена. Около една врата, направена с напречно наредени дъски, с триъгълен фронтон, подпрена в долната си част вероятно върху подвижна подставка, обикалят една мечка и една мъжка фигура, облечена в къса препасана дреха. Над десната ръка на борeца се вижда кръгъл предмет, окачен на вратата, вероятно намордник. Над маскирания с кучешка глава конник виждаме една мечка, с отворени уста, да преследва едно животно, на което тук, в изображението, главата е отчупена. Животното е с копита, къса опашка и може да се вземе за елен или антилопа. Над това изображение имаме борба на човек с мечка. Предните крака на мечката са отчупени. Борецът е облечен в кожена препасана къса дреха и кожени панталони. Ръцете са също в кожи, обвити с ремъци, както това се среща при гладиаторите. Борецът е изобразен в момента, когато очаква нападението на мечката. В ляво от тази сцена е представена мечка, стъпила с предните си крака върху раменете на легнал човек, с отворени уста, готова да го захапе за врата. Легналият борец е облечен също така в кожени дрехи, обаче ръцете му са свободни. В десната ръка той държи вероятно пак намордник с привързана панделка, готов в последния момент да го постави на муцуната на мечката. Сцената в десния край е доста пострадала, но от това, което е останало, може да се заключи, че тук имаме борба на човек с бик. Вероятно тук е представен момента, когато бикът е хвърлил борeца на рогата си. Краката на последния, изгубили вече своята подвижност, са кръстосани във въздуха. От бика се виждат краката, главата и част от опашката. В най-горната част имаме останки още от две сцени. В ляво борец, прав, облечен също в кожени дрехи, в ход на ляво. Той държи дълъг прът и очаква може би нападение на бик, от когото са запазени само копитата на краката му. От другата сцена е останало по-голямата част от мечка и човешки крак, в ход на десно. В ляво на плочата, върху една висока естрада с един стълб, виждаме две танцуващи фигури, облечени в tunica (ἐξωμίς), носена обикновено от актйори на сцената, и то от по-нисшата класа. Тези играчи държат в ръцете си кръгъл предмет, вероятно металически, и удрят върху му с кинжал. Върху стълбчето, подобно на оброчни плочки, е изобразен Серапис, седнал на трон, с калат на главата. С десната ръка държи патера, а с лявата — дълъг жезъл.

Digitized by Google

От двете му страни клекнали по един лъв, вместо триглавия цербер, както обикновено се среща. Това е може би под влиянието на Кибела. Над Серапис отгоре е представена Афродита, полугола. Тя държи в лявата ръка кръгло огледало, а в дясната някакъв тоалетен предмет. Тези изображения, поставени на това стълпче, трябва да ги мислим по-леки, направени вероятно от дърво и облепени с тънка металическа пластинка. Над тези изображения, в ляво и десно, има малка останка от подставки. На самия горен край е имало гръцки надпис, от който за жалост са останали само няколко частици от отделни букви.

След като дадохме описанието на плочата, нека се повърнем наново към отделните изображения и видим, какво представят те от себе си и да се помъчим да ги датираме. Още на пръв поглед виждаме тук борби на мечки с бикове, с отделни хора и маскирани фигури — без съмнение на плочата са изобразени циркови игри, дето предимно и главна роля играе мечката; във всички отделни сцени тя взима участие.

Мечките в цирковите игри познаваме още в най-старите времена. Разпространени в класическо време във всички страни около Средиземно-морското крайбрежие, ние намираме за мечката много сведения и приказки у старите автори.[1]) Лесно податлива за опитомяване, с хиляди мечки се употребяват през времето на императорите в цирковите игри, дето се хвърлят в борба мечки с хора или мечки с бикове. Така при Гордиана I (238 г.) се явяват на арената 1000 мечки, при Калигула (37—41 г. сл. Хр.) — 400, при Проб (276—282 г.) — 300.[2]) При тези борби, дразнени с цветни кърпи, мечките били докарвани ь ярост и с това се постигали необикновени ефекти.

Първите известни борби на животни дава в Рим M. Fulvius Nobilior в 186 год. пр. Хр. Те заемат все по-голямо място с разширението на римската държава, всяка новозаета страна праща за зрелищата в Рим своите най-редки и диви животни.[3]) Тези зрелища се запазват както на изток, така и на запад чак до VI в. През 469 год. императорите Леон и Атанасий запрещават борбите на животните само за неделя. Още в 536 год. Юстиниан изрично нарежда, консулите между другите игри да дават и такива с животни. В началото на годината, третият ден бил определен специално за борба с животни, а в това време Cassiodor се очудвал в Рим на ловкостта на борците срещу нападките на дивите зве-

[1]) Pauly-Wissowa, Realencycl. II 2759 сл.; O. Keller, Die antike Tierwelt. стр. 175 сл.
[2]) Friedländer, Sittengeschichte Roms II 448.
[3]) Ibid. стр. 393 сл.

Digitized by Google

рове. Някои от изкуствените сѫоружения са изобразени по диптихите на консулите и по монетите. Поне в това време се давало грижата тези игри да се направят по-малко кѫрвави. До когато старият свят е носел отпечатѫка на римската култура, до тогава зрелищата на амфитеатѫра са били разпространени от Иерусалим до Севила, от Шотландия до брековете на Сахара и не е имало значителен град, дето да не е имало цирк с арена. Такива амфитеатри ние знаем в Дурацо, в Солун, в Пловдив, Томи, Цариград.[1]) В тези кѫрвави зрелища ние виждаме борци на коне или пеша да се борят с дивите животни. Клавди пуска цяло конно отделение от преторианската гвардия, начело сѫс своите началници, срещу африкански пантери,[2]) Неро — сѫщите войски срещу 400 мечки и 300 лѫвове.

Борбите на животни в края на римската империя напомнят разкоша на минали дни; така в 519 год. Евтарих, зетѫт на Теодориха, след триумфалното шествие в Рим, празднува встѫпването на своя консулат с игри в амфитеатѫра, дето били сѫбрани животни от цяла Африка. Касиодор описва ловкостта на ловците, особено на един от тях, който скача с помощта на едно дѫрвено копие през тичащата мечка или лѫв, как се приближава кѫм животното на колени или по корем, как се тѫркаля в подвижни дѫрвени кафези или изплетени от тѫнки и еластични прѫчки.[3]) Едно празденство, дадено от Карина и Нумериана през 284 г., направило силно впечатление поради невидените до тогава продукции и било по-сетне изобразено в портиците на Палатина.[4]) Един акробат играел по сѫвсем тѫнко вѫже, други бягал нагоре по стените пред една мечка, която дразнел, а сами мечки представлявали някаква пантомима.[5])

Ако хвѫрлим поглед на нашите изображения, то ние виждаме тук представени сѫщите мотиви. Този вид борба на бик с мечката се среща най-често в разните паметници. В една плочка, сега в Народния музей, намерена в Чумаковци, виждаме един бик, нападнат от животно, приличаще повече на лѫв.[6]) Друга една борба между лѫв и бик в сѫщото положение виждаме в друга плочка от Ковачевци.[7])

[1]) Friedländer ц. с. стр. 618 сл.
[2]) Dio LXI, 9.
[3]) Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom I, 5 стр. 296.
[4]) Vopiscus, Car. cap. XIX.
[5]) H. Reich, Der Mimus стр. 418.
[6]) Kalinka, Ant. Denkmäler nº 470.
[7]) Kalinka, ц. с. nº 209.

Digitized by Google

Подобни изображения срещаме и в плочки с тракийски конници.[1]) В музея в Цариград се пази една плочка, намерена на площада Tauros и принадлежаща вероятно към края на IV в. (обр. 10). На ляво върху един храст, вероятно смокиня, е простната една мъртва мечка по гърба

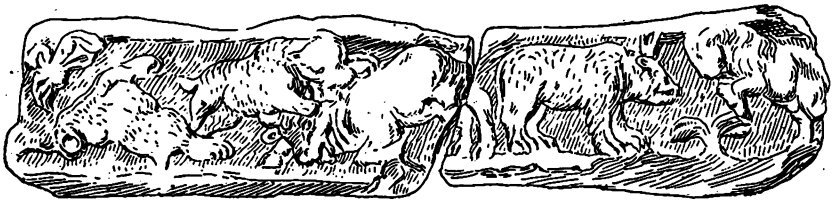

Обр. 10. — Релиеф от Цариград.

си. В средата друга мечка се е нахвърлила върху един бик, като го е захапала по гърба. Бикът е клекнал на предните си крака, допирайки земята с главата си. В десно трета мечка пред един козел.[2])

Обр. 11. — Долната част от диптиха на Стилихо.

От другите сцени на нашата плоча характерна е тази около подвижната врата. Подобни изображения срещаме и в други паметници. Върху един диптих от V в. в Лувърския музей, принадлежащ на Стилихо и неговите двама сина, са изобразени в долната част разни борби на мечки (обр. 11). Между другото тук виждаме, как една мечка си играе с един борец, който се търкаля в един кръгъл кафез. Различни сцени от циркови игри ни са представени и в диптихите ни консула Анастасий (517 г.) и Ареобинда (506 г.; гл. обр. 12).[3]) Марциал също ни описва борба с мечка.[4]) Изображения на борби с мечки срещаме и върху някои конторниати. Cohen (Description historique des médailles impériales) ни дава няколко такива:

[1]) Добруски, Известия на Народния музей стр. 34 обр. 28, стр. 54 обр. 48.

[2]) Mendel, Cat. des sculptures grecques, romaines et byzantines au musée impérial de Constantinople II стр. 54 n⁰ 293. Мендел датира тази плочка в VI в.

[3]) Forrer, Reallexicon der prähist. klass. und frühchristl. Altertümer стр. 178 Taf. 49; Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle стр. 255 fig. 95; стр. 453 fig. 150.

[4]) Mart. De spectaculis ed. Paris 1878 стр 337

Digitized by Google

стр. 276 nº 15. Борба на bestiarius с мечка (Sab. X. 5).

стр. 293 nº 156. Борба на venator с мечка, в присѫтствието на петима други борци (Sab. IX. 5).

стр. 304. nº 260. Борец скрит зад един щит се запазва от една мечка (Sab. IX. 5).

В книгата на Imhoof-Blumer и Otto Keller, Tier- und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des klassischen Altertums срещаме сѫщо така изобразени подобни сцени от борби с мечки. На табл. XVI, 12 виждаме една мечка да излиза от един кафез. Вѫрху кафеза е коленичил гол мѫж, който е пуснал мечката и дава знак на стоящия срещу него, без сѫмнение bestiarius, който се спуска срещу мечката с щит и копие. В изображението до него (табл. XVI, 13) една грамадна мечка е връхлетела срещу борец, въоръжен с дълго копие и кръгъл щит.

Обр. 12. — Долната част от диптиха на консула Ареобинда (506 г.).

По цялата наша плоча изобщо сѫ представени все отделни сцени, от даваните в арената борби. В горния край на плочата поваленият борец държи, както споменах по-горе, пръстевиден предмет или един вид намордник. Някои учени виждат в тези пръстени дискове за хвърляне, които са служили като оръжие, употребявано в цирковите игри, подобно на индийските чакри. [1])

Което на пръв поглед обръща тук вниманието, това са маскираните с животински глави фигурки. Такива фигурки тук виждаме пет — четири на естрадата и отделната на конника — всички с кучешки глави. Изображения от подобен характер срещаме твърде малко. Една плоча от Тузла, Мала-Азия, сега в Берлинския музей, датирана по тежкия си и груб стил към първото хилядолетие сл. Хр., представя две фигурки в ход на десно. Първата фигурка има животинска

[1]) Forrer, Reallexicon стр. 181.

Digitized by Google

глава (кучешка или вжлча), с кжси остри уши, остра муцуна, обаче тялото има човешка форма. Втората фигура е малко развалена, особено в лицето. Един островржх шлем с висящи надоле ушни части е всичко, което ни е останало.[1])

Вторият релиеф е намерен в Хамидие, М. Азия, в една гробница, кжсно римска или византийска, вжв всеки случай християнска, сега в Цариград (обр. 13). От едната страна е изобразена човешка фигура, гола, с мжжки гениталии. Главата, като на куче или вжлк, с кжси остри уши, в профил. В лявата ржка носи украсен щит. На десно от главата надпис κεφαλος, вероятно втора част от думата κυνοκέφαλος или λυκοκέφαλος. На другата страна се вижда сжщият човек-животно, само че тука е обуздан.

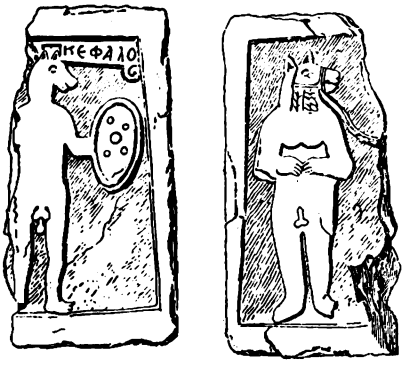

Обр. 13. — Релисф от Хамидие.

Човекжт с животинска глава има своя произход още в характерното изкуство на Египет, дето Anubis се изобразява с глава на чакал Това изкуство е било познато на римляните, вмжкнато с култа на Изида, а по-сетне не останало чуждо и на византийците, макар и това да ни е запазено само в изображенията на св. Христофор. Хора с кучешки глави срещаме сжщо вжв византийски псалтири, дето така се изобразяват евреите, които са хванали Христа.[2])

От писмените сведения относително цирковите игри, интересни са за нас в случая описанията на Const. Porphyrogenetos за дворцовите тжржества, давани в началото на годината или така наречените готски игри.[3]) При тези праздненства в двореца в Цариград излизали двама готи, облечени в животински кожи и с различни маски (οἱ δύο Γότθοι φοροῦντες γούνας ἐξ ἀντιστρόφου καὶ πρόσωπα διαφόρων εἰδέων βαστάζοντες ἐν μὲν τῇ ἀριστερᾷ χειρὶ σκουτάρια, ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ βεργία). Напжлно подобни сцени срещаме изобразени в фреските на катедралната цжрква св. София в Киев.[4])

[1]) Dalton, Byzantine Art and Archaeology стр. 160; Mendel ц. с. стр 487 сл.; Wulff, Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke III, 2 nº 1701; Strzygowski, Das byzantinische Relief aus Tusla im Berliner Museum (Jahrbuch der kgl. Preuss. Kunstsamml. 1898 XIX стр. 57 сл).

[2]) Forrer, Reallexicon стр. 756 Taf. 109, 6; Strzygowsky ц. с. стр 57.

[3]) Const Porphyr. De ceremoniis, ed. Bonn I 83 стр. 381.

[4]) Толстой-Кондаковъ, Рускія древности IV, 147 сл. Кондаковъ, О фрескахъ лѣстницы Кіево-Софійскаго собора стр. 287 сл. (Отделен отпечатжк от Зап. импер. руск. арх общ. III 1888).

Digitized by Google

Между многото отделни изображения, ние срещаме там само един случай с истинско маскиран човек, облечен в обѫрната кожа, с животинска глава и дѫлго дѫрвено копие в ръката (обр. 14).

Средната фигура в нашето изображение е малко по-особена от другите както по положение, така и по облекло. Докато всички фигури са без шапки, тя е снабдена с типичната фригийска шапка. Тук би съответствувало и описанието на Константина Порфирогенета ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ βεργία — в случая кѫса палка с металически край. Островѫрхата шапка срещаме и в изображенията в Киев, както такива шапки се срещат обикновено у варварите. Кодин [1]) споменува също такива шапки, като ги нарича περσικὸν φόρεμα. Проф. Кондаков (цит. съч.) предполага, че носящият тази шапка е може би самият майстор (μαΐστωρ) — разпоредител при игрите. Това би било приемливо и за нашата фигура. Мечката изглежда, че се блъска напразно и с ярост в дѫрвения манекен, който е поставен тук може би за измама и за дразнене на животните, а носителят на фригийската шапка по своето спокойно положение изглежда да има друго предназначение и да не взема непосредствено участие в борбата.

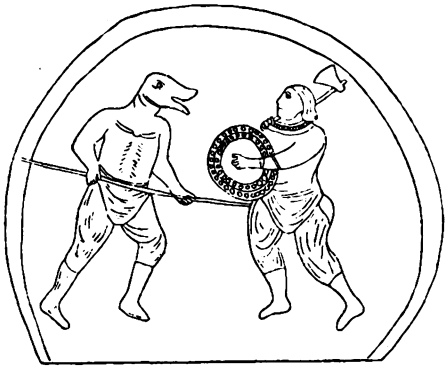

Обр. 14. — Сцена от фреските в Киевската Св. София.

Нека се повѫрнем в заключение още един пѫт кѫм маскираните фигурки на естрадата. Ако биха представлявали или вземали участие в общите игри, те биха били изобразени поне в същата големина, както останалите борци. В същата почти големина са изобразени и танцуващите фигури на естрадата с колони в лявата част на плочата. Тези фигурки ние трябва да ги схванем като отделно нещо от игрите в предполагаемия цирк. В нашия релиеф не са дадени някакви линии, както това е направено вѫв фреските на Киевската катедрала, които да напомнят някоя постройка или друга част от цирка. Фигурките в ляво на естрадата трябва да си ги представим вѫн, пред цирка, че удрят вѫрху някой инструмент, дигат шум и канят публиката на зрелище.

Четирите маскирани фигурки вѫрху естрадата трябва да си ги представим някѫде вѫтре в цирка, направени като днешните ма-

[1]) De officiis IV 38.

Digitized by Google

рионетки; те трябвало да стоят там като реклама и да показват на публиката, какво ще се играе.

Изображенията на Серапис и Афродита върху стълба пред цирка стоят може би за украса или за това, че тези божества имат известни отношения към царството на мъртвите и на подземния свят. А за да бъдат представени тук маскираните с кучешки глави, гонела се е може би целта, да се наподоби по-добре самият лов на мечки с кучета.

Мимическите игри, появили се още на римска сцена, преминали по-сетне във Византия, за да останат по-късно у турците, като са преживяли своите създатели и под формата на днешните карагйози да веселят и до сега източните народи с своите шеги и забавни сцени. В стара Русия и в староруската литература скоромохите (хора облечени в кожи) се явяват с маски, водейки мечки или показвайки кукли и марионетки с весели „бесовски“ игри и песни, както правели средневековните пътуващи артисти. Такива хора, облечени в разни животински кожи, ние виждаме и у нас да се вестяват по Коледа и по Нова-Година, за да разсмиват народните маси.[1]) Тези праздненства и маскирания са свързани обаче у нас, както и в Русия, с русалиите. Пък и до ден днешен из цяла България и Македония пътуващи актйори, най-вече цигани, водят от село на село, от панаир на панаир вързани мечки, които показват своето изкуство.

По стил от цялата плоча дъха още свежестта на класическата древност. А поставените образи на Серапис и Афродита сочат още за голямата връзка с онова време. Известно е, че цирковите игри с варварите били особено много на чест във Византия между IV—VII в., когато се изработват и всички подобни сюжети, а впоследствие те се удържали и разпространили у другите народи, дошли в съприкосновение с тях.[2]) За датирането на плочата могат да ни служат и някои исторически данни. Плочата се намери, както е казано по-горе, на около 4 метра дълбочина в земята, в грададна римска постройка, заедно с изтъркани римски бронзови монети. Вероятно нашата плоча е служила като украшение в някоя от залите или стълбите на тази къща. Четвъртият век е цъвтящ период за София. Константин Велики често е живял в Сердика и мислил даже да премести тук столицата си. Тук заседавал в 343/4 год. църковният събор против Ария.

[1]) М Арнаудовъ, Кукери и русалии (Мсб. XXXIV) стр 116.
[2]) Толстой-Кондаковъ, Рускія древности IV, 150.

Digitized by Google

Това развитие продължава до края на следния век. През време на преселението на народите, когато хуните във времето на Атила, 447 год., изгорили много градове, била опустошена и Сердика. От това време и не по-късно трябва да се датира и нашата плоча. От досегашните изследвания следи от някакъв амфитеатър в София не са открити и самата плоча изглежда да е пренесена тук от друго място.

Relief mit Zirkusspielen aus Sofia. Im Jahre 1920 wurde in Sofia, in der Nähe der Kirche Sveta Nedelia, in den Ruinen eines antiken Gebäudes, 4 m unter dem Erdboden, eine in 23 Stücke zerbrochene Marmorplatte gefunden (0·77 m lang, 0·59 m breit und 0·025 m dick; Taf. IV). Sie ist mit Reliefs verziert, die einen Provinzialzirkus darstellen. Die Zentralfigur mit der typischen phrygischen Mütze ist als Zirkusmeister zu deuten. Die mit Hundeköpfen maskierten Figuren auf dem Podium sind wahrscheinlich Marionetten, die als Reklame dienten. Die Figuren links, die mit Metallinstrumenten (?) spielen, müssen wir als vor dem Zirkus stehend ansehen, das Publikum für die bevorstehende Vorstellung einladend. Die Bildnisse von Serapis und Aphrodite sind gross zu denken, aus Holz angefertigt und mit Metallplatten überzogen. Sie dienten wahrscheinlich einem dekorativem Zwecke. Die Platte ist wahrscheinlich in das V. Jahrh. n. Chr. zu setzen.

Die Zirkusspiele erfreuten sich einer grossen Beliebtheit in den römischen Provinzen. Eine hervorragende Rolle spielten dabei die Bären, wie andere Denkmäler, besonders einige Konsulardyptichen (vgl. Abb. 11 und 12) beweisen. Für die maskierten Figuren sind zwei in Tusla und Hamidie in Kleinasien gefundene Relieffragmente, die Beschreibung der gothischen Spiele bei Const. Porphyr. (De cerem. I 83 p. 381) und die Fresken in der Sophienkathedrale in Kiew zu vergleichen.

Auf der Balkanhalbinsel haben die Zirkusspiele in späterer Zeit von Byzanz aus, wo sie im IV.—VII. Jahrh. sehr beliebt waren, Verbreitung gefunden. Gezähmte Bären werden in Bulgarien und Mazedonien bis heutzutage herumgeführt, um ihre Kunst zu zeigen.

Iw. Welkow.

Digitized by Google

Халщатски и латенски фибули в Археологическия Музей при Народната Библиотека в Пловдив

от **Б. Дякович**

За да се датират поне приблизително фибулите от халщатската епоха у нас, необходимо е да се има пред вид подраздялата на тази епоха на два големи периода: пѫрвият период се простира от 900 до 700 год. пр. Хр, а вторият период — от 700 до 500 год. пр. Хр. От V век настѫпва латенската епоха, която се подразделя на три периода: раннолатенски (500 — 300 год. пр. Хр.), среднолатенски (300 — 100 год. пр. Хр.) и кѫснолатенски (100 год. пр. Хр. до християнската епоха).

А. Халщатски фибули.

I. Очилати фибули.

През I период на халщатската епоха се срещат само очилатите фибули. Те са единствените, които са открити в тумулите на Халщат от пѫрвия период и то само в женските гробове; намерени са, обаче, няколко фибули от този вид и в могили от втория период.[1]) Друг вид фибули от пѫрвия период на халщатската епоха няма, а споменатите „очилати“ фибули, които са служили за женски накити, са били разпространени в Унгария, Истрия, на Балканския полуостров, особено в Босна[2]) и сѫседните страни. Намират се сѫщо в Гѫрция и южна Италия. Те, обаче, се срещат твѫрде рядко в северната халщатска зона и липсват сѫвсем в Галия.[3])

Такива очилати фибули имаме в археологическия музей при Народната Библиотека в Пловдив три екземпляра: единият, записан в

[1]) Hoernes, La nécropole de Hallstatt, II 85; Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique, II 622.

[2]) Glasnik Zemal. Mus u Bosni i Hercegovini XIV, 214 обр. 20; XXVI, 103 обр. 87; 127 обр. 121.

[3]) Déchelette II, 845 бел. 3.

Digitized by Google

музейния инвентар под № 194, е намерен в един гроб до махалата Гела при с. Широка-Лъка в Родопите. Тази фибула (обр. 15 в средата) се състои от един сплеснат тел, който прави пет завивки. Тя има обща дължина 9 см.; диаметрите и на двете половини са почти еднакви — 3 8 см. Покрита е с зелена патина.

Заедно с тази фибула е намерена на същото място още една (обр 15, горе), записана в инвентара на музея под № 193, и едно бронзово ножче без дръжка, прободупчено и строшено на две, дълго 14·4 см., широко 1·3 см. покрито със зелена патина (обр. 15, доле). То е вписано в инвентара под № 195.

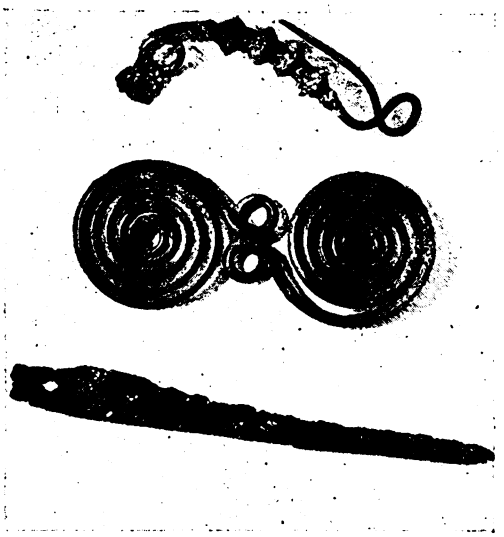

Обр. 15. — Бронзови фибули и бронзово ножче от Широка-Лъка.

Лъкът на втората фибула (обр. 15, горе) в средата е украсен

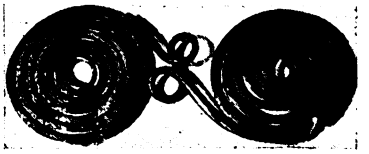

Обр. 16. — Бронзова фибула от Лъкавица.

с четири големи пръстеновидни надебелявания и с две по-малки от страни. Лявият край на фибулата, след като прави една завивка, преминава в тънка плочка за иглодържателя, а другият, десният край възвива във вид на осморка и образува иглата. Дължина 8.7 см. Патина тъмнозелена.

От другите два екземпляра очилати фибули единият, макар и пречупен на части, е до толкова запазен, че се сглобява в едно цяло (обр. 16). Тази фибула е сравнително по-голяма от гореописаната. Тя е съставена също от един сплеснат тел, който образува двете половини на фибулата, като прави от 7 до 8 завивки за всяка половина, диаметрите на които имат по 5 см. Дължината на фибулата е 12 см. Вторият екземпляр, приблизително със същите размери, е строшен на части. Тия фибули са намерени заедно с по-доле описаните (обр. 17—22) от помаци из с. Лъкавица, Дряновска община, в околността към с. Павелско, в Родопите. Всички са притежание на малкия ни музей, благодарение на

Digitized by Google

известния станимашки родолюбец г. П. Сребров, един от откривателите на историческия старобѫлгарски надпис вѫрху „Асеновата крепост“ при Станимака.

*

Фибулите от втория период на халщатската епоха се разделят според формата си на следните три главни групи или класа: дѫговидни еднospирални фибули, дѫговидни двуспирални фибули и змиевидни безспирални фибули.[1])

II. Дѫговидни еднospирални фибули.

1. Ладиевидни фибули. От тоя вид фибули в нашия музей имаме три екземпляра (обр. 17). По формата си те приличат твѫрде много на публикувания от г. Р. Попов[2]) екземпляр, който бил намерен

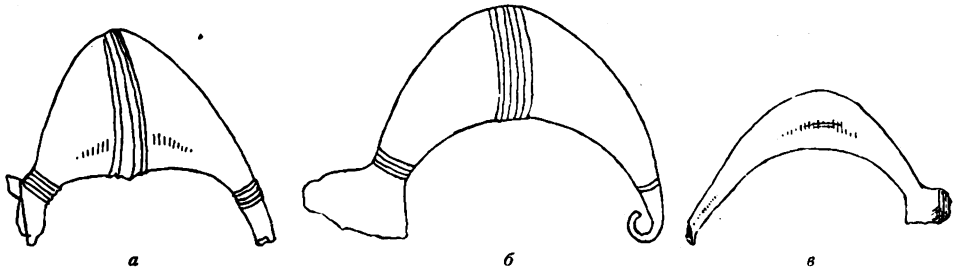

а *б* *в*

Обр. 17. — Бронзови фибули от Лѫкавица.

в сѫщата местност при с. Павелско, в централните Родопи, дето са намерени и нашите. И в пловдивските фибули, както и в софийската, лѫкът е силно надебелен и приема форма на ладия, на която вѫншната страна у едната фибула е силно изпѫкнала с почти равна вѫтрешна страна, а у другите две е по-полегата с правилна дѫга от вѫтрешната страна. Лицето на двете наши фибули е орнаментирано с групи профилувани бразди, от които две над двата края и една в средата на лѫка. Третата фибула няма никакѫв орнамент.

У едната фибула (обр. 17 *а*) единият край преминава в четвѫртита ножна плочка, горният край на която завѫршва с израстѫк, а долният е бил прегѫнат, за да образува иглодѫржателя. Лѫкът на фибулата от вѫншната страна е изпѫкнал, а в задната е почти плосѫк.

[1]) Всички названия на примитивните фибули имат италиянски произход, защото в Италия именно те се твѫрде много срещат и от там главно се разпространяват в северна Европа.

[2]) Спис. на Акад. VI, 149, обр. 7.

Digitized by Google

Спиралите заедно с иглата в нашите фибули липсват, но формата на последните е толкова прилична, дори идентична с фибулата, която ни описва г-н Попов, че няма никакво съмнение, какво и у нашите фибули спиралата е образувала три завивки, след което е преминавала в игла, върху която, възможно е, да е бил нанизан кжжеловиден прешлен, както е в софийския екземпляр и в една от другите наши фибули.

Размерите на нашите фибули са следните: първата (обр. 17 *а*) има дължина 5 см., вис. 4.2 см., максимална широчина на лъка 3 см.; тъмнозелена патина. Втората (обр. 17 *б*): дължина 7 см., вис. 4.8 см. Орнаментът в тази фибула опасва околовръст цялата максимална широчина на ладийката, която е еднакво издута и от двете страни. Патина тъмно-

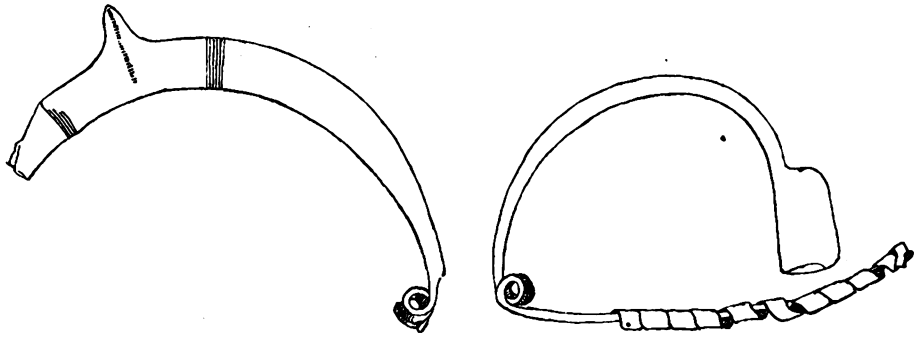

а *б*

Обр 18. — Бронзови фибули от Лъкавица.

зелена. Третата (обр. 17 *в*): дължина 5.2 см., вис. 3 см. Без всякакъв орнамент. Патина също тъмнозелена.

Ладиевидни фибули (a navicella) са намерени в последно време в Долна Долина (Босна).[1])

2. Пиявична фибула. Четвъртата фибула (обр. 18 *а*) от тази група е един екземпляр, който, според външния си вид, напълно оправдава названието пиявична фибула. Състои се от една сърповидна дъга, която в лявата си най-широка част образува високо рогче и надебеляване от двете страни на фибулата. Подобно надебеляване с гравирани по него резки има и по средата между рогчето и края на фибулата, а отъ другата страна на рогчето на еднакво разстояние фибулата е набраздена също с няколко резки.

Десната страна на фибулата постепенно изтънява и в края си резко преминава в плоска спирала, която, след три завивки, се пречупва. Тази спирала сигурно е образувала иглата, що е завивала към

[1]) Гласник Зем. Музеја, XXVI (1914) 95, обр. 73.

Digitized by Google

десния край на фибулата, който е бил вѫзвит, за да образува иглодѫржателя. Дѫлж. 9 см., вис. 4 см. Патина тѫмнозелена.

Образ 18 *б* ни представя дѫговидна фибула с обѫл лѫк, в средата по-дебел, а кѫм двата края постепенно изтѫнява. Десният му край преминава в продѫлговата четвѫртита плочка, долният край на която вѫзвива, за да образува иглодѫржател, а лявият край прави две плоски завивки на ляво и преминава отново в обѫл тел, за да образува иглата, която е кѫса и се мушка в дѫлга спирала. Дѫлж. 6.8 см., вис. 4.5 см.; дѫлж. на спиралата 6·2 см.; ножната плочка 0·7 на 2·1 см.

Подобна фибула описва и г. Р. Попов (обр. 1 в неговата статия), само че тя е значително по-голяма и се отличава от нашата още и по това, че вѫрху иглата няма нанизана пружина. Софийският екземпляр произхожда сѫщо от южна Бѫлгария и то пак от сѫщите места (с. Проглед до Чепеларе).

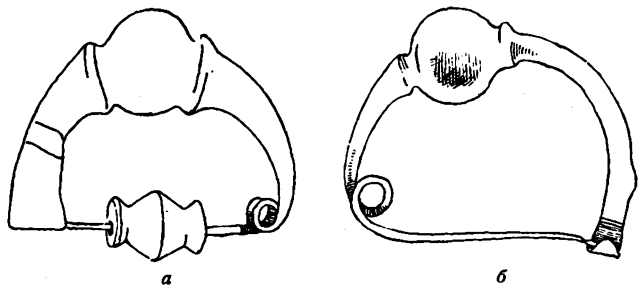

а *б*

Обр. 19. — Бронзови фибули от Лѫкавица.

3. Вѫзелчести фибули. В нашата сбирка от този вид фибули има няколко. Тая, която даваме под обр. 19 *а*, е с масивно надебеляване в средата на лѫка вѫв форма на овоид, от двете страни на който има по едно профилувано пръстеновидно надебеляване, от дето лѫкът на десно взима формата на рог, а на ляво сплесната разделена на две половини плочка с една профилувана само отгоре ивица. Десният край на лѫка, след като прави една плоска завивка на десно и на вѫтре, преминава в игла, за да се опре в иглодѫржателя, образуван от завития долен край на плочката. Вѫрху иглата е нанизан масивен кѫжеловиден прешлен. Дѫлж. 5.6 см, вис. 5 см., на прешлена 2 см.; деб. 1.5 см. Патина зелена.

От сѫщия тип фибули е тая, която даваме в обр. 19 *б*. Разликата се сѫстои в това, че тук масивното надебеляване има сѫвѫршено топчеста форма и се намира не в средата на лѫка, а значително на ляво, така че десната страна, която вѫзвива в иглодѫржател, е почти двойно по-голяма от лявата, която, като направи една завивка на ляво, преми-

Digitized by Google

нава в игла с вжрх вжв форма на ечемичено зжрно. Джлж. 5·5 см., вис. 4·5 см. Патина зелена.

Подобни вжзелчести фибули у нас описва г. Р. Попов в сжщата статия, обр. 9, намерена при с. Кешан (Одринско) и друга в с. Бедняково (Чирпанско), аналогична на пжрвата. Кешанската се отличава от нашата под обр. 19*а* по това, че тя има 4, а не две профилувани пржстеновидни надебелявания, от които двете заемат средата на десната и лявата половина на лжка, а останалите две са при крайщата му. У нашата фибула надебеляванията са при самия овоид.

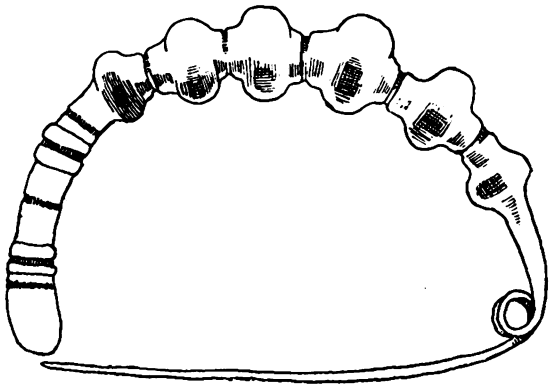

Обр. 20. — Бронзова фибула от Лжкавица.

Голяма вжзелчеста фибула ни представи обр. 20. Лжкжт е украсен с 6 масивни топчести надебелявания, разделени помежду си с вдлжбнати бразди. Десният край, с роговидна форма, прави две вжтрешни плоски завивки и преминава в игла, за да се опре на иглодржателя, образуван от лявия край на лжка. Частта на лжка между иглодржателя и редицата от вжзли е плоска и отгоре е украсена по с две профилувани бразди и три вдлжбнати резки. Джлж. 10·5 см., вис. 7·3 см. Патина чернозелена.

Обр. 21. — Бронзови фибули от Лжкавица.

III. Джговидни двуспирални фибули.

Особен вид вжзелчести фибули представят четири наши фибули с билатерални спирали (обр. 21 и 22*а*). У тия фибули лявата страна на лжка образува една завивка на ляво и навжн и преминава в широка щитовидна плочка, която от двете си надлжжни страни е джгообразно изрязана навжтре, а горната и долна страни — джгообразно навжн.

Digitized by Google

Другата, десната страна на лѫка, прави сѫщо една завивка на десно и навѫтре и преминава в игла, която се влага зад плочката-щит, в иглодържател, образуван от неговия леко вѫзвит край. Такива фибули, сѫвсем сходни, имаме три. Всичката разлика между тях се сѫстои в това, че вѫзлите на лѫковете им (у всички по пет) у едни са по-

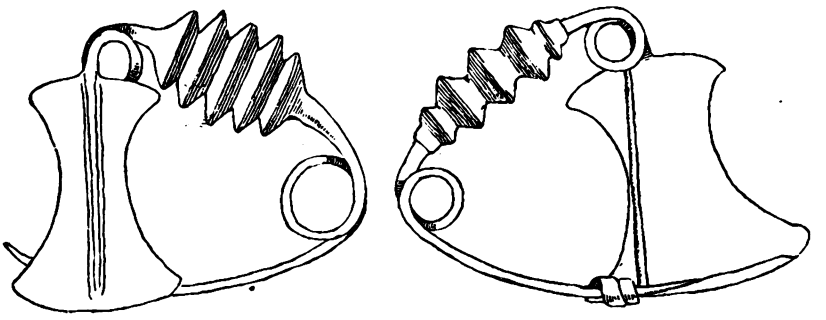

а *б*

Обр. 22. — Бронзови фибули от Лѫкавица.

високи и по-сгѫстени, а у други — по-низки и по-разредени; всички те имат прѫстеновидна форма.

По-особна и твѫрде интересна е четвѫртата фибула от тази група (обр. 22 *б*). Тя, макар и да е по всичко сходна с горните три, има една особеност, която се сѫстои в това, че от завивката, която образува щитовидната плочка, от вѫтрешната страна на последната, се отделя един обѫл тел, който в края си се обрѫща в плоска хоризонтална спирала от две завивки, през които се промушва иглата, за да легне в иглодържателя. Лявата завивка, която преминава в щитовидна плочка, както в горните три фибули, тук образува надлѫж по личната си страна профилувана ивица без всякакви бразди, каквито се виждат по другите две; по това тя си прилича с най-малката фибула от тази група. Размерите на фибулите са: височина от 5 до 6·5 см., широчнна от край до край на спиралите 5·5, 6, 6·5 и 6 см., височина на ножните плочки 4·3, 5, 5·5 и 4·7 см. (у четвѫртата).

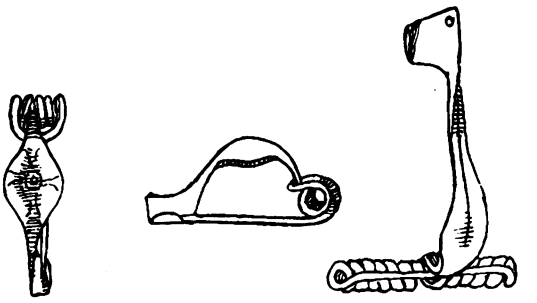

а *б*

Обр. 23. — Сребѫрна и бронзова фибули.

Еднотимпална фибула. От тѫй наречените еднотимпални

Digitized by Google

или еднотасчести фибули в нашата сбирка се намира един екземпляр, който изглежда да е от сребро (обр. 23 *а*).[1]) Тя е намерена в Айтоските бани през пролетта на 1910 година заедно с други предмети (4 сребърни обеци, 1 сребърен пръстен и 1 бронзова фибула от увит тел). Фибулата е съставена от малка спирала, която завършва с игла и с едно тасче, върху което е гравиран орнамент във вид на розетка с четири листенца и нежни вейчици. Дължина 2.5 см. Покрита е с черна патина. Фибулата е записана в инвентара под № 181.

Арбалетна фибула. Към този вид фибули принадлежи един наш екземпляр от бронз (обр. 23 *б*), у който иглата се влага в жлеба на ножната плочка (иглодържателя), образуван от загънатата ѝ страна, без да завършва плочката в някакво тимпалче. Дъгата на фибулата не е с гладка повърхност, а е пирамидална и в средата си има един вид надлъжен гребен. Фибулата е добре изработена. Спиралата ѝ е строшена на две, а иглата липсва; ножната плочка в горния ляв жгъл е продупчена. Дължина 3.8 см., височина 1.5 см. Записана е в инвентара под № 143.

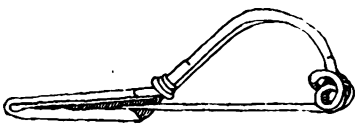

Обр. 24. — Бронзова фибула от Старозагорско.

Фибула с цилиндричен иглодържател. Тази фибула (обр. 24) е съставена от две части: едната от плоска ивица прави дъга, която наляво се прегъва и образува дължг цилиндрически иглодържател, а надесно завършва с кръгъл продупчен край; втората част е иглата, съставена от един отделен тел, завит така, че образува четири опасани с корда завивки, в средата на които е бил закрепен или споен лъкът на фибулата. Трансверсален диск, образуван от спирално завития край на иглодържателя, отделя дъгата от последния. Дължина 7 см., височина 2.2 см. Бронз. Патина зелена. Фибулата е намерена в Стара-Загорско и е записана в инвентара под № 586.

Б. Латенски фибули.

Раннолатенски фибули. Дъговидна фибула от типа на тъй наречените „Чертозки фибули“ (обр. 25 *а*), които се появяват в началото на латенската епоха. Лъкът в средата е малко надебелен, а към крайщата постепенно изтънява; той е ръбест, а не объл. С лявия си край,

[1]) Сребърните накити с по-нежна конструкция, минали през огън или дълго време лежали в земята, силно се повреждат и променят така, че често много мъчно се разпознават по метал.

Digitized by Google

след като прави само една плоска завивка, преминава в игла, която е сложена вжрху плочест иглоджржател, образуван от десния край на лжка. Този край вжзвива нагоре и свжршва с едно топче (бутон). Джлжина 4·8 см, височина 2 см. Бронз. Намерена е в Айтоските бани през 1910 година и е записана в инвентара под № 185.[1])

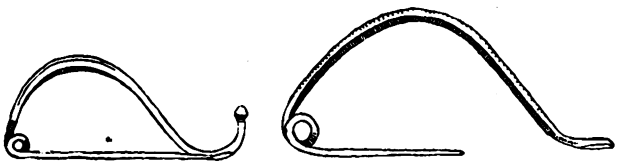

а *б*

Обр. 25. — Бронзови фибули от Айтоските бани и от Старозагорско.

Подобна фибула представя и обр. 25*б*. Тя се сжстои от един тел, който, като образува нейния лжк, с лявия край прави една вжншна завивка наляво и преминава в игла, а десният край образува иглоджржателя и е вжзвивал нагоре. Този край е пречупен. Телжт, който образува лжка, не е обжл, а четириржбест и повржхността му е покрита с напречни браздици. Иглата е пречупена. Джлжина 6·5 см., височина 2·5 см. Патина черно-зелена. Намерена е в Старозагорско през 1912 година и е записана в инвентара на музея под № 418.[2])

Обр. 26 — Бронзова фибула.

Среднолатенска фибула. Фибулата (обр. 26) е сжставена от един стиснат тел, който, след като образува правилна джга с десния си край, преминава в завивки и игла, сега строшени, а с лявия — в стреловидна плочица, която вжзвива и с разширения си вржх образува иглоджржателя, сжединен с джгата чрез сплесната плочица. Лжкжт в долния край, гледан отгоре, е орнаментиран с дребни профилувани чертици. Джлжина 3·5 см., височина 1·3 см. Бронз. Патина зелена. Неизвестно находище. Записана в инвентара под № 250.[3])

Fibules hallstattiennes et de l'époque de la Tène au Musée archéologique de la Bibliothèque Nationale de Philippople. — Les fibules suivantes sont décrites: Trois fibules en bronze „à lunettes" trouvées dans les environs des villages de Chiroka-Laka et Pa-

[1]) Идентична с нашата фибула е описаната от г. Р. Попов под обр. 17 стр. 159 с непознато находище.

[2]) Интересни раннолатенски фибули от типа на чертозките са намерени в некропола при Сански мост (Босна) и са публикувани от Трухелка в Гласник Зем. Музеја, XXVI (1914), стр. 120—121.

[3]) Фибули от среднолатенската епоха г. Р. Попов описва две под обр. 15 и 16, стр. 157—158.

Digitized by Google

velsko dans les Rhodopes (fig. 15 et 16); 12 fibules en bronze de la deuxième période hallstattienne trouvées également près du village de Pavelsko (fig. 17—22); une fibule en argent à timbale trouvée près des bains d'Aïtos (fig. 23 *a*); une fibule en bronze à arbalète, lieu de provenance inconnu (fig. 23 *b*); une fibule en bronze trouvée dans les environs de Stara-Zagora (fig. 24); une fibule en bronze de la première période de la Tène (type de la Certosa) trouvée aux bains d'Aïtos (fig. 25 *a*); une fibule en bronze de la même période trouvée dans les environs de Stara-Zagora (fig. 25 *b*) et une fibule en bronze de la IIe période de la Tène, de provenance inconnue (fig. 26).

B. Diakovitch.

Digitized by Google

Находки из некропола на античния Пловдив

от **Б. Дякович**

Имал сѫм случай [1]) да отбележа, че на изток от акропола на античния Филипополис са били разположени неговите древни обществени гробища, неговият древен некропол. Случайни находки от тогава и до сега на различни древни надгробни и могилни предмети потвѫрждават това мое мнение; сѫщевременно, обаче, те ни карат да дойдем до заключение, че извѫн този некропол старите обитатели на Пловдив са заравяли своите мѫртви не на едно място, не в една строго определена черта извѫн стените на града, а на повече места. Последните случайни разкопки разкриха нов некропол вече не на изток от градските стени, а сѫвсем в обратна посока — на Бунарджика, както и някои отделни гробове, разпрѫснати в полето край източните поли на Джамбаз-тепе и Небет-тепе.

Като сравняваме гробните находки от източната страна на града с тия от западнята страна, извличаме впечатление, че Пловдив е имал два некропола: един на изток, по направление на сегашните гробища, а друг на запад, край южните склонове на Бунарджика и източната страна на Марково-тепе

Пѫрвият некропол до сега ни е дал останки от масивни основи на големи сгради, мозаични настилки, фрагменти от хубави мряморни статуи, известната тракийска гробница сѫс сребѫрната маска, златните листа и прѫстен, с великолепните сребѫрни чаши и бронзови сѫдове, грѫцки надписи от старохристиянската епоха и др. Вторият некропол, който за прѫв пѫт се открива, ни дава дребни предмети от римската епоха или, по-точно казано — според намерените монети от половината на II столетие до половината на IV столетие, — той е римски некропол от езическата епоха на града Пловдив. Тук давам бележките си за последните находки от пѫрвия и втория некропол.

[1]) Статията ми „Тракийска гробница при Пловдив и некрополѫт на древния град", Сборн. за нар. умотв. XXII.

Digitized by Google

На ул. „Трапезица“ южно от „Джамбаз-тепе“, зад новата църква „Св. Петка“, се построиха две нови двукатни къщи една до друга. Когато се приготовляваше яма за варницата за една от тях, на 20 февруари 1921 г. на една дълбочина от 2·70 м. се откриха следи от древна мозаична настилка, която се криеше под земните пластове и оставаше под основите на новата сграда. За жалост нито мястото, нито средствата позволиха да се направят по-обстойни разследвания, за да се разкрие ако не цялата, то поне по-голямата част от настилката. При все това направиха се сондажи и на друго място, близо до отворената яма, които ни дадоха като резултат възможност да констатираме два вида мозаика: една изработена с по-ситни разноцветни камъчета (тъмнокафяви, зелени, сини, жълти, бели, млечно-кафяви и сини), другата по-едрозърнеста, съставена само от бели и кафяви блокчета. Изглеждаше, последната, тъй да кажа, по-грубата настилка да е образувала крайщата, рамката на ситнозърнестата разноцветна мозаика, която е била добре наредена върху основа от ситен и блед хоросан от вар и печени тухли. По-грубата настилка образуваше орнамент, в който белите камъчета съставяха непрекъснати нишки, преплетени във вид на съединени кръстове, а кафявите са изпълвали всичкото пространство между последните. Ситнозърнестата многоцветна мозаика съвършено се крие под почвата и не можа да се разгледа.

Гробове на юг от Джамбаз-тепе. — Направих сондаж и на трето място в съседство с другите две, за да проверя разказите на стари хора, че тук се намирал едно време голям камък с халка върху него. И наистина, на една дълбочина от 3 метра се откри гроб, покрит с голяма плоча от местен сиенит с грубо обдялани крайща, но халка върху нея не се указа; вероятно е била откъртена по-рано, от което и са останали вдлъбнатините върху плочата. Под нея се откриха няколко парчета от глинени съдове, 2—3 съвсем изгнили кости, които не бе възможно да се определят, дали са човешки или животински, и две глинени лампички, от които едната, почти цяла запазена, без всяка орнаментика и с издадена продупчена дръжчица, а другата полустрошена, с релиефен орнамент на бръшлянова вейка покрай перваза и вдлъбната повърхност, украсена с три врязани концентрически кръга. Големината на лампичките е: на едната 9·5 см. заедно с дръжката, а на другата 10·5 см. без дръжката, която е отчупена; дължината им е 3·5 см.

Датата на гроба се определя приблизително, според намерената в него малка полуизтрита бронзова монетка от римския император Марк

Digitized by Google

Аврели (161—180 г. сл. Хр.), кѫм втората половина на втория век след Христа. Очевидно, гробѫт е бил по-рано отварян. На сѫщата страна под некропола, само че значително по-наизток, до пионерните казарми, на 23 март с. г. учениците от Пловдивската мѫжка гимназия, отбивайки трудовата си повинност в уредба на парк, се натѫкнаха на една дѫл-

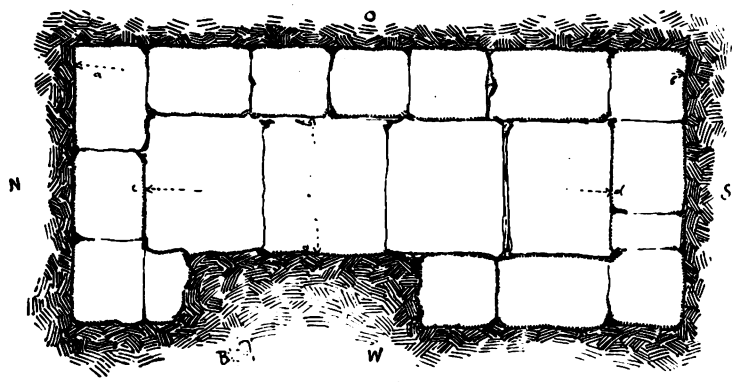

Обр. 27. — План на една тухлена гробница от Пловдив.

бочина само от 30 сантиметра на три гроба, които бяха доразкопани в мое присѫтствие. Указа се, че те са били отваряни и ограбени по-рано.

Двата гроба бяха зидани от печени тухли, споени една вѫрху друга с обикновена глина без хоросан. Тухли, добре изпечени от чиста глина, тѫмно-червени, имаше два вида по големина: едни бяха 31 на 32 см., а други — 31 см. дѫлги и 16 см. широки; дебелината и на едните и на другите бе еднаква — 4 см. С малките тухли бяха направени зидовете на гробовете, а с големите бяха постлани. Единият гроб (обр. 27) имаше форма на паралелограмна кутия с не напѫлно еднакви жгли, — зидарят не е бил много внима телен. Разположен с дѫлгата си страна от север кѫм юг, гробѫт бе покрит с печени керамиди, които от влагата и тѫршуванията на иманярите бяха изпотрошени. Дѫлжината на гроба бе 1 67 м., вѫтрешните му размери 1.23 м. на 0.35 м., височина 0.27 м. и широчина на зида (обр. 28) 0.20 м.

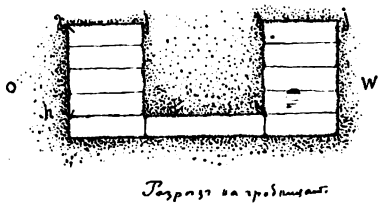

Обр. 28. — Разрез на гробницата обр. 27.

В гроба нищо не се намери. До него, обаче, от кѫм западната му страна, се откриха вѫглища, сплав от железни гвоздеи, сигурно от ковчега на изгорения мѫртвец, и 3—4 парченца от дребни печени глинени сѫдчета без какви и да е орнаменти по тях.

Digitized by Google

И вторият гроб представяше сѫщия вид кутия, но изработена малко по-внимателно: стените му бяха както отвѫнка, така и отвѫтре покрити с мазилка от сѫщите червени тухли, ситно строшени, така че не се познаваха отделните тухли, които образуваха зида. Този гроб, обѫрнат от изток кѫм запад, беше покрит с една мряморна, добре изгладена отвѫтре плоча, дебела 7.5 см., дѫлга 59 и широка 47 см. Тя беше плѫтно захлупена вѫрху гроба и скрепена сѫс зидовете чрез хоросан. Самият гроб, отворен (пробит) от кѫм източната страна, бе пѫлен сѫс ситна мокра пръст и не сѫдържаше никакви следи от погребение.

Третият гроб бе сѫставен само от големи керамиди, леко вгѫнати, отгоре сѫс знак от 4 успоредни вдлѫбнати резки, прокарани с пръсти. Една от керамидите бе поставена на земята и образуваше пода на гроба, а другите, сѫбрани вѫв вид на стряха над нея, сѫставяха стените и покрива му. Всички бяха строшени от силната влага (тази местност е мочурлива) и разбѫркани. Тук се намериха части от черепа на мѫртвеца и цялата му долна челюст. Ако се сѫди по добре запазените зѫби, всички здраво наредени вѫрху челюстта, може да се предположи, че погребаният е бил млад, не по-вѫзрастен от 30 години човек.

До самата челюст се намери и обола на Харона — малка бронзова, добре патинирана, сечена в Пловдив монета с изтрит надпис вѫрху лицето AYPHΛIOC ANTΩNEINOC и главата на императора Марк Аврелия с лавров венец на десно. Вѫрху опакото на монетата е изобразена Конкордия права на ляво, в десната ръка дѫржи патера, в лявата — рог на изобилие; наоколо надпис ΦIΛIΠΠOΠOΛEITΩN. Форма неправилна с диаметри 17—20 мм. Ако се сѫди по тази монета, гробовете могат да бѫдат отнесени кѫм втората половина на второто столетие след Христа и са, следователно, от една и сѫща епоха с по-горе описания гроб с монетите на сѫщия император.

Гробове на „Марково-тепе“. — Около сѫщото време, когато ставаха горните разкопки, работници, които кѫртят скалите на Марковотепе за приготвяне на чакѫл за улици и материал за градиво на кѫщите в Пловдив, случайно на 14 март откриха 2—3 римски гробници. Тяхната форма е най-обикновената, сѫставена от сводести големи печени керамиди, сѫбрани вѫв вид на стряха над плоска основа, за каквато е послужила самата скала. В гробовете не се намери нищо, освен дребни остатъци от човешки кости, колкото да ни покажат, че погребението в тях е било извѫршено чрез заравяне на мѫртвеца, а не чрез

Digitized by Google

трупоизгаряне. Керамидите, изпотрошени от барутя на работниците, са имали обикновените размери на керамидите от пловдивските стари гробища с бледочервеникав цвят и вѫздебели первази.

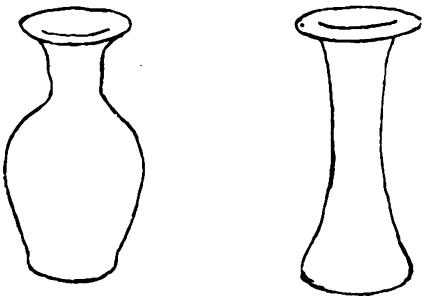

а *б*

Обр. 29. — Стѫкленци от Пловдив.

Гробове на Бунарджика. — През сѫщия месец март се откри случайно една гробница под южния склон на Бунарджика. Тя бе изградена от тухли и хоросан и покрита с голяма необдялана каменна плоча; подѫт не беше постлан с нищо. Направление от изток кѫм запад. В гроба се намериха две малки стѫклени шишенца (обр. 29), част от металически диск на огледало заедно с бронзовата му покривка с барелиефна обработка (обр. 30) и една напѫлно оксидирана бронзова монетка. Освен тия предмети в гроба не е намерено нищо друго, освен една малка изгнила част от човешка кост (пищялка). От намерените в гроба предмети може да се заключи, че заровеният тука труп е принадлежал на жена.

От предметите най-голямо внимание заслужава огледалото (обр. 30). То е металическо и от него е останала само една част. Огледалото е било леко вдлѫбнато, имало е диаметѫр 10 см. и е дебело 1—1·5 мм. Кѫм периферията е по-тѫнко, отколкото кѫм центѫра. Капачето има диаметѫр 10·3 см. и носи явни следи от позлата. То е украсено с релиефни изображения, чийто сюжет е зает от митовете за детинството на Дионисa. Централната фигура е малкият Дионис, обѫрнат срещу нас; той е поставен на отсечена като пиедестал скала и е подкрепен от вѫзпитателката му нимфа. Десната си рѫка малкият бог издига нагоре, за да хване висящите гроздове на разкошно виещата се лоза, а в лявата рѫка, спустната надолу, дѫржи голям кичур грозде. На ляво от Дионисa е седнала на скалата, обѫр-

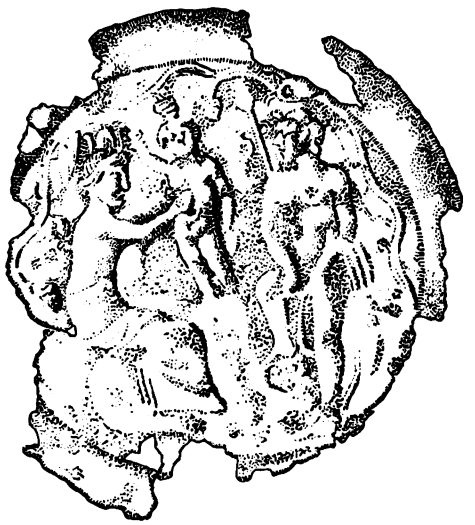

Обр. 30. — Бронзов похлупак на огледало от Пловдив.

Digitized by Google

ната кѫм него, полугола нимфа, на която само долната част от тялото е покрита с дреха. Нимфата се е поддала малко на напред, за да подкрепя божествения младенец; в цялото изражение на лицето ѝ, както и в движението, се сѫглеждат нежните чувства на майчина грижа и преданост. Срещу нея, от другата страна на Диониса, стои един сатир прав, насреща, с лице внимателно обѫрнато на ляво кѫм Диониса. С десния си крак той е стѫпил на висок блок от скалата, около лявата му ръка като че ли е увита малка мантия; зад него се показва Дионисовият тирс с голяма шикалка на вѫрха. Цялата тая фамилна сцена, обвита с крѫшни вейки, листа и сочни гроздове на голяма виеща се лоза, е предадена с чувство на истински художник, който, за да я направи още по-ценна, покрил я сѫс злато. За жалост металѫт, твѫрде тънѫк и художествено изработен, е силно оксидиран и много лесно се троши. Ако сѫдим по този майсторски изработен предмет, можем да заключим, че гробѫт датира от II век сл. Хр.

*

През месец юни 1921 год. една част от пловдивските трудоваци имаше за задача да прокара пѫт по южните склонове на Бунарджика, за да сѫедини чрез него градската улица „Гладстон“ сѫс шосето, което минава покрай кавалерийските казарми за с. Кадиево и по-нататѫк за Родопите. Още в пѫрвите дни на своята работа трудоваците се натѫкнаха на стари гробници, бѫрзо разкрили няколко от тях и, разбира се, каквото намерили, изпотрошили или наивно изпокрили Обаче дадените сѫвети и наставления устно и чрез местния печат, както и взетите бѫрзи мерки от страна на дирекцията на Народната библиотека - музей сѫс специално поставено при трудоваците лице дадоха за резултат по-внимателно разкриване на гробовете и по-усѫрдно сѫбиране и запазване на намерените в тях археологически предмети.

От разкопаните до сега гробове се констатира, че по южните склонове на Бунарджика дори до самите му поли е бил разположен римски некропол с множество разнообразни, но не монументални гробове. Скромността в устройството на тия гробове показва, че тук са погребвали предимно бедни пловдивски граждани и войници. Най-разкошно устроеният гроб се яви вѫв вид на една тясна гробница, изградена и постлана с печени тухли и покрита с една или повече каменни неправилно обдялани плочи. Други гробове са иззидани с тухли, без да бѫдат нито постлани, нито пѫк покрити с плочи. Трети вид гробове са тия, които имат за постилка изгладена част на скалата, а

Digitized by Google

за стени и покрив издути, сводести печени керамиди. Срещат се и такива гробове, които са просто изкопани неправилни дупки, покрити с каменни плочи, а има и погребения чисто и просто заравяни в земята и захлупени с каменни плочи. Такъв именно гроб ни даде сравнително най-интересните предмети (гл. по-долу описанието на гроб № 3).

Като особен вид гробове се явиха ония, които за пръв път сега срещам у нас: прокарана дълга до два метра стена, зидана от печени тухли и хоросан, широка 1·20 см. Върху изгладената й повърхност са нареждани труповете (в случая два) един до друг, заравяли са ги с пръст и са ги покривали с големи сводести керамиди от познатия тип.

Повечето от гробовете бяха празни и то предимно ония, които се отличаваха по своята по-хубава външност — изградените. Това показва, че те са били още на времето си отбелязвани и обирани от злостorници. Някои от тях бяха покрити с една, а други с три плочи.

При тия гробове, обикновено дълги 1·10 м. (измерени отвътре), широки 40 см. и толкова дълбоки, стените са градени с тухли, споявани с хоросан (пясък и вар), а подовете с нищо не постлани. Вътре гробовете са пълни със силно улегнала, сбита пръст, а плочите, сложени върху тях, също плътно затварят гробовете. От това става ясно, че преди да са затворени гробовете с каменни плочи, в тях са насипвали и добре набивали пръст върху останките на мъртвеца. Иначе мъчно може да се обясни, как би могла да проникне и силно да се затвърди пръстта в този почти херметически затворен гроб, която с известно усилие трябва да се изкопава, за да се открият предметите в нея, както е напр. случаят с един сега отворен гроб, в който се изровиха парчета от стъкленица. По същия начин можем да обясним, че трошливите предмети са повечето изпочупени (стъкленициte), а ония, които имат известна твърдост (глинените лампички и бронзовите съдове) са по-добре запазени.

Гроб I.

Първите няколко гроба, които трудоваците откриха на 14 юни, бяха между Марково-тепе и Бунарджика, по юго-източните поли на последния. Един от тия гробове бе иззидан и постлан с тухли, а покрит с големи сводести керамиди, дълги 65 см., широки 39·5 см. и до 2.5 см. дебели. По тях личат знакове, прокарани с пръсти, отвън във форма на дъга, теглена от единия до другия ръб нашир, а в единия край три вдлъбнатини една до друга, направени с пръсти. Отвъ-

Digitized by Google

тре керамидите са гладки. Тухлите, с които бе постлан гробът, са четвъртити с размери 35×35 см. и 3 см. дебели. Този вид тухли са съвършено полски. Знакове върху изгладената повърхност: по две кучешки стъпки в двата края и по две ярешки (?) копита в другите два края. Има и съвсем леко прокарани с пръсти два концентрически кръга. Малките тухли, с които бе иззидан гроба, са 33·5 см. дълги, 15·5 см. широки и 4 см. дебели; по форма са малко вгънати отвътре. Гробът приличаше досущ на ония гробове, които бяха открити при пионерните казарми и които описах по-горе. В него се намериха изгнили човешки кости (част от черепа и пищялката) и следните предмети:

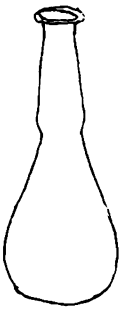

Обр. 31. Стъкленица от Пловдив.

1. Едно тънко светло-зеленикаво шишенце (унгвентариум) с крушеобразна форма и висока шийка, при основата малко свита (обр. 31). Вис. 8.5 см.

2. Една хубава лампичка (обр. 32) с две отвърстия, от червено боядисана глина. Върху горната повърхност, вдлъбната и продупчена, са изобразени релиефно два гладиатора, изправени един срещу друг. Единият от гладиаторите, който е в десно, носи на главата си шлем с висок гребен, в десната си ръка широк и къс меч, а в лявата четвъртит щит; десният си крак е издал напред. Другият гладиатор стои прав насреща, малко възвит към неприятеля си, в лявата ръка държи същo четвъртит щит, а в десната — меч, замахнат на страна. Лампичката има малка издатка за дръжка, а между отвърстието за фитиля и резервуара релиефен палметов орнамент. Височина на лампичката 2.5 см., дължина заедно с дръжката 10 см.

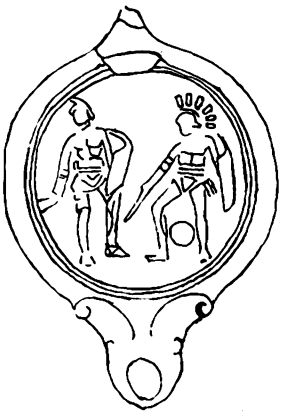

Обр. 32. — Глинена лампичка от Пловдив

3. Една бронзова монетка от Константина II (337—340 год.), силно оксидирана, с надпис IVL. CL. CONSTANTINVS.[1])

4. На същото място, но извън гроба, бе изкопана и по невнимание строшена на дребни парчета една стъклена ампула (обр. 33), която според стъклото и формата на шийката прилича да е от същата фабрикация, от която е и гореописаният балсамарий.

Според намерената монета, гробът е от първата половина на IV в.

[1]) Cohen, Description historique VII 364.

Digitized by Google

Гроб II.

Близо до описания гроб сѫщия ден младежѫт Добрин Тасев откри друг гроб без никакви следи от каква и да е зиадрия; от него той сѫбра и предаде за сбирките на музея ни следните предмети:

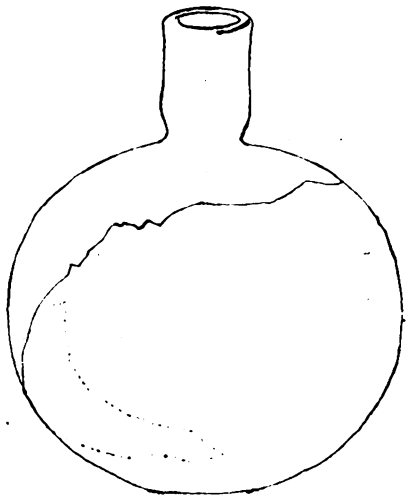

Обр. 33. — Стѫкленица от Пловдив.

1. Една лампичка от червена глина, снабдена с малка прѫстеновидна дрѫжчица и с продупчена издатка за фитиля. В центра на вдлѫбнатата повърхност на лампичката, както и вѫрху нейната периферия, се намират сѫщо по една дупчица. Отгоре тя е украсена с набраздени концентрически крѫгове. Дѫлжина 8.5 см., височина 3 см. Лампичката е добре запазена.

2. Сплесната бронзова халка, гладко и добре изработена, добре запазена и покрита сѫс зелена патина. Вѫншен диаметѫр 23 мм., а вѫтрешен 20 мм.

3. Бронзово копче, сѫставено от две еднакви крѫгчета, сѫединени помежду си с обла прѫчица Едно от крѫгчетата е украсено с профилувани концентрични окрѫжности, а другото има гладка повърхност.

4. Бронзова прѫчица, дѫлга 4 3 см., обла, с два отворени вѫзла по крайщата.

5. Сонда (медицински иисгрумент), сѫставена от тѫнка бронзова прѫчица, единият край на която е надебелен вѫв вид на ечемичено зѫрно, а другият свѫршва с миниатюрна ладийка или коритце (обр. 34). Горната половина на дрѫжката, кѫм зѫрното, е обла, а долната, кѫм

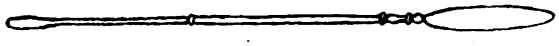

Обр. 34. — Бронзова лѫжичка от Пловдив.

Обр. 35. — Бронзов прѫстен от Пловдив.

ладийката, четирирѫбеста с прѫстеновиден профилуван орнамент в двата края. Дѫлжина на инструмента 14 см. Той е покрит сѫс зелена патина и е строшен на две парчета.

6. Бронзов прѫстен сѫс сплесната форма и диаметри 14 и 17 мм. (обр. 35). Отгоре елипсовидна издатка, вѫрху която е изрязан в три реда грѫцки надпис EYCTOXI.

Digitized by Google

Думата произхожда от глагола εὐστοχέω — добре предвиждам, бия в целта; от тук сѫществителното εὐστοχία — дарба добре да се предвижда, да се постига целта, и прилагателното εὔστοχος — предвидлив, изобретателен, гѫвкав; τὸ τῆς χειρὸς εὔστοχον — сигурност в рѫката. Очевидно прѫстенѫт е принадлежал на човек, комуто се пожелава да бѫде предвидлив, да постига целта, да има сигурност в рѫката. Такова пожелание твѫрде много подхожда за един санитар, за един лекар; за това, като се вземе в сѫображение и присѫтствието в гроба на другите предмети, би могло да се каже с голяма сигурност, че прѫстенѫт е принадлежал като амулет на някой медик и че в гроба е погребан един пловдивски санитар. Среща се обаче и собствено име Εὐστόχιος. [1])

7. В гроба се намери една бронзова монета, сечена в малоазийския град Никея вѫв времето на Александра Севера (222—235 г.). Вѫрху лицето на монетата надпис M. AYP. CEYHP. AΛE. . . около главата на императора с лавров венец на десно, а вѫрху опакото на монетата NIKAIEΩN между три войнишки знамена. [2]) Според тази монета можем да отнесем описания гроб кѫм началото на третото столетие след Христа.

Гроб III.

Този гроб не беше иззидан. Трупѫт е бил заровен направо в земята и покрит с каменна плоча с неправилно издялани рѫбове. Наглед погребението е било най-просто, а в сѫщност гробѫт ни даде сравнително най-добрата находка. Никакви следи от човешки кости нямаше, а имаше останки от пепел и вѫглища. В гроба се намериха следните предмети, които всички се отличават сѫс своята хубава форма и фабрикация:

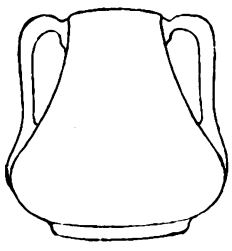

Обр. 36. — Бронзов сѫд от Пловдив.

1. Бронзов сѫд, вис. 15·5 см., диам. на гѫрлото 6 см., диам на дѫното 7·8 см. (обр. 36). Сѫдѫт е снабден с две дрѫжки, дѫлги по 10·5 см., без никакви орнаменти по тях; отгоре са изпѫкнали, а от вѫтрешната страна гладки. Първазѫт на гѫрлото е малко прегѫнат на вѫтре, а

[1]) Ἀγαθῇ τύχῃ. | Σωτῆρι Ἀσκληπίῳ καὶ | Ὑγείᾳ καὶ Τελεσφόρῳ | θεοῖς ἐπηκόοις Εὐστό|χιος Κέλερ Ἀσκληπιάδου | πρῶτος ἄρχων εὐχαριστήριον. Надписѫт е издѫлбан вѫрху мраморна плоча, вис. 41, шир. 36 см., намерена около могилите на с. Караризово (старата Конушка околия) и е издаден в Третия годишен отчет на областната реална гимназия в Пловдив стр. 13.

[2]) Намервачѫт пожела да задѫржи монетата за себе си за спомен от трудовата си по винност.

Digitized by Google

тѫрбухѫт му кѫм дѫното подут. Дѫното е украсено с изпѫкнали концентрически крѫгове. Сѫдѫт е прогнил и разпаднат на части, дрѫжките му са отлепени, но добре запазени.

2. Бронзова патера, дѫлга заедно с дрѫжката 25 см, висока 3·3 см., с диаметѫр на отвора 13·2 см. (обр. 37). Вѫрху дѫното е прикрепена тѫнка подставка с релиефен орнамент вѫв вид на концентрически крѫгове. Перваѕѫт отгоре е закрѫглен. Дрѫжката не е прилепена отделно кѫм сѫда, а е изляна заедно с него; вѫрху нея е изрязано вѫздлѫжко от-

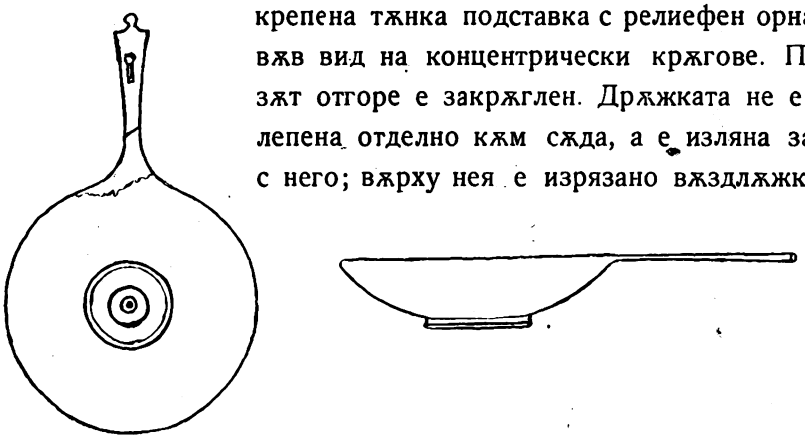

Обр. 37. — Бронзова патера от Пловдив.

вѫрстие. Сѫдѫт е изработен в хубав стил и покрит сѫс зелена патина. При дрѫжката той е пропукан, а самата му дрѫжка е пречупена на две.

3. Глинена урничка с блядо-червеникав цвят, вѫв форма на круша, с висока шийка, строшена при самата основа. Дѫното е набраздено с концентрически крѫгове. Височината на сѫда 8.5 см, диам. на дѫното 5·5 см.

4. Глинена лампичка, 10 см. широка, 2 см. висока, с две отвѫрстия и висока прѫстеновидна усукана дрѫжка над рѫба. Лампичката отгоре е така вдлѫбната, че се образува околоврѫстен перваз 11 мм. широк, покрит с релиефна ивица от вейка с лаврови листа. Лампичката е била боядисана червено. Добре запазена.

5. В гроба се намериха около десетина малки шишенца, тѫй наречени унгвентарии или балсамарии, от бледо-зеленикаво стѫкло. От тях 6 са сѫвѫршено здрави. Те са от два вида: едни по-големи с крушевидно тѫрбухче и дѫлга шийка, до 9 см. високи, а други много помалки, но сравнително с много по-дѫлги шийки, до 7.3 см. високи. Шишенцата очевидно са сѫдѫржали някои благовонни масла, от които са останали засѫхнали следи по стените им.

6. Една железна свита одве, тѫнка 2 мм. ивица, 1.5 см. широка и 14 см. дѫлга.

Digitized by Google

7. Ампула (обр. 38 и 39). Този предмет е един от най-интересните и сравнително най-ценните, каквито се намериха из гробовете на Бунарджика. Макар и повреден доста, той ще запази в нашите сбирки винаги хубаво място, защото подобни ампули не се срещат често.

Ампулата (Ampulla) е малък съд с обла форма на нашенска бъклица, съдържащ главно масло, с което си служели в баните, но често пъти и вино, оцет или други напитки. Има твърде много ампули, стъклени и глинени, с най-разнообразни форми. Нашата ампула е от най-редките — тя е металическа и по формата си принадлежи към типа на тъй наречените лещовидни ампули. Състои се от две половини, които били слепени помежду си с помощта на едно тънко обръче и закрепени върху кръгло дънце-подставка с орнамент на релиефни концентрични кръгове. При разкопаването ампулата се разпаднала на съставните си части, а шийката ѝ съвсем липсва Обръчето е снабдено с две продупчени издатки (втората липсва), за да се окачва с помощта на две отделни тънки бронзови плетени верижки, събрани на една халчица.

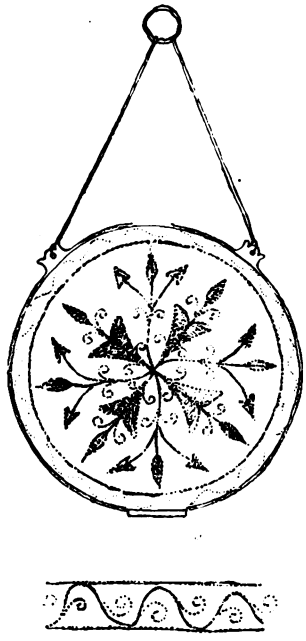

Обр. 38. — Бронзова ампула от Пловдив

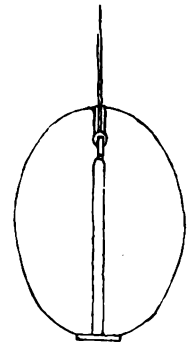

Обр. 39. — Апулата обр. 38, гледана от страна.

Силно окислена, покрита с дебел слой зелена патина както отвътре, така и отвънка, ампулата изглеждаше да е чисто бронзово изделие. Обаче, след щателно изчистване се констатира, че тя, макар и да е бронзова, била е посребрявана и орнаментирана в кафяв цвят. Орнаментът се състоял от тризгълни цветни чашки (гл. обр. 38), събрани във форма на кръст, обиколен с палметки и стреловидни листеца, всичко в кръг от тясна ивица на пунктиран зигзаг. Със същия орнамент е била покрита и другата страна на ампулата. Съдчето има 8.8 см. в диаметър, а цялата му височина заедно с подставчицата мери 9 см.; диаметърът на последната е 2 2 см.

Digitized by Google

Гроб IV.

Гробът, открит на 8 юли, имаше форма на зид до два метра дължг и 1·20 м. широк. Върху изгладената му повръхност са били сложени два трупа един до други, заровени с пръст и покрити с големи сводести керамиди, 63 см. дълги, 36 см. широки и 2 3 см. дебели, със знак отвътре във форма на осморка, теглена с пръсти. В гроба се намериха следните предмети:

1. Две строшени шишенца, на които дъната са изработени с профилуван кръг с диаметри 3 и 3 5 см. Шийката на едно от тия шишенца има вид на фунийка с диаметър на устата 3 мм.; ръбът му е задебелен и закръглен. Около шийката е усукана стъклена нишка като същински конец. Височина на шийката е 6 20 см.

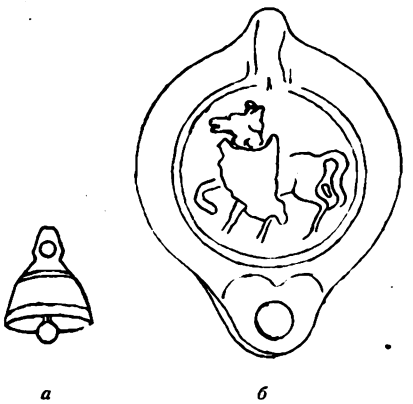

а *б*

Обр. 40. — Бронзово звънче и глинена лампичка от Пловдив.

Друго шишенце, низко, е имало сравнително много широка шийка — до 4·5 см. в диаметър.

2. Шишенце, глинено, с крушевидно търбухче, 8 см. високо, с тънко и дълго гърло, пречупено. Съдчето е било обагрено червено.

3. Глинена лампичка с две дупки, една в центъра, друга върху издатката за фитиля (обр. 40 *б*). Дръжката е същó малка сплеснатá над ръба издатка. Кръглата средина, малко строшена, с профилуван кръг, е вдълбната и върху нея барелиефно е изобразен кон, с вирната глава и опашка, тичащ на ляво. Цвят бледо-червен. Дълж. 8 см, вис. 2·3 см. Лампичката беше силно очернена от сажди.

4. Бронзово звънче, вис. 2·3 см. (обр. 40 *а*), с малка продупчена издатка за окачване. Под издатката орнамент от две околовръстни вдълбнати бразди. Същó такава бразда е прокарана и над перваза. Звънчето е малко сплеснато. Езичето на звънчето е желязно, с малка топчица на края; то е откъснато.

5. Две бронзови монети: една от Филип II Македонски (359—336 г.), възобновителя на Пловдив, с юношеска глава с диадема върху лицето и конник на десно върху опакото; друга, колониална, сечена в Пловдив, съвсем изтрита и покрита с дебел пласт зелена патина, така че не може да се определи положително, от кой римски император е сечена. Прилича да е от Септими Север (193—211 год.).

Digitized by Google

Присѫтствието на тия две монети от сѫвсем различни епохи в един и сѫщи гроб с две погребения изглежда да не е случайно; не са ли те сѫзнателно подбрани: една от основателя на Филипопол, а друга сечена в самия Филипопол? Според последната монета, погребението ще да се е извѫршило около 200-та година сл. Хр.

Гроб V.

Този гроб ни даде една от по-интересните находки; в него се откриха следните предмети:

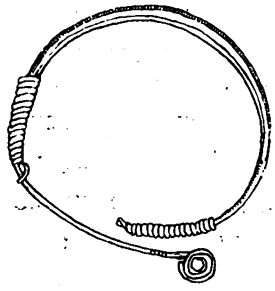

Обр. 41. — Сребѫрна гривна от Пловдив.

1. Едно огледало, което представя малѫк добре полиран диск от бял метал, строшен на няколко части. Диам. 8 см.

2. Сребѫрна гривна (обр. 41) от тел, задебелен в средата, а крайщата постепенно изтѫняват. Горният полукръг е изработен с надлѫжни ръбове на брой осем, а долният е сѫвършено обѫл. Върху тази тѫнка половина на гривната, от двете страни на крайщата ѝ, е навита тѫнка спирала с една свободна, висяща във въздуха завивка. Диам. на гривната 4 5 см. Минала през огън.

Обр. 42. — Глинена статуйка на Венера от Пловдив.

3. Глинена статуйка, висока заедно с пиедестала 22·3 см., а без него 17.5 см. (обр. 42). Това е един дар, направен на заровения в гроба труп, който представя богинята на хубостта Венера и доказва заедно с горните два предмета, че този труп е принадлежал на жена или по-право на някоя кокетлива девица. Богинята е права, гола, насреща; десният ѝ крак е леко пригънат, поради което цялото ѝ тяло е малко наведено на ляво. С двете ръце тя си оправя спустнатите на раменатa ѝ кѫдри от косата, която над челото е раздвоена; из под нея се показват обли обеци, от които само едната

Digitized by Google

е запазена, а на врата ѝ виси дѫлга плетена огѫрлица с една кръгла плочка над десната гърда. Част от огѫрлицата сѫщо липсва. На ляво от богинята е поставена висока ваза, върху която тя е сложила своята дреха; зад нея се увива един делфин. Всичко това е поставено върху пиедестал с профилувани горе и доле первази, висок 5·3 см., широк 6·5 см.

Гроб VI.

Открит бе на 16 юли. Погребението е станало направо в земята. В една дупка, похлупена с каменна плоча, в пръстта, се изрови една глинена статуйка, съвсем строшена, заедно с глинено гърненце.

Статуйката, от червена печена глина, която напомня гореописаната, представя една жена (Венера) гола, права, насреща, десният крак е малко прегънат; с лявата ръка си оправя сплитката на косата, която пада върху раменете ѝ. Сигурно и с десната си ръка върши сѫщото, но тази ръка заедно с цялото рамо е строшена и частите ѝ липсват. Прическата на главата, наредена в шест кѫдри, положени една върху друга, разделена с път над челото на две страни, е висока; под нея се подават кръгли топчести обеци. Богинята е стъпила на висок пиедестал, украсен по горния ръб с профилуван перваз. Самата статуйка, както и нейният пиедестал, са строшени на множество парчета, от които голяма част липсва; запазени са, обаче, два фрагмента от пиедестала със двете стъпала на жената, за да дадат цялата височина на статуйката — 15 см. без пиедестала. Статуйката е очернена от въглища или пък е минала през огън.[1])

Заедно със статуйката е изровено и едно шишенце от червена печена глина с крушеобразно резервоарче и висока шийка с пръстеновидно разширение на устието. Цялата височина на шишето е 14·5 см., а само на шийката 9.2 см. Последната е намерена отчупена.

Гроб VII.

Направо в земята едно до друго се откриха на 20 юли от трудовака г. Хр. В. Бояджиев и любезно бяха предложени на музея следните предмети:

1. Дъно с релиефен кръг на сѫдче от блядо-жълта печена глина; диам. 4.2 см.

[1]) Запазването частите на тая интересна теракота дължим на трудовака г. М. Молхов, студент.

Digitized by Google

2. Части от малко металическо огледало.

3. Купичка от червена печена глина, хубава направа, с две дръжки. Горната половина на купичката е гладко полирана, а долната матова. И двете дръжки, както и голяма част от купата, са строшени и липсват. Вис. на купата 6.1 см., диам. на отвора 7.5 см,

4. Няколко железни главички от гвоздеи. Това показва, че погребението на мъртвеца е станало чрез заравяне и то не направо в земята, а в ковчег. Гробът е бил сигурно по-рано разкопаван и ограбен. Следи от кости не се намериха.

Близо до тази находка се намери и едно глинено шишенце с крушеобразно резервоарче като описаното по-горе Устието му липсва.

Гроб VIII.

На 23 юли се откриха, заровени направо в земята и покрити с плоча, една делва и едно шише до нея. Делвата е от червена печена глина с една дръжка и широко устие, строшено. През дръжката надлъжни вдлъбнати бразди. Вис. 20 см., диам. на устието 15 см. Около устието издаден перваз, широк 1·1 см. Съдът бе пълен с въглища и пръст. Шишенцето е от тъмно-зеленикаво стъкло и има същата крушеобразна форма, каквато и описаните по-горе унгвентарии; само по размери то значително надминава всички останали: цялата му височина е 16 см., а само долната му част — резервоарът — 9 см.; устието има диам. 2 см. Шишенцето бе пълно с пръст, но изглежда да е съдържало някоя мазна течност. Макар и минало през огън, то е съвсем здраво.

Гроб IX.

Гробът, открит на 23 юли, бе цял иззидан от камък и хоросан; дължината му бе 1·60 м., широчината 0·60 м., с дебелина на стената 40 см. Той бе покрит с гладка каменна плоча, 1·80 м. дълга и 10 см. дебела. В гроба нямаше следи от човешки кости, а се намериха следните предмети:

1. Златен амулет във форма на кръгла, къса пръчица, доле подебела, а горе по-тънка (обр. 43). Долният край е запушен с червено монисто, а горният с малка неподвижна златна пръстеновидна издатка за окачване, прилична на капаче. Горе капачето на амулета е орнаментирано с релиефни пръстеновидни бразди, а доле на 1/3 от цялата повърхност с околовръстна орнаментика във форма на

Обр. 43. — Златен амулет от Пловдив.

Digitized by Google

скачени паралелограмчета. Из полето на горната половина са разпръснати грапавини като петна от изкастрени вейки или шипове. Дължина 34 мм, диаметър горе 4 мм., доле 6 мм. Амулетът е отлично изработен и представя хубав пандантив във форма на Хераклов кривак. Амулетът се намери пречупен на две и едно малко парченце от него се изгубило в пръстта. Вътре е пълен със сяра на прах.

Нашият амулет, следователно, съдържа следните четири най-важни свойства за отстранение болестите и всички други злополуки от лицето, което го е носело окачен на врата си:

а) Амулетът е изработен от злато, а известно е, че от всички метали у старите народи златото се е смятало за най-ефикасен метал против клетви, уроки и злополуки.

б) Амулетът отдоле е затворен с червено монисто, а пък известно е, че не само скъпоценните камъни, но и обикновените кремъци са притежавали чародейна сила, едни против отрова, други против пиянство и пр.

в) Амулетът е пълен със ситна сяра, — едно вещество, което днешната медицина употребява в известна доза като лечебно средство против някои външни и вътрешни болести, като краста, запичане, кашлица. Та и сега народната ни медицина често си служи с нея като ляк против известни болести, а на някои места, напр. в Габровско, и сега още сярата се употребява като амулет: парченца от нея с връвчица окачат върху шията на малки деца като предпазително средство против лошата кашлица (коклюш).

г) Самата форма на амулета, която твърде много наподобява Хераклovия кривак, е свързана с чародейната сила на последния. Кривакът пък е символ на Херакла, който отстранява опасностите, предотвратява лошата участ, освобождава човека от злините, които могат да го сполетят. Според Хезиод, той е роденъ, за да стане могъщ протектор както на боговете, така и на човеците; той е същински медик: в неговия храм са ходили болните да дирят изцерение. Някои го смятат за истинско божество на медицината.[1])

2. Бронзова статуйка на куче, 2.8 см. висока и 2.7 см. дълга. Кучето е седнало на задните си крака върху пиедестал, висок 0 4 см. Кучето ще да е било любим, неразлъчен и верен другар на покойния, за това го е последвало и в задгробния му живот. Цялата статуйка е добре запазена, стил много хубав; патина зелена.

[1]) Paus. I 34, 3; IX 24, 3

Digitized by Google

3. Глинена лампичка, боядисана с червена керамидена боя, с две отвърстия, едно по-малко по средата, а друго по-голямо върху издадената човка на лампичката. Отгоре орнамент във вид на концентрически кръгове; средата, съединена с човката с две волютки, е корубеста и върху нея релиефно е изваян грифон, летящ на десно. Лампичката е добре изработена и добре запазена, само дръжката строшена и липсва. Дълж. 11 см., вис. 2.3 см., диам. 6.7 см. Римска епоха.

4. Унгвентарии на брой пет, от които един по-голям (8 8 см. височина), а другите четири по-малки (7.4 см. високи). Всичките имат същата форма и са от същия вид стъкло, каквито и описаните вече по-горе шишенца. От тях двете са съвсем здрави, а другите малко повредени. Съдържали са някаква течност, от която се е запазила засъхнала утайка.

5. Бронзова римска монета изцяло покрита с дебел пласт зелена патина и толкова изтрита, че от следите на надписа върху лицето ѝ не може да се определи точно, от кой римски император е сечена. Изглежда да е от Александър Север (222—235 год.). Върху ревера на монетата едва личат буквите SC. Диам. 27 мм. Ако се осланяме върху тая монета, ще трябва да отнесем датата на гроба към първата половина на третото столетие.

Единични находки.

Освен описаните до тук гробни находки, на същото място по Бунарджика бяха изровени и няколко монети. Понеже всичките са римски и са намерени из същата почва, дето се изкопаха гробовете, можем да предполагаме, че те също са били заравяни заедно с останките на мъртвеца направо в земята. От намерените монети през моите очи минаха следните:

1. Монета на Marcus Aurelius (161—180 год.), сечена във Philippopolis, бронзова, 18 мм., зле запазена. Лице: M. AVPH.... KAICAP. CEY. Глава на императора с лавров венец на десно. Опако: ΦΙΛΙΠΠΟ-ΠΟΛЄΙΤΩΝ. Съвсем заличен образ. Монетата е върната на намервача, който пожела да си я запази за спомен.

2. Монета на Caracalla (198—217 год.), сечена, както изглежда, във Philippopolis, бронзова, 18 мм., зле запазена. Лице: CЄY. ANTΩN.... Глава на императора с лавров венец на десно. Оп. KOINON. Θ.... Образ съвсем изтрит. Монетата е върната на притежателя, който поиска за нея прекалено висока цена.

Digitized by Google

3. Монета на Marcus Aurelius Probus (276—282 год.), бронзова, 23 мм., добре запазена. Лице: IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. F. AVG. Бюст на императора сѫс зѫбчеста корона на ляво. Оп. SOLI INVICTO CMXXIS. Лѫчезарно слѫнце с издигната десна ржка в квадрига на десно.

4. Монета на Caracalla (198—217 год.), бронзова, 20 мм., зле запазена, сечена в Никея. Лице: . . . . NINOC AV . . . Глава на императора с лавров венец на десно. Оп. NIKAIЄΩN в два реда и четири войнишки знамена.

5. Монета на Faustina junior, бронзова, 26 мм., зле запазена. Лице: . . . FAVSTINA. Нейната глава на десно. Оп. Жена права, насреща, главата ѝ обѫрната на ляво, в лявата ржка дѫржи дѫлѫг жезѫл, а в десната друг някакѫв предмет; в полето S C.

6 Монета на Elagabalus (218—222 год.), сечена в Philippopolis, бронзова, с нечетливи надписи. Лице: Глава на Елагабал с лавров венец на десно. Оп. Триножник, около който се увива змия.

7. Монета на Flavius Valerius Constantinus (306—337 год.), бронзова, 17 мм., зле запазена. Лице: CONSTANTINVS AVG. Глава на императора с лавров венец, на десно. Оп. DN CONSTANTI . . . MAX. AVG. В средата венец и в него VOT XX в два реда; в полето SMMA.

8. Монета на Commodus (176—192 год.), сечена в Philippopolis, бронзова, 18 мм., добре запазена. Лице AVT. KA . . . KOMMOΔOC. Глава на императора с лавров венец на десно. Оп ΦIΛIΠΠOΠOΛEITΩN. Асклепи прав, насреща, гледа на ляво.

От изровените монети се вижда, прочее, че покрай южната страна на Бунарджика са се намирали римски гробища, в които старите жители на нашия многовековен град са заравяли своите мѫртви. Тия гробища са сѫществували през епохата на римските императори М. Аврелий, Комод, С. Север, Каракала, Елагабал, А. Север, Проб, Константин Велики и Константин II, т. е. от половината на II столетие до половината на IV столетие след Христа — цели два века.

Trouvailles dans la nécropole de l'antique Philippople.— Des renseignements détaillés sont donnés au sujet des tombeaux romains découverts à Philippople en 1921. De pareils tombeaux ont été découverts à deux endroits: au Sud de Djambase-Tépé, derrière la nouvelle église de Ste-Petka, où l'on a découvert des fragments de plancher romain en mosaïque; et au Sud de Bounardjik, où une série de tombeaux ont été décou-

Digitized by Google

verts contenant des objets fort intéressants. Parmi ceux-ci, les objets suivants méritent une attention particulière: un couvercle de miroir en bronze représentant la jeunesse de Dionysos (fig. 30), une bague de bronze avec l'inscription EYCTOXI (fig. 35), une ampoule en bronze avec des ornements gravés (fig. 38), une statuette en terre-cuite de Vénus très bien conservée (fig. 42) et une amulette en or de forme ovale oblongue (fig. 43). On établit d'après les monnaies trouvées que les tombeaux appartiennent aux IIe — IVe siècles après J. Chr.

B. Diakovitch.

Digitized by Google

Нови бѫлгарски монети с двуглав орел

от Н. А. Мушмов

През лятото на 1921 г. уредникѫт на предисторическия отдел при Народния музей, Р. Попов, при една обиколка из Бѫлгария, бе намерил в сбирката на Русенската мѫжка гимназия, между другото, и една монета с двуглав орел и на опакото с неясна монограма Тази монета ми обѫрна вниманието и ме заинтересува монограмата вѫрху нея, понеже известните до сега монети от сѫщия тип, приписани на Михаил Шишмана, на едната страна имат двуглав орел, а на другата — царски образ или кръст. Реших непременно да замина за Русе и лично да прегледам монетната сбирка на мѫжката гимназия, като бях уверен, че там ще открия и други бѫлгарски монети от сѫщия тип.

При пристигането ми в Русе пѫрвата ми работа беше внимателно да прегледам, една по една, всички монети от сбирката при мѫжката гимназия, при което най-голяма услуга ми указа уредникѫт на сбирката, учителят Д. Костов, комуто тук изказвам най-гореща благодарност. И действително моите очаквания се оправдаха. В сбирката, между другите монети, открих още три екземпляра бѫлгарски монети с двуглав орел от сѫщия тип.

Трябва да забележа, че преди да посетя Русе, посетих Казанлѫк. Там се срещнах с Хр. Протопопов, един от пѫрвите нумизматици в Бѫлгария. Той ми показа една медна бѫлгарска монета от едната страна с изображение на двуглав орел, от другата — твѫрде повредена монограма. Помолих го да отстѫпи монетата на Народния музей и той се съгласи, като ми съобщи, че друга една монета от сѫщия тип, намерена в Силистра заедно с отстѫпената на музея, и от която ми беше изпратил отпечатѫк още в 1912 г., отстѫпил на Пловдивската народна библиотека. Следователно от този тип монети сега съ известни шест екземпляра, от които пет имам на рѫка, а шестият е в Пловдивската народна библиотека.

Ето описанието на тези нови и интересни бѫлгарски монети:

1) Лице: Зрѫнчест кръг; в средата горе буквата т и под нея точка и тире в десно, по-доле монограма (гл. обр. 44).

Digitized by Google

Опако: Двуглав орел с разперени крила в средата на зрѫнчест кржг. Монетата е медна, плоска, диам. 20 мм., 1.40 гр. От Русенската мѫжка гимназия, сега в сбирката на Народния музей. Обр. 44.

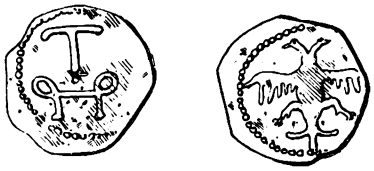

Обр. 44. — Бронзова монета от Георги Тертер I

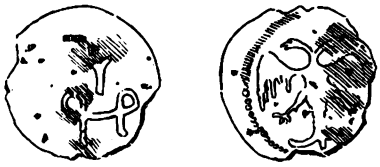

Обр. 45. — Бронзова монета от Георги Тертер I.

2) Сѫщото лице и опако; лицето е доста добре запазено, а опакото е значително повредено. Монетата е медна, плоска, диам. 19 мм., 1·25 гр. От сѫщата сбирка. Обр. 45.

3) На лицето е представена сѫщата буква Т и под нея сѫщата монограма, както при брой 1. Печатѫт на лицето е ударен много в ляво, затова лявата част от монограмата е попаднала сѫвсем в края на монетното ядро, а зрѫнчестият кржг в десно попаднал много навѫтре, близо на третината вѫрху монетното ядро.

Опакото е сѫщото, с тази разлика, че зрѫнчестият кржг прилича повече на линия, понеже е много ситен. Двуглавият орел е много добре представен. Монетата е медна, слабо корубеста, покрита сѫс зеленикава патина, диам. 19 мм., 1.45 гр., от сѫщата сбирка. Обр. 46.

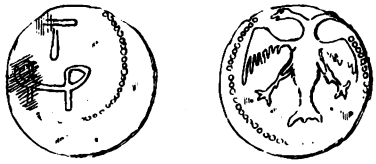

Обр. 46. — Бронзова монета от Георги Тертер I.

Обр. 47. — Бронзова монета от Георги Тертер I.

4) Лицето е сѫщото. Горната част на буквата Т е образувана от три линии; сѫщо и лявата част от монограмата е с двойна линия. Зрѫнчестият кржг личи само в долната част на монетата.

Опакото е сѫщото; зрѫнчестият кржг почти не личи Монетата е медна, слабо корубеста, с черникава патина, диам. 18 мм., 1.60 гр. От сбирката на Народния музей, № 572. Обр. 47.

5) Лицето изглежда да е сѫщото, както на предидещите монети, но е силно повредено. Сравнително добре личи само буквата Т, дясната половина на монограмата и само долната част от лявата.

Digitized by Google

Опакото е сѫщото; запазена е само горната част от зрѫнчестия кржг. Под орела е образуван полукржг, наверно от повреда на печата. Монетата е медна, слабо корубеста, без патина, диам. 20 мм., 1.30 гр. От сбирката на Протопопов, сега в Народния музей, № 574. Обр. 48.

Обр. 48. — Бронзова монета от Георги Тертер I.

Не можах да получа Пловдивския екземпляр, за да мога да го сравня с този последния. Това беше толкоз по-интересно, че според уверенията на бившия им стопанин и двете тези монети, както и другите описани по-горе, произхождат от Силистра.

До колкото си спомням образа на Пловдивския екземпляр, а така сѫщо според изпратения ми отпечатѫк през 1912 г. от Протопопова и неговите уверения, тези две монети сѫ еднакви, сечени са с един и сѫщи печат, който наверно е бил повреден при отпечатването на тези екземпляри. Че тези монети може да са печатани с повреден печат, може лесно да се допусне, като се има пред вид, че това се практикувало вѫв всяко време на монеторезането; това е ставало и в най-хубавото време на класическата епоха, както се вижда напр. от прочутите декадрахми на Сиракуза и др. [1])

Че монетите, които са предмет на настоящата статия, са бѫлгарски, се вижда от типа и стила на работата, а още повече и от това, че в монограмата е свѫрзана и характерната за бѫлгарските царе монограма от буквите **ЦР** (**цaрь**). Сега остава да видим, на кой бѫлгарски цар от второто бѫлгарско царство могат да се припишат тези монети.

Понеже буквата **Т** е отделена и е поставена на чело, вѫрху лицето на монетите, то трябва да се предполага, че тя е началната буква от името на царя, а буквите, включени в монограмата, остават за попѫлване на името. Име, което да начева с буквата **Т**, може да бѫде това на Георги Тертера I и на сина му Тодора Светослава. Обаче вѫрху сребѫрните и медните монети с права фигура на последния цар личи само името **Сѫтослак**, а вѫрху ония с образ на конник личи грѫцката форма **Θεοδορь**, вместо **Тѡдѡрь**. Вѫрху фресковата живопис от XIII до XV в. се срещат надписи пак с грѫцка форма. Напр. в Боянската цѫрква, която датира от XIII в., вѫрху фреската на Св. Тодора Тирон се чете надпис: **Сти Θеѡдѡр Тирон**; въ Земенската цѫрква, която датира от

[1]) Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines, 1-ère partie, I стр. 936.

Digitized by Google

XIV в., при лика на Св. Тодора Стратилат името на светеца е написано сѫщо в грѫцка форма: **Сти Θеωд(ω)рь Стратилать**; вѫрху фреската от с. Беренде, Царибродско, която датира от края на XIV в. или началото на XV в., името на Св. Тодора Стратилат е написано сѫщо в грѫцка форма: **Сти Θеодорь Стратилат(оѕ)**. В грѫцка форма е написано името на сѫщия светия и вѫрху фреската от Погановския монастир, която датира от 1500 г.

Едва в XVI в. и в началото на XVII в. вѫв фресковата живопис напѫлно се замества грѫцката форма на буквата Θ с бѫлгарската Т. Напр. вѫрху фреската на Св. Евтимия в цѫрквата Св. Петѫр и Павел в Тѫрново, която по мнението на г. А. Грабар датира от XVI в, името на този светия е написано в бѫлгарска форма: **Сти Євтими**. Сѫщото е и с имената на Св. Тодора Стратилат в цѫрквата на Планишкия монастир, Царибродско, който датира от 1606 год.

От изложеното до тук личи, че бѫлгарската форма на буквата Θ се вѫвежда вѫв фресковата живопис едва в XVI в, а Тодор Светослав е царувал в началото на XIV в. От друга страна, като имаме пред вид, че медните монети на този цар с изображение на конник имат надпис в грѫцка форма (**Θеодор**), трябва да се предполага, че той не е секал монетите с изображение на двуглав орел. В такѫв случай остава да се предположи, че тези монети са сечени от бащата на Светослава, царя Георги Тертера I, който е царувал от 1279 до 1292 год.

Нека разгледаме сега елементите, които се сѫдѫржат в монограмата на тези монети, за да видим, дали нашето предположение се оправдава. Както казах и по-горе, буквата Т, която е поставена на чело на лицето на монетите, не може да означава друго, освен пѫрвоначалната буква от името на царя, който е секал монетите. В монограмата **ϙ–Р** ясно личи, че са включени две букви Р, едната в позитивна, другата в негативна форма. Следователно буквата Т с двете букви Р образува **Т(е)р(те)р**. Тук както двете букви Р са употребени за двойно използуване, тѫй и буквата Т е двойно използувана за името **Т(е)рт(е)р**. Освен това, десната страна на монограмата заедно с цялата хоризонтална линия е използувана и за титлата на царя, сѫстоеща се от буквите **ЦР**. В лявата част на монограмата буквата Р е дадена в негативна форма за симетрия.

При монограмите всякога се забелязва стремление да се предадат по вѫзможност повече букви от името. За това всички монограми вѫрху монетите на бѫлгарските царе са доста сложни, като някои букви се използували двойно, какѫвто е случаят с монетите на Ив. Шишман

Digitized by Google

и Срацимир.[1]) Сѫщият случай имаме и при монетите на Георги Тертера.

Обстоятелството, че до сега не бяха извести монети от Тертера, никак не умаловажава нашите заключения. Напротив, то показва, че и други царе, като Асен I, Калоян, Борил, или узурпаторите Ивайло, Смилец и др., са секли може би монети, които още не са открити, както не бяха известни по-рано монети и от други бѫлгарски царе, за които днес се знае положително, че са секли монети.

Може да се появи сѫмнение за правилното определяне на нашите монети поради това, че монограмата предава фамилното име на царя, Тертер, а не собственото му име Георги. Обаче подобни аналогии намираме и при други бѫлгарски монети. Бѫлгарските царе са поставяли вѫрху своите монети или двете си имена, кръщелното и фамилното, или само едното от тях. Напр. вѫрху монетите на Ив. Асен II личат и двете имена, вѫрху ония на сина му Михаила личат сѫщо двете имена: „Михаил Асен"; вѫрху монетите на Константина личат „Константин Асен" или само „Константин" или „Костандин;" вѫрху ония на Светослава личат „Светослав" или „Тодор"; вѫрху ония на Михаила Шишмана личат: „Михаил" или „Шишман"; вѫрху Ив. Александровите личат „Иван Александър"; вѫрху Срацимировите личат „Иоан Срацимир" или само „Срацимир"; вѫрху Ив. Шишмановите личат „Иоан Шишман„ или само „Шишман" в монограми.

Независимо от това, понеже тук вѫпросѫт се отнася до монограми, може да се допусне, че буквата Т сѫдѫржа и елементите на буквата Г, която се получава като се премахне лявата част от хоризонталната линия. На това предположение ме навежда обстоятелството, че при една от монетите под буквата Т има точка и чертица, които служат може би за знак, че тук имаме работа с две букви. В такав случай вѫв вѫпросните монети е включено и кръщелното име на царя — Георги. Липсва само буквата Є, за да се попѫлни цялото име на Тертера.

При монетата, описана под бр. 5, в ляво от буквата Т има следи, които доста приличат на Є, но понеже монетата в тази си част е доста повредена, това не може да се твърди с положителност. Може би бъдащи находки ще разрешат този вѫпрос в положителна смисъл.

Пред вид на това, че до сега не бяха известни монети от Тертера, може да се повдигне вѫпрос, дали вѫобще този цар е можал да сече

[1]) Известия на Бѫлг. Арх. Д-во VI 1919, 57 см.

Digitized by Google

монети, тѫй като той е прекарал царуването си в непрестанни войни с византийци и татари, като е бил и васал на татарския хан Ногай. Обаче тези обстоятелства не са могли да попречат на царя да сече монети, както това се вижда и от други факти из бѫлгарската история. Нека вземем за най-близѫк пример до епохата на Тертера I времето на Константина, което е било, може да се каже, най-бурното по междуособици и войни, обаче всичко това не е пречило на Константина да сече монети. Друг подобен пример ни представя царуването на Шишмана, който е прекарал целия си живот вѫв войни с турците и е бил и турски васал, както Тертер, но все пак е секал както медни, така и сребѫрни монети.

Види се, че Михаил Шишман по примера на Тертера I е секал монети с изображение на двуглав орел. В такѫв случай всички предположения и хипотези, изказани до сега, за причините, които са накарали Михаила да сече монети с това изображение, падат. Следователно сега остава да се тѫрсят причините, които са накарали Тертера да сече този тип монети. Известно е, че отечеството на двуглавия орел е Месопотамия, дето той е служил за емблема на града Лагаш. От Азия той е бил пренесен вѫв Византия едва в X в. и е минал вѫв византийското декоративно изкуство. Кога и как се появил той в бѫлгарското хералдическо изкуство, дали е бил донесен направо от Азия от старите бѫлгари, или е бил зает от Византия след X в., или пѫк има някаква врѫзка с преселването в Бѫлгария на Тертеровци, които са били от куманско потекло,[1]) това сѫ вѫпроси, които изискват всестранно и обстойно изследване. За това ние ги изоставаме за друг случай, когато сѫберем повече сведения и данни, а за сега ще забележим само, че бѫлгарската нумизматика притежава вече монети с образ на двуглав орел от двама бѫлгарски царе от XIII и XIV в., додето вѫв византийските монети подобни образи не се срещат.

Nouvelles monnaies bulgares avec l'aigle bicéphale. — Les cinq monnaies de bronze décrites dans le présent article (fig. 44—48), trouvées à Silistra, sont attribuées par l'auteur à Georges Terter I

[1]) Според проф. Младенов името Тертер се сближава с тюркската дума „тархан", „владетел", „цар", и с арабската ter-tair, „птица", „орел". Може би с последното обстоятелство се обяснява появяването на двуглавия орел вѫрху монетите на Тертера.

Digitized by Google

(1279—1292) dont aucune monnaie n'était connue jusqu'à ce jour. Elles ont sur l'avers le monogramme de Terter formé par les lettres Т Р et le monogramme caractéristique des monnaies bulgares Ц Р (tzar-roi). Sur le revers des monnaies est représentée l'aigle bicéphale. Il faut relever que l'aigle bicéphale qui apparaît à Byzance au Xe siècle, se trouve sur les monnaies bulgares du XIIIe et XIVe siècles (Georges Terter et Michel Chichman). Cependant, on ne connaît pas encore de monnaies byzantines à aigle bicéphale.

N. A. Mouchmoff.

Digitized by Google

Некрополѫт при с. Байлово, Софийско

от **Р. Попов**

Известни единични находки от Видинско и Вратчанско, както и случайните разкопки на някои могили, привличатъ вниманието преди всичко с това, че показват голяма общност с културата, която през пѫрвата половина на последното хилядолетие пр. Хр. се е развивала в Илирия. Типични форми, характерни за пѫрвата желязна или иначе наречена халщатска култура, за носители на която, както е известно, се приемат илирийските племена, у нас са намерени не само в западна Балгария. Такива са познати сѫщо от източна и южна Бѫлгария, както и от Македония. Изобщо взето, ако сѫдим по единичните и случайни находки, халщатските материали изобилствуват в западната част на Бѫлгария. Ако това не се дѫлжи на една случайност, уверени сме, че в бѫдаще тия материали ще се открият в сѫщия размер и другаде в страната ни.

Халщатската култура, за която става дума тука, се появява най-в южно-дунавската област, в чиито граници се включват земите от Адриатическо море до южна Германия и през Алпите до долината на р. Рона. На север формите на тази култура се промѫкват до толкова, до колкото тѫрговските сношения са могли да способствуват за това. В земите на Средиземноморския пояс, едва що се появила, тази култура, под влиянието на Изток, добива класически характер. Колкото се отнася до областите, населени през това време от траки, нищо не се знае по простата причина, че тия области не са още изследвани.

Най-добрият познавач на пѫрвата желязна епоха, Хйорнес, като отминава без внимание земите на древна Тракия, приема, а заедно с него и други автори, че люлката на халщатската култура не е южна Австрия, дето тя най напред е била открита и получила името си, а трябва да се дири по бреговете на Адриатическо море, па дори и на Балкана. От тук става ясно, от какѫв голям научен интерес са изследванията, които биха се предприели у нас в тази област; толкоз повече, че в свръзка с проблемата за огнището на халщатската култура бихме могли да поставим и вѫпросите: 1) Сѫществувала ли е в древна Тракия типична халщатска култура. 2) Ако е сѫществувала такава, кѫм

Digitized by Google

коя културна група ще трябва да я причислим или е образувала отделна самостойна област. 3) Формите, характерни за тази култура, които не липсват у нас, дали са били заимствувани, или представят оригинални форми. 4) Ако траките през това време са притежавали своя типична култура, дали намерените у нас халщатски форми не са попаднали от запад, благодарение близките търговски сношения, които са съществували между Илирия и Тракия. 5) Най-после не е ли възможно тия две области, въпреки езиковото и етноложко различие, да са били носители на една и съща култура, или, ако е съществувала известна разлика, то да се установи, в каква степен е била тя.

За да се уяснят поставените въпроси, трябва да се изследват преди всичко надгробните могили, с каквито страната ни е твй богата. Ако съдим по добитите до сега резултати, изглежда че тия могили в това отношение ще дадат ценни материали.

През 1921 год., подпомогнат от Археологическия Институт, предприех проучвания на надгробните могили в Софийско и Вратчанско. Този род проучвания ще трябва да се разпространи както в други области на западна, така и в северна, южна и източна България. След време обобщението на добитите резултати само по себе си ще наложи разрешението на горните въпроси.

Ако съдим още от сега по намерените у нас единични и колективни находки от една страна, от друга като имаме пред вид резултатите от направените до днес сондажи и разкопки, смятаме за най-вероятно, че през първата желязна епоха Тракия и Илирия са притежавали почти еднаква материална култура, разбира се като изключим от земите на първата ония области, които през тази епоха са били под влиянието на Гърция, изобщо на Изтока.

В нашето мнение няма нищо чудно, като имаме пред вид; 1) Многобройните аналогии, които бихме могли да приведем между илирийската и тракийска култури. 2) Ако всевъзможните вариации дъговидни фибули в Илирия, характерни за халщатската култура, имат за прототип гръцката дъговидна фибула, последната еднакво би могла да бъде заимствувана от съседните траки, за да се развие на местна почва в всевъзможни халщатски форми, които намираме от Трън до Варна и от Дунава до Серес и Битоля. Същото бихме казали за спиралните очилатоподоби фибули, и пр. 3) Най-после, ако халщатската култура на запад е могла да се развие отвъд Алпите до долината на р. Рона, твърде естествено е, че тя поскоро би цъвтяла в Тракия, която лежи

Digitized by Google

не само по-близо до огнището ѝ, а може би последното да е засягало част от западните ѝ области.

В близко бѫдаще ще направим опит обстойно да обосновем това мнение, което, уверени сме, по-нататашните проучвания ще дойдат да подкрепят и по-добре да обяснят.

Обр. 49. — С. Байлово и околността.

След тия уводни бележки нека накратко разгледаме резултатите от направените при с. Байлово разкопки, които откриха едно ново находище на чисто тракийска култура, а за разкопките при Влашко село ще стане дума на друго място.

На изток от София, там дето завѫршва Софийската котловина и почват западните разклонения на Средна гора, се намира селото Байлово, в землището на което са пръснати множество могили. Последните обаче не липсват и в близките околни села. През лятото на 1921 год., заедно с г-да Г. Кацаров и Велков, предприехме разкопаването на могилите, които образуват цяла една група на север от селото в местността „Гйола“ (обр. 49). Като изключим пръснатите по склоновете на близките хѫлмове могили, броят на тия, разположени в равнището, не надминава числото 22.

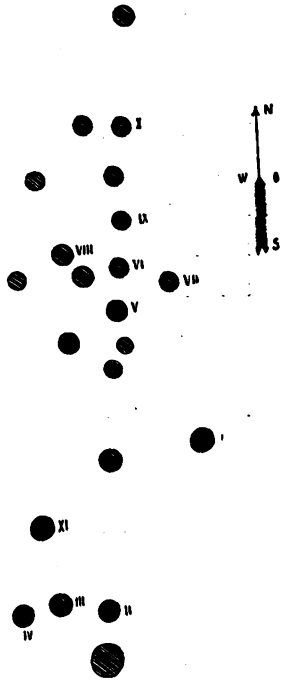

Обр. 50. — Некрополѫт при с. Байлово.

От сведенията, които ни дадоха селяните, личи, че както броят, така и размерите на могилите са били някога по-големи. Триасовите камѫни, от каквито последните са насипани, ред години са служили на околното население за приготвяне на вар, благодарение на което някои от могилите са сѫвѫршено онищожени, а тия, които заварихме отчасти запазени, едва имат височина ½ м. или най-много 80 см. Сѫщата участ е постигнала и ония могили, които са попаднали в разработените места. Много пѫти днес ралото изкарва от почвата човешки кости, вѫрхове за копия, мечове, фрагменти от строшени сѫдове — всичко това останки от унищожени вече могилни гробове. Изглежда, че цялото равнище в местността „Гйола“ е било до неотдавна обсипано с надгробни могили; имаме сле-

Digitized by Google

дователно работа с един некропол, от който ние заварихме, както казахме, само 22 могили (обр. 50), разположени върху едно пространство във форма на продължговата елипса с диаметри приблизително 90×250 м. С незначителните средства, които имахме на разположение, ние успяхме да разкопаем 11 могили.

Могила I. Заема най-източната точка от некропола. Диаметър на основата около 10 м., височина около 50 см. Могилният насип отначало биде напречно пресечен през средата в посока от изток към запад. Този прокоп ни откри в основата на могилата кладище, обаче на самия гроб не попаднахме. След това направихме втори прокоп, перпендикулярен на първия, и почти към периферията на основата, в с. източния край, се откри гробът на дълбочина около 30 см. (обр. 51). Следователно останките на мъртвеца са били погребани на същото място, дето е станало изгарянето на трупа. След изгарянето на тялото, несъмнено съпроводено с обряди, за каквито говори Херодот, бил е направен от недялани груби камъни малък гроб, дълг 40 см, широк 22 см. (обр. 52,А и Б) и отгоре покрит с две плочи, едната с размери 28 на 33 см., другата — 32 на 38 см. В гроба са били поставени изгорените кости, отгоре захлюпени с малък тънкостенен съд (обр. 52, А II, Б II и обр. 53), който, поради незначителните си размери, покрива само част от костите. Съдът е работен на грънчарско колело. Височината му е 7·4 см., диаметър на устата 14·5 см., тоя на дъното 6·5

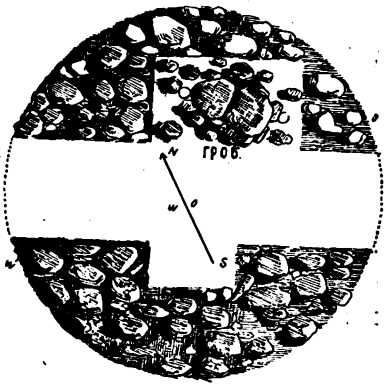

Обр. 51. — Могила I. План на разкопките.

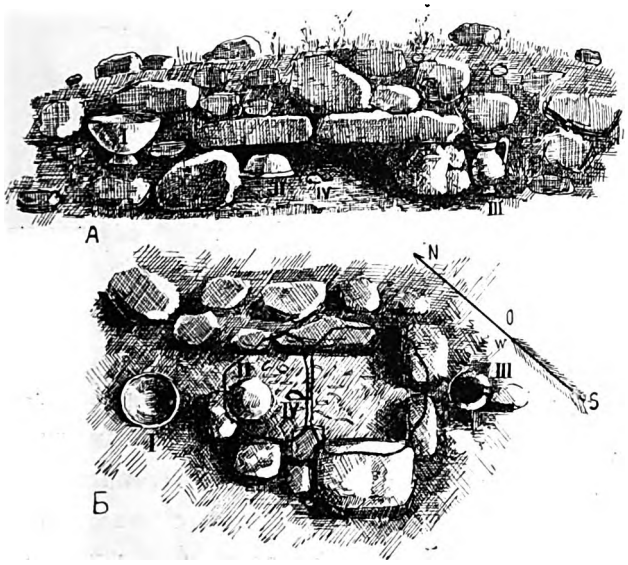

Обр. 52. — Гробът в могила I. А: гледан от страна. В: гледан отгоре.

Digitized by Google

см. Последното, което ясно личи от дадения профил, е равно. Цвят сивожълт.

На десно от съда, на около 8 см. разстояние, се намери желязна фибула (обр. 52, А IV, Б IV, и обр. 54). Лъкът на фибулата в задния край прави една спирална завивка на десно, след което преминава в игла. Предният край на лъка образува иглодържател във форма на плитък жлеб, след това се изтегля напред и завива нагоре.

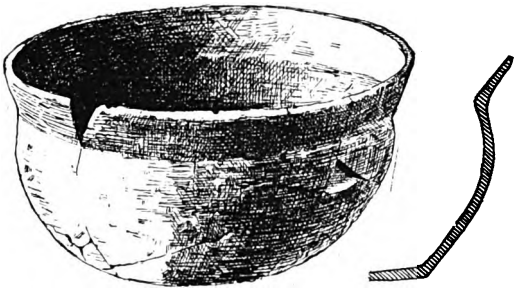

Обр. 53. — Глинен съд. Могила I.

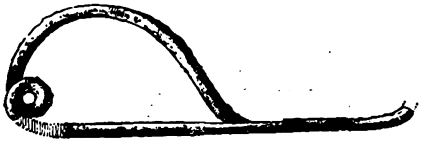

Обр. 54. — Желязна фибула. Могила I

Вън от гроба, отляво, е поставен конусообразен съд, снабден отдолу с кухо краче (обр. 52, А I, Б I, и обр. 55). Ръбът около устата е силно профилуван навътре. Размери: височина 12 5 см, диаметър на устата 24 см, тоя на дъното (resp. на крачето) 9 см. Съдът е работен на колело. Цвят сивожълт.

Отдесно на гроба е бил поставен трети съд, работен също на колело (обр. 52, А III, Б III, и обр. 56). Той представя глинена кана с кухо краче, снабдена отстрана с висока дръжка. Размери: височина 17·5 см. максимална ширина 13·3 см, диаметър на устата 11·3 см., диаметър на дъното (resp. крачето) 7·5 см. Цвят червеникав. Стените на тоя съд, както и на горните два, са без орнаменти.

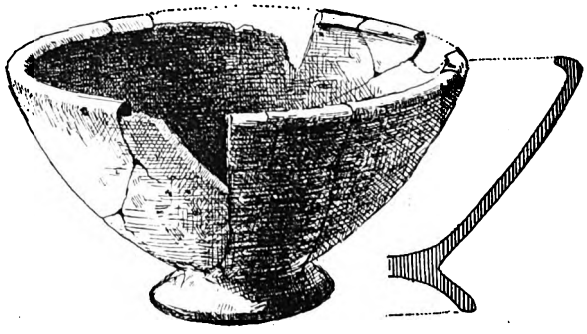

Обр. 55. — Глинен съд. Могила I.

След като гробът е бил нареден тъй, както накратко го описахме, била с насипана върху него могила от камъни, размесени с пръст. Освен описаните три съда из могилния насип, в южната половина на могилата, се намериха фрагментите от три други разтрошени съда. Двата са от типа обр. 55, а третият от типа обр. 56. Също и те са били работени на колело.

Digitized by Google

Могила II. — Открихa се останки от изгорен труп. Могилата е насипана на сжщото място, дето е станало трупоизгарянето. Наред с костите и вжглените, намериха се и няколко фрагменти от глинени сждове. От тях едни са работени на грънчарско колело и за целта е била употребена чиста глина, т. е. неразмесена с пясък, докато другите фрагменти принадлежат на груби работени на ржка сждове, приготвени от глина, изобилно размесена с пясък. Профилите на два фрагмента от пжрвия тип даваме на обр. 57. Единият от тия фрагменти (обр. 57 *а*) изглежда да произлиза от сжд в форма на чаша, а другият (обр. 57 *б*) — от гжрлото на сжд, вероятно подобен на стомничка.

Обр. 56. — Глинен сжд.
Могила I.

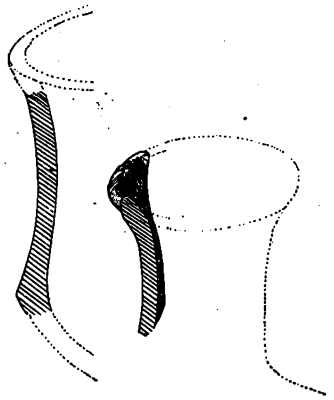

а б

Обр. 57.—Фрагмент от глинени сждове.
Могила II.

Фрагментите от втория тип сждове ни посочват на форма, аналогична на обр. 67 от могила VIII.

Могила III. — Сжщо останки от изгорен труп. Освен кости и вжглища, открихa се няколко фрагменти от груби сждове, чиято форма мжчно би могла да се установи. Други останки не се намериха.

Могила IV. — Последната се намира на разстояние 14·5 м. от могила III. Могилният насип биде разкрит цел и на джлбочина 50 см. се откри кладището, заобиколено с кржг недялани камжни (обр. 58). След изгарянето на трупа, били са поставени в гроба два сжда и храна за мжртвия, след това могилата е била насипана с едри камжни и чакжл. В гроба се намериха следните предмети:

Digitized by Google

1) Два глинени съда, поставени с устата нагоре (обр. 58. I и II A_1 и A_2, на разстояние един от друг 20 см. Единият съд, отчасти възстановен, даваме на обр. 59. Той има конусообразна форма с плоско дъно и две малки подобни на рогчета дръжки. Съдът, работен на ръка, е приготвен от глина, размесена с пясък. Размери: височина 11 см., диаметър на устата 19 см., тоя на дъното 11 см., дебелина на стените при ръба на устата 0·7 см., а при дъното 1·4 см. Цвят слабо-червен. Стените са грапави и без орнаменти. Вторият съд, с по-малки размери, има същата форма.

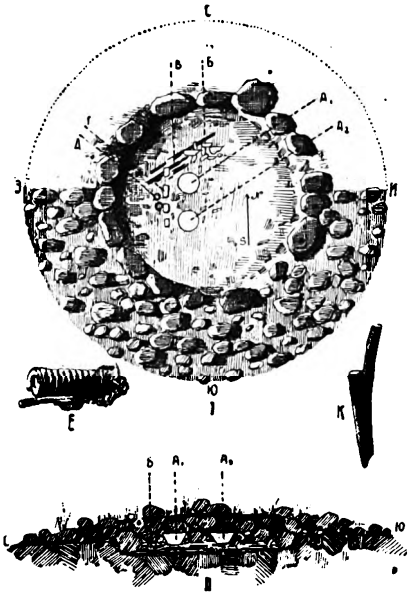

Обр 58. — Могила IV. I. План на разкопките. II. Разрез на могилата. Е и К: бронзови предмети.

2) Части от железен меч (обр. 58 I, Г и обр 60), натрошени на ситни късове. Ножницата се състои от два тънки железни листа, от които крайщата на единия обхващат тия на другия (обр. 60, К). Страничните ръбове на ножницата са успоредни. От дръжката се намериха само три къса (обр. 60, Б). Близо до меча стоеха две желязни халки (обр. 60, В) с диаметър 4·2—4·5 см., и една желязна скоба (обр. 60, Г), която заедно с халките е служела за окачване на меча; освен това други два железни предмета, от които единият във форма на бадем (4 на 3 см.), снабден с два шипа (обр. 60, Д), другият предмет, частично запазен (обр. 60, Е), вероятно представя окова около ножницата. Мечът, както това добре може да се види на дадения образ, е бил заострен в края. При изгарянето на трупа той е бил поставен в огъня и вероятно за това тъй лошо е запазен.

Обр. 59. — Глинен съд. могила IV

3) Спирала от бронзова фибула (обр. 58, Е) и части от лъка, от типа на тия, намерени в Прозор (Хърватско) с двустранна спирала и тънак лък.[1]) Тия фибули са направени така: в задната страна лъкът прави

[1]) Ljubić, Popis, табл. XX обр. 78, 80 и 81.

Digitized by Google

няколко спирални завивки на десно, след това края на спиралата завива на ляво и прави същия брой завивки от ляво на десно и, щом стигне до средата, преминава в игла. Последната се закрепя в предния край на лъка, като за тази цел краят на последния образува иглодържател във форма на кука.

4) Фрагамент от бронзов предмет (обр. 58, К).

Освен описаните в гроба предмети, намериха се цял куп негорени кости от говедо (Bos. sp), а имено 4 гръбначни прешлени, част от гръдна кост, един калкан, половина тибия, част от лопатка, две кости от китка и др. късове от кости, които не могат да се определят. Без съмнение всички тия кости са остатък от поставената при погребението храна за мъртвия.

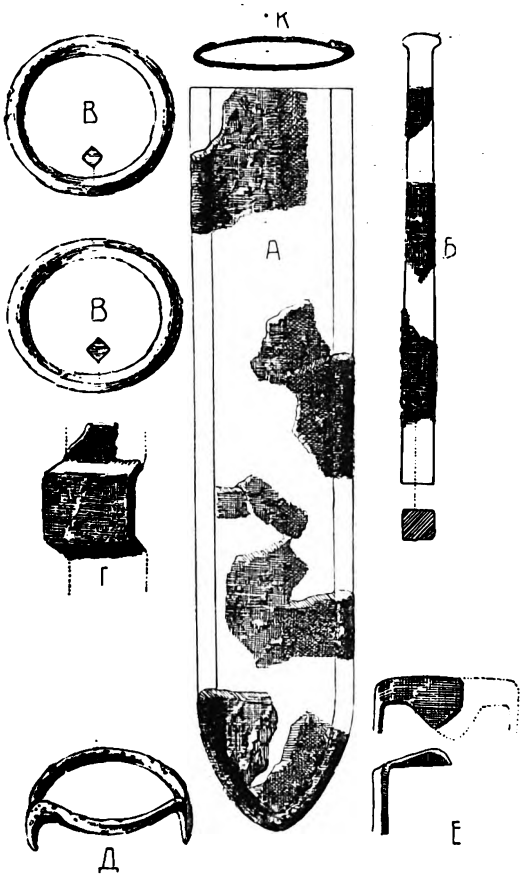

Обр 60. — Час и от железен меч. Могила IV.

Могила V. — Заема място към средата на некропола. В нея костатирахме също трупоизгаряне. Освен изгорени кости, въглени и два бронзови пръстена, нищо друго не се намери. Пръстените (обр. 61), са направени от обла бронзова тел с дебелина 1 мм. Всеки един от тях представя продълговата спирала, превита така, че да образува отворен кръг с диаметър около 2 см. Аналогични пръстени са намерени в Чехия.[1])

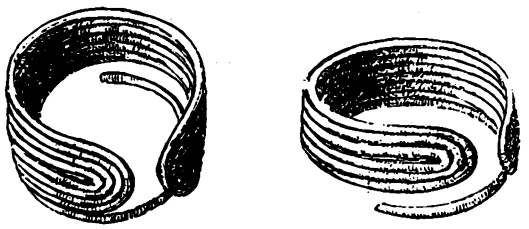
Обр. 61. — Бронзови пръстени малко увеличени Могила V.

Могила VI. — Диаметър на основата 8 м., височина 40—50 см. След разчистването на насипа на дълбочина 50 см. се откри гроб със скелет (обр. 62). Последният лежи от Ю. И. (гла-

[1]) Pič, Čechy předhistoricke, II, табл. IV обр. 8; табл. XI обр. 7 и 10; табл. XII обр. 4; табл. XIV обр. 7; табл. XV, обр. 4 табл. XVII обр. 17 - 19; табл. XIX обр. 32 и 33.

Digitized by Google

вата) към С. З. (краката). Скелетът е почти цял разрушен. Дължината му, до колкото тя можеше да се установи, достига приблизително 1·60 см. — почти толкова, каквато е дължината на гроба. Ширината на последния варира между 30—35 см. В областта на гърдите се намери желязна дъговидна фибула (обр. 62 А и обр. 63, А) с една спирала. Тя има следните размери: дължина 9·5 см., височина на лъка 5·7 см, външен диаметър на спиралата 1·5 см.

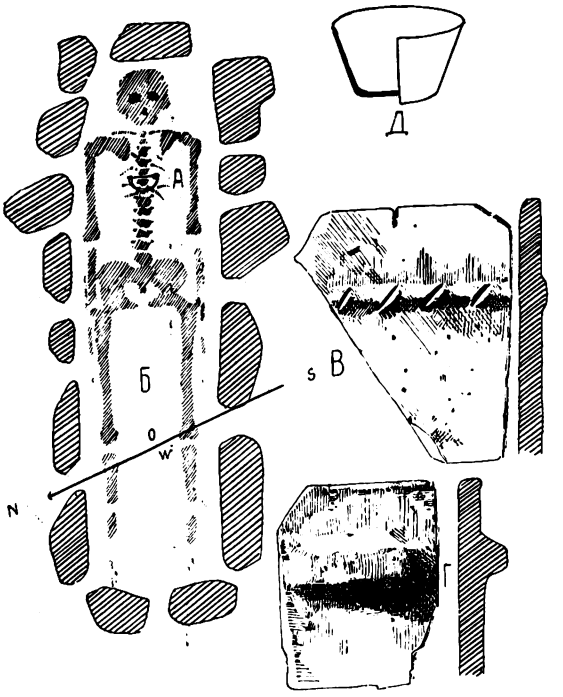

Обр. 62. — Могила VI.

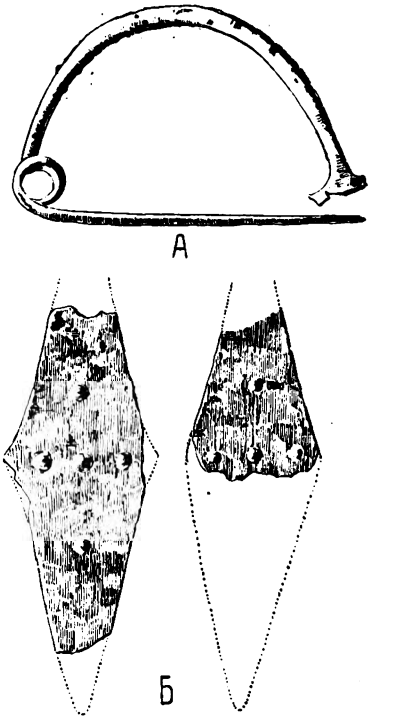

Обр. 63. — А желязна фибула. Б железни пластинки. Могила VI.

В гроба се намериха две железни пластинки, от които, едната е сравнително по-добре запазена (обр. 63, Б). Тя има форма на продълговат ромб. В положението, в което е запазена, има дължина 9·3 см., ширина 3·5 см., дебелина 0·2 см. Едната и другата пластинки са украсени с по четири изпъкнали пъпки, разположени на кръст. Преди да открием скелета, над корема в областта между бедрените кости се намериха ситно натрошени фрагменти от два глинени съда, работени на ръка. Тяхното реставриране е невъзможно, обаче формата им (обр. 62, Д) е била приблизително анологична на съда обр. 59 от четвъртата могила. Единът от съдовете под ръба на устата е бил украсен с изпъкнал орнамент (обр. 62, В), който подобно на пояс е опасвал около-

Digitized by Google

връст стените на сѫда. Вторият сѫд е бил снабден с две плоски дръжки, една от които даваме на обр. 62, Г. Подобни дръжки притежават много от сѫдовете, намерени в Босна.[1]) Цветът на единия и другия сѫд е слабо червен. Направени са от глина, размесена с пясък. Изглежда, че сѫдовете са били поставени над краката, след като трупът е бил заровен с пръст.

Могила VII. — Лежи точно на границата на близките ниви. Насипана е повечето с пръст, между която тук-там се срещат камъни. В нея се откриха следи от трупоизгаряне. Никакви културни останки не намерихме. Подобни гробове, без каквито и да било прибавни предмети, са открити на много места и на запад. За пример ще приведем само разкритите от Truhelka гробове в Босна.[2])

Могила VIII. — В южната половина на могилата (обр. 64), на дълбочина 40 см., се откри скелет. Трупът е бил поставен направо върху земята, т. е. без да има предварително изкопан гроб, а такъв, дълъг около 2 м., широк 35—40 см., образуват наредените около трупа недялани камъни. Скелетът, чиито кости от голямата тяжест на каменния могилен насип са ситно натрошени, има дължина 1·70 м., следователно погребан е човек със среден ръст. Трупът е поставен да лежи по посока И—З и то така че главата заема източния край на гроба, краката — западния. Ръцете стоят успоредно с тялото. От дясната страна на трупа е било поставено копие, чийто железен връх, (обр. 65 А и 66)

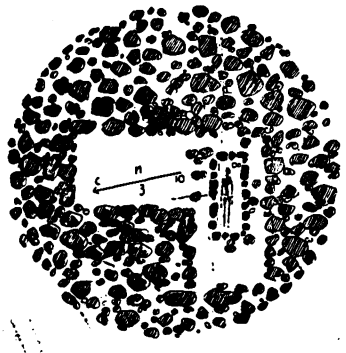

Обр. 64. — План на могила VШ.

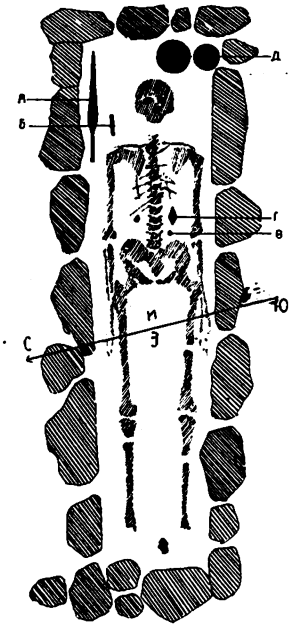

Обр. 65. — План на гроба в могила VIII.

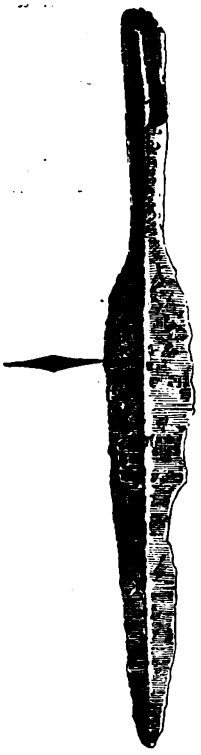

Обр. 66. — Железен връх за копие. Мог. VIII.

[1]) Truhelka, Wiss. Mitt. aus Bosnien IX табл LXX обр. 2; табл LXXIV обр. 1.
[2]) Пак там IX стр. 3.

Digitized by Google

се намери близо до главата. Той има форма на върбов лист със следните размери: дължина 29·5 см. максимална ширина 3·4 см.; копието в средата е снабдено с изпъкнал остър ръб, който се простира от върха чак до основата. Част от цевта е запълнена с лимонитизиран остатък от дървената дръжка. Няколко железни късове, намерени близо около главата, са отчупени от копието; следователно неговата дължината надмина дадените размери. Близо до копието е било поставено едно железно ножче (обр 65 Б, и обр 67), чиито два края вероятно при копането са строшени. В това състояние дължината му е 5·1 см.

Обр 67. — Железен нож. Могила VIII.

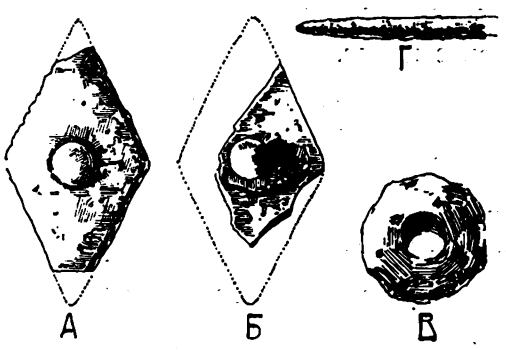

Обр. 68. — Железни предмети Могила VII

В областта на гърдите се намериха: 1) Една ромбовидна железна пластинка (2 см на 3·1 см) в средата с бронзово кръгло копче (обр. 65 Г, и обр. 68 А) 2) Част от друга подобна пластинка, със също такова бронзово копче в средата, което обаче крепи втора пластинка, плътно прикрепена към първата (обр. 68 Б). 3) Едно железно мънисто с диаметър 2 см., височина 1 см. (обр. 68 В) 4) Върх от желязно острие (обр. 68 Г). Какво е било назначението на последните четири предмета, не може да се каже.

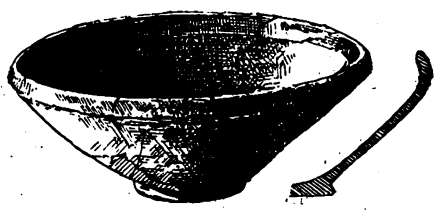

Обр. 69. — Глинен съд. Могила VIII.

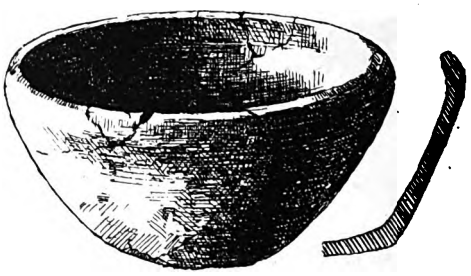

Обр. 70. — Глинен съд. Могила VIII.

На ляво от главата се намериха два глинени съда, поставени с устата нагоре (обр. 65, Д). Единият от тях — по-големият (обр. 70) — е работен на ръка. Има форма на дълбока паничка с плоско дъно и профилуван навътре околоустен ръб. Размери: височина 8 см., диаметър на устата 17 см., диаметър на дъното 7·5 см. Цвят сивочер. Сте-

Digitized by Google

ните без орнаменти. Вторият съд (обр. 69), висок 6·2 см, диаметър на устата 13·5 см., диаметър на дъното 5·5 см., е направен от чиста глина и е работен на грънчарско колело. Около 1 см. под ръба на устата два успоредни околовръстни кръга, врязани с тънко острие, са единственият орнамент, който краси стените на съда. Цвят сив.

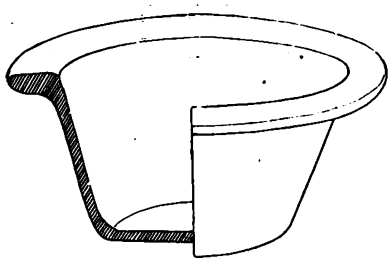

Обр. 71. — Реконструиран глинен глинен съд. Могила VIII.

Освен описаните два съда, на разни места в могилния насип намерихме фрагменти от четире други съдове. На обр. 71 даваме възстановената форма на едния от тях. Характерното у него е това, че ръбът около устата е силно профилуван навън. Ширината на профила мери 2·5 см., а дебелината на стените 0·5 см. Цвят сив. На обр. 72 даваме дъното на трети съд, който по форма отговаря на съда обр. 55 от могила № I. Обр. 73 представя два от фрагментите на четвърти съд, чиято форма наподобява на съда обр. 58 от могила № IV. Ръбът около устата на последния е бил украсен с наклонени към десно нарези, каквито напр. се срещат върху съдовете от Donja Dolina.[1]) До като предпоследните три съда са работени на колело, последният, от типа на грубите съдове, е работен само на ръка.

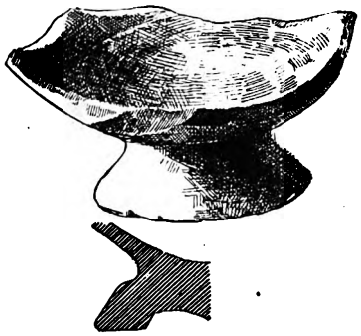

Обр. 72. — Фрагмент от глинен съд. Могила VIII.

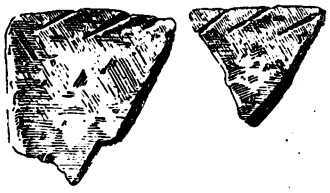

Обр. 73. — Фрагменти от глинени съдове. Могила VIII.

Обр. 74. — Железни цеви. Могила IX.

Могила IX. — Труп изгорен. Между костите, разпръснати и и размесени с въглища, се намираха две железни цеви (обр. 74), от които едната има дължина 18 см., диаметър 1·5 см.; другата, счупена на две части, със същия диаметър, има дължина 15·5 см. Наред с тия две цеви намериха се две половини от плоски пръстеновидни

[1]) Truhelka, Wiss. Mitt. aus Bosnien IX табл. LXVII обр. 6 и 7.

Digitized by Google

халки (обр. 75). В края на едната от тях преминава дължг железен гвоздей, който показва, че халката е била прикована върху някой предмет.

Могила X. — Труп изгорен. Освен няколко кости и дребни фрагменти от съдове, нищо друго не се намери. Глинените фрагменти принадлежат

а б

Обр. 75. — Железни халки. Могила IX.

а б

Обр 76. — Профили на фрагменти от глинени съдове. Могила X.

на два различни съда. Единият от тях е работен на грънчарско колело. Обр. 76 *а* ни представя профил на един фрагмент от към устата на тоя съд, а обр. 76 *б* — профил на фрагамент откъм средата на втория съд. Последният е правен от глина, размесена с пясък и работен само на ръка. Той е бил полуизпечен. Отвън стените имат червен, а в средата чер цвят. Между изгорените човешки кости намери се част от раменната кост (Humerus) на говедо.

Могила XI. — Трупът на мъртвия също изгорен. Намериха се заедно с костите и фрагаменти от два вида съдове. Едните принадлежат на форма, съвсем аналогична на обр. 56 от могила I. Вторият съд по форма отговаря също на съда, представен на обр. 56. Освен фрагментите от съдове, намери се част от желязна халка, чийто диаметър мери около 5 см.

Обр. 77. — Железен връх за копие.

Обр. 78. — Железен меч.

В близките на некропола ниви били са намирани разни предмети, които произхождат също от гробове. От тях можахме да приберем един железен връх за копие и един меч също от желязо. Върхът (обр. 77) има дължина 39·5 см., максимална ширина 5 см. Той е на-

Digitized by Google

мерен заедно с още един такъв в местността „Стубел“ в слога на една нива. Железният меч, (обр. 78) намерен в местността „Ширината“, има дължина 75 см., обаче последната е била по голяма, понеже част от дръжката е строшена. Най-голяма ширина (3·2 см.) мечът има в задния край, т. е. при основата на дръжката. Максимална дебелина 0·8 см

* * *

След като се запознахме накратко с резултата от направените разкопки, остава да се спрем върху въпроса: към кое време ще трябва да отнесем некропола при с. Байлово.

В това отношение от особно значение са двете фибули. Първата от тях, намерена в могила № VI, както казахме, принадлежи към типа на еднопримчестите дъговидни фибули, чиито многобройни вариации отбелязват първата желязна епоха. Нашата фибула напомня гръцкия тип дъговидни фибули, от който обаче се различава по това, че както примката (спиралата), така и иглодържателят са много малки. Ако разнообразните форми дъговидни фибули с една примка Truhelka смята да са произлезли от гръцкия тип,[1]) смело можем да приемем, че нашата фибула представя местна вариация от последния, и следователно трябва да я датуваме към първата желязна епоха.

Фибулата от могила № I (обр. 54) представя втори интересен тип, който се отличава по това, че има едностранна спирала, а лъкът отпред завършва с малък иглодържател във форма на жлеб. Най характерното у нея обаче е това, че след иглодържателят предният край на фибулата се продължава напред и завива нагоре. Аналогични на тази фибула у нас са намерени на няколко места: в един гроб при Троян са намерени три такива бронзови фибули.[2]) От друг гроб между Царева ливада и Габрово произлизат други две сребърни фибули.[3]) Една сребърна фибула е намерена в с. Лесура (Вратчанско),[4]) друга в Карлуково,[5]) трета в колиби Лага (Етрополско),[6]) подобна от непознато находище,[7]) и няколко във Влашко село.[8]) Всички тия фибули, на брой повече от 15, представят три отделни вариации. Най-простата от тях

[1]) Truhelka, Wiss. Mitt. I стр. 86.
[2]) Филовъ, Извѣстия, I стр. 156. обр. 1.
[3]) Филовъ, пак там, стр. 158 обр. 4.
[4]) Р. Поповъ, С. Б. А. Н. VI, сбр. 19.
[5]) Годишник на Народния Музей 1921 г. обр. 152.
[6]) Р. Поповъ, С. Б. А. Н. VI, обр. 20.
[7]) Р Поповъ, С. Б. А Н VI, обр 17, 18.
[8]) Необнародван материал.

Digitized by Google

се отличава по това, че продѫлжението на иглодѫржателя, след като завие перпендикулярно нагоре, накрая завѫршва равно. При втората вариация краят на иглодѫржателя, извит сѫщо перпендикулярно нагоре, завѫршва с топче. При третата форма продѫлжението на иглодѫржателя се извива кѫм лѫка и в края завѫршва сѫщо с топче. Всички тези фибули още на пръв поглед напѫлно се различават от формите, които са били в употреба през пѫрвата желязна епоха в средна и западна Европа. Те сѫщо се различават и от фибулите, които отбелязват втората желязна епоха. Така в ранно-латенските форми продѫлжението на иглодѫржателя завива само кѫм лѫка или се допира о него. В средно-латенските фибули продѫлжението на иглодѫржателя завива кѫм лѫка и края му се увива около последния, или пѫк се закрепя в него с помощта на един пръстен, който обхваща околовръст лѫка. В кѫсно-латенските форми продѫлжението на иглодѫржателя се слива напѫлно с лѫка на фибулата. От тия младолатенски фибули в римско време се развиват всевѫзможни форми.

Втората фибула от Байлово, както виждаме, не може да принадлежи нито на една от групите от латенско време. Тя би могла най-много да се приближи кѫм ранно-латенския тип, от който обаче се различава по това, че спиралата ѝ е едностранна, до като ранно-латенските и покѫсни форми имат двустранна спирала. Нашата фибула, от друга страна, напомня чертозкия тип, от който (според Монтелиус) се развиват ранно-латенските форми. Следователно байловската фибула ще трябва да отнесем кѫм епоха, предшествуваща появата и развитието на латенската култура, за което говори и фибулата от могила № VI. С други думи некрополѫт при с. Байлово ще трябва да отнесем кѫм края на пѫрвата желязна или халщатска епоха, която се поставя от IX до V в. пр. Хр. Най-накрая ще трябва да отбележим, че аналогични фибули на втората от Байлово до сега в Европа не са познати, а такива, както споменахме по-рано, у нас са намерени повече от 15; следователно тази фибула трябва да приемем за типична форма на тракийската култура през пѫрвата желязна епоха.

От направените разкопки при Байлово можаха да се установят следните факти относно култа на мѫртвите през пѫрвата желязна епоха и характера на керамиката през това време у траките. Погребението на мѫртвите е ставало по два начина: чрез изгаряне или заравяне на трупа. Тъй като от разкопаните 11 могили в 9 се установи пѫрвият начин, следва да се заключи, че обичаят да се горят мѫртвите е бил

Digitized by Google

по-разпространен. Тази традиция, която води началото си от края на каменната епоха и е била практикувана и през бронзовата епоха, била е особно разпространена през халщатската и латенска епохи, както и в римско време. След римското владичество изгарянето на мъртвите, под влиянието на християнството, полека лека изчезва.

Първият потик, да се изгаря трупът на мъртвия, вероятно е било желанието да се унищожи връзката, която, според схващането на първобитния човек, съществува между тялото и духа. Унищожена веднаж тази връзка, силата на духа, ако и да не изчезва окончателно, поне значително отслабва. По такъв начин духът на мъртвия става безопасен за живите. Правдоподобността на такова едно обяснение се подкрепя от факта, че изгарянето на мъртвите е било обичай най-вече разпространен в ония времена, когато човечеството е прекарвало главно чергарски живот. То е било принудено, следователно, да изоставя своите мъртви и не е имало възможност чрез жертвоприношения върху гроба да умиротворява тяхния дух.

Естествено е, че с течение на времето става прелом в схващанията относно култа на мъртвите. Традицията да се горят последните се запазва, обаче това става по други съображения. Тук вече играе важна роля общественото положение, което е имал мъртвият приживе.

Изгарянето на трупа е ставало в самия некропол. Мъртвият е бил поставян на кладището заедно с оръжието и всички принадлежности към облеклото. След като трупът е бил вече изгорен, в повечето случаи, без да бъдат събирани костите, поставяли са глинени съдове и са насипвали отгоре могила от пръст, чакъл и по-едри камъни. В някои случаи изгорените кости са били събрани на куп или пък поставени в малък гроб, какъвто случай ни представя погребението в могила № I. Ще трябва да отбележим още, че във всички ракопани могили констатирахме едно и също, а именно: погребението на останките, както и насипването на могилите е ставало на мястото, дето е бил изгорен трупът. В основата на всяка една от 9-те могили, в които имаме случаи от погребение чрез изгаряне, се открива около 4 кв. м. опожарено поле, чийто разрез ни дава следния профил: един пласт дебел 4—8 см. от пепел, въглища и човешки кости; под него 2—3 см. червена изпечена пръст, а по-доле следва 3—5 см. черна пръст, обагрена от карбонизирани органически вещества.

При втория начин на погребение, т. е. при заравяне на трупа, констатирахме следнето: Мъртвият е бил поставен да лежи направо върху

Digitized by Google

земята, без да бъде за целта копан гроб. Трупът има положение приблизително И—З, с главата на И, с краката на З. И в двата случая краката са поставени опънати, а ръцете лежат успоредно с тялото; следователно обичаят, да се погребват мъртвите поставени върху лявата или десната ръка със згънати крака (liegender Hocker) е бил вече изоставен или пък по-редко практикуван у траките през желязната епоха. Поне до сега в гробовете на I-та и II-та желязна епоха не е констатиран у нас нито един случай от този род погребение, който напротив е бил твърде разпространен през каменната епоха

Разкопките при Байлово допринесоха доста много за прочуване характера на керамиката, която е била в употреба през халщатската епоха у нас. При случайните находки, каквито са ставали по-рано, на глинените съдове не е обръщано никакво внимание, защото последните в повечето случаи са строшени, или, ако са били що годе запазени, като предмети без стойност, били са осъдени да опитат силата на търнокопа. Предметите, които по един или друг щастлив случай са могли да попаднат в сбирките на музея, са изключително от бронз и желязо. Единственият фрагмент от глинен съд, запазен в музея, произхожда от халщатски гроб, открит през време на войната в околността на Серско.

Съдовете, намерени в некропола при Байлово, представят в техническо отношение два типа. Едните от тях са груби, дебелостенни, работени на ръка, т. е без помощта на грънчарско колело. За целта е била употребявана глина, размесена с кварцов пясък. Тия съдове имат напълно характера на грубата керамика от по-раншните епохи, дори включително и орнаментите, които красят стените. Наред с тоя тип дохажда вторият, който се отличава по това, че съдовете са тънкостенни, правени от чиста глина, а най-главното, работени с помощта на грънчарско колело.

Тези две техники виждаме също в керамиката на средна Европа през халщатския период. Трябва да отбележим, че втората от тях се появява в младите пластове на тази епоха. Както там, така и у нас, употребата на грънчарско колело води началото си от юг през Гърция. В Египет колелото е било в употреба още през каменната епоха. От там през III-то хилядолетие пр. Хр. то преминава в Мала Азия (Троя, II град), през II-то хилядолетие — в Гърция, през I-то в Италия, а от там в латенско време преминава в Галия и Германия. От тук става ясно, че употребата на грънчарското колело у нас влиза много по-рано, откол-

Digitized by Google

кото в последните две области, т. е. приблизително в същото време, когато то е станало познато в Италия.

На края бих желал да обърна внимание върху друг един факт, който констатирах при повечето могили. При разчистване на могилните насипи, преди обаче да сме стигнали още гроба, на разни места срещахме късове от разтрошени съдове. Това не са по един или друг начин попаднали в насипа фрагменти, защото последните, внимателно събрани, дават почти целият съд. Ако подобни факти в бъдаще установим и в други моги и, не остава, освен да приемем, че у траките е съществувал обичай при насипване на надгробните могили да се хвърлят и разчупват съдовете, вероятно тия, които мъртвият е употребявал приживе.

Най-после, дали при с. Байлово имаме некропол на едно близко още неоткрито селище, или пък имаме гробове на паднали войници, вероятно в сражение, станало по най-правия път от Софийско към долината на Тополница, е въпрос, който бъдащите допълнителни проучвания ще има да решат.

Die Nekropole von Bailovo. — In der Umgebung des Dorfes Bailovo, Regierungsbezirk Sofia, befinden sich zahlreiche Grabhügel, welche nördlich vom Dorfe eine typische Nekropole bilden (Abb. 50). Elf von diesen Hügeln, die eine Höhe von nur 0·80 bis 1 m. bei einem Durchmesser von ca. 8 m. haben, sind durch Ausgrabungen untersucht worden. In neun Fällen fanden wir Brandgräber vor, und nur in zwei Fällen (Hügel № 6 und 8) wurden Skelettgräber festgestellt. Die Beigaben waren sehr bescheiden. An erster Stelle kommen ornamentlose Tongefässe in Betracht, welche teilweise mit- (Abb. 53, 55, 56, 70, 71, 72), teilweise ohne Scheibe (Abb. 59, 69, 73) hergestellt wurden. Weiter sind zu erwähnen: eine Eisenfibel aus dem Hügel № 1 (Abb. 54), mehrere Fragmente von einem eisernen Schwerte (Abb. 60), ein Fragment von einer bronzenen Brustarmfibel (Abb. 58 E) und unverbrannte Rindsknochen aus dem Hügel № 4, zwei Bronzeringe aus dem Hügel № 5 (Abb. 61), eine eiserne einschleifige Bogenfibel aus dem Hügel № 6 (Abb. 63 A), eine eiserne Speerspitze (Abb. 66) und ein eisernes Messer (Abb. 67) aus dem Hügel № 8 und zwei eiserne Ringe aus dem Hügel № 9 (Abb. 75). In der Umgebung der Nekropole wurden ausserdem noch eine eiserne Speerspitze (Abb. 77) und ein eisernes Schwert (Abb. 78) gefunden.

Wie die Fibeln zeigen, ist die Nekropole in die letzte Zeit der Hallstattperiode zu setzen. Besondere Beachtung verdient die Fibel Abb. 54. Sie hat eine in Bulgarien besonders häufig vorkommende Form und aus diesem Grunde sind wir geneigt sie als eine lokale Umbildung der Certosafibel zu bezeichnen.

R. Popow.

Digitized by Google

Моливдовулъ на Самуила Алусиана.

Отъ проф. **В. Н. Златарски.**

Миналата година Народниятъ Музей въ София стана притежатель на слѣдния запазенъ добрѣ и покритъ съ кафяна патина моливдовулъ или оловенъ печатъ и съ диаметри 3·4 см. и 3·1 см :

На лицето въ зърнестъ кржгъ релиефно е изобразена Богородица, която седи en face на широкъ царски прѣстолъ съ високо облѣгало и възглавница и придържа съ десна ржка младенеца Иисуса къмъ гърдитѣ си, а съ лѣвата ржка като че ли се допира до нозѣтѣ на младенеца; нозѣтѣ ѝ сж обърнати малко влѣво. Около това изображение отлѣво нагорѣ покрай зърнестия кржгъ се чете :

+ ΘΚЄ ΒΟΗΘ . . . . CΩΔ . ΛΩ

Обр. 79.

На опакото сжщо въ зърнестъ кржгъ се четатъ слѣднитѣ думи:

— + —
CAMΘHΛ
ΠΡΟЄΔΡΩ
KAIΔOVKI
TΩΑΛOV
CIANΩ

Цѣлиятъ надписъ отъ двѣтѣ страни попълненъ гласи: † Θε(οτό)κε, βοήθ[ει τῷ] σῷ δ[ού]λῳ Σαμουὴλ προέδρῳ καὶ δούκι τῷ Ἀλουσιάνῳ, т. е. „Богородице, помагай на твоя рабъ Самуила Алусиана, проедъръ и дука“.

Като оставяме на страна специфичния за подобни моливдовули изразъ: Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ, ние ще се спремъ върху личностьта, на която принадлежалъ нашиятъ моливдовулъ. И тъй, тая личность носила

Digitized by Google

име Самуилъ Алусианъ, който ималъ чинъ проедъръ, а изпълнявалъ длъжность дуксъ или дука.

Въ историята на Византия личность съ това име е извѣстна отъ втората половина на XI. вѣкъ въ царуването на императоръ Романа IV Диогенъ (1068—1071). Тя се споменува при слѣдното историческо събитие.

Когато Романъ IV Диогенъ, слѣдъ свършването на първия си походъ противъ турцитѣ-селджуци въ 1068 г., разположилъ на зимни квартири събранитѣ въ Мала Азия византийски войски, той се върналъ въ Цариградъ (прѣзъ януарий 1069 г.), дѣто обаче не останалъ задълго. „Като прѣкаралъ нѣколко врѣме въ управлението на държавнитѣ работи, разказва съврѣменникътъ, Михаилъ Атталиата, отличилъ нѣкои сенатори (συγλητικῶν) и направилъ годишнитѣ подаръци, които сж свързани съ сенаторскитѣ чинове (ἀξιώμασι), безъ да остане въ Византия за пасхалнитѣ дни, императорътъ отплува въ царския домъ, който се намира на отсрѣщния брѣгъ и се нарича Ирионъ [1]), съ намѣрение да замине въ походъ пакъ на изтокъ и да нападне на турцитѣ, защото се случило нѣщо неумѣстно, което викало владѣтеля по-сериозно въ походъ.

„Единъ мжжъ латинецъ, на име Криспинъ, слѣдъ като пристигналъ отъ Италия при императора, [2]) билъ изпратенъ на изтокъ, за да прѣзимува тамъ заедно съ приплувалитѣ съ него и пристигнали еднородци. Но, като счелъ, че не билъ почетенъ отъ императора споредъ усърдието и не получилъ достатъчно дарове, той намислилъ да се отцѣпи и веднага почналъ да обира бирницитѣ, които му се попадали, па и други, и да граби и да върши всичко, което изхвърля юздитѣ на господаря; обаче той не извършилъ никакво убийство на ромеи. Затова по императорска заповѣдь (защото императорътъ бѣ узналъ за всичко) много войници завързали сражение съ него, но всички били побѣдени отъ неговия мечъ. Най-сетнѣ съ голѣма войска отъ петьтѣ западни легиони

---

[1]) ... τὸν βασιλικὸν οἶκον καὶ λεγόμενον τῶν Ἠρίων. — τὸ Ἠρίον (Codinus ed. Bon. p. 117, 7—11; 119, 4—5; notae, p. 276--277) — дворецъ на азиатския брѣгъ срѣщу самия Стамбулъ въ днеш. Кадж-кьой. Д. Бѣляевъ, Byzantina. III (1906), стр. 66.

[2]) Тоя Криспинъ билъ родомъ нормандецъ. Прѣди Вилхелмъ Бастардъ да завоюва Англия, баща му Гизелбертъ, отъ знатна фамилия, живѣелъ въ Нормандия и поради кждравата си коса получилъ прозвище Криспинъ (crispus — кждравъ), което прѣминало върху дѣцата и потомцитѣ му. Тоя Гизелбертъ ималъ трима синове, отъ които двамата по-стари, Гизелбертъ и Вилхелмъ, останали въ Нормандия и си спечелили слава, а най-малкиятъ Робертъ напусналъ отечеството си, странствувалъ по много страни и най-сетнѣ дошълъ въ Цариградъ, дѣто билъ удостоенъ съ голѣми почести отъ императора. — Вж. бѣлѣжкитѣ на Дюканжа къмъ Никиф. Вриения, ed. Bon, p. 214—215. — Aug. Gfrörer Byzantinische Geschichten, Bd. III. Graz 1877, S. 712—713.

Digitized by Google

(τάγματα) потеглилъ противъ него отъ тема Арменіакъ, дѣто тѣ зимували, вестархъ Самуилъ, нареченъ Алусианъ (Σαμουὴλ βεστάρχης ὁ Ἀλουσίανος λεγόμενος), комуто била повѣрена командата надъ тѣхъ, и на разсъмване напада на него, който билъ въ бездѣйствие и си почивалъ споредъ обичая, тъй като бѣ настжпилъ деньтъ на великото Господне възкресение, но не направилъ нищо важно, напротивъ, изпатилъ много злѣ. Като се натъкнали на вжжетата отъ палаткитѣ и се омотали въ тѣхъ, войницитѣ чрѣзъ това съобщили на франкитѣ за засадата. Послѣднитѣ, като се събрали спокойно и се завзели право за защита, безъ трудъ прогонили ромеитѣ отъ лагера. Тѣ се покачили на конетѣ, тъй че всѣки билъ усърденъ и готовъ, и ги подгонили отзадъ; много избили, а други взели живи въ плѣнъ. Тогава началникътъ (ἐξάρχων) на латинцитѣ свикалъ наврѣменно и разумно събрание, защото той осждилъ безбожието на ромеитѣ, задѣто въ такъвъ важенъ и необикновенъ день, който е празникъ на празницитѣ, тѣ въоржжили ржцѣтѣ си противъ християнска кръвь, когато въ тоя день не се позволява на православнитѣ да излизатъ дори противъ другоплеменници и да прѣзиратъ почитьта къмъ възкресението. Все пакъ, като се отнесълъ къмъ тѣхъ кротко и ги удостоилъ съ милосърдие, освободилъ ги, а раненитѣ настанилъ по селата и употрѣбилъ неизказани грижи за тѣхъ". [1])

Иванъ Скилица, който за врѣмето отъ Исака I Комнинъ (1057—1059) се ползувалъ отъ историята на Михаила Атталиата, като намѣсти буквално прѣписвалъ, а намѣсти го съкратявалъ особено за царуването на Романа IV, но въ сжщото врѣме е черпалъ отдѣлни свѣдѣния и отъ други извори,[2]) дава нѣщо повече за личностьта на Самуила Алусиана. Като прѣдава съдържанието на горѣприведения разказъ споредъ М. Атталиата, Скилица между другото пише: ὁ βεστάρχης Σαμουὴλ ὁ Ἀλουϊσιανὸς [3]) ὁ Βούλγαρος, ἀδελφὸς ὢν τῆς βασιλέως γυναικός, ἣν ἔτι ἰδιωτεύων ἠγάγετο, [4]) т. е. „вестархъ Самуилъ Алусианъ, българинъ, който билъ братъ на жената на императора, която тоя водилъ, бидейки частенъ човѣкъ". Вече това

[1]) M. Attaleiates, His'oria, ed. Bon. p. 122, 13—124, 8.

[2]) В. Г. Васильевскій, Сочиненія, т. I, СПБургъ 1908, стр. 333—337. — Н. Скабалановичъ, Византійское государство и церковь въ XI вѣкѣ, СПБургъ 1884, стр. XII—XV. — K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur. München 1897, 2-te Aufl. S. 367.

[3]) На друго мѣсто у Скилица това име се чете Ἀλουσιάνος. Cedrenus, II, p. 531—533. — M. Psellus, Chronographia, ed. Const. Sathas, London 1899, p. 64—65, го пише Ἀλλουσιάνος и Ἀλουσιάνος. — Ялусіанъ въ старобълг. прѣводъ на Симеонъ-Логотетовата хроника, издан на В. Срезневски, СПБургъ 1905, стр. 168—169.

[4]) Cedrenus, II, p. 678, 21—24.

Digitized by Google

обстоятелство, че тукъ се посочва българскиятъ произходъ на Самуила, веднага ни подсѣща да видимъ въ него сина на извѣстния въ българската история Алусианъ, ослѣпителя на Петра Деляна, защото другъ Алусианъ досега историята не знае; впрочемъ самиятъ изразъ Σαμουὴλ ὁ Ἀλουσιάνος, който е равносиленъ на Σαμουὴλ ὁ Ἀλουσιάνου, вече показва, че Самуилъ билъ Алусиановъ синъ.

* * *

Алусианъ билъ вториятъ синъ на българския царь Ивана-Владислава (1015—1018).[1]) Слѣдъ падането на западното българско царство, той заедно съ майка си и другитѣ си братя и сестри билъ откаранъ въ 1019 год.

[1]) Cedrenus, II, p. 470, 6 и допълнения къмъ него у B. Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes. München 1906, S. 34, § 49. — Скилица-Кедринъ (II, p. 531, 9 – 10) погрѣшно го нарича втори синъ на Аарона; сжщо и Пселлъ погрѣшно пише, че Алусианъ билъ единъ отъ синоветѣ на Аарона, като при това бѣлѣжи: οὗτος (Ἀαρών) βασιλεὺς ἐγένετο τοῦ ἔθνους (ibid. 63, 33—64, 1. — Cp. Zonaras, ed. Dindorf, IV, p. 146, 31—32), защото Ааронъ никога не е билъ български царь. — G. Schlumberger, вѣроятно, подъ влияние на посоченото погрѣшно извѣстие у Скилица-Кедрина, въ L'épopée byzantine, vol. I. Paris 1896, p. 606—7, пише: „Samuel fit de même perir ses (d'Aaron) enfants. Deux seulement échappèrent, qui avaient noms Jean Vladislav et Alousianos, aussi nommé Spendoslav. Le premier, dit Shylitzès qui, du reste, ne nomme que celui-là, fut sauvé de la fureur de Samuel par le propre fils de ce dernier, Romain Radomir. Le second, alors encore un enfant, fut porté en secret à Constantinople, où il vécut longtemps inconnu". Всички тия комбинации на Шлйомберже оставатъ безпрѣдметни, едно, защото и Скилица-Кедринъ (II, p. 435, 17—22), и Зонара (ibid. IV, p. 110, 24—29) изрично казватъ, че слѣдъ убийството на Аарона цѣлиятъ му родъ (παγγενεί) билъ погубенъ съ изключение само на Ивана-Владислава, който билъ спасенъ отъ Самуиловия синъ Гавриила-Радомира, и друго, защото отъ виенския прѣписъ (№ 74) на Скилица се установява, че Алусианъ билъ втори синъ на Ив.-Владислава (Cedrenus, II p. 469, 11 и 470, 6; Prokić, п т. стр. 33, § 46 и стр. 34, § 49). Сжщо така и твърденията на Шлйомберже, 1. какво Алусианъ се наричалъ още Spendoslav и 2. какво той още като дѣте билъ отведенъ въ Цариградъ тайно, не могатъ да се приематъ, защото подобни извѣстия не намираме у споменатитѣ двама византийски хронисти. Първото твърдение е могло да се породи у Шлйомберже по нѣкое недоразумѣние при четенето на фразата у Зонара, ib. IV, p. 110 27—29: ἑνὸς μόνου τῶν παίδων ἐκείνου (τοῦ Ἀαρών) περισωθέντος, ὃς Σφενδοσθλάβος καὶ Ἰωάννης διωνύμως ἐκέκλητο, въ която подъ първото име Шлйомберже ще да е разбралъ прѣдполагания отъ него Алусианъ, а подъ второто — Ив. Владислава, макаръ че нарѣч. διωνύμως — нѣма вече да говоримъ за цѣлата конструкция на фразата — ясно показва, че тукъ се говори само за една личность съ двойно име, и то за Ив.-Владислава, като Σφενδοσθλάβος погрѣшно стои вм. Βλαδοσθλάβος или Βλαδισθλάβος, както е у Скилица; впрочемъ сжщата грѣшка се срѣща и въ други прѣписи на Скилица (вж. Prokić, п. т. стр. 29, § 10). Що се отнася до второто твърдение, то Шлйомберже, се намиралъ подъ влиянието на Lebeau, който пише: „Alusien, second fils d'Aaron et frère de Ladislas, dernier roi de Bulgarie, avait été sauvé du massacre que son oncle Samuel avait fait de sa famille, lorsqu'il était encore au berceau. Élevé à Constantinople par des personnes instruites de sa naissance, il n'en apprit lui-même le secret que lorsqu'il fut en âge de le garder. Tout inconnu qu'il était, il s'éleva par ses talents, fut fait patrice et gouverneur de Théodosiopolis en Armenie" (Lebeau, Histoire du Bas-empire, édit. par M. De Saint-Martin. Paris 1834, t. XIV, p. 299—300). Lebeau не по-

Digitized by Google

отъ Василия II като плѣнникъ въ Цариградъ и сетнѣ изпратенъ въ Мала Азия на служба. Михаилъ Пселлъ, съврѣмененъ писатель, който го лично познавалъ и дори билъ близъкъ съ него, [1]) пише, че Алусианъ билъ „най-личниятъ“ отъ братята си, „приятенъ по нравъ, блѣстящъ по разумъ, извѣстенъ по положение.“ [2]) При Михаила IV Пафлагонъ (1034—1041) ние го намираме стратигъ на тема Теодосиуполь (въ Ар-

---

сочва, отдѣ е черпалъ тия свѣдѣния за Алусиана; но, понеже ги не намираме въ никой византийски или другъ изворъ, то тѣ трѣба да се признаятъ за негови собствени догатки.

Иванъ-Владиславъ е ималъ 6-ма синове (Cedrenus, II, p 468, 17—18; 469, 4—5. — Zonaras, ib. IV, p. 123, 14—19): 1 Фружинъ или Прѣсианъ, който билъ назначенъ за стратигъ на тема Буккеларий въ чинъ магистъръ, отъ 1026 г участвувалъ въ разни заговори при византийския дворъ и къмъ края на 1030 г., за да спаси живота си, доброволно се покаругерилъ и наскоро слѣдъ това ще да е умрѣлъ (Cedrenus, II, p. 483, 5—15; 487, 12; 497). — 2. Алусианъ, за когото тукъ ще говоримъ. — 3. Аарон, който се характеризира като „българинъ, мжжъ родовитъ, разсждителенъ и опитенъ въ военното изкуство“, въ чинъ вестъ заемалъ при Константина IX Мономаха (1042—1054) длъжность стратигъ-катепанъ на тема Васпураканъ (на изт. отъ ез. Ванъ) (ок. 1047 г); посетнѣ въ чинъ магистъръ усърдно помагалъ на Исака I Комнинъ въ 1057 г. при завладяването на прѣстола отъ послѣдния (Cedrenus, II, p. 469—70; 573—74, 628.—B. Prokić, п. т, стр. 33, § 46; 34, § 49; 36, § 65. — Скабалановичъ, п. т. стр. 74—75; 200). Той ималъ синъ Теодоръ, който въ царуването на императрица Теодора (1042) билъ стратигъ на тема Таронъ (на из. отъ тема Месопотамия и зап. отъ ез. Ванъ) и загиналъ въ едно сражение съ турцитѣ — селджуци (Скабалановичъ, п. т., стр. 198, бѣл. 7). — 4. Траянъ (и Троянъ) по жена билъ роднина съ знатни византийски родове Контостефановци, Авалантовци и Фоковци; ималъ дъщеря Мария, която, споредъ думитѣ на Никифора Вриения, „била най-красивата и най-умната отъ всички жени, съединявала съ външната хубость и вжтрѣшна красота и блистѣла, освѣнъ съ знатностьта на рода си, още и съ добродѣтелна чистота и приятенъ нравъ“. Тя била жена на Андроника Дука, синъ на кесарь Ивана Дука, братъ на императоръ Константина X Дука (1059—1067), и отъ трiитѣ имъ дъщери първата, Ирина, била женена за императоръ Алексия I Комнинъ (1081 — 1118), втората, Мария — за Георгия Палеологъ, а третята Теодора още като дѣте била покалугерена (Cedrenus, II, p. 470. — Prokić, п. т., стр. 34, § 49. — N. Bryennius, ed. Bon. p. 106—107, погрѣшно нарича Трояна (Τρωϊάννος) царь-Самуиловъ синъ. — Скабалановичъ, п. т., стр. 101, бѣл. 9). — 5. Радомиръ (Cedrenus, II, p 470. — Prokić, п. т., стр. 34, § 49), за когото, както и за 6-ия синъ на Ив. Владислава, за сега нищо не се знае. Отъ 6-тѣхъ негови дъщери (Cedrenus, II, p. 468, 18 — Zonaras, ib. IV, p. 123, 16) извѣстно е името само на най-старата — Екатерина, която се отличавала съ своя благъ и строго набоженъ характеръ, била жена на императоръ Исака I Комнинъ и като монахиня съ име Ксения прѣкарала живота си, слѣдъ отричането на мжжа ѝ отъ прѣстола, заедно съ дъщеря си Мария въ Мирелейския мънастирь (Cedrenus, II, p. 626, 628, 649, 650. — Prokić, п. т., стр. 36, § 66—67. — N. Bryennius, п. т., стр. 19 з-4, погрѣшно нарича Екатерина царь-Самуилова дъщеря. — Скабалановичъ, стр. 81 и 428). За другитѣ ѝ петь сестри знаемъ само, че една отъ тѣхъ била женена за Романа Куркуа, участникъ въ придворния заговоръ отъ 1026 г. и тогава ослѣпенъ (Cedrenus II, p. 468, 474).

[1]) Psellus, ibid. p. 64, 27, пише: ἦν γάρ μοι ἔθας ὁ ἀνήρ (Ἀλουσιάνος), καί με ἡσπάζετο, εὐμενῶς.

[2]) Psellus, ibid. p. 63—64: ὁ χαριέστερος,... τό τε ἦθος ἡδὺς καὶ τὴν γνώμην λαμπρός, καὶ τὴν τύχην ἐπίσημος. — Кекавменъ въ своя Στρατηγικόν (edit. B. Wassiliewsky et V. Jernstedt, Petropoli 1896, p. 22, 23) го нарича ὁ θαυμαστὸς ἐκεῖνος στρατιώτης.

Digitized by Google

мения) въ чинъ патриций.[1]) Но той скоро се лишилъ отъ разположението на императора и поради това не влизалъ въ съвѣщание съ него, нито пъкъ се ползувалъ съ нѣкакво значение; освѣнъ това заповѣдано му било да си остава въ кѫщи и да не дохожда въ Цариградъ, освѣнъ ако самъ императорътъ това му разрѣши; той падналъ духомъ и билъ враждебно настроенъ, ала нѣмало какво да прави.[2]) Но и това не стигало. Той билъ обвиненъ въ много неправди при изпълнение на длъжностьта си, но, прѣди да се разгледатъ хвърленитѣ върху него обвинения, тогавашниятъ фактически управитель на империята и братъ на императора, Иванъ Орфанотрофъ, извѣстенъ по ненаситната си алчность за обогатяване, му наложилъ въ 1040 г. за наказание да заплати 50 литри злато и му отнелъ женинния прѣкрасенъ недвижимъ имотъ, който се намиралъ въ Харсианската тема.[3]) Алусианъ се оплаквалъ нѣколко пѫти на императора за това, но не било обърнато внимание на жалбитѣ му. Той вече изгубилъ съвсѣмъ надежда.[4]) Обаче, когато се научилъ за това, което ставало въ България — за възстанието на Петра Деляна и че българитѣ, поради липсата на лица отъ царски родъ, избрали незаконороденъ и фиктивенъ царь,[5]) който да царува надъ тѣхъ, той се рѣшилъ на нѣщо твърдѣ младежко: напуща дѣца, прѣнебрѣгва женина любовь и, като не довѣрилъ никому отъ тѣхъ намѣрението си, а само на нѣкои немнозина отъ своитѣ хора, които той познавалъ за пъргави въ непристойни работи и за смѣлчаци, рѣшава се да замине отъ източната покрайнина на империята на западъ; а за да не се узнае нищо и да не забѣлѣжатъ нѣщо ония, които се намирали въ столицата, а главно да избѣгне бдителното око на Орфанотрофа, той съвсѣмъ се прѣоблича, като се облѣкълъ въ арменски дрехи на слуга и, приструвайки се, че билъ близъкъ човѣкъ на Василия Теодоро-

---

[1]) Cedrenus, II, p. 531, 9.

[2]) Psellus, ibid. § 46, p. 64, 7—13. — Zonaras, ib. IV, p. 146, 31 — 147, 1 — 4, представя работа така, че Алусианъ, слѣдъ като се спрѣчкалъ съ императора, билъ осѫденъ да си остава въ кѫщи, да не дохожда въ царския дворецъ и съвсѣмъ да не влиза въ Цариградъ, освѣнъ ако му бѫде разрѣшенъ входътъ, поради което много скърбѣлъ.

[3]) Тая тема се намирала на с. из отъ Кападокия и граничила на з. съ Буккеларий, а на с. съ Пафлагония и Арменіакъ. — Скабалановичъ, п. т., стр. 208.

[4]) Psellus, ibid. § 47, p. 64, 25—26. — Cedrenus, II, p. 531, 15 - 16.

[5]) Така М. Пселлъ нарича Петра Деляна, вѣроятно, по думитѣ на самия Алусианъ, но това не е вѣрно, защото Делянъ е билъ синъ на Гавриила-Радомира, Самуиловъ синъ, отъ разведената му първа жена, дъщеря на маджарския краль (Prokić. п. т., стр. 31, § 24 и стр. 36, § 62), слѣдов. Делянъ е произлизалъ сѫщо така отъ царски родъ, както и Алусианъ.

Digitized by Google

кана[1]) и че отива въ Солунъ при императора, тайно отъ всички избѣгалъ въ България и се спасява въ Островъ, дѣто възстаналиятъ Петъръ Делянъ тогава се билъ разположилъ на лагеръ съ цѣлата си войска.[2])

Когато дошълъ въ лагера на Деляна, Алусианъ веднага не открилъ, кой е той, но се сблизилъ съ нѣкои само лица и, като отворилъ дума за баща си като за чуждъ човѣкъ и въздигалъ рода му, попиталъ: „ако нѣкой отъ неговитѣ синове би дошълъ тукъ, възстаницитѣ биха ли прѣдпочели законния прѣдъ незаконородения, или, понеже послѣдниятъ вече е застаналъ начело на всички, ще го постигне смъртна участь“. Когато Алусианъ видѣлъ и чулъ, че всички се изказали въ полза на законния прѣдставитель на българския царски родъ, тогава той се рѣшилъ да се открие на едного отъ тѣхъ, който подобрѣ познавалъ Аароновия родъ и по-горещо се отнесълъ къмъ него. Тоя българинъ, като втренчилъ очи въ Алусиана и си припомнилъ лицето му, падналъ на колѣнѣ прѣдъ него и цѣлувалъ нозѣтѣ му. Послѣ, за да отстрани всѣко съмнѣние, той го попиталъ за единъ скритъ знакъ. Това било черна брадавица, обраснали съ гъсти косми, която Алусианъ имамъ на десния си лакетъ. Щомъ видѣлъ и тоя знакъ, българинътъ се хвърлилъ на шията на Алусиана и цѣлувалъ гърдитѣ му. Слѣдъ това слухътъ за царския произходъ на Алусиана се бързо разпространилъ по лагера, и повечето хора прѣминали на негова страна като къмъ законенъ потомъкъ на българския царски родъ. По тоя начинъ между българитѣ възникнало разцѣпление, защото едни приели за царь Алусиана, а други — Деляна. Но, за да се избѣгнатъ всѣки нежелателни послѣдици отъ това разцѣпление, двамата воеводи се споразумѣли, помирили се помежду си и заживѣли наедно, като раздѣлили

[1]) Патриций Василий Теодороканъ, единъ отъ виднитѣ тогава византийски пълководци, въ това врѣме се намиралъ въ италиянскитѣ владѣния на Византия, дѣто той билъ изпратенъ заедно съ Георгия Маниакъ, назначенъ въ края на 1037 или въ нач. на 1038 г. за стратигъ-катепанъ на Италия, за борба противъ африканскитѣ араби, които заплашвали да отнематъ Сицилия. Но, когато Георги Маниакъ оскърбилъ въ 1040 г. царския зетъ Стефана Калафата, началникъ на византийската флота, той билъ отстраненъ отъ тая длъжность и заедно съ Василия Теодорокана билъ арестуванъ. — Cedrenus, II, p. 522—523. — Gfrörer, т. п. III, стр. 183 — 184. — Скабалановичъ, т. п. стр. 212. — Подиръ три години (1043), когато Маниакъ, слѣдъ новото му назначение за дука на Италия, възстаналъ и се обявилъ за императоръ въ 1042 г, Теодороканъ билъ назначенъ за дука на Италия въ чинъ магистъръ и му било възложено да потуши възстанието на Маниака. Но той билъ смѣненъ още на слѣднята 1044 година. — Скабалановичъ, п. т., стр. 214—216.

[2]) Psellus, ib. p. 64, 13 — 24. — Cedrenus, II, p. 531, 16 — 20. Zonaras, ib IV, p. 174, 4 — 11.

Digitized by Google

властьта. Обаче тѣ се отнасяли съ недовѣрие единъ къмъ другъ и взаимно се подозирали.[1])

За да оправдае новото си положение, Алусианъ наскоро слѣдъ това прѣдприелъ походъ противъ Солунъ — главния обектъ на възстаницитѣ. Делянъ му повѣрилъ една 40-хилядна армия съ задача да прѣвземе града. Българската войска, както изглежда, безпрѣчно достигнала до Солунъ, обаче безразсѫднитѣ разпоредби на Алусиана, както и бдителностьта на солунци довели работата до пълна катастрофа. Подъ стѣнитѣ на Солунъ българитѣ потърпѣли голѣмо поражение: до 15 хиляди души били избити, други измрѣли отъ жега и умора и много били взети въ плѣнъ. Самъ Алусианъ съ нѣколцина само души едвамъ сполучилъ да се спаси съ бѣгство въ лагера на Деляна.[2]) Това станало въ началото на есеньта 1040 г.

Слѣдъ завръщането на Алусиана въ Островъ, между двамата воеводи нѣмало вече съгласие, което едничко е могло да поправи и изгладди постигналата българитѣ несполука: у Деляна се породило съмнѣние за измѣна отъ страна на Алусиана, а у послѣдния — срамъ за доказани военни неспособности и страхъ за своето поражение Отначало тая неприязънь между тѣхъ била скрита, и тѣ я прикривали единъ прѣдъ други. Разбира се, при такива отношения за единодушни дѣйствия на двамата сродници-воеводи не могло и дума да става: тѣ само мислили, кога и какъ единиятъ ще прѣмахне другия. Алусианъ се оказалъ въ случая по-лукавъ и по-хитъръ. Той устроилъ гощавка, на която поканилъ нѣколко свои привърженици, а сѫщо и Петра Деляна. Когато напоили послѣдния до безчувствие, присѫтствуващитѣ се нахвърлили върху него и му изболи очитѣ,[3]) така че нито единъ отъ неговитѣ българи не знаелъ за станалото.[4])

Съ това коварно злодѣяние, извършено надъ своя сродникъ, който го приелъ тъй радушно, Алусианъ не само не постигналъ цѣлта си — да завладѣе властьта, но се рѣшилъ на друга не по малко позорна постѫпка. Веднага слѣдъ ослѣпяването на Деляна той, споредъ думитѣ на М. Пселла, като се убѣдилъ, че не може тъй лесно да се

[1]) Psellus, ib., p. 64, 30—65, 23. — Zonaras, Ib. IV, p. 147, 11—148, 2.

[2]) Подробно за причинитѣ на катастрофата вж. Cecaumeni Strategicon, ib. § 63, p. 22, 9—24. — Cedrenus, II, p. 531, 21—532, 20. Ср. В. Г. Васильевскій, Совѣты и разсказы византійскаго боярина XI вѣка. ЖМНПр. ч. 215 (1881), стр. 257—259.

[3]) Споредъ Пселла (ib. 65, 24—26), Алусианъ лишилъ Деляна отъ носъ и очи, като си послужилъ съ готварски ножъ (μαγειρικῇ σφαγίδι).

[4]) Cedrenus, II, p. 532, 23—533, 5. — Zonaras, IV, p. 148, 2—7.

Digitized by Google

противодѣйствува на ромейския императоръ, и като си спомнилъ за това, което му било най-мило (жена и дѣца), тайно съобщилъ на Михаила IV, който тогава се намиралъ въ Мосинополъ (ок. днеш. Гюмюрджина), отивайки вече въ походъ противъ възстаницитѣ, че, ако получи благосклонность и друго отличие, той ще прѣдаде нему себе си и своитѣ дѣла. Императорътъ на драго сърдце приелъ това съобщение и се съгласилъ да изпълни желанието му. И тъй, когато прѣзъ лѣтото 1041 г. Алусианъ излѣзълъ, за да почне повторно военнитѣ дѣйствия, той напусналъ своята събрана наедно войска и избѣгалъ при императора, който отъ благодарность за оказаната услуга възвелъ го въ чинъ магистъръ и го изпратилъ въ Цариградъ при Орфанотрофа.[1]) Каква е била сждбата му слѣдъ това, нищо се не знае, защото оттогава неговата личность изчезва отъ историческата сцена.

И тъй, по-голѣмата часть отъ живота си Алусианъ прѣкаралъ въ сѣверо-източна Мала Азия, респек. въ Армения, дѣто той се оженилъ прѣди 1040 г., защото въ тая година, споредъ М. Пселла, ималъ дѣца, за нѣкояси знатна и богата арменка, която притежавала, както се каза, прѣкрасенъ недвижимъ имотъ въ Харсианската тема. Оттогава той прѣстаналъ да се чувствува като българинъ и забравилъ всѣки дългъ прѣдъ отечеството, както това показва неговата измѣнническа постжпка въ 1041 г. спрѣмо Деляна и възстаналитѣ българи, като прѣдпочелъ личнитѣ си облаги прѣдъ народнитѣ интереси, защото той се рѣшилъ, очевидно, на прѣдателство съ цѣль, да се реабилитира прѣдъ императора и тогавашния фактически управитель Ив. Орфанотрофа и по тоя начинъ да осуети хвърленитѣ върху него обвинения.

Отъ брака съ арменката Алусианъ ималъ дъщеря, която била женена, както съобщава Скилица, за Романа IV Диогенъ, прѣди тоя да се ожени за Евдокия, жената на Константина X Дука, и да стане императоръ въ 1067/8 г.[2]) Отъ тоя бракъ Романъ Диогенъ ималъ синъ Константинъ, жененъ въ 1068 год. за Теодора Комнина, дъщеря на Ивана Комнинъ, братъ на Исака I Комнинъ. Той въ царуването на баща си участвувалъ и билъ убитъ въ похода на шуря си Исака Ком-

[1]) Psellus, ib., p. 65, 30—66, 3. — Cedrenus, II, p. 533, 2—8. — Zonaras, ib., p. 148, 7—13.

[2]) Понеже за тая Алусианова дъщеря и жена на Романа IV нищо не се споменува въ събитията при възцаряването на послѣдния, трѣба да се прѣдполага, че тя не е била жива въ това врѣме, защото въ противенъ случай придворната партия, която се обявила противъ брака на Евдокия съ Романа Диогенъ, несъмнѣнно би я изтъкнала като сжществена прѣчка за тоя бракъ и изобщо би станала дума за нейното сжществуване.

Digitized by Google

нинъ противъ турцитѣ.[1]) Освѣнъ дъщеря Алусианъ ималъ и синъ, споменатия вече Самуилъ Алусианъ, който въ 1069 г, когато дѣйствувалъ противъ Роберта Криспина, ще да е билъ на около 40 години; освѣнъ това, както видѣхме, тогава той ималъ чинъ вестархъ и билъ назначенъ отъ Романа IV за командуващъ намиращитѣ се тогава въ тема Арменіакъ петь западни византийски легиони.

* * *

Слѣдъ направенитѣ тукъ прѣдварителни бѣлѣжки за произхода и общественото положение на Самуила Алусиана споредъ византийскитѣ автори, редно е да си зададемъ въпросъ: не е ли той сѫщата личность, чието име ние четемъ на горѣописания моливдовулъ? Еднаквостьта на имената не само позволява, но и налага да се отговори положително на тоя въпросъ. Обаче въ чиноветѣ имъ се забѣлѣзва разлика: у Атталиата и Скилица Самуилъ Алусианъ носи чинъ вестархъ,[2]) а на моливдовула — проедъръ.[3]) Първиятъ чинъ заемалъ въ византийската чиновна иерархия въ XI. вѣкъ осмо мѣсто, а вториятъ — шесто, но и двата сѫ придворни чинове.[4]) Освѣнъ това тѣ принадлежатъ къмъ числото на първитѣ 12 придворни чинове, чиито носители влизали въ

[1]) Cedrenus, II, p. 678. — N. Bryennius п. т., стр. 24, 8—10, и 99, 3 7 — Скабалановичъ, п. т., стр. 100 и бѣл. 1.

[2]) Βεστάρχης както и πρωτοβεστάρχης принадлежали къмъ оная група чинове, каквито сѫ: βέσται, βεστιάριοι и πρωτοβεστιάριοι, βεσταρίται и πρωτοβεσταρίται, οἱ ἐπὶ βεστιαρίου, βεστή(ι)τορες, чиито произходъ трѣба да се търси въ Βεστιάριον, т. е. въ императорската ризница (гардеробъ), съ която сѫ били свързани и тѣхнитѣ функции (вж. Д. Ѳ. Бѣляевъ, Byzantina, кн. I, СПБургъ 1891, стр. 167—178; кн. II, 1893, стр. 9, бѣл. 4), само че βεστάρχης и πρωτοβεστάρχης сѫ били най-важнитѣ между другитѣ. — G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin. Paris 1884, p. 602. — Нѣкои учени (Гоаръ и Сенъ-Мартенъ) произвеждали тоя чинъ отъ арменци и грузинци възъ основа на това, че той се давалъ на князе, произлизащи отъ Армения и Грузия или пъкъ на византийски пълководци, които сѫ командували войски въ Армения и Грузия. Обаче Скабалановичъ посочи, че той по-скоро е прѣминалъ отъ византийци у арменци и грузинци, защото тоя чинъ сѫ носили и лица, които сѫ нѣмали нищо общо съ Армения и Грузия. — Скабалановичъ, п. т. стр. 153—154 и бѣл. 34.

[3]) Πρόεδρος е единъ отъ най-важнитѣ граждански чинове на византийския дворъ но отъ какво естество сѫ били неговитѣ функции, точно не се знае. Извѣстно е само, че тоя чинъ билъ учрѣденъ отъ императоръ Никифора Фока (963—969) и че пръвъ проедъръ билъ паракимоменъ Василий, който игралъ видна политическа роля прѣзъ първитѣ години въ царуването на Василия II (Подробно за това вж. Д. Бѣляевъ, п. т., II, стр. 28, бѣл. 1). Както и да било, проедъръ, както и πρωτοπρόεδρος сѫ били твърдѣ важни и високи сановници, които сѫ стояли най-близу до императора и сѫ образували частния му съвѣтъ; сѫщо и прѣдседателъ на синклита (сената) въ Византия носилъ титла проедъръ. — Скабалановичъ п. т., стр. 152 и бѣл. 15. — Schlumberger, п. т., стр. 572 — Д. Бѣляевъ, п. т., II, стр. 14 и 28.

[4]) Скабалановичъ, п т., стр. 152 — 154.

Digitized by Google

състава на синклита, т. е. къмъ числото на сенаторскитѣ. „Нѣкои сенатори, броятъ на които достигалъ до хиляда, живѣели въ столицата, — обикновено това били архонтитѣ-синклити, които се наричатъ още отборни, многославни, и подъ които се разбиратъ по-високитѣ чинове, поканвани да участвуватъ въ придворнитѣ церемонии, въ изпълненията на императорската власть и окржжаващи императора изобщо въ най-важнитѣ и тържествени случаи. Но освѣнъ сенаторитѣ, които постоянно се намирали въ столицата, имало е много такива, които живѣели въ темитѣ не само като администратори, но и като землевладѣлци (чокои). Въ тѣхния брой имало сенатори съ по-долни чинове, но имало и архонти". [1]) Нѣма съмнѣние, че и нашиятъ Самуилъ Алусиановъ — носилъ ли е той чинъ вестархъ или проедъръ — е принадлежалъ къмъ втората категория сенатори, защото, както изглежда, прѣди да бжде назначенъ отъ Романа IV за командуващъ петьтѣ западни легиони, той е живѣелъ въ Армения, дѣто сж живѣели неговитѣ родители и се намирали тѣхнитѣ имоти. По-нататъкъ. Той е могълъ да носи послѣдовно единия и другия чинъ и, очевидно, издигането му въ чинъ проедъръ трѣба да се свърже пакъ съ назначението му за командуващъ войскитѣ въ тема Арменіакъ.

Отъ надписа на моливдовула се види, че Самуилъ Алусианъ е заемалъ длъжность δούξ или δούκας — дуксъ или дука. Подъ това име се разбира най-високата степень на стратизитѣ по рангъ. Стратизитѣ сж били управители на отдѣлни области или теми и сж съединявали въ себе си гражданската и военната власть въ темата; тѣ се назначавали направо отъ императора и непосрѣдно отъ него сж зависѣли. Стратизитѣ по рангъ и по географското положение на темата се дѣлили на: прости стратизи, които сж стояли на чело въ управлението на вжтрѣшнитѣ теми, стратизи-катепани и стратизи-дуки, които сж управлявали изключително пограничнитѣ теми. Поради това, докато простиятъ стратигъ, който още се наричалъ сждия (κριτής), имайки и военна власть, главно се занимавалъ съ гражданскитѣ дѣла, стратизитѣ катепанъ и дука, които сж имали и гражданска власть, главно сж командували и прѣдводителствували войската, защото за първия рѣдко се прѣдставялъ случай да застава начело на войската, когато послѣднитѣ винаги сж се намирали въ военно положение, понеже темитѣ имъ, като погранични, по-

[1]) Скабалановичъ, п. т. стр. 152, 156 — 157. — За състава на синклита вж. Д. Бѣляевъ, п. т., I, стр. 170, бѣл. 2.

Digitized by Google

стоянно се заплашвали отъ външни нападения.[1]) На моливдовулитѣ на стратизитѣ-дуки веднага слѣдъ титлата дука се означава и името на темитѣ имъ, както, напр, дуки на Антиохия, на Арабия, на България, на Диррахий, на Калабрия, на Кипъръ, на Трапезундъ и т. н.[2])

Но наредъ съ тия имало и лица, които сѫ носили титлата дука, безъ да се свързани съ управлението на нѣкоя тема, а сѫ били само главни военачалници, на които се повѣрявала командата надъ съединени войскови части; въ такива случаи на моливдовулитѣ имъ се означава само титлата д у к а безъ всѣко географско име.[3]) Нашиятъ моливдовулъ, очевидно, принадлежи тъкмо къмъ тия послѣднитѣ, а неговиятъ Самуилъ Алусианъ — къмъ дукитѣ отъ втората категория, което напълно се съвпада съ извѣстието на Атталиата, че той билъ назначенъ отъ Романа IV за главнокомандуващъ надъ петьтѣ западни легиони и надъ наемнитѣ войски въ тема Арменіакъ. Оттука ясно става, че Самуилъ Алусианъ у Атталиата и Скилица и оня на нашия моливдовулъ сѫ една и сѫща личность.

Що се отнася до разликата въ чиноветѣ имъ — вестархъ и проедъръ, то тя се обяснява съ това, че прѣди възцаряването на Романа IV Диогенъ Самуилъ е носилъ титла вестархъ, но слѣдъ това той, като императорски шуря по първата жена на Романа IV, станалъ е единъ отъ най-близкитѣ и довѣрени хора на императора, особено поради явно изказваната отъ придворната партия враждебность къмъ послѣдния. Самуилъ е участвувалъ несъмнѣнно въ похода на Романа IV въ 1068 г. като вестархъ и, слѣдъ като мелитинскиятъ стратигъ умишлено се отказалъ да окаже своевременно отпоръ срѣщу нападението и разграбването на гр. Аморионъ отъ турцитѣ прѣзъ декемврий 1068 г.,[4]) императорътъ отнелъ отъ него главното командуване надъ византийскитѣ и наемнитѣ войски въ Армения и го прѣдалъ на Самуила Алусиана като на свое прѣдано лице, съ други думи, той го назначилъ за дука на тия войски, като сѫщевременно възвелъ послѣдния отъ вестархъ направо въ проедъръ — това се подтвърдява отъ извѣстието на Атталиата, че слѣдъ завръщането си въ Цариградъ прѣзъ януарий 1069 г., императорътъ отличилъ нѣкои сенатори, т. е. възвелъ ги въ по-горенъ чинъ — и го оставилъ да прѣзи-

[1]) Schlumberger, п. т., стр. 341. — Скабалановичъ, п. т., стр. 186—188.

[2]) Вж. у Schlumberger съотвѣтнитѣ глави, дѣто се описватъ моливдовулитѣ на дуки.

[3]) Schlumberger, п. т., стр. 342, дѣто сѫ обнародвани подобни моливдовули, за които той пише, че тѣ se retrouvent un peu plus fréquement

[4]) Attaleiates, ibid. p. 121—122. — Cedrenus, II, p. 677—678.

Digitized by Google

мува съ повѣренитѣ му войски въ тема Арменіакъ, тъй като Романъ IV ималъ намѣрение, както видѣхме, прѣзъ сѫщата 1069 год. да възобнови войната съ турцитѣ.[1])

Отъ направенитѣ тукъ исторически разяснения не остава никакво съмнѣние, че нашиятъ моливдовулъ е принадлежалъ на проедъръ Самуила, синъ на извѣстния въ нашата история Алусиана, съперника на Петра Деляна, и внукъ на западно-българския царь Ивана-Владислава. Моливдовулътъ билъ издаденъ не по-рано отъ 1069 г., когато Самуилъ билъ назначенъ за дука — главнокомандуващъ на византийскитѣ войски въ Армения, и не по-късно отъ 1071 г., когато слѣдъ свалянето на Романа IV Диогенъ той, като роднина и прѣданъ нему човѣкъ, ще да е билъ отстраненъ отъ длъжность подъ натиска на враждебно настроената къмъ тоя императоръ придворна партия и е изгубилъ всѣко политическо значение. Затова и неговото име нийдѣ повече не се срѣща въ историята на Византия. Каква е била неговата сѫдба слѣдъ това, както и бащината му, остава неизвѣстно.

И тъй, нашиятъ моливдовулъ се отнася къмъ втората половина на XI. вѣкъ. Тоя изводъ ще се подтвърди, ако го съпоставимъ съ други моливдовули.

Въ византийската сигиллография типътъ, въ който е прѣдставено изображението на Богородица на нашия моливдовулъ, се срѣща на моливдовулитѣ както на цариградскитѣ патриарси отъ XI и XII. вѣкъ,[2]) тъй и на свѣтски лица, макаръ и рѣдко. Така, Шлйомберже притежава единъ моливдовулъ, който той описва така: La Vièrge tenant l'Enfant Jesus, assise sur un trône entre les sigles accoutumés. Rev . . . Α'ΠΡΟΕΔΡΩ

[1]) При тоя изводъ ние не можемъ да приемемъ твърдението на Gfrörer'a (п. т., стр. 719—720), че Самуилъ Алусианъ е една и сѫща личность съ споменатия мелитински стратигъ, чието име нито Атталиата, нито Скилица не споменуватъ. Основанията му сѫ: 1. че Самуилъ „се явява това, което оня (стратигътъ) билъ прѣзъ лѣтото 1068 г., главенъ началникъ на арменската войска, който е заемалъ най-близко мѣсто слѣдъ императора" и 2. какво „Скилица право казва, че Диогенъ подчинилъ на мелитинския стратигъ чуждитѣ наемници, варяги и франки, които ние намираме наистина въ лагера на българина Самуила Алусиана". Обаче отъ думитѣ нито на Атталиата, нито на Скилица не може да се заключи, че мелитинскиятъ стратигъ билъ главенъ началникъ на арменската войска, нито пъкъ че Романъ IV подчинилъ нему чуждитѣ наемници; напротивъ, и двамата тия автори разказватъ, че Робертъ Криспинъ и неговитѣ хора сѫ пристигнали въ края на 1068 г. и били изпратени отъ императора да прѣзимуватъ въ Армения, като били поставени направо подъ командата на Самуила Алусиана; тукъ и дума не става за варяги и франки. Слѣдъ тия възражения и опровержения по-нататъшнитѣ разсѫждения на Gfrörer'a оставатъ безпрѣдметни.

[2]) Schlumberger, п. т., стр. 124—126.

Digitized by Google

S ΔOVKI (= .... πρωτοπροέδρῳ καὶ δούκι) и го отнася къмъ XI. вѣкъ.[1]) Жалко е, че името на притежателя му, който билъ протопроедъръ и дука, не се е запазило, защото, по всичко изглежда, той е отъ сѫщия типъ съ нашия. Сѫщиятъ авторъ ни съобщава моливдовула на спатария Лъва Киприсиотъ, стратигъ на о-въ Хиосъ, отъ X. или XI. вѣкъ съ сѫщото изображение на Богородица.[2]) Подобно изображение ни дава и описаниятъ отъ Б. А. Панченко и намиращъ се въ колекцията на Руския Археолог. Институтъ въ Цариградъ моливдовулъ съ надпись: οὖ σφραγ(ίς) εἰμι, τὴν γραφὴν γνώσ[ῃς] βλέπ[ων], обаче безъ да е опрѣдѣлено врѣмето, но съ забѣлѣжка „рѣдкое изображеніе".[3]) Тия сходни по съдържанието на лицето моливдовули можахме да намѣримъ; но колкото тѣ и да сѫ малко на брой, все пакъ тѣ показватъ, че изображението на Богородица въ нашия моливдовулъ е било въ употрѣба прѣзъ XI. и XII. вѣкъ, а слѣдов. и самиятъ моливдовулъ и отъ археологическо гледище ще трѣбва да се отнесе по произходъ къмъ XI. вѣкъ.

28.VII 1922.

Le Molivdovoul de Samuel Alousianos. — Le Molivdovoul publié ci-dessus, faisant part des collections du Musée National de Sofia, porte sur la face la représentation de la Vièrge tenant l'Enfant Jésus. Elle est assise sur un trône entre les sigles d'usage avec l'inscription, en cercle autour: Θ(εοτό)κε, βσήθ[ει τῷ] σῷ δ[ού]λῳ et au revers: Σαμουὴλ προέδρῳ καὶ δούκι τῷ Ἀλουσιάνῳ c. a. d.: S-te Vièrge, secours ton ésclave Samuel Alousianos, proèdre et duc". Par conséquent, notre molivdovoul appartenait à Samuel Alousianos, qui avait le rang de πρόεδρος et remplissait les fonctions de δούξ ou δούκας.

Dans l'histoire bysantine un personnage de ce nom est connu, dans la seconde moitié du XI-ème siècle, pendant le règne de l'empereur Roman IV Dioguène (1068—1071). Ainsi, selon l'historien contemporain bysantin, Michel Attaleites (Historia, ed. Bon. p, 122—124) cet empereur, après sa première campagne contre les turcs seldjoukes, nomma le vestarque Samuel Alousianos (ὁ βεστάρχης Σαμουὴλ ὁ Ἀλουσιάνος λεγόμενος) commandant des armées bysantines établies pour hiverner au thème Armeniaque. Le chronist Jean Skylitzès, traitant ce même sujet, communique que: „le vestarque Samuel Alousianos fut bulgare, frère de la femme de l'empereur (Roman IV), à laquelle celui-ci etait marié, quand il était encore personnage particulier" (Cedrenus, ed. Bon., p. 678, 21—24), c. a. d. avant de devenir empereur.

---

[1]) Ibidem, p. 342.

[2]) Ibidem, p. 196.

[3]) Извѣстія Рус. Археол. Института въ Кон-полѣ, т. VIII (1903), стр. 242 № 108 (109), табл. XXXIII, 9.

Digitized by Google

Le fait-même que la provenance bulgare de Samuel est nommément mentionnée, ici suggère de suite l'idée de voir en lui le fils du fameux Alousianos de l'histoire bulgare, vu que, jusqu'à présent, elle n'en connaît point d'autre ; du reste, encore l'expression : Σαμουὴλ ὁ Ἀλουσιάνος λεγόμενος qui est équivalent à Σαμουὴλ ὁ Ἀλουσιάνου prouve que le Samuel en question est le fils d'Alousianos.

Alousianos fut le second fils du tzar bulgare Jean Vladislav (1015—1018). Après la chute de l'empire bulgare occidental, il fut fait prisonier, ainsi que sa mère, ses frères et sœurs, et expédié en 1019 par Basile II à Constantinople et de là, bientôt après, envoyé au service en Asie Mineure. Durant le règne de l'empereur Michel IV Paflagon (1034 – 1041) nous le trouvons stratègue de thème Teodosiopolis (en Armenie), au rang de patricien C'est là qu'il épouse une riche et illustre arménienne. De ce marriage il eut une fille, qui fut mariée à Roman IV Dioguène, avant que celui-ci devint empereur, et un fils notre Samuel Alousianos, commandant des armées byzantines, qui hivernaient en Armeniaque au commencement de l'année 1069, comme il fut mentionné plus haut.

Les noms du Samuel historique et de celui du molivdovoul étant pareils, nous ne sommes non seulement enclins, mais obligés de constater l'identité de ces deux personnages. Néanmoins, il se trouve une certaine différence dans leurs rangs: selon les auteurs byzantins cités ci-dessus, Samuel Alousianos porte le titre de vestarque, tandis que sur le molivdovoul celui-ci est proèdre. Ces deux titres étaient ceux des courtisans et se donnaient aux membres du sénat (συγκλητικοὶ) qui se divisaient en deux catégories: ceux de la capitale, qui se trouvaient constamment à Constantinople et prenaient part aux céremonies de la cour byzantine et ceux de la province qui habitaient les thèmes en qualité d'administrateurs ou propriétaires. Il n'y a aucun doute, que notre Samuel appartient à la seconde catégorie, parce qu'avant d'être nommé chef des armées en Armenie, il habitait, ainsi que ses parents, l'Armenie. Il peut avoir porté, consécutivement, les deux titres et, apparemment, sa promotion en proèdre doit être mise en rapport avec sa nommination de commandant des armées arméniennes.

Selon l'inscription du molivdovoul, il est évident, que Samuel Alousianos remplissait les fonctions de δούξ ou δούκας. Ce nom signifie le plus haut degrès en rang des stratègues. Les stratègues-ducs étaient les gérants de provinces séparées ou thèmes, principalement limitrophes, et représentaient le pouvoir civil et militaire ; ils étaient nommés directément par l'empereur et dependaient uniquement de lui. Sur leurs molivdovouls, de suite aprés leur tître est indiqué le nom de leur thème. Néanmoins, paralellement avec ceux-ci, il y avait aussi des personnes, qui portaient le titre de duc et qui n'étaient pas reliés à la gestion d'une thème, mais étaient uniquement, des chefs supérieurs militaires, auquels étaient confié le commandement de troupes réunies; en ce cas, leurs molivdovouls portaient seulement le titre duc, sans aucune définition géographique. Notre moliv-

Digitized by Google

dovoul appartient, évidemment, à ces derniers-là et son Samuel Alousianos aux ducs de la seconde catégorie, ce qui est parfaitement conforme à la communiquation de M. Attaleiates, qu'il fut nommé commandant des armées en Armenie. Il est évident par là, que le Samuel Alousianos des auteurs byzantins et celui de notre molivdovoul est le même personnage.

En ce qui concerne la différence des rangs, celui-ci s'éxplique par là, qu'avant l'avenement au trône de Roman IV, Samuel Alousianos portait le titre de vestarque, mais ensuite, en qualité de beau-frère de l'empereur par sa première femme, il devint une personne de confiance des plus rapprochés de l'empereur, surtout, grâce au témoignage de franche hostilité envers lui du parti des courtisans. Evidement Samuel prit part à la campagne de Roman IV en 1068 et, après que le stratègue de Melitène avait à dessein refusé de resister à temps aux turcs, lors de leur attaque et dévastation de la ville d'Amorion en décembre 1068, l'empéreur lui retira le commandement supérieur des armées d'Armenie et le donna à Samuel Alousianos, comme à son proche confident. En un mot, Roman IV le nomma duc de ces troupes l'élevant en même temps du rang de vestarque directement à celui de proèdre, et le laissa hiverner en Armenie, vu que l'empereur avait l'intention de renouveler la guerre avec les turcs l'année suivante (1069). Il ne reste, donc, plus aucun doute, que le possesseur de notre molivdovoul était le proèdre Samuel, fils du Alousianos, connu par notre histoire, le rival de Pierre Delian, chef de l'insurrection (1040—41), qu'il fit aveugler, et le petit-fils du tzar Jean Vladislav. Le molivdovoul fut émis par lui pas avant 1069, quand Samuel était nommé duc des armées, et pas après 1071, quand après la chute du trône de Roman IV, Samuel, comme proche de ce dernier, fut éloigné de son poste, conformément aux intrigues des adversaires de Roman et perdit toute signification politique. Grâce à cela, son nom ne se rencontre plus nulle part dans l'histoire byzantine.

Cette conclusion se confirme aussi par le type de l'image de la Vièrge sur notre molivdovoul. Ce type se rencontre, selon la sigillographie byzantine, sur les molivdovouls des patriarches de Constantinople, du XI et XII siècles, ainsi que des personnes mondaines, quoique rarement. Comp. G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884, p. 124—126, 196 et 342. Izwiestia rouskago archeologitcheskago Inst. v Konstantinople, Tome VIII (1903), p. 242, № 108 (109), Tabl. XXXIII, 9. Quoique ces molivdovouls ne soient que peu nombreux, il témoignent, néanmoins, que la représentation de la Vièrge de notre molivdovoul était d'usage au XI et au XII siècles, de quoi il resulte que le molivdovoul-même, du point de vue archéologique, doit être attribué au XI-ème siècle.

V. N. Zlatarsky.

Digitized by Google

Родословието на Самуила Алусиана.

Никола комитъ и жена му Рипсимия

Давидъ — **Моисей** — **Ааронъ** — **Самуилъ**

Ааронъ

Иванъ Владиславъ
(1015 1018)
жена му Мария

Фружинъ или Прѣсианъ, магистъръ и стратигъ на тема Буккеларий	**Алусианъ** патриций и стратигъ на тема Теодосиуполь	**Ааронъ** вестъ катепанъ на Васпураканъ	**Траянъ (Троянъ)**	**Радомиръ** 6. синъ	**Екатерина** женена за Исака I Комнинъ (1057—1059) монахиня Ксения	Други 5 дъщери, имената на които сж неизвѣстни. Една отъ тѣхъ била женена за Романа Куркуа, ослѣпенъ въ 1026 г.	
			Мария женена за Андроника Дука, синъ на кесарь Ивана Дука, братъ на Константина X Дука (1059—1067)		**Мануилъ** — **Мария**		

Самуилъ Алусианъ проедъръ и дука на византийскитѣ войски въ Армения (1069—71)	**Дъщеря** женена за Романа IV Диогенъ (1068—1071) прѣди да стане им-ръ	**Ирина** жена на Алексия I Комнинъ (1081—1118)	**Мария** жена на Георгия Палеологъ	**Теодора** монахиня

Константинъ жененъ за Теодора Комнина, дъщеря на Ивана Комнинъ, братъ на Исака I Комнинъ

Digitized by Google

Болгарскія Церкви-Гробницы

А. Грабаръ.

По странной случайности научное изслѣдованіе христіанской архитектуры, вращаясь по извѣстному шаблону постоянно вокругъ однихъ и тѣхъ же памятниковъ, не затронуло до сихъ поръ, правда небольшой, но вполнѣ самостоятельной и очень любопытной группы двухэтажныхъ церквей.

Правда, пока ихъ зарегистрировано очень немного, и, вкрапленныя рѣдкими единицами въ безчисленное множество памятниковъ общепринятыхъ типовъ, онѣ естественно теряются среди нихъ. Но очень вѣроятно, что незначительное число извѣстныхъ наукѣ двухэтажныхъ храмовъ объясняется отсутствіемъ интереса къ нимъ, и что со временемъ будутъ сдѣланы новыя находки, которыя расширятъ кругъ изслѣдуемаго матеріала.

Вполнѣ сознавая отрывочность и неполноту нашихъ данныхъ, мы предлагаемъ въ настоящей статьѣ сопоставленія нѣсколькихъ памятниковъ двухэтажнаго типа, руководствуясь значительнымъ историческимъ интересомъ ихъ оригинальной, стоящей совершенно особнякомъ, конструкціи, связанной, притомъ, со спеціальнымъ гробничнымъ назначеніемъ построекъ. Именно эта обособленность всей группы позволяетъ попытку историческаго построенія, несмотря на бѣдность матеріала.[1])

Двухэтажныя церкви-усыпальницы извѣстны намъ въ трехъ группахъ: 1) въ первые вѣка христіанства,— на греческомъ Востокѣ по описаніямъ и изображеніямъ въ современномъ имъ греко-восточномъ искусствѣ; 2) въ памятникахъ 13 в. въ Арменіи и 3) въ изслѣдуемыхъ памятникахъ 11—13 в. въ Болгаріи.[2])

---

[1]) Пользуюсь случаемъ выразить глубокую благодарность академику Н. П. Кондакову за цѣнныя указанія и свѣдѣнія о нѣкоторыхъ памятникахъ разсматриваемаго типа.

[2]) Тѣ же конструкціи встрѣчаются иногда и на западѣ, въ напоенномъ греко-восточными формами романскомъ искусствѣ Тироля (часовни Taufers, Stegen bei Bruneck, Olang, Niederdorf (Pusterthal) см. Mitteil. d. Centr. Comm.... XXI., 255, fig. 2.) и южной Италіи (cap. S. Filumena и S. Severina въ Калабріи. E. Berteaux. Italie Méridionale. 124, fig. 42). Первая группа примыкаетъ къ древне-восточнымъ, вторая — къ армянскимъ храмамъ.

Digitized by Google

Къ этимъ памятникамъ, съ одной стороны примыкаютъ многочисленныя постройки, близкія къ нимъ по назначенію, но отклоняющіяся по формамъ. Сюда относится вся категорія цимитеріальныхъ базиликъ и часовенъ древнѣйшаго Рима и всѣхъ областей христіанскаго міра, которымъ двухэтажныя усыпальницы обязаны заложенной въ нихъ идеей. Съ другой стороны стоятъ, ведущіе свое начало отъ языческихъ мавзолеевъ, двухэтажныя усыпальницы Сиріи, въ которыхъ лежитъ зерно конструкціи нашихъ памятниковъ. Указывая на нихъ, мы совершенно отстраняемъ третью группу приближающихся архитектуръ, хронологически стоящихъ за ними (15 в. и слл.) и имѣющихъ другое назначеніе, именно: многочисленныя русскія церкви „на сѣняхъ", „на ко-

Рис 80. Мартиріи на коптской ткани.

марѣ", и т. под., съ нижнимъ этажемъ, устроеннымъ для хозяйственныхъ нуждъ (склады).

Исходной точкой для изслѣдованія двухэтажныхъ гробницъ является различно засвидѣтельствованный обычай первыхъ христіанъ устанавливать алтари supra corpus martyris. Именно онъ вызвалъ постройку безчисленныхъ въ древнѣйшее время „часовенъ", — подъ именами μαρτύριον, martyrium, memoria, confessio, cella, basilica, basilicula, — надъ подземными цимитеріями. Часовни вмѣщали въ себѣ только самый алтарь, въ которомъ совершалось поминальное sacrifitium pro defuncto или oblatio pro dormitione. Молящійся народъ помѣщался передъ алтаремъ, in dio, т. е. подъ открытымъ небомъ, и поэтому обращенная къ нему сторона мартирія оставалась открытой. Въ такихъ формахъ сохранились три постройки этого типа въ Римѣ. Двѣ изъ нихъ находятся надъ катакомбой св. Каллиста и извѣстны подъ именемъ cellae trichorae, одна „свв. Сикста и Цециліи", другая „св. Сотера"; третья стоитъ у базилики св. Сюмфорозы, на Via Tiburtina. Какъ извѣстно, онѣ имѣютъ видъ трехъ составленныхъ апсидъ, съ открытой четвертой стѣной, относятся къ доконстантиновскому времени и считаются древнѣйшими христіанскими культовыми зданіями. Такую же форму имѣетъ memorium

Digitized by Google

въ Agmur Ubekkur въ Алжирѣ.[1]) Но существовали и однонефныя (напр. Jedikapulu, въ Азіи, и Annuna и Tiposa, въ Сѣверной Африкѣ) и многоапсидныя постройки. На ихъ распространенность въ Римѣ указываетъ свидѣтельство Оптата изъ Милевы (Optatus Milev. De schism. Don II 4), называющаго 40 такихъ „базиликъ" въ Діоклетіаново время. О такомъ же confessio съ конхой упоминается въ актахъ Федота (изд. Ruinart, p. 361) и o multas fabricas per coemeteria, въ Liber Pontificalis (ed. Duchesne, I. 148). Нужно предполагать, что въ общемъ надъ каждымъ цимитеріемъ было по крайней мѣрѣ по одной такой часовнѣ, которыя въ четвертомъ вѣкѣ были б. ч. уничтожены Лициніемъ.

Внѣ Рима, постройки тѣхъ же названій надъ гробами мучениковъ были распространены въ Африкѣ (напр. надъ могилой св. Мины), Египтѣ и Сиріи, гдѣ однако тѣми же терминами часто обозначались не только часовни надъ усыпальницами, но и часовни „въ честь" (in memoriam) усопшихъ святыхъ.[2]) Различные путешественники (4—7 вѣка) въ Святую Землю постоянно упоминаютъ о многочисленныхъ „мартиріяхъ", разсѣянныхъ по странѣ, вокругъ чтимыхъ мѣстъ и пользовавшихся чрезвычайнымъ почитаніемъ. Раскопками Виѳлеема, Назарета и Елеонской горы открыты, дѣйствительно, развалины такихъ храмовъ, связанныхъ съ погребеніями, и множество мозаическихъ половъ, относившихся или къ такимъ „мартиріямъ" или къ часовнямъ, построеннымъ вокругъ чтимаго зданія. Одинъ изъ великолѣпныхъ „мартиріевъ" былъ выстроенъ въ 5 в. имп. Евдокіей въ Іерусалимѣ въ честь первомученика Стефана. Указаніе на подобныя же сооруженія даетъ Астерій Амасійскій (5 в.), восхваляющій великолѣпіе гробницъ и построекъ въ честь мучениковъ въ Малой Азіи.[3]) Подъ терминомъ „мартирій" и его синонимами современники, однако, далеко не всегда разумѣли одно и то же, а именно часовню надъ погребеніемъ, не говоря уже о ея формахъ. Мартиріемъ называли и крестовидныя церкви (martyrium apostolorum = ц. Апостоловъ въ КП) и центральныя зданія (Гробъ Господень, Октогонъ Григорія Нисскаго и др.) и базилики (тотъ же храмъ св. Стефана въ Іерусалимѣ, римскія церкви, и др.). Базилики (и др., напр., ротонда S. Constanza надъ кат. св. Агнесы), выросшія по принятой теоріи изъ

[1]) Kaufmann. Handbuch d. christl. Archeologie fig. 41, p. 173.

[2]) Ср многочисленныя μαρτύρια въ честь Георгія, Федора и Стефана въ Сиріи, по надписямъ, изданнымъ Бёкомъ (Corpus Inscr. gr. № 8609, —16, —25, —26, —47, 8652, —53; 8854) и въ честь Павла (ib. № 8653).

[3]) Garucci, I, 467.

Digitized by Google

надгробныхъ cellae и занявшія ихъ мѣсто надъ цимитеріями или гробницами, представляютъ вторую фазу въ развитіи христіанской погребальной архитектуры. Рядъ памятниковъ этого типа, преимущественно римскихъ, увѣнчиваетъ (или стоитъ въ непосредственной близости, — ср. баз. надъ катакомбами Генерозы, Петрониллы, Феликса въ Cimitile, и др.) цѣлыя катакомбы или отдѣльныя усыпальницы, сообщаясь въ своей алтарной части съ „гробомъ" святыхъ (aditus ad sanctos). Если гробница помѣщается ниже уровня церкви, то въ нее изъ алтаря ведетъ или колодезь (свв. Агнеса, Платонія in S. Tebastiano) или лѣстница (или ходъ,

Рис. 81. Бачковскій мон. Костница. Церковь съ запада.

свв. Петръ и Марцеллинъ, Сюмфороза, Мина); если гробница приблизительно на уровнѣ церкви, то алтарь окружаетъ или покрываетъ ее (свв. Петра, Павла, Александра на номентинской дорогѣ, цимитер. баз. Alliscamps, Manastirine, трирскія церкви Павлина и Максимина, и др.). Подъ алтаремъ образуется т. наз. Confessio, открывающееся оконцемъ или дверьми во внутрь церкви. Этотъ послѣдній типъ confessio, ко входу въ который вело нѣсколько ступепей внизъ, можетъ быть, далъ толчекъ къ постройкѣ цѣлыхъ криптъ и нижнихъ церквей, распространенныхъ впослѣдствіи на западѣ.

Digitized by Google

Таковы, въ общихъ чертахъ тѣ формы, въ которыхъ первые вѣка осуществляи культовую необходимость установленія алтаря на „мощахъ святыхъ".

Въ связи съ той же потребностью, на христіанскомъ Востокѣ была создана двухэтажная конструкція мартиріевъ, въ которыхъ нижній этажъ предназначался для погребенія, а верхній для часовни надъ нимъ. По смыслу эти мартиріи цѣликомъ укладываются въ предидущую группу; по конструкціи же восходятъ къ сирійскимъ, мало-азійскимъ и сѣверо-африканскимъ мавзолеямъ, распространеннымъ въ древне-христіанское время въ этихъ областяхъ (Hâss, El-Bareh, Dana и др.) и воспринявшимъ нѣкоторые формы изъ мѣстныхъ древнѣйшихъ традицій (напр. пирамидаль-

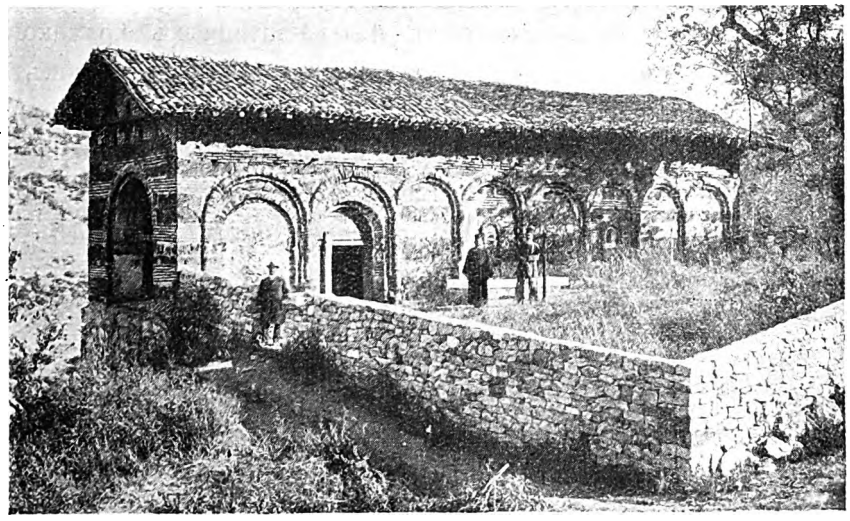

Рис. 82. Бачковскій мон. Костница. Церковь съ ю.-з.

ность покрытій). Напр. извѣстенъ цѣлый некрополь такихъ мавзолеевъ въ Hâss'ѣ (Центр. Сирія), гдѣ т. наз. гробница Діогена[1]) представляетъ квадратное въ планѣ двухярусное зданіе, съ погребеніями и саркофагами въ обоихъ этажахъ, съ портикомъ in antis въ нижнемъ и перистилемъ въ верхнемъ этажѣ; другой мавзолей,[2]) тамъ же, прибл. того же плана, имѣетъ также два этажа, (съ внѣшнимъ входомъ въ верхній) и фронтонъ, но увѣнчанъ куполомъ. Гробница въ Mylasa (Карія) относится сюда же: въ 1 этажѣ гладкая стѣна со входомъ, во второмъ-коллонада.[3])

[1]) Напр. у Kaufmann'a, o. c. fig. 34.
[2]) Holtzinger. Altchr. Archit. fig. 186.
[3]) Srtzygowski. Kleinasien, fig. 628.

Digitized by Google

Монахъ Адамнанъ, записавшій разсказъ паломника въ Святую Землю, галльскаго епископа Арнульфа (VII в.), сообщаетъ о церкви Дѣвы Маріи, „гдѣ и ея гробъ находится" (въ Іосафатовой долинѣ), что она выстроена въ два этажа, причемъ нижній „въ удивительной круглой формѣ". Эта форма должна была напоминать извѣстную двухярусную гробницу Теодориха въ Равеннѣ, восточное происхожденіе конструкціи которой никѣмъ не оспаривается

Для нашихъ цѣлей важно, однако, привлечь другую группу восточныхъ мавзолеевъ, представляемыхъ, напр., гробницей Kerbet-Hâss [1]) усыпальницей въ Ruweha [2]) (Сирія), или Viranschehr (М. Азія) [3]): продолговатая cella съ двускатной крышей и фронтономъ съ портикомъ поставлена на высокую подстройку; ко входу ведетъ широкая лѣстница. Зданьица имѣютъ совершенно видъ поздне-античныхъ храмиковъ — герооновъ и собственно просто повторяютъ формы языческихъ усыпальницъ [4]). Собственно двухъ этажей въ этихъ постройкахъ нѣтъ; погребенія сдѣланы въ самой cella, но, по внѣшней формѣ, иллюзія двухъ ярусовъ полная, т. к. высота фундамента очень значительна и можетъ легко приниматься за нижній этажъ съ внутреннимъ ходомъ въ него. Поэтому естественно, что, при существованіи цимитеріальной традиціи надгробныхъ церквей и даже двухэтажныхъ (правда, въ другихъ, столпообразныхъ формахъ и съ инымъ распредѣленіемъ функцій этажей) конструкцій мавзолеевъ, и этотъ типъ усыпальницъ-герооновъ былъ использованъ для двухярусныхъ мартиріевъ, съ cubiculum superius ad confrequentandem memoriam quiescentium и cubiculum inferius, — для погребенія.

Правда, сохранившихся древне-христіанскихъ памятниковъ такого типа намъ неизвѣстно (можно указать только на мавзолей Serdjilla (Сирія) [5]) „переходнаго" или „смѣшаннаго" типа, съ герооном надъ уходящей въ землю криптой — не просто люкомъ — съ двумя аркосоліями), зато сохранился рядъ изображеній ихъ на много разъ издававшейся коптской ткани (рис. 80).[6]) По верхнему краю ея тянется фризомъ рядъ продолговатыхъ однонефныхъ построекъ съ двускатной крышей и фронтономъ,

[1]) Holtzinger, o. c., fig. 185.
[2]) Holtzinger. Handbuch, fig. 214—16.
[3]) Rott. Kleinastatische Denkmäler. p. 202—3, fig. 69.
[4]) Ср. напр. гробницы 2—3 в. въ Термессосѣ, въ Писидіи R. Heberday и Wilberg. Grabbauten v. Termessos in Pisidien (Jahresh. d. Oester. Arch. Inst. 1900, Bd III).
[5]) Kaufmann. o. c., 159 fig. 35.
[6]) Напр., Die Manuel d'art byzantin, fig. 28.

Digitized by Google

раздѣленныхъ отчетливо на два этажа. Входъ въ верхній этажъ, устроенный съ узкой стороны, открытъ и завѣшенъ занавѣской (ср. открытую сторону cellae trichorae); къ нему ведетъ широкая наружная лѣстница Надъ каждымъ зданіемъ вытканo его имя, свидѣтельствующее объ реальномъ представленіи почитаемыхъ палестинскихъ (св. Стефана) святынь (ясно читается: μαρτύριον Στεφάνου, въ остальныхъ: μαρτύριον . . .) и, главное, не оставляющее сомнѣній въ томъ, что изображены именно мартиріи. Совершенно такое же зданьице, которое мы поэтому тоже можемъ признавать мартиріемъ, есть на керченской греко-восточной пиксидѣ 5 в.[1]) На этомъ рельефѣ ясно различена кладка двухъ этажей, — гладкая въ нижнемъ, сложенная изъ крупныхъ квадровъ — въ верхнемъ. Наконецъ, именно этотъ типъ восточно-христіанской погребальной

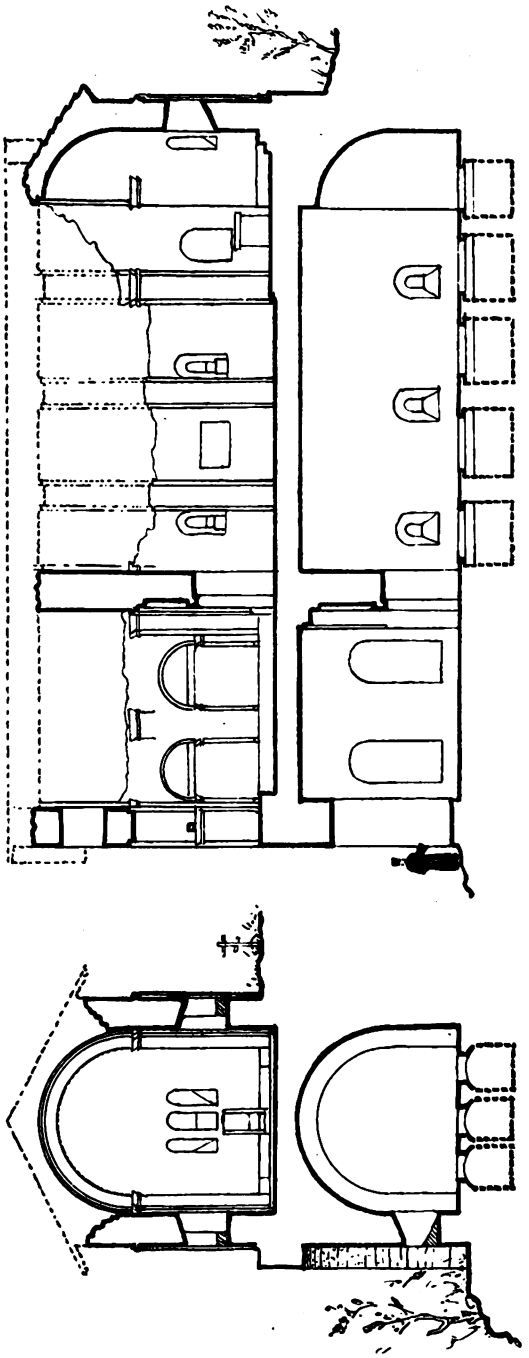

Раб. арх. В. Бѣлоусова

Рис. 83. Бачковскій мон. Костница. Разрѣзы.
(Пунктиръ обозначаетъ сохранившіяся части, лежащія не въ плоскости разрѣза)

[1]) Кондаковъ и Толстой. Русскія Древности. IV. fig. 26.

Digitized by Google

архитектуры былъ внесенъ въ иконографію нѣкоторыхъ Евангельскихъ сюжетовъ (особенно въ Воскресеніи Лазаря, также въ Введеніи и Благовѣщеніи). Какъ это было уже доказано во многихъ другихъ случаяхъ, и здѣсь нужно предполагать изображеніе реальныхъ зданій, общеупотребительныхъ на мѣстѣ сложенія иконографіи, т. е. въ Палестинѣ. [1])

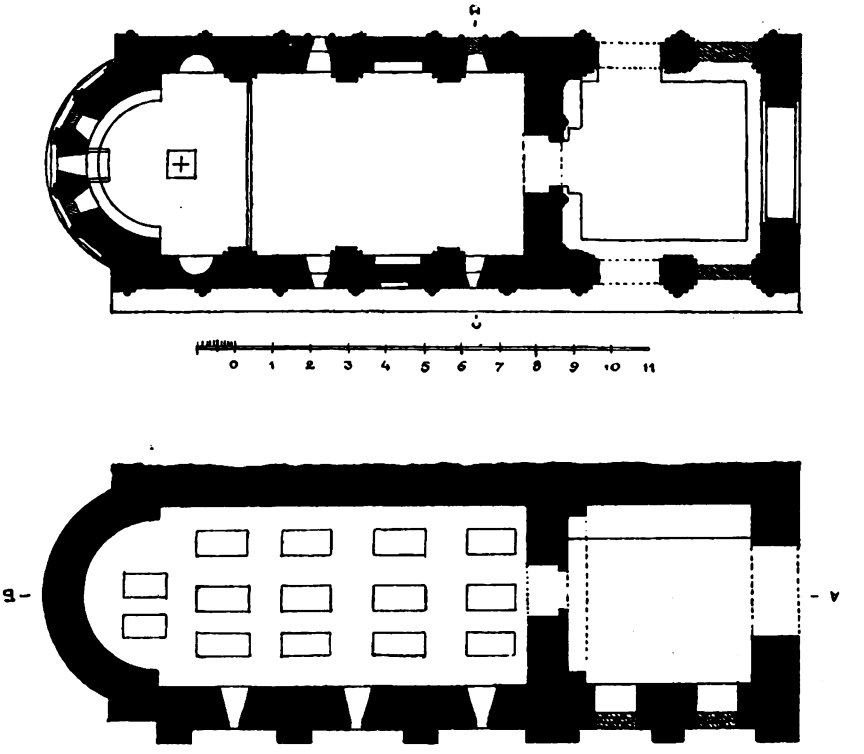

Рис. 84. Бачковскій мон. Костница. Планы обоихъ этажей.
Раб. арх. В. Бѣлоусова.

Распространенность изображеній мартирія этого типа, укрѣпившихся въ иконографіи, воспроизводимыхъ на коптскихъ тканяхъ и на предметахъ церковной утвари только подтверждаетъ свидѣтельства раннихъ

[1]) См. напр., на Брешіанской шкатулкѣ слон. кости (Laurent L'ancien art chretien, pl. XXXIII), Миланскомъ (ib. pl. XLVI1) и Муранскомъ диптихахъ (ib. XLVI2); на многихъ саркофагахъ (v. Sybel. Christliche Antike ff. 5 15, 37, 38, 40, 43, 83 и др.), на Парижской пиксидѣ сл. кости (ib f. 78), на Верденской пиксидѣ (въ Введеніи,— Cabrol, Dictionnaire. p. 2557 f. 830) на равеннскомъ переплетѣ Ев-я [Dalton. Byz. art a Arch. f. 125) въ фрескахъ кат' Петра и Марцеллина (Покровскій, Евангеліе ff. 122 и 123, 6) и т. д Въ разныхъ формахъ всюду повторяются: два этажа, высокая лѣстница, двускатное покрытіе и фронтонъ, иногда фланкированный колоннами. Иногда (напр., Бршіанская шкат.; арм. мин. 9—10 в., № 697 библ. Мехаритовъ, ср. — Macler. Miniatures armeniennes P. 1910 f. 12, и др.) отмѣчена разница въ кладкѣ двухъ этажей. Въ позднѣйшихъ памятникахъ — тотъ же храмикъ съ двускатной крышей, но открытый до низу. Очевидно, этотъ типъ постройки пересталъ быть понятнымъ художникамъ.

Digitized by Google

паломниковъ въ Святую Землю и отдѣльныя мѣста изъ духовной литературы, говорящія о высокомъ почитаніи этихъ сооруженій, связанныхъ съ погребеніями прославленныхъ мучениковъ у мѣстныхъ и заѣзжихъ христіанъ первыхъ вѣковъ. Мартиріи были одними изъ главныхъ реликвій Палестины, къ которымъ при жизни стекались поклонники со всѣхъ странъ свѣта и у которыхъ мечтали сложить свои кости послѣ смерти.

Только раннимъ почитаніемъ мартиріевъ и связаннымъ съ нимъ желаніемъ сохранить, воспроизводить и перевоспроизводить реликвію можно себѣ объяснить такую постройку, какъ древнѣйшую изъ церквей-гробницъ въ Болгаріи, т. наз „Костницу“ (отъ „кость“, мѣсто погребенія костяковъ умершихъ монаховъ, вынимаемыхъ изъ земли послѣ истлѣнія тѣла)[1]) Бачковскаго монастыря (въ 30 клм. къ югу отъ Филиппополя). Вмѣстѣ со всѣмъ монастыремъ она относится къ 1080-тымъ годамъ; другими словами, между ней и предшествующими ей палестинскими мартиріями лежитъ вѣковъ 5—6, не представленныхъ ни однимъ памятникомъ.[2])

[1]) Тотъ же обычай на Аѳонѣ. Порѳ. Успенскій (I Путешествіе въ аѳонскіе скиты и монастыри. Кіевъ. 1877), упоминаетъ объ Лаврской (ч. I отд. 1, 280—1) и Діониціатской (ib. ч. I, отд. 2, 88) „Костницахъ“. Лаврская кладбищенская церковь въ честь Петра и Павла устроена Аѳанасіемъ. Изъ его словъ „подъ сводами церкви помѣщались кости монаховъ, вынутыя изъ могилъ по прошествіи трехъ лѣтъ“ нельзя выяснить, была-ли церковь одно—или двухэтажной. Ак. Н. П. Кондаковъ сообщилъ намъ, что „Костница“ помѣщалась надъ одной изъ четырехъ вѣтвей крестообразной общей гробницы, гдѣ для каждаго изъ трехъ лѣтъ, которыя тѣло усопшаго лежитъ въ землѣ, предназначено по одной вѣтви.

У Барскаго та же Лаврская костница описана такъ: „Храмъ не малъ, долу мраморомъ помощенъ доброзрачно, а подъ спудомъ его мѣсто празно велико, идеже кости самыя отъ тѣлесъ оставшіяся и главы иноческія сохраняются (Порѳ. Успенскій ibid. 281).

[2]) Ни среди сохранившихся памятниковъ, ни въ описаніяхъ константинопольскихъ церквей нѣтъ указаній на двухэтажныя церкви-гробницы. Парадная усыпальница, — ц. Апостоловъ, — называвшаяся даже иногда martyrium apostolorum, какъ извѣстно, имѣла крестовидную форму.

Во дворцѣ, если и были двухярусныя сооруженія, то, вѣроятно, или придѣлы, вродѣ построенной Василіемъ I церкви Петра съ придѣломъ Михаила и ц. Богородицы „надъ ней“ (Ebersolt. Le Grand Palais de CP. 139) или ораторіи — молельни, подобно засвидѣтельствованному Кедринымъ (Cedr. II 413) ораторію Цимисхія, въ ἀφῳ'ѣ Халки (О трудно доступной каменной лѣстницѣ къ нему говоритъ Левъ Діаконъ,— L. D. VIII. 1) или, наконецъ, нецерковные залы, какъ Триконхъ и Сигма, у которыхъ отмѣчены, — для перваго, — внизу „также (какъ и вверху) три апсиды“; для второй — „залъ ипостиль“ въ нижнемъ этажѣ (Ebersolt, o. c. 17) По мнѣнію Н. П. Кондакова копіей съ „Гроба Господня“ могла быть несохранившаяся, но когда-то великолѣпная церковь Анастасіи (послѣ перестроекъ Василія Македонянина, — Анастасіи и Воскресенія Хр.), основанная еще въ VI вѣкѣ, м. б. самимъ патріархомъ Григоріемъ Богословомъ. (Н. Кондаковъ, Византійскія церкви и памятники Константинополя, 131—3.).

Digitized by Google

Церковь имѣетъ видъ продолговатой однонефной базилики, поставленной на крипу той же формы (рис. 81—84 и 89). Въ обоихъ этажахъ съ запада отдѣленъ притворъ, а съ востока приставлена апсида. Притворъ нижняго этажа открывается на западъ широкой открытой аркой; притворъ верхняго этажа, окруженный со всѣхъ сторонъ арками на столбахъ, имѣетъ видъ легкаго портика (часть арокъ позже заложена): въ обѣ стороны выходятъ по двѣ меньшихъ арки со столбомъ между ними, на западъ одна большая, опирающаяся на угловые устои. Западная

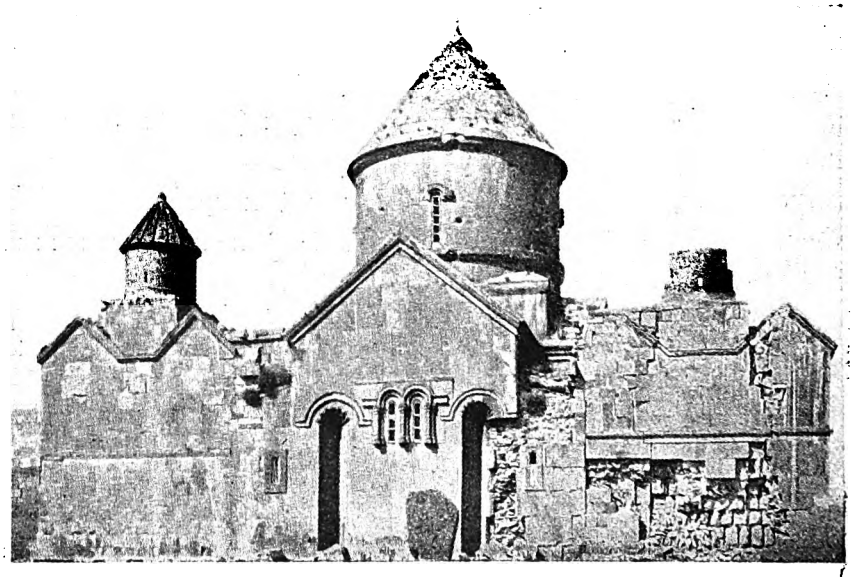

Рис. 85. Мон. Хошавзнкъ. Гробницы Багратидовъ съ востока (по Strzygowski. Die Baukunst d. Armenier u. Europa).

стѣна суживается въ треугольный фронтонъ, въ которомъ пробито тройное окно (среднее широкое съ полукруглымъ завершеніемъ, боковыя уже, заканчивающіяся $^1/_4$ круга). Покрытія не сохранились. Но судя по западному фронтону съ типичнымъ (для треугольныхъ поверхностей) окномъ, совершенно однообразному расчлененію боковыхъ фасадовъ восемью одинаково поднятыми и одинаково сконструированными арками и тремъ парамъ равномѣрно разставленныхъ внутреннихъ пилястръ на боковыхъ стѣнахъ, — церковь во всю длину была засводена поперечными коробовыми сводами, укрѣпленными арками и накрытыми общей двускатной крышей. Покрытіе квадратнаго притвора менѣе ясно, но во

Digitized by Google

всякомъ случаѣ и оно не поднималось выше гребня общей крыши, опредѣляемаго вершиной западнаго фронтона.

Нижній этажъ выложенъ нетесаннымъ камнемъ; верхній — чередующимися рядами кирпича и большихъ квадровъ песчанника. Входъ въ верхній этажъ съ юга, непосредственно съ прилегающаго склона горы; входъ въ крипту — съ запада. Въ верхнемъ ярусѣ — церковь; въ нижнемъ — крипта, полъ которой на всемъ пространствѣ (включая апсидное закругленіе) прорѣзанъ прямоугольными люками. Отверстія подъ люками состоятъ изъ двухъ частей: изъ широкой ступени, занимающей все пространство подъ крышкой, и углубленія рядомъ съ нею, осѣненнаго аркосоліемъ.

Съ перваго же взгляда съ запада „Костница“ невольно ассоціируется со всякими маленькими, но высокими античными постройками типа героона или восточнаго мавзолея (подстройка, портикъ, фронтонъ, покрытіе). Всесторонняя же близость ея къ палестинскимъ мартиріямъ, подобнымъ рисункамъ коптской ткани, поразительна.

Рис. 86. Мон. Хошаванкъ. Гробницы Багратидовъ съ запада (по Strzygowski).

Въ Бачковѣ повторяются: и узкій продолговатый планъ, и единственный нефъ (cella), и два этажа съ тѣмъ же распредѣленіемъ между ними церкви и погребеній, и западный открытый портикъ, и фронтонъ, и двускатная крыша и, наконецъ, разграниченія кладки двухъ ярусовъ. Собственно, — исключая лѣстницы, отброшенной по топографическимъ соображеніямъ, — Костница просто воспроизводитъ древнехристіанскій типъ. Интересны въ этомъ отношеніи нѣкоторыя армянскія параллели, ставшія извѣстными гл. обр. благодаря новѣйшему изданію I. Стшиговскаго (Die Baukunst der Armenier und Europa. I-II. Wien 1918).

Digitized by Google

Правда они б. ч. позднѣйшіе, но другихъ, вѣдь, въ сущности нѣтъ вообще. То, что пока издано, ограничивается нижеслѣдующимъ.

Въ мон. Хоромосъ (Horomos) или Хошаванкъ возлѣ Ани сохранились усыпальницы Багратидовъ (13 f.). Къ церкви Іоанна съ юга и сѣвера примыкаетъ рядъ тѣсно составленныхъ гробницъ (рис. 85 и 86). Сверху онѣ составляютъ горизонтальное плато, съ восточнаго края котораго поднимаются двѣ симметрично поставленныхъ и одинаковыхъ Baugruppen, какъ говоритъ Стшиговскій (p. 254). Это, собственно, трехнефныя церкви, съ отдѣльнымъ входомъ въ каждый нефъ (ср. малоазійскія и тырновскія усыпальницы), съ куполомъ надъ среднимъ и двускатными крышами надъ боковыми кораблями. Церкви совершенно лишены доступа свѣта. Внутри ихъ устроены лѣстницы, ведущія въ нижній этажъ, гдѣ въ нишахъ подъ аркосоліями устроены самые склепы. Съ востока и боковыхъ сторонъ эти архитектуры имѣютъ совершенно формы двухэтажной церкви: отъ цоколя до крышъ стѣны поднимаются въ одной вертикальной плоскости, раздѣленныя узкимъ горизонтальнымъ карнизомъ на высотѣ второго этажа. Только съ запада широкая платформа передъ входами разбиваетъ нѣсколько впечатлѣніе. Впрочемъ изъ рисунковъ и текста не видно, чтобы разнообразныя гробницы, находящіяся къ западу отъ церкви во 2-омъ этажѣ и вокругъ нея, составляли одно цѣлое съ ней. Напротивъ, по ихъ различнымъ формамъ видно, что онѣ пристраивались постепенно. За то же говоритъ и внутренній ходъ изъ церковки въ крипту, представляющую небольшое отдѣльное помѣщеньице. Въ такомъ случаѣ двѣ церковки Хоромоса съ ихъ двумя этажами, вну-

Рис. 87. Амагху (по Strzygowski).

Digitized by Google

тренними лѣстницами и составленными отдѣльными нефами съ самостоятельными входами восходятъ къ группѣ указанныхъ выше памятниковъ типа антично-палестинскихъ мартиріевъ. Самый обычай тѣснѣйшаго сближенія гробницъ вокругъ одной церкви или могилы почитаемаго усопшаго (кромѣ Хоромоса (ib. p. 254 f. 285),— вокругъ часовни и гробницы ея основателя (?), въ Ошаканѣ),[1]) показываетъ, что на Кавказѣ еще въ началѣ 2 тысячелѣтія были живы обыкновенія древняго христіанскаго Востока. Самъ Стшиговскій отмѣчаетъ подобное же явленіе въ живости именно палестинскихъ связей въ строительной дѣятельности царя Гагика Артсруни (Царство Васпураканъ (X в.). Свѣдѣнія изъ хроники Ѳомы Артсруни Strzyg. II, 700—1). Между прочимъ, Гагикъ построилъ „у подножія Амракана" церковь, которую онъ назвалъ „Сіонъ" (ср. другіе кавказскіе Сіоны); справа отъ главнаго алтаря построилъ церковь-часовню „въ воспоминаніе о распятіи Христа на Голгоѳѣ и на ней другую" въ память о домѣ, въ которомъ Христосъ праздновалъ со своими учениками послѣднюю Пасху; слѣва отъ главнаго алтаря — другую церковь въ воспоминаніе о Воскресеніи и на ней еще одну, — въ память о Вознесеніи Христа.

По поводу этого свѣдѣнія Стшиговскій и отмѣчаетъ іерусалимскій характеръ посвященій алтарей и названія самаго храма, вспоминая живость паломническихъ сношеній Арменіи съ Палестиной. Церкви-часовни, построенныя одна надъ другой, по сторонамъ алтаря, онъ справедливо считаетъ не отдѣльными конструкціями, но боковыми придѣлами, которые и въ другихъ случаяхъ располагаются въ два этажа (къ Эреруку и Ресафѣ прибавимъ Кіевскій Софійскій соборъ).

Но отстраняя изъ обзора это свѣдѣніе, мы должны остановиться на двухъ настоящихъ сохранившихся двухэтажныхъ церквахъ, — въ Эгхивардѣ и Амагху (рис. 87)[2]). Вторая относится къ 13 вѣку, первая, судя по формѣ купола и декораціи стѣнъ — еще позже. Обѣ принадлежатъ къ одному типу: удлиненная кубическая постройка изъ гладкаго камня съ дверью въ западномъ концѣ; крестообразная (слабо выраженная) купольная конструкція надъ нею. Ко входу въ верхній этажъ съ обѣихъ сторонъ поднимаются вправленныя въ стѣну крутыя и узкія ступени безъ перилъ. Верхняя часть богато декорирована. Въ этомъ художественномъ противоположеніи гладкихъ стѣнъ нижняго этажа укра-

[1]) Ср. напр. многочисленныя погребенія (14.000 надписей) вокругъ древней базилики Дамусъ-эль-Карита въ Карѳагенѣ. Kaufmann. Handbuch, 167.

[2]) Стшиговскій называетъ еще третью, въ Гарни, o. c., 701.

Digitized by Google

шенному верхнему, — какъ тяжесть основанія-легкости завершенія, — любопытная вѣрность традиціи древне-христіанскихъ мартиріевъ.[1]) Сравнительно съ послѣдними здѣсь измѣненъ конструктивный типъ верхней церкви и формы лѣстницы, но гробничное назначеніе ихъ мнѣ кажется несомнѣннымъ. Если въ этомъ не убѣждаетъ монументальный надгробный памятникъ, стоящій съ юга у самой церкви Амагху (Ср. гробничная часовня Ошаканъ, рядомъ съ которой надгробный памятникъ основателя Strzyg. fig. 281. и др.), то рельефъ со священными изображеніями въ тимпанѣ входа въ нижній этажъ, исключая всякую возможность хозяйственнаго назначенія подцерковья (ср. новгородскія и др. русскія церкви „на комарахъ“ и „на сѣняхъ“, 15 и сл. вѣковъ), оставляютъ только одно погребальное назначеніе нижняго яруса (нельзя предполагать просто вторую церковь, — 1) за неимѣніемъ соотвѣтствующей традиціи, 2) благодаря отсутствію освѣщенія: 2—3 крошечныхъ окна-щели во всѣхъ 3-хъ стѣнахъ, конечно, не могли освѣтить церковь. Ср. тоже явленіе затемнѣнія въ нижнемъ этажѣ въ Хоромосѣ, Бачковѣ, Боянѣ, словомъ во всѣхъ двухэтажныхъ гробничныхъ церквахъ).[2])

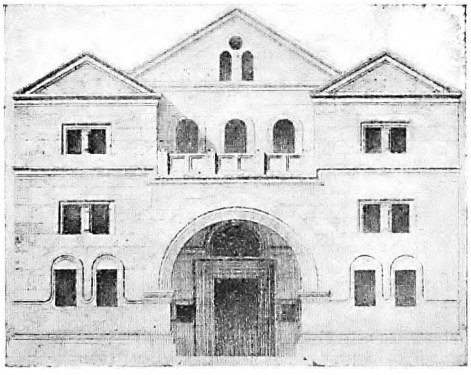

Рис. 88. Западный фасадъ базилики Кальбъ-Лушъ (по de Vogüe. La Syrie Centrale).

Этими памятниками ограничается пока армянскій матеріалъ.[3])

Вторая — послѣ древне-христіанской — армянская группа церквей-усыпальницъ, отступая во многомъ отъ формъ первоначальныхъ мар-

---

[1]) G. Millet. École grecque, 78. правильно отмѣтилъ въ этой церкви 13 в. копію съ архаичнаго образца (онъ видѣлъ его въ двухэтажности и противоположности декораціи ихъ). Очень жаль, что ему остались неизвѣстными двухэтажныя постройки Болгаріи; зная ихъ, онъ несомнѣнно привлекъ бы армянскую церковь для объясненія ихъ появленія и, установивъ историческую связь между памятниками, едва ли настаивалъ бы на томъ, что архитекторъ Амагху поставилъ церковь во 2 ярусъ, чтобы облегчить обычный типъ и произвести оригинальный эффектъ.

[2]) Калабрійскія церкви S. Filumena и S. Severina имѣютъ форму подобную этой группѣ армянскихъ гробницъ. Лѣстницы сконструированы совершенно также Bérteaux (Italie Méridionale 124 fig. 42) указываетъ на армянскій характеръ барабана купола. Онъ круглый съ тонкими колонками съ арочками и конусообразнымъ покрытіемъ.

[3]) Къ указаннымъ памятникамъ отчасти примыкаетъ датируемая Стшиговскимъ седьмымъ вѣкомъ церковь надъ могилой св. Григорія въ M Chorwirap. Церковь одноэтажная обычнаго типа, но съ подземной криптой, имѣющей круглый планъ и апсиду. I. Strzygowski, o. c., 684—5 fig. 656—7.

Digitized by Google

тиріевъ, сохраняетъ тѣмъ не менѣе нѣкоторыя традиціонныя черты: 1) два полныхъ этажа, 2) наружныя лѣстницы во второй этажъ (Амагху и Эгхивардъ), 3) внутреннія лѣстницы изъ церкви въ крипту (Хошаванкъ), 4) отдѣльные параллельно поставленные нефы для каждаго погребенія (ibidem), 5) различеніе въ раздѣлкѣ наружныхъ стѣнъ двухъ этажей (Амагху, Эгхивардъ).

Возможность допущенія греко-восточной, въ частности палестинской, традиціи въ Арменіи облегчается фактами выбора названія (Сіоны) и посвященія алтарей, даже въ ср. позднихъ церквахъ (постройки Га-

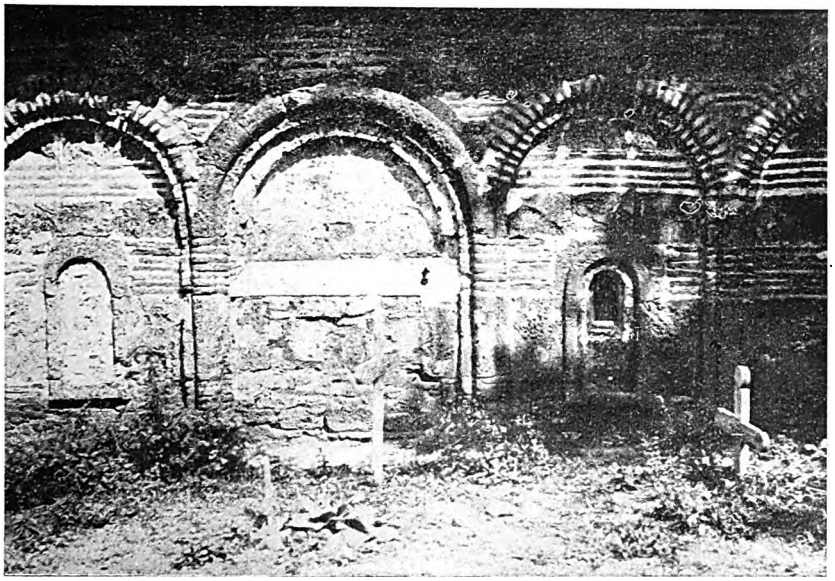

Рис. 89. Бачковскій мон. Костница. Деталь южной стѣны.

гика Артруни). На такую же традиціонность указываетъ сохранявшійся usus массовыхъ погребеній вокругъ гробницы святого или почитаемаго лица (ср. Хошаванкъ и Ошаканъ).

Возвращаясь къ Бачковской Костницѣ, нельзя не отмѣтить ея значительно-большей архаичности, ср. со всѣми армянскими памятниками. Это сказывается въ базиличности плана и системы покрытій и въ конструкціи притворовъ. Послѣдніе сближаютъ Костницу съ другой группой древнихъ греко-восточныхъ памятниковъ. Притворъ нижняго этажа открывается широкой аркой (не закрывавшейся никакими дверьми) въ глухой стѣнѣ. Закрытый дверью входъ сдѣланъ только между притворомъ и криптой. Точно такую же конструкцію имѣютъ нартэксы общеизвѣстныхъ древнихъ сирійскихъ базиликъ, вродѣ Турманина,

Digitized by Google

Кальбъ-Луша (рис. 88), Рувеха и особенно Бабуда [1]) и др. Различаясь въ деталяхъ, и между собой, и съ Бачковской Костницей, всѣ эти памятники построены по одному принципу, характерность котораго для сирійскихъ построекъ была отмѣчена еще проф. Дилемъ: [2]) нартексы всегда

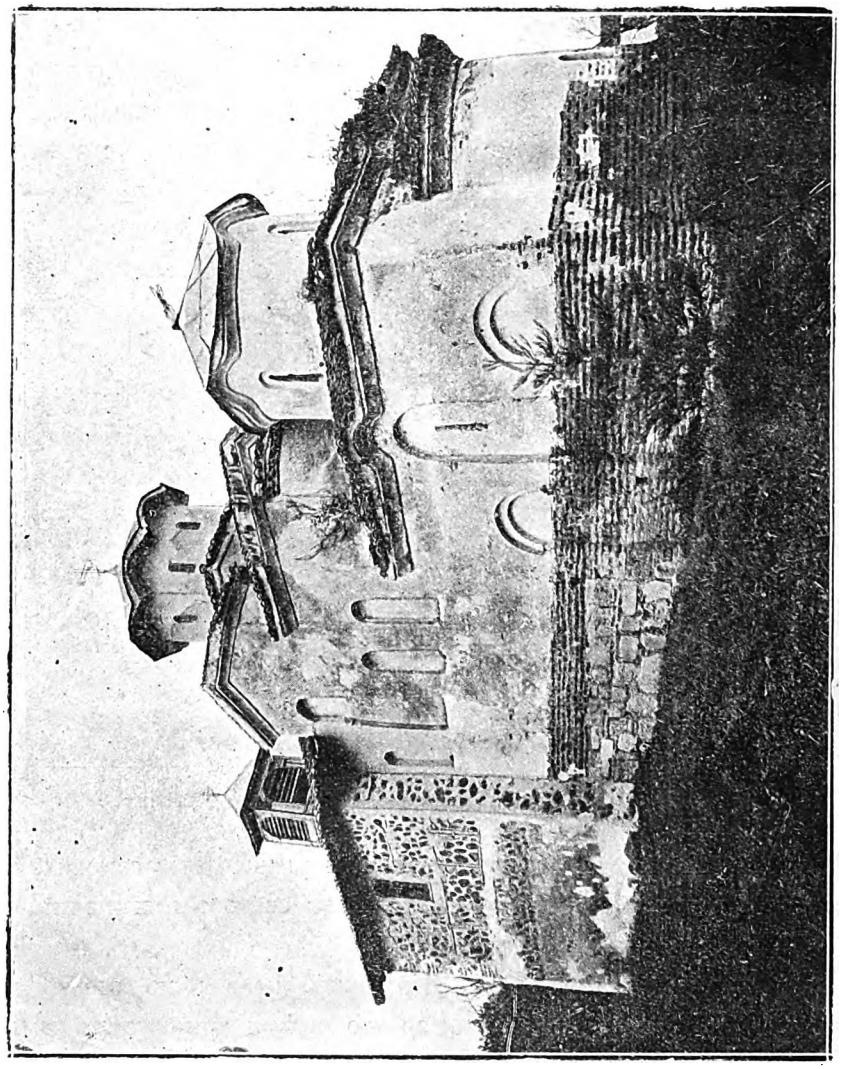

Рис. 90. Бояна. Церковь съ юга

открываются „настоящими воротами", въ глубинѣ которыхъ виднѣется входная дверь въ самый наосъ. Костница, съ соотвѣтствующимъ ея

[1]) Holtzinger. Handbuch d. Architektur. fig. 159, 163, 164, и въ др. изд. (по de Vogüe) Kaufmann. Handbuch fig. 59, 1 и 4 (планы) и 60.

[2]) Ch. Diehl. Manuel 27 указываетъ на ихъ хеттитское происхожденіе и на персидскіе памятники, Ср. Gayet. L'art persan, 106 (Ктезиѳонъ), 147 (Казвинъ), 158 (Тебризъ), и др. мусульм. пам. Позже въ грузинскихъ церквяхъ.

Digitized by Google

размѣрамъ и матеріалу упрощеніемъ воспроизводитъ ту же форму. Сирійскія параллели особенно убѣдительны потому, что въ нихъ постоянно повторяется уже отмѣченное въ Костницѣ противоположеніе глухой, прорѣзанной широкой аркой стѣны нижняго этажа, легкому портику-галлереѣ, устроенному надъ нимъ.

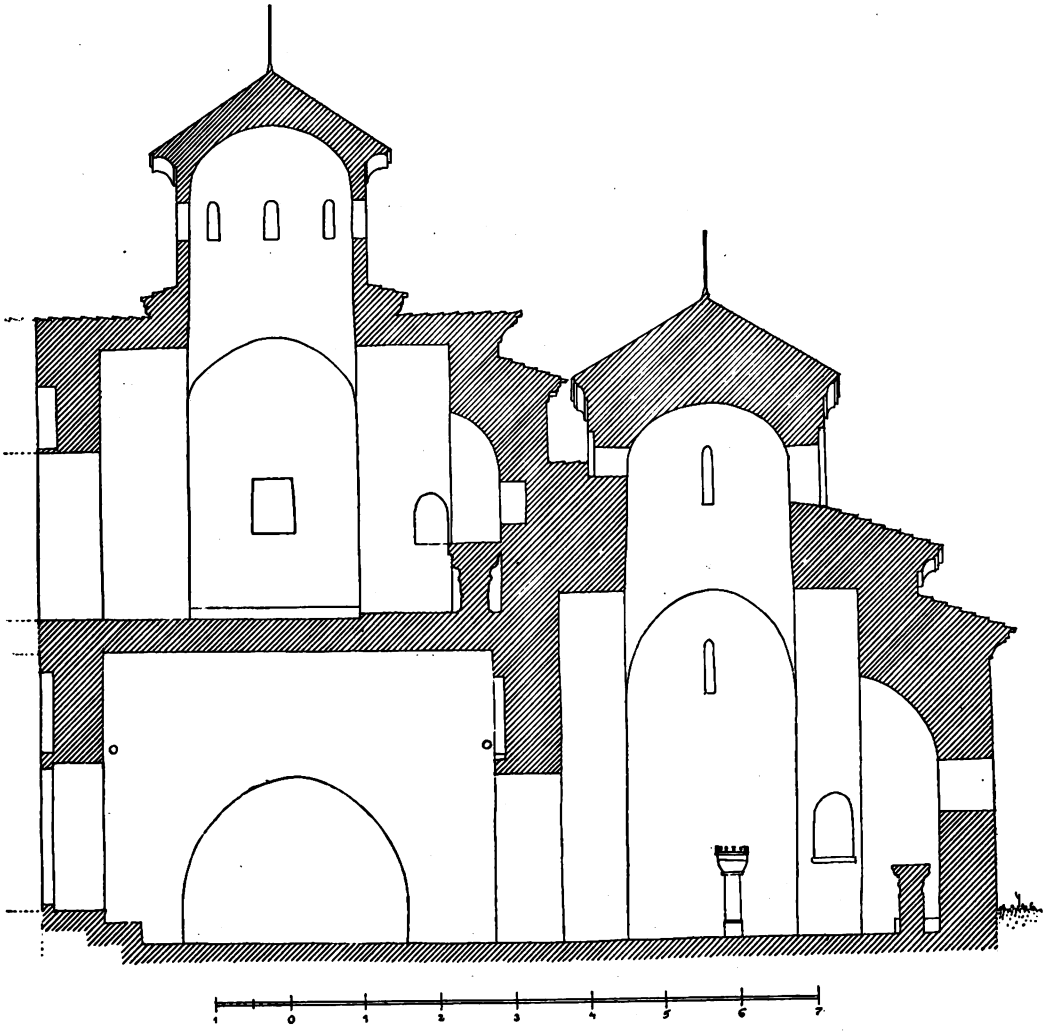

Рис. 91. Бояна. Продольный разрѣзъ церкви.
Раб. арх. В. Бѣлоусова.

Декорація боковыхъ фасадовъ и апсиды Костницы также заслуживаетъ вниманія по своей характерности. Сильно профилеванныя аркады, съ лизеной по гребню, покрываютъ все пространство стѣнъ и огибаютъ аркаду. Исключительно декоративный характеръ и полное несоотвѣтствіе внутреннему конструктивному дѣленію корабля (3-мъ внутреннимъ

Digitized by Google

пилястрамъ соотвѣтствуютъ 5 — 6 внѣшнихъ) ставитъ ихъ въ близкую связь съ восточно-христіанскими памятниками. Особенно характерно, — въ смыслѣ несвязанности съ конструкціей, — отсутствіе арки на западномъ фасадѣ, т. е. именно тамъ, гдѣ долженъ былъ бы выступать профиль свода притвора.[1]) Въ послѣдней работѣ (L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine, 152—8)- г. Милье было показано восточ. ное происхожденіе декоративныхъ аркадъ, употребительныхъ въ месопотамскихъ, малоазіатскихъ и армянскихъ постройкахъ, въ отличіе отъ конструктивной разбивки фасадовъ константинопольской школы.

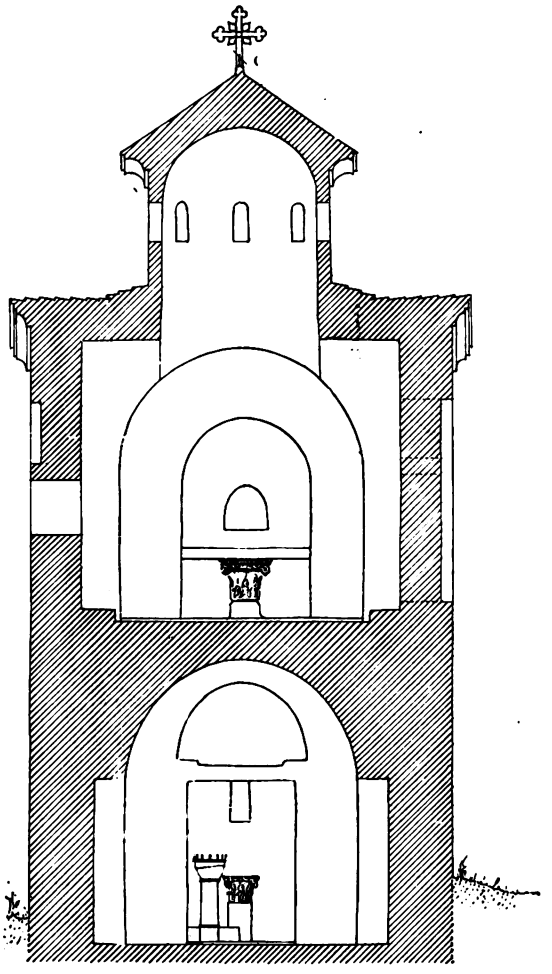

Рис. 92. Бояна. Поперечный разрѣзъ церкви.
Раб. арх. В. Вѣлоусова.

Я не считаю нужнымъ поэтому повторять его доказательства, тѣмъ болѣе что возраженія Стшиговскаго по этому вопросу мнѣ кажутся явно неосновательными[2]). Фасады Костницы съ тонкими слитыми лизенами - валиками и невысокимъ подъемомъ частыхъ арокъ, надъ которыми остается полоса гладкой стѣны, особенно напоминаютъ изящныя аркады изъ тонкихъ полуколонокъ на армянскихъ и грузинскихъ церквахъ.[3])

[1]) G. Millet (Ec. Gr., 158 и 158 з) указываетъ на то же въ Бизардіано (Критъ) и др. критскихъ памятникахъ.

[2]) Strzygowski (Die Baukunst d. Arm. u. Eur., 516) утверждаетъ, что положеніе Милье вѣрно только для „поздняго времени", и приводитъ въ качествѣ примѣровъ декоративныхъ арокъ, связанныхъ съ конструкціей, фасады соборовъ 7 в. въ Артикѣ и Тхалинѣ (ff. 61 и 202). Однако, въ указанныхъ случаяхъ конструктивное соотношеніе арокъ выражается только въ томъ, что онѣ обозначаютъ грани апсиды, но онѣ нигдѣ не соотвѣтствуютъ сводамъ.

[3]) Ср. Millet, o. c. fig. 77—78 p. 156 1—5. Амагху, Самтавро, Ани, ц Тиграна Хо-

Digitized by Google

Декорація оконъ, окруженныхъ валькомъ (рис. 89), не встрѣчающаяся на византійскихъ памятникахъ, находитъ себѣ также рядъ аналогій въ кавказскихъ, особенно въ позднѣйшихъ грузинскихъ фасадахъ. Окруженіе оконъ (со всѣхъ сторонъ, въ отличіе отъ сирійской формы, обрамляющей только верхнюю часть окна) простымъ валькомъ или валькомъ съ профилеваннымъ карнизомъ вокругъ, составляетъ характерную черту кавказской архитектуры вообще (начиная со 2-го расцвѣта, прибл. съ 9—10 вѣка), но преобладаютъ повсюду четыреугольныя рамы,[1]) и только въ грузинскихъ памятникахъ (соб. Мцхета, ц. Акамаръ, час. Гроба Господня въ Мцхетѣ, Амагху и др.)[2]) онѣ заворачиваютъ по закругленію окна. Сравнительно со многими кавказскими церквами, Костница даетъ, правда, простѣйшій типъ такого обрамленія, но въ основѣ лежитъ та же характерная форма.

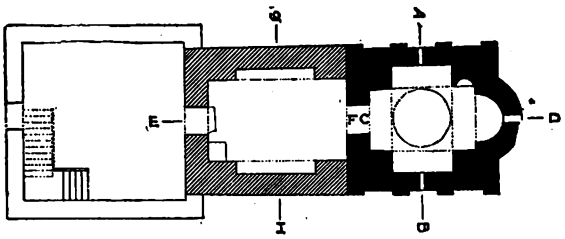

Рис. 93. Бояна. Планъ.
Раб. арх. В. Бѣлоусова.

Такимъ образомъ, въ декораціи фасадовъ Костницы отмѣчаются несомнѣнныя поздне-кавказскія черты. Нельзя не поставить этого въ связь съ грузинско-армянскимъ происхожденіемъ строителя монастыря, Григорія Пакуряна. Монастырь, какъ извѣстно, построенъ грузиномъ и исключительно для грузинъ (см. Τυπικόν); на одной фрескѣ въ Костницѣ, и на чудотворной иконѣ Богородицы въ главной церкви надписи сдѣланы по грузински, — совершенно очевидно, что монастырь находился въ тѣсной связи съ родиной своего основателя и своихъ первыхъ монаховъ. Церковь-Гробница въ этомъ отношеніи стоитъ, м. б., на первомъ мѣстѣ. Какъ и въ другихъ современныхъ случаяхъ, постройка усыпальницы для себя было главной цѣлью богатаго ктитора Бачковскаго монастыря. Пакурянъ прямо говоритъ въ оставленномъ имъ Типиконѣ, что онъ хотѣлъ „построить прекрасный храмъ и при немъ убѣжище для монаховъ и гробницу для моего грѣшнаго тѣла“

ненца и соборъ; Мейрускеви, Алаверды, Гелатъ, и др. Несомнѣнно изъ того же источника ведутъ начало такія же игрушечныя аркады изъ лизенъ въ сербскихъ церквахъ, напр въ Смедерево, Равяницѣ, Крушевацѣ, и др. Millet, L'ancien art serbe. Les Eglises. ff. 178, 180, 184, 191 и др.

[1]) Но и въ этихъ случаяхъ самое окно — прямоугольной формы — обтянуто тонкимъ валикомъ ср. Strzygowski, o. c. fig. 350, 567, 568, 323.

[2]) Strzygowski, o. c. fig. 395, 581, 582, 618.

Digitized by Google

(Τυπ., 7—8). Какъ о давно предусмотрѣнномъ рѣшеніи писалъ о той же усыпальницѣ его братъ Аспасій въ завѣщаніи: „гдѣ будетъ угодно моему брату построить церковь и монастырь, и при нихъ гробницу, въ которой онъ долженъ быть погребенъ, тамъ пусть будетъ положено и мое тѣло". По выраженію проф. Соколова,[1]) монастырь становился „семейной гробницей". Съ этой точки зрѣнія можно было бы объяснить и формы Костницы.

Если въ деталяхъ ея декораціи чувствуются грузинскіе мотивы, а на конструкціи лежитъ отпечатокъ глубокаго архаизма, то не воспроизводитъ-ли она — конечно, съ рядомъ отступленій позднѣйшаго времени, и въ константинопольской техникѣ (чередованіе камня и кирпича) — какой-нибудь древній кавказскій мартирій, сохранявшій еще первоначальныя палестинскія традиціи?

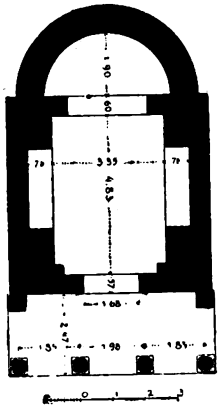

Рис. 94. Планъ усыпальницы въ Термессосѣ (М-Азия). (по Heberday & Wilberg)

Армянское происхожденіе Пакуряна, (сказавшееся м. пр. въ томъ, что на оригиналѣ Устава онъ подписался по армянски, и текстъ былъ составленъ на греческомъ, грузинскомъ и армянскомъ языкѣ) и его имя, — Григорій, — наводятъ на мысль, что свою усыпальницу онъ могъ построить по образцу того древняго мартирія св. Григорія, просвѣтителя Арменіи, формы котораго Стшиговскій почему-то ищетъ въ позднѣйшихъ церквахъ-ротондахъ.[3]) Несохранившійся до нашихъ дней, онъ могъ, въ оригиналѣ или копіяхъ, существовать въ 11 вѣкѣ. Принимая во вниманіе живыя связи древнѣйшей Арменіи съ Іерусалимомъ, легко представить себѣ его именно въ тѣхъ формахъ палестинскаго мартирія, далекое переживаніе которыхъ неожиданно встрѣтилось въ глуши Балканскаго полуострова.

Вторая церковь-гробница въ Болгаріи находится въ 8 клм. отъ Софіи, у с. Бояна (рис. 90—93), на мѣстѣ бывшей резиденціи мѣстнаго владѣтеля Калояна, и построена имъ около 1259 года (въ церкви надпись о построеніи и расписаніи), повидимому, для себя и для жены

[1]) И. Соколовъ, Состояніе монашества въ византійской церкви съ половины IX до начала XIII вѣка. Казань 1894, 34—7.

[2]) Соколовъ, о. с. 34—7. Пакурянъ-огрузиненный армяно-халкидонитъ изъ Таоклирджетіи.

[3]) Любопытенъ въ этомъ отношеніи армянскій синонимъ мартирія — „матурнъ" = маленькая часовня. Strzygowski о. с., 496.

Digitized by Google

Десиславы. Постройка 1259 года, приставленная съ запада къ маленькой древнѣйшей церковкѣ, состоитъ изъ двухъ этажей, изъ крипты и собственно-церкви на ней. Крипта (служащая въ тоже время проходомъ въ старѣйшую церковь), представляетъ широкій корридоръ безъ внутреннихъ пилястръ, крытый общимъ цилиндрическимъ сводомъ съ двумя аркосоліями въ боковыхъ стѣнахъ. Церковь кубообразна, имѣетъ маленькую апсиду, стоящую на западной стѣнѣ прилежащаго храмика и перекрыта куполомъ, опирающимся на четыре массивныхъ угловыхъ устоя. Въ планѣ она образуетъ немного удлиненный прямоугольникъ съ вписаннымъ крестомъ. [Это удлиненіе отразилось въ конструкціи сводовъ. Необходимость образованія подкупольнаго квадрата вызывала значительное расширеніе поперечныхъ сводовъ. Не желая по какимъ-то причинамъ сужывать боковыхъ (продольныхъ) арокъ, мастеръ принужденъ былъ сдѣлать пересѣченіе каждыхъ двухъ прилежащихъ арокъ-сводовъ и сдѣлалъ это въ очень неуклюжихъ формахъ. Западная стѣна вынута при передѣлкахъ 19 вѣка. Куполъ и барабанъ переложены].

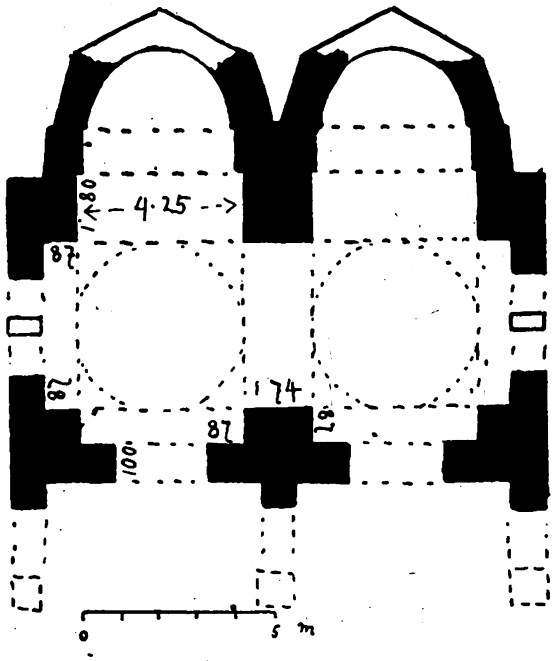

Рис. 85 Планъ гробничной церкви Ütchajak. (по Strzygowski).

Замѣна базиличной удлиненности плана, — почти квадратной формой, и сводчатаго покрытія, — купольной конструкціей, составляетъ главныя отличія Боянской архитектуры отъ Бачковской и стоящихъ за ней. Едва-ли, однако, можетъ итти рѣчь объ эволюціи типа гробницы въ смыслѣ приспособленія его къ общеупотребительной въ 12—13 в. центральнокупольной конструкціи церкви.

Планъ Боянской гробницы въ точности слѣдуетъ опредѣленной (немножко отличной отъ Бачковской) спеціально гробничной традиціи, ведущей свое начало еще отъ языческихъ cellae. Такъ, извѣстная усы-

Digitized by Google

пальница 2—3 вѣка въ Термессосѣ (Писидія)[1]) имѣетъ уже и слегка удлиненный прямоугольникъ въ планѣ и два аркосолія въ боковыхъ стѣнахъ, образующіе, вмѣстѣ съ кораблемъ, крестъ, вписанный въ четыреугольникъ, и, наконецъ, апсиду (рис. 94).

Стшиговскій указываетъ на этотъ героонъ, какъ на прообразъ „Kreuzkuppelkirche", считая наиболѣе существенной чертой его — укрѣ-

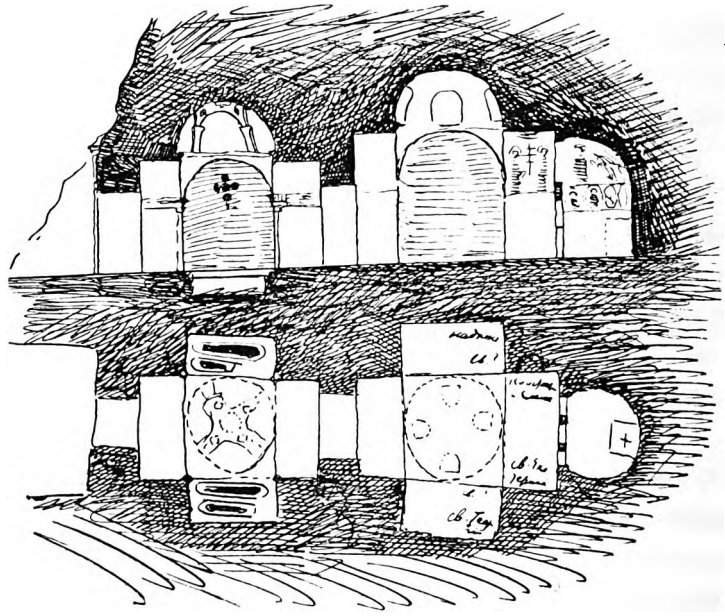

Рис. 96. Планъ и разрѣзъ пещерной церкви Гереме. (по Strzygowski).

пленія угловъ зданія, какъ бы приготовленныхъ для принятія тяжести купола.

М. б. нѣсколькими вѣками позже, — двойная, уже христіанская,[2]) церковь-гробница Utschajak, тоже въ Малой Азіи. (Стшиговскій, относитъ ее къ 4—5 в.) Постройка состоитъ изъ двухъ составленныхъ квадратовъ, перекрытыхъ одинаковыми куполами, отъ которыхъ крестообразно расходятся подпружныя арки, опущенныя на угловыя утолщенія стѣны; каждая гробница имѣетъ отдѣльную апсиду и отдѣльный входъ съ запада (рис. 95). Здѣсь архитектурный типъ, уже сформиро-

[1]) Strzygowski, Kleinasien. 136 fig. 104. R. Heberday W. Wilberg Grabbauten von Termessos in Pisidien, 205 squ. fig. 81—2. (Jahreshefte d. österr. Arch. Inst. III. 1900).

[2]) Тотъ же типъ, но безъ апсиды въ Ruweha (Сирія) Holtzinger. Altchr. Archit. fig. 1.

Digitized by Google

ванъ.[1]) Тотъ же архитектурный типъ воспроизводятъ двѣ пещерныя церкви-гробницы въ долинѣ Гереме[2]) (начала 2 тысячелѣтія): обѣ вырѣзаны въ скалѣ въ формѣ креста, съ куполомъ надъ пересѣченіемъ вѣтвей его, и крестообразно расположенными сводами вокругъ, опирающимися непосредственно въ скалу. Въ боковыхъ крыльяхъ найдены погребенія (рис. 96).

Очень можетъ быть, что въ Боянѣ мы имѣемъ дѣло съ особымъ малоазійскимъ типомъ гробницы, перенесенымъ въ Болгарію вмѣстѣ съ нѣкоторыми другими художественными формами. Нельзя, впрочемъ, отрицать, что та же конструкція, въ качествѣ простѣйшаго разрѣшенія проблемы Kreuzkuppelkirche, примѣнялась въ Болгаріи иногда и для обыкновенныхъ маленькихъ церквей (напр., древнѣйшая, 11—12 в. (?) церковь въ Боянѣ же или церковь въ Никополѣ,[3]) прибл. того же времени (рис 97)). Хотя и въ этихъ двухъ случаяхъ нельзя быть увѣреннымъ, что церкви не имѣли гробничнаго назначенія.

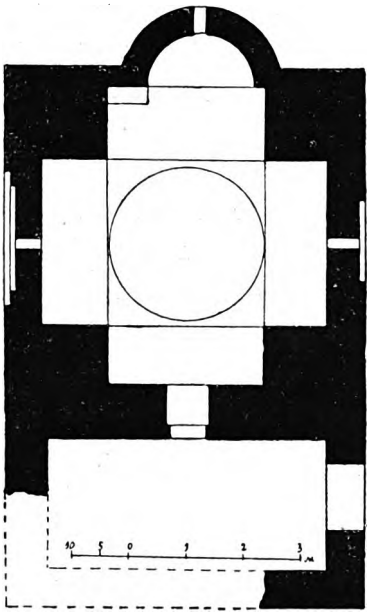

Рис. 97. Никополь. Планъ церкви. (по Успенскому. Абоба-Плиска).

Какъ въ Бачковѣ, и въ Боянѣ погребенія были сдѣланы въ нижнемъ этажѣ, только не въ люкообразныхъ склепахъ въ полу крипты, какъ тамъ, а у боковыхъ стѣнъ, подъ аркосоліями. Къ сожалѣнію, самыя погребенія исчезли, и поэтому нельзя установить ближе ихъ формъ. Только устройство аркосоліевъ въ серединѣ продольныхъ стѣнъ должно быть отмѣчено, какъ переживаніе традиціи Termessos'a, Гереме и мн. под., гл. обр. малоазійскихъ, усыпальницъ. Нижняя крипта не имѣла внутренняго сообщенія съ верхней церковью. Входъ въ первую велъ съ

---

[1]) Какъ квадратное зданіе, перекрытое однимъ куполомъ; эта гробница восходитъ, м. б., съ другой стороны къ очень распространенному въ христіанскомъ Египтѣ типу купольныхъ усыпальницъ. Послѣднія, однако, б. ч. безъ апсидъ, и ихъ купола покоятся на входящихъ въ стѣны (безъ угловыхъ устоевъ, поэтому въ планѣ нѣтъ креста) аркахъ, впрочемъ тоже прилежащихъ къ стѣнамъ (напр. Эль Каргехъ, въ Б. Оазисѣ).

[2]) Strzygowski, o. c, fig. 120.

[3]) Абоба-Плиска. Изв. Рус. Арх. Инст. въ Константинополѣ. Томъ X. Альбомъ табл. C, 3—4.

Digitized by Google

запада, во вторую,— съ западнаго угла ю ж н о й стѣны (см. нишу на ю. фасадѣ и изображеніе модели храма въ рукахъ ктитора на фрескѣ въ криптѣ). Любопытна, какъ мнѣ кажется, эта южная оріентировка церковнаго входа, которую мы видѣли въ Бачковѣ, отмѣчаемъ здѣсь въ Боянѣ и съ которой встрѣтимся въ третьемъ памятникѣ, въ Асѣновой церкви (см. ниже). Въ Бачковѣ еще можно было объяснять ее топографическими условіями, именно прилегающимъ с ъ ю г а покатымъ склономъ горы, который приводилъ непосредственно во 2-ой этажъ. Но въ двухъ другихъ случаяхъ это обстоятельство тѣми же основаніями не объясняется (почему въ Асѣнову церковь нельзя было войти съ запада, а въ Бояну, или съ сѣвера или съ запада?) Настойчивое повтореніе ю ж н а г о входа наводитъ на мысль о существованіи какой-то традиціи. Очень важнымъ въ этомъ смыслѣ является почти обязательная оріентировка к ъ ю г у входовъ всѣхъ 200 гробницъ бл. Эль-Каргеха въ Большомъ Оазисѣ въ Египтѣ. Поставленныя очень различно, вдоль неодинаково направленныхъ улицъ, эти усыпальницы однообразны только въ этой особенности. [1])

При крайней кустарности Боянской церкви, сказавшейся въ неумѣніи сложить своды, въ небрежности кладки и общей неровности и кривизнѣ линій (см., напр., аркосоліи), — декорація фасадовъ сведена, можно сказать, на нѣтъ. Только нѣсколько нишъ, начинающихся съ высоты пола второго этажа, украшаютъ боковые фасады. Въ сѣверной стѣнѣ — 4, въ южной — 3 (изъ — за двери); всѣ — одинаковой формы и величины. Если обратить вниманіе на то, что онѣ исходятъ изъ уровня поля второго этажа, то становится понятнымъ, что въ этихъ довольно жалкихъ углубленіяхъ Боянскій мастеръ пытался передать традиціонныя въ двухэтажныхъ церквахъ-гробницахъ аркады боковыхъ фасадовъ верхняго этажа (ср. Бачково, Асѣнова церковь, Амагху).[2]) Но неискусность, или непониманіе декоративной необходимости заставили мастера опустить горизонтальное междуэтажное разграниченіе (карнизъ, ступень), а мо-

[1]) Kaufmann, Handbuch, 164—5.

[2]) Между настоящимъ состояніемъ южной стѣны и изображеніемъ на ктиторской фрескѣ есть значительное расхожденіе, которое, собственно, не затрагиваетъ т о л ь к о двери. Все остальное не соотвѣтствуетъ дѣйствительному виду и должно быть отнесено на счетъ свободнаго отношенія художника къ сюжету (судя по: 1) нишамъ внизу ю. стѣны, которыхъ нѣтъ въ дѣйствительности; 2) по неодинаковой высотѣ междуэтажнаго карниза на з. и ю. стѣнахъ; 3) по поднятой выше уровня 2-го этажа ю. двери) Существующія по сторонамъ отъ двери ниши въ ю. стѣнѣ не могутъ быть окнами, изображенными на фрескѣ (въ числѣ 2-хъ), п. ч. онѣ помѣщены на уровнѣ пола 2-го этажа).

Digitized by Google

жетъ быть это въ свою очередь лишило его возможности выложить настоящія аркады (за отсутствіемъ исходной линіи). Любопытно, однако, единство Боянской церкви съ гробничной традиціей и въ отношеніи декораціи.

Такимъ образомъ, Боянская церковь соблюдаетъ основной признакъ типа древнѣйшихъ усыпальницъ — два этажа; въ конструкціи

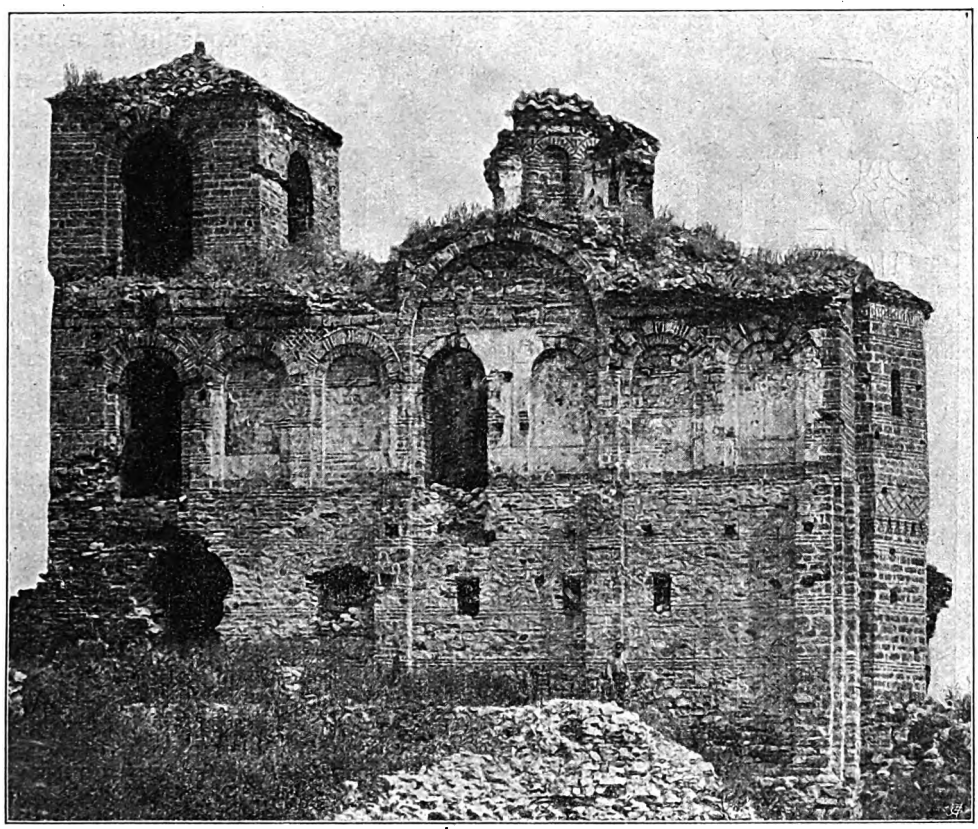

Рис. 98. Асѣнева Церковь. Видъ съ юга.

верхней церкви, отличаясь кореннымъ образомъ отъ базиличнаго типа палестинскихъ мартиріевъ, примыкаетъ къ другой, тоже древней, вѣроятно, малоазіатской традиціи; въ аркосольныхъ погребеніяхъ крипты слѣдуетъ общей восточной традиціи и особенно тѣмъ же малоазіатскимъ памятникамъ; наконецъ, въ устройствѣ входа въ южной стѣнѣ какъ будто повторяетъ обыкновеніе коптскихъ усыпальницъ, и какъ въ этомъ, такъ и въ аркадной декораціи фасадовъ верхняго этажа (форма тоже восточнаго источника) сохраняетъ полное согласіе съ двумя другими болгарскими церквами гробницами.

Digitized by Google

Гробничное назначеніе третьей церкви, стоящей на вершинѣ высокой скалы въ т. наз. „Асѣневой Крѣпости“ возлѣ г. Станимака (9 клм. отъ Бачковскаго м-ря), не установлено. Но такъ какъ она по своимъ формамъ тѣсно примыкаетъ къ двумъ предидущимъ памятникамъ и не имѣетъ другихъ аналогій кромѣ церквей-гробницъ, то я включаю ее въ этотъ обзоръ (рис. 98—101; чертежи арх. В. Бѣлоусова по обмѣрамъ В. Бѣлоусова и С. Покровскаго). Судя по техникѣ и декораціи (и принимая во вниманіе историческія условія) церковь слѣдуетъ относить къ 12—13 вѣку.

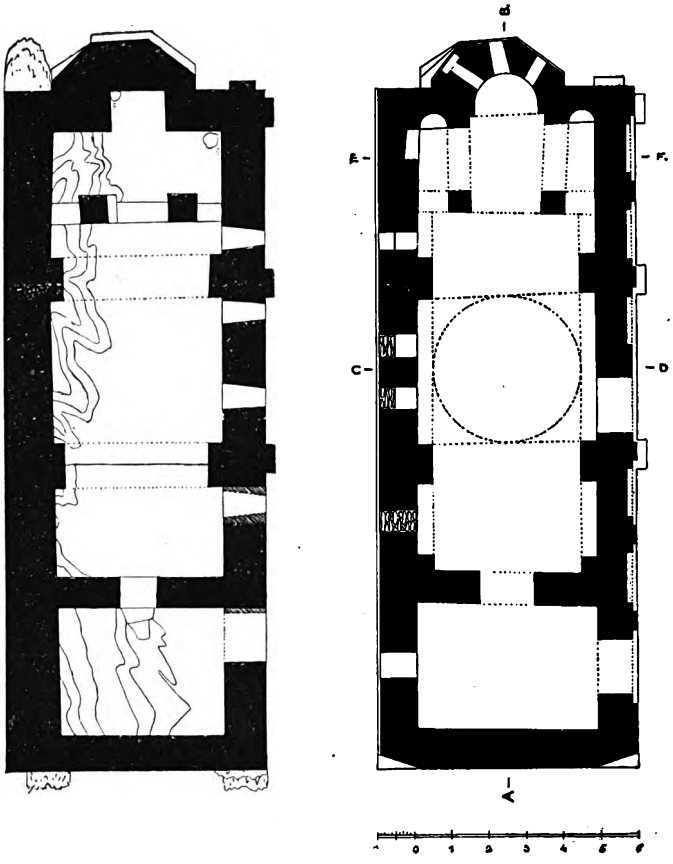

Рис. 99. Планы двухъ этажей Асѣневой церкви.
Раб. арх. В. Бѣлоусова.

Съ церквами-гробницами ее связываетъ: 1) двухэтажность конструкціи съ устройствомъ церкви въ верхнемъ ярусѣ; 2) узкій и длинный, „базиличный“ планъ; 3) аркада на высотѣ второго этажа въ боковыхъ фасадахъ и 4) входы съ южной стороны.

Въ цѣломъ, эти признаки охватываютъ всѣ важнѣйшіе моменты въ архитектурномъ памятникѣ, именно планъ, конструкцію и декорацію. Поэтому связь Асѣневой церкви съ храмами-усыпальницами въ архитектурномъ отношеніи никакъ нельзя считать случайной. Но, входя, т. сказ., органически въ группу послѣднихъ, Асѣнева церковь, 1) въ своемъ нижнемъ этажѣ не даетъ никакихъ признаковъ погребенія, и 2) въ конструкціи верхняго этажа (оставаясь „однонефной базиликой“) приближается къ значительной группѣ не гробничныхъ, обыкновенныхъ церквей.

Digitized by Google

Этимъ она отличается отъ двухъ предидущихъ болгарскихъ памятниковъ, сохранявшихъ спеціально-гробничныя архитектурныя формы.

Нижній этажъ церкви раздѣленъ на двѣ части, на маленькую западную камеру съ поперечнымъ сводомъ (черезъ эту камеру входъ), и длинный залъ, съ продольнымъ сводомъ, укрѣпленнымъ двумя про-

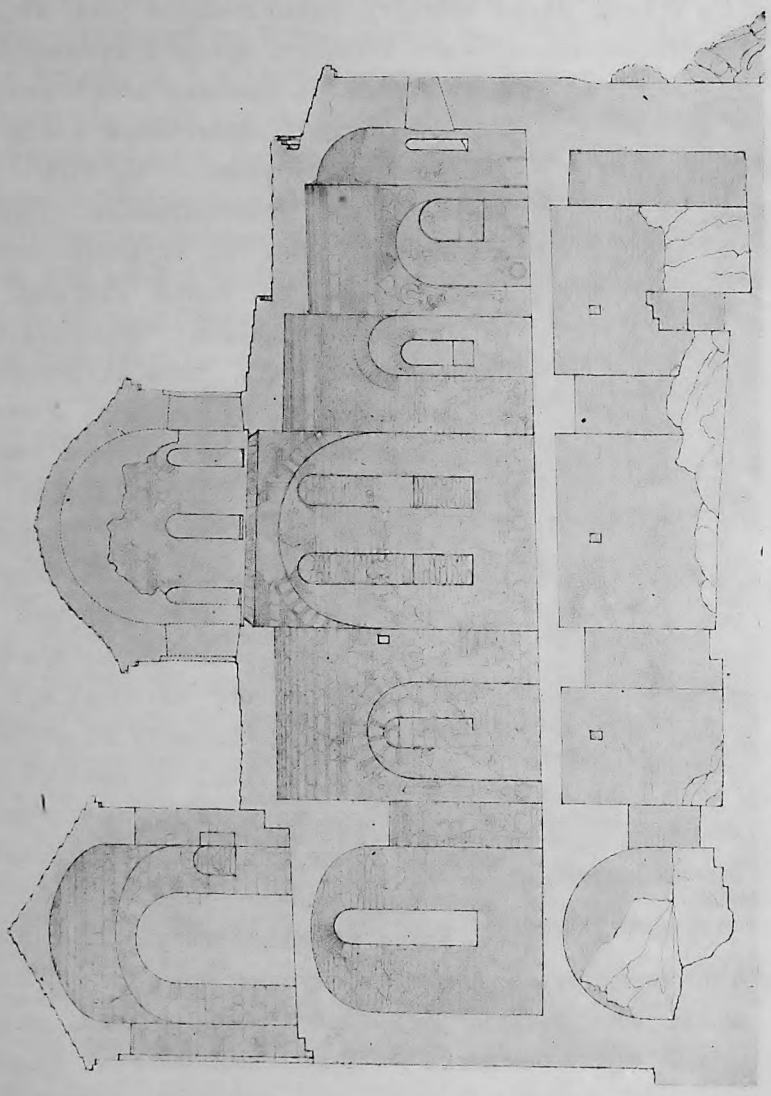

Рис. 100. Асѣнева церковь. Продольный разрѣзъ. Раб. арх. В. Бѣлоусова.

межуточными арками. Въ восточной части выступаетъ узкое четыреугольное помѣщенье (соотвѣтствующее верхней апсидѣ). На нѣкоторомъ разстояніи передъ нимъ симметрично поставлены два квадратныхъ въ планѣ столба (они приходятся подъ столбами, раздѣляющими алтари верхняго этажа, но какъ будто съ ними не связаны. См. разрѣзъ). Къ

Digitized by Google

востоку отъ этихъ столбовъ находится глубокое (неизвѣстной глубины) отверстіе, вѣроятно искуственное, но не обложенное кладкой и неправильной формы. Предполагать въ немъ гробницу трудно. Скорѣе это скрывалище хозяйственнаго или военнаго (крѣпость) назначенія, которое, можетъ быть, прикрывалось указанными столбами и стѣной между ними (?). Невыравненная скала вмѣсто пола, неоштукатуренныя стѣны — все говоритъ противъ предположенія о криптѣ въ нижнемъ этажѣ церкви.

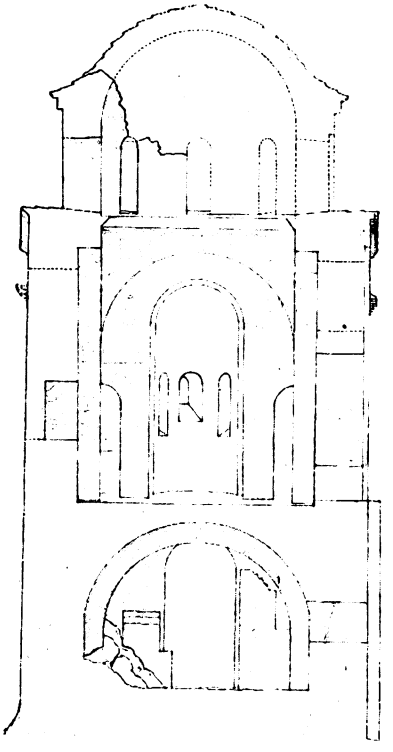

Рис. 101. Асѣнева церковь. Поперечный разрѣзъ.
Раб. арх. В. Бѣлоусова.

Не касаясь двухэтажной конструкціи Асѣневой церкви, — G. Millet однажды [1]) уже разсматривалъ, правда мелькомъ, формы ея верхняго этажа. Онъ указалъ, съ одной стороны, на ея основной признакъ: продолговатый единственный нефъ, скомбинированный съ центральнымъ куполомъ, и привелъ нѣсколько аналогій, взятыхъ изъ памятниковъ 12—13 в. въ западной Сербіи (Катарро, ц. ц. Луки и „Коллегіата"; Брекова; Брезова; Куршумла). Съ другой стороны онъ же отмѣтилъ намѣчающуюся въ Асѣневой церкви тенденцію къ тричастному расчлененію окружающихъ куполъ частей. Она обнаруживается въ введеніи двухъ столбовъ и стѣнъ отъ нихъ къ востоку, раздѣляющихъ алтарь на три отдѣленія, — вѣрнѣе, на алтарь, жертвенникъ и діаконникъ). Можно было бы добавить къ этому выведеніе наружу широкихъ пилястръ, соотвѣтствующихъ купольнымъ устоямъ, которые, проходя вертикально черезъ весь фасадъ, рѣзко выдѣляютъ среднюю надкупольную часть отъ двухъ боковыхъ (= 3-хчастный фасадъ). Нельзя, однако, согласиться съ г. Милье въ томъ, что стремленіе къ трехчастности (такъ же какъ и присутствіе нартэкса) является непремѣнно „византійскимъ" признакомъ. Если вообще византійскія церкви употребляютъ трехчастное расчлененіе фасадовъ, соотвѣтствующее ихъ

[1]) G. Millet. L'art serbe. Les églises, 50—1 fig. 35—7.

Digitized by Google

внутренней конструкціи, то, напротивъ, пріема искусственой, т. сказ. „ложной", трехчастной разбивки декораціи въ однонефныхъ церквяхъ въ Византіи, насколько мнѣ извѣстно, не встрѣчается. Достаточно, однако, обратиться къ Востоку, чтобы найти тѣ же признаки.

Въ опубликованной Стшиговскимъ[1]) (и до него еще Гриммомъ) церкви Шогхаката въ Вагхаршахатѣ (рис. 102), относящейся въ основныхъ чертахъ м. б. ко времени даже до 1000 года (?), находятся: и продолговатый, узкій единственный нефъ, и куполъ, лежащій на аркахъ, поддерживаемыхъ 4 пилястрами у боковыхъ стѣнъ, и внутреннее раздѣленіе единаго снаружи алтаря, и притворъ съ запада, и, наконецъ, даже дополнительные (ср. съ Асѣневой ц-ю) пріемы тройного дѣленія, именно: двуступенчатость продольныхъ крышъ (какъ въ трехнефныхъ базиликахъ) и выдѣленіе средней подкупольной части боковыхъ фасадовъ высокимъ треугольнымъ фронтономъ. Въ Вагхаршапатѣ, т. обр., въ гораздо болѣе рѣшительныхъ формахъ, чѣмъ у насъ, проведено ложное обращеніе обыкновенной однонефной базилики съ куполомъ въ нормальный видъ „кресто купольной" церкви. Между тѣмъ эту церковь трудно противопоставить „восточной традиціи". Тѣмъ болѣе, что она не является случайнымъ явленіемъ, а можетъ считаться родоначальникомъ цѣлой группы армянскихъ церквей.[2]) Гораздо вѣроятнѣе считать этотъ комбинированный типъ, образовавшійся на основѣ однонефной базилики, явленіемъ восточнаго происхожденія, подобно однонефнымъ продолговатымъ церквамъ вообще.

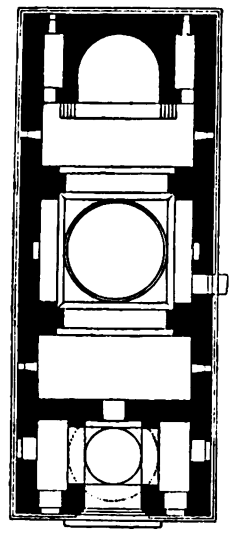

Рис. 102. Церковь Шогхаката въ Вагхаршахатѣ. (по Strzygowski).

Обиліе однонефныхъ церквей и группа церквей разсматриваемаго типа на Балканскомъ полуостровѣ, лишній разъ указываютъ на силу и разнообразіе восточныхъ заимствованій въ балканскомъ искусствѣ.

Это, впрочемъ, не исключаетъ примѣненія константинопольской техники (чередованія камня и кирпича) и декоративныхъ пріемовъ (инкрустаціи), какъ въ Асѣневой церкви, такъ и въ Бачковской Костницѣ (только въ кладкѣ) и мн. др. болгарскихъ памятникахъ.

Въ этихъ отношеніяхъ (арх. типъ верхняго этажа, кладка и деко

[1]) J. Strzygowski. Die Baukunst d. Armenier u Europa, 188 90 fig. 225—7.
[2]) Strzygowski, o. c fig. 228 squ.

Digitized by Google

La décoration des façades latérales par des rangées d'arcs exclusivement décoratifs indique les attaches orientales du monument, la décoration des fenêtres par un rouleau étroit (Fig. 89) rappelle tout particulièrement les monuments géorgiens et il est bien possible que cette église reproduise quelque ancien tombeau vénéré d'un saint caucasien. De cette façon, l'archaïsme de se ses formes s'expliquerait. Ceci est d'autant plus vraisemblable que le monastère de Batchkovo a été construit par un arméno-géorgien Pakourian spécialement pour des géorgiens et que la tradition géorgienne (avis et inscriptions au monastère même) s'y est conservée pendant plusieurs siècles (12—14).

Nous savons en outre que le fondateur avait construit le tombeau pour sa propre sépulture et, comme son nom était Grégoire, il est très possible que le bâtiment avec ses formes archaïques soit une reproduction du célèbre martyrium de St Grégoire, le propagateur du christianisme en Arménie. L'existence de constructions semblables précisément en Arménie et quelques détails dans la décoration de l'église de Batchkovo (fenêtres) confirment cette hypothèse.

2. La seconde église sépulcrale en Bulgarie se trouve au village de Bojana (à 8 km de Sofia) construite en 1259 par la sévastocrator Kaloyan, vassal du tzar de Bulgarie pour son usage privé (Fig. 90—3). Elle aussi est de deux étages. L'étage inférieur, en forme de corridor à voûte cylindrique avec deux arcosoles, sert de crypte; l'étage supérieur renferme l'église proprement dite, recouverte d'une coupole sur quatre piliers serrés dans les angles et réunis par des arcs-voûtes.

La différence principale entre l'église de Bojana et celle de Batchkovo réside dans la substitution du plan et des toitures basilicales par une construction à coupole. Il est douteux que ce soit une évolution de formes. Le plan de l'église de Bojana remonte aux sépulcres de l'Asie Mineure du genre de ceux (encore paiens) de Termessos (Pisidie) (Fig. 94) du 2—3e siècle (suivant Strzygowsky l'archétype de la Kreuzkuppelkirche), de Ütschajak (chrétiens du 4—5e s.) (Fig. 95) et Gérémé (Fig. 96). Il faut relever l'orientation Sud des entrées à l'étage supérieur des trois églises sépulcrales bulgares (v. les 200 tombeaux près d'El-Kargeh dans le grand Oase en Egypte).

La décoration de l'église de Bojana se borne à des arcades partant au niveau du second étage, c à d. conformément à la tradition de toutes les églises à deux étages (Amaghou, Batchkovo, Stanimaka). A Bojana ce système n'est que moins clairement exprimé.

En résumé: les deux étages, le plan cruciforme, le système de sépultures sous des arcosoles et la décoration indiquent le degré d'étroite parenté de l'église de Bojana avec les tombeaux de l'ancien Orient.

3. L'église de la „Forteresse d'Assène" près de Stanimaka, à 9 km de Batchkovo, du 12—13e s. (Fig. 98—101). Sa destination sépulcrale n'est point établie, mais les formes architecturale se rapprochent des précé-

Digitized by Google

dentes: deux étages avec église au second, plan basilical, long et étroit, arcade décorative à la hauteur de l'étage supérieur, entrée du côté Sud. — Construction de l'église: nef unique recouverte d'une coupole, tendance à simuler une triple démarcation des façades (larges pylastres au-dessous de la coupole sur les murs latéraux) et de l'intérieur de l'église (deux pylones devant le sanctuaire). Même phénomène dans les églises arméniennes du type Wagharchahath (Fig. 102), église Choghakat (différemment des monuments byzantins qui ont effectivement une triple ordonnance dans la construction).

Il faut reconnaître l'origine gréco-orientale de ce type de construction aussi bien que du groupe entier des eglises sépulcrales bulgares. Cela n'est pas en contradiction avec le système byzantin (constantinopolitain) de construction (altérnance de pierres et de briques dans la 1re et la 3e église). Tout le groupe est unifié par son origine orientale commune malgré des variantes et des emprunts faits à d'autres sources.

A. Grabar.

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIV. OF CALIFORNIA

Бронзова статуйка на Аполона
от Стара-Загора.

Digitized by Google

UNIV. OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

Глава от бронзовата статуйка на Аполона от Стара-Загора.

Digitized by Google

Digitized by Google

2 1

1. Бронзова статуйка на Аполона от Ямбол.

2. Сребърна монета от Антигона Гонатас.

UNIV. OF CALIFORNIA

Digitized by Google

UNIV OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

Мряморен релиеф сѫс циркови игри от София.

UNIV. OF CALIFORNIA

Digitized by Google

Digitized by Google

I. Издания на българския археологически институт в София.

Извѣстия на българското археологическо дружество.

Томъ I, 1910 г., 244 стр. 4° съ 152 образа, 20 таблици и 2 карти; цѣна 60 лева

Томъ II, 1911 г., 298 стр. 4° съ 149 образа и една таблица; цѣна 60 л.

Томъ III, 1912—13 г., 354 стр. 4° съ 273 образа и 4 таблици; цѣна 60 л.

Томъ IV, 1914 г., 310 стр. 4° съ 280 сбраза и 46 таблици; цѣна 60 л.

Томъ V, 1915 г., 242 стр 4° съ 174 образа и 8 таблици; цѣна 60 лева.

Томъ VI, 1916—1918 г., 178 стр. 4о съ 174 образа и 6 таблици; Цѣна 60 лева.

Томъ VII, 1919—1920 г., 174 стр. 4о съ 119 образа и 3 таблици; цѣна 60 лева.

Материяли за историята на София.

Кн. I: **Проф. Г. И. Кацаровъ,** Приносъ къмъ старата история на София. София 1912, 94 стр. 8° съ една фототипна таблица и 8 образа въ текста. — Цѣна 10 лева.

Кн. II: **А. Протичъ,** Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София. София 1912, 126 стр. 8° съ 30 образа въ текста. — Цѣна 10 лева.

Кн. III: **Проф. А. Иширковъ,** Градъ София прѣзъ XVII вѣкъ. София 1912, 96 стр., 8° съ 18 образа вънъ отъ текста и единъ планъ на София. — Цѣна 10 лева.

Кн. IV: **Д-ръ Б. Филовъ,** Софийската църква Св. София. София 1913, VIII + 172 стр. 4° съ 140 образа въ текста и 21 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия. — Цѣна 100 лева.

Кн. V: **Р. Поповъ, проф. Г. И. Кацаровъ и Ю. Господиновъ,** Предисторически и старохристиянски паметници отъ София и околностьта. София 1921, IV + 70 стр. 8° съ 48 образа и 7 таблици. — Цѣна 20 лева.

Други издания.

Р. Попов и Н. А. Мушмов, Ржководство за сжбиране и запазване старини. София 1922, 233 стр. 16° с 29 образа. — Цена 20 лева.

B. Filow, Die altbulgarische Kunst. Bern, 1919, VIII + 88 стр. 4° с 58 таблици и 72 образа в текста. — Цена 300 лева.

II. Издания на народния археологически музей.

1) **Археологически извѣстия на Народния Музей.** Кн. I. Редактира В. Добруски. София, 1907; 100 стр. 149 образа въ текста и 2 таблици. 50 лева.

2) **Годишникъ на Народния археологичесои музей за 1919 год.** София, 1920; 90 стр.

3) **Годишникъ на Народния музей за 1920 год.** София, 1921; VIII + 168 стр. и 65 образа въ текста. 100 лева.

4) **Годишник на Народнія музей за 1921 год.** София, 1922; VII + 311 стр. и 267 образа в текста. 250 лева.

5) **К. Шкорпилъ,** Описъ на старинитѣ по течението на рѣка Русенски Ломъ. Кн. I отъ „Материяли за археологическа карта на България". София, 1914; VIII + 200 стр., 152 образа въ текста и 4 карти. 50 лева.

6) **П. Мутафчиевъ,** Стари градища и друмове по долинитѣ на Стрѣма и Тополница. Кн. II отъ „Материяли за археологическа карта на България". София, 1915; 92 стр. 29 образа въ текста и 23 таблици. 30 лева.

Digitized by Google

Съдържание

стр.

Кацаровъ, Г. И. Паметници на религиозния синкретизъмъ въ стара Тракия 137

Златарски, В. Н. Къмъ историята на открития въ мѣстностьта Патлейна старъ български мънастирь 146

Миятевъ, Кр. Мозаики отъ Трапезица 163

Мушмовъ, Н. А. Сребърни монети отъ Асѣня II и Георги I Тертеръ . . 177

Протичъ, А. Сжщность и развитие на българската църковна архитектура . 186

Игнатиевъ, Ат. Градището при с. Комарево, Карнобадско 206

Господиновъ, Ю. С. Стари водопроводи въ Преславъ 216

Археологически вести 223

Колективни находки на монети 1921—1922 г. (съобщава Н. А. Мушмовъ) . 239

Новооткрити старини (съобщава Ив. Велковъ) 244

Оценки и библиография. 251

Table des matières

page

Kazarow, G I. Quelques monuments relatifs au syncrétisme religieux de l'ancienne Thrace 137

Zlatarski, V. N. Sur l'histoire du monastère à Patléïna près de Preslav. . . 146

Miateff, Kr. Mosaïques de Trapésitza (Tirnovo) 163

Mouchmoff, N. A. Monnaies d'argent d'Assen II (1218—1241) et de Georges Terter (1279—1292) 177

Protitch, A. L'architecture religieuse bulgare 186

Ighnatieff, A. Ruines de forteresse près du village de Komarévo, arr. de Karnobad 206

Gospodinoff, J. S. Anciens conduits d'eau à Preslav 216

Nouvelles archéologiques 233

Trésors de monnaies trouvés en Bulgarie pendant 1921—1922 (N. A. Mouchmoff). 239

Découvertes archéologiques en Bulgarie pendant 1921—1922 (Iw. Welkow) 244

Bibliographie 251

Digitized by Google

Паметници на религиозния синкретизъмъ въ стара Тракия

Отъ Гаврилъ И. Кацаровъ

1. Оловната плочка, която обнародваме тука, е намерена въ с. Ребро (Трънско), въ една нива въ мѣстността Въртопа, и е подарена на Народния Музей въ София отъ г-на Сл. Марковъ. Плочката има форма на храмче (aedicula); тя е вис. 7·5 см., шир. доле 5·5 см., горе 5·2 см., деб. ок. 2 мм. Релиефътъ е плосъкъ и нѣкои отъ образитѣ му сж позаличени. Обр. 103.

Обр. 103. — Оловна плочка отъ Ребро.

Въ фронтона на едикулата е изобразенъ орелъ съ разперени крила, съ глава обърната въ лѣво. Подъ фронтона въ горния поясъ на релиефното поле сж представени два конника, които се приближаватъ отъ дѣсно и лѣво къмъ стояща между тѣхъ облѣчена женска фигура, която простира ржцетѣ си къмъ главитѣ на конетѣ. Конникътъ въ лѣво има на главата си фригийска шапка; дрехата му не личи; съ лѣвата си ржка той държи повода на коня, а дѣсницата си е дигналъ нагоре; подъ коня му лежи повалена мжжка фигура (облѣчена?), обърната въ дѣсно. По сжщия начинъ е представенъ и конникътъ въ дѣсно, който сжщо тъпче просната по корема си мжжка фигура. Задъ лѣвия конникъ стои облѣчена фигура (мжжка?), която дига лѣвата си ржка къмъ лицето, а дѣсницата ѝ е спуната надолу. Подобна фигура, която дига дѣсната си ржка къмъ лицето, се вижда и задъ дѣсния конникъ. Задъ тия фигури въ дѣсно и лѣво сж изправени нагоре две змии. Неясни сж образитѣ въ двата жгла надъ конницитѣ, но, по аналогия съ други по-добре запазени паметници отъ

Digitized by Google

тоя характеръ, трѣбва да приемемъ, че тука сѫ представени бюстове на Луна и Солъ.

Въ долния поясъ на релиефа намираме следнитѣ изображения (отъ лѣво къмъ дѣсно): най-напредъ стълбче, върху което е поставена сърповидно извита лампа; по-нататъкъ седемь кръгли предмета, вѣроятно хлѣбове; надъ тѣхъ се виждатъ две лампи, по форма подобни на поставената надъ стълбчето лампа. Въ дѣсно отъ хлѣбоветѣ — лъвъ изправенъ на заднитѣ си крака до единъ триножникъ, върху който е поставена голѣма риба. Подъ лъва се виждатъ образи, които не могатъ да се опредѣлятъ (птица?); неясни сѫ и образитѣ подъ триножника (скорпионъ? и др.). Въ дѣсно отъ триножника е изобразена птица (петелъ), обърната въ дѣсно; подъ нея четвероного животно, обърнато въ лѣво, съ извита къмъ дѣсно глава. До него се вижда гола (?) мѫжка фигура, разкрачена и обърната въ дѣсно, която дига дѣсницата си нагоре. Надъ тая фигура виждаме квадратна рамка съ кръстачка (като прозорецъ); надъ нея се вижда нѣкакъвъ неясенъ предметъ.

Гореописаната оловна плочка принадлежи къмъ една серия паметници отъ II—III в. сл. Хр., които у насъ се срещатъ доста рѣдко. Нашиятъ музей притежава още една подобна оловна плочка отъ Стъкленъ (Novae), една глинена плочка отъ Белчинъ (Самоковско), откѫслекъ отъ мраморна група отъ Ахъръ-кьой (Провадийско), и петь мраморни релиефи: два отъ Арчаръ (Ratiaria), единъ отъ Бѣла-Черкова (Търновско), единъ отъ Дупнишко, единъ отъ Ломъ.[1]) Както виждаме, повечето отъ тия паметници произхождатъ отъ северна България (старата римска провинция Мизия), дето главно сѫ били разположени римскитѣ легиони.

Най-голѣмъ брой отъ тия паметници сѫ намерени въ Дакия и Панония; въ останалитѣ дунавски провинции по-рѣдко се намиратъ. Общиятъ имъ брой надминува вече сто и постоянно се увеличава съ нови находки.

За жаль тия паметници, извънредно важни за историята на религиозния синкретизъмъ въ римската империя, още не сѫ събрани въ едно достѫпно издание съ задоволителни репродукции, нито пъкъ сѫ обяснени съ пълна сигурность. По-рано нѣкои учени смѣтаха, че двата конника, които заематъ срѣдично мѣсто въ тия паметници, представятъ Кабиритѣ. Обаче това обяснение е вече изоставено: противъ него се изказа решително М. Ростовцевъ, а напоследъкъ и О. Kern въ своята статия върху

[1]) Отчасти издадени отъ Добруски, Арх. Изв. на Нар. Музей I 141 сл.; сѫщо и отъ мене съ прибавка на нови паметници: Arch. für Religionswiss. XV 153 сл.

Digitized by Google

Кабиритѣ.[1]) Не е подходно и названието „тракийски конници", което понѣкога се дава на въпроснитѣ конници, защото въ повечето случаи тѣ нѣматъ нищо общо съ известния тракийски конникъ (Херосъ), който е билъ широко разпространенъ въ Тракия. Най-сериозенъ опитъ за обяснение на тия паметници на широка религиозно-историческа основа е направилъ М. Ростовцевъ въ своята дълбокопроникваща студия: „Представленіе о монархической власти въ Скиѳіи и на Боспорѣ",[2]) въ която е посочена и досежната литература.[3]) При обяснението и на нашата плочка ние ще се възползуваме отъ резултатитѣ, изложени въ горната студия на руския ученъ.

Изображенията въ оловенитѣ плочици, които обикновено иматъ форма на храмче, и въ каменнитѣ релиефи сж разпредѣлени въ три или четири пояса. Най-важно мѣсто заема срѣдниятъ поясъ, който се срѣща въ всички паметници отъ тоя родъ. Въ него сж представени два конника, единъ срещу други, а въ срѣдата — женска фигура (богиня). Въ оловенитѣ таблички отъ други находища конницитѣ, които сж облѣчени въ източно облѣкло и съ фригийска шапка на главата — едно облѣкло, характерно и за бога Митра — обикновено правятъ молитвенъ жестъ, който е насоченъ къмъ върховния богъ, изобразенъ въ най-горния поясъ на релиефа. Въ нашата табличка лѣвиятъ конникъ — който е запазенъ по-добре — е замахналъ назадъ съ дѣсницата си, като че ли иска да хвърли копие,[4]) както обикновено се изобразява тракийскиятъ Херосъ; значи трѣбва да приемемъ, че тука конницитѣ сж изобразени въ борба съ неприятель.

Двата конника тъпчатъ проснати подъ краката на конетѣ имъ неприятели; тая чърта се среща такоречи въ всички паметници отъ тоя родъ. Рѣдки сж случаитѣ, когато подъ единия конникъ лежи човѣкъ, а подъ другия риба.[5]) Това ясно показва, че конницитѣ трѣбва да се схващатъ като богове-победители надъ своя врагъ.

Между двата конника почти винаги е изобразена женска богиня; въ каменнитѣ релиефи предъ нея обикновено се изобразява трапеза съ

[1]) Pauly-Kroll, Realenc. X 1399.

[2]) Извѣстія импер. археол. коммиссіи, вып. 49 (Петрогр. 1913) стр. 1 сл.; допълнение, пакъ тамъ стр. 133 сл. Ср. моя рефератъ върху тая статия въ Сп. Бълг. Акад. на Наукитѣ кн. VIII 75 сл. Ср. съчиненията на сжщия авторъ: Античная декорат. живопись на югѣ Россіи, стр. 318 сл.; Iranians and Greeks in South Russia, 104 сл.

[3]) Ср. още и литературата, указана въ моята статия Heros у Pauly-Kroll, Realenc. Suppl. III 1148. Не бѣше ми достжпно: Dölger, Ἰχθύς, II т.

[4]) Ср. релиефа отъ Бѣла Черкова, Arch. für Religionswiss XV 157, бр. 6.

[5]) За тая особеность ср. М. Ростовцевъ, цит. м. стр. 55 сл.

Digitized by Google

риба. Ростовцевъ основателно приема, че въ тая богиня трѣбва да виждаме великата малоазийска и семитска богиня, въ култа на която рибата е играла значителна роля. Въ нѣкои отъ релиефитѣ, както и въ нашия, богинята е тѣсно свързана съ конетѣ, та ни напомня келтската Епона. Обаче споредъ Ростовцева това сближение е само външно и не доказва вжтрешно сходство между дветѣ божества.

Въ плочката отъ Ребро фигуритѣ, които стоятъ задъ конетѣ, не сж ясни. Въ оловенитѣ плочки отъ други страни обикновено въ дѣсно се изобразява женска фигура, която поднася дѣсната си ржка къмъ лицето, а въ лѣво — мжжка фигура въ пълно въоржжение. Ростовцевъ тълкува тия фигури като Аресъ и Немезида, главнитѣ божества-покровители на дунавскитѣ войски. Въ каменния релиефъ отъ Ломъ задъ конницитѣ сж изобразени две женски фигури; въ плочката отъ Ребро тия фигури изглеждатъ по-скоро мжжки.

Изображенията въ горната часть на тоя поясъ сближаватъ нашитѣ паметници съ тия на Митра, т. е. тѣ се отнасятъ къмъ горнитѣ сфери на свѣта. Дветѣ змии въ дѣсно и лѣво символизиратъ небето, бюстоветѣ — слънцето и луната. Въ оловенитѣ плочици освенъ това се изобразява богъ въ колесница-четворка, украсенъ съ лжчестъ вѣнецъ, държащъ въ лѣвата си ржка кълбо, а съ дѣсницата си прави заповеденъ жестъ. Това е върховниятъ богъ, Слънцето. Това божество е резултатъ на дълго синкретистично развитие. Сирийскиятъ върховенъ богъ на дъжда и бурята (съ атрибутъ двойна брадва) въ време на Ахеменидитѣ билъ повлиянъ отъ персийския богъ на небесния сводъ Ахура-Мазда и станалъ върховенъ богъ (ὕψιστος), който има своето седалище въ най-горнитѣ сфери надъ звездитѣ и планетитѣ и комуто е подчинена цѣлата вселена. Той е богъ всемогжщъ, богъ вѣченъ, баща на всички. Като видимъ образъ на тоя върховенъ богъ и като посрѣдникъ между хората и него, почнали да смѣтатъ Слънцето, извора и крепителя на цѣлокупния животъ. Това е известниятъ соларенъ пантеизъмъ, който произлѣзълъ въ Сирия подъ влияние на халдейската астрология и по-късно получилъ широко разпространение въ цѣлата римска империя.[1])

Въ нашата плочка отъ Ребро, вмѣсто тоя върховенъ богъ, се явява само орелъ, който безсъмнено трѣбва да се схваща като символъ на слънцето. Въ една плоча отъ Митровото светилище въ Heddernheim[2])

[1]) Ср. Cumont, Die orient. Religionen im röm. Heidentum, 2-о изд. 148.
[2]) Cumont, Textes et monuments de Mithra II 253 *e*.

Digitized by Google

е изобразенъ орелъ съ разперени крила, държащъ мълния въ ноктитѣ си, кацналъ върху сфера, украсена съ седемь звезди и разчленена съ два кръстосани кржга; тоя образъ въ Сирия е служелъ като символъ на небесния Баалъ.[1])

Въ долния поясъ имаме разни изображения, които се отнасятъ къмъ мистичния култъ на гореказанитѣ божества. Въ нашата плочка, както и въ много други паметници отъ сжщия характеръ, имаме триножникъ съ риба; седемтѣ обли предмети сж вѣроятно хлѣбове. За да разберемъ значението на тия образи, трѣбва да припомнимъ, че въ плочицитѣ, които съдържатъ повече образи, въ долния поясъ обикновено е изобразена сцена отъ трима сътрапезници, срѣдниятъ отъ които държи чаша. Въ мистериитѣ на Митра на посветения поднасяли единъ хлѣбъ и чаша съ вода, която навѣрно била смѣсвана съ вино. Това било единъ видъ причастие, както виждаме отъ обстоятелството, че християнскитѣ апологети го сравняватъ съ причастието на християнитѣ.[2]) Тая свещена вечеря е изобразена въ единъ релиефъ отъ Коница въ Далмация (Cumont, Mystères de Mithra, 164): две лица, полулегнали върху легло, единъ отъ тѣхъ държи въ ржка ритонъ; предъ тѣхъ е поставенъ триножникъ съ четири малки хлѣба, а около имъ сж изобразени миститѣ отъ разни степени; единъ отъ последнитѣ, именно персиецътъ, поднася на сътрапезницитѣ ритонъ. Тая вечеря, както казва Кюмонъ, е ритуаленъ споменъ за вечерята, която Митра направилъ съ Солъ, преди да се възнесатъ на небето. Миститѣ, които се причистявали по тоя начинъ, вѣрвали, че това свещено ястие и питие ще имъ даде сила да се борятъ съ лошитѣ духове на тоя свѣтъ и ще имъ осигури следъ смъртьта имъ безсмъртенъ и щастливъ животъ при тѣхното божество.

Такива представи се отражаватъ и въ образитѣ на нашата плочка; разликата е само тая, че освенъ питието и хлѣба, тука играе роля и рибата, която има отношение къмъ култа на богинята, изобразена между двата конника.[3])

Лъвътъ, който намираме въ плочката, сжщо намира обяснение отъ образитѣ на Митровитѣ паметници, въ които се среща лъвъ, ваза и змия; лъвътъ символизира огъня, вазата — водата, змията — земята;

[1]) Ср. Е. Кагаровъ, Культъ фетишей, растенiи и животныхъ въ древн. Грецiи 70 сл.; М. Ростовцевъ, Ант. декорат. живопись стр. 431.
[2]) Cumont, Les mystères de Mithra, 3о изд. 163; A. Loisy, Les mystères païens et le mystère chrétien, 198.
[3]) Ср. Scheftelowitz, Arch. für Religionswiss. XIV 338.

Digitized by Google

тѣ представятъ първоначалнитѣ елементи, „които постоянно се взаимноунищожаватъ и чиято вѣчна промѣна и безкрайно различни комбинации произвеждатъ всички природни явления".[1])

И скорпионътъ, ако той действително е изобразенъ въ нашия релиефъ — което е съмнително — играе тоже роля въ Митровата религия.[2]) Сѫщото може да се каже и за лампитѣ, които тоже се срещатъ въ Митровитѣ светилища.[3])

И петелътъ, който е изобразенъ въ нашата плочка, се среща въ релиефитѣ на Митра. Още въ стария Иранъ тая птица, която известява появата на свѣтлината, била почитана отъ маздеитѣ.[4])

Животното, което е изобразено въ дѣсно отъ триножника, не може да се опредѣли. Съмнително е и обяснението на фигурата, която се вижда въ дѣсно отъ това животно. Тука може да ни помогне само аналогията съ други по-добре запазени релиефи. Въ единъ релиефъ отъ Унгария[5]) единъ мѫжъ се приближава къмъ дърво, на което виси животно; въ други релиефи мѫжътъ изкормюва това животно. Подобна сцена ще да е била изобразена и въ нашата табличка, само че дървото е напълно заличено. Ако приемемъ това, ще допуснемъ, че въ нашата табличка е билъ изобразенъ криоболъ или тавроболъ (κριοβόλιον, ταυροβόλιον), който се е практикувалъ въ култа на Анахита въ Армения и въ култа на великата богиня-майка въ Фригия. Това жертвоприношение е описано отъ Пруденция. Мистътъ билъ скриванъ въ една яма, която била покрита съ скеля отъ продупчени дъски; върху тия дъски заколвали бикъ или овенъ, та кръвьта отъ жертвата текла върху скрития отдоле мистъ: „Чрезъ хилядитѣ цепки на дървото тече въ ямата кървавата роса. Посветениятъ подлага главата си на падащитѣ капки, той имъ излага дрехитѣ си и цѣлото тѣло, което тѣ намокрятъ. Той се навежда назадъ, за да улучатъ неговитѣ бузи, уши, устни, неговия носъ; той наквасва очитѣ си съ течността, той не щади дори своето небце, ами улавя кръвьта съ езика си и я поглъща лакомо".[6]) Вѫтрешноститѣ на животното пъкъ били изваждани, за да вкуси отъ тѣхъ посветениятъ.

---

[1]) Cumont, ц. съч. 117.
[2]) За религозното значение на скорпиона ср. Scheftelowitz, ц. м. 391.
[3]) Cumont, Textes et monuments I 67.
[4]) Cumont, Textes et monuments I 210; за общото значение на петела ср. Кагаровъ, ц. съч. 279 сл.
[5]) Supka, Arch. Anz. 1915, 38 fig. 15.
[6]) Цитатъ отъ Пруденция у Cumont, Die orient. Religionen 80. Ср. Schwenn, у Pauly-Wissowa, Realenc. XI 2276.

Digitized by Google

Първоначалната смисъль на тоя варварски обичай може да се обясни съ вѣрата, която намираме въ много първобитни народи: който пие отъ кръвьта на убития неприятель или на убитото въ ловъ животно, или пъкъ вкуси отъ вжтрешноститѣ му, той си присвоява силата и качествата на убития. Съ време обаче тая материалистична представа, подъ влиянието на тракийската вѣра въ безсмъртието на душата и на маздаизма,[1]) била одухотворена и станала само символъ; съ тая церемония се преследвала цель, не да се придобие физическата сила на животното, а да се пречисти и прероди душата. Слизането на миста въ ямата се схваща като смърть, а излизането му, следъ като чрезъ кръвьта се е очистилъ отъ грѣховетѣ си, като възкръсение въ новъ животъ.

Въ свръзка съ криобола стои, може би, и предметътъ въ форма на кръстачка въ квадратна рамка, изобразенъ въ дѣсния жгълъ на долния поясъ. Като аналогия бихме могли да наведемъ единъ предметъ въ форма на стълба съ три пречки върху единъ кратеръ отъ митреума въ Фридбергъ.[2])

Но нека се повърнемъ отново къмъ изобразенитѣ въ срѣдния поясъ конни божества. Ростовцевъ, изтъквайки обстоятелството, че въ странитѣ, които се намирали подъ влияние на иранската култура и религия, Митра е билъ изобразяванъ и като конникъ, а сжщо и факта, че въ въпроснитѣ паметници се отражаватъ характерни за Митровия култъ представи, съ право изказва мнение, че и нашитѣ божества трѣбва да се сближатъ съ Митра. Тѣ сж богове посрѣдници, победители и непобедими сжщо както и Митра, на когото приличатъ и по външния си образъ. Особно характерно за тѣхъ е обстоятелството, че тѣ тъпчатъ поваленъ неприятель. Безъ съмнение, въ тоя образъ трѣбва да се вижда отражение на иранския дуализъмъ, на борбата между добрия и лошия принципъ и крайната победа на първия. Сжщата представа намираме и въ скитскитѣ паметници на южна Русия, както и въ сасанидскитѣ.[3])

Казахме вече, че нашитѣ конници иматъ тѣсна връзка съ Митра. Но защо тѣ сж два? Ростовцевъ обръща внимание на обстоятелството, че съединението на две мжжки съ едно женско божество е характерно за иранската и семитската религия; така напр. (въ надписитѣ на Арта-

[1]) Въ религията на маздеитѣ отъ бика сж произлѣзли всички растения и животни; той е и причинитель на възкръсението на хората.

[2]) Cumont, Textes et monum. II 239, fig. 248.

[3]) Тия паметници подробно сж разгледани отъ М. Ростовцева въ първата часть на поменатата му студия.

Digitized by Google

ксеркса се призовава Митра, Аура-Мазда и Анахита.[1]) Въ една троица се явяватъ и семитскитѣ божества Белъ, Шамашъ и Иштаръ.[2]) Сжщото удвоение на мжжкото божество и свръзка съ женско намираме и въ нашитѣ паметници.

2. Откжслекъ отъ мряморна плоча, отчупена отъ всички страни, шир. 9·5 см., вис. 9·5 см., деб. 1·7 см., намерена въ Стъкленъ (Novae) при Свищовъ, сега въ сбирката на Свищовското търговско училище. Обр. 104.[3])

Релиефътъ, доста грубо изработенъ, представя колѣничила мжжка фигура, гжстокоса, облѣчена съ хитонъ; предъ нея двама души държатъ нѣкакъвъ предметъ (вѣроятно кожа): отъ лѣвия сж запазени само дветѣ ржце, а отъ дѣсния — ржцетѣ и часть отъ лѣвия кракъ.

Обр. 104. — Мряморенъ фрагментъ отъ Стъкленъ.

Изобразената въ тоя релиефъ сцена прилича на друга сцена въ релиефа отъ Арчаръ;[4]) нейното значание е изтълкувано отъ Ростовцева, който я свързва съ култа на Митра. Въ мистериитѣ на тоя богъ сжществувалъ единъ разредъ отъ посветени, които се наричали тайни или скрити (κρύφιοι); тѣ били покривани, за да не ги виждатъ останалитѣ мисти, а пъкъ откриването имъ ставало съ тържествена церемония.[5]) Трѣбва, значи, да приемемъ, че и въ Свищовския релиефъ е представено скриването (occultatio) на миста.[6])

3. Откжслекъ отъ мряморна плочка, намеренъ въ Силистра, сега въ сбирката на Русенската гимназия; дълж. 11 см., вис. 7·5 см., деб. ок. 2 см. Отъ единия конникъ е запазена долната часть на дѣсния кракъ; запазени сж сжщо и двата дѣсни крака на коня, подъ които лежи просната върху лицето си мжжка фигура.[7])

[1]) Cumont, Mystères de Mithra 8.
[2]) Cumont, Oriental. Religionen, 2-о изд. 142, 289.
[3]) Тоя паметникъ споменува Добруски, Изв. на Народния музей I 149 заб. 20.
[4]) Добруски, ц. м. I, 144 обр. 119; G. Kazarow, Arch. für Religionswiss. XV, 156 бр. 4. За други подобни паметници ср. М. Ростовцевъ ц. статия, стр 53.
[5]) Cumont, Mystères de Mithra стр. 157.
[6]) Неправилно тълкува тая сцена въ Арчарския релиефъ Abramić, Österr. Jahreshefte XVII Beibl. 101.
[7]) Споредъ съобщение на Д-ръ Ив. Велковъ.

Digitized by Google

4. Нека споменемъ най-после, че откѫслекъ отъ една плочка, принадлежаща въ поменатата редица отъ паметници, се намира въ сбирката на Д-ръ Назлѫмовъ, подарена на Народния музей въ Пловдивъ. Запазени сѫ двата конника безъ труповетѣ имъ, въ срѣдата женската фигура; личатъ и дветѣ фигури, проснати подъ краката на конетѣ. Тая плочка, намерена въ Поповско, ще бѫде обнародвана на друго мѣсто.

Quelques monuments relatifs au syncrétisme religieux de l'ancienne Thrace. — L'auteur publie et explique quelques monuments appartenant à la série des reliefs dits des Cabires ou cavaliers thraces:

1. Plaque de plomb, 7·5 cm. à 5·5 cm., d'une épaisseur d'environ 2 mm., trouvée dans le village de Rebro (arr. de Trn), actuellement au Musée National de Sofia. Relief plat, quelques-unes des figures sont effacées. Fig. 103.

2. Fragment de plaque en marbre, 9 5 cm. à 9·5 cm., épaisseur 1·7 cm., trouvé à Staklen (Novae) près de Svichtov, actuellement dans la collection du Lycée commercial de Svichtov. Fig. 104. Est figurée „l'occultatio" ou la „revelatio" du myste. Cf. Archiv für Religionswiss. XV 156, № 4.

3. Fragment de plaque en marbre, provenant de Silistra, 7·5 cm. à 11 cm., d'une épaisseur d'environ 2 cm.; sont conservés la partie inférieure du pied du cavalier de gauche et les jambes du cheval; une figure habillée d'homme est étendue sur la face sous les pieds du cheval. Le fragment se trouve dans la collection du gymnase à Roussé.

4. Sur un fragment de plaque en marbre figurent en partie deux cavaliers avec une figure de femme entre eux et des figures couchées sous les pieds des chevaux. Conservé au Musée National de Plovdiv.

G. I. Kazarow.

Digitized by Google

Къмъ историята на откритията въ мѣстностьта Патлейна старъ български мънастирь

Отъ В. Н. Златарски

По инициативата на Преславското Археологическо дружество отъ 1909 до 1911 год. се произведоха разкопки, подъ ржководството на Юрданъ С. Господиновъ, въ мѣстностьта „Патлейна", на юго-изтокъ отъ днешния гр. Преславъ, на разстояние единъ часъ и 20 минути въ северния склонъ на Преславската планина при изхода на Герловския проломъ и на дѣсния брѣгъ на р. Камчия. Разкопкитѣ откриха въ тая уединена, но живописна мѣстность, снабдена съ добра вода, развалинитѣ на старъ мънастирь съ доста голѣми остатъци отъ църквата му и отъ другитѣ му постройки на едно пространство повече отъ 1000 кв. м., при което били намерени разни части отъ строителния материалъ и други твърде интересни предмети.[1])

Въ първата отъ цитиранитѣ тукъ две статии Господиновъ се опитва да докаже, че разкопаниятъ мънастирь „трѣбва да е мънастиря на царь Бориса, който мънастирь непрѣмѣнно е носилъ името „св. Пантелеймонъ", и че „този трѣбва да е мънастиря на св. царь Бориса, кждѣто той се оттеглилъ да прѣкара послѣднитѣ си години въ постъ и молитва". Своитѣ съображения той завършва съ думитѣ: „Отъ дотукъ изложеното за този мънастирь, съвсѣмъ не слѣдва, че е казана послѣднята дума за него. Трѣбва да се привършатъ разкопкитѣ и чакъ тогасъ да се каже едно, сравнително по-подпълно, и обосновано мнѣние" (стр. 98—100).

Въ втората статия, която е писана следъ привършването на разкопкитѣ, Господиновъ дохожда до заключение, че „тукъ е разкопанъ

[1]) Вж. описанието на разкопанитѣ постройки и на намеренитѣ предмети у Юр. С. Господиновъ, Разкопкитѣ въ Патлейна (до Прѣславъ) и значението имъ за българската история, Извѣстия на Варн. Арх. Д-во III, 1910, стр. 93—100. — Отъ сжщия, Разкопки въ Патлейна, Извѣстия на Бълг. Арх. Д-во IV, 1914, стр. 113—128 и приложенитѣ 20 таблици. — Описанието само на църквата и нейния художественъ планъ дава К. Шкорпилъ, пакъ въ Изв. ВАД. III стр. 133—138.

Digitized by Google

старъ мънастирь, снабденъ съ всичко необходимо за тая цѣль"(?), и, като счита „за близко до истината прѣдположението, че името на този мънастирь е било „Св. Пантелеймонъ", пише: „Отъ текста на единъ старобългарски паметникъ въ московската синодална библиотека се знае, че царь Симеонъ билъ основалъ храмъ „светъ и златенъ" въ устието на р. Тича (на оустїи Тычѧ), дѣто прѣзъ 907 г. били прѣведени по негова заповѣдь отъ епископъ Константина словата на Атанасия противъ арианитѣ, прѣзъ която година се поминалъ и баща му Борисъ". По-нататъкъ Господиновъ обяснява, че подъ „устие" трѣбва да се разбира „проломъ на рѣка прѣзъ планинско мѣсто, дервентъ" и завършва съ следнитѣ думи: „Имаме слѣдователно право да търсимъ въ пролома на Тича старинския мънастирь на царь Симеона.[1]) Дали обаче старината въ Патлейна ще е търсениятъ мънастиръ, сега не може още положително да се каже, докато се не откриятъ още нѣкои по-надежни материали, които да установятъ датата на развалинитѣ, защото откритото не дава положителна опора за едно научно заключение. Керамичниятъ материялъ може би да помогне доста да се уясни врѣмето на мънастиря. Както ще видимъ, керамиката въ Патлейна може да се отнесе къмъ врѣмето на първото българско царство или епохата на византийското владичество въ България, XI—XII в." (стр. 123—124).

И тъй следъ привършване на разкопкитѣ въ Патлейна не само не се оправдала надеждата на Господинова да се изкаже едно сравнително по-пълно и обосновано мнение, но той билъ принуденъ да се откаже отъ първото си предположение, че „този мънастирь трѣбва да е мънастирьтъ на св. царь Бориса, кѫдѣто той се оттеглилъ да прѣкара послѣднитѣ си години въ постъ и молитва", защото, както е известно, Борисъ (853—889) се покалугерилъ и отишълъ въ мънастирь въ 889 г., преди Симеонъ да се покачи на престола, следователно, ако нашиятъ мънастирь билъ основанъ отъ Симеона, Борисъ ще да е отишълъ въ другъ нѣкой мънастирь.

Поради тия колебания въ опредѣление времето, кога и отъ кого е билъ основанъ разкопаниятъ въ Патлейна мънастирь, ние ще се опитаме така сѫщо да изкажемъ нѣкои съображения по поставенитѣ вече

[1]) Въ сѫщия смисълъ се изказва и К. Шкорпилъ, който пише: „Близу до „Устионъ" (едно отъ тритѣ укрепления до устието на Герловския проломъ) е билъ, види се, на „устие" на р. Тича мънастиря, който основалъ Симеонъ; той живѣялъ въ него въ 907 г. и прѣписалъ „Codices": На оустїи Тычѧ... иде же свѧтаа златаа црьквы новаа сътворена есть тѣмжде кнѧземь" (п. т., стр. 138).

Digitized by Google

въпроси възъ основа на резултатитѣ отъ разкопкитѣ въ Патлейна и на сѫществуващитѣ писмени данни.

Като изходна точка ние ще вземемъ сѫщия книжовенъ паметникъ, върху който се позоваватъ споменатитѣ двама издирвачи — приписката къмъ старобългарския преводъ на четиритѣ слова на епископъ Атанасия Александрийски противъ арианитѣ, помѣстена следъ четвъртото слово въ единъ ржкописъ на Московската Синодална библиотека отъ XV вѣкъ.[1]) Въ тая приписка се чете следното:

сїа книги бл҃гочестным, наричемым а҃данасїи. повелѣнїем кнѧза нашего болгарска. и҃менем҆ сїмеона преложи ихъ є҆пископ константин к҆ словенскъ ꙗзык ѡ҃ гречьска † в лѣто ѡ҃ начѧла мира. s҃ .ѵ҃. їд. ин҃ ї, вчи҃к сы меѳодо҆в҆ а҃рхї-єпіскопа моравы. напса же их тоудор черноризец доѳо҆в҆. тѣмъжде кн҃зем повелѣлъ. на вєтїи тычѧ. в лѣ s҃ ѵ҃ іѕ҃ индїкта ід҃. идеже с҃таа златаа цр҃кы новаа. сътворена є҆ тѣмжде кн҃зм. и т. н.[2]) И тъй, направеният по заповѣдь на българския князъ Симеона отъ еп. Константина Преславски преводъ на еп. Атанасиевитѣ слова противъ арианитѣ въ 906 г. билъ написанъ, или по-право, преписанъ отъ черноризецъ (монахъ) Тудора Доксовъ въ 907 г. въ едно живѣлище, което не може да бѫде друго освенъ мънастирь, който се намиралъ при „устието“, т. е. при пролома на р. Тича (дн. Камчия). Следователно, разкопаниятъ въ Патлейна мънастирь топографически напълно съвпада съ мънастиря, дето е живѣлъ и работилъ черноризецъ Тудоръ, а оттука и дето е билъ направенъ и самиятъ преводъ отъ еп. Константина. Въ тоя мънастирь, споредъ приписката, имало „света златна църква“, която била сѫградена отъ българския князъ Симеона и въ 906/07 г. била „нова“. Какво е разбиралъ съставителтъ на приписката, когато е давалъ двата епитета „нова“ и „златна“ на мънастирската църква, ще ни покажатъ разкопкитѣ.

*

При разкопаването на църквата и на нейната нартика (преддверие), както и на страничнитѣ ѝ апсиди, се открили други по-стари зидове въ стенитѣ на сѫщата църква. „Това нѣщо се лесно забѣлѣзва и отъ самия начинъ на строежа, както на прѣдверието, така и на страничнитѣ

[1]) Горскій и Невоструевъ, Описаніе славян. рукописей Москов. Синод. библіотеки, отдѣлъ II, 2 № 111, стр. 32—33. — Ср. В. Н. Златарски, Имали ли сѫ българитѣ свое лѣтоброение. СпБАк. кн. I, 1, стр. 79.

[2]) Както за годинитѣ, тъй и за индиктитѣ, дадени въ приписката, вж. В. Н. Златарски, История на българ. държава, I, 1, стр. 372—373.

Digitized by Google

псиди, които, ясно е, отъ послѣ сѫ пристроени и прилѣпени къмъ другитѣ зидове, безъ стѣнитѣ имъ да сѫ свързани съ по-старитѣ зидове". [1]) Тия данни ясно сочатъ, че първоначално въ мънастиря е имало една по-стара църква, която, очевидно, била срутена и сетне възобновена върху старитѣ зидове, като при това претърпѣла нѣкои измѣнения поради направенитѣ престройки и пристройки въ и къмъ нея, тъй че получила се нова и значително по-голѣма църква.

Ако съпоставимъ тия архитектурни данни съ това, което ни дава приведената по-горе приписка за мънастирската църква, то ясно става, че черноризецъ Тудоръ е нарекълъ последнята „нова" не въ смисълъ на съвършено нова, т. е. че дотогава, до 907 г., на това мѣсто е нѣмало никаква църква, а въ противоположность на старата, която се е издигала на сѫщото мѣсто. Освенъ това той нарича съградената отъ Симеона църква още „златна", т. е. „богата и красива", както това може да се сѫди по богатия и скѫпъ материалъ, съ който тя била украсена, особено хубавитѣ цвѣтни керамики, мряморната подова мозаична настилка, а най-вече стенната стъклена мозаика, които се намерили при разкопкитѣ. Между изкопанитѣ остатъци отъ тоя материалъ имало и „множество стъклени кѫсове, полировани отъ едната страна съ златозеленъ цвѣтъ, а отъ другата олѣпени съ хоросанъ", които „ни показватъ, че тѣ първоначално сѫ били залѣпени на извѣстна повърхность и послѣ разлѣпени и изхвърлени навънка отъ храма". [2]) Това сѫ нищо друго освенъ стъклени частици отъ стенна мозаика, която е покривала известна часть отъ църковнитѣ стени — може би срѣдната апсида или купола, какъвто се предполага да е имала църквата [3]) — и съ своя златенъ фонъ наистина е правила църквата да изглежда като златна, което е и дало поводъ на черноризецъ Тудора да я нарече „златла", макаръ че другитѣ стени на църквата сѫ били покрити съ стенна живопись — фрески, остатъци отъ които така сѫщо се намерили при разкопкитѣ. [4])

[1]) Юрд. Господиновъ, Изв.БАД-во, IV, стр. 117. — Ср. К. Шкорпилъ, п. т., стр. 134: „При църквата сѫ явни два вида постройки: първоначалната църква и по-нови пристройки и прѣстройки" (вж. п. т. плана).

[2]) Ю. Господиновъ, Изв.БАД-во, п. т., стр. 97. — Тия стъклени частици сѫ могли не да бѫдатъ „разлѣпени и изхвърлени отъ храма", а заедно съ мазилката, на която се помѣщавала мозаиката и която се е срутила навънъ, да се пръснатъ вънъ отъ сградата на църквата.

[3]) Сѫщиятъ, п. т., стр. 114 и 116. — К. Шкорпилъ, Изв.ВАД-во. п. т. стр. 136.

[4]) Ю. Господиновъ, Изв.БАД-во, п. т., стр. 97; Изв.БАД-во, п. т., стр. 117.

Digitized by Google

Отъ приведенитѣ тукъ археологически и исторически данни могатъ да се установятъ следнитѣ несъмненни факти: 1. че първоначалната мънастирска църква по една или друга причина била донейде срутена и следъ това възобновена; 2. че при възобновата църквата потърпѣла известни измѣнения, като получила нови пристройки и престройки и била много по-богато украсена, и 3. че възобновата на църквата била извършена отъ българския князъ Симеона, и то между 893 г., когато той се покачилъ на престола, и 907 г., когато черноризецъ Тудоръ писалъ своята приписка, а не че Симеонъ е основалъ нашия мънастирь.[1]) Последниятъ фактъ право ни посочва събитието и времето, когато мънастирската църква е претърпѣла тия измѣнения. Константинъ Багренородни, като разказва за маджарското нашествие въ България презъ 895 г., съобщава, че маджаритѣ, „воювайки съ Симеона, съвършено го разбили и, като го прогонили и затворили въ тъй наречената Мундрага, дошли чакъ до Преславъ".[2]) Дали тѣ сж сполучили да влѣзатъ и въ българската столица и да я оплячкосатъ, това остава неизвестно; обаче, като се вземе предъ видъ известието на Симеона Логотета, 1. че тогава маджаритѣ „опленили цѣлата българска земя", т. е. цѣла северо-източна България и 2. че следъ поражението Симеонъ едвамъ успѣлъ да се затвори въ кр. Дръстъръ (а споредъ Конст. Багренородни въ кр. Мундрага), като оставилъ цѣлата страна въ разположение на неприятелитѣ,[3]) имаме достатъчно основание да твърдимъ, че тъкмо презъ времето на това маджарско нашествие сж пострадали не малко и околноститѣ на Преславъ, а въ това число и нашиятъ мънастирь който несъмнено е билъ ограбенъ, а църквата му била значително повредена.

[1]) Пръвъ, който отдаде Симеону основанието на мънастиря при „устието" на Тича, бѣше К. Иречекъ (вж. Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer. Wien 1897, 83; Пер. Сп. кн 55—56, 1898, стр. 259) и отъ него това мнение премина у другитѣ издирвачи.

[2]) Const. Porphyr. De adm. imp. ed. Bon., p. 172,17—20: ... καὶ τὸν Συμεὼν πολεμήσαντες κατὰ κράτος αὐτὸν ἥττησαν, καὶ ἐξελάσαντες μέχρι τῆς Προσθλάβου διῆλθον ἀποκλείσαντες αὐτὸν εἰς τὸ κάστρον τὸ λεγόμενον Μουνδράγα.

[3]) Sym. Logothetos in contin. Georg. Hamartoli, ed. Muralti, p. 773,7—10: οἱ Τοῦρκοι ἠχμαλώτευσαν πᾶσαν τὴν Βουλγαρίαν... οἱ δὲ ἀντιπεράσαντες συμβάλλουσι πόλεμον μετὰ [τῶν] Βουλγάρων, καὶ τρέπεται Συμεὼν μόλις διασωθεὶς ἐν τῇ Δρίστρᾳ. — Ср. старобълг. преводъ, издан. В. Срезневскаго, стр. 117, л. 204 об. — Leo Grammaticos, ed. Bon. p. 268,6—11. — Theoph. contin, ed. Bon. p. 358,21 – 359,2. — Cedrenus, ed. Bon., II p. 255,10—21. — Zonaras, ed. Dindorfi, IV, p. 40,23—28. — По въпроса, де е билъ затворенъ Симеонъ и де се е намирала Мундрага, вж. В. Н. Златарски, Известията за българитѣ въ хрониката на Симеона Логотета. СбНУм. кн. XXIV, 1908, стр. 112 и бѣл. 2. Отъ сжщия, История на българската държава I, 1, стр. 326 и бѣл. 4.

Digitized by Google

Тоя исторически фактъ иде 1. да установи, че първоначалната мънастирска църква била наистина срутена и при какви обстоятелства е станало нейното срутване; 2. да обясни произхода на установенитѣ при разкопкитѣ два вида строежъ, т. е. че следъ срутването на църквата тя била поправена, и 3. да опредѣли точно времето, когато е била срутена — 895 г. и когато е била възобновена, разширена и тъй богато украсена отъ Симеона — наскоро следъ изгонването на маджаритѣ отъ България, или още по-точно, следъ сключването на мира съ Византия въ 896 г.,[1]) когато настанали мирни отношения съ съседитѣ и Симеонъ е могълъ да се предаде на мирно-културна работа.

Отъ друга пъкъ страна, откритата на с.-з. отъ мънастирската църква солидна засводена гробница на 4—5 м. по-низко отъ общото мънастирско ниво, въ която води една стълба отъ дванадесеть стѫпала и дето сѫ намерени шесть гроба, иззидани отъ тухли и хоросанъ и симетрично разположени въ два реда,[2]) а още повече намеренитѣ въ единъ отъ тѣхъ скелети — женски и детски, [3]) ни навождатъ на мисъль, че посетне тоя мънастирь станалъ царска усипалница, т. е. мѣсто, дето сѫ погребвали членове отъ царствуващата фамилия. Тоя изводъ намира подкрепа и въ следнитѣ думи, които се четатъ по-нататъкъ въ сѫщата горе-спомената приписка: в҆ се ѹбо лѣто ѹспе раб бж҃їи сего кнѧзѧ ѡ҆ц҃ь. в҆ блазѣ вѣрѣ живыи, в добрѣ исповѣданїи г҃а нашего і҃и х҃а великїи и чт҃ны и бл҃говѣрны господ нашъ кнѧз болгарскъ. именем борисъ, христїаное же имѧ емѹ михаил. мс҃ца маїа въ в҃ дн҃ь, в҆ сѹботны вечер. сеи же борисъ болгары кр҃тил е҃ в лѣт етхь бехти. въ имѧ ѡц҃а и сн҃а и ст҃го дх҃а амин. Ако черноризецъ Тудоръ на мерилъ за нужно да отбележи въ приписката си това събитие — смъртьта на княза-монахъ, като при това дава една кратка, но изразителна характеристика на неговата личность и дейность, а главно дава най-точна и подробна дата на смъртьта, то това показва, че той е билъ не само съвременникъ, но и непосредственъ свидетель и очевидецъ на сѫщото събитие, който е живѣлъ заедно съ Бориса и лично го е познавалъ, а оттука само по себе си изтича, че Борисъ като монахъ е живѣлъ, умрѣлъ и билъ погребанъ въ тоя сѫщия мънастирь — негова задушбина.

Да считаме, че гробницата била царска, освенъ посоченитѣ нейни особености, ни дава основание и наличностьта на открититѣ въ двора на мънастиря въ разни мѣста други отдѣлни гробове, които очевидно сѫ

[1]) В. Н. Златарски, Извѣстия за българитѣ, п т., стр. 142 и сл.
[2]) Вж. общия планъ, табл. XXIV, бук. О, а, б, в, г, д, е, № 6 и 7. Изв.Б.А.Д-во, п. т. и табл. XXXI.
[3]) Господиновъ, Изв.Б.А.Д-во, п. т. стр. 121.

Digitized by Google

християнски, както това показва положението на намеренитѣ въ тѣхъ скелети — съ глава на западъ или съ лице къмъ изтокъ, — и намереният до единъ отъ тѣхъ пиринченъ кръстъ.[1]) Въ тия гробове, сѫщо така грижливо иззидани, несъмненно сѫ били погребани, споредъ сѫществуващия и днесъ обичай, видни мънастирски личности, като игумени или други заслужили на църквата важни лица, които сѫ живѣли въ мънастиря, но не сѫ принадлежали къмъ царствуващия родъ.

*

Но кога и отъ кого е основанъ мънастирьтъ въ Патлейна? Отговоръ на тоя въпросъ ще ни дадатъ пакъ разкопкитѣ. Намеренитѣ при разкопаването на разни мѣста стрели, топузъ-боздуганъ и копие, които, споредъ К. Шкорпила, сѫ отъ сѫщата фо́рма, както и абобскитѣ,[2]) а още повече присѫтствието на кула, застроена въ северо-западната постройка, която е слепена съ гробницата и се явява и най-издадената къмъ прохода часть въ мънастиря,[3]) говорятъ явно, че тукъ първоначално се е издигало укрепление-стражница, назначението на която, очевидно, било да варди и защищава моста на Тича, който се намиралъ подъ самата нея, и заедно съ това и главния входъ въ крепостьта Преславъ откъмъ прохода. Възникването, следователно, на това укрепление-стражница се намирало въ тѣсна свръзка съ основанието на самия Преславъ, което пъкъ се отнася, както е известно, къмъ 821 г.,[4]) въ всѣки случай по-назадъ отъ тая година не може да се отива. Съ това назначение укреплението е оставало презъ царуванията на Омортага, Маламира, Пресияна и отчасть на Борисовото до сключването на мирния договоръ въ 864 г., по който тракийската граница между България и Византия била окончателно опредѣлена официално съ нейното широко и далечно разпространение на югъ.[5]) Оттогава съ настаналия „дълбокъ“ и продължителенъ миръ между двете съседни държави укреплението при „устието“ на Тича изгубило първоначалното си военно-стратегично назначение. И ако въ края на IX вѣкъ възниква мънастирь, и то, разбира се, само следъ приемането на християнството, то последниятъ е могълъ да бѫде основанъ, или по-право, бившето укрепление-страж-

[1]) Сѫщиятъ, Изв. Б.А.Д-во, п. т.. стр. 121; вж. на общия планъ табл. XXIV, №№ 35, 36, 37, 38, 39 и 40; сѫщо вж. и табл. XXX.

[2]) К. Шкорпилъ, п. т. стр. 137 и 138.

[3]) Господиновъ, Изв. ВАД-во, стр. 95 и 97; Изв. БАД-во, п. т., стр. 118—119, 121—122; вж. общия планъ табл. XXIV; табл. XXX и XXXII.

[4]) В. Н. Златарски, История на българ. държава I, стр. 319—325.

[5]) Сѫщиятъ, Извѣстия за българитѣ, п. т., стр. 67—70.

Digitized by Google

ница било обърнато въ мънастирь само отъ Бориса, защото мънастирьтъ е сѫществувалъ, както посочихме, преди Симеона. Той е билъ несъмненно единъ отъ многото мънастири, основани отъ Бориса, за които говорятъ и домашни и чужди извори.[1])

Освенъ посоченитѣ отъ К. Шкорпилъ сходства както въ орнаментиката на подовата мозаика, тъй и въ корнизнитѣ профили, дори и въ строежа, между нашата църква и открититѣ въ Плиска и въ стария Преславъ други църкви,[2]) на сѫщата епоха — IX вѣкъ — сочи и керамичниятъ материалъ.

По видъ изкопанитѣ въ Патлейна керамики се дѣлятъ: 1. на декоративни — плоски и закрѫглени, които сѫ образували корнизи, а може би и цѣли фризове, украсени съ мотиви отъ растителното и животно царство (птиче), силно стилизувани розетки, лотосъ, палметки и плетеници, между които били изобразени, както изглежда, човѣшки фигури (може би библейски или исторически лица)[3]) и кръстове[4]) и 2. на иконографски — плоски квадратни плочки, които при сглобяване образували образи на светии или груби орнаменти.[5]) По мѣста, дето тѣ сѫ намерени при разкопкитѣ, се опредѣлятъ така, че докато първитѣ — декоративнитѣ сѫ пръснати въ разни мѣста, но повечето въ и около църквата, вторитѣ — иконографскитѣ сѫ намерени изключително около гробницата и прилепенитѣ къмъ нея помѣщения.[6]) Тия данни ни даватъ достатъчно основание да приемемъ, 1. че вторияътъ видъ керамични плочки трѣбва да се отнесатъ къмъ гробницата и 2. като се вземе предъ видъ, че надъ подобни гробници обикновено е имало малки църквици-параклиси, по-голѣмитѣ (12 см.) плочки сѫ служили като стенна облицовка тъкмо въ тая църквица, а пъкъ изкопанитѣ въ голѣмо количество на северъ отъ гробницата и на югъ отъ кулата квадратни плочки съ по-малка голѣмина (6 см.) и съ груби орнаменти сѫ имали, както ще видимъ, друго назначение.

При тоя изводъ самъ по себе си изпѫква въпросъ: де се е намирала стенната облицовка съ квадратнитѣ (12 см.) иконографски плочки,

[1]) Вж. „Чудо св. Георгія о болгаринѣ", издан. на Хр. Лопаревъ. Петербургъ 1895, стр. 20 (Памят. древ. письм. № 100). — Theophylactus bulg. въ житието на Тивериуполскитѣ мѫченици, Migne, Patrol. gr. 126, § 35.

[2]) Изв. ВАД-во, п. т., стр. 134, 136 и 137.

[3]) У Господинова, Изв. БАД-во, п. т., табл. XXXVII, 8; XXXIX, 11, 12 и 14.

[4]) Пакъ тамъ, табл. XXXVII, 9.

[5]) Пакъ тамъ, табл. XXXIII; и стр, 126

[6]) Пакъ тамъ, стр. 124-125, общия планъ табл. XXIV, АВОР.

Digitized by Google

или по-точно, цѣлата ли църквица е била покрита отвѫтре съ тия квадратни плочки, или само часть отъ нея и де именно? Отъ разкопкитѣ могатъ да се установятъ следнитѣ факти:

1. откриването частитѣ само отъ образа на единъ светия въ естествена величина — на св. Теодора, както се приема по намеренитѣ до тѣхъ плочки отъ сѫщата голѣмина и работа и съ надписъ ὁ ἅγιος Θεδορος,[1]) ясно показва, че подобни образи на други светии не ще да е имало;[2])

2. липсата на плочки отъ сѫщата голѣмина и работа, които да носятъ следи на други части отъ фигурата на св. Теодора, дава да се разбере, че образътъ на тоя светия е представялъ само неговото бюстово изображение;

3. образътъ на св. Теодора по своята по-съвършена художественость, въ сравнение съ другитѣ изобщо цвѣтни керамики, се рѣзко отличава отъ грубитѣ фрагменти на другитѣ по-малки (6 см.) квадратни плочки, отъ което може да се заключи, че еднитѣ и другитѣ плочки не ще да сѫ излѣзли отъ ржката на единъ и сѫщи художникъ-керамистъ, съ други думи, плочкитѣ, които даватъ образа на св. Теодора, не сѫ били приготвени на мѣстото, а сѫ очевидно донесени отвънъ, на което посочва и разликата въ голѣмината на двата вида плочки, и

4. самиятъ материалъ, отъ който е направенъ образътъ на св. Теодора — керамика, право говори, че съ това се е гонила цель да се даде на изображението по-голѣма трайность, а това веднага подсеща,

---

[1]) Относно тоя надписъ тъй, както той е представенъ у Господинова (стр. 125), считаме за нужно да забелѣжимъ следното. Нѣма съмнение, че надписътъ трѣбва да се чете вертикално, но въ такъвъ случай следъ ΘЄ е пропусната буква О, а пъкъ вм. О въ нач. на 3-ия редъ следъ Δ би трѣбвало да очакваме Ω. Тоя пропускъ и неточность може да се обясни само по следния начинъ, като приемаме, че и тритѣ плочки, на които е нанесенъ надписътъ, сѫ запазени цѣли: допущаме, че при нанасянето на буквитѣ върху плочкитѣ случайно е била изпусната буквата О следъ Є въ 2-ия редъ, което е било забелѣзано следъ написването на ΙΔ; за да се отстрани тая грѣшка, писачътъ написалъ въ нач. на 3-ия редъ О вм. Ω, като съ това искалъ да покаже, че О трѣбва да се чете кръстосано, т. е. и следъ ΘЄ, и следъ Δ. Жалко е, че Господиновъ не посочилъ, какъ сѫ сглобени тритѣ плочки, които съдържатъ надписа.

[2]) На тоя изводъ би могло да се противопостави, че при разкопкитѣ сѫ намерени плочки, които на лицето си носятъ букви, съставящи, както изглежда, други имена на светии (вж. у Господинова, стр. 125, обр. 90 първитѣ шесть букви на р. 2). Но въ запазенитѣ и представени тамъ букви и части отъ такива ние виждаме остатъци отъ думата СТРАТНΛΑΤΗС — епитетъ на св. Теодора, който надписъ, вѣроятно, е стоялъ срещу ὁ ἅγιος Θεδορος по другата страна на сѫщи образъ. Съвсемъ необясними оставатъ буквитѣ на 2-рия фрагментъ, отъ които А въ кржгъ представя съкращене на ὁ ἅγιος, но Ω подъ него остава непонятна. — Вж. тукъ по-долѣ на стр. 156, обр. 105.

Digitized by Google

че образътъ е билъ назначенъ да украсява такава часть отъ църквата, която е била изложена на атмосферни влияния, т. е. да замѣни стенната живопись — фреската, която на открито мѣсто съ време изчезва.

Установяването на всички тия факти ни довежда до следнитѣ две заключения: 1. образътъ на св. Теодора билъ поставенъ на една отъ външнитѣ стени на църквицата надъ гробницата: или на южната стена — отвѫтре къмъ двора на мънастиря, или пъкъ надъ вратата на църквицата,[1]) като приемаме, че другитѣ по-малки квадратни плочки, които очевидно сѫ били приготвени на самото мѣсто — въ мънастиря, сѫ анкадрирали съ своитѣ груби орнаменти образа на св. Теодора и запълвали пространството по стената около него, и 2. самата църквица, която очевидно е сѫществувала, преди да бѫде основанъ мънастиря, въ всѣки случай преди възобновата и разширението на голѣмата мънастирска църква, била посветена въ името на тоя светия, което пъкъ ще трѣбва да се свърже съ първоначалното назначение на постройката съ кулата, прилепена къмъ гробницата, като бивше укрепление-стражница, защото св. Теодоръ Стратилатъ, както показва и второто му име, билъ воененъ светия и се почиталъ като такъвъ, който помагалъ въ време на война.[2])

Що се отнася до времето, къмъ което може да се отнесе образътъ на св. Теодора като иконографски паметникъ то, споредъ компетентното мнение на проф. Н. П. Кондакова, типътъ на изображението се среща въ византийската иконография само въ паметници отъ VII до IX вѣкъ, а пъкъ наличностьта на гръцкия надписъ къмъ него издава, че самитѣ плочки съ образа сѫ били доставени и поставени на мѣстото въ едно време, когато старобългарскиятъ езикъ не билъ още въведенъ официално въ църквата, т. е. преди 894 г., следователно при опредѣляне времето, когато е възникналъ мънастирьтъ въ Патлейна, самиятъ образъ на св. Теодора не позволява да отиваме по-късно отъ втората половина на IX вѣкъ.

Ако се обърнемъ сега къмъ декоративнитѣ керамични фрагменти,

[1]) Въ случая ние бихме предпочели първото предположение, защото намерениятъ на с. отъ гробницата фрагментъ „отъ по-художествена керамика“ съ вертикално разположени букви . . . ОРО . . . (у Господинова, Изв. БАД-во, п. т., стр. 126, обр. 92), които вѣроятно сѫ остатъци отъ сѫщото име Θεόδορος, посочва, че имало и на друго мѣсто образъ на св. Теодора въ по-малъкъ размѣръ — може би надъ вратата на църквицата.

[2]) Така напр., когато Ив. Цимисхий разбилъ при Доростолъ руския князъ Светослава и го изгонилъ отъ България, императорътъ нарекълъ тоя градъ Θеодоруполь въ честь на св. Теодора, стратилата и мѫченика, който му непосредно помагалъ въ тая война. Leo Diaconos, ed. Bon. p. 158, 1–2.

Digitized by Google

тѣ, колкото и да сѫ потрошени на дребни парчета, все пакъ носятъ върху си белези, които донейде даватъ възможность да се опредѣли и тѣхното време, безъ да се спираме върху произхода и характера на мотивитѣ въ нанесенитѣ на тѣхъ орнаменти.[1]) Споредъ описанието на Господинова, „върху много отъ кривитѣ керамични парчета — на опаката имъ страна — има разни знаци, представени въ обр. 90; нѣкои отъ тѣхъ наподобяватъ славянски букви". Ние пъкъ отъ своя страна ще прибавимъ, че тия знакове не само наподобяватъ, а сѫ славянски букви — кирилица и че особено характерни сѫ титлитѣ, поставени надъ тѣхъ въ чисто старобългарска рѫкописна форма. Но важното е това, че между тѣхъ се забелѣзватъ и глаголически букви, каквито сѫ: на р. 1. първата

Обр. 105. — Буквени знакове върху керамични плочки отъ Патлейна.

(ⰰ) и четвъртата (ⰶ) букви и на р. 2. първия малъкъ знакъ (Д). Нѣма съмнение, че това сѫ знакове, поставени за улеснение при сглобяването на отдѣлно изпеченитѣ парчета, съставящи единъ корнизъ или фризъ. Но присѫтствието на тия знакове — независимо отъ това дали тѣ сѫ само надраскани или вглѫбнати, т. е. дали тѣ сѫ били нанесени преди или следъ изпичането на керамиката — има това важно значение, че тѣ най-добре доказватъ, какво тия керамики сѫ приготвени на самото мѣсто, както това показватъ дветѣ юго-източни помѣщения, дето сѫ намерени твърде голѣмъ брой фрагменти, и затова тѣ се приематъ за работилница на керамикитѣ,[2]) и при това въ едно време, когато славяно-българскиятъ езикъ и грамота сѫ били въ всеобщо употрѣбение при преобладание на кирилицата. Поради това

[1]) Тукъ считаме за нужно да посочимъ на това, че цѣлиятъ цвѣтенъ керамиченъ материалъ, намеренъ въ Патлейна, не е добре проученъ. Много отъ запазенитѣ фрагменти сѫ несъмненно парчета отъ сѫдини или други предмети. Особено интересенъ е фрагментътъ табл XXXIX № 1, на който е изобразенъ, както изглежда, ангелъ съ крила и люспена ризница. Тоя материалъ, който и по старина, и по художественость се явява особено интересенъ и цененъ както въ археологическо, тъй и въ културно-економическо отношение, заслужва по-подробно и по-дълбоко изучване.

[2]) Пакъ тамъ стр. 121; вж. общия планъ табл. XXIV, 4 и 5.

Digitized by Google

направата на такива керамики ние отнасяме къмъ времето, когато Симеонъ престроилъ, уголѣмилъ и украсилъ мънастирската църква.

Какво име е носилъ мънастирьтъ въ Патлейна, или въ името на кой светия е била посветена мънастирската църква? Тълкуването, което Ю. Господиновъ предложи, като изведе името на мѣстностьта „Патлейна" като съкратено отъ „Пантелейна", а това отъ собствено име „Пантелей", и предположи, че и името на мънастиря било „св. Пантелеймонъ",[1]) се явява твърде правдоподобно. Това предположение може да получи известна свѣтлина отъ съобщението на Теофилакта Охридски, че къмъ края на управлението си Борисъ падналъ въ тежка болесть; следъ като минала болестьта, постригалъ се за монахъ и като отправилъ ума си къмъ Бога, а царството предалъ на най-голѣмия си синъ Владимира, отишълъ въ мънастирь.[2]) Може би тъкмо продигането отъ тая болесть, което Борисъ по своята набожность е приписалъ на помощь отъ св. Пантелеймона Изцелитель, му е дало поводъ да нарече по обетъ своя мънастирь въ името на тоя светия. Разбира се, това е само една догадка, която ие може да реши въпроса окончателно. Но при все това считаме за нужно да обърнемъ внимание и на друго едно обстоятелство, а то е, че въ едно и сѫщо време (между 886 и 889 г.) възникватъ въ два противоположни края на българската държава два мънастиря въ името на св. Пантелеймона: единъ се въздига отъ св. Климента при Охридъ, а другъ отъ Бориса при Преславъ. Това съвпадение едвали може да се вземе за случайно. Не трѣбва ли неговиятъ произходъ да се търси въ една обща причина, оздравяването на Бориса отъ тежката болесть?

Както и да било, но следъ даденитѣ по-горе обяснения, споредъ насъ, не подлежи на никакво съмнение, че мънастирьтъ въ Патлейна билъ основанъ отъ Бориса (прѣди 889 г.) и следъ маджарското разорение билъ възобновенъ, уголѣменъ и украсенъ отъ Симеона (между 896 и 906 г.). Това особено внимание отъ страна на Симеона къмъ тоя мънастирь несъмнено се дължи преди всичко на близостьта на последния до българската столица при тоя князъ отъ 893 г. — до Преславъ — единъ срещу другъ юго-източно: мънастирьтъ въ дола на дѣсния, а столи-

[1]) Изв. ВАД-во, п. т., стр. 98, бел. 1; Изв. БАД-во, п. т. стр. 123.

[2]) Въ житието на Тивериуполскитѣ мѫченици гл. 36. Migne, Patrol. gr. t. 126, col. 201 B: Ζήσας δὲ ἔτη τριάκοντα πρὸς τοῖς ἓξ ἐν τῇ βασιλείᾳ, καὶ τὴν πίστιν στηρίξας, εἶτα καὶ ἀῤῥωστίᾳ δεινῇ περιπεσών, αὐτὸς μὲν καὶ διὰ τοῦτο εὐχαριστήσας Θεῷ.. Ἀποκειράμενος δὲ τὸν νοῦν πρὸς Θεὸν μετήνεγκε, τῷ δὲ πρώτῳ τῶν παίδων αὐτοῦ, Βλαδιμήρῳ τοὔνομα, τὴν βασιλείαν παρέδωκε.

Digitized by Google

цата на лѣвия брѣгъ на р. Тича. Но не по-малко ще бжде вѣрно и това, че къмъ това дѣло — възобновата и украсата на мънастирската църква и изобщо къмъ благоустройството на самия мънастирь въ Патлейна— е подбуждала Симеона и оная важна роля, която тоя мънастирь е изигралъ презъ времето, когато Борисъ подготвялъ своята културно-просвѣтна реформа — национализирането на българската църква и държава. Защото въ него сж се превеждали, писали и преписвали книги на славянобългарски и при това отъ Методиевия ученикъ еп. Константина и отъ единъ членъ на царствуващия родъ — отъ Симеоновия братовчедъ, черноризецъ Тудоръ;[1]) и ако Борисъ, следъ като се покалугерилъ, живѣлъ въ него, за да следи непосрѣдно вървежа на народната просвѣта, то ясно става, че тоя исторически, а ние ще го наречемъ царски мънастирь е билъ книжовенъ центъръ, въ който живѣли и работили създателитѣ на старата българска книжнина както при Бориса, тъй и при Симеона. Затова едвали ще бждемъ далечъ отъ истината, ако приемемъ, че тукъ се намирала първата славяно-българска школа, основана въ северо-източна България отъ св. Наума, който следъ заминаването на св. Климента за Кутмичевица въ 886 г. билъ задържанъ отъ Бориса въ българската столица, и отъ ония по-млади Методиеви ученици, пресвитери и дякони, които дошли въ България отъ Цариградъ, следъ като били избавени отъ злата си участь въ Венеция.[2]) Тукъ именно при съдействието и подъ ржководството на св. Наума, а следъ неговото заминаване за Кутмичевица въ 893 г. и на Константина, тогава още пресвитерь, тия Методиеви ученици сж преveждали църковнитѣ книги отъ гръцки на старобългарски и сж ги преписвали. Тукъ най-сетне сж изучавали славянската грамота и езикъ както пристигналиятъ (не по-кжсно отъ 887 г.) отъ Цариградъ младъ монахъ Симеонъ, който съ знанието си на гръцкия езикъ не малко е спомогналъ за по-бързия преводъ на богослужебнитѣ книги, тъй и други способни български младежи, които по-сетне въ царуването на сжщия Симеонъ изпжкнали като видни български писатели. Следователно Симеона сж свързвали съ нашия мънастирь и много скжпи за него лични спомени отъ времето, когато той е живѣлъ и работилъ тамъ като монахъ.

---

[1]) В. Н. Златарски, Кой е билъ Тудоръ черноризецъ Доксовъ, „Бълг. Прѣгледъ", IV, 1897, кн. 3, стр. 47—50.

[2]) Вж. житието на св. Наума, изд. на Йор. Ивановъ, Българ. старини изъ Македония, София 1908, стр. 52—53.

Digitized by Google

* * *

Но при всичкото огромно историческо значение на мънастиря въ Патлейна, нему не било сждено да просжществува съ вѣкове. Следъ споменатата по-горе приписка отъ началото на X вѣкъ за него не се срещатъ никакви други извѣстия. Обаче самата му близость до Преславъ вече посочва, че неговата сждба била непосрѣдно свързана съ сждбата на българската столица презъ X вѣкъ, която следъ смъртьта на царь Петра била изложена на постоянни нападения и разорения. Още презъ второто нашествие на руския князъ Светослава въ България презъ есеньта 969 г. при превземането на Преславъ мънастирьтъ ще да е билъ ограбенъ отъ руситѣ езичници. Това, което останало въ него следъ руситѣ, довършили сж византийскитѣ войници въ 972 г., когато Ив. Цимисхий обсаждалъ Преславъ; а установяването при разкопкитѣ на гнѣзда отъ пепелища дава основание да се предполага, че и мънастирьтъ е билъ опожаренъ тогава, защото тоя императоръ, както е известно, сможалъ да превземе вжтрешната крепость на българската столица, само следъ като я запалилъ.[1]) Оттогава мънастирьтъ едвали е билъ възстановяванъ, защото презъ XI вѣкъ нови бедствия едно следъ друго постигнали Преславъ.

Ощѐ въ 1000 г. при второто покорение на България при Василия II византийскитѣ полководци патриций Теодораканъ и протоспатаръ Никифоръ Ксифия отново завладѣли Преславъ и опустошили околноститѣ му.[2]) Откакъ пъкъ въ северо-източна България печенезитѣ почнали своитѣ систематически нахлувания и опустошения, Преславъ и мѣстностьта около него ставали често театъръ на голѣми сражения, особоно презъ времето на ожесточената борба на ромеитѣ съ тия страшни грабители. Така, въ 1053 г. при Преславъ печенезитѣ разбили съвършено византийскитѣ полководци аколутъ Михаила и синкелъ Василия Монаха, стратегъ на тема България, който самъ падналъ убитъ, и отново опустошили страната наоколо.[3]) По-сетне, въ 1088 г. подъ Преславъ, дето билъ разположенъ главниятъ лагеръ на печенежкитѣ орди, потърпѣлъ жестоко поражение и самъ императоръ Алексий I Комнинъ.[4]) Не по-малко пострадалъ Преславъ и околноститѣ му презъ

1) Leo Diaconos, ib. p. 137, 6—15.
2) Skylitzes-Cedrenus, ed. Bon., II, p. 452, 11—16.
3) Attaleiates, ed. Bon. p. 37—39. — Skylitzes-Cedrenus, ib., II p. 607. — Cecaumeni Strategicon, ed. B. Wassilliewsky et V. Ernstedt, Petropoli 1896, p. 24. — В. Г. Васильевскій, Византія и печенѣги, въ Труды его, т. I, Петербургъ 1908, стр 24.
4) Anna Comnena, ed. Bon., I, lib. VII cap. 3 p. 339 et ssqu. — В. Г. Васильевскій, п. т., стр. 52—55.

Digitized by Google

първата половина на XII вѣкъ, когато куманитѣ, отивайки по грабежъ въ Тракия, кръстосвали и опустошавали северо-източна България. При такова тежко положение на страната, естествено, въ мънастиря на Патлейна не само не е могълъ да вирѣе и се развива монашески животъ, но и мънастирьтъ ще да е оставалъ въ запустение.[1])

Следъ освобождението на българитѣ отъ византийското владичество, макаръ Преславъ и да почналъ отново да играе историческа роля като важна крепость и дори като седалище на митрополитъ прототронъ, все пакъ нашиятъ мънастирь едвали ще да е билъ възстановенъ, защото липсвали вече нужнитѣ за това условия: цечтъръ на държавата вече станалъ Търново. Наистина, презъ XIII вѣкъ при Иванъ Асеня II се забелѣзва пробуждане на интересъ къмъ старината, но тоя интересъ се ограничавалъ само съ запазване случайно останалитѣ отъ съвсемъ разореното първо царство веществени паметници. Освенъ това центърътъ на монашеския животъ въ оная область, поне презъ XIV вѣкъ, се премѣстилъ северно отъ Преславъ по южния склонъ на Шуменското плато, за което свидетелствуватъ запазенитѣ и до днесъ, изсечени въ скалитѣ, тъй наречени „мънастири“ — живѣлища на тогавашнитѣ монаси-исихасти. Произведенитѣ пъкъ при с. Крумово (тур. Чаталаръ) както въ 1897 г., тъй и въ 1905 г. разкопки откриха остатъци на църква отъ другъ мънастирь св. Троица, който е сѫществувалъ още около срѣдата на XVII вѣкъ.[2]) Но най-важното доказателство, че следъ първото разрушение въ края на X вѣкъ мънастирьтъ не е билъ възстановяванъ, служи това обстоятелство, че намеренитѣ при разкопкитѣ медни монети сѫ всички отъ времето на Ив. Цимисхий и никакви други.[3]) Най-послѣ, ако споменатата въ нач. на XIV вѣкъ отъ византийския поетъ Мануила Фила крепость Ὀδστιον, която се поставя отъ него преди крепоститѣ Προβάτους и Πρεσθλάβα,[4]) трѣбва да търсимъ, както предположи К. Иречекъ, въ „устието“ на Тича,[5]) то налага се да

1) Че мънастирьтъ стоялъ дълго въ запустение, показва и това, че мазилката отвѫтре на църковнитѣ стени, които намѣсти сѫ разкрити почти до 4 метра, нийде не се запазила съ изключение на едно парче въ единъ жгълъ съ ясни на него следи отъ фрески, отъ което ясно става, че следъ ограбването и срутването на църквата стенитѣ ѝ сѫ стояли дълго време разкрити, и мазилката, изложена на атмосферни влияния, постепенно се ронила, а заедно съ нея и фрескитѣ изчезвали.

2) В. Н. Златарски, Кой е билъ Тудоръ черноризецъ Доксовъ, „Българ. Прѣгл.“ год. IV, 1897, кн. 3, стр. 52—59. — Абоба-Плиска, Изв. Р. А. И-та въ Кон-полѣ, кн. X, 1905, стр. 544—545.

3) Ю. Господиновъ, Изв. БАД-во, п. т., стр. 118.

4) Хр. Лопаревъ, Византійскій поэтъ Мануилъ Филъ. С.-Петербургъ 1896, стр. 52, стихъ 230—231.

5) Вж. по-горе, стр. 150, бел. 1.

Digitized by Google

приемемъ, че на мѣстото на царския мънастирь въ Патлейна презъ XIII и XIV вѣкъ се е издигало отново укрепление, както и преди основанието му, съ сѫщото военно-стратегическо назначение като форпостъ на крепостьта Преславъ.

Приведенитѣ тукъ кратки исторически и археологически бележки ни довеждатъ до заключение, че историческиятъ царски мънастирь въ Патлейна билъ твърде рано ограбенъ и разоренъ — още въ края на X или въ началото на XI вѣкъ, безъ да е билъ следъ това възстановяванъ и поради това не се срещатъ никакви известия за него отъ късното срѣдновѣковие. Неговата църква и околнитѣ ней постройки постепенно се рушили и затрупвали и, при всичко че развалинитѣ му въ по-ново време сѫ служили, както изглежда, за кариера на готови дѣлани камъни, все пакъ запазили се въ земята остатъци, макаръ и незначителни, отъ това, което той е представялъ презъ X вѣкъ и което откриха разкопкитѣ на Преславското Археологическо дружество презъ 1909—1911 г., като хвърлиха такава ценна свѣтлина върху нашето далечно минало.

Sur l'histoire du monastère à Patléïna près de Preslav. — Se basant sur les résultats obtenus lors des fouilles faites dans la localité de Patléïna près de l'ancien Preslav (v. Bull. IV, 1914, p. 113 et suiv.) et sur des données archéologiques et historiques, l'auteur propose comme prouvés les faits suivants se rapportant au passé du monastère qui y a été mis à jour:

1. Sur l'emplacement du monastère a dû s'élever avant un poste fortin qui se rapporte à l'époque de la fondation de l'ancien Preslav en 821 et était destiné à garder le pont sur la rivière Titcha (aujourd'hui appelée communément Kamtchia) et en même temps la porte principale de la forteresse vers le défilé de la même rivière — le passage actuel de Guerlovo.

2. Après le traité de 864, qui suivit la conversion au christianisme, la frontière thrace entre la Bulgarie et Byzance étant tracée définitivement et déplacée très loin au sud, ce fortin perdit son importance stratégique et Boris le transforma en monastère — tombeau familial des membres de la dynastie. C'est alors qu'à côté de la petite église St Théodore, élevée sur le caveau, il érigea une nouvelle église plus grande. Ainsi le monastère a été fondé par Boris, qui, moine depuis 889, y a vécu, y est mort et fut enseveli.

3. A l'époque de l'invasion hongroise en 895, le monastère a été gravement endommagé et son église en partie ruinée. Entre 896 et 906 le tzar Siméon restaura l'église, l'agrandit en changeant le plan et l'aspect extérieur et fit somptueusemet décorer de mosaïques le sol et les murs qui reçurent en outre et une décoration en céramique.

Digitized by Google

4. Se basant sur la présence de lettres cyrilliques et glagolitiques sur les fragments de terre cuite emaillée, l'auteur est d'avis que ces plaques proviennent d'une époque où la langue et l'écriture slavo-bulgares étaient généralement adoptées, avec prépondérance de l'alphabet cyrillique cependant, et à cause de cela les rapporte à la fin du IXe s. (après 894) ou au commencement du Xe, c'est-à-dire à l'époque où Siméon fit restaurer et décorer l'église conventuelle.

5. De nouveaux documents viennent à l'appui de la supposition que le monastère a dû porter le nom de Saint-Pantéleïmon, d'où vient aussi le nom de la localité Patléïna.

S'appuyant sur les faits indiqués ci dessus, l'auteur arrive à conclure que c'est justement dans ce vieux monastère que se trouvait aussi la première école littéraire slavo-bulgare dans la Bulgarie du nord-est, fondée par Saint Naoum et ceux-là parmi les plus jeunes élèves de Méthode, qui vinrent en Bulgarie de Constantinople (en 887 au plus tard) après avoir échappé à l'esclavage à Venise Ils y traduisent les livres liturgiques du grec en vieux bulgare et les copient; là reçoivent leur instruction en langue et en écriture slaves le jeune Siméon qui venait de quitter Constantinople et qui avec sa connaissance du grec a du apporter son aide dans la traduction, ainsi que d'autres jeunes bulgares encore, qui plus tard, sous le régne du même Siméon se font connaître comme des écrivains de marque. En un mot, notre monastère a joué un rôle très important à l'époque où Boris préparait sa grande réforme civilisatrice — la nationalisation de l'état et de l'église bulgares.

Enfin, les documents historiques et archéologiques prouvent que le monastère à Patléïna, malgré sa grande importance historique ne put durer longtemps, très tôt encore — à la fin du Xe ou au commencement du XIe siècle — il fut pillé et détruit, sans avoir été restauré depuis. Les batiments et l'église devinrent peu à peu des amas de décombrent et quoique les ruines aient servi dans les derniers siècles de carrière de pierres taillées sous terre se sont conservés quelques restes de ce qu'il a été au Xe siècle.

V. N. Zlatarski.

Digitized by Google

Мозаики отъ Трапезица

Отъ Кр. Миятевъ

Разкопкитѣ на Трапезица и Царевецъ презъ 1856, 1884 и 1900 година извадиха изподъ вѣковенъ насипъ и буренакъ маса следи отъ българската вещественa култура презъ срѣднитѣ вѣкове. За съжаление, огромниятъ трудъ на неподготвени домашни любители на старината и недостатъчно заинтересовани въ тази область чужди учени не даде желанитѣ резултати, тъй като сѫществениятъ обликъ на българското изкуство презъ второто царство не можа да бѫде своевременно разясненъ, за да се постави то на висотата, която му се припада въ историята на източно-европейското изкуство. По-старитѣ археологически бележки на Д-ръ Хр. С. Даскаловъ [1]) и Василъ х. Стояновъ-Беронъ [2]) даватъ само откѫслечни и несистемни сведения, а въ по-ново време обърнаха по-сериозно внимание върху паметницитѣ на старата българска столица Карлъ Шкорпилъ[3]) и Василъ Димовъ.[4]) Първиятъ се занимава съ ситуационния планъ на крепостьта, а вториятъ излага своитѣ архитектурни и стенописни изследвания и описания, направени, за щастие, три го дини следъ последнитѣ разкопки, когато открититѣ паметници сѫ били още въ едно сравнително по-добро състояние. Но, въпреки това, тѣзи изследвания засягатъ само отчасти художественитѣ паметници на Търново, и то главно тѣзи in situ, които сѫ твърде ограничени и негодни, за да откриятъ въ пълна свѣтлина културнитѣ отношения на столицата съ всички нейни художествени монументални и дребни паметници.

Празнината въ това отношение се запълва до известна степень съ прибранитѣ въ Народния музей отъ разкопкитѣ презъ 1900 година находки, на първо мѣсто едно голѣмо количество фрагменти отъ мозаична стенна живопись, сѫществуването на която предполагатъ и

[1]) Х. С. Даскаловъ, Открытія въ древней столицѣ болгарской Терновѣ (письмо къ О. М. Бодянскому). Москва, 1859. — Мсб. VIII, 374—388.

[2]) В. х. Стояновъ-Беронъ, Археологически и исторически изслѣдвания, Търново, 1887.

[3]) К. Шкорпилъ, Планъ на старата българска столица Велико-Търново, Изв. Арх. Др I, 121-154.

[4]) В. Димовъ, Разкопкитѣ на Трапезица въ Търново, пакъ тамъ V, 112—175.

Digitized by Google

Шкорпилъ,[1]) и Димовъ[2]) по намеренитѣ изъ пръстьта мозаични кубчета. Такива кубчета сѫ открити на Царевецъ около разкопаната отъ Търновското археологическо дружество постройка източно отъ Хисаръ-джамия, но нѣщо повече отъ това тамъ не е могло да се намери. Трапезица въ това отношение ни предлага по-надеженъ материалъ отъ църквица № 5, разположена почти въ срѣдата на терасата и различаваща се отъ другитѣ църквици не толкова по своитѣ размѣри и архитектура, колкото по своя грижливъ градежъ и блѣскава украса.

Църквицата е малка (12 × 6 м.), еднокорабна и едноапсидна постройка съ правожгълъ широкъ притворъ на западната страна и е изградена съ акуратно подреждани ломени камъни. Стенитѣ, дебели 80 см., сѫ били оживени отвѫтре съ по два пиластра на сводови укрепителни арки (Gurtbogen), а отвънъ сѫ представяли, по типа на църквата св. Димитъръ въ Търново, живописно-орнаментална система отъ редуващи се пиластри и слѣпи арки, изпъстрени навѣрно и съ характернитѣ декоративни тѫбички. За блѣскавия видъ на църквата е допринасялъ не малко и нейниятъ мозаиченъ подъ, остатъци отъ който сѫщо сѫ прибрани въ музея. Този мозаиченъ подъ е билъ образуванъ отъ квадратни тричгълни, кръгли, ромбовидни и многожгълни плочки, подредени въ геометрични фигури, за разноцвѣтността на които е подбиранъ естественъ (мряморъ, шиферъ) и изкуствено приготвенъ материалъ отъ много добре изпечена и гледжосана зелено или жълто глина.[3])

Главното декоративно въздействие, обаче, е било предоставено на мозаичната живопись, която съ своята художествена изработка, блѣстящи и хармонично подредени тонове въ типично византийска гама е била едва ли не единственіятъ на Трапезица представитель на тази луксозна декоративна живопись. За съжаление, времето е запазило само твърде незначителни остатъци отъ нея — нѣколко по-едри (около 100 кв. см.) и множество дребни кѫсове. На тѣзи кѫсове личатъ части отъ лица (дѣсна половина отъ старческо лице, чело и теме на младежка глава, носъ en face заедно съ едно око, само едно око, лѣва буза на младежъ и пр.), части отъ нимбове, коса, орнаменти по дрехата, фонъ и пр., но отъ тѣзи фрагменти не може да се конституира не само цѣла, но и каква да е завършена часть отъ фигура (гл. обр. 106). Освенъ

[1]) К. Шкорпилъ, ц. м, 140.
[2]) В. Димовъ, ц. м. 126, 174.
[3]) В. Димовъ, ц. м. 174, погрѣшно смѣта намеренитѣ отъ него въ църквата по-едри и съ по-прости цвѣтове парчета (кубчета?) за части отъ подова мозаика. Последнитѣ произхождатъ, както ще се види по-доле, отъ стенната декорация.

Digitized by Google

това, презъ дългото стоене на тѣзи кжсове подъ земята, влагата е разтворила варовника на мозаиката, който пъкъ се е утаилъ по повърхностьта на кубчетата, образувайки по такъвъ начинъ непрозраченъ пластъ върху нѣкогашнитѣ красиви тонове. Въпреки всичко това, достигналото до насъ е въ състояние да ни даде приблизителни указания за характера, техниката, стила и времето на мозаичното изкуство въ Търново. Що се отнася до иконографскитѣ особености и изобщо до характера и стила на цѣлата мозаична декорация на църквицата, не може да се каже нищо по-опредѣлено при даденитѣ условия. Въ това отношение може да се сжди само по аналогия на подобре запазенитѣ стенописни паметници на Трапезица, както и по самитѣ византийски мозаики извънъ предѣлитѣ на българскитѣ земи.

Обр. 106. — Мозаиченъ фрагментъ отъ Трапезица.

Следвайки общата византийска техника, търновскитѣ мозаицисти сж наредили кубчетата на предварително подготвена за цельта основа, която се състои отъ два пласта мазилка отъ варь и мряморенъ прахъ. Долниятъ пластъ е отъ 3 до 4 см. дебелъ и по-грубо приготвенъ: освенъ необходимитѣ съставни части, тукъ сж били употрѣбени и кжси сламки,[1]) отъ които сега сж запазени само отпечатъцитѣ имъ. Срещатъ се сжщо и случайно попаднали кубчета отъ мозаиката, неоформени камъчета, кжсчета отъ тухли и пр. Горниятъ пластъ, напротивъ, е много потънъкъ (1 см.) и чистъ отъ всѣкакви други примеси. Той е слаганъ на малки кжсове — толкова, колкото е могло да се покрие съ мозаика преди още да изсъхне. Дебелината на дветѣ мазилки заедно съ кубче-

[1]) Такива сламки се намиратъ въ втория пластъ на мозаикитѣ въ Равена, Палермо Венеция, Дафни. — Millet, Daphni, 165.

Digitized by Google

тата се колебае между 4 и 5 см., а на мѣста, особено дето е трѣбвало да се заоблятъ и смекчатъ нѣкои жгли на стената, тя достига до 7 см. Въ такъвъ случай и мозаичната повръхность има форма на конкавна плоскость безъ рѣзки жгли.

Така подготвена, мазилката е била добре изгладена и уравнена, а непосредствено следъ това върху нея е билъ преваденъ контура на мозаичната фигура, която е трѣбвало да бжде набрана. Съ предварителна цвѣтна рисунка по мазилката търновскитѣ художници не сж си служили, едно, защото мазилката въ такъвъ случай би засъхнала доста много, и друго, защото такава подготовителна работа не се е употрѣбявала въ онова време. Художницитѣ сж изработвали подробно своитѣ образци въ ателието си и сж се явявали с готови модели, по които сж се ржководѣли при изпълнение на мозаиката.[1])

Но въпреки това, не може да се отрече, че въ търновскитѣ мозаики художницитѣ сж си служили и съ бои за предвариteленъ чертежъ. Цвѣтнитѣ следи, които се срещатъ подъ кубчетета почти въ всички византийски мозаики, се обясняватъ обикновено съ химическото разложение на боитѣ отъ лепилото на канавитѣ, върху които се композирали мозаикитѣ.[2]) На Трапезица, обаче, боитѣ, които намираме подъ кубчетата, се ограничаватъ само въ два тона — сиво-черенъ и оранжево-червенъ, които не биха могли да се образуватъ по химически начинъ отъ толкова разнородни и разноцвѣтни бои на канавата. Нѣщо повече: тукъ може да се констатира дори и цѣла една система, която управлява двата тона. Сиво-черната боя се среща главно подъ тъмноцвѣтнитѣ, оранжево-червената — подъ по-свѣтлитѣ кубчета, но има и случаи, когато еднакви по цвѣтъ и съставъ кубчета стоятъ надъ разноцвѣтна основа. Последното обстоятелство говори най-добре противъ въпросния химически процесъ, който поне за Търновскитѣ мозаики не може да се констатира. При тѣзи условия, съзнателната и умишлена употрѣба на колориранъ чертежъ за мозаикитѣ на Трапезица не подлежи на съмнение, но тоя чертежъ ще трѣбва да се смѣта само като бърза помощна двуцвѣтна скица, която е имала двояко назначение: да засили и закрепи направения съ вжглищенъ прахъ контуръ и да не остави бѣли, следова-

[1]) G. Millet, Daphni, 166 и Ch. Diehl, Manuel, 188, твърдятъ възъ основа на изследванията на M. Novo, че мозаикитѣ сж се композирали предварително на цвѣтни канави.

[2]) G. Millet, Daphni, 166; Ch. Diehl, Manuel, 188.

Digitized by Google

телно рѣзки и нарушаващи хармонията на боитѣ, междинитѣ, които оставатъ между кубчетата.[1])

Въ техническо отношение различнитѣ части на нашитѣ мозаики не сѫ работени еднакво акуратно. Основниятъ фонъ, нимбоветѣ, едноцвѣтнитѣ и широки пространства на дрехитѣ, изобщо по-голѣмитѣ плоскости и по-едриятъ рисунъкъ, се отличаватъ съ по-груба работа. Самата мазилка е по-грапава, кубчетата не лежатъ на едно ниво; срещатъ се неправилни хоризонтални, отвесни или кръгли редове, а самитѣ кубчета — за голѣмитѣ плоскости 1—1·5 см., за по-малкитѣ и по-дребенъ рисунъкъ 4—8 мм. — сѫ неправилни квадрати, правоѫгълници или триѫгълници. Особено груби въ това отношение се явяватъ каменнитѣ кубчета, чиято повръхность дори не всѣкога е равна. Много по-грижливо е изпълнението на онѣзи части отъ мозикитѣ, които предаватъ рисунка въ областьта на главата или дребенъ орнаментъ на дрехата. Тукъ и мазилка, и кубчетата сѫ били внимателно подготвяни и избирани, макаръ и не всѣкога правилни, но поне равни по повръхность, а за лицето дори шлифовани. Разликата въ голѣмината на кубчетата е запазена и за главата. За коситѣ и по-спокойнитѣ плоскости по лицето сѫ употрѣбени по-голѣми кубчета (4—7 мм.), за чертитѣ на лицето и моделировката — съвсемъ малки, които се колебаятъ между 1 и 5 мм. Независимо отъ това, при нареждането на кубчетата мозаицистътъ е полагалъ по-голѣма или по-малка грижа и въ зависимость отъ важностьта на рисунката, която предава. По лицето, напримеръ, тѣ сѫ наредени почти непосредствено едно до друго, безъ интервали и мазилка въ тѣхъ; колкото кубчетата ставатъ по-едри, толкова се увеличаватъ и междинитѣ, достигайки на мѣста до 2—3 мм., а на единъ фрагментъ, неизвестно защо, е оставена дори една 2 см. широка ивица, запълнена съ сѫщата сивочерна боя, която намираме подъ и между околнитѣ златни кубчета.

Боитѣ на мозаиката, споредъ характера и силата на тона, който е билъ нуженъ, сѫ получени отъ най-разнороденъ материалъ. Гѫститѣ, дълбоки тонове и полутонове, предимно тъмни, сѫ добити отъ смалта (стъклена маса съ метални окиси), а глината, мряморътъ, шиферътъ,

[1]) Ch. Diehl, Mannel, 188, мисли, че тия бѣли междини сѫ се избѣгвали по другъ начинъ: Toutefois, comme il arrivait que, sous la poussée des cubes enfoncés, le ciment produisait une bavure blanche dans l'intervalle des smaltes, on mettait souvent en couleur, à l'aide d'un enduit coloré, cette partie apparente du ciment. Тази техника, обаче, сѫщо не може да се приеме за нашитѣ мозаики.

Digitized by Google

варовникътъ, кредата и други материали сж използувани повече за по-свѣтлитѣ бои. Най-широка употрѣба иматъ златнитѣ кубчета. Тѣ се употрѣбяватъ за общия фонъ, за нимбоветѣ, за орнаментитѣ по дрехитѣ и пр. и иматъ жълтенкавъ отенъкъ поради прозрачното, възжелто стъкло, отъ което сж направени. Изработката имъ е аналогична съ тая на другитѣ византийски златни кубчета: жълтеникавата стъклена маса се изливала въ плосъкъ сждъ, покривала се съ тънъкъ листъ злато, върху която отново изливали много тънъкъ пластъ стъкло, за да се даде дълбочина и блѣсъкъ на златото. Така приготвената маса се нарѣзвала на кубчета съ потрѣбната голѣмина.[1]) Златнитѣ кубчета отъ Трапезица сж сравнително най-зле запазени. Отъ действието на влагата и температурата повечето отъ тѣхъ сж изгубили горния си стъкленъ слой, а златото се е изтрило или покрило съ варовита утайка, така че днешното имъ състояние далечъ не дава представа за първоначалния имъ разкошенъ металически блѣсъкъ.

На второ мѣсто следъ златнитѣ идватъ смалтовитѣ кубчета, които предаватъ въ два нюанса следнитѣ цвѣтове: синйо (ултрамаринъ и пруско-синйо), кафяво, пурпурна лила, червено (Brown Madder и тъмнокоралово) и черно (блѣстящо и матово отъ шуплеста смалта). Само зеленото се явява въ богатъ регистъръ отъ 7—8 полутона, като се начене отъ най-свѣтло и ярко (кобалтово зелено), та се достигне до тъмно оливено и Old Terra Vert. За убогатяване нюанситѣ на тѣзи бои сж използувани естественитѣ цвѣтове на камъка: по-свѣтло и по-тъмно червеникаво-кафяво, по-свѣтло и по-тъмно зеленикаво-сиво, а къмъ смалтовото червено се прибавятъ още два полутона отъ по-слабо и по-силно печена глина (керамиденъ и свѣтло-малиновъ тонъ, полученъ може би и съ изкуствено боядисване на изпеченитѣ глинени кубчета), както и два отенъка на розовъ мряморъ. Естественитѣ материали служатъ и за предаване на жълтата боя: бледно-жълтеникавъ мряморъ или варовния и охровъ шиферъ въ два тона. Бѣлата боя, най-после, варира между по-матово на бледносивкавъ и по-ярко на едрозърнестъ мряморъ, къмъ което се прибавятъ и млѣчно-матовитѣ кубчета отъ креда, за да предаватъ рѣзки свѣтлини по дрехата и лицето.

Така въ мозаикитѣ на църквица № 5 се набройватъ около 35 различни тона, които представятъ обиленъ материалъ и средства за тънка и богата съ нюанси мозаична живопись, отговаряща на съвременнитѣ

[1]) Н. П. Кондаковъ, Рускія древности, IV, 130.

Digitized by Google

вкусови и художествени задачи. По оскждните остатъци човѣкъ мжчно може да си състави представа за общото колоритно впечатление, което сж произвеждали търновскитѣ мозаики съ тѣхнитѣ гжсти и дълбоки тонове на синйо, зелено, пурпурно, лилаво, кафяво и червено, редомъ съ най-разнообразнитѣ имъ полутонове, вещо използувани за предаване играта на свѣтлосѣнката. Това обилие отъ тонове, комбинирани въ великолепна декоративна хармония и планомѣрна контрастность, се е откроявало на блѣстящъ златенъ фонъ като пъстри плоскостни петна предъ златна завеса, която е спусната съзнателно, за да убие всѣкакво чувствено изживяване на пространство и дълбочина.

За съжаление, за формата, рисунката, драпировката и моделировката на облѣклото не може да се установи нищо по-положително. Въ това отношение могатъ да се правятъ само изводи по аналогичнитѣ съвременни византийски паметници. Обаче, за колорита на одеждитѣ фрагментитѣ показватъ въ каква посока трѣбва да се търси неговото историческо развитие. Разбира се, тукъ трѣбва да бждатъ изключени византийскитѣ и български паметници на миниатюрна и стенописна живопись, тъй като тѣ поне въ бои често изпреварватъ мозаичното изкуство. Различни отъ тѣзи паместници, търновскитѣ мозаики не могатъ да се сближатъ въ това отношение и съ мозаичнитѣ паметници отъ първото хилядолѣтие, дето преобладава бѣлото или сиво облѣкло съ леки сѣнки, които различаватъ частитѣ на облѣклото по тонъ, но не и по сила. Въ Търново липсватъ сжщо голѣмитѣ едноцвѣтни плоскости съ тъмна драпировка на къснитѣ мозаики. Вмѣсто това, тукъ намираме много понеспокоенъ колоритъ въ една пъстрота, която ще да е била твърде ефектна за общата маса. Въ зелено петно се вдава ивица отъ сини и златни кубчета и обратно; две черни линии обграждатъ една тъмнолилава; две керамидено-червени — една златна, черното се редува съ керамидено-червено, синйото съ охрово, а срещатъ се и силни контрасти между черно и бѣло, кафяво и матово-бѣло отъ креда. По-голѣмитѣ бѣли петна, изпъстрени съ керамидено-червено и черно, произхождатъ навѣрно повече отъ архиерейски одежди.

Това, което за облѣклото може само да се предполага, се открива въ достатъчно ясни черти въ трактовката на главата. Три-четири по-голѣми кжса отъ мозаикитѣ ни предлагатъ прекрасно изпълнение на главата и лицето съ обща моделировка не съ контуренъ рисунъкъ, а чрезъ полутонове, които предаватъ достатъчно въздушность на отдѣлнитѣ части всредъ общата плоскостность на цѣлата картина. Въ това обстоя

Digitized by Google

телство, именно, се заключава и най-главното стилистично достоинство на мозаикитѣ отъ Трапезица.

Заградена съ златенъ нимбъ отъ концентрични кржгове, отдѣлени отъ общия фонъ чрезъ една тъмно-лилава линия, главата на мозаичната фигура се откроява съ една условна натуралистичность (гл. обр. 106). Общиятъ контуръ не е прекаранъ съ една опредѣлена рѣзка и едноцвѣтна линия, а е въ зависисимость отъ колорита на частитѣ, които огражда. Съобразно съ това той ту изпжква съ по-голѣма сила, ту се слива съ найтъмнитѣ полутонове на сѣнкитѣ. За да се отдѣли косата отъ нимба, употрѣбява се тъмно-лилавъ контуръ; сжщиятъ намираме въ младежката глава и между челото и косата, когато, напротивъ, старческата коса е отдѣлена отъ лицето съ оливено-кафява линия, — сжщата, която огражда при всички фигури долната часть на лицето и която е използувана за контуръ на неговитѣ вжтрешни черти. Като се изключи рѣзкия контуръ на носа и устата, изтегленъ съ линия отъ тъмно-червени смалтови кубчета, всички почти останали черти — вежди, краятъ на горна и долна клепка, подбрадникъ — сж предадени съ тозѝ оливено-кафявъ тонъ. Той изпълнява известна служба и въ окото като часть отъ ириса, а склеротиката и зеницата сж предадени само съ по едно бѣло (креда), респ. черно кубче.

Върху тази контурна скица е сложена моделировката на лицето въ хармониченъ и градационенъ редъ на полутоноветѣ. Преходътъ отъ свѣтлина въ сѣнка и отъ полутонъ въ полутонъ става чрезъ едноцвѣтни линии, следващи въ повечето случаи анатомическата форма на мускулитѣ. Общиятъ цвѣтъ на лицето се добива отъ колорирането на високитѣ, освѣтлени плоскости — чело и бузи. Най-свѣтлитѣ петна се предаватъ съ бледно-жълтеникави, биещи малко на розово мряморни кубчета, които се осѣнчватъ съвсемъ леко къмъ крайщата на плоскоститѣ съ по-свѣтли и по-тъмни розови линии. Като се прибави къмъ това и розовата червенина по бузитѣ, която у насъ се явява малко схематизирана и жглеста, за общъ тонъ на лицето изпжква бледнорозовата боя, наподобяваща твърде много естествения му цвѣтъ.

Останалата моделировка се изпълнява изключително съ зелената боя, при което вематъ участие всички нейни отенъци, наредени понѣкога по нѣколко на една линия. Зеленитѣ тонове се срещатъ наймного около очитѣ: надъ веждата и успоредно съ нея се протака дълга линия, която се спуща къмъ външния край на окото и чрезъ свѣтлооливено кубче се слива съ сѣнката на овала. Сжщитѣ тонове, но допълнени отъ две страни съ по-свѣтло и по-тъмно оливено, намираме подъ

Digitized by Google

очитѣ и при външния имъ край въ жгловото разположение като дълбока сѣнка, която предава релиефность и на самото око, и на ябълчнитѣ кости; седловината на носа между веждитѣ е засѣнчена сѫщо така съ хоризонталенъ редъ отъ свѣтло-зелени кубчета, които при носъ en face се продължаватъ надолу като две отвесни линии, включвайки между себе си червената линия на носния контуръ, свѣтлата линия на носния гръбъ и нейната отсѣнка отъ розовъ мряморъ. На старческото лице, дето носътъ е въ $^3/_4$ профилъ, се простира само една зелена линия непосредствено покрай външната страна на червения контуръ, докато отъ другата страна умелото и последователно редуване на розово, сиво-бѣло, матово бѣло и свѣтло оливено предаватъ нужната релиефность на носа съ всички негови отсѣнки. Съ зелени кубчета се запълватъ още жглитѣ при съединението на брадата съ мустацитѣ; тѣ придружаватъ, както и при веждата, горния контуръ на последнитѣ, а около устата, особено въ нейнитѣ крайни жгли, тѣ се явяватъ въ твърде сложна и изкусна комбинация съ тъмно-червено, розово и бѣло.

Значителна роля играе зелената боя и при закржгляване овала на лицето, но тукъ липсватъ съвсемъ яркитѣ тонове, които сѫ отстѫпили мѣсто на бледо сиво-зелено и по-тъмно зелено, поставени едно до друго до кафяво-оливения контуръ на лицето.

Не по-малко интересно е и предаването на косата, мустацитѣ и брадата. Въ тази область сѫ запазени четири отъ различни по възрасть фигури: младежъ съ тъмни кѫси коси, човѣкъ свѣтло-русъ, и, най-после, старецъ съ прошарена, почти бѣла коса и брада. Всички сѫ трактовани по еднакъвъ начинъ, но съ различни средства. Външниятъ контуръ е всѣкога тъмно-лилавъ, а цвѣтътъ на косата зависи отъ преобладанието на едни или други кубчета, които и тукъ сѫ поставяни на редове. Последнитѣ, покрай другото, иматъ и това значение, че спомагатъ твърде много за предаване вълнистото движение на космитѣ, което впрочемъ се постига и чрезъ играта на отдѣлнитѣ нюанси. За свѣтлинитѣ въ такъвъ случай се използуватъ при различнитѣ възрасти различни цвѣтове.

Тъмната коса на младежката глава добива своя цвѣтъ отъ тъмно-лилавитѣ линии на външния и вѫтрешенъ контуръ, между които се редятъ, започвайки отъ срѣдата на главата надъ челото, по-свѣтли лилави линии, въ горната половина по-гѫсти, въ долната — по-рѣдки. Между тѣзи линии сѫ поставени още по-свѣтли лилави кубчета, които къмъ срѣдата на главата и надъ челото преминаватъ въ сиви, за да изразятъ по-осветенитѣ петна на косата.

Digitized by Google

Въ русата коса намираме, освенъ лилавия контуръ, тъмно-кафяви кубчета като отсѣнка на охровитѣ петна, които отъ своя страна сж прорѣзани съ кжси бѣли линийки. Сивата коса, обаче, на стареца и неговитѣ мустаци сж подложени на най-внимателна обработка, която постига отлични резултати чрезъ разнообразни преливащи се тонове. Тукъ се мѣсятъ и редятъ лилавиятъ контуръ съ черни, сиво-зеленикави или чисто сиви, матово-бѣли и розови и, най-после, кредно-бѣли линии, — всички хармонично подбрани, за да означатъ и общия цвѣтъ на косата, и нейното елегантно вълнисто движение.

Поискаме ли следъ всичко казано до тукъ да хвърлимъ погледъ и върху иконографскитѣ отношения на мозаикитѣ отъ Трапезица, ние не можемъ да не изтъкнемъ на първо мѣсто обстоятелството, че лицата или частитѣ отъ тѣхъ, запазени въ фрагментитѣ, сж представени много по-малки отъ естествена голѣмина. Причината за това, разбира се, не трѣбва да се търси въ малкитѣ размѣри на църквата, които, както ни показватъ всички останали стенописни паметници на Трапезица, сж указвали малко влияние върху традиционния стенописенъ обичай. Ограничение въ тази смисъль е могло да има преди всичко въ подбора на сюжетитѣ и после въ тѣхното изпълнение. За съжаление, остатъцитѣ отъ църкви на Трапезица ни предлагатъ твърде ограниченъ материалъ за възстановяване стенописната и иконографска схема на тѣзи въ висша степень интересни паметници. Въ това отношение азъ съмъ наклоненъ да ги реконструирамъ по типа на Боянската църква, отъ която тѣ не стоятъ далечъ нито по произходъ, нито по назначение. Че голѣма часть отъ църквитѣ на Трапезица, подобно на Боянската, сж били, ако не частни, то поне изградени за душевно спасение отъ частни или единични лица и семейства, предимно отъ войнственото болярско съсловие, това се вижда най-добре отъ системата на тѣхнитѣ стенописи. Почти въ всички църкви надъ най-долния орнаменталенъ поясъ на стенитѣ се редятъ въ притвора образитѣ на царствени или болярски особи въ естествена голѣмина, въ сжщинската църква — ликоветѣ на светци-воини и светители отъ висшето общество,[1]) изписани тукъ като закрилници на войнствения и благороденъ ктиторъ, на които той трѣбва да подражава по дѣла и благочестие. За образитѣ на светитѣ отци, преподобни или обикновени мжченици, се отдѣля по-малко мѣсто и то

[1]) Не всички фигури съ патрициански и царски орнати по дългитѣ стени на църквицитѣ трѣбва да се изтълкуватъ като царски образи, както прави това В. Димовъ, ц. м. 159, 170.

Digitized by Google

главно къмъ олтарнитѣ части. Съ това, обаче, не се е изчерпвала цѣлата декорация на църквицитѣ. Надъ този регистъръ, аналогиченъ на който намираме и въ Бояна, сѫ следвали несъмнено подбрани сцени отъ живота на отдѣлни светци (въ притвора), господски и богородични празници, бюстови образи на мѫченици, ликове на евангелисти, апостоли и пророци. Ограниченото пространство е налагало и ограничени размѣри на композициитѣ съ по-дребни фигури. Сѫществуването на такива малки фигури отъ композиции въ църквитѣ на Трапезица се потвърдява отъ два стенописни фрагмента, прибрани въ Народния музей отъ разкопкитѣ презъ 1900 г. И двата кѫса представятъ части отъ човѣшки лица, чиято голѣмина е почти еднаква съ голѣминатa на лицата въ мозаичнитѣ фрагменти отъ църквицата № 5.

По такъвъ начинъ ние се добираме и до най-вѣроятното обяснение на занимаващитѣ ни мозаични фрагменти. По далечъ, обаче, отъ предположението, че тѣ принадлежатъ на нѣкакви композиции, не може да се отиде, и всѣкакви опити за приближаване до първоначалния имъ видъ не биха дали никакви резултати. Относително мѣстото, което сѫ заемали тѣзи композиции, ни даватъ указания не само останалитѣ църкви на Трапезица, но и самиятъ стенописенъ маниеръ, изработенъ отъ официалната византийска църква и упорито поддържанъ въ и вънъ отъ нейнитѣ предѣли дори до наши дни. Не ще съмнение, че и църквицата № 5 въ това отношение не е правила изключение. Нейната декорация е била нагодена споредъ изискванията на времето: евангелскитѣ или житейски сцени сѫ заемали горнитѣ части на стенитѣ, захващайки сѫщевременно и покрива. За декорацията на долнитѣ части, обаче, ние нѣмаме никакви сведения. Възможно е и тукъ да сѫ били представени царски, болярски и войносветителски фигури въ пъленъ ръстъ и естествена голѣмина, изпълнени стенописно или мозаично, а може би тѣ сѫ били замѣнени само съ орнаментална декорация отъ истинска или имитирана мряморна облицовка, както е случаятъ напримеръ съ църквата Νεα Μόνη на Хиосъ[1]) и другитѣ византийски църкви отъ IX—XII в.[2]) Този декоративенъ маниеръ е застѫпенъ частично доста често на Трапезица и не е изключена възможностьта да е билъ развитъ въ по-голѣми размѣри въ църквица № 5.

Въ единия или другия случай тая малка църквица е изпѫквала на първо мѣсто средъ многобройнитѣ параклиси на Трапезица. По своята архитектурна и вѫтрешна мозаична украса тя се е отдѣляла на страна

[1]) J. Strzygowski, Nea Moni auf Chios, Byz. Zeitschrift, V, 140—157.
[2]) G. Millet, Daphni, 68 и заб. 4.

Digitized by Google

отъ всички нейни съседки. Кому е била посветена и за чие душевно спасение е била издигната, това остава за сега неизвестно. Но че тя е плодъ на царска воля и царски средства, въ това не трѣбва да има никакво съмнение. Мозаичната живопись е била луксъ, достѫпенъ само за могѫщи личности. Мозаикитѣ на Св. Лука Фокидски, Неа Мони въ Хиосъ, Дафни, църквата „Успение Богородично“ въ Никея, Св. Марко въ Венеция, Чефалу, Палермо, Монреале, Марторана и пр. сѫ дѣло на царствени особи и високопоставени личности, които сѫ намерили свои по-скромни подражатели и на скалиститѣ върхове край брѣговетѣ на р. Янтра.

Но кога е била изградена и украсена църквицата № 5? Отговорътъ на тоя въпросъ се улеснява твърде много отъ мѣстонаходището на църквицата и отъ самата история на Търново, която е сѫщевременно и история на българската официална вещественa култура презъ времето на второто царство. Наченкитѣ на тази култура се губятъ въ областьта на легендитѣ и предположенията, които въ дадения случай нѣматъ никаква стойность. За насъ е важно да припомнимъ, че Търново стѫпва на историческа почва едва презъ последната четвърть на XII в., когато и Асеновци начеватъ своята строителна политика, водена отъ тѣхнитѣ наследници дори до последнитѣ години на XIV в. Къмъ този периодъ трѣбва да се отнесе и мозаичната живопись на църквицата № 5.

Поискаме ли, обаче, да опредѣлимъ по-точно нейниятъ произходъ, ние трѣбва да я поставимъ редомъ съ мозаичнитѣ паметници приблизително отъ сѫщата епоха. При това сравнение още на пръвъ погледъ става ясно, че по характеръ нашата мозаика стои далечъ отъ паметницитѣ отъ втората половина на XIII и XIV в., когато въ мозаичното изкуство се настаняватъ особености, които довеждатъ до произведения, различни по стилъ отъ онѣзи презъ епохата на художествения разцвѣтъ въ Византия. Въ търновскитѣ мозаики ние не намираме червеникаво злато (вследствие на червена смалта), груби и едри кубчета, черенъ или шоколаденъ контуръ, нечисти, невизантийски цвѣтове, обилие на сивъ шиферъ, свѣтло-оливена карнация, сиви, сини, кафяви, червени, черни сѣнки и, най-после, заменена съ контурна рисунка безъ преходи и смекчения моделировка. Съ една дума, у насъ липсватъ всички ония особености, които отличаватъ мозаикитѣ презъ XIV в. — въ Кахрие Джами,[1]) Деисусъ и Благовещение въ Ватопедъ, Хилендарската икона на Св. Богородица и пр.[2])

[1]) O. Wulff, Altchristliche und byzant. Kunst, 591 сл.
[2]) Н. П. Кондаковъ, Памятники христіянскаго изкусства, 101, 104, 119.

Digitized by Google

Апсидната мозаика въ Серската митрополия, която представя Евхаристия и която произхожда отъ втората половина на XIII в.,[1]) стои сравнително по-близо до Трапезица съ своитѣ зелени полутонове, розови и бѣли свѣтлини на лицето и лилавъ тонъ въ коситѣ.[2]) Още по-голѣма е приликата, която ни откриватъ мозаикитѣ отъ XI и XII в., предимно тѣзи въ Никея,[3]) Дафни[4]) и Сицилия.[5]) Сѫщото жълтеникаво злато,[6]) сѫщитѣ дълбоки и разнообразни, но хармонични тонове съ богати нюанси. Въ Дафни и Никея тонътъ на външния контуръ варира споредъ околната срѣда и се свързва съ моделировката на лицето. Рѣзкитѣ контури на чертитѣ сѫ червени, както и у насъ, самата моделировка е пластична, споредъ положението и направлението на мускула, и се извършва главно съ помощьта на зеленикавитѣ тонове въ меки преходи. Цвѣтътъ на лицето се добива отъ бѣли, слабожълтеникави и розови кубчета въ два тона. Но покрай тѣзи общи черти, срещатъ се и много прилики въ детайлното изпълнение на лицето, а всичко това е достатъчно да опредѣли мѣстото на Търновскитѣ мозаики всредъ редицата отъ византийски паметници. Съ това и въпросътъ за произхода на църквицата № 5 може да се смѣта като решенъ въ смисъль, че тя трѣбва да се отнесе къмъ началото на Търновското царство или, съ други думи, още къмъ времето на Асеновци.

Mosaïques de Trapésitza (Tirnovo). — De la décoration en mosaïques à Tirnovo de l'époque du second royaume bulgare ne subsistent que quelques fragments mutilés trouvés lors des fouilles de la petite église № 5 sur la Ttapésitza, faites en 1900. De ce qui nous est parvenu, fragments de têtes de saints, fragments de vêtements ornés, on ne peut reconstruire non seulement une figure entière, mais pas même une partie tant soit peu achevée de figure (cf. fig. 106). Néanmoins ce qui reste peut nous donner une idée du caractère, de la technique et du style de ces mosaïques.

Par la technique, les mosaïques de Trapésitza offrent une analogie avec les mosaïques byzantines des XIe, XIIe, et XIIIe siècles. Les cubes sont posés sur une couche de ciment double: la couche inférieure, épaisse de 3-4 cm., se compose de chaux et de marbre pilé et est liée par de la paille, la

---

[1]) Н. П. Кондаковъ, Македонія, 154.

[2]) P. Perdrizet et L. Chesnay, La métropole de Serrès, Mon. Piot, X, 132.

[3]) O. Wulff, Die Koimesiskirche in Nikäa, Strassburg 1903, 322 сл.

[4]) G. Millet, Le monastère de Daphni, 166 сл.

[5]) А. Павловскій, Живопись Палатинской капеллы въ Палермо.

[6]) Срв. сѫщо за Киевската Св. София Кондаковъ, Рускія древности, IV, 130, и иконитѣ на Св. Георги и Димитри въ Ксенофъ, Кондаковъ, Памятники, 119.

Digitized by Google

couche supérieure, d'un épaisseur de 1 cm., est d'un ciment plus fin sans paille. Les mosaïstes ne se seraient pas servi d'esquisses coloriées détaillées faites sur le ciment. Les taches de couleur qu'on trouve sous les cubes et dans les joints proviennent d'une rapide esquisse à deux tons, rouge-orange et gris foncé, qui servait, d'un côté, à renforcer les contours faits au fusain et, d'un autre, à ne pas laisser blancs les intervalles entre les cubes.

La grosseur des cubes varie entre 1—15 mm. Les matériaux employés sont des plus divers. Les tons et les demi-tons saturés, foncés sont fournis par le smalte (bleu, brun, pourpre lilas, rouge, noir et vert), pour les tons clairs servent le marbre, le grès, le calcaire, la craie, l'argile. Les plus répandus sont les cubes de couleur or à nuance jaune (pour fonds, nimbes, ornements sur les vêtements, etc.).

Se basant sur leur analogie avec les fresques de Trapésitza et de Boïana, on peut conclure que ces fragments proviennent de compositions qui occupaient les parties supérieures des murs; la comparaison avec les monuments de la mosaïque byzantine du XIe au XIVe s. leur désigne une place parmis les meilleurs monuments byzantines du XIe et XIIe siècles. D'après cela, les mosaïques de Tirnovo doivent être rapportées à la fin du XIIe ou au commencement du XIIIe siècle.

Kr. Miateff.

Digitized by Google

Сребърни монети отъ Асѣня II и Георги I Тертеръ

Отъ Н. А. Мушмовъ

При посещението си на Бѣлградъ, Загребъ, Виена и Будапеща съ цель да прегледамъ, какви български монети се съхраняватъ въ музеитѣ на тѣзи градове, посетихъ и нѣкои частни колекционери. Както въ музеитѣ, тъй и у частнитѣ лица открихъ повечето вариянти отъ известнитѣ на менъ български монети. Само въ колекцията на моя приятель Д-ръ К. Щокертъ въ Виена, между другитѣ български монети, видѣхъ и две непознати сребърни монети, отъ които едната отъ Асѣня II, а другата отъ Георги I Тертеръ. Следъ завръщането ми въ България открихъ и други подобни монети отъ тѣзи царе. Описанието имъ давамъ тукъ по редъ.

1. Монети отъ Асѣня II.

1. **Лице:** Светецъ съ осѣнка около главата, облѣченъ въ фелонъ, въ долния край разгърнатъ, правъ, на среща, въ лѣвата си ржка държи евангелие, а съ дѣсната подава знаме съ дълга върлина на царь Асѣня, който е правъ, съ низка корона на главата, облѣченъ въ мантия, съ дѣсната си ржка поема знамето. Короната на царя е украсена съ висулки при ушитѣ. Въ полето въ лѣво изтритъ надписъ, въ дѣсно, отъ лѣво къмъ дѣсно, Ѧсєи. Наоколо зрънчестъ кржгъ.

Обр. 107.
Сребърна монета отъ Асѣня II.

Опако: Христосъ съ осѣнка около главата, седналъ на широкъ тронъ, на който облегалото стига надъ кръста, дветѣ му ржце сж прибрани въ скута, навѣрно държи евангелие; горе при главата му значитѣ ІС—ХС. И опакото е въ зрънчестъ кржгъ, частично запазенъ. Монетата е плоска, диам. 20 мм. Обр. 107.

2. Въ сбирката на Народния Музей открихъ другъ подобенъ екземпляръ, по-добре запазенъ. Той е както горния и на лицето, въ по-

Digitized by Google

лето въ лѣво и дѣсно има надписъ: А(с)ен ⸗ (буквата ь въ лѣво обърната). Опакото е сѫщото. Изображенията и на дветѣ страни сѫ въ зрънчестъ крѫгъ. Монетата е плоска, диам. 20 мм., 1·65 гр. Обр. 108.

3. Сѫщитѣ изображения, както при брой 1 и 2. Тукъ ясно личи, че царьтъ въ лѣвата си рѫка държи свитъкъ, а съ дѣсната поема знамето отъ светеца. Въ лѣво, отъ дѣсно къмъ лѣво, надписъ Асен ⸗ ; бук-

Обр. 108.
Сребърна монета отъ Асѣня II.

Обр. 109.
Сребърна монета отъ Асѣня II.

вата е е обърната и недовършена, или навѣрно тя е ѣ въ негативна форма, и слабо запазена. Буквата ь сѫщо е обърната. Въ дѣсно, отъ лѣво къмъ дѣсно, надписъ: Асен. Буквата а обърната. Буквата е, която изглежда недовършена, само съ срѣдната чъртица, навѣрно е ѣ слабо запазено. Монетата е плоска, продупчена, диам. 20 мм., 1·35 гр. Обр. 109. Тази монета е отъ последнитѣ придобивки на Народния Музей. За щастие надписътъ на лицето е добре запазенъ; тя решава въпроса и за другитѣ две монети, че тукъ е името на царя, Асѣнь.

2. Монети отъ Георги I Тертеръ.

1. **Лице:** Сѫщото изображение, както предидещето. Въ полето въ лѣво надписъ отъ лѣво къмъ дѣсно: Геѡргіе; въ дѣсно, сѫщиятъ надписъ. Тукъ надписътъ е разбърканъ, нѣкои букви сѫ обърнати на опаки, а буквитѣ рг сѫ въ лигатура и затова навѣрно следъ тази лигатура има точка и следъ нея продължаватъ буквитѣ іе. Образитѣ сѫ въ зрънчестъ крѫгъ.

Обр. 110. — Сребърна монета отъ Георги I Тертеръ.

Опако: Сѫщото изображение, както при брой 107. Тронътъ на Христа е съ високо облегало, което достига до шията му. Зрънчестиятъ крѫгъ е частично запазенъ. Монетата е плоска; диам. 20 мм. Отъ сбирката на г. Д-ръ К. Щокертъ въ Виена. Обр. 110.

2. Въ откупената за Нар. Музей колекция отъ В. Аврамовъ намерихъ една сребърна монета отъ Георги Тертеръ, подобна на по-горе

Digitized by Google

описания екземпляръ отъ г. Щокертъ. Разликата се състои въ това, че надписътъ и отъ дветѣ страни е правиленъ: Георгие, само втората буква г е наопаки и нѣма никаква лигатура. Върху монетата отъ музея царьтъ изглежда безъ корона и въ лѣвата си ржка държи свитъкъ, който при Щокертовата не личи. По всичко се вижда, че и тази монета е на Георги Тертеръ, само че отъ другъ печатъ.

Опакото е сѫщото. Монетата е плоска, продупчена на две мѣста, което доказва, че е служила за накитъ; диам. 20 мм., 1·80 гр., твърде добре запазена. Обр. 111.

Обр 111. — Сребърна монета отъ Георги I Тертеръ.

Обр. 112. — Сребърна монета отъ Михаилъ Асѣня.

Интересно е да се забележи, че и дветѣ монети на г. Щокертъ сѫ намерени по Адриатическия брѣгъ и притежательтъ имъ ги е откупилъ като бившъ морски капитанъ отъ Австрийската марина въ Спалато (Сплитъ). Намирането на български монети по Адриатическия брѣгъ може лесно да се обясни, като се знаятъ търговскитѣ сношения на България съ Венеция и Рагуза презъ срѣднитѣ вѣкове. Сега нека разгледаме по отдѣлно елементитѣ на всѣка една отъ въпроснитѣ монети.

Понеже буквата с върху Асѣновата монета отъ екземпляра на г. Щокертъ не е добре запазена, той приема, че тя е s, следователно, че надписътъ на монетата е латински, какъвто е и този на Михаилъ Асѣновитѣ монети. Обаче, отъ екземпляритѣ въ Народния Музей ясно личи, че тази буква е с, а не s, следователно надписътъ е български. Ако се приеме за вѣрно прочитането на надписа, както той е поставенъ върху монетата, разбърканъ и съ буквитѣ въ позитивна и негативна форма, не може да има никакво съмнение, че тѣзи монети сѫ на Асѣня II, а не на сина му Михаила, който сѫщо е носилъ и името Асѣнь.

Това мое мнение се подкрепва и отъ обстоятелството, че Михаилъ Асѣновитѣ монети, за които не може да става споръ, че сѫ вѣрно опредѣлени, сѫ съ латински надписи и между главитѣ на образитѣ отвесно сѫ поставени буквитѣ IPR (IMPERATOR) (обр. 112), които букви при

Digitized by Google

Асѣновитѣ монети липсватъ. Освенъ това въ надписа на последнитѣ монети е изключена всѣкаква възможность за прочитането на името MIXAHΛ или MIHOIL, както е въ Михаиловитѣ монети. И друга една сжщественa разлика има въ изображенията на еднитѣ и другитѣ монети, макаръ и да сж отъ еднакъвъ типъ и стилъ. Тя се състои въ това, че върху Асѣновитѣ монети царската фигура е представена съ низка корона на главата, украсена съ висулки при ушитѣ, до като сжщата фигура върху Михаиловитѣ монети е представена гологлава, безъ корона (обр. 112), по образеца на венецианскитѣ монети. Тронътъ на Христа, на опакото на монетата, е съ високо облегало, което стига до шията на Христа, както е и при венецияскитѣ монети и ония на Ирина съ Михаила, до като върху Асѣновитѣ монети облегалото на трона едва стига до надъ кръста на Христа. Следователно и по тѣзи мотиви въпроснитѣ монети не могатъ да се припишатъ на Михаилъ Асѣня. Монограмата отъ буквитѣ цр, която е характерна за българскитѣ царе и която се среща почти върху всички български медни монети отъ времето на Асѣня до Ив. Шишмана, липсва върху сребърнитѣ Асѣнови, тѣзи на Михаила и Г. Тертера. Върху българскитѣ сребърни монети тя се среща за пръвъ пжть върху монетитѣ на Ирина съ Михаила и продължава до Ив. Шишмана.

Интересенъ е и надписътъ върху Асѣновитѣ монети. Както видѣхме по-горе, буквитѣ ѧ и ѣ сж обърнати наопаки и недовършени, а другитѣ сж правилно поставени. И въ името Ѩсѣнь буквата ѧ е обърната наопаки. По мое мнение това трѣбва да се обясни съ недоглеждането на печаторѣзача. За него главната работа е била да представи образитѣ върху монетния печатъ, а надписътъ е считалъ за маловажна работа и последствията отъ това сж разбърканитѣ букви и неправилни надписи. Небрежното написване на надписитѣ е било система въ България, както и въ много случаи и въ Сърбия. Затова виждаме, че голѣма часть отъ българскитѣ и сръбскитѣ монети иматъ погрѣшни или разбъркани надписи. За българскитѣ монети ще приведа нѣколко примера. Така напр. върху монетитѣ на Михаилъ Асѣня е написано MIHOIL вместо MIXAIL; върху една монета отъ Нар. Музей отъ Константинъ Асѣня съ седнала фигура личи Ѩсѣнь, вмѣсто Ѩсѣнь; върху други монети отъ сжщия царь надписътъ е съвсемъ произволно поставенъ, съ разбъркани букви; върху меднитѣ монети отъ Светослава буквитѣ отъ надписа сж разбъркани и поставени въ позитивна и негативна форма; върху меднитѣ монети отъ сжщия царь съ образъ на конникъ надписътъ, макаръ

Digitized by Google

и въ хоризонталенъ редъ, почва отъ доле нагоре, за използуване на празното поле и съ произволни съкращения, като Θεορ вместо Θεοδορь; надписътъ върху монетитѣ на сжщия царь съ сина му Георги Тертеръ II сжщо е погрѣшенъ и безъ всѣкакъвъ редъ въ буквитѣ (написано е Γεωργρι вместо Γεωργι); буквитѣ отъ надписа на меднитѣ монети отъ Михаилъ Шишмана сж невъзможни и груби до неузнаваемость; надписътъ върху монетитѣ отъ сжщия царь съ сина му Ивана е разбърканъ и навсѣкжде личи Μιχαил, вмѣсто Μιχαиль. Сжщото е и съ монограмитѣ и буквитѣ върху монетитѣ на Ив. Шишмана.

Отъ горнитѣ цитати следва, че погрѣшностьта и разбърканитѣ букви въ надписа върху Асѣновитѣ монети нѣма нѣщо особено. Формата на буквитѣ върху тия монети е произволна и безъ аналогии. Напр. буквата ѕ въ думата Ѧсѣнь при Щокертовата монета е заета отъ гръцкото Σ, а буквата л е еднаква съ сжщата буква върху монетитѣ на сръбския кралъ Стефанъ Владиславъ I (1234—1241 г.),[1]) съвременникъ на Асѣня II (1218—1241 г.).

Трѣбва да забележа, че грѣшки въ надписитѣ на монетитѣ сж ставали и въ най-добритѣ епохи на монетното изкуство. Забравяни сж символи, пропущани сж букви или измѣствани една вмѣсто друга, и обръщани наопаки, както е случаятъ при Асѣновитѣ монети. Сжщо и въ гръцко и римско време печаторѣзачитѣ сж се обърквали и представяли цѣли надписи или отдѣлни букви въ негативна форма. Много грѣшки въ надписитѣ се срещатъ особено върху монетитѣ, сѣчени въ гръцкитѣ градове въ римско време отъ римскитѣ печаторѣзачи, които, като не знаели гръцки езикъ, често пжти вмѣсто гръцки букви, или заедно съ гръцкитѣ букви, примесвали и латински.[2]) Примѣри съ такива грѣшки могатъ да се наведатъ много. Това ме навежда на мисъльта, че печатитѣ на българскитѣ монети съ погрѣшни надписи и дето се срещатъ смесени български и гръцки букви, както е случаятъ съ Асѣновитѣ монети, дето, както видѣхме, вмѣсто буквата ѕ или ѣ е употрѣбена гръцката Σ, трѣбва да сж правени отъ гърци или въобще чужденци. И обстоятелството, че въ думата Асѣнь е употрѣбена буквата Σ вместо ѕ или ѣ, доказва, че печаторѣзачътъ е билъ чужденецъ, който не е билъ запознатъ съ българския правописъ. Допустимо е предположението, че за Асѣновото време между печаторѣзачитѣ е имало и чужденци.

[1]) Ljubić, Opis Jugoslavenckih novaca 1875, стр. 37 и табл. III 14.
[2]) Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines t. I стр. 921 сл.

Digitized by Google

Това мое мнение се отнася само за сребърнитѣ монети и то до Светослава, защото, както Асѣновитѣ, тъй и ония на Ирина съ Михаила, на Михаила самъ и на Георги Тертера иматъ чисто западенъ стилъ, докато Светославовитѣ и на другитѣ по-сетнешни царе иматъ характеренъ български стилъ.

За меднитѣ монети отъ сѫщата епоха съ голѣма сигурность може да се твърди, че тѣ сѫ сѣчени само отъ български майстори. Това личи отъ начина на работата и стилътъ. Ако се установи, че първитѣ български монети сѫ Асѣновитѣ, въ такъвъ случай още съ по-голѣмо основание може да се поддържа изказаното по-горе мнение; при това, като се има предвидъ и обстоятелството, че българскитѣ сребърни монети сѫ имали курсъ въ Византия, както и въ Венеция и Рагуза и затова тѣ сѫ приготвени по западенъ и отчасти византийски образецъ и стилъ.

Монетитѣ на Георги Тертера за сега сѫ единствени известни екземпляри отъ този царь и за голѣмо щастие тѣ сѫ твърде добре запазени. Върху монетата на Щокертъ надписътъ само въ лѣво е правиленъ и пъленъ Γεωργιε, а онзи въ дѣсно, който се състои отъ сѫщото име, е приспособенъ споредъ останалото празно мѣсто върху печата и небрежно е изработенъ. Това се вижда на пръвъ погледъ отъ буквата г, която е представена съвсемъ произволно, въ форма на буква т и долния край продълженъ на доле, за да заеме празното поле; буквитѣ εωρг сѫ обърнати наопаки, а само ιε сѫ правилни, въ позитивна форма. Значи и тукъ буквитѣ сѫ безсмислено разбъркани, а ρ и г сѫ въ лигатура и следъ последната следва точка. Обаче, монетата отъ музея е съ правиленъ надписъ и изглежда, че печатътъ е правенъ отъ по-опитенъ майсторъ. За небрежното отнасяне отъ страна на майстора — печаторѣзачъ къмъ надписа служи и обстоятелството, че върху монетитѣ и отъ дветѣ страни на образитѣ е поставенъ сѫщия надписъ съ името на царя Γεωργιε. Не може да се предполага, че името отъ страната на светеца означава Св. Георги, защото, преди всичко, въ надписа липсва титлата Св., която всѣкога придружава името на светеца и защото Св. Георги обикновено се представя като конникъ. Навѣрно, както върху Асѣновитѣ монети, тъй и върху тия на Г. Тертера светецътъ представя Св. Димитъръ, който е билъ патронъ на Асѣня II, и както това се вижда върху меднитѣ монети отъ този царь. Характерното върху тази монета е и това, че и тука царската фигура е представена съ низка корона на главата, а не гологлава, както е случая съ М. Асѣновитѣ и венецианскитѣ монети.

Digitized by Google

Че тази монета е на Георги Тертера I се вижда и отъ обстоятелството (освенъ името Гѡѵрги), че отъ този царь сж известни вече медни монети съ изображение на двуглавъ орелъ[1]) и че другъ български царь или венециянски владетель, отъ срѣднитѣ вѣкове, нѣма съ сжщото име. Монетитѣ на сръбския краль Георги Бранковичъ (1427—1456 г.)[2]) иматъ надписъ Гюьг или Гюрьгъ и титла Деспотъ или Господинъ; монетитѣ на Георги II Страцимировичъ (1385—1404 г.) сж или съ латински надписъ, или сж отъ съвсемъ другъ типъ и надписъ Гюрьгъ, Гѳрьгъ и пр.[3]) Следователно нашитѣ монети не могатъ по никакъвъ начинъ да се припишатъ на тѣзи владетели.

Сжщо не може да се допусне, че тази монета е на Георги Тертеръ II, синъ на Светослава, понеже, както е известно, той е царувалъ само една година (1322—1323 г.), та едва ли ще е ималъ време да сѣче монети. Освенъ това, съ класирането на тѣзи монети къмъ Асѣня II и Георги I Тертеръ се попълва една празнота въ българската нумизматика. До сега бѣха известни сребърни и медни монети отъ всички български царе отъ Светослава до Ив. Шишмана, а медни отъ Асѣня II до Ив. Шишмана.

Наистина, чудно бѣше, какъ е възможно синътъ на Асѣня II, Михаилъ (единъ слабъ и немощенъ царь), който е царувалъ единадесеть години, да е сѣкълъ сребърни монети, а великиятъ Асѣнь, който е царувалъ цѣли 23 години и на когото царството се е простирало отъ Охридското езеро до Дунава и Адриатика, да е нѣмалъ собствени монети. Сега се доказва, че и Асѣнь II е сѣкълъ действително монети. Навѣрно много Асѣнови сребърни монети сж минавали презъ ржцетѣ на мнозина, които боравятъ съ нумизматика, но поради особения редъ и погрѣшность на надписа, никой до сега не се е сетилъ за вѣрното прочитане на надписа и монетитѣ сж минавали за неопредѣлени, както е случаятъ и съ музейниятъ екземпляръ. Сжщото може да се каже и за монетитѣ на Тертера. Увѣренъ съмъ, че въ скоро време, като се прегледатъ и проучатъ въпроснитѣ тукъ монети на тѣзи царе, ще се открияъ и други подобни екземпляри.

Съ предметнитѣ тукъ монети се попълва серията и на сребърнитѣ монети отъ Асѣня II до Ив. Шишмана, съ изключение на сребърни мо-

[1]) Гл. моята статия „Нови бѫлгарски монети с двуглав орел“ въ Изв. на Бълг. Арх. Инст. I стр. 61 сл.

[2]) Ljubić, цит. сжч. стр. 174 – 179.

[3]) Ljubić, цит. сжч. стр. 184.

Digitized by Google

нети отъ Константинъ Асѣня, каквито до днесъ не сж открити. Ако се сжди отъ досегашнитѣ резултати за сребърнитѣ монети на българскитѣ царе, не може да се допусне предположението, че Константинъ не е сѣкълъ такива монети, когато той е сѣкълъ медни. Напротивъ, както всички други български царе отъ Асѣня II до Ив. Шишмана, тъй и Константинъ навѣрно е сѣкълъ и сребърни монети, но тѣ още не сж открити, както не бѣха открити до сега Асѣновитѣ и Тертеровитѣ, а не до отдавна и меднитѣ Константинови монети.

Monnaies d'argent d'Assen II (1218—1241) et de Georges Terter (1279—1292). Jousqu'à ces derniers temps, du roi Assen II n'étaient connues que des monnaies en cuivre. J'ai publié dans le dernier Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare (I 1921—1922, p. 61—67) les premières pièces connues, en cuivre aussi, du roi Georges Terter.

A Vienne en 1922, j'ai eu l'occasion de voir dans la collection de mon ami M. le Dr C. Stockert une pièce en argent d'Assen II et une autre de Georges Terter. A mon retour à Sofia j'ai été heureux de trouver dans le cabinet des médailles du Musée National une seconde pièce d'Assen II, identique à celle de M. Stockert, mais mieux conservée et une aussi de Georges Terter. Sur l'exemplaire d'Assen II du Musée de Sofia ainsi que sur celui de M. Stockert sur le champ du droit, du côté gauche, la légende n'est pas lisible. Dans le champ du côté droit on lit ѧсѣн en caractères slaves (fig. 107). La lettre ѧ est renversée, et la lettre ѣ ressemble à la lettre grecque Σ. La légende sur l'exemplaire de Vienne n'étant pas bien conservée, il y avait lieu à supposer que la lettre с dans le nom ѧсѣн est une ѕ, par conséquent la légende pourrait être écrite en latin, comme elle l'est sur les monnaies du fils d'Assen, Michel Assen (fig. 112). Cependant un second exemplaire acquis dernièrement par le Musée de Sofia avec la légende bien lisible ne donne lieu à aucun doute sur la forme slave ѧсѣнь ou ѧсѣнь (fig. 109).

Les pièces de Georges Terter sont du même type que celles d'Assen II. La légende Гѣѡргіѣ sur le droit est repetée dans le champ à droite et à gauche. Quelques lettres sur la pièce de M. Stockert sont renversées et d'autres en ligature (fig. 110). La légende en caractères slaves est une preuve que les monnaies ne sont pas vénitiennes malgré leur style. Parm les souverains bulgares seul le roi Georges Terter porte le nom de Georges,

Digitized by Google

sauf Georges II qui n'a régné qu'un an (1322—1323) est dont on ne connait pas de monnaies jusqu'à présent. Parmi les souverains serbes Georges Brancovitch (1427—1457) et Georges Stratzimirovitch (1385—1404) portent ce nom; cependant sur leurs monnaies figurent les légendes Господинъ ou Деспотъ, Гюръ ou Гюрьгъ. En outre la plupart des monnaies de G. Stratzimirovitch portent des légendes en caractères latins.

Par la découverte de ces pièces, la numismatique bulgare complète sa série de monnaies en argent et en cuivre de tous les rois bulgares, depuis Assen II jusqu'à Ivan Chichman, à l'exeption de pièces en argent de Constantin Assen (1257—1277), qui ne sont pas encore connues.

N. A. Mouchmoff.

Digitized by Google

Сѫщность и развитие на българската църковна архитектура

Отъ Андрей Протичъ

България, отъ създаването ѝ като самостоятелна държава на Балканския полуостровъ презъ 679 год. до днесъ, не можа да даде едно непрекѫснато развитие на своето строително изкуство. Безспирни войни съ съседитѣ ѝ, вѫтрешни междуособия, чужди нашествия и столѣтия на робства (подъ Византия отъ 1018—1187 год. и подъ турцитѣ отъ 1393—1879 год.) бѣха свързани съ разрушения и запрещения да се строятъ архитектурни монументални паметници, съ упадъкъ и денационализиране на чувството за оформяване на пространството.

Всѣки завоеватель, преходенъ или вѣковенъ, унищожаваше до основитѣ репрезантативнитѣ свѣтски постройки, а пъкъ нехристиянскитѣ нашественици и завоеватели — на първо мѣсто турцитѣ — и църквитѣ. Ето защо отъ епохата на първото българско царство (679—1018 год.) не сѫ известни и проучени никакви свѣтски постройки освенъ разкрититѣ чрезъ разкопки основи въ първата българска столица Плиска. Основитѣ отъ дворцитѣ на царскитѣ династии Асѣновци, Тертеровци и Шишмановци отъ второто българско царство въ Търново (1187—1393 год.) още не сѫ разкрити. Отъ замъцитѣ на българскитѣ боляри едва сѫ уцелѣли нѣколко руини съ нѣколкоетажни кули. Изцѣло запазена е кулата на Хреля отъ 1335 год. въ Рилския монастиръ. Единственитѣ запазили се три градски болярски кѫщи въ Търново рухнаха изцѣло презъ земле-тръса отъ 1913 год. Отъ църковната архитектура на първото българско царство сѫ останали неразрушени много малко паметници и то предимно въ Македония (църквитѣ на царь Самуила Св. Германъ отъ 993 год. при Преспанското езеро, Св. София и Св. Св. царь Константинъ и царица Елена въ Охрида отъ началото на XI в.; отъ сѫщото столѣтие църквата Св. Иванъ на морето и старата митрополия въ Месемврия, а отъ византийското робство — църквата-гробница отъ XI в. въ Бачковския монастиръ). Каквито значителни опустошения и да сѫ направили турцитѣ при завоеваването на България и презъ своето извънредно дълго, почти петвѣковно владичество надъ Българитѣ, все пакъ

Digitized by Google

отъ второто българско царство сѫ останали запазени доста значителенъ брой църкви; уцелѣли сѫ до наши дни и много руини, а чрезъ разкопки сѫ разкрити и много църковни основи. Отъ епохата на турското робство сѫ запазени, освенъ много църкви, и извънредно много свѣтски постройки. И то въпреки новитѣ вѣения на строителното изкуство, което следъ освобождението, при планиране на градоветѣ, унищожи много старинни сгради, особено въ голѣмитѣ центрове.

Презъ двете епохи на робството нито византийцитѣ, нито турцитѣ допускаха да се строятъ репрезантативни монументални свѣтски постройки. А турцитѣ бѣха запретили въздигането и на самостойни, немонастирски църковни постройки презъ първитѣ две столѣтия на робството на българския народъ.

Всѣко едно робство понижава строителната инициатива и националната творческа мощь на завоеванитѣ. Но докато въ Македония поробениятъ отъ византийцитѣ народъ запази столѣтия наредъ своята самостойна българска архиепископия въ Охрида и продължава да строи църкви до падането на цѣлия Балкански полуостровъ подъ турцитѣ; докато васални на турцитѣ български владетели продължаваха да строятъ предимно църкви и въ началото на турското владичество, съ време националното творчество пресъхна. Особено когато народътъ изгуби националното си самосъзнание и се чувствуваше само християнинъ, но не и българинъ, съ свое историческо минало и свои художествени традиции.

Въпреки тия робски периоди подъ византийци и турци, връзкитѣ между църковната архитектура на първото българско царство съ второто, и на това последното съ турското робство не бѣха унищожени. Типътъ на църковната архитектура на всѣка по-късна епоха бѣше проявенъ въ предшествувалата я епоха. Така, църквицата въ Патлейна (при Преславъ), построена къмъ самия край на IX вѣкъ отъ царь Симеона, царь Самуиловитѣ църкви Св. Германъ и Св. Св. Константинъ и Елена и Месемврийската църква Св. Иванъ на морето и старата митрополия отъ първото българско царство и църквата гробница отъ византийското робство въ Бачковския монастиръ сѫ предшественици на типа църковна постройка отъ второто българско царство; църквитѣ въ с. Велюса, въ монастира Св. Наумъ на Охридското езеро и въ Погановския монастиръ отъ второто българско царство сѫ предшественици на типа постройка отъ турското робство. А това показва, че никое отъ робствата не прекжсна, а само преустанови временно развитието на българската

Digitized by Google

църковна архитектура, не уби у българина до такава степень неговото чувство за традиционната форма на църковната постройка, че той да почне презъ настжпилия новъ свободенъ животъ или при съвземането си презъ робскитѣ години съ църковни постройки, които нѣматъ нищо общо съ предшествувалия робството свободенъ творчески животъ.

I.

Въпреки допирнитѣ линии на църковнитѣ постройки въ България отъ две съседни епохи на нейния политически животъ, всѣка една отъ тия три епохи — първото българско царство съ последвалото го византийско робство (679 — 1018—1187 год.), второто българско царство (1187—1393 год.) и турското робство (1393—1879 год.) — се характеризира съ различенъ типъ постройка. Презъ първото царство владѣе голѣмата дълга базилика; презъ второто — малката полубазиликална куполна или безкуполна църква; презъ турското робство — сравнително голѣмата монастирска църква съ странични апсиди (отъ северъ и югъ)

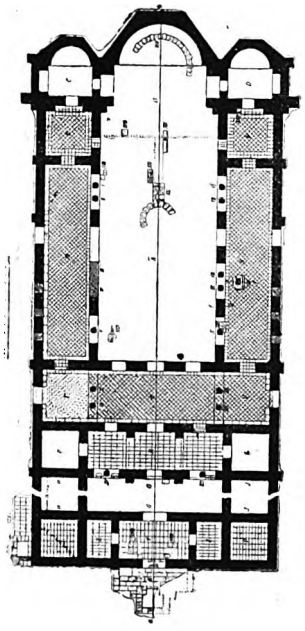

Обр. 113. — Базиликата въ Абоба (IX в.).

Тия три типа постройка се развиваха подъ три различни влияния. Дългата базилика подъ влиянието на предноазиятската архитектура; полубазиликалната куполна или безкуполна църква — подъ влиянието вече и на цариградската и солунска архитектура, а не само на предноазиятската (арменска) централна постройка; църквата съ апсиди отъ северъ и югъ — подъ влиянието на църквитѣ на голѣмитѣ атонски монастири, създадени презъ XI в. сжщо подъ влиянието на арменската архитектура.

Българската базилика отъ IX до XII в. е запазена въ твърде малко паметници (и то повечето като руини или разкрити чрезъ разкопки основи): голѣмата базилика отъ IX в. въ Плиска, първата столица на българитѣ (обр. 113); старата митрополия (обр. 114) и морската базилика (обр. 115) въ Месемврия, и дветѣ църкви отъ IX в.; Св. Ахилъ отъ X в. на островъ Преспа (обр. 116), Св. София отъ началото на XI в. въ Охрида и църквата Св. София (обр. 117) отъ времето на кръстонос-

Digitized by Google

нитѣ походи презъ XII в. Всѣка отъ тия църкви е тъй разнообразна, че тѣ всички биха могли да бждатъ обхванати само отъ единъ идеаленъ общъ типъ базилика, отъ който единичната прави известни отклонения. Въ такъвъ случай идеалната форма на българската църковна постройка отъ IX—XII в. би била: голѣма, извънредно импозантна базилика съ значителни измѣрения, отъ които доминирващето е дължината; съ три кораба и нартексъ (и атриумъ при базиликата въ Плиска); двуетажни тежки, върху кжси стълбове аркади, които разграничаватъ корабитѣ единъ отъ другъ (освенъ базиликата въ Плиска, дето това разграничение е постигнато чрезъ стълбове и колони); три апсиди (освенъ старата митрополия въ Месемврия и Св. София въ София), отвънъ жглести (освенъ Св. Ахилъ на островъ Преспа); квадратни или правожгълни пространства предъ апсидитѣ, респективно апсидата (освенъ старата митрополия въ Месемврия и Св. София въ Охрида); цилиндрически сводове (освенъ Св. София въ София, която е съ кръстати сводове, старата митрополия въ Месемврия и Св. Ахилъ въ Преспа); никакъвъ напреченъ корабъ (освенъ Св. София въ София); никакво кубе (освенъ Св. София, отчасти Св. Ахилъ въ Преспа и морската базилика въ Месемврия), седловидни стрѣхи надъ главния корабъ и нартекса и полегати надъ страничнитѣ кораби (освенъ Св. София въ Охрида, при която централниятъ корабъ и страничнитѣ кораби сж подъ единъ общъ седловиденъ

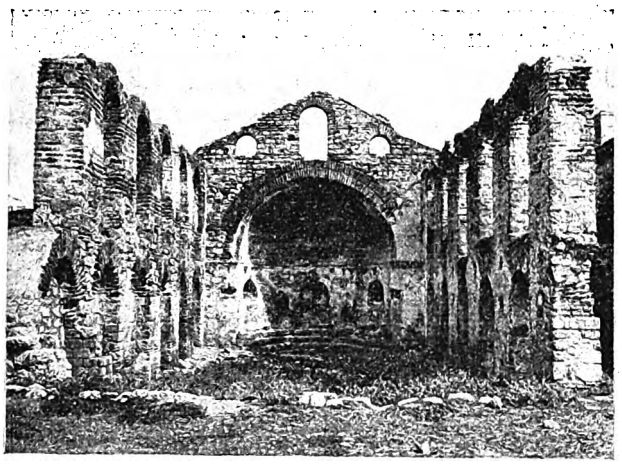

Обр. 114. — Старата митрополия въ Месемврия (IX в.).

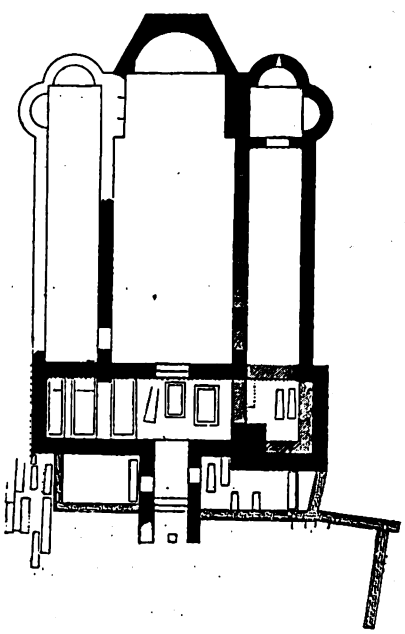

Обр. 115. — Морската базилика въ Месемврия (X в.).

Digitized by Google

покривъ); никаква вжтрешна скулптурна декорация, само мряморни иконостаси и тронове (освенъ базиликата въ Плиска, която завършва колонитѣ си съ римски капители, докарани отъ Nicopolis ad Istrum — Никюпъ до Търново).

Предпочитането, дадено презъ първия периодъ на българското строителство на голѣмата дълга базилика, се обяснява не толкова съ строенитѣ изъ българскитѣ земи голѣми, трикорабни (въ Хисаря, пловдивско, София, Плевенъ, Варна и пр.) и едноапсидни (Пирдопско, Варненско) базилики още отъ старохристиянско време до покръстването на българитѣ (866 г.). Даже не и само съ обстоятелството, че и черноморскитѣ и бѣломорскитѣ брѣгове на България и разпръснатитѣ изъ нея малоазиятски (арменски и сирийски) пленници и заселници улесняваха въ голѣма степень разпространението на предноазиятската църковна архитектура. Готовността да се възприеме и разшири това предноазиятско влияние отъ страна на българитѣ лежи въ обстоятелството, че тѣ, макаръ получили покръстването си отъ Цариградъ, съ който стоеха въ най-близки официални и интимни връзки, не възприеха лесно, а едва следъ столѣтия, главно къмъ края на своето първо царство и презъ своето робство подъ Византия, влиянието на европейскитѣ владения на византийската империя. До тогава българитѣ чувствуваха и съзнаваха не своето славянизиране, а своя турански произходъ. Това източно самочувство и това самосъзнание отвори широко вратитѣ на България за предноазиятско влияние, което изключи влиянието на цариградската централна куполна църква. А на българитѣ централната куполна постройка бѣше тогава тъй чужда, че даже построената презъ IX в. подъ арменско влияние Червена църква (близо до Перущица) остана сама за себе си, откжсната, макаръ да бѣ извънредно значителенъ примеръ за разпространението на арменската архитектура въ Европа. Това предноазиятско влияние се проявяваше най-вече по черноморското крайбрѣжие, въ Месемврия. Ето нѣколко примера. Старата митрополия е продуктъ на влияние отъ страна на базиликата отъ IX в. въ Аладжа Яйла (Мала Азия); отъ Месемврия сж минали влияния въ вжтрешностьта на Бъл-

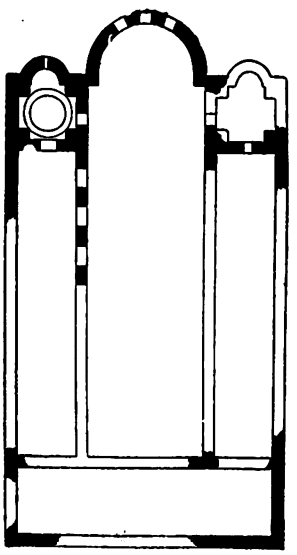

Обр. 116. — Самуиловата църква въ Преспа (X в.).

Digitized by Google

гария и морската базилика е повлияла върху Самуиловата голѣма църква въ Преспа. Непосредствени малоазиятски влияния има и въ вжтрешностьта на България: Охридската Св. София е подъ влиянието на Никейската Св. София.

Освенъ отъ старохристиянската базилика въ България, всѣка отъ българскитѣ базилики заема отъ предноазиятската църковна постройка както планове, въ които се въплотява строителната идея, така и отдѣлни форми, преди всичко разграничение на корабитѣ чрезъ дву-

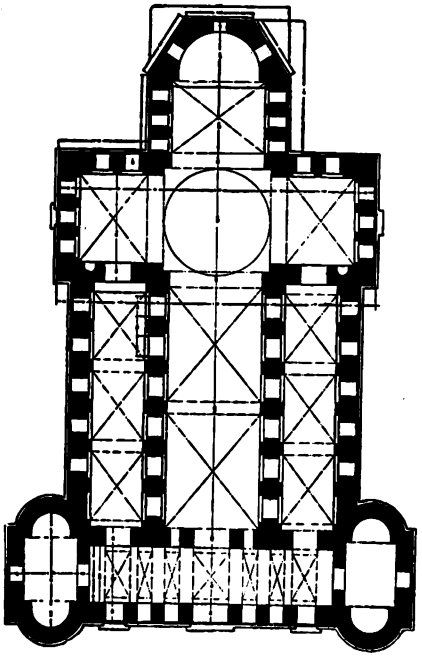

Обр. 117. — Св. София въ София (XII в.).

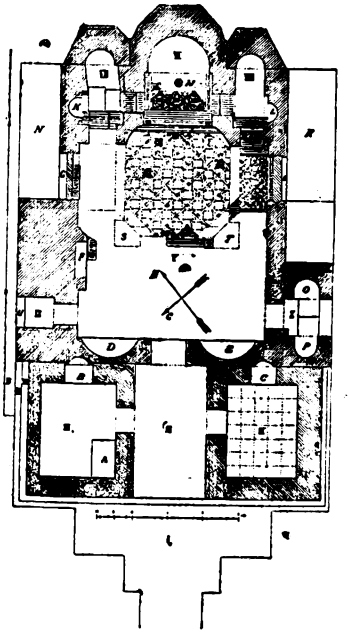

Обр. 118. — Църквата въ Патлейна (IX в.).

етажни аркади върху низки стълбове; цилиндрично засводяване на корабитѣ; квадратни или правожгжлни пространства предъ страничнитѣ апсиди; групиране стълбоветѣ два срещу два, въ изолирани квадрати, като да сж предназначени да носятъ кубе; многоетажность на фасадитѣ; слѣпъ централенъ корабъ, слѣпи прозорци, слѣпи арки; двуетажни малки апсиди, достигащи височината на централния корабъ и пр.

Колкото разнообразно и многостранчиво и да се прояви предноазиятското влияние върху всѣка отдѣлна българска базилика отъ IX—XII в. въ отношение на основния ѝ планъ и надстройката, въ разчленението и изрѣзването на маситѣ, въ начина на покриване, освѣтление и декориране, само ония заимствувани признаци трѣбва тука да бждатъ изтъкнати,

Digitized by Google

които обуславятъ развитието не само на българската, но изобщо на църковната архитектура. Такива признаци сж: квадратнитѣ и правожгжлни пространства между апсидитѣ и корабитѣ; разграничението на църквата въ три кораба чрезъ двуетажни, тежки, върху низки стълбове аркади; цилиндрическо засводяване на корабитѣ; кубета надъ пространствата предъ малкитѣ апсиди и многоетажность на фасадата.

Обаче значението на българската базилика за развитието изобщо на църковната архитектура не се ограничава само въ обстоятелството, че България, въ отношение на църковната постройка, стана една отъ най-важнитѣ посредници отъ Изтокъ (предимно предна Азия) къмъ Западъ. България по своето географическо положение бѣше и една арена, дето се сблъскаха източната и западната култура и създадоха въ отношение на църковната архитектура една единствена въ своя родъ църква, продуктъ на предноазиятски и романски архитектурни влияния (последнитѣ — презъ времето на кръстоноснитѣ походи).

Обр. 119. — Църквата Св. Германъ при Преспа (края на X в.).

Споменатитѣ по-горе признаци, заимствувани отъ предноазиятската архитектура, подготвиха условия за възприемане въ България най-сжщественитѣ признаци на романската архитектура: свързаната система, на която ядката по отношение на основния планъ е квадратътъ, образуванъ отъ пресичането на главния съ напречния корабъ, и по отношение на засводяването — кръстатия сводъ, съответствуващъ на тоя квадратъ и дължъ колкото два кръстати свода въ напречнитѣ кораби. Отъ стълкновението въ България на предноазиятската съ романската архитектура се създава въ София презъ XII в. църквата Св. София (обр. 117). Въ нея квадратътъ, образуванъ отъ пресичането на главния съ напречния корабъ, се помѣства единъ пжть къмъ апсидата, по единъ пжть на северъ и югъ въ напречния корабъ, три пжти на западъ въ главния корабъ и единъ пжть въ преддверието. Отъ романския стилъ е заетъ и кръстатиятъ сводъ, който обаче въ софийската църква Св. София не е прокаранъ тъй чисто, както въ романската архитектура. Надъ квадрата, образуванъ отъ пресичането на напречния съ главния корабъ, имаме въ софийската Св. София низко източно кубе върху пандантивъ; единичнитѣ квадрати на

Digitized by Google

истокъ къмъ апсидата и на северъ и югъ въ напречния корабъ сж засводени, както въ романскитѣ църкви, съ единични кръстати сводове; обаче, вмѣсто да имаме въ главния корабъ, на западъ отъ кубето, три кръстати свода, имаме само два, и за това въ всѣки напреченъ корабъ имаме, вмѣсто по шесть кръстати сводчета, само по три (обр. 117).

II.

Каквото разпространение и да доби предноазиятското влияние по отношение на българската църковна архитектура отъ IX—XII в., паралелно съ него се разпространяваше и влиянието на византийската култура съ своитѣ центрове Цариградъ и Солунъ. Отъ X в. нататъкъ това влияние се застжпи извънредно много между славянизуващитѣ се българи и даде своитѣ значителни резултати и по отношение на църковната постройка. Съградената къмъ самия край на IX в. отъ царь Симеонъ църквица въ Патлейна (обр. 118) до Преславъ, църквицата Св. Германъ (обр. 119) при Преспанското езеро, съградена презъ 993 год. отъ царь Самуила, църквата Св. Иванъ (обр. 121) и новата митрополия (обр. 125) въ Месемврия — и двете отъ XI в., — църквата Св.Св. Константинъ и Елсна въ Охрида (обр. 126) отъ XI в. и църквицата гробница (обр. 120), съградена презъ XI в. отъ грузинския князъ и византийски военачалникъ Григори Пакуриянъ въ Бачковския монастиръ (до Станимака) сж първитѣ представители на полубазиликалната — куполна или безкуполна — църква въ България. Тая постройка едва презъ второто българско царство (XII—XIV в.) завладѣва цѣлата българска църковна архитектура. Тази църковна сграда има съвършено другъ, напълно противоположенъ характеръ, отколкото голѣмата, мощна и импозантна българска базилика отъ IX—XII в. съ доминирващето измѣрение въ дължина, съ тритѣ рѣзко разграничени единъ отъ другъ ко-

Обр. 120. — Църквата-гробница въ Бачковския монастиръ (1084 г.).

Digitized by Google

раби и съ тежкитѣ, остро изрѣзани маси (околнитѣ стени и покриви, вѫтрешнитѣ двуетажни аркади и цилиндрични или кръстати сводове).

Не внушително, а интимно впечатление прави полубазиликалната църква съ своитѣ скромни, малки измѣрения. И не дължината е доминирващето измѣрение, а височината, усилена особено чрезъ кубе върху барабанъ и високичка основа, отъ която излизатъ еднакво голѣмитѣ рамене на гръцкия кръстъ, маркирани на четиритѣ или пъкъ само на две околни стени на църквата чрезъ фронтони (обр. 121 и 122). Двуетажнитѣ аркади върху низки стълбове и дебелитѣ колони при дългата и тежка базилика отъ IX—XII в. сѫ напълно отстранени въ еднокорабнитѣ безкуполни или куполни църкви или сѫ докарани до минимумъ: обикновено четири колони или стълбове въ трикорабнитѣ куполни или безкуполни църкви (обр. 124). Въ последния случай — когато полубазиликалната църква е трикорабна — нейната сѫщинска църква прави впечатление не на разграничено въ три кораба пространство, а на едно единно, цѣлостно квадратно помѣщение: тъй незначително разграничение въ 3 кораба предизвикватъ лекитѣ четири високички колони или стълбове и тъй тѣсни сѫ страничнитѣ кораби, съответствуващи на тѣснитѣ и дългички странични апсиди. Разкѫсването и разчленението на маситѣ е прокарано въ полубазиликалната църква не само въ отношение на подпорки, но и въ отношение на сводове, покриви и външни стени. Разкѫсването на засводяването е предизвикано преди всичко отъ кубето. То е, което разкѫсва по на две части цилиндричнитѣ сводове и надъ централния и напречния кораби. Нартексътъ е покритъ съ цилиндриченъ сводъ, паралеленъ на свода на напречния корабъ. Останалитѣ части — надъ страничнитѣ кораби — съ цилиндрични сводове, паралелни на този надъ главния корабъ и разкѫсани на две части отъ перпендикулярния къмъ тѣхъ сводъ надъ напречния корабъ.

Обр. 121. — Църквата Св. Иванъ въ Месемврия (XI в.).

Digitized by Google

Една отъ най-разчлененитѣ маси е покривътъ на полубазиликалната куполна постройка. Равнорамениятъ гръцки кръстъ, въ чиято срѣда се издига барабанното кубе, е съ седловидни стрѣхи и въ своитѣ четири крайща съ фронтони (обр. 121 и 122). Частитѣ надъ малкитѣ кораби сж съ наведенъ покривъ, нартексътъ е съ седловиденъ покривъ, кулата — съ четиристененъ покривъ, а кубето (респективно кубетата) — съ многостененъ покривъ.

Обр. 122. — Църквата Св. Климентъ въ Охрида (1295 год.).

Околнитѣ стени сж разчленени чрезъ прозорци, ниши и слѣпи арки, които много често сж нѣколкоетажни. Къмъ разчленението на маситѣ допринася много и външната украса на стенитѣ, която, било като смѣна на редове тухли съ редове камъни, било като инкрустирани разноформени глинени, разноцвѣтно гледжосани тржбички въ джговидни или прави линии, и други геометрични форми и скулптурни каменни украси, придава на църквата изгледъ въ голѣмъ размеръ мозаиковиденъ (обр. 123).

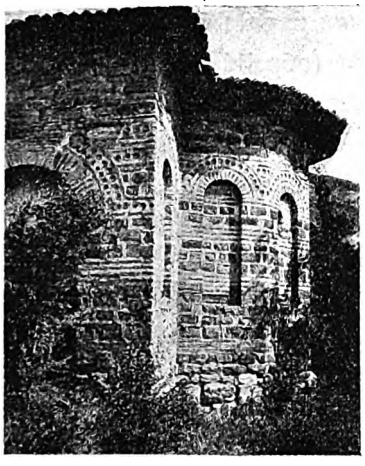

Обр. 123. — Църквата Св. Димитъръ въ Търново (XII в.).

И тази църковна постройка, която се разви въ България предимно следъ бавния, но безспиренъ упадъкъ на византийската империя и нейното разпокжсване, особено следъ завземането на Цариградъ презъ 1204 год отъ кръстоносцитѣ, притежава едно извънредно голѣмо разнообразие. То се дължи въ значителна степень и на личния вкусъ на царя и боляритѣ. Толкова повече, че тия църкви много често не сж били обществени молитвени домове, а частни на царя или на нѣкой боляринъ, даже църкви-гробници. (На това обстоятелство се дължи извънредно малкия обемъ на нѣкои отъ църквитѣ).

По своето вжтрешно разпредѣление тия църкви сж едно или трикорабни постройки съ или безъ кубе. Безкуполнитѣ сж малки, базили-

Digitized by Google

кални, безъ напреченъ корабъ. Еднокорабнитѣ, често безъ преддверие (църквитѣ на Трапезица), сж покрити съ седловидни стрехи; трикорабнитѣ иматъ своя централенъ корабъ високо издигнатъ надъ страничнитѣ кораби; той е снабденъ съ фронтони отъ истокъ и западъ (новата митрополия въ Месемврия, обр. 125). Еднокорабнитѣ безкуполни полубазиликални църквици сж понѣкога съ кжсъ напреченъ корабъ и фронтони на северъ и югъ (обр. 126). Еднокорабнитѣ куполни църкви поддържатъ своето кубе само чрезъ четири арки (обр. 127) и

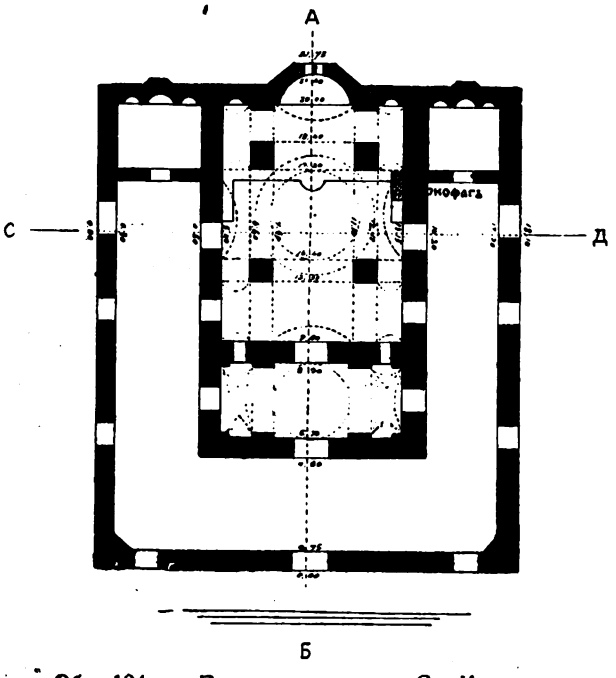

Обр. 124. — Планъ на църквата Св. Климентъ въ Охрида (1295 год.).

често сж безъ преддверие и предапсидно пространство и даватъ идеална форма на равнорамененъ гръцки кръстъ съ съвършено кжси рамене. Къмъ тия църкви спадатъ и такива, които поради голѣмото си предапсидно пространство и преддверието си получаватъ форма на дълга въ форма на латински кръстъ базилика съ кубе (обр. 117). Най-разпространениятъ и най-разнообразниятъ типъ църкви сж трикорабни, съ напреченъ корабъ, съ кубе надъ квадрата, полученъ отъ пресичането на еднакво дългитѣ централенъ и напреченъ кораби и маркиранъ отъ 4 колони или стълбове. Често тая църковна постройка има форма на кубъ съ високо цилиндрично кубе (обр. 128), а разпространени сж и подобни църковни постройки съ нѣколко кубета или само едно кубе и кула (обр. 129).

Къмъ една отъ най-характернитѣ, макаръ чисто външни особености на полубазиликалнитѣ куполни или безкуполни църкви е, че тѣ често сж строени по нѣколко десятки почти една до друга върху едно сравнително малко пространство. Такива гнѣзда отъ подобни църкви имаме въ Търново (въ Асѣновата махала и на Трапезица), Месемврия, Варошъ при Прилепъ, Охрида и пр. Къмъ полубазиликалнитѣ църкви спадатъ и двуетажнитѣ

Digitized by Google

църкви-гробници: църквицата отъ XI в. въ Бачковския монастиръ (обр. 120), Асѣновата църква отъ XIII в. при Станимака и църквата Св. Пантелеймонъ въ с. Бояна до София отъ XIII в. Долнитѣ етажи на първата и третата църква сѫ служили за гробници. Не може още да се установи съвършено сигурно, за какво е служилъ долният етажъ на Асѣновата църква, която е била крепостна църква. Този доленъ етажъ, за подъ на който служи неравна скала, е билъ може би складъ за хранителни и бойни припаси презъ размирнитѣ времена на кръстоноснитѣ и византийско-българскитѣ борби, когато околното население е дирило убежище въ църковния дворъ, който чрезъ високи стени е билъ съвършено самостоятеленъ и изолиранъ отъ близката Асѣнова крепость.

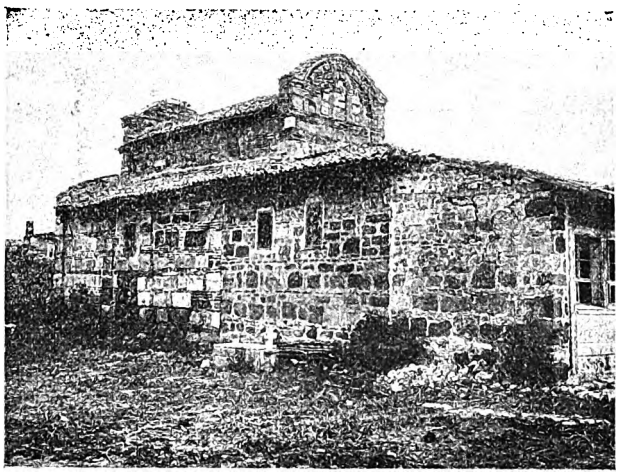

Обр. 125. — Новата митрополия въ Месемврия (XI в.).

Не по сѫщността на своята форма, която ще да е била като на църквитѣ въ атонскитѣ монастири, а по своята инкрустирана външность ще да е принадлежала къмъ църквитѣ на второто българско царство, т. е. къмъ полубазиликалнитѣ куполни църкви, и църквата на Рилския монастиръ, съградена презъ 1335 г. и унищожена презъ 1833 г. Поне доколкото може да се сѫди отъ построената въ края на първата третя на XIV в. и все още напълно запазена пететажна кула, издигната отсѫснато, но наблизо до църквата. Тая кула съ църквица въ най-горния — петия — етажъ, спада, по своята външна декоративна украса — една отъ най-характернитѣ и неминуеми особености на полубазиликалната куполна църква и кулитѣ ѝ — къмъ стила на тия последнитѣ църкви.

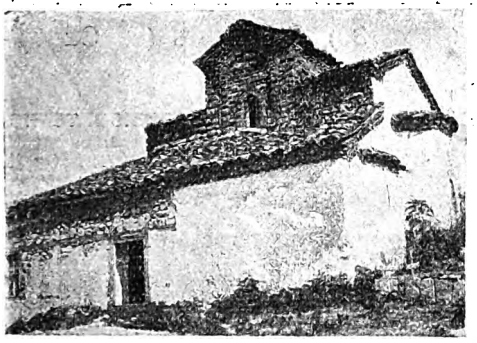

Обр. 126. — Църквата Св. Константинъ и Елена въ Охрида (XI в.).

Digitized by Google

И при кулата на Рилския монастиръ имаме редуване на тухли и камъни, геометрически орнаменти отъ тухли и други инкрустации, а сжщо и слѣпи тухлени арки, по протяжение отъ основата на кулата до най-горния й край. Освенъ това самата църквица въ петия етажъ на кулата е квадратна постройка, чието низко кубе почива и отъ четиритѣ страни върху вписани въ околнитѣ стени дълги, низки ниши, завършващи къмъ кубето съ полукубе.

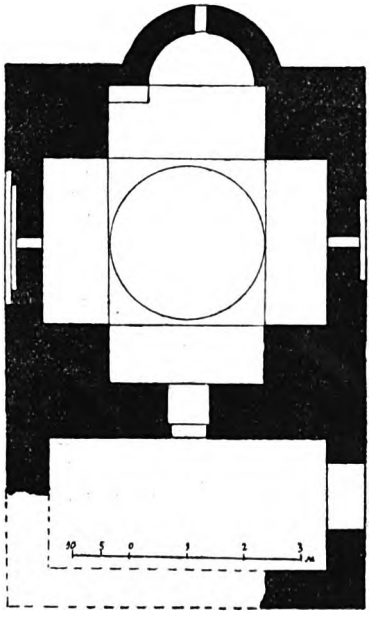

Обр. 127. — Планъ на старата църква въ Никополъ (XII в.).

III.

Както полубазиликалната куполна или безкуполна постройка имаше свои представителки въ България две столѣтия преди тя да завладѣе напълно архитектурата на второто българско царство, тъй още презъ XIV в. бѣха издигнати въ България първитѣ постройки отъ оня типъ, който едва отъ XVII в. нататъкъ доби най-голѣмо разпространение между подпадналия подъ вѣковно робство български народъ.

Атонскиятъ църковенъ типъ намери значително разпространение изъ българскитѣ земи още презъ XIV в., напр. съ църквитѣ на монастиритѣ Велюшки, струмишко (обр. 130), Св. Наумъ (на Охридското езеро) и Погановски (обр. 131).

Най-сжществениятъ признакъ на този типъ почти изключително монастирски църкви е увеличението на предолтарното пространство и чрезъ апсиди отъ северъ и югъ, и то даже и при много малки монастирски църкви (напр. въ Планиничкия монастиръ до Цариброд). А пъкъ най-сжществената връзка на тоя типъ църковнътъ постройка съ предшествувалия типъ църковна постройка е начинътъ на покриването. При църквата на монастира Св. Наумъ кубето почива върху висока квадратна основа съ фронтони. Сигурно и унищожената презъ 1833 год. църква на Рилския монастиръ, съградена презъ 1335 год., е имала най-малко и тая особеность. Тая връзка е още по-голѣма при църквитѣ на Погановския монастиръ отъ края на XIV в.

Както по голѣмина, тъй и по барабанно кубе, кръстосване (пресичане) на двата цилиндрически свода, кула и строежъ, въпреки неговата

Digitized by Google

грубость, църквата и на Погановския монастиръ (обр. 131) би могла да спадне пакъ къмъ куполнитѣ еднокорабни постройки отъ второто българско царство. Сжщественото различие лежи въ обстоятелството, че не кубето, а кулата е базирана върху квадратъ, полученъ отъ пресичането на два кжси цилиндрични свода съ фронтони отъ западъ, северъ и югъ, и главно, че отъ северъ и югъ на кубето сжщинската църква е уголѣмена съ още две апсиди. Именно въ това последното обстоятелство се проявява влиянието на атонскитѣ монастирски църкви.

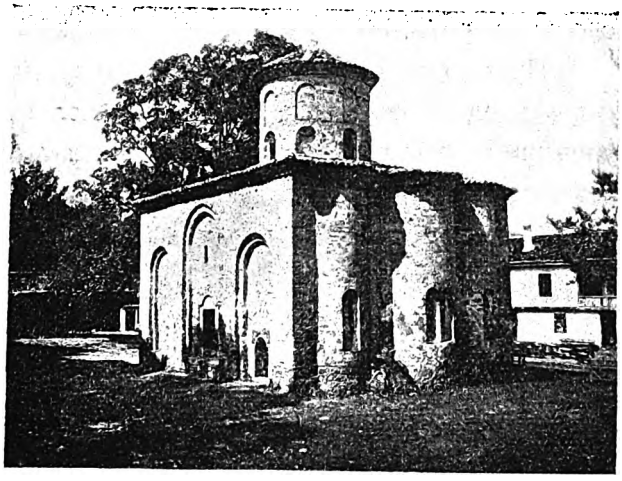

Обр. 128. — Църквата въ Земенския монастиръ (XII в.).

Отъ тогава това влияние владѣе безъ изключение цѣлата най-значителна монастирска църковна архитектура на България презъ турското робство, па даже и следъ освобождението ни. Дветѣ първи столѣтия на това робство — XV и XVI в. — презъ които турцитѣ бѣха почти запретили на българитѣ да строятъ църкви, отчужди и откжсна народа отъ по-раншния типъ църковни постройки. Нѣщо повече. Българитѣ подъ турското робство преживѣха едно пълно изгубване на националното чувство и самосъзнание. Не вече като българи, а само като християни се чувствуваха и самосъзнаваха тѣ (въ това се състоеше единственіятъ конфликтъ тогава между владелци турци и завладени българи). Изъ националната паметь на бъл-

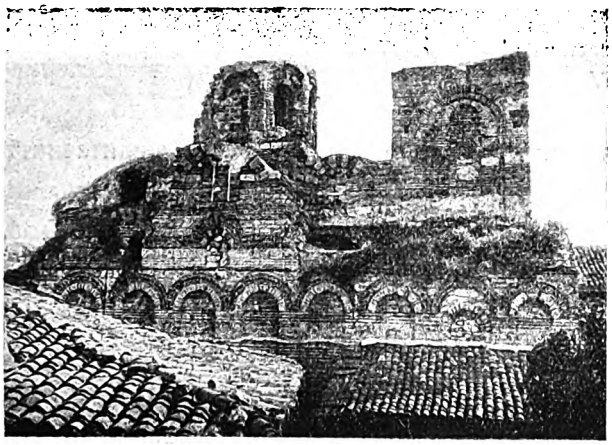

Обр. 129 — Църквата Св. Пантократоръ въ Месемврия (XII в.).

Digitized by Google

гаритѣ бѣше изчезнала безследно не само каква и да е художествена традиция, а изобщо всѣка следа за нѣкогашното тѣхно мощно и велико минало като самостоятелна държава съ свои царе, раздрусвали балканския полуостровъ и застрашавали сжществуването на всички съседни народи.

Презъ тая епоха на най-тъмно политическо и духовно робство, която продължава повече отъ две и половина столѣтия, единственото упование и утѣха на народа и единствената спасителка отъ пълното му изчезване бѣ — наредъ съ езика и обичаитѣ му — неговата православна християнска религия. Седалище и източникъ на тая религия бѣха българскитѣ монастири, пръснати изъ цѣла България. Два отъ атонскитѣ монастири бѣха съ българско монашество. Отъ тия монастири се пренесе отново новиятъ типъ църковна постройка презъ XVII в., когато турската империя бѣ сравнително умиротворена и населението дошло до благосъстояние. Но до като до втората третя на XIX в. молитвенитѣ домове, строени отъ църковнитѣ общини, бѣха малки и прихлупени, освенъ въ села и градове съ известни султански привилегии, църквитѣ изъ българскитѣ монастири вземаха значителната голѣмина на дългата базилика съ три кораба, разграничени единъ отъ другъ съ колони и стълбове.

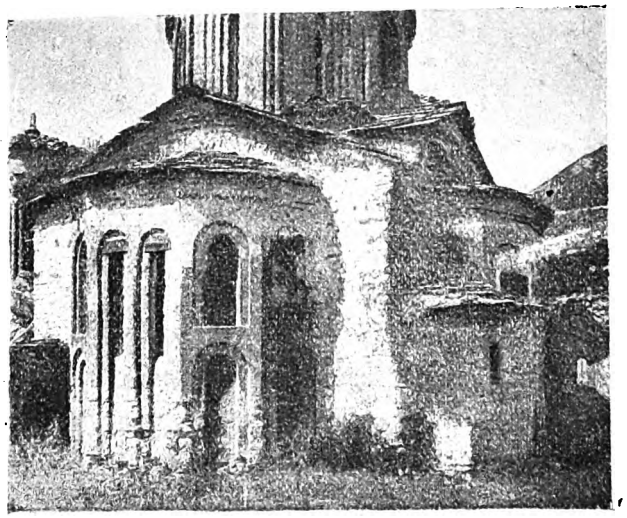

Обр. 130. — Църквата въ монастира въ Велюса, Струмишко (XIV в.).

Най-значителнитѣ отъ тоя типъ църковни постройки сж. църквата Св. Троица въ Бачковския монастиръ отъ 1604 год. и църквата Св. Иванъ Рилски въ Рилския монастиръ отъ 1833—37 год.

Бачковската църква, съ значително предапсидно пространство, продължено и въ страничнитѣ кораби, е съ грамадно, подържано съ 4 колони барабанно кубе. Съ странични апсиди завършва напречниятъ корабъ, който отъ северъ и югъ (а централниятъ корабъ отъ истокъ) е

Digitized by Google

съ рѣзки фронтони, подъ тѣхъ извити стрѣхи. Въ тия фронтони все още се проявява влиянието на архитектурата отъ второто българско царство.

Вече северната и южна апсиди сж били наложени и на българската монастирска църква отъ обстоятелството, да се постигне едно уголѣмяване на църквитѣ, които е трѣбвало да дадатъ мѣсто на значителния брой монаси. Монастирски църкви, посещавани отъ голѣмъ брой богомолци, макаръ само въ дни на голѣми празници, сж били още повече уголѣмени и чрезъ квадратни параклиси, както намираме това въ Рилския монастиръ.

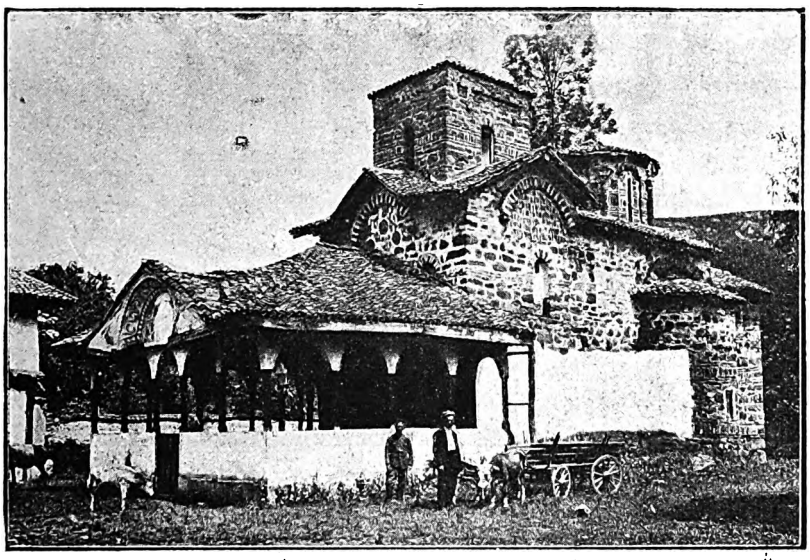

Обр. 131. — Църквата въ Погановския монастиръ (XIV в.).

Църквата Св. Иванъ Рилски (обр. 132 и 133) въ Рилския монастиръ е най-голѣмиятъ издигнатъ не само въ България презъ епохата на турското робство молитвенъ домъ (дължина 35 м., шир. 27 м., вис. 29.25 м.), но изобщо въ цѣлата турска империя презъ първата половина на XIX в. Църквата е трикорабна, съ стълбове, триапсидна, съ голѣмо предапсидно пространство, съ апсиди и отъ северъ, и отъ югъ, съ два квадратни параклиса, съ сводове цилиндрични и кубета. Въ своята вънщность църквата едва-едва запазва известни следи отъ църковнитѣ постройки на двете по-раншни епохи на свободенъ държавенъ животъ. Освенъ дълги слѣпи арки и квадратнитѣ основи на кубето, нито следа отъ нѣкогашнитѣ разчленения на стенитѣ, главно на покрива. За да се изтъкне доминиращето измѣрение — височината — усилена и безъ това чрезъ ви-

Digitized by Google

сокитѣ барабанни кубета, църквата има по околнитѣ си стени извънредно много ржбове. Освенъ това — извънредно много прозорци, които придаватъ и на външностьта и на вѫтрешностьта на църквата една лжчезарность, каквато бѣше църквата за поробения народъ като носителка на свѣтлина въ духовно отношение и политическо самосъзнание и самочувствие. Този типъ църковна постройка бѣ тъй популяренъ, че нейната форма бѣ давана още въ XVII в. и на малки сребърни дарохранителници.

По типа на атонската църковна постройка (съ апсиди отъ северъ и отъ югъ) сѫ издигнати всички по-голѣми или по-малки църкви изъ

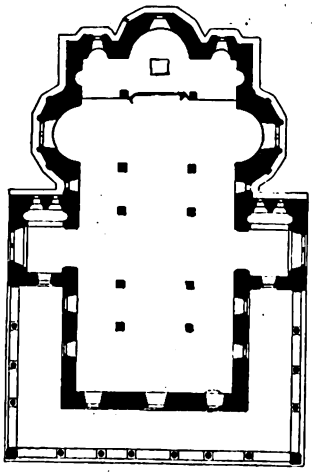

Обр. 132. — Планъ на църквата въ Рилския монастиръ (1833 г.).

Обр. 133. — Църквата въ Рилския монастиръ (1833—1837 год.).

българскитѣ монастири, даже когато влиянията сѫ идвали вече не отъ югъ, а отъ северъ, напр. църквата въ Преображенския монастиръ при Търново, съградена къмъ края на първата половина на XIX в. подъ влияние на ромънската архитектура.

Обаче къмъ срѣдата на второто тридесетолѣтие на XIX в. заробениятъ отъ турцитѣ български народъ започна да възмѫжава въ своето самосъзнание. Групиранъ около своитѣ училища и църкви, но все още не дорасналъ за по-бурна проява на национална независимость, българскиятъ народъ изтъкна като пръвъ свой идеалъ независима национална църква. Подъ натиска на това движение турцитѣ бидоха принудени да допуснатъ на българскитѣ църковни общини да могатъ да строятъ църкви вече въ значителни размѣри. Почти въ всички по-голѣми градове и по-будни села бидоха съградени църкви, особено

Digitized by Google

слѣдъ 1840 год. За тѣхенъ образецъ послужи църквата на Рилския монастиръ, като не заемаха отъ нея само страничнитѣ — отъ северъ и югъ — апсиди и параклиси. И понеже турцитѣ запретиха една висока и разкошно разчленена и украсена външность, повечето отъ тия църкви сѫ едва съ половина отъ височината си надъ земята. По-късно турцитѣ отстѫпиха отъ това запрещение и по отношение външната репрезантативность на църковната сграда. Колкото низки и скромни и да изглеждаха тия църкви въ своята външность, толкова вѫтрешностьта имъ бѣ декоративно украсена съ най-голѣма и великолепна разточителность, която въ много църкви съперничи съ вѫтрешната украса на църквата на Рилския монастиръ. Нѣщо повече. При нѣкои отъ тия църкви вѫтрешното архитектонично разпредѣление е отъ едно извънредно просто изисквано художествено въздействие (църквата Св. Богородица въ Т.-Пазарджикъ).

Новото време, настѫпило за България следъ освобождението ни презъ 1879 год., все още държи за църковната постройка, създадена следъ 1840 год. по подражение на църквата на Рилския монастиръ.

L'architecture religieuse bulgare. — L'architecture religieuse bulgare présente, depuis la conversion des Bulgares au christianisme en 864 jusqu'à la délivrance du joug turc en 1879, trois types de construction: 1. le type de la grande basilique (IXe au XIIe s.), 2. la petite église mibasilicale à coupole (fin du IXe au XIVe s.), 3. le type basilical du Mont Athos (XIVe au XIXe s.).

1. La basilique bulgare ne nous est conservées qu'en un très petit nombre de monuments, la plupart en état de ruines ou fondements découverts par des fouilles (fig. 113—117).

Les différences que présentent chacune de ces églises sont si grandes, que leurs plans ne sauraient être rapportés qu'à un type abstrait de basilique avec une ou plusieurs déviations pour chaque cas particulier. Cette forme idéale serait alors celle d'une imposante basilique de grandes dimensions avec prédominance de la longueur, avec deux étages de lourdes arcades sur piliers trapus séparant les nefs; à trois absides polygonales à l'extérieur; avec espace carré ou rectangulaire (s o l e a) devant les absides, resp. l'abside; avec voûtes en berceau, pas de transept (Ste Sophie à Sofia en a un), pas de coupole (à l'exception de Ste Sophie de Sofia), pas de décoration sculptée à l'intérieur, rien que des iconostases et trônes en marbre.

L'existence du type de la grande basilique construite en longueur est due non seulement à l'influence de la grande basilique à trois nefs datant de l'époque d'avant la conversion, mais aussi à d'influences anatoliennes d'après cette date, propagées par les villes du littoral ainsi que par les co-

Digitized by Google

lons et prisonniers venus d'Asie Mineure, en premier lieu de Syrie et d'Arménie. C'est pourquoi la construction constantinopolitaine à plan central resta étrangère aux bulgares et l'église dite l'Eglise Rouge, près de Pérouchtitza, construite au IXe s. sous des influences arméniennes, reste isolée. Les apports asiatiques préparent les conditions nécessaires pour que le caractère fondamental de l'architecture romane, le système lié, puisse être transplanté. Le croisement du système architectural anatolien et celui de l'architecture romane produisit au XIIe s. l'église de Ste Sophie à Sofia (fig. 117).

2. L'influence de la civilisation byzantine, dont les principaux centres étaient en ce moment Constantinople et Salonique, se répandit du IXe au XIIe s. La chapelle du roi Siméon à Patléïna prés de Preslav de la fin du IXe s. (fig. 118), la chapelle de St Gherman à Prespa du XIe s. (fig. 119) et la chapelle-ossuaire édifiée au XIe s. par Grégoire Pacourianos au monastère de Batchkovo près de Stanimaka (fig. 120) sont les premiers représentants en Bulgarie de l'église mibasilicale à coupole ou sans coupole qui sera la forme prédominante à la fin du XIVe s. et se distingue en tous points de la grande basilique. Au lieu de l'impression de grandeur que produisait la basilique, les modestes dimensions de l'église mibasilicale donnent la sensation de quelque chose d'intime. Ce n'est plus la longueur qui prédomine, mais la hauteur, renforcée surtout par la coupole sur tambour où s'embranchent les bras égaux de la croix grecque terminée aux façades par des frontons (fig. 121 et 122). Les deux étages d'arcades latérales de la basilique manquent complètement dans les constructions à une nef qu'elles aient ou non de coupole ou sont réduites le plus souvent à 4 colonnes ou piliers dans les églises à trois vaisseaux (fig. 124). Les murs extérieurs ainsi que les arcs et la toiture présentent une grande diversité de lignes. Outre par les fenêtres, la monotonie des murs extérieurs est rompue par les niches, les arcades aveugles quelquefois en plus d'un étage; le décor extérieur est dû à l'alternance de rangs de briques et de pierres, à l'incrustation de tubes d'argile émaillée de diverses couleurs et rarement à la pierre sculptée (fig. 123).

Cette forme de construction réligieuse est d'une grande diversité, qui est due en grande partie au gout personnel du roi et de ses seigneurs, d'autant plus que ces églises très souvent n'ont été que des chapelles sépulcrales, ce qui explique les dimensions exigues de certaines d'entre elles.

Le type le plus répandu et présentant en même temps le plus de diversité est celui de l'église à trois nefs et transept, avec colonnes ou piliers ou avec coupole et tour (fig. 128 et 129). Quelquefois les églises sont à deux étages. Une des particularités caractéristiques de ces églises est le fait que souvent elles ont été édifiées en nombre considérable l'une auprès de l'autre, sur un espace restreint, comme à Tirnovo, Messemvria, Varoch près de Prilep, Okhrid, etc.

3. Le type basilical du Mont Athos qu'on rencontre dans les terres bul-

Digitized by Google

gares dès le XIVe s. trouva une plus grande extension seulement dès le XVIIe s., c'est-à-dire après que le gouvernement turc eut permis au peuple soumis de construire des églises et en premier lieu des églises conventuelles (fig. 131). Ce qui distingue ce type c'est l'augmentation de l'espace devant l'abside par l'adjonction d'absides au nord et au sud, même dans les cas où l'église est de très petites dimensions, par exemple au monastère de Planinitza, près de Tzaribrod.

L'église de Saint Jean de Rila (fig. 132 et 133), au monastère du même nom, est la plus grande église (long. 35, larg. 27, haut. 29·5 m.) construite pendant l'époque de la servitude sous les Turcs non seulement en Bulgarie, mais dans toute l'étendue de l'empire pendant la première moitié du XIXe s. Elle est à trois nefs séparés par des colonnes, à trois absides, avec grandes travées au-devant d'elles, avec, au nord et au sud, absides-chœurs et chapelles carrées, voutée en berceau et avec coupoles. Dans son extérieur elle garde à peine quelques traces des deux époques précedentes: notamment longues arcades aveugles et la base carrée de la coupole. Les nombreuses fenêtres donnent à son extérieur un air de légereté et beaucoup de lumière à l'intérieur. Ce type de construction était si répandu que sa forme a était donnée aussi à de petits reliquaires en argent.

André Protitch.

Digitized by Google

Градището при с. Комарево, Карнобадско

Отъ Ат. Игнатиевъ

Отъ четиритѣ редици византийски крепости, охраняващи южния входъ на Чалѫкавакския проходъ, най-важна е била крепостьта при с. Комарево, Карнобадско, чиито развалини се намиратъ на около 10 минути северно отъ селото, при политѣ на юго-западното подножие на Лозенския хълмъ.

Комарево е чисто българско село съ твърде старъ произходъ. То се споменува отъ пѫтешественицитѣ: Джорджичъ въ 1595 г., Sebesi Ferencz въ 1652 г., К. Нибуръ въ 1767 г., Полковникъ Ленъ въ 1793 г. и др., които сѫ минавали презъ него и Чалѫкавакския проходъ. Развалинитѣ сѫ едни отъ най-крупнитѣ и най-интереснитѣ въ цѣлата Карнобадска околия. Известни подъ име „Градището", тѣ сѫ покрити съ унищожени отъ филоксера стари лозя, въ които селянитѣ сега, когато ги замѣняватъ съ американски, при дълбокото разработване на почвата, се натъкватъ на множество основи на сгради съ солидна конструкция и различно назначение. Изобилието и разнообразието на изкопаванитѣ предмети, масивностьта на сградитѣ и отличното имъ водоснабдение ни каратъ да вѣрваме, че тукъ е била разположена твърде важна крепость, въ която сѫ преживѣвали важни военни лица и гарнизонъ. Сѫдейки по многобройностьта на сградитѣ, по величината на заетото пространство, ние не се съмняваме, че около тази крепость се разрастнало укрепено заселище, което загинало катастрофално. Това се вижда отъ следитѣ на пожаръ и отъ разрушението въ крепостьта и околнитѣ сгради.

Градището споменуватъ Джорджичъ въ 1595 г., Иречекъ, Каницъ и братя Шкорпилъ. [1]) Последнитѣ го считатъ за римска военна станция съ заселище, като за това сѫ сѫдили по външната му гледка, когато въ 1884 г. го посетили. [2]) Сега, при разработване на старитѣ лозя, неговата голѣмина и значение особено привлича вниманието ни. Защитено

[1]) К. Иречекъ, Пѫтувания по България, Пловдивъ 1899, стр. 749.

[2]) Х. и К. Шкорпилъ, Нѣкои бѣлѣжки върху археолог. и историч. изслѣдвания въ Тракия, Пловдивъ 1885, стр. 92; Сѫщитѣ, Черноморското крайбрѣжие, Сб. Н. Ум., VI, 1891, 140.

Digitized by Google

отъ всички страни съ редица крепости, то се различава сжществено отъ всички други такива, разположени по височинитѣ на Източния Балканъ и неговитѣ склонове. Въ южната охрана на Чалжкавакския проходъ ние не намираме подобно укрепено мѣсто по плодородна околность, водоснабдение и безопасность. По външенъ видъ то изглежда да е билъ единъ отъ най-важнитѣ военни пунктове предъ прохода. Базирайки се на бележкитѣ на Анна Комнена и на Идриси за крепостьта Голое (Γολόη), находеща се на пжтя отъ Анхиало за Сливенъ, половинъ день на западъ отъ Айтосъ и два дни отъ Сливенъ, ние допущаме тукъ да е била казаната крепость. За нейното наименование напомня върхътъ „Голешъ" на Лозенския хълмъ. Г-нъ Милетичъ, въ забележката къмъ студията си „Стари пжтувания презъ България", [1]) предполага, че с. Галакьой, въ което спрѣлъ Бошковичъ на пжть за Чалжкавакския проходъ, трѣбва да е запазенъ споменъ за крепостьта Голое; обаче Бошковичъ погрѣшно е предалъ с. Лалакьй за Галакьой, поради което не можемъ да си послужимъ съ него за потвърждение на нашето предположение. Изчезналото село Лалакьой е старото наименование на днешното Климашъ, чието първо мѣстоположение отстояло на около 2 км. източно отъ градището.

Споредъ свидетелствата на Анна Комнена и Идриси, Голое била най-близката крепость южно отъ прохода Сидера, съ хубаво мѣстоположение, въ плодородна равнина, посещавана отъ търговци, въ която се отбивалъ императоръ Алексий I въ 1094 г., следъ като оѣблъсналъ куманитѣ. Поради голѣмъ студъ, презъ нощьта той стоялъ περὶ τὴν ἀκρολοφίαν τῆς Σιδηρᾶς κλεισούρας, а рано на разсъмване стигналъ въ Голое. [2])

Като се вземе предъ видъ и мѣстонахождението на крепостьта Маркели, която споредъ сжщата царствена писателка се намира на половинъ день пжть между Диамполисъ и Голое, [3]) то северно отъ Маркели и Диамполисъ, а южно отъ Сидера нѣма друго подходяще укре-

[1]) Л. Милетичъ, Стари пжтувания изъ България, Сб. Н. Ум. VI, 1891, 151. Ср. А. Иширковъ, Чалжкавакскиятъ проходъ въ Стара-планина, Годишникъ на Соф. Унив. VII 1910/11, стр. 13.

[2]) К. Иречекъ, Пжтувания по България, стр. 751.

[3]) Ние се съгласяваме съ бр. Шкорпилъ и Иречекъ, които допущатъ Маркели да е Карнобадския хисарь, находещъ се западно отъ града, на лѣвия брѣгъ на р. Азмакъ. Въ полза на това предположение говори и старото наименование на казаната рѣка — Марцилъ, запазено до сега въ горното й течение. Вѣроятно рѣката е получила наименованието на крепостьта Маркели, находеща се по нейното течение, или пъкъ обратното — крепостьта е получила наименованието отъ рѣката. Въ всъки случай връзката между Маркели и Марцилъ е очевидна.

Digitized by Google

пено мѣсто за императорско удобно и безопасно квартироване, освенъ Градището при с. Комарево. Последното отговаря и на посоченитѣ по-горе разстояния. Разкопкитѣ на една по-голѣма площь и научното изследване на находкитѣ ще ни доведатъ до истината.

Крепостьта, заедно съ заселището, заема пространство дълго около 1 км. и широко около 500 м. Презъ срѣдата му протича буенъ изворъ (лозе № 11 на плана, обр. 134), чиито води се изливатъ отъ циментиранъ четвъртитъ водопроводъ въ резервуаръ $^{80}/_{80}$ см., граденъ отъ тухли и камъни, споявани съ здравъ хоросанъ. Отъ тукъ, чрезъ кюнци и циментирани канали, водата била разклонена въ различни посоки, най-вече за крепостьта (лозя №№ 1—7) и въ друга една сграда, находеща

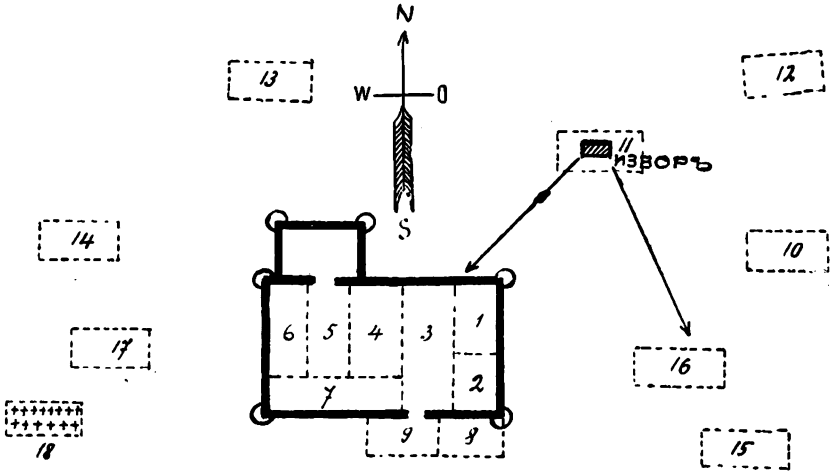

Обр. 134. — Планъ на градището при Комарево.

се източно отъ нея (лозе № 16). Самата крепость представя правожгълникъ съ издадена къмъ северо-западъ малка пристройка, която има сѫщия видъ. Пространството, което крепостьта заемала, достига на дължина 160 м., а на ширина 100 м. Входътъ ѝ е билъ на южната страна.

Вѫтрешното разпредѣление на крепостьта е мѫчно различимо, понеже пълно разчистване на нейната площь не е направено, макаръ въ продължение на нѣколко години да се разработва и почиства отъ камъни. При това, разкопаването е ставало въ повечето случаи отъ наемници, които не се интересували отъ направлението на стенитѣ. Последнитѣ сѫ 2 м. дебели, градени отъ варовити камъни, които иматъ продълговата форма съ най-разнообразни размѣри. Нѣкѫде тѣ се редуватъ съ тухли. Зидането е ставало много внимателно и гладко.

Digitized by Google

Въ жглитѣ на крепостьта имало масивни защитни кржгли кули. Тѣ сж 3 м. дебели, зидани отъ голѣми и малки тухли, заливани съ дебелъ пластъ хоросанъ. Тухлитѣ иматъ квадратна форма съ различна голѣмина. Повечето сж съ размѣри на странитѣ $^{32}/_{32}$ и дебелина 4 см. По едното имъ лице има най-разнообразни краски, правени докато тухлата не е била изпечена. Най-обикновени сж: кръстъ отъ диагонални линии, рамки отъ прави линии въ крайщата на странитѣ, полукржгове прокарвани съ единъ, два или повече пръста въ срѣдата или въ жглитѣ и др.

Повечето отъ керамидитѣ иматъ твърде голѣми размѣри и слабо издута повръхнина. Тѣ иматъ дължина 44—48 см., ширина 38 см. и дебелина 3 см. На нѣкои личи белегъ въ видъ на буквата Л, на втори — полукржгове и др. Между грамаднитѣ купища градежни материали намерихме множество части отъ обикновени керамиди, каквито сж днешнитѣ, отъ червена, добре изпечена глина, и други твърде корубести отъ бѣла глина и много яки. Последнитѣ, по всѣка вѣроятность, сж служили за улеи на вода. Градежниятъ материалъ е спояванъ съ хоросанъ, който е смѣсь отъ варь, пѣсъкъ и трошени тухли. Той е толкова здраво слепенъ съ камънитѣ и тухлитѣ, че разрушението му и сега е твърде трудно. На нѣкои мѣста се забелѣзва, на всѣки $^1/_2$ м. градежъ, заливане съ 5—6 см. хоросанъ.

Въ разкопанитѣ части на крепостьта сж намерени най-разнообразни предмети, повечето отъ които сж строшени и незапазени. Отъ запазенитѣ заслужаватъ внимание следнитѣ:

1. Мряморенъ капителъ, високъ 28 см. и широкъ 25 см., който въ горната си периферия е украсенъ съ 9 см. листовиденъ орнаментъ. Намеренъ е въ лозе № 1 на плана.

2. Желѣзни сѣчива, намерени въ сжщото лозе: двуостра военна секира, дълга 34 см.; сръпъ, дълъгъ 29 см., съ малко острие къмъ тжпия край; дърводѣлско иринде, дълго 41 см., на което дървената часть липсва; кирка, дълга 34 см.; чукъ, дълъгъ 24 см.; голѣми гвоздеи, халки и др.

Въ лозе № 2 сж намерени:

3. Бронзово блюдце отъ малки везни, съ диаметъръ 5 см. (обр. 135 *а*).

4. Малки желѣзни стрелички, дълги 10 см. (обр. 135).

5. Малка стомничка отъ черна глина, висока 10 см., съ кжса шийка и диаметъръ на издугата часть 8 см. (обр. 136 *а*).

6. Прешлени отъ червена и черна глина, широки 3 см. и високи 2 см.

Digitized by Google

7. Фрагментъ отъ полустопено отъ пожаръ зелено стъкло и части отъ стъклени чашки.

8. Обикновена римска лампичка отъ червена глина съ кръстъ на дръжката, дълга 9 см., диаметърът на издутата часть 7 см. Намерена въ лозе № 5 (обр. 137 *б*).

9. Хубава бронзова римска лампичка, дълга 15 см., висока 5 см., съ завита дръжка, надъ нея кръстъ, дългъ 6 см., а предъ него прикрепена на ось похлупка въ видъ на черупка отъ стрида. Тя е намерена тоже въ лозе № 5 и е най-интереснятъ предметъ, изкопанъ въ крепостьта (обр. 137 *а*).

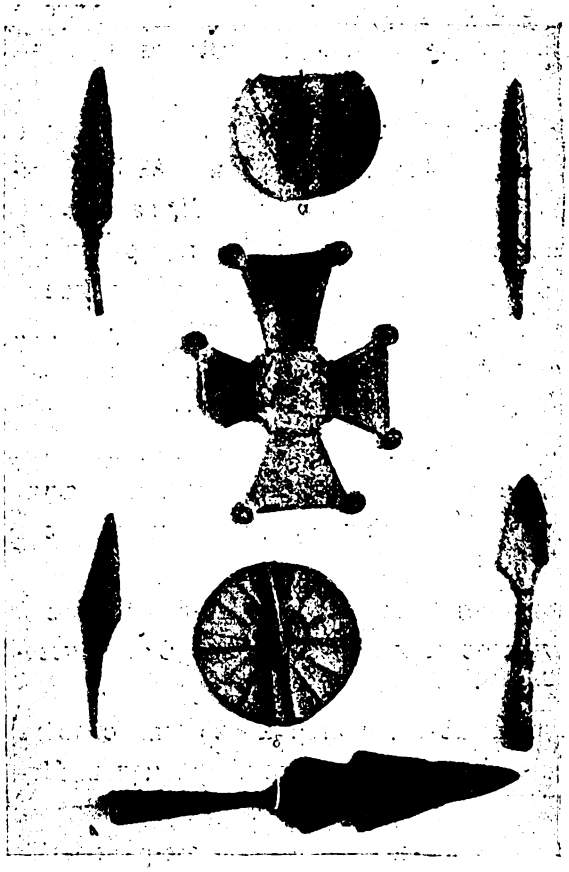

Обр. 135. — Бронзови и желѣзни предмети отъ градището при Комарево.

10. Конусообразни глинени тяжести за станъ отъ различна величина, високи 12—15 см., диаметърът на основитѣ имъ 8—11 см. Намерени въ лозе № 6.

11. Въ северо-западната пристройка на крепостьта сж намерени 6 здрави кюпове отъ различна голѣмина.

Изъ вжтрешностьта на крепостьта сж изкопани и множество устия, дръжки и дъна на остродънни глинени амфори, кюпове и разни глинени сждове, обикновени кюнци $^{9}/_{14}$ см. и др.

Втората сграда (обр. 138), находеща се източно отъ крепостьта, като се сжди по нейната масивность и отлично водоснабдение, изглежда да е била отъ голѣмо значение. Тя представя правожгълникъ, на който по-дългитѣ страни сж около 15 м. По-голѣмата ѝ часть лежи въ разработеното лозе № 16, обаче основитѣ ѝ продължаватъ и въ съседнитѣ неразработени стари лозя, поради което не можемъ да дадемъ точно очертание на вжтрешностьта ѝ. Входътъ изглежда да е билъ въ юго-

Digitized by Google

западния й жгълъ, отъ дето се влизало въ две дълги зали, които обикалятъ отъ три страни единъ коридоръ, широкъ 2 м. и дългъ 12 м., находещъ се въ срѣдата на сградата и снабденъ съ входъ само отъ къмъ юго-западъ. На западната му страна се забелѣзва да е имало тъмна стаичка, която се сношава съ него съ входъ отъ юго-изтокъ. Източната стена на този коридоръ свършва съ полукржгла апсида. Южната страна на сградата не е още разкрита, понеже лежи въ съседното неразработено лозе. Вѣроятно четвъртата стена е била замѣнена съ колони, части отъ които до сега се забелѣзватъ да лежатъ въ лозето. Стенитѣ сж дебели 1 м. и зидани, както въ крепостьта, отъ ломени камъни съ редуване по нѣколко реда тухли.

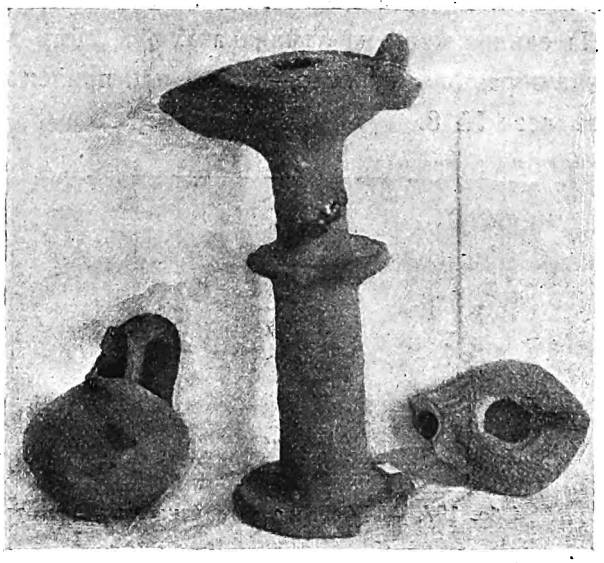

Обр. 136. — Глинени предмети отъ градището при Комарево.

И тукъ се срѣщатъ два вида керамиди: голѣми и малки. Циментиранъ четвъртитъ каналъ водѣлъ отъ извора къмъ сградата.

Въ последната сж изкопани:

1. Седемъ човѣшки скелета, отъ които на ржката на единия е намерена бронзова гривна. Купъ кости били намерени въ северо-западния жгълъ на тесния коридоръ, покрити съ една плоча, вѣроятно пренесени отъ другаде, понеже не представяли цѣли скелети.

2. Три мряморни и два обикновени сиви дебели камъни, безъ надписи. Мряморнитѣ камъни били съ следнитѣ размѣри: първиятъ дългъ 85 см., широкъ 50 см., дебелъ 30 см., вториятъ и третиятъ дълги 1 м., а другитѣ имъ измѣрения сжщо както на първия. Първиятъ отъ обикновенитѣ камъни е валчестъ, съ дупка въ срѣдата, дългъ 47 см., диаметъръ 35 см.; вториятъ е четвъртитъ, дебелъ 67 см. и широкъ 45 см. Последнитѣ два камъка лежатъ до сега средъ лозето, кждето сж изкопани, а мряморнитѣ били употрѣбени за стълби въ кжщата на селския секретарь-бирникъ и за чакълъ на шосето, което минава презъ селото. Части отъ тѣхъ сж зазидани за споменъ въ каменната ограда на кжщата на селския свещеникъ.

Digitized by Google

Отъ Градището, вѣроятно, сѫ пренесени много части отъ колони за надгробни кръстове въ старитѣ селски гробища, находещи се въ църковния дворъ.

Въ разни посоки и на разни разстояния отъ крепостьта сѫ разкрити множеството зидове на стари сгради, кѫдето сѫ изкопани различни предмети. Най-важни отъ тѣхъ сѫ:

1. Римски светилникъ отъ чиста, червена, добре изпечена глина, високъ 21 см., съ цилиндрично стълбче, широко 4—5 см. (обр. 136 *б*). Лампичката му е дълга 11 см., съ диаметъръ на издутата часть 7 см. На единия край на лампичката, отъ къмъ дръжката, която е отчупена, има образъ на животно — котка или прилепъ. Светилникътъ е намеренъ въ лозе № 8.

Обр. 137. — Бронзова и глинена лампички отъ градището при Комарево.

2. Римска лампичка, намерена въ сѫщото лозе и отъ сѫщата глина съ релиефни орнаменти, дълга 9 см., висока 4 см., диаметъръ на издутата часть 7 см. (обр. 136 *в*).

3. Малка остродънна амфора, отъ не добре изпечена тъмносива глина, съ две дръжки, висока 22 см. и диаметъръ на издутата часть 10 см., а на устата 3 см.

4. Малко гърненце отъ червена глина, високо 6 см. и диаметъръ на отвора му 4 см.

5. Малка кръгла лъжичка отъ слонова кость, съ дълга заострена опашка, дълж. 12 см. и диаметъръ на кръглата ѝ часть 2·5 см.

Последнитѣ три № сѫ намерени въ лозе № 8, находеще се до югоизточния жгълъ на крепостьта.

6. Въ лозе № 10 е изкопана една остродънна амфора отъ чиста, червена, добре изпечена глина, безъ дръжки, висока 50 см. и съ обиколка на издутата часть 27 см.

Digitized by Google

7. Въ лозе № 11 сж изкопани две малки панички отъ сжщата глина, високи 4 см. и съ диаметъръ 8 см.

8. Въ лозе № 12 сж изкопани: една бронзова похлупка съ малка дръжка, пробита съ малка дупка (обр. 135 *б*), части отъ бронзови сждове и едно печатче (обр. 139). Последното има височина 2.5 см. и диаметъръ на кржглата часть 1.5 см. На дръжката му има дупка, което показва, че е било приспособено за джебно носене. Въ срѣдата на кржглото разширение стои следния гръцки надписъ: + ΚΕ ΒΟΗΘΙ ΤΟ CO Δ. ΝΙΚΗΦΟΡ, т. е. κ(υρι)ε βοηθι το σο δ(ουλω) Νικηφορ, което значи: Господи помогни на раба си Никифора.[1]) На пръвъ погледъ ние помислихме, че това е императорски печатъ, обаче следъ внимателното му прочитане и следъ разглеждане на намеренитѣ бронзови части отъ разни предмети въ

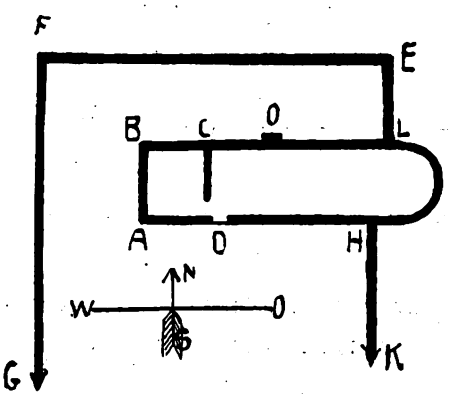

Обр. 138. — Планъ на източната сграда отъ градището при Комарево.

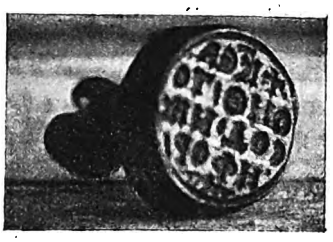

Обр. 139. — Бронзовъ пръстенъ-печатъ отъ градището при Комарево.

сградата, находеща се въ сжщото лозе, допущаме да е на нѣкой майсторъ златарь, който е работилъ въ заселището около крепостьта.

9. Въ лозе № 13 е намеренъ единъ бронзовъ осмокраенъ кръстъ, високъ 8.5 см. и широкъ 6.5 см., чиито крайща завършватъ съ малки топчета (обр. 135).

10. Въ лозе № 14 сж намерени: една желѣзна двуостра секира, сжщо както тази въ лозе № 1; една мотика, дълга 32 см., съ изостренъ край къмъ дръжката, и едно длето, дълго 47 см.

11. Въ лозе № 15 сж изкопани една глинена римска лампичка, устия отъ глинени амфори, единъ фрагментъ отъ каменна плоча съ листовиденъ орнаментъ и 4 кюпа отъ различна голѣмина.

Съ кюпове е осѣяно цѣлото градище. Почти всички селяни, които притежаватъ тамъ лозя, изкопаватъ такива. Повечето отъ тѣхъ сж били

[1]) Ползуваме се отъ случая да изкажемъ своята благодарность на г. Б. Филова, който има любезностьта да ни даде разяснения по четенето и превода на надписа.

Digitized by Google

празни, изключая единъ, въ който сж намерени свързани: една военна секира, една мотика и едно длето. До сега сж изкопани повече отъ 15 здрави и множество строшени кюпове. Здравитѣ селянитѣ употрѣбяватъ за складиране въ тѣхъ на зърнени храни. Най-голѣмиятъ е високъ 1.65 м., съ диаметъръ на отвора му 50 см. и вмѣстимость 50 крини жито. Намеренъ е на хълма северно отъ крепостьта. Дъното на всички е заострено и завършва съ масивна топка. Нѣкои иматъ белези + или XX. Всички сж правени на грънчарско колело отъ добре изпечена червена глина.

12. Въ лозе № 17 е намеренъ единъ фрагментъ отъ статуйка — човѣшка главичка, дълга 3 см., отъ червена, добре изпечена глина.

13. Въ лозе № 19, на около 200 м. западно отъ крепостьта, сж изкопани около 30 гроба, а още по на западъ, задъ Лозенския долъ, се намиратъ следи отъ други стари гробища, вѣроятно тоже на обитателитѣ на Градището.

14. Изкопани сж и продължаватъ да се изкопаватъ много бронзови, медни, сребърни и златни римско-византийски монети.

Западно отъ с. Комарево се намиратъ основи на стара сграда, считана отъ селенитѣ за „черковище", а 1 км. южно отъ сжщото село, на пжтя къмъ с. Куркоджа, е изкопанъ единъ валчестъ камъкъ, дълъгъ 88 см., съ диаметъаъ 60 см. и надписъ + ορος.

Въ Градището селянитѣ въ продължение на много години изкопаватъ толкова много камъни и тухли, че съ тѣхъ всѣки би си направилъ въ лозето отлична вила.

Съ тухлитѣ сж постлани всички селски пещи. Камънитѣ откарватъ по домоветѣ си за градежи, а лишнитѣ употрѣбяватъ за чакълъ на шосето, което минава презъ селото. Общинската власть не е възпрепядствувала разрушението на основитѣ на сградитѣ, нито пъкъ е уведомила управлението на Народния Музей да делегира нѣкое компетентно лице, което да проучи развалинитѣ и запази находкитѣ.

Градището при с. Комарево крие въ себе си нѣщо извънредно важно, което изисква по-нататъшно основно изследване. На това мѣсто не е имало само една обикновена военна станция, а укрепено селище съ много важна крепость, чието просжществуване, споредъ намеренитѣ монети и др. предмети, може да бжде проследено. Крепостьта, която го охранявала, е била центъръ на четиритѣ редици крепости, които бранили проходитѣ презъ източната часть на Стара-планина.

Digitized by Google

Мѣстността ѝ е най-защитената на пѫтя презъ Чалѫкавакския проходъ и отговаря на разстоянието, на което се посочва крепостьта Голое. Ето защо ние допущаме тукъ да е била казаната крепость.

Къмъ кое време, точно, ще трѣбва да бѫде отнесено разрушението на селището и крепостьта, мѫчно е да се опредѣли, но по всѣка вѣроятность то трѣбва да е близко къмъ епохата на турскитѣ завоевания.

Ruines de forteresse près du village de Komarévo, arr. de Karnobad. — Parmi les ruines d'une forteresse qui s'étendent sous le côteau de Lozen, au nord du village de Komarévo, ont été trouvés par les cultivateurs différents objets (fig. 135—137 et 139) se rapportant en partie à l'epoque romaine, en partie au moyen âge et qui jettent une certaine lumière sur le passé de la forteresse. Les restes de batisses considérables et de travaux de canalisation qui ne sont pas encore étudiés de près nous font supposer que ce seraient les ruines d'une forteresse des plus importantes parmi celles qui gardaient les issues méridionales du détroit de Tchala-Kavak. L'auteur suppose que c'est la forteresse Goloé, mentionnée par Anne Comnène et par Idrisi, qui a joué un rôle important dans les guerres bulgaro-byzantines.

A. Ighnatieff.

Digitized by Google

Стари водопроводи въ Преславъ

Отъ Юрданъ С. Господиновъ

Старата столица Преславъ, известна още подъ името „Велика Преслава", „Μεγάλη Περισθλάβα",[1]) се намира въ северния склонъ на Преславската планина. Градътъ е билъ разположенъ на една хълмиста повръхность, въ самото устие на прохода „Боаза" („Азу"), съ граници на югъ казаната планина, на истокъ р. Тича, на западъ мѣстностьта „Тунесецъ" и хълмътъ „Драката", а на северъ Дервишката рѣка, която минава посрѣдъ днешния Преславъ.

Цѣлото това пространство, заградено съ двойна крепостна стена (външна и вжтрешна крепость), е почти безводно, изключвайки чешмата „Радула", чието сжществуване е твърде отдавнашно, и тритѣ малки изворчета край рѣката, известна подъ името „Урумъ-дере" или „Гръцка рѣка", които изворчета, обаче, твърде намаляватъ, а нѣкои и пресъхватъ. Изобщо, на цѣлото това пространство, което заема повече отъ два квадратни километра, липсватъ извори съ изобилна и постоянна вода. При туй, цѣлото това пространство, осѣяно навсѣкжде съ старини, повечето неразкопани, показва, че градътъ е билъ доста голѣмъ и многолюденъ. Хаджи Калфа (XVII в.), като говори за Преславъ, изтъква голѣмината му, която той намира за по-обширна отъ Цариградъ.[2]) Като такъвъ градъ старияътъ Преславъ е ималъ нужда отъ изобилна вода, каквато, както видѣхме, въ неговото землище не се срѣща.

При проучванията, които направихъ до сега въ стария градъ и околноститѣ му, можахъ да установя шесть водопровода — двата въ града, четиритѣ въ предградията; първитѣ сж известни подъ имената „Герца" („Кюнтя") и „Тунешкия" водопроводъ, а останалитѣ сж въ предградията „Бѣлградъ", „Бѣлбрѣгъ", „Патлейна"[3]) и „Страднитѣ".

---

[1]) Иречекъ, Пжтувания, стр. 874 сл.; Изв. на Варн. Арх. Друж. III 104.

[2]) Иречекъ, Пжтувания, стр. 875. Тукъ Хаджи Калфа навѣрно има предъ видъ и обширнитѣ предградия на Преславъ.

[3]) Изв. на Бълг. Арх. друж. IV 122.

Digitized by Google

За тѣзи водопроводи до сега не е писано почти нищо. Кратки сведения за първия отъ тѣхъ дава Карлъ Шкорпилъ.[1]) Проф. В. Н. Златарски, като разглежда известния надписъ на Маламира, изказва предположението, че водопроводътъ, за който става дума въ него и който споредъ надписа билъ построенъ отъ кавхана Исвулъ, е идентиченъ съ водопровода Герца въ Преславъ.[2]) Останалитѣ водопроводи не сж били проследени още отъ никого. Азъ ще опиша тукъ всичкитѣ 6 водопровода споредъ изучванията ми, които направихъ отъ 1906 до 1914 год.

1. Първиятъ водопроводъ, както вече споменахме, е известенъ подъ името „Герца“ или „Кюнтя“, едно криво уподобение на съвременитѣ жители; той е най-дългиятъ отъ запазенитѣ (повече отъ 2 км.) и най-грандиозенъ по изработката си. Захваща отъ водистата долинка западно и до самата почти могила „Мъртвица“, въ нивата на Маринъ Дуневъ Шкодровъ, която мѣстность вкупомъ се означава съ горното име. Има сведение, обаче, че началниятъ изворъ на този водопроводъ започналъ не отъ горното мѣсто, а отъ мѣстността „Бобена стока“, западно отъ Преславъ, до градинитѣ на Тодоръ и Вичо Чочеви. Макаръ това да не е вѣрно, при все туй заслужава внимание, понеже има вѣроятность отъ тамъ да е прибрана и друга вода за сжщия водопроводъ.

Отъ поменатата вече мѣстность „Мъртвица“ водопроводътъ отива на изтокъ и на едно разстояние отъ около 300 м. пресича пжтя, водещъ за Дервишкия проходъ, следъ което влиза въ днешния Преславъ; между кварталитѣ 38 и 37 той се извива малко юго-западно и после, между кварталитѣ 37 и 43, съ малки кривения, взема всѐ източно направление до кв. 66; отъ тукъ прави друго извиване къмъ югъ, т. е. отправя се къмъ самия старъ градъ, като при кв. 64, до южната граница на нивата на Еню Митевъ Мариноолу, преминава северната крепостна стена на „Вънкашния градъ“. Южно отъ тази стена, на склона на Преславския рътъ, на самия пжть, водещъ за стария градъ, водопроводътъ влиза въ единъ правожгленъ резервуаръ; отъ тукъ прави две разклонения. Едното взема юго-западно, а другото южно и юго-източно направление; юго-западниятъ клонъ стига „Урумската рѣка“, при лозето на Митю Вълчевъ Друмчевъ и Юрданъ Марчевъ Михневъ, дето къмъ самото изворче, при рѣката (тамъ е имало другъ резервуаръ; има следи отъ постройка и откжслекъ отъ мряморна колона) прави извивка

[1]) Изв. на Варн. Археол. Друж. III 114 сл.
[2]) Сборн. за нар. умотв. XV 140 сл.

Digitized by Google

и презъ нивата на Харизанъ Поповъ, минавайки рѣката, отива до нивата на Танасчо Ст. Пърловъ, кждето пресича северната крепостна стена на „Вжтрешния градъ“. Другото разклонение слиза по склона юго-източно, пресича сжщата рѣка и презъ нивата на Герги Кжса Юрдановъ отива въ източната часть на „Вънкашния градъ“, известна тукъ подъ името „Селище“.

По цѣлото си продължение водопроводътъ има дълбочина отъ 2—4 метра, въ зависимость отъ повръхностьта на земята. Той е строенъ съ пръстени кюнци, варовити корита (хулуци) и варовити блокове. Размѣритѣ на първитѣ сж доста голѣми. Тѣ сж дълги 58 см., по-широкиятъ имъ край има външенъ диаметъръ 38 см., вжтрешенъ диаметъръ 33 см., по-тѣсниятъ край има вжтрешенъ диаметъръ 29 см. Съ тия голѣми кюнци е прибрана въ началото водата. Всичкото разстояние отъ кварталъ 39 до споменатия резервоаръ, повече отъ единъ километъръ, водопроводътъ е построенъ съ грамадни варовити блокове, приблизително съ еднаква величина (обр. 140). Тѣзи варовити блокове сж слагани по следния начинъ: за основа на водопровода служатъ блокове, които сж слагани напречно и сж слепявани съ бѣлъ хоросанъ; надъ тази основа, която образува дъното на водопровода, сж издигнати, на разстояние 50 см. една отъ друга, странитѣ му, образувани отъ два реда надлъжно поставени блокове; покривътъ е образуванъ отъ напречно поставени блокове. Иззиданъ по този начинъ, водопроводътъ образува единъ каналъ, широкъ 50 см. и високъ 60 см. Дължината на тия камъни е повече отъ 1 м., широки сж по 30—40 см. и дебели до 30 см.,[1]) а цѣлата широчина на водопровода, заедно съ блоковетѣ, 1·10 м. на 1.20 м. височина.

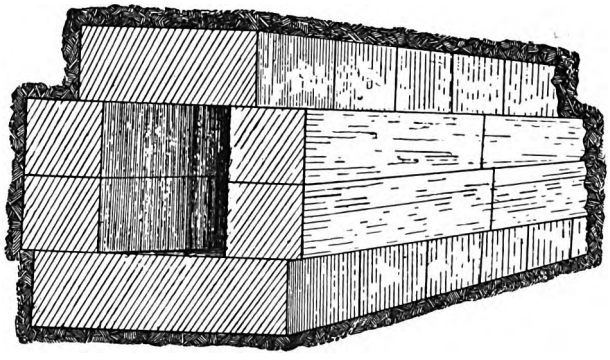

Обр. 140. — Разрѣзъ на голѣмия водопроводъ въ Преславъ.

Умѣстно ще е да спомена тукъ, че въ съседство съ този водопроводъ, въ кварталъ 37, малко по̀ на истокъ, въ двора на Стефанъ

[1]) Около втория резервоаръ на водопровода въ „Урумската рѣка“, въ нивата на Крумъ Друмчевъ, е намерена една оловена плоча, дълга 50 см., шир. 30 см. и дебела 1 см., която е откжслекъ и е служила вѣроятно за покривало на резервоара. Сжщо такава плоча се намери у Еню М. Мариноолу.

Digitized by Google

Боневъ Ивановъ, е минавалъ водопроводъ отъ варовити хулуци (дълги 85, шир. 50 и дълб. 28 см.), редени единъ следъ други и покривани съ варовници. Понеже следа отъ този водопроводъ е намерена само тукъ, то мжчно е да се узнае, дали това е другъ самостоятеленъ водопроводъ или е клонъ отъ главния, който носи друга вода, отъ другъ нѣкой изворъ, за да я вкара въ последния. По сжщия начинъ сж строени дветѣ разклонения отъ резервоара за „Вжтрешния градъ" и „Селище".

Отъ горното описание на водопровода се вижда, че това е едно грамадно предприятие, за което сж изразходвани хиляди кубици камъни, кюнци, хоросанъ и голѣмъ човѣшки трудъ. Имайки това предъ видъ, ние усвояваме мнението на проф. Златарски, че този е сжщиятъ водопроводъ, за който става дума въ надписа на Маламира.

2. Тунешкиятъ водопроводъ. Този водопроводъ започва отъ тъй наречения „Старъ кладенецъ", който се намира подъ „Мерезчиевия пжть", въ северния склонъ на Преславската планина, отъ дето се почва долината „Тунесецъ", обрасла цѣла съ лозя. Презъ тази долина протича маловодната „Тунешка рѣка", която по-надоле носи името „Урумска рѣка", когато влезе въ „Вънкашния градъ" на стария Преславъ.

Водата на „Стария кладенецъ" извира изъ подъ една скала, доста изобилна, доброкачествена и студена. Отъ тукъ започва и водопроводътъ. Има предание, че е била взета и водата, която изтича стотина метра по-нагоре въ гората, дето сега има чешма. Следъ туй водопроводътъ минава по склоноветѣ на следнитѣ местности: „Котленка", „Каръ" „Чуката", „Подъ монастира" и „Зжбуито". Като измине „Чуката", водопроводътъ пресича западната крепостна стена на „Вънкашния градъ", отъ дето започва казаната местность „Подъ монастира" и тукъ вѣроятно той се раздвоява.

Водата на този водопроводъ, въ сравнение съ първия, е значително по-малка и за това е строенъ само съ кюнци, добре изпечени, но по-малки. Тѣ иматъ дължина 63 см. и диаметъръ само 10 см.; заварявани сж и измазвани съ дебелъ слой бѣлъ хоросанъ, който ги е запазилъ отъ проникване на растителнитѣ корени, както това става често при днешнитѣ водопроводи. Дълбочината на този водопроводъ се мѣни отъ 1 до 2 м. Понеже прави голѣми извивания, неговата дължина достига 3—4 км.

3. Бѣлградски водопроводъ. Той е билъ предназначенъ за напояване на крепостьта „Бѣлградъ" или „Градището". Тя се намира единъ часъ западно отъ Преславъ и заема единъ високъ тжпъ връхъ, обра-

Digitized by Google

сналъ съ гѫста гора. За тази крепость се носи легендата, че тукъ е имало нѣкога златна чешма и че сѫ били заровени голѣми богатства при падането на първото българско царство, вследствие на което и иманяритѣ дълго време сѫ копаяли на това мѣсто. Разправя се между мѣстното население и преданието, че тукъ е била и лѣтната резиденция на българскитѣ царе. Намирани сѫ македонски и византийски монети, човѣшки гробове и разни архитектурни остатъци. Тази крепость е служила дълго време за каменна кариера на населението. Старото прогимназиално училище въ Преславъ е построено въ 1882 г. изключително съ материалъ, взетъ отъ нея. При царуването на Бориса крепостьта била повѣрена на пленения сръбски князъ Чеслава, при когото въ 835 г. дошелъ гостенинъ Св. Ангеларий, който следъ малко време се разболява и умира.

Днесъ Бѣлградъ е обрасналъ, както казахме, съ гѫста гора, между която тукъ-таме се виждатъ откѫслеци отъ варовити корнизи, мряморни и тухлени части, нѣкои отъ които сѫ орнаментирани, както и множество керамидени откѫслеци. При една систематична разкопка тукъ ще се намерятъ важни паметници отъ епохата на първото българско царство.

Водопроводътъ, който е напоявалъ крепостьта Бѣлградъ, се започва отъ долината при юго-западното подножие на върха „Кушля", която се залавя съ долината въ мѣстностьта „Камъка". Следъ това водопроводътъ върви по южния склонъ на казаната долина, извива по източния склонъ на крепостьта, после по северния и западния, докато се качи на върха. Строенъ е отъ камъни, дълбани като корито, редени единъ до другъ, а отгоре сѫ поставени каменни плочи, заварявани съ бѣлъ и съвършенно твърдъ хоросанъ. Цѣлиятъ водопроводъ е дълъгъ около 900—1000 м. и е запазенъ почти въ здраво състояние. Сѫщата тази вода и до днесъ извира малко по-доле отъ водопровода.

4. Страдинскиятъ водопроводъ. На дѣсния брѣгъ на р Тича, около половинъ километъръ южно отъ Омортаговия мостъ, на северния склонъ на „Черни връхъ" („Кара-бурунъ"), стръмно се издигатъ два тѫпи и съседни върхове, обрасли съ гора, въ която има следи отъ укрепления. Тѣзи две съседни укрепления носятъ название „Страдини", навѣрно отъ думата стражници. Тѣхното сѫществуване на това мѣсто — въ устието на прохода „Боаза" или „Азу" („Гърло", „Устие") — на разстояние само 4—500 м. отъ външкашната крепостна стена, показва, че тѣ сѫ се намирали въ тѣсна връзка съ стария Преславъ. Около тѣхъ въ разни времена сѫ намирани желѣзни стрели, както и единъ мряморенъ ка-

Digitized by Google

мъкъ, който сега се пазелъ у единъ житель на с. Драгоево. Въ подножието имъ, въ мѣстностьта „Батаклия", има следи отъ други старини.

Тѣзи две укрепления сжщо иматъ своя водопроводъ, който захваща юго-източно отъ една съседна долина, въ склона на горепоменатия връхъ. Тамъ, дето намерихъ следитѣ на водопровода, днесъ нѣма изворъ, обаче по-надоле местностьта е водиста, поради което въ кишево време става много кално. Отъ тамъ и турското название на мѣстностьта „Батаклия", т. е. мочурливо, кално мѣсто. Този водопроводъ е дълъгъ около 1 км., строенъ е съ глинени кюнци, по-малки отъ ония на Тунешкия водопроводъ.

5. Патлейнскиятъ водопроводъ. За него се споменува въ Извѣстия на Българското Археол. Друж. томъ IV стр. 113 сл., дето се говори подробно за произведенитѣ разкопки въ тази мѣстность.

Южно отъ разкопания монастиръ има една долина, която на разстояние 3—400 м. юго-източно се разклонява на други две долини: едната взема източно, а другата южно направление. Последната носи название „Късъма", което по бжлгарски значи ш е п а. Въ тази долина има старъ изворъ, чиято вода презъ лѣтото потжва и извира 700- 800 м. по-доле. Отъ този старъ изворъ именно започва Патлейнскиятъ водопроводъ, който около 300 м. по-надоле върви по склона на „Плоската могила" и отива въ монастирския дворъ, дето прави 4 - 5 разклонения. Дълбочината му е отъ 1 до $1^1/_2$ м. и е дълъгъ до 850 м. Строенъ е отъ глинени кюнци, дълги 63 см. съ диаметъръ 10 см., т. е. съ сжщитѣ размѣри на тунешкитѣ кюнци.

6. Бѣлбрѣгскиятъ водопроводъ. Той се намира въ мѣстностьта „Бѣлъбрѣгъ", на дѣсния брѣгъ на р. Тича, източно отъ стария Преславъ. Тази мѣстность обгръща въ себе си мѣстностьта „Одà-бахча" — интересна и по името си и по старинитѣ си. Северо-западно отъ нея се пада мѣстностьта „Вѣбилинъ долъ", дето споредъ едно предание били скрити въ единъ кладенецъ (въбилъ) съкровищата на стария Преславъ. Въ тази мѣстность презъ 1911 година се разкопа една малка църквица.[1])

Едничката следа отъ водопроводъ въ тази мѣстность се намира западно отъ „Одà-бахча", на далечина до 300 м. Строежътъ на водопровода изглежда да е сжщиятъ, както на водопровода „Герца", т. е.

[1]) Изв. на Археол. Друж. VI 158.

Digitized by Google

отъ голѣми варовити блокове, редени по сжщия начинъ. Изглежда, че той не е много дълъгъ, но има пъкъ изобилна сладка вода, която и днесъ пои населението.

Anciens conduits d'eau à Preslav. — On a pu constater à Preslav et dans ses environs immédiats l'existence de 6 conduits d'eau datant selon toute vraisemblance de l'époque du premier royaume bulgare. Le plus important est celui qui passe sous la ville même et porte le nom de „Ghertza" ou „Kuntia". Il a une longueur d'environ 2 km., est fait de gros blocs calcaires qui forment un canal large de 0^m50 et haut de 0^m60. Le second conduit, dont la direction peut de même être suivie sous l'ancienne ville, commence dans la vallée de Toussénets. Il est de dimensions beaucoup moins grandes, fait de canaux en terre cuite, longs chacun de 0^m63 avec un diamètre de 0^m10.

Les quatre autres conduits sont dans les faubourgs de Preslav et se composent en partie de blocs calcaires, en partie de canaux en terre cuite.

J. S. Gospodinoff.

Digitized by Google

Археологически вести

Археологическитѣ изучвания въ Тракия и Македония презъ време на общоевропейската война 1916—1918 год. Отъ времето на Наполеоновата експедиция въ Египетъ стана обичай, когато се предприематъ военни походи въ страни, които до тогава сж били малко изследвани въ научно отношение, да се изпращатъ заедно съ войскитѣ и научни мисии, чийто интересъ се е съсрѣдоточвалъ главно върху археологическитѣ паметници на земитѣ, лежащи въ сферата на военнитѣ действия. Такава една мисия е придружавала и рускитѣ войски презъ време на руско-турската война въ 1829 год. На тая мисия се дължатъ снимкитѣ и описанията на многобройни археологическн паметници въ източната часть на Балканския полуостровъ, които до тогава не сж били известни, а нѣкои отъ тѣхъ отпосле наново сж заглъхнали.[1]) Презъ време на Балканската война нашето главно командуване, по предложение на тогавашния директоръ на Народния Музей, Б. Филовъ, сжщо така бѣ взело мѣрки за запазването, събирането и изучването на археологическитѣ паметници въ Тракия и Македония. Обаче събранитѣ тогава материали отчасти оставатъ още необнародвани, отчасти пропаднаха наново при злощастния за България изходъ на войната.[2])

Изучвания отъ тоя родъ бѣха предприети въ много по-голѣми размѣри и съ много по-добра организация презъ време на общоевропейската война по всички бойни фронтове. Разбира се, че главната инициатива въ тоя случай се намираше въ ржцетѣ на онія, които предприемаха настжпление въ чужди земи, додето нападнатитѣ държави трѣбваше да се ограничатъ само съ това, да прибератъ и запазятъ своитѣ художествени и археологически паметници. По тая причина най-голѣмиятъ дѣлъ отъ работата, която трѣбваше да се извърши въ свръзка съ запазването и изучването на художественитѣ и археологически паметници презъ време на общоевропейската война, се падна на германцитѣ, които бѣха създали за нея една специална и добре организирана служба както на западния, така и на източния азиятски фронтъ.[3])

Нашето главно командуване сжщо така бѣ взело нѣкои мѣрки, за да се изучатъ въ етнографическо и археологическо отношение заетитѣ отъ войскитѣ земи, като за тая цель при отдѣлнитѣ армии бѣха назначени особни етнографи и археолози. Обаче наредбитѣ за тѣзи служби, изработени въ щаба на армията набързо и безъ участието на компетентни лица, бѣха неудовлетвори-

---

[1]) C. Sayger et A. Desarnod, Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de Sa Majesté l'empereur Nicolas I-er en 1829 et 1830.

[2]) Гл. К. Шкорпилъ, Археологически бѣлѣжки отъ Странджа-планина, въ Изв. на Археол. Друж. III, 1913, 235 сл.; П. Орѣшковъ, Византийски старини около Цариградъ, въ Спис. на Акад. клонъ ист.-филол. VI, 1915, 71 сл.; Б. Филовъ, Паметници на византийското изкуство въ Македония и Одринско, в. Миръ бр. 4194/5 отъ 10 и 11 априлъ 1914; Анастасиевата стѣна при Чаталджа, въ Отечество II, 1915, 9 сл.

[3]) Гл. P. Clemen, Kunstschutz im Kriege. Томъ I: Die Westfront, томъ II: Italien, Osten und Südosten. Leipzig 1919. Обвиненията противъ германцитѣ за умишленото разрушение на реймската катедрала сж преувеличени. Гл. официалното изложение на германското военно министерство Die Beschiessung der Kathedrale von Reims, Berlin 1915; освенъ това 132-ия и 146-ия Flugschrift des Dürerbundes.

Digitized by Google

телни и по тая причина не се постигнаха почти никакви резултати. Щабътъ на армията предприе нѣщо по-широко замислено и въ по-голѣмъ стилъ презъ лѣтото 1916 год., когато изпрати въ Македония специална научна мисия, въ която влизаха най-добритѣ наши научни сили отъ всички специалности, предимно професори отъ университета. Историческитѣ и археологически изучвания бѣха възложени на г-да професоритѣ В. Н. Златарски и Й. Ивановъ, както и на тогавашния директоръ на Народния музей Б. Филовъ. Членоветѣ на мисията, следъ свършването на своята обиколка, която продължи два месеца, представиха въ щаба на армията подробни доклади върху своитѣ изучвания. Обаче и тѣзи доклади останаха въ архивата на Военното М-во, безъ да бждатъ напечатани, и по тоя начинъ тѣ не можаха да бждатъ използувани за науката.[1])

Това, което отъ българска страна можа да се направи за археологическото изучване на Тракия и Македония презъ време на войната, се дължи повечето на частна инициатива, която намери най-енергична подкрепа и съдействие отъ страна на военнитѣ власти. Така презъ 1917 год. проф. Г. И. Кацаровъ бѣ изучилъ въ археологическо отношение тракийското крайбрѣжие отъ Дедеагачъ до Мароня съ огледъ на открититѣ по това време старогръцки гробове отъ V—IV в. пр. Хр., въ които бѣха намерени нѣкои твърде интересни предмети.[2]) Наредъ съ паметницитѣ отъ класическата епоха, въ околностьта на Макри той бѣ открилъ и материали отъ предисторическата епоха.[3]) Презъ сжщата година учительтъ Симеонъ попъ Стефановъ, който вземаше участие въ войната като старши подофицеръ въ щаба на II тракийска дивизия, бѣ направилъ нѣкои археологически изучвания и разкопки въ околностьта на селата Витолище и Полчище, Мариовско.[4]) При първото село било констатирано едно селище, което сжществувало още въ предисторическата епоха, обаче добило по-голѣмо значение едва въ римско време, отъ когато датиратъ и повечето отъ паметницитѣ, открити на това мѣсто. Сжщо и въ околностьта на Полчище били намерени римски паметници. По-подробно е била изследвана тази область, съ подкрепата на академията на наукитѣ, отъ проф. Г. И. Кацаровъ.[5])

Много археологически паметници сж били открити случайно при направата на укрепления презъ време на войната. За жалость не винаги сж могли да се намерятъ на мѣстото лица, които да се заинтересуватъ за тѣхъ и да ги запазятъ. Така, презъ ноември 1915 год. при направата на окопи е била разкопана така наречената „Голѣма могила" на истокъ отъ Дедеагачъ.[6]) Въ нея сж били открити три гроба, които изглежда да датиратъ отъ късно—римската епоха.

---

[1]) Нѣкои отъ членоветѣ на мисията обнародваха впоследствие при разни случаи часть отъ своитѣ материали: Л. Милетичъ, Исторически и художествени паметници въ монастира Св. Иванъ Бигоръ (Дебърско), въ Спис. на Акад. кл. ист.-филол. IX, 1918, 1 сл.; Б. Филовъ, Филипи, въ Отечество IV, 1917 кн. 44 стр. 3 сл.; Охридскиятъ надписъ на Димитрия Хоматианъ, въ Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIII, 1922, 1 сл.; Altchristliches aus Mazedonien, въ Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet, Wien-Hellerau 1923, 33 сл. (върху старохристиянскитѣ базилики при Градско и старохристиянската църква при Дрѣново, Прилепско). Голѣма часть отъ събранитѣ отъ мене материали отъ Македония влѣзоха въ книгата ми Die altbulgarische Kunst, Bern 1919. — Гл. и С. Н. Бобчевъ, Двѣ старинни църкви въ околностьта на Сѣръ, въ Изв. на Археол. Друж. VII, 1919/20, 38 сл.; G. Kazarow, Ein Mithrasdenkmal aus Makedonien, въ Archiv für Religionswiss. XX, 236 сл.

[2]) Zur Archaeologie Thrakiens, Archaeol. Anzeiger 1918, 3 сл. Ср. и Изв. на Археол. Друж. VII, 1919/20, 140.

[3]) Vorgeschichtliches aus Bulgarien. Prähist. Zeitschr. X, 1918, 181 сл.

[4]) Изв. на Археол. Друж. VII, 1919/20, 133.

[5]) Приносъ къмъ археологията на Мариово, Македония I кн. 10 стр. 6—11; Vorgeschichtliches aus Makedonien, Strena Buliciana, 1—4; Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale, Bull. corr. hell. XLVII, 1923, 275—300.

[6]) Изв. на Археол. Друж. VI, 1916/18, 166 сл.

Digitized by Google

На разни други мѣста сж били открити единични паметници, нѣкои отъ които сж могли да бждатъ прибрани за сбиркитѣ на Народния музей.[1])

Много по-добре сж били организирани археологическитѣ изучвания въ Македония и Тракия отъ страна на френското и англійското военно командуване, по която причина тѣ дадоха много по-значителни въ научно отношение резултати.[2]) Главниятъ интересъ на французитѣ е билъ съсрѣдоточенъ въ систематическото изучване на многобройнитѣ предисторически могили въ южна Македония, предимно въ околностьта на Солунъ, а отчасти и въ околностьта на Битоля. Подробното изучване на тѣзи могили е било възложено на Léon Rey, който обнародва вече резултатитѣ отъ своитѣ изучвания въ единъ обширенъ и отлично документиранъ трудъ.[3]) Rey е изследвалъ повече отъ 70 могили, безъ да предприема обаче въ тѣхъ разкопки въ по-голѣмъ масщабъ. Могилитѣ, които сж разположени обикновено по течението на рѣкитѣ, сж два вида: обикновени валчести могили (тумби, toumbes) и голѣми плоски могили (tables). Срѣщатъ се обаче и комбинирани форми: плоска могила съ тумба или две плоски могили една върху друга. Изобилниятъ керамиченъ материалъ, събранъ отъ тѣзи могили, напомня твърде много керамиката на тесалийскитѣ предисторически селища. Орнаментитѣ сж отчасти рисувани, отчасти врѣзани. Наредъ съ сждове отъ мѣстна фабрикация, срѣщатъ се и такива, които сж били импортирани отъ центроветѣ на критско-микенската култура или пъкъ представятъ мѣстни имитации на критско-микенската керамика. По тази причина по-подробното проучване на македонскитѣ предисторически могили обещава да хвърли нова свѣтлина върху въпроса за разпространението и влиянието на критско-микенската култура.

Сжщо и паметницитѣ отъ гръко-римската епоха сж били предметъ на особни проучвания.[4]) За тая цѣль сж били предприети редица по-малки разкопки и сондажи въ околностьта на Солунъ и на Битоля. Намеренитѣ предмети сж били предадени на гръцката ефория на старинитѣ. Освенъ това било е изследвано и установено трасето на Via Egnatia между Островo и Струга, между Битоля и Рѣсенъ и между Рѣсенъ и Струга.

По-значителни резултати сж добили французитѣ въ самия градъ Солунъ, дето сж били продължени изучванията на византийската крепостна стена, започнати преди години отъ O. Tafrali,[5]) и е билъ снетъ археологическия планъ на цѣлия градъ, както и на нѣкои отъ по-забележителнитѣ му стари сгради, като църквата Св. Параскева (Ески-Джума).[6]) Особно важни сж резултатитѣ, добити при разкопкитѣ въ околностьта на църквата Св. Георги.[7]) При тия разкопки е било установено, че църквата Св. Георги е била съградена още въ римско време като часть отъ единъ голѣмъ архитектуренъ комплексъ, вѣроятно монументална баня, и че тя е обърната въ църква едва въ V в.

[1]) Пакъ тамъ стр. 167 сл.; VII, 1919/20, 153 сл.

[2]) За френскитѣ изучвания гл. G. Mendel въ Comptes-rendus de l'Acad. des Inscr. 1918, 9 сл.; Ch. Picard въ The Annual of the British School at Athens XXIII, 1918/19, 1 сл. (Les recherches archéologiques de l'armée française en Macédoine, 1916—1919). Подробниятъ отчетъ за англійскитѣ изучвания е обнародванъ въ сжщия Annual стр. 10 - 103. Кратко извлѣчение отъ него дава S. Casson въ Bull. de corresp. hell. XL, 1916, 293 сл. и табл. X.

[3]) Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, recueillies par le Service Archéologique de l'Armée d'Orient 1916-1919, Bull. de corresp. hell. XLI—XLIII. 1917/19, 310 стр. съ 51 табл. и отдѣлно (Paris 1921). Rey обнародва предварителни съобщения върху тѣзи свои изучвания въ Bull. de corresp. hell. XL, 1916, 257 сл (Observations sur les sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine) и въ Comptes-rendus de l'Acad. des Inscr. 1919, стр. 125 сл.

[4]) Picard, The Annual XXIII, 1918/19, 5 сл.

[5]) Topographie de Thessalonique, Paris 1912.

[6]) Picard, The Annual XXIII, 1918/19, 8 сл.

[7]) E. Hebrard, Les travaux du Service Archéol. de l'Armée d'Orient à l'Arc de Triomphe „de Galère" et à l'église Saint-Georges de Salonique, въ Bull. de corresp. hell. XLIV, 1920, 1 сл. и табл. I—VIII.

Digitized by Google

Изследванията на близката триумфална арка, която погрѣшно се приписва на Галерия, показали, че тази арка е била първоначално двойна, съ куполъ въ срѣдата, и е образувала часть отъ сѫщия архитектуренъ комплексъ. Като резултатъ отъ френскитѣ изучвания въ Солунъ се появи и единъ специаленъ обемистъ трудъ върху християнскитѣ паметници на този градъ.[1])

Една особна мисия, подъ рѫководството на известния френски византинистъ Gabriel Millet, е била изпратена въ Атонъ. Членоветѣ на тази мисия произвеждали разкопки, снемали плановетѣ на по-забележителнитѣ постройки и фотографирали, отчасти за пръвъ пѫть, голѣмо количество фрески, миниатюри, емайли, скулптури и хризовули. Като се има предъ видъ, какво голѣмо влияние е упражнило Атонското изкуство върху развитието на църковното изкуство въ България, не можемъ да не очакваме съ нетърпение обнародването на този богатъ материалъ, който ще уясни много въпроси, които представятъ особенъ интересъ и за насъ.

Заслужаватъ внимание и разкопкитѣ, които бѣха направени отъ французитѣ въ стария некрополъ на града Елеонтъ (Elaeus) на Галиполския полуостровъ презъ 1915 год.[2]) Открити сѫ били 38 саркофази отъ шуплестъ варовникъ, почти всички монолитни, които сѫ били заровени въ земята, а така сѫщо и 18 голѣми кюпа (pithoi), сложенн хоризонтално и употрѣбени за погребения като саркофази. Въ гробоветѣ сѫ били намерени глинени вази (отчастн рисувани съ къснн черни или съ червени фигури), стъкленици, глинени статуйки (Деметра, Венера, Еросъ, Силенъ), обикновени бронзови накити, лампички и др. подобни. Некрополътъ датира отъ края на VI, но главно отъ V вѣкъ пр. Хр. Презъ IV вѣкъ той изглежда да е билъ изоставенъ. Обаче нѣкои гробове сѫ били употрѣбени повторно презъ III и II вѣкъ пр. Хр. Разкопкитѣ при Елеонтъ сѫ били продължени и презъ 1920 год., когато сѫ били открити нови 28 гроба отъ сѫщия видъ и отъ сѫщата епоха.[3])

Най-после остава да се спомене, че французитѣ сѫ почнали разкопки въ по-голѣмъ масщабъ и въ Филипи, обаче за тѣхнитѣ резултати липсва за сега единъ по-подробенъ отчетъ.[4])

Следъ свършването на войната французитѣ продължиха да следятъ археологическитѣ открития въ Тракия и Македония и да даватъ отчетъ за тѣхъ въ Bulletin de correspondance hellénique.[5]) Отъ тѣзи по нови открития заслужаватъ да се споменатъ разкопкитѣ на две могили при Гюмюрджина, които, споредъ намеренитѣ незначителни предмети, изглежда да датиратъ отъ римско време.[6])

Не по-малко усърдна е била археологическата дейность и на англичанитѣ въ английската военна зона между Вардаръ и Струма.[7]) Събранитѣ въ тази мѣстность старини сѫ били запазени първоначално, по споразумение съ гръцкитѣ власти, въ Биязъ-куле въ Солунъ, а по-късно сѫ били пренесени въ особно здание, за да послужатъ като основа на единъ мѣстенъ музей.[8]) Обаче впоследствие, по настояването на английския главнокомандующъ сѫръ G. Milne, тѣзи старини били „великодушно подарени“ отъ гръцкото правителство на британския народъ и сега се намирали въ Британския музей.[9]) Тѣ обематъ от-

[1]) Ch. Diehl, M. Le Tourneau et H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique (avec un album de 68 planches), Paris 1918.

[2]) E. Pottier въ Comptes-rendus de l'Acad. des Inscr. 1916, 40 сл. Подробниятъ рапортъ върху тѣзи разкопки бѣ обнародванъ въ Bull. de corresp. hell. XXXIX, 1915, 135 сл. и табл. IV—XV (Fouilles archéologiques sur l'emplacement de la nécropole d'Éléonte de Thrace; rapport présenté au nom de l'État-Major du Corps expéditionnaire d'Orient à l'Acad. des Inscr. et Belles-lettres).

[3]) Ch. Picard, въ Comptes-rendus de l'Acad. des Inscr. 1921,130 сл.

[4]) Гл. Bull. de corresp. hell. XLV, 1921,543 сл.

[5]) Bull. de corresp. hell. XLIV, 1920, 402 сл.; XLV, 1921,540 сл.

[6]) Пакъ тамъ XLIV, 406 сл.

[7]) Гл. посочената по-горе (стр. 225 заб. 2) литература.

[8]) The Annual of the British School at Athens XXIII, 1918/19 стр. 11 и 27.

[9]) Пакъ тамъ стр. 43.

Digitized by Google

части предисторически, отчасти гръкоримски находки. Особенъ интересъ представя една група предмети отъ халщатската епоха, открити въ стари гробове при Айвасилъ.[1]) Отъ останалитѣ предмети заслужава да се споменатъ: 1) една предисторическа чаша съ две дръжки и гравирани спирали отъ голѣмата могила Каламария при Солунъ,[2]) 2) една коринтска рисувана пиксида съ животни отъ Солунъ,[3]) 3) единъ отлично запазенъ брозовъ шлемъ съ релиефно изработени волути[4]) отъ некропола въ Солунъ, открить презъ 1917 год. близо до форта Микро-Карабурунъ (IV в. пр. Хр.); 4) една сжщо така отлично запазена бронзова ваза съ две дръжки отъ Чаушица[5]) и 5) една главичка отъ предисторически глиненъ идолъ отъ Струмската долина.[6])

Както французитѣ, така и англичанитѣ сж обърнали особно внимание на предисторическитѣ могили.[7]) Тѣхнитѣ изучвания допълватъ отчасти постаритѣ изучвания на англичанина Wace отъ 1915 год.,[8]) отчасти изучванията на Rey. Откритиятъ отъ тѣхъ керамиченъ материалъ се схожда напълно съ материала отъ могилитѣ, изследвани отъ французитѣ. Особенъ интересъ представятъ два глинени идола на седяща жена съ силно издадени хълбоци (стеатопигия) и съ гравирани орнаменти върху тѣлото, намерени върху една могила при Драма.[9]) Тѣзи идоли показватъ голѣмо сходство съ глиненитѣ идоли отъ Кукутени въ Ромъния[10]) и отъ Султанъ-тепе въ Шуменско.[11])

Твърде интересни резултати сж дали разкопкитѣ при малката желѣзопжтна гара Чаушица, между Карасули и Килиндиръ, на юго-истокъ отъ Гевгели. Още презъ време на войната на това мѣсто, дето се предполага да е лежалъ старият градъ Kalindoia, е билъ открить единъ старъ некрополъ, въ който сж били намерени разни предмети отъ бронзъ, желѣзо, стъкло и глина, отчасти отъ халщатската, отчасти отъ раннята антична епоха.[12]) Презъ априлъ 1921 г. англійскиятъ археологъ S. Casson продължилъ разкопкитѣ, като открилъ 14 нови гроба, които съдържали обикновени погребения, безъ изгаряне на тѣлата.[13]) Въ гробоветѣ били намерени повечето бронзови предмети: очилати фибули, спирални гривни, гривни съ възседнати крайща, пробити кжжели въ видъ на двоенъ конусъ, игли и др. Имало сжщо и нѣкои желѣзни предмети (ножове и игли). Въ единъ гробъ била намерена златна елипсовидна пластинка, дълга 6 5 см, украсена съ два реда изчукани кржгове съ точки въ срѣдата.[14]) Тя се схожда напълно съ златнитѣ диадеми, открити въ нѣкои стари тракийски гробове.[15]) Керамиката е отчасти съ гравирани орнаменти (правена безъ колело), отчасти съ рисувани орнаменти, добре изработена и съ тънки стени (правена съ колело). Срѣща се и трети видъ керамика, правена сжщо съ колело, отъ сива глина, съ добре полирана повръхность, но безъ орнаменти (съ изключение на гравиранн паралелни кржгове). Споредъ Casson тѣзи находки датиратъ отъ 1100-650 год. пр. Хр.[16])

Заслужаватъ да се споменатъ и находкитѣ, открити между Айватли и Лайна, при 12-ия километъръ на шосето отъ Солунъ за Сересъ, дето се предполага да се намиратъ развалинитѣ на града Лете. На това мѣсто е била разчистена една отваряна вече по-рано гробница отъ македонскня типъ (съ преддверие, въ което има две колони),

---

[1]) Пакъ тамъ стр. 17 сл.
[2]) Пакъ тамъ табл. V 3.
[3]) Пакъ тамъ табл. V 4 (ср. стр. 41 сл.).
[4]) Пакъ тамъ табл. VIII 1 и IX (ср. стр. 38).
[5]) Пакъ тамъ табл. VIII 2 (ср. стр. 37).
[6]) Пакъ тамъ табл. XI 1.
[7]) Пакъ тамъ стр. 28 сл. и 51 сл.
[8]) The Annual XX, 123 сл.
[9]) F. B. Welch, The Aunual XXIII, стр. 48 и обр. 3.
[10]) M. Hoernes, Urgeschichte der bild. Kunst стр. 211 обр. 41-46.
[11]) Wace and Thompson, Prehistoric Thessaly стр. 258.
[12]) The Annual XXIII 36 сл.
[13]) S. Casson, Excavations in Macedonia, The Annual XXIV, 1919/21, 1 сл. и табл. I.
[14]) Пакъ тамъ стр. 19 и обр. 12 *a* на стр. 18.
[15]) Б. Филовъ, Изв. на Археол. Друж. III, 1913, стр. 206 и табл. III 1 и 2.
[16]) The Annual XXIV, 31.

Digitized by Google

която датира още отъ елинистическата епоха.[1]) Въ близката околность сж били намерени и нѣкои гръцки надписи, отъ които особно внимание заслужава единъ отлично запазенъ декретъ на града Лете.[2]) Обикновенитѣ гробове, открити въ сжщата мѣстность, датиратъ отъ късно-гръцко и римско време, но не представятъ особенъ интересъ.

A. M. Woodward[3]) ни дава интересни бележки за срѣдновѣковната крепость на Авретъ-Хисаръ при Солунъ, която е била идентифицирана още отъ Leake[4]) съ византийската крепость Γυναικόκαστρο и е играла важна роля въ историята на страната презъ XIV вѣкъ, при войнитѣ на Кантакузена съ Теодоръ Синадена.

Тукъ трѣбва да се споменатъ и разкопкитѣ, които Гръцкото Археологическо Дружество въ Атина бѣ предприело още презъ 1914 год. при селото Постолъ до Енидже-Вардаръ, на мѣстото на старата македонска столица Пела.[5]) Открита е била преди всичко нѣкаква подземна постройка, вѣроятно гробница, въ която се е слизало по 30 стжпала. Северно отъ нея е била разкопана друга постройка, чиито стени били запазени на височина около 80 см. Отъ нея били разчистени три отдѣления, въ които били намерени глинени лампички отъ късната елинистическа епоха, нѣколко бронзови монети отъ Филипа II и неговитѣ приемници, керамични фрагменти, бронзови украшения отъ колесница (между тѣхъ единъ бронзовъ бюстъ на Диониса, украсенъ на задната страна съ лоза, подъ която стои едно магаре), бронзова статуйка на орелъ (вѣроятно отъ сжщата колесница), а така сжщо и нѣколко бронзови и глинени сждове. Разкопана била и трета една голѣма елинистическа постройка, която обаче не била разчистена изцѣло.

Сжщо и германцитѣ направиха презъ време на войната нѣкои археологически открития и изучвания въ Македония.[6]) Най-голѣмъ интересъ представятъ двете старохристиянски базилики, разкопани отъ баварскитѣ войски близо при Градско, които обаче още не сж обнародвани изчерпателно.[7]) Архитектътъ Schmidt-Annaberg ни даде една обстойна студия върху Охридската църква Св. София съ подробно описание на сградата, планове и реконструкции, като разграничава и разнитѣ строителни периоди на църквата.[8]) Трѣбва обаче да се забележи, че археологическитѣ работи, предприети отъ германцитѣ въ Македония, носятъ съвсемъ случаенъ, откжслеченъ характеръ и не бѣха организирани съ огледъ на по-голѣми, предварително поставени задачи. Това положение на нѣщата се дължи на слабия интересъ, който германцитѣ имаха къмъ този фронтъ презъ всичкото време на войната. Б. Ф.

Римски находки отъ околностьта на София въ Британския музей. Въ излѣзлия напоследъкъ Catalogue of the Silver Plate in the British Museum отъ H. B. Walters (London 1921) е обнародвано (стр. 28 № 106 и табл. XV) едно металическо огледало, намерено въ единъ гробъ близо до София и откупено за сбиркитѣ на Британския музей презъ 1909 год. Огледалото има наоколо позлатена рамка, украсена съ изображения (лози съ гроздове и 5 пауна, които кълвятъ гроздето), изработени отчасти въ изчуканъ релиефъ, отчасти ажурно

[1]) The Annual XXIII, 15 сл.

[2]) Пакъ тамъ стр. 72 сл. и табл XIII 1.

[3]) Пакъ тамъ стр. 98 сл.

[4]) Travels in Northern Greece III, 479 заб. 3.

[5]) Γ. Π. Οἰκονόμος въ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαολ. Ἑταιρίας 1914, 127 сл. Ср. American Journal of Archaeol. XX, 1916, 362.

[6]) Гл. H. Dragendorf, Archaeologische und kunstwissenschaftliche Arbeit während des Weltkrieges in Mazedonien, въ Zeitschr. f. bild. Kunst N. F. XXX, 1919, 259—270 и у P. Clemen, Kunstschutz im Kriege II.

[7]) Гл. Hald, Auf den Trümmern Stobis, Stuttgart 1917, стр. 15 сл; B. Filow, Stobi, Deutsche Balkan-Zeitung бр. 183 отъ 16. VIII 1918 и Altchristliches aus Mazedonien, въ Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet, стр 33.

[8]) Die Basilika Aja-Sofia in Ochrida, Deutsche Bauzeitung LV, 1921, 193—196 и 205—212 съ 15 образа.

Digitized by Google

върху дървената подложка на огледалото. Въ сжщия гробъ, който датира приблизително отъ III в. сл. Хр., били намерени още: една дървена игла, единъ гребенъ, една стригила, 3 тоалетни кутийки, 6 парчета отъ платъ и 11 орѣха. И тѣзи предмети били откупени заедно съ огледалото отъ Британския музей. Б. Ф.

Къмъ съкровището отъ Изгерлии. Презъ 1903 год. на два километра северо-източно отъ с. Изгерлии, Т.-Пазарджишко, върху единъ хълмъ, високъ около 170 м., наричанъ Градището, на който имало развалини отъ стара крепость и стари гробове, бѣ намерено едно отъ най-голѣмитѣ стари съкровища у насъ. Отъ страна на тогавашното управление на Народния музей не е било предприето за жалость нищо за запазването на това съкровище и за проучването на мѣстото, дето то е било намерено, по която причина у насъ не се знае почти нищо за него. Споредъ доклада на тогавашния френски консулъ въ Пловдивъ Degrand до френската академия на наукитѣ (Comptes-rendus de l'Acad. des inscr. 1903 стр. 390 сл.), съкровището се състояло преди всичко отъ около 25 килограма златни византийски монети, всички отлично запазени, отъ които Degrand можалъ да прегледа около 300 екземпляра. Монетитѣ били само отъ тримата Комненовци Алекси I, Иоанъ II и Мануилъ I. По-голѣмата часть отъ монетитѣ били стопени отъ златаритѣ, а само 250 екземпляра били предадени на Народния музей въ София.[1]) Заедно съ монетитѣ били намерени още: единъ златенъ кръстъ, който веднага билъ стопенъ, една сребърна ваза и 10 сребърни тасчета, сжщо отчасти стопени. Degrand можалъ да види и да фотографира тамо три отъ тасчетата, които били запазени поради хубавитѣ имъ златни орнаменти. Тѣзи три тасчета, както узнаваме напослѣдъкъ отъ една статия на Gaston Migeon (Orfèvrerie d'argent de style oriental trouvée en Bulgarie, Syria III, 1922 стр. 141 сл. съ табл. XXIX и XXX), се намиратъ сега въ сбирката на известния френски византинистъ G. Schlumberger въ Парижъ. Дветѣ тасчета сж съвсемъ еднакви (табл. XXIX). Тѣ иматъ диаметъръ 30 см. и сж снабдени отдоле съ низко столче. Край ржба сж украсени съ гравирани орнаменти (животни и растителни мотиви). На дъното, извжтре, е гравиранъ кржгъ, който съдържа четири помалки кржга съ растителни орнаменти; въ два отъ тѣхъ се виждатъ крилати грифони, а въ другитѣ два — крилати лъвове или пантери. Третото тасче (табл. XXX) има диаметъръ 31 см. и е безъ столче. То сжщо така е украсено по края съ гравирани орнаменти (растителни стъбла и палметки, межу тѣхъ разни, отчасти фантастични животни). На дъното, извжтре, е гравирана голѣма розета отъ плетеница, между орнаментитѣ на която се виждатъ риби. Migeon (стр. 142) съ право счита цѣлата тази декорация за чисто ориенталска, като указва за нейния произходъ на Иранъ и Месопотамия.[2]) Споредъ него тасчетата, които датиратъ отъ IX — XI вѣкъ, сж били донесени въ България отъ брѣговетѣ на Мала-Азия, дето вѣроятно сж били работени. Б. Ф.

Единъ почетенъ надписъ отъ Месемврия(?). Въ чешкото списание Listy Filologické XLIX, 1922, стр. 96, A. Salač обнародва споредъ преписъ на К. Шкорпилъ единъ почетенъ декретъ отъ края на IV или началото на III в. пр. Хр., който сега се намира въ Софийския Народенъ музей.[3]) Поради интереса, който представя тоя паметникъ за домашната ни археология, не ще бжде излишно да го съобщимъ и въ страницитѣ на нашето списание.

[1]) Споредъ една бележка на г. Н. Мушмовъ (Изв. на Арх. Друж. IV, 1914, 272) въ музея били постжпили 260 монети, между които имало и екземпляри отъ Исака Ангелъ. Отъ тѣхъ били задържани само нѣколко монети за попълване на музейната сбирка, а останалитѣ били върнати обратно въ финансовото министерство.

[2]) E. Babelon, който е челъ въ академията доклада на Degrand, счита тасчетата за персийски (Comptes-rendus 1903 стр. 390).

[3]) Инв. № 6013.

Digitized by Google

Мряморна плоча съ фронтонъ, лѣвиятъ горенъ край отчупенъ, сѫщо и малка часть отъ горната дѣсна страна; загубена е и цѣлата долна часть на надписа. Широка доле 29 см., горе 28 см., вис. 31 см., дебела доле 7 см., горе 5·5 см.; височина на буквитѣ 5—12 мм. Обр. 141.

Обр. 141. — Почетенъ надписъ отъ Месемврия?

Надписътъ се чете:

Ἐπ]ὶ βασιλέως Εὐβουλίδα μη-
νὸς Ἀρτεμιτίου τετράδι ἐπ[ὶ
δέκα. Λεοντίσκος Ἀθαναίω-
νος εἶπε· ἐπειδὴ Ἡρώναξ καὶ Βάκ-
χιος Καλλιφάνεος Μυτιλαναῖοι
εὖνοι καὶ πρόθυμοι ἐόντες [δια]τε-
λοῦντι περὶ τὰμ πόλιν καὶ κοιν[ᾶ]ι
καὶ ἰδίαι τοῖς ἀφικνουμένοις τῶν
πολιτᾶν παρέχονται χρείας
δ]εδόχθαι τᾶι βουλᾶι καὶ τῶι δά-
μωι ἐπ]αινέσαι μὲν ἐπὶ τούτοις Ἡρω-
νακτα καὶ Βάκ]χιον Καλλιφάνεος Μυ-
τιλαναίους, δεδ]όσθαι δὲ αὐτοῖς
[προξενίαν и пр.

Въ преводъ: Въ време на царя Евбулида, месецъ Артемисий 14,[1]). Леонтискъ, синъ на Атенеона, предложи: понеже митиленцитѣ Херонактъ и Бакхий, синъ на Калифана, постоянно сѫ благосклонни и доброжелателни къмъ града и както общо, тъй и частно принасятъ полза на отиващитѣ тамъ[2]) граждани, съветътъ и народътъ решиха да бѫдатъ похвалени зарадъ тия заслуги митиленцитѣ Херонактъ и Бакхий, синътъ на Калифана, да имъ се даде гостоприемство и пр.[3]).

Мѣстопроизходътъ на тоя надписъ не може да се установи съ сигурность. Г-нъ Г. Поповъ, който е изпратилъ паметника въ Народния музей, съобщава, че той билъ намеренъ нѣкѫде въ Бѣленско и служелъ дълго време за затисване на кисело зеле въ каца. Но това е съмнително. Ние поискахме поточни сведения отъ Г-на Поповъ, обаче той не се отзова на писмото ни. Salač, като взима предъ видъ дорийския диалектъ на надписа, изказва предположение, че той произхожда отъ черноморската гръцка колония Месемврия. Обаче мѫчнотия представя обстоятелството, че за сѫществуването на царска власть въ Месемврия ние не знаемъ нищо; Salač предполага, че следъ Евбулида държавната уредба въ Месемврия била промѣнена, обаче и това е много съмнително. Тъй щото въпросътъ за произхода на паметника остава открить.

Г. И. Кацаровъ.

Къмъ Известия VII, стр 8. Въ оброчния надписъ отъ Расникъ М. Ростовцевъ (частно съобщение) чете: β (т. е. δύο) σύνδικ[οι] ἀνέ[θηκαν...]; при това Ростовцевъ смѣта σύνδικος като редовенъ магистратъ на общината, която може би още не се е ползувала съ пълни права на муниципия. Σύνδικοι се споменуватъ и въ единъ надписъ отъ Кюстендилъ (Изв. VII 83, бр. 6); надписътъ стр. 83, № 5 е датуванъ споредъ името на синдика (р. 4: ἐπὶ συνδίκου),[4]) който

[1]) Месецъ Артемисий е десетиятъ месецъ на годината.

[2]) Въ Митилене.

[3]) Краятъ на надписа е загубенъ.

[4]) Ростовцевъ сравнява италиянски Sindaco (кметъ).

Digitized by Google

може би е билъ глава на останалитѣ общински магистрати (синархия).

Въ Известия VII 81, бр. 1 Ростовцевъ чете: Ἀγαθῇ τύχῃι |οἱ ἐπιμεληταὶ θύσαντες| и пр. Споредъ надписа тринадесетьтѣ епимелети, като принесли жертва съ средствата на града и устроили игри въ честь на Зевса и Хера въ време на синархията на споменатитѣ въ края на надписа лица, издигнали тоя алтарь (подразбира се ἀνέθηκαν). Въ надписа стр. 82 № 4 следъ посвещението идатъ имената на жрецитѣ (може би пакъ 13); въ редъ 18-и съ по-едри букви е написано името на нѣкое видно лице отъ жреческата колегия (може би ἀρχιερεύς или ἀρχιερατεύσας); датуванъ е надписътъ споредъ синархията, означена само съ името на епонима си.

Надписътъ стр. 83 № 5 е пакъ отъ сѫщия характеръ, само че посвещението е отъ една фила (жреческа или градска, не може да се каже); отъ 7 и редъ нататъкъ сѫ изброени имената на жрецитѣ, може би пакъ 13.

Стр. 84 № 8 Ростовцевъ чете: Πυρούλας κά|πηλος. № 9: Παπείρι(ο)ς.

Г. И. Кацаровъ.

Стара гробница при с. Тракиецъ, (Хасковско). На около 500 м. западно отъ училището на с. Тракиецъ (по турски Елесче) въ мѣстностьта „Кулата", въ нивата на Митйо Трендафиловъ, при обръщане (реголване) почвата за лозе, на около 50—60 см. е била открита презъ декемврий 1922 год. стара гробница съ две запазени отдѣления и едно полуразрушено. Гробницата е имала дълбочина близо 0·80 м., всѣки отдѣленъ гробъ е дълъгъ 1·40 м. и широкъ 1·10 м. Тритѣ гроба сѫ били наредени единъ до другъ, като преградната стена на единия е била обща за следния; тѣ сѫ били постлани съ камъни. Въ предишни времена тази гробница е била отваряна и претърсена и затуй при сегашното ѝ намиране едни отъ покривнитѣ каменни плочи не сѫ на мѣстата си, други сѫ взети, а трети изпочупени. На сѫщото това мѣсто въ турско време е имало наблюдателна кула (помни се отъ стари хора), отъ дето е останало и названието „Кулата". Отъ тукъ има доста широкъ обзоръ по течението на р. Улу-дере.

Отъ направения отъ мене огледъ на това мѣсто на 27.V т. г. се вижда, че мѣстностьта „Кулата" е слаба възвишеность на единъ ридъ, представляваща разсипана, измита и разорана могила съ диаметъръ 10—12 м. Насипниятъ ѝ материалъ е чакълесто-пѣсъченъ съ наполовина почти червеникава пръсть, донесенъ нѣкога отъ съседнитѣ надъ селото ровини. При разораването на нивата, презъ редъ години, черноземътъ на останалата нива се е примесилъ отчасти съ донесенитѣ за могилата материали. Сѫщо тъй при сегашното разкритие на гробницата е намѣрена въ гробоветѣ само черноземна мека пръсть, а съ нея заедно и нападалитѣ покривни камъни и два вида кѫсове отъ глинени сѫдове: едни по-късни отъ червена глина съ орнаменти, схождащи се съ сегашни такива, и други — отъ груба пѣсъчлива глина, слабоизпечени, съ повече черно-червеникавъ цвѣтъ, безъ украшения и трошливи. Кости и пари не сѫ били намерени. Изваденитѣ камъни около 4·5 куб. м. сѫ отъ трахитъ и трахитенъ туфъ, такива каквито има къмъ съседнитѣ села Гѫлѫбецъ и Старо-село. Тия камъни сѫ грубо обдѣлани, а само 2—3 сѫ тънко обработени. По тѣхъ нѣма никакви надписи. Тѣ иматъ размѣри 0·80—1—1·10 м. дълж., височина до 0·80 м. и дебелина до 25 см. Помежду имъ не е имало никаква мазилка или тухли. Тукъ-таме по нѣкои отъ тѣхъ се забелѣзва варовито-глинестъ осадъкъ. Не сѫ били словявани и съ никакви желѣзни скоби, а това е ставало съ жлебове и меандрични засѣчки, влизащи въ дълбинитѣ на съседния камъкъ. На нѣкои отъ тѣхъ въ горнитѣ имъ части (къмъ устието на гроба) има четвъртити дупки (8×8 см. и 5 см. дълбочина). Тритѣ гроба сѫ наредени точно по посока изтокъ-западъ. Гробницата е вѣроятно отъ тракийско произхождение.

Симеонъ П. Стефановъ

Digitized by Google

Портретъ на българския царь Борисъ I въ Римъ? Въ единъ старъ брой на Bullettino di Archeologia Christiana (год. VI, № 3—4) отъ 1868 год. намерихъ една бележка отъ De Rossi върху едно забравено археологическо откритие съ известенъ интересъ за България. Отъ тогава и самата бележка на De Rossi е била забравена. Тукъ ще дамъ най-интереснитѣ извадки отъ нея.

Презъ септемврий 1689 год. италианскиятъ археологъ Ciampini намерилъ въ подножието на Целия едно полуразрушено помѣщение, украсено съ стенна живописъ. Въ Cod. Vat. 7849 (по De Rossi) се намира описанието на това откритие и рисунка, представяща стенописната композиция, известна подъ названието „Dominus legem dat".

Ето извадки отъ текста на Ciampini. Elapsis diebus praesentis mensis septembris 1689, in illam per antiquam intravimus fodinam, in qua veterum aedificiorum sepulta rudera conquiruntur, ut lateres inde effossi in materiam novarum aedium vertantur... Locus via est dextrorsum, quae ab amphitheatro Titi ad ecclesiam S. Mariae in Domnica appellatum tendit. Ad dextram et in medio ejusdem viae est quaedam vinea, quae crepidinibus Coelii montis conterminata est, quo loci nunc alia vinea (est) ecclesiae sanctorum Joannis et Pauli...

Следва описанието на открититѣ стени: Post... ingressum ad dextram alius patebat aditus in locum longuitudinis palmorum triginta quinque, latitudinis tredecim circiter, ubi in superiore parietis parte, quae in concameratum fastigium adtollitur, depictae sunt imagines a subjecto pavimento distantes palmis circiter quindecim... Imagines Orientem respiciunt.

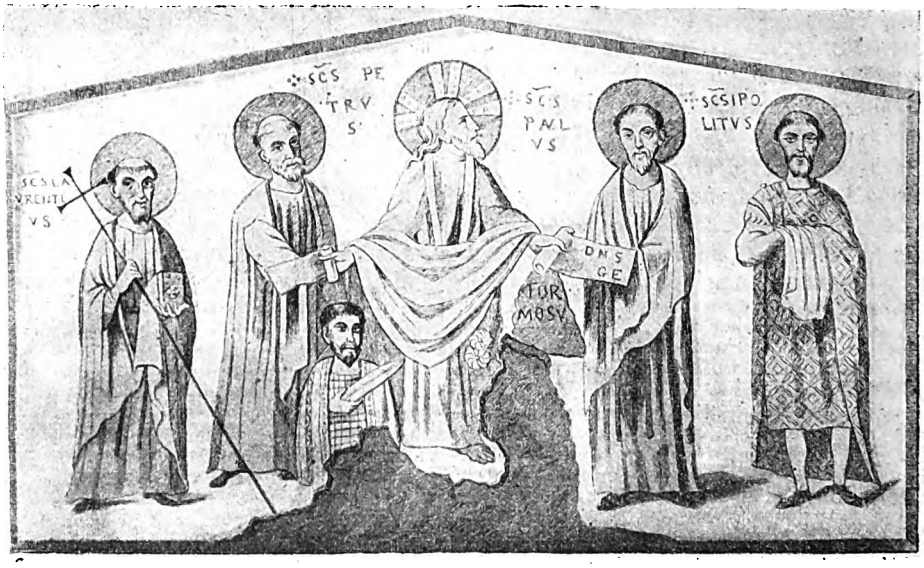

Обр. 142. — Стенописъ съ портрета на Царь Бориса? отъ Римъ.

Къмъ текста е приложена и възпроизведената тукъ рисунка (обр. 142). Освенъ Христосъ, Павелъ, Петъръ и двама светци, въ лѣво, въ краката на Исуса, се вижда часть отъ колѣничила фигура, облѣчена въ ризница отъ кожени (металически?) четиржгълни плочици (lorica squamata) и въ военна хламида. Интересътъ на цѣлата фреска е именно въ тази фигура, съпоставена съ надписа „Formosus" въ дѣсно отъ Христа, до парчето отъ паднала мазилка, върху която сигурно е било изобразено духовно лице съ това име. Основавайки се на мѣстоположението на находката, Ciampini идентифицира Формоза на фре-

Digitized by Google

ската съ известния папа, който е заемалъ престола на Петра между 891—896 год. Оттукъ той обяснява фигурата на воина. Въ близки сношения съ папата Формоза е билъ Борисъ I български, който покръсти народа си при този първосвещеникъ (Ciampini). Затова, основавайки се на латеранската триклиния (дето въ краката на Христа и Петра сж били поставени папа Силвестъръ и Константинъ, папа Левъ III и Карлъ Велики), италиянскиятъ археологъ отъ 17 в. е поставилъ на колѣничилитѣ фигури въ намерената фреска имената: папа Формоза и царь Михаилъ (т. е. Борисъ) Български.

Фреската на Ciampini отъ тогава е изчезнала и неговитѣ наблюдения не могатъ да бждатъ нито провѣрени, нито допълнени на мѣстото. Обаче въ самата рисунка нѣма нищо, което да противоречи на хипотезата. Чертитѣ на лицето на царь Борисъ сж неизвестни и отъ тази страна е невъзможна провѣрката на фреската. Типътъ на главата, прическата и византийското военно облѣкло издаватъ военачалникъ отъ източна Европа.[1]) Наистина, не ни е известенъ портретътъ на българския царь въ воински доспехи (винаги въ византийска церемониална одежда), но даже византийскитѣ императори сж били изобразявани въ ризници и наметала (ср. Василий II въ псалтира отъ Маркиана въ Венеция). Ако, най-после, царь Борисъ е билъ въ преговори съ Римъ и е кръстилъ българитѣ не при папа Формоза, а при Николая I (858—867), то именно бждащиятъ папа Формоза, тогава епископъ въ Портуера, е билъ изпратенъ (заедно съ Павелъ, епископъ въ Популония) въ двора на Бориса на чело на папската мисия и поради това е напълно допустимо симетричното изображение на Формоза и Бориса въ една и сжща фреска, молящи се на Христа.

На всѣки случай, ако нѣма нищо, което да противоречи на хипотезата на Ciampini, то нѣма и нищо, което да задължава нейното приемане. Едва ли нѣкога ще може да се докаже автентичността или лъжливостта на „портрета на царь Бориса отъ подножието на Целия". Все пакъ любопитно е за българската наука да се отбележи този куриозенъ екскурсъ на Ciampini — De Rossi (последниятъ, макаръ и съ резерва, приема предположението на Ciampini) като най-старъ (1689 г.) опитъ за изследване въ българската археология.

А. Грабаръ.

Миниатюритѣ на Манасиевата хроника въ Ватиканската библиотека. Както е известно, миниатюритѣ на Манасиевата хроника въ Ватиканската библиотека сж най-важниятъ паметникъ на старобългарската историческа живопись отъ XIV вѣкъ. До сега само нѣкои отъ тия миниатюри бѣха обнародвани и то въ съвсемъ неудовлетворителни репродукции. При последното си пребивание въ Римъ азъ получихъ разрешение да издамъ всичкитѣ миниатюри отъ ржкописа въ колекцията Codices e Vaticanis selecti, въ която се издаватъ въ факсимиле най-важнитѣ ржкописи на Ватиканската библиотека. За тази цель всичкитѣ миниатюри бѣха фотографирани, а по-важнитѣ отъ тѣхъ бѣха копирани съ бои. Ватиканскиятъ ржкописъ съдържа всичко 69 миниатюри, нѣкои отъ които се състоятъ отъ по две сцени, тъй че числото на сценитѣ е по-голѣмо. Различията въ тѣхното изпълнение показватъ, че тѣ сж били рисувани отъ двама или трима души. Миниатюритѣ даватъ нѣкои указания, които потвърждаватъ изказваното и по-рано предположение, че тѣ сж излѣзли отъ ржката на български художници и че сж били работени вѣроятно въ Търново при двора на Ив. Александра, за когото е билъ приготвенъ и цѣлиятъ ржкописъ. При това известни обстоятелства даватъ право да се мисли, че ржкописътъ е билъ поднесенъ на Ив. Александра наскоро следъ смъртьта на сина му Ив. Асеня. За насъ най-голѣмъ интересъ представятъ ония миниатюри, които се отнасятъ до бъл-

[1]) Предметътъ въ ржката на „царя" е загадъченъ. Възможно е изопачаване отъ страна на Ciampini.

Digitized by Google

гарската история, а именно: портретътъ на Ив. Александра между Исуса Христа и лѣтописеца Константинъ Манасесъ; смъртьта на Ив. Асень, синъ на Ив. Александра; приемането на душата на Ив. Асеня въ рая; портретътъ на Ив. Александра заедно съ пророкъ Давидъ; навлизането на Никифора въ България и докарването му като пленникъ предъ Крума; пиршеството на Крума съ окованата глава на Никифора; три сцени изъ войнитѣ на Крума съ византийцитѣ; Омортагъ разбива и преследва претендента за византийския престолъ Тома; покръстването на българитѣ; гощавката на Симеона отъ византийския императоръ и патриарха и сцена отъ сраженията на Симеона съ византийцитѣ; Симеонъ изгаря църквата Ипигия предъ Цариградъ; смъртьта на Симеона и посрѣщането на Петровитѣ синове Борисъ и Романъ въ Цариградъ; сцени отъ войнитѣ на Святослава въ България и превземането на Дръстъръ (Силистра) отъ руситѣ; превземането на Преславъ отъ Ивана Цимисхи и на Плиска отъ Василия; разбиването на Самуила отъ Василия и смъртьта на Самуила предъ гледката на ослепенитѣ му войници; портретътъ на Ив. Александра съ тримата му сина Ив. Асень, Михаилъ и Ив. Срацимиръ.

Повечето отъ тѣзи миниатюри заематъ цѣла страница и се намиратъ въ края на ржкописа; тѣ сж сравнително по-добре запазени, отколкото тия, които се намиратъ въ първата половина на ржкописа. Тѣхното по-подробно разглеждане показва, че художникътъ е възпроизвеждалъ точно тогавашната българска действителность. По тази причина миниатюритѣ, вънъ отъ художественото си значение, представатъ голѣмъ интересъ и за тогавашния български битъ. Б. Ф.

Миниатюритѣ въ Мадридския Скилица, относящи се до българската история. Най-бележититѣ паметници на византийската миниатюрна живопись сж Мѣсецословътъ на императоръ Василия и Мадридскиятъ Скилица. Мадридскиятъ преписъ на Скилицовата пергаментна хроника съдържа нѣколко стотинъ цвѣтни изображения (миниатюри), 45 отъ които засѣгатъ българското минало отъ IX, X и XI в.

Проф. Й. Ивановъ е проучилъ паметника на самото мѣсто и е направилъ фотографски и цвѣтни снимки отъ всичкитѣ български миниатюри, които, по край своята стойность за историята на изкуството, иматъ първостепенно значение за проучване на българското минало. Особно сж ценни миниатюритѣ, въ които е вложенъ реализъмъ и следователно представятъ важенъ материалъ за установяване на старобългарската носия. Въ други пъкъ е вложено византийско настроение за българскитѣ дѣла, което свидетелствува за важното значение, което България е имала на Балканския полуостровъ.

Между по-важнитѣ сцени нека поменемъ следнитѣ: Крумъ събира кавалерията си за походъ къмъ Византия; Версиникийската битка при Одринъ презъ 813 г; Омортагъ преследва християнитѣ; Омортагъ разбива Тома и спасява Византия; Борисъ води преговори съ царица Теодора; Борисъ и народътъ му призоваватъ Християнския Богъ; Кръщение Борисово; Българо-маджарска война при Симеона; Симеонъ разбива гърцитѣ при Баба-Ески въ 896 г.; Симеонъ обѣдва съ византийския императоръ; Симеонъ превзема Одринъ; Ахелойската битка, 917 г.; Преговори между Симеона и африканския владетель Фатлунъ; руситѣ въ Преславъ, 971 г.; превземането на Силистра отъ византийцитѣ, 971 г.; Самуилово сражение при Солунъ, 996 г; Нощната битка при Сперхей, 996 г.; Свадбата на царь Самуиловата дъщеря; Поражението на Самуила при Скопие, 1002 г.; Гърцитѣ ослѣпяватъ Фружина, синъ на последния български царь Ивана Владислава, 1029 г.; Фружинъ бива постриганъ; Петъръ Делянъ, внукъ Самуиловъ, дига възстание въ Македония и бива прогласенъ царь, 1040 г.; Български възстанически лагеръ при Островското езеро, 1040 г.; Алусиянъ разбитъ подъ Солунъ; Алусиянъ ослѣпява вѣроломно Деляна и др.

Digitized by Google

Проф. Ивановъ готви издание на миниатюритѣ въ цвѣтни репродукции и съ съответенъ гръцки и български текстъ. Ако се намерятъ средства за това скѫпо издание, авторътъ смѣта да обнародва работата си и на чуждъ езикъ, френски или английски.

Фрескитѣ въ църквата Св. Георги въ София. Както бѣше вече съобщено по-рано (Годишникъ на Народния музей за 1921, стр. 195 сл.), въ църквата Св. Георги въ София подъ турската мазилка бѣха открити два пласта фрески, които се указаха доста добре запазени. Отъ тѣхъ по-рано бѣха почистени само фрескитѣ въ купола. Презъ последнитѣ две години управлението на Народния музей бѣ разпоредило да се откриятъ и почистятъ и останалитѣ фрески въ тая църква, тъй че цѣлата нейна живопись, доколкото тя е запазена, личи днесъ много добре. Следъ като се направи и подътъ на църквата, който сега се работи, ще може да се пристѫпи къмъ по-подробното изучване на тѣзи извънредно интересни въ много отношения фрески.

Б. Ф.

Църковни старини въ Костенецъ. Въ църквата Св. Архангелъ Михаилъ въ Костенецъ-Баня се намиратъ нѣкои твърде интересни старини, на които до сега не е обърнато внимание въ нашата научна литература. Самата църква —въ сегашния ѝ видъ—е градена, споредъ зазидания въ източната ѝ стена камененъ надписъ, отъ нѣкой си майсторъ Стоянъ отъ Пещера въ 1857 г. Модерната камбанария, която загрозява цѣлата постройка, е прибавена въ 1900 год. По-старата църква, която, споредъ разказа на стари селяни, се е намирала на сѫщото мѣсто, изглежда да е била съборена до основитѣ и отъ нея нищо не е запазено, освенъ нѣкои стари икони и книги. Сегашната църква, вѣроятно наскоро следъ съграждането ѝ, е била цѣла зографисана. Обаче никой не можа да ми съобщи, кога и отъ кого е била работена нейната живопись.

На иконостаса, въ дѣсно отъ царската врата, се намира икона на Исуса Христа, работена въ 1874 год. отъ Станиславъ Доспѣвски съ надписъ: Помяни Гд҃и Кти̇торите Андрей, Іито (т. е. Христо), Йова̀(н)чо и Геѡ́ргїй. 1874 Писа Станислав Д.

Въ лѣво отъ царската врата се намира икона на Св. Богородица „Милующая“ съ надписъ: Същата Икона дава даръ на церквата Г-нъ Георгій Ивановъ съ домъ и чада за веченъ споменъ. 1882 г. Писаль Ив. Доспевскій Самоковъ.

Отъ трети единъ иконописецъ, Константинъ Хаджи Ангеловъ, монахъ отъ Бѣлово, е писана въ 1867 год. иконата на Св. Атанасъ, която се намира до иконата на Св. Богородица и носи надписъ: Сущата ико́на са описа съ иждивенїемъ ѿ рѹфеть ножарски́ и́ ѿ рѹфетъ ковачскій за дѹшевно имъ спасенїе и́ вечно воспоми́нанїе 1867 Кѡнстантіна х҃жи аг҃глѡвь Белювска́го м(о)н(аха).

Въ църквата се пазятъ и нѣкои много по-стари икони, чиято дата не може да се опредѣли безъ по-подробно проучване. Най-интересна отъ тѣхъ е голѣмата икона съ Успението на Св. Богородица, която се намира подъ единъ кивотъ на горния етажъ на църквата надъ преддверието. Иконата е украсена наоколо съ рѣзани орнаменти. Композицията на представената сцена се отличава по изобилието на подробности, които не се срѣщатъ въ обикновенитѣ изображения на Успението. Исусъ Христосъ съ душата на Св. Богородица е обграденъ отъ четирма ангели. Найгоре е представена Св. Богородица на небето въ цѣлъ ръстъ, въ елипсовидно сияние. Въ дъното се намира богата архитектура.

Отъ сѫщото време, украсена съ сѫщитѣ рѣзани орнаменти, е иконата на трима светци, която сега се намира въ преддверието. Фигуритѣ се отличаватъ по необикновено високитѣ си пропорции и по хубавитѣ орнаменти върху дрехитѣ.

Въ църквата се пази и единъ твърде интересенъ поради илюстрациитѣ си рѫкописенъ дамаскинъ. Той е писанъ

Digitized by Google

на дебела хартия съ размѣри 28·3 на 18·5 см. Ржкописътъ съдържа 329 листа, нумерирани съ славянски букви. Краятъ му липсва. Текстътъ е украсенъ съ 10 голѣми заглавни винетки и нѣколко миниатюри съ следнитѣ сюжети: Сретение Господне, Възкръсение Христово, Тома невѣрний, Недѣля мироносна (Мария Магдалина предъ Христа), Изцѣряването на разслабения, Исусъ Христосъ съ самарянката на кладенеца, Изцѣряването на слѣпия, Св. Симеонъ Стълпникъ, Св. Николай. Рисунката на миниатюритѣ е чиста и коректна, но отчасти съвсемъ наивна. Боитѣ сж слагани въ широки плоскости, безъ полутонове и безъ сѣнки. Макаръ и да нѣматъ особни художествени достойнства, миниатюритѣ представятъ голѣмъ интересъ, тъй като паметници отъ този видъ у насъ сж твърде рѣдки и за това тѣ заслужаватъ да бждатъ издадени и проучени по-подробно.

Въ църквата се намиратъ и нѣколко старопечатани книги съ стари приписки. Обаче тѣзи приписки се отнасятъ до маловажни въпроси. Б. Ф.

Не Στενήμαχος, а Σθενίμαχος (не Тѣсно бранство, а Мощно бранство). Иречекъ въ „Пжтувания по България“ (стр. 423) удобрява тълкуването „Тѣсно бранство“, което Константинъ Философъ дава на названието Στενίμαχος (на града Станимака), като мисли, че първата часть е думата στενός, а втората — основата μαχ- на глагола μάχομαι (сражавамъ се); следователно Στενίμαχος означава „отбрана на прохода“. На сжщото мѣсто Иречекъ споменува и книгата, която въ 1819 год. била издадена на гръцки езикъ въ Виена подъ заглавие „За пловдивската область“, и цитира „ἀπὸ Στενημάχου ἕως Ξάντης“ (отъ Станимака до Ксанти). Сжщиятъ, като се занимава твърде грижливо съ тази топонимия, цитира френското название „Estanemac“ при защитата на крепостьта отъ фландърския рицарь Renier de Trit (подиръ одринското сражение въ 1205 год.) и Stenemac отъ французкия лѣкарь Paul Lucas (1706 г.). При това се прибавя, че Στενήμαχος се срѣща у византийскитѣ хронографи Акрополитъ и Кантакузинъ. Въ новогръцката литература топонимията Στενήμαχος по сжщия начинъ се обяснява отъ στενὰ μάχομαι (тѣснини и браня се) (Родопски напрѣдъкъ, III, 1905, стр. 18).

Обаче, ако проследимъ внимателно, какъ се образува сложната дума Στενήμαχος (или Στενίμαχος), ще забележимъ, че е погрѣшно да се твърди, че първата часть е думата στενός (тѣсенъ). Въ класическия гръцки езикъ и въ общия имаме нѣть сложни думи съ στενός, въ които буквата ο служи като съединителна гласна между двѣтѣ части (напр. στενοχωρία). Въ византийския езикъ имаме още 30 думи сложни съ думата στενός, но и тукъ буквата ο е съединителна гласна. По сжщия начинъ е образувана и модерната дума стенография. Следователно, ако действително думата στενός бѣше първата часть на Στενίμαχος, бихме имали Στενόμαχος.

Византийскиятъ хронографъ Георги Пахимерисъ въ III томъ, гл. 18 стр. 210 пише Σθενίμαχος φρούριον (т. е. крепость Стенимахосъ). А пъкъ думата Σθενίμαχος е сложна отъ думата σθένος и основата μαχ- и означава „мощно бранство“. Въпросната дума σθένος е отъ III склон. отъ сжщата група, отъ която е и думата κάλλος (красота). Отъ последната дума κάλλος имаме редъ думи сложни, като почнемъ отъ Хомера и свършимъ съ известната дума калиграфия (краснописание). Въ всичкитѣ тѣзи думи имаме съединителна гласна, както и въ думата Σθενίμαχος.

Византийскиятъ хронографъ Никитасъ Хониятисъ (стр. 686) споменува думата „τὸν Στενίμαχον“, както и другитѣ хронографи, които цитира Иречекъ. Като се има предъ видъ, че не всичкитѣ византийски хронографи ни даватъ думата Στενίμαχος, а именно у Пахимерисъ се срѣща Σθενίμαχος, а сжщо така, че етимологически не може да се приеме формата Στενίμαχος (или Στενήμαχος), а трѣбва да бжде Στενόμαχος (отъ στενός), очевидно става заключението, че първоначалната топонимия е била Σθενίμαχος. Обаче много рано, още презъ срѣднитѣ вѣкове, буквата θ изгубила своето при-

Digitized by Google

дихание и става τ вследствие на българското фонетическо влияние, тъй щото още отъ тогава и отъ самитѣ гърци се е изговаряло Στενίμαχος. А че българската фонетика е повлияла върху гръцкото произношение, се вижда отъ буквата σ, която се е преобърнала въ нѣкои думи на ш (напр. χρασί се изговаря краши = вино, ψείμα = пшема = лъжа и пр.). Като спомагателно обяснение на това служи споменатия по-горе цитатъ „ἀπὸ Στενιμάχου ἕως Ξάντης", дето сжщото нѣщо станало съ думата Ξάνθη, т. е. губи се предиханието отъ буквата θ подъ влиянието на български езикъ и се явява Ξάντη вм. Ξάνθη (както Σθενίμαχος става Στενίμαχος).

Въ новобългарски езикъ топонимията Σθενίμαχος претърпява и друго измѣнение освенъ произношението съ τ, а именно става Станимака, на която дума се дава народна етимология „стани майко" (Ив. Шишмановъ, Сборн. за Нар. умотв. IX стр. 580 и 581).

Отъ първоначалната топонимия Σθενίμαχος, обърната на Στενίμαχος, произлизатъ и всичкитѣ други родопски измѣнения „Станимьанъ, Стеанимеахъ, Стенимеръ", които се споменуватъ отъ Шишмановъ въ сжщата студия. Съобщението на Славейковъ, че нѣкои гръцки филолози изкарвали думата отъ „Истиеонъ махи", се прави безъ да се посочи, кжде и отъ кого се твърди това (Родопски напрѣдъкъ III стр. 17). Обаче на всѣки случай подобна етимология е съвсемъ несъстоятелна.

П. Чилевъ.

По въпроса за мѣстонахождението на крепостьта Маркели. Тая крепость имала специално стратегическо значение въ византийско-българскитѣ борби презъ VIII и IX в.: отбранявала стария пжть Цариградъ—Одринъ—Ямболъ—Преславъ и цѣлата пограничная линия на изтокъ до Черно море. Многото крепости въ източната часть на южнитѣ склонове отъ Стара планина вѣроятно изпълнявали сжщото назначение, но Маркели била главната крепость преди и презъ Крумовата епоха. Нейното мѣстонахождение още не е точно опредѣлено. Споредъ географски и топографски известия отъ византийски писатели и по непосредствени лични наблюдения Иречекъ предполага, че тая крепость била днешното Каябашко кале или Карнобатския хисаръ, наричанъ отъ мѣстното население още Крумова крепость. Последното допущатъ и братя Шкорпилъ, а проф. В. Н. Златарски търси Маркели на върха Бакаджикъ при с. Войникъ, дето сжщо се намирали развалини отъ стара крепость, която отбранявала стария пжть Цариградъ — Преславъ (вж. Иречекъ, „Пжтувания" 751; Шкорпилъ, „Нѣколко бележки върху археол. и историч. изследвания въ Тракия", 47, 48, 59; Златарски, „История на българск. държава презъ срѣднитѣ вѣкове" I 204—5).

Иречекъ пише, че името Маркели се запазило въ Марашки боазъ, име на проходъ между Карнобатъ и Котелъ. („История на българитѣ", 175). Бр. Шкорпилъ считатъ това за грѣшка. Обаче отъ описанията на двете страни се долавя, че тѣ лично не обиколили крайнината по горното течение на р. Азмакъ. Въ противенъ случай непременно биха се натъкнали на името *Марцилъ*, въ което очевидно се запазилъ споменъ за крепостьта Маркели.

Горното течение на Азмака се състои отъ три малки рѣки: Марцилъ, Канлж или Каналж-дере и Буюкъ-дере, първата отъ които е най-голѣма. Марцилъ извира отъ южнитѣ склонове на Стидовския балканъ, тече въ юго-източна посока, минава до южния край на с. Ново-село, отдето продължава на изтокъ и приблизително единъ клм. подъ с. Мокренъ приема Канлж-дере, а малко по-източно Буюкъ-дере и така вече тече подъ името р. Азмакъ. И двете дерета, които се вливатъ въ Марцила отъ къмъ дѣсната й страна, извиратъ отъ височини, разположени отъ двете страни на Марашкия проходъ.

Старинното име на Азмака не се знае. Вѣроятно е да е било Марцилъ или сродно нему, което замѣнили презъ турското владичество съ име Азмакъ, а времето го е запазило въ народната ни номенклатура въ сжщинското му или

Digitized by Google

видоизмѣнено произношение като име само на горното течение на сѫщата рѣка.

Марашъ и Азмакъ сѫ турски имена, когато Марцилъ и Маркели нагледъ сѫ отъ римски произходъ. Марашъ = запустело мѣсто. Азмакъ=гневна, сърдита, люта рѣка. Маркели напомва, споредъ братя Шкорпилъ, името на Юстиниановата крепость Маркерота на границата на Мизия и Хемимонтъ. Може би и Мокренъ е произлѣзло отъ Маркели —Марцелъ.[1])

Несъмнено, запазеното отъ народната традиция име Марцилъ само по себе си не решава спора за мѣстонахождението на крепостьта Маркели. На всѣки случай трѣбва да забележимъ, че въ лѣво отъ извора на Марцила, на самия Стидовски Балканъ, както и на дѣсния й брѣгъ, между Ново-село и Мокренъ, се намиратъ развалини отъ стари крепости. За тѣхъ населението не помни никакви предания. Ако пъкъ старинното име на р. Азмакъ, както споменувамъ по-горе, било Марцилъ—Маркели или сродно нему, тогава мѣстонахождението на крепостьта трѣбва да се дири изобщо по цѣлото й течение, височинитѣ на което сѫ богати съ развалини отъ стари крепости.

Ив. Пандалеевъ.

За мѣстото на Никифоровата катастрофа въ 811 год. Г-нъ Ив. Калчевъ е челъ на 28 юни 1922 год. рефератъ въ Шуменското археологическо дружество, въ който се е занималъ обстойно съ въпроса за мѣстото на Никифоровата катастрофа въ 811 год. (гл. Шуменски вѣсти бр. 28 отъ 1.VII 1922 г.). Следъ като изтъква съображенията, по които тази катастрофа не е могла да стане нито въ Върбишкия, нито въ Чалжкавашкия (Берегавския) проходи, г-нъ Калчевъ изказва предположението, че тя е станала въ мѣстностьта „Гръцка сѣчь", три км. на югъ отъ с. Кюлевча, Шуменско. Въ подкрепа на своето предположение г-нъ Калчевъ привежда редица убедителни аргументи, които правятъ неговото предположение твърде вѣроятно и които заслужаватъ вниманието на нашитѣ историци.

Б. Ф.

† Ернестъ Бабелонъ. На 3 януари 1924 г. се поминалъ въ Парижъ на 70 годишна възрасть директорътъ на нумизматическия кабинетъ при Народната Библиотека въ този градъ, професоръ Ернестъ Бабелонъ. Покойниятъ е известенъ по своитѣ трудове по нумизматика като най-голѣмъ съвременъ капацитетъ. Неговиятъ трактатъ по гръцкитѣ и римски монети е най-капиталното съчинение въ нумизматическата наука. Отъ този трудъ до сега сѫ издадени четири тома съ многобройни таблици. Програмата на автора бѣше тъй обширна, щото той самъ се съмнява въ предговора на първия томъ, дали ще може да доживѣе, за да я изпълни. За голѣмо съжаление смъртьта го изпревари, преди да завърши своята полезна работа.

Трудоветѣ на Бабелонъ сѫ многобройни, но азъ тукъ ще помена, освенъ цитирания по-горе, още нѣколко отъ по-важнитѣ по нумизматика, като: Monnaies de la République romaine, 2 тома; Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène; Les Perses Achéménides; Chypre et Phénicie; Médailles historiques de Napoléon le Grand, empereur et rois; Les monnaies grecques, aperçu historique и много още други съчинения и статии, печатани въ нумизматически списания. Бабелонъ бѣше и единъ отъ тримата редактори на Revue numismatique.

Н. А. Мушмовъ.

[1]) Коренътъ *Марк* се изменилъ въ *мокр*, като *а* минало въ *о*, а съгласнитѣ *рк* се метатезували въ *кр*. Населението води произхода на Мокренъ отъ *мокрота*. Въ сѫщность тамъ лете е доста сухо.

Digitized by Google

Колективни находки на монети.

1921—1922 г.

с. Прогорелецъ, Ломска околия. Никола Алексовъ отъ сѫщото село, като валелъ пенуги въ гората презъ Януари 1921 г. въ мѣстностьта „Окопа", намерилъ около 70 сребърни римски републикански монети отъ III и II в. пр. Хр. Отъ тѣзи монети Алексовъ представи въ Музея 53 екземпляра, всичкитѣ много добре запазени. Споредъ намервача, близо дето намерилъ монетитѣ имало голѣмъ старовремски земленъ окопъ, чието име носи и мѣстностьта, койтоималъ около 100 м. дължина. Заедно съ монетитѣ не били намерени други старини. Часть отъ монетитѣ била изровена отъ къртица. Това дало поводъ на намервача да разрови земята на това мѣсто, дето открилъ и другитѣ монети. За забелѣзване е, че много находки на монети още въ старо време сѫ били откривани отъ къртици.

с. Расово, Ломска околия. Г-нъ Д-ръ П. Кърджиевъ отъ Ломъ откупи за Народния музей 37 сребърни монети (драхми) отъ Дирахиумъ (Дураццо) и 7 среб. монети римски републикански. Споредъ събранитѣ отъ г. Кърджиевъ сведения, тѣзи монети сѫ часть отъ по-голѣма находка, станала, споредъ едни, въ с. Расово, а споредъ други въ с. Комущица. Около 300 отъ тѣзи монети били продадени на Ломскитѣ златари, отъ които г. Кърджиевъ е събралъ и горепоменатитѣ. Типътъ на всичкитѣ монети отъ Дирахиумъ е еднакъвъ (теле бозае отъ крава), но монетитѣ сѫ интересни по това, че върху тѣхъ личатъ имената на разни магистрати и въ полето сѫ представени разни символи: орелъ, кривакъ, класъ, човѣшка глава, шапкитѣ на Диоскуритѣ и пр.

с. Комущица, Ломска околия. Борисъ Цоловъ отъ сѫщото село презъ 1920 г. при оране на нивата си е намерилъ едно гърне съ 70 сребърни монети римски. Дончо С. Дончовъ отъ сѫщото село въ едно писмо до музея описва 19 отъ тѣзи монети, които могатъ да се класиратъ тъй: римски републикански 4; Августъ 1; Веспасианъ 10; Неронъ 3; Домицианъ 1. Г-нъ Д. С. Дончовъ заслужава всѣка похвала за даденитѣ грижливи и точни сведения.

Плевенъ. Въ двора на една турска кѫща въ града били намерени около 12 оки бронзови монети римски отъ III в. Монетитѣ не били вложени въ сѫдъ, а се намерили направо въ земята. Още при откриването на находката турчинътъ разнесълъ часть отъ монетитѣ, а другата часть отъ около 2000 екземпляра откупилъ едни златарь. Отъ последнитѣ монети музеятъ откупи 1983 екземпляра. Тѣ сѫ отъ следнитѣ императори: Галиенъ (253—268) 4; Клавди II Готски (268—270) 12; Квинтилъ 1; Аврелианъ (270—275) 1478; Северина (жена на Аврелиана) 26; Тацитъ (275—276) 68; Флорианъ (276) 46; Пробъ (276—282) 348. Тази находка има особенъ интересъ затова, че върху монетитѣ има знацитѣ на монетнитѣ заведения, дето сѫ били сѣчени монетитѣ. Отъ тѣзи знаци се вижда, че тѣ били сѣчени въ монетарницитѣ на следнитѣ градове: въ Римъ 147 монети; Антиохия 17; Кизикъ 716; Лондонъ 3; Сердика 354; Сисция (Сисакъ, сега въ Югославия) 536; Тарагонъ въ Испания (или Тицинумъ въ Горна Италия) 115 и неизвестно где 95. Отъ тѣзи сведения се вижда, че тази находка има голѣмо значение за историята на Сердикийската (Софийската) монетарница. За по-подробни сведения по този въпросъ въ свръзка за Плевенската походка гледай моята статия „Знацитѣ върху монетитѣ на римската и провинциалнитѣ монетарници" въ Годишникъ на Народния музей за 1922 г.

Digitized by Google

с. Летница, Ловчанска околия. Въ една нива, дето имало стари зидове и разхвърляни части отъ тухли и керамиди, били намерени отъ две дѣца около 500 бронзови монети колониални. Едното отъ дѣцата взело 102 монети, а другото около 300—400. Отъ тази находка имахъ случай да видя 6 екземпляра, отъ които 2 отъ С. Севера, 1 отъ Северъ Александра, 1 отъ Елагабала и 1 отъ Макрина, сѣчени въ Маркианополъ и 1 отъ Макрина — въ Никополъ на р. Росица.

с. Катунецъ, Ловчанска околия. Петко Илиевъ Бѣлмжковъ отъ сжщото село намерилъ едно гърне съ монети въ нивата си въ мѣстностьта „Раковецъ". Споредъ сведенията на музея монетитѣ били стотина екземпляра сребърни римски отъ I и III в. и една златна отъ Валентиниана I (364—375 г.). Обаче отъ тази находка въ музея се получиха само 29 сребърни монети, златната ужъ изгубилъ бащата на намервача, а около 30 монети продалъ на златари въ Ловечъ. Навѣрно и продаденитѣ монети сж били отъ сжщата епоха. Изпратенитѣ въ музея монети сж отъ следнитѣ императори: Веспасианъ (69—79 г.) 1; Домицианъ (81—96) 1; Нерва (96—98) 1; Траянъ (98—117) 4; Хадрианъ (117—138) 1; Фаустина стара (жена на Антонина Пия) (138—161) 2; Маркъ Аврели (161—180) 3; Луцила (жена на Луци Веръ, 161—169) 2; Комодъ (176—192) 1; Криспина (жена на Комода) 2; Септ. Северъ (193—211) 6; Юлия Домна (жена на Севера) 1; Каракала (198—217) 4.

По всичко личи, че тази находка е била по-голѣма, но тя е укрита, както обикновено става съ голѣмитѣ находки.

с. Сливекъ. Ловчанска околия. Воловарчета намерили въ мѣстностьта „Монастирската чешма" при стария монастиръ Св. Богородица, нареченъ още „Ястребъ", едно строшено гърне съ 300 -350 сребърни грошове отъ Ив. Александра и сина му Михаила. Споредъ сведенията на г. Ив. П. Димитровъ отъ Ловечъ, който видѣлъ часть отъ тази находка, монетитѣ били отъ разни печати, обаче отъ еднакъвъ типъ.

Тетевенско. Въ нѣкоя могила въ Тетевенско били намерени голѣмо количество сребърни римски монети. Отъ тази находка е купилъ 35 екземпляра г. Любенъ Казаски, адвокатъ въ Гор. Орѣховица, които ми представи за прегледане. Тѣзи монети се подраздѣлятъ тъй: Маркъ Аврели 1; Септими Северъ 4; Каракала 3; Гета 1; Северъ Александъръ 3; Юлия Мамея (майка на С. Александра) 1; Плавтила (жена на Каракала) 1; Гордианъ III 6; Филипъ баща 7; Траянъ Деци 4; Етрусцила 4.

с. Исупли, Котленска околия. Въ една нива били намерени 16 венециански златни монети отъ времето на Венецианската република. Отъ тази находка въ музея бѣ представенъ единъ екземпляръ отъ дожда Алоисъ Моченигo (1702—1709 г.). Лицето, което представи тази монета, ме увѣри, че и другитѣ били еднакви.

с. Галово, Орѣховска околия. Въ първитѣ дни на месецъ мартъ 1921 г., когато свиканитѣ селяни да отбиватъ трудовата си повинность почнали да работятъ въ двора на Георги Климентовъ, изровили едно гърне пълно съ пръсть и като го строшили, въ него се указали римски монети (сребърни и мѣдни калаисани) отъ II и III в. Отъ тѣзи монети, въ музея бѣха представени 27 екземпляра отъ следнитѣ императори: Септими Северъ 1; Юлия Домна 1; Каракала 3; Гордианъ III 5; Северъ Александъръ 2; Филипъ баща 2; Траянъ Деци 10; Етрусцила (жена на Т. Деци) 3. На сжщото мѣсто били изкопани една глинена делва, строшена отъ работницитѣ, и единъ бронзовъ предметъ, навѣрно връхъ отъ знаме или часть отъ канделабъръ. Изглежда, че открититѣ монети били повече, обаче тѣ сж укрити отъ работницитѣ.

с. Стражица, Гор. Орѣховска околия. Нѣкой селянинъ намерилъ въ нивата си 4—5 кг. сребърни тетрадрахми отъ времето на Александра Велики

Digitized by Google

(IV в. пр. Хр.). Отъ тази находка имахъ случай да видя 7 Александрови тетрадрахми, отъ които 3 архаични, 4 отъ келтийски типъ и 1 отъ Селевка. У намервача били запазени около 30 екземпляра, а другитѣ ги разпродалъ. Монетитѣ били вложени въ глинено гърне, което било строшено и дъното прибралъ нѣкой лекарь отъ София.

с. Габаре, Б. Слатинско. Нѣкой селянинъ намерилъ въ нивата си презъ 1915 год. 14 оки сребърни и билонови монети римски отъ II и III в. Отъ тази находка видѣхъ 47 монети презъ 1921 г. въ с. Карлуково, дето се научихъ за находката. Отъ горнитѣ монети имаше екземпляри отъ Юлия Домна, Каракала, Елагабала, Гордиана III, Филипа Арабъ и Траяна Деци. Музеятъ на време се разпореди за изпращането на цѣлата находка въ музея. Обаче въ отговоръ на това се съобщи, че такава находка не е ставала. Разбира се, това съобщение не бѣше вѣрно, защото по моитѣ сведения цѣлата находка била продадена на пръстенари и последнитѣ я бѣха препродали въ София. Отъ тази находка единъ търговецъ на старини въ София откупи презъ 1922 г. 4015 екземпляра, отъ които азъ прегледахъ презъ 1922 г. само 707 монети отъ следнитѣ императори: Септ. Северъ 1; Домна 1, Гордианъ III 172; Филипъ Арабъ 131; Отацилия (жена на Филипа) 18; Траянъ Деци 364; Етрусцила (жена на Тр. Деци) 102; Херени 1; Меза 1; Балбинъ 1; Хостилианъ 1; Волузианъ 1. Навѣрно въ тази находка е имало интересни и рѣдки екземпляри, но за жалость тѣ сж изгубени за музея.

с. Павликени, Търновска околия. Въ района на това село единъ селянинъ намерилъ въ нивата си около 10 кг. сребърни монети отъ първата половина на XVII в. Отъ тази находка видѣхъ 2 испански талера отъ 1639 год. Въ находката имало и турски монети отъ сжщата епоха.

„Чечкото“, Дьовленска околия. Въ местността „Чечкото“ въ Помаклька били намерени около 350 мѣдни калаисани монети отъ III в. сл. Хр. Отъ тази находка видѣхъ само 2 монети отъ Филипа Арабъ. Находката била раздѣлена между трима-четирма души, които сж я открили.

с Полски Сѣновецъ, Търновска околия. Въ землището на това село били намерени въ една нива около 50 мѣдни калаисани монети римски отъ III и IV в. Отъ тази находка имахъ случай да видя следнитѣ екземпляри: Каракала 1; Гордианъ III 10; Филипъ баща 8; Отацилия (жена на Филипа) 1; Траянъ Деци 21; Етрусцила 4.

С. Рила, Дупнишка околия. Ученицитѣ трудоваци, като копаели дупки за засаждане борчета презъ мартъ 1922 г. въ мѣстностьта „Ступецъ“, на 500 крачки северно отъ старата църква Св. Архангели, намерили едно гърне съ 249 мѣдни корубести монети византийски отъ началото до края на XII в. Прегледанитѣ отъ менъ монети бѣха отъ Иоана Комнинъ (1118—1143 г.), Иоанъ II Комнинъ съ сина му Алекси и Мануилъ I Комнинъ (1143—1180 г.). Монетитѣ се върнаха да се пазятъ въ училището.

с. Аканджиларъ, Севлиевска околия. Костадинъ Ивановъ отъ сжщото село, като оралъ на нивата си, изровилъ едно бронзово гърне, прилично на стомна, съ около 5 кг. сребърни римски монети, отъ които въ музея се изпратиха 1350 екземпляра отъ следнитѣ императори: Неронъ 3; Галба 1; Веснасианъ 32; Вители 1; Домицианъ 7; Нерва 2; Траянъ 105; Матидия 1; Хадрианъ 135; Сабина 20; Антонинъ Пий 194; Фаустина стара 128; М. Аврели 205; Фаустина млада 50; Луци Веръ 12; Луцила 13; Комодъ 45; Криспина 6; Пертинаксъ 1; Албинъ 2; Септими Северъ 137; Домна 72; Каракала 65; Плавтила 6; Гета 24; Макринъ 2; Елагабалъ 2; Северъ Александъръ 4; Меза 2; Аквила Севера 1; Мамея 1; неопредѣлени изтрити 60. За музея се задържа само гърнето, а

Digitized by Google

монетитѣ се повърнаха като обикновени и зле запазени.

с **Рибно,** Неврокопска околия. Мехмедъ Али Бинджевъ намерилъ въ нивата си 20—30 тетрадрахми отъ Филипа II Македонски.

Скопие. Въ околностьта на града били намерени 100 сребърни грошове отъ царь Ив. Александра съ сина му Михаила.

с. Струмски-Чифликъ, Гор. Джумайска околия. Въ старото тракийско селище „Скаптопара", близо до монастирището, били намерени 1 среб. драхма отъ Александра Велики, 1 бронз. монета римска отъ Диоклециана и 1 бронзова монета отъ Константина Велики.

с. Хисаръ, Карловска околия. При реголване на лозето на Ив. Марковъ въ ю. и. край на крепостьта били намерени отъ работницитѣ презъ мартъ 1922 г. слѣднитѣ византийски монети: една корубеста монета отъ бѣло злато отъ Михаилъ VII Дука (1071—1078 г.); 58 курубести монети отъ бѣло злато отъ Никифоръ III Ботаниатъ (1078—1081); една корубеста монета отъ бѣло злато отъ Алекси I Комнинъ (1081—1118 г.) и 5 златни корубести монети отъ сѫщия. Отъ тѣзи монети за Народ. музей се откупиха 1 отъ Михаила VII и 1 златна отъ Алекси I Комнинъ.

Споредъ сведенията на г. Кантимировъ, директоръ на прогимназията въ сѫщото село, находката се състояла отъ 115 монети; навѣрно тя е била поголѣма, но укрита отъ работницитѣ. На мѣстото, дето били намерени монетитѣ, имало следи отъ стари зидове, фрагменти отъ глинени сѫдове и тамъ билъ намеренъ единъ мряморенъ лъвски кракъ отъ статуя.

Презъ 1922 г. били намерени въ мѣстностьта „Къшлата", близо при Траяновия пѫть, източно на 3 клм. отъ Хисара, при монастирището, дето имало остатъци отъ стари римски сгради, като части отъ тухли, хоросанъ и пр., 66 калаисани мѣдни монети отъ слѣднитѣ императори: Каракала 7; Гета 3; Елагабалъ 3; Северъ Александъръ 4; Юлия Мамея 1; Юлия Меза 1; Гордианъ III 24; Филипъ Арабъ 16; Огацилия 2; Траянъ Деци 2; Максиминъ I 1; Балбинъ 1 и 1 бронз. отъ Филипа II Македонски.

с. Слатино, Дупнишка околия. Нѣкой селянинъ намерилъ въ нивата си едно гърне съ около 600 сребърни монети римски. Отъ тази находка прегледахъ 398 екземпляра, които бѣха отъ слѣднитѣ императори: Отъ римската република (I в. пр. Хр.) 2; Неронъ 3; Галба 2; Отонъ 1; Вители 4; Веспасианъ 2; Титъ 1; Домицианъ 67; Нерва 24; Траянъ 201 и 3 съ гръцки надписи, Плотина (жена на Траяна) 1; Хадрианъ 53.

Както се вижда отъ изброенитѣ монети по императори, въ тази находка преобладаватъ Траяновитѣ. Навѣрно и между разнесенитѣ отъ намервача монети ще да е имало значително количество Траянови. Може да се каже, че тази е първата находка въ България, въ която сѫ застѫпени такъвъ голѣмъ брой монети отъ този императоръ. Интересно е и това, че всичкитѣ прегледани отъ мене монети бѣха доста добре запазени, което иде да докаже, че монетитѣ сѫ били заровени въ земята въ началото на II в., навѣрно въ времето на Хадриана, понеже, ако тѣ бѣха заровени по-късно, щѣха да бѫдатъ изтрити отъ дългото употрѣбение, както обикновено става. Всичкитѣ прегледани отъ мене монети бѣха обикновени типове, отъ които музеятъ притежава екземпляри.

с. Чепени, Брѣзнишка околия. Нѣкой селянинъ намерилъ въ нивата си едно гърне съ около 100 сребърни тетрадрахми македонски съ името на легата AESILLAS, сечени въ I в. пр. Хр., следъ завладяването на Македония отъ римлянитѣ. Отъ тази накодка видѣхъ само единъ екземпляръ, а другитѣ били разнесени още при намирането имъ.

с. Филиповци, Трънска околия. Въ района на селото били намерени вло-

Digitized by Google

жени въ едно бронзово гърне около 800 сребърни римски републикански монети отъ IV—I в. пр. Хр. Отъ тази находка прегледахъ около 464 монети, на които подробна класификация ще дамъ на друго мѣсто. Всички монети бѣха обикновени, отъ които музеятъ притежава екземпляри. Задържа се за музея само гърнето, на което липсва дръжката.

Месемврийско. Нѣкой селянинъ отъ Месемврийско е намерилъ въ нивата си около 500 бронзови монети автономни отъ града Месемврия. Отъ тази находка се откупиха за музея 22 по-голѣми и 2 малки отъ сѫщитѣ монети. Всичкитѣ сѫ отъ еднакъвъ типъ.

Бургаско. Близо до Деултумъ (Дебелтъ) били намерени около 15 кг. бронзови монети отъ Филипа II Македонски и сина му Александра Велики. Отъ тази находка за музея се откупиха 11 Филипови и 3 Александрови монети. Интересни сѫ особено Филиповитѣ монети, които иматъ разни монограми и символи. Тѣ се отличаватъ особено съ хубава черна лъскава патина.

Ески Джумайско. Нѣкой селянинъ намерилъ въ нивата си едно гърне съ 45 сребърни тетрадрахми отъ Александра Велики. Монетитѣ били разнесени. Въ тази находка има една монета, сѣчена въ Месемврия.

Софийско. Нѣкой селянинъ намерилъ въ нивата си едно гърне съ сребърни полугрошове отъ края на XIV в. Отъ тази находка имахъ случай да видя 113 полугрошове отъ сръбския краль Вълкъ Бранковичъ (1389—1398), 21 венециански полугрошове и единъ грошъ отъ сѫщата епоха и 3 други югославянски полугрошове. Отъ тази находка за музея се откупиха само нѣколко отъ Вълкашиновитѣ монети.

с. Рашково, Орханийско. Ученицитѣ отъ основното училище, при изпълнение на трудовата си седмица, изкопали на общинския площадъ следнитѣ монети: 4 сребърни талера Унгарски отъ Мария Терезия; 11 Австрийски талера отъ Филипа I (1743—1765 г.); 2 сребърни талера отъ Рагуза; 23 турски ирмилика отъ Султанъ Махмудъ I (1730—1755 г.) и 2 ирмилика отъ Султанъ Мустафа III (1758—1774 г.).

Родопи. Нѣкой селянинъ намерилъ въ Родопитѣ въ едно гърне повече отъ 200 сребърни грошове отъ Венецианската република. Часть отъ тѣзи монети селянинътъ разнесълъ още при находката на монетитѣ, а 180 екземпляра продалъ на Софийския златарь Силвестъръ Георгиевъ. Продаденитѣ монети прегледахъ у купувача. Тѣ всички сѫ много добре запазени и датиратъ отъ срѣдата на XIV в. Повечето сѫ отъ дождоветѣ Франческо Дандоло (1330—1339 г.) и Джиовани Градениго (1354—1356 г.).

с. Баткунъ, Т. Пазарджиско. Петъръ Димовъ намерилъ въ околностьта на Баткунския монастиръ около 1 килограмъ мѣдни византийски монети. Отъ изпратенитѣ въ музея 10 екземпляра се вижда, че монетитѣ сѫ отъ Мануилъ Комнинъ (1238—1263), Алекси Комнинъ (1297—1330) и Андроникъ Комнинъ (1263—1266 г.).

Панагюрище. Едно козарче отъ Панагюрище намерило подъ една плоча въ мѣстностьта „Калето“ около 300 сребърни монети. Отъ тази находка видѣхъ самъ единъ екземпляръ и той бѣше отъ Ив. Александра съ Михаила (1331—1355 г.). Стопанинътъ на прегледаната монета ме увѣряваше, че всичкитѣ монети били отъ сѫщия типъ. Вижда се, че се касае за находка на български монети отъ XIV в.

Н. А. Мушмовъ.

Digitized by Google

Новооткрити старини

Съобщава **Ив. Велковъ**

София. Усиления стрoежъ въ последнитѣ години въ центра на града откри и много основи на постройки отъ древната Сердика. При църквата Св. Спасъ се откри грамадна базиликална постройка. Работата тамъ за жалость се прежде-

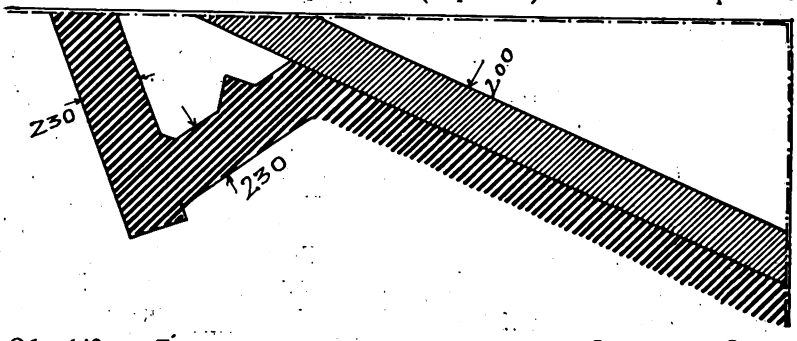

Обр. 143. — Планъ на стара крепостна стена на ул. Сердика въ София.

временно преустанови и нужниятъ планъ не можа да се снеме. Тукъ се намери само глиненъ кюпъ съ надписъ CA · · · STRISIANI.

На ул. Позитано подъ Духовната Академия сж били сжщо открити основи на антична постройка, както и едно цѣло засводено помѣщение отъ турско време. Тукъ сж били намерени колони отъ варовници, архитектурни фрагменти, фрагменти отъ подставки на статуи, жертвеници и много тухли. Копано е безразборно и планътъ на постройката не е установенъ. На сжщото мѣсто сж намерени: бр. монета отъ Тасосъ (II в. пр. Хр.), бр. монета отъ Галерия Валерия, жена на Галери Максиминъ (292—311 год.), ср. монета отъ Константинъ Велики и ср монета отъ Людовикъ XIV.

На ул. Сердика въ постройката на акционерното дружество Кенда сж открити основи на нѣвгашната крепостна стена (обр. 143). За откритата баня до Александровата болница ще се съобщи допълнително и подробно на друго мѣсто.

с. Григорево (Софийско). При копане на водопроводъ северо-западно отъ селото, въ мѣстностьта „Бѣлата чешма", е намерена мряморна плочка, долниятъ дѣсенъ край отчупенъ, горе закржглена, вис. 0·23 м., шир. 0·14 м., дебела ок. 2 см., съ изображение на Немезида (обр. 144). Въ дѣсната ржка богинята държи везнитѣ, подъ тѣхъ колело; въ лѣвата ржка, презъ която е преметната мантията — аршинъ. Сега въ Народния музей (инв. 6054).

Обр. 144. — Мряморна оброчна плочка на Немезида отъ с. Григорево.

Digitized by Google

с. Малка Кутловица (Фердинандско). Въ двора на Коце Анчовъ се пази надгробенъ мраморенъ паметникъ, вис. ок. 1.05 м., шир. 0.55 м., деб. ок. 0·20 м. Височина на буквитѣ 0.07 м. Лѣвиятъ горенъ край отчупенъ. Намеренъ въ мѣстностьта „Издермеца“ срещу градището на Фердинандъ. Надписьтъ гласи

. . . M]AR
CIA. VIX.
ANN. XIII
C. CREPE
REIVS. M
CONIV
GI. BM. P.

Фердинандско. Бронзова брадвичка, вис. 0.07 м. Отвора за дръжката 0·023 м. въ диметъръ. Украсена въ крайщата и по срѣдата съ прави линии, между тѣхъ малки колелца. На предната тѣсна страна, подъ отвора, изображения, наподобаващи очи. Нар. Музей (инв. 5956).

Ломъ. Въ края на Мартъ главниятъ учитель Б. Симеоновъ съ 8 ученика разкопалъ две гробници, разположени на брѣга на Дунава, до държавната болница. Въ едната гробница, обградена съ голѣми дѣлани плочи отъ варовникъ, били намерени човѣшки кости. Другата гробница била изградена съ квадратни тухли. Вжтре, поставенъ върху четири тухли, билъ намеренъ черепъ, съ лице обърнато къмъ изтокъ и около него остатъци отъ сгуръ; при ушитѣ била намерена златна обеца, около шията златенъ нанизъ отъ 12 отдѣлни мониста. Нар. музей (инв. 6011).

с. Добри долъ (Ломско). Фрагментъ отъ варовникъ, очуканъ отъ всички страни, съ 13 р. латински надписъ. Камъкътъ е пренесенъ отъ Арчаръ. Отъ надписа сж останали само имена, може би на войници, квартирували въ Ratiaria.

. . . . LIVL . . . . .
. . . PYRRIVS HERCVL .
. . AL. MARCIANVS . . .
. . IVLIVS IVLIANVS . .
VAL-VALENTINVS . . .
L-HERCVLAN . . .
IVLIVS LONG . . . .
AVREL VICTOR . . .
L TIBERIANVS EX . .
. RELIVS LVPERCVS LEG .
. AL VICTOR EX . . .
. RVVITALIS EX BH.
. NGINVS DDAISEMECCC.

Въ предпоследния редъ В и Н въ лигатура. Буквитѣ въ последния редъ съвсемъ очукани и нечетливи.

Арчаръ. На самия пжть за Видинъ, въ градището, фрагментъ отъ камъкъ съ остатъци отъ надписъ:

IOM·DO . .
PRO·SA[LVTE . . .
LSEANT
AVGG - - -
P . . - . . .

Алтимиръ (Орѣховско). Отъ калето при селото, съ стени дебели до 2 м., заемаще едно пространство отъ 30—40 декара, се изравятъ често отдѣлни антични паметници. Така отъ крепостната врата въ западната часть на калето е изкопано грубо изработено торсо отъ статуя на мжжъ, вис. 0·46 м. Торсото е въ дълга дреха, прехвърлена презъ дѣсното рамо. Нар. музей (инв. 6014).

Въ гробищата на селото и до сега стои заровена подставка отъ статуя съ латински надписъ, отъ който ясно личатъ само думитѣ LEGIITA (legio I Italicae).

Етрополе. Бронзова фигурина на мжжъ, варварска работа. Вис. 5 см. Спусната коса надъ ушитѣ, герданъ на шията, дълга препасана дреха, украсена по края съ топчести орнаменти. Съ дѣсната ржка държи спуснатъ надолу кривакъ. Сега въ Нар. музей (инв. 6050).

с. Садовецъ (Плевенско). Въ развалинитѣ на стара крепость, източно отъ селото, била намерена бронзова статуйка на Венера, вис. ок. 0.11 м. Обр. 145. Краката и едната ржка отчупени. Венера е представена какъ изтисква намокренитѣ си отъ вода сплитки. Сега въ Плевенския мѣстенъ музей.

с. Хлевене (Ловчанско). Бронзова статуйка на мечка, вис. 10 см., намерена въ развалинитѣ на стара крепость. Обр. 146. На главата халка за окачване. Сега въ Плевенския мѣстенъ музей.

Никюпъ. Златна обеца съ диаметъръ 10 см., съ глава на лъвъ, чиято шия е

Digitized by Google

украсена съ отлично изработенъ филигранов орнаментъ. Обецата е направена отъ два тела. Единиятъ се увива около другия и свършва на края съ глава на змия. Нар. музей (инв. 5971).

Русе. Отъ трудовацитѣ е разкопанъ на ул. 19 Февруари, на пресичането й съ ул. Стража, зидъ дебелъ 0.70—0·90 м. и около 25 м. дълъгъ, направенъ отъ дѣлани камъни. Въ зида билъ на-

Обр. 145. — Бронзова статуйка на Венера отъ с. Садовецъ.

меренъ каналъ, вѣроятно водопроводенъ, широкъ ок. 0.20 м., съ четвъртитъ профилъ. Вънъ отъ зида сж разкопани много гробове съ скелети въ тѣхъ. Отдѣлни предмети не сж намерени. Надгробнитѣ камъни сж съ турски надписи, отъ които единъ съ дата 1185 г. отъ Хеджира = 1753 г. сл. Хр. Споредъ стари турци тамъ е имало джамия, архитектурни останки отъ която сж намерени при копането.

Едно мряморно парче измежду тѣзи архитектурни орнаменти съ гроздъ и лозови листа е вѣроятно отъ римско време. Тамъ наблизо е римското пристанище Sexaginta prista. Фрагментитѣ сж сега въ Окр. Инженерство.

— Бронзова статуйка на Аморъ, въ движение напредъ, съ разперени крила. Дѣсната ржка протегната напредъ, лѣвата назадъ. Вис. 0·065 м. Стжпалото на дѣсния кракъ отчупено. Нар. музей (инв. 6057).

— Бронзова статуйка на Зевсъ, увѣнчанъ, вис. 0·08 м. Лѣвата ржка издигната нагоре, дѣсната протегната напредъ. Хубава изработка. Намерена въ могила до Русе. Нар. музей (инв. 6036).

Обр. 146. — Бронзова статуйка на мечка отъ с. Хлевене.

с. Сваленикъ (Русенско). Презъ февруари 1921 г. въ двора на Лазаръ В. Камбуровъ билъ намеренъ камъкъ съ надписъ, около единъ метъръ високъ, 40 см. широкъ и толкозъ дебелъ. Горе отчупенъ. Височината на буквитѣ 5 см. Давамъ надписа споредъ преписа на енорийския свещеникъ Т. Ив. Буюклиевъ.

PRO SA....
PII AVG...
MACEDO
VET EX DEC
ALEATECTO (?)

Digitized by Google

ANTONIN . . .
IANE . . .
VETDD
A и V въ 2 р. и E T въ 4 р. въ лигатура.

с. Водица (Поповско) Бронзова статуйка на биволъ, 0·05 и дълга, 0·03 вис., съ отворена уста, завити рога и дълга, дебела опашка. Обр. 147.

Обр. 147. — Бронзова статуйка на биволъ отъ с. Водица.

Намерена въ нива въ мѣстностьта „Нивици“ единъ километръ южно отъ селото. Нар. музей (инв. 5952).

с. Опжка (Поповско). Бронзова статуйка на Зевсъ, увѣнчанъ, вис. 0·13 м., дѣсната ржка, спусната вѣроятно надолу, отчупена. Лѣвата дигната къмъ главата. Презъ лѣвото рамо преметната хламида, която виси надолу Лѣвиятъ кракъ издаденъ малко напредъ и свитъ. Намеренъ въ единъ дворъ на дълбочина 0.50 м. Нар. музей (инв. 5972).

с. Вардунъ (Османъ-пазарска околия). При изграждането на църквата въ с. Вардунъ сж били употрѣбени камъни съ надписи, извадени 3 клм. подъ турското село Черковна въ развалинитѣ на стара църквица.

Преди години е разкопана случайно една могила до селото. Открита била гробница съ 12 скелети, глинени паници съ изображения (terra sigillata?), глинена урна и др. Всичко било унищожено.

Колю Костадиновъ отъ сжщото село открилъ въ нивата си гробница, обградена съ бѣли лъскави плочи. Вжтре била намерена глинена урна съ вжглища и пепель, 2 глинени паници, захлупени, глинена чашка съ изображения на растения и глави. Другъ селянинъ открилъ въ едно подземие 12 оки сребърни монети, които продалъ. Отъ находкитѣ може да се предполага, че наблизо има старо римско селище.

с. Синделъ (Провадийско). Въ мѣстностьта Иланъ-баиръ, при реголване на лозе, били открити шесть гроба. Намерени били човѣшки кости, счупени кандила, части отъ урна и единъ златенъ статеръ отъ Филипъ Македонски.

Месемврия. Къмъ пжтя подъ гробищата билъ открить случайно античенъ гробъ и въ него намерени: 1. Глинено гърне, черно, вис. 0.24 м., съ една дръжка, съ разлато горе устие; 2. Лекитъ, устието и дръжката отчупени, вис. 0·06 м., украсенъ съ жълта палмета върху черенъ фирнисъ; 3. Другъ лекитъ съ отчупено устие, сжщо 0.06 м. вис., съ напречно пресѣчени линии и бѣли топчета. Нар. музей (инв. 5958—60).

с. Баракли (Анхиалско). Жительтъ отъ селото Петко Поповъ намерилъ въ рѣката надъ селото плочка, 0.17 м. вис., 0.10 м. шир., съ изображение на богиня, права, дѣсната ржка спусната надолу, лѣвата превита, наклонена къмъ главата. По всѣка вѣроятность тукъ е изобразена Хера. На сжщото мѣсто се намирали две могили, останки отъ стари постройки, а по-рано били намерени и голѣми глинени кюпове.

с. Гюльовца (Бараклийска община, Анхиалско). Ибрямъ Моловъ, като вадилъ камъни въ мѣстностьта „Бѣла рѣка“ при Хайдушкото кладенче, открилъ върху една могилка останки отъ стара постройка съ следнитѣ предмети: 1. мряморна плочка, вис. 0.27 м., шир. 0.21 м., съ изображение на тракийски конникъ; 2. единъ бронзовъ двоенъ кръстъ съ гръцки надписъ; 3. една бронзова монета и много желѣзни части. Споредъ преданието тамъ билъ старъ градъ Чешнегиръ, отъ който се намирали още развалини.

Digitized by Google

г. Фердинандово (Харманлийско). Въ мѣстностьта Сжзлж-дере сж намерени отъ Тончо Вълковъ бронзова дръжка отъ кофа съ апликации, часть отъ патера, части отъ бронзова юзда, горна часть отъ бронзова кана (oinochoe) съ дръжка, която свършва на долния край съ глава на Херакълъ, и други нѣколко дребни бронзови предмети. И тази важна находка ще бжде издадена на друго мѣсто. Нар. музей (инв. 6044—49, 6052—53).

Ст. Загора. Жителтъ отъ Стара-Загора Наню Еневъ, при реголване на лозе край града, попадналъ на зидана гробница, изградена отъ голѣми плочи и покрита сжщо съ плоча, която била разбита съ барутъ. Всичко било извършено прикрито. Споредъ частни сведения отъ гробницата били извадени: 1 златенъ масивенъ пръстенъ, 1 голѣма зл. монета и други златни предмети. Гробницата ще да е била вѣроятно отъ римско време.

с. Черково (Ст. Загорско). На около километръ далечъ отъ селото, при реголване на лозе, била намерена мряморна плочка съ изображение на орелъ, вис. около 0.11 м, шир. 0·08 м., деб. 0.52, горе малко закржглена. Плочката е прибрана въ Старо-загорския мѣстенъ музей.

Пловдивъ. Въ двора на ул. Трапезица, въ дома на Андонъ Кинкинъ, при копане на дупка на дълбочина два метра билъ открытъ дебелъ слой хоросанъ (30—50 см.) съ мозаика, изработена отъ разноцвѣтни камъчета, която заемала на дължина едно пространство отъ 6 м. Опитали се да извадятъ часть отъ мозаиката, но не сполучили. Камъчетата сж 1 см. въ квадратъ. Цвѣтове: бѣли, червени, черни, зелени, жълти, кафяви, вишнови, сини, сиви, ясно-жълти. Разправятъ, че преди 40 г. на около 2 м. южно отъ това мѣсто били открити на сжщата дълбочина два голѣми блока съ халки, но тогавашниятъ католишки свещеникъ запретилъ разкопаването.

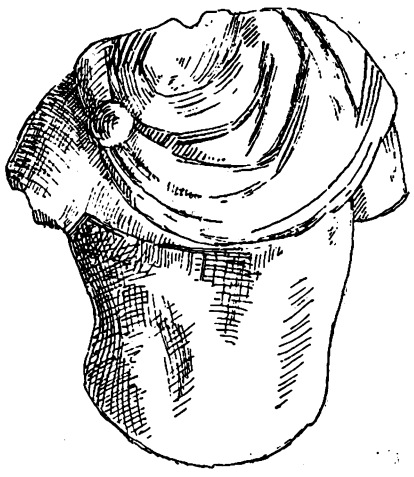

Обр. 148. — Торсо отъ мряморна статуя отъ Хисарскитѣ бани.

Хисарскитѣ бани. При копане основи за разни постройки тукъ продължаватъ да се откриватъ все нови антични паметници и основи отъ по-голѣми постройки. Така въ двора на Чоно Чорбаджийски сж били намерени: едно рамо отъ голѣма драпирана статуя; добре обработени мряморни камъни

Обр. 149. — Гръцки надписъ отъ Хисарскитѣ бани.

Digitized by Google

отъ пиластри, корнизи и др., часть отъ гранитна колона съ гръцки надписъ, отъ който сж запазени само часть отъ отдѣлни думи.

На друго мѣсто е открито торсо отъ статуя (обр. 148), вѣроятно часть отъ статуя на Аполонъ, а така сжщо гривни, подставки отъ статуи, часть отъ колона съ кръстъ и др.

При главната врата на крепостьта е намеренъ и фрагментъ съ гръцки надписъ, разчупенъ на три парчета (обр. 149). Вис. 0.15 м., шир. 0.26 м., деб. 0.025 м Височина на буквитѣ 10 мм.

ΑΣΘΑΙΣ
ΟΣΗΠΡΑΖΙΣ
ΖΟΥΚΑΛΟΝΦΕ
- ΛΕΙΑΝΗΔΕΙΑΝΚΕΡΔΟΥΣΟ
·ΙΟΜΕΛΛΟΝΕΥΣΤΑΘΗΝΕΙΚΗΝ
.ΝΔΕΓΕΕΧΘΡΟΙΣΚΤΑΔΙΑΝΟΙΑΝΕΥ
ΥΤΟΣΓΑΡΕΣΤΑΙΦΟΙΒΟΣΕΙΗΤΗΡΚΑΚΩ·
Ι ΕΙΛΡΘΥΕΙΩΝ
·ΟΚΟΝΤΙΣΑΠΟΤΕΚΟΥΣΑΥΤΟΥΣΑΥΤ· ·
·ΕΝ-ΝΚΑΛΙΣΤΑΙ · ·
·ΥΑΩΝΓ
·ΜΗ· ·

Отъ Хисара произхожда и единъ костенъ амулетъ 0.035 м. вис. въ видъ на гола мжжка фигура съ свити ржце. Презъ главата дупка за окачване. Сега въ Нар. музей (инв. 6042).

с Гор. Воденъ (Станимашко). Вѣроятно въ едно свѣтилище до селото, дето се откривали и зидове, били намерени бронзови статуйки на Зевсъ, Венера, Аморъ, вотивна ржка, малки бюстчета на мжжъ и други фигури. За тази интересна находка ще се повърнемъ допълнително на друго мѣсто. Нар. музей (инв. 6028-35).

с. Паная (Станимашко). Около аязмото извънъ селото били открити останки отъ антична постройка, като били извадени и голѣми мраморни четвъртити блокове, украсени съ орнаменти.

с. Башикарово (Т.-Пазарджиско). Презъ месецъ Май 1922 г. на около 400—500 м. северо-западно отъ селото, при разораването на една нива, билъ изровенъ мраморенъ камъкъ, 1 м. високъ и почти толкозъ широкъ, използуванъ по-сетне въ нѣкаква постройка. Върху камъка може да се прочете следният гръцки надписъ, споредъ пратенъ преписъ:

ΑΙΛ[ΙΟΣ Σ]ΤΡΑΤΙΩΤΗΣ
ΛΕΓ ΕΙ ΑΠΟΛΛΙΝΑΡΙΑΣ
ΥΠΕΡ ΕΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΤΡΑ
ΤΕΙΑΣ ΕΥΧΗΝ

Много отъ буквитѣ сж въ лигатура. Както е известно, XV легионъ Apollinaris, който ималъ своя лагеръ въ Carnuntum, се изпраща презъ 67 год. въ Мала Азия, дето взима участие въ войнитѣ

Обр. 150. — Мраморна надгробна плоча отъ Неврокопско.

на Веспасиана срещу евреитѣ. Презъ 71 год. се връща обратно въ Панония. Отъ това време произхожда и надгробниятъ паметникъ.

с. Ели-дере (Т.-Пазарджиско). У селянина Стоичко Ив. Андреевъ се намира мраморна плочка, дѣсниятъ горенъ край отчупенъ, съ изображение на тракийски конникъ въ вдлъбнато поле. Главата и преднитѣ крака на коня отчупени. Конникътъ обутъ, въ хитонъ и развѣта хламида, съ замахнато копие,

Digitized by Google

Предъ коня алтарь съ дърво, около което се увива змия, и глиганъ. На горната и долната рамка на плочата гръцки надписъ:

ΑΣΚΛΗΠΙΩ ΖΥΓ. . . .
ΑΙΛΙΟϹ ΛΕΟΝΤΙΣΚ[ΟΥ. ΕΥΧΑ]
ΡΙϹΤΗΡΙΟΝ ΑΝΕΘΗΚΕΝ

Обр. 151. — Бронзова маска съ неизвестно мѣстонахождение.

(обр. 150). Въ горното поле тракийски конникъ съ развѣта хламида, въ скокъ на дѣсно. Предъ коня дърво, около което се увива змия. Подъ коня куче. Въ второто поле портретни бюстове на мѫжъ и жена. На рамката наоколо надписъ:

ΠΥΡΡΟϹ ΒΡΑϹΟΥ ΔΑΜΑΡΙΩΝΙ ΚΑΙ ΑΚΟΥΤΑ. . Ι
ϹΥΝΒΙΩ ΑΥΤΟΥ ΜΝΗΜΗϹ ΧΑΡΙΝ

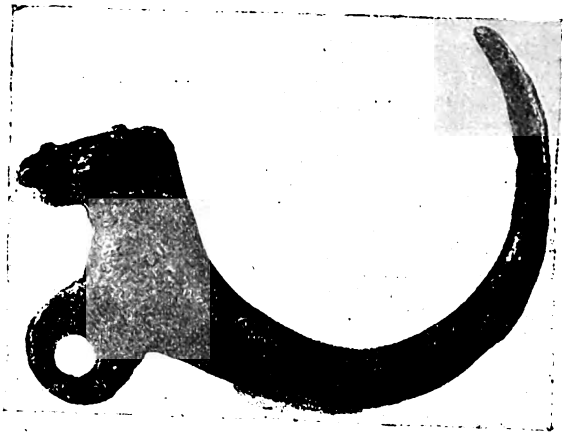

Обр. 152. — Бронзова дръжка съ неизвестно мѣстонахождение.

Жално, че е отчупена именно онази часть отъ плочата, която съдържала вѣроятно мѣстния прекоръ на Асклепи.

с. Бей-кьой (Кърджлийско). Въ развалинитѣ на стария Перперакионъ или Hyperpyrakion (Иречекъ, Пѫтувания 394; Die Heerstrasse 97) били намерени: една плочка съ тракийски конникъ, стъклена и бронзова гривна, единъ чифтъ обеци, единъ бронзовъ пръстенъ и бронзова торква.

с. Хисарлѫка (Неврокопско). Ив. Милевъ открилъ въ нивата си гробъ, 2 м. дълъгъ, 1½ м. шир., отдоле посланъ съ камъни и тухли 30×30×3 см., а отгоре три мраморни плочи съ гръцки надписъ. Вѫтре въ гроба били намерени кости, 13 златни зрънца, вѣроятно отъ герданъ, едно парче сребро съ нарисувано птиче, 1 зл. пръстенче.

Неврокопско. Мраморна надгробна плоча, вис. 0.64 м., шир. 0.44 м., деб. 0·07 м., раздѣлена на две парчета

Обр. 153. — Бронзова дръжка съ неизвестно мѣстонахождение.

Digitized by Google

Сега въ Народния музей (инв. 6041).

Бобошево (Дупнишко). Павелъ Кацарски намерилъ въ лозето си подъ Долнокрайнската чешма една глинена урна и вжтре: горени кости, 2 златни обеци, 2 зл. тржбички, 1 сребърна монета отъ Антонинъ Пий, 1 бронзова кофичка, вече прогнила, отъ която сж запазени само превезлата. Монетата отъ Антонинъ Пий (138—161 г. сл. Хр.) ни датира тази гробна находка.

Кюстендилъ. При копане основа за постройка Нисимъ М. Леви е изкопалъ въ двора си срещу градската баня два голѣми кюпа, единиятъ отъ които е високъ 2.20 м. съ вмѣстимость по голѣма отъ хилядо килограма.

Неизвестно произхождение.—Бронзова трагическа маска, висока 0.075 м., съ висока прическа (обр. 151). Мѣстонахождение неизвестно. Нар. музей (инв. 5975).

— Бронзова дръжка, дълга около 10 см., прилична на кука отъ кантаръ, на дебелия край украсена съ конска глава. Долната часть завършва съ халка (обр. 152). Срв. Кацаровъ, Годишникъ на Народния музей за 1921 г. стр. 148 обр. 130. (Нар. музей, инв. 5955).

— Бронзова дръжка отъ сждъ, на долния край съ бюстъ на Силенъ, съ преметната кожа на пантера презъ лѣвото рамо, брадатъ, увѣнчанъ съ бръшлянов вѣнецъ, съ две рогчета на главата и съ животински уши. Надъ главата четвъртита подставка, върху нея кошница съ четири плода. Въ горния край листовиденъ орнаментъ, подъ него маска (обр. 153). Нар. музей (инв. 5963).

Оценки и библиография

Д-ръ Гаврилъ И. Кацаровъ (професоръ по стара история въ Софийския университетъ). Царь Филипъ II Македонски. История на Македония до 336 год. пр. Христа, съ една таблица и карта, София 1922, VII + 319 стр. Цена 75 лева.

Македония въ старо време не се смѣтала като часть отъ Елада. Тя се дѣлѣла на горна, състояща се отъ Линкестида, Пелагония, Орестида и Елимея, и долна, нѣкога наричана Ематия и напоявана отъ долното течение на Халиакмонъ (Бистрица) и Аксий (Вардаръ) съ градоветѣ Едеса (Воденъ), Пела и Бероя (Беръ). Въ римско време пъкъ Македония, споредъ Страбона, имала следнитѣ граници: на зап. Адриатическо море, на изтокъ меридионална линия, успоредна на брѣга на сжщото море, която да минава презъ устието на Хебъръ (Марица) и града Кипсела; къмъ северъ албанскитѣ Алпи (Бертискъ), Шаръ (Скардусъ), Орбела, Родопа и Хемусъ, всички по права линия отъ Адрия до Евксинския Понтъ; къмъ югъ Via Egnatia между Дирахионъ и Тесалоника. Въ последнитѣ граници Македония имала форма на паралелограмъ.

Въпросътъ за народностьта на старитѣ македонци винаги е будѣлъ найживъ интересъ у ученитѣ и е билъ разглежданъ много пжти. Самъ авторътъ отпреди години още го разгледа въ наши и чужди издания. Изобщо, по тоя въпросъ не всички учени обладаватъ нужната обективность: напр. гръцкитѣ учени считатъ за свещена своя обязаность да поддържатъ гръцкия произходъ на македонцитѣ. Понеже професоръ Кацаровъ е на друго мнение, туй било достатъчно основание, да бжде обвиненъ отъ професоръ Beloch, че, водимъ сжщо отъ националистични съображения, застаналъ на противоположно гледнще. Това обвинение е съвършено произволно: не малко авторитетни учени въ Европа сж на еднакво мнение съ професоръ Кацаровъ. Къмъ сжщото мнение клони и най-компетент-

Digitized by Google

ниятъ познавачъ на елинизма — Kaerst. „Не може да има съмнение, казва последниятъ, че още въ време на Филипа и Александра елинитѣ не смѣтали македонцитѣ като принадлежащи къмъ гръцката нация. Сѫщо е сигурно, че самъ македонскиятъ народъ въ оня периодъ не числѣлъ себе си къмъ елинитѣ, ами се отличавалъ отъ тѣхъ по ясенъ и опредѣленъ начинъ. Достатъчно е да се хвърли погледъ въ историческата традиция върху времето на Филипа и особно върху това на Александра и диадохитѣ: на всѣкѫде ще се забележи ясното съзнание на македонцитѣ, че сѫ единъ народъ за себе си, който, като такъвъ, има призвание да спечели слава и сила въ свѣта“ (20—21). Kaerst допуска племенно сродство между елини и македонци, но това сродство не е могло да бѫде по-голѣмо, отколкото между два най-близки славянски народа, или между французи и валони, немци и холандци; след., всички съображения претеглени, надделяватъ онія, които говорятъ въ полза на два народа, и въ такъвъ случай държавата на Филипа и Александра, която зае мѣстото на гръцкитѣ микроскопични държави, въ противоположность на обединена Италия отъ наше време, не е продължение отъ тѣхъ, а е нова държава.

Съ право твърди отличниятъ историкъ на древностьта, Köhler: „Трѣбва веднажъ за винаги да се освободимъ отъ съвсемъ неисторическата представа, че македонци и гърци въ IV в. или покъсно, макаръ само въ по-голѣми малцинства, се чувствували като едно; политически видни македонци, както реченитѣ царе (т. е. Филипъ и Александъръ) и повече отъ диадохитѣ, не могли да не презиратъ гърцитѣ като нация, при всичко, че ценѣли гръцкото образование, въ което участвували повече или по-малко: въ всички исторически времена мощни народи, въодушевявани отъ силно национално чувство, сѫ гледали отъ високо на други, дори и по-горе стоящи, и по-цивилизовани народи. По-гордъ и по-самосъзнателенъ народъ отъ македонцитѣ въ време на Александра може би никога не е сѫществувалъ“ (28).

Македонската история преди Филипа обема единъ периодъ отъ 350 години, който е периодъ за разширение и закрепване на македонската държава. Първоначалното разширение било насочено къмъ устието на рѣкитѣ Аксий, Халиакмонъ и Лидия (Мъгленица, Кара-Азмакъ), а изходната точка билъ градътъ Еге, старата Едеса, кѫдето и следъ премѣстване на столицата въ Пела се погребвали македонскитѣ царе.

Споредъ Херодота и Тукидида пръвъ македенски царь билъ Пердика (ок. 707—606), подиръ когото дохождатъ: Аргей (659—645), Филипъ I (644—640), Аеропъ I (639—574) и Алкета (573—541). Съ Аминта I (540—498), който поддържалъ връзки съ пизистратидитѣ въ Атина, стѫпваме вече на по-здрава историческа почва.

Синътъ на Аминта I, Александъръ I (498—454), макаръ и да билъ нареченъ Филелинъ, това не му бъркало да лавира между Персия и Атина, за да извлѣче повече облаги за Македония.

Наследникъ на Александра Филелина билъ Пердика II, „които съумѣлъ съ умна политика и майсторско използуване слабоститѣ на противницитѣ си да изкара държавния корабъ на сигуренъ брѣгъ. Както по своя характеръ, тъй и по своята политика Пердика ни напомня до нѣкѫде гениалния Филипъ II“ (69).

Подиръ Пердика II дохожда Архелай (413—399), който, по думитѣ на Тукидида, направилъ за Македония повече, отколкото всички осемь царе преди него. Той засилилъ връзкитѣ на Македония съ гръцкия свѣтъ. Особена важность има обстоятелството, че въ неговия дворъ пребивавалъ Еврипидъ и написалъ трагедията „Архелай“, отъ която, за жалость, се запазени само незначителни откѫслеци. Изобщо, безъ гръцката култура Македония не би могла да играе решителна роля. Съ право бележи Керстъ, че „вѣкътъ, който се простира отъ възкачването на Александра I до смъртьта на Архелая, положилъ основа за оная връзка между Македония и Гърция, която чрезъ дѣлата на Филипа и Александра е обусловила сѫдбинитѣ на древното човѣчество“ (48—49).

Digitized by Google

„Периодътъ на македонската история отъ смъртьта на Архелая до възцаряването на Филипа II е пъленъ съ бури и бъркотии, както вжтрешни, тъй и външни. Царската власть станала играчка въ ржцетѣ на разни претенденти, не единъ царь билъ премахнатъ насилствено; външни неприятели, възползувани отъ тая анархия, нахълтвали въ Македония за завоювания и грабежи" (78). Но и презъ тоя буенъ периодъ се запазили основнитѣ идеи, които сж ржководили македонската политика: унищожение на отдѣлнитѣ княжества, обединението имъ въ една държава и стремежъ за излазъ на море. Аминта III (389—369), Александъръ II (369—368), Птоломей (368—365) и Пердика III (365—359), въпреки голѣмитѣ мжчнотии, здраво преследвали мисъльта за единна македонска държава. Така става явно, че дѣлото на Филипа II било подготвено по-рано.

Едно отъ великитѣ заблуждения на мислителитѣ отъ XVIII вѣкъ е, че си представяли античното общество надарено съ всевъзможни съвършенства. Атина, Спарта, Римъ, ето тритѣ идеални държави, отъ кждето черпѣха вдъхновение за зсевъзможни комбинации; великитѣ репубиканци на древността, ето готови образци за подражание. Тази концепция се отразила и върху едно отъ стихотворенията на Каравеловъ:

. . . . . И тамо та
Професорътъ лжже . . . .
За него сж Титъ и Августъ
Добри, славни мжже;
А Брутъ, Катонъ и Кассий
Сж гнусна помия,
Защото сж заколили
Римскиятъ бєкрия . . . . .

Едно могжще средство, съ което си служи цивилизацията, за да достигне съзнание за себе си и за силитѣ, които управляватъ моралния и интелектуаленъ свѣтъ, е изучването на историята. Това изучване направи презъ миналия вѣкъ крупенъ успѣхъ въ много отношения; то извади на яве неджзитѣ на старото общество, които иматъ много нѣщо общо съ днешнитѣ: „Гръцкитѣ държави", казва Фюстелъ де Куланжъ, „се колебаеха между две революции, една, която ограбваше богатитѣ, и друга, която имъ възвръщаше имота. Това продължи отъ края на Пелопонезката война до завладяването на страната отъ римлянитѣ." Македонското владичество надъ Гърция пада въ тоя периодъ.

Чрезъ книгата на професоръ Кацаровъ се запознаваме съ извънредно силна личность, която направи отъ Македония първостепенна национална държава и която, ако бѣше намерила вѣренъ последователь на замислитѣ си въ лицето на сина си Александра, можеше да създаде на Балканитѣ покрай държавното единство още и народно, подобно на онова, което създадоха римлянитѣ отъ Италия. Ще каже, историята и до сега съ свѣщь дири господарь, който да направи онова, което Филипъ, поради меча на Павзания, не можа да извърши въ по-голѣмъ масщабъ. За насъ Филипъ е интересенъ още, задето е свързалъ името си съ Охридското езеро, Солунъ, Пловдивъ, Созополъ и Варна.

До негово време Македония била сателитъ на разни гръцки държави, които се издигали за моментъ надъ останалитѣ: Атина, Спарта, Тесалия и Тива. Обаче, щомъ взелъ властьта Филипъ (359—336), картината се промѣнила. Той управлявалъ най-напредъ като опекунъ на малолѣтния си племянникъ. Съседитѣ поискали да ловятъ риба въ мжтна вода и се втурнали отъ всички страни върху Македония, но чрезъ изкусна политика и особено чрезъ блѣстящи победи Филипъ сполучилъ да очисти страната отъ неканенитѣ гости. Основата на неговата сила е образувала създадената отъ него военна организация. Филипъ основалъ първата европейска сила въ модеренъ смисълъ на думата — въоржженъ народъ съ общъ националенъ идеалъ. Главната цель на Филипа била да превземе туловището на Балканския п-овъ. Но за да осигури придобивкитѣ на северъ, трѣбвало да спечели и южнитѣ разклонения на полуострова — гръцкия свѣтъ. Разпокжсаността на Гърция, непрекжснатата вражда между разнитѣ държави, постоян-

Digitized by Google

нитѣ революции отвѫтре, безпощадното унищожение на партиитѣ, позорната зависимость на Гърция отъ персийския царь и неговитѣ сатрапи създавали въ имотнитѣ и образовани кржгове настроение въ полза на една силна власть, която да премахне междуособията отвѫтре и да подигне престижа на Гърция навънъ. Филипъ използувалъ това благоприятно положение въ най-висока степень. Той си послужилъ и съ легендата за произхода на неговата династия отъ Херакла, за да запуши устата на онези гърци, които, подобно на етолийцитѣ, го считали варварски царь.

Единъ човѣкъ е имала Гърция, когото идеализацията на вѣковетѣ е поставила като достоенъ и опасенъ противникъ на Филипа: той е билъ Демостенъ. Но всичко, което е създала европейската историография въ последнитѣ десетилѣтия, е минало презъ интелекта на професоръ Кацаровъ като презъ проекторъ, който ни хвърля нова свѣтлина; отъ тази свѣтлина не малко пострадалъ и Демостенъ: „Той не билъ въ състояние да се издигне надъ дребнавото атинско схващане, не могълъ да разбере, че Атина е немощна, че сѫществува значителна несъразмѣрность между голѣмитѣ ѝ притезания и фактическитѣ материални и морални средства. Панелинскитѣ чувства, на които понѣкога дава изразъ въ речитѣ си, не могатъ да добиятъ решаващо значение за политиката му; тѣ образуватъ само красивия заденъ планъ на специфично атинския патриотизъмъ на великия ораторъ“ (172).

Историята не осѫжда онези дѣйци, които сѫ сподѣляли понятията на своето време; но тя повече издига онези, които съ своя проницателенъ погледъ сѫ подготвяли по-добро бѫдаще. Отъ последната категория е и Филипъ, тогава когато въ приомитѣ на Демостена се срѣщатъ и такива, които подхождатъ за блаженоусопшето народовластие на дружбащината. Така, единъ пѫть Демостенъ прибѣгналъ до подправени писма и насила изтръгнати признания, за да смаже противницитѣ си. Сѫщевременно той не се срамувалъ да получава пари отъ персийския царь и да стане неговъ агентъ (222). Изобщо, златото у гърцитѣ имало хубаво звънтежъ (129), затова и Демостенъ не оставалъ безчувственъ къмъ него. У Плутарха се разказва, какъ бѣглецътъ Харпалъ поднесълъ на Демостена сребърна чаша съ 25 таланта пари, съ което нѣщо си спечелилъ подкрепата му. Александъръ, като поискалъ отъ атинянитѣ екстрадицията на Харпала, Демостенъ изказалъ мнение, че трѣбвало да му се изпълни искането. Но следъ получаване на подаръка, той си превързалъ шията и, макаръ да отишелъ въ събранието, не рачилъ да говори, подъ предлогъ, че ималъ ангина. По тоя случай атинянитѣ образували каламбури, като казали, че Демостенъ не страда отъ ангина (συνάγχη), а отъ сребровъ звукъ (ἀργυράγχη).

Другъ съвременен гъркъ, Исократъ, направилъ много нѣщо да увлѣче Филипа въ водовъртежа на гръцкитѣ интереси. Обаче Филипъ, който има нѣщо общо съ Фридриха Велики, не се поддалъ на гръцкия риторъ. За него краежгъленъ камъкъ на владенията му си оставала Македония. Той си кръстосалъ сабята и съ перситѣ на Хелеспонтъ, но тази война е била за него по-скоро отбранителна, а не нападателна: той гледалъ чрезъ нея да си осигури владението на Тракия, а не да навлиза въ Азия. Изобщо, „Филипъ, ако и да ценѣлъ елинската култура, никакъ не билъ наклоненъ да жертвува своя народъ като торъ за нивата на елинизма: той нѣмалъ намерение да печели на изтокъ съ македонската кръвь голѣма колонизационна область за гърцитѣ, както го съветвалъ Исократъ: той готвѣлъ друго бѫдаще за своя народъ“.

Най-после, нека кажемъ нѣщо за значението на самата книга и за ржководящитѣ идеи на самия авторъ.

Преди повече отъ половина вѣкъ Иречекъ, като рецензиралъ „История на Българската Църква“ отъ Дриновъ, бѣше казалъ извънредно сполучливо, че съ нея българската историография добива европейско значение, защото никой изследователь на Балканския п-овъ не ще може да изучава миналото

Digitized by Google

му, безъ да прибѣгне до казаното съчинение. Но ако Дриновъ извоюва това значение на нашата историография по въпроси отъ миналото на българитѣ, проф. Кацаровъ съ нѣкои отъ прежнитѣ свои трудове и особено съ разглеждания постига сѫщото значение и по въпроси, които засягатъ миналото на отечествената земя, преди да я направятъ българско достояние нашитѣ прадѣди. Съ изключение на гръцкия шовинизъмъ, който подига справедливото негодуване на автора, книгата на проф. Кацаровъ е лишена отъ антипатия къмъ кого и да е; но още предговорътъ и особено краятъ ѝ показватъ, че тя не е лишена отъ симпатия. Македонскитѣ българи, у които авторътъ намира психологична приемственость на старитѣ македонци, сѫ главния обектъ на тази симпатия.

Като се вземе предъ видъ, че и други български професори сѫ направили изучвания и сѫ ходили въ странство, кѫдето сѫ събрали ценень материалъ изъ миналото на българитѣ и на българската земя, човѣкъ е въ правото да мисли, че, въпреки всичко преживѣно, висшиятъ духъ, който движи всемирната история, не е напусналъ България. Единъ щастливъ носитель и разпространитель на тоя духъ е и професоръ Кацаровъ.

К. Стояновъ.

Die antike Kultur, in ihren Hauptzügen dargestellt von **Fr. Poland, E. Reisinger, R. Wagner.** 242 стр. гол. 8°, 118 обр., 6 табл. и 2 плана. Изд. на B. G. Teubner, Leipzig, 1922.

Културата на днешнитѣ европейски народи е свързана съ безброй нишки съ античната култура, която е била създадена отъ елинитѣ, възприета после отъ римлянитѣ и разпространена отъ тѣхъ въ всички провинции на обширната имъ империя. Обяснимо е при тия обстоятелства усърдието, съ което ученитѣ на всички днешни народи се надпреварватъ да изследватъ живота на старитѣ народи въ всичкитѣ му прояви, да събератъ всички остатъци отъ тѣхния битъ, да издирятъ произхода имъ и да проследятъ развитието имъ. И действително, античната култура не е изгубила значението си и до днешенъ день. И днесъ още ние се възхищаваме отъ безсмъртнитѣ творения на класическата литература, отъ неподражаемитѣ образци на класическото художество. И днесъ още можемъ да черпимъ поука отъ дълбокитѣ мисли на елинската философия и наука, а не по-малко и отъ историята на народитѣ, които сѫ създали тая култура.

Горецитуваното съчинение тъкмо си поставя задача да изложи културата на старитѣ гърци и римляни въ основнитѣ ѝ черти и да ни запознае съ нейното значение за настоящето. Въ предговора авторитѣ казватъ: „Да живѣемъ въ тъмнината на едно тежко време, незнаейки какво ще ни донесе утрешниятъ день — това е сѫдбата на нашия народъ. Това, що би могло да ни донесе утеха и надежда, трѣбва да го търсимъ у себе си, въ блага, които не може да ни отнеме никой неприятель, ако ние сами не ги изоставимъ. Затова за насъ сега е двойно свещенъ дългъ, да предадемъ грижливо по-нататъкъ наследената отъ бащитѣ култура на нашия немски народъ и да я развиемъ творчески още повече. Обаче, който иска да съдействува за решението на тая задача, той трѣбва да разбира тая немска култура, трѣбва да умѣе да проследи нейното развитие назадъ чакъ до животодарнитѣ извори, отъ които тя е изникнала и отъ които тя винаги, въ добри и лоши дни, е черпила нова сила“. За да изтъкнатъ, какво немската култура дължи на античната, авторитѣ цитиратъ думитѣ на именития социалистъ Ф. Ласалъ: „Противъ манчестерската държавна идея въ Германия за щастие се бори мощно античното образование, което е станало вече незамѣнима основа на немския духъ“.

Съответно на значението на античната литература, по-голѣмата часть отъ книгата (стр. 1—76) е посветена на гръцката и римската литература. Разбира се, обемътъ на книгата, която е предназначена за по-широкъ кржгъ отъ читатели, е налагалъ на авторитѣ да се ограничатъ върху най-значителнитѣ

Digitized by Google

прояви на литературния животъ; обаче въ това ограничение нищо сѫществено не е пропуснато; освенъ биографически данни и художествена преценка, предадено е на кѫсо и съдържанието на най-виднитѣ литературни творения. При разглеждането на гръцкия епосъ се дава и кратъкъ очеркъ на Хомеровия свѣтъ (географски хоризонтъ, религия, държава и общество, военно дѣло, кѫща и облѣкло и пр.), за да се запознае читательтъ и съ срѣдата, която се отразява въ Илиадата и Одисеята. Отдѣлътъ за драмата се придружава съ описание на античния театъръ, като се даватъ и нужнитѣ илюстрации. Ние не бихме могли да посочимъ на нашитѣ учители по литература друго по-добро ржководство за бързо и основно запознаване съ историята на класическата литература.

Специаленъ отдѣлъ е посветенъ и на елинистическата литература (епохата следъ Александра Велики), която съ своя стремежъ къмъ индивидуализмъ и реализмъ представя живъ интересъ за днешно време. Не липсва и кратка характеристика на гръцки и латински езици, сѫщо и отдѣлъ върху старохристиянската литература.

Въ втория отдѣлъ се разглежда философията, науката, техниката и религията (стр. 77—112). По-обширенъ е отдѣлътъ върху изкуството (стр. 113—174), въ който влизатъ и художественитѣ занаяти и топографията. На първо мѣсто е изложено критско-микенското изкуство, съ което се запознахме благодарение на блѣскавитѣ археологически открития въ Критъ и Елада въ последнитѣ десетилѣтия. Това въ много отношения модерно изкуство е било създадено отъ предгръцкото население отъ непозната, особена раса, като покъсно било погълнато отъ новитѣ пришелци, елинитѣ. Съ тоя примѣсъ на кръвь отъ единъ високодаровитъ въ художествено отношение народъ можемъ да си обяснимъ отчасти и бързиятъ разцвѣтъ на елинското изкуство. По-подробно е изложена и гръцката пластика, защото, като основа на художественото развитие на по-сетнешнитѣ епохи и поради съвършенството на творенията си, тя представя особенъ интересъ. Никоя друга епоха въ историята на изкуството не може да се похвали съ такова оригинално творчество.

Въ следнитѣ отдѣли се излага частниятъ животъ на гърцитѣ и римлянитѣ въ всичкитѣ му прояви (стр. 175—203), военното дѣло (204—217) и държавното право (218—242).

Въпреки труднитѣ печатни условия, издателътъ на това ценно съчинение не е щадилъ средства, за да му даде прилична, дори луксозна форма. Образитѣ сѫ избрани твърде сполучливо, за да представятъ нагледно развитието на античната култура; шестьтѣ таблици извънъ текста (между които и цвѣтни) сѫ отлични. Въ края на книгата сѫ приложени два плана: единъ — на гр. Атина и неговата околность, другъ — на Римъ въ императорската епоха.

Съ една дума, книгата и въ външно отношение прави отлично впечатление. Тя заслужава да се препоржча горещо на всѣки образованъ читатель, който се интересува отъ историята на културата. Специално за учителитѣ по история тя може да послужи като отлично помагало за нагледно обучение по историята на Гърция и Римъ. Ако учительтъ иска да запознае по-основно ученицитѣ съ античната култура — и това е най-важното при изучването на историята на класическитѣ народи — той непременно трѣбва да покаже и обясни на ученицитѣ по-важнитѣ паметници. Само по такъвъ начинъ той ще може да възбуди у тѣхъ интересъ и къмъ чуждитѣ, и къмъ роднитѣ старини. Тъкмо въ това отношение горната книга е напълно пригодна и не би трѣбвало да липсува въ никоя гимназиална библиотека.

Гавр. И. Кацаровъ.

U. v. Wilamowitz - Moellendorff, J. Kromayer, A. Heisenberg. Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer bis zum Ausgang des Mittelaters; 2⁰ изд. Leipzig, B. G. Teubner, 1923 стр. 437 гол. 8⁰.

Горното съчинение съставя часть отъ

Digitized by Google

голѣмата сбирка Kultur der Gegenwart, която вече години наредъ се издава отъ помената фирма въ Липиска; поради голѣмото си значение и интересъ тая книга заслужава да се отбележи и у насъ и да се препоржча най-горещо на всички, които се интересуватъ отъ културната история на класическитѣ народи и Византия.

Въ своя уводъ Виламовицъ изтъква, че романцитѣ и германцитѣ, носителитѣ на модерната култура, и въ своята държавна уредба почиватъ върху традициитѣ на римската империя, които тѣ възприели, когато се подчинили на църквата, наследницата на римската държава. Отъ друга страна, както все повече и повече се установява отъ новитѣ изучвания, уредбата и управлението на римската империя въ много отношения зависятъ отъ образцитѣ на елинистичнитѣ монархии. Щомъ е така, обяснимъ е голѣмиятъ интересъ, който представя изучването на държавата и обществото на елинистично-римското време.

Понеже влиянието на елинизма се е простирало и извънъ собственитѣ граници на елинската държава, Виламовицъ въ първата глава на изложението си ни дава кратъкъ прегледъ на старата етнография на Срѣдиземноморската область; той ни запознава съ каритѣ и хетититѣ, съ културата на старитѣ критяни, съ лигуритѣ, иберийцитѣ, келтитѣ, етруситѣ, илиритѣ, трако-фригитѣ, скититѣ; следъ това той минава къмъ елинската народность. Относно старитѣ македонци, Виламовицъ е наклоненъ да ги смѣта като сродни съ елинитѣ, обаче признава, че сами елинитѣ никога не сж смѣтали македонцитѣ за елинско племе. Съобразно съ това авторътъ говори за елинизацията на македонцитѣ и за разликитѣ, които сжществували между двата народа (стр. 57, 60, 147). На стр. 2 авторътъ пише, че Александъръ Велики, ако и да билъ носитель на елинска култура, не е билъ елинъ, нито пъкъ неговата войска. По всичко личи, че и Виламовицъ признава на македонцитѣ особена народность. Срещу заблужденията по тоя въпросъ, които още се поддържатъ отъ нѣкои историци, за насъ е ценно да подчертаемъ това мнение на единъ отъ корифеитѣ въ науката за класическата древность. По-нататъкъ авторътъ изтъква, че самиятъ елински народъ не може да се вземе като чиста раса; той, както и културата му, е продуктъ на необозримо смѣшение на разни племена и култури. Нѣщо повече: „може да се каже, че гръцката култура расте само до тогава, до когато имала сила да възприема въ себе си чужди елементи“ (стр. 26).

Въ втория дѣлъ на съчинението си, Виламовицъ ни запознава съ старата елинска племенна държава (Stammstaat), полемизирайки противъ обикновеното схващане на елинската държава като д ъ р ж а в а - г р а д ъ. Обаче трѣбва да се признае, че съ течение на развитието племенната държава е претърпѣла важни промѣни и че по-късно „държавата-градъ“ представя типичната форма на елинското държавно развитие. (ср. J. Kaerst, Geschichte des Hellenismus 2-ро изд. I стр. 2). — Въ третия дѣлъ авторътъ говори за правнитѣ и обществени отношения на старото време, за образуването на държави, които сж играели роля въ по-късно време, и специално за Спарта, която има особенъ хкрактеръ и значение. Въ третия дѣлъ се излага развитието и уредбата на атинската демокрация; макаръ накжсо, авторътъ ни запознава съ всички по-важни страни на атинския обществен и стопански животъ. Ако атинската демокрация отъ една страна има тая голѣма заслуга, че е дала пълна самостоятелность на индивида, отъ друга страна демосътъ често действувалъ като сжщински тиранъ и потискалъ свободната мисъль, която се обявява противъ него.

Въ четвъртия дѣлъ Виламовицъ разглежда македонскитѣ царства. Като говори за собствена Македония, той изтъква, че свѣтовното положение на тая държава е създадено отъ гениалния ѝ царь Филипъ II. По-нататъкъ той описва накжсо, но изчерпателно, отдѣлнитѣ елинистически царства и градове (Македония, царството на Селевкидитѣ, Египетъ), като е използувалъ и сведе-

Digitized by Google

нията, които ни дадоха египетскитѣ папируси. Специаленъ отдѣлъ е посветенъ и на обществото въ време на елинизма.

Въ втората часть на книгата J. Kromayer описва държавата и обществото у римлянитѣ. Следъ като изтъква всемирноисторическото значение на Римъ, авторътъ разглежда Римъ като държава-градъ, като национална държава, и Римъ като свѣтовна държава, съответно на фазитѣ въ историческото развитие на държавата; всѣки отъ тия дѣлове се предхожда отъ кратъкъ прегледъ на политическитѣ събития, които сж упражнили голѣмо влияние върху вжтрешното развитие. При всичко, че материята, която авторътъ е трѣбвало да изложи въ общодостжпна форма, е много голѣма, той напълно е постигналъ цельта си. Той ни поднася едно хубаво, на много мѣста оригинално изложение, което отговаря на днешната научна разработка на римската история. Особно заслужава внимание мнението на автора за причинитѣ на пропадането на римската империя (стр. 313 сл.).

Най-после въ третата часть на книгата проф. A. Heisenberg ни поднася изложение на държавата и обществото въ Византия (стр. 364—414). Следъ като говори върху политическитѣ проблеми въ историята на византийската държава, той ни описва царския дворъ, управлението на държавата и чиновницитѣ, военното и финансовото дѣло, правото и законитѣ, църквата и монашеството, образованието и обучението, занаяти и търговия, землевладение и селячество и най-после гр. Цариградъ и неговитѣ жители. Това ясно и хубаво изложение на видния византологъ представя за насъ особенъ интересъ, защото известно е грамадното влияние, което Византия е упражнила върху историческитѣ сждбини на българския народъ.

Изобщо тая книга, излѣзла отъ перото на най-видни специалисти, научнопопулярна въ истинския смисълъ на думата, заслужава най-голѣмо внимание и признание. Отъ нея както историкътъ, тъй и общественикътъ, па не по-малко и всѣки образованъ читатель, може да почерпи дълбока поука и истинска духовна наслада.

Гавр. И. Кацаровъ.

В. П. Бузескул. Открытія XIX и начала XX века в области исторіи древняго мира. I: Востокъ. Петербургъ 1923. 222 стр. 8°.

Въ това съчинение известниятъ руски професоръ В. Бузескулъ, който има голѣми заслуги за изучването на класическата древность, си е поставилъ за задача да ни запознае съ историко-археологическитѣ открития въ областьта на стария свѣтъ. Настоящата първа часть е посветена на Изтокъ, а II-та часть ще изложи старогръцкия свѣтъ.

„Историята на човѣчеството, казва авторътъ, често е пълна съ велики страдания, печални грѣшки и заблуждения, дълбоко падение. Но въ нея има и хубави, славни страници, върху които нашиятъ погледъ се спира съ особно внимание и радость. Такива сж страницитѣ, които ни говорятъ за великитѣ открития, въ които се проявява тържеството на човѣшкия умъ, находчивость, гений, упорити усилия и търпение, енергия, единъ видъ вдъхновение, което прониква въ тайнитѣ както на мирозданието, тъй и на далечното отъ насъ минало".

Прегледътъ на откритията Бузескулъ захваща съ Египетъ, съ епохалнитѣ открития на Шампольона; следъ като проследва резултатитѣ, добити отъ френски, немски и английски учени чакъ до последнитѣ години, специаленъ отдѣлъ е посветенъ на рускитѣ египтолози; мнжду тѣхъ най-видно мѣсто заема Б. А. Тураевъ, който умрѣ преждевременно въ 1920 г.

Въ втората часть на книгата Бузескулъ се занимава съ Асиро-Вавилония, а въ третата — съ останалитѣ страни на предна Азия (Персия, Арабия, Палестина, Финикия, Сирия, хетитскитѣ области, Ванъ, Фригия, Лидия, Ликия и Кария). Руски археолози иматъ голѣми заслуги, особно за изследването на Ванъ (днешна Армения); особно внимание заслужава експедицията на академика Н. Я. Марръ въ 1916 год., който разви

Digitized by Google

една нова теория за „Яфетидитѣ“, които споредъ него съставятъ „третия етнически елементъ въ изграждането на срѣдиземноморската култура“, основата на тая култура. Марръ предполага, че е ималъ време, когато отъ Кавказъ до Пиринейския полуостровъ сжществувалъ единъ езикъ, езикътъ на яфетическото семейство; на това единство билъ нанесенъ последенъ ударъ отъ индоевропейскитѣ пришелци. Ако тая теория се потвърди, нашитѣ представи за историята на стария свѣтъ съвсемъ ще се измѣнятъ.

Въпреки голѣмитѣ мжчнотии, съ които е ималъ да се бори авторътъ при написването на съчинението си, той е успѣлъ да ни даде едно почти пълно и увлекателно изложение на археологическитѣ открития на изтеклия вѣкъ и началото на настоящия. Той указва и по-важната литература, съ помощьта на която читательтъ може да се вдълбочи въ засѣгнатитѣ въпроси. Тая книга заслужава да се препоржча на всѣки, който се интересува отъ историята на културнитѣ придобивки на човѣчеството.

Гавр. И. Кацаровъ.

Max Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I: Die Iranier in Südrussland. Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig, herausgegeben von Georg Gerullis und Max Vasmer. 3. — 1923, in Kommission bei Markert & Petters, Leipzig, стр. IV+79, 8⁰.

Проф. М. Фасмеръ, който започна своята научна дейность въ Русия и неотдавна, следъ заминаването на проф. Мурко за Прага, зае Лескиновата катедра по славистика, тъкми да обнародва обширни изследвания по въпроса за областитѣ, заемани въ най-старо време отъ първобитнитѣ славяни. Надъ тоя твърде интересенъ въпросъ се работи отъ дълги години, и редица видни учени сж се опитвали да хвърлятъ свѣтлина върху ония тъмни и далечни времена. Твърде оригинални бѣха възгледитѣ по тоя въпросъ на бележития руски ученъ А. А. Шахматовъ, който постави на широка сравнителна основа издирванията върху най-старитѣ жилища на славянитѣ. Шахматовата хипотеза, споредъ която старитѣ славяни сж живѣли известно време въ съседство съ келтитѣ и сж възприели отъ тия последнитѣ редъ културни думи, възбуди срещу себе си възражения отъ разни страни. Между авторитѣ, които излѣзоха да оборватъ келтскитѣ етимологии на Шахматова, бѣше и Фасмеръ (вж. Rocznik slawistyczny VI, 1913, стр. 172 сл., особено 191 нат.).

Въ предговора на новата си книга проф. Фасмеръ ни обажда, че началото на неговитѣ изследвания върху първитѣ жилища на славянитѣ датува тъкмо отъ времето на разправията противъ Шахматовата хипотеза. Понеже и Шахматовъ бѣше засегналъ въпроса за отношенията на първобитнитѣ славяни къмъ иранцитѣ и за иранскитѣ заемки въ общославянския праезикъ, то и Фасмеръ трѣбваше тогава да се поспре върху славяно-иранскитѣ отношения и да подчертае думитѣ на Ед. Майеръ за дългото съседство на славянитѣ съ иранскитѣ скити: „sicher ist jedenfalls, dass die Slaven lange Zeit in der Nachbarschaft der iranischen Skythen gesessen haben“, Gesch. d. Altert. I, 2², 795, R S VI 178.

Излѣзлата на свѣтъ първа часть отъ Фасмеровата книга е посветена на ирано-славянскитѣ отношения и по-точно на въпроса за иранцитѣ въ южна Русия, както и гласи поднасловътъ на книгата. Следъ единъ кратъкъ уводъ (стр. 1-4), въ който се приема, че праславянскиятъ периодъ ще да е траялъ отъ IV в. преди Р. Хр. до IV в. следъ Р. Хр. приблизително и че въпросътъ за жилищата на праславянитѣ трѣбва да се реши възъ основа на езикословни податки, авторътъ разглежда въ глава I (стр. 4—7) въпроса за кимерийцитѣ и заключава: „Оскждднитѣ езикови остатъци ни позволяватъ само да установимъ, че кимерийскитѣ князе носятъ *ирански имена*; дали обаче езикътъ и народътъ на кимерийцитѣ е билъ ирански, или само нѣколко владетелски имена сж ирански, това не може да се реши.“ Много по-об-

Digitized by Google

ширна е глава II за скититѣ (стр. 7—23): най-напредъ се разглеждатъ античнитѣ свидетелства върху езика на скититѣ, като се вади заключение, че има сродство между скитския езикъ и сарматския (стр. 10); подиръ туй се даватъ кѫси етимологически обяснения на остатъцитѣ отъ скитския езикъ (изключително собствени имена, стр. 11 — 17). Авторътъ изтъква, че е сигурна принадлежностьта на скитския езикъ къмъ иранската група и че теориитѣ за произхода на скитски отъ германски, славянски или келтски отдавна сѫ захвърлени, както и опититѣ да се изкара скитскиятъ езикъ — монголски.

Макаръ да нѣма т. н. епентетично i въ имена като Ἀριαντάς, Ἀριαπείθης и под. (вм. очаквано airia), езикътъ на скититѣ може да се сближава повече съ авестийския (зендския), отколкото съ староперсийския, както се сѫди м. др. и по староиранскитѣ (скитски) заемки въ угро-финскитѣ езици (21).

Най-пространна въ тая часть на съчинението се оказва глава III (23—59), въ която се прави доста изчерпателенъ прегледъ на въпроса за сарматитѣ, които въ времето на Херодота сѫ живѣли на истокъ отъ Донъ (Tanais = Донъ е границата между скититѣ и тѣхнитѣ източни съседи — сарматитѣ), а сетне изтикали скититѣ въ областьта между Донъ и Дунавъ, та въ Страбоново време стигали вече до Дунава (стр. 23—24). За езика на сарматитѣ отдавна вече се приема съ право, че сѫщо принадлежи къмъ иранската група. Аланитѣ ще да сѫ предходници на днешнитѣ осетинци въ Кавказъ; между сарматско-алански и осетински има близка връзка, па и остатъцитѣ отъ сарматски езикъ сочатъ наистина цѣла редица звукови еднаквости съ осетински, срв. особено Ἡρακᾶς ἀρχιερμηνεὺς Ἀλανῶν: осет. ir „осетинецъ“, iron „осетински“: авест. airya- (28). Авторътъ заявява смело, че не можемъ да се съмняваме въ близката връзка между сарматски и осетински. На стр. 29—57 сѫ приведени сарматскитѣ собствени имена, колкото сѫ упазени, и повечето отъ тѣхъ сѫ съпоставени съ осетински думи.

Последната глава (Kapitel 4: Iranische Ortsnamen in Südrussland, 59—79) посочва ония мѣстни названия въ южна Русия, които могатъ да се броятъ за остатъци отъ езика на иранскитѣ племена. Така, името на Черно море, Πόντος Εὔξεινος, по-рано Ἄξεινος е авест. axšaēna-„тъменъ, dunkelfarbig“,[1]) па и Danuvius ще да е иран. dānu „рѣка“, при все че мнозина сравняватъ името на Дунава съ келт. dānu „голѣмъ“ (60). Рѣка Уди, дѣсенъ притокъ на Донецъ въ Харковската губерния, авторътъ сравнява съ иран. aōda „изворъ“ (срв. р. Изворъ въ Македония), индоевропейски коренъ *ud- (und-), въ староинд. udan-, гр. ὕδωρ, лат. unda и разнитѣ други степени въ слав. вода, гот. watō, лит. vandů „вода“, арм. get „рѣка“, фриг. βέδι и т. н. (77).

Нека отбележимъ още, че въ края на всѣка глава авторътъ дава подробна литература по засегнатитѣ въпроси. Трудътъ на професоръ Фасмера заслужава най-гореща препоржка, а продължението му трѣбва да се очаква съ нанапрегнатъ интересъ.

Ст. Младеновъ.

Ernest Babelon, Les monnaies grecques; aperçu historique, съ 21 илюстрации, Парижъ 1921 г. Издание на фонда Payeau, цена 9 фр.

Това е най-новото съчинение на знаменития френски нумизматъ Ернестъ Бабелонъ, директоръ на нумизматическия кабинетъ при Парижката Народна библиотека. Книгата е подраздѣлена на петь глави. Въ първата глава авторътъ застѫпва епохата ни размѣнната търговия и появяването на първитѣ монети въ VII в. пр. Хр. Най-великитѣ цивилизации въ античностьта, казва авторътъ, като Египетската, Халдейската, Аси-

[1]) Мнението, че въ името Πόντος Ἄξεινος, по народна етимология Εὔξεινος, се крие иран. axšaēna „съ тъмна боя“, бѣ изказано отъ Фасмера преди две години въ етимологичната работа „Osteuropäische Ortsnamen“ (Източноевропейски мѣстни имена), обнародвана въ Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis, т. I и въ отд. отпеч., Dorpat, 1921, стр. 3 — 6.

Digitized by Google

рийската, Финикийската и Критската, които съ хиляди години развивали голѣма търговия, не познавали монети въ сѫщинската смисъль на думата, а си служили съ замѣнка. Въ много случаи въ Гърция, въ времето на Омира, стойностьта на предметитѣ се опредѣляла на глави добитъкъ. Напр. единъ голѣмъ бронзовъ триножникъ се оценявалъ на 12 вола, а една жена робиня се купувала за 20 вола. До края на VII в. пр. Хр. и глобитѣ се плащали на глави добитъкъ. Отъ тукъ и изображението върху първитѣ Евбейски монети и ония отъ централна Италия на крави и волски глави. Въ времето на Есхила (VI в.) за подкупенъ човѣкъ да замълчава истината казвали „Той има волъ на езика си". Богатитѣ се означавали съ думитѣ: „Той има стада". У римлянитѣ пари се означавали съ pecunia отъ pecus — добитъкъ. Отъ обичая да се смѣта добитъка на глави, capita, е произлезла думата capital, която днесъ означава богатство въ брой. По такъвъ начинъ хората сѫ привикнали да оцениватъ стокитѣ, вмѣсто на глави добитъкъ, съ металически монети, на които дали равната стойность на животнитѣ. Употрѣбението на парата било въвдено по чисто практически съображения, като по-лесно за смѣтане, за размѣна, за запазване, за укриване, за подраздѣление и пр.

Въ началото на монетизирането на металитѣ, казва авторътъ, се явяватъ слитъци, прахъ, ядра, пръчки и др. или като сѣчива: брадви, тенджери, копачки, върхове за копия, плочи и др., които се размѣнявали вмѣсто монети. Монетниятъ еталонъ на металитѣ за всички видове търговия билъ 90 до 96 грама. Той билъ златенъ или мѣденъ и въ форма на брънка. Имало и златна жица, навита на брънка или прегѫната на много части и отъ нея рѣзали съ ножици потрѣбната часть за уравнение на теглото, както се практикува и до днесъ въ Китай. Произходътъ на везнитѣ се явява въ Египетъ, Халдея, Финикия и у израилитянитѣ. Затова въ всички семитски езици думата seqel (sicle) означава едновременно мѣрене и плащане. Съ отмѣрено сребро или злато вмѣсто пари се купувало на прим. единъ робъ, кѫща, нива и пр. Първото търговско споразумение, споредъ Библията, е било покупката отъ Аврама на пещерата Макпела, за която купувачътъ платилъ „400 сребърни сикли по търговския курсъ". Тѣзи сикли, споредъ автора, се разбиратъ въ известно тегло отъ сребро, а не въ сикли — монети. Сѫщо за известна мѣрка сребро трѣбва да се разбиратъ двадесетьтѣ сребърни сикли или сребърника, за които билъ продаденъ Иосифъ отъ братята си; сѫщото трѣбва да се разбира и за 800-тѣ сикли, които Филистинянитѣ обещавали на Далила, ако убие Самсона.

Между другитѣ предмети, за които се помена по-горе и които имали значение на монети, били и двуостритѣ и обикновени брадви, съ които се плащали напр. заплати. Лакедемонянитѣ обаче не употрѣбявали брадви вмѣсто монети; тѣ изливали бронза и желѣзото въ форма на кравай.

Първитѣ сребърни монети съ образъ на морска костенурка е сѣкълъ Аргоскиятъ царь Фидонъ. — Следъ установяването на първата монета авторътъ пристѫпва къмъ описанието на разнитѣ монетни системи, тѣхното подраздѣление и тяжестьта имъ. Египската мина тежела 628 гр. и се подраздѣляла на 100 драхми по 6.28 гр. Единъ статеръ билъ равенъ на 2 драхми ($^1/_{50}$ отъ мина) и тежелъ 12·57 гр.; една драхма 6.28 гр., единъ оболъ ($^1/_6$ отъ драхма) 1.04 гр. Тази система се наричала още и фидонска по името на царь Фидона. Въ Атика и Евбея преобладавала друга система за мѣркитѣ, наречена евбейска или евбейско-атическа, която покъсно се наричала само атическа и която била възприета отъ Атина, отъ Александра Велики и отъ по-голѣмата часть отъ гръцкитѣ държави. Евбейско-атическата мина тежала 436 гр., а една драхма — 4.36 гр., оболътъ ($^1/_6$ отъ драхма) — 0.73 гр. Мала-Азия имала съвсемъ друга система, която се наричала Халдео-вавилонска. Тя се наричала двуметална и даже триметална система, понеже въ Азия се сѣкли златни, сребърни и бронзови монети.

Digitized by Google

Споредъ автора, бронзовитѣ монети се явяватъ въ края на V в. пр. Хр.; монетитѣ отъ електронъ (бѣло злато) се явяватъ въ Иония прѣзъ VII в. пр. Хр. Следъ като Филипъ II Македонски тури край на гръцката свобода, той не е допускалъ никакви чужди монети. Последнитѣ той замѣсти съ златнитѣ статери и сребърни монети, за които злато и сребро добивалъ въ голѣмо количество отъ своитѣ мини по Пангея (сега Пърнаръ-дагъ).

Следъ възшествието на македонския престолъ на Александра Велики въ 336 г. пр. Хр. и следъ прогласяването на неговата хегемония въ Коринтъ въ 334 г., той вече нѣмаше нужда да запрещава сѣченето на атинскитѣ монети. И безъ това среброто въ Атина бѣше станало рѣдкость. Освенъ това Александровитѣ монети бѣха се прославили поради чистотата на метала, по хубость, по тегло, съ популярностьта на името на Александра и всѣки предпочиталъ неговитѣ монети предъ гръцкитѣ.

Въ отдѣлъ VI на глава III авторътъ се занимава съ характеристиката на монетнитѣ типове въ тогавашния гръцки свѣтъ и се възхищава отъ монетното изкуство въ V—IV в. пр. Хр. Въ отдѣла V (стр. 90) авторътъ адмирира античнитѣ произведения върху монетитѣ, сѣчени между 438 и 336 г., датата на възшествието на македонския престолъ на Александра Велики, когато майсторитѣ на монетнитѣ печати стигатъ своята апогея на изкуството по елегантность и благородство на образитѣ, пълнота на пропорциитѣ, симетрия въ композициитѣ и умѣреность и вѣрность въ размѣритѣ и орнаментацията.

Н. А. Мушмовъ.

Библиография

Подробна библиография по българска история за времето отъ 1915 до 1921 год. дава проф. В. Н. Златарски въ Известия на историческото дружество V, 1922.

Андреев, Ал. Някогашната желязна индустрия у насъ. Изв. на Етногр. муз. I, 1921, 125-139.

Арнаудов, М. Жертва при градеж. Пакъ тамъ 172-180.

— Сѣверна Добруджа. Етнографски наблюдения и народни пѣсни. Сборн. за нар. Умотв. XXXV, 1923, 424 стр.

Баласчев, Г. Древни останки в Св. Врач. Препорец бр. 249 отъ 19.XI. 1921. — Обнародва единъ новооткритъ гръцки старохристиянски надписъ.

— Из древностите на Варна. Развигор бр. 52 отъ 4.II. 1922. — Върху новооткритията моливдовулъ на царь Бориса.

Bees, Nikos A. Aus Boyana, der Grabstätte der Bulgarenkönigin Eleonore. Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet, Wien-Hellerau 1923, 104-111. — Занимава се почти изключително съ портретнитѣ фрески и то главно съ представенитѣ личности. Приписва фрескитѣ, безъ никакви сериозни основания, на нѣкаква никейска школа.

Благоев, Н. П. Беседата на презвитер Козма против богомилите. Год. на Соф. унив., юрид. фак. XVIII, 1923, 80 стр.

Бобчев, С. С. Бѫлгарската археология и правната ни история. Юрид. прегл. XXIII, 1922, 349-354.

Бръчкова, М. Nicopolis ad Istrum. Год. на Нар. муз. за 1920 год, 1921, 71-78. — Кратко описание на развалинитѣ и изброяване на паметницитѣ.

— Месемврия и старата ѝ уредба според епиграфския материал. Изв. на Истор. друж. V, 1922, 11-15.

Digitized by Google

Велковъ, Д-ръ Ив. Археологически изслѣдвания. Год. на Нар. муз. за 1920 год., 1921, стр. 57-71. — Антични бронзови сѫдове отъ Касѫмово, Сливенско; Черковището при с. Орманлия, Новоселско; Археологически бѣлѣжки за Месемврийско; Археологически излѣтъ изъ Разградско.

— Антични паметници из Бѫлгария. Год. на Нар. муз. за 1921 год., 1922, 198-216.

— Старини около с. Байлово, Каменица и Гол. Раковица. Пакъ т. 238-241.

— Релиеф с циркови игри отъ София. Изв. на Арх. Инст. I, 1921/2, 21-30.

Vulič, N. Северна граница античке Македоније. Buličev Sbornik (Strena Buliciana) 237-247.

Господиновъ, Ю. Некрополътъ около църквата Св. София. Матер. за историята на София, изд. Бълг. Арх. Друж. V, 1921, 54-69.

— Археологически бележки и впечатления. Шуменски вести бр. 40 и 41 отъ 8 и 15. X. 1921.

Грабаръ, А. Матеріалы по средневѣковому искусству въ Болгаріи. Год. на Нар. муз. за 1920 год., 1921, 97-164. — Класификация на фрескитѣ отъ XI — XVIII в. и кратко описание съ планове на църковнитѣ постройки отъ сѫщото време.

— Стенописѫт в цѫрквата Св. Четиридесет Мѫченици в В. Тѫрново. Год. на Нар. муз. за 1921 год., 1922, 90-112.

— Няколко средновековни паметници из западна Бѫлгария. Пакъ т. 286-296. (Цѫрквата в монастиря Св. Архангел до Трън; Мисловщицки монастир; Билински монастир; Гигенски монастир; Пещерски монастир; Кюстендил; Рѫждавица).

— Болгарскія церкви-гробницы. Изв. на Арх. Инст. I, 1921/2, 103-135.

— Живописта на „Червената черква". Златорог III, 1922, 222-232.

Дечевъ, Д. Отговоритѣ на папа Николая I по допитванията на българитѣ (Responsa Nicolai Papae II ad consulta Bulgarorum). Стъкми за издание и прѣведе —. Унив. библ. № 16, София, 1922, 119 стр.

— Трако-келтски езикови успоредици. Год. на Соф. унив., ист.-филол. фак. XVIII, 1922, 48 стр.

— Една келто-тракийска религиозна успоредица: ieuru — ἥρως. Изв. на Истор. Друж. V, 1922, 17-33.

— Едно средновековно описание на бѫлгарските земи. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XIX, 1923, 42 стр.

— Βεδυ като трако-фригийско божество. Пакъ т. 11 стр.

Доросиевъ, Л. Ив. Българскитѣ колонии въ Мала-Азия. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIII, 1922, 32-192.

Drexel, Fr. Altes und neues vom Tropaeum Traiani. Neue Jahrbücher 1922 I 330-344.

Дрончилов, Кр. Материали за антропологията на бѫлгарите. I: Македонските бѫлгари. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XVII, 1920/21, 183-199.

— Бурел. Антропогеографски изучвания. Пакъ т. XIX, 1923, 250 стр.

Дякович, Б. Халщатски и латенски фибули в Археолог. Музей при Нар. Библиотека в Пловдив. Изв. на Арх. Инст. I, 1921/22, 31-40.

— Находки из некропола на античния Пловдив. Пакъ т. 41-60.

— Фриза на здравеносните божества на Тракия. Год. на Нар. библ. в Пловдив за 1921 год., 127-178. — Голѣма мряморна плоча съ релиефни изображения на Асклепия, Хигия и други сродни съ тѣхъ божества, намерена въ Пловдивъ, на площадъ Царь Шишманъ, въ развалинитѣ на джамията Бени-Меджидъ. Плочата произхожда вѣроятно отъ храмъ на Асклепия, обърнатъ покъсно въ християнска църква, и датира отъ срѣдата на II вѣкъ сл. Хр.

Захариевъ, В. Самоковскитѣ иконописци. Вѣстникъ на изкуствата бр. 2 отъ 21.V. 1922.

Digitized by Google

Златарски, В. Н. Тъй наречените „грамоти“ на Пинция и неговия синъ Плезо. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XV/XVI, 1919/20, 58 стр.

— Извѣстието на Ибрахим-Ибн-Якуба за българитѣ отъ 965 год. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XII, 1921, 67-87.

— Кои сж били вжтрѣшни и външни боляри. Юбилеенъ сборн. въ честь на С. С. Бобчевъ, София 1921, 45-57.

— Легендата за откриване мощите на Тивериуполските мжченици. I Отчетъ на Бжлг. Арх. Инст. за 1921 год., 1922, 22-37.

— Моливдовулъ на Самуила Алусиана. Изв. на Арх. Инст. I, 1921/22, 86-102.

— Големината на бжлгарския хляб в XI век. Изв. на Етногр. муз. II, 1922, 11-14.

— Де се намирал гр. Девол. Изв. на Истор. Друж. V, 1922, 35-56.

— Намѣрениятъ въ Албания надписъ съ името на българския князь Бориса-Михаила. Slavia II, 1923, 61-91.

— Най-стариятъ исторически трудъ въ старобългарската книжнина. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XV, 1923, 132-182.

— Политическата роля на Софрония Врачански през руско-турската война 1806—1812 год. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XIX, 1923, 85 стр.

Janin, R. P. La Thrace. Constantinople, 1920, 73 стр. 8°.

Ивановъ, Й. Произходъ на павликянитѣ споредъ два български ржкописа. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIII, 1922, 20-31.

Ivanoff, J. La question macédonienne au point de vue historique, ethnographique et statistique. Paris 1920, VIII + 292 стр. 8° съ 2 цвѣтни карти.

Jelic, L. Die Inschrift auf der Buila-Schale von Nagy-Szent-Miklos; Die Wiege der Metallkunst der Völkerwanderung. Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet, Wien-Hellerau, 1923, 147-158. — Обяснява надписа съ езика на антитѣ, на които приписва и самото съкровище отъ Nagy-Szent-Miklos. Люлката на металното изкуство отъ времето на великото преселение на народитѣ е северо-източниятъ Туранъ съ съседнитѣ нему земи въ централна Азия (анти, склабени и алани).

Иширковъ, А. Българитѣ въ Солунъ въ надвечерието на Балканската война. Изв. на Варн. Археол. Друж. VII, 1921, притурка стр. 32-36.

— Дѣ е станала Златишката битка въ 1443 год. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIII, 1922, 9-19

— Имената на някои наши градове. Изв. на Етногр. муз. II, 1922, 1-10.

— Походитѣ на краль Владислава III въ България въ 1443 и 1444 год. София 1923, 30 стр. 8о (Отпечатъкъ отъ кн. VII на „Полска Библиотека“).

Kalinka, E. Der Name Stambul. Klio XVII, 1921, 265-266. — Не иде отъ (ἐ)ς τὰμ πόλ(ιν), както обикновено се мисли, но е произлѣзло чрезъ съкращения отъ Κωνσταντινούπολις.

Карановски, Ив. Карнобатска кондика. Изв. на Етногр. муз. I, 1921, 204-214. — Кондика на църквата Св. Иванъ Богословъ въ Карнобадъ, която започва отъ 21 май 1838 год. По този поводъ авторътъ дава сведения и за старата история на града.

Кацаровъ, Г. И. Старохристиянскитѣ надписи отъ Сердика. Матер. за историята на София, изд. Бълг. Археол. Друж. V, 1921, 37-53.

— Пеония. Приносъ къмъ старата етнография и история на Македония. София 1921, 64 стр. 8° съ една карта (Геогр. Библ. № 3).

— Старитѣ траки. Изв. на Варн. Археол. Друж. VII, 1921, притурка стр. 28-31.

— Антични паметници из Бжлгария. Год. на Нар. Муз. за 1921 год., 147-151.

— За стара Македония. Развигор бр. 51 отъ 25. I. 1922.

— Царь Филипъ II Македонски. История на Македония до 336 год. пр. Хр. София 1922, IV + 318 стр. 8° съ

Digitized by Google

карта. — Гл. подробната рецензия по-горе стр. 151 сл.

— Приносъ къмъ старата история на Македония. Изв. на Истор. Друж. V, 1922, 1-10.

— Приносъ къмъ археологията на Мариово. Македония I кн. 10, 6-11.

Kazarow, G. I. Ein Mithrasdenkmal aus Makedonien. Arch. f. Religionswiss. XX, 236.

— Ein Mithrasrelief aus Bulgarien. Archaeol. Anzeiger 1921, 344-345.

— Zur Archaeologie Thrakiens. Пакъ т. 346-347.

— Die ethnographische Stellung der Päonen. Klio XVIII, 1922, 20-26.

— Vorgeschichtliches aus Makedonien. Bulićev Sbornik (Strena Buliciana) 1-4.

— Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale (régions de Mariovo et de Prilep). Bull. de corresp. hellén. XLVII, 1923, 275-300.

— Vorgeschichtliches aus Bulgarien. Wiener prähist. Zeitschr. X, 1923, 109-111. — Бронзови фибули отъ Кара-Мусалъ, Пазарджишко.

Clermont-Ganneau, L'épitaphe d'Apronia de Salone. Comptes-rendus de l'Acad. des Inscr. 1917, 308-310. — Бележки върху надгробния надписъ отъ София, сега въ Нар. музей, обнародванъ въ Известия на Археологич. Друж. II, 1911, 268.

Кондаковъ, Н. П. Миѳическая сумка съ земною тягою. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XII, 1921, 53-66. — Представя голѣмъ интересъ за облѣклото на византийскитѣ и българскитѣ царе.

Костовъ, Ст. Вотиви. Изв. на Етногр. муз. II, 1922, 15-22. — Интересни вотивни фигури отъ по-ново време въ Етнограф. музей, които намиратъ паралели между най-старитѣ паметници.

Lehmann-Haupt, C. F. Der thrakische Gott Zbelsurdos. Klio XVII, 1921, 283-285.

—Kimmerier. Pauly-Kroll, Realencycl. der klass. Altertumswiss. XI 397-434.

Мановъ А. И. За гагаузитѣ. Изв. на Варн. Археол. Друж. VII, 1921, 84-93.

Menghin, O. Ein neuer Paläolithfund aus Bulgarien. Wiener Prähist. Zeitschr. X, 1923, 35.

Милевъ, Н. И. Бѫлгарски лични и семейни имена от XVII век. Изв. на Етнограф. музей. I, 1921, 140-171.

— Охридският патриарх Атанасий и скитанията му в чужбина (1597-1615). Изв. на Истор. Друж. V, 1922, 113-128.

Милетичъ, Л. Два български ржкописа съ гръцко писмо (Български старини кн. VI, изд. Акад. на Наук.). София 1920, 176 стр. 8° съ 4 табл.

—Свищовски дамаскинъ. Новобългарски паметникъ отъ XVIII вѣкъ (Бълг. старини кн. VII). София 1923, 308 стр. 8° съ 11 табл.

Minetti, H. Osmanische provinziale Baukunst auf dem Balkan. Ein Beitrag zur Baugeschichte des Balkans. Hannover 1923, 72 стр. 4° съ 2 цвѣтни табл. и 19 образа. — Главно върху турски постройки отъ Кюстендилъ.

Миятевъ, Д-ръ Кр. Палеографични бѣлѣжки върху нѣколко търновски надписа. Год. на Нар. муз. за 1920 год., 1921, 81-92. — Върху надписитѣ отъ фрескитѣ въ църквитѣ Св. Димитъръ, Св. 40 Мжченици и Св. Петъръ и Павелъ.

— Палестински кржстове в Бѫлгария. Год. на Нар. муз. за 1921 год., 59-89.

— Приноси кжм средновековната археология на бѫлгарските земи. Пакъ т. 242-285.

Младеновъ, Ст. Къмъ етимологичното обяснение на думата болярин. Юбил. сборн. въ честь на С. С. Бобчевъ, 1921, 109-116.

— Единъ опитъ за български земеписенъ рѣчникъ. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XI, 1921, 63-186.

— Вероятни и мними остатжци от

Digitized by Google

езика на Аспаруховите бѫлгари в новобѫлгарската реч. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XVII. 1920/21, 201-288.

Молеров, Д. Г. Иконопис в Банско. Изв. на Етногр. муз. III, 1923, 43 46.

Мутафчиевъ, П. Боженишкиятъ надписъ. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XII, 1921, 88-114. — Важенъ старобългарски епиграфиченъ паметникъ отъ последнитѣ години на XIV в., въ който се споменува севастъ Огнѣнъ, „кефалия" при царь Шишмана.

— Войнишки земи и войници въ Византия презъ XIII - XIV в. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XV, 1923, 1-113.

Мушмовъ, Н. А. По откраднатитѣ монети въ Рилския монастиръ. Год. на Нар. музей за 1920 год., 1921, 78-81.

— Нови бѫлгарски монети с двуглав орел. Изв. на Археол. Инст. I, 1921/22, 61-67.

— Находки на монети. Зора бр. 550 отъ 19. III. 1921.

— Единъ примѣръ за подражание. Зора бр. 586 отъ 5. V. 1921.

— Една монетна криза въ времето на римската империя. Зора бр. 646 отъ 20. VII. 1921.

— Една археологическа екскурзия изъ България. Миръ бр. 6428, 6433, 6439 и 6451 отъ 5, 12, 19. XI и 3. XII. 1921.

— Развитието на бѫлгарската нумизматика и класификация на бѫлгарските монети. Год. на Нар. муз. за 1921 год., 1922, 113-146.

— Монети в обществени и частни сбирки в провинцията. Пакъ т. 297-302.

— Редки бѫлгарски монети. Общ Годишник на Бѫлгария, 1922.

— Иманяри. Свободно Мнение IV, 1922, 57.

— Музейното помещение и сградата за бѫдещата опера. Демократия II кн. 9 отъ 10. III. 1922.

— Античните монети. Пакъ т. кн. 13 отъ 10. V. 1922.

— Разкопките при Александровската болница. Пакъ т. кн. 17/18 отъ 25. VII. 1922.

— Старини в Берковица. Пакъ т. кн. 21/22 отъ 25. X. 1922.

— Едно посещение на музеите в Белград, Загреб, Виена и Будапеща. Препорец бр. 202 и 206 отъ 9 и 14. IX. 1922.

— Една находка на монети от Мизия и Тракия. Учил. Преглед XXII, 1923, кн. 6, 14 стр. съ 3 табл.

— Старини въ Видинъ. Зора бр. 1323 отъ 19. XI. 1923.

— Лозарството и старитѣ монети. Зора бр. 1344 отъ 3. XII. 1923.

— Една пропаднала находка на старини. Препорецъ бр. 277 отъ 8. XII. 1923.

— Една новонамерена римска диплома. Препорецъ бр. 296 отъ 31. XII. 1923.

— и **Р. Поповъ,** гл. Поповъ, Р.

Mouchmoff, N. A. Une trouvaille de monnaies de la Mésie inférieure et de la Thrace. Revue numism. 1922, 41 стр. съ 3 табл.

Найденовичъ, Ст. Ал. Мнѣнието на Фарлати, авторъ на Illiricum Sacrum, върху родословието на царь Самуила. Юбил. Сборн. въ честь на С. С. Бобчевъ, 1921, 245-263.

Niederle, L. Manuel de l'antiquité slave, tome I: l'histoire. Paris, Champion 1923, 248 стр. 8°.

Никовъ, П. Татаробългарскитѣ отношения прѣзъ срѣднитѣ вѣкове, съ огледъ къмъ царуването на Смилеца. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XV/XVI, 1919/20, 95 стр.

— Задачата на бѫлгарската историография. Пакъ т. XVII, 1920/21, 289-308.

— Приносъ къмъ историческото изворознание на България и къмъ историята на българската църква. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XI, 1921, 1-62.

— Изъ близкото минало на Варна. Изв. на Варн. Археол. Друж. VII, 1921, 93-107.

— Изправки кѫм бѫлгарската исто-

Digitized by Google

рия. Изв. на Истор. Друж. V, 1922, 57-84.

Отчет на Археол. Друж. „Августа Траяна“ в гр. Ст.-Загора за 1915-1921 год. Ст.-Загора 1921, 60 стр. 8°.

I Отчет на Бжлг. Археол. Инст. за 1921 год. София 1922, 78 стр. 8°.

II Отчет на Бжлг. Археол. Инст. за 1922 год. София 1923, 52 стр. 8°.

Pârvan, V. Histria VII. Acad. Rom. Memor. secţiunii istorice 1923, II, 1-132 съ 10 табл. (съ френско резюме). — Обнародва новооткриги надписи отъ Истросъ въ Добруджа.

— Consideraţiuni asupra unor nume de râuri daco scitice. Пакъ т. 1923 I, 32 стр. съ френско резюме.

— La pénétration hellénipue et hellénistique dans la vallée du Danube. Bull. de l'Acad. Roum. sect. hist. X 1923.

Пата, Д-ръ Иос. Пловдивско евангелие. Срѣднобългарски паметникъ отъ XIII вѣкъ. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XII, 1921, 208-226.

Patsch, K. Historische Wanderungen in Karst und an der Adria, I. Teil: Herzegovina einst und jetzt („Zur Kunde der Balkanhalbinsel,“ Neue Folge I). Wien 1922.

Петков, Н. Отпечатжци от плетки, намерени в предисторичното селище „Обреща“ при с. Горни Богоров, Софийско. Год. на Нар. муз. за 1921 год., 217-222.

Picard, Ch. L'ancien droit criminel hellénique et la vendetta albanaise. Rev. de l'hist. des religions LXXXI, 1920, 260-288.

Погодин, А. Л. По вжпроса за Траките. Год. на Нар. библ. в Пловдив, 1921, 179-200.

Поповъ, Р. Материали за проучването на предисторията на Софийската котловина. Матер. за ист. на София, изд. Бълг. Археол. Друж. V, 1921, 1-36.

— Археологически паметници в Шуменския край. Шуменски Вѣсти бр. 28/9 отѣ 23. VII. 1921.

— Материали за прѣдисторията на България. Год. на Нар. муз. за 1920 год. 39-57.

— Материали за проучване на халщатската и латенската култури в Бжлгария и Македония. Год. на Нар. муз. за 1921, 152-182.

— Материали за предисторията на Бжлгария. Пакъ т. 223-238.

— Некрополжт при с. Байлово, Софийско. Извест. на Археолог. Инст. I, 1921/22, 68-85.

— и **Мушмовъ, Н. А.** Ржководство за разкопки, сжбиране и запазване на старини и монети. Изд. Бжлг. Археол. Инст. София 1922, IV+234 стр. 16°.

Попъ-Георгиевъ, Й. Материали по църковната борба (архива на Неофита Бозвели). Сборн. на Акад. кл. ист.-филол. IX, 1921, 82 стр.

Протич, А. Арбанашката кжша. Год. на Нар. муз. за 1921, 29-58.

Protitch, A. Guide à travers la Bulgarie. Archéologie — histoire — art. Sofia 1923, 38 стр. 8° съ 109 обр. вънъ отъ текста.

Радославовъ, А. Видинската крѣпость. Год. на Нар. муз. за 1920 год. 92-97.

Rey, Léon. Observations sur les premiers habitats da la Macédoine, recueillies par le Service Archéol. de l'Armée d'Orient 1916-1919. Bull. de corresp. hellénique XLI-XLIII, 1917/19, 310 стр. съ 51 табл. и отдѣлно (Paris 1921).

— Céramique da la région macédonienne (Classification des céramiques antiques, publiée par l'Union académique internationale № 4). Paris 1923, 9 стр. 8°.

Романски, Ст. Заговорътъ на Г. С. Раковски въ Браила прѣзъ 1842 год. Сборн. на Акад. кл. ист.-филол. IX, 1921, 186 стр.

Digitized by Google

Сакѫзовъ, Д-ръ Ив. Българската търговия прѣзъ XII — XIV вѣкъ. Спис. на Иконом. Друж. 1922, 48 стр.

— **Seure, G.** Archéologie thrace. Deuxième série. Rev. archéol. 1921 I 108-126, 1922 I 46-78 и 1923 I 1-42.

— Вотивни рельефи у Београдском Музеју неиздати или нестали. Старинар 1922, 1-55.

— Trésors de monnaies antiques en Bulgarie. Rev. numism. 1923, 76 стр.

Станимировъ, Ст. Материали за историята на унията на бѫлгаритѣ с папата в 1860 год. Изв. на Етногр. муз. I, 1921, 194-203.

Стоилов, А. П. Един ферман за строеж на цѫрква. Пакъ т. II, 1922, 84-86.

— Ферманъ отъ 1816 год. за постройката на църквата Св. Архангели въ с. Лешко, Горноджумайско,

— Краятъ на Велчовата завѣра отъ 1835 год. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIV, 1923, 119-130.

Стояновъ, Ив. Възпитателни и образователни цѣнности въ нашата история. Изв. на Варн. Археол. Друж. VII, 1921 прит. стр. 3-8.

Стояновъ, К. Ориентализацията на Византия и нейното отражение у южнитѣ славяни. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XI, 1921, 187-238.

Supka, G. Zur Herkunft der Tierschale im Schatze von Nagyszentmiklos. Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet, Wien-Hellerau 1923, 251-255.

Thallon, J. C. Some Balkan and Danubian connexions of Troy. Journ. of Hell. Stud. XXXIX, 1919, 185-201.

Теодоровъ-Баланъ, А. Къмъ тъй наречените панонски жития. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XIX, 1923, 31 стр.

Treidler, H. Epirotische Völker im Altertum. Archiv f. Antropol. N. F XVII 89-122.

Трифоновъ, Ю. По произхода на името „шопъ". Спис. на Акад кл. ист.-филол. XII, 1921, 122-158. — Като най-вѣроятно авторътъ изказва предположението, че думата произлиза отъ „шопа" съ значение „колиба".

— Велика Тѫрновия, Велика Сардакия и Велика Европия. Изв. на Истор. Друж. V, 1922, 85-111.

— Къмъ въпроса за старобългарското болярство. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIV, 1923, 1-70.

Уста-Генчовъ, Д. Приносъ къмъ живота и дѣйностьта на Уста-Генчо Кѫнчевъ. Пакъ т. 131-162. — Съдържа интересни материали за историята на българското строителство прѣзъ втората половина на XIX вѣкъ.

Fehér, G. Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V — XI. Jahrhunderten. Veröffentlichungen der Körösi Csoma-Gesellschaft. Budapest 1921, 194 стр. 8°.

Филов, Б. Абобските дворци. Шуменски вести бр. 49 отъ 10. XII. 1921.

— Културното сѫстояние на езическите бѫлгари. Демократия II бр. 3 отъ 10. XII. 1921, 59-61.

— Две бронзови статуйки на Аполона. Изв. на Археол. Инст. I 1921/22, 1-20.

— Разкопки в цѫрквата Св. Георги в София. Год. на Нар. муз. за 1921 год. 183-197.

— Бѫлгарското резбарско изкуство. Демократия II, 1922, бр. 8, 188-191.

— Днешна Гѫрция и наследството на Византия. Пакъ т. бр. 14, 335-344.

— Охридскиятъ надписъ на Димитрия Хоматианъ. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIII, 1922, 1-8.

— Старобългарско и византийско изкуство. Златорогъ III, 1922, 363-370.

Filow, B. L'ancien art bulgare. Paris, Alcan 1922, 102 стр. 8° съ 16 табл.

— Altchristliches aus Mazedonien. Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet. Wien-Hellerau 1923, 33-39.

Zeiller, J. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'em-

Digitized by Google

pire romain. Paris, Boccard 1918, IV+668 стр. 8°.

Цоневъ, Б. Каменниятъ надписъ надъ с. Боженица. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XII, 1921, 117-121.

— Книжовни старини от Елена, Год. на Соф. Унив, ист.-филол. фак. XIX 1923, 61 стр.

Childe, V. Gordon. The east european relations of the Dimini Culture. Journ. of Hellen. Stud. XLII, 1922, 254-275.

Чилев, П. Антични следи в празника Енйов-ден у балканските народи. Известия на Етнографски муз. I, 1921, 181-193.

— Надписи по съдове, накити и военни предмети в Народният етнографски музей. Пакъ т. II, 1922, 132-143.

Chapot, V. Arrien et le périple du Pont-Euxin. Rev. des études grecques XXXIV, 1921, 129-154.

Шкорпилъ, Х. и К. Двайсетгодишната дѣйность на Варненското Археологическо Дружество. Изв. на Варн. Археол. Друж. VII, 1921, 3-84.

—Печатъ на княза Михаилъ-Борисъ. Пакъ т. 108-118.

— Прѣгледъ на древнебългарскитѣ паметници. Пакъ т. 118-124.

— Древнебългарски паметници. Пакъ т. притурка стр. 9-27.

Schmidt-Annaberg, Die Basilika Aja-Sofia in Ochrida. Deutsche Bauzeitung LV, 1921, 193 196 и 205-212 съ 15 образа.

Schuchardt, C. und **Trager, P.** Ausgrabung zweier Tumuli bei Costanza. Prähist. Zeitschr. X, 1918, 150-155.

Digitized by Google

Digitized by Google

I. Издания на Българския Археологически Институтъ въ София.

Извѣстия на Българското Археологическо Дружество.

Томъ I-VII, 1910—1920 год., съ многобройни образи и художествени приложения.

Известия на Българския Археологически Институтъ.

Томъ I, 1921/22, 270 стр. съ 153 образа и 4 хелиогравюри.

Материали за историята на София.

Кн. I: **Проф. Г. И. Кацаровъ,** Приносъ къмъ старата история на София. София 1910, 94 стр. 8° съ една табл. и 8 обр. въ текста.

Кн. II: **А. Протичъ,** Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София. София 1912, 126 стр. 8° съ 30 образа въ текста.

Кн. III: **Проф. А. Иширковъ,** Градъ София прѣзъ XVII вѣкъ. София 1912, 96 стр. 8° съ 18 образа и единъ планъ на София.

Кн. IV: **Д-ръ Б. Филовъ,** Софийската църква Св. София. София 1913, VIII + 172 стр. 4° съ 140 образа въ текста и 21 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия.

Кн. V: **Р. Поповъ, проф. Г. И. Кацаровъ и Ю. Господиновъ,** Прѣдисторически и старохристиянски паметници отъ София и околностьта. София 1921, IV + 70 стр. 8° съ 48 образа и 7 таблици.

Други издания.

Р. Попов и Н. А. Мушмов, Ржководство за сѫбиране и запазване старини. София 1922, 233 стр. 16° с 29 образа.

B. Filow, L'ancien art bulgare. Berne 1919, VIII + 88 стр. 4° съ 72 образа въ текста и 58 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия.

Намиратъ се за продань въ канцеларията на Българския Археологически Институтъ въ София, ул. Раковски 127.

II. Издания на Народния Археологически Музей.

1) **Археологически извѣстия на Народния Музей.** Кн. I. София 1907, 100 стр. гол. 8° съ 149 образа и 2 таблици.

2) **Годишникъ на Народния Археологически Музей,** кн. I-III за 1919, 1920 и 1921 год.

3) **К. Шкорпилъ,** Описъ на старинитѣ по течението на рѣка Русенски Ломъ. Кн. I отъ „Материали за археологическа карта на България". София 1914, VIII + 200 стр. 8° съ 152 образа и 4 карти.

4) **П. Мутафчиевъ,** Стари градища и друмове по долинитѣ на Стрѣма и Тополница. Кн. II отъ „Материали за археологическа карта на България". София 1915, 92 стр. 8° съ 29 образа и 23 таблици.

5) **Н. А. Мушмовъ,** Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе. София 1924, XVI + 198 стр. 4° съ 266 образа и 7 таблици.

6) **A. Protitch,** Guide à travers la Bulgarie. Archéologie, histoire, art. Sofia 1923, 38 стр. 8° съ 109 образа вънъ отъ текста.

Digitized by Google

Цена 80 лева.
Prix pour l'étranger 100 levas.

Всичко, що се отнася до списанието, се изпраща до Българския Археологически Институтъ въ София, ул. Раковски 127.

Toute la correspondance concernant le „Bulletin" doit être adressée à l'Institut Archéologique Bulgare à Sofia, rue Rakowski 127.

En vente chez Otto Harrassowitz, Querstrasse 14, Leipzig.

Digitized by Google

Izvestiia

ИЗВЕСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ

Bulgarski arkheologicheski institut, Sofia

ТОМЪ II

1923—1924

съ 108 образа въ текста и 14 таблици

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

TOME II

1923—1924

avec 108 figures dans le texte et 14 planches

СОФИЯ — SOFIA
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR
1924

Digitized by Google

Digitized by Google

ИЗВЕСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ

ТОМЪ II

1923—1924

съ 108 образа въ текста и 14 таблици

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

TOME II

1923—1924

avec 108 figures dans le texte et 14 planches

СОФИЯ — SOFIA
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR
1924

Printed in Bulgaria

Digitized by Google

Digitized by Google

ПОСВЕЩАВА СЕ

НА

Проф. Г. И. КАЦАРОВЪ

ПО СЛУЧАЙ 25-ГОДИШНИНАТА НА НЕГОВАТА НАУЧНА ДЕЙНОСТЬ

Digitized by Google

Digitized by Google

Съдържание

Стр

Грабаръ, А. Н. Роспись церкви-костницы Бачковскаго монастыря . . . 1

Кацаровъ, Г. И. Антични паметници изъ България (V) 69

Велковъ, Ив. Две новооткрити римски военни дипломи отъ Веспасиана. . 83

Поповъ, Р. Предисторически изследвания въ Вратчанското поле 99

Трифоновъ, Ю. Бележки върху срѣднобългарския преводъ на Манасиевата хроника 137

Мушмовъ, Н. А. Препечатани антични монети 174

Дрончиловъ, Кр. Предисторически черепи отъ България 187

Археологически вести. — 25-годишниятъ юбилей на проф. Г. И. Кацаровъ. — Владимиръ Василевичъ Стасовъ (С. Н. Кондаковъ).— Първиятъ международенъ конгресъ по византология (Б. Ф.). — Евангелието на една българска принцеса (Б. Ф.). — Кѫде е била създадена романската архитектура (Б. Ф.).— Светилище на Juppiter Optimus Maximus до с. Мокрешъ, Ломско (Ив. Велковъ). — Римската баня въ Сулу-дервентъ (Ив. Велковъ). — Антични паметници въ Старозагорския музей (Ат. Кожухаровъ). — Материали за проучване неолитичната култура въ България (В. Миковъ). — Къмъ статията на А. Грабаръ 202

Новооткрити старини (Ив. Велковъ) 225

Колективни находки на монети презъ 1923 год. (Н. А. Мушмовъ) 229

Оценки и библиография. — Anton Springer, Handbuch der Kunstgeschichte (Б. Филовъ). — N. Iorga et G. Balş, Histoire de l'art roumain ancien (Б. Филовъ). — Вл. Петковић, Манастир Студеница (Б. Филовъ) — Al. Raymond, L'art islamique en Orient (С. Н. Кондаковъ). — G. Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen (Ст. Младеновъ).—Н. А. Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе (В. Н. З). — Годишникъ на Народната Библиотека въ Пловдивъ за 1922 г. (К. Стояновъ). — Ad. Dieudonné, Les monnaies françaises (Н. А. Мушмовъ). — Нови книги, относящи се до археологията на България. . . . 231

Таблици

I-XIII: Фрески отъ костницата въ Бачковския монастиръ.

XIV: Препечатани антични монети.

Digitized by Google

Table des matières

(v. le résumé en français ou en allemand à la fin de chaque article).

page

Grabar, A. Une décoration murale byzantine au monastère de Batchkovo en Bulgarie 1

Kazarow, G. I. Antike Denkmäler aus Bulgarien (5. Aufsatz). 69

Welkow, Iw. Zwei neuentdeckte Militärdiplome des Vespasian 83

Popow, R. Recherches préhistoriques dans la plaine de Vratsa 99

Triphonow, J. Notes sur la traduction de la chronique manassienne en moyen bulgare 137

Mouchmoff, N. A. Quelques monnaies antiques surfrappées 174

Drontschilow, Kr. Prähistorische Schädel aus Bulgarien 187

Nouvelles archéologiques — Le 25e anniversaire de l'activité scientifique de M. le prof. G. I. Kazarow. — Vladimir Vassilevitch Stassoff (S. N. Kondakoff). — Le premier congrès international d'études byzantines (B. F.). — L'évangéliaire d'une princesse bulgare (B. F.). — Où s'est constituée l'architecture romane (B. F.). — Le sanctuaire de Juppiter Optimus Maximus près du village Mocreche, arrond. de Lom (Iw. Welkow). — Les bains romains de Soulou-dervend (Iw. Welkow). — Monuments antiques au musée de Stara-Zagora (At. Kojouharoff). — Matériaux pour servir à l'étude de la culture néolithique en Bulgarie (V. Mikoff) 202

Découvertes archéologiques en Bulgarie pendant 1923 (Iw. Welkow) 225

Trésors de monnaies trouvés en Bulgarie pendant 1923 (N. A. Mouchmoff) . . . 229

Bibliographie. — Anton Springer, Handbuch der Kunstgeschichte (B. Filow). — N. Iorga et G. Balş Histoire de l'art roumain ancien (B. Filow). — Vl. Petković, Le monastère de Stoudénitsa (en serbe; B. Filow). — Al. Raymond, L'art islamique en Orient (S. N. Kondakoff). — G. Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen (St. Mladenow). — N. A. Mouchmoff, Numismatique et sigillographie bulgares (V. N. Z.). — Annuaire de la Bibliothèque Nationale à Philippople pour l'année 1922 (K. Stoïanoff). — Ad. Dieudonné, Les monnaies françaises (N. A. Mouchmoff). — Publications nouvelles concernant l'archéologie bulgare 231

Table des planches et des illustrations

Pl.

I-XIII: Fresques de l'église sépulcrale au monastère de Batchkovo en Bulgarie.

XIV: Monnaies antiques surfrappées (Sofia, Musée National).

Fig. Page

1. L'église sépulcrale au monastère de Batchkovo, du côté ouest 2
2. La même église, du côté sud 3
3. Plan de l'église sépulcrale de Batchkovo: 1. étage inférieur, 2. étage supérieur . 4
4-6. Ornements muraux de la même église. 5-6

Digitized by Google

Fig.		Page
7.	Fragments d'une peinture murale (l'Enterrement du Christ) de la même église	7
8.	Bas-relief. Berlin, Kaiser Friedrich-Museum	51
9.	La Vierge. Bas-relief du même musée	52
10.	Le baptême de St. Paul par St. Ananias; mosaïque de la chapelle Palatine	53
11.	St. Basile le Grand; mosaïque de la même chapelle	53
12.	La Vierge avec l'Enfant; mosaïque de la même chapelle	54
13.	Inscription géorgienne de l'église sépulcrale de Batchkovo	55
14.	Bas-relief du Cavalier thrace de Stara-Zagora	70
15.	Bas-relief de Hercule de Stara-Zagora	72
16.	Disque en terre cuite de Stara-Zagora	73
17.	Marque d'une amphore de Stara-Zagora	73
18.	Tête en marbre de Stara-Zagora	73
19.	Inscription grecque d'Orizovo, arrond. de Tchirpan	74
20-21.	Inscriptions grecques de Stara-Zagora	74-75
22-26.	Bas-reliefs du Cavalier thrace de Viden, arrond. de Kazanlik	76-78
27.	Bas-relief d'Apollon et Daphné du même endroit	79
28.	Inscription romaine de Razgrad	80
29.	Diplome militaire romain de Ferdinand, dans la Bulgarie du nord-ouest (Sofia, Musée National); 1-ère face extérieure	84
30.	Le même diplome; 2e face extérieure	85
31.	Le même diplome; 1e face intérieure	88
32.	Le même diplome; 2e face intérieure	89
33.	Statuette en bronze de Vénus, trouvée à Ferdinand	93
34-35.	Objets en fer romains de Ferdinand	94
36.	Diplome militaire romain de Dalgodeltsi, arrond. de Lom (Sofia, Musée National); 1e face extérieure	96
37.	Le même diplome; 1e face intérieur	97
38.	Croix en pierre sur quelques tumuli dans la plaine de Vratsa	102
39.	Dispositions des tumuli dans la plaine de Vratsa	104
40.	Coupe d'un tumulus près de la gare de Mezdra	105
41-43.	Objets préhistoriques trouvés près de la gare de Mezdra	107-109
44.	Fibule en bronze de Dolna Kréména	110
45-46.	Objets en pierre de Vlachko Sélo	111-112
47.	Disposition des tumuli près de Vlachko Sélo et de Staro Sélo	113
48.	Plan et coupe vérticale du tumulus I près de Vlachko Sélo et deux vases en argile du même tumulus	113
49-61.	Objets préhistoriques trouvés dans les tumuli près de Vlachko Sélo	114-129
62.	Hache en pierre trouvée près du village Kalen	130
63-67.	Monnaies en bronze de Cassandre surfrappées par Seuthès III	177-181
68.	Monnaie en bronze d'Alexandre III surfrappée par Seuthès III	181
69.	Monnaie en bronze de Philippe II surfrappée par Seuthès III	182
70-73.	Crânes préhistoriques d'un tumulus près de Roussé dans la Bulgarie du nord	191-195
74.	Inscription romaine de Mocreche, arrond. de Lom	211
75.	Objet en bronze du même endroit	211
76.	Fibules en bronze du même endroit	212
77.	Bague en argent de Soulou-Dervend	212
78-80.	Vases en bronze de Pamouktchii, arrond. de Stara-Zagora (Musée de Stara-Zagora)	213-214
81-84.	Statuettes et objets en bronze d'un char romain de Moghilovo, arrond. de Tchirpan (Musée de Stara-Zagora)	215-217
85.	Sceau en bronze de Stara-Zagora	217
86.	Bas-relief de Stara-Zagora	218

Digitized by Google

Fig. Page
87. Tête en marbre de Pan, trouvée près de Kaloughérovo, arrond. de Tirnovo-Seymen 218
88-89. Objets préhistoriques de Kounino, arrond. de Béla Slatina 219
90-94. Objets préhistoriques de Keussé-Basirghian, arrond. de Choumen 221-222
95-98. Objets préhistoriques de Kara-Arnaout, arrond. de Razgrad 223-224
99. Vase en bronze de Sofia (Sofia, Musée National) 225
100. Statuette en bronze (Eros) de Tchoumakovtsi (Sofia, Mus. Nat.) 226
101. Fibule en bronze de Gabaré (Sofia, Mus. Nat.) 226
102. Pendantif en or de Pétarnitsa (Sofia, Mus. Nat.) 226
103. Bas-relief de Dionysos de Draganovo (Sofia, Mus. Nat.) 227
104. Statuette en bronze (Victoria) de Kreptcha (Sofia, Mus. Nat.) 227
105. Statuette en bronze (Eros) de Kreptcha (Sofia, Mus. Nat.) 228
106. Statuette en bronze (Pan) de Sliven (Sofia, Mus. Nat.) 228
107. Statuette en bronze (Dionysos) de Trigrad (Sofia, Mus. Nat.) 228
108. Sceau en bronze (Sofia, Mus. Nat) 229

Digitized by Google

Роспись церкви-костницы Бачковскаго монастыря

А. Н. Грабара

(съ табл. I—XIII).

Лѣтомъ 1920 года, при осмотрѣ Бачковскаго монастыря (въ 30 клм. къ югу отъ Пловдива — Филиппополя), мнѣ посчастливилось натолкнуться въ Церкви-Гробницѣ (такъ наз. „Костницѣ“) (рис. 1 и 2) на цѣлую роспись, относящуюся приблизительно ко времени основанія самого монастыря, т. е. къ концу 11-го или, скорѣе, къ 12 вѣку.[1]) Эта датировка, основанная не на прямомъ историческомъ свидѣтельствѣ, а на сопоставленіяхъ художественныхъ и косвенныхъ письменныхъ данныхъ, можетъ быть тѣмъ не менѣе точно доказана.[2])

Бачковская роспись является пока единственнымъ цѣльнымъ памятникомъ настоящей византійской фрески въ Болгаріи (исключая фрагменты въ Червеной церкви, Боянѣ и въ Георгіевской Церкви въ Софіи), не связаннымъ, повидимому, еще ничѣмъ съ манерой балканской живописи. Возможность такой экстерриторіальности художественнаго памятника въ центрѣ Балканскаго полуострова объясняется легко общеизвѣстной исторіей монастыря,[3]) основаннаго византійскимъ сановникомъ Пакуряномъ для своихъ соплеменниковъ — грузинъ. Впослѣдствіи Бачковскій монастырь, конечно, потерялъ свою физіономію грузино-византійскаго острова въ балканской странѣ, но всѣ первоначальныя постройки и сооруженія не могли быть ничѣмъ инымъ, какъ пересаженнымъ въ сердце Родопъ продуктомъ византійской культуры, м. б. съ нѣкоторымъ оттѣнкомъ грузинской манеры, которая, впрочемъ, въ это время была сама всецѣло поглощена византійскимъ теченіемъ. Цер-

[1]) Объ архитектурѣ „Костницы“ см. мою статью, Изв. I, 1921—22, стр. 111 и сл.

[2]) Единственное упоминаніе объ этой росписи въ научной литературѣ (кромѣ моего „отчета“ въ Годишникѣ Нар. Музея за 1920 г.) въ статьѣ Проф. Й. Иванова (Асѣновата Крѣпость надъ Станимака и Бачковскиятъ монастиръ. Изв. на Б. Арх. Д-во II. 2, рис. 212), который опредѣляетъ ее 14 вѣкомъ, руководствуясь портретомъ Царя Ивана Александра, изображеннымъ въ той же церкви (о немъ см. ниже).

[3]) И Соколовъ, Состояніе монашества въ византійской церкви съ половины IX до начала XIII вѣка. Казань 1894 г. стр. 34-37. И. Ивановъ, op. cit. sq.

Digitized by Google

ковь Усыпальница одна пережила на много вѣковъ давно исчезнувшія основныя постройки Пакуряна (церкви, трапезу и т. д. Только извѣстная часть наружныхъ стѣнъ съ воротами восходятъ, повидимому, къ эпохѣ основанія).

Постройка усыпальницы была въ Византіи, какъ извѣстно, часто основной цѣлью строителей монастырей. Пакурянъ не представлялъ въ

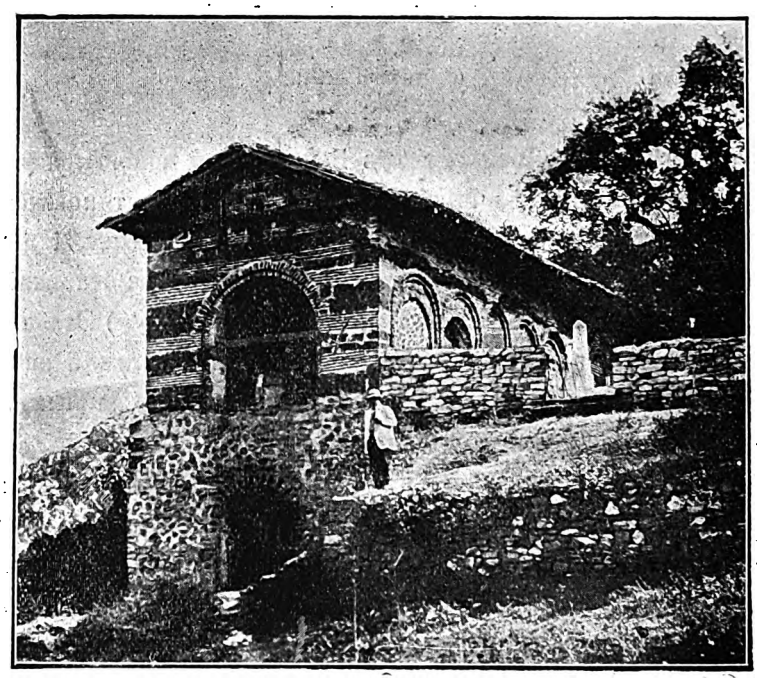

Рис. 1. — Бачковскій мон. Костница. Церковь съ запада.

этомъ отношеніи исключенія; сооруженіе „гробницы для моего грѣшнаго тѣла" (τυπικόν, 7-8) составляло одну изъ его первыхъ заботъ при основаніи Бачковскаго монастыря. Этимъ важнымъ значеніемъ „Церкви-Костницы" объясняется тщательность ея постройки, архитектурной декораціи и изящество ея фресокъ. Правда, и архитектура и живопись „Костницы" не очень хорошо сохранились: цѣликомъ упали своды церкви и притвора, обрушилась часть сѣверной стѣны, кое-гдѣ отвалилась штукатурка, унося съ собой куски фресокъ; почти вездѣ краски поблекли; внизу — стерты и исцарапаны подписями посѣтителей; иногда нарочно сбиты лица или выскоблены глаза . . . Тѣмъ не менѣе памятникъ сохраняетъ всю свою художественную и историческую цѣнность.

Гробница имѣетъ два этажа, въ верхнемъ — церковь, въ нижнемъ — крипта. Въ „Церкви" (верхнемъ этажѣ) живопись сохранилась въ

Digitized by Google

конхѣ и на стѣнахъ апсиды, на всѣхъ стѣнахъ корабля и притвора, на внутреннихъ пилястрахъ и въ луткахъ всѣхъ оконъ, арокъ и двери. Въ „Криптѣ“ (нижнемъ этажѣ) — въ конхѣ апсиды, кое-гдѣ на боковыхъ и на западной стѣнѣ, въ притворѣ по стѣнамъ (исключая южную) и частью въ сводѣ, также въ окнахъ и аркахъ.

Церковь (рис. 3, 2). Въ конхѣ апсиды сохранилась часть торса Богоматери (грудь, плечи), голова и плечи сидящаго у нея на колѣняхъ Младенца, котораго она придерживаетъ обѣими руками, и фрагменты трона, на которомъ она сидитъ. Изъ двухъ архангеловъ по сторонамъ

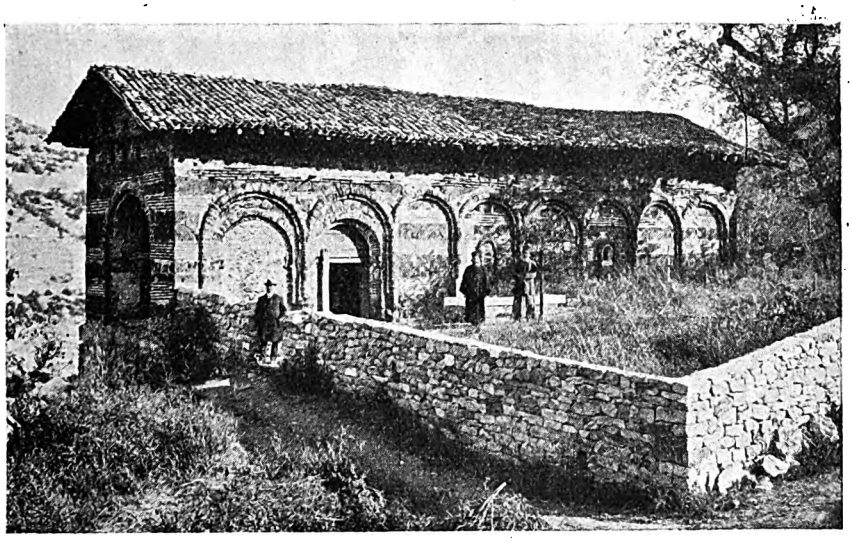

Рис. 2. — Бачковскій мон. Костница. Церковь съ юга.

отъ нея осталась только фигура перваго, хотя тоже не цѣликомъ, безъ нижней части ногъ (табл. V, I).

Ниже, подъ узкимъ карнизомъ, украшеннымъ орнаментомъ, восемь погрудныхъ изображеній святыхъ въ чередующихся круглыхъ и четыреугольныхъ рамахъ. Подъ ними фигуры четырехъ святителей во весь ростъ: Григорія Богослова, Василія Великаго, Іоанна Златоустаго и четвертаго неизвѣстнаго, вѣроятно, Николая или Аѳанасія (табл. I). Въ томъ же ряду, — между тремя окнами, два большихъ подсвѣщника и, — внутри срѣдняго окна, — два ангела съ рипидами.

На тріумфальной аркѣ — полоса орнамента. На боковыхъ стѣнахъ, — въ предѣлахъ алтаря, — въ двухъ нишахъ: погрудныя изображенія діаконовъ, — Стефана, въ сѣверной, Евпла, въ южной. Подъ ними и по сторонамъ отъ нихъ имитаціи мраморной облицовки и орнаментиро-

Digitized by Google

ванныя пространства. Выше нишъ, съ каждой стороны по сценѣ Евхаристіи. На сѣверной сторонѣ, — Причащеніе хлѣбомъ (почти стерто), на южной, — Причащеніе виномъ (табл. III, 1). Обѣ композиціи заклю-

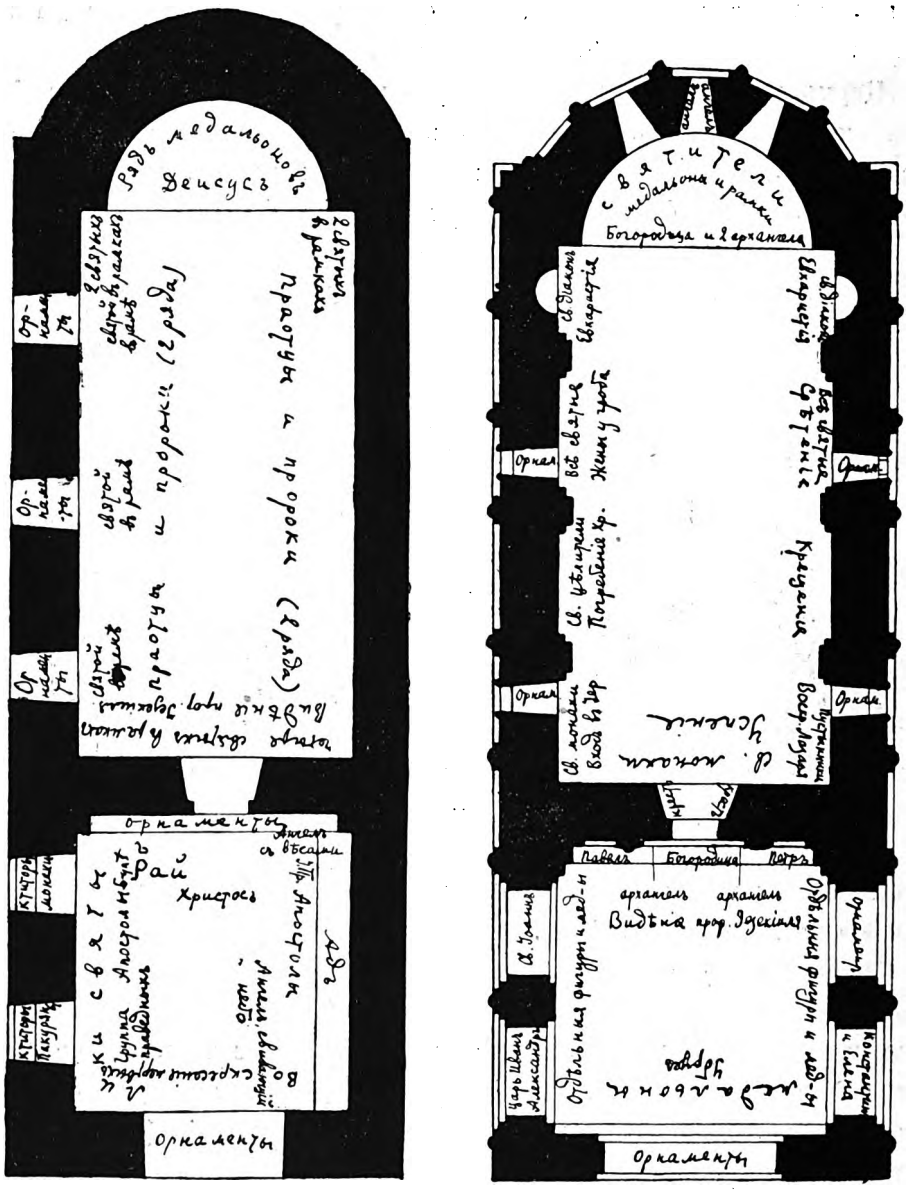

Рис. 3. — Костница Бачковскаго монастыря. Планы съ обозначеніемъ живописи. 1. Нижній этажъ. 2. Верхній этажъ.

чены въ трехлопастную арку на тонкихъ колонкахъ. Промежутки между арками и верхнимъ горизонтальнымъ обрамленіемъ заполнены орнаментомъ. Внѣ алтаря (къ западу отъ иконостаса) боковыя стѣны дѣлятся двумя арками пилястръ на три части съ двумя зонами изображеній въ каждой.

Digitized by Google

На южной стѣнѣ: въ первомъ (съ востока) отдѣленіи, — внизу написана группа „Всѣхъ святыхъ“ (плохо сохранившихся), вверху — композиція „Срѣтеніе“, въ такомъ же обрамленіи, — внизу продолговатая плоская ниша безъ живописи, — вверху — Крещеніе въ типѣ пре-

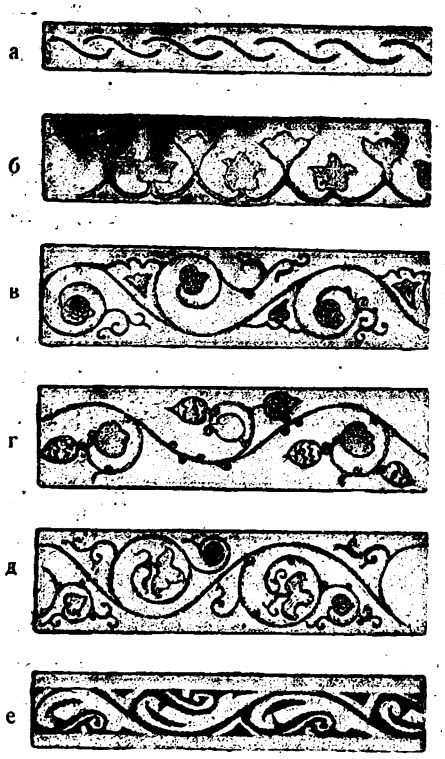

Рис 4 — Костница Бачковскаго монастыря. Орнаменты.

а. Чернымъ по зеленому — б. Чернымъ по бѣлому; флероны желт., красные и синіе — в. чернымъ по бѣлому; флероны, листья и бутоны зелен. и син. — г. Коричневымъ по бѣлому; зеленыя листья, красн. точки. — д. Чернымъ по бѣлому; зелен. и красн. листья и цвѣты — е. Зеленымъ по синему.

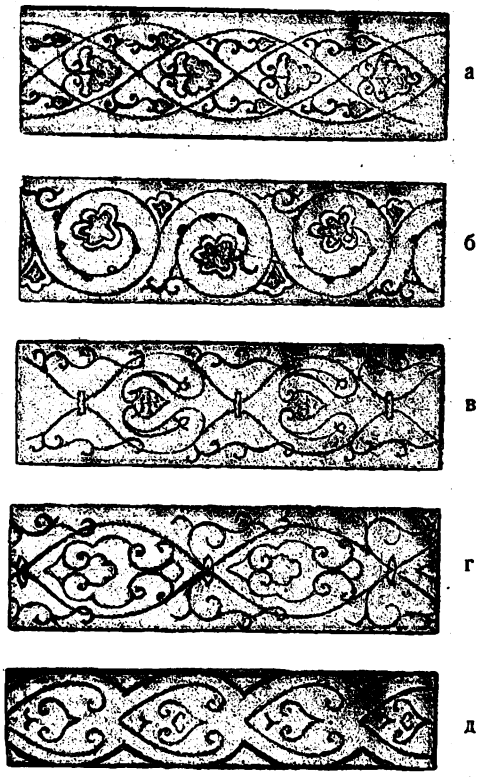

Рис. 5. — Костница Бачковскаго монастыря Орнаменты.

а. Чернымъ по зеленому — б. Бѣлымъ по синему — в. Бѣлымъ по чередующ. желт. и син.-малин. сердцев. — г. Желтымъ по розовому; желт. и син. флероны — — д. Зеленымъ по бѣлому. Цвѣты черезъ одинъ красные.

дыдущихъ композицій (табл. IV, 1). Въ третьемъ отдѣленіи — внизу — двѣ стоящихъ въ ростъ фигуры пустынниковъ: Павла Ѳивейскаго и Макарія (табл. V, 2), вверху — Воскрешеніе Лазаря, въ тѣхъ же формахъ (табл. IV, 2).

На сѣверной стѣнѣ: въ первомъ отдѣленіи съ запада, — два монаха (плохо сохранившіяся фигуры), стоящія въ ростъ; вверху—Входъ въ Іерусалимъ. Во второмъ отдѣленіи, — внизу, надъ продолговатой плоской нишей, въ двухъ прямоугольныхъ и одной круглой рамѣ — погрудныя изображенія цѣлителей Пантелеймона, Козьмы и Даміана и надъ

Digitized by Google

ними погребеніе Христа (рис. 7). Въ третьемъ отдѣленіи, — внизу вторая группа „Всѣхъ святыхъ", вверху, — фрагментъ „Женъ у Гроба" (Воскресеніе Христово).[1])

На западной стѣнѣ соблюдено тоже горизонтальное дѣленіе. Внизу — по сторонамъ отъ входа — шесть монаховъ, среди которыхъ Стефанъ Новый и Евфимій Иверіецъ; — вверху, одна громадная композиція Успенія Божьей Матери (табл. II), въ большой трехлопастной аркѣ, опирающейся на двойныя колонки, за которыми, тоже въ арочкахъ на колонкахъ, — стоящія во весь ростъ фигуры Іоанна Дамаскина и Козьмы Маюмскаго.

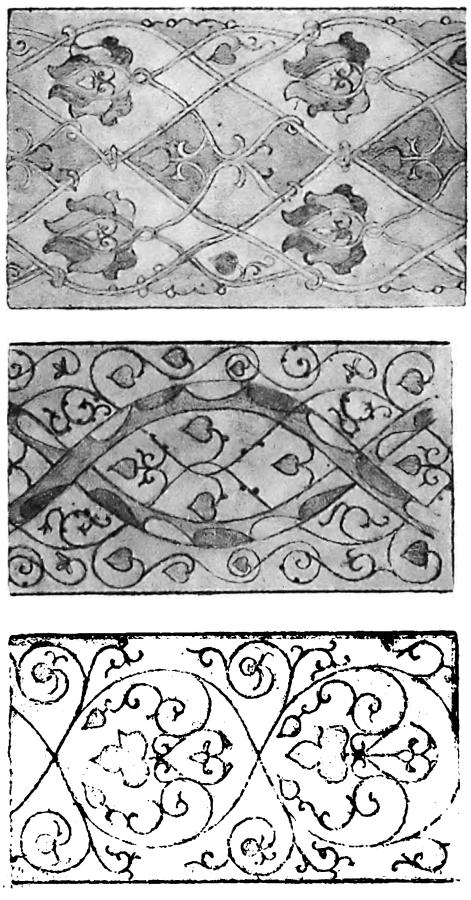

Рис. 6. — Костница Бачковскаго монастыря. Орнаменты.
а. Зеленымъ по бѣлому; розовые боковые бутоны. — б. Чернымъ по бѣлому; красные цвѣты, зеленые листья. — в. Чернымъ по бѣлому; желт. красн. и зелен. ромбы и флероны.

Въ луткахъ двери написаны большіе процвѣтшіе кресты. На пилястрахъ живопись уцѣлѣла только мѣстами. На всѣхъ, внизу изображенъ святой въ ростъ, надъ нимъ — бюстъ воина въ рамѣ. Только на двухъ западныхъ мѣсто стоящихъ святыхъ занимаютъ столпники. Внутри всѣхъ четырехъ оконъ корабля, также какъ и по карнизу и на всѣхъ профиляхъ написаны орнаменты.

Притворъ Церкви. На восточной стѣнѣ, вверху,—одна большая композиція Видѣнія пророка Іезекіиля. Подъ нимъ, въ люнетѣ надъ входомъ, погрудное изображеніе Богоматери съ Младенцемъ. По сторонамъ отъ двери — два архангела и, — въ особыхъ нишахъ — фигуры стоящихъ апостоловъ Петра и Павла (табл. VI). На сѣверной стѣнѣ, на столбѣ между арками, — стоящая фигура святого; надъ арками — почти стертыя медальонныя изображенія (три надъ восточной, два надъ запад-

[1]) Всѣ фрески сѣверной стѣны сохранились хуже другихъ.

Digitized by Google

ной) на гладкомъ полѣ стѣны. На южной стѣнѣ, — повтореніе того же. На западной стѣнѣ, вверху надъ окнами, два медальона, по сторонамъ отъ оконъ еще два; ниже надъ аркой маленькій Убрусъ и по его сторонамъ два медальона и двѣ фигуры во весь ростъ; наконецъ, совсѣмъ внизу, два погрудныхъ изображенія въ прямоугольныхъ рамкахъ. И въ притворѣ, какъ въ церкви, всѣ профили арокъ и ихъ внутреннія стороны покрыты различными орнаментами.

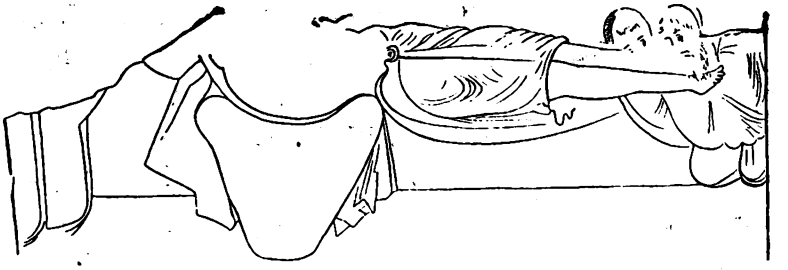

Рис. 7. — Костница Бачковскаго монастыря. Погребеніе Христово.

Крипта (нижній этажъ) (рис. 3, 1). Въ конхѣ абсиды представленъ большой Деисусъ, занимающій весь сводъ (табл. VII). Подъ нимъ, на низкихъ стѣнкахъ въ круглыхъ (медальонахъ) и прямоугольныхъ рамахъ: Св. Кириллъ Александрійскій, Парѳенъ, Петръ Александрійскій, Павелъ Омологіонъ, Анѳиногенъ и два неизвѣстныхъ. Низъ стѣны алтарнаго полукружія украшаетъ имитація прибитаго къ панели бѣлаго плата.

Узкая „тріумфальная" арка декорирована орнаментомъ и имитаціей мраморныхъ плитъ (по 2, одна надъ другой, съ каждой стороны) въ нижней части. Въ сводѣ наоса сохранились только фрагменты двухъ рядовъ стоящихъ фигуръ (по одному ряду на каждомъ склонѣ, по 10 фигуръ въ ряду) со свитками въ рукахъ, — вѣроятно, пророки и праотцы. Подъ этими фигурами проходитъ узкая горизонтальная полоса, ниже которой написано еще по одному ряду стоящихъ фигуръ, 12 съ южной стороны, семь — съ сѣверной (изъ-за оконъ).

На этой же высотѣ въ восточномъ концѣ боковыхъ стѣнъ изображено, — вмѣсто стоящихъ фигуръ, — по двѣ погрудныхъ, заключенныхъ въ четыреугольныя рамы, и имитаціи двухъ рядовъ мраморныхъ плитъ подъ ними.[1]) Такія же фигуры въ рамахъ надъ всѣми (3) окнами въ сѣверной стѣнѣ.

Западная стѣна цѣликомъ занята громадной композиціей Видѣнія

[1]) Надъ ними съ каждой стороны оставлено бѣлое четыреугольное поле, окруженное рамкой и предназначенное несомнѣнно для поминальныхъ надписей (стертыхъ).

Digitized by Google

Іезекіиля (поле костей). Подъ нимъ — по сторонамъ отъ двери — четыре поясныхъ фигуры въ рамахъ (читается только имя Павзикакій). Ниже — имитація одного ряда мраморныхъ плитъ. Тоже-въ окнахъ. Въ притворѣ крипты всѣ стѣны и своды посвящены Страшному Суду.

На восточной стѣнѣ — сцены, представляющія Рай: въ нишѣ надъ входомъ — Богородица въ креслѣ и два ангела (табл. VIII и XII); слѣва — Лоно Авраамово (табл. XII); справа — Благоразумный разбойникъ (ibid.). Ниже, слѣва „Ликъ Апостольскій" (табл. X, I), справа стертая фигура (ангелъ) и ангелъ, взвѣшивающій души на „праведныхъ вѣсахъ (табл. VIII). На сѣверной стѣнѣ — между окнами — „Ликъ святителей" и Ликъ мучениковъ" (табл. IX, 2). На западной стѣнѣ, внизу, — между входной аркой и сѣверной стѣной — „Ликъ монаховъ или праотцевъ" и „Ликъ свв. женъ". Все остальное пространство занято сюжетомъ „Земля и море отдаютъ своихъ мертвецовъ". На южной стѣнѣ сохранились только незначительные фрагменты „Ада" (куски красной штукатурки), вытекающаго изъ южнаго угла восточной стѣны

Фрески свода дошли въ плохомъ видѣ. Въ восточной части — зенитъ занимаетъ Христосъ, сидящій на радугѣ въ мандорлѣ, несомой двумя летящими ангелами; склоны — Апостолы на скамьяхъ, за спинками которыхъ — ряды ангеловъ въ орнатѣ и деисусныя фигуры Богородицы и Іоанна (въ одномъ ряду съ апостолами (табл. IX, 1). Въ западной части свода, на южномъ склонѣ, — ангелъ, свивающій небо (фрагментъ) и другая неясная фигура, на сѣверномъ, — ангелъ, ведущій къ центру группу праведныхъ (плохо сохранился).

Въ открытыхъ аркахъ сѣверной и западной стѣнъ и на лицѣ и внутри арки, окружающей восточную стѣну — орнаментальные фризы. Подъ всѣми изображеніями по низу стѣнъ тянется рядъ имитацій мраморныхъ панелей.

Кромѣ осчовной росписи въ „Костницѣ" есть нѣсколько отдѣльныхъ позднѣйшихъ изображеній.

1. Въ притворѣ „Церкви", на сѣверномъ столбѣ западной арки, на особомъ кускѣ штукатурки (наложенномъ поверхъ первоначальнаго слоя) написано погрудное изображеніе Св. Георгія, безъ рамы, съ грузинской надписью имени.[1])

Почти во всѣхъ, спеціально для этого заложенныхъ аркахъ притворовъ обоихъ этажей изображены: въ притворѣ „Церкви" — Царь

[1]) См. замѣтку Г. Ласкова, Изв. на Б. Арх. Д-во IV, 268–70

Digitized by Google

Иванъ Александръ (зап. арка сѣв. стѣны), св. Іоаннъ Богословъ (фрагментъ, вост. арка той же стѣны), Константинъ и Елена (зап. арка южной стѣны) и орнаментальныя полосы во всѣхъ профиляхъ арокъ между ними; въ притворѣ „Крипты“, — ктиторы монастыря — два брата Пакуряны (зап. арка сѣв. стѣны) и „вторые ктиторы“ — монахи Георгій и Гавріилъ (вост. арка сѣв. стѣны). Всѣ эти изображенія составляютъ стилистически и технически — одну группу, которая, какъ по составу сюжетовъ (царь Ив. Александръ), такъ и по иконографіи и стилю не можетъ относиться ко времени, предшествующему 1344 году, когда Ив. Александръ занялъ область Бачковскаго монастыря, и едва-ли позже 1363 г., когда монастырь попалъ въ руки турокъ. Живопись въ аркахъ находится на особомъ слоѣ известковаго грунта, который покрываетъ также боковыя стороны (лутки и профиля) арокъ и даже отрѣзки стѣнъ между ними (на высоту междуарочныхъ столбовъ). Указанное выше отдѣльное изображеніе Св. Георгія лежитъ подъ слоемъ этой штукатурки, хотя и надъ основной поверхностью стѣны. Это служитъ основаніемъ для его датировки, которая должна помѣститься между 12 мъ и серединой 14 вѣка.

Другихъ живописныхъ изображеній на стѣнахъ „Костницы“ нѣтъ. Незамѣтно также поправокъ и подновленій, кромѣ одной, именно Богородицы въ люнетѣ надъ входомъ въ церковь (см. ниже).

Система росписи.

1. Содержаніе. Несмотря на кажущееся однообразіе въ сюжетахъ православныхъ церковныхъ росписей, они опредѣленно эволюціонируютъ въ этомъ смыслѣ. Это позволяетъ включать „инвентарь“ росписей въ число историко-художественныхъ вопросовъ средневѣковой живописи.

Бачковская роспись сложена изъ нѣсколькихъ элементовъ, изъ которыхъ нѣкоторые исторически очень характерны. По содержанію фрески распадаются на — 1) „Сцены изъ жизни Христа и Богоматери“, имѣющія значеніе т. наз. „Господскихъ Праздниковъ“, т. е. изображающія только событія, пользующіяся наибольшимъ и притомъ оффиціально установленнымъ почитаніемъ Церкви; — 2) Немногіе сюжеты символическаго значенія (Евхаристія, Видѣнія Іезекіиля, Страшный Судъ, Деисусъ), изъ нихъ три послѣднихъ, находящіеся въ криптѣ, связаны съ погребальнымъ назначеніемъ помѣщенія, трактуя вопросы смерти и воскресенія; — 3) Изображенія, имѣющія моленный характеръ, болѣе

Digitized by Google

или менѣе ясно выраженный. Сюда относятся образы Богоматери въ апсидѣ и Богоматери надъ входомъ вмѣстѣ съ Петромъ и Павломъ, „Всѣ святые", отдѣльные фигуры отшельниковъ, монаховъ и пр. въ нижнемъ ряду, наконецъ погрудныя изображенія, заключенныя въ рамы. Не вездѣ правда, моленное значеніе этихъ сюжетовъ ясно осознано. Такъ напримѣръ: фигуры на аркахъ или группы (или фризы) высоко разбросанныхъ медальоновъ пріобрѣтаютъ скорѣе декоративное значеніе; — 4) Наконецъ, чисто декоративные: панели, орнаменты, „платы".

Отъ цикла Праздниковъ сохранилось только около половины сценъ. Налицо всѣ сцены верхняго фриза боковыхъ и западной стѣны; отсутствуютъ композиціи, бывшія въ сводѣ. По расположенію и интерваламъ въ хронологическомъ порядкѣ между существующими сюжетами можно съ увѣренностью предполагать, что вмѣстѣ со сводомъ упало еще восемь Евангельскихъ спенъ; однако точно установить ихъ не представляется возможнымъ благодаря нѣсколько необычному разпредѣленію наличныхъ композицій.

Несомнѣнно только, что кромѣ „Праздничныхъ сюжетовъ и м. б. нѣсколькихъ сценъ, часто входившихъ въ циклъ „Господнихъ Праздниковъ" (на рельефахъ, иконахъ и росписяхъ съ 11 в.), хотя прямо и не относящихся къ нимъ (напр. Снятіе со Креста, Оплакиваніе Христа, Невѣрный Ѳома, Поцѣлуй Іуды), въ росписи „Церкви" другихъ сценъ не было. Это явленіе само по себѣ характерно спеціально для византійскихъ росписей 11-12 в. Въ этомъ же кругу памятниковъ стѣнописи впервые получили свое распространеніе и всѣ указанныя символическія темы (исключая видѣній Іезекіиля, которыя въ монументальномъ искусствѣ нигдѣ не указываются), неизвѣстныя въ росписяхъ или мозаикахъ до

[1]) На каждой изъ боковыхъ стѣнъ помѣщается по четыре композиціи, отдѣленныя пилястрами. Тоже архитектур. дѣленіе, при соблюденіи принятыхъ въ росписи однообразныхъ пропорцій, позволяло бы помѣстить въ сводѣ только столько же сценъ. 2 сцены Евхаристіи относятся къ алтарнымъ символическимъ сюжетамъ. Евангельскій праздничный циклъ начинается сейчасъ Срѣтеніемъ, далѣе на той же стѣнѣ слѣдуютъ Крещеніе и Воскр. Лазаря; на сѣверной — Входъ въ Іерусалимъ, Снятіе со креста и жены у гроба. Недостаетъ, совершенно очевидно, Благовѣщенія, Рождества, Преображенія, Тайной вечери, Распятія, Сошествія въ адъ, Вознесенія и Пятидесятницы. Благовѣщеніе, ввиду узости тріумфальной арки вѣроятно занимало мѣсто въ южномъ фризѣ. Всѣ указанные сюжеты несомнѣнно были представлены. Но какъ? Обычный порядокъ сверху внизъ, слѣва вправо, при соблюденіи хронологической послѣдовательности сценъ не осуществимъ ни въ какой комбинаціи. Кромѣ того, т. к. въ люнетѣ зап. стѣны надъ Успѣніемъ видимо помѣщалось Преображеніе (есть слабые слѣды), то въ сводѣ нужно предполагать еще или Цѣлованіе Богородицы, или Умовеніе ногъ, или Поцѣлуй Іуды, или Веденіе на распятіе. Въ этихъ предѣлахъ роспись возстановима.

Digitized by Google

иконоборческаго времени, хотя всѣ сюжеты иконографически сложились гораздо раньше. Если, однако, циклъ историческихъ темъ послѣ 13 в. обогатился многими новыми сюжетами и поэтому въ формѣ его, данной въ Бачковѣ, представляетъ хронологически точно-опредѣлимое явленіе, то выборъ символическихъ сюжетовъ даетъ только terminus post quem, т. к. позднѣйшая практика сохранила всѣ тѣ же темы и даже б. ч. представляетъ тоже мѣсто для каждаго изъ нихъ: Страшный Судъ, какъ въ „Костницѣ", занимаетъ обычно стѣны притвора; Евхаристія помѣщается, какъ здѣсь, въ алтарѣ.

Только Деисусъ въ апсидѣ составляетъ исключеніе. Въ позднѣйшихъ памятникахъ онъ всегда помѣщается гдѣ-нибудь на боковой стѣнѣ корабля. Въ этомъ отношеніи роспись „Костницы" примыкаетъ къ группѣ византійскихъ и б. ч. греко-восточныхъ стѣнописей послѣ иконоборческаго періода, вѣка 10-12 (напр. Спасо-Мирожскій мон. бл. Пскова (12 в.), Спасъ-Нередицкая церковь бл. Новгорода, 12 в.; Кіево-Софійскій Соборъ, 11 в. (надъ алтаремъ); въ южной Италіи: крипта С.-Лоренцо бл. Фазано; С. Анджело на Монъ-Рапаро; С. Джіовани бл. Бриндизи; капелла Михаила въ М. Вультурно и др.; въ М. Азіи: — Элмали Клиссе, Карангикъ Клиссе, Тшарикли — Кл. и др.).

Изъ „Моленныхъ" образовъ отдѣльныхъ Святыхъ, которые должны имѣть иконный, т. е. портретный характеръ, большую рѣдкость представляютъ двѣ группы „Всѣхъ святыхъ" и особенный интересъ возбуждаютъ алтарныя погрудныя фигуры, заключенныя въ прямоугольныя и круглыя рамы (табл. I). Эти послѣднія отличаются особенно тѣмъ, что вверху каждаго обрамленія пририсовано круглое или ромбовидное кольцо и продѣтый черезъ него гвоздь. Въ научной литературѣ были отмѣчены случаи употребленія подобныхъ формъ, имитирующихъ въ стѣнописи реальную деревянную рамку и заключенный въ ней портретъ. Медальонъ (отъ imago clypeata) издавна получилъ общее распространеніе; четыреугольныя рамы извѣстны въ Соганли и др. пещерныхъ росписяхъ М. Азіи,[1]) въ церкви Маріи Антиквы въ Римѣ,[2]) въ церкви Жичи въ Сербіи и въ двухъ притворахъ Собора Святой Софіи въ Кіевѣ.[3]) Въ Кіевѣ примѣняется также другой пріемъ, восходящій къ древнѣйшей станковой живописи: фоны внутри рамъ не синіе, какъ окружающая

[1]) H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, 23.

[2]) Н. П. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, I, 316, f. 214.

[3]) В. Мясоѣдовъ, Живопись Срѣтенскаго придѣла Кіево-Софійскаго Собора. П. 1917 (Зап. отд. Рус. и Слав. Арх. И. Р. А. О-ва, т. XII). А. Грабаръ. Фрески Апостольскаго придѣла К.-С. Соб. П. 1917.

Digitized by Google

стѣна, а красные и зеленые. Въ „Костницѣ" повторяется буквально тоже. Судя по фотографіямъ, въ Жичи фонъ внутри и внѣ рамъ тоже различаются по цвѣту. Эта разница въ фонахъ (внѣ и внутри рамъ) представляетъ особенный интересъ, благодаря выбору темныхъ тоновъ для внутреннихъ частей; по традиціи, восходящей еще къ эллинистическимъ египетскимъ и помпейскимъ портретамъ, фонъ за фигурой имитируетъ цвѣтъ неба. Поэтому естественъ обычный голубой тонъ и менѣе распространенные впослѣдствіи оттѣнки свѣтло-сѣраго, бирюзоваго и розоватаго. Однако въ стѣнописяхъ той же Помпеи (но не въ египетскихъ надгробныхъ дощечкахъ) попадаются также, въ противовѣсъ первымъ, —густые темные фоны для портретовъ,—темно-синіе и красно-коричневые. Можетъ быть, дѣйствительно, ихъ[1]) отсутствіе въ египетскихъ памятникахъ и появленіе на стѣнахъ Помпеи объясняется разницей въ сюжетѣ: первая группа памятниковъ представляетъ умершихъ передъ „райскимъ небомъ", вторая — живыхъ, стоящихъ — въ такомъ случаѣ — передъ какой-то плотной, непроницаемой кулисой. Икона 9-10 в. въ „Русскомъ Музеѣ" въ Петроградѣ (и нѣсколько древне-русскихъ: Деисусъ, Ѳома, Іоаннъ Златоустъ) показываетъ, что и эта эллинистическая традиція была подхвачена византійскимъ искусствомъ (фоны темно-красные). Темно-зеленые фоны, имѣющіе, очевидно, тотъ же смыслъ, извѣстны мнѣ только въ поздне-русскихъ строгановскихъ иконахъ П. Чирина (т. наз. „подуборныя").

Бачковскія фрески сохраняютъ такимъ образомъ рѣдкій пріемъ древней портретной живописи, еще тѣснѣе связывающій эти изображенія съ станковой живописью, которую они добросовѣстно имитируютъ на стѣнахъ алтаря. Переживаніемъ древней натуралистической формы нужно, вѣроятно, считать также представленіе колецъ и гвоздей. Единственной параллелью къ Бачкову въ этомъ отношеніи является Жича,[2]) если не считать эллинистической живописи керченскихъ и этрусскихъ гробницъ, гдѣ въ нѣкоторыхъ случаяхъ живописно представляются вѣнки, амфоры и др. приношенія, повѣшенныя на гвоздяхъ вдоль верхняго края стѣны[3]) (въ другихъ случаяхъ въ гробницахъ найдены въ

[1]) Сравни W. de Grüneisen, Études comparatives. Le portrait. Rome 1911, 52. Едва ли можно только согласиться съ авторомъ, что въ противоположность свѣтлому Райскому небу, помпейскіе „непроницаемые" фоны изображаютъ „espace aerien impénétrablement foncé". Кирпично-красное небо врядъ ли возможно. За живымъ объектомъ всегда допустима кулиса зданія.

[2]) В. Петковић, Спасова Црква у Жичи. Београд 1911, 63.

[3]) Ростовцевъ, Античная живопись юга Россіи. Табл. 26.

Digitized by Google

томъ же мѣстѣ реальные гвозди). Можетъ быть даже въ Бачковской гробничной росписи въ самомъ размѣщеніи рамочныхъ рядовъ можно видѣть сохраненіе извѣстной традиціи, утерянной совершенно въ другихъ современныхъ ей памятникахъ: первый рядъ медальоновъ и четыреугольныхъ рамъ находится въ апсидѣ „Церкви" непосредственно подъ карнизомъ, отдѣляющимъ сводъ отъ вертикальной стѣны; второй — — въ апсидѣ „Крипты" въ томъ же мѣстѣ, т. е. тоже по верху стѣны. Такъ какъ, однако, стѣна крипты очень не высока, то весь этотъ рядъ приходится совсѣмъ низко, непосредственно надъ панелью; правда, кое гдѣ (напр. въ притворѣ Церкви), медальонныя группы разбросаны на разной высотѣ вплоть до самаго свода, но „фризы рамокъ" протянуты исключительно по верхнему краю стѣнъ. Если припомнить ихъ архаическій характеръ станковыхъ портретовъ, можно предположить, что и въ этой особенности лежитъ традиція эллинистическихъ гробницъ съ ихъ единственной деревянной балкой у основанія свода, въ которую можно было вбивать гвозди для подвѣшиванія. — Богородица съ Петромъ и Павломъ у входа аналогичны мозаикамъ Новой Базилики Василія I (867—86) вверху большой западной арки,[1]) Кахріэ — Джами и сицилійскимъ производнымъ константинопольскаго мастерства.

2. Декоративные пріемы. Бачковская роспись построена по опредѣленной декоративной системѣ, въ основѣ которой лежитъ архитектоническое расчлененіе стѣнъ. Повсюду господствуетъ принципъ ясности и простоты, достигаемый количественной незначительностью изображеній и ритмичностью основныхъ линій, подчиняющихся архитектурному строенію массъ и подчиняющихъ себѣ всѣ детали. Ритмъ характеризуется полной статичностью: каждый фризъ рѣзко отдѣленъ отъ другого; композиціи заключены въ рамы, стремящіяся къ своему внутреннему центру; каждая отдѣльно-стоящая фигура внѣ композиціи построена симметричной массой; даже всѣ орнаменты замкнуты въ себѣ въ безконечномъ бѣгѣ, не выходящемъ за предѣлы обрамленія, и „свободно" брошенныя на стѣны группы мадальоновъ сложены въ уравновѣшивающіяся величины.

Въ росписи, предѣльной датой древности которой является 1083 годъ, ея общій декоративный характеръ съ упомянутыми основными признаками служатъ достаточно точными указаніями на время происхожденія и художественный центръ, изъ котораго она вышла.

[1]) A. Michel, Histoire de l'art, I, 190.

Digitized by Google

Съ 14 вѣка всѣ росписи православныхъ странъ теряютъ свой декоративный характеръ и поэтому перестаютъ, собственно, вообще быть произведеніями декоративной живописи. Этотъ процессъ зарождается уже въ 13 вѣкѣ (роспись ц. въ селеніи Бояна, 1259 г.). Бачковская же роспись, напротивъ, вполнѣ воспроизводитъ византійскій декоративный канонъ 11-12 вѣка, и притомъ съ большимъ художественнымъ чутьемъ, изяществомъ и техническимъ совершенствомъ.

Орнаментика (рис. 4, 5, 6) не занимаетъ цѣлыхъ плоскостей (исключая лутокъ оконъ), ограничиваясь профилями арокъ и пилястръ, т. е. слѣдуетъ системѣ мозаическихъ росписей 11-12 в. (ср. Дафни, Кіевъ — Святая Софія, Νεὰ Μόνη, Сицилійскіе Соборы). Кромѣ имитацій мрамора и подвѣшеннаго вдоль панели плата, можно насчитать до двадцати различныхъ варіантовъ орнамента, которые, однако, сводятся къ немногимъ мотивамъ, повторяющимся въ различныхъ комбинаціяхъ. „Мраморировки" представлены рядами бѣлыхъ прямоугольныхъ плитъ, — пересѣченныхъ, или по діагонали узкими и широкими синими полосами, или параллельными зигзагообразными линіями (желтыми и красными), образующими одинъ большой уголъ, или рядами болѣе или менѣе параллельныхъ неправильныхъ дугъ, или, наконецъ, ромбовидными четыреугольниками. „Платъ" украшенъ малиновыми звѣздами и сердцами съ стеблемъ, направленнымъ книзу (форма „пиковаго туза"). И тотъ и другой мотивъ принадлежатъ къ распространеннымъ въ византійскомъ искусствѣ (на матеріи), начиная съ „платовъ" стѣнописей въ Бауитѣ и въ Santa Maria Antiqua въ Римѣ и кончая матеріей, покрывающей ложе Анны въ Рождествѣ Богородицы въ Дафни. Большинство орнаментовъ написано по бѣлому фону, который, какъ извѣстно, имитируетъ серебрянную мозаику; нѣсколько разъ употребляется зеленый и синій и въ одномъ случаѣ красный фонъ. Наиболѣе употребительны тонкіе волнообразные завитки лозы, иногда довольно сложно скомбинированные (черн., зел., коричн., бѣл.) съ цвѣтными трехъ и пятилопастными флеронами и бутонами (зел., голуб., желт., красн.). Въ одномъ случаѣ побѣги переплетены двумя завитыми лентами (или змѣями — желт. и зел., съ красн. и бѣл. дужками по внѣшнему краю). На ряду съ этими мотивами стоятъ сильнѣе схематизованные растительные орнаменты. Вдоль всей „Церкви" обходитъ по карнизу излюбленный фризъ изъ флероновъ, чередующихся съ трехлистіемъ. Наконецъ, есть и мозаиковидный сложный фризъ „городковъ" и такъ называемый „гармоника". Сравненіе этихъ мотивовъ съ орнаментаціей любой росписи 11-12 вѣка (см. выше) убѣждаетъ въ ихъ

Digitized by Google

полной аналогіи. Роспись „Костницы" выдѣляется изъ другихъ только преобладаніемъ бѣлыхъ фоновъ и растительнаго орнамента, хотя и строго ритмизированнаго, но довольно близко сохраняющаго свои органическія формы.

Расходясь по признаку содержанія на нѣсколько отдѣловъ, сюжеты Бачковской росписи, по своему декоративному значенію, дѣлятся на особыя группы, независимо отъ первой дифференціаціи: 1) композиціи, занимающія цѣльныя, большія б. или м. прямоугольныя, часто продолговатыя пространства; 2) медальоны и рамы, небольшіе круги и прямоугольники, 3) отдѣльныя фигуры-длинныя и узкія вертикальныя пятна и 4) полосы чисто орнаментальнаго значенія, изъ которыхъ выдѣляются имитаціи мраморныхъ панелей, связанныя по смыслу съ нижней полосой стѣнъ.

При помощи этихъ элементовъ стѣны разбиты на полосы: узкую полосу имитаціи мраморнаго карниза (иногда ткань); выше,— рядъ стоящихъ, узкихъ фигуръ; надъ ними, — отдѣленныя горизонталью, — крупныя пятна композицій: — расчлененіе, напоминающее карнизъ, стоящіе „квадры" и верхнее „поле" для перспективныхъ построеній во 2-мъ и 3-мъ помпеянскихъ стиляхъ. Въ алтарѣ между вторымъ и третьмъ рядомъ вставлена цѣпь „портретовъ", какъ бы подвѣшенныхъ къ карнизу (см. выше).

Расчленяя гладкую стѣну, эта декорація слѣдуетъ и подчеркиваетъ архитектурные элементы. На пилястрахъ, аркахъ, въ нишахъ написаны узкія вертикальныя фигуры; группы медальоновъ (по 2 или 3) надъ отверстіями слѣдуютъ за линіей арокъ или занимаютъ простѣнки. Въ этихъ формахъ замѣчательна, какъ примѣняемость живописи къ архитектурѣ, такъ и совершенное отсутствіе того horror vacui, который преслѣдовалъ срѣдневѣковныхъ стѣнописцевъ до 11 и послѣ 13 вѣка. Живопись такъ органически сплетается съ конструкціей, ея ритмъ настолько совпадаетъ съ ритмомъ архитектурныхъ формъ, что обильныя „пустыя" пространства не только не замѣчаются, а напротивъ, усиливаютъ ощущеніе необходимаго монументальнаго покоя, гармонической законченности цѣлаго.

Это именно то, что можно противопоставить движущейся живописной пестряди позднѣйшихъ (съ конца 13-14 вѣка) росписей, гдѣ во множествѣ безпорядочно переложенныхъ на стѣны сюжетовъ, часто сложныхъ, отягченныхъ разнообразными и стилистически недостаточно связанными деталями, нѣтъ ни слѣдованія архитектурному строенію поверхностей, ни яснаго ритма, легко улавливаемаго глазомъ. Такая роспись

Digitized by Google

часто вообще не воспринимается какъ декорація, имѣющая свой собственный закономѣрный строй, а какъ комплексъ иллюстрацій, т. е. станковыхъ картинъ, миніатюръ или иконъ, перенесенныхъ съ доски или изъ рукописи на стѣны.

Даже самое поверхностное сравненіе Бачковской росписи съ классическими памятниками византійской декораціи XI-XII вѣка [см. Софія въ Кіевѣ (фрески и мозаика), мон. Дафни въ Аттикѣ и Палатинская капелла въ Палермо] убѣждаютъ въ полной тождественности ихъ декоративныхъ принциповъ. Въ своей декоративной системѣ стѣнопись „Костницы" слѣдуетъ манерѣ византійскаго монументальнаго искусства XI-XII вѣка.

Иконографія отдѣльныхъ сюжетовъ; символическіе сюжеты.

1. **Денсусъ** (апсида, крипта, табл. VII и X, 2). На тронѣ безъ спинки Христосъ, типа Вседержителя; съ широкимъ лицомъ, небольшой раздвоенной бородкой и высокой прической, окаймляющей могучей волной лицо и спадающей на лѣвое плечо. Лѣвой рукой Онъ придерживаетъ сверху закрытое Евангеліе, стоящее на колѣнѣ; правой благословляетъ по-гречески. Благословляющая рука откинута ладонью вверхъ, второй и третій пальцы полусогнуты. Движеніемъ руки натягивается пола гиматія, наброшеннаго на правое плечо и проходящаго подъ локтемъ.

Это положеніе правой руки Христа точно воспроизводитъ обычный жестъ купольныхъ Вседержителей въ мозаикахъ и фрескахъ 11-12 в. (Кіевъ, мон. Луки въ Фокидѣ, Дафни, Новгородъ, Арта и др. Въ базиликѣ Монреалѣ тоже, какъ у насъ, въ апсидѣ). Вмѣстѣ съ типомъ лица (ср. особенно Кефалу, Монреале) этотъ жестъ указываетъ на то, что изображенъ именно Вседержитель-Христосъ (особый жестъ Христа въ Деисусахъ-благословеніе передъ грудью-Ватопеди, Кіевъ надъ алтаремъ и позднѣйшіе). Христосъ одѣтъ въ малиновый хитонъ и синій гиматій. Ноги безъ обуви.

Богородица стоитъ слѣва, молитвенно склонивъ голову и протянувъ къ Христу руки. Положеніе рукъ воспроизводитъ реальный жестъ „деисусной" фигуры; правая рука почти прижата къ груди и поставлена приблизительно горизонтально, въ то время какъ лѣвая протянута впередъ и поднята вверхъ (ср. Торчелло, Страшный Судъ) — жестъ, вос-

Digitized by Google

ходящій къ фигурамъ типа молящейся Богоматери въ мозаикѣ 7 в. въ ц. Димитрія въ Солуни, между тѣмъ какъ чаще деисусныя фигуры на современныхъ „Костницѣ" и особенно позднѣйшихъ памятникахъ поднимаютъ параллельно обѣ руки вверхъ, — ср. Кіевъ (Деисусъ), Ватопеди и др.

Богородица одѣта въ темно-синій хитонъ, малиновый мафорій съ обычными звѣздами и въ синій чепчикъ подъ нимъ. Ея одежды представляютъ нѣкоторую особенность. Мафорій, полы котораго перекрещиваются очень высоко на груди, не перегибается на вытянутыхъ рукахъ, а падаетъ на спину выше локтей. На рукахъ же, свисая между ними и падая концами по сторонамъ, лежитъ какъ будто отдѣльный широкій и длинный платъ того же цвѣта. Вѣроятно это случилось благодаря ошибкѣ мастера, поднявшаго черезчуръ высоко перекрещивающіяся полы маѳорія и не сумѣвшаго поэтому перебросить концы ихъ черезъ руки и получить необходимыя свисающія части одежды (какъ у орантъ Марка въ Венеціи, Кіева, Новгорода — Спасъ Нередица и др.).

Іоаннъ Предтеча (плохо сохр. фиг.) стоитъ справа, сдвинувъ ноги и протянувъ сложенныя вмѣстѣ руки. У него узкое длинное лицо, длинные, прямо падающіе волосы и такая же борода. Одѣтъ въ коричневый гиматій и малиновый хитонъ. Тронъ-табуретъ, покрытый подушкой; передъ нимъ подножіе въ видѣ обычнаго мостика, украшеннаго по краю жемчугомъ. Къ нашему памятнику иконографически ближе не Деисусы въ древнѣйшихъ композиціяхъ Страшнаго Суда, гдѣ Христосъ сидитъ на радугѣ въ мандорлѣ, а отдѣльныя изображенія, напр. мозаики Ватопеди, 12 в., Деисусъ на окладѣ Бертскаго Грузинскаго Евангелія, 11-12 в.,[1]) на Хохульской иконѣ, 11 в.,[2]) на фрескѣ Спасъ-Мирожскаго Монастыря (бл. Пскова), 12 в. и др.

2. Страшный Судъ (притворъ Крипты), таблицы VIII, IX 1-2, X, 1, XII и XIII. Какъ въ нѣкоторыхъ русскихъ росписяхъ 12 в. (Кирилловская Церковь въ Кіевѣ, Спасъ-Нередицкая въ Новгородѣ, Димитріевскій Соборъ во Владимірѣ, ц. Георгія въ Старой Ладогѣ), единная композиція Страшнаго Суда разбита на рядъ отдѣльныхъ сценъ, разбросанныхъ по четыремъ стѣнамъ и своду притвора. Правда, композиція С. С., скомбинированная изъ многихъ отдѣльныхъ эпизодовъ, легко поддается такому дѣленію, но мастера, какъ въ Бачковѣ, такъ и въ др. мѣстахъ, не давали себѣ, повидимому, особаго труда въ осмысленномъ распредѣленіи композиціи. Въ Бачковѣ, однако, сравнительно съ дру-

[1]) Толстой и Кондаковъ, Русскія Древности, IV, стр. 83.
[2]) Ibidem, фиг. 71-2.

Digitized by Google

гими случаями, и особенно въ нѣкоторыхъ частяхъ, размѣщеніе удачно: сводъ посвященъ небесной церкви (Христосъ въ ореолѣ, апостолы, ангелъ со свиткомъ „Неба“ и, вѣроятно, трубящій ангелъ), восточная стѣна — раю (Лоно Авраамово, Богородица въ Раю и Разбойникъ), южная стѣна — аду; западная стѣна — Воскресенію мертвыхъ. Но въ тоже время въ сводѣ не оказывается группы праведныхъ, ведомыхъ на судъ, на восточной стѣнѣ — ангела съ вѣсами, куска ада и „Лика“ апостоловъ; „воскресеніе мертвыхъ“ заходитъ на сѣверную стѣну. Очевидно, что художники, копируя съ какихъ-то бывшихъ у нихъ подъ руками образцовъ, не очень сообразовалися съ тѣмъ мѣстомъ, на которое имъ требовалось перенести сюжетъ.

Это характерно именно для Страшныхъ Судовъ 12 в. въ восточной живописи (всѣ русскіе памятники). Въ этихъ необычайно стройныхъ, архитектоническихъ росписяхъ Страшный Судъ оставался единственной „неорганизованной“, неприспособленной къ общему характеру темой. Можетъ быть сложность сюжета не позволяла привести его къ схематическому упрощенію (уменьшенію числа фигуръ, устраненію околичностей), а принципъ сохраненія одной величины для всѣхъ фигуръ въ стѣнописи не допускалъ уменьшенія пропорцій въ необходимыхъ случаяхъ. Во всякомъ случаѣ на востокѣ мы встрѣчаемся съ единой систематической композиціей (до этого — нѣсколько объединенныхъ содержаніемъ композицій) Страшнаго Суда только въ 14-15 вѣкѣ, тогда какъ на западѣ — Торчелло, Рейхенау, м. С. Анджело и др. — уже въ 11-12 вѣкѣ, хотя и эти западные и имъ современные восточные памятники суть производныя однихъ и тѣхъ же восточныхъ оригиналовъ.

Бачковскій Страшный Судъ по составу изображеній входитъ цѣликомъ въ группу памятниковъ 12 вѣка (Торчелло, Кіево-Кирилловская цер., Спасъ-Нередицкая ц. въ Новгородѣ, Георгія въ Ладогѣ и ц. Димитрія во Владимірѣ), отличаясь отъ нѣкоторыхъ изъ нихъ краткостью перевода. Онъ не содержитъ „Уготованнаго Престола“ (какъ въ Спасъ-Нередицѣ и Торчелло), Адама и Евы (тамъ же и Кіево-Кирилл. ц.), Лика пророковъ (Спасъ-Нередица), Сошествія во адъ (Торчелло), фигуръ большихъ архангеловъ по сторонамъ (Торчелло, Нередица — 1. Съ 15 в. они снова становятся обязательными) и Райскихъ вратъ съ херувимомъ (Торчелло, Кіево-Кирил. ц.). Колеблющіеся, разнообразные въ различныхъ памятникахъ мотивы „Ада“ въ Бачковѣ не сохранились, такъ что по нимъ характеризовать памятникъ невозможно. Но при близости къ росписямъ 12 в. поразительное отличіе нашего перевода отъ позднѣйшихъ (въ отношеніи только состава) достаточно опредѣляетъ то положеніе, которое онъ занимаетъ относительно ихъ. Изъ элемен-

Digitized by Google

товъ Страшнаго Суда 14 и сл. вѣковъ въ Бачковѣ отсутствуютъ: архангелы по сторонамъ Христа и Деисуса; нѣтъ необходимой гетимасіи со всѣми орудіями страстей и прародителями Адамомъ и Евой; не изображенъ фризъ индивидуальныхъ мученій (всегда на бѣломъ фонѣ; куски красной штукатурки, сохранившіеся въ разныхъ частяхъ стѣны на мѣстѣ „Ада", позволяютъ увѣриться въ томъ, что этого фриза вообще не было); также сцена ангела и пророка Даніила, фигуры четырехъ апокалипсическихъ царей и звѣрей, полулежащій Даніилъ въ раю, фигурки четырехъ дующихъ „вѣтровъ". Наконецъ, свитокъ неба изображенъ отдѣльно въ рукахъ ангела, тогда какъ позже онъ занимаетъ центральное мѣсто, служа фономъ подъ фигурами Вседержителя, Деисуса и Архангеловъ, и два летящихъ ангела держатъ его за края (ср. Стр. Судъ на Аѳонѣ, въ Мистрѣ и въ Болгарскихъ памятникахъ: въ Драгалевцахъ и Кремиковцахъ, 15 в.; въ Куклинѣ, 15-16 в.; въ Месемврiи—Нов. Баз.-кон. 16 в.; въ Тырновѣ — ц. Георгія; въ Бачковѣ — Трапезарія, 17 в. и Арбанасси, 17 и 18 в. и др.).

Еще болѣе чѣмъ составъ элементовъ, иконографія каждаго изъ нихъ въ отдѣльности связываетъ Бачковскую фреску съ памятниками 12 вѣка. Христосъ возсѣдаетъ на радугѣ въ свѣтлозеленомъ миндалевидномъ сіяніи („мандорла" въ собств. смыслѣ слова), распростерши опущенныя внизъ руки. Два летящихъ ангела несутъ мандорлу. Христосъ въ бѣлой и желтой одеждѣ на бирюзовомъ (свѣтлозеленомъ) фонѣ сіянія. Миндалевидное сіяніе и простертыя руки, на которыхъ Христосъ показываетъ крестныя раны, характеризуютъ иконографію 12 вѣка (Торчелло, Нередица, Рейхенау), тогда какъ въ послѣдующее время заостренный овалъ замѣняется простымъ или звѣздообразно переплетеннымъ четыреугольниками кругомъ, а Христосъ или поднимаетъ одну руку вверхъ или раздвигаетъ ихъ въ стороны или благословляетъ въ жестѣ Вседержителя. Строеніе нашей мандорлы, гладкій одноцвѣтный фонъ въ узкой окантовкѣ также рѣзко отличаются отъ позднихъ дисковъ многоцвѣтныхъ или состоящихъ изъ нѣсколькихъ концентрическихъ наслоеній оттѣнковъ одного тона. Мандорлу несутъ два летящихъ ангела, — самый сокращенный переводъ „ангельскихъ чиновъ", окружающихъ судящаго Христа (заимствованный изъ иконографіи Вознесенія). Въ Нередицѣ вмѣсто ангеловъ, архангелъ со сферой; въ Торчелло ореолъ стоитъ на тронахъ и херувимахъ, за Нимъ цѣлая группа ангеловъ и немного выше — тѣ же архангелы въ орнатѣ. Въ б. ч. поз-

Digitized by Google

днѣйшихъ памятниковъ тоже, причемъ Христосъ обязательно фланкированъ нѣсколькими архангелами.

Двѣ деисусныя фигуры (Богородица и Іоаннъ), непремѣнно входящія даже въ древнѣйшій переводъ Страшнаго Суда, занимаютъ мѣста съ края въ ряду сидящихъ апостоловъ. Стѣсненныя недостаткомъ мѣста, онѣ чрезмѣрно узки и высоки. Позы, жесты и одежды — обычные.

Апостолы сидятъ на двухъ скамьяхъ, по шесть на каждомъ склонѣ свода. У всѣхъ, кромѣ Павла, открытыя Евангелія на колѣняхъ; они благословляютъ или указываютъ на книгу. Въ нимбѣ надъ каждымъ — начальная буква имени. За апостолами, — нѣсколько рядовъ стоящихъ архангеловъ въ богатыхъ далматикахъ со множествомъ жемчуговъ съ развѣвающимися „слухами" въ прическахъ (ср. Торчелло, Кіево-Кирилловская ц., Владиміро-Димитріевская ц., Новгородско-Нередицкая ц., Старая Ладога).

Отъ „ангела, свивающаго небо", сохранился только загнутый кверху свитокъ, который ангелъ держитъ за нижній конецъ. На свиткѣ — крупныя звѣзды. Совершенно сходныя фигуры въ Торчелло, Кіевѣ, Новгородѣ и — древнѣйшія — въ Псалтыри П. Н. Б. 11 вѣка (ср. выше, — позднѣйшую форму того же сюжета: свитокъ служитъ фономъ Христу и предстоящимъ).

„Рай" раздѣляется на три сюжета:

1. Въ центрѣ, въ нишѣ надъ входомъ, Богородица съ двумя ангелами, безъ Христа, символизующая — (въ качествѣ взятой живой на небо) небесную церковь.

Сюжетъ, которому обычно удѣляется очень скромное мѣсто,[1]) получилъ здѣсь, повидимому, значеніе наддверной иконы (ср. Б-цу верх. эт.). Богородица сидитъ на скамьѣ съ традиціонной лирообразной спинкой, на которой натянута бѣлая занавѣска. Сидя en face, Б-ца держитъ обѣ руки поднятыми передъ грудью ладонями къ зрителю. Оба ангела, наклонивши въ сторону Б-цы головы и выступая изъ-за кресла, дѣлаютъ тотъ же молитвенный жестъ одной рукой (ср. Торчелло, Кіевъ, Новгородъ, Владиміръ — въ Стр. Судахъ). Бачковская фреска — одно изъ лучшихъ византійскихъ воспроизведеній этого древнѣйшаго варіанта Оранты, созданнаго въ 5-6 вѣкѣ на Христіанскомъ Востокѣ въ числѣ другихъ не привившихся впослѣдствіи образовъ Богоматери — Царицы, символизующей „Церковь", и сохраненныхъ византійскимъ искусствомъ

[1]) Въ Торчелло, сбоку въ самомъ нижнемъ ряду; въ Кіевѣ — на боковой стѣнѣ внизу; въ Новгородѣ — въ углу, рядомъ съ апостолами.

Digitized by Google

только въ композиціи Стр. Суда. Такая же древняя традиція стоитъ за иконографіей ангеловъ, выходящихъ изъ-за кресла Богоматери (ср. мозаику ц. Димитрія въ Солуни, 7 в., различные рельефы слон. кости, 5 в.[1]) Богородица — въ темномалиновомъ. мафоріи, синемъ хитонѣ и красной обуви. Ангелы въ голубыхъ и свѣтлорозовыхъ одеждахъ съ перистыми голубыми крыльями.

2. Лоно Авраамово представлено фигурой высоко сидящаго en face на табуретѣ Авраама съ младенцемъ—Лазаремъ (въ нимбѣ) въ лонѣ, т. е. въ пазухѣ. Естественнымъ движеніемъ Авраамъ одной рукой натягиваетъ полу одежды, поддерживая другой ребенка. По обѣ стороны его обступаютъ группы дѣтскихъ фигурокъ (ср. Торчелло, Кіевъ, Новгородъ, Владиміръ, Иверскую рукопись Житія Іоасафа, XI в.). Ближе другихъ — Торчелло и Нередицкая фреска, гдѣ Младенецъ также въ нимбѣ. Въ Димитріевской церкви во Владимірѣ, кромѣ Авраама, — два другихъ праотца (Исаакъ, Іаковъ), съ „душой" въ лонѣ у каждаго. У насъ Лазарь благословляетъ — церемоніальнѣй — зрителя (передъ собой), въ Торчелло — интимнѣй — подходящія души дѣтей. Фигурки душъ одѣты въ бѣлыя рубашки до колѣнъ съ черными нашивками ввидѣ квадратика съ кружкомъ (Торчелло — то же, съ темнымъ вортникомъ и краемъ полы; Дафни — дѣти въ „Входѣ въ Іерусалимъ въ тѣхъ же одеждахъ и короткими рукавами до локтей. Онѣ протягиваютъ Аврааму одну руку, держа другую за пазухой. (Ср. Торчелло).

Авраамъ — сѣдой старикъ съ большой заостряющейся бородой и длинными кудрями, разсыпанными по плечамъ. Облеченъ въ голубую и розовую одежду.

3. Разбойникъ стоитъ обнаженный, съ повязкой вокругъ чреслъ, держа большой крестъ у правой ноги и поднявъ лѣвую передъ грудью въ знакъ молитвы. Фигура обращена въ три четверти къ Христу (влѣво); голова окружена нимбомъ (ср. Владиміръ, Новгородъ, Кіевъ; Торчелло — держитъ крестъ на плечѣ).

Всѣ части Рая отличаются одной особенностью. Онѣ окружены оливково-зеленымъ фономъ, на которомъ вьются желтые побѣги, усѣянные цвѣтами. Цвѣты имѣютъ видъ маргаритокъ съ красными и синими сердцевинами и бѣлыми лепестками. Обычное изображеніе Рай-

[1]) Н. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, I. Диптихъ Берл. Муз. (f. 145); окладъ Евангелія 9 в. въ ц. S. Audoche de Saulieu (f. 148); окладъ Эчміадз. Ев. (f. 139); ампулы Монцы (f. 125-6). Dalton, Byzan. art and archaeology, f. 120. Сравни Глоріи за тропомъ консула Ореста 530 г. (консульскій диптихъ).

Digitized by Google

скаго Сада (Парадизы) представляетъ тонкіе побѣги лозы на легкихъ рѣшеткахъ (по бѣлому фону). Такъ, во всѣхъ русскихъ фрескахъ Стр. Суда 12 в. и вездѣ въ позднѣйшихъ памятникахъ того же сюжета. Бачковскій мотивъ, въ сущности, только варіантъ того же „сада" вьющихся растеній, заполняющихъ фонъ, только лозы замѣнены живописной цвѣточной шпалерой. Нѣчто подобное есть въ извѣстной рельефной иконѣ арх. Михаила въ соб. Марка въ Венеціи,[1]) въ которой центральная фигура окружена эмалевымъ фономъ, представляющимъ растительную шпалеру съ мелкими бѣлыми цвѣтами. Она тоже изображаетъ, конечно, райскій садъ и отличается отъ Бачковской только породой цвѣтовъ. Бѣлыя маргаритки нашего памятника встрѣчаются зато довольно часто въ другихъ видахъ византійскаго искусства,напр.: въ миніатюрѣ Октатевха Лаврент. Библ, (11 в.), изображающей сотвореніе человѣка,[2]) и въ Псалтыри Василія II въ Маркіанѣ, въ сценахъ жизни Давида,[3]) въ мозаикахъ ц. S. Maria in Dominico, въ Римѣ (9 в.),[4]) въ Хіосскихъ мозаикахъ (11 в.) Благовѣщенія и Преображенія[5]) и даже въ мозаикахъ того же Торчелло, въ двухъ апсидахъ и въ самой сценѣ Рая въ Стр. Судѣ. Но в е з д ѣ маргаритки представлены обыкновенными кустиками, растущими на узкой полосѣ почвы у ногъ фигуръ.

Въ изображеніи Рая слѣдуетъ отмѣтить отсутствіе окружающихъ „Райскую обитель" зубчатыхъ стѣнъ и воротъ, введенныхъ искусствомъ 14—15 в. Какъ въ другихъ памятникахъ 12 в., характерно раздѣленіе сюжета на нѣсколько независимыхъ сценъ, объединенныхъ только общимъ цвѣточнымъ фономъ.

Ангелъ, взвѣшивающій души (полуразрушенное изображеніе). Изъ верхняго угла рука, окруженная сегментомъ, спускаетъ на красномъ шнурѣ вѣсы. Ангелъ, наклонившись къ нимъ, прижимаетъ верхній край стержня, а маленькій чортъ тянетъ другой конецъ его къ себѣ. Указывая одной рукой на пустую чашу, ангелъ держитъ на другой кучку бѣлыхъ свернутыхъ свиточковъ (записи „дѣлъ людскихъ"). Такіе же свиточки, напоминающіе скорѣе бѣлые палочки, — у него за пазухой. Возлѣ него стоятъ двѣ „души", ввидѣ обнаженныхъ дѣтскихъ фигурокъ.

Правѣе, за чортомъ, видны слѣды нѣсколькихъ подобныхъ фигурокъ, уходящихъ въ адъ, и надъ ними еще фигурка одного чорта.

---

[1]) D a l t o n, op. cit., f. 306.
[2]) D a l t o n, ibid, f. 276.
[3]) i b i d, f. 279.
[4]) К о н д а к о в ъ, Иконографія Богоматери, II, рис. 221.
[5]) J. S t r z y g o w s k i, Byzant. Zeitschr., V, 1896, 149.

Digitized by Google

„Души" и черти написаны на бѣломъ фонѣ (ср. бѣлый фонъ въ изобр. Рая въ русско-византійскихъ росписяхъ и въ изобр. Рая и адскихъ мученій въ позднихъ памятникахъ Стр. Суда). Та же сцена повторяется съ различными подробностями во многихъ памятникахъ XII и сл. вѣковъ (Торчелло — ангелъ самъ держитъ вѣсы, крылатые черти тянутъ чашку вѣсовъ съ помощью багра и мѣшковъ золота; Спасъ-Нередица — ангелъ самъ держитъ вѣсы, возлѣ стоитъ маленькая душа, чертей нѣтъ; Каршиклиссе, въ Малой Азіи — 13 в.;[1]) коптскіе памятники: „арх. Михаилъ, взвѣшивающій души въ борьбѣ съ чортомъ"[2]). Оригинальнымъ мотивомъ въ нашемъ варіантѣ является рука, держащая вѣсы на веревкѣ (ср. вѣсы, свисающіе съ неба на цѣпи въ томъ же сюжетѣ на Новгородскихъ вратахъ 1336 г.[3]).

„Лики святыхъ" подходятъ къ Раю.

Судя по числу фигуръ, здѣсь скорѣе изображается 70 учениковъ Христа. Павелъ (?), со свиткомъ въ рукѣ, руководитъ всей группой; за нимъ, растопыривъ пальцы, протягиваютъ передъ собой руки остальные. Всѣ фигуры, обращенныя въ $^3/_4$, шагаютъ слѣва направо. За ними слѣдуютъ другія, меньшія группы, болѣе сомкнутыя и менѣе подвижныя. Фигуры поставлены такъ же, и такъ же протянутыя молитвенно руки выражаютъ все движеніе группы. У „мучениковъ" первый рядъ занимаютъ два Феодора съ узкими характерными (шатеновыми) бородами, юный Димитрій и такой же Георгій (во главѣ группы). Всѣ одѣты въ длинныя туники съ вышитыми воротами, полами и нарукавниками и въ плащи съ четырехугольной нашивкой на груди, накинутые на плечи и застегнутые на правомъ плечѣ.

Святители представлены: 1) Іоанномъ Златоустомъ, съ худымъ, заостреннымъ книзу овалomъ лица, ввалившимися щеками и рѣдкими волосами на подбородкѣ; 2) Василіемъ Великимъ, съ широкой заостренной коричневой бородой; 3) Григоріемъ Богословомъ, съ высокимъ лбомъ и квадратной окладистой сѣдой бородой и 4) Николаемъ Чудотворцемъ обычнаго типа (взлысый лобъ, едва опушенный сѣдыми волосами, зачесанными на виски, волнистые усы и маленькая округлая бородка). „Монахи" ничѣмъ не характерны. Среди „Святыхъ женъ" выдѣляется обнаженная Марія Египетская, съ прекраснымъ юнымъ лицомъ и длинными сѣдыми волосами. Рядомъ съ ней двѣ святыя въ царскихъ

[1]) H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, 246.
[2]) Baumstark, Palaestinensia, Röm. Quart., 1906, 170-1.
[3]) Толстой и Кондаковъ, Русскія древности, VI, 85, фиг. 106.

Digitized by Google

коронахъ и двѣ монахини. Кромѣ иконографическихъ типовъ святителей и мучениковъ, наибольшій интересъ представляетъ Марія Египетская, поражающая античной красотой лица, которое обычно обезображивается старческими морщинами.

Въ другихъ современныхъ памятникахъ подборъ „ликовъ" почти тотъ же (Торчелло, — святители, мученики, монахи и жены; Сп.-Нередица, — пророки, мученики, отцы-святители, монахи, жены), но типы лицъ, общій рисунокъ фигуръ, изображеніе одеждъ, какъ въ грубыхъ фрескахъ Нередицы, такъ и въ мозаической техникѣ Торчелло, отстаютъ далеко отъ свѣжей точности Бачковской росписи.

Воскресеніе мертвыхъ дано въ переводѣ „Земля и море отдаютъ своихъ мертвыхъ", встающихъ по трубѣ ангела, который представленъ тутъ же, въ прилегающей части свода. Большая часть композиціи предоставлена „Морю", въ верхней части котораго островомъ выступаетъ „Земля" (ср. обратное расположеніе въ позднѣйшихъ переводахъ[1]): Кукленскій монастырь 15—16 в., ц. Пантелеймона въ Видинѣ, 17 в., гдѣ море небольшимъ озеромъ включено въ гористую „Землю). На „Землѣ" изъ гробовъ, похожихъ на ящики, поднимаются бюсты воскресающихъ, въ крещатыхъ бѣлыхъ одеждахъ (ср. Торчелло), и различныя животныя (среди нихъ слонъ съ хоботомъ), стоя вокругъ, выбрасываютъ изъ пасти поглощенныя ими когда-то человѣческіе члены.

Въ „Морѣ" — множество рыбъ разнаго вида и фантастическія чудовища (рыбы типа стерляди съ громадными головами и острыми носами, змѣя, драконъ, поднявшій голову и бьющій свитымъ кольцами хвостомъ, конецъ котораго поднятъ вверхъ, и т. д.). У всѣхъ, какъ у животныхъ на сушѣ, торчатъ изъ пасти головы, руки, ноги... Ни на „Землѣ", ни въ „Морѣ" не видно изображеній олицетворяющихъ ихъ женскихъ фигуръ съ соотвѣтствующими аттрибутами (ср. Торчелло и, кажется, всѣ полные Ст. Суды позднѣйшаго времени, напр.: Мистра, Митрополія, Успенскій соб. во Владимірѣ и др. русскіе; Аѳонскія росписи 16—17 вѣка; церковь на островѣ Мали Градъ въ Македоніи; Кукленскій мон., Видинская церковь Пантелеймона, Планички мон., Арбанасси и др.).

Такимъ образомъ, иконографія всѣхъ отдѣльныхъ эпизодовъ Стр. Суда въ Костницѣ (особенно Христа, Рая, ангела со свиткомъ и воскре-

[1]) Въ Торчелло „Земля" и „Море" раздѣлены на двѣ отдѣльныхъ равныхъ по величинѣ сцены.

Digitized by Google

сенія мертвыхъ) тѣсно примыкаетъ ко всѣмъ извѣстнымъ памятникамъ 12 столѣтія, отчетливо отдѣляясь отъ позднѣйшихъ.

3. **Видѣніе прор. Іезекіиля** (крипта; зап. стѣна). На фонѣ горки, справа, стоятъ въ рядъ 4—5 тощихъ, голыхъ фигуръ, протягивая руки къ подходящему слѣва пророку. У ихъ ногъ лежатъ разбросанные черепа и кости. Пророкъ быстро подходитъ, почти подбѣгаетъ, къ горѣ. Низко согнувъ торсъ, онъ разворачиваетъ широкій свитокъ, на которомъ читаются только нѣсколько буквъ ι ... Δ·ΛΕΗ ΙΚ̄С К̄С ΊΟΗ(·)Ι/··

Та же тема, въ немного иномъ переводѣ, извѣстна намъ въ двухъ миніатюрахъ: 1) въ сирійскомъ Евангеліи, VII—VIII вѣка (B. № syr. 341.), Іезекіиль стоитъ съ опущеннымъ жезломъ въ рукѣ передъ грудой череповъ и костей. Сверху виднѣется кисть Божьей „десницы".[1]) 2) въ извѣстной византійской ркп. IX вѣка (Par. gr. 139[2]). Горка та же и тамъ же. Какъ и въ „Костницѣ", расположеніе фигуръ — почти такое же. Только пророкъ стоитъ выпрямившись и неподвижно, протягивая руки къ благословляющему сверху „Персту Божіему". Возставшихъ изъ костей фигуръ нѣтъ. Зато въ ту же миніатюру включенъ еще одинъ мотивъ: — ангела, ведущаго пророка къ полю видѣнія. Какъ всѣ изображенія въ кодексѣ, и эта сцена блещетъ извѣстнымъ детальнымъ натурализмомъ ранняго византійскаго искусства. Бачковская фреска восходитъ иконографически къ этимъ миніатюрамъ, отличаясь обычнымъ схематизмомъ памятниковъ 11—12 в. Но есть и извѣстное различіе въ изображаемыхъ моментахъ Видѣнія. Обѣ миніатюры иллюстрируютъ Іезек. 37, 1—2: „Рука Господня была надо мной, она вывела меня помощью Духа Господня и поставила по серединѣ поля, и оно было полно костей; и направила меня, чтобы я прошелъ мимо нихъ близко, и вотъ ихъ было очень много на поверхности земли, и вотъ онѣ были очень сухи"... Тогда какъ фреска слѣдуетъ за послѣдующими 8—10 стихами той же главы: „И я видѣлъ, и вотъ жилы и плоть обросли ихъ кости, и кожа покрыла ихъ сверху,... и духъ вошелъ въ нихъ, и онѣ ожили и встали на ноги, большое войско, очень много". И это понятно, такъ какъ въ росписи крипты было нужно аллегорическое представленіе Воскресенія Мертвыхъ. Символъ послѣдняго же заключался въ двухъ слѣдующихъ строкахъ (11—12)... „Такъ говоритъ Іегова: Вотъ люди мои, я открываю ваши гробы и выведу васъ изъ вашихъ

[1]) Monuments Piot, XVII, pl. VII, fig. 10.
[2]) Omont, Fac-similé des miniatures grecques... 1902, pl. 58.

Digitized by Google

гробовъ и приведу васъ въ землю Израилеву". Живописецъ фрески изобразилъ уже воскресшихъ. Варіантомъ сюжета объясняется вѣроятно и отсутствіе ангела въ фрескѣ („духъ Господень", ведущій пророка въ стихѣ 1).

4. **Видѣніе пророка Іезекіиля** (зап. стѣна притвора церкви).

Христосъ въ свѣтлозеленой мандорлѣ сидитъ на радугѣ, благословляя, съ развернутымъ свиткомъ въ рукѣ (надпись только въ фрагментахъ). Изъ-за сіянія выступаютъ 4 символа Евангелистовъ. Внизу на скалистомъ ландшафтѣ, — сидящій пророкъ со свиткомъ (справа) и другая стоящая фигура (слѣва). Все это полустерто и поэтому трудно различаемо. Сцена безъ сомнѣнія иллюстрируетъ Іезекіиля, 1—3. Въ стоящей фигурѣ слѣва можно предположить или того же пророка, вставшаго по гласу Божьему (Іез. 2, I и 3, 24), или образъ „Духа Господня" (ср. первое Видѣніе), ангела (крылья не видны, но вообще верхняя часть фигуры разрушена), упоминаемаго Іез. 2, I; 3, 12, 14 и 24 („и вошелъ въ Меня духъ и поставилъ меня на ноги"; „И поднялъ меня Духъ"; „И вознесъ меня Духъ и взялъ меня"), или, наконецъ, другого пророка. Послѣднее встрѣтилось намъ на одной греческой иконѣ 15 вѣка, найденной въ Бачковскомъ м-рѣ (Соф. Нар. Музей, Инв. Средн. Отд. № 2057): тотъ же сюжетъ, при томъ же ландшафтѣ и расположеніи и даже тѣхъ же позахъ фигуръ; слѣва стоитъ Іезекіиль, справа сидитъ Аввакумъ. Искусственное соединеніе двухъ пророковъ въ одну композицію объясняется, видимо, нѣкоторымъ параллелизмомъ текстовъ (Ср. Іезек. 47 и Аввак. I, 13—17), объединяемыхъ образомъ рыбы. Послѣднія и представлены въ большомъ числѣ на волнахъ маленькаго озера между двумя горками.

Никакихъ слѣдовъ озера въ нашей фрескѣ нѣтъ и не могло быть (по недостатку мѣста), такъ что полнаго совпаденія сюжетовъ съ указанной иконой нельзя предполагать. Возможна, однако, другая подобная этой, комбинація.

5. **Богородица съ архангелами** (конха алтарной апсиды, въ церкви; табл. V, 1). Сохранились только фрагменты: торсъ Богородицы, голова Младенца и большая часть праваго архангела.

Богоматерь типа т. наз. „Печерской": она сидитъ на тронѣ, лицомъ прямо къ зрителю, и обѣими руками держитъ у себя передъ грудью Младенца. Съ двухъ сторонъ наклоняются два архангела въ церемоніальныхъ одеждахъ, — далматикахъ и латахъ, — съ лабарами въ рукахъ.

Digitized by Google

Переводъ принадлежитъ наиболѣе церемоніальнымъ образамъ Богородицы и поэтому часто примѣнялся для декораціи апсидъ, нишъ, сводовъ, начиная съ памятниковъ 6 вѣка греко-восточнаго происхожденія и вплоть до поздняго времени, (ц. Аполлинарія Новаго въ Равеннѣ, соб. Паренцо, кипрская мозаика Канакаріи; въ южно-итальянскихъ капеллахъ: бл. Валерьяно и Санъ-Лоренцо, 9 в., и въ Форо-Клавдіо бл. Сены, 11 в.; въ римскихъ церквахъ: С. Марія Антиква, С. Пракседа, кап. Зенона, ц. Климента, ц. Урбана, 9 в.; въ ц. Димитрія въ Солуни, 8 в.; въ Монреалѣ, 12 в.; мон. Луки въ Фокидѣ, 11 в. и др.).

Въ нѣкоторыхъ древнихъ варіантахъ церемоніальность образа подчеркивалась или ореоломъ, окружающимъ Б-цу (Канакарія, Валерьяно или царской короной, одѣтой на нее: Марія Антиква). Выборъ этого церемоніальнаго типа Богородицы, наряду съ необычно выдвинутымъ образомъ Богоматери — „Небесной Церкви“ въ Страшномъ Судѣ и третьимъ изображеніемъ, — въ люнетѣ надъ главнымъ входомъ въ Церковь, — свидѣтельствуютъ объ особенномъ почитаніи Богородицы заказчиками росписи (самый монастырь также посвященъ Богоматери).

6. **Евхаристія** (въ алтарныхъ концахъ боковыхъ стѣнъ, табл. III, 1). Сюжетъ раздѣленъ на два самостоятельныхъ (какъ въ Россановскомъ и Флорентійскомъ Сирійскомъ-Рабулы-Евангеліяхъ): на сѣверной стѣнѣ — Причащеніе хлѣбомъ почти стерто. Причащеніе виномъ на южной стѣнѣ сохранилось хорошо.

Слѣва, за престоломъ стоитъ Христосъ и наклоняетъ чашу ко рту пригубившаго ее апостола Павла. Павелъ наклонился и вытягиваетъ шею, запрокинувъ голову. За нимъ — правѣе — сомкнутой группой подходятъ пять другихъ апостоловъ. Слегка склоняясь на ходу, они протягиваютъ руки, покрытыя свисающей полой гиматія. Киворій, который долженъ былъ бы осѣнять престолъ, перенесенъ въ центръ композиціи. Фигуры ступаютъ по мраморнымъ плитамъ пола. Въ иконографіи „Евхаристіи“, отдѣленной еще Dobbert'омъ[1]) отъ „Тайной Вечери“, нужно различать два отличныхъ перевода, идущихъ параллельно еще съ древнѣйшаго времени. Первый имѣетъ характеръ фриза, съ апостолами, поставленными одинъ за другимъ. Второй — представляетъ сомкнутую группу учениковъ, столпившихся у престола. Первый восходитъ къ Россановскому кодексу и впослѣдствіи получилъ распространеніе въ монументальномъ искусствѣ. Второй представленъ миніатюрой Ев. Рабулы и

[1]) Dobbert, Die Darstellung des Abendmahles in d. byz. Kunst (Repert. f. Kunstwissenschaft, XV, 1892).

Digitized by Google

серіей миніатюръ и вышивокъ разнаго времени (напр.: пс. Хлудовская, Барберини, Брит. Муз. Ad. 19352, Аѳ. Пантокр. 61; Ватиканская далматика, антепенціумъ колл. ц. въ Кастель Аргвато, Солунская плащаница и др.). Бачковская фреска принадлежитъ къ рѣдкимъ (ср. Земенски мон. 14 в.; обѣ сцены соединены) случаямъ употребленія второго перевода въ монументальномъ искусствѣ.

Другимъ наша фреска существенно отличается отъ группы русскихъ и кавказскихъ (Кіевъ, Новгородъ, Гелатъ) памятниковъ 11-12 вѣка. Въ послѣднихъ между Христомъ и апостолами поставлены ангелы, держащіе рипиды. Въ сценѣ подчеркивается литургическій смыслъ въ направленіи, изъ котораго выросъ впослѣдствіи (ср. 14 в. Мистра, Митрополія и др.) спеціальный сюжетъ „Литургіи ангеловъ". Эти фигуры, согласно съ древнѣйшими изображеніями, отсутствуютъ въ Бачковской Евхаристіи. Вмѣстѣ въ памятниками, начиная съ 9 в., нашъ переводъ переноситъ дѣйствіе въ храмъ, обозначенный киворіемъ и мраморными плитами пола (иногда вводятся также канцеллы, напр. Кіевъ, моз. Михайловскаго мон.). Несмотря на распространенное соединеніе обѣихъ видовъ причащенія въ одну общую композицію (фигуры въ апсидахъ: въ 11-12 вѣкѣ, — Серры, Кіевъ, Софійскій и Михайловскій соборы, Спасъ-Нередица, Спасъ-Мирожскій м., Карабашклиссе въ Соандере, Джаваръ- Клиссе въ Соганли, ц. Тисанаварь, С. Анжело на Монъ Рапаро, и др. позже) внутренняго единства композиція до поздняго времени не получила (остались 2 фигуры Христа). Поэтому Бачковская Евхаристія, раздѣленная на двѣ совершенно самостоятельныя части (какъ древнѣйшія Россановская и Флорентійская миніатюры), несомнѣнно выигрываетъ въ осмысленности и этимъ приближается къ первоисточникамъ.

Историческіе сюжеты.

Срѣтеніе (табл. III, 2). На мраморныхъ плитахъ передъ киворіемъ стоятъ въ одномъ ряду четыре фигуры. Наклонивъ головы, справа подходятъ Богородица и Іосифъ съ двумя голубями; слѣва стоитъ Симеонъ, держа Младенца на рукахъ, и за нимъ Анна, благословляя его одной рукой и опустивъ въ другой развернутый свитокъ. Лучшая фигура Симеона. Старецъ съ длинными сѣдыми кудрями прижимаетъ ребенка къ груди, принявъ его на бѣлое полотенце, затканное ромбиками. Христосъ, полулежа, прижимается щечкой къ его наклоненной къ нему правой щекѣ и смотритъ на старика. Ножки разбросаны и сог-

Digitized by Google

нуты въ быстромъ движеніи. Симеонъ удерживаетъ одну изъ нихъ, въ то время какъ другая упирается ему въ локоть; одной рукой Младенецъ тянется къ матери. Эта группа поражаетъ изящнымъ натурализмомъ и интимной нѣжностью, такъ мало свойственными византійскому искусству. Мотивъ Симеонъ—Младенецъ Христосъ такъ напоминаетъ нѣкоторые случаи изображенія Богородицы съ Христомъ, что мнѣ кажется возможнымъ привести ихъ здѣсь въ качествѣ художественныхъ аналогій. Христосъ полулежитъ. Та же поза — въ очень немногихъ изображеніяхъ Богородицы до 14 вѣка (рѣзная панагія имп. Алексѣя Комнена Ангела въ Руссикъ на Аѳонѣ, нѣсколько византійскихъ вислыхъ печатей, 2 рельефа въ соб. св. Марка въ Венеціи, 11 и 13—14 в., мозаика церкви С. Марія-ин-Арачели въ Римѣ, 13 вѣка). Младенецъ одѣтъ въ короткую, до колѣнъ, рубашечку. Тоже рѣдкій на востокѣ мотивъ (моз. тимпана Монреале, 13 в.; моз. тимпана въ ц. С. Марія Либера, бл. Аквино въ Ю. Италіи, к. 12 в.; эмалевый образокъ на хохульскомъ окладѣ, 13 в.; сіенскій окладъ Ев., не р. 13 в.; рельефъ въ стѣнѣ ц. Афанасія Александрійскаго въ Солуни, не р. 14 в.), получившій, подобно предыдущему, общее распространеніе только въ 14-15 вѣкѣ черезъ итальянское искусство. Положеніе рукъ Младенца Христа, — одной опущенной внизъ, другой протянутой, — находитъ себѣ аналогію только въ двухъ памятникахъ 13 вѣка изъ уже упомянутой группы (моз. Монреале и Хохульскій образокъ).[1])

Младенецъ прижимается щечкой къ лицу Симеона, — основная черта изображеній Богоматери т. наз. „Умиленія“, которое, правда, существовало въ греко-восточной иконографіи, но общее распространеніе получило только со времени западныхъ заимствованій (14—15 в.).[2]) Иконографія Симеона съ Христомъ, такимъ образомъ, совпадаетъ съ рѣдкими памятниками изображеній Богородицы гл. обр. 13—14 вѣка, и именно въ тѣхъ чертахъ ихъ (почти всѣхъ), которыя послужили въ слѣдующіе вѣка характерными признаками западнаго заимствованія. Такъ какъ совокупностью неопровержимыхъ основаній наша роспись датируется 12 вѣкомъ, то наличіе въ ней указанныхъ иконографическихъ мотивовъ подтверждаетъ существованіе ихъ въ собственно-византійской иконографіи (Млекопитательницы въ Тырновѣ).[3])

[1]) Въ обоихъ случаяхъ Христосъ держитъ въ опущенной рукѣ свитокъ, отсутствующій у насъ. Именно по нему проф. Кондаковъ датируетъ памятники 13-мъ вмѣсто 12-го вѣка.

[2]) см. Н. Кондаковъ, Иконографія Б. М. Введеніе, 50.

[3]) А. Грабаръ, Стенописжтъ въ ц св. св. Четиредесет Мжченици, въ Тжрново. Годишник Н. Музей за 1921 г.

Digitized by Google

Въ остальномъ памятникъ не представляетъ особенностей, хотя иконографія Срѣтенія вообще относится къ наиболѣе неподвижнымъ: установившійся въ 9—10 вѣкѣ шаблонъ (мин. Par. Gr. 510, Менологій Вас. Макед. Ватик. библ.), повторяется вѣками. Варіанты образуются перестановками двухъ паръ фигуръ (Б. М. и Іосифа; Анны и Симеона) и переходомъ Младенца съ рукъ Богородицы на руки Симеону. Въ послѣднемъ нашъ памятникъ совпадаетъ съ фреской 12 в. въ Спасъ Мирожскомъ монастырѣ (бл. Пскова) и миніатюрами того же столѣтія въ Гелатскомъ Ев. и коптскомъ Ев. Par. Copte. 13 в. (и съ нѣкоторыми позднѣйшими, напр. мин. Акафистовъ Моск. Синод. Библ. и Петроград. Дух. Акад; изобр. на Александровскихъ вратахъ).

Отсутствіе какихъ бы то ни было аксессуаровъ, кромѣ киворія (ср. позднѣйшіе, съ архитектурами, алтарной преградой и пр.) характерно для стѣнописныхъ и рельефныхъ изображеній 11—12 вѣка (ср. Спасъ-Мирожъ, рельефныя иконы въ Толедо и Ватопеди[1]) и др.).

Крещеніе (табл. IV, 1). По сторонамъ Іордана поднимаются двѣ одинаковыя горки. На фонѣ лѣвой стоитъ Іоаннъ. Сдвинувъ ноги, онъ нагибается надъ Христомъ и благословляетъ Его лѣвой рукой. Тощая фигура Іоанна одѣта въ узкую милоть; растрепанные волосы и борода падаютъ прямыми прядями. На фонѣ лѣвой горки три наклоняющихся ангела протягиваютъ къ Христу руки, покрытыя полой одежды. Христосъ въ полъ-оборота къ Іоанну дѣлаетъ шагъ къ нему и, скрестивъ ноги, благословляетъ одной рукой и закрываетъ „срамъ“ другой. Іорданъ изображенъ столбомъ воды между двумя берегами. Его струи покрываютъ тѣло Христа до самой шеи. За Іоанномъ у дерева лежитъ „сѣкира у древа“ (въ водѣ нѣтъ ни олицетворенія Іордана, ни рыбъ, ни креста).

Иконографія выдержана въ характерѣ византійскихъ памятниковъ 12 вѣка.

1. Поза и жестъ Христа, принадлежащіе къ основнымъ чертамъ перевода, — характерны для памятниковъ восточнаго происхожденія (ср. Хр., „закрывающій срамъ“: въ мин. Ев. Рабулы, Эчміадз. Ев., въ фрескѣ Токаль, на реликваріи Sancta Sanctorum'a въ Римѣ, и „перекрещенныя ноги“: на каѳедрѣ Максиміана, въ мин. Par. Copte 13, Гелатск. Ев., Hortus Deliciarum и др.).[2])

[1]) Dalton, Byzantine art and archaeology, fig. 149 и 150.

[2]) То же въ западныхъ миніатюрахъ восточнаго происхожденія (11-12 в.): Ев. Оттона III; Зальцбургское Ев. Св. Петра, рельефахъ слон. кости: въ Bodleienne, Мюнхенѣ, Нотръ-Дамъ де Клермонъ.

Digitized by Google

2. Горизонтальный уровень столба воды между берегами относится къ совсѣмъ иной группѣ памятниковъ. Въ древнѣйшихъ переводахъ „столба воды“ нѣтъ вообще.[1])

Въ поздней восточной сирійско-каппадокійской иконографіи рѣка вытекаетъ изъ пещеры, окруженная сверху и съ боковъ скалами, пріобрѣтая форму столба, замкнутаго сверху дугой (ср. фрески Эльмале Клиссе, Спасо-Мирожской ц., Спасъ-Нередицкой ц., мозаику Луки Фокидскаго; миніатюры: Россиконъ 2 и 6, Par. gr. 550, Vatic. 1156, Par. syr. 355 и др.) Наряду съ послѣднимъ, начиная съ 9 вѣка, отдѣльный варіантъ, представленный гл. обр. византійскими псалтырными миніатюрами (Хлудовская, Petrop. 265, Аѳ. Пантокр. 61, Par. gr. 20, также Ватик. Менол. Вас. Макед., Vatic. Urbin. 2, мозаики Монреале и Марка Венец.; изобр. на вратахъ ц. св. Павла) и изображающій столбъ воды съ горизонтальнымъ уровнемъ. Къ этой послѣдней „средне“-византійской (9-12 вѣкъ) группѣ примыкаетъ нашъ переводъ.

3. Изображеніе сѣкиры у древа также вводитъ наше изображеніе въ кругъ византійскихъ памятниковъ (ср. миніатюры: Par. gr. 533., Par. gr. 54, фреску Спасо-Мирожской ц.; мозаики ц. Луки Фокидскаго, Марка Венеціанскаго и др.).

4. Наконецъ, три ангела опредѣляютъ довольно близко terminus post quem нашему изображенію. Почти неизвѣстные въ этомъ числѣ въ предшествующее время (мин. Petrop. 21; фреска въ Токаль, М. Азія; мин. Par. gr. 74 и нѣск. др.), они становятся обычными именно въ 12 вѣкѣ.

Воскрешеніе Лазаря (таблица IV, 2). На узкой полосѣ земли, справа возвышается горка, въ которой зубцами открывается пещера. Въ пещерѣ стоитъ неподвижно и прямо (чуть склонивъ голову) Лазарь, завернутый въ саванъ. Поверхъ савана наброшена короткая хламида (плащъ) изъ клѣтчатой бѣлой ткани съ квадратами и ромбами въ каждой клѣткѣ.

У Лазаря — юное лицо, окруженное нимбомъ. Слѣва отъ пещеры, выступая изъ-за нея, старый еврей въ бѣломъ палліи удивленно поднимаетъ правую руку передъ грудью и оборачивается на Христа. У ногъ

[1]) Иногда потокъ, струясь сверху, обтекаетъ Христа; при этомъ Онъ, случается, стоитъ по колѣни въ водѣ, но погруженная погрудь или шею фигура почти не встрѣчается. Нѣчто подобное см.: на Латеранской гр.-вост. иконѣ, 7 в. (3-4 черты поперекъ тѣла Хр.); на рельефѣ сирійской кадильницы изъ Керчи (Толстой-Кондаковъ, Рус. Древности, IV, фиг. 27а — Хр. по поясъ); на рельефной табличкѣ 6 в. въ Брит. Муз. № 294; на ампуллахъ Монцы. Нигдѣ, однако, нѣтъ столба воды, а горизонтальный слой съ ровной поверхностью.

Digitized by Google

Лазаря наискось лежитъ каменная плита. Въ центрѣ поля почти неподвижная фигура Христа, протягивающаго руку въ Лазарю. Передъ нимъ на колѣняхъ маленькія: Марія, припавшая къ его ногамъ, и Марфа, обернувшаяся на Лазаря. За Христомъ, слѣва, три апостола со свитками въ рукахъ переглядываются съ недоумѣніемъ.

Иконографія этого сюжета въ общемъ византійская: Христосъ, маленькія фигурки сестеръ, группа апостоловъ, старый еврей, горки — все это не выходитъ изъ рамокъ византійскихъ шаблоновъ. Исключеніе представляетъ Лазарь въ пещерѣ. Онъ стоитъ совершенно неподвижно, неожившимъ; его саванъ наглухо завернутъ, и нѣтъ слугъ, развязывающихъ конецъ тесьмы или обнимающихъ его за плечо; нѣтъ другихъ отроковъ, поспѣшно отваливающихъ и уносящихъ надгробный камень. Лазарь стоитъ въ зигзагомъ прорубленной скалѣ, а не въ эдикулѣ или, въ крайнемъ случаѣ, въ пещерѣ, оправленной тесаннымъ камнемъ. Этотъ переводъ такъ же далекъ отъ византійскихъ (9-12 в.), какъ и отъ оживленныхъ, порывистыхъ мотивовъ „каппадокійскаго“ искусства. Неподвижную, одиноко стоящую мумію Лазаря можно найти въ древнехристіанской живописи и скульптурѣ, — въ катакомбахъ, на рельефахъ и на саркофагахъ, гдѣ обычно представлены только двѣ фигуры: чудотворящаго Христа и спеленутаго Лазаря. И въ этой группѣ памятниковъ преобладаютъ эдикулы для „гроба“ Лазаря, но только здѣсь изображается иногда и простая пещера въ скалѣ (подобно нашей). Въ Катакомбѣ S. Ermete ad clivum cucumeris (Garrucci, tav. 83, 2), на нѣсколькихъ золоченыхъ чашахъ (ibid. 171_2, 177_1, 6, 8), на одномъ кольцѣ (ibid. 778, 33) и, наконецъ, въ миніатюрѣ Россановскаго Евангелія усыпальница замѣнена пещерой. Уже въ послѣдующихъ памятникахъ (въ мин-хъ Par. gr. 510, Vat. gr. 752, Ps. Hamilton 119, на мозаическомъ флорентійскомъ складнѣ и др.), гдѣ также нѣтъ зданьица мавзолея, входъ въ пещеру имѣетъ архитектурную обработку, ввидѣ прямоугольнаго обрамленія, т. е. появляется новый мотивъ.[1]) „Пещера въ скалѣ“ въ своемъ первоначальномъ видѣ не привилась въ византійской иконографіи, и ея повтореніе въ Бачковѣ является рѣдкимъ архаизмомъ. Еще Stuhlfauth[1]) указалъ на сиро-египетское происхожденіе этого мотива.

Нашъ памятникъ подтверждаетъ это другой деталью въ фигурѣ Лазаря: именно пестрой „хламидой“, наброшенной на его плечи и, какъ будто, застегнутой на груди фибулой. Сходныя „хламиды“ встрѣчаются

[1]) G. Stuhlfauth, Die altchristliche Elfenbeinplastik, Freiburg u. Leipzig, 1896; см. неудачныя возраженія Haseloff'a (Codex Rossanensis, 88-9).

Digitized by Google

на каппадокійскихъ (фрески Эльмале и Каранелкъ-Клиссе) и на нѣкоторыхъ византійскихъ памятникахъ (моз. Палатинской капеллы, мин. Vindob. 154, ркп. Мелисенды). Но особенно характеренъ узоръ, которымъ она заткана. Съ той же системой: — квадратовъ съ точками въ углахъ и меньшихъ квадратиковъ съ одной точкой внутри и четырьмя снаружи у угловъ или посединѣ каждой стороны квадратика (все коричневымъ), — мы встрѣчаемся почти въ точности, напримѣръ, на греко-египетской статуѣ Зевса Геліопольскаго, у котораго все туловище отъ пояса вокругъ сдвинутыхъ ногъ завернуто въ полотнище такого рисунка.[1]) Нѣчто подобное (хотя проще, — только сѣть квадратовъ) есть на саванѣ Лазаря въ миніатюрѣ Евангелія Berol. qu. 66, 13 вѣка, тоже египетскаго происхожденія; также на миніатюрѣ Эчміадзинскаго Евангелія, изображающей Б-цу Оранту съ Младенцемъ (подушка),[2]) на фрескѣ Бауита (ткань: въ квадратѣ кружокъ со стрѣлками по діагоналямъ)[3]) и въ мозаикѣ ц. Димитрія Солунскаго (одежда ктитора: квадраты съ точкой).[4]) Восточное, большей частью александрійско-египетское происхожденіе этихъ памятниковъ стоитъ внѣ сомнѣній. Нужно поэтому принять, что весь мотивъ: „Лазарь въ гробу“ въ нашей фрескѣ вошелъ въ византійскій переводъ сцены изъ древней сиро-египетской иконографіи.

Входъ въ Іерусалимъ (фреска сохранилась вообще плохо, а въ верхней части совсѣмъ разрушена). Слѣва, сидя бокомъ — и въ полъ — оборота назадъ — на бѣломъ ослѣ ѣдетъ Христосъ. За Нимъ слѣдуютъ два апостола со свитками въ рукахъ. Справа, у воротъ Іерусалима, Христа встрѣчаютъ двое взрослыхъ и ребенокъ. Другое дитя бросаетъ рубашку подъ ноги ослу.

Иконографія этого сюжета слѣдуетъ за другими. Это типичный переводъ византійскій 11-12 вѣка, достигшій максимума строгости и сокращенія: совершенно опущенъ Петръ, апостоловъ только два, дѣтей и евреевъ тоже только по-двое. Впрочемъ, эти сокращенія идутъ — иногда — еще и дальше: въ кавказскихъ иконахъ Атскура и Хемокмеди и въ миніатюрѣ Vindob. 154 и др. оставленъ только одинъ апостолъ; въ мин. Par. gr. 74, Пс. Мелисенды и др. — только одно дитя.

Погребеніе Христа (фреска сохранилась слабо и то только въ нижней части; не болѣе одной—трети высоты (рис. 7). Вдоль всей композиціи горизонтально распростерто тѣло Христово головой влѣво;

[1]) S. Reinach, Répertoire de bas-réliefs grecs et romains, II, 231, 5.
[2]) Ткань подушки съ системой квадратовъ съ кружкомъ и точкой посединѣ.
[3]) Н. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, I, фиг. 155.
[4]) Ibid., табл. VI, стр. 360.

Digitized by Google

торсъ лежитъ на колѣняхъ Богоматери, сидящей en face въ лѣвой части сцены; двѣ маленькія колѣнопреклоненныя фигурки (Іосифа Аримафейскаго и Іоанна) поддерживаютъ справа ноги; тѣло лежитъ на пеленѣ, ровно свисающей внизъ. Выше тѣла Христа штукатурка опала. Въ лѣвомъ углу нѣсколько вертикальныхъ полосъ обозначаютъ вѣроятно нижнюю часть одежды стоящей фигуры (мироносицы?). Подъ фигурами вдоль рамки тянется линія почвы. Тѣло Христа лежитъ на вѣсу между двумя опорными точками, а не на каменной плитѣ или саркофагѣ (между прочимъ пелена свисаетъ внизъ).

Переводъ входитъ въ группу памятниковъ, занимающихъ по своей иконографіи среднее мѣсто между древней процессіей „Несенія тѣла Христа“ и позднѣйшимъ „Оплакиваніемъ“ [1]) надъ саркофагомъ у подножія креста. Богородица уже сидитъ совершенно неподвижно, en face, и ученики стали на колѣни, прильнувъ къ ногамъ Христа, но они все еще держатъ ихъ въ рукахъ и еще не введенъ саркофагъ; Богородица сидитъ на выступѣ горки (а не на саркофагѣ) и, повидимому, нѣтъ креста (его нижняя часть должна была быть видной). Ближайшія аналогіи находятся въ памятникахъ преимущественно 12 вѣка: миніатюры Евангелія Harley 1810, Ев. Коптско-арабское Правосл. Институт. № 1 представляютъ сцену еще въ нѣкоторомъ движеніи; фреска Спасъ-Мирожскаго м-ря бл. Пскова и мин. Ев. Палатинск. библ. № 5, Ватиканск. № 1156, гелатскаго и пс. Мелисенды изображаютъ уже остановившуюся процессію и потому стоятъ ближе къ нашему переводу. Наибольшее сходство съ миніатюрой Гелатскаго Евангелія, гдѣ Богородица, въ отличіе отъ другихъ случаевъ, сидитъ совершенно en face, и слѣва стоитъ жена-мироносица. Двѣ парныя фигурки, прильнувшія рядомъ къ ногамъ Христа, характерны именно для этой группы, отсутствуя въ древнѣйшихъ (до 11 вѣка) и послѣдующихъ (съ 14 ст.) памятникахъ.

Жены у гроба (сохранилась только нижняя часть, но при томъ очень слабо). Въ центрѣ на чемъ-то бѣломъ, — вѣроятно на отваленномъ отъ гроба камнѣ, — монументальная фигура ангела. Слѣва подходятъ двѣ мироносицы; справа, — вѣроятно у подножія гроба, — спятъ нѣсколько маленькихъ воиновъ. Сидящій спереди (въ кольчугѣ) положилъ передъ собой колчанъ и спитъ, согнувъ колѣни и опираясь на одну ногу. Къ сожалѣнію, почти или совсѣмъ не сохранились наиболѣе важныя (иконографически) части: гробъ, камень, на которомъ си-

[1]) Millet, Iconographie de l'Evangile, 491 sq.

Digitized by Google

дитъ ангелъ, детали фигуръ, — поэтому характеристика иконографіи этого сюжета невозможна. Насколько видно, фреска не противорѣчитъ общеупотребительному шаблону XI-XII вѣка.

Успеніе Богородицы (табл. II). Въ центрѣ композиціи, на ложѣ головой влѣво лежитъ Богородица. За ложемъ возвышается большая фигура Христа, держащаго у лѣваго плеча спеленутую душу Богородицы. Два ангела слетаютъ сверху, по обѣ стороны отъ Христа, и протягиваютъ къ Нему руки, покрытыя развѣвающимися пеленами. По сторонамъ ложа, въ двухъ пирамидальныхъ группахъ, расположены апостолы и святители (всего 16). Въ головахъ Богородицы стоитъ Петръ съ кадильницей; у ногъ — Павелъ наклоняется къ ложу, придерживая руками край разложенной на немъ ткани; за ложемъ — еще одинъ апостолъ, наклонившійся надъ умершей. Остальные стоятъ спокойно, склонивъ головы, б. ч. оперевъ лицо на руку; нѣкоторые держатъ закрытыя Евангелія. Только ап. Ѳома обращается къ Богоматери и Христу, протягивая къ нимъ руки. Кромѣ фигуръ нѣтъ ничего, ни аксессуаровъ, ни кулисъ. Какъ и другія сцены, Успеніе включено въ трехлопастную арку на колонкахъ (арка только очень разширена); по сторонамъ отъ нихъ, въ двухъ особыхъ арочкахъ на такихъ же колонкахъ къ Успенію присоединены фигуры псалмопѣвцевъ Іоанна Дамаскина и Козьмы Маюмскаго. Съ развернутымъ свиткомъ въ рукѣ они указываютъ на сцену.

Иконографія Успенія принадлежитъ къ сравнительно слабо разработаннымъ вопросамъ въ христіанской археологіи.[1]) Собственно, даже время происхожденія самой темы въ искусствѣ не выяснено. Рядъ извѣстныхъ памятниковъ начинается, повидимому, фреской въ Эль-Хадра въ мон. Деиръ-эсъ-суржани, въ Сиріи, неопредѣленнаго, но во всякомъ случаѣ уже арабскаго времени.[2]) Далѣе, вѣроятно, слѣдуетъ фреска въ пещерной церкви Гереме, Дагали Клиссе, которую Роттъ относитъ къ къ 9 вѣку.[3]) Фреску церкви Хемсбей-Клиссе, тамъ же, онъ считаетъ приблизительно 11 столѣтія.[4]) Тому же времени принадлежитъ мозаика Дафни и миніатюра Евангелія Ивирона № 1 (X-XI в.) Въ 12 вѣкѣ памятники многочисленны: фрески сирійскаго м-ря Абу-Рошъ (времени

[1]) Сочиненіе: Sinding, Mariae Todt und Himmelfahrt, Christiania 1903, было для меня недоступнымъ.

[2]) J. Strzygowski, Oriens Christianus, 1901, 361-2.

[3]) H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, 226, 229; Dalton, op. cit. 273.

[4]) Ibid. 235-6; Dalton, op. cit. 274-5.

Digitized by Google

франковъ), мозаика Марторапы въ Сициліи, фреска Спасо-Мирожскаго м-ря у Пскова, мин. Библіи Harley 1810 (Брит. Муз.), фрески Студеницы и Градаца (12-13 в.), рельефныя иконы Господнихъ праздниковъ, фрески перваго слоя Бояны и др. Памятники 13 вѣка,—фрески Бояны (2-й слой) и ц. 40 мучениковъ въ Тырновѣ, — принадлежатъ къ группѣ предшествующаго столѣтія. Начиная съ 14 вѣка, сюжетъ становится однимъ изъ наиболѣе популярныхъ. Отъ древнѣйшихъ изъ упомянутыхъ памятниковъ и до 13 вѣка включительно значительныхъ измѣненій въ иконографіи сюжета не замѣтно. Впрочемъ, сирійскія и малоазіатскія фрески остаются неизданными, а описанія даютъ едва неполную схему[1]) (и то не всегда: см. Rott, op. cit, 226 — Доганли-Клиссе; Baumstark, Röm. Quartal., 1906, 158 — Абу Рошъ). Очень вѣроятно, что самый сюжетъ Успенія Богоматери возникъ въ послѣ — иконоборческое время. Начиная съ 5-6 вѣка въ письменныхъ источникахъ палестинско-сирійскаго происхожденія есть указанія на почитаніе сначала дома, затѣмъ мѣста погребенія Богородицы на Геѳсиманской горѣ. Въ 7 вѣкѣ колебанія между коптско-египетскимъ преданіемъ о тѣлесномъ Вознесеніи Богородицы и между палестинскимъ преданіемъ о взятіи только ея души на небо окончательно склоняются на сторону второй версіи. Епископъ Іоаннъ изъ Bîrθâ, въ метрахъ описываетъ „славное взятіе души Маріи въ небесное царство, которое привѣтствуетъ ее, какъ свою царицу". Приписчикъ 7 в. къ описанію Палестины архидіакона Ѳеодосія знаетъ, что на Геѳсиманской горѣ est basilica S. Mariae matris Domini et ibi est sepulcrum eius". Св. Софроній, сирійскій монахъ и поэтъ начала 7 в., говоритъ о той же гробницѣ, какъ о неопровержимомъ фактѣ. То же, — въ современныхъ (т. е. 7 в.) сирійскихъ легендахъ и у др. авторовъ. Самое празднованіе дня Успенія возникло приблизительно къ тому же времени (м. б. даже нѣсколько раньше) и было окончательно закрѣплено 15 августа въ царствованіе Маркіана (582-601). Древнѣйшее свидѣтельство о церкви Успенія въ Іерусалимѣ находится у русскаго паломника 1115 г., игумена Даніила, видѣвшаго въ Іерусалимѣ развалины церкви, — „а преже была ту церковь създана верху надъ гробомъ тѣмъ (Б. М.) во имя Успенія Святыя Богородицы, а нынѣ же

[1]) напр.: Эль-Хадра, — „Богородица лежитъ головой вправо, со скрещенными руками на ложѣ. За ней стоитъ Христосъ, держа спеленутое дитя. Далѣе полукругъ и бѣлыя звѣзды. По сторонамъ отъ полукруга, бюсты ангеловъ, держащихъ посохи съ дисками. Слѣва Павелъ наклоняется съ протянутыми руками; справа Петръ, скрестивъ на груди руки. За ними по пяти апостоловъ. Strzygowski, op. cit., 361 f. или Хамебей-Клиссе: — „Смерть Маріи въ кругу апостоловъ, въ то время какъ ангелы слетаютъ сверху". Rott, op. cit., 273.

Digitized by Google

разорена есть отъ поганыхъ" (изд. Норовъ, 156). Свидѣтельство это одиноко. Если, однако, намъ неизвѣстны въ Палестинѣ древнѣйшія посвященія храмовъ памяти Успенія Богоматери, то рядъ сирійскихъ легендъ и стиховъ вродѣ упомянутыхъ (еп. Іоанна и др.), идущихъ еще отъ 5 в., отъ сочиненія „De Transitu S. Mariae", и позже три гомиліи Іоанна Дамаскина, посвященныя Успенію (Migne, XCVI, 747-52) — показываютъ на Палестину и Сирію, какъ на мѣсто происхожденія празднованія этого событія. Вѣроятнѣй всего, что самый Іерусалимъ съ его реликвіей — гробомъ Богородицы — былъ дѣйствительнымъ центромъ этого почитанія. Тамъ же долженъ былъ возникнуть — послѣ 7-8 вѣка — художественный сюжетъ „Успенія", представляющій моментъ взятія Христомъ души Богородицы для вознесенія ея на небо, т. е. утверждающій именно второй (палестинскій)[1]) изъ двухъ указанныхъ варіантовъ легенды о концѣ земной жизни Богородицы: возносится только ея душа. Другихъ указаній на мѣсто происхожденія сюжета въ иконографіи Успенія обычно нѣтъ (ср. напротивъ Рождество Хр., Крещеніе, Воскресеніе и др.). Иногда на заднемъ планѣ (Бояна, Марторана, мин. Harley 1810, Мирожскій мон. и др.) изображены зданьица и стѣна, но безъ натяжки ихъ трудно связать съ храмомъ Богородицы на Геѳсиманской горѣ, гдѣ почитался ея гробъ.

Наша фреска, однако, принадлежитъ къ особой группѣ памятниковъ Успенія, съ которыми мы впослѣдствіи встрѣчаемся въ Болгаріи во всѣхъ вѣкахъ вплоть до 16-го, и которые подчеркиваютъ сиро-палестинское происхожденіе сюжета. Въ Бачковѣ, Боянѣ (1259 г.), Беренде (15 в.). Калотинѣ (15 в.) и Погановскомъ м-рѣ (1500 г.) по двумъ сторонамъ сцены Успенія стоятъ фигуры монаховъ — сирійцевъ Іоанна Дамаскина и Козьмы Маюмскаго — пѣвцовъ Успенія Богоматери. Въ ихъ рукахъ всегда свитки съ текстомъ пѣснопѣній; до поздняго времени они сохраняютъ восточный типъ лица, острую длинную бороду и сирійскій головной уборъ (родъ арабской чалмы изъ бѣлой полосатой матеріи). Другіе памятники „Успенія" какъ будто нигдѣ этими изображеніями (въ самой композиціи) не сопровождаются.

Въ Бачковѣ фигуры монаховъ поставлены въ особыя арки, — пріемъ, совершенно повторяющійся въ миніатюрѣ Cod. Vat. gr. 1162, fol. 2 r. (Гомиліи Іакова Коккинобавскаго), 11 вѣка, гдѣ по сторонамъ Воз-

[1]) Вознесеніе тѣла Богородицы — коптско-египетскій варіантъ. Baumstark, Oriens christ., IV, 391.

Digitized by Google

несенія, заключеннаго въ трехлопастную арку, поставлены въ двухъ арочкахъ Соломонъ и Іеремія, пророчествовавшіе объ этомъ событіи.[1])

Иконографія самаго сюжета близка къ извѣстнымъ памятникамъ древнѣйшей группы, отличающимся наибольшей простотой и сокращенностью. Какъ вседа почти (искл. мин. Библіи Harley 1810, фрески 40 мучен. въ Тырновѣ, фрески I слоя въ Боянѣ) — Христосъ въ центрѣ; вокругъ Христа нѣтъ ореола[2]) (ср. Марторана, иконка изъ Толедо). Апостолы стоятъ двумя группами по сторонамъ, какъ вездѣ. Петръ, Павелъ и старецъ за ложемъ[3]) занимаютъ свои обычныя, закрѣпленныя мѣста, и представлены въ установившихся позахъ: Петръ кадитъ у головы Б-цы, Павелъ наклонившись приникаетъ къ ногамъ умершей, старикъ -апостолъ прильнулъ сзади къ ложу.

Кромѣ апостоловъ въ группы по сторонамъ ложа входятъ еще нѣсколько фигуръ. Еще еп. Іоаннъ изъ Вîтеâ въ своемъ метрѣ говоритъ, что св. Діонисій присутствовалъ въ хорѣ апостоловъ въ моментъ Вознесенія души Б-цы; по другимъ пѣснопѣніямъ присутствовали и иные святые. На нашей композиціи, за исключеніемъ 12 учениковъ и двухъ Евангелистовъ, такихъ святыхъ двое. Ясно различимы святительскія одежды (омофоръ) только у одного изъ нихъ, стоящаго надъ Петромъ. Очень вѣроятно, что онъ изображаетъ именно Діонисія. Позднѣйшіе переводы чрезвычайно увеличиваютъ число этихъ святительскихъ фигуръ (въ XI-XIII в. Марторана — 2; Дафни — 2; Бояна (второй слой) — 2; мин. Harley 1810-I; рѣзная икона въ Толедо-I; Pala d'oro — 2 и т. д.).

Обращаетъ на себя вниманіе апостолъ надъ Павломъ, именно тѣмъ, что онъ, обращаясь лицомъ къ Христу и Б-цѣ (въ то время какъ всѣ другіе опустили въ горѣ головы), протягиваетъ руки, поднимая ихъ (ср. еще болѣе выразительный жестъ въ мин. Harley 1810). Фигура очевидно изображаетъ Ѳому, согласно древнимъ легендамъ, единственнаго в и д ѣ в ш а г о самое Вознесеніе души Богородицы и получившаго отъ нея поясъ. Всѣ остальные дѣйствительно не смотрятъ на Христа (Его никто не видѣлъ. Сравни между тѣмъ оживленно глядящихъ вверхъ апостоловъ въ любомъ Вознесеніи), присутствуя только при тѣлесной кончинѣ Богородицы. Какъ въ Дафни, на иконѣ изъ Толедо и др. раннихъ памятни-

[1]) H e i s e n b e r g, Apostelkirche in K-pel, фронтисписъ.

[2]) Въ др. пам-хъ XI-XII в. — одинарный овалъ; въ позднѣйшихъ — ряды правилныхъ или неправильныхъ концентрическихъ круговъ, иногда со вписанными (пересѣкающимися) многоугольниками съ расходящимися лучами (безчисленные пам-ки 14 и сл. вѣковъ).

[3]) Позже не одинъ, а два и болѣе; иногда подобныя фигуры и передъ ложемъ (ср. Мистра).

Digitized by Google

кахъ совершенно отсутствуютъ жены-мироносицы, появляющіяся только въ нѣкоторыхъ памятникахъ 12 в. (Марторана, Мирожскій мон., Harley 1810). Христосъ стоитъ совсѣмъ одиноко, и только два ангелочка слетаютъ сверху надъ Его головой. Въ этой детали — снова полное совпаденіе съ памятниками 11-12 в. в. (въ Дафни, Бояиѣ, Pala d'oro — только одинъ ангелокъ) и рѣзкое расхожденіе съ позднѣйшими (съ 14 в.), гдѣ часто цѣлые сонмы ангеловъ и архангеловъ витаютъ и стоятъ вокругъ, надъ и по сторонамъ отъ Христа.

Наконецъ, нельзя не отмѣтить отсутствія извѣстнаго эпизода съ Аѳоніемъ „жидовиномъ", который — согласно легендѣ — хотѣлъ посягнуть на тѣло Богородицы и за это тотчасъ же былъ лишенъ рукъ, отрубленныхъ ангеломъ. Эта легенда была извѣстна въ Іерусалимѣ издавна, и игумену Даніилу еще въ 1115 г. показывали мѣсто происшествія. Но соединеніе этого эпизода со сценой оплакиванія Богородицы, лежащей на ложѣ, въ одной композиціи, несомнѣнно, явленіе позднѣйшее, т. к. эти два событія по времени никакъ не совпадали (случай съ Аѳоніемъ по пути шествія, за стѣной города). Въ памятникахъ искусства мы встрѣчаемся съ нимъ не ранѣе 14 вѣка.

Такимъ образомъ, иконографія нашей композиціи Успенія ставитъ ее въ тѣсную связь съ группой древнѣйшихъ памятниковъ (до 13 в.), рѣзко отграничивая отъ нея всѣ переводы 14 и сл. вѣковъ. Опущенія архитектуръ на заднемъ планѣ, женъ-мироносицъ и ореола вокругъ Христа принадлежатъ къ пріемамъ крайняго сокращенія перевода (даже ср. съ пам. 11-12 в.), съ чѣмъ мы уже встрѣчались при разсмотрѣніи всѣхъ предыдущихъ сюжетовъ. Сопровожденіе сцены Успенія двумя фигурами сирійскихъ псалмопѣвцевъ, ставя нашу фреску во главѣ цѣлаго ряда Болгарскихъ памятниковъ послѣдующихъ вѣковъ, даетъ варіантъ, интересный съ точки зрѣнія генезиса сюжета.

Иконографія отдѣльныхъ фигуръ замѣчательна свѣжестью типовъ важнѣйшихъ Отцовъ Церкви (Іоанна Златоуста, Василія Великаго, Григорія Богослова и Николая Чудотворца) и мучениковъ (двухъ Федоровъ, Георгія и Димитрія), представленныхъ дважды: — въ „ликахъ святыхъ" Страшнаго Суда и въ группахъ „Всѣхъ Святыхъ". Несмотря на отсутствіе надписей, каждый изъ нихъ узнается сразу по знакомымъ чертамъ лица, сохранившаго портретность образовъ 9-10 в. Воины — мученики одѣты въ чешуйчатые панцыри и очень длинныя (ниже колѣнъ) туники (ср. съ 13-14 в. — обычно короткія).

Но любопытнѣй всѣхъ другихъ фигуры двухъ отшельниковъ, Павла

Digitized by Google

Θивейскаго и Макарія Великаго (табл. V, 2). Оба стоятъ во весь ростъ лицомъ къ зрителю съ развернутыми свитками въ опущенной рукѣ; Павелъ молитвенно поднимаетъ правую руку передъ грудью (открытой ладонью), Макарій указываетъ на свитокъ. Павелъ представленъ худымъ, истощеннымъ аскетомъ. На немъ тѣсная облегающая тѣло власяница (плетеная, какъ циновка) съ короткими (до локтей) рукавами и длиннымъ подоломъ. Снятый съ головы капюшонъ лежитъ на груди и свисаетъ до колѣнъ. Лицо почти уничтожено, но заостренная сѣдая борода и длинныя бѣлыя кудри, волной падающія на плечи, вполнѣ опредѣляютъ типъ старца— святого (ср. Авраамъ въ Стр. С); у Макарія сѣдые волосы и длинная борода ниже колѣнъ сливаются съ волнистыми космами, покрывающими все тѣло. Вся фигура имѣетъ видъ широкаго столба съ почти отвѣсными сторонами, такъ что даже конечности не только не виды, но и не чувствуются подъ сплошной массой волосъ. Только кисти рукъ выступаютъ темными пятнами. Въ обоихъ случаяхъ мы, кажется, имѣемъ дѣло съ древнѣйшими изображеніями этихъ иконографическихъ типовъ, нашедшихъ себѣ постоянное примѣненіе въ позднѣйшей иконографіи. (См. Афонъ, Погановскій мон., церковь Волотова бл. Новгорода и мн. др.). Внесенныя позже измѣненія носятъ скорѣе стилистическій характеръ. Интересно отмѣтить эти переводы, какъ продуктъ восточно-монашескаго искусства.

Большинство другихъ отдѣльныхъ фигуръ — монахи — старцы. Почти всѣ на одно лицо: сѣдые съ продолговатой заостренной въ концѣ бородой и съ короткими волосами (восточный типъ).

Стиль.

Бачковская роспись — настоящее художественное произведеніе. Фрески, правда, поблекли и полустерты, мѣстами нельзя сразу различить сюжета, но фрагменты легко составляются въ цѣлое, заполняя лакуны, а великолѣпныя формы продолжаютъ говорить яснымъ и торжественнымъ языкомъ классики, прекрасной даже въ свои самые „послѣдніе“ дни. Съ строгой необходимостью всѣ части росписи подчиняются одному и тому же медленно и плавно движущемуся ритму, отбросивъ все „случайное“, все затемняющее. Живопись воспринимается легко, „безъ задержекъ“; глазъ тотчасъ же улавливаетъ размѣренный темпъ линій и пятенъ и свободно движется по нимъ, успокаиваемый ихъ плавнымъ и непрерывнымъ теченіемъ.

Digitized by Google

При всей своей стилистической отдаленности отъ антика, фрески „Костницы" сохранили въ этомъ гармоническомъ ритмѣ, проникающемъ ихъ насквозь, живую связь съ античнымъ искусствомъ. Любой славянскій и иной памятникъ 13 и особенно слѣдующихъ вѣковъ, представляющій тѣ же сюжеты въ подобной же церковной росписи, рѣзко отличается отъ этихъ фресокъ именно благодаря утерѣ античной ритмики, замѣненной другой, почти противоположной по принцыпу. По своей ритмичной строгости Бачковская роспись принадлежитъ по праву „классическому" стилю христіанскаго монументальнаго искусства.

Въ строѣ композицій, въ конструкціи группъ и отдѣльныхъ фигуръ, въ каждой детали соблюдено тонкое чувство мѣры, размѣренности пропорцій и соотношенія частей. Каждое напряженіе находитъ свое разрѣшеніе, каждому подъему соотвѣтствуетъ спускъ, теза переходитъ въ антитезу плавно, естественнымъ ослабленіемъ силы подъема, постепенно убывающей къ вершинѣ и принимающей затѣмъ равносильное обратное направленіе. Композиціи уравновѣшиваются сполна или математической одинаковостью обѣихъ составныхъ частей (симметричность) или ихъ равносильностью, — независимо отъ ихъ массы, — опредѣляемой нашимъ внутреннимъ чувствомъ, или, наконецъ, въ (орнаментикѣ и въ рядахъ отдѣльныхъ фигуръ) правильнымъ, равномѣрнымъ чередованіемъ однообразныхъ формъ.

Мы имѣли уже случай по поводу „декоративныхъ пріемовъ росписи говорить о ритмѣ, подчиняющемъ себѣ всю систему росписи при размѣренномъ движеніи, „не выходящемъ за предѣлы" каждаго элемента декораціи.

Наиболѣе значительной художественной величиной въ росписи являются Евангельскіе сюжеты, сложенные въ отдѣльныя композиціи. Всѣ композиціи или равны или одинаковы (Успеніе, несмотря на увеличеніе размѣровъ, „подобно" остальнымъ); всѣ заключены въ однообразныя рамы, съ тремя прямоугольными сторонами и приподнятымъ завершеніемъ, имѣющимъ видъ симметричной трехлопастной арки, съ доминирующей средней дугой и опущенными боковыми лопастями. Самое поле композиціи, такимъ образомъ, получаетъ выразительно симметричный характеръ, (вмѣсто обычныхъ безразличныхъ прямоугольныхъ очертаній въ другихъ росписяхъ), предопредѣлящій строй композиціи. Чѣмъ тѣснѣе связь между рамой и ея содержаніемъ, тѣмъ замкнутѣй композиція, слѣдующая за замкнутой линіей обрамленія. Именно это можно сказать про Бачковскія фрески. Въ Евхаристіи и Срѣтеніи, слѣдуя за

Digitized by Google

линіей рамы, композиція заполняетъ центръ высокимъ полукруглымъ киворіемъ, доминирующимъ надъ остальнымъ; въ Успеніи — Христосъ, стоящій въ центрѣ и сопровождаемый двумя летящими ангелочками, играетъ ту же роль. Крайнія боковыя очертанія композиціи (контуры спинъ, горокъ) слѣдуютъ за обращенной вовнутрь кривой обрамленія. Во всѣхъ композиціяхъ центръ подчеркнутъ или указаннымъ возвышеніемъ его или, напротивъ, пониженіемъ (Крещеніе), или просто отдѣльно стоящей фигурой (Воск. Лазаря), образующими во всѣхъ случаяхъ вертикальную ось, по сторонамъ отъ которой располагаются симметричныя части. Въ Срѣтеніи передъ низкой горизонтальной стѣной съ обѣихъ сторонъ, — по двѣ одинаковыхъ подходящихъ къ центру фигуры, въ Крещеніи боковыя части заключены въ парныя горки, въ Воскрешеніи Лазаря — правая часть, заключаемая въ „горку", уравновѣшивается плотной группой апостоловъ приближающагося по формѣ силуэта; въ Успеніи — по сторонамъ двѣ равновеликія группы апостоловъ. Геометрической симметріи нѣтъ, конечно, нигдѣ, и именно въ легкихъ отклоненіяхъ отъ нея лежитъ основа внутренняго движенія въ композиціяхъ, но благодаря общему симметрическому построенію — это движеніе удерживается внутри ихъ и становится очень слабымъ, едва замѣтнымъ. Даже въ явно-несимметрическихъ композиціяхъ, какъ Евхаристія, художникъ умѣетъ создать извѣстное равновѣсіе частей, какъ введеніемъ доминирующаго центральнаго киворія (который по смыслу долженъ былъ бы быть надъ престоломъ), такъ и искусной группировкой фигуръ, складывающихся и здѣсь въ двѣ массы (Христосъ, престолъ, Павелъ, — др. апостолы), съ понижающимся къ центру верхнимъ очертаніемъ силуэта.

Такимъ образомъ, всѣ композиціи трехчастны: по сторонамъ вертикальной оси (см. выше) располагаются симметричныя крылья. Всѣ эти части, однако, неразрывно связаны между собой (кромѣ единства, вызываемаго самымъ понятіемъ симметричности), — онѣ или втекаютъ одна въ другую (Усп., Евхар., В. Лазаря), или повторяютъ параллельныя формы. Этотъ параллелизмъ вызываетъ переходъ отъ одной изъ нихъ къ другой (напр. Крещ. — лѣвый контуръ тѣла Христа и очертаніе лѣваго берега Іордана; Срѣтеніе, — близкіе параллельному контуры каждой пары фигуръ).

Каждое крыло въ свою очередь составляетъ цѣлое, сложенное изъ однородныхъ элементовъ: въ Евхар. группа подходящихъ апостоловъ состоитъ изъ одинаково шагающихъ и одинаково согнутыхъ фигуръ, одинаково протягивающихъ руки; основныя линіи головы, тѣла, конечностей

Digitized by Google

и даже одеждъ образуютъ ряды б. или м. параллельныхъ линій (прямыхъ и дугъ); въ Срѣт. — оба элемента (по 2 фигуры) каждой изъ двухъ половинъ почти тождественны по формамъ; группа ангеловъ въ Крещ. и обѣ группы въ В. Лазаря: 2 фигуры — Лазаря и еврея — съ одной стороны и апостолы — съ другой, — такъ же скрѣпляютъ параллельнымъ направленіемъ линій единство каждаго „крыла", усиливая его экспрессію. Во всѣхъ этихъ случаяхъ каждое изъ крыльевъ построено такъ, что оно уравновѣшивается только приложеніемъ другого крыла (всюду основныя очертанія имѣютъ наклонъ въ одну — внутреннюю — сторону). Въ Успеніи — боковыя группы апостоловъ обладаютъ своей собственной устойчивостью. Онѣ обѣ построены пирамидально (слѣва фигуры въ три ряда; снизу вверхъ: 3, 2 и 1 фиг.; справа, — не такъ ясно, — два ряда по двѣ обращенныя одна къ другой симметричныя фигуры и возлѣ еще по одной фигурѣ въ ряду и одинъ бюстъ, увѣнчивающій середину всей группы), съ собственнымъ центромъ и симметричными „крыльями". Это построеніе вполнѣ согласуется съ сюжетомъ, въ которомъ оплакивающіе Богородицу апостолы должны быть естественно лишены почти всякаго движенія.

Если Успеніе представляетъ почти полный покой, переданный въ нѣсколько болѣе разбросанной композиціи, то и остальные случаи, яснѣе связанные общимъ движеніемъ, очень мало оживлены. Фигуры большей частью стоятъ неподвижно, иногда останавливаются на полушагѣ (Хр. въ В. Лаз. и Крещ., Марія и Іосифъ въ Срѣт., ангелы въ Крещ.), — и только изрѣдка идутъ (Евхар.). Большаго движенія нѣтъ вообще.

Для стиля этихъ фресокъ характерна, какъ единственность движенія, т. е. наличіе только одной цѣли для движенія всѣхъ фигуръ, такъ особенно единство движенія или вѣрнѣе строгій параллелизмъ движеній у фигуръ цѣлой группы (или половины, въ симметричныхъ группахъ; ср. Усп.).

Итакъ, композиція построена строго симметрически, окружена разительно-симметрической рамой изъ 3-хъ правильныхъ дугъ; слѣдуетъ въ общихъ очертаніяхъ замкнуто уравновѣшенной фигурѣ рамы; отчетливо различаетъ: центральную вертикальную ось и равныя боковыя „крылья", плавно связанныя между собой общимъ, но очень медленнымъ движеніемъ, направленнымъ къ одной цѣли, которая лежитъ внутри композиціи, и получающимъ особенную экспрессію благодаря параллельному повторенію его всѣми фигурами группы. Композиція имѣетъ простую линейную схему ввидѣ симметричной фигуры, восходящей отъ

Digitized by Google

нижнихъ угловъ правильными дугами къ вершинѣ въ центрѣ Медленное и плавное единственное движеніе, не пересѣкаемое никакими иными, ведетъ равномѣрно отъ краевъ къ центру, замыкая каждую композицію, устанавливая для каждой изъ нихъ состояніе устойчиваго равновѣсія. Этимъ именно опредѣляется ритмъ Бачковскихъ фресокъ — суровый, ясный и спокойный, медленно и равномѣрно поднимающійся. Онъ-то и составляетъ античный фундаментъ, тотъ остатокъ античнаго пониманія искусства, которое еще сохранялось у послѣднихъ византійскихъ мастеровъ и которое воспринимается нами, какъ гармонически-прекрасное и „божественно“— ясное въ искусствѣ античнаго и ренессансnаго „классицизма“.

Но на фонѣ этого античнаго ритма фрески „Костницы“ обладаютъ, конечно, всѣми свойствами поздне-средневѣкового памятника.

Ихъ абстрактность доведена до крайнихъ предѣловъ (это между прочимъ, очень содѣйствуетъ отчетливости и ясности ритма). Пространство, непредставимое отвлеченно (а обязательно конкретно) и ставящее объекты представленія въ извѣстную реальную обстановку, совсѣмъ или почти совсѣмъ отсутствуетъ (ср. Усп.-единственный престолъ стоитъ на ровномъ полѣ; въ Крещ. и В. Лаз. — только по 2 горки, ввидѣ силуэтовъ, въ В. Лаз. — черное пятно пещеры и плита у ногъ Лазаря; въ Евх. и Срѣт. — киворіи и рядъ плитъ пола, вмѣстѣ съ престоломъ въ Евх. и стѣной въ Срѣт., опредѣляютъ „внутренность храма“). Изображаются собственно только фигуры, ввидѣ самодовлѣющихъ величинъ, независимыхъ отъ окружающаго. Связанное съ представленіемъ пространства „третье измѣреніе“ устранено совершенно, и двухмѣрность (плоскостность), составляющая необходимое условіе абстрактности живописи, проведена съ большой послѣдовательностью. Всѣ цѣльныя (безразлично-стоящія, лежащія, идущія, сидящія) фигуры (и аксессуары) представлены на одной плоскости, такъ что ихъ ступни (или основаніе ложа, кресла и пр.) находятся приблизительно на одной горизонтальной линіи. Отдѣльныхъ фигуръ, стоящихъ въ глубинѣ сцены нѣтъ; фигуры, находящіяся за передними, приставлены въ бюстахъ или только головами надъ послѣдними; нѣтъ фигуръ движущихся отъ или на зрителя. Узкая полоса „почвы“, тянущаяся вдоль нижняго края композиціи, лишена всякой переспективы; въ Евхар. и Срѣт., рядъ мраморныхъ плитъ, поставленныхъ вертикально (съ отвѣсными пазами); тамъ же, — киворіи проектированы въ одну плоскость (капители четырехъ колонокъ на одной горизонтали); въ Срѣт. — стѣна, въ Крещ. и В. Лаз.

Digitized by Google

— горки представлены силуэтами (бѣлый контуръ и линейные рисунки на однотонномъ заполненіи); въ В. Лаз. — пещера такъ же изображена силуэтами; въ Евх., Усп. — престолъ, ложе выходятъ изъ одной горизонтали и ограничены вертикалями, образуя въ очертаніи прямоугольники (поэтому какъ будто переспективныя попытки изображенія крестовъ, вышитыхъ на престолѣ, теряютъ значеніе).

По своей ригоричности фрески „Костницы" являются однимъ изъ самыхъ абстрагированныхъ памятниковъ изъ стоящихъ еще на почвѣ античныхъ формъ.

Это видно особенно въ представленіи фигуръ, сохраняющихъ еще пропорціональность и общій шаблонъ античныхъ образовъ: одежды, драпированныя въ общихъ чертахъ античнымъ рисункомъ складокъ, только иногда — и очень приблизительно — передаютъ „органическія" формы тѣла, а, въ сущности, живутъ независимой отъ фигуры жизнью, исполняя отвлеченно—ритмическую задачу: даже головы, сохраняющія, какъ всегда, максимумъ реальнаго (и индивидуальнаго), служатъ предметомъ стилизаціи, приводящей органическія формы къ возможно геометрическимъ величинамъ.

Фигуры Бачковской росписи имѣютъ удлиненныя пропорціи ($6^1/_2$ $7^1/_2$ головъ) и особенно сужены (см. Павелъ въ притворѣ и въ Успеніи, монахи нижняго ряда и др.) въ головѣ, плечахъ и въ торсѣ; плечи особенно покаты, руки коротковаты и особенно несоразмѣрны отношенія бедренной и голенной части ногъ; кисти рукъ и еще болѣе ступни ногъ разительно малы; какъ всегда, однако, вытянутыя пропорціи и миніатюрность конечностей даютъ фигурамъ извѣстную элегантность. При отсутствіи рѣзкихъ движеній и паралеллизмѣ дѣйствій, позы и положенія фигуръ очень не многочисленны и однообразны, но и они большей частью изящны и носятъ на себѣ слѣды нѣкоторой изысканности. Фигуры обращены нѣсколько въ сторону (кромѣ отдѣльныхъ фигуръ и церемоніальныхъ образовъ), одна нога отставлена и иногда поднята на носокъ (Павелъ въ притворѣ), торсъ присогнутъ, голова полуопущена, правая рука прижата къ щекѣ или къ груди, лѣвая опущена или поддерживаетъ книгу, свитокъ; или — ноги раздвинуты, торсъ наклоненъ, и руки протянуты впередъ. Всѣ эти позы, какъ это было показано г. Милье для мозаикъ Дафни, заимствованы изъ инвентаря классической иконографіи.

Извѣстное воспоминаніе объ античномъ шаблонѣ лица также сохранилось въ фрескахъ „Костницы". Нѣкоторыя головы, особенно у ан-

Digitized by Google

геловъ по сторонамъ Богородицы въ Стр. С., у св. Маріи Египетской, тамъ же, и у юныхъ святыхъ, — съ большими глазами и правильными чертами овальнаго лица, — имѣютъ совершенно античный характеръ. Большая часть ихъ, однако, стилистически сильно переработана: очень узкій овалъ, высокій лобъ, очень длинный и чрезмѣрно тонкій прямой носъ, маленькій ротъ и прямыя брови, схематическіе зигзаги и дуги морщинъ на лбу и щекахъ, такіе же румянцы замѣнили античный красивый, жизненный типъ условной аскетической абстракціей (см. напр.: ангелы за апостолами въ Стр. С., апостолъ Павелъ и др. апостолъ тамъ же). Волосы и бороды въ большинствѣ случаевъ также сведены въ замкнутые контуры простѣйшихъ формъ (волосы, большей частью короткіе, прилегаютъ къ головѣ и отдѣлены отъ лба чертой; бороды продолговаты, съ заостреніемъ) и представлены одной массой, раздѣленной линейно на однообразныя пряди и локоны (см. Павелъ въ притворѣ, монахи по сторонамъ Усп. и въ нижнемъ ряду). Общее направленіе этой схематизаціи, т. е. абстрагированія античныхъ реальныхъ формъ, протекаетъ въ рамкахъ того же статуарно-гармоническаго ритма: въ лицахъ преобладаютъ прямыя или правильныя дуги; волосы и бороды замыкаются въ симметрическіе плавные контуры, повторяемые отдѣльными прядями; голова въ цѣломъ получаетъ преимущественно вертикальную конструкцію.

Трактовка драпировокъ исходитъ изъ тѣхъ же античныхъ основаній и притомъ стоитъ къ нимъ еще сравнительно близко. Одежды представлены такъ, будто онѣ довольно плотно облегаютъ тѣло (ср. Павелъ въ притворѣ и въ Усп.; бедренная и колѣнная часть ногъ у различныхъ фигуръ) и поэтому собираются въ многочисленныя складки, но попытки передать тѣло подъ этой натянутой на немъ тканью оказываются не успѣшными: колѣни выступаютъ слишкомъ низко, бедро (Павелъ въ Успеніи) или цѣлая нога (ангелы въ Крещеніи) принимаетъ колоссальные размѣры, не удается рельефъ груди и плечъ (Павелъ въ притворѣ); проступающія части обрываются рѣзко и не реально, получая правильные эллипсовидные контуры. Самая одежда (гиматій и др.), повторяемая довольно добросовѣстно по античному образцу, страдаетъ иногда также неточностью въ передачѣ: такъ, у (Павла въ притворѣ) не только правая (какъ обычно), но и лѣвая сторона гиматія перекинута черезъ руку и свисаетъ съ нее на грудь (вмѣсто того, чтобы огибать слѣва талію); мафорій Богородицы въ Деисусѣ совершенно спутанъ: — полы перекрещены слишкомъ высоко на груди, и поэтому обычныйсвисаю-

Digitized by Google

щій между поднятыми руками край, образованъ искусственно, для соблюденія иконографіи; у крайняго слѣва апостола въ Успеніи, несмотря на едва замѣтное движеніе, — по нижнему краю гиматія собрано нѣсколько рядовъ глубокихъ складокъ. Преувеличенная рѣзкость и напряженность отличаютъ всѣ вообще складки драпировокъ, которыя кромѣ того характерны своей протяженностью, дающей впечатлѣніе тяжелой не мнущейся матеріи (см. свисающіе съ плечъ „концы" гиматіевъ). Преобладаютъ длинныя вертикальныя и приближающіяся къ нимъ косыя линіи, сходящіяся подъ острыми углами и перемежающіяся на рельефныхъ частяхъ съ дугами. Иногда нижній край одежды (или плата — у ангеловъ въ Крещеніи) складывается въ равномѣрные фестончики, состоящіе изъ волнистыхъ дужекъ (кромѣ ангеловъ, — у лѣваго апостола въ Успеніи, у Павла въ притворѣ и др.).

Но именно это преобладаніе длинныхъ прямыхъ линій и простыхъ дугъ, отвѣсное паденіе складокъ, отсутствіе извилистыхъ, пересѣкающихся и зигзагообразныхъ линій и сложныхъ кривыхъ, летящихъ концовъ и волнующихся краевъ соотвѣтствуетъ общему спокойно—торжественному ритму.

Несмотря на всю „нереальность" и условность (т. е. абстрактность), драпировки ритмомъ своего рисунка стоятъ еще на античной почвѣ. Ритмъ драпировокъ, какъ всегда, является и здѣсь даже однимъ изъ важнѣйшихъ элементовъ, опредѣлящихъ ритмъ всей живописи.

Колоритъ Бачковской росписи не играетъ первостепенной роли. Какъ во всякомъ абстрактномъ памятникѣ живописи краски въ Бачковѣ не передаютъ реальнаго цвѣта объектовъ, а о послѣдовательномъ красочномъ ритмѣ трудно говорить съ достаточной убѣдительностью. Есть несомнѣнно извѣстное предпочтеніе опредѣленныхъ сочетаній (напр.: коричневаго или желтаго съ зеленымъ, голубого съ розовымъ, малиноваго съ синимъ,—въ одеждахъ), но оно проводится не очень систематически (напр.: стѣна въ Срѣтеніи — зеленая съ краснымъ; одежда еврея въ Воскресеніи Лазаря, — малиновая съ зеленымъ; апостолы въ Стр. С., между прочимъ, въ голубой и желтой, темносиней и зеленой и др. одеждахъ).

Краски носятъ совершенно абстрактный характеръ, не стремясь къ реальному цвѣту (напр.: „горки" — яркорозовая, желтая, зеленая, — гладкимъ пятномъ, обведеннымъ бѣлымъ контуромъ, и большая часть розовой или голубой одежды „освѣщена" бѣлымъ, т. ч. „цвѣтъ" опредѣляется только по нѣсколькимъ тѣнямъ и очень слабо передавая

Digitized by Google

свѣтотѣнь безъ опредѣленнаго источника свѣта, условнымъ пріемомъ пробѣлки рельефныхъ частей объекта почти любого тона. Въ соотвѣтствіи съ этимъ палитра росписи довольно бѣдна и состоитъ преимущественно изъ свѣтлыхъ, блѣдныхъ красокъ (бѣлая, голубая, розовая желтая, свѣтло-зеленая, малиновая, синяя, оливковая, коричневая, красная). Фонъ вездѣ голубой, аксессуары написаны однимъ пятномъ, иногда съ бѣлымъ контуромъ. Моделированы только лица и одежды. Послѣднія исключительно бѣлой краской, т. ч. — за исключеніемъ головъ, — нигдѣ (на объектѣ) не встрѣчается сочетанія двухъ цвѣтныхъ тоновъ, а только одного цвѣтного и бѣлаго. Этотъ бѣлый тонъ, какъ сѣтка наброшенный на всю живопись, независимо отъ изображаемаго (исключаются только — не опредѣленные объекты, а нѣкоторые темные цвѣта напр. синій, малиновый, коричневый, моделированные только узкой темвой чертой въ тонъ), принадлежитъ къ важнѣйшимъ признакамъ византійскаго „отвлеченнаго" стиля. Создавая иллюзію нѣкотораго слабаго рельефа, онъ противопоставляется рельной красочности объектовъ и устраняетъ всякую „вещественность" ихъ. Все изображаемое получаетъ равное значеніе и оцѣнивается только въ узорѣ нѣсколько выступающихъ бѣлыхъ пятенъ и линій на фонѣ немногихъ свѣтлыхъ оттѣнковъ. Колоритъ становится въ служебное отношеніе къ композиціи и рисунку, подчеркивая и облегчая воспріятіе ихъ линейнаго ритма.

Единственное исключеніе представляютъ въ этомъ отношеніи головы фигуръ (иногда и др. части тѣла), сохранившія красочную (хотя и условную) моделировку.

По основному желтому (охра) тону нанесены обильныя оливково-зеленыя полутѣни и въ отдѣльныхъ мѣстахъ краснымъ отмѣчены полныя тѣни (одна сторона носа, щеки и шеи); на щекахъ и подбородкѣ положены красныя пятна румянцевъ и краснымъ же написаны губы и глубокія впадины, идущія отъ скулъ къ челюстямъ (одной и нѣсколькими дужками). Волосы и бороды сдѣланы „скорописно": оливково-голубой локальный тонъ обведенъ нѣсколькими коричневыми дугами, внутри которыхъ нанесены ряды б. или м. широкихъ бѣлыхъ (для сѣдыхъ волосъ) или коричневыхъ (съ желтыми бликами и, иногда, съ красными дугами тѣней, напр. у ангеловъ по сторонамъ Богородицы въ Страш. С.) мазковъ, обозначающихъ пряди. Послѣднія бываютъ иногда правильно параллельными (напр. Успеніе, монахи), но всегда расположены въ извѣстной системѣ.

Таковъ общій шаблонъ. Вѣроятно, онъ не былъ проведенъ вездѣ,

Digitized by Google

но къ сожалѣнію именно лица разрушены сильнѣе всего остального, и поэтому по сохранившемуся матеріалу судить объ этомъ трудно. Только дно лицо Богородицы въ Деисусѣ даетъ иную фактуру. Вся манера другая, тонкая и тщательная, напоминающая акварель: локальный тонъ — свѣтло-зеленый; рельефныя части покрыты сѣткой радіусообразно расходящихся бѣлесо-желтыхъ, жидкихъ черточекъ (вокругъ рта, на щекѣ подъ глазомъ, на лбу), оставляя зеленымъ только тѣневую сторону лба и особенно одну изъ щекъ, узкую полоску съ освѣщенной стороны носа, и на освѣщенной щекѣ, въ подглазныхъ мѣшкахъ и съ одной стороны шеи. Глубокія тѣни бровей, вѣкъ, одной стороны носа и на губахъ написаны красными и мѣстами усилены синимъ (брови, нижній контуръ носа, верхняя губа, контуръ подбородка и тѣневой щеки). Наконецъ красные румянцы на щекѣ и подбородкѣ представлены снова сѣтью тонкихъ полосокъ. Руки желтыя съ зелеными оттѣненіями, краснымъ тѣневымъ контуромъ, усиленнымъ кое-гдѣ синимъ (лиловый); на ладоняхъ красныя (и лиловыя) морщины и свѣтло-желтые свѣта.

Въ этихъ формахъ стиль фресокъ „Костницы“ входитъ въ опредѣленную группу памятниковъ, именно въ кругъ византійскихъ росписей „второго расцвѣта“. Общимъ характеромъ композиціи, рисунка и колорита она соприкасается со стѣнописями и всѣми мозаиками серед. 11-12 столѣтія (мон. Дафни въ Аттикѣ, Νέα Μονή на Хіосѣ, св. Софія въ Кіевѣ, Сицилійскія мозаики: Палатинской Капеллы, Монреале, Чефалу, Марторапы; часть росписи собора св. Марка въ Венеціи и часть въ соб. Торчелло и др. второстепенныя; фрески св. Софіи въ Кіевѣ, Спаса — Мирожскаго собора близъ Пскова, Антоніева мон. въ Новгородѣ и др.).

Стиль этихъ памятниковъ общеизвѣстенъ. Строгость и ясность ихъ композицій, пріобрѣтшихъ (ср. съ предыдущими) архитектоническое строеніе, почти совершенная двухмѣрность, торжественно — медленное движеніе внутри ихъ и возможный минимумъ представленія „пространства“ и аксессуаровъ — характерны для всей группы. Характерно, словомъ, — абстрагированіе живописи и связанное съ этимъ геометрическое построеніе, подчиненное опредѣленному ритму. Въ первомъ отношеніи указанный рядъ памятниковъ представляетъ въ общихъ чертахъ извѣстную градацію: съ теченіемъ времени схематизація органическихъ формъ антика прибываетъ; ритмъ же остается приблизительно единымъ для всѣхъ росписей 11-12 в., составляя дѣйствительное неутерянное наслѣдство антика. Самая „схематизація“ не выходитъ за

Digitized by Google

предѣлы античной пропорціональной фигуры, античной драпировки, приближающейся къ провдоподобному узору складокъ наброшенной на фигуру и облегающей ее матеріи; линія — протяженная дуга или прямая — несмотря на то, что она часто имѣетъ значеніе простого узора, ие измѣняетъ своей плавной, спокойной формы. Таже линія очерчиваетъ силуэтъ цѣлой группы и опредѣляетъ строй всей композиціи.

Нельзя сомнѣваться, что этой античной гармоничностью монументальные памятники 11-12 в. обязаны возрожденію классицизма въ послѣиконоборческой Византіи. Мозаики Рима,[1]) Флоренціи и Солуни[2]) и др. памятники 7-9 вѣка ясно свидѣтельствуютъ о почти совершенной потерѣ античнаго художественнаго чувства къ этому времени: грубый и монотонный схематизмъ, безпомощная неподвижность, забвеніе формъ тѣла и при этомъ отсутствіе яснаго композиціоннаго строя объясняютъ ничтожное художественное значеніе этихъ памятниковъ. Новый „расцвѣтъ“ классицизма въ Византіи создалъ, какъ извѣстно, свой собственный стиль въ монументальномъ исскуствѣ только въ 11 вѣкѣ; и даже еще въ началѣ этого столѣтія мозаики мон. Луки въ Фокидѣ[3]) носятъ на себѣ множество признаковъ стиля предшествующихъ и современныхъ византійскому иконоборству мозаикъ. Настоящимъ представителемъ новаго стиля является, конечно, роспись Дафни и ей родственная Νέα Μονή на Хіосѣ. Наша роспись принадлежитъ къ серіи наслѣдниковъ этого стиля, возобновившихъ отвлеченно-схематическую переработку античныхъ формъ, но уже исходя изъ этихъ новыхъ основаній.

Къ числу признаковъ, указывающихъ на это, относятся: 1) сопровождаемая сокращенной иконографіей геометрическая строгость построенія композицій, которой нѣтъ еще въ мозаикахъ Луки въ Фокидѣ и которая снова утеряна въ болѣе позднихъ Кіевской и особенно Сицилійскихъ росписяхъ, болѣе развитыхъ и усложненныхъ подъ вліяніемъ миніатюрной живописи.[4]) Зато большая часть композицій Дафни отличается именно этимъ геометрическимъ построеніемъ,[5]) которое затѣмъ особенно характеризуетъ мелкіе памятники 12-13 вѣка (напр. ср. стеатитовыя иконы въ Толедо, Ватопеди,[6]) Берлинскомъ музеѣ[7]) (рис. 8) и др.).

[1]) Н. П. Кондаковъ, Иконографія Богоматери,[2] I, рис. 218-225, 227-232 и др.
[2]) Ѳ. Успенскій, Вновь открытыя мозаики въ церкви св. Димитрія въ Солуни. Изв. Рус. Арх. И. въ Константинополѣ, XIV, 1908, таблицы.
[3]) Schultz and Barnsley, The Monastery of St.-Luke in Phocis. London 1901, pl. 38, 49, 51, 52, 54 и фронтисписъ.
[4]) Толстой и Кондаковъ, op. cit, IV, рис. 104-6, 114 и др. А. Павловскій, Живопись Палатинской Капеллы въ Палермо С. П. Б. 1901 г. рис. 8, 9, 10 и т. д.
[5]) Ср. Millet, Daphni, pl. XI., 4; XIII; XV, 1; XVI; XVII; XVIII; XIX, 2.
[6]) Dalton, op. cit. fig. 149, 150.
[7]) Beschreibung d. Bildwerke d. christlichen Epochen, Bd. III, 2 Teil. Berlin 1911, Taf. IV.

Digitized by Google

2) Изящная постановка и жестикуляція фигуръ (напр. въ Евхаристіи, Крещеніи, Успеніи) и ихъ стройныя пропорціи (отъ 6 до 8 головъ). Фигуры мозаикъ м. Луки, — широкія и неуклюжія, имѣютъ б. ч. меньше 6 головъ (въ туловищѣ), большія головы и крупныя (даже преувеличенныя) конечности и безпомощныя, неподвижныя позы, сочетаемыя иногда съ преувеличенно напряженными жестами (Петръ, Іоаннъ въ Умовеніи) и поворотами (Христосъ въ Сошествіи во адъ, апостолы въ Умовеніи). Въ Кіевскихъ мозаикахъ (св. Софія) пропорціи почти тѣ же (6 и немногимъ больше головъ), плечи немного уже, но еще почти горизонтальны; конечности тоже большія: позы „деревянныя" даже при напряженномъ движеніи (Евхаристія). Фигуры Дафни стоятъ значительно ближе къ Бачковскимъ — плечи суживаются, пропорціи и конечности пріобрѣтаютъ приблизительно нормальный („классическій") видъ. Особенно успѣшно переработана поза: изящные повороты тѣла, отдѣльно торса, головы, разнообразіе жестовъ усвояютъ фигурѣ красивыя, гармоническія формы. Группы фигуръ, безпомощно сбитыя въ мозаикахъ м. Луки въ плотные массивы, получаютъ свободное, размѣренное построеніе. Фрески Кіевскаго собора св. Софіи, вѣроятно не современныя мозаикамъ въ той же церкви, приближаются къ Бачковскимъ своими удлиненными пропорціями (7-8 головъ), хотя плечи ихъ все еще шире и горизонтальнѣй и конечности крупнѣе. Группировка напоминаетъ Дафни и Бачково (ср. обрученіе Маріи, рис. 105),[1]) позы и жесты суше, „дере-

Рис. 8. — Рельефъ Берлинскаго Фридрихмузеума.

[1]) Толстой и Кондаковъ, Русскія древности, IV, стр. 133.

Digitized by Google

вяннѣй" и монотоннѣй.[1]) Пропорціи фигуръ въ Палатинской Капеллѣ приближаются къ Кіевскимъ (ок. 6½ головъ); зато, несмотря на извѣстное однообразіе и схематичность, позы часто сохраняютъ изящество фигуръ Дафни.[2]) Бачковскія фигуры уже, тоньше всѣхъ аналогичныхъ, ихъ плечи покатѣй, ступни ногъ чрезмѣрно малы (особ. Павелъ въ притворѣ), руки коротковаты. Ближе всего къ нимъ стоятъ въ этомъ отношеніи рельефы Богородицы, одинъ въ Венеціи,[3]) другой въ Берлинскомъ Музеѣ[4]) (рис, 9), датируемые 12-13 вѣкомъ.[5])

Рис. 9.—Рельефъ Богородицы Берлинскаго Фридрихмузеума.

3) Построеніе головъ въ Бачковѣ, отличающееся гл. обр. особенной узостью и удлиненностью овала, схематичнымъ утонченіемъ носа, уменьшеніемъ рта и рѣзкой схематизаціей морщинъ на лбу и щекахъ — также приближается къ манерѣ болѣе позднихъ памятниковъ 12 столѣтія. Широкія угловатыя лица мозаикъ м. Луки, съ массивнымъ прямымъ носомъ совершенно отличны; округлые овалы лицъ Дафни приближаются къ античнымъ головамъ: щеки полнѣе Бачковскихъ, носы короче, шире и горбатѣй, рты длиннѣй, волосы и бороды пышнѣй и разбросаннѣй. Головы Кіевскихъ мозаикъ занимаютъ промежуточное положеніе; фрески той же церкви стоятъ уже значительно ближе: головы суживаются. Еще ближе лица Палатинской Капеллы; они узки, носы преувеличенно тонки и слегка загнуты, рты маленькіе (рис. 11-12).

4) Драпировки, довольно плотно облегающія тѣло и образующія сѣть складокъ по схематизованному шаблону, восходящему къ Дафни, этимъ самымъ рѣзко отличаются отъ манеры мозаикъ м. Луки съ ея преимущественно прямыми складками широкихъ одеждъ, образующихъ угловатый, массивный силуэтъ и не передающихъ

---

1) Изданныя прориси очень неточны и поэтому должны вызывать осторожное отношеніе.

2) Павловскій, op. cit. рис. 11 (Христосъ), 14 (Каинъ), 15 (Ной), 17 (Ной), 19 (ангелы), 28 (Петръ, Іоаннъ), 29 (Евреи) и т. д.

3) Ongania, La basilica di S. Marco. Dettagli, t. 258.

4) Königliche Museen zu Berlin, Beschreibung . . . Ber. 1911, Bd. III, 2 Teil. n 1698, p. 3.

5) Ср. также очень близкую по стилю миніатюру Par. gr. 755 (Прор. Исаія), 12 вѣка (?). A. Munoz, I codici greci miniati delle minore Biblioteche di Roma, Firenze, 1906, pl. 6.

Digitized by Google

формы тѣла подъ тканью. Ближайшее сходство устанавливается съ драпировками Кіевскихъ фресокъ и мозаикъ Палатинской Капеллы. Особенная форма полы хитона, нависающей мѣшкомъ надъ гиматіемъ (подъ рукой), впервые примѣненная въ Дафни[1]) и затѣмъ встрѣчающаяся въ Кіевѣ[2]) и въ Палатинской Капеллѣ[3]) (рис. 10) употребляется также въ Бачковѣ (Павелъ въ Успеніи). Встрѣчаются во многихъ случаяхъ (монахи въ Успеніи и отдѣльно) длинные хитоны, край которыхъ надъ ногами особеннымъ образомъ завернутъ (образуетъ волюту). Та же деталь, не употреблявшаяся въ болѣе раннихъ памятникахъ, очень часто примѣняется въ Палатинской Капеллѣ[4]) (рис. 11-12) также на упомянутомъ Берлинскомъ рельефѣ Богородицы 12-13 в. (рис. 9). и въ др.

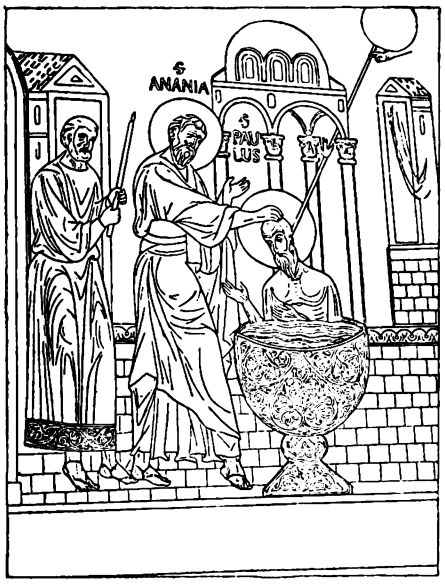

Рис. 10.—Мозаика Палатинской капеллы. Крещеніе Павла Ананіемъ.

5) Край свисающей ткани образуетъ сильноволнообразную лннію, въ которой каждая „волна“ въ свою очередь нѣсколько разъ изогнута (Павелъ въ притворѣ, ангелы въ Крещеніи и др.). Не говоря о предшествующихъ памятникахъ, даже Палатинская Капелла примѣняетъ подобный волнообразный край только съ простыми угловатыми контурами (рис. 10 — одежда Ананіи). Образцы сходныхъ формъ даютъ позднѣйшіе памятники 12-13 в., напр. указанные выше рельефы, Берлинскій (рис. 9) и Венеціанскій, приближающіеся въ толкованіи краевъ одеждъ къ формѣ т. н. „ласточкиныхъ хвостовъ“.

6) Въ фактурѣ тѣла (лица, руки, ноги, торса) преобладаетъ оливково-з е л е н ы й цвѣтъ, сочетаю-

Рис. 11. — Мозаики Палатинской капеллы. Св. Василій Великій.

[1]) G. Millet, op. cit, 129.
[2]) Толстой и Кондаковъ, op. cit, рис. 110.
[3]) Павловскій, op. cit., рис. 31-3. 35, 37 и др.
[4]) Ibid., рис. 28, 36, 42, 43 и др.

Digitized by Google

щійся съ коричневымъ краснымъ и бѣлымъ разной интенсивности (табл. XII и XIII). Внесеніе зеленаго въ монументальную живопись отмѣчено впервые въ Дафни и позже въ Ватопеди, Маркѣ Венеціанскомъ и особенно въ сицилійскихъ и въ русскихъ (12 в.) росписяхъ, гдѣ зеленый цвѣтъ доминируетъ повсемѣстно. Напротивъ, въ болѣе раннихъ памятникахъ въ мон. Луки, Кіевѣ, апсидѣ Торчелло, а также куполѣ Марка Венеціанскаго — употребляются только коричневыя тѣни, болѣе сухія и рѣзкія.[1]) Совокупность всѣхъ этихъ стилистическихъ признаковъ убѣждаетъ насъ въ томъ, что фрески „Костницы" по своему стилю должны относиться не ранѣе чѣмъ къ 13 вѣку, по всей вѣроятности къ серединѣ его.

Рис. 12.—Мозаика Палатинской капеллы. Богоматерь съ Младенцемъ.

Какъ мы видѣли выше, содержаніе росписи, система ея декораціи, иконографія и стиль постепенно приводятъ насъ къ датировкѣ фресокъ „Костницы" приблизительно серединой 12 вѣка. Одна надпись, сохранившаяся почти цѣликомъ вдоль нижняго края композиціи „Лона Авраамова", подтверждаетъ эту датировку: ΔΕ|ΗС|ΤΥ ΔΥΛΥ (ΤΥ ΘΕΟΥ)... Ρ(Υ) ΝΕΟΦΗΤΥ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΥ. Счастливая случайность придаетъ этой надписи значеніе историческаго свидѣтельства. Въ Бачковскомъ монастырѣ сохранился греческій рукописный поменикъ 16 вѣка, но переписанный съ болѣе древняго. Послѣднее видно изъ слѣдующаго: на различныхъ страницахъ, отдѣленныхъ многими пустыми листами (для будущихъ дополненій), однимъ почеркомъ вписаны, очевидно сразу (т. е. переписаны съ б. древняго), отдѣльныя группы именъ, въ слѣдующемъ порядкѣ: ктиторы и архіереи, іеромонахи, іереи, монахи, миряне. Въ I группѣ — Григорій и Апасій Пакуряны — основатели; Георгій и Гавріилъ „вторые ктиторы" (изобр. поздней живописью въ „Костницѣ"); въ группѣ іеромонаховъ — м. пр. Неофитъ (5-ый съ начала и единственный съ этимъ именемъ). Въ дальнѣйшемъ были приписаны только многочисленные монахи, въ разное время, разными почерками; къ остальнымъ же группамъ

[1]) G. Millet, Daphni, 173 отмѣчаетъ, между прочимъ (прим. 4), что и въ этомъ отношеніи миніатюра шла впереди мозаикъ, указывая на примѣненіе „зеленой" фактуры въ миниатюрахъ Пс. Василія II.

Digitized by Google

ничего не было прибавлено. Отсутствіе среди „ктиторовъ“ царя Ивана Александра (14 в.) и грековъ — фанаріотовъ, Георгія и Константина (17 в.) косвенно устанавливаютъ terminus ante quem для поменика — оригинала. Переписанная съ древнѣйшаго экземпляра часть Бачковскаго поменика относится такимъ образомъ, повидимому, ко времени до Ивана Александра, т. е. къ первымъ вѣкамъ существованія монастыря. Поэтому свѣдѣнія его заслуживаютъ довѣрія, и единственный іеромонахъ Неофитъ, записанный пятымъ съ начала, т. е. жившій не позже середины 12 вѣка можетъ быть смѣло отождествленъ съ заказчикомъ фрески въ криптѣ.

Середина 12 вѣка можетъ считаться окончательно установленной датой для всей первоначальной росписи „Костницы“.

Позднѣйшая стѣнопись.

1) Отдѣльное изображеніе св. Георгія (до пояса) въ нартексѣ верхняго этажа (въ сѣв. углу зап. стѣны) замѣчательно только своей грузинской надписью, единственной въ росписи (рис. 13). Находясь на отдѣльномъ кускѣ штукатурки, лежащемъ на основной и заходящей краями подъ добавленія 14 вѣка она относится къ промежуточному времени (12-13 в.). По-грузински написано: „св. Георгій Кашаета“ (рис. 13), по гречески добавлено: о АГІОС.[1])

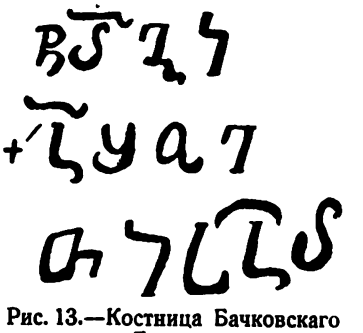

Рис. 13.—Костница Бачковскаго монастыря. Грузинская надпись на стѣнѣ.

2. Живопись въ пяти заложенныхъ аркахъ притворовъ (въ верхнемъ — 3, въ нижнемъ — 2). По сюжету наибольшій интересъ представляетъ образъ Царя Ивана Александра (табл. XI, I). Онъ стоитъ во весь ростъ, занимая цѣликомъ поле, одѣтый въ императорскую далматику съ ломомъ и въ круглую корону, усыпанную жемчугомъ со свисающими надъ ушами двойными нитями жемчужинъ. Два летящихъ ангелочка (въ яркихъ двуцвѣтныхъ одеждахъ) держатъ корону; Богородица „Ширшая Небесъ“ благословляетъ съ верху изъ сегмента. Лицо Царя en face, — широкое и плоское съ тонкими дугами бровей и округлой, немного удлиненной бородой (срав. сходный обликъ въ извѣст-

[1]) Надпись издана г. Ласковымъ, Изв. Бълг. Арх. Д-во, IV, 268-70.

Digitized by Google

ной Керзоновской миніатюрѣ). Онъ держитъ въ правой рукѣ длинный тонкій крестъ, украшенный жемчугами, въ согнутой лѣвой — свернутый свитокъ. Далматика малиновая, корона желтая съ малиново-коричневыми ободами и перекрестьемъ. Надпись, отъ которой сохранились только буквы ιωενχω, по реконструкціи Проф. И. Иванова возстанавливается такъ: Ἰῶ ἐν χῷ τῷ Θεῷ εὐσεβὴς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ τῶν βουλγάρων καὶ τῶν Ῥομαίων Ἀλέξανδρος.[1])

Въ сосѣднемъ пролетѣ — Іоаннъ Богословъ, патронъ Царя Ивана Александра. Сохранилась только голова (и часть плечъ), наклоненная надъ книгой. Евангелистъ былъ изображенъ сидящимъ, въ размѣрахъ больше натуральной величины. Длинное лицо, съ громаднымъ взлызлымъ лбомъ, прямымъ носомъ и сѣдыми волосами соблюдаетъ обычный иконографическій типъ святого.

Надпись граческая ΟΑΓ|ΙΩ ΟΘΕΩΛΟ|ΓΟϹ

Въ аркѣ противъ Царя — Константинъ и Елена. У послѣдней широкая зубчатая корона съ жемчужными нитками, свисающими съ крайнихъ зубьевъ и съ фатой, ниспадающей изъ-подъ короны на плечи. Красныя далматики съ лорами и тавліями, поверхъ которыхъ накинуты плащи, застегнутые фибулой. Оба стоятъ на орлецахъ и держатъ на вѣсу тонкій восьмиконечный крестъ. ΟΑ͂ ΚΩΝ|ϹΤΑΤΗΝ ΗΑ͂ΕΛΕΝΗ

Въ притворѣ крипты — двѣ пары изображеній въ двухъ аркахъ сѣверной стѣны. Въ западной — ктиторы Григорій и Апасій Пакуряны, (табл. XI, 2) Братья стоятъ, обернувшись другъ къ другу въ три-четверти. Григорій держитъ модель храма, Апасій протягиваетъ къ ней руки. Григорій представленъ старцемъ съ длинной острой бородой и съ курчавыми волосами „шапкой"; тонкій согнутый носъ, узкіе усы. Апасій — почти того же типа; только борода немного короче и каштановаго цвѣта. Оба одѣты въ длинныя туники съ клавами по подолу; у перваго — красная, у второго — бѣлая. Поверхъ туники накинуты плащи. У Григорія — малиновый, покрытый желтой сѣткой съ кринами въ каждомъ ромбѣ, двумя прямоугольными нашивками на груди (съ сѣткой) и орнаментированнымъ кантомъ. У Апасія — плащъ той же формы, только на нашивкахъ написанъ орнаментъ (лоза), а канты покрыты сѣткой.

Модель храма, изображающая скорѣе всего исчезнувшую главную церковь монастыря, представлена кубической съ четырехскатной

[1]) Й. Ивановъ, Асѣновата Крѣпость и Бачковскиятъ монастиръ, Изв. Б. Арх. Друж. II, 2; 213.

Digitized by Google

крышей, увѣнченной однимъ куполомъ на высокомъ тамбурѣ. Стѣна разбита на три части острыми арками; справа обозначена апсида, слѣва большая дверь. Куполъ крытъ сѣрой черепицей и завершенъ процвѣтщимъ крестомъ.

Сверху изъ сегмента ктиторовъ благословляетъ Богородица съ Младенцемъ.

ΓΡΙΓΟΡΙΟC CEBACTOC|KEΔYΛOC XY ΠAKYPIANOC|
OMEΓAC ΔOMECTIKOCKE KTH|TΩP: —
AΠACIC, MAΓICTPOC, |'OAΔEΛΦOC|TY KTHTO|POC;

Въ восточной аркѣ — „вторые ктиторы", Георгій и Гавріилъ. Два монаха стоятъ въ три-четверти другъ къ другу, поднимая молитвенно руки. Оба одного и того же типа: продолговатыя лица съ горбатыми носами, у одного бѣлая, у другого коричневая, длинныя и острыя бороды изъ трехъ плотныхъ, сходящихся къ концу прядей. Оба одѣты въ черные палліи, въ длинныя нижнія одежды (желто-коричневая и коричнево-красная) и въ мантіи (тѣ же цвѣта въ обратномъ порядкѣ).

ΓEΩPΓIOC ΓABPIHΛ
YΔEYΘEPI
KTITOPEC

Къ этой же группѣ изображеній относится Божья Матерь съ Младенцемъ въ люнетѣ надъ входомъ въ церковь и два архангела по сторонамъ входа. Очень вѣроятно, что подъ настоящимъ образомъ находится или находилась фреска, современная основной росписи, но сохранившееся изображеніе по стилю и техникѣ очень отлично отъ росписи 12 вѣка, совпадая съ живописью въ заложенныхъ аркахъ.

Богородица — типа Одигитріи, т. е. стоящей Богородицы, держитъ Младенца обѣими руками у лѣвой груди. Въ погрудномъ образѣ надвходнаго люнета этотъ типъ переданъ отчетливо. Младенецъ сидитъ на рукахъ матери высоко, у самого плеча, такъ что ясно чувствуется, что Богородица не сидитъ, а стоитъ. Она слегка наклоняетъ голову, сохраняя строгое и печальное выраженіе лица. Одна ея рука лежитъ подъ лѣвой ножкой Христа, другая продѣта подъ Его лѣвой ручкой. Младенецъ сидитъ прямо, согнувъ колѣни и благословляетъ, опустивъ лѣвую руку со свиткомъ. Никакихъ надписей, кромѣ обычныхъ монограммъ, нѣтъ. У Богоматери — широкое, плоское (не моделированное) лицо съ длиннымъ прямымъ носомъ (безъ обозначенія ноздрей) и ротъ, опущенный углами внизъ. Она въ тускло-лиловомъ мафоріи съ синими рефлексами и въ синемъ чепчикѣ съ коричневымъ

Digitized by Google

бортомъ. Христосъ — въ сѣровато-голубой и желто-коричневой одеждахъ.

Наконецъ, прилегающія ко всѣмъ этимъ изображеніямъ части арокъ, профиля и даже междуарочные столбы (на высоту 1-1½ метра) тоже покрыты новой штукатуркой и тоже расписаны, одновременно съ заполненіями арокъ. Профиля заняты орнаментами, части стѣнъ имитируютъ закрытую новой штукатуркой фресковую роспись. Орнаменты даютъ шесть комбинацій повторяющихся мотивовъ. Всѣ по бѣлому фону, черными и желтыми сухими побѣгами, иногда съ красными флеронами. Въ трехъ случаяхъ употребляется мотивъ составленія треугольниковъ.

Источникомъ датировки можетъ служить прежде всего образъ Царя Ивана Александра (1331-1371). Бачковскій монастырь въ 14 вѣкѣ находился въ Болгарскихъ рукахъ между 1344—1363 годами. Этимъ во всякомъ случаѣ устанавливается terminus post quem. Одно позднее извѣстіе конца 16 вѣка, дубровчанина Петра Лукарича, сообщаетъ, что „la qual chiesa fatta da uno Re di Hiveria fu accresciuta et bonificata di molte entrate d'Alessandro".[1]) Поэтому очень вѣроятно, что портретъ Ивана Александра (и всѣ остальныя изображенія въ заложенныхъ аркахъ, сдѣланныя одной манерой) былъ сооруженъ по случаю этихъ „расширеній и благодѣяній" Болгарскаго Царя, т. е. въ промежуткѣ между 1344 и 1363 г. г.

Стиль и техническая манера подтверждаютъ такое предположеніе.

Манера, въ которой выполнены эти фигуры, можетъ быть названа сухой и каллиграфичной (техника темпера), особенно сравнительно съ фресками 12 вѣка. И это, несмотря на большее употребленіе пестрыхъ, темныхъ цвѣтовъ. Особенно характерны лица. Овалы цѣликомъ желтые, на свѣтахъ кое-гдѣ нанесены бѣлыя „движки", черты лица и общій контуръ написаны ярко-коричневымъ, у Ивана Александра кромѣ того на щекахъ, на лбу, возлѣ ушей и глазъ — значительные розовые румянцы. Моделировки, однако, нѣтъ въ сущности никакой. Волосы и бороды совершенно схематичны, напоминая тонкое миніатюрное письмо: рядъ тончайшихъ, коричневыхъ, желтыхъ, красныхъ и бѣлыхъ полосочекъ нанизаны одна рядомъ съ другой длинными дугами или завиты въ мелкіе, круты завитки. Очень широкіе овалы лицъ дополняютъ сходство съ такими памятниками балканской стѣнописи 14 столѣтія, какъ

[1]) Luccari, Copioso ristretto degli annnali di Kausa In Venetia 1605. См. Й. Иванов ъ, op. cit., 214.

Digitized by Google

Земенская роспись, роспись Лѣскова,[1]) и недатированными — въ Лютибродѣ (близъ Врацы) и въ Месемврiи (ц. Ивана у моря), которые принадлежатъ несомнѣнно приблизительно тому же времени и сдѣланы въ той же манерѣ. Одежды Константина и Елены и Пакуряновъ съ характерной орнаментацiей: сѣткой, заполненной кринами (fleur de Lis) постоянно повторяется на ктиторскихъ и мученическихъ костюмахъ 14 вѣка (сравнить Земенъ, Тресковецъ и др.).

Наконецъ самая гамма тускловатыхъ цвѣтовъ съ преобладанiемъ кирпично-красныхъ, коричневыхъ и охренныхъ оттѣнковъ, включаетъ вторую роспись „Костницы“ въ ту же группу балканскихъ памятниковъ 14 столѣтiя (ср. болгарскiя росписи 14-15 ст. (Земенъ, Лютибродъ, Беренде и др.).

Une décoration murale byzantine au monastère de Batchkovo en Bulgarie. — Au cours d'un voyage d'études dans le Sud de la Bulgarie en été 1920, j'avais la joie de me trouver en face d'un de ces monuments très rares que représentent les décorations murales byzantines du 12e siècle. Ce sont ces fresques, couvrant du haut en bas tous les murs intérieurs d'une chapelle sépulcrale du monastère de Batchkovo (30 klm. au sud de Philippople), qui font le sujet du présent article.[2])

L'histoire du grand monastère de Batchkovo, près de Stanimaka, est suffisamment connue (v. p. 1 n. 2 de cet article). Son „typicon“, étudié et édité par le R. P. Petit dans Viz. Vrem., nous fournit les renseignements nécessaires sur la date de la fondation, sur le nom du fondateur, ainsi que sur le caractère de son organisation. Batchkovo a été construit vers 1083 par un Géorgien d'origine devenu grand fonctionnaire et général byzantin, Γριγόριος Παχουριάνος, „grande domestique“ et chef des armées de Byzance. Le monastère était destiné à des moines géorgiens et devait, selon l'idée du fondateur, servir de lieu de repos éternel pour son humble corps. Comme dans d'autres cas analogues, le monastère était, dans la pansée du pieux fondateur byzantin, un entourage somptueux pour son sépulcre.

Au cours des siècles toutes les cunstructions monumentales qui entouraient jadis la chapelle de Pakourien ont disparu. Mais la chapelle elle-même, purement byzantine, si non par ses formes archaïques, du moins par sa technique soigneuse et les procédés de la bâtisse, a survecu aux ravages des temps, — ilot byzantin dans un pays montagneux au centre des Balkans (fig. 1-2).

---

[1]) Ктиторъ Оливеръ; G. Millet, L'art serbe. Les églises, fig. 12.

[2]) Sur l'architecture de cette chapelle v. mon article: Les églises sépulcrales bulgares (Bull. de l'Institut archéol. bulgare I, 1923).

Digitized by Google

Les fresques sont reparties entre les deux étages de la construction, — la „chapelle" proprement dite et la „cripte", au-dessous de celle-ci (fig. 3).

La „chapelle" contient les sujets suivants:

Apside: La Vierge avec l'Enfant, flanquée de deux archanges (pl. V, 1); plus bas, — une rangée de bustes de Saints dans des cadres ronds ou carrés (avec imitations de clous et d'anneaux qui retiennent ces cadres au mur); au-dessous, — quatre Docteurs de l'Eglise (pl. I).

Murs du naos (la voûte du naos est détruite):

Mur Sud (ordre Or. — Occ.): Eucharistie (vin), Présentation, Baptême, Résurrection de Lazare (pl. IV, 2); au-dessous, — groupe de „ἅγιοι πάντες"; Saints anachorètes (pl. V, 2).

Mur Nord (même ordre): Eucharistie (pain), Les Femmes au Tombeau, Thrène (fig. 7), Entrée à Jerusalem; au-dessous, — second groupe de „ἅγιοι πάντες"; Saints anarguires, Saints moines.

Mur occidental: Dormition de la Vierge (pl. II); Saints moines.

Narthex: Mur oriental: Vision d'Ezéchiel (Pantocrator-Tetramorphe); niche au-dessus de la porte d'entrée: La Vierge avec l'Enfant; des deux cotés de la porte: S. Pierre et S. Paul et 2 anges (pl. VI).

Autres murs: figures de Saints, médaillons. Au centre du mur occidental un „S. Mandylion".

La *„Crypte"* contient les sujets suivants:

Apside: Déisis (pl. VII); au-dessous: rangée de médaillons encadrant des bustes de Saints.

Voûte: 20 figures de Prophètes.

Murs latéraux (env. d'un mètre de hauteur): divers Saints, en partie, des bustes dans des cadres rectangulaires.

Mur occidental: 2e Vision d'Ezéchiel (Champ des morts); au-dessous: Saints.

Narthex: Jugement Dernier (tous les murs, voûte), dont il manque la représentation de l'Enfer (l'enduit du mur Sud est tombé; pl. VIII, IX, XII).

Des ornamentations sont dispersées dans les arcs, sur les corniches, entre les scènes, au bas des murs (imitations d'une frise en marbre et de draperies suspendues).

Système de décoration.

I. Le contenu de la décoration murale peut être divisé en trois groupes:

a) Les Scènes Evangéliques avec la Dormition forment la série des „grandes Fêtes" qui autrefois était complétée par les sujets disparus de la voûte. Cette dernière, divisée par 3 arcs transversaux en 4 parties, ne pouvait comporter (en conservant les proportions des figures) que 8 scènes, correspondants aux 8 scènes des murs latéraux. En plus, une scène se trouvait audessus de la Dormition, sur le mur occidental. De ces

Digitized by Google

neuf sujets, nous en devinons 8, en nous basant sur des analogies du 11e et 12e siècle: l'Annonciation, la Nativité, la Transfiguration, la Cène, le Crucifiement, l'Anastasis, l'Ascension et la Pentecôte. La dernière place aurait pu être occupée par une scène complémentaire, comme la Visitation, la Descente de la croix, le Lavement des pieds, l'Incrédulité de Thomas ou la Trahison de Judas. Les sujets ne se suivaient en tous cas pas dans l'ordre historique. La série byzantine des grandes Fêtes, oposée aux cycles narratifs des monuments avant-iconoclastes ou postérieurs au 13e siècle, et d'autre part aux monuments orientaux el latins de tous temps, nous permet de rattacher notre monument, en ce qui concerne ces sujets, aux productions byzantines des 11e-12e siècles.

b) La majorité des sujets symboliques (Visions d'Ezéchiel, Jugement Dernier, Déisis) est en rapport avec le caractère funéraire de la chapelle. Tous les sujets symboliques de Batchkovo se retrouvent plusieurs fois sur les murs des églises, à partir du 11e siècle (exception faite pour la Vision du „Champ des morts"), et même aux emplacements où on les voit à Batchkovo (Jugement Dernier, — au narthex, Eucharistie — à l'autel). Ce n'est que le choix de l'apside pour la Déisis qui est moins fréquent, surtout à partir du 13e siècle. La tradition en ce cas là parait provenir de l'Orient chrétien (cf. les peintures murales des 10e-12e s. en Asie Mineure, en Italie du Sud et en Russie).

c) „Icones". Les figures isolées — surtout les deux images de la Vierge, les „ἅγιοι πάντες" et les portraits encadrés de médaillons ou de rectangles — ont tous un caractère d'„icones", plus ou moins prononcé. Parmi ces icones, les „ἅγιοι πάντες" sont trés rares et les bustes encadrés présentent un interêt particulier. Ces cadres, munis d'anneaux par lesquels passent des clous enfoncés dans le mur (cf. Žiča, en Serbie, 13e s.), donnent à ces représentations l'aspect de peintures de chevalet pendues au mur. D'autant plus, que la couleur du fond de chaque tableau diffère de celle du mur.

La rangée de ces tableaux se trouve immédiatement sous une corniche en stuc qui sépare le mure de la voûte. Une disposition analogue d'une série de médaillons à Santa Maria Antiqua de Rome (6e s.) permet de considérer les peintures de Batchkovo comme une réproduction très tardive du procédé de certaines décorations murales hellénistiques. En effet, les tombeaux décorés de peintures de cette dernière époque donnent des exemples de séries d'objets votifs (couronnes, vases, etc.), suspendus à de clous l'un à coté de l'autre au-dessous de la corniche supérieure du mur.[1]) Cette usage a été expliqué par le fait que l'unique poutre horizontale dans ce genre de constructions suivait la corniche du mur, et que, par conséquant, ce n'était que le long de cette poutre que l'on pouvait enfoncer les clous.

L'étonant naturalisme des représentations de Batchkovo invoque ces analogies. On se demande si notre monument, en qualité d'intermédiaire

[1]) Cf. M. Rostovtsev, Peintures antiques au Sud de la Russie pl. XXVI.

Digitized by Google

entre les décorations hellénistiques et S. Maria Antiqua, d'une part, et des peintures murales des 14e-16e siècles, de l'autre, n'expliquerait pas d'une façon plus exacte l'emplacement des rangées de médaillons dans ces monuments tardifs (inutile de rappeller que les peintures murales des 14e-16e siècles ont généralement une rangée de médaillons au-dessus de la zone des figures isolées, comme à Batchkovo).

Enfin, la Vierge du narthex, entourée de S. Pierre et de S. Paul, se rattache aux représentations analogues de la „Νεὰ βασιλικὴ" et de Kahrié-Djami à Constatinople et des mosaïques byzantines en Sicile.

II. Procédés décoratifs. Le système de la décoration est „architectonique," clair et monumental, par oposition aux monuments du 14e siècle, encombrés de détails, pleins de monuvement et peu soucieux de l'effet décoratif de l'ensemble. D'accord avec ce principe architectonique, les murs sont divisés en trois zones (de bas en haut): 1) bande étroite (env. 1 m.), imitant des plaques de marbre; 2) figures isolées debout = rangée de verticales massives; 3) grandes surfaces reservées à des sujets qui ont tous la même grandeur et le même aspect.

Cette division rappelle les décorations des 2e et 3e styles de Pompée: corniche horizontale; rangée de rectangles verticaux; surface reservée aux compositions en perspective.

Les peintures de Batchkovo suivent rigoureusement les lignes architecturales et ne sont pas atteintes du „horror vacui" des ensembles de l'époque postérieure au 13e siècle. Le système de Batchkovo est celui des décorations connues des 11e et 12e siècles.

Notes iconographiques.

I. Sujets symboliques.

a) Déisis. Le type du visage et le geste de la main bénissante (ramenée de coté) denoncent dans le Christ un Pantocrator (cf. coupoles de Kiev, mon. H. Lucas en Phocide, Daphni, Novgorod, Arta; l'apside de Monreale, etc.).

b) Le Jugement Dernier est divisé en plusieurs scènes, reparties sur quatre murs et une voûte (cf. au 12e s. S. Cyril de Kiev, Nereditsi, Vladimir, Staraia-Ladoga). Ces scènes sont: le Christ triomphant; la Vierge et S. Jean à ses cotés; 12 apôtres; ange „enroulant le ciel;" ange avec la trompette; le „Sein d'Abraham;" la Vierge au Paradis, le Bon Larron; un ange avec la balance; les „χόροι" des apôtres, des pères, des martyres et des saintes femmes; un groupe d'élus conduit par S. Paul et, enfin, la résurrection des morts.

Le J. D. de Batchkovo fait partie du groupe des monuments analogues du 12e siècle (Torcello; Kiev, S. Cyril; Nereditsi; St.-Ladoga; Vladimir, S. Démétrius), avec une certaine réduction de l'iconographie de quelques-uns d'entre eux (manquent: l'Hétimasie, Adam et Eve, le „χόρος" des prophêtes, la Descente aux Limbes, la Porte du Paradis, gardée par un chérubin, — sujets qui apparaissent quelquefois déjà au 12e siècle).

Digitized by Google

Le J. D. de Batchkovo diffère de ceux du 14e siècle par l'absence d'un certain nombre de motifs, comme p. ex.: des archanges entourant le Christ; du groupe de l'Hétimasie avec les instruments de Passion et Adam et Eve agenouillés; des frises de tortures; du groupe de l'ange et de Daniel; des quatre rois et des bêtes apocalyptiques; du Daniel au Paradis; des 4 vents, etc. Le „rouleau" du ciel est entre les mains d'un ange et ne sert pas de fond aux figures de la Déisis centrale, comme au 14e—17e siècles.

L'iconographie de chacun des sujets pris séparément se rattache aux monuments du 12e siècle, s'opposant plus ou moins nettement aux analogies postérieures. P. ex, la gloire du Christ en forme d'amande, d'un ton vert-clair (cf. les gloires rondes ou polygonales, blanches ou polychromes aux 14e—16e s.) et les deux mains bénissantes du Christ (cf. la pose du „Pantocrator" dans les monuments postérieurs au 12e siècle). L'ange enroulant le ciel est analogue dans les J. D. de Kiev, Torcello, Nereditsi, P. gr. 74 (v. plus haut la variante des 14e—16e s.). Toutes les scènes du Paradis ont un fond représentant des margerites sur un tapis de verdure. C'est une variante de l'image du „Jardin de Paradis." Cf. l'icone de S. Michel au Trésor de S. Marc de Venise; des margerites: Octateuque de la Laurentienne, Psautier de Basile II à Venise; mosaïques de Chios et de Torcello, etc.

L'absence des „Murs du Paradis" s'oppose à l'iconographie postérieure au 13e s. De même, — la représentation de la Résurrection des morts: la plus grande partie de la surface réservée au sujet est occupée par la „Mer" qui n'est surmontée que d'un petit ilot de „Terre" (cf. la „Mer" en forme de petit lac dans une vaste „Terre" montagneuse, aux 14e—16e siècles).

Ie Vision d'Ezéchiel (Ez. 37, 7—10: Champ des morts): le prophête, tenant rouleau dans sa main, s'avance de gauche à droite vers une colline sur laquelle 4 ou 5 figures, nues et maigres, se tiennent debout en lui tendant les bras. Des ossements et des cranes gîsent à leurs pieds. Cf. Par. syr. 341 et Par. gr. 139, quoique ces deux miniatures illustrent des versets un peu différents (37, 1—2) de ceux de la scène de Batchkovo (37, 7—10). Le remplacement des squelettes par des hommes ressuscités donne à la représentation un sens symbolique d'image de la „Résurrection des Morts." C'est cette idée, sans doute, qui amena le peintre à introduire ce sujet rare dans la décoration d'une crypte.

IIe Vision d'Ezéchiel. (Ez. 1—3 chap.). Le Christ, entouré d'une gloire qui est retenue par les 4 bêtes symboliques plane au-dessus d'un paysage montagneux, où se tiennent deux figures. Dans celle de droite (assise) on reconnaît le prophête lui-même; l'autre, à gauche (elle est mal conservée), pourraît être ou bien „l'ange de Dieu" (Ez. 2, 1; 3, 12—14, 24), ou bien une deuxième fois Ezéchiel qui „se leva a la voix de Dieu" (Ez. 2, 1; 3, 24), ou, enfin, un autre prophête [cf. Habacuc sur une icone (№ 2057 du Musée de Sofia, 15e s.) d'un sujet analogue].

La Vierge de l'apside (flanquée de deux archanges en habit d'apparat) appartient à la série des Madones assises, tenant devant elles sur

Digitized by Google

leurs genoux l'Enfant, représenté de face, comme elles-mêmes (cf. les nombreux monuments à partir de S. Apollinaire de Ravenna).

L'iconographie de l'Eucharistie, divisée en deux scènes (pain et vin) et représentant les apôtres en groupes compactes, remonte à la tradition de l'Evangile syrien de Rabbula. Ce type, très repandu dans les miniatures et les arts mineurs, est rare dans la peinture monumentale. L'absence des anges près de l'„autel" est un trait archaïque; la division en deux scènes séparées est plus rapprochée des prototypes anciens que la variante habituelle, où un „autel" réunit artificiellement les deux parties indépendantes (2 Christs). Cf. Ev. de Rossano et Ev. de Rabbula.

Sujets historiques.

Présentation: iconographie ordinaire; l'attention est seulement attirée sur la figure de Siméon, tenant sur ses bras l'Enfant Jesus. La pose du vieillard, ainsi que celle de Jesus reviennent dans quelques représentations de la Vierge avec l'Enfant. Exemples (avant le 14e s): Panaghia du Roussicon, 2 reliefs à Venise (S. Marc), mos. à S. Maria in Aracelli (Rome); mos. Monreale; mos. S. Maria Libera, près Aquilino (Italie du Sud); émail sur l'icone de Chochoul (Géorgie), etc. Le vieillard avec l'Enfant sont, au point de vue de l'iconographie, pareils à tous ces monuments byzantins des 12e—13e siècles. Un mouvement les distingue une peu: l'Enfant serre sa joue contre la joue du vieillard, — motif qui au 14e siècle sera le trait caractéristique des Madones „Oumilénie." On s'aperçoit que le poncif existait déjà à l'époque de Batchkovo.

Le Baptême contient quelques traits intéressants: 1) un Christ croissant les jambes et cachant le sexe d'un geste traditionnel. Cf. les monuments de tradition orientale, comme par exemple: pour le geste, — Ev. Rabbula et Etchmiadzin, fresque de Toqual, reliquaire du S. Sanctorum etc.; pour la position des pieds, — chaire de Maximien, Ev. Par. Copte 13, Ev. Gelat, Hortus Deliciarum, etc. — 2) Un niveau horizontal du fleuve entre deux rives séparées. Cette forme est surtout employée dans les monuments byzantins (Psautiers et autres). Exemples: Ps. Chludov, Petrop. gr. 265, Athos Pantocr. 61, Par. gr. 20 et Vat. Ménol., Vat. Urbin. 2, mos. Monreale, mos. S. Marc de Venise. etc. — 3) La cognée près de l'arbre rattache notre monument également aux productions byzantines. Exemples: Par. gr. 533, Par gr. 54, fresque de Pskov (Spaso-Mirojski mon.), mos. Hos. Luc de Phocide, de S. Marc de Venise, etc. — 4) Les trois anges qui apparaissent régulièrement à partir du 12e siècle sont presque un terminus post quem pour notre monument.

Résurrection de Lazare. Iconographie byzantine, à part quelques détails plus ou moins rares: 1) Lazare se tient devant une caverne à bords irréguliers. Cette forme s'oppose aux „aediculae" ou aux cavernes à bords taillés dans les monuments byzantins. Des analogies se retrouvent dans quelques monuments de l'art chrétien primitif (catacombe S. Ermète ad

Digitized by Google

clivum cucumeris; coupes à fonds dorés; une bague) et dans l'Ev. de Rossano. Le motif peut remonter aux origines syro-palestiniennes. 2) Le dessin (en brun) sur la chlamyde recouvrant les épaules de Lazare et fermée par une fibule se rattache (ainsi que la chlamyde elle-même) à des prototypes orientaux. Exemples: fresques d'Elmalé-Klissé et de Karanelk-Klissé en Cappadoce, etc. Cf. le dessin du suaire: statues gréco-egyptiennes du Zeus de Héliopolis, miniatures de l'Ev. Berol. qu. 66 (de provenance egyptienne), Ev. d'Etchmiadzin (coussin), fresque de Baouît (tissu), mos. de S. Démétrius de Salonique, etc. En somme la représentation de Lazare dans la caverne remonte à l'ancienne iconographie syro-egyptienne, quoique l'ensemble du poncif iconographique de la scène soit bizantin.

L'iconographie de l'Ensevelissement du Christ (fig. 7) est un intermédiaire entre les „processions" de l'ensevelissement (Ev. Brit. M. Harley 1810, Ev. Copte-Arabe Inst. orthodoxe № 1) et les scènes de „Thrène" au-dessus du sarcophage (sous la croix). Les analogies les plus rapprochées sont du 12e siècle: Ev. Palat. 5, Vat. 1156, Ev. Gelat., Ps. Mélisende. Comme notre scène, elles représentent: la procession arrétée, avec Marie assise sur un rocher et les apôtres à genoux, mais encore sans croix dans le fond et sans sarcophage. Les deux figures inclinées sur les pieds du Christ sont particulièrement caractéristiques de ce groupe de monuments (elles n'existent pas avant le 11e et après le 13e s.).

La Dormition de la Vierge appartient au type iconographique abrégé des plus anciens monuments byzantins (11e-12e s. Exemples: Daphni; Ev. Iviron № 1; Brit. M. Harley 1810, icones en reliefs, fresques de Pskov, Stoudénitsa, Gradats, Abu-Roche (Syrie), mosaïque de Martorana) qui s'oppose aux compositions developpées des 14e-16e siècles. Outre les deux figures principales, — du Christ et de la Vierge, — seuls les 12 apôtres et 4 saints (2 évangélistes; 2 saints évêques) sont représentés. Le Christ est au centre, il n'est pas entouré de gloire (cf. Martorana, icone en relief de Tolède); les poses des apôtres sont traditionnelles. Un d'eux seulement lève la tête vers le Christ (au-dessus de S. Paul). C'est sans doute S. Thomas, le seule qui — suivant la légende — ait vu l'ascension de l'âme de la Vierge. Les autres sont penchés vers le lit mortuaire, parce qu'ils ne remarquent pas le Christ venu pour chercher l'âme de la défunte (cf. les apôtres levant brusquement les têtes dans les scènes de l'Ascension du Christ). Ce détail n'est généralement pas observé. Un des deux saints sassistant à la mort de la Vierge doit être S. Dionysios l'Aréopagites. Déjà au 7e siècle un poête syrien lui accordait cette honneur. En ne mettant à coté de Dionysios qu'un seul saint, et en renonçant à la représentation des saintes femmes et des motifs architecturaux (reproduction de la „maison de la Vierge" à Jerusalem?), le peintre de Batchkovo a reproduit un des plus abrégés des poncifs byzantins des 11e-12e s. (cf. au 12e s. déjà les petites constructions au fond de la scène: Martorana, Harley 1810, Pskov, des femmes: Pskov, Martorana).

Il ne reste qu'à signaler une particularité de l'inconographie de la

Digitized by Google

Dormition: deux saints moines syriens; Jean Damascène et S. Kosmas de Faïoum (les auteurs des homélies en l'honneur de la Dormition de la Vierge) se tiennent des deux cotés de la scène. Ils occupent exactement les mêmes places que 2 prophètes entourant une miniature byzantine du Vat. gr. 1162 fol. 2 v. (Ascension). Les mêmes personnages reviennent dans beaucoup de Dormitions balcaniques (Bojana, 13e s.; Béréndé, 14-15e s.; Verria, 14e s.; Kalotino, 15e s.; Poganovo, 1500, etc). Batchkovo se place à la tête d'une longue série de monuments qui tous conservent le type oriental très prononcé des deux saints (visages, coiffures). Le motif donne une indication complémentaire sur la provenance syro-palestinienne de l'iconographie de la Dormition.

Figures isolées.

L'iconographie des figures isolées se distingue par des types de visages qui conservent le caractère portraitique (Pères d'Eglise, Martyres) des images des 9e-10e siècles. Les images des saints anachorètes présentent, autant que je sache, le plus ancien monument de l'iconographie bizarre qui les distinguera dorénavant. S. Paul de Thebaïde est un vieillard, vêtu d'une tounique de paille tressée; S. Macarios le Grand, vieillard aussi, est couvert de la tête aux pieds des longs poils gris qui dissimulent entièrement le corps. Seules, les poignées des mains sortent de la masse uniforme des poils.

Style.

Le style des fresques est caractérisé par les traits suivants: les scènes évangéliques sont d'une composition rigoureusement symmétrique; entourées d'un cadre trilobé, elles suivent ces lignes dans leurs contours extérieurs; on distingue partout une axe verticale et deux ailes qui convergent vers le centre de la scène; le mouvement, unique dans chaque scène, est lent mais très expressif à force d'être répété par tous les personnages de la scène. Ce mouvement bien équilibré détérmine un rythme harmonieux qui est une survivance de l'antiquité dans la peinture monumentale byzantine.

Abstraction complète des peintures: aucun essai de perspective, absence de détails naturalistes. La figure, dans ses proportions, ses poses, ses gestes et ses draperies dérive, malgré une certaine déformation, des prototypes antiques. Quelques visages (femmes et adolescents) rapellent également des modèles classiques. Mais une chématisation géométrique se fait sentir partout, elle ramène les formes organiques et réelles à un systhème de longues lignes droites et courbées. Le dessin de ces dernières est, d'ailleurs, en plein accord avec le rythme classique des peintures.

Les couleurs sont conventionnelles. La gamme en est assez pauvre. Elle est composée de nuances claires: blanc, bleu-clair, rose, jaune, vert-clair; les tons: bleu, brun, olive, rouge, framboise sont moins fréquents. Le corps est modelé à l'aide de pénombre olives; à part le corps, tout le reste est simplement rehaussé de blanc (sauf les taches en bleu, brun, fram-

Digitized by Google

boise, où l'ombre est indiquée par un trait foncé), ce qui donne à l'ensemble un aspect de faible relief.

*

L'ensemble des ces particularités de style rattache Batchkovo au groupe si connu des décorations byzantines de la 2e moitié du 11e et du 12e siècle (Daphni, Chios, Kiev, Sicile, Venise, Torcello, Pskov, Novgorod, égl. S. Antoine etc.) qui apparaissent comme la plus expressive des manifestations de la Renaissance constantinopolitaine des 9e-12e siècles (une manière propre à cette Renaissance n'apparaît en peinture monumentale qu'à la 2e moitié du 11e siècle).

Quelques détails précisent la date de notre monument. A savoir: 1) La sévérité presque géométrique des compositions les rapproche de Daphni et surtout des icones en pierre sculptée des 12e-13e siècles (Tolède, Vatopedi, Berlin, etc.). Cette composition recherchée n'apparaît pas encore à S. Luc. 2) Les poses et les gestes gracieux des figures et leurs proportions allongées (6 à 8 têtes) resemblent beaucoup aux fresques et aux mosaïques du 12e siècle, plus éloignées des productions du siècle précédant. Deux reliefs byzantins représentant la Vierge (Venise et Berlin) datés du 12e-13e siècles, par la longueur et la proportion des figures sveltes et étroites, par leurs épaules inclinées, par leurs pieds extrêmement petits, se rapprochent le plus de nos fresques. 3) La forme des têtes particulièrement étroites et allongées, des nez minces et longs, des bouches minuscules et le dessin des rides du front et des joues sont ceux des monuments du 12e siècle (Chapelle Palatine, Kiev, S. Sophie — fresques). 4) La système des draperies remonte à Daphni, mais apparaît à Batckkovo avec des modifications du 12e siècle (cf. Chap. Palatine, S. Sophie de Kiev — fresques, Par. gr. 755, icone sculptée de Berlin). 5) Quelquesfois (S. Paul au narthex, ange du Baptême) le bord du manteau forme une ligne onduleuse particulière, connue sous le nom de „queue d'hirondelle". Il n'y a que les monuments de la deuxième moitié du 12e s. qui font usage de cette forme curieuse (cf. les icones-reliefs de Berlin et de Venise). 6) Le modelé des visages à l'aide d'une nuance olive n'a été signalé dans les peintures monumentales qu'à partir de la fin du 11e siècle (surtout au 12e siècle).

L'ensemble de ces remarques concernant le style des fresques de Batchkovo permet de les attribuées à la 2e moitié du 12e siècle. Cette conclusion est confirmée par une inscription sur une des peintures du Jugement Dernier (sur le bord inférieur de la scène d'Abrahame au Paradis): ΔΕΗC(HC) ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ (ΤΟΥ ΘΕΟΥ) . . . Ρ(ΟΥ) ΝΕΟΦΗΤΟΥ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ.

Un heureux hasard donne à cette inscription l'importance d'un document historique. En effet, un „Mémorial" grec, conservé à la Bibliothèque du monastère et copié au 16e siècle sur un manuscrit plus ancien, nous présente la liste des fondateurs, des donateurs et des premiers moines de Batchkovo que l'on avait sans doute l'habitude de mentionner aux messes. Le prototype du Mémorial du 16e siècle paraît avoir été antérieur au

Digitized by Google

14e siècle et, par conséquant, devrait dater des premiers siècles (12e—13e) après la fondation du monastère. Par ce fait les renseignements qu'il nous donne prennent une réelle valeur historique. Or, la liste des „ἱερομονάχοι" ne compte qu'un seul „Νεόφιτος," inscrit cinquième dans la série. Si même sur le nombre des cinquante moines de Batchkovo, prévu par le „typicon" de Pakourien, il y avait à chaque moment donné rien qu'un seul „ἱερομονάχος", le cinquième dans l'ordre chronologique (à partir de 1083) ne se placerait pas plus tard que dans la deuxième moitié du 12e siècle. C'est à cette époque que les fresques décrites ont du être executées et signées.

Additions postérieures.

1. Un buste de S. Georges accompagné d'une inscription géorgienne (au narthex du 2e étage). Image votive représentée sur un enduit spécial, recouvrant celui du 12e s., mais au-dessous d'un troisième, appartenant au 14e siècle.

2. Peintures dans les arcades (fermées à cette occasion) des narthex des deux étages: a) Portrait d'Ivan Alexandre, tsar bulgare (1131—71). V. la reconstitution de l'inscription qui est fort mutilée, p. 56. — b) S. Jean le Théologue, patron du tsar. — c) S. Constantin et Ste Hélène. — d) Les fondateurs Grégoire Pakourien et son frère Aspasios. (Inscriptions, v. p. 57). Le premier d'entre eux porte le modèle de l'église. — e) Donateurs inconnus, — Georges et Gabriel, moines (inscriptions, v. p. 57).

A ce même groupe se rapporte la représentation de la Vierge avec l'Enfant au-dessus de la porte d'entrée. Le portrait d'Ivan Alexandre qui a été maître dans la région de Batchkovo entre 1344 et 1363 (?) donne le post quem pour la date de toutes ces représentations. Mais comme leure technique, leur style et leur coloris appartiennent à une des manières du 14e siècle (cf. mon. Marko et Lesnovo, en Macédoine; Zémen, en Bulgarie, etc.) il est infiniment probable que la dernière couche de peintures dans notre église à été executée entre 1344 et 1363, au temps du grand tsar dont le portrait est parmi ces tableaux.

A. Grabar.

Digitized by Google

Антични паметници изъ България

(пета статия)[1])

Отъ **Гаврилъ И. Кацаровъ**

Презъ октомври миналата година азъ имахъ възможность, заедно съ уредника на предисторическия отдѣлъ на Народния музей г. Р. Поповъ, да се запозная съ археологическитѣ сбирки въ Стара Загора и Казанлъкъ. Благодарение на любезностьта на г-на Ат. Кожухаровъ, председатель на археологическото дружество въ Ст. Загора, и на г-на П. Топузова, уредникъ на археологическата сбирка при ученолюбивата дружина „Искра“ въ Казанлъкъ, мога да дамъ тукъ описание на нѣкои отъ по-важнитѣ антични паметници въ тия две сбирки.

I.

1. Мряморна плоча съ пирамидална форма, горната часть отчупена, сжщо часть отъ лѣвия край, вис. 21 см., шир. доле 30 см., деб. 2·5 см. Върху долната рамка надписъ (вис. на буквитѣ 1—1·5 см.). Намерена въ лозята на Бойчо-бунаръ, $1^1/_2$ клм. северо-източно отъ Стара-Загора.

Отъ релиефа е запазена задната часть на коня, който тича въ дѣсно, предниятъ му кракъ е поставенъ върху пънообразенъ алтарь. Запазенъ е и дѣсниятъ кракъ на конника, който е билъ облѣченъ съ хламида и съ дѣсната си вдигната нагоре ржка е държалъ сърна, предната часть отъ която се вижда. Подъ коня две кучета едно срещу друго, съ вдигнати нагоре глави, преднитѣ имъ крака поставени върху повалена делва, отъ която тече вода.[2]) Обр. 14.

Надписътъ се чете:

Αὐλούζενις Δεοσπούρεος
εὐχαριστήριον

Дарителтъ носи тракийско име, което често се срѣща; ср. напр. Deos-por, Dizipor: Tomaschek, II 2, 31 сл.; за елемента πόρις, който се явява тука въ форма πουρις, ср. Томашекъ, II 2, 21.[3])

---

[1]) Ср. Изв. на Бълг. археол друж. II 175; III 180; V 1; VII 1.

[2]) Знакътъ, който се вижда върху дѣсната рамка предъ крака на коня, се дължи на отчупването на плочата, както ме увѣри и г-нъ Ат. Кожухаровъ, който повторно е прегледалъ тоя паметникъ.

[3]) За прехода на ο въ ου в. Kretschmer, Einleitung in die Gesch. der griech. Spr. 223.

Digitized by Google

2. Мраморна плоча съ пирамидална форма, горе закржглена, вис. 18·5 см., шир. доле 15 см., горе 12·5 см., деб. 2·5 см. Неизвестно мѣстонахождение.

Конникътъ е представенъ въ ходъ къмъ дѣсно; лицето напредъ, съ кждрава коса; конникътъ е облѣченъ съ хитонъ и хламида, която се развѣва назадъ; дѣсницата му, която може би държи патера, е опрѣна до шията на коня.

3. Откжслекъ отъ релиефна плоча на тракийския конникъ, кржгла форма, диам. 19 см., деб. ок. 2·5 см. Мѣстонахождение неизвестно.

Обр. 14. — Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ Стара-Загора.

Релиефътъ е доста заличенъ; възможно е, че подробноститѣ сж били нарисувани съ боя.[1]) Конникътъ въ дѣсно, облѣченъ съ хитонъ и развѣна назадъ хламида; дѣсницата му е опрѣна до шията на коня, чиито крака сж счупени. Предъ коня се вижда неясна глава, вѣроятно на женска фигура, която е изгубена. Заслужава внимание кржглата форма на релиефа, която рѣдко се срѣща между тракийскитѣ оброчни релиефи.

4. Четвъртита мраморна плоча, горе закржглена, вис. 10 см., шир. доле 11·5, горе 9·5 см., деб. ок. 2 см. Мѣстонахождение неизвестно.

Релиефътъ представя конникъ въ бавенъ ходъ къмъ дѣсно, облѣченъ въ хламида — хитонъ не личи; — дѣсницата му е допрѣна до шията на коня. Предъ него женска фигура, обърната напредъ, облѣчена съ двойно препасанъ хитонъ.

5. Четвъртита мраморна плоча, горе закржглена, вис. 11·5 см., шир. доле 11 см., горе 9 см., деб. ок. 2 см. Точно мѣстонахождение неизвестно.

Представенъ е сжщиятъ типъ на конника; хламидата, която се развѣва назадъ, едва личи; изглежда, че дѣсницата на конника е вдигната надъ главата на коня. Предъ конника — права женска фигура.

[1]) Ср. по тоя въпросъ G. Seure, Musée de Belgrade, Reliefs votifs; Rev. ét. anc. 1923—24, стр. 18 сл. Сжщата статия на Seure е отпечатана и въ „*Старинар*“ за 1922 г.

Digitized by Google

Образитѣ сѫ изработени повече въ контури; навѣрно трѣбвало да бѫдатъ допълнени съ рисунка.

6. Мряморна плочка, вис. 10·5 см., шир. доле 7 см., горе 5·5 см.; деб. ок. 2·5 см. Мѣстонахождение неизвестно.

Представенъ е конникъ въ ходъ къмъ дѣсно; облѣклото му не личи; дѣсницата му е опрѣна до шията на коня. Образътъ е доста заличенъ.

7. Четвъртита мряморна плоча, горе закржглена, вис. 15 см., шир. доле 13 см., горе 10 см., деб. ок. 2 см. Подарена на музея отъ митрополита Методий и произлиза, може би, отъ аязмото въ Стара-Загора.

Конникътъ, обърнатъ напредъ, крачи въ дѣсно: на главата има гѫста коса (или шапка?), облѣченъ съ хитонъ и развѣна назадъ хламида; дѣсницата, която вѣроятно държи патера, е опрѣна до шията на коня. Предъ коня стои права забулена жена, обърната напредъ, облѣчена съ дълга дреха; лицето е съвсемъ неразчленено и трѣбва да приемемъ, че е било допълнено съ рисунка.

8. Четвъртита мряморна плоча, горе закржглена, вис. 23 см., шир. доле 24, горе 21 см., деб. ок. 2 см. Намерена въ Бургашко.

Релиефътъ представя галопиращъ къмъ дѣсно конникъ, обърнатъ напредъ, облѣченъ съ тѣсенъ хитонъ и развѣна назадъ хламида. Лицето му е позаличено; съ вдигнатата си нагоре дѣсница замахва да хвърли кѫсо копие. Подъ коня тича куче въ дѣсно, сѫщо и предъ коня тича друго куче, което обръща глава къмъ конника. Дѣсниятъ преденъ кракъ на коня като че ли е поставенъ върху малъкъ жертвеникъ. Предъ коня се виждатъ две облѣчени женски фигури, които много слабо личатъ. Задъ коня стои права облѣчена мѫжка фигура, обърната напредъ, която държи опашката на коня.

9. Четвъртита мряморна плоча, горе закржглена, вис. 20·5 см., шир. 18 см., деб. 2·5 см., въ горния лѣвъ край малко отчупена. Намерена въ с. Смавлие (Руманя, Новозагорско).

Конникътъ е представенъ въ бѣгъ къмъ дѣсно; облѣклото му не личи; дѣсницата му е вдигната нагоре, но ржката е заличена, та не може да се каже, дали е държала копие. Предъ коня слабо личи четиристраненъ жертвеникъ, задъ който се издига дърво (неразчленено).

10. Мряморна статуйка на конникъ, вис. 20 см., шир. 23 см., деб. ок. 6·5 см. Намерена въ с. Меричлери (Чирпанско).

Digitized by Google

Конникътъ въ дѣсно, облѣченъ въ диплестъ хитонъ и хламида, която се развѣва назадъ; главата му е отчупена, сжщо и дѣсната ржка, която е била вдигната нагоре. Краката и главата на коня сжщо липсуватъ. Задната страна на статуйката сжщо е обработена, макаръ погрубо, отколкото предната; лѣвата ржка на конника е опрѣна до шията на коня.

11. Мряморна статуйка на конникъ, вис. 17 см., шир. 28·5 см., деб. 8·5 см.; задната страна не обработена. Намерена въ Новозагорско.

Отъ статуйката е запазено туловището на коня и дѣсниятъ кракъ на конника; съ ржката си той държи увиснала надолу сърна, чиято глава е изгубена.

Тракийски конници отъ тоя типъ (единъ видъ ажурни високи релиефи) се срѣщатъ у насъ по-рѣдко.[1]) Тѣ представятъ умалени образци на голѣми статуи, каквато е напр. известниятъ конникъ отъ Караагачъ.[2])

Обр. 15. — Оброчна плоча на Херкулеса отъ Стара-Загора.

12. Мряморна плочка, вис. 11 см., шир. 8.5 см., деб. 2·5 см., съ релиефъ на орелъ съ разперени крила, изправенъ напредъ, главата му обърната въ лѣво. Намерена въ с. Черково (Старозагорска околия).[3])

13. Долна часть на четвъртита плоча отъ варовникъ, вис. 43 см., шир. 56·5 см., деб. 16·5 см., намерена при старата църква Св. Никола въ Стара-Загора. Обр. 15.

Високиятъ релиефъ представя Херакла, правъ, обърнатъ напредъ, дѣсниятъ му кракъ е облекченъ. Запазени сж краката му; съ дѣсницата си той се е опиралъ върху кривака си, който е запазенъ; подъ него се вижда главата на глигана. Въ дѣсно отъ Херакла се вижда долната часть отъ тѣлото на Цербера. Въ лѣво отъ лѣвото колѣно на Херакла се вижда часть отъ лъвската кожа, която е висѣла на лѣвата му ржка.

[1]) Добруски, Арх. Изв. на Нар. Музей, стр. 118, 119, 121.
[2]) Мсб. XVIII 808, бр. 30. Ср. Seure Rev. ét. anc. 1923—1924, стр. 66.
[3]) Спомената въ Изв. на Бълг. археол. инст. I 248.

Digitized by Google

14. Откжслекъ отъ глиненъ кржгъ, счупенъ на четири части; диам. 20·2 см., деб. ок. 2 см. Намеренъ въ лозята при старото селище „Ново село", 2·5 клм. северо-източно отъ Стара-Загора. Обр. 16. Въ външната периферия на кржга е издълбанъ въ негативъ надписъ (вис. на буквитѣ 2—2·5 см.), предъ който е изобразенъ орнаментъ въ форма на разклонено дърво и кръстъ; надписътъ се чете: Κύριε β[οήθει]. Значението на надписа около центъра на кржга остава неясно.

Обр. 16. — Глиненъ кржгъ съ надписъ отъ Стара-Загора.

15. Устие отъ глинена амфора, съ дръжки, които сж отчупени, вис. 17 см., диам. горе 10 см. На едната страна е вдълбанъ надписъ (вис. на буквитѣ 7 мм.), Намерено въ лозята западно отъ Стара-Загора, дето се откриватъ и римски гробове, както ми съобщава г-нъ Ат. Кожухаровъ. Обр. 17.

Θεῶνι

Ὄνι [ρω]

Обр. 17. — Печатъ отъ глинена амфора отъ Ст. Загора.

16. Мряморна глава на мжжъ, вис. 27 см., височина на лицето 21 см., широчина 16 см., лѣвата ноздра отчупена. Намерена при източния край на старата крепостна стена на Стара-Загора. Доста изразителенъ портретенъ образъ, вѣроятно отъ III в. сл. Хр. Обр. 18.

Обр 18. — Мряморна портретна глава отъ Стара-Загора.

17. Плоча отъ варовникъ, отпредъ само грубо огладена, отгоре, въ дѣсно и отдоле отчупена; вис. 0·37 м., шир. 0·27 м., деб. ок. 0·10 м. Надписътъ е грубъ и лошо издѣланъ; нѣкои отъ буквитѣ сж заличени; вис. на буквитѣ 2 — 2·5 см. Намерена въ с. Оризово (Чирпанско). Обр. 19.

Digitized by Google

Надписътъ се чете:

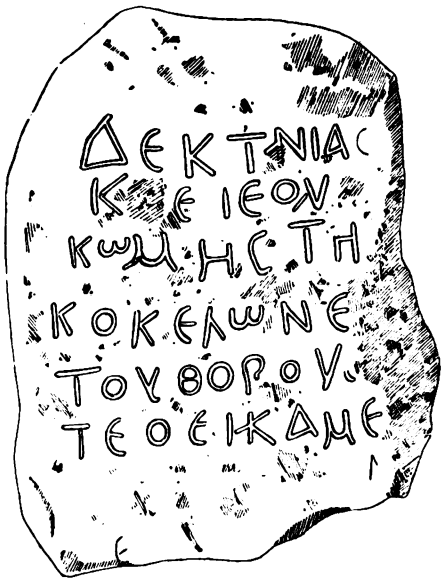

Обр. 19. — Гръцки пограниченъ надписъ отъ Оризово, Чирпанско.

. . . . . .

Δεκτηνίας

Κοθιεου?

κώμης τῆ[ς]

Κοκελωνέ[ων]

5. τοὺς ὅρους

τεθ(ε)ήκαμεν

Четенето на втория редъ на надписа остава съмнително. Въ шестия редъ каменодѣлецътъ по погрѣшка е писалъ буква ε, следъ което добавилъ и буквата η.

Тая плоча представя пограниченъ стълбъ, който е билъ поставенъ да означава границитѣ на селото Κοκελωνεῖς. Това име, което ту ка срѣщаме за пръвъ пѫть, е вѣроятно тракийско. Ако тоя надписъ е намеренъ на старото си мѣсто, то и мѣстоположението на това тракийско село се опредѣля приблизително.

18. Четвъртита мряморна плоча, счупена на три кѫса; вис. 30·5 см., шир. 67 см., деб. 3·5 см. Височина на буквитѣ: 2-3 см. Намерена въ конюшнята при кѫщата на покойния митрополитъ Методий Кусевъ до църквата Св. Димитъръ въ Ст. Загора.

Въ начало на надписа кръстъ, подъ надписа сѫщо кръстъ, отъ който израстватъ две спирали. Обр. 20.

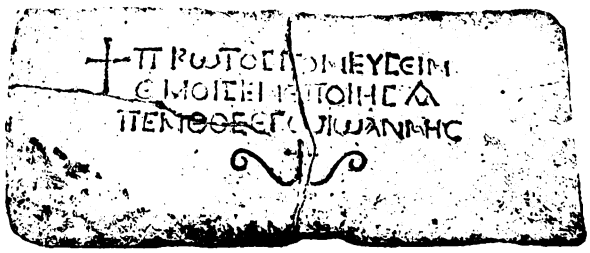

Обр. 20. — Гръцки надписъ отъ Стара-Загора.

Πρῶτος γονεῦσειν

ἐμοῖς ἐνεποίησα

πένθος ἐγὼ Ιωάννης

19. Фрагментъ отъ мряморна плоча, вис. 22·5 см., шир. 25·5 см., деб. 5 см. Вис. на буквитѣ на надписа 2·5—3·5 см. Намерена въ „могилскитѣ гробища" въ северо-източната часть на града Стара-Загора.

Digitized by Google

Надписътъ, въ началото на който се вижда кръстъ, се чете (обр. 21)

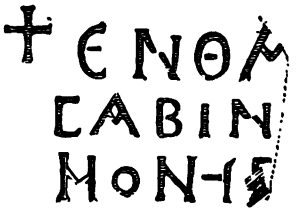

Обр. 21. — Старохристиянски надписъ отъ Стара-Загора.

ἔνθα [κατακεῖται
Σαβίν[η . . . .
μονῆ[ς . . . . .

II.

Въ археологическата сбирка на Казанлъшката ученолюбива дружина „Искра“ се пазятъ нѣколко статуйки, релиефи и откѫслеци отъ подобни, които представятъ тракийския конникъ — херой. Както ни съобщи г-нъ Топузовъ, последнитѣ произхождатъ отъ светилището на хероя, което се намира при с. Виденъ (Карагитлии), около 2 часа западно отъ Казанлъкъ, не далечъ отъ р. Тунджа. Наблизо се намиратъ и Карагитлийскитѣ бани (Павелъ баня), а ок. 2½ км. източно отъ Виденъ се намира и крепость.[1]) Тука даваме описание на тия паметници.

1. Откѫслекъ отъ мряморна плоча, счупенъ на три части, вис. 32 см., шир. 33 см., деб. ок. 5 см. Задната часть и краката на коня сѫ изгубени, сѫщо и ходилото на конника. Конникътъ, който галопира въ дѣсно, е съ гѫста кѫдрава коса, облѣченъ съ диплеста дреха, а на краката си е ималъ високи обуща (чизми), горната часть на които личи върху дѣсното му бедро; съ вдигнатата си дѣсница държи кѫсо копие; въ лѣвата си ржка той държи лира, която се вижда задъ главата на коня. Коньтъ е представенъ съ вчесана грива, която на темето е снабдена съ нѣкакво украшение;[2]) вижда се ясно и поводътъ на коня. Върху горната рамка на релиефа се чете надписъ, поставенъ между два бръшлянови листа (вис. на буквитѣ 1·5—2 см.): Ἀγαθῇ Τύχῃ. Обр. 22.

2. Четвъртита мряморна плоча, горе закржглена, вис. 15·5 см., шир. долe 14 см., деб. ок. 2 см. Релиефътъ е лишенъ отъ подробности; възможно е, че е билъ предназначенъ да бѫде нарисуванъ. Конникътъ крачи къмъ дѣсно, облѣченъ съ хитонъ и хламида; ржката му е допрѣна до шията на коня; предъ коня се виждатъ неясно следи отъ жертвеникъ (или дърво?).

3. Четвъртита мряморна плоча, горе закржглена, вис. 21·5 см., шир. 20·5 см., деб. ок. 2·5 см.

---

[1]) Съобщение на г-нъ Кожухаровъ.

[2]) За подобно украшение на главата, което се явява въ разнообразна форма, ср. Seure, Rev. ét. anc. 1923/24, стр. 51.

Digitized by Google

Обр. 22. — Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ с. Виденъ.

Релиефътъ представя конникъ въ галопъ къмъ дѣсно; лицето му е доста заличено; облѣченъ съ хитонъ и развѣна назадъ хламида; съ вдигнатата си нагоре дѣсница замахва да хвърли копие. Дѣсниятъ кракъ на коня е поставенъ върху грубъ жертвеникъ. Подъ коня тича куче; предъ главата на коня се виждатъ следи отъ дърво. Върху рамката на релиефа неясенъ надписъ (вис. на буквитѣ 2 см.): ЕРА. . . . . Обр. 23.

4. Откѫслекъ отъ мряморенъ релиефъ, счупенъ на две: вис. 7 см., шир. 23 см., деб. 5 см. Отъ релиефа, който е билъ високъ, е запазенъ само лѣвиятъ кракъ на кучето, което е тичало въ дѣсно, и ходилото на дѣсния; предъ кучето се виждатъ и ходилата на животно (вѣроятно глиганъ). Върху рамката на релиефа надписъ (вис. на буквитѣ 12 м. м.):

ΑΥΛΟΥΚΕΝΘΟΣ ΤΑΡΣΟΥΣ

5. Откѫслекъ отъ мраморна плоча, вис. 17 см., шир. 12 см., деб. ок. 3·5 см. Запазенъ е конникъ, обърнатъ напредъ, яздещъ въ лѣво, облѣченъ въ хитонъ и хламида, която се спуща безъ дипли на гърба му; лицето му е заличено, а на главата носи гугла (?); дѣсницата му е вдигната нагоре и държи копие. Съ лѣвата си рѫка подпира муцуната на коня, който

Обр. 23. — Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ с. Виденъ.

Digitized by Google

е обърналъ главата си къмъ дѣсно; заднитѣ крака на коня сж отчупени. Обр. 24.

Върху тая плоча е билъ представенъ и други конникъ въ дѣсно, отъ развѣната хламида на когото се вижда една часть задъ описания вече конникъ. Подобни типове на конници се срѣщатъ у насъ твърде рѣдко; познати ни сж три релиефа: отъ Диникли, Глава Панега и Габаре.[1])

Обр. 24. — Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ с. Виденъ.

Обр. 25. — Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ с. Виденъ.

6. Откжслекъ отъ мряморна плоча, вис. 14 см., шир. 7 см., деб. 3 см. Запазена часть отъ туловището на коня и половината отъ тѣлото на конника, който язди къмъ дѣсно; съ дѣсницата си той държи опрѣно до кълката си копие;[2]) задниятъ край на копието е свързанъ съ нѣкакъвъ продълговатъ предметъ, обхванатъ на края отъ пръститѣ на ржка. Понеже тукъ релиефътъ е пречупенъ, тълкуването на тоя предметъ остава неясно; въ всѣки случай тука имаме нѣкакъвъ новъ типъ на тракийския конникъ. Обр. 25.

7. Откжслекъ отъ мряморна плоча, счупенъ на две; вис. 14 см.,

[1]) Ср. G. Kazarow, Pauly-Wissowa-Kroll, Realenc. III Suppl. стр. 1143.

[2]) Сравни релиефа на конника отъ Карамусалъ, който сжщо държи съ дѣсницата си опрѣно до тѣлото си копие; Изв. Бълг. археол. друж. V стр. 12, обр. 8 б.

Digitized by Google

шир. 23 см., деб. 3·5 см. Запазена е отчасти долната часть на релиефа: въ лѣво глава и преднитѣ крака на куче, следъ това преднитѣ крака на сърна (?); по-нататъкъ говедо клекнало на заднитѣ си крака, нападнато отъ лъвъ. Върху рамката грубо издѣланъ надписъ (вис. на буквитѣ ок. 1·5 см.), вториятъ редъ на който не може да се прочете. Обр. 26.

[Μουκα]ζένις Ἐπτηκέν[θου]

. . . . . .

8. Откѫслекъ отъ мряморна плоча, вис. 7·5 см., шир. 7 см., деб. 2·5 см. Запазени сѫ само двата предни крака на коня, както е тичалъ къмъ дѣсно.

Обр. 26. — Оброчна плочка на тракийския конникъ отъ с. Виденъ.

9. Откѫслекъ отъ мряморенъ релиефъ, вис. 6 см., шир. 10 см., деб. 2 см.; запазена дѣсната ржка на конника съ копието.

10. Откѫслекъ отъ плоча, вис. 11 см., шир. 13·5 см., деб. 3 см. Отъ релиефа е запазена задната часть на коня, кракътъ и часть отъ ржката на конника, сѫщо и часть отъ хламидата му, която се развѣва назадъ.

11. Откѫслекъ отъ плоча, вис. 10 см., шир. 11 см.; запазена е само главата на коня.

12. Откѫслекъ отъ мряморна плоча, вис. и шир. 10 см. Отъ релиефа е запазена хламидата на конника и дѣсната му ржка съ копието. Отъ другъ единъ релиефъ е запазена главата на конника съ кѫдрава коса и главата на коня.

13. Откѫслекъ отъ плоча, вис. 14 см., шир. 13 см., деб. ок. 2·5 см. Запазена задната часть на коня и кракътъ на конника.

14. Откѫслекъ отъ релиефъ, вис. 9 см., шир. 6 см., деб. 2 см. Върху рамката на релиефа е запазена дѣсната ржка на конника, която замахва да хвърли копие; сѫщо и хламидата му.

15. Два малки откѫслека; въ единия е запазенъ предниятъ кракъ на коня и часть отъ дърво, около което се вие змия; въ другия —

Digitized by Google

часть отъ тѣлото и краката на фигура, която държи опашката на коня (по аналогия на други подобни релиефи).

16. Мраморна статуйка на тракийския конникъ, вис. 32 см., шир. 39 см., деб. ок. 5·5 см. Конникътъ язди къмъ дѣсно, главата му е загубена; той е облѣченъ въ хитонъ и хламида и съ дѣсницата си държи увиснала надолу сърна, чиято глава тоже е отчупена. Гривата на коня е свита на темето му въ форма на перчимъ. Задъ главата на коня се вижда щитътъ на конника. Задната страна на статуйката е обработена само въ контури.

17. Откѫслекъ отъ плоска статуйка на конника, вис. 11 см., шир. 20 см. Запазенъ е лъвътъ, който е захапалъ муцуната на еленъ (изгубенъ).

18. Откѫслекъ отъ плоска мраморна статуйка на конникъ; вис. 17 см., шир. 11 см., деб. 3·5 см. Запазена предната часть на коня; до шията му е опрѣна ржката на конника, която може би държи патера.

19. Откѫслекъ отъ статуйка, вис. 17 см., шир. 19 см., деб. 8 см. Запазена задната часть на коня и часть отъ опашката безъ краката.

Обр. 27. — Фрагментъ отъ релиефъ съ Аполона и Дафне отъ с. Виденъ.

20. Отъ сѫщото светилище произхождатъ и три мраморни фрагмента отъ релиефи, които сѫ изобразявали Аполона и Дафне:

а) Откѫслекъ, вис. 13 см., шир. 8 см., деб. 2·5 см. Дафне облѣчена, съ вдигната нагоре дѣсница, която завършва съ вейка; надъ нея се вижда часть отъ лирата на Аполона.

б) Откѫслекъ, вис. 10 см., шир. 6·5 см., деб. 2 см. Запазена горната часть на облѣчена фигура (Дафне) съ кѫдрава коса; ржцетѣ ѝ сѫ вдигнати нагоре; дѣсната е загубена, а лѣвата слабо личи. Обр. 27.

в) Откѫслекъ, вис. 20 см.; шир. 14 см., деб. ок. 3 см. Запазенъ бюстътъ на Дафне съ протегнати нагоре ржце, които свършватъ съ вейки, и съ спуснати върху раменетѣ коси. Отгоре се вижда долната часть отъ лирата на Аполона, който е билъ изобразенъ до Дафне.

21. Въ сѫщата археологическа сбирка се пази и една варовникова колона, намѣрена въ с. Крънъ, вис. 68 см., диам. 25 см., която съдържа посвещение на Аполона; вис. на буквитѣ на надписа 3—4 см.

Digitized by Google

Надписътъ се чете:

ΑΠΟΛ II	Ἀπόλ[λωνι
ΠΑΤΡΩΩ ΔΟΡΤΑ	Πατρῴω Δορτα-
ΖΗΝΩ ΜΑΥΡ ϛ	ζηνῶ Μ(άρκος) Αὐρ(ήλιος)
ΒΕΙΒΙΑΝΟϹ	Βειβιανός
ΙΠΠΕΥϹ ΡΩΜΑΙΩΝ	ἱππεὺς Ρωμαίων
ΚΕΜΑΥΡΜΟΥΚΙΑΝΟϹ	κε Μ(άρκος) Αὐρ(ήλιος) Μουκιανός
ΟΙ ΡΟΥϹΤΙΙ ΟΥ	οἱ Ῥουστι[κ]οῦ
ΦΙΛΑΔΕΔΦ Ι	φιλάδελφ[ο]ι
ΧΑΡΙϹΤΗΡΙΟΝ	χαριστήριον.

Надписътъ, съ хубаво издълбани букви, съдържа доста лигатури; така въ втория редъ въ думата πατρώω буквитѣ Ρ, ω и ω сж лигирани. Въ третия редъ буква Η е лигирана съ Ν, а ω съ Μ; въ петия редъ въ думата ἱππεύς Π е лигирано съ Ε; въ думата Ῥωμαίων, първото ω е лигирано съ Μ, а второто — съ Ν. Въ деветия редъ буква Η е лигирана съ Ρ.

Надписътъ съдържа посвещение на Аполона отъ братята М. Аврелия Бебиана, римски конникъ, и М. Аврелия Мукиана, синове на Рустика, които се наричатъ братолюбиви (φελάδελφοι). Аполонъ носи мѣстенъ прѣкоръ Δορταζηνός, който се срѣща тука за пръвъ пжть; името е тракийско, както ни учатъ мѣстнитѣ имена: Δορτιχόν при устието на Тимокъ и Δέρταλλος въ Родопитѣ.[1])

Обр. 28. — Римски надгробенъ надписъ отъ Разградъ.

Аполонъ носи въ нашия надписъ сжщо прѣкора πατρῶος (бащински), който се срѣща и въ други надписи отъ Тракия; така напр. въ надписа отъ Чепърлинци (Царибродско) четемъ посвещение: Διὶ πατρῴῳ;[2]) отъ Св. Кириливо произхожда една колона съ надпись πατρῴῳ θεῷ, може би посвещение на тракийския конникъ.[3])

Накрай нека споменемъ и единъ паметникъ, който напослѣдъкъ билъ намѣренъ зазиданъ въ една кжща въ Разградъ и сега запазенъ въ

[1]) Tomaschek, Thraker, II 2, 71 и 73; Patsch у Pauly-Wissowa, Realenc. V 1576.

[2]) Kalinka, Ant. Denk. Bulgar. № 138.

[3]) Seure, Rev. arch. 1911, II 445.

Digitized by Google

Разградския мѣстенъ музей. Плоча отъ варовникъ, вис. 39 см.. шир. 44 см.; височина на буквитѣ въ 1 редъ: 7·5 см., 2-и р.: 7 см., 3-и редъ: 5—6 см., 4-и редъ: 5·5 см. Тука даваме факсимиле споредъ отпечатъкъ, който ни изпрати Г. Ан. Явашевъ. Обр. 28. Надписътъ се чете:

D(is) M(anibus)
G(aius I(ulius) Maximu[s]
eq(ues) coh(ortis) II Luc(ensium)
singul(aris) vixit
a(nnis) . . . .

Antike Denkmäler aus Bulgarien (5. Aufsatz).[1]) — Im ersten Teile sienes Aufsatzes (S 69—75) veröffentlicht der Verfasser einige antike Denkmäler, die in den letzten Jahren in Bulgarien gefunden worden sind: 1. Marmorrelief des thrarkischen Reiters, H. 0,21 m., Br. 0,30 m., D. 0,025 m., gefunden bei Stara-Zagora (Augusta Traiana); Abb. 14. — 2·7: Reliefs des thrakischen Reiters ohne Inschriften, vom gewöhnlichen Typus; der genaue Fundort ist unbekannt: es scheint, dass diese Reliefs aus einem Heiligtum des thrakischen Reiters in der Umgebung von Stara-Zagora stammen. — 8. Aehnliches Relief aus der Umgebung von Bourgas. — 9. Aehnliches Relief aus Smavlie, Regierungsbez. Nova-Zagora. — 10. Bruchstück einer Marmorstatuette des thrakischen Reiters aus Meritschleri, Regierungsbez. Tschirpan. — 11. Bruchstück einer Marmorstatuette des thrakischen Reiters aus der Umgebung von Nova-Zagora. — 12. Marmorrelief eines Adlers aus Tscherkovo, Regierungsbez. Stara-Zagora; H. 0,11 m. — 13. Bruchstück eines Marmorreliefs des Harakles aus Stara-Zagora; H. 0,43 m., Br. 0,565 m., D. 0 165 m.; Abb. 15. — 14. Bruchstück einer Tonscheibe mit Inschrift, gefunden nord-östlich von Stara-Zagora; Durchm. 0,202 m., D. 0,02 m.; Abb. 16. — 15. Stempel einer Amphora, gefunden westlich von Stara-Zagora; Abb. 17 — 16. Marmorkopf eines Römers, gefunden an der östlichen Seite der antiken Festungsmauer von Stara-Zagora; H. 0,21 m.; Abb. 18. — 17. Inschriftplatte aus Kalkstein, gefunden in Orisovo, Regierungsbez. Tschirpan; H. 0,37 m., Br. 0,27 m., D. ca. 0,10 m.; Abb. 19. — 18. Inschriftplatte aus Marmor, gefunden in Stara-Zagora; H. 0,305 m., Br. 0,67 m., D. 0,035 m.; Abb. 20. — 19. Bruchstück einer Inschriftplatte aus Marmor; H. 0,225 m., Br. 0,255 m., D. 0,05 m.; Abb. 21. — Die unter №№ 1—19 aufgezählten Denkmäler befinden sich jetzt im Museum von Stara-Zagora.

Im zweiten Teile seines Aufsatzes (S. 75 ff.) beschreibt der Verfasser verschiedene Bruchstücke von marmornen Weihreliefs, die aus einem Heiligtum des thrakischen Reiters beim Dorfe Widen, 2 Stunden westlich von Kazan-

[1]) Vgl. Bull. de la Soc. archéol. bulg. II 175 ff.; III 180 ff.; V 1 ff.; VII 1 ff.

Digitized by Google

lak, stammen. Darunter sind hervorzuheben: № 1, Abb. 22; H. 0,32 m., Br. 0,33 m., D. 0,05 m. — № 3, Abb. 23; H. 0,221 m., Br. 0,205 m., mit Inschrift (S. 76). — № 4, Bruchstück, 0,07 m. hoch, mit Inschrift ΑΥΛΟΥ-ΚΕΝΘΟΣ ΤΑΡΣΟΥΣ. — № 5. Bruchstück eines Reliefs mit zwei Reitern, von denen nur der linke Reiter, gewendet nach links, erhalten ist; H. 0,17 m., Br. 0,12 m., D. 0,035 m.; Abb. 24. — № 6. Bruchstück eines Marmorreliefs mit einer ungewöhnlichen Darstellung des thrakischen Reiters; H. 0,14 m., Br. 0,07 m., D. 0,03 m.; Abb. 25. — № 7, Abb. 26, H. 0,14 m., Br. 0,23 m., D. 0,035 m. — № 16—19: Bruchstücke von platt gearbeiteten Marmorstatuetten des thrakischen Reiters. — № 20, Abb. 27, vier Bruchstücke von Marmorreliefs, welche Apollo und Daphne darstellen; erhalten ist nur die Büste der Daphne mit einem Teil der Lyra des Apollo. — № 21, Kalksteinsäule mit Widmung an Apollo, der einen bis jetzt unbekannten thrakischen Beinamen Δορταζηνὸς trägt (vgl. S. 80); H. 0,68 m., Durchm. 0,25 m.; gefunden beim Dorfe Kran, Regienrungsbez. Kazanlak. Alle diese Denkmäler befinden sich jetzt im Lokalmuseum von Kazanlak.

Das Bruchstück eines Grabsteines (Abb. 28, H. 0,39 m., Br. 0,44 m.) stammt aus der römischen Festung (Hissarlik) bei Razgrad, im nord-östlichen Bulgarien.

G. I. Kazarow.

Digitized by Google

Две новооткрити римски военни дипломи отъ Веспасиана

Отъ Ив. Велковъ

1. Дипломата била намерена случайно презъ септемврий м. г. отъ ученика Никола Алексиевъ, който наглеждалъ едно теле въ блатистото мѣсто подъ градището въ гр. Фердинандъ, старата castra et civitas Montanensium, току до самия изворъ, дето тя се закачила на крака на добичето и била изтеглена отъ мочура. На сѫщото мѣсто били намѣрени: една бронзова статуйка на Венера и разни желѣзни части, вѣроятно отъ колесница.

Плодородната и живописна долина на р. Огоста и важностьта на това мѣсто въ стратегическо отношение сѫ привлѣкли още твърде рано тукъ римлянитѣ. Развалинитѣ на градището, многобройнитѣ паметници, надписи, монети, оброчни дарове говорятъ доста ясно за значението на този римски воененъ пунктъ въ I и II в. следъ Христа.[1])

Въ България до сега сѫ намерени нѣколко военни дипломи. Въ Народния музей съ новооткрититѣ дипломитѣ ставатъ всичко осемь: отъ Домицианъ съ дата 19 септемврий 82 год., намерена въ с. Дебелецъ (Търновско); отъ Домицианъ съ дата 13 септемврий 93 год., намерена въ с. Неговановци (Видинско);[2]) отъ Хадрианъ съ дата 28 февруарий 138 год., намерена въ с. Лесичери (Търновско);[3]) отъАнтонинъ Пий отъ 157 год., намерена въ с. Габарево (Казанлъшко),[4]) отъ Маркъ Аврели и Комодъ съ дата 23 мартъ 178 год., отъ с. Стражица (Търновско);[5]) и единствената отъ Максиминъ Тракъсъ (237 год.) отъ с. Продановци (Самоковско).[6]) Освенъ тѣзи дипломи има още нѣколко намерени у насъ, но изнесени въ странство. Отъ Траянъ съ дата 17 августъ 99 год., намерена въ с. Пастуша до Перущица, отнесена въ Парижъ (Bibliothèque Nationale).[7]) Друга диплома отъ сѫщия императоръ съ дата 13 май

[1]) Мсб. XI 57 сл.; Kalinka, Antike Denkmäler nº 169-171.
[2]) Мсб. XIV 634 сл.; CIL III. 2 D XIV и XV; Филовъ въ Изв. на ист. д-во II, 85; Jahreshefte I 170 сл.
[3]) Ephem. epigraph. IV 496 сл; Журналъ М. Нар. Просв. 1880; CIL III, 2 D LXXVI.
[4]) Мсб. XVI/XVII стр. 132 сл.; CIL III, D CVIII; Филовъ ц. с. 90.
[5]) Мсб. XVI/XVII стр. 139 сл.
[6]) Jahreshefte XIV (1911) 130 сл.
[7]) CIL III, 2 стр. 863; Dumont-Homolle, Mélanges d'archéologie стр 330; Мсб. XIV, 634.

Digitized by Google

105 год. се намира сега въ Будапеща.[1]) Дипломата отъ Елагабалъ съ дата 7 януарий 221 год., намерена въ римското градище до селото Сърница (Хасковско), се намира въ Виена.[2]) Тази отъ Северъ Александъръ отъ 226 год., намерена до с. Драгижево (Търновско) презъ 1887 год., е сжщо въ Виена.[3])

Обр. 29. — Римска военна диплома отъ Фердинандъ (първа външна страна).

Както е известно, следъ като войницитѣ отъ помощнитѣ или другитѣ войскови части изпълвали своята служба, императорътъ имъ давалъ известни привилегии. По този случай се издавалъ декретъ, който съдържалъ списъкъ на войницитѣ, принадлежащи къмъ една или нѣколко военни части. Този законъ билъ гравиранъ върху бронзъ и закаченъ на

[1]) CIL III, 2 стр. 865.
[2]) Ephem. epigraph. II 464 сл.; Dumont ц. с. 344.
[3]) Пер. Списание VII (1890) стр. 352 сл.; AEM XV (1892) стр. 130 сл.

Digitized by Google

известни опредѣлени мѣста на Капитола въ Римъ, а по-сетне, отъ времето на Домициана (81—96), върху Палатина задъ храма на Августа. Всѣки отъ заинтересованитѣ войници е могълъ да притежава едно копие, кждето е фигурирало само неговото име. Всички тѣзи военни дипломи сж правени по единъ и сжщи моделъ съ твърде малка разлика.

Нашата диплома, както и всички други, се състои отъ две бронзови плочи, високи 0.21 м., шир. 0.163 м., дебели 2 мм. Дѣсният доленъ

Обр. 30. — Римска военна диплома отъ Фердинандъ (втора външна страна).

край на твората плочка е малко отчупенъ, безъ отъ това да е пострадалъ много надписътъ. Първата добре запазена плочка тежи 427 гр., а втората — 407 гр. Презъ срѣдата на плочкитѣ има две дупки, презъ които билъ прокаранъ телъ, скрепенъ съ седемь печата на втората външна страна, дето се четатъ имената на седемтѣ свидетели. Други две дупки има въ двата жгла на дѣсната страна на плочкитѣ. Вжтрешнитѣ страни сж запазени по-добре. Поради съприкосновение съ варовитата вода много отъ буквитѣ на външната страна сж запълнени.

Текстътъ гласи:

Вжтрешна I страница:

Imp(erator) Caesar Vespasianus Augustus, pontif(ex) maximus, tribunic(ia) potestat(e) VIIII, imp(erator)

Digitized by Google

XVIIII, p(ater) p(atriae), censor, co(n)s(ul) VIII.
Peditibus et equitibus, qui militant in cohortibus octo: I Cantabrorum, I Thracum Syriaca, I Sugambrorum Tironum, II Lucensium, III et VIII Gallorum, Cilicum, Mattiacorum, quae sunt in Moesia sub Sex. Vettuleno Ceriale, qui quina et vicena stipendia aut plura meruerant, quorum nomina subscripta sunt, ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium

Вжтрешна II страница:

cum uxoribus, quas tunc habuiss[ent].
cum est civitas iis data, aut si qui ca[eli-]
bes essent, cum iis, quas postea dux[is-]
sent, dumtaxat singuli singulas.
a(nte) d(iem) VII Idus Febr(uarias).
L. Ceionio Commodo D. Novio Prisco co(n)s(ulibus)
cohort(is) Cilicum cui praest
P. Seppenius P. f. Pol. Aelianus
pediti
Perasi Publi f. Aeg.
Descriptum et recognitum ex tabula aenea, quae fixa est Romae in Capitolio.

Надписътъ на I външна страница:

Imp(erator) Caesar Vespasianus Augustus,
pontifex maximus, tribunic(ia) potest(ate)
VIIII, imp(erator) XVIIII p. p. censor, cos. VIII.
Peditibus et equitibus, qui militant
in cohortibus octo: I Cantabrorum, I
Thracum Syriaca, I Sugamborum Tironum, II Lucensium, III et VIII Gallorum, Cilicum, Mattiacorum, quae
sunt in Moesia sub Sex. Vettuleno
Ceriale, qui quina et vicena stipendia aut plura meruerant, quorum nomina subscripta sunt ipsis
liberis posterisque eorum civi-

Digitized by Google

tatem dedit et conubium cum
uxoribus, quas tunc habuissent,
cum est civitas iis data, aut si qui
caelibes essent cum iis, quas pos-
tea duxissent dumtaxat singuli
singulas. a. d. VII Idus Febr.
L. Ceionio Commodo D. Novio Prisco cos.
cohorti(s) Cilicum cui praest
P. Seppenius P. f. Pol. Aelianus
pediti
Perasi Publi f. Aeg.
Descriptum et recognitum ex tabu-
la aenea, quae fixa est Romae in Ca-
pitolio post Piscinam in tribunali
deorum parte posteriore.

На външната II страница следватъ имената на свидетелитѣ, чиито печати сж удостовѣрявали вѣрностьта на преписа. Това сж:

Sex. Priverni Celeris
P. Atini Rufi
Cn. Pompei Maxim(i)
M. Veturi Montani
M. Stlacci Juvenalis
L. Naevi Vestalis
M. Lolli Rufi.

Двата екземпляра на текста не се различаватъ, освенъ дето въ първата страница е опредѣлено точно, кжде именно е била изложена оригиналната плоча.

Надписътъ е грижливо изработенъ, буквитѣ сж ясни и точкитѣ между отдѣлнитѣ думи ясно се виждатъ. На много мѣста I е изрѣзано като L.

Датата на декрета се опредѣля отъ титулатурата на императора и отъ имената на двамата консули: L. Ceionius Commodus и D. Novius Priscus.[1]) Трибунската властъ Веспасианъ получава отъ сената следъ смъртьта на Вители на 22 декемврий 69 год. и се брои отъ 1 юлий с. г., като всѣка година се подновява, така че за IX пжть той я получава на юлий 77 год.[2]).

[1]) Prosop. imp. rom. I 325 n⁰ 501; II 41? n⁰ 150.

[2]) Cagnat, Epigr. lat. 4 изд. стр. 189; Prosop. imp. rom. II 77 n⁰ 263; Liebenam, Fasti consulares 105; Sueton. Vesp. 12.

Digitized by Google

Pontifex maximus Веспасианъ получава отъ сената на 22 декември 69 г., но носи титлата отъ началото на 70 год. Осмиятъ консулатъ на Веспасиана почва презъ 77 год., но ние имаме една диплома отъ сжщия императоръ, издадена въ сжщата година — 15 априлъ, при сжщитѣ консули, дето покрай cos VIII е означено и designatus VIIII.[1]) Така че ние трѣбва да датираме нашата диплома отъ 7 февруарий 78 год.

Обр. 31. — Римска военна диплома отъ Фердинандъ (първа вжтрешна страна).

Веднага следъ титулатурата на императора се изброяватъ войковитѣ части, които следъ прослужването на двадесеть и петь и повече години получили отъ императора гражданско право (jus civitatis) и брачно право (conubium), споредъ което се признавали за законни браковетѣ и произлѣзлитѣ отъ тѣхъ деца на онѣзи войници, които се оженили въ време на службата си или които по-после биха се оженили.

Изброенитѣ въ дипломата осемь кохорти, които квартирували въ Мизия, били подъ началството на Sextus Vettulenus Cerialis. Отъ времето на Веспасиана сж ни познати двама Cerialis. Единиятъ ще да е билъ нашия Vettulenus, който споредъ Josephus презъ 69/70 год. билъ легатъ на V македонски легионъ.[2]) Презъ есеньта 71 година, поради

[1]) Revue archéol. 1906 II стр. 222 n⁰ 99.
[2]) L i e b e n a m, Verwaltungsgeschichte des röm. Kaiserreiches I 241.

Digitized by Google

зачестилитѣ нахлувания на варваритѣ, войскитѣ на Мизия се усилватъ и V легионъ наново се повръща отъ Мала Азия, дето билъ заминалъ презъ 62 год. за партскитѣ войни. Сжщиятъ този Vettulenus се споменава въ единъ надписъ отъ Херсонезъ: [Σ]έξ[τον Οὐεττουλενὸν] Κεριᾶλιν, Αὐτοκράτορος Οὐ[εσ]πασιανοῦ Καίσαρος Σεβαστοῦ πρε[σβε]υτὴν καὶ ἀντιστράτηγον, ὁ δᾶμος.[1])

Обр. 32. — Римска военна диплома отъ Фердинандъ (втора вжтрешна страна).

Другиятъ е C. Vettulenus Civica Cerialis,[2]) който намираме като легатъ въ Мизия въ 82 г. и който ни е познатъ отъ дипломата съ дата 19 септемврий 82 год., намерена въ Дебелецъ (Търновско). Sextus Vettulenus Cerialis ни е познатъ отъ юдейската война, ржководена отъ Веспасиана, дето той взима живо участие. Тукъ той се срѣща подъ името Sextus Cerialis (Joseph. de bello Jud. III, 7,32: Κερεάλιον οὖν ἔπαρχον ὄντα τοῦ πέμτου τάγματος μεθ' ἑξακοσίων ἱππέων καὶ πεζῶν τρισχιλίων πέμπει. III 7, 34: Σέξτος τις Κερεάλις χιλίαρχος καὶ Πλάκιδος τοὺς ὑπό σφισι τεταγμένους εἰσῆγον. VI 4, 3: Σέξτου Κερεαλίου τὸ πέμτον ἄγοντος τάγμα. Една година следъ разрушението на Иерусалимъ въ качеството на легатъ билъ изпратенъ Луцили Басъ,

[1]) Latyschew, Inscrip. ponti Euxini I n° 197; срв. CIL X 4862; Filow, Die Legionen der Provinz Moesia, 7, 35.

[2]) Liebenam ц. с. 273; CIL III S. p. 1961; Журн. М. Нар. Просв. 1880 г. 109 стр. 16 сл.

Digitized by Google

който замѣнилъ Vettulenus Cerialis (VII 6, 1: Εἰς δὴ τὴν Ἰουδαίαν πρεσβευτὴς Λουκίλιος Βάσσος ἐκπεμφθεὶς καὶ τὴν στρατίαν παρὰ Κερεαλίου Οὐϊτελλιανοῦ παραλαβὼν . . .). Този е вѣроятно сѫщиятъ Sex. Vettulenus Cerialis. Името на Vettulenus Cerialis срѣщаме и въ единъ надписъ отъ Venafrum (Италия).[1])

Преписътъ отъ указа билъ направенъ за пешака Perasius, синъ на Publius (Publi filius) отъ Aeg(yssus), сегашната Тулча,[2]) който се е числилъ въ кохортата Cilicum, предвождана отъ P. Seppenius P. f. Aelianus. Името на този префектъ или трибунъ срѣщаме за първи пѫть. Въ нѣкои надписи срѣщаме формата Seppienus (CIL III 2523, VI 17223, XI 514), което изглежда да е образувано отъ етруското sepie, ж. р. sepia = seppius.[3]) И името на Perasius е ново.

Военнитѣ дипломи сѫ главнитѣ източници за историята на римскитѣ помощни войски въ разнитѣ провинции, а тукъ и специално за Мизия. Нашата диплома е толкозъ по-важна, че ни дава имената на разнитѣ кохорти, квартируващи въ Мизия още преди раздѣлянето на провинцията отъ Домициана въ 86 год. на Moesia superior и inferior.[4]) Отъ изброенитѣ въ дипломата кохорти нѣкои се споменаватъ за първи пѫть.

Cohors I Cantabrorum. Тази кохорта до сега не бѣше ни известна.[5]) Предполагаше се само нейното сѫществуване, понеже бѣше ни позната II Cantabrorum отъ диплома XIX — 86 год., като гарнизонна войска въ Юдея. Може би тя да е заминала за тамъ съ V легионъ съ войскитѣ на Веспасиана.[6])

Cohors I Thracum syriaca. Тази кохорта ни е доста добре позната и то най-вече отъ надписи, намерени въ Равна (Timacum minus), Сърбия, дето изглежда да е билъ нейниятъ лагеръ.[7]) Тя ни стана известна и отъ дипломата, намерена въ Сисакъ отъ времето на Траяна (100 г.).[8]) Съ нашата диплома се потвърждава мнението, че кохортата

[1]) CIL X 4862: Lusia M. f. Paulina / Sex. Vettuleni Cerialis / sibi et / M. Vergilio M. f. Ter. Gallo Lusio / patri primipil. leg. XI, praef. cohort. / Ubiorum peditum et equitum, donato / hastis puris duabus et / coronis aureis / ab divo Aug. et Ti. Caesare Aug. praef. fabr. III, trib. mil. cohort. primae, idiologo / ad Aegyptum, II vir / iterum pontif. / A. Lusio A. f. / Ter. Gallo fratri / trib. mil. leg. XXII cyrenaicae praef. equit.

[2]) Pauly-Wissowa, Realencycl. I 477; Besnier, Lexique de géographie ancienne стр. 19; It. rom. 509; CIL III 6221, 14441—44.

[3]) Schultze, Zur Geschichte der lat. Eigennamen 105, 277.

[4]) Филовъ, Помощнитѣ войски на римската провинция Мизия въ Изв. на истор. д-во II, 1906, стр. 141 сл.

[5]) Cichorius у Pauly-Wissowa подъ думата cohors стр. 267 сл.

[6]) AEM IV (1880) стр. 130.

[7]) Cichorius ц. с. 337; Филовъ, ц с. 52; Filow, Die Legionen 68, 1; CIL III 8621; Suppl. 14575, 14579; Dessau, Inscrip. selec. 2738, 8262, 9054; Jahreshefte III (1900) Beiblatt 142; IV (1901) Beibl. 142; VIII (1905) Beibl. 19 n⁰ 57.

[8]) Brunšmid въ Vjesnik hr. arch. društwa, sv. XI (1910) стр. 36.

Digitized by Google

е преминала отъ Сирия въ Мизия още преди раздѣлянето на провинцията. Следъ раздѣлянето ѝ, както показва дипломата отъ Сисакъ и тази отъ Габарево, отъ времето на Антонинъ Пий, кохортата е останала въ Горна Мизия.[1])

Cohors I Sugambrorum Tironum срѣщаме тукъ за първи пжть. До сега ни бѣха известни една coh. I Sugambrorum veterana отъ дипл. XXXI (Dessau 2000) отъ 99 год., квартируваща въ Долна Мизия,[2]) за която имаме доказателство и въ надписа на тухла, намеренъ въ Фердинандъ.[3]) Друга една coh. I Claudia Sugambrorum ни е позната отъ дипл. XLVIII отъ 134 година пакъ въ Долна Мизия. Отъ надписи сж ни известни и coh. Sugambrorum и I Sugambrorum.[4]) Дали тукъ имаме работа съ последната кохорта, е още въпросъ. Coh. I Sug. Veterana е сжщата, за която Tacitus Ann. IV 47 говори, че е взела участие въ 26 год. сл. Хр. въ борбитѣ съ тракитѣ. Кохорта съ име nova Tironum ни е позната отъ Испания.[5]) Вѣроятно въ Мизия е имало нѣколко кохорти Sugambrorum, та е станало нужда за разлика да се назовават съ разни имена.

Cohors II Lucensium. Тази кохорта ни е добре позната въ Долна Мизия, както отъ дипломитѣ XXXIII и XXXVIII отъ 105 и 112 год., така и отъ надписи.[6]) По-късно кохортата се премѣства въ Тракия, въ околностьта на Дупница (Сапаревскитѣ бани), дето изглежда да е квартирувала къмъ края на второто столѣтие.[7]) Отъ новооткритата диплома се вижда, че тази кохорта се е намирала още твърде рано въ нашитѣ провинции, още преди Мизия да се раздѣли на две части.

Cohors III Gallorum. Първоначално тази кохорта е принадлежала къмъ германската армия, дето ни се споменава въ дипл. XI отъ 74 г.[8]) Споредъ нашата диплома кохортата била изпратена въ Мизия още преди 78 год., защото въ дипломитѣ XXX отъ Пловдивъ съ дата 99 г., XXXIII съ дата 105 г., XXXVIII отъ Траяна съ дата 112 г., XIV отъ Дебелецъ съ дата 89 год. тя се споменава вече като квартируваща въ Moesia inferior. По-късно, при Хадрианъ, кохортата се изпраща презъ Дунава

[1]) Dessau 9057.

[2]) Cichorius ц. с. 333; Филовъ, ц. с. 78.

[3]) Добруски въ Мсб. XII 330 n° 14; CIL III 12529.

[4]) Dessau 1351, 2724.

[5]) Cichorius ц. с. 342.

[6]) Cichorius 311; Мсб. XVI—XVII стр. 20; CIL III 14424... Fl. Mestrius miles cohortis II Lucensium.

[7]) Филовъ 75, 8; Kalinka n° 32, n° 44; CIL III 7418, 12337, 14207[32]; AEM XV 95 n° 16; Мсб. VII 90 n° 7.

[8]) Cichorius 280; Филовъ 74; Dessau 1992.

Digitized by Google

въ Дакия inferior, дето я намираме спомената въ D XLVI отъ 129 год.[1]) Надписи отъ тази войскова часть не сѫ ни останали.

Cohors VIII Gallorum. Тази кохорта ни бѣше до сега сѫщо непозната. Ние подозирахме само нейното сѫществуване. И тя изглежда да е дошла отъ къмъ германскитѣ провинции и е останала въ нашитѣ земи за по-дълго време.

Cohors Cilicum. Ако се отнася въпроса за cohors I Cilicum, тя ни е вече добре позната въ Moesia superior отъ дипломата отъ 93 год. отъ времето на Домициана, намерена въ Видинско.[2]) По-късно въ 134 год. (D XLVIII) я намираме въ Долна Мизия, дошла вѣроятно поради дакийскитѣ войни на Траяна. Отъ това време имаме и надгробни паметници на двама войника, произходящи отъ Херсонезъ въ Кримъ, дето вѣроятно тази кохорта е била изпращана съ други долномизийски войски. Въ случая изглежда, обаче, че имаме работа съ нова кохорта, която е стояла въ Мизия още отъ по-рано и чийто лагеръ не е изключено да е било самото градище при Фердинандъ. Въ тази кохорта е служилъ и пешака Perasius, притежатель на нашата диплома. Името на кохортата, безъ нумерация, срѣщаме върху надписъ отъ Испания.[3]) Не е изключена възможностьта тази кохорта, както и другата — I Sug. Tironum, да сѫ прехвърлени въ Мизия още преди Веспасиана.

Cohors Mattiacorum. Тази кохорта тукъ се споменава за първи пѫть.[4]) Филовъ отнася надписа, намеренъ въ Тенча, Търновско, къмъ cohors II Mattiacorum, но следъ откриването на настоящата диплома, ние трѣбва да го отнесемъ съ пълно право къмъ нашата кохорта.[5])

Бронзовата плоча, която се споменава като оригиналенъ текстъ въ нашата диплома, била изложена въ Римъ — ex tabula aenea, quae fixa est Romae in Capitolio съ по-точното опредѣление, кѫде именно въ Капитола — post Piscinam in tribunali deorum parte posteriore. Въ Капитола сѫ били винаги излагани бронзовитѣ таблици съ държавни дого-

---

[1]) Dessau 8852.

[2]) Cichorius 270; Филовъ 71; Dessau 9053, 9054.

[3]) Ephem. ep. VIII 415 n° 144; Dessau 8968: M. Magio M. f. Gal. / Antiquo praefe(ecto) / cohortis Cil(icum), praefecto fab(rum) . . . mius Marrius Umber / trib(unus) mil(itum) leg(ionis) III Scythicae, III vir cap(italis), q(uaestor) pro pr(aetore), / leg(atus) pro pr(aetore), aedilis plebis / Cerialis, pr(aetor).

[4]) Cichorius 314.

[5]) Филовъ ц. с. 77; AEM XV (1892) 212 n°87; CIL III 12437: D. M. / Si modo sunt Manes, sentiant / Spes vit(a)e nostr(a)e fueras; nu(n)c quis ubi iaceas, indicat iste lapis / L. Spurenius Herculanus [p]at(er) et [Fl(avia?)] Paula mater L. Spurenio Rufo b(ucinatori) cohor(tis) Mattiacorum militant[i], an(norum) XX bene merenti posuerunt. Valete viatores.

Digitized by Google

вори, които римския народъ свързвалъ съ другитѣ народи, сжщо и военнитѣ дипломи до 90 год. сл. Хр. Запазенитѣ надписи означаватъ понѣкога точно мѣстото, както е случая съ нашата диплома. За излагане на такива държавни декрети много сж служили и базитѣ иа статутитѣ. [1])

На края на дипломата идатъ седемтѣ свидетели, на които имената се четатъ въ родителенъ падежъ, подкрепени съ сжщото число печати, сега изчезнали. Както е вече забелѣзано, (Mommsen, CIL III стр. 2035) отъ времето на Веспасиана върху дипломитѣ често се явяватъ сжщитѣ лица за свидетели. [2]) Най-стариятъ примеръ затова е свидетелтъ P. Atinius Rufus, който се срѣща и въ нашата диплома и всички други отъ 74 год. до 84 год. Тукъ въ новооткритата диплома той заема второ мѣсто.

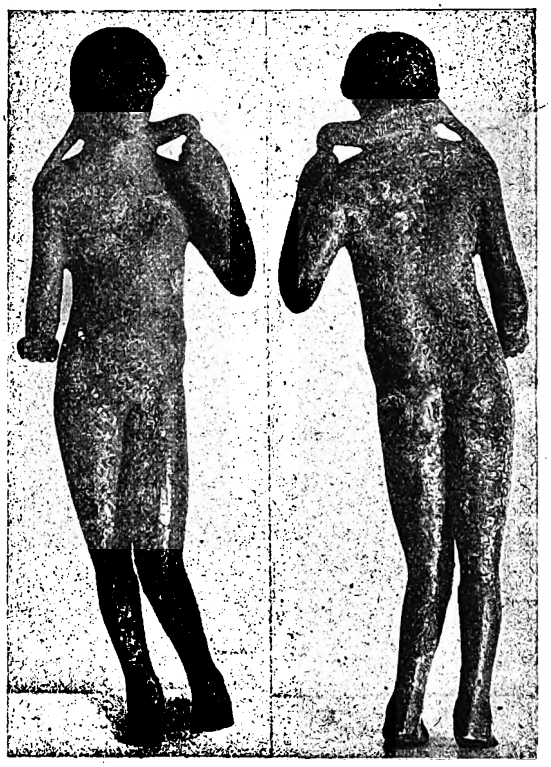

Обр. 33. — Бронзова статуйка на Венера отъ Фердинандъ.

Заедно съ военната диплома е намерена и бронзова статуйка на Венера, вис. 0·28 м., гола, права, лѣвиятъ кракъ малко превитъ. Обр. 33. Главата малко наведена и обърната въ дѣсно, косата раздѣлена на две, свършва въ две плетеници. Дѣсната ржка превита и протегната напредъ. Палецътъ отчупенъ. Ржката е държала вѣроятно ябълка. Съ лѣвата си ржка Венера придържа и изтисква отъ водата едната сплитка отъ косата. На гърдитѣ, по лѣвата ржка и главата останки отъ окислено желѣзо, понеже статуйката е стояла въ съприкосновение съ желѣзнитѣ предмети, показани по-долу.

Съвсемъ гола или само слабо облѣчена Венера се срѣща по-често отъ времето на Праксителя и Скопасъ. Прочутата Анадиомена на Апе-

[1]) Richter, Topographie der Stadt Rom 129 сл.
[2]) Bormann, Jahreshefte I 179; Kubitschek, Jahreshefte XVII 161 сл.

Digitized by Google

лесъ отъ Косъ, по-късно отнесена въ Римъ, която е била представена вѣроятно какъ излиза отъ водата и си изтисква коситѣ, е намерила по-сетне голѣмо разпространение.[1]) Този мотивъ въ началото на III в. пр. Хр. е трърде много известенъ въ пластиката. Нашата статуйка е донесена вѣроятно у насъ отъ другаде и е характерна за римското изкуство въ I в. сл. Хр.

Съ дипломата и статуйката сж намерени събрани заедно и нѣколко желѣзни части (обр. 34 и 35), произходящи вѣроятно отъ колесница. Всички тѣзи предмети произходжатъ вѣроятно отъ градището и впослѣдствие сж били скрити и заровени близо до извора.

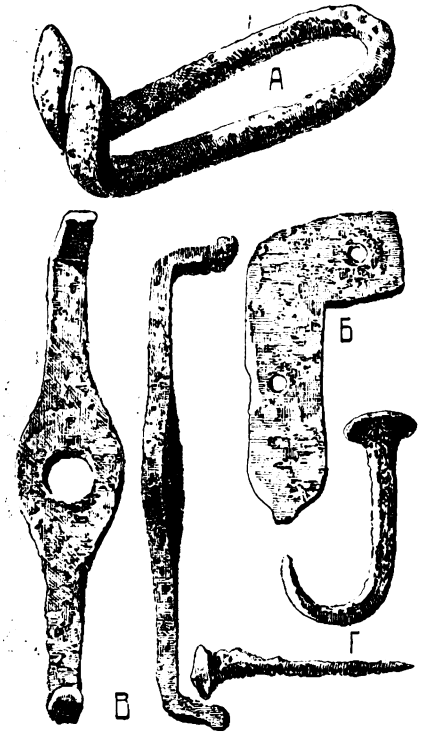

Обр. 34. — Римски желѣзни предмети отъ Фердинандъ.

Обр. 35. — Римски желѣзни предмети отъ Фердинандъ

II

Втората диплома била намерена сжщо случайно презъ октомврий 1923 год. въ двора на Ангелъ Лукановъ отъ с. Дългоделци (Ломско) при копане дупка въ двора. Дворътъ се намира на западния край на селото на лѣвия брѣгъ на р. Цибрица (Ciabrus). На сжщото мѣсто били открити парчета отъ тухли, керамиди, глинени сждове и др.

Отъ дипломата е запазена, за щастие, първата плочка. Липсватъ ни само имената на седемтѣ свидетели, за да се възстанови цѣлиятъ

[1]) Benndorf, Athen. Mitt. I, 50 сл.; Roscher 417; Pauly-Wissowa R. E. I 2786.

Digitized by Google

текстъ. Запазената бронзова плочка е 0·172 м. дълга, 0·135 м. широка, 0 025 м. дебела и 454 гр. тежка. Дѣсният горенъ край малко отчупенъ. На две мѣста по срѣдата на плочата има малки повреди, вѣроятно отъ ударъ, но отъ това текстътъ не е много пострадалъ. Както обикновено, и на тази диплома презъ срѣдата има две дупки за скрепване печатитѣ на свидетелитѣ. Други две дупки има въ двата края на дѣсната страна на плочата.

Текстътъ на първата страница гласи:

Imp(erator) Caesar Vespasianus Aug(ustus)
pont(ifex) max(imus), trib(unicia) pot(estate) III, imp. VI, p. p. cos III
Veteranis qui militaverunt in
in classe Misenensi sub Sex. Lu-
cilio Basso, qui sena et vicena sti-
pendia aut plura m[er]uerunt et
sunt deducti Paestum, quorum
nomina subscripta sunt, ipsis
liberis posterisque eorum civi-
tatem dedit et conubium
cum uxoribus, quas tunc habu-
issent, cum est iis civitas data, au-
t si qui caelibes essent cum iis, quas
postea duxissent, dumtaxat sin-
gul(i) sing(ulas), a(nte) d(iem) V Idus Febr(uarias) Imp. Caesare
Vespasiano Aug. III M. Cocceio Ner-
va(e) co(n)s(ulibus). Tutio Buti f. Dacus tab(ula) I pag(i)na
V loco XI descriptum et recognitum
ex tabula aenea, quae fixa est Romae
in Capitolio in podio parte exteriore
arae gentis Iul(iae) contr(a) sig(num) Lib(eri) patris.

Текстътъ на втората страница гласи:

Imp. Caesar Vespasianus Aug. pont.
maxim. trib. pot. II, imp. VI, p. p. cos III
Veteranis qui militaverunt in clas-
se Misenensi sub Sex. Lucilio Basso
qui sena et vicena stipendia aut plura
meruerunt et sunt deducti Paestum,
quorum nomina subscripta sunt

Digitized by Google

ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus.

Надписътъ е грижливо изработенъ, буквитѣ сж ясни и точкитѣ между думитѣ лесно се разпознаватъ.

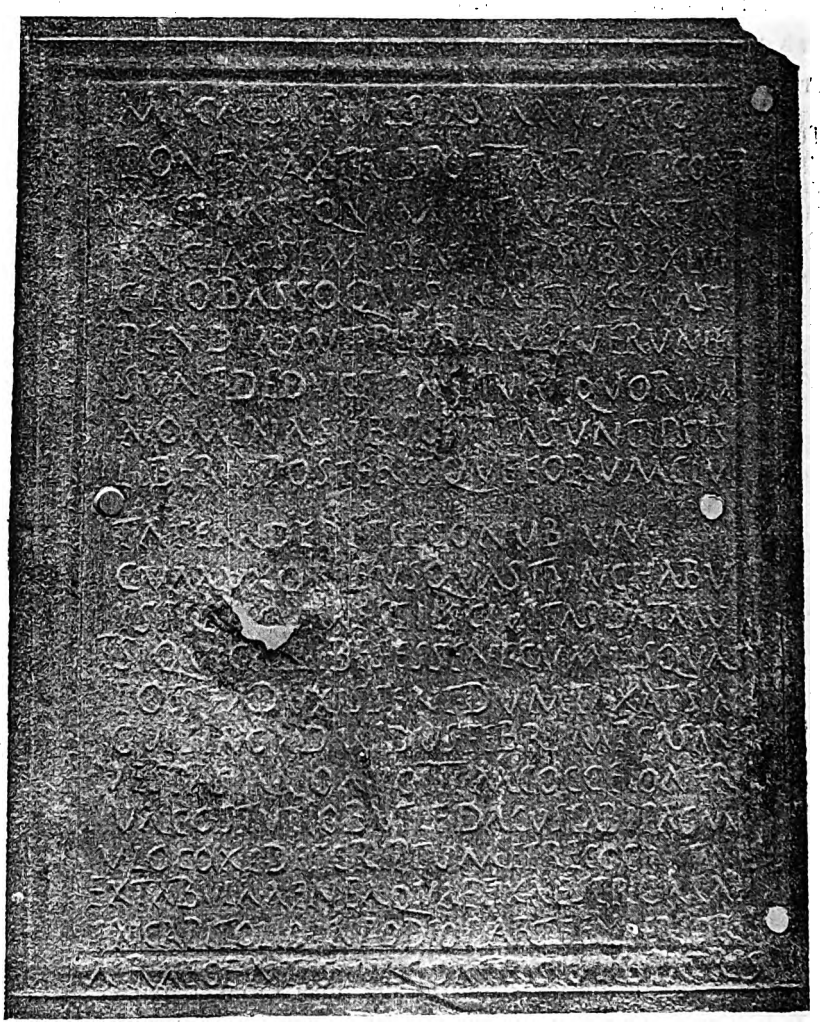

Обр. 36 — Римска военна диплома отъ Дългоделци (първа външна страна)

Навсѣкжде имаме отворено Λ вмѣсто Ā. Както и въ другитѣ дипломи отъ това време I и L сж почти еднакви въ гравирането. Въ края на 3 р. и въ началото на 4 р. IN е повторено. Текста на двѣтѣ страници се различава сжществено въ това, че на първата страница имаме TRIB. POT III, на втората TRIB. POT II. Явно е, че тукъ е направена грѣшка при гравирането и че може да се приеме само tribunicia

Digitized by Google

potestas II, която Веспасианъ има отъ 1 юли 70 г. до 1 юли 71 год.[1]) Отъ титулатурата на Веспасиана императорскиятъ едиктъ се датира отъ 9 февруарий 71 год. Нашата диплома е идентична и съ сжщата дата съ дипломата въ Виенския музей, издадена отъ Kubitschek въ Jahreshefte des Oesterreichischen arch. Institutes XVII стр. 148 сл. Безъ съмнение ние имаме тукъ преписи отъ единъ и сжщи оргиналъ, направени за различни

Обр. 37. — Римска военна диплома отъ Дългоделци (първа вжтрешна страна).

хора. Дипломата е издадена за ветерана на мизенската флота Tutius Buti filius, дакиецъ, който следъ изкарването на военната си служба се отправилъ вѣроятно за родината си.

Оригиналната бронзова плоча, отъ която е направенъ нашия преписъ, била изложена ad aram gentis Juliae, на външната страна, съ прибавката contr(a) sig(num) Lib(eri) patris и съ забележката tab(ula) I pag(i)na V loco XI.

---

[1]) Cagnat, Epigraphie latine p. 189.

[2]) Schultze, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen 215, 241, 423.

Digitized by Google

Zwei neuentdeckte Militärdiplome des Vespasian.— Das erste Diplom (Abb.29-32) wurde in September 1922 in den Sümpfen unterhalb der Stadt Ferdinand (in der römischen Zeit Castra et civitas Montanensium), im nord-westlichen Bulgarien, gefunden. Beide Plättchen, die 0,21 m hoch, 0,136 m. breit nud 2 mm. dick sind, sind sehr gut erthalten. Das erste wiegt 427 gr., das zweite, von dem nur die untere rechte Ecke fehlt, wiegt 407 gr. Das erste Diplom ist vom 7. Februar des J. 78 unter den Konsuln L. Ceionius Commodus und D. Novius Priscus datiert und wurde für den Infanteristen der cohors Cilicum Perasius Publi filius aus Aegyssus, der heutigen Tulcea im nördlichen Dobrudja, ausgestellt. Die Truppen, die im Diplome aufgezählt sind, standen damals in Moesien unter der Führung des Tribunen Sex. Vettulenus Cerialis, der uns durch seine Beteilung an dem jüdischen Kriege Vespasians als Legat der 5. makedonischen Legion bekannt ist. Einige Cohorten werden in diesem Diplome zum ersten Male erwähnt. Das sind die Cohors I Cantabrorum, Cohors I Sugambrorum Tironum, Cohors VIII Gallorum, Cohors Cilicum und Cohors Mattiacorum. Der Zeuge P. Atinius Rufus, der in sämtlichen Militärdiplomen vom J. 74 bis 84 vorkommt, steht in unserem Diplome an zweiter Stelle.

Zusammen mit diesem Diplome sind noch einige Eisengegenstände, wie es scheint Eisenbeschläge eines Wagens (Abb. 34, 35), als auch eine 0,28 m. hohe Bronzestatuette der Venus (Abb. 33) gefunden worden. Die Statuette gibt uns eine seit dem 3. vorchristichen Jahrhundert sehr verbreitete Darstellung der Venus, die sich die Haare austrocknet, wieder.

Das zweite Diplom wurde in Oktober 1923 in einem Bauernhof im Dorfe Dalgodeltzi, Regierungibez. Lom, am linken Ufer des Flusses Tzibritza (Ciabrus), ebenfalls im nord-westlichen Bulgarien, gefunden. An derselben Stelle hat man früher auch antike Tongefässe, Ziegel u. a. m. entdeckt.

Von diesem Diplome ist nur das eine Plättchen erhalten. Es ist 0,172 m. hoch, 0,135 m. breit, 2,5 mm. dick und wiegt 454 gr. Das Diplom ist vom 9. Februar 71 datiert und wurde für den Veteranen der Misenatischen Flotte Tutius Buti filius, Daker von Geburt, ausgestellt. Es handelt sich also nur um eine neue Abschrift desselben kaiserlichen Erlasses vom 9. Februar 71, der uns schon durch das Wiener Militärdiplom, ausgestellt für zwei andere Veteranen der misenatischen Flotte, bekannt war (W. Kubitschek, Jahresh. des Oesterr. Arch. Inst. XVII 148 ff.).

Iw. Welkow.

Digitized by Google

Предисторически изследвания въ Вратчанското поле

Отъ Р. Поповъ

Вратчанското поле, разположено източно отъ гр. Вратца, ясно се очертава северно съ Веслецъ и вълнообразнитѣ височини на Стренишката планина (Стреница), южно — съ Вратчанския балканъ, а източно — съ коритото на р. Искъръ. Съ форма почти на продълговата елипса, Вратчанското поле въ релиефа на България представя единъ видъ заливъ отъ Дунавската равнина, който се промъква между височинитѣ на севернитѣ предпланини на Стара-Планина и стига до Искърския проломъ. Последниятъ, като естественъ пѫть между с. и ю. България, еималъ голѣмо значение както въ историческитѣ, така и въ предисторическитѣ времена, и най-удобното мѣсто, което свързва с. з. часть на Дунавската равнина съ този пѫть, е именно полето между Вратца и Искъра. Че това поле е играло важна роля въ предисторическо време, сведочатъ паметницитѣ, които ще бѫдатъ предметъ на тази статия. Първото нѣщо, което привлича внимание, това сѫ многобройнитѣ могили, пръснати по цѣлото поле. При нашитѣ изследвания най-напредъ спрѣхме вниманието си върху тѣхъ. Първо, направихме опитъ да ги преброимъ и нанесемъ на картата ония отъ тѣхъ, които не бѣха отбелѣзани. Второ, помѫчихме се да ги групираме по топографическитѣ имъ белѣзи. Трето, чрезъ разкопки трѣбваше да установимъ тѣхната старость.

Следъ като се запознахме съ могилитѣ, подирихме да откриемъ следи отъ стари селища, за да видимъ, каква връзка сѫществува между последнитѣ и могилитѣ, и най-после проследихме реда на наслояването на предисторическитѣ култури въ Вратчанското поле. За тия изследвания, които още далечъ не сѫ завършени, бѣхъ подпомогнатъ отъ Българския археологически институтъ; надѣвамъ се съ подкрепата на сѫщия институтъ да мога да се добера до повече данни относно предисторията на Вратчанското поле, които данни иматъ еднаква стойность и за цѣлата ни страна, а едновременно сѫ отъ общо научно значение.

Digitized by Google

Могили.

Броятъ на могилитѣ, пръснати въ полето, надминава 100; отъ тѣхъ обаче ние можахме да измѣримъ само 77. По отношение на размѣритѣ, последнитѣ представятъ голѣмо разнообразие, което можемъ да видимъ отъ следнитѣ две таблици:

Височина на могилитѣ	Брой
0·5 м.	2
1 м.	20
1·5 м.	10
2 м.	7
2·5 м.	9
3 м.	11
3·5 м.	4
4 м.	8
4·5 м.	3
5 м.	1
5.5 м.	—
6 м.	1
6·5 м.	—
7 м.	1
Всичко	77

Диаметъръ на могилитѣ	Брой
10—20 м.	45
21—30 м.	27
31—40 м.	5
Всичко	77

Отъ добититѣ резултати ясно личи, че най-голѣмъ брой могили сѫ тия съ височина 1 м. и съ диаметъръ 10—20 м. Най-голѣма е т. н. „Ионина могила", източно отъ с. Долна Кремена. Височината ѝ достига 7 м., а диаметърътъ — 45 м. Втора по размѣри дохожда „Косматата могила" на северъ отъ с. Бистрецъ. Тя има височина 6 м., а диаметъръ 40 м.

По-голѣмата часть отъ могилитѣ сѫ сравнително добре запазени, благодарение на това, че повърхностьта имъ е покрита съ растителность (трева, храсти или дървета).

Около 20 отъ измѣренитѣ могили сѫ разкопавани отъ иманяри, едни само на върха, а други и по склоноветѣ; обаче въ повечето случаи тѣ сѫ слабо засегнати, поради което формата и размѣритѣ имъ сѫ запазени. Въ това отношение изключение прави могилата, издигаща се с. и. отъ Вратца, въ жгъла, образуванъ отъ желѣзопѫтната линия и шосето Вратца — с. Баннца. Тя е разкопавана на нѣколко мѣста доста дълбоко, но най-вече на върха; вследствие на това могилата е получила седловидна форма. При построяване на желѣзопѫтната линия, източната страна на сѫщата могила е била разкопана почти до срѣдата, за да се насипе трасето. Въ отворения профилъ ясно личи неправилно напластяване на насипа. Височината на тази могила въ днешното ѝ състояние мѣри 4·5 м., първоначално обаче тя е била съ около 1·5 м. по-висока. На с. з. отъ Вратца преди години е била разкопана друга могила, въ която сѫ били намерени човѣшки кости.

По отношение на формата си могилитѣ представятъ само два типа. Повечето отъ тѣхъ сѫ тѫпо конусообразни, рѣдко се срѣщатъ такива

Digitized by Google

съ куполообразна форма, и то главно тия, които отдавна сѫ били покрити съ растителность.

Много отъ могилитѣ въ разработенитѣ мѣста сѫ разорани, вследствие на което губятъ отъ височината си, а увеличаватъ диаметъра на основата. Така напр. при неразоранитѣ могили отношението между височината и основата, срѣдно взето, е 1:10; напротивъ при разоранитѣ това отношение е 1:15. Могили, които продължително време сѫ били разоравани, особено тия съ малки размѣри, почти сѫ заличени. Такава е сѫдбата на голѣмъ брой малки надгробни могили. За тѣхното нѣкогашно сѫществуване говорятъ разпръснатитѣ въ кржгъ камъни или случайни гробни находки (кости, накити и пр.).

Било при случайни разкопки, било при оране на могилитѣ, често пѫти сѫ намирани човѣшки кости и разни предмети отъ облѣклото, както и оржжия (върхове за копия, части отъ мечове и пр.), които ясно показватъ, че тѣзи могили сѫ надгробни. При това не сѫ рѣдки случаитѣ, когато въ една и сѫща могила могатъ да се констатиратъ две и повече погребения отъ разни епохи. При една могила на ю. з. отъ с. Долна Кремена върху разорания брѣгъ се показватъ човѣшки кости, които лежатъ високо надъ могилната основа. Ясно е, че могилата е насипана върху гробъ отъ по-старо време, а могилниятъ насипъ е билъ използуванъ за погребение въ по-късно време. Подобенъ случай имахме при друга могила край гара Мездра. При разкопаването ѝ въ основата се откри крематорий, а по повръхностьта, на дълбочина 20—30 см., излизатъ гробове отъ късно време.

Въ една могила при с. Воденецъ били намерени човѣшки кости и такива отъ конь. Подобни сведения можахме да съберемъ и за други могили въ Вратчанското поле, върху които не ще се спираме.

Известни могили въ най-ново време сѫ обърнати на оброци. Интересно и да се изследватъ последнитѣ и да се установи: дали могилитѣ сѫ избрани за оброци като лични мѣста, или това е въ свръзка съ известни вѣрвания, предания, легенди и пр., и въ такъвъ случай би могло да се събере интересенъ фолклоренъ материалъ. Тукъ ще се задоволимъ да споменемъ само нѣкои отъ по-важнитѣ оброци.

1. Отъ дѣсно на шосето Боденецъ — Крапецъ се намира т. н. „Долна могила“. Наричатъ я още „Барболовска могила“ или „Дѣдо Шишкова могила“. Тя има височина 3·5 м., диаметъръ 15 м. На върха ѝ е забита елипсовидна плоча (75 см. × 50 см.) съ издълбанъ сложенъ кръстъ, т. е. тритѣ рамена на кръста представятъ отъ себе си по-малки

Digitized by Google

кръстове (обр. 38 *а*). Предъ кръстната плоча е поставено каменно корито, за светяване на вода. Три пѫти презъ годината тукъ се коли курбанъ. На Гергьовъ-день се колятъ ягнета, на Петковъ-день — шилета, а на Св. Тройца — по една овца. Курбанътъ се дава общо отъ цѣлото село и бива изяжданъ край оброка.

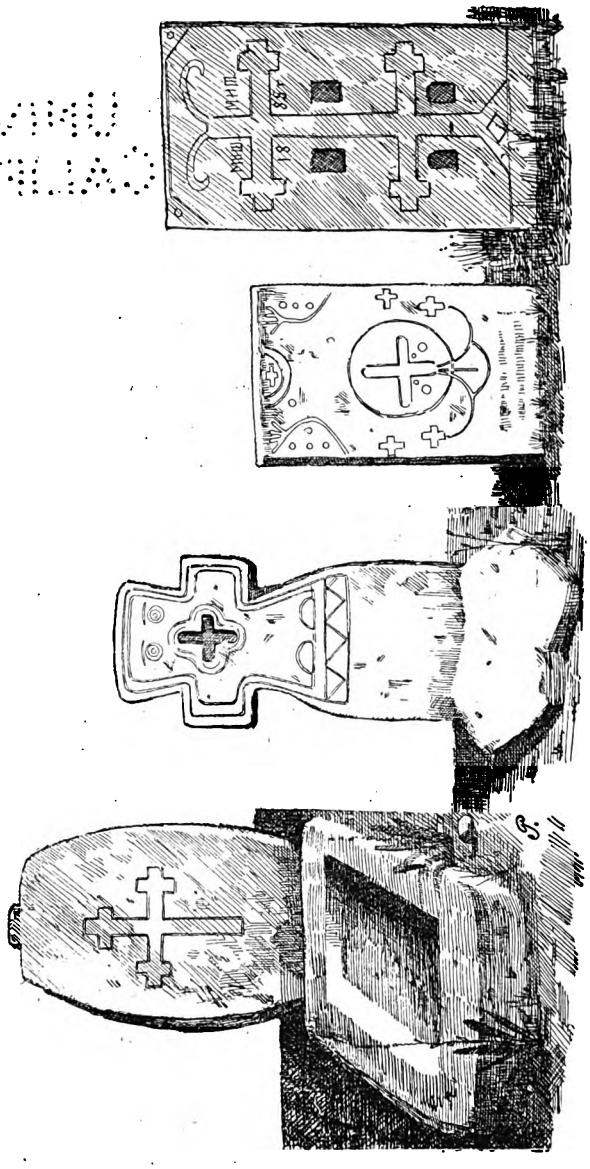

Обр. 38. — Кръстове по могилитѣ — оброци.

2. Въ землището на с. Крапецъ се намира могилата „Св. Тройца". Височината ѝ мѣри 3 м., диаметърът 20 м. Обрасла е съ вѣковни букови дървета. високи 20—30 м. Въ срѣдата на могилата е побитъ каменъ кръстъ 95 см. × 42 см., а такъвъ помалъкъ е издълбанъ точно въ срѣдата на голѣмия (обр. 38 *б*). Въ горното рамо на последния сѫ представени две кръгли очи. Курбанъ се коли отъ населението ежегодно на праздника Св. Тройца.

3. На юго-западъ отъ с. Долна Кремена има друга могила, висока 3 м., съ диаметъръ 20 м. Юго-източнията ѝ склонъ е разоранъ и отъ тази страна на насипа излизатъ човѣшки кости. Последнитѣ се показватъ по цѣлото протяжение на отворения профилъ, и то въ горнитѣ пластове. Всички тия кости отъ късни гробове не произхождатъ отъ единъ, а отъ нѣколко гроба. При подно-

Digitized by Google

жието на северния склонъ е забита плоча съ интересенъ кръстъ (обр. 38 *в*). Подъ кръста следва надписъ отъ три реда, който обаче е твърде ерозиранъ и не се чете, освенъ думата ПНПѪРЪ. Този е единъ тъ най-старитѣ оброци, който за сега е изоставенъ. Стари хора помонятъ, че презъ годината нѣколко пѫти е правенъ курбанъ, между другото и на празника Св. Никола лѣтни, вѣроятно на 22 май.

4. По пѫтя отъ с. Долна Кремена за Влашко село се намира малка могила, висока 1. м., съ диаметъръ 10 м. На върха ѝ е забита плоча съ двоенъ сложенъ кръстъ (обр. 38 *г*), който отгоре завършва съ антени, подъ които се четатъ две съкратени имена: МИШ (Мишо) и МИП (Митовъ), а подъ горното рамо на кръста — година 1885. Подъ горното и долното рамена на кръста има по две ниши. Плочата има височина 90 см., широчина 50 см. Този оброкъ е сѫщо изоставенъ.

Не се спираме на другитѣ оброци, защото кръстоветѣ по тѣхъ сѫ модерни. Такъвъ е напр. оброкътъ върху „Сенювата могила", на изтокъ отъ с. Горна Кремена. Върху единъ блокъ (51 × 62 × 65 см.) е поставенъ кръстъ съ надписъ: Оброкъ Св. Тройца на братя Иванъ Пановски Христо и Мито. До този кръстъ сѫщо върху блокъ (1 м. × 55 см.) е поставенъ втори кръстъ (1·70 м. × 0·60 м.) съ надписъ: Оброкъ на братя П. Гошови и братя Ив. Пановски 5 юни 1894 г., а въ основата на кръста се чете името: П. П. правлъ (вѣроятно „правилъ"), т. е. името на майстора, който е изработилъ кръста.

Много отъ могилитѣ иматъ имена, които сѫ дадени: 1) споредъ личнитѣ имена или прекори на лица, вѣроятно въ землищата на които се намиратъ. Напр.: „Дѣдо-Николова могила", „Василевска м.", „Сенюва м." „Растева м.", „Ионина м.", „Василица", „Дѣдо-Шишкова м.", „Барболовска м.;" и пр. 2) споредъ положението което могилата има: „Долната могила", „Горната м.", „Крайната м." и пр.; 3) споредъ размѣритѣ: „Високата могила"; 4) по името на оброка: „Св. Тройца"; 5) по броя на могилитѣ: „Тритѣ могили"; 6) на северъ отъ с. Бистрецъ имаме т. н. „Космата могила", име, което е вѣроятно въ свръзка съ характера на растителностьта, която покрива могилата.

Най-после ше се спремъ накратко и върху броя на могилитѣ въ Вратчанското поле. Отъ тѣхъ, както споменахме по-горе, ние посетихме и измѣрихме 77, между които 39 не сѫ отбелѣзани въ картата $^1/_{126}$ хиледи, а 36 — въ $^1/_{40}$ х., което средно дава 50% неотбелѣзани могили.

Известно е, че презъ време на руската окупация военнитѣ топографи сѫ снели т. н. триверстова карта, въ която сѫ нанесени и моги-

Digitized by Google

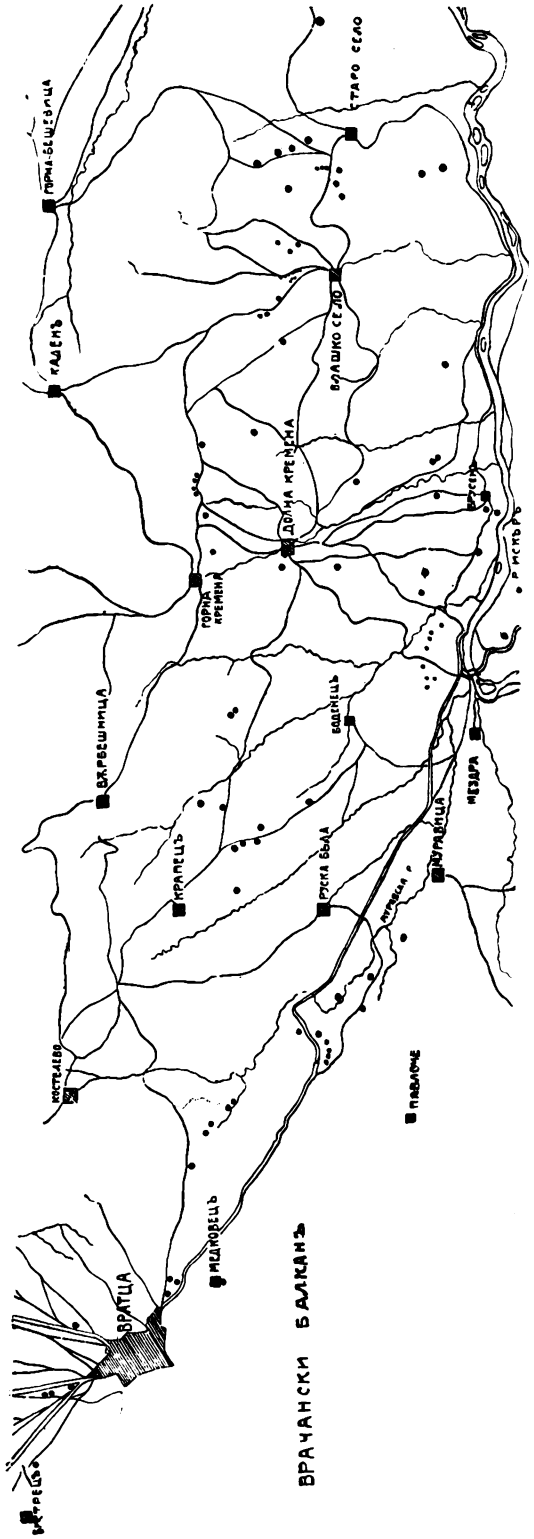

Обр. 39. — Карта-скица на Вратчанското поле.

литѣ. Общиятъ брой на последнитѣ, споредъ изчисленията на братя Шкорпилъ,[1]) възлиза на 6269. Ако приемемъ, че 50% отъ могилитѣ не сж отбелѣзани, ще рече, че у насъ трѣбва да има около 10,000 могили. Понеже нашитѣ измѣрвания правихме презъ лѣтото, когато голѣма часть отъ полето бѣше засѣяна, допущаме, че значителенъ брой отъ низкитѣ могили сме пропуснали. Естествено е, че въ такъвъ случай процентътъ на неотбелѣзанитѣ могнли ще е по-голѣмъ.

Въ приложената карта-скица (обр. 39) сж означени обходенитѣ отъ насъ могили, безъ да претендираме, че въ това отношение е нанаправено всичко. Биха могли да се открияъ и нанесатъ на карта всички могили само следъ нѣколкократно обхождане на полето, а за тая цѣль най-удобно е есенното време, когато цѣлиятъ теренъ е оголенъ, за да могатъ и най-малкитѣ могили да бждатъ забелѣзани. На всѣки случай нашата скица ще може да послужи за основа на една по-пълна карта.

[1]) Могили, стр. 20.

Digitized by Google

Разкопки и единични находки.

Следъ като се запознахме накратко съ могилитѣ въ Вратчанското поле, ще разгледаме резултата отъ направенитѣ разкопки, като се спремъ и върху намеренитѣ единични предисторически паметници.

Гара Мездра.

На северъ отъ постройкитѣ при гара Мездра се издигатъ 9 малки могили, повечето отъ които сж разорани, благодарение на което сж изгубили значително отъ първоначалнитѣ си размѣри. Тази група несъмнено е броела повече могили, обаче часть отъ тѣхъ съвършено сж

Обр. 40. — Разрѣзъ на могилата при гара Мездра.

заличени, било благодарение на честото имъ оране, било вследствие на това, че насипътъ имъ е билъ използуванъ за нивилиране на терена. За да установимъ старостьта на тѣзи могили, трѣбваше да разкопаемъ поне една. Спрѣхме се върху най-западната могила отъ групата. Тази могила, висока 3 м., съ диаметъръ 15—20 м., се издига близо до училището. Предполагайки, че тя е надгробна, искахме въ самото начало да установимъ приблизително мѣстото на гроба, като за тази цель се ржководимъ отъ напластяванията въ могилния насипъ. Отъ източния склонъ отсѣкохме единъ сегментъ, за да видимъ, отъ кжде почва и какъ върви наслояването. Въ това отношение нашата работа значително се улесняваше поради това, че голѣма часть отъ тоя склонъ по-рано е билъ разкопанъ и пръстьта отнесена. На нѣколко метра навжтре отъ основата на могилата се откри профилъ, въ който наслояванията отъ черна и жълта пръсть вървятъ ексцентрично, както това личи въ обр. 40. Този профилъ ясно посочваше, че гробътъ не трѣбва да се дири точно въ срѣдата на могилата, а въ дѣсно отъ него (северния секторъ), къмъ която посока именно отправихме разкопкитѣ. Не следъ много биде открита една огоряла площь съ червенъ, нѣкжде съ черъ цвѣтъ и тукъ-таме вжглени. Очевидно попадаме на крематория, т. е. мѣстото, дето е билъ изгоренъ погребаниятъ трупъ. Върху разкритата часть отъ

Digitized by Google

крематория се намѣриха нѣколко кѫса отъ строшенъ глиненъ сѫдъ. За съжаление по-нататъшното разкопаване на могилата трѣбваше да преустановимъ, защото средствата ни се привършиха, а освенъ това настѫпиха продължителни дъждове, които не позволяваха каквато и да било работа на открито.

Въ най-горния могиленъ пластъ, чиято дебелина е 30—40 см., се срѣщатъ гробове, безъ каквито и да било следи отъ дървени ковчези, нито оградни камъни. Открититѣ скелети лежатъ въ посока ю. з. (глава) къмъ с. и. (крака). Крака опънати, ржце обтегнати успоредно съ тѣлото. Ние разкопахме три гроба. Никакви останки отъ облѣкло, орѫжия, накити и пр. не се намериха, освенъ една сребърна обеца, направена отъ обло кржгче, въ срѣдата на което е закрепена куха топчица. Възъ основа на тия резултати мѫчно е да се каже, къмъ кое време трѣбва да се отнесатъ тия гробове. Очевидно е, че за погребение на мъртвитѣ е била използувана вече готова могила, насипана върху погребанъ мъртвецъ, чийто трупъ е билъ изгоренъ. Като имаме отъ една страна предъ видъ, че въ горния могиленъ пластъ се срѣщатъ фрагменти отъ тънки червени покривни керамиди съ профилувани краища (обр. 40, въ дѣсно), характерни за римско време, отъ друга страна — типътъ на обецата, то въ никой случай гробоветѣ не могатъ да бѫдатъ по-стари отъ римско време. Мѫчно можемъ да се произнесемъ сѫщо и за древността на гроба въ основата на могилата. Тукъ сѫ възможни две предположения: 1) могилата е издигната въ римско време, когато е извършено и първото погребение, и 2) тя е насипана върху гробъ отъ преди римското владичество, а въ по-късно време е била увеличена съ новъ насипъ и използувана за по-къснитѣ погребения.

На дълбочина 1·5 м. въ могилния насипъ се намери единъ кременен ножъ, дългъ 11·5 см. (обр. 41 *а*) и една каменна брадва (обр. 41 *б*). Почти въ цѣлия насипъ се срѣщатъ, макаръ и рѣдко, фрагменти отъ груби, полуизпечени глинени сѫдове, характерни за неолитичната култура. Особенъ интересъ представя каменната брадва. Тя има дължина 23 см., максимална ширина при острието 7 см., а дебелина 5 см. Напрѣчното ѝ сечение, както това добре може да се види на дадения образъ, е овално. Въ хронологичното развитие на брадвата презъ неолитично време нашиятъ типъ, т. н. овална брадва (Ovalbeil), която характеризува културата на първитѣ наколни постройки въ алпийската зона,[1]) заема трето мѣсто. Следователно тя ни посочва една стара нео-

[1]) Forrer, Reallexikon, стр. 922.

Digitized by Google

литична култура въ околностьта на гара Мездра, която култура ще се е развивала по-рано отъ половината на IV-то хилядолѣтие пр. Хр. Тия паметници (кременнитъ ножъ, брадвата, фрагментитѣ отъ глинени сждове) нѣматъ нищо общо съ времето, когато е насипвана могилата, следователно не стоятъ въ никаква връзка нито съ по-старото, нито съ по-новитѣ погребения. Тѣ сж случайно попаднали въ могилата заедно съ насипваната пръсть, и показватъ, че въ околностьта на гара Мездра е сжществувало неолитично селище, което въ последствие установихме и съ други паметници. При една по-сетнешна обиколка, около моста на северъ отъ гарата, въ жгъла образуванъ отъ Искъръ и потока, който тече отъ къмъ с. Боденецъ, ние намерихме следнитѣ останки отъ неолитично селище.

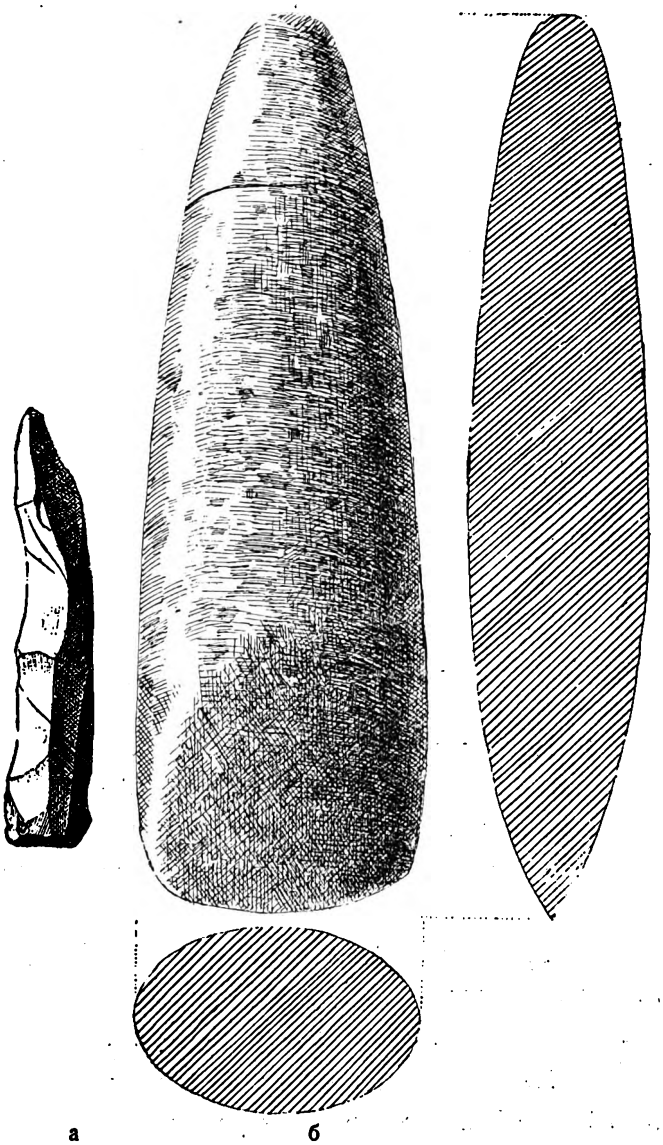

а б

Обр. 41. — *а*: ножъ отъ кремъкъ, *б*: каменна брадва отъ гара Мездра.

1. Единъ здравъ и нѣколко строшени хромелни плочи отъ пѣсъчникъ.

2. Малка глинена сждинка съ венецъ отъ вдлъбнатини подъ ржба на устата (обр. 42, А). Височина 2 см. Дъно обло. Цвѣтъ жълтеникавъ.

3. Фрагментъ отъ глиненъ сждъ съ плоско дъно, безъ орнаменти по стенитѣ (обр. 42, Б). Височина 5 см. Цвѣтъ сивочеръ.

Digitized by Google

4. Дръжка отъ глинена лъжица (обр. 42, В). Цвѣтъ червенъ.

5. Глиненъ предметъ въ форма на продълговато столче (обр. 42, Г), каквито често пѫти се срѣщатъ въ плоскитѣ могили у насъ.[1]) Цвѣтъ червенъ.

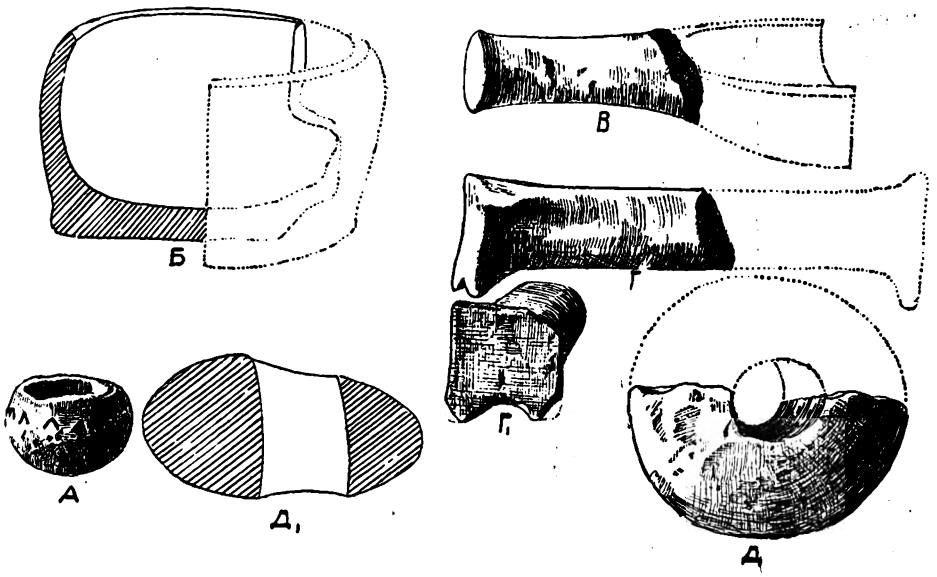

Обр. 42. — Глинени предмети отъ селището при гара Мездра.

6. Половина отъ глиненъ прешленъ (обр. 42, Д), съ дупка косо пробита. Цвѣтъ червенъ. Диаметъръ 6·7 см. Ексцентричностьта на дупката ясно показва, че прешленътъ е служилъ или като тяжесть за станъ или като такава за рибарска мрежа, обаче въ никой случай за тяжесть на вретено.

7. Множество фрагменти отъ глинени сѫдове безъ орнаменти. Между материалитѣ отъ това селище отъ първо значение сѫ намеренитѣ три брадви, които даваме на обр. 43.

8. Първата отъ тѣхъ (обр. 43 *а*) е отъ типа на т. н. калъпести брадви (Schuhleistenbeil), които се характеризуватъ по това, че едната имъ страна е съвършенно равна, противоположната заоблена. По такъвъ начинъ брадвата наподобява обущарски калъпъ. Този типъ е най-старият и характеризува старата неолитна епоха. Дължина на брадвата 9·5 см., ширина 4·1 см., максимална дебелина 3 см.

[1]) Напр. въ Коджадерменската могила, Изв. Арх. д-во, VI обр. 146.

Digitized by Google

9. Втората брадва (обр. 43 *б*) наподобява първата, съ тази само разлика, че не е толкова издута. Дължината ѝ мѣри 9·3 см., максималната ширина 4·6 см., максималната дебелина 1·4 см.

10. Третата брадва (обр. 43 *в*) има сѫщия типъ. Дължина 10·2 см., ширина 6 см., дебелина 2·5 см. За направа на това орѫдие е послужилъ рѣченъ камъкъ, чиято естествена форма напълно е подхождала за цельта. Нужна е била една незначителна обработка, за да може да се оформи окончателно орѫдието. Остриятъ край на брадвата, вследствие на употрѣбата, е силно затѫпенъ.

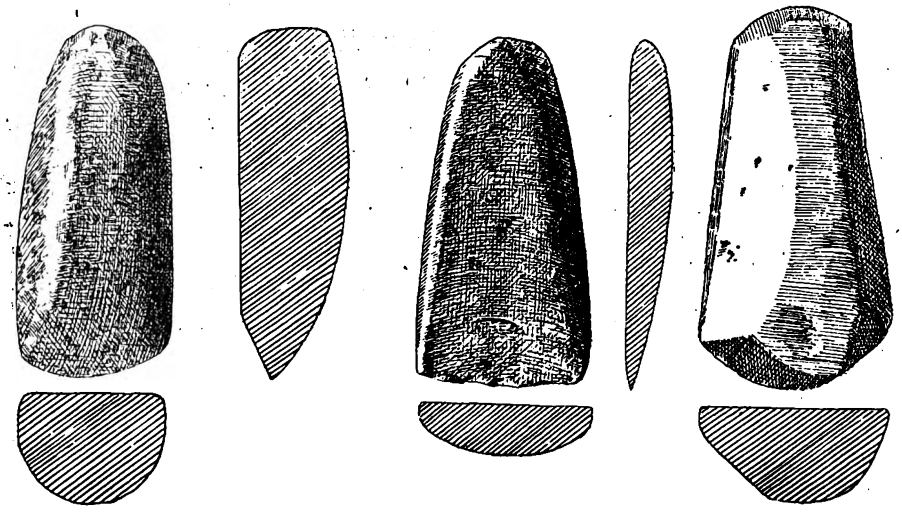

а *б* *в*

Обр. 43. — Каменни брадви отъ селището при гара Мездра.

Описанитѣ три последни брадви, както и тая отъ могилата, сѫ важни за датуването на селището при гара Мездра, което, изглежда, е имало значителни размѣри. Това селище безспорно е сѫществувало презъ цѣлия неолитъ, но началото му трѣбва да отнесемъ къмъ стария и срѣдния неолитъ, презъ което време сѫ били въ употрѣба калъпеститѣ брадви, следъ тѣхъ плоскитѣ и най-после овалнитѣ.

с. Долна Кремена.

Въ една могила отъ землището на това село е намерена бронзова фибула (обр. 44) отъ типа на т. н. двупримчести фибули (zweischleifige Bogenfibel). Задниятъ край на лѫка (четириръбестъ) прави една спирална завивка отъ лѣво къмъ дѣсно, следъ което преминава въ игла. Пред-

Digitized by Google

ният край прави сѫщо една завивка и завършва съ трижгълна ножна плочка, чийто доленъ край завива нагоре къмъ дѣсната страна, за да образува жлебъ, необходимъ да се закрепя иглата. Дължината на фибулата мѣри 6·4 см., височината — 3·7 см. Зелена патина Фибули съ две примки (възли) до сега у насъ сѫ намерени на нѣколко мѣста, но такава съ трижгълна ножна плочка попада за пръвъ пѫть сега. Подобна обаче е известна отъ гробното поле при Халщатъ,[1]) която фибула се отличава отъ нашата по това, че лѫкътъ ѝ е дебелъ и обълъ, а освенъ това украсенъ съ групи отъ напрѣчни нарѣзи. Аналогични фибули на долнокременската сѫ намерени въ Босна при Долна Долина на р. Сава.[2]) И тѣ значително се отличаватъ отъ нашата. Така напр. тая на табл. LVIII обр. 3 въ цит. томъ има обълъ, слабо надебеленъ въ срѣдата лѫкъ, чиито крайща сѫ украсени съ напрѣчни нарѣзи. Ножната плочка, въ форма на равностраненъ трижгълникъ, е украсена по края съ зигзачни линии. Втората фибула, представена на табл. LXXII обр. 18 (цит. т.), има сѫщо обълъ лѫкъ, украсенъ съ напрѣчни нарѣзи и нѣколко надебелявания въ срѣдата. Фибулата отъ с. Долна Кремена трѣбва да отнесемъ къмъ първата желѣзна (халщатска) епоха, къмъ което време принадлежатъ и приведенитѣ аналогии.

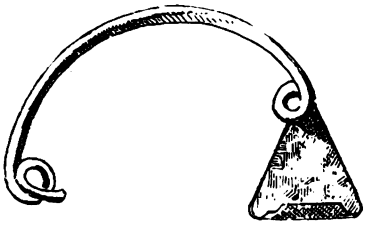

Обр. 44. — Бронзова фибула отъ с. Долна Кремена.

Влашко Село.

Източно отъ Долна Кремена лежи Влашко село, въ землището на което се намери разнообразенъ и ценен материалъ отъ три култури: неолитична, халщатска и ла-тенска. Паметницитѣ отъ всѣка една отъ тия култури ще опишемъ по отдѣлно.

А. Каменна епоха.

1. Обр. 45 *а*. Каменна секира, калъпестъ типъ (Schuhleistenbeil), намерена близо до брѣга на р. Искъръ. Направена отъ сива скала, едната ѝ страна е равно шлифована, противоположната правилно заобленa. Дължина 12·7 см., максимална ширина 4·3 см., максимална дебелина 2·3 см.

2. Обр. 45 *б*. Каменен чукъ-секира съ клинообразно надлъжно сечение. Широко плоско, почти равно чело (5·3 см. × 6 см.). Четиритѣ

[1]) Sacken, Das Grabfeld von Hallstatt, табл. XIII, обр. 11.

[2]) Truhelka, Wiss. Mitt. IX табл. LVIII обр. 3; табл. LXXII обр. 18.

Digitized by Google

страни въ горната половина почти равни. Къмъ острието хълбочнитѣ плоскости ставатъ малко заоблени. Острието джговидно извито. Дупката, извъртяна 3·3 см. подъ челото, има диаметъръ 2 см. Дължина на орждието 15·9 см., максимална ширина (при челото) 6 см., максимална дебелина 5·5 см. Като изключимъ хълбочнитѣ страни и то само въ об-

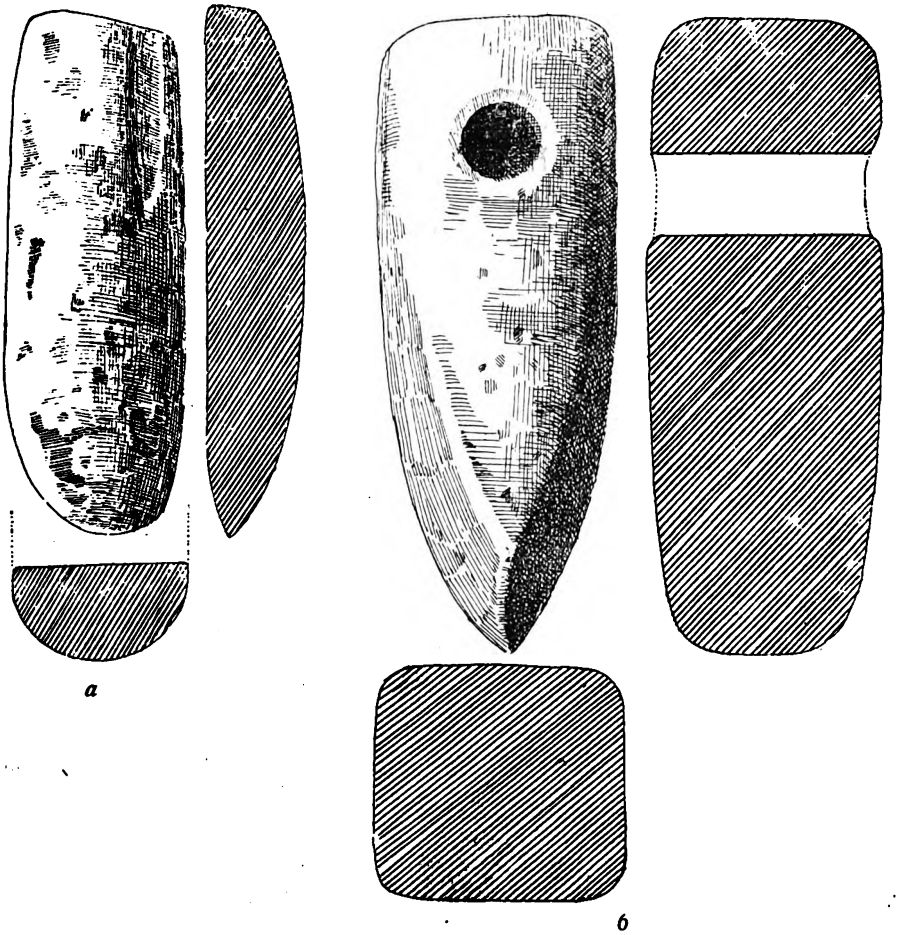

а *б*

Обр. 45. — Каменни орждия отъ Влашко село.

ластьта на дупката и на острието, дето личи грижлива полировка, поголѣмата часть отъ повръхностьта на орждието е груба, само обчукана. Сивожълта еруптивна скала. Намерена въ мѣстностьта „Кочева бара".

3. Обр. 46 *а*. Половина отъ каменень боздуганъ отъ сивозелена скала. По форма значително се различава отъ първия. Надлъжниятъ разрѣзъ представя почти кржгъ (5 × 5·8 см.). Диаметъръ на дупката 2·3 см.

4. Обр. 46 *б*. Половина отъ каменень боздуганъ, направенъ отъ си-

Digitized by Google

возелена скала. Надлъжниятъ профилъ представя овала съ диаметри 6·2 см. × 4·2 см. Диаметъръ на дупката 2·5 см.

В. Желѣзна епоха (I-ва и II-ра желѣзни епохи). Некрополътъ при селото.

На северъ отъ Влашко село, въ дѣсно отъ пжтя, който води по посока къмъ върха „Меторица", въ нивата на Петко Меднювски се намиратъ две малки могили, а трета такава се издига въ съседната нива на Цоло Христовъ. По̀ на северъ отъ тази група могатъ да се наброятъ мѣстата на още 7 други могили, почти унищожени отъ времето. За тѣхното сжществуване говорятъ само купища отъ камъни, тъй като поч-

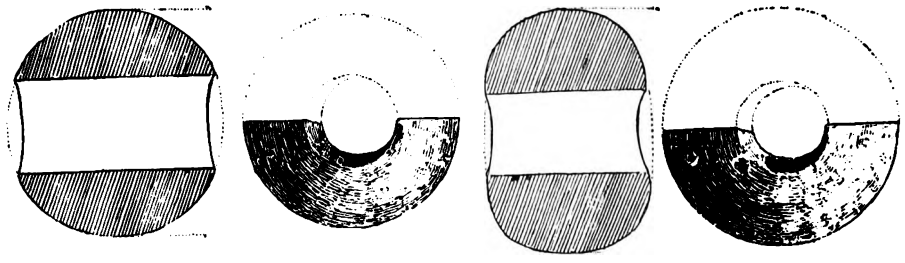

а *б*

Обр. 46. — Каменни боздугани отъ Влашко село.

вениятъ насипъ е повече или по-малко отнесенъ отъ дъждовната вода. Подобни малки могили на северъ отъ селото е имало много повече, отколкото виждаме днесъ. Голѣмата часть отъ тѣхъ, отдавна попаднала въ разработени мѣста, е била напълно унищожена, вследствие многократното разораване на почвата. Фактътъ, че често пжти изъ околнитѣ ниви се намиратъ кжсове отъ глинени сждове, бронзови и желѣзни предмети, както и човѣшки кости и пр., за които ще стане дума по-после, ясно показва, че имаме работа съ единъ обширенъ некрополъ отъ малки надгробни могили, отъ които до днесъ сж запазени само нѣколко. Въ околностьта на селото срѣщаме и по-голѣми могили, добре запазени. Последнитѣ обаче изглеждатъ да принадлежатъ на друга епоха, най-вѣроятно на времето на римското владичество.

Тритѣ могили, които заематъ южната часть на некропола, лежатъ въ мѣстностьта, наречена „Крайната могила". Ние ще ги означимъ съ I—III. Първитѣ две представятъ за насъ голѣмъ интересъ поради намеренитѣ въ тѣхъ важни находки.

За да установимъ характера на могилитѣ отъ влашкоселския некро-

Digitized by Google

полъ, както и времето, къмъ което трѣбва да ги отнесемъ, ние разкопахме първитѣ две.

Могила I. Има височина 80 см., диаметъръ 20—25 м. Съ единъ прокопъ, широкъ 2 м., съ посока отъ и. къмъ з., разсѣкохме могилата на два сегмента (обр. 48 *а*). Най-отгоре повръхностьта на насипа представя пръсть, повече или помалко размѣсена съ ржбестъ чакълъ. По-доле дохождатъ безъ редъ натрупани камъни, чиито размѣри достигатъ срѣдно 20—30 см. Въ основата на могилата никакъвъ кржгъ отъ редени камъни (кромлечъ). На дълбочина 80 см. отъ върха се откриха първитѣ следи отъ крематория: червена изпечена пръсть, отгоре покрита съ черна отъ карбонизирани вещества кора, а върху нея пепеленъ пластъ. Точно въ срѣдата на могилата се намериха останкитѣ отъ погребението.

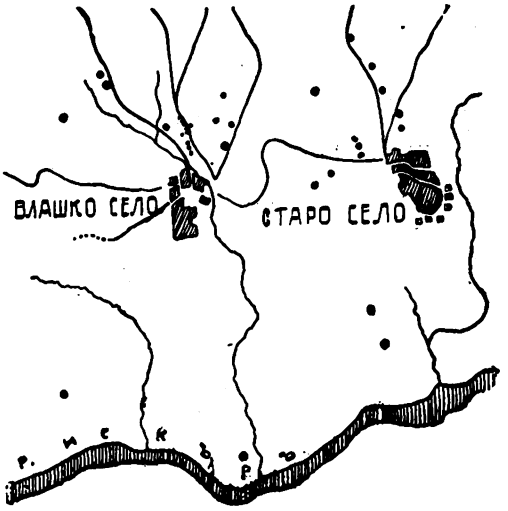

Обр. 47. — Могилитѣ около Влашко и Старо село.

Трупътъ на мъртвия следователно е изгоренъ на сжщото мѣсто, дето е насипана могилата. Въ кладата е билъ положенъ трупътъ заедно

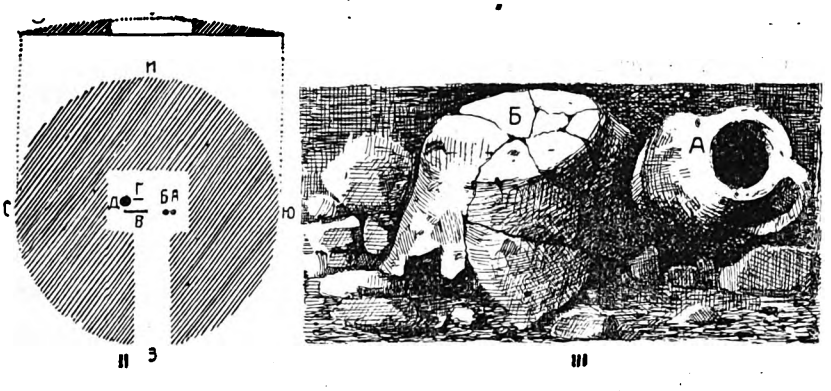

а *б*

Обр. 48. — *а* планъ и разрѣзъ на могила I, *б* часть отъ крематория.

съ дрехитѣ и оржжието. Намеренитѣ останки отъ една бронзова фибула, единъ желѣзенъ мечъ и единъ върхъ за копие сж силно повредени отъ високата температура. До изгорѣлитѣ човѣшки кости се на-

Digitized by Google

мериха събрани на едно мѣсто кости отъ говедо (Bos), между които предимно личатъ части отъ коститѣ на заднитѣ крака.

При погребението на мъртвия е била поставена храна, която заедно съ трупа е изгорѣла. Аналогично приношение на храна установихме при едно погребение въ некропола при с. Байлово (Софийско), съ тази разлика, че храната тамъ е била поставена следъ трупоизгарянето.[1])

На мѣстото, дето сж били погребани останкитѣ на мъртвия, се намериха следнитѣ предмети:

1. Къмъ северната страна на крематория е поставена обърната съ уста нагоре глинена кана, работена на грънчарско колело (обр. 48, II А и III А, и обр. 49). Има височина 15·8 см. Диаметъръ на устата 9·5 см., на дъното 7 см. Последното е конкавно. Цвѣтъ сивъ. Отъ едната страна каната е снабдена съ плоска дръжка, чийто горенъ край се залавя за ржба на устата. До известна степенъ нашата кана се схожда доста много съ подобна една, намерена въ единъ могиленъ гробъ въ мѣстностьта „Радневъ геранъ" при Брѣзово, датувана къмъ IV-III в. пр. Хр.[2])

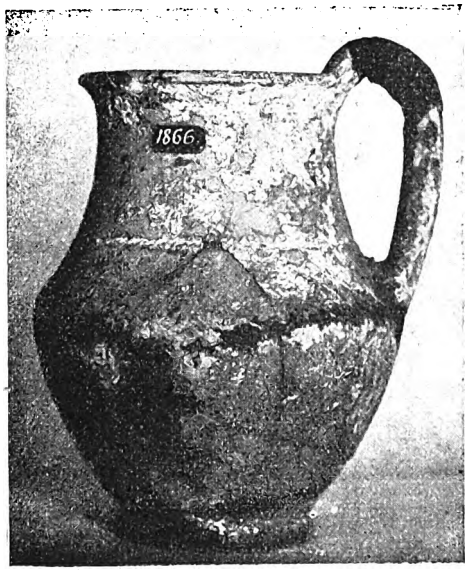

Обр. 49. — Глинена кана.

2. Непосредствено до каната е поставенъ строшенъ глиненъ сждъ, обърнатъ съ устата на доле (обр. 48, III Б). Диаметъръ на дъното 16·5 см., височина на фрагмента 13·5 см., дебелина на стенитѣ 1·2 см. Формата му напълно отговаря на подобенъ сждъ, намеренъ въ една надгробна могила въ Байловския некрополъ.[3]) Разликата обаче се състои въ това, че байловскиятъ сждъ е по-малъкъ и отстрани е снабденъ съ дръжки, подобни на рогчета. Както единиятъ, така и другиятъ сж работени на ржка, т. е. безъ помощьта на грънчарско колело. Въ това отношение техниката на керамиката отъ Влашко село и Байлово сж напълно еднакви: били сж въ употрѣба два вида сждове: еднитѣ рабо-

[1]) Р. Поповъ, Известия на Арх. Институтъ I стр. 63, могила IV.
[2]) Б. Филовъ, Изв. на Арх. Д-во VI обр. 14
[3]) Р. Поповъ, Изв. Арх. Инст. I обр. 59.

Digitized by Google

тени отъ чиста глина на колело, а другитѣ — на ржка отъ глина размѣсена съ пѣсъкъ. Обичаятъ да се поставятъ погребални сждове надоле съ устата констатирахме сжщо въ Байловския некрополъ въ могила I-ва.

На северъ отъ описанитѣ два сжда сж пръснати коститѣ отъ изгорѣлия трупъ, както и останкитѣ отъ желѣзенъ мечъ, желѣзенъ връхъ за копие и спирала отъ бронзова фибула.

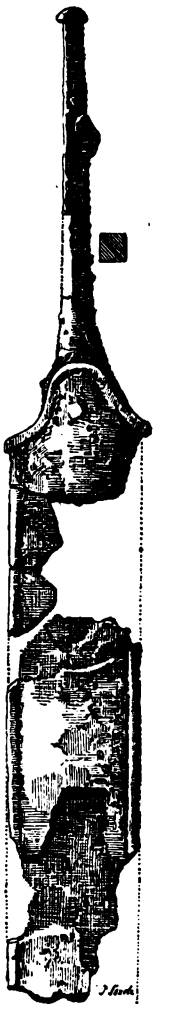

Обр. 50. Часть отъ железенъ мечъ.

3. Мечътъ, ако и разрушенъ на ситни кжсове, все пакъ личи, че лежи по посока с.-и., съ дръжката къмъ с. Това още съвсемъ не е достатъчно да опредѣли положението на мъртвия върху кладата. При изгарянето на трупа всички предмети поставени наоколо, като накити и метални части отъ облѣклото, биватъ обикновено разбъркани, ако ли тѣ не сж били поставени следъ като трупътъ е билъ вече изгоренъ, какъвто е напр. случаятъ съ глиненитѣ сждове. Фактътъ, че тѣ не сж пострадали отъ огъня, че въ каната не се намериха вжглени и пепель, показва, че сждоветѣ сж турени отпосле. Отъ меча що-годе сж запазени тия части, които даваме на обр. 50 и 52.

Обр. 50. Дръжка и часть отъ острието на меча заедно съ ножницата. Отгоре ржбътъ на последната, значително профилуванъ, има форма на звънецъ, обърнатъ съ устата надоле. Ножницата е направена отъ два тънки желѣзни листа; надлъжнитѣ ржбове на единия сж подвити така, че обхващатъ ржбоветѣ на другия (обр. 51, А). За да бждатъ обаче по-яко свързани дветѣ половини на ножницата, били сж стегнати съ напрѣчни тънки желѣзни връзки, една отъ които намираме запазена върху горния край на ножницата (обр. 52, А и К), втора—върху единъ другъ фрагментъ отъ нея. Къмъ ножницата принадлежатъ: една желѣзна халка съ диаметъръ 3·5 см. (обр. 52, Б), както и други три желѣзни фрагмента (обр. 52, В, Г и Д), между които последниятъ (Д) представя желѣзна скоба, подобна на тия върху меча отъ с. Дере, с. Попица [1]) и с. Байлово. [2]) Ширината на ножницата мѣри 5·3 см. Мечътъ отгоре завършва съ четириржбеста дръжка, дълга 14·5 см., която е била обкована съ кость или

[1]) Р. Поповъ, Годишникъ на Нар. Музей за 1921, обр. 155, В и обр. 170.
[2]) Р. Поповъ, Известия на Арх. Институтъ I, 1921/22, обр. 60, Г.

Digitized by Google

дърво, изобщо отъ нетраенъ материалъ. Дръжката на меча въ края завършва съ кржгло копче, чието назначение е било да крепи обковитѣ.

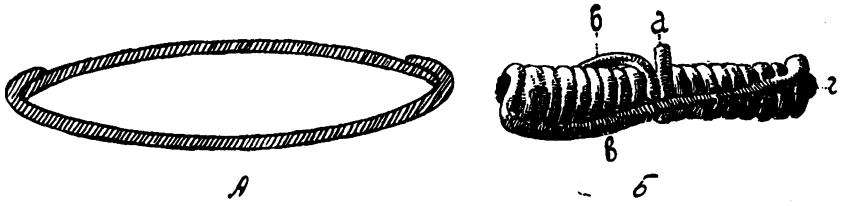

Обр. 51. — А: Разрѣзъ на ножницата, Б: спирала отъ бронзова фибула.

4. Близо до мѣстото на меча се намериха останки отъ желѣзенъ връхъ за копие, обаче тъй силно повреденъ, че не може да се каже нищо относно формата и размѣритѣ му. Върху единъ фрагментъ отъ листа на копието личи отпечатъкъ отъ нѣкакъвъ платъ (обр. 52, Е).

5. Бронзова спирала отъ фибула, навита около желѣзна ось (обр. 51, Б). Състои се отъ 20 навивки, по 10 за всѣка половина. Пружинниятъ механизъмъ на фибулата е направенъ така: задниятъ край на

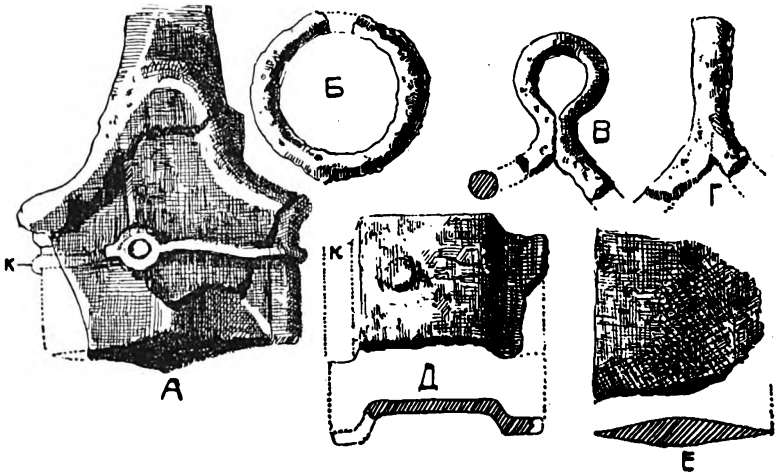

Обр. 52. — А-Д: части и принадлежности на меча; Е: часть отъ желѣзенъ връхъ за копие съ отпечатъкъ отъ тъкань.

лжка (Обр. 51, *б*) прави върху желѣзната ось (*г*) 10 спирални завивки като почва отъ срѣдата. Следъ като стигне края на осьта, спиралата преминава въ хорда (*в*), която върви до противоположния край на осьта. Отъ тукъ почватъ нови спирални завивки къмъ срѣдата на осьта, следъ което последната завивка преминава въ игла (*а*). Дължината на спиралата мѣри 3·7 см., а диаметърътъ ѝ — 0·5 см.

Digitized by Google

Що се отнася до датуването на гроба, отчасти би ни улеснили останкитѣ отъ меча и фибулата. Формата на меча, като почнемъ отъ бронзовата и свършимъ съ ла-тенската епоха, претърпява редъ промѣни, всѣка една отъ които характеризува известно време. Що се отнася обаче до формата на нашия мечъ, нищо положително не можемъ да кажемъ; защото, както виждаме, той е почти цѣлъ разрушенъ, а въ що годе запазенитѣ кѫсове хълбочнитѣ рѫбове на острата часть напълно сѫ замаскирани отъ плътно прилепената къмъ тѣхъ ножница, и не винаги последната има форма еднаква съ тая на ножа. Направенъ цѣлъ отъ желѣзо, мечътъ не може да бѫде отнесенъ къмъ началото на халщатската епоха. Напротивъ, формата на дръжката ни напомня ла-тенскитѣ мечове; така, че би трѣбвало гроба да поставимъ най-рано къмъ края на I-та и началото на II-та желѣзна епоха, къмъ което време ни води и фибулата. Фибули съ билатерални спирали съ повече завивки сѫ нѣщо обикновено презъ II-та желѣзна епоха, но такива се срѣщатъ и презъ халщатско време. За да може съ по-голѣма сигурность да се опредѣли точно типа на фибулата, трѣбваше поне отчасти да бѫде запазенъ предниятъ ѝ край (кракътъ).

Могила II. Само нѣколко крачки северно отъ първата могила се намира могила II, отъ която е запазена незначителна часть, именно тази часть, която стои на граница между нивитѣ на Цоло Христовъ и Петко Меднювски. Редъ години могилата е била разоравана, вследствие на което $^3/_4$ отъ насипа е разнесенъ изъ нивата. За да установимъ, какво е било погребението въ тази могила, направихме единъ прокопъ отъ и. къмъ з. и другъ отъ с. къмъ ю. Установихме обаче, че ралото е засѣгало гроба, вследствие на което последниятъ е напълно унищоженъ. Разхвърлянитѣ обаче човѣшки кости бѣха достатъчни да покажатъ, че трупътъ на мъртвия не е билъ изгоренъ, както това видѣхме въ първата могила, а е билъ заровенъ. Какъ е билъ положенъ мъртвецътъ въ гроба, не може да се установи, защото, както казахме по-горе, всички кости сѫ разчупени и размѣстени. Наредъ съ човѣшкитѣ кости, намериха се фрагменти отъ разстрошени глинени сѫдове, предмети отъ бронзъ и пр., всички произходящи отъ гроба. При орането на нивата на това мѣсто сѫ намирани разни бронзови и желѣзни предмети. Г-нъ Дичо Петровъ, единъ интелигентенъ и любознателенъ житель отъ селото, често е обикалялъ тадѣва и грижливо е събиралъ всичко онова, което ралото изваждало отъ земята. Отъ тази могила той е успѣлъ да запази голѣма часть отъ гробнитѣ предмети. Неговитѣ съселяни,

Digitized by Google

знаейки, че се интересува отъ старини, запазвали сѫ всичко, каквото тукъ-таме сѫ намирали и сѫ му го давали. По такъвъ начинъ г-нъ Петровъ е можалъ да си състави една хубава сбирка, която безъ колебание отстжпи на Народния музей. Ако примерътъ на Петровъ бѣше следванъ и отъ други наши селяни, много ценни старини нѣмаше да изчезнатъ, а щѣха да бждатъ запазени за българската наука и музей.

Отъ тази могила произхождатъ предметитѣ, които описваме подоле. Сждейки по тѣхния брой и разнообразие, би трѣбвало да се предположи, че въ могилата е имало повече отъ единъ гробъ. Или на сѫщото това мѣсто, близко една до друга, е имало и друга могила, сѫщо разорана до основа.

Предмети отъ бронзъ.

1. Обр. 53, А. Джговидна бронзова фибула съ две примки. Двата края на лжка сѫ украсени съ по петь пръстеновидни надебелявания, отъ които срѣдното е най-голѣмо. Задниятъ край на лжка прави една спирална завивка отъ лѣво къмъ дѣсно, следъ което преминава въ игла. Предниятъ край прави сѫщо такава завивка въ обратна посока и завършва съ ножна плочка, чиито странични ржбове сѫ дълбоко джговидно изрѣзани. Лицето на плочката е украсено съ успоредни релиефни брезди. Последнитѣ стоятъ отвесно къмъ иглодържателя, образуванъ отъ превиване на долния край на ножната плочка отъ лѣво къмъ дѣсно. Дължината на фибулата достига 13·2 см., височина 8·1 см. Тази е най-голѣмата джговидна фибула, намерена до сега у насъ.

2. Обр. 53, Б. Бронзово кржгло копче, отгоре слабо издуто, отдоле снабдено съ кржгла дупка за зашиване. Такива копчета се намериха 61. Величината имъ доста варира. Най-малкитѣ иматъ диаметъръ 1 см., а най-голѣмитѣ 1·5 см. Повечето отъ тѣхъ сѫ съ тъмно-зелена, по-малко съ ясно-зелена патина.

Аналогични копчета сѫ намерени въ Горица.[1]) Тѣ се отличаватъ отъ нашитѣ по това, че сѫ повече издути. Голѣмо сходство иматъ сѫщо копчетата отъ гробното поле при Халщатъ.[2]) Отъ проучване гробоветѣ на въпросния некрополъ се е установило, че при погребението мъртвитѣ сѫ били заравяни заедно съ облѣклото, което въ повечето случаи се е състояло отъ горна и долна дреха.

Едно любимо украшение на горната дреха въ Халщатъ е била

[1]) Truhelka, Wiss. Mitt. VIII 37, обр. 90.
[2]) Sacken, Das Grabfeld von Hallstatt, табл. XVIII обр. 7.

Digitized by Google

гарнитурата отъ блестящи бронзови копчета, слабо изпжкнали отгоре и снабдени съ едно малко ухо отдоле, необходимо за пришиването имъ. Тия копчета, почвайки отъ яката до долния край на дрехата, сж

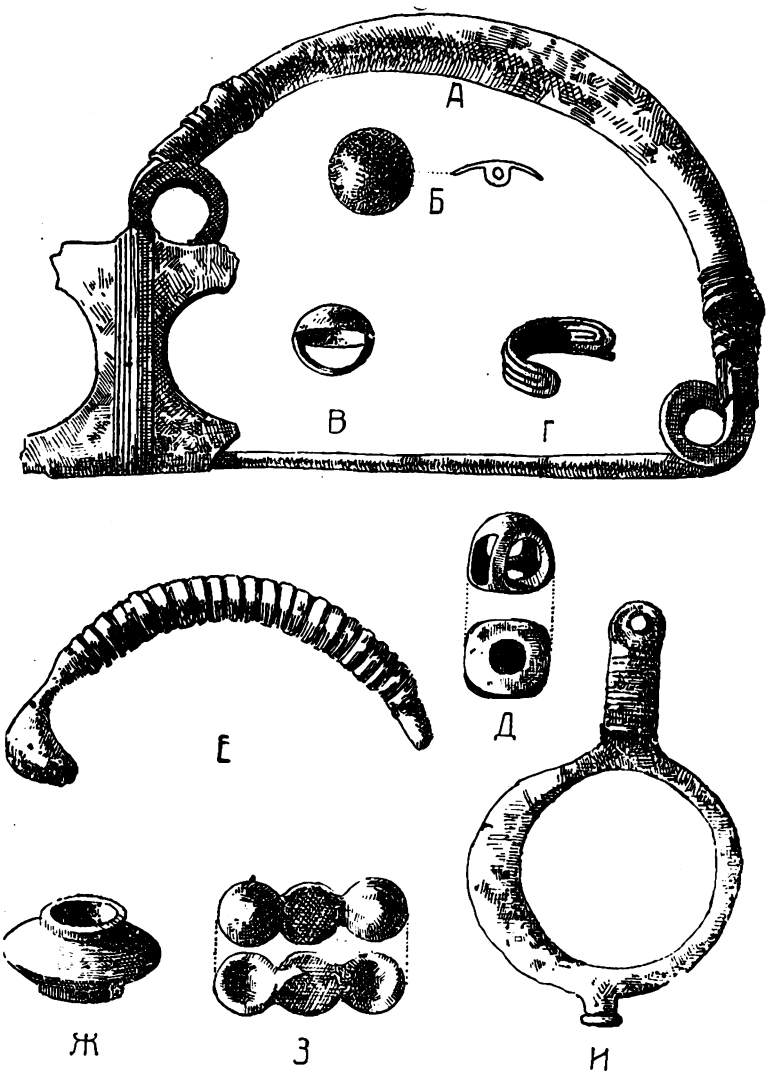

Обр. 53. — А: джговидна фибула; Б и В: копчета; Г: пръстенъ; Е: джга отъ фибула; Д, Ж, З, И: разни предмети — всички отъ бронзъ.

образували гжсти редове. Въ единъ гробъ отъ Халщатъ сж били намерени около 3000 копчета. Въ втори гробъ съ изгоренъ трупъ сж събрани повече отъ 5000 копчета и то въ такова положение, отъ което ясно става, че тѣ сж били зашити въ редове. Въ други гробове броятъ на копчетата се колебае между 200 и 1000. Голѣмиятъ брой копчета,

Digitized by Google

намерени въ тия гробове, както и еднаквата имъ форма и величина, показватъ, че презъ това време фабрикуването имъ трѣбва да е ставало по механически способъ. Такива копчета, само че снабдени съ две дупки, сж били намерени и въ Унгария. Презъ 1844 г. отъ единъ гробъ сж събрани 392 копчета. Изглежда, че въ облѣклото на населението въ ю. Австрия, Унгария и Тракия, а вѣроятно и въ Илирия, презъ халщатската епоха е имало голѣма общность.

3. Обр. 53, В. Втори типъ бронзово копче. Такива се намериха двадесетъ и шесть. Тѣ сж направени отъ една почти полусферична куха часть, снабдена отдоле съ плоска джга, която е служила за пришиване. Диаметъръ 1·3 см. Повечето отъ тѣхъ иматъ тъмно-зелена, а само едно ясно-зелена патина. Съвсемъ аналогични копчета отъ тоя типъ сж намерени сжщо въ Халщатъ.[1])

4. Обр. 53, Г. Бронзовъ пръстенъ, отъ спирално увитъ обълъ телъ. Диаметъръ 2·1 см. Върху единия край телътъ надлъжно се увива спирално два пжти, следъ което свободниятъ край образува кржгъ, чийто диаметъръ е билъ такъвъ, какъвто е тоя на спиралата. Кржгътъ е ималъ назначение да крепи пръстена върху пръста.

Аналогични два пръстена имахме случай да намеримъ въ единъ могиленъ гробъ при с. Байлово (Софийско).[2]) Сжщо такива сж познати отъ Чехия[3]) и др.

5. Обр. 53, Д. Бронзово копче. Полусферична форма съ равна основа, върху която има кржгла дупка и четири такива отъ страна. Диаметъръ 1·4 см. Ясно-зелена патина.

До известна степень аналогично на тукъ описаното копче е намерено въ Халщатския некрополъ.[4]) Освенъ по размѣри, то се отличава още по това, че отдоле е цѣло отворено, а горната часть е по-широка и повече издута.

6. Обр. 53, Е. Лжкъ отъ джговидна желѣзна фибула, покрита отгоре съ бронзова обвивка, насѣчена на 22 сегмента. Дължина на лжка по права линия (хорда) 7·6 см., дебелина 0·8 см. Фибули съ подобенъ лжкъ сж познати отъ Гласинацъ,[5]) отъ типа на т. н. двувъзелчести фибули, каквато вѣроятно е била и нашата.

---

[1]) Sacken, пакъ тамъ, сжщата таблица, обр. 8 и 11.

[2]) Р. Поповъ, Известия на Археол. Институтъ, I, стр. 75, обр. 61.

[3]) Pič, Čechy předhistorícke II табл. IV, обр. 8; табл. XI, обр. 7 и 10; табл. XII обр. 4; табл. XIV, обр. 7; табл. XVII, обр. 17—19; табл. XIX, обр. 32 и 33.

[4]) Sacken, цит. съч., табл. XVIII обр. 14.

[5]) Truhelka, Wiss. Mitt. I стр. 85, обр. 64.

Digitized by Google

7. Обр. 53, Ж. Кухъ бронзовъ предметъ въ форма на два пресѣчени конуси, съединени въ основитѣ си. Двата му края профилувани. Височина 1·8 см., диаметърът 8 см. Сиво-зелена патина.

Аналогиченъ предметъ, почти съ сѫщитѣ размѣри, описанъ като монисто (перла), е намеренъ въ гробоветѣ при Халщатъ.[1]) Различава се отъ нашия по това, че въ срѣдата е безъ ржбъ (издутъ), а освенъ това дупкитѣ му сѫ по-малки. Сѫщата форма обаче има едно монисто отъ янтъръ, намерено сѫщо въ Халщатъ.[2])

8. Обр. 53, З. Бронзовъ предметъ, съставенъ отъ три яко споени кржгчета, между които срѣдното е плоско, а крайнитѣ издути. Дължина 3·3 см. Отъ долната страна е снабденъ съ джговидно плоско ухо, което се крепи въ периферията на срѣдното кржгче. Ясно-зелена патина съ грапава повръхность. Този предметъ вѣроятно представя сегментъ отъ коланъ.

9. Обр. 53, И. Плосъкъ бронзовъ предметъ въ форма на кржгъ по-широкъ въ лѣвата, по-тѣсенъ въ дѣсната страна, а отгоре снабденъ съ издатъкъ, въ горния край съ дупка за окачване. Такива предмети сѫ намерени 30 здрави и 12 строшени. Диаметърът 4-5 см. Долниятъ край на издатъка е украсенъ съ едно напрѣчно надебеляване, а полето между него и дупката — съ много тънки хоризонтални нарѣзи. Долната страна на кржга е снабдена съ единъ малъкъ издатъкъ, профилуванъ въ края. Дължината на цѣлия предметъ, заедно съ издатката, мѣри 7·5 см. Повръхностьта е грапава съ черно-зелена патина.

Аналогични предмети у насъ сѫ намерени въ мѣстностьта „Иниоалба“ между селата Ясенъ и Кошава (Видинско),[3]) които обаче се отличаватъ отъ влашкоселскитѣ по вида на нарѣзитѣ и още по това, че въ долния край нѣматъ издатъкъ. Подобни предмети сѫ намерени сѫщо въ Арчаръ,[4]) които сѫщо нѣматъ издатъкъ въ долния край. Характерното за тия предмети е това, че винаги лѣвата страна на кржга е почти двойно по-широка, отколкото дѣсната.

До известна степень аналогични предмети сѫ познати и отъ Прозоръ (Хърватско)[5]) Тѣ се отличаватъ отъ тия, намерени у насъ, по това, че кржгътъ навредъ има еднаква ширина и върху горната издаднина

[1]) Sacken, цит. съч. табл. XVII обр. 23.
[2]) Пакъ тамъ, обр. 12.
[3]) Р. Поповъ, Годишникъ на Народния музей за 1921 г. стр. 161 обр. 150.
[4]) Необнародвани.
[5]) Ljubić, Popis, табл. XXII обр. 131.

Digitized by Google

липсватъ каквито и да било нарѣзи. Безспорно всички тия предмети сж били за окачване като украса, но какъ, трудно е да се каже.

10. Обр. 54, А. Бронзовъ предметъ въ форма на голѣмо кржгло копче, въ срѣдата съ пжпка (умбо), а върху противоположната страна снабденъ съ полукржгла скоба. Диаметъръ 4·8 см., височина, мѣрена заедно съ скобата, 1·5 см. Ясно-зелена патина.

11. Обр. 54, Б. Бронзова гривна въ форма на елипса, направена отъ плосъкъ телъ, широкъ въ срѣдата 0·7 см., дебелъ 0·5 см. Диаметри: 6·5 × 5·2 см. Вжтрешната страна на гривната е равна, външната — обла. Двата ѝ края постепенно изтъняватъ и завършватъ съ тжпи остриета. Ясно-зелена патина.

12. Обр. 54, В. Часть отъ бронзовъ предметъ, направенъ отъ обълъ телъ, дебелъ 0·2 см. Последниятъ прави една извивка въ форма на буквата *л*, чиито крайща по-нататъкъ вървятъ хоризонтално, следъ което извиватъ подъ правъ жгълъ надолу. Най-вѣроятно нашиятъ предметъ представя горенъ край отъ игла за коса, дето върху извивката сж били нанизани разни предмети, за да придадатъ на иглата по-красивъ изгледъ. Такива игли, намерени въ Горица, описва Трухелка.[1]) Аналогични на влашкоселската игла сж намерени въ Босна много.[2]) Игли, чиято извивка е обърната надолу, сж познати отъ Stagno[3]) и пр.

13. Обр. 54, Г и З. Бронзови копчета въ форма на кръстъ. Първото отъ тѣхъ има диаметъръ 3 см., второто 2·7 см. Срѣдата на кръста е конусообразно изпжкнала, а върху противоположната страна (конкавната) е закрепена плоска джговидна скоба, която е служила за пришиване или прикачване на копчето. Тъмно-зелена патина.

13. Обр. 54, Д. Четири вида бронзови спирали. Първата отъ тѣхъ, направена отъ плосъкъ телъ, има диаметъръ 0·8 см., а ширината на тела мѣри 0·5 см. Втората е увита отъ по-тѣсенъ телъ, съ дебелина 1 мм., а още по-малъкъ е диаметърътъ на третата спирала. Четвъртата такава, увита отъ четиржбестъ телъ, съ дебелина 1 мм., има диаметъръ 0·7 см. До като първитѣ три отъ спиралитѣ сж части отъ накити, четвъртата отъ тѣхъ най-вѣроятно представя спирала отъ стреловидна фибула, каквато се намери въ гроба на могила I.

15. Обр. 54, Е. Бронзовъ предметъ въ форма на жаба. Като ап-

[1]) Truhelka, Wiss. Mitt. VIII стр. 27 обр. 47; стр. 48 обр. 48, 50 и пр.
[2]) Truhelka, цит. съч. I стр. 96 обр. 139; Fiala, пакъ тамъ, стр. 145 обр. 44.
[3]) Posedel, цит. съч. IX, табл. XXI обр. 2 — 6.

Digitized by Google

ликация, билъ е прикрепенъ съ две малки бронзови гвоздейчета, отъ които е запазено само едното. Дължина на предмета 2·7 см., ширина

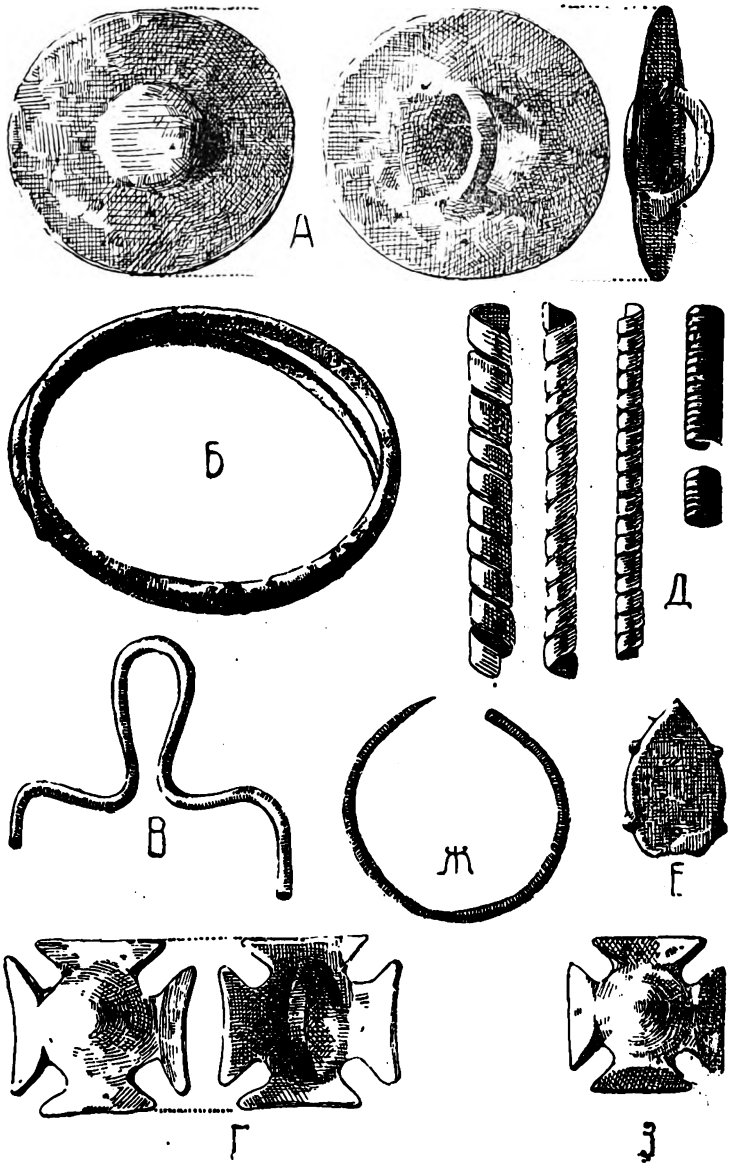

Обр. 54. — Разни бронзови предмети.

1·8 см. Жабата, като орнаментъ или като символъ, се срѣща често въ предисторическитѣ времена. Върху една сребърна фибула отъ непознато находище у насъ ние я намираме закрепена върху ножната плочка.[1])

[1]) Р. Поповъ, Сп. БАН. VI стр. 154, обр. 12.

Digitized by Google

16. Обр. 54, Ж. Бронзова халка, направена отъ обълъ телъ, дебелъ 0·2 см. Диаметърът 3·8 см. Единиятъ край на халката е равно отсѣченъ, а противоположниятъ е заостренъ. Най-вѣроятно тази халка е служила за обеца.

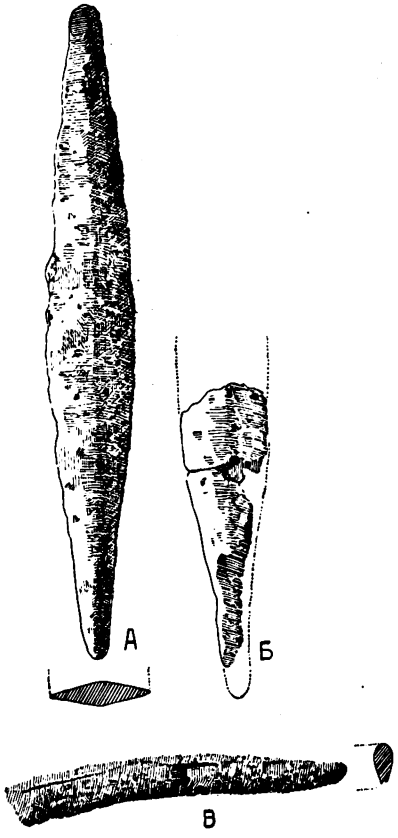

Обр. 55. — Желѣзни предмети.

Предмети отъ желѣзо.

17. Обр. 55, А. Желѣзенъ връхъ за копие въ форма на върбовъ листъ, еднакво стѣсненъ въ двата края. Дължина 22 см. Интересното въ тоя връхъ е това, че у него липсва цевьта; така щото върхътъ е билъ забоденъ въ дървената дръжка и вѣроятно привързанъ, за да може да се крепи по-яко.

18. Обр. 55, Б. Фрагментъ отъ подобенъ желѣзенъ връхъ за копие.

19. Обр. 55, В. Часть отъ криво желѣзно ножче, чиято дръжка липсва. Дължина 11·5 см.

Материали отъ разни находища въ землището на Влашко село.

1. Обр. 56. Две спирални бронзови гривни, намерени въ нивата на Стоянъ Христовъ заедно съ човѣшки кости; отъ дето следва, че произхождатъ отъ гробъ вѣроятно могиленъ. Гривнитѣ, направени отъ широкъ телъ, чиято вжтрешна страна е равна, а външната — издута, иматъ диаметъръ 6 см., а ширината на тела мѣри 0·5 см. Мѣстностьта „Стръмна страна“. Подобна спирална гривна, направена отъ плоска бронзова лента, е намерена въ единъ гробъ близо до Видинъ,[1]) обаче тя се различава по това, че спиралата ѝ се състои отъ повече

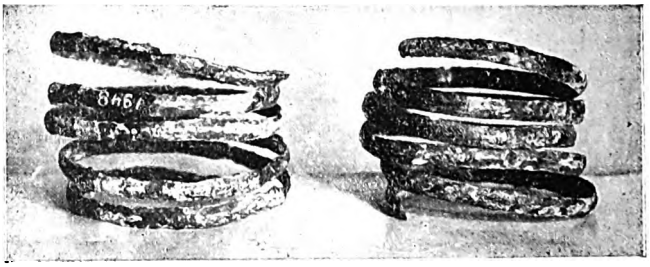
Обр. 56. — Спирални бронзови гривни.

[1]) Р. Поповъ, СБАН. XVI табл. II обр. 1.

Digitized by Google

завивки, а освенъ това външната страна на лентата е украсена съ надлъжни брезди. Подобна гривна е намерена въ Серско (Македония), а аналогии извънъ България и Македония могатъ да се приведатъ отъ много мѣста. На тѣхъ ние посочваме въ цитиранитѣ тукъ публикации.

2. Обр. 57. Спирална бронзова гривна, направена отъ обълъ телъ, който образува около 14 спирални завивки. Дебелина на тела 0·2 см., диаметъръ на гривната 7·5 см. Мѣстностьта „Стръмна страна".

Обр. 57.—Спирална бронзова гривна.

3. Обр. 58, А. Дѫговидна бронзова фибула съ две примки и надебеленъ въ срѣдата лѫкъ. Иглата строшена. Предниятъ край на лѫка, украсенъ съ околовръстни пръстеновидни надебелявания, прави спирална завивка отъ дѣсно къмъ лѣво и преминава въ ножна плочка, чийто доленъ край е подвитъ отъ лѣво къмъ дѣсно, за да образува иглодържатель. Ножната плочка, съ дълбоки полукрѫгли странични изрѣзи на лицето, е украсена съ две надлъжни релиефни успоредни брезди, които не стигатъ долния край на плочката. Задниятъ край на лѫка, сѫщо украсенъ съ пръстеновидни надебелявания, преминава въ спирала, чиято завивка върви отъ лѣво къмъ дѣсно. Както предната, така и задната спирали сѫ четирирѫбести. Дължина на фибулата 6·9 см., височина 5 см. Ясно-зелена патина. Мѣстностьта „Кобилякъ".

4. Обр. 58, Б. Дѫговидна бронзова фибула съ две примки. Лѫкътъ има витлообразна повърхность, навредъ съ еднаква дебелина. Дължина на фибулата 6·7 см., височина 3·3 см. Задниятъ край на лѫка прави една спирална завивка отъ лѣво къмъ дѣсно и преминава въ игла. Предниятъ край прави сѫщо една спирална завивка отъ дѣсно къмъ лѣво, следъ което преминава въ ножна плочка. Мѣстностьта „Трохата".

Фибули съ две примки и витлообразенъ лѫкъ сѫ познати отъ Гласинацъ (Босна),[1]) които по нищо не се различаватъ отъ нашата, ако не смѣтаме размѣритѣ. Гласинашкитѣ фибули сѫ по-малки. Трухелка въ публикацията си споменува, че тоя типъ фибули тамъ се срѣщатъ сравнително по-рѣдко.[2]) Ножната плочка на фибулитѣ отъ

[1]) Truhelka, Wiss. Mitt. I стр. 85, обр. 66 и 69.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 84.

Digitized by Google

Гласинацъ има почти четиржгълна форма. Вѣроятно такава е била и ножната плочка на влашкоселската фибула.

5. Обр. 58, В. Лжкъ отъ бронзова фибула съ две примки, намерена въ нивата на Дичо Петровъ, около 2 клм. с. и. отъ Влашко село. Дължина на лжка 7·2 см., височина 3·7 см. Двата му края сж украсени

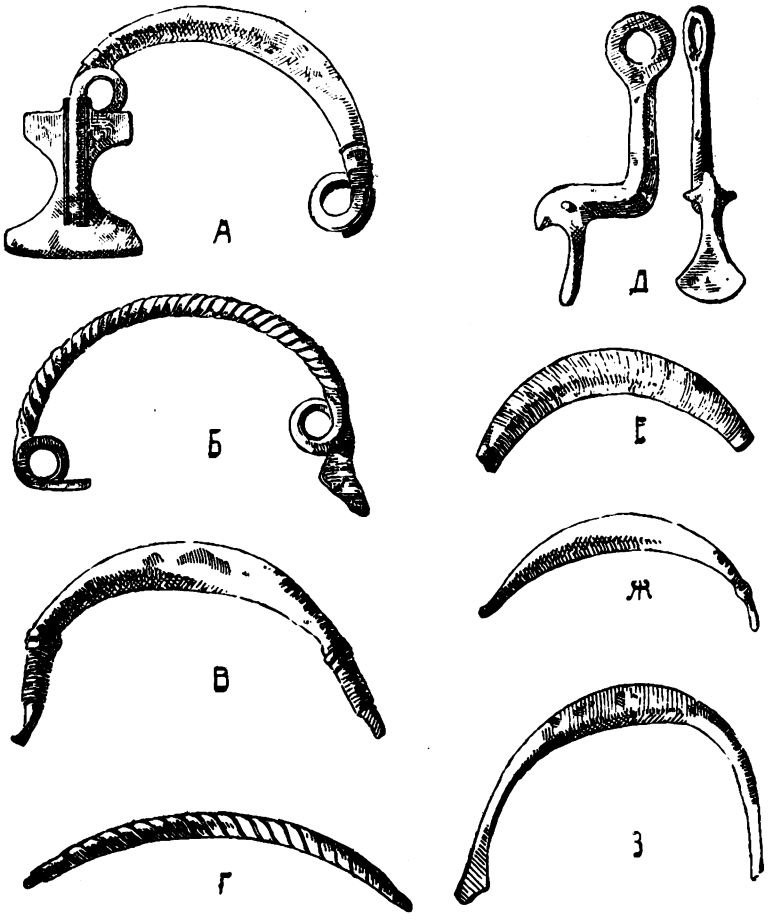

Обр. 58. — А и Б: бронзови фибули; В, Г, Е, Ж и З: джги (лжкове) отъ фибули; Д: бронзовъ предметъ въ форма на птица.

съ по три пръстеновидни надебелявания. Телътъ, образуващъ примкитѣ, е четиржбестъ. Ясно-зелена патина. Този лжкъ принадлежи на фибула напълно аналогична на тая отъ „Крайната могила“, както и на оная отъ мѣстностьта „Кобилякъ“, които описахме по-горе.

6. Обр. 58, Г. Лжкъ отъ джговидна желѣзна фибула, увитъ съ спирална сребърна лента. Дължина 7·3 см. Намеренъ въ нивата на Кънчо Костурковъ. Мѣстностьта „Лѣската“.

Digitized by Google

7. Обр. 58, Д. Две бронзови фигури въ форма на птици, съ силно разширенъ клюнь. Мѣстностьта „Стръмна страна". Очитѣ сж представени съ две странични конусообразни бодчета, а задниятъ край на тѣлото (опашката) завършва съ халка, чието предназначение е било да се окачватъ фигуркитѣ, какъвто е напр. случаятъ съ фигуркитѣ отъ Славония, обнародвани отъ Любичъ.[1]) Нѣма съмнение, че нашитѣ фигурки, както и тия отъ Славония, сж служили за украса. Известно е, че презъ халщатската епоха се появяватъ характерни животински фигури, като накитни предмети или като орнаменти, между които най-често се срѣщатъ фигури на птици съ дълъгъ сплеснатъ клюнъ, какъвто е у нашата.

Бронзова фигурка, представяща сжщо птица, е намерена въ единъ гробъ въ околностьта на Гевгели (Македония).[2]) Подобни, повече или по-малко различни отъ влашкоселскитѣ, сж познати отъ много мѣста. Тия напр. отъ Прозоръ (Хърватско),[3]) въ противоположность на славонскитѣ и нашитѣ, сж снабдени съ по две халки върху гърба за окачване. Сжщо подобни сж тия отъ Гласинацъ.[4])

8. Обр. 58, Е. Лжкъ отъ джговидна бронзова фибула. Дължина 5·5 см., максимална дебелина 0·9 см. Цѣлата му повръхность е украсена съ ситни околовръстни нарѣзи. Зеленикаво-черна патина. Мѣстностьта „Мънастирище".

9. Обр. 58, Ж. Лжкъ отъ джговидна бронзова фибула съ две примки. Дължина 5·3 см., максимална дебелина 0·7 см По повръхностьта безъ орнаментъ, ако не смѣтаме за такъвъ едно слабо надебеляване върху задния изтъненъ край. Ясно-зелена патина. Мѣстностьта „Мънастирище".

10. Обр. 58, З. Лжкъ отъ джговидна бронзова фибула съ една примка и вѣроятно трижгълна ножна плочка. Дължина 6 см., височина 4 см. Лжкътъ впоследствие е билъ кованъ, поради което значително е деформиранъ. Безъ орнаментъ. Черна патина. Мѣстностьта „Мънастирище".

11. Обр. 59. Желѣзенъ връхъ за копие, намеренъ въ мѣстностьта „Рашково бърдо". Дължина 48·7 см. Листътъ, въ форма на върбовъ листъ, е снабденъ въ срѣдата съ слабо изпжкналъ ржбъ.

---

[1]) Ljubić, Popis, табл. XVI обр. 41, в.

[2]) Р. Поповъ, СБАН. XVI табл. IX обр. 1.

[3]) Ljubić, цит. съч., обр. 118 и 119.

[4]) Truhelka, Wiss. Mitt. I стр. 181, 182, 187, 188, както и у Stratimirović, пакъ тамъ, стр. 124 обр. 30.

Digitized by Google

12. Обр. 60, А. Бронзова фибула съ едностранна спирала. Иглата ѝ липсва. Лжкътъ отдоле равенъ, отгоре издутъ. Дължина 3·8 см., височина 1·6 см., максимална дебелина на лжка 0·4 см. Повръхността ѝ е безъ патина. Цвѣтъ жълтъ. Мѣстността „Лещака".

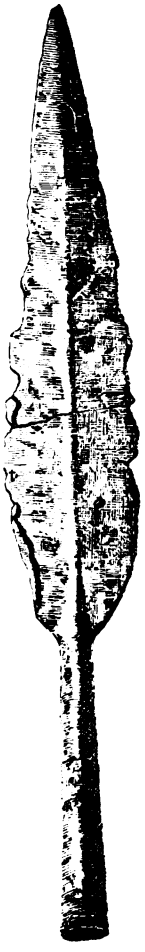

Обр. 59.—Желѣзенъ връхъ за копие.

Интересното въ този типъ фибула е това, че предниятъ ѝ край се свършва съ иглодържатель, а отъ него излиза едно продължение, което извива къмъ лжка и въ края завършва съ конусообразно копче. Подобна една фибула ние обнародвахме на друго мѣсто,[1]) тя обаче се отличава по това, че продължението на иглодържателя завива направо нагоре, т. е. безъ да се приближава къмъ лжка. Аналогични на нашата фибули сж намерени въ единъ могиленъ гробъ при Троянъ.[2]) Върху този типъ фибули, къмъ които принадлежатъ и следнитѣ четири, описани по-доле, ще се повърнемъ наново.

13. Обр. 60, Б. Бронзова фибула съ едностранна спирала. Дължина 4·2 см., височина 2 см. Лжкътъ отдоле равенъ, отгоре издутъ и украсенъ съ две изпжкнали надлъжни брезди, отъ страна на които следватъ редицн отъ ситни напрѣчни нарѣзи. Зелена патина. Продължението

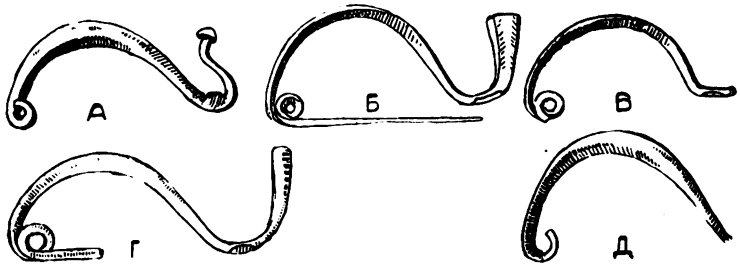

Обр. 60. — Бронзови фибули тракийски типъ.

на иглодържателя, украсенъ съ странични нарѣзи, завива нагоре, постепенно надебелява и завършва съ равна плоскость. Мѣстността „Лещака".

Аналогични на тази фибула у насъ сж намерени вече на нѣколко мѣста, а именно при с. Лесура (Вратчанско),[3]) Карлуково (Луковишко),[4]) колиби Лага (Етрополско),[5]) Габрово[6]) и пр.

[1]) Р. Поповъ, Сп. БАН., VI стр. 159 обр. 17.
[2]) Б. Филовъ, Извѣстия на Археол. Друж. I стр. 156 обр. 1, *б* и *в*.
[3]) Р. Поповъ, Сп. БАН., VI стр. 161 обр. 19.
[4]) Пакъ тамъ, обр. 20.
[5]) Р. Поповъ, Годишникъ на Народния музей за 1921, стр. 163 обр. 152.
[6]) Б. Филовъ, Извѣстия I стр. 158 обр. 5.

Digitized by Google

14. Обр. 60, В. Бронзовъ лжкъ отъ аналогична фибула съ едностранна спирала, отгоре украсенъ по сжщия начинъ, както тоя на предидещата. Дължина 3·6 см., височина 1·6 см. Зелена патина. Мѣстностьта „Лещака".

15. Обр. 60, Д. Бронзовъ лжкъ отъ сжщия типъ фибула съ едностранна спирала. Дължина 3·9 см., височина 2·2 см. Тъмно-зелена патина. Различава се отъ описанитѣ по-горе три фибули по това, че лжкътъ е обълъ. Мѣстностьта „Лещака".

16. Обр. 60, Г. Бронзова фибула съ едностранна спирала, направена отъ обълъ телъ. Часть отъ иглата строшена. Продължението на иглодържателя завива отвесно нагоре и въ края е равно отсѣченъ. Дължина 4·8 см., височина 2·3 см. Ясно-зелена патина. Мѣстностьта „Добриловъ долъ". Аналогична на тая фибула Народниятъ музей притежава още една, отъ непознато находище.[1])

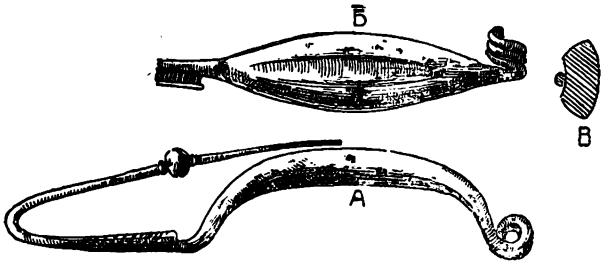

Обр. 61. — Срѣдно-латенска бронзова фибула; А: гледана отъ страна; Б: лжкътъ гледанъ отъ горе; В: разрѣзъ на лжка.

17. Обр. 61. Срѣдно-латенска бронзова фибула, намерена въ околностьта на селото. Дължина 7 см. Игла строшена. Лжкътъ, гледанъ отгоре (обр. 61, Б), има елипсовидна форма. Задниятъ му край е билъ снабденъ съ билатерална спирала, часть отъ която е само запазена. Предниятъ край преминава въ дълъгъ иглодържатель, дветѣ страни на който сж украсени съ наклонени нарѣзи. Иглодържателътъ се продължава напредъ, следъ това извива назадъ и стига гърба на фибулата. Продължението на иглодържателя къмъ срѣдата е украсено съ топка, отъ дветѣ страни на която има по едно пръстеновидно надебеляване.

с. Каленъ.

Обр. 62. Каменна брадва съ дупка, отпредъ по-тѣсна, отзадъ по-широка, което ясно може да се види върху надлъжния разрѣзъ. Дължина 10·2 см. Напрѣчното сѣчение дава почти овала. Намерена въ мѣстностьта „Топлицитѣ".

[1]) Р. Поповъ, Сп. БАН. VI, стр. 160 обр. 18.

Digitized by Google

Заключителни бележки.

Материалътъ, който описахме до тука, принадлежи на нѣколко култури, а именно: неолитична, халщатска и ла-тенска, върху които ще се спремъ накратко.

Неолитична култура.

Тази култура е отбелѣзана съ каменнитѣ орждия отъ Мездра (обр. 41 и 43), Влашко село (обр. 45 и 46) и с. Каленъ (обр. 62). Преди всичко отъ значителенъ интересъ за насъ сж калъпеститѣ брадви, които позволяватъ да се датира неолитичната култура въ Вратчанско. Презъ младата каменна епоха въ тиположкото развитие на брадвата първо мѣсто заема тая въ форма на обущарски калъпъ (Schuhleistenbeil), каквито сж напр. брадвитѣ отъ Мездра (обр. 43), както и тая отъ Влашко село (обр. 45 *а*).

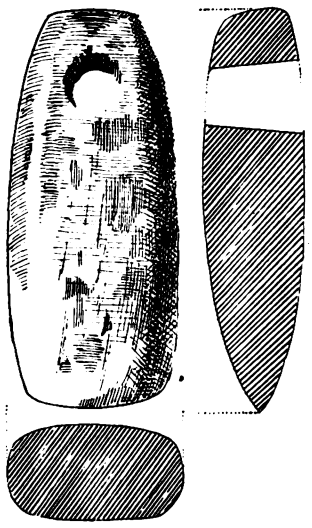

Обр. 62. — Каменна брадва отъ с. Каленъ.

По-младъ типъ, който се явява въ края на стария и началото на младия неолитъ, ни представя овалната брадва отъ Мездра (обр. 41). Следователно най-старото поселение въ Вратчанското поле се отнася къмъ началото на младата каменна епоха. Не говоримъ за палеолитично поселение, защото до сега никакви данни за това нѣмаме. Ако презъ тази епоха Вратчанско е било населено, то вѣроятно главно сж били обитавани пещеритѣ край Искъра, дето ще трѣбва да се насочатъ бждащитѣ проучвания. Несъмнено голѣма часть отъ полето е било населено въ продължение на цѣлия неолитъ.

Халщатска (I-ва желѣзна) култура.

По-голѣмата часть отъ описания материалъ принадлежи на тази култура, а именно образитѣ: 44 и 53 до 60. Преди всичко отъ голѣмо значение за тази култура сж намеренитѣ фибули, върху които ще се спремъ накратко. Като изключимъ фибулитѣ на обр. 60, въ типологично отношение останалитѣ форми принадлежатъ къмъ т. н. джговидни фибули, между които можемъ да разпознаемъ нѣколко подтипа.

Digitized by Google

Дѫговидни фибули съ една примка.

Такава е фибулата на обр. 58, З, отъ която за жалость е запазена само дѫгата, тъй щото, що се отнася до формата на иглодържателя, нищо положително не може да се каже. Изглежда обаче, че фибулата е притежавала триягълна ножна плочка.

Дѫговидни фибули съ две примки.

Този подтипъ се характеризува по това, че лѫкътъ въ двата края има по една спирална завивка (примка), отъ които едната преминава въ игла, другата — въ ножна плочка. Тукъ спадатъ фибулитѣ, дадени на обр. 44, обр. 53, А, обр. 58, А, Б, В. Между тѣхъ фибулата обр. 44, а вѣроятно и обр. 58, Б, ни напомнятъ двувѫзелчеститѣ фибули отъ Халщатъ и нѣкои отъ Босна, при които ножната плочка има триягълна форма. Останалитѣ фибули отъ този подтипъ (обр. 53, А, обр. 58, А-В) свързватъ тѣсно нашата халщатска култура съ тая въ Босна, дето сѫ намерени сѫщо аналогични форми. Изобщо процентътъ на двувѫзелчеститѣ фибули въ Босна, особено въ некропола на Гласинашкото плато, сравненъ съ фибулитѣ отъ другитѣ типове, е най-голѣмъ. Между фибулитѣ, намерени отъ Трухелка, тия отъ този типъ съставляватъ 44%. Сѫщо процентътъ на тия фибули, намерени у насъ, е най-голѣмъ.

Не сѫ само фибулитѣ, които посочватъ за една голѣма общность между културата на Тракия и земитѣ на западъ отъ нея, които сѫ били населени отъ илири. Приведенитѣ тукъ паралели и тия, изтъквани въ други наши публикации, дето засѣгаме паметници отъ това време, идатъ да покажатъ, че тъй наречената халщатска култура се е разпространила върху една голѣма область, въ която трѣбва да включимъ и цѣла древна Тракия.

Добититѣ до сега резултати показватъ, че у насъ презъ първата половина на последното хилядолѣтие се е развивала култура, която по своето високо развитие въ нищо не отстѫпва на тая, развиваща се въ Илирия. Следователно за погрѣшно трѣбва да смѣтаме мнението, че носители на халщатската култура сѫ били само илиритѣ. Тази култура е отишла далечъ отъ първоначалното огнище, мѣстото на което впрочемъ още не е установено съ положителность.

Какво е допринесла Тракия въ развитието на халщатската култура, какво отношение е имала къмъ нейното първоначално огнище, има тепрва да се доказва. За сега ние приемаме, че що се отнася до материалната култура на Тракия и Илирия, нѣма сѫществена разлика;

Digitized by Google

съ други думи траки и илири сѫ били носители на една и сѫща култура, като изключимъ въ това отношение ония крайнини, които поради близостьта си съ Гърция и колониитѣ ѝ сѫ били повече или по-малко подъ класическо влияние.

Фибули тракийски типъ.

Между намеренитѣ въ Вратчанско фибули заслужава да спремъ вниманието си върху типа, представенъ на обр. 60. Фибулитѣ отъ този типъ иматъ следното устройство: лѫкътъ, въ форма на неправилна дѫга, въ едни случаи обълъ, въ други рѫбестъ, въ задния край прави една спирална завивка, следъ което преминава въ игла. Предниятъ край завършва съ малъкъ иглодържатель въ форма на кратъкъ жлебъ. Характерното въ тази форма е това, че следъ иглодържателя лѫкътъ се продължава малко напредъ, следъ това извива нагоре или подъ правъ ѫгълъ (обр. 60, В и Г), или извива къмъ предния край на лѫка (сѫщо обр. 60, А).

На пръвъ погледъ този типъ фибули отъ една страна ни напомнятъ ранно-латенскитѣ форми, отъ друга — чертозкия типъ отъ Италия.

Ще се спремъ първо на въпроса: могатъ ли тия фибули, да бѫдатъ ранно-латенски? Ние мислимъ, че не, и то по следнитѣ съображения: 1) Фибулитѣ отъ т. н. ранно-латенски типъ иматъ двустранна спирала, когато 5-тѣ влашкоселски фибули, както и всички екземпляри отъ този типъ, намерени до сега у насъ, иматъ едностранна такава. 2) Както е известно, ранно-латенскитѣ фибули влизатъ въ употрѣба отъ IV в. пр. Хр. насамъ а въ Байловския некрополъ, както и въ една могила при с. Бѣла (Вратчанско), нашитѣ фибули дохождатъ наредъ съ паметници, характерни за халщатската култура. Следователно, по време тѣ предшествуватъ старитѣ форми на ла-тенския периодъ, съ други думи били сѫ въ употрѣба у насъ преди началото на IV в. пр. Хр.

Нека сега видимъ, дали фибулитѣ отъ Влашко село могатъ да се приематъ за чертозки типъ, или въ краенъ скучай за вариация на последния? Въ устройството на нашитѣ фибули, съ което вече се запознахме, и въ това на фибулитѣ отъ Чертоза има сѫществена разлика. Въ чертозкитѣ фибули иглодържателятъ е продълженъ напредъ и приема формата на дългъ жлебъ, следъ това дохожда едно малко продължение отъ него, което завършва съ копче. У нашитѣ фибули, напротивъ, иглодържателтъ въ всички намерени до сега фибули е кратъкъ и страниченъ. Лѫкътъ се продължава малко предъ иглодържателя и следъ това

Digitized by Google

извива нагоре. Така направени, нащитѣ фибули на пръвъ погледъ биха се взели за мѣстна вариация на чертозкия типъ. Че тѣ не могатъ да се взематъ за такива, говорятъ следнитѣ факти. Първо: ако нашета форма бѣше вариация на чертозкия типъ, която се е появила извънъ земитѣ на Тракия, би трѣбвало тази форма да се срѣща и въ другитѣ области. Сравнимъ ли всички известни вариации отъ чертозкия типъ, дадени въ монографията на Монтелиусъ (La civilisation primitive en Italie), нѣма нито една форма, която да подхожда що годе на нашитѣ фибули. Чертозкиятъ типъ отъ Италия е преминалъ въ земитѣ на северъ отъ Италия, както и въ Хърватско, Славония, Босна, Херцеговина и ценнитѣ публикации на Фиала, Трухелка, Хьорнесъ и др. изследвачи на тия земи обогатяватъ броя на чертозкитѣ вариации, но нито една отъ тѣхъ не може да се сближи съ нашитѣ фибули.

Второ: Ако последнитѣ бѣха мѣстна вариация, изникнала отъ чертозкия типъ, то би трѣбвало у насъ да се срѣща и прототипътъ; обаче до днесъ не е намерена нито една типична чертозка фибула или нѣкоя нейна вариация, позната въ земитѣ на западъ отъ Тракия.

Трето: отъ факта, че нашата форма се срѣща съ паметници отъ халщатската епоха, очевидно следва да се заключи, че появата ѝ предшествува чертозкия типъ, който въ Италия се е развилъ въ V в. пр. Хр., или въ краенъ случай еднитѣ и другитѣ изникватъ едновременно, самостойно, независимо единъ отъ другъ, като за прототипъ имъ е послужила обикновената джговидна фибула. Следователно въ случая имаме форма, която, поради това, че до сега не е намерена извънъ земитѣ на древна Тракия, може да се вземе за характерна на тракийската култура къмъ края на халщатската епоха. Ето защо тази фибула ние наричаме тракийски типъ.

II-ра желѣзна (латенска) култура.

Казахме, че гробътъ отъ могила I при Влашко село, ако сждимъ отъ формата на меча и билатералната фибула, отъ която обаче е запазена само спиралата, по-скоро бихме го отнесли къмъ II-та, отколкото къмъ I-та желѣзна епоха. Макаръ некрѡполътъ при въпросното село да принадлежи къмъ халщатската епоха, нѣма нищо по-естествено отъ това, наредъ съ могилнитѣ гробове отъ преди VI или V в. да имаме и такива отъ по-късно време. Както една и сжща могила може да бжде използувана за погребение презъ разни културни епохи, тъй единъ и

Digitized by Google

сжщъ некрополъ може да съдържа гробове отъ по-ранни и по-късни времена.

Наредъ съ гробнитѣ находки отъ могила I, къмъ втората желѣзна култура принадлежи и фибулата, дадена въ обр. 61. Тя е отъ т. н. срѣдно-латенски типъ (250—100 г. пр. Хр.).

Освенъ описания до тукъ материалъ, въ Вратчанското поле сж намерени паметници отъ по-късно време (римско, византийско и пр.), върху които ние не ще се спираме. Всичко това показва, че Вратчанската равнина, която отваря пжтя на Искърския проломъ къмъ Дунавската равнина, е играла важна роля въ предисторическо и историческо време, и въ нея последователно сж се напластявали разни култури, като почнемъ отъ V-то хилядолѣтие пр. Христа и стигнемъ до последнитѣ вѣкове на историческата епоха.

Recherches préhistoriques dans la plaine de Vratsa. — La plaine de Vratza, situé à l'est de la ville portant le même nom, dans la Bulgarie du Nord, est limitée distinctement au nord par la hauteur de Veslets et la montagne Strénitsa, au sud par la chaîne montagneuse de Vratsa et à l'est par le lit du fleuve Iskar. Cette plaine abonde en tumuli (fig. 39) qui datent des temps historiques et préhistoriques. A certains endroits ils sont si près l'un de l'autre qu'on les prendrait pour un nécropole typique. Nous avons ouvert deux de ceux tumuli. Dans l'un nous avons trouvé des sépultures par crémation du corps de l'époque de La-Tène, l'autre accusait des funérailles par ensevelissement du mort (époque Hallstattienne). Les matériaux retrouvés lors des études faites dans la plaine de Vratsa au moyen de fouilles et de trouvailles isolées appartiennent aux époques néolithique, Hallstattienne et de La-Tène.

I. Epoque néolithique. — Cette plaine a été habitée au cours de toute l'époque néolithique. Les haches du type Schuhleistenbeil trouvées près de la gare de Mezdra (fig. 43) et de Vlachko sélo (fig. 45 *a*) signalent le néolithe ancien et le néolithe moyen d'une céramique grossière et surtout d'ornements gravés et enfoncés. Il est rare d'observer sur les fragements trouvés des traces d'ornements dessinés. A la culture néolithique appartiennent les objets suivants retrouvés près de la gare de Mezdra: fig 41 *a*: outil de silex; fig 41 *b*: hache de pierre ovale; fig 42 А: petit vase d'argile haute de 2 cm.; fig 42 Б: fragment d'un vase d'argile; fig 42 В: manche d'une cuillière d'argile; fig 42 Г et Д: objets d'argile; fig 43 а—б: haches de pierre. 2) De la station préhistorique près de village Vlachko Sélo proviennent: fig 45 *a*: hache (cognée) de pierre; fig 45 *b*: marteau-hache de pierre; fig 46 *a*, *b*: moitiés de deux massues de pierre différentes.

Digitized by Google

II. Epoque Hallstattienne. — Dans un tumulus près de Vlachko Sélo, labouré presque jusqu'à ses fondements, nous avons constaté des funérailles par ensevelissement du corps. Le remblai du tumulus a été répandu presque tout entier à travers le champs, voilà pourquoi nous n'avons pas pu déterminer le nombre des sépultures dans le tumulus et la position des squelettes. Les os dispersés démontrent néamoins que nous avons ici des sépultures par ensevelissement des cadavres. Le nombre des objets ramassés ainsi que leur variété nous amènent à la conclusion qu'on a fait plus d'une sépulture dans le tumulus. En proviennent les objets suivants, appartenant à la culture d'Hallstatt:

fig. 53 А: fibule de bronze en forme d'arc à deux spirales (zweischleifige Bogenfibel), longueur 13.2 cm; hauteur 8.1 cm.

fig. 53 Б: bouton de bronze (de ces boutons nous avons trouvé, disseminés dans le sol, plus de 60). Ils ont servi de garniture au vêtement de dessus. On en a trouvé de pareils à Hallstatt et en Hongrie.

fig. 53 В: un autre type de bouton de bronze, diamètre 1.3 cm.

fig. 53 Г: bague de bronze, faite de fil d'archal roulé en spirale, diamètre 2.1 cm.

fig. 53 Д: bouton de bronze.

fig. 53 Е: cerceau d'une fibule de fer en forme d'arc recouvert au dessus d'une couche de bronze, hachée en 22 segments; longueur 7.6 cm.

fig. 53 Ж: objet de bronze creux en forme de deux cônes coupés, réunies par leurs bases; hauteur 1.89 cm.

fig 53 З: objet de bronze, longueur 3.3 cm.

fig. 53 И: objet de bronze; plus de 40 exemplaires en furent trouvés longueur 7.5 cm. Des objets pareils qui ont servi, selon toute apparence, d'ornement se retrouvent surtout chez nous.

fig 54 А: objet de bronze en forme de bouton, diamètre 4.8 cm.

fig. 54 Б: Bracelet de bronze, diamètre 6.5 cm × 5.2 cm.

fig. 54 В: Fragment d'un objet de bronze, probablement double épingle.

fig. 54 Г, З: boutons de bronze en forme de croix, diamètres 2.7 cm. et 3 cm.

fig. 54 Д: spirales de bronze, 0.8 cm et 0.65 de diamètres.

fig. 54 Е: objet de bronze en forme de grenouille, longueur 2.7 cm.

fig. 54 Ж: anneau de bronze, probablement boucle d'oreill. Diamètre 3.8 cm.

fig. 55 А: Bout de fer de lance, longueur 22 cm.

fig. 55 Б: Fragment d'un objet pareil.

fig. 55 В: Fragment de canif de fer recourbé, longueur 11.5 cm.

De différentes trouvailles dans la station préhistorique de Vlachko Sélo proviennent:

fig. 56: bracelets de bronze en spirale, trouvée dans un tombeau avec un squelette; diamètres 6 cm.

Digitized by Google

fig. 57: bracelet de bronze en spirale, fait de fil d'archal rond, épaisseur 0.2 cm; diamètre du bracelet 7.5 cm.

fig. 58 А: fibule de bronze en forme d'arc à deux spirales (zweischleifige Bogenfibel), longueur 6.9 cm

fig. 58 Б: le même type de fibule avec un arc en forme de vis, longueur 6.7 cm.

fig 58 В: fibule de bronze en forme d'arc à deux spirales, longueur 7.2 cm.

fig. 58 Г: fibule de fer en forme d'arc recouverte d'un bande d'argent en spirale, longueur 6 cm.

fig. 58 Д: deux figurines de bronze, représentant schématiquement l'image d'un oiseau, longueur 6 cm.

fig. 58: bout de fer de lance, longueur 48,7 cm.

Parmi les fibules trouvées à Vlachko Sélo, celles du type représenté à la fig 60 A jusqu'à Д, méritent le plus grand intérêt. Elles se distinguent en ceci que du porte-aiguille continue une jallonge qui va en avant tout droit puis prend en haut. Elles ont une spirale unilatérale. Ce type de fibules nous rappèlle de prime abord les fibules dites de Certosa, trouvées dans la région de Bologna, ainsi que celles de l'époque de La-Tène. Jusqu'à présent on en a trouvé plus de 20 chez nous. Etudiées dans les détails, leur structure se distingue considérablement du type dit de Certosa. Puisque nous n'avons pas connaissance d'autres fibules semblables en dehors de la Bulgarie, nous les acceptons comme de forme thrace, qui apparaît comme le prototype des fibules de l'époque postérieure de La-Tène en Thrace. Il est fort probable que la forme dite de Certosa et la notre se soient développées indépendamment l'une de l'autre, du même prototype (telle peut-être la fibule ordinaire en forme d'arc).

III. Epoque de La-Tène. — A cette époque appartient la fibule de bronze fig 61 du type des fibules de l'époque moyenne de La-Tène; elle est trouvée à Vlachko Sélo. Longueur 7 cm. Dans un tumulus non loin du même village nous avons constaté une sépulture par crémation du cadavre. Comme supplément à la sépulture après la crémation ont été placés: un gobelet en argile (fig 49), un vase brisé d'orifice en bas (fig 48 Б) et de la nourriture dont plusieurs os en tas sont conservés; les os appartiennent à un bœuf (Bos taurus). Comme armes sont conservés des restes de lance et de glaive (fig 50 et 51), l'un et l'autre fortement endommagés par le feu, ainsi qu'une spirale de fibule (fig. 51 Б). La forme du glaive montre clairement que la tombe devra être reportée plutôt à la deuxième qu'à la première époque de fer.

La structure du glaive dans sa partie supérieure correspond en tout aux glaives de l'époque de La-Tène tels qu'on a déjà trouvés chez nous en plusieurs endroits.

R. Popow.

Digitized by Google

Бележки върху срѣднобългарския преводъ на Манасиевата хроника

Отъ Ю. Трифоновъ

Византийската стихотворна хроника на Константина Манасия е била написана въ царуването на Мануила Комнина (втората половина на XII в.) за тъщата на последния, Ирина, жена на севастократора Андроника. Затова, макаръ тя, подобно на другитѣ, да нѣма предъ видъ само гръко-римската и византийската история, а да засѣга още вехтозаветната и оная на старитѣ източни царства, като захваща отъ сътворението на свѣта и свръшва съ царуването на императора Никифора Вотанията (1081 г.), — въ нея се обръща внимание не толкова на събитията, колкото на историческитѣ дейци, особено на римскитѣ и византийскитѣ императори. Въ сравнение съ другитѣ византийски хроники, Манасиевата е по-мѫчна за преводъ, едно, защото многото характеристики въ нея правятъ съдържанието ѝ по-отвлечено и, друго, защото авторътъ ѝ се е старалъ да отстрани отвлеченостьта чрезъ фигури и епитети, които правятъ нейния стилъ цвѣтистъ и велеречивъ. Тъкмо затова пъкъ сравнително сполучливиятъ ѝ срѣднобългарски преводъ, извършенъ отъ неизвестенъ книжевникъ въ царуването на Ивана Александра, има особена цена въ езиковно отношение. Понеже и преводачътъ, и първитѣ преписвачи на хрониката сѫ били хора доста грамотни и съ усетъ къмъ настаналитѣ въ тѣхно време звукови промѣни въ старобългарския езикъ, — оставениятъ отъ тѣхъ български текстъ е далъ добъръ материалъ за издирване особеноститѣ на срѣднобългарския периодъ въ развитието на нашия езикъ, съ което издирване се заловилъ най-напредъ даровитиятъ, но рано починалиятъ руски славяновед П. Билярски въ монографията си „О среднеболгарскомъ вокализмѣ по патріаршему списку лѣтописи Манасія“ (Спб. 1847). Обаче голѣмиятъ интересъ, който е билъ проявенъ къмъ превода отъ 75-80 години насамъ, откогато на него е било обърнато внимание, се дължи не толкова на езика му или на съдържанието на хрониката, която е чисто компилативенъ трудъ, колкото на помѣстенитѣ въ превода прибавки (глоси) изъ

Digitized by Google

българската история, за които до последно време се мислѣше, че сж правени по домашни извори, и на цвѣтнитѣ картини (миниатюри), съ които е украсенъ единъ отъ преписитѣ на превода (ватиканскиятъ). Макаръ, както ще видимъ, прибавкитѣ да не съдържатъ сведения, непознати на византийскитѣ хроники, защото въ сжщность сж извлѣчени отъ последнитѣ, и макаръ значението на картинитѣ въ ватиканския преписъ да не е толкова голѣмо, колкото се предполагаше отначало, — преводътъ на Манасиевата хроника все пакъ е твърде важенъ. Преди всичко, той е ималъ силно влияние върху развитието на молдавскитѣ хроники и на рускитѣ хронографи: отдѣлни кжсове и цѣли страници отъ него сж били включени въ последнитѣ,[1]) па и стилътъ на молдавскитѣ хроники е билъ силно повлиянъ оть сжщия.[2]) Отъ друга страна, нашитѣ сведения за облѣклото, оржжията, покжщнината — изобщо за живѣячката (бита) на нашитѣ дѣди въ XIV в. сж така нищожни, че и малкото, което могатъ да ни дадатъ картинитѣ въ ватиканския преписъ въ това отношение,[3]) не е за пренебрѣгване. Най-важенъ, обаче, си остава преводътъ въ езиковно отношение, и то не само по фонетиката си, а и по своето словопроизводство, особно по голѣмото изобилие на сложни думи, съставяни по образеца на гръцкитѣ, които, е трѣбвало да се предадатъ на български.[4]) Отбѣгването на сложнитѣ думи въ сегашния ни книжовенъ езикъ е прекалено, и примеръть на книжовника отъ XIV в. въ това отношение заслужва внимание.

Срѣднобългарскиятъ преводъ на Манасиевата хроника не е запазенъ въ автографъ на самия преводачъ; но 3 отъ 6-тѣ преписа, въ които е намѣренъ досега, сж твърде стари, та чрезъ тѣхното сравнение може да се възпроизведе доста приблизително, ако не съвсемъ напълно, първоначалния му видъ. Отъ преписитѣ най-рано стана известенъ, поради картинитѣ си, **ватиканскиятъ**, нареченъ така, понеже се пази въ Ватиканската библиотека въ Римъ. Той е на 205 пергаментови листове и е билъ писанъ за царя Иванъ Александъръ. Описанъ е доста подробно отъ д-ра Т. Гудевъ въ Сб. нар. умотв. VI, 314 и следв. Следъ него стана известенъ преписътъ, който е билъ писанъ на хартия пакъ за сжщия царь и днесъ се пази въ едновремешната Патриаршеска, а

[1]) Поповъ, А. Обзоръ хронографовъ русской редакціи, I, 104, 109, 124, 152 и пр.

[2]) Bogdan, I. Vechile Cronice Moldovenesti pănà la Urechía. Bukureşti, 1891.

[3]) Известия на Бълг. арх. институтъ I, стр. 234.

[4]) На сложнитѣ думи въ превода е посветилъ специално изучване M. Weingart въ новата си книга „Byzantské kroniky v literatuře cirkevněslovanské, č. I" (Братислава, 1922), стр. 191-215.

Digitized by Google

сега Синодална библиотека въ Москва (за краткость ще го наричаме московски), благодарение на подробното описание, което е далъ за него Чертковъ въ книгата си „О переводѣ Манассийной лѣтописи на словенскій языкъ“ (Москва, 1842), стр. 3-7. На български даде сведения за него пакъ д-ръ Гудевъ наедно съ ония за ватиканския (Сб. нар. ум. VI, 316-7). Третиятъ преписъ, който стана известенъ най-късно, е тулченскиятъ, нареченъ така, понеже принадлежи на Тулченското българско читалище. Описа го, но твърде накжсо, Яцимирски (въ съчинението си Славянскія и русскія рукописи рум. библіотекъ, стр. 839 и следв.), който го отнася къмъ XVI—XVII в. — Другитѣ 3 преписа сж малко известни. За единъ отъ тѣхъ — хилендарския — писа архим. Дучичъ, но съвсемъ некритично: той дори не знае, че описваниятъ отъ него ржкописъ е преводъ отъ Манасиевата хроника, а го разглежда като „цароставникъ“.[1]) За петия преписъ, който се пазѣлъ въ Новгородската Софийска библиотека, споменува В. С. Иконниковъ,[2]) а за 6-ия (сръбска редакция) — А. Поповъ.[3]) Сведения за преписитѣ и за това, какъ е вървѣло запознаването съ тѣхъ, даде неотдавна Вайнгартъ въ спомената си по-горе книга Byzantské kroniky, I, 166-180.

Поради интереса, който буди преводътъ на Манасиевата хроника, въ славянската наука отдавна се чувствуваше нужда отъ неговото издание. Тая нужда биде задоволена едва преди 2 години чрезъ приготвеното съ голѣмо усърдие и упоренъ трудъ издание на покойния румънски професоръ Иоанъ Богданъ, което излѣзе на свѣтъ следъ неговата смърть подъ заглавие Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgară, făcută pe la 1350. Text şi glosar de Ioan Bogdan, membru al Academiei Române, profesor de filologia slavă la Universitatea din Bucureşti. † 1 junie 1919. Cu prefaţă de Prof. I. Bianu. Publicare postuma. Bucureşti. Atelierele grafice Socec et Co., Societate anonimă, 1922. Изданието е направено по 3-тѣ най-важни преписа — московски, ватикански и тулченски, отъ които първиятъ е взетъ за основа, а отъ другитѣ сж посочени подъ линия и най-дребнитѣ разлики. Жално е само, че проф. Богданъ не бѣ живъ да придружи изданието съ потрѣбната студия и да използува дълбокото проучване на паметника, което е билъ принуденъ да направи въ свръзка съ изданието. Написаниятъ отъ проф. Бияну предговоръ е съвсемъ недостатъченъ.

[1]) Дучић, Н. архим. Књижевни радови, кн. IV стр. 103-114.
[2]) Опытъ русской исторіографіи, II 1, 94.
[3]) Archiv für slav. Phil. 13, II.

Digitized by Google

Благодарение на Богдановото издание, става възможно да се разгледатъ по-основно много въпроси, свързани съ срѣднобългарския преводъ на Манасиевата хроника. Като оставимъ на страна чисто езиковнитѣ, трѣбва да кажемъ, че това издание улеснява и решението на въпроса за извора на помѣстенитѣ въ превода прибавки (глоси), както и за тѣхнитѣ особености — въпросъ, който е тласнатъ вече много напредъ въ споменатата книга на проф. Вайгарта и който остава да направи още нѣколко крачки, за да бѫде приключенъ почти напълно. Доста може да помогне изданието на Богдана и при изучване на въпроса за отношението между текста на хрониката и картинитѣ въ ватиканския преписъ. Този въпросъ още не е бивалъ поставянъ на разглеждане; но неговото разрешение може да покаже, доколко картинитѣ сѫ оригинални. Наистина, въ книгата на Богдана за последнитѣ не сѫ казани поне по 2—3 думи, а само въ подлистни бележки подъ думитѣ, следъ които сѫ помѣстени въ ржкописа, се показва, че има такива, като се посочватъ номерата имъ; [1]) но пълното и точно издание на текста улеснява изучването на картинитѣ по други помагала. За насъ споменатата непълнота на разглежданото издание се отстранява чрезъ подробното описание на картинитѣ, направено отъ д ра Т. Гудевъ (Сб. нар. ум. VI), а особено чрезъ фотографическитѣ и цвѣтни снимки, изработени миналата година въ Римъ подъ ржководството на проф. Б. Филовъ, които (снимки) се намиратъ въ Нар. Археол. музей и въ Археол. институтъ въ София. — Само въпросътъ за времето, когато сѫ били приготвени най-старитѣ преписи, на пръвъ погледъ, като че не се улесява никакъ отъ изданието на Богдана, защото въ последното не сѫ дори посочени припискитѣ, които се намиратъ въ нѣкои отъ преписитѣ (напр. попъ-Филиповата отъ 1345 г. въ московския); но по-основното изучване на прибавкитѣ въ главнитѣ преписи, както и нѣкои езиковни наблюдения, могатъ да дадатъ още една основа за опредѣляне относителната старина на преписитѣ; а това улеснява и решението на въпроса за времето, когата сѫ се явили последнитѣ — решение, което не се е подвижило напредъ отъ 75—80 години насамъ.

Ето защо, следъ като проучихме изданието на Богдана въ свръзка

[1]) Не се знае защо, Богданъ не е посочилъ въ числото на картинитѣ първитѣ три, отъ които едната представя Ивана Александра и лѣтописеца Манасия, а другитѣ две — смъртьта на Александровия синъ Иванъ Асень, и е допусналъ нѣкои малки неточности въ разграничението на картинитѣ, поради което неговата номерация не е точна. Ние подолу ще номеруваме картинитѣ по фотографическитѣ снимки на Народния Археол. музей, а за удобство при ползуване отъ Богдановото издание ще посочваме и неговитѣ номера въ скоби, като отбелѣзваме и листоветѣ.

Digitized by Google

съ картинитѣ на ватиканския преписъ, ние се решихме да направимъ долеизложенитѣ бележки по въпроситѣ: а) за извора на прибавкитѣ изъ българската история и за нѣкои тѣхни подробности, 2) за относителната старина на 3-тѣ главни преписа, 3) за времето на тия преписи и на самия преводъ и 4) за отношението между текста и картинитѣ.

1. Изворътъ на прибавкитѣ (глоситѣ) изъ българската история и нѣкои тѣхни подробности. — Както се каза по-горе, решението на този въпросъ е напреднало твърде много въ новата книга на Вайнгарта „Byzantské kroniky . . .“ Въ нея сѫ събрани (ч. I, 221—3) и самитѣ прибавки изъ българската история, които авторътъ е номерувалъ. Не е забелѣзано само, че една отъ тия прибавки (№ 7): съ симъ льво^{м} цр҃емъ па^{к} кр8^{м} бра сѧ вь ѳракї и пр. (Гуд. 334, Богд. 161) не се намира въ тулченския преписъ. За това, какъ трѣбва да се обясни липсата на тази и на още нѣколко други прибавки въ казания преписъ, както и помѣстването въ ватиканския на нѣколко по-дребни прибавки, които нѣма въ другитѣ преписи, ще говоримъ по-доле. Откакъ разглежда съдържанието на прибавкитѣ изъ българската история, Вайнгартъ дохожда до заключение, че тѣ не сѫ правени по домашни извори, а по нѣкоя гръцка хроника, 1) защото български лѣтописи отпреди падането на търновското царство и досега не сѫ открити и 2) защото, ако прибавкитѣ да бѣха правени по такива, въ тѣхъ трѣбваше да бѫдатъ засегнати важни за българитѣ събития, каквито сѫ дохождането въ България на Методиевитѣ ученици, дейностьта на св. Климента въ Охридъ, основаването на Преславъ отъ Симеона, процъвтяването на книжнината въ царува нето на последния, учреждаването на българска патриаршия, появата на богомилството и др. подобни. За всички тия нѣща въ прибавкитѣ нѣма и поменъ, па нѣма нищо и за събитията следъ падането на 1-вото българско царство, дори за освобождението на България при Асеневци и за славнитѣ подвизи на Калояна и Асеня II. Съдържанието на прибавкитѣ наистина води къмъ мисъль, че тѣ сѫ правени по нѣкоя гръцка хроника, която е свършвала съ XI в. Къмъ сѫщата мисъль води и обстоятелството, че въ тѣхъ не се говори нито за Македония, нито за столицата на второто царство — Търново, а често се споменуватъ мѣста около българо-гръцката граница, напр. Одринъ. Вайнгартъ приема, че прибавкитѣ изъ българската история ще да сѫ правени по хрониката на Зонара, и то отъ самия преводачъ на Манасиевата хроника, а не отъ нѣкой преписвачъ, защото се намиратъ въ всичкитѣ преписи на превода (за не-

Digitized by Google

съгледаното отъ Вайнгарта изключение, което прави прибавката № 7, вече споменахме). За да покаже, че прибавкитѣ наистина сѫ могли да бѫдатъ съчинени по хрониката на Зонара, Вайнгартъ е изписалъ всички съответни тѣмъ мѣста отъ гръцкия текстъ на последната. Сравнението на еднитѣ съ другитѣ, споредъ него, показва, че въ първитѣ (прибавкитѣ) нѣма нищо, което да липсва въ хрониката на Зонара, макаръ тѣ да не изчерпватъ всичкитѣ сведения, които последната дава за българитѣ. Въ общи чърти това наистина е така, обаче, както ще видимъ, въ нѣкои прибавки има подробности, които предполагатъ и нѣкой второстепененъ изворъ.

Но тука се явява другъ въпросъ. Понеже има нѣкои основания да се допусне, че хрониката на Зонара е била преведена по времето на Ивана Александра (споредъ едни, въ 1332 г., а споредъ други, въ 1344), а и преводътъ на Манасиевата хроника е билъ извършенъ пакъ по това време, — не може ли да се допусне, че преводачътъ на последната, който е билъ и авторъ на прибавкитѣ, е използувалъ не направо гръцкия текстъ на Зонара, а славянския му преводъ? Вайнгартъ е склоненъ да приеме, че прибавкитѣ сѫ съчинявани направо по гръцкия текстъ на Зонара, и то само по тия две съображения: 1) защото преводачътъ на Манасиевата хроника е билъ добъръ познавачъ на гръцкия езикъ та не е ималъ нужда отъ български преводъ[1]) и 2) защото преводътъ на Зонара е непъленъ тъкмо въ отдѣла за византийската история, по който сѫ правени прибавкитѣ (ib. ч. I, стр. 235). Но, понеже е допустимо, че непълнотата, за която е дума, може да е особеность само на тия преписи отъ Зонара, които сѫ се запазили досега, а не и на по-стари, сега изгубени рѫкописи, — Вайнгартъ се задоволява да констатира, че нѣма нищо, което да говори противъ използуването на гръцкия текстъ. Между това, кѫсоветѣ отъ превода на Зонара, обнародвани отъ В. Качановски,[2]) даватъ възможность да се твърди съ по-голѣма положителность, че прибавкитѣ къмъ превода на Манасиевата хроника наистина сѫ правени по гръцкия текстъ, а не по славянския преводъ. Вѣрно е, че тия кѫсове даватъ материалъ за срав-

[1]) Че не само преводачътъ, а и преписвачътъ на московския преписъ е знаялъ гръцки, вижда се отъ гръцката фраза, която последниятъ е написалъ върху винетката, съ която е захваналъ хрониката: ὦ χε͂ σώσον με (вж. прнложението следъ стр. 160 у Черткова, О переводѣ Манассійной лѣтописи).

[2]) „Iz srbsko-slovjenskoga prievoda bizantinskoga !jetopisa J. Zonare Priobčio V. Kačanovskij". Starine Jugoslovenske Akademije, кн. XIV, стр. 125-173.

Digitized by Google

нение само относно 5 прибавки (отъ 19); но и последнитѣ сѫ достатъчни да покажатъ, че съставительтъ имъ не се е водилъ по сега запазения славянски преводъ. Преди всичко, по тѣхъ може да се види, че за предаването на едно и сѫщо нѣщо съставительтъ на прибавкитѣ употрѣбява по-други думи, отколкото преводачътъ на Зонаровата хроника. Така, въ прибавката за кръщението на Бориса (№ 9), последниятъ е нареченъ кнѧзь (сестра блъгарскаго кнѧза плѣнена бысть), а въ превода на Зонара на нѣколко мѣста се нарича „начелникь". Въ прибавката (№ 11) за войната на Симеона срещу Лъва VI Мѫдри и срещу повиканитѣ отъ него на помощь маджари се казва: а) за разбиването на Симеона отъ маджаритѣ: иже (т. е. вѫгри) и разбивше его поплѣнишѫ блъгары; а въ превода на Зонара е казано: семꙋ же (т. е. Сїмеѡноу) борѣщоу се, нападоше ꙋгры и плѣнише блъгарскꙋю странꙋ вьсꙋ;[1]) б) за разбиването пъкъ на маджаритѣ отъ Симеона въ прибавката се казва: симеѡн же пакы воевавъ на вѫгры, поплѣни земѧ их, а самѣхъ разби, докато въ превода на Зонара стои: и на ꙋгры воинствова и побѣди сых и странꙋ их плѣни. Въ прибавката за кръщението на българитѣ (№ 9), за мѣстото, дето била държана Борисовата сестра, на която се приписва голѣмо влияние върху брата й, се казва: и въ цр҃скомъ дворѣ прѣдана бысть; а въ превода на Зонара е казано: и дрьжаше сїе въ полатѣ. За ученето на сѫщата въ гръцкия дворъ въ прибавката сѫ употрѣбени думитѣ: и наꙋчена кнїѕѣ, докато въ превода стои: ꙋчеще светымь книгамь. Най-после, за възстанието срещу Бориса въ прибавката се казва: въсташѫ бл҃гаре нань хотѧще ꙋбити ѥго, а въ превода — подвигоше се нань оубыть сего.[2])

И така, оть изразитѣ на разгледанитѣ прибавки може да се види, че тѣ не сѫ правени по превода на Зонара. Но, тъй като може да се помисли, че съставительтъ на прибавкитѣ е работилъ по славянски текстъ, само че по паметь, а не съ текстъ предъ очи, — ще трѣбва да потърсимъ въ тѣхъ, сравнително съ превода на Зонара, разлики не само въ изразитѣ, а и въ съдържанието. Такива разлики ни даватъ прибавкитѣ за кръщението на българитѣ (№ 9) и за победитѣ на Василия Българоубиеца надъ българитѣ (№№ 17 и 18). Въ първата отъ тѣхъ се казва, че, като настаналъ миръ между българи и гърци въ царуването на Михаила III и на майка му, пленената по-рано отъ гърцитѣ Борисова сестра била размѣнена срещу болярина Теодоръ Куфара: въ

[1]) Starine, XIV, 134.
[2]) Ib. 152.

Digitized by Google

цр҃ство же сих цр҃еи мирꙋ сѫщоу великꙋ междꙋ гръкы и блъгары, промѣнена бысть на нѣкоемъ болѣринѣ ѳеодѡрѣ кꙋфарѣ (Богд. 177, Гудевъ, VI, 336). Въ превода на Зонаровата хроника пъкъ се казва, че връщането на Борисовата сестра станало просто по молбата на брата ѝ, безъ да става дума за размѣна: **потомъ посла братъ ее просить сїю оу цара, и ѡтьпꙋстише сїю рымлꙗнѣ** (Starine, XIV, 133). Освенъ това, докато въ превода на хрониката, макаръ да се говори за Куфара, не се посочва болярството му, па и името Теодоръ липсва, въ прибавката, както видѣхме, той е нареченъ боляринъ, и името не е само Куфара, а Теодоръ Куфара. Гръцкиятъ текстъ на Зонара е напълно съгласенъ съ прибавката: ὁ δ' ἀντέδωκεν (размѣни) ἄνδρα τῶν λογίμων (именития мѫжъ, боляринъ) Θεόδωρον τὸν Κουφαρᾶν (кн. XVI, гл. 2). Въ прибавката № 17, като се изброяватъ българскитѣ градове, които паднали въ рѫцетѣ на Василия Българоубиеца, между тѣхъ се споменува и Плиска: **и прѣѧтъ бъдын и плискѫ и великы прѧслав и малыи и прочѧѫ градовы многы** (Богд. 201, Гуд. VI, 342). Въ превода на Зонара се излагатъ подробно дветѣ нападения на гърцитѣ върху българитѣ при рѣкитѣ Сперхей и Вардаръ, споменува се и за превземането на Велики и Малки Преславъ, но за Плиска не става дума: **Прїет же тогда царь великꙋ прѣславнꙋ и малꙋю и ивѣрїю** (Starine, XIV, 163). Въ гръцкия текстъ, еднакво съ прибавката, се говори и за Плиска, само че следъ двата Преслава: εἷλε δὲ καὶ τὴν μεγάλην Περισθλάβαν καὶ τὴν μικρὰν καὶ τὴν Πλίσκοβαν διὰ στρατιγῶν. καὶ ἡ Βέρροια δὲ παρεδόθη αὐτῷ παρὰ τοῦ Δοβρομηροῦ (кн. XVII, гл. 6). — Въ прибавката за ослѣпяването на 15 хиляди пленени българи отъ Василия (№ 18) се казва, че последниятъ оставилъ по единъ съ едно око на всѣка стотица: **еі. хилїадъ блъгаръ ослѣпи, на въсѣко сто единого оставлѣѫ съ еднѣм окомъ** (Богд. 201; Гуд. VI, 343). Така е и въ гръцкия текстъ: ἐφ' ἑκάστη ἑκατοστύϊ ἕνα καταλιπὼν ἑτερόφθαλμον. Въ превода на Зонара това мѣсто е измѣнено: тамъ се казва, че Василий заповѣдалъ да се остави съ едно око по единъ на всѣки 200 души: **быше же числомь вьсхыщенихь бльгарь. еі. тысꙋщь, и вьсе множьство ѡно царь василїе ѡслепи. ѡслеплꙗше бо ч҃д҃, единого ѡставлꙗше сь единемь окомь водити сых, р҃ч҃д҃-тых ѡнех** (Starine, XIV, 164). Явно е, че прибавката не е правена по славянския текстъ.

И така, ние имаме право да твърдимъ, че прибавкитѣ изъ българската история сѫ правени по гръцкия текстъ на Зонара, а не по достигналия до насъ славянски преводъ, миналъ и презъ сръбски рѫце. Но, ако би да е сѫществувалъ другъ преводъ, който да е възпроизвеждалъ

Digitized by Google

точно гръцкия текстъ, само че да не е достигналъ до насъ, — съставянето на прибавкитѣ е можело да бѫде направено и по него. Отъ друга страна, използуването на Зонара не изключва възможностьта, съставительтъ на прибавкитѣ да е внесълъ въ тѣхъ нѣкои подробности и отъ други извори, които е челъ. За въ полза на това допущане като че говорятъ, както ще видимъ, и нѣкои картини. Но използуването на други източници все пакъ се явява твърде ограничено. Ето случаитѣ, въ които преводачътъ или преписвачътъ не се е ограничилъ съ буквално предаване на сведенията изъ Зонара, а имъ е далъ свое изложение или пъкъ се е възползувалъ и отъ другъ изворъ: а) Въ прибавката за преминуването на българитѣ въ полуострова прн импер. Анастасия се казва, че това станало най-напредъ при Видинъ: при анастасїи цр҃и начѧшѫ блъгаре поемати земѧ сїѫ, прѣшедше ꙋ бъдынѣ, и прѣжде начѧшѫ поемати долнѧѫ земѧ охридскѫ, и по томъ сиѧ земѧ вьсѧ (Богд. 115, Гуд. 327). У Зонара (кн. XIV, гл. 4), както и у Теофана (подъ год. 5994) е казано само това, че българитѣ нападнали на Илирия. Тамъ не става дума нито за Видинъ, нито за „долна земя Охридска". При това, въ московския преписъ се казва, че отъ дохождането на българитѣ въ сегашнитѣ имъ мѣста се били изминали 870 г.: ѿ исхода же блъгарѡм до ни҃. ѿ ѻ҃. лѣтъ (Чертковъ, О переводѣ... стр. 45). Тази смѣтка ще да е правена отъ преписвача по нѣкоя позната нему хронологическа таблица. б) Като говори за покръстването на българитѣ, авторътъ на прибавката казва, че то станало преди 511 год.: ѡт толи до нинѣ лѣт. фіа. Какъ е станало да изкара той числото 511, ще говоримъ по-после. в) Като разказва, че Скопие било предадено на Василия отъ Петровия синъ Романъ, преводачътъ прибавя: тамо бо бѣ далъ емꙋ самоилъ цр҃ь владати. ибѡ блъгаре до охрида и до драча и дале цр҃ствовашѫ (Богд. 201, Гуд. 342). Последнитѣ думи, които не се намиратъ у Зонара, макаръ да могатъ да бѫдатъ съставени възъ основа на него, явно иматъ тенденцията да изтъкнатъ, че въ по-старо време и Македония, и Албания сѫ били български земи. Противъ кого сѫ били насочени тия думи, можемъ да се досѣтимъ, щомъ знаемъ, кои сѫ се настанили въ Македония, а сетне и въ Албания следъ 1282 год., а особено по времето на Ивана Александра. — г) Въ прибавката за заселването на българитѣ въ Балканския полуостровъ (№ 2) е казано, че власи, сърби и други били все едно съ българитѣ: много же безчислъни сѫще (разбира се блъгаре), исплънишѫ и сїѫ странѫ дꙋнавꙋ, и онѫ до драча и дале. ибѡ и власи и сръбле и прочїи вси едино сѫтъ (Богд. 137, Гуд. 329). Понеже подъ „блъгаре"

Digitized by Google

авторътъ на прибавката разбира не само прабългаритѣ, а и българскитѣ славяни, твърдението му, че сърбитѣ били едно съ българитѣ, се разбира лесно; но, когато той твърди сѫщото и за власи, и за „прочіи“, подъ които, навѣрно, разбира албанцитѣ, едвали не иска да изтъкне, че последнитѣ принадлежатъ къмъ българската държава, а не че сѫ еднакви по народность или дори по вѣра, понеже въ прибавката става дума за отнимане земята отъ гърцитѣ, а и тѣ сѫ православни: при сем кѡнстантинѣ цр҃и прѣидошѫ блъгаре прѣзъ доунавъ и отѧшѫ гръкѡм земѧ сїѫ, въ неиже живѫт и до нинѣ, разбивше их. Изглежда, че въ очитѣ на автора на прибавката сърбитѣ, власитѣ и „прочїи“ се смѣтатъ като отцепници отъ бъларското царство. — д) Въ прибавката (№ 3) за царуването на Лъва Исаврянина (717—741), въ която се говори за помощьта, която българитѣ дали на гърцитѣ срещу арабитѣ, последнитѣ сѫ наречени „кумани“: при сем цр҃и львѣ кѹмане нападошѫ на цариградъ и на въсѧ земѧ, иже и потонѫшѫ въ мори, избїени гръкы а прочѧѫ блъгаре съсѣкошѫ въсѧ (Богд. 150, Гуд. VI, 331). Въ гръцкия текстъ, разбира се, става дума за араби, а не за кумани, които по врѣмето на Лъва Исаврянина не ще и да сѫ били още въ Европа: οἱ δὲ τὴν πόλιν πολιορκοῦντες Ἄραβες . . . Какъ е предадено това мѣсто отъ хрониката въ славянския преводъ на Зонара, не знаемъ, понеже съответниятъ откѫслекъ не е обнародванъ. Въ напечатаната часть съ името „кѹманѣ“ сѫ наречени руситѣ: рѡдь же нарицаемы рѹси, кѹманѣ соущи, живѣхѫ въ евѯинѣ (Starine, XIV, 138); а въ съкращението на Зонаровата хроника, наречено Паралипоменъ Зонаринъ, кумани сѫ наречени не само руситѣ (по изданието на Бодянски, стр. 101), но и печенегитѣ: и въ дн҃и є҃ (думата е за Константина Диогена), нарицаемы пацинакы сирѣч кѹмане, прѣйдоше дѹнавь, и начеше ѡзлоблѧти велми болгары (ib. 109). Името „кѹмане“ е подписано и подъ картината № 59 въ ватик. преписъ, която изглежда да представя войната на Симеона съ маджаритѣ. Въ руския Хронографъ отъ I редакция съ името „комáни“ е нареченъ и единъ отъ народитѣ, които ужъ се намирали между войницитѣ на Тита, когато той обсаждалъ Иерусалимъ: . . . Перси. Гудаи. Мидѧне. Ассиріане. Армени. Моавитѧне. Аравитѧне. Комани и острови людстіи ближніи и далніи [1]) . . . Най-после, въ апокрифното „Сказанїе Исаїе пророка, како вьзнесень бысть аггеломь до 3-го небесы“ името „коумани“ е дадено и на българитѣ: Исаїе, вьзлюбленїи мои пророче, иди на западь одь вышныхь

[1]) А. Поповъ, Обзоръ хронографовъ русской редакціи, I, 140.

Digitized by Google

страни Рима, отлоучи третїю чьс отъ Коумани, рекоми Блгаре, и насели землю карвоунскоую, еже опустише Римлѧне и Єлини.[1]) Явява се въпросъ: отгде е попаднало името „кȣмане“ както въ прибавката за Лъва Исаврянина къмъ превода на Манасиевата хроника и въ картината № 59, така и въ другитѣ посочени стари паметници, и то за означение на съвсемъ отдалечени и различни единъ отъ другъ народи? Ключъ за решението на този въпросъ ни дава следното мѣсто отъ споменатото апокрифно Сказанїе Исаїе пророка, въ което (мѣсто) се разправя, че куманитѣ се нарекли българи едва следъ смъртьта на Испора (Аспаруха), който царувалъ надъ тѣхъ, следъ като пророкъ Исая ги довелъ отсамъ Дунава и следъ първия имъ тукъ царь Славъ, поставенъ отъ сѫщия пророкъ: И насадихь ею сь множьство людїи отъ Доунава до море, и поставихь имь цара отъ ныхь, емоуже бѣ име Слав царь . . . И тоу по нѣмь ѡбрѣте се инь царь вь земли бльгарьстѣи, дѣтишть вь кравѣ (вм. крабѣ) ношень, г. лѣт, еже нарече се име емоу Испор царь, прѣемь царьство блгарьское . . . И по оумрьтїю же Испора цара бльгарскаго нарекоше Коумане Бльгаре, а прѣжде бѣхоу Испора цара погани зѣло, и безбожныи соуште, и в нечьстїа многа, и бивахоу всегда врази грьчьскомоу царьствоу на лѣта многа (ib.). Тука името „коумане“ явно е употрѣбено като нарицателно съ значение на свирепи скитници, чужди на всѣко богопочитание и, следов., по-лоши отъ обикновени „погани“. Съ това значение на жестоки скитници името „кумани“ се доближава до сетнешното „каталани“, произлѣзло отъ грабителскитѣ чети на византийскитѣ съюзници каталанци отъ началото на XIV в. Понеже то се явява и въ Сказанїе Исаїе пророка, което свръшва съ събития отъ XI в., ще трѣбва да допуснемъ, че се е явило тъкмо презъ този вѣкъ, когато куманитѣ надминали по жестокоститѣ си надъ българското население и печенегитѣ. А това, гдето и преводачътъ на Манасиевата хроника е употрѣбилъ името „кȣмане“ въ казаното значение, като го е придалъ на арабитѣ, показва, че последното значение е било познато въ България и презъ XIV в., или пъкъ, че той (преводачътъ) го е взелъ отъ нѣкой по-старъ изворъ, подобенъ на Сказанїе Исаїе пророка. — е) И последната прибавка изъ българската история (у Вайнгарта № 19) не е правена само по хрониката на Зонара. Въ тази прибавка се казва: ѿ се василїа бл҃ъ бл҃гарское цр҃тво по҃ ѹбластїѧ грьчьскоѧ. даже до а҃сѣнѣ цр҃ѣ блъгарѡ҃м, пръваго (Гуд. 344, Богд. 202). Понеже казаната хроника свръшва съ

[1]) Споменик Српске Академије, III, 191.

Digitized by Google

1118 г. (възцаряването на Иоана Комнина), явно е, че прибавката е съчинена и по другъ изворъ, въ който се е говорѣло за Асеня I.

2. Относителната старина на тритѣ главни преписа. — Но съ прибавкитѣ, чието съдържание е взето изъ българската история, не се изчерпватъ всички прибавки къмъ превода на Манасиевата хроника: въ последния влизатъ още прибавки изъ библейската история, изъ оная на старитѣ източни народи и изъ византийската. На тѣхъ не е обърнато потрѣбното внимание нито отъ Черткова, нито отъ Вайнгарта, нито отъ други изследователи; а пъкъ тъкмо тѣ даватъ възможность да се опредѣли относителната старина на тритѣ главни преписа отъ превода.[1]) И въ 3-тѣ преписа се намиратъ следнитѣ прибавки: 1) Къмъ разказа за творението въ 4-ия день е притурено: имена звѣздъ великыих. Тия думи въ московския и ватиканския сѫ включени въ текста, а въ тулченския стоятъ на бѣлото поле на листа (Богд. стр. 4). — 2) Къмъ историята на египетското царство е прибавено: ꙗвѣ ꙗко пръвое царство на земи въ егѵптѣ бꙑстъ, и пръвѣе царствовати земнꙑми чловѣкꙑ егѵптѣне начѧшѫ (Богд. 16, Гуд. 321). — 3) Въ параграфа за Новуходоносора сѫ включени тия думи: ѡт сего оубѡ навꙋходоносора бꙑстъ царство халдеиское и асирїиское и мидское (въ тулч. безъ тая дума) и вавилонско въ едино (Богд. 22, Гуд. 321). — 4) Къмъ разказа за Кира е притурено: ѡт сего Кира бꙑстъ царство перское на земи велико (Богд. 26, Гуд. 321). — 5) Следъ царуването на Августа: При сем кесарѣ авгꙋстѣ въплъти сѧ и роди сѧ господъ нашъ ісоусъ христосъ (Богд. 80, Гуд. 324). — 6) Къмъ съобщеното за Тиберия: При сем тиверїи распѧт сѧ господъ наш ісоусъ христосъ и въскръсе и възнесе сѧ на небеса (Богд. 82, Гуд. 325). — 7) Следъ параграфа: „Царство кѡстантїна, сꙑна львова и матере егѡ“: Въ царство сего кѡстантина и матере его бꙑстъ и свѧтꙑи . з. съборъ на иконоборцѧ (Богд. 156, Гуд. 332). — 8) Въ разказа за царството на Никифора Геника, къмъ изречението „оуслꙑша же сїа . . . кикнос доуховнꙑи“ е прибавено: птицїѥстъ имѧ кикнос (Богд. 157).

Покрай горнитѣ 8 прибавки, които се намиратъ и въ 3-тѣ преписа, въ ватиканския и московския има още 7 други, които липсватъ

[1]) Вайнгартъ ги е привелъ въ книгата си тамъ, гдето описва ватиканския преписъ (ч. I, 172—5). Това може да наведе на мисъль, че тѣ се намиратъ само въ този преписъ и че служатъ като обяснение на картинитѣ. Въ сѫщность, въпроснитѣ прибавки се намиратъ и въ московския преписъ, съ изключнние на следната, която се срѣща само въ ватиканския: авимелех глаголет сѧ царъ мироу (Богд. 18). Въ тулченския една часть отъ тѣхъ се намиратъ, а друга — не. Освенъ това, както ще се каже по-доле, прибавкитѣ не сѫ необходимо свързани съ картинитѣ: за едни отъ тѣхъ има картини, за други не, и обратно.

Digitized by Google

само въ тулченския. Тѣ сѫ следнитѣ: 1) При разказа за Ноя и потопа: съи неврод҃ъ първосъвѣтникъ бъıстъ на стлъпотворенїе и създа вавилѡн и царствова въ немъ (Богд. 15, Гуд. 320). — 2) При съобщеното за Сарданапала: ѡт сего ıавѣ ıестъ юко асирїане и халдеане и перси и мїдѣне едино царство бѣ на земи (Богд. 22, Гуд. 321). — 3) Къмъ разказа за Птоломея: ѡт сего птолемеа до клеопатрина царства бъıстъ .і. дрѹгъıих царии въ егѵптѣ, иже и нарицахѫ сѧ въси птолемее (Богд. 31, Гуд. 322). — 4) При онзи за Константина Велики: При кѡнстандинѣ велицѣм цари бъıстъ пръвъıи събѡръ .ТИІ. богоноснъıих отьцъ (Богд. 94, Гуд. 326). — 5) Като се разказва за смъртьта на Анастасия, въ московския и ват. преписи се прибавя: си рѣчь ѡт млънїи и громов ѹмрѣ (Богд. 114); въ тулч. тия думи липсватъ. — 6) Споменатата вече прибавка за войната между Крума и Лъва Арменеца, която гласи (по моск.): съ сим льво^{м} цр҃емъ пак крѹ^{м} бра сѧ въ тракии. за пръва ѹбо блъгаре побѣдишѧ. гонѧщи^{м} же блъгарѡм гръкъı не опасиѣ, възбратившесѧ они разбиш и^{х}, ıако мало и самъ крѹмъ не ѹхваще^{н} бы, коню его па҃шѹ по҃ нимъ (Гуд. 334, Богд. 161). — 7) Въ разказа за царуването на Михаила Дука, при думитѣ „живѣше кохлиинъıимъ житїем^{s}“, и въ московския, и въ ватиканския преписъ е добавено: кохлїа наричет сѧ (ват. глаголетъ) гръчьски слинавец (Богд. 219, Гуд. 344). — Най-после, само въ ватиканския преписъ се намиратъ тия прибавки: 1) споменатата вече за името „Авимелехъ“; 2) имената и знаковетѣ на планетитѣ: лѹна, ермес, афродит, слънце, аръ, дие, кронъ, а се великыѫ звѣзды (Богд. 5); 3) следното молитвено обръщение къмъ Бога, помѣстено въ разказа за царуването на Теодосия Малкия — тамъ, гдето се разказва, какъ сестрата на последния искала да го отучи да не подписва всичко, що му се поднесе: ѡ царю небесныи, помози н(амъ) на безбожнъıѧ варварьı хотѧщи бранемъ (Богд. 104); 4) въ разказа за Лъва IV, сина на Константина Копронима, къмъ думитѣ „сынъ мръскаго“ въ ватик. е прибавено: копронима (Богд. 152), което липсва и въ гръцкия текстъ (стихъ 4396); въ превода на ст. 5706, следъ думитѣ „чловѣкъ великодоѹшенъ“ е прибавено: не хранѧ въ себѣ враждѫ (Богд. 191).

Това, гдето 7 отъ прибавкитѣ не се намиратъ въ тулченския преписъ, може да се обясни най-добре, като се приеме, че последниятъ не е произлѣзълъ отъ другитѣ два, а отъ единъ незапазенъ сега първообразъ, който е билъ по-старъ отъ тѣхъ. Сѫщото показва и общата на 3-тѣ преписа прибавка „имена ѕвѣздъ великъıих“, която, както се каза, въ тулч. преписъ стои на бѣлото поле на листа, а въ другитѣ два е вмъкната въ текста. Не може да има съмнение, че и въ текста на по-

Digitized by Google

следнитѣ въпроснитѣ думи сѫ попаднали пакъ отъ бѣлото поле, понеже въ хрониката липсватъ. Да се предполага, че и въ тулченския преписъ тѣ сѫ били включенн въ текста, а преписвачътъ ги е изхвърлилъ на бѣлото поле — е невъзможно, защото това би показвало критически похвати, каквито не виждаме у старитѣ преписвачи. Наистина, би могло да се предположи, че липсата на 7 прибавки въ тулченския преписъ се дължи на изпущане. Така изглежда да е мислилъ и проф. Богданъ, ако се съди по една негова бележка къмъ прибавката за Птоломея (стр. 31), въ която (бележка) той посочва, че на мѣстото, гдето би трѣбвало да следва прибавката, въ тулченския преписъ се намира само кръстче съ червено мастило — което показвало, че той е мислилъ да я препише: T. n'ara această glossă, din semnul unei crucĭ cu cerneală roşie se vede însă eă copistul a avut de gînd s'o scrire, dar a uitat-o. Въ сѫщность, както може да се види отъ описанието на Гудева и отъ снимкитѣ на картинитѣ, приготвени подъ ржководството на проф. Б. Филовъ, кръстчета се турятъ не само въ началото на прибавкитѣ, а и следъ тѣхъ, па още и предъ нѣкои заглавия, и то тъкмо предъ заглавието, което следва подиръ въпросната прибавка: † цр̃тво птолемеа филопона † (виж. карт. 13, л. 28).

Но, дори и така да е, както мисли Богданъ относно поставеното на мѣстото на прибавката за Птоломея кръстче, то се отнася само до единъ случай отъ 6. Освенъ това, въ тулченския преписъ липсватъ не само прибавки, а и заглавия. И наистина, 7 заглавия, които има въ останалитѣ 2 преписа, въ него не се намиратъ. Тѣ сѫ следнитѣ: 1) о царстви лидстѣмъ (Богд. 27); 2) зде повѣдоваетъ како [вечернїи] елини [и] въсточнїи междусобнѫмъ рат с[ъ]твор[и]шѫ великѫ нѣкогда (Богд. 36);[1] 3) царство елин вечернихъ иже въ римѣ (ib. 67); 4) царство ромила, пръваго царѣ римѣ. Въ другитѣ два преписа последното заглавие стои като продължение на заглавието „о създани рима града". И тука Богданъ бележи, че се намирало само кръстче; но въ другитѣ преписи кръстчета има и следъ нѣкои отъ заглавията; 5) царство таркинїево, иже пѧтыи бысть царь по ромилѣ въ римѣ (Богд. 72); 6) царство гаїа кесара и самодръжца (ib. 76); 7) царство клакдїа кесара (ib. 83). — Заслужва да се забележи още, че ватиканскиятъ преписъ, както има прибавки къмъ текста повече отъ тулченския и отъ московския, така има повече прибавки и въ заглавията, които (прибавки) липсватъ въ другитѣ пре-

[1]) Заградените въ скоби думи и букви се намиратъ само въ ватиканския прѣписъ, а останалитѣ — и въ московския.

Digitized by Google

писи: 1) къмъ заглавието „царство кѡстантїна гноеименитаго“ е прибавено: сирѣчь копронима (Богд. 150); 2) къмъ заглавието „царство маврїкїа царѣ“ сѫ притурени, като второ заглавие, думитѣ: царство маврикиево (ib. 126); 3) заглавието „царство ѹалентиниїаново, ѹалово и гратїаново“ е разпространено чрезъ повторение на думата „царство“: царство ѹалентинїаново, царство оуалово, царство гратїаново“ (ib. 96). Обратно, въ ватик. липсва краткото заглавие „царь тиверїе“, турено следъ „царство тиверїа царѣ“ (ib. 125).

Посоченитѣ разлики въ прибавкитѣ и заглавията могатъ да се обяснятъ най-естествено, като се допусне, че втори по старина, следъ първообраза на тулченския, е московскиятъ преписъ, чийто преписвачъ ще да е притурилъ повечето прибавки, които нѣма сега въ тулченския. Това допущане не изключва, разбира се, възможностьта, сетнешниятъ преписвачъ на сегашния тулченски преписъ (отъ XVI—XVII в.) да е внесълъ нѣкои притурки и отъ себе-си. Така, само въ края на този преписъ срѣщаме думитѣ: „конец лѣтописца манасїа прѣмѫдраго“ (Б. 222). Пакъ въ него има прибавки, правени отъ румънинъ: а) при думата „псымидемь“ е притурено: кѹ билѣлѫ (Б. 20); б) при думитѣ „ꙗкы ѡт шивады бисеръ“ — хивади, сконка, ръдъчина мъргъритарюлѹи (ib. 168); в) при думата „дїонисїакїискыми“ стои: дїонїе, ндол бецїей (ib. 171); г) при „торникь“ — торнекю (ib. 210). Въ сѫщия се срѣщатъ и нѣкои случайни изпущания, направени по невнимание, а неподчинени на система, каквито биха излѣзли изпущанията на вторитѣ половини отъ гореказанитѣ заглавия, ако допуснемъ, че ги е имало въ първообразния рѫкописъ. Така, по изданието на Богдана, въ сегашния тулч. рѫк. липсватъ на стр. 44 думитѣ: ꙗкоже оубѡ вънидошѫ въ цръковь аполѡна алсеанина клѧтвами съвѧзоуѫще ꙗже о полиѯенїи, дїифовъ; на стр. 133 сѫ изпуснати думитѣ: бѣда и ѡт въсѫдоу; на стр. 179 — и възни съплѣтаѫтъ; а на стр. 219—220 липсва повече отъ една печатна страница. На изпущане въ единъ преписъ или на прибавяне въ другъ може да се дължатъ и нѣкои отъ многобройнитѣ дребни разлики между преписитѣ въ предлози, съюзи, мѣстоимения и пр.; но и тѣ нѣматъ значение. Колкото за гореказанитѣ разлики въ заглавията и прибавкитѣ къмъ текста, случаятъ е другъ: последнитѣ сѫ любопитни, а първитѣ улесняватъ разбирането на текста, та е невѣроятно да бѫдатъ изхвърлени при преписването, ако ги е имало въ първоначалния преводъ. И понеже такива има най-малко въ тулченския преписъ, ние приемаме, че неговиятъ първообразъ е по-старъ отъ московския преписъ.

Digitized by Google

По-сетнешенъ отъ последния е ватиканскиятъ преписъ. Това се вижда не само отъ дребнитѣ прибавки, които въ него, както се каза, сж повече, отколкото въ другитѣ два, но и отъ други две разлики, сравнително съ последнитѣ: 1) отъ една дълга повесть за троянската война и 2) отъ словоразположението въ цѣлъ редъ фрази. Троянската война е била любопитна за старовремскитѣ читатели и въ Византия, и въ България, и въ другитѣ славянски и неславянски страни. Затова въ ватиканския преписъ, покрай разказа за нея на самия Манасия, подъ заглавие „о прѣмти троы града“ (Б. 45—6), е помѣстена още една дълга повесть отъ западенъ произходъ подъ насловъ: „повѣсти о изкѣстованныихъ вещеи еже о кралехъ причѧ и о рожденихъ и прѣбываниихъ“.[1]) Да се предполага, че тази любопитна повесть е била помѣстена още въ първообразния преводъ на хрониката, а е била изпусната отъ преписвачитѣ на тулченския и московския преписи — не може, защото за такова изпущане не се виждатъ никакви причини. Най-естествено е да се приеме, че тя е била прибавена отпосле въ ватиканския преписъ и че последниятъ е по-новъ отъ другитѣ два. А че това наистина е така, показва ни словоразположението на фразитѣ въ превода на хрониката. И наистина, докато въ тулченския и московския преписи думитѣ повечето сж наредени като гръцкитѣ, въ ватиканския има премного случаи, въ които словоразположението отстжпва отъ гръцкото подъ влияние на българското и на нестихотворната речь. Понеже не е нужно да се привеждатъ всичкитѣ, ние ще се ограничимъ да посочимъ отъ стотицата случаи само една часть, която все пакъ е достатъчна да покаже, че въ ватиканския преписъ е правена корекция на словоразположението, а понѣгде и въ самитѣ думи: въ тулч. и моск.: подобаше длъг мрътъвнаго естьства (гр. . . τὸ χρέως τῆς θνητῆς φύσεως, ст. 929), а въ ват. — дльгъ съмрътныи (Б. 30); въ т. и м.: птолемеи же земѧ прѣмт египетскѫ (гр. τὴν γῆν ἐσφετερίσατο μόνος τὴν τῆς Αγύπτου, ст. 938), а ват. прѣжтъ земѧ египетъскѫ (Богд. 31); тулч. и моск.: бога чьтѣхѫ сръдцы несоуменьными (гр. καρδίαις ἀδιστάκτοις, ст. 1092), а ват. . . . чьтѣхѫ гласы несоуменьными и сръдци (Б. 36); тулч. и м.: тѫшкыми (гр. βαρυθρόοις, ст. 1460), а ват.: крѣпкыми (Б. 56); т. и м.: невидимо слышанъ бъıстъ (гр. ἐξ ἀφανοῦς ἠκούσθη, ст. 1531), а ват.: слышанѫ бысть невидимо (Б. 68); т. и м.: нерону мѫжеви своемоу (гр. Νέρωνι τῶ συνοικοῦντι, ст. 1760), а ват.: мѫжеви своемоу нероноу (Б. 77); т. и м.: красникомъ бw скончавшоу ан-

[1]) За произхода и особеноститѣ на тази повесть вж. студията на проф. Б. Цоневъ „За троянската прича“ въ Сб. нар. умотв. VII, 224—245.

Digitized by Google

дрїаноу жизънь своѫ (гр. ὑδέρῳ καταλύσαντος Ἀδριανοῦ τὸν βίον, ст. 2190), а ват.: **скончавшоу сѧ андрїаноу** (Б. 88); т. и м.: **трѫбѧщи ѧже къ ѕиждителю вѣрѫ** (гр. ..εἰς τὸν κτίστην, ст. 2336), а ват.: **въ христа** (Б. 93); т. и м,: **на въсточнъıихъ ѳеодѡсїе посаждает сѧ прѣстолѣхъ** (гр. τῆς ἕω θεοδόσιος ἐγκάθηται τοῖς θρόνοις, ст. 2488), а ват.: **на въсточныихъ странахъ ѳеодосїе посаждаетсѧ** (Б. 98); т. и м.: **ꙗкоже дрѣвеса сладкаа** (гр. ὡς δένδρα τὰ γλυκύχυμα, ст. 4414), а ват.: **сладкаа дрѣвеса** (Б. 153); т. и в.: **съ твоим сѫдити сѧ имам мѫжемъ** (гр. πρὸς τὸν σὸν δικάσομαι γαμέτην, ст. 5001), а ват.: **съ твоимь сѫдити ми сѧ мѫжемъ имамъ** (Б. 169); т. и м.: **осѫжден бѣ въ томъ жити островѣ** (гр. ταύτην οἰκεῖν τὴν νῆσον, ст. 6234), а ват.: **въ томъ островѣ жити** (Б. 208); т. и м.: **и ꙗко ѡт сѣтеи орелъ** (гр. ἐκ βροχίδων ἀετός, ст. 6610), а ват.: **ꙗко орелъ ѡт сѣтеи** (В. 218); т. и м.: **тѧжъкъ ръпет** (гр. βαρὺς σχετλιασμός, ст. 6660), а ват.: **ръпетъ великъ** (Б. 220) и пр.

Както може да се види и отъ горнитѣ примери, фразитѣ въ ватик. преписъ, когато не сѫ еднакви съ ония въ тулч. и московския, различаватъ се повечето по реда на думитѣ, докато самитѣ думи бивитъ измѣнени рѣдко. Освенъ това, фразитѣ съ нееднакво словоразположение, колкото и да сѫ много, въ сравнение съ другитѣ сѫ нищожно количество. Това показва, че ватиканскиятъ преписъ предава сѫщия преводъ, както и другитѣ, а не е особенъ. Сѫщото се вижда още поясно отъ нѣкои грѣшки, напр. т. и м.: **и ѡтпадъ ѡт кръви ран"нъıѧ** (гр. ἔξαιμος, τραυματίας, ст. 4615, **отъ** τραῦμα—**рана**), а ват.: **ѡт кръви бран"ныѧ** (Б. 158), явно поради невѣрно прочитане на българския текстъ; въ т. и м.: **ꙗко сънъ** (ὡς ὄναρ, ст. 4631), а въ ват.: **ꙗко сѣнь** (Б. 159); гръцкото изреч. τύραννε πάντων Ἔρος (ст. 1152), вмѣсто да се преведе: **мѫчителю въсѣхъ ероше**, преведено е по погрѣшка: **мѫчителю въсѣхъ рекъ**, и така погрѣшно е останало и въ 3-тѣ превода (Б. 37), и пр.[1]) Най-после, сѫщото доказватъ и останалитѣ непреведени тукъ-тамъ стихове отъ оригинала, на брой около 30 (307, 643—5, 675, 1094, 1134, 1160—7, 1856—7, 5609 и пр.); тѣ липсватъ еднакво и въ тритѣ преписа (вижъ у Богд. стр. 11, 22, 23, 36, 37, 38, 78, 188 и др.).

3. **Времето, когато сѫ били писани най-старитѣ сегашни преписи и когато е билъ извършенъ самиятъ преводъ.** — И така, разликитѣ, които се явяватъ въ 3-тѣ главни преписа между прибавкитѣ къмъ текста, заглавията и реда на думитѣ въ много изречения, показватъ, че московскиятъ преписъ е по-старъ отъ ватиканския, но по-сетнешенъ

[1]) Вижъ у Богд. стр. 185, 189, 198 и др,

Digitized by Google

отъ първообраза на сегашния тулченски. Сега да видимъ, кога сѫ били писани тия преписи и кога е билъ извършенъ самиятъ преводъ.

Относно московския преписъ, въпросътъ за времето на пръвъ погледъ се вижда ясенъ и дори излишенъ, понеже въ края на рѫкописа, гдето се намира този преписъ, има приписка, направена въ 1345 год. Последната гласи: Слава иже въ троици славимомоу бг҃оу, исполънѣѭщомоу въ малѣ вѣликаа, иже и приписащѫсѧ сиа словеса мала и многополезньнаа, повелѣнїемъ гн҃а моего благороднаго и х҃ртолюбиваагѡ и превысѡкааго и дръжавнагѡ црѣ прѣкраснаго їѡанна александра, влѣто течениа ҂ѕ҃. ѿ. нг. ендик (скѫсано). Приписа Филипъ попъ по повелѣн (скѫсано).[1] Явно е, че рѫкописътъ е билъ приготвенъ за царя Ивана Александра и е билъ свършенъ въ 1345 г. Че е билъ правенъ за Александра, вижда се и отъ следнитѣ думи, вписани въ квадратчетата на винетката, която се намира въ началото на рѫкописа: сиа книга изложена бы^с^ из грчьскаго ѧзыка алеѯ цр҃.[2] Но има едно нѣщо, което позволява да се допусне, че листоветѣ, на които се намира самиятъ преписъ на хрониката, сѫ били писани по-рано, а въ 1345 год. сѫ били дописани последнитѣ листове наедно съ приписката. То е, че крайнитѣ 9 листа отъ рѫкописа иматъ почеркъ, който се приближава до уставъ, а цѣлата по-предишна часть наедно съ хрониката е написана съ полууставъ, който понѣгде клони къмъ скорописъ. Чертковъ, който е описалъ сборника,[3] не е далъ важность на разликата между двата почерка и е изказалъ мнение, че цѣлиятъ рѫкописъ е писанъ все отъ една рѫка; но П. Билярски,[4] който се е отличавалъ съ по-строги критически похвати, е изказалъ увѣреность, че последнитѣ 9 листа сѫ писани отъ друга рѫка. За да не остане, обаче, мнението му основано само върху спорнитѣ полеографически белези, той е потърсилъ и друга опора и е намерилъ такава въ следнитѣ две изречения на попъ-Филиповото послесловие: а) приписащѫ (вм. — шѫ) сѧ сиа словеса мала и многополезньнаа и б) приписа филипъ попъ. Въ тия изречения явно става дума за прибавяне или дописване, а не за преписване. Освенъ това, споредъ Билярски, думитѣ „словеса мала и многополезньнаа“ могатъ да се отнесатъ по-добре къмъ последнитѣ 6 статии на сборника, които иматъ поучително съдържание, отколкото къмъ цѣлия сборникъ, който има 140 голѣми листа и съдържа 15 съчинения, между които хрониката е на 9-то мѣсто (ib. 27—8). Най-

[1]) Чертковъ, О переводѣ Манасс. лѣтописи, 7; Гудевъ, Сб. н. ум. VI, 358—9
[2]) Чертковъ, ib., прибавката следъ стр. 160; Гуд., 317.
[3]) ib. 4—7.
[4]) О Средне-болгарскомъ вокализмѣ, изд. II, 24—6.

Digitized by Google

после, Билярски намира, че крайнитѣ 9 листа се отличаватъ отъ по-предишнитѣ и по правописа си, който билъ еднакъвъ съ оня на ватиканския преписъ. Всичко това му дава основание да приеме, че московскиятъ списъкъ на хрониката е съ нѣколко години по-старъ отъ последнитѣ 9 листа на ржкописа. По-далечъ отъ това мнение науката и до днесъ не е могла да отиде. Всички, които сж писали следъ Билярски, сж се ограничавали да привеждатъ неговитѣ съображения, и то само първитѣ две, понеже бележката за правописа на последнитѣ листове е изказана мимоходомъ (стр. 28) и разяснена на по-подирнитѣ страници на разсжждението, което сега е вече остарѣло, та малко се и чете (ib. стр 90). Но и да се вематъ предъ видъ бележкитѣ за правописа, тѣ малко могатъ да помогнатъ за решението на въпроса, кога е била преписана самата хроника. Въ тѣхъ се посочва, че въ допълнителнитѣ листове се срѣща тавтологичниятъ изразъ тѫжѫ тѫжитъ, въ който ѫ явно се изравнява по звукъ съ ъ (тѫжѫ, тъжитъ), и че думата нѫжда е написана еднажъ ноужда, което не се срѣща въ другитѣ части на сборника; а съ тия два правописни случаи не може да се докаже нищо. Може би, тъкмо за това и Вайнгартъ се задоволява пакъ само съ първитѣ две съображения, изказани отъ Билярски. Отъ тѣхъ по-голѣма сила има онова, което се основава на формитѣ „приписаѭ сѧ“ (вм. -шѫ сѧ) и „приписа“. Колкото за думитѣ „словеса мала“, тѣ сж могли да бждатъ употрѣбени и за цѣлия сборникъ, защото старитѣ преписвачи отъ скромность сж отбелѣзвали като „малки“ и твърде обемисти трудове. Така, въ тълковния псалтиръ („Пѣснивець“) отъ 1337 год., който има 314 листа, е казано: съкръши сѧ сиѣ малое дѣло зовомоі пѣснивець.[1]) Но формитѣ „приписашѫ сѧ“, „приписа“, и дребнитѣ правописни разлики, посочени отъ Билярски въ крайнитѣ 9 листа, еднакво могатъ да бѫдатъ обяснени както съ предположението, че последнитѣ сж писани нѣколко години по-късно отъ сѫщия преписвачъ на сборника или отъ друго лице, така и съ онова, че ги е писалъ тутакси следъ свръшването на по-първитѣ статии другъ преписвачъ (попъ Филипъ). Кое отъ двете предположения трѣбва да се приеме? Основа за решението на този въпросъ ще ни даде по-точното опредѣление на времето, когато е билъ писанъ ватиканскиятъ преписъ. Ако излѣзе, че и последниятъ е писанъ въ 1345 год., когато е писано и послесловието на попъ Филипа, или малко по-рано, тогава не ще остане съмнение, че самиятъ московски преписъ ще да е писанъ още по-рано, защото отъ прибавкитѣ,

1) Сборн. на Бъл. Ак. на наукитѣ VI: Славянскитѣ ржкописи, стр. 10.

Digitized by Google

както видѣхме, излиза, че ватиканскиятъ преписъ е писанъ следъ московския.

Времето, когато е писанъ ватиканскиятъ преписъ отъ превода на хрониката, и до днесъ не е опредѣлено що-годе удовлетворително, макаръ че подадки за това не липсватъ. Наистина, въ него нѣма бележка, подобна на попъ-Филиповото послесловие, но затова пъкъ той съдържа изображения на Иванъ Александровото семейство, които (изображения) даватъ възможность да се опредѣли доста приблизително годината, когато сѫ рисувани тѣ, а следов., когато е писанъ и самиятъ преписъ. Именно, на л. 2-а отъ рѫкописа е изобразенъ Александровиятъ синъ Иванъ Асень на смъртно легло — прострѣнъ и покритъ съ червенъ платъ; до краката му (въ дѣсно) стои ангелъ, отстрана близо до главата му — царьтъ и царицата, а при главата му (въ лѣво) — духовни лица. Надъ мъртвия е представено, че небето (синь крѫгъ) се разтваря, и ангелъ господенъ се възнася съ душата на умрѣлия.[1]) Отгоре, отъ дветѣ страни на синия крѫгъ е написано съ червено мастило: н҃бесная врата и силы н҃бсныѧ ѿвръзошѫ прижти дш҃ѫ носимѫѧ а҆гг҃ломъ іѡ҃ана а҆сѣнѣ цр҃ѣ. сн҃а великг° і҆ѡа алеѯандра цр҃ѣ. На гърба на сѫщия листъ има друго изображение, което представя рая (дървеса), въ който св. Богородица приема (въ дѣсно) Ивана Асеня, прострѣлъ рѫце къмъ нея. Въ лѣво Авраамъ седи въ кресло съ отворени обятия къмъ сѫщия младенецъ.[2]) Надъ картината е написано: . . . въ сем бо раи прижтъ бц҃а н҃ мт҃и х҃ва. і҆ѡ҃ана а҆сѣнѣ цр҃ѣ сн҃а великаго і҆ѡ҃ана а҆леѯан҃дра цр҃ѣ. и҆ прѣда҃ егѡ а҆враамꙋ прѣѡ҃цꙋ веселити сѧ посрѣдѣ раꙗ҃. Въ края на рѫкописа, на л. 205, има друго изображение, което представя Ивана Александра и 3-та му синове — отъ едната страна (дѣсно) Михаилъ Асень и Срацимиръ, а отъ друга (въ лѣво) — Иванъ Асень наедно съ ангелъ, чието присѫтствие показва или боледуване, или смърть. Отъ тия 3 изображения се вижда, че ватиканскиятъ рѫкописъ е билъ правенъ, когато се е разболѣлъ и умрѣлъ синътъ на Ивана Александра — Иванъ Асень. Но кога е било това? — Повечето изследователи, като сѫ се основавали на обстоятелството, че въ тъй нареченото Кърцоново евангелие отъ 1356 год. единъ Александровъ синъ Асень е изобразенъ наедно съ баща си, майка си и брата си Ивана Шишмана, приематъ, че ватиканскиятъ преписъ е правенъ следъ 1356 г. Така, Т. Гудевъ пише: „То (ватиканското копие отъ хрониката) е правено следъ 1356 год., защото презъ тая година е свършенъ рѫко-

[1]) Сборн. за нар. ум VI, 318.
[2]) ib. 319.

Digitized by Google

писътъ, направенъ пакъ по царска заповѣдь, който се намира въ Лондонъ. Въ него царьтъ е изобразенъ съ двѣтѣ си дѣца: Иоана Асѣня и Иоана Шишмана; значи И. Асѣнь е билъ още живъ по него врѣме, и по-кѫсно, когато правѣли Ватиканското копие, той се разболѣлъ и умрѣлъ. Слѣдователно, рѫкописътъ е правенъ между 1356 и 1362 г.[1]) — Вайнгартъ (I, 179), който приема за вѣрни тия разсѫждения, се спира на год. 1360, и то на това основание, че Видинското царство било отдѣлено отъ Търновското въ сѫщата година, а пъкъ въ картината на л. 205 Срацимиръ е нареченъ царь. Това съображение е неоснователно, понеже на казаната картина титлата „царь" е дадена и на 3-та Александрови синове: Îѡ срацмир цр҃, михиль цр҃ъ, îѡ âсѣн҃ цр҃.[2]) Въ гореприведенитѣ разсѫждения на Гудева и Вайнгарта се прави тая грѣшка, че Асень отъ Ватиканския преписъ и Асень отъ Кърцоновото евангелие се взиматъ за едно и сѫщо лице. Въ сѫщность, както се досети най-напредъ Дриновъ,[3]) а следъ него и Иречекъ,[4]) Иванъ Александъръ е ималъ двама сина съ име Асень, отъ които първиятъ е умрѣлъ, преди да се роди вториятъ. По тази причина на изображението въ Кърцоновото евангелие Асень е представенъ по-малъкъ отъ Шишмана, и то заедно съ новопокръстената царица Теодора, еврейката: ѳеѡдра вь х҃а [б҃а вѣрнаа й новопросвѣщеннаа цр҃ца . . .[5]) Този Асень явно е билъ по-малъкъ синъ на новата царица и е билъ нареченъ съ името на умрѣлия си братъ по баща. Името „Асень" е било подновено, защото Александъръ е давалъ голѣмо значение на произхода си отъ основателя на второто царство, както се вижда отъ онова мѣсто въ Манасиевата хроника, гдето се прославятъ новиятъ Цариградъ — Търново и неговътъ царь Иванъ Александъръ, за когото се казва, че билъ отъ корена „прѣизѧщнаго царѣ блъгарѡм асѣнѣ" (Богд. 99). Въ похвалата на Пѣснивеца, писана въ 1337 год., се споменуватъ сѫщитѣ 3-ма синове на Александра, които сѫ представени въ ватиканския преписъ, и то най-напредъ Михаилъ, следъ него Срацимиръ и най-после Асень: радꙋйта сѧ съ сладким' чѧды вашими михайломь цр҃емь асѣнемь. и срасимиромь. и асѣнемь.[6]) Майката на последнитѣ е наречена тамъ само Теодора, а не „новопроскѣщеннаа"; следов. тѣ сѫ били отъ влахинята, докато Иванъ Шишманъ

1) ib. 361.
2) ib 345.
3) Дриновъ. Съчинения, III, 441
4) Историја Срба, I, 388.
5) Сб. за нар. ум. VII, приложения.
6) Пер. Спис. XXI — XXII, 276. Сб. на Бълг. Ак., кн. VI. Слав. рѫкописи стр. 11.

Digitized by Google

и вторията Асень сѫ били отъ еврейката. Когато е билъ писанъ ватиканскиятъ преписъ, Александъръ още не ще да е билъ жененъ за последната, инакъ трѣбваше да се изобрази и нѣкое отъ дѣцата на Александровата любимица или пъкъ самата тя съ означение, че е „новопросѣщенная“; затова, за да опредѣлимъ, кога най-късно е билъ правенъ този преписъ, трѣбва да видимъ, кога е станала женитбата на царя съ новопокръстената еврейка. Въ сбирката отъ синодални актове, издадена отъ Миклошича и Мюлера, има единъ протоколъ отъ 17 августъ 6863 (1355 г.), съ който цариградскиятъ синодъ одобрява станалия годежъ между младия Андроникъ Палеологъ, синъ на Иоана V Палеолога, и дъщерята на Ивана Александра Кираца, защото намира, че сродяването на двата царски двора ще бѫде полезно за християнитѣ въ борбата имъ съ невѣрницитѣ [1]) На каква възрасть сѫ били годенитѣ, не е казано въ този актъ; но самото обстоятелство, че въпросътъ е билъ представенъ на одобрение въ Синода, показва, че тѣ или сѫ били малолѣтни, или сѫ били роднина. За възрастьта имъ ни дава сведения Никифоръ Григора, който на едно мѣсто въ своята история (кн. XXXVII, гл. 51), [2]) като споменува, че въ Цариградъ пристигнала годеницата на Андроника, сина на Иоана V Палелолога, наречена отъ него Мария, дъщеря на Александра, посочва, че и двамата били почти на еднаква възрасть, именно на 9 год. (Τὸν ἕνατον ἄρτι τῆς ἡλικίας ἀμείβοντι χρόνον ὁμῆλιξ οὖσα καὶ αὐτὴ σχεδόν). Григора разправя още, че наскоро следъ това се върнала въ Цариградъ и Ирина, сестра на Иоана V Палеолога, която едно време била оженена за Александровъ синъ, но била останала вдовица безъ деца, тя живѣела въ пренебрежение. При това, той посочва, че Ирининътъ мѫжъ и новопристигналата годеница на Андроника били деца все на сѫщия български царь Александъръ, само че отъ две майки, като пояснява, че последниятъ напусналъ първата си жена и се оженилъ за еврейка, следъ като я покръстилъ, защото билъ увлѣченъ, както се говорѣло, отъ хубостьта ѝ. [3])

И така, не може да има никакво съмнение, че сгодената въ 1355 г. за Андроника Палеолога Александрова дъщеря Кираца е била отъ втория бракъ на царя. Понеже по време на годежа си тя била на 9

[1]) Miklosich et Müller, Acta patriarchatus Constantinopolitani, I, 432-3.

[2]) По Бонското издание, IV, стр. 557.

[3]) ἑνὸς μεν οὖν ἦσαν τέκνα πατρὸς Ἀλεξάνδρου δηλαδὴ τοῦ τῶν Μυσῶν βασιλέως, ὃ τε συζυγεὶς αὐτῇ πρότερον καὶ ἡ νῦν ἐκεῖθεν ἐλθοῦσα νύμφη τῷ ἀδελφιδῷ αὐτῆς Ἀνδρονίκῳ μητρῶν δὲ δυοῖν. Ζῶσαν γὰρ τὴν προτέραν ἐξοῦσαι σύζυγον Ἀλέξανδρος ἀντεισήγαγεν ἄλλην ἐξ Ἰωδαίων. ἄρτι προσαγανὼν τῷ θείῳ ταύτην αὐτὸς βαπτίσματι, τοῦ κάλλους αὐτῆς, ὡς φασίν, ἐρασθείς.

Digitized by Google

год., явно е, че самиятъ бракъ не е могълъ да стане по-късно отъ срѣдата на 1345 г., дори ако тя е била първо дете отъ този бракъ. А ватиканскиятъ преписъ, както се каза, е билъ работенъ, още когато Александъръ не билъ напусналъ първата си жена, следов. въ никой случай не по-късно отъ 1345 год., а може и по-рано, защото новата женитба на царя не ще да е станала тутакси следъ смъртьта на Асеня. Понеже пъкъ московскиятъ преписъ е поне малко по-старъ отъ ватиканския, ще трѣбва да приемемъ, че той е работенъ по-рано отъ послесловието на попъ Филипа, писано въ сжщата 1345 год. Може би не е случайно това, гдето въ последното се споменува само царьтъ, и нищо не се говори за царица: възможно е, по време на писането му влахинята Теодора да е била вече напусната. Колкото за първообраза на тулченския преписъ, който първообразъ, както видѣхме, е билъ писанъ преди другитѣ два, ще трѣбва да приемемъ, че не е по-сетнешенъ отъ 1340 год. Ние нѣмаме основание да гледаме на него като на първоначаленъ преводъ на хрониката; но и такъвъ да е билъ, пакъ преводътъ ще трѣбва да се отнесе къмъ време не по-късно отъ тая 1340 год. Ако пъкъ не се даде цена на нашитѣ доказателства за по-голѣмата старина на първообраза на тулченския преписъ и се допусне, че московскиятъ е най-старъ, годината за превода, по-късно отъ която не може да се отива, ще бжде 1345, която е посочена въ послесловието на попъ Филипа и въ която не може да има абсолютно никакво съмнение. Странно е тогава посочването, направено върху изданието на Богдана, че ужъ Манасиевата хроника била преведена въ 1350 г. (făcută pe la 1350). Направената въ него груба грѣшка, обаче, не се длъжи на покойния Богданъ, който бѣше отличенъ историкъ и славистъ; тя остава за смѣтка на ония, които сж пуснали на свѣтъ приготвеното отъ него издание. Обаче нашитѣ доказателства за по-голѣмата старина на първообраза на тулченския преписъ не могатъ да бждатъ пренебрегнати, затова ние туряме като крайна година, по-късно отъ която не бива да се отива, 1340-та. Има даже едно обстоятелство, което, ако се разясни, ще даде възможность да се не спираме и тука и да отнесемъ превода къмъ още по-раншно време; но то не е сигурно.[1]) Дребнитѣ

[1]) Имаме предъ видъ следното. Въ всички преписи въ началото на прибавката за кръщението на българитѣ (№ 9), за която говорихме по-горе, е казано, че отъ това кръщение до времето, когато е писана прибавката, били минали 511 год. **При сем михаилѣ цри и при матери егѡ кръстишѧсѧ блъгаре,ѡт толи же до нинѣ лѣт. фıа.** (Богд. 177; Гуд VI, 335). Тази година и до днесъ стои необяснена. Че въ нея има грѣшка, това

Digitized by Google

разлики между старитѣ преписи, доста старовремскиятъ езикъ на превода и разликата му отъ езика на прибавената Троянска повесть („прича") сжщо така навеждатъ на мисъль, че преводътъ ще трѣбва да се отнесе къмъ още по-раншно време отъ 1340 год. Освѣтление по този въпросъ може да хвърли и сравнението между правописа и формитѣ въ тритѣ преписа; но то иска доста време, съ каквото ние, поне засега, не разполагаме. Когато езикътъ и правописътъ въ 3-тѣ преписа, па и въ другитѣ неиздадени още, бждатъ проучени основно, ще се постави, може би, и въпросъ, дали преводътъ наистина е билъ извършенъ въ времето на Ивана Александра, или е билъ само преписанъ и свързанъ, чрезъ похвалата за Търново, съ неговото царуване, като е писано и въ винетата на московския преписъ, че сиа книга изложена бы с из грчьскаго языка, както е писалъ и монахъ Симеонъ въ тъй-нареченото Кърцоново евангелие, че последното ужъ било преписано „изъ еллинскыхъ словесъ въ нашъ

е несъмнено: покръстването на Бориса е станало въ 865 год., та, ако къмъ тази година прибавимъ 511, ще получимъ 1376 год.; а ние вече видѣхме, че и двата стари преписа— ватикански и московски, не сж по-сетнешни отъ 1345 год. Наистина, въ случая е важна не точната година на покръстването, а оная, която е знаялъ преписвачътъ; но, която и да е била тя, въ нея не е можело да има грѣшка, каквато е направената — повече отъ 30 год. Въ обнародвания отъ С. Бѣлокурова „Лѣтописецъ русскихъ царей", който следва следъ особна редакция отъ „Лѣтописець въскорѣ" на патр. Никифора, за покръстването на Бориса е посочена год. отъ сътв. на свѣта 6366, а за покръстването на всички българи — 6377 (отъ р. Хр. 869 или по българското лѣтоброение 867): 6377. Крщна бысть вся земля Болгарскаа (Чтения въ Импер. общ. ист. и древн. российскихъ при Моск. унив., 1898 г. кн. IV, 12 и 13). Ако преводачътъ на Манасиевата хроника, който е писалъ год. 511, е ималъ предъ очи нѣкоя подобна година за покръстването и ако е писалъ около 1340 г., той трѣбваше да посочи 471 или 473 год Въ случая не е важно, че годината 867 или 869 не е вѣрна, защото въ 867 г. Михаилъ не е билъ съуправитель на майка си, а въ 869 не е билъ дори живъ; важно е, че преводачътъ е можелъ да има тази година предъ очи. Обаче, вмѣсто да изкара 471, или 473, или нѣкоя близка до тѣхъ година, той е намѣрилъ 511 год. Явно е, че въ неговата смѣтка има грѣшка около 40 год. Тая грѣшка може да се обясни така, че авторътъ на прибавката е ималъ предъ очи хронологическа таблица на старобълг. езикъ, въ която годината е била означена съ букви: ѓѕтоѕ (или нѣкоя близка, напр. ѓѕтоб), но, поради изтръкване на долния край отъ буквата ѳ, последната е изглеждала като л, та той е прочелъ 6377 или нѣщо подобно, следов. съ 40 год. по-малко. Така разликата между годината на покръстването на българитѣ и оная, въ която е писалъ, вмѣсто да излѣзе 471, излѣзла 511. Ако това може да се допусне, преводътъ ще да е билъ извършенъ около 1338 г. (867+471). Ако пъкъ е ималъ предъ очи вѣрната годнна 6373 (865 отъ Р. Хр.), преводътъ ще да е правенъ въ 1336 г. Отъ коя година за покръстването ще трѣбва да излизаме, ще стане ясно, когато се проучатъ по-добре старобългарскитѣ хронологически таблици; но допущането на грѣшка отъ 40 год. не съдържа въ себе си нищо невѣроятно. Годината 1336 за сега е крайниятъ предѣлъ, по-рано отъ който изглежда, че не можемъ да отиваме. Тя е напълно съгласна съ обстоятелството, че преводътъ на хрониката е билъ правенъ за Ивана Александра, и оставя време да се явятъ междинни преписи, които могатъ да се предполагатъ между превода и оцѣлѣлитѣ сега ржкописи.

Digitized by Google

словѣнскѫѫ слогнѫ",[1]) макаръ че никакъвъ новъ преводъ отъ гръцки въ него нѣма.

4. Отношението между текста и картинитѣ. — Издаденията отъ Богдана текстъ на превода, както казахме, дава възможность да се види още, доколко картинитѣ на ватиканския преписъ сѫ оригинално дѣло на български художникъ и изобщо — какъвъ е тѣхниятъ произходъ. Г-нъ Б. Филовъ се опита да установи оригиналностьта на голѣма часть отъ тѣхъ по самитѣ имъ чърти, напр. по особеноститѣ на пейзажа.[2]) Въ долнитѣ редове ние ще се помѫчимъ да докажемъ сѫщото възъ основа на текста, по който сѫ работени.

Като се направи внимателенъ прегледъ на картинитѣ, дохожда се до заключение, че по връзката си съ срѣднобългарския текстъ тѣ могатъ се раздѣли на 4 групи: 1) които иматъ предъ видъ съдържанието на самата хроника; 2) които сѫ правени по прибавкитѣ (глоситѣ); 3) които иматъ за основа включената въ московския и ватиканския преписи повесть за троянската война („прича"), и 4) които нѣматъ близки връзки нито съ текста на хрониката, нито съ прибавенитѣ части, та ще трѣбва да се считатъ за заети наготово отъ нѣкоя илюстрована гръцка хроника, било Манасиева, било сродна ней. За насъ иматъ важность картинитѣ отъ последнитѣ 3 групи, защото тѣ могатъ да хвърлятъ свѣтлина върху въпроса за оригиналностьта на картинитѣ; колкото за ония отъ първа група, и да има въ тѣхъ нѣкоя оригинална, не може да се познае по текста. Ще захванемъ отъ последната група, що до казва онова, до което можемъ да дойдемъ a priori, именно, че българинътъ-художникъ е ималъ на ржка и готови картини, отъ които се е възползувалъ.[3])

Картинитѣ, чието съдържание не е дадено нито въ текста на хрониката, нито въ прибавкитѣ, сѫ следнитѣ:

1) № 7, л. 13 v (Богд. № 4). Тя е предназначена да представи Ноя предъ ковчега, който го спасилъ отъ потопа; а въ сѫщность на нея е нарисуванъ не ковчегъ, какъвто се описва въ хрониката и библията, а ладия съ разтворени платна, на чието кърмило седи ангелъ. Въ дѣсно отъ

[1]) Сб. нар. ум. VII, 164.

[2]) Вж. краткото съобщение въ Известия на Българския археол. институтъ I, стр. 233 — 4. По-обширно съобщение той направи въ едно отъ заседанията на Археологическия институтъ.

[3]) Картинитѣ ще означаваме съ №№, които се намиратъ върху снимкитѣ въ Нар. археол. музей, като посочваме за пълнота и удобство и ония, които сѫ отбелѣзани въ изданието на Богдана.

Digitized by Google

ладията стоятъ хора, на чело съ стария Ной — явно семейството на последния. Надъ стареца е написано ное, а надъ ладията — ковчє. Въ текста на хрониката изрично се казва, че ковчегътъ нѣмалъ нито лопати, нито платна, нито кърмило. Нѡє же єдинъ въшед въ живоноснѫѫ клѣть ꙗко корабникъ необоуреванъ вънѧтръѧдоу плаваашє, сѣмѧ родоу въсемоу въ малѣ дрѣвѣ спасаѫ, ни веслъ имѣѫ, ни кръмилъ, ни вѣтрилъ, съ нѡєм же плаваахѫ сынове єго и дъщерѧ, жена єго и жены сыновъ єго и жениси дъщерѣмъ єго (Богд. 14—5). Явно е, че картината е рисувана безъ огледъ къмъ текста на хрониката, па и на библията, защото, споредъ последната, ковчегътъ представялъ 3-етажна четвъртита постройка съ 300 лакти дължина, 50 — широчина и 30 — височина (Бит. VI, 15—6).

2) № 14, л. 28 v (Богд. № 11) представя египетския царь Филопонъ, седналъ на нисъкъ столъ. Въ дѣсно стоятъ група войници, чийто предводитель поднася на царя нѣщо, види се, книги, защото две книги лежатъ и на масата, която отдѣля Филопона отъ войницитѣ. Въ лѣво до царя стои слуга, а задъ двамата, въ дъното на картината, се вижда жена, отдѣлена отъ тѣхъ съ стена. До царя отлѣво е написано: црь филопо҃, а до жената — црца клеопатра. Въ текста на хрониката царьтъ е нареченъ Филаделфъ, а само въ заглавието на параграфа, което принадлежи на преводача, му е дадено име Филопонъ: цс҃ртво птолемеа филóпона (Богд. 31). За този царь се казва, че пръвъ събралъ много книги — около 40 тъми, т. е. 400 хил.; за Клеопатра пъкъ се казва само това, че при нея Египетъ падналъ подъ властьта на римлянитѣ, понеже билъ завладѣнъ отъ севаста Кесаря. Въ никакви отношения двамата владѣтели — Филопонъ и Клеопатра — не сѫ поставени въ текста. Тамъ изрично се казва, че Филаделфъ билъ втори царь на Египетъ следъ Птоломея I; а въ прибавката, която е помѣстена следъ царуването на подирния само въ ватик. и московския преписи, а не и въ тулченския, е посочено, че отъ Птоломея I до Клеопатра царували 10 души (Богд. 31). Понеже отъ Филопонъ до Клеопатра царували 9 души, не е ясно, на какво съпоставяне се дължи помѣстването на двамата въ една и сѫща картина. Несъмнено е, обаче, че рисувачътъ тука не се е водилъ нито по Манасиевата хроника, нито по прибавката, а е използувалъ нѣкоя друга хроника, или пъкъ готова картина.

3) № 56, л. 155 v (Богд. № 54) представя царь Теофила, бащата на Борисова кръстникъ Михаилъ III, че лежи на легло, а едно духовно лице му подава икона. Задъ последното въ дѣсно стоятъ още двама духовници, а още по-нататъкъ — двама царедворци. Въ лѣво, до главата

Digitized by Google

на болния, стои царицата. Въ дъното на картината, задъ стената, се вижда върху 4 стълба четвъртитъ покривъ, въ срѣдата на който се издига пирамидовидна прибавка. Подъ покрива стои дебелъ голобрадъ мѫжъ, облегнатъ върху стената и съ очи къмъ царя. Картината явно прокарва мисъль, че царь Теофилъ, който е билъ голѣмъ иконоборецъ, преди да умре, показалъ почитание къмъ иконитѣ. Въ Манасиевата хроника не става дума за такова нѣщо. Въ нея се изброяватъ добринитѣ, които царьтъ, въпреки иконоборството си, направилъ на държавата, а особно се хвалятъ нелицеприятниятъ му сѫдъ и грижитѣ му за поправката на разбититѣ отъ леда градски стени; следъ това се излагатъ мѫкитѣ, които причинилъ на главнитѣ защитници на иконитѣ — Методий и Теодоръ (Богд. 167—9). Картината не е правена и по Зонара, гдето подобенъ на представения въ нея случай е разказанъ не за царь Теофила, а за единъ отъ регентитѣ на сина му, именно за Мануила, докато за другия — Теоктиста — се казва, че бързо се обърналъ къмъ иконопочитанието. Не се знае още, кое е представеното въ дъното на картината, подъ особения покривъ, лице. Да бѣше съ брада, можеше да се предполага, че е нѣкое отъ споменатитѣ въ текста духовни лица; но, понеже е голобрадъ, може да се допустне, че е персиецътъ военачалникъ Теофиловъ, за когото Логотетъ разказва, че билъ повиканъ въ двореца, когато царьтъ билъ на легло, и билъ убитъ по негова заповедь, понеже изглеждалъ опасенъ за престола.[1]) Ако последното предположение е вѣрно, картината ще да е правена отчасти подъ влияние на Логотетовата хроника или на нейнитѣ извори.

Покрай тия 3 случая, за които може да се приеме, че картинитѣ не сѫ правени нито по текста на Манасиевата хроника, нито по прибавкитѣ, могли биха да се приведатъ още нѣколко; но тѣ не сѫ сигурни. Така, на картина № 25, л. 80, образътъ на Тита е туренъ преди онзи на Галба, докато въ текста за първия се говори следъ царуването на баща му Веспасианъ (Богд. 84-5); сѫщо така на картина № 31, л. 89, Уалъ (Валентъ) и Грацианъ сѫ нарисувани преди Валентиниана, макаръ въ текста (Б. 96) редътъ да е обратенъ. Но тия и нѣколко други подобни случаи могатъ да се припишатъ и на невнимание.

По прибавената къмъ превода на хрониката повесть за троянската война („прича“) сѫ рисувани две картини. Наистина, за тая война въ ватик. преписъ има всичко 5 картини; но 3 отъ

[1]) Вж. Симеона Метафраста и Логотета списаніе міра отъ бытіѧ и лѣтовникъ, Спб., 1905, стр. 99—100.

Digitized by Google

тѣхъ — №№ 16, 17 (л. 41) и 18 (л. 41 v), сѫ правени по текста на хрониката. По прибавената повесть сѫ рисувани №№ 19 и 20. № 19 (л. 62) представя 4 сцени: а) крепость, отъ която излизатъ Парисъ и Елена; б) последнитѣ — въ кораба (бѣгатъ); в) сѫщитѣ — при Троя, и г) войска предъ укрепенъ градъ (види се, пакъ Троя). Надъ картината има надписъ „О еле́нѣ". — № 20 (л. 62 v) има 5 сцени: а) събиране на флотата съ надписъ „корабле"; б) въ лѣво — 3 групи конници съ копия и развити знамена, отъ които надъ лѣвата стои надписъ „саракине", а надъ другитѣ две — „ратъ тро́а града"; в) на втория редъ — отъ лѣво — Ахилесъ, а отъ дѣсно — Менелай съ войска предъ Троя. Надъ образа на първия има надписъ „аці̑ле^{ш}", а надъ втория — „менелае"; още по на дѣсно — твърдина съ надписъ „троагра^{д}". г) На 3-ия редъ е представено превзимането и запалянето на града чрезъ изкуственъ конь. Надъ последния е написано „стъклѣ^{н} ко^{н}". Задъ коня и подъ него стоятъ въорѫжени войници съ наведени копия. До тѣхъ е написано: прѣѧтие троа града. д) въ дѣсно стоятъ конни войници, които гледатъ въ противна на града посока, а надъ тѣхъ има надписъ „ѿхо^{д}". Че последнитѣ две картини сѫ правени по прибавената повесть, а не по хрониката, показватъ ни както мѣстото, гдето се намиратъ, така и подробноститѣ и надписитѣ въ № 20, именно саракине и стъклѣ^{н} ко^{н}. Въ текста на хрониката не става дума за никаквн сарацини, а за коня се казва, че билъ дървенъ. Затова пъкъ въ прибавената повесть на две мѣста (Богд. стр. 55 и 59) се споменуватъ като съюзници на Агамемнона „саракинстїи оурове"; а за коня е казано, че билъ направенъ отъ медь, стъкло и восъкъ (стр. 65).

Картинитѣ, правени по прибавкитѣ (глоситѣ) сѫ много повече, именно:

1) № 30 (л. 86 v), по Богд. № 27, стр. 94, представя I всел. съборъ на чело съ Константина Велики. Въ срѣдата сѫ насѣдали духовни лица въ сграда, означена чрезъ стени, върху които има платнена драперия. Въ лѣво,[1]) на хубаво кресло, седи, обърнатъ къмъ духовницитѣ, царь Константинъ, до когото въ лѣво стои надписъ: цр҃ъ костандинъ. Надъ цѣлата картина е надписано: съборъ а҃. Въ хрониката не се говори за съборъ. Картината е правена по тази прибавка: При кѡнстандинѣ велицѣ^{м} цр҃и, бы^{с} а҃ събо^{р}, тїи: бг҃носныи^{х} ѿц҃ъ (Гуд. VI, 326).

[1]) Които се ползуватъ отъ описанието на Гудева (въ Сб. нар. ум. VI), трѣбва да иматъ предъ видъ, че той се поставя на страната на самитѣ изобразени лица, поради което всѣкога означава лѣвата страна на картината като дѣсна и обратно.

Digitized by Google

2) № 33 (л. 91 v.; Богд. № 30, стр. 100). Представенъ е царь Иванъ Александъръ, правъ, въ дѣсната си ржка държи скиптъръ, а съ лѣвата държи долния край на пояса си, часть отъ който е преметнатъ презъ ржката. Въ дѣсно, до главата на царя, се спуща ангелъ, който съ една ржка му подава мечъ, а съ другата туря корона на главата му. Въ лѣво стои пророкъ Давидъ, който съ едната си ржка държи свитъкъ съ думитѣ: ґи силоѫ твоеѧ, а съ другата — благославя. Картината е нарисувана по поводъ помѣстената въ хрониката похвала къмъ новия Цариградъ (Търново) и къмъ царя, на когото се пожелава да има вѣчна държава (Богд. стр. 99—100). Тази похвала е правена отъ автора-лѣтописецъ за Цариградъ и за византийския императоръ Мануилъ Комнинъ; а българинътъ преводачъ я приспособилъ за Търново и за Ивана Александра, коренѣ сѫща іѡана прѣизѧщнаго царѣ блъгарѡм асѣнѣ, алеѯандра глаголѧ прѣкроткаго и милостиваго, нищїимъ кръмителѣ и великаго царѣ блъгарѡм. — Макаръ последнитѣ думи да не съставятъ отдѣлна прибавка, тѣ явно трѣбва да се считатъ за такава.

3) № 47, л. 136 v (Богд. № 44, стр. 150) представя военната помощь, дадена отъ българитѣ на византийцитѣ срещу арабитѣ при Лъва Исаврянина. Въ дѣсно — конни войници съ наведени копия преследватъ други, а подъ краката на конетѣ се търкалятъ човѣшки глави и тѣла. Въ лѣво — царьтъ седи въ двореца си и гледа къмъ войскитѣ, а предъ него стои стражарь. Картината е правена по споменатата вече прибавка: при семъ львѣ цр҃и. коумане нападошѫ и внидошѫ на цр҃иградъ и на вьсѧ земѧ. иже и потонѫшѫ въ мори избиени гръкы. а прочѧѧ блъгаре съсѣкошѫ вьсѧ (Гуд., 331). Въ хрониката не е споменато за нападението на арабитѣ, наречени отъ преводача кумане, а се разказва за произхода на Лъва Исаврянина, за това, какъ евреи му били предсказали, че ще стане царь, и взели отъ него обещание, да имъ се отплати, и какъ, вмѣсто да поискатъ парична награда, поискали отъ него да гони иконитѣ.

4) № 49, л. 143 (Богд. № 46, стр. 156) — VII всел. съборъ. Въ срѣдата сѫ изобразени насѣдали духовни лица; въ лѣво седи царь, а въ дѣсно — едно лице изблъсква осѫденитѣ отъ събора еретици. Надъ картината е надписано: ст҃ыи. ѕ҃. съборъ. Тази картина е правена по прибавката: при сем константин и мт҃ри его бк҃ стыи ѕ҃ събо҃ на иконоборцѧ (Гуд. 331). Наистина, и въ хрониката, въ началото на разказа за царуването на Ирина и на нейния синъ Константинъ, се говори за събиране

Digitized by Google

на богоносни мѫже, които изтръгнали изъ коренъ иконоборството (Богд. 152), но не се казва, че това е VII всел. съборъ.

5) №№ 50, 51 и 52, лл. 145 и 146 (Богд. №№ 47, 48 и 49 стр. 158) — картини отъ борбата на българитѣ съ гърцитѣ при Крума. № 50 (л. 145) представя две сцени: а) горе — импер. Никифоръ отива съ войската си срещу българитѣ, б) доле — Никифоръ стои отъ дѣсно съ вързани рѫце предъ Крума, който е отъ лѣво. Крумъ държи съ дѣсната си рѫка Никифора за яката, а съ лѣвата сочи къмъ главата му. Задъ царя въ дѣсно стоятъ войници, отъ които единъ е издигналъ сабя надъ Никифоровата глава. Надъ горната сцена е надписано: Никифоръ цр҃ь идет на блъгары, а надъ долната — крꙋмъ кнѧзъ ꙋхвати никифора цр҃ѣ и ѿсѣче главѫ е҆го. — № 51 (л. 145 v) представя, че Крумъ пие наздравица съ окования като чаша черепъ на Никифора. Царьтъ е въ лѣво, седналъ самъ предъ едната страна на трапезата; предъ него въ срѣдата, на другата страна на трапезата, седатъ угощаванитѣ, а въ дѣсно стои младъ служитель съ запретнати рѫце и държи сѫдъ съ ястие. Надъ картината е надписано: крꙋм кнѧзъ ѻ҆кова главѫ никифора цр҃ѣ и҆ напиватъ здравицѫ бл҃гаромь. — № 52 (л. 146) представя, че българска конница излиза въ лѣво изъ планинско устие, а следъ това гони гръцката, на чело на която, въ дѣсно, язди царь съ корона. Надъ короната има надписъ: рат крꙋма кнѧза. — И 3-тѣ картини сѫ рисувани по следната прибавка: съ҆и никфоръ цр҃ь и҆зыде на бл҃гарскѫ земѧ при крꙋмѣ кнѧзи и҆ за пръва ꙋбо побѣди его. и҆ расхыти и҆мѣнїе носимое имъ то. потом же събравсѧ кроум съ своими ѻ҆ставшими ѿ разбоꙗ, нападе нощиѧ на цр҃ѣ. и не тъкмо разби гръкы, нѫ и҆ самомꙋ цр҃ви главѫ ѿрѣза. и҆ ѡкова връх еѧ҆ сребром҃, и҆ вливаѫ вино вь иѧ, дааше бл҃гаром҃ пити (Гуд. 332, Богд. 158). Въ хрониката се казва само това, че Никифоръ воювалъ съ българитѣ, които живѣели при Дунава, и загиналъ, та оставилъ престола на сина си Ставракия (Богд. ib.).

6) №№ 53 (л. 147) и 54 (л. 148 v) — войната на Крума съ Лъва Арменеца. Първата представя победата на българитѣ надъ гърцитѣ: въ лѣво се вижда крепость (Одринъ), въ срѣдата — българска конница, на чело съ Крума, съ наведени копия, гони гръцката, която бѣга въ дѣсно. Картината е правена по прибавката: съ сим цр҃емъ пак кроум҃ кнѧзъ бран҃ състави по҃ ѻ҆дринем, и҆ разби е҆го, ꙗко и҆ самомꙋ цр҃ви е҆два ꙋтещи. вьсе же цр҃кое имѣнїе, и҆ гръчьское бл҃гаре вьзѧшѧ (Гуд. 333, Богд. 160). — Втората картина представя пъкъ разбиването на българитѣ отъ гърцитѣ. Въ лѣво—Крумъ на конь, останалъ самъ, бѣга съ извадена сабя, а въ дѣсно

Digitized by Google

— гръцката конница, на чело съ царя Лъва, го гони. Лъвъ е издигналъ сабя надъ Крума. Надъ картината е надписано: львь арменинъ разби крꙋма. Тя е правена по следната прибавка: сь симъ львом҃ цр҃емъ па^к^ кроу^м^ бра сѧ вь ѳракї и҆ за пръка ꙋбѡ бл҃гаре побѣдишѫ. гонѧщимже блъгаро^м^ гръкы неѡ҆пасн҃ѣ, вьзвратївшесѧ ѻ҆ни҃ разбиш҃ и^х^. ꙗ҆ко мало и сам҃ крꙋ^м^ не ꙋхващенъ бк҃. коню҆ его па^д^шю по^д^ ним (Гуд. 334, Богд· 161). — Въ текста на хрониката не се говори нищо за войната на Лъва Арменецъ съ Крума.

7) № 55, л. 150 (Богд. № 53, стр. 163) представя две сражаващи се войски, отъ които едната (въ лѣво) гони другата (въ дѣсно). На чело на първата язди българскиятъ князъ Муртагъ, който е протегналъ дѣсната си ржка и е хваналъ короната на останалия задъ бѣгащата войска царь. Картината е рисувана по тази прибавка: При семъ цр҃и вьставъ нѣкто гръ^к^ и҆мене^м^ ѳома събракъ мно҃ число воискы. ꙗ҆ко мала не всѧ гръ^ч^скѫѧ земѧ. и҆ приде хотѧ отѧти ми^х^лꙋ цр҃тво. нѫ и҆зше҃ блг^а^рскыи кнѧзъ мꙋртагъ. разби е҆го и҆ побѣди. зане великѫ любовъ имѣше съ михайломъ (Гуд. 334, Богд. 163). Въ хрониката, макаръ да се говори за възстанието на Тома, не се споменува нищо за българска помощь; а тъкмо тя съставя предмета на картината.

8) № 57, л. 163 v (Богд. № 55, стр. 177) — кръщението на българитѣ. Въ лѣво стоятъ царь и царица (може би, сестрата на Бориса). Предъ тѣхъ — лице излива вода отъ стомна въ намираща се посрѣдъ кѫпель, въ която седи голъ човѣкъ съ издигнати молитвено ржце къмъ кръщаващия го духовникъ. Задъ последния, въ дѣсно, стоятъ лица съ остри шапки. Надъ картината е надписано: кр҃щение блъгаромъ. Въ хрониката не се споменува за кръщението на българитѣ. Картината явно е правена по прибавката: При семъ михаилѣ цр҃и и҆ при мт҃ри е҆го. кр҃тишѫсѧ бл҃гаре. ѿтолиже до нинѣ лѣ^т^. ф҃ї҃а. (Гуд. 335, Б. 177).

9) № 58, л. 169 v (Богд. № 56, стр. 180) — кръщението на руситѣ. Въ лѣво, въ края на картината, седи върху висока канара човѣкообразно ниско сѫщество, чиято лѣва ржка е сложена върху сѫдъ, отъ който се излива рѣка (рѣчно божество). Въ срѣдата на картината стои въ рѣката голъ човѣкъ, обърнатъ на дѣсно, съ издигнати молитвено ржце къмъ кръщаващия го духовникъ. Задъ последния, въ дѣсно, стоятъ гологлави лица. На другата страна на рѣката, въ лѣво до канарата — други две лица съ прострени къмъ духовника ржце. Картината е рисувана по тази прибавка: При семъ василїи цр҃и кр҃тишѫ҃ рꙋси (Гуд. 337, Богд. 180).

10) № 59, л. 168 (Богд. № 57, стр. 182). Тази картина се състои отъ две сцени, нарисувани една надъ друга. Горе — единъ лудъ

Digitized by Google

удря съ дърво импер. Лъва Мждри, а доле — една конна войска (отъ лѣво), на чело съ тржбачъ, гони друга (въ дѣсно). Подъ краката на тржбача е написано: кѹмане. Коя битка е представена на картината и кой народъ е наречень кѹмане — не се знае навѣрно; но, понеже непосредствено следъ картината е помѣстена прибавка за войната на Симеона съ маджаритѣ, най-вѣроятно е, че името „кѹмане“ е дадено на последнитѣ. Прибавката гласи: † сѣи лъ҃в҃ вжгрѣ҃ йзвѣ҃ по пйзмѣ҃ на сїмеѡ҃ цр҃ѣ бл҃гарѡ҃м҃ понѣ҃ воискж є҃го многажи разби, йже й разбивше є҃го поплѣнивше бл҃ары, а тои затвори сѧ въ дръстрѣ҃ † сїмеѡ҃ же пакъ воюваѣ на вжгрж҃, поплѣни зем҃ йхъ, а самѣ҃х҃ разби. й възвращсѧ ѿ тждѕ пакы бра҃ състави съ гръкы й побѣди йхъ (Гуд. 337, Б. 182). Въ хрониката не става дума за никаква война презъ царуването на Лъва Мждри.

11) № 60, л. 172 v (Богд. № 58, стр. 187). И на тази картина сж изобразени две сцени една надъ друга. Горната е угощение, на което присѫтствуватъ двама царе, патриархъ и сановници, насѣдали около дълга, полукржгла маса. Втората е сражение: отъ лѣво една конна войска, на чело съ царь, гони друга, която бѣга въ дѣсно. Задъ бѣгащата войска е нейниятъ царь, който е обърналъ коня си къмъ царя победитель и се сражава съ него. Дветѣ сцени сж рисувани по тази прибавка: При семъ костадинѣ цр҃и сїмеѡнъ цр҃ь бл҃гарскыи вѣниде по миро҇у въ цр҃игра҃ й бл҃вися ѿ патрїарха й ѿбѣдова съ цр҃емъ, и съ нимъ. йзшедже ѿтждѹ начѧтъ плѣновати. й брани бивши побѣди злѣ гръкы, по двацѣ. (Гуд. 338, Богд. 187). Въ текста на хрониката не се говори нищо нито за отиването на Симеона до Цариградъ, нито за неговитѣ войни, а се споменуватъ само междуособията въ Византия.

12) № 61, л. 174 (Богд. № 59, стр. 188) — изгарянето на църквата Пигия отъ българитѣ. Въ лѣво българската конница, на чело съ Симеона, стои предъ запалена църква, до която въ дѣсно се вижда незапалена укрепена сграда. На дѣсно отъ картината е написано: симеѡ҃ цр҃ь бл҃гаро҃м҃ запали и пигиж. Понеже, както се каза, въ хрониката не се говори нищо за Симеона, не може да има съмнение, че картината е съставена по тази прибавка: При сѣ҃ цр҃и романѣ бл҃гакр҃ѣи цр҃ь сїмеѡ҃ многажи до самого цр҃игрда плѣни, паче же й цр҃кыи дворъ пожеже, й одри҃ прѣжтъ. й при семь цр҃и ѹмрѣтъ (Гуд. 339, Б. 188).

13) № 62, л. 175 (Богд. № 60, стр. 189). На картината сж нарисувани две сцени: а) Въ лѣво — Симеонъ, прострѣнъ върху легло съ корона на глава; а до леглото жени и мжже го оплакватъ. Отгоре стои надписъ: здѣ ѕмрѣ҃т симеѡ҃ цр҃ь бл҃гаро҃м҃. б) Въ дѣсно стоятъ единъ задъ

Digitized by Google

другъ двама младежи съ корони на глава, а задъ тѣхъ — други мѫже. Въ края на картината отъ дѣсно е изобразена крепость, изъ вратата на която се подаватъ двама брадати мѫже, които сѫ прострѣли рѫце къмъ първия младъ царь и сѫ го хванали за рѫцетѣ. Надъ втората сцена е написано: сн҃ъ лъвовъ костанди҃. Въ хрониката не се говори нито за Симеона, нито за Петровитѣ синове. Сцената за Симеоновата смърть е рисувана по края на прибавката, която се приведе по-горе при картината № 61; а оная съ двамата млади царе ще да е правена по тази прибавка: при сем҃ ро́манѣ цр҃и петръ цр҃ь бл҃гарскыи ѹмрѣт. сн҃ове же е҆го борысъ и҆ ро́манъ талника сѫща въ цр҃иградѣ, ѿпоущена быста вь своа сй (Гуд. 340, Б. 192). За да се обясни погрѣшния надписъ върху втората сцена, трѣбва да се предположи, че рисувачътъ е смѣсилъ две различни картини — една, която е представяла Симеоновата смърть, и друга — която е представяла Петровата наедно съ дохождането на двамата му синове въ Преславъ.

14) № № 63 и 64, л. 178 г. и v, (Богд. № № 61 и 62, стр. 193) — моменти отъ войната на Святославовитѣ руси съ българитѣ. Първата картина представя 3 момента: а) горе въ лѣво: конница стреля съ лѫкове срещу скрити задъ връхъ войници; б) горе въ дѣсно и в) доле: конница гони друга. Подъ краката на конетѣ—глави и трупове на хора и коне. Надъ картината е написано: рѹскыи плѣ҃ е҆же на блъгары. Втората картина изобразява два момента: а) горе — конница откарва стадо отъ едъръ и дребенъ добитъкъ и б) друга, на чело съ князь и тржбачъ, стои отъ дѣсно предъ (изобразена отъ лѣво) крепость. Надъ първата сцена има надписъ: плѣнъ рѹскы, а надъ втората — идѫт҃ вь дръстръ. И дветѣ картини сѫ рисувани по тази прибавка: при семъ никифорѣ цр҃и плѣнишѫ роуси блъгарскѫѧ земѧ по дващь въ двѣю лѣтоу. цр҃еви никифороу и҆зведшоу свѧтцлава на нихъ (Гуд. 340, Б. 196). Въ хрониката се разказва само за войнитѣ на Никифора Фока въ Арабия, Сирия, Финикия и Киликия; за българи и руси не се споменува.

15) № 65, л. 183 (Богд. № 63, стр. 197). На тази картина сѫ изобразени две различни войни, именно: а) горе — превземането на Преславъ отъ Цимисхия и б) доле — превземането на Плиска отъ Василия. Първата сцена представя (въ лѣво) гръцка конница съ копия и знамена, на чело съ царь, стои предъ крепость (въ дѣсно), отъ която излизатъ гологлави хора. Единъ отъ тѣхъ, съ дълга коса и брада, поднася на царя нѣкаква кошничка. Отгоре е надписано: цимисхии цр҃ь прѣѫтъ прѣславъ. Тази сцена е рисувана по началото на голѣмата при-

Digitized by Google

бавка: сьй цр҃ь цимисхи прѣжтъ прслѣав҃ и҆ вьзет҃ всѧ цр҃кы бѣлѣгы. и҆ самого бориса ѿвѣ҃ въ цр҃игр҃ и пр. (Гуд, 341, Богд. стр. 197). Въ хрониката е споменато само това, че при Цимисхия доброводниятъ Истъръ (Дунавъ) билъ почервененъ съ кръвьта на скититѣ (Б. стр. 198); за българи и за тѣхна столица не се говори. Втората сцена представя превземането на Плиска отъ Василия. Въ лѣво е крепость, въ чиято врата влиза конникъ. Последниятъ, обърнатъ назадъ, стреля срѣщу конница, на чело на която язди царь. Отгоре е написано: василїе цр҃ь прѣжтъ плискѫ. Сцената е рисувана по споменуваната вече по-горе прибавка: + съй василїе цр҃ь разби самоила цр҃ѣ бл҃гарѡм҃ по . в.ш҃ и прѣжт҃ бъдн҃, и҆ плискѫ, и великы прѧслав҃, и малыи и прочѧѧ градовы многы и пр. (Гуд. 342, Б. 201). Въ хрониката наистина се говори за война съ българитѣ, обаче не става дума нито за Самуила, нито за български градове. Тамъ се разказва, че българитѣ налитали върху византийскитѣ предѣли, но били отблъснати, князътъ имъ (името му не е споменато) билъ преследванъ, и гонещитѣ го гръцки полкове режели жилитѣ на българскитѣ коне (Богд. стр. 199-201).

16) № 66, л. 183 v. (Богд. № 64, стр. 197). И тази картина представя две сцени: а) Горе — една конница (отъ дѣсно), на чело съ царь, преследва друга (въ лѣво), последенъ отъ която е царьтъ и҆. Надъ сцената е надписано: василїе цр҃ь разби самоила цр҃ѣ бл҃гарѡм. и҆ ослѣпи. еї. хилїадъ блъгаръ. б) Доле — въ лѣво лежи на легло Самуилъ, до главата на когото стои пазачъ съ гола сабя; въ срѣдата на картината и въ дѣсно — върволица ослѣпени войници, а най вдѣсно — царь съ корона (може би, пакъ Самуилъ преди да се разболѣе) седи на столъ. Надъ втората сцена стои надписъ: и҆ видѣвъ самоилъ цр҃ъ ослѣпеныхъ и҆ ѿ ꙗда ѹмрѣтъ. Макаръ въ хрониката да се говори за ослѣпяване на 15 хиляди българи, тамъ не става дума за Самуила и за неговата смърть при виждане на пострадалитѣ войници; затова не може да има съмнение, че картината е правена по споменуваната по-рано прибавка: + съй цр҃ь василїе многы и҆ бесчислъни плѣновы створи бл҃гарѡм҃ и҆ разбож люты, и҆бо разбивъ самоила цр҃ѣ, еї. хилїадъ бл҃гаръ ѻслѣпи. на всѣко.р҃.едино҃ ѻставлѣѧ съ҃ ѥднѣм҃ ѻкомъ, и҆ ѿсла и҆хъ кь самоилоу цр҃ю. видѣв же нх ѻнъ, ѿ ꙗда оумрѣтъ + (Гуд. 343, Богд. 201).

Отъ гореказаното се вижда, че, като се оставятъ на страна 5-тѣ картини, които представятъ Ивана Александра и семейството му, поне относно 2-тѣ, рисувани по прибавената къмъ хррниката повесть за троянската война, и относно 20-тѣ изъ българската история може положи-

Digitized by Google

телно да се твърди, че сѫ рисувани отъ хора,[1]) които сѫ се водили по български текстъ и, следов., или сѫ били българи, или сѫ били чужденци, които сѫ владѣели писменния български езикъ. А разбира се, че при тѣхното приготвяне рисувачитѣ сѫ се ползували и отъ чужди готови образци. Това се вижда както отъ картинитѣ, чието съдържание не се намира нито въ хрониката, нито въ прибавкитѣ, така и отъ обстоятелството, че картини изъ българо-византийската история, подобни по съдържание на разглежданитѣ, се намиратъ и въ гръцки хроники, напр. въ мадридския преписъ отъ Скилицовата.[2]) Но, колкото и да сѫ използувани чужди образци, самото имъ приспособяване къмъ прибавкитѣ въ Манасиевата хроника показва сржчность, която не се достига въ кѫсо време. А понеже хрониката е била преведена още преди 1340 г., може би между 1336—1338 г., а картинитѣ сѫ рисувани преди 1345 г., т. е. въ края на 1-вата третина отъ дългото царуване на Ивана Александра (1331—1371), — не може да има съмнение, че лицата, на които се дължатъ преводътъ и картинитѣ, сѫ получили своята подготовка или въ самото начало на това царуване, или даже преди него. Сполучливото превеждане на такъвъ мѫченъ стихотворенъ текстъ, какъвто е този на Манасиевата хроника, показва опитность и известна книжевна традиция. Сѫщото доказва и последователниятъ и въ нѣкои отношения архаиченъ правописъ. Обстоятелството, че срѣщаме такава опитность въ самото начало на Александровото царуване, показва, че ще трѣбва да разширимъ досегашнитѣ си представи за времето и факторитѣ, на които се дължи развитието на книжнината, свързана съ царуването на Ивана Александра; тази книжнина, макаръ да е получила силенъ тласъкъ отъ щедростьта на ученолюбивия царь, развивала се е и независимо отъ него и е била резултатъ отъ трайни сили, проявени още преди неговото възцаряване и черпени изъ недрата на българския духъ.

Notes sur la traduction de la chronique manassienne en moyen bulgare. — L'auteur débute par des renseignements sommaires sur la chronique manassienne, sur l'importance de la traduction qu'on en a faite en moyen bulgare et sur les trois copies principales dans lesquelles cette traduction a été conservée, à savoir: la copie dite de Mos-

1) Споредъ проф. Б. Филовъ, двама, дори трима. Вж. Известия на Бълг. Археол. инст., I, стр. 233.
2) ib. 234.

Digitized by Google

cou, ou encore synodale (de 1345 au plus tard), celle du Vatican (à peu près vers la même époque) et celle de Tulcea. Il examine ensuite les quatre questions suivantes, dont la solution est facilitée, d'après lui, par l'édition critique de la traduction (parue en 1922), préparée par le feu professeur roumain Jean Bogdan: 1° la source des gloses de l'histoire bulgare, 2° l'antiquité relative des trois copies principales, 3° l'époque de ces dernières et 4° la relation entre le texte de la chronique et les miniatures dans la copie du Vatican.

Sur la première question l'auteur épouse en général l'opinion émise par M. Weingart, professeur à Bratislava, mais il trouve que pour certains détails le traducteur doit avoir mis en profit d'autres sources aussi; celle d'où l'appellation „кѫмане" (au sens de barbares cruels), appliquée aux arabes et aux magyars aurait été tirée, serait d'origine bulgare. En comparant cinq gloses avec les extraits publiés, empruntés à la traduction abrégée de Zonare et en se basant sur la différence dans les expressions et le contenu lui-même, il démontre que l'auteur des gloses a usé ou bien de l'original grec, ou bien d'une traduction complète de Zonare, disparue depuis, mais qu'il n'a pas eu sous main la traduction abrégée connue.

Pour résoudre la deuxième question concernant l'antiquité relative des copies principales, l'auteur se sert des gloses négligées jusqu'à présent dans ce monument et qui se rapportent à l'histoire biblique, à l'histoire des peuples antiques de l'Orient et à celle de Byzance. Il trouve que la copie de Tulcea contient presque deux fois moins de gloses pareilles que les deux autres et que c'est la copie du Vatican qui en contient le plus grand nombre. Les mêmes différences s'accusent dans certains titres; la copie du Vatican en est plein, celle de Tulcea en a fort peu. S'appuyant sur la différence dans les gloses et les titres, l'auteur conclut que la copie de Moscou est plus ancienne que celle du Vatican et que le prototype de la copie de Tulcea est de date encore plus ancienne. La preuve que la copie du Vatican est la plus récente, c'est que: 1° le récit sur la guerre de Troie qu'on y a jointe est d'origine occidentale et non pas grecque, 2° la syntaxe d'un grand nombre de phrases dans les copies de Tulcea et de Moscou est absolument identique à celle des phrases grecques correspondantes, alors que dans la copie du Vatican l'ordre des mots et parfois les mots mêmes sont changés, bien que le copiste ait opéré sur la traduction déjà apprêtée.

Pour préciser l'époque où la copie du Vatican aura été faite, l'auteur se sert: 1° d'un acte synodal de 1355 par lequel sont approuvées les fiançailles de Kéraza, fille du tsar Ivan Alexandre avec Andronic, fils de Jean V Paléologue, et 2° de l'indication de Nicéphore Crégoire qui dit que les fiancés ont été à l'age de 9 ans et que la jeune fille était issue de la deuxième femme d'Alexandre — une juive. En confrontant ces deux sources on trouve que le mariage d'Alexandre avec la juive a eu lieu en 1345 au plus tard. Or comme dans la copie du Vatican ne se trouvent ni l'image de la reine „récemment édifiée", ni celle de ses enfants, on arrive à la conclusion

Digitized by Google

que cette copie a été collationée pas plus tard de 1345. Cela nous aide à résoudre la question restée non résolue jusqu'à présent, à savoir si la postface du prêtre Philippe de 1345 dans le manuscrit où se trouve la copie de Moscou (cette postface est d'une autre écriture que celle de la chronique elle-même) a été écrite simultanément avec la traduction: puisqu'il est incontestable que la copie du Vatican est postérieure à celle de Moscou, et qu'elle-même, elle est faite en 1345 au plus tard, il est hors de toute que la copie de Moscou est collationnée avant la postface du prêtre Philippe. Quant à la copie de Tulcea, l'auteur admet qu'elle ne serait pas postérieure à 1340 et que la traduction même de la chronique aurait été faite vers 1336-1338.

Touchant la question de la relation entre le texte de la chronique et les miniatures dans la copie du Vatican, l'auteur arrive à la conclusion que trente des miniatures n'ont pas été faites d'après le texte, que deux d'entre elles se rapportent au récit sur la guerre de Troie, jointe à la dernière copie, vingt-aux gloses, cinq représentent Ivan Alexandre et sa famille trois, dont le contenu ne répond ni au texte, ni aux gloses, ont été exécutées d'après une autre source, ou bien ont été empruntées, toutes faites, à quelque chronique byzantine illustrée. Il est fort probable que les 22 miniatures qui suivent de très près le texte bulgare, aient été faites par des bulgares. Et comme la traduction de la chronique a été faite au commencement du règne d'Alexandre et que les miniatures ne sont pas postérieures à la fin du premier tiers du même, l'auteur conclut que la préparation de ceux qui ont travaillé sur la traduction et les miniatures, est l'œuvre d'hommes lettrés et d'artistes d'une époque antérieure et que par conséquent le développement de la littérature sous le règne d'Ivan Alexandre n'est pas dû seulement à sa protection éclairée, mais a bien ses racines profondes dans le génie national.

J. Triphonow.

Digitized by Google

Препечатани антични монети[1)]

Отъ Н. А. Мушмовъ

Препечатването на излѣзли отъ употрѣбление монети се практикувало въ старо време по икономически съображения. При извършването на тази работа икономисвало се както въ работата, тъй и отъ метала. При препечатването, предназначенитѣ монети не се претопявали, нито се изтривало изображението или надписътъ, а просто монетата се нагорещявала и се подлагала на препечатване.[2)] Случвало се, щото второто препечатване да не се извърши съвсемъ сполучливо и въ такъвъ случай остават следи отъ стария печатъ и понѣкога и цѣли надписи, както ще видимъ по-долу, и тъкмо тѣзи остатъци сж ингересни за науката, защото по тѣхъ може да се проучи, какви сж били типоветѣ на първообразнитѣ монети и чии били тѣ. Препечатвали се сребърни и бронзови монети. Препечатването се практикувало както въ старитѣ класически времена, тъй и въ римско и византийско и даже въ българско време.[3)] Освенъ излѣзлитѣ отъ употрѣбление монети поради изтриване и изхабяване, често пжти препечатвали се и пренасянитѣ отъ други държави монети чрезъ търговия. Такива монети, препечатвани отъ други царе, азъ ще опиша тукъ нѣколко отъ една находка отъ сбирката на Народния Музей и отъ частни лица.

Презъ 1912 г. Стоянъ Мариновъ отъ с. Доганджи, Карловска околия, намерилъ въ нивата си въ мѣстностьта „Маврика", на 1 1/2 килом. югозападно отъ селото, 17 бронзови монети отъ тракийския царь Севтъ III, сѣчени около 324 год. преди Хр. Тѣзи монети Мариновъ продалъ на единъ златарь въ Карлово, дето ги видѣлъ директорътъ на Карловската мжжка гимназия г. Д. Нашковъ и ги откупилъ. Споредъ сведенията на г. Нашкова сжщиятъ Стоянъ Мариновъ често намиралъ, при обработване на нивата си, подобни монети, но ги давалъ на децата да си играятъ, като не знаялъ тѣхното значение; обаче Мариновъ, като намерилъ седемнадесетьтѣ екземпляра, отишълъ въ Карлово и тамъ ги

1) Кратки бележки отъ настоящата статия сж напечатани въ Numismatische Zeitschrift LI, 1918, 25—54. Обаче по недоглеждане тамъ сж допустнати нѣкои грѣшки.

2) Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines I, 1901 стр. 938.

3) Пакъ тамъ стр. 939; Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе, 1924 стр. 18.

Digitized by Google

продалъ. Като разгледалъ г. Нашковъ откупенитѣ отъ него 17 монети, видѣлъ, че върху една отъ тѣхъ надъ изображението личи часть отъ името на Лизимаха (ΛΥΣΙ)ΜΑΧΟΥ, а върху една друга — окончанието отъ друго име — (ΚΑΣΣΑΝ)ΔΡΟΥ. Това възбудило у г. Нашкова още по-голѣмъ интересъ и той, следъ като подарилъ две отъ откупенитѣ монети на Карловското Археологическо Дружество, останалитѣ изпрати въ Народния Музей, за да се съхраняватъ въ отдѣла на монетитѣ отъ тракийскитѣ царе.

Тѣзи монети ми дадоха поводъ да прегледамъ находящитѣ се въ нумизматическата сбирка на Народния Музей Севтови монети и въ резултатъ се указа, че почти всички Севтови монети сж препечатани, което се доказва отъ запазенитѣ по тѣхъ следи отъ старъ печатъ. Това ми даде поводъ да напиша настоящата статия, за да изтъкна нѣкои особености, които се намиратъ върху тѣзи монети, които особености до сега сж останали незабелѣзани отъ нумизматитѣ.

Лизимахови монети, препечатани отъ Севта III.

1) **Лице:** Глава брадата на Севта,[1]) увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно. Презъ косата и върху шията личатъ следи отъ първия печатъ.

Опако: Конникъ въ ходъ на дѣсно; между преднитѣ крака на коня звезда осмоперка. Въ полето горе надъ конника слабо е запазено името на Севта ΣΕΥΘΟΥ, а подъ него другъ надписъ ΛΥ[Σ]ΙΜΑΧΟΥ, а доле подъ коня [Β]ΑΣΙΛ[ΕΩΣ]. Монетата е покрита съ хубава тъмнозелена патина, диам. 21 мм., 7 гр. Табл. XIV 1.

Типътъ на втория печатъ е отъ известнитѣ Севтови монети; че тя е негова, показва ни и името на този царь, което е запазено върху монетата. Тази монета е била отъ Лизимаха, на опакото съ трофей. Това личи и отъ надписа и отъ размѣритѣ и тяжестьта на монетата, която тяжесть е еднаква съ Лизимаховитѣ монети съ трофей.

2) **Лице:** Глава брадата на Зевса, увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно и следи отъ първия печатъ.

Опако: Сжщото изображение, както при брой 1. Отъ името на Севта е запазено само окончанието ΟΥ; отъ първия печатъ сж запазени

[1]) До преди Филипа II и Александра Македонски, лицето на монетитѣ е заето отъ образа на нѣкое божество, животно или предметъ и пр. За пръвъ пѫть царски образъ се явява върху монетитѣ на Филипа и Александра и по тѣхенъ примеръ се явяватъ образитѣ на разни Азийски, Македонски и др. царе (Срав. Blanchet, Les Monnaies Grecques, Paris 1894 стр. 66 сл.). Върху тракийскитѣ монети изглежда, че пръвъ е представилъ своя ликъ върху монетитѣ си Севтъ III по примера на Александра Македонски. Ср. Cary, Histoire des rois de Thrace стр. 29.

Digitized by Google

само буквитѣ ΛΥΣΙΜ (ΑΧΟΥ); буквитѣ ΣΙ сѫ отпчатани при задницата на коня. Подъ лѣвия преденъ кракъ на коня личи остатъкъ отъ буква. Монетата е покрита съ тъмнозелена патина. Диам. 18/20 мил., 4·85 гр. Табл. XIV 2.

И дветѣ тѣзи монети сѫ отъ находката при с. Доганджи.

Barclay Head [1]) отнася сѣченето на Севтовитѣ монети къмъ 324 г. пр. Хр., една година преди смъртьта на Александра Велики. Известно е, че когато Александъръ бѣ заминалъ на походъ въ Азия, у тракитѣ пакъ се бѣ породило желание да се отърватъ отъ македонското владичество и на чело на това народно движение въ 330 год. се явява Севтъ III. [2]) Следъ смъртьта на Александра (323 г.) македонската държава се бѣ раздѣлила между неговитѣ наследници, единъ отъ които бѣ и Лизимахъ, който взе Тракия. Лизимахъ е искалъ да стане пъленъ господарь на държавата си и затова се решилъ да потуши тракийското възстание. Въ 322 год. той подкачилъ война противъ Севта III, който вече се наричалъ тракийски царь. Обаче битката останала нерешена поради еднаквостьта на силитѣ отъ дветѣ воюващи страни и тя наново се почнала въ 313 год., когато Севтъ билъ победенъ и избягалъ при Антигона, който тогава воювалъ съ Лизимаха.

Като знаемъ тѣзи исторически събития, съ голѣма вѣроятность можемъ да кажемъ, че гореописанитѣ монети сѫ препечатани отъ Севта преди 313 год. пр. Хр., преди да е билъ победенъ и избягалъ при македонския царь Антигона, който тогава воювалъ съ Лизимаха.

Монети отъ македонския царь Касандъръ (316—297 г. пр. Хр.), препечатани отъ Севта III.

3) **Лице**: Глава брадата на Зевса, увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно. Вториятъ печатъ е толкозъ сполучливъ, щото едва личатъ, предъ лицето на сегашната глава, само останки отъ козината на лъвската кожа, съ която е била покрита главата на Херакла, представена върху лицето на Касандровитѣ монети.[3])

Опако: Конникъ въ ходъ на дѣсно; подъ коня звезда петоперка и надъ конника надписъ ΣΕΥΘΟΥ.

Първообразната монета на опакото представяла лъвъ, легналъ на дѣсно, и отгоре надписъ ΚΑΣΣΑΝ, а подъ лъва въ отрѣза продължение

[1]) Historia Numorum 1911 стр. 284.
[2]) Cary, Histoire des rois de Thrace 1752, стр. 27 сл. и Добруски, Нумизматиката на тракийскитѣ царе въ Мсб. XIV стр. 603.
[3]) Ср. Мушмовъ, Антич. Монети № 7266—7267 и Табл. LIX 5.

Digitized by Google

на надписа ΔΡΟΥ = ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ. Отъ първия печатъ сж запазени само преднитѣ крака на лъва съ линията, която образува отрѣза, и които личатъ тъкмо надъ главата на коня, а отъ надписа е запазено само окончанието отъ името на Касандра — ΔΡΟΥ.

Монетата е съ хубава тъмнозелена патина, диам. 16/18 мил., 3·87 гр. Отъ находката при с. Доганджи. Табл. XIV 3.

4) **Лице**: Сжщата глава на Зевса, съ лавровъ вѣнецъ на д.; по крайщата личатъ слаби следи отъ първоначалния печатъ.

Опако: Конникъ въ ходъ на д.; надъ конника надписъ ΣΕΥ(ΘΟΥ), подъ надписа отъ лѣво на дѣсно е запазена часть отъ първообразния надписъ ΚΑΣΣΑ(Ν) — и подъ него следи отъ главата на лъва, което доказва, че монетата е на Касандра; на опакото имала лъвъ, легналъ на дѣсно.

Монетата е съ хубава тъмнозелена патина, диам. 16 мил., 4.60 гр. Напоследъкъ откупена за сбирката на Народния Музей (№ 8220).

5) **Лице**: Глава брадата на Зевса, увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно. Върху сжщата тази глава, отъ вѣнеца заедно съ темето, е комбинирана друга глава, поставена тъй, че като се обърне главното лице къмъ земята, и вториятъ образъ е на дѣсно. Отъ първообразния печатъ отъ монетата на Касандра е запазена само долната линия, която образува шията отъ главата на Херакла и часть отъ зрѣчестия кржгъ.

Опако: Сжщото изображение на конникъ въ ходъ на дѣсно. Надъ конника името на Севта — ΣΕΥΘΟΥ. Подъ коня личи, смѣсена съ първия печатъ, звезда шестоперка. Първобразната монета на опакото имала сжщото изображение на лъвъ, легналъ на дѣсно, както при брой 3, понеже и при този екземпляръ сж запазени подъ коня преднитѣ крака на лъва съ линията, която образува отрѣза.

Обр. 63. Бр. монета отъ Касандра, препечатана отъ Севта III.

Тукъ е запазенъ цѣлиятъ първообразенъ надписъ, обаче съвсемъ слабо личи и не може да се предаде чрезъ фотографическа снимка, а на оригинала може да се прочете. Той начева надъ конника и надъ името наСевта тъй: ΚΑΣΣΑΝ и свършва подъ коня въ отрѣза ΔΡΟΥ = ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ.

Лицето на монетата а добре запазено и дветѣ глави много ясно личатъ, обаче опакото е ржждиво и не до тамъ запазено. Монетата има диаметъръ 17 мил.; 3 гр. Обр. 63 и табл. XIV 4. Отъ сбирката на Народния Музей № 1266.

6) **Лице:** Сжщата глава на Зевса на дѣсно. Въ косата, отзадъ, е комбинираиъ човѣшки образъ, съ часть отъ челото, носътъ, устата и

Digitized by Google

брадата и като се обърне монетата съ лицето къмъ земята, комбинираната глава изглежда на дѣсно.

Опако: Сѫщото изображение на конникъ въ ходъ на дѣсно. Надъ конника сѫ запазени само буквитѣ ΣΕΥ(ΘΟΥ) и подъ коня слабо личи звезда четириперка. Първообразната монета имала на опакото сѫщото изображение на лъвъ, легналъ на дѣсно, както при брой 3 и 4, понеже и върху този екземпляръ сѫ запазени, предъ коня, само преднитѣ крака на лъва съ линията, която образува отрѣза и подъ нея последната буква отъ думата ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ.

Обр. 64. Бр. монета на Касандра, препечатана отъ Севта III.

Лицето на монетата е сравнително по-добре запазено, опакото е зле запазено и не могатъ да се забележатъ други подробности. Монетата е корубеста, диам. 19 мил. 4·5 гр. Обр. 64 и табл. XIV 5. Монетата е собственость на г. Ат. Кожухаровъ отъ Ст. Загора, комуто длъжа благодарность за любезността, че ми я изпрати за преглеждане и описание.

7) **Лице:** Глава брадата съ лавровъ вѣнецъ на Севта III на дѣсно. На мѣстото на лавровия вѣнецъ на главата е прекарана контура на човѣшки образъ въ профилъ съ носа, устата и брадата; тази контура на пръвъ погледъ изглежда, като че ли е косата на Севтовата глава, обаче, като се обърне противоположно главата, много ясно личи контурата на човѣшкия образъ брадатъ, на дѣсно.

Опако: Конникъ въ галопъ на дѣсно; надъ конника надписъ ΣΕΥΘΟΥ, подъ коня двоенъ надписъ отъ по-голѣми и по-малки букви, отъ които личи ясно само буквата Υ. Отъ този надписъ ясно личи, че монетата е претърпѣла нѣколко препечатвания. Обаче последното препечатване е извършено върху монета отъ Касандра съ изображение на опакото на лъвъ, легналъ на дѣсно, както е случаятъ и съ монетитѣ, описани подъ брой 3—5. Това личи отъ положението на преднитѣ крака на коня, които впрочемъ сѫ отъ лъва, представенъ по такъвъ начинъ върху монетитѣ на Касандра, както личи върху табл. XIV 12. Но краката на лъва сѫ тъй изкусно комбинирани, или пъкъ случайно попаднали на мѣстото, дето трѣбвало да бѫдатъ краката на коня, щото изглежда, като че тѣзи крака сѫ действително на коня. Обаче, като се има предъ видъ, че конски крака въ никой случай не могатъ да се представатъ въ това положение, отъ друга страна, сравнени тѣзи крака съ ония на легналия лъвъ (табл. XIV 12), и подъ тѣхъ линията, която образува отрѣза, лесно ще се разбере, че преднитѣ крака на коня сѫ въ

Digitized by Google

сжщность крака отъ Касандрова монета, запазени и при брой 3—5. Навѣрно и тукъ имаме работа съ умѣла комбинация отъ страна на ловкия печаторѣзачъ, макаръ че този екземпляръ за сега да е единственъ отъ този типъ на опакото.

Върху тази монета липсва звездата, която се срѣща върху всички първопечатани и препечатани монети отъ Севта III. Монетата е покрита съ черна патина; тя има диам. 16/17 мил., 3·60 гр. Отъ сбирката на Народния Музей, Кол. Авр. Обр. 65 и табл. XIV 6.

За да може да се направи сравнение, че монетитѣ подъ брой 3—6 действително сж били на Касандра и препечатани отъ Севта III, тукъ ще опиша единъ екземпляръ отъ Касандровитѣ монети, съ образъ на лѣвъ, отъ който сж препечатани горнитѣ три монети.

Обр 65. Бр. монета на Касандра, препечатана отъ Севта III.

7а) **Лице:** Юношеска глава на Херакла, покрита съ лъвска кожа, на дѣсно.

Опако: ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ. Лъвъ съ изплезенъ езикъ, легналъ на дѣсно; предъ него буква Λ. Монетата има 17 мм. диам., 3·85 гр. Отъ сбирката на Народния Музей № 3332. Табл. XIV 12.

Трѣбва да забележа, че тази монета е почти еднаква по размѣри и тегло съ ония, описани подъ брой 3—6.

8) **Лице:** Глава брадата на Зевса, увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно. Отъ първообразния печатъ сж запазени контуритѣ на лицето на Херакла и козината отъ лъвската кожа, съ която била покрита неговата глава, представена върху Касандровата монета; контуритѣ на лицето сж запазени тъкмо противоположно отъ главата на повторния печатъ и, като се обърне монетата, личи, че и първообразната глава била на дѣсно. Освенъ лицето на Херакла, което навѣрно е останало отъ Касандровата монета, върху темето на Севтовата глава е представена още една глава, която, като се обърне Севтовата глава съ лицето на доле, личи добре, че е на дѣсно; представена е контурата на носа и устата; косата се образува отъ Севтовата коса; устата на втората глава почва отъ тамъ, дето свършва челото на Севтовата глава. Тамъ, дето свършва темето на комбинираната глава, е комбинирана трета глава, челото на която свършва съ шията на Севтовата глава. Така щото върху лицето на тази монета сж представени три образа.

Опако: Конникъ въ ходъ на дѣсно; между преднитѣ крака на коня звезда шестоперка. Надъ конника надписъ: ΣΕ(Υ)Θ(ΟΥ), а предъ коня запазени сж само първитѣ три букви отъ името на Касандра — ΚΑΣ.

Digitized by Google

Първообразниятъ типъ на монетата на опакото е билъ навѣрно конникъ, отъ който личатъ нѣкакви неясни следи.

Монетата е покрита съ слаба тъмнозелена патина; нейниятъ диам. е 16/18 мил., 4·28 гр. Обр. 66 и табл. XIV 7. Отъ сбирката на Народния Музей № 3952.

Като се знае, че Касандъръ е царувалъ отъ 316—297 г. пр. Хр., а Севтъ III на 313 год. билъ победенъ отъ Лизимаха и избѣгалъ при Антигона, следователно не е ималъ възможность вече нито да сѣче свои монети, нито да препечатва чужди, съ положителность трѣбва да се каже, че датата на препечатването на Касандровитѣ монети отъ Севта е между 316 и 313 г. пр. Хр.

Обр. 66. Бр. монета на Касандра, препечатана отъ Севта III.

9) **Лице:** Глава брадата на Севта,[1]) увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно. Върху главата, паралелно съ лавровия вѣнецъ, е запазенъ отъ първообразната монета надписъ ΚΑΣΣΑΝ(ΔΡΟΥ); подъ надписа, върху косата на Севтовата глава, е комбинирана фигура на легналъ лъвъ на дѣсно. Отъ това личи, че първообразната монета била Касандрова, на опакото съ легналъ лъвъ на дѣсно, както това се вижда върху монетата, представена на табл. XIV 12 (обр. 67). Отъ препечатаната монета трѣбва да се заключи, че или повторниятъ печатъ билъ приготвенъ само на половина, само за образа на Севта, безъ косата, или печатътъ при косата при препечатването на Касандровата монета се е счупилъ и не е можалъ да покрие надписа и лъва, или пъкъ това е игра на печаторѣзача, който отъ косата е комбинираль лъвъ. Както и да е, този интересенъ екземпляръ е единственіятъ за сега познатъ на менъ съ такова изображение.[2])

Опако: Конникъ въ ходъ на дѣсно; между преднитѣ крака на коня звезда осмоперка. Не личи надписътъ съ името на Севта, обаче не може да има никакво съмнение, че тази монета е негова, понеже

[1]) Главата представена върху тази монета навѣрно е на Севта III, а не на Зевса, както е въ случаи при брой 2—5 и 9—10, защото между образа на тѣзи монети и ония подъ брой 1, 6 и 8 има голѣма разлика. Напр. носътъ на Севтовата глава е прегърбенъ, а този на Зевса—правъ (срав. табл. XIV 1, обр. 65 и 67). Саіу (цит. съч.) като твърди и той, че главата представя лика на Севта, много убедително дохожда до заключение, че владетелитѣ на варварскитѣ народи (разбирай и тракийския) по примера на Филипа и Александра Македонски, на които копирали типоветѣ на монетитѣ, както ще видимъ по-доле, и тѣ сж представили върху своитѣ монети ликоветѣ си. Head (цит. съч.) сжщо не казва съ положителность, че лицето на Севтовитѣ монети представя образа на Зевса.

[2]) Въ немското издание пропусналъ съмъ да отбележа за стилизацията на лъва.

Digitized by Google

типътъ и отъ двете страни на монетата е еднакъвъ съ известнитѣ негови монети. Това доказва и звездата между преднитѣ крака на коня. Надъ конника въ празното поле, надъ зрънчестия кржгъ, (който въ случая е много ниско, личатъ следи отъ двоенъ надписъ, което доказва, че монетата е била препечатвана нѣколко пжти. Отъ този съвсемъ изтритъ надписъ слабо личи надъ главата на коня само окончанието ΟΥ.

Монетата не е до тамъ запазена и е покрита съ тъмнозелена патина; нейниятъ диаметъръ е 18 м. м. 3·93 гр. Обр. 67 и табл. XIV 8. Отъ Пловдивската Народна Библиотека.

Обр. 67. Бр. монета на Касандра, препечат. отъ Севта III.

Монета на Александра III Велики, препечатана отъ Севта III.

10) **Лице:** Глава на Зевса брадатъ съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно. Отъ първообразния печатъ, който представялъ главата на Харакла, покрита съ лъвска кожа, запазени сж само контуритѣ на лъвската кожа, която свършва подъ гушата на Херакла; всичко друго е заличено отъ повторния печатъ. Отъ косата на Зевсовата глава, дето преминава лавровиятъ вѣнецъ, е образуванъ другъ човѣшки образъ, който, като се обърне монетата съ лицето на Зевса надолу, и вториятъ образъ е на дѣсно, както при брой 4, 5, 6 и 7.

Опако: ΣΕΥΘΟΥ. Конникъ въ ходъ на дѣсно; подъ коня звезда шестоперка. Като се обърне монетата тъй, че конникътъ да остане съ главата надолу, презъ дължината на тѣлото на коня личи остатъкъ отъ надписъ (ΒΑΣΙ)ΛΕΩΣ, а подъ надписа, отъ главата на конника до опашката на коня, личи кривакътъ на Херакла. Тѣзи остатъци доказватъ, че първообразната монета била на Александра III Велики съ изображение на опакото тулъ съ лжкъ, подъ него надписъ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, подъ надписа кривакъ и лжкъ, а подъ него — мълния.[1]) Въ нашата монета запазени сж, както видѣхме, само втората половина отъ надписа и кривака, а всичко друго е заличено отъ второто препечатване.

Обр. 68. Бр. монета на Александра III, препечатана отъ Севта III.

Монетата е безъ патина; тя има диам. 19 мил., 4·2 гр. Обр. 68 и табл. XIV 9.

За отпечатъка на тази монета длъжа благодарность на г. К. Параскевовъ, банковъ чиновникъ. Споредъ неговитѣ сведения тя

[1]) Мушмовъ, Античнитѣ монети стр. 461, № 7174 и Табл. LVI 17.

Digitized by Google

била намерена въ с. Змеово (Дервене), Ст. Загорско, дето най-много се намиратъ Севтови монети.

Монета на Филипа II Македонски (359-336 г. пр. Хр.), препечатана отъ Севта III.

11) **Лице:** Глава брадата на Зевса, увѣнчана съ лавровъ вѣнецъ, на дѣсно.

Като се обърне монетата тъй, че на отрѣза отъ шията на Зевса се даде хоризонтално положение и съ пръстъ се покриятъ носа, очитѣ и бузата на Зевса, ясно се вижда другъ брадатъ образъ на дѣсно, съ ясни очъртания на косата, веждата, окото, носа, устата и брадата. Тамъ, дето е отбелѣзано ухото на Зевсовата глава въ скритата фигура, много ясно сж отбелѣзани ноздритѣ на фигурата.

Опако: Конникъ въ ходъ на дѣсно; подъ коня звезда осмоперка, а предъ коня нѣщо като вѣнецъ; горе надъ конника надписъ ΣΕΥΘΟΥ.

Обр. 69. Бр. монета на Филипа II препечатана отъ Севта III.

Като се обърне монетата тъй, щото конникътъ да остане съ главата надолу, подъ коня се чете, отъ дѣсно къмъ лѣво, надписътъ на първообразната монета ΦΙΛΙΠΠΟΥ, отъ който се разбира, че монетата била на Филипа II Македонски.

Монетата е покрита съ тъмнозелена патина; нейниятъ диам. е 19 мил.; 5·34 гр. Обр. 69 и табл. XIV 10. Отъ сбирката на Народния Музей № 734.

За сравнение, че горната монета първоначално е била на Филипа II Македонски, ще опиша тукъ една негова бронзова монета и по формата на надписа всѣки ще се убеди, че тя е еднаква съ описаната подъ брой 11 съ тази разлика, че Севтовитѣ иматъ конникъ въ ходъ, а Филиповитѣ — въ галопъ. Даже трѣбва да се възприеме по-горе цитираното мнение на Кари, че монетитѣ на Севта III и ония на Касандра съ изображение на конникъ на опакото, сж копирани отъ Филиповитѣ монети съ сжщото изображение.

Ето описанието на Филиповата монета.

12) **Лице:** Глава на Аполона, превързана съ панделка, на дѣсно.

Опако: ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Конникъ въ галопъ на дѣсно; подъ коня монограма. Диам. 17/20 мил., 6·37 гр. Отъ сбирката на Народния Музей. Табл. XIV 11.

Монетата подъ брой 11 е издадена отъ Добруски,[1]) обаче той

[1]) Нумизматиката на тракийскитѣ царе въ Мсб. XIV 1897 стр. 604, 2 и табл. II 6.

Digitized by Google

погрѣшно е показалъ нейния диаметъръ 24 мил. Нито Филипови, нито Севтови монети има отъ такъвъ голѣмъ размѣръ.

Тукъ е мѣстото да забележа, че при преглеждане на Севтовитѣ монети въ сбирката на Народния Музей не можахъ да намеря монетата съ надписъ: Βασιλέως Σεύθου, за която поменува Добруски въ сжщата си студия стр. 604 въ забележка 3, като казва даже, че тя била намерена въ Т. Пазарджишко. Действително, въ картонения каталогъ на музея подъ № 1699 е описана бронзова монета отъ Севта III съ надписъ ΣΕΥΘΟΥ ΒΑΣ(ΙΛΕΩΣ), обаче по случай написването на настоящата статия прегледахъ всичкитѣ 47 бронзови монети отъ Севта III и положително нѣма монета съ горния надписъ, нито пъкъ до днесъ съмъ видѣлъ другъ подобенъ екземпляръ. Навѣрно тукъ има нѣкакво заблуждение съ нѣкоя препечатана монета.

Монетитѣ описани подъ брой 4—7 и 9—10, върху лицето на които сж представени човѣшки образи, комбинирани съ косата отъ главата на Севта или Зевса, идатъ да докажатъ не случайность при препечатването на монетитѣ, а цѣла система. Известно е, че подобни композиции се срѣщатъ твърде често върху гемитѣ. Като се има предъ видъ, че майсторитѣ печаторѣзачи и ония, които гравирали гемитѣ, били едни и сжщи,[1]) трѣбва да приемемъ, че поменатитѣ композиции върху монетитѣ, описани по-горе, сж съзнателна работа и изкуство на печаторѣзача, а не случайность. Обаче какво представя вториятъ образъ? Дали това е просто игра на печаторѣзача, или пъкъ този образъ има нѣкакво по-важно значение.

Ако сждимъ отъ обстоятелството, че комбинираниятъ образъ въ косата се срѣща само върху препечатани монети отъ поменатитѣ по-горе царе, трѣбва да се заключи, че тази комбиниция е направена съ цель за отбелѣзване на известна серия отъ препечатани монети, като контрамарка. Казвамъ за известна серия, понеже има и други препечатани монети безъ тази комбинация. Друга една идея. Като имамъ предъ видъ, че Александъръ Велики е замѣстилъ върху монетитѣ лика на божеството съ своя, както казахъ по-горе, иде ми на умъ мисъльта, дали по неговъ примеръ, но не съ пълна решителность, както Александъръ и Севтъ III е направилъ крачка напредъ, като къмъ образа на Зевса, който изглежда е билъ неговъ покровитель, понеже върху всички негови монети е представенъ образътъ на този богъ, заповедалъ е да ком-

[1]) Babelon, Traité I стр. 916.

Digitized by Google

бинираты и неговия образъ, а върху ония монети, дето на лицето е представена главата на Севта, въ комбинацията да е изразенъ и образа на Зевса? Разбира се, че това е само едно предположение и подсѣщане за ученитѣ нумизмати, които ще има да се занимаятъ съ този въпросъ.

Quelques monnaies antiques surfrappées.[1]) En 1912 un paysan du village Dogandji, district de Karlovo, département de Philippople, a trouvé dans son champ (lieu appelé „Mavrica") 17 monnaies en bronze du roi thrace Seuthès III. Achetées par le directeur du lycée de Karlovo M. Nachkoff, elles ont été données au Musée National de Sofia.

En étudiant ces pièces j'ai trouvé qu'il y en avait deux de Lysimaque et une de Cassandre surfrappées par Seuthès III. A cette occasion j'ai revu les monnaies de ces rois dans le cabinet des médailles au Musée National de Sofia et j'ai constaté qu'il possède quelques curieux exemplaires des rois thraces et macédoniens. Voici la description de ces curieuses pièces:

Monnaies de Lysimaque surfrappées par Seuthès III.

1. Tête laurée et barbue de Seuthès III (je suis d'accord sur ce point avec Cary) à droite. Sur les cheveux et la nuque sont conservées les traces du prototype.

Revers. Cavalier à droite. Dessus ΣΕΥΘΟΥ, dessous ΛΥ(ΣΙ)ΜΑΧΟΥ, sous le cavalier (Β)ΑΣΙΛ(ΕΩΣ). Trouvaille de Dogandji. Diam. 21 mm., 7 gr. Pl. XIV 1.

Le prototype de ces pièces était celui des monnaies de Lysimaque à l'effigie de trophée.

2. Tête laurée et barbue de Zeus à droite. Traces du prototype.

R. Même type. Lisible le suffixe ΟΥ du nom de Seuthès, au dessus du cavalier. Sous ces lettres on lit ΛΥ(ΣΙ)ΜΑΧΟΥ et sous le cavalier (Β)ΑΣΙΛ(ΕΩΣ).

Même trouvaille. Diam. 18—20 mm., 4·85 gr. Pl. XIV 2.

Monnaies de Cassandre surfrappées par Seuthès III.

3. Tête laurée et barbue de Zeus à droite. Traces de la tête d'Hercule du prototype.

R. Même type. Au dessus ΣΕΥΘΟΥ. Le prototype était un lion couché a dr. et le suffixe ΔΡΟΥ du nom de Cassandre. Du prototype il ne reste que les pattes de devant du lion (près de la tête du cheval).

Diam. 16/18; 3·87 gr. Même trouvaille. Pl. XIV 3.

4. Même tête. Les lignes de sa chevelure et de la couronne forment un masque non apparent (en sens inverse). Du prototype n'est conservé que la ligne formant la nuque d'Hercule et une partie du cercle grènetis.

---

[1]). J'ai publié à ce sujet, dans la Numismatische Zeitschrift (Wien 51. Band p. 52—54, 1918), un petit article où, par inadvertance, j'ai admis que deux pièces de Seuthès III avaient été surfrappées, l'une par Lysimaque, l'autre par Cassandre, tandis que toutes les pièces avaient été surfrappées par Seuthès.

Digitized by Google

R. Même type. Dessus ΣΕΥΘΟΥ. La légende ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ est conservée. Les pattes du lion de la frappe primitive et la ligne formant l'exergue sont conservées sous le cheval.

Diam. 17; 3 gr. Musée de Sofia, provenace incertaine. Fig. 63. Pl. XIV 4.

5. Même type; tête non apparente de la même manière.

R. Même type et prototype. Au dessus on lit à peine ΣΕΥ(ΘΟΥ). Les pattes du lion se dessinent faiblement; dessus, devant le cheval la lettre Υ du nom ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ. Appartient à M. At. Kojouharoff de Stara-Zagora. Diam. 19; 4·5 gr. Fig. 64, pl. XIV 5.

6. Tête laurée et barbue de Seuthès III à droite. Une tête non apparente de la même manière.

R. Même type et prototype. Dessus ΣΕΥΘΟΥ. Sous le cheval deux légendes de différentes grandeurs dont on ne peut déchiffrer que la lettre Υ. Il semble que cette pièce ait été surfrappée à plusieurs reprises, la dernière desquelles donne le lion accroupi à droite des monnaies de Cassandre; les pattes de devant du lion sont appropriées au cheval galopant. Les monnaies de Cassandre du même type démontrent clairement (Pl. XIV 12) que ces pieds du cheval sont les pattes du lion. Diam. 16/17; 3·60 gr. Fig. 65, pl. XIV 6.

7. Tête laurée et barbue de Zeus, à droite, avec deux têtes non apparentes. La première tête non apparente est combinée sur la sommet de la tête de Zeus, sous le grènetis; la seconde commence de la nuque et finit au sommet de cette tête. En tournant la pièce, nous voyons apparaître la première figure regardant à droite et en tournant la première tête non apparente nous voyons la seconde regardant aussi à droite.

R. Même type. Dessus ΣΕ(Υ)Θ(ΟΥ) et en haut Δ; devant le cheval le préfixe ΚΑΣ. Il semble que le prototype ait été une monnaie de Cassandre avec cavalier.

Diam. 16/18, 4·28 gr. Fig. 66, pl. XIV 7.

8. Tête de Seuthès barbue avec figure non apparente, à droite. Derière la tête ΚΑΣΣΑΝ. Dans les cheveux se dessine un lion accroupi, regardant à droite. Il est évident que le prototype était le revers d'une pièce de Cassandre avec l'effigie de lion accroupi, comme on le voit clairement représenté sur pl. XIV 12.

R. Même type. On ne peut déchiffrer que le suffixe ΟΥ.

Diam. 18, 3·93 gr. De la Bibliothèque Nationale de Philippople. Fig. 67, pl. XIV 8.

Monnaie d'Alexandre le grand surfrappée par Seuthès III.

9. Tête de Zeus avec tête non apparente. Même arrengement dans les cheveux que sur les № 4-7.

R. Même type. Dessus ΣΕΥΘΟΥ. Sous le cheval une étoile. A travers le derrière du cheval on distingue le suffixe (ΒΑΣΙ)ΛΕΩΣ, appartenant à la légende de la première frappe; au dessous la massue, la foudre et l'arc, preuves que la pièce était d'Alexandre.

Diam. 19, 4·2 gr. Fig. 68, pl. XIV 9.

Digitized by Google

Monnaie de Philippe II surfrappée par Seuthès III.

10. Même tête de Zeus à droite avec tête non apparente combinée par la tranche du cou de la tête de Zeus. Cette tranche forme le nez avec les narines du masque. Sous les narines est formée la bouche par la couronne et les cheveux de derrière.

R. Même type. Dessus ΣΕΥΘΟΥ; sous le cheval une étoile; dans le champ, à droite, une couronne, probablement restée du prototype. Sous le cheval, de droite à gauche, la légende ΦΙΛΙΠΠΟΥ, preuve que le prototype était de Philippe II, dont le type a été emprunté par Seuthès.

Diam. 19, 5·34 gr. Fig. 69, pl. XIV 10.

Le Médailler de Sofia pessède une série de 47 pièces en bronze de Seuthès III. A peu près toutes sont surfrappées. Cependant elles n'ont pas toutes de têtes non apparentes. Or une question s'impose. Que représentent ces têtes? Sont-elles décoratives ou bien représentent-elles quelque chose de plus réel? Il me semble que ces têtes, se répetant à plusieurs reprises, correspondent à une réalité. Certes elles représentent soit le visage de Zeus qui paraît être le patron de Seuthès, soit ce prince lui même (là où la principale figure sur la droite de la monnaie est de Zeus). A l'instigation de Philippe II et surtout a celle d'Alexandre, Seuthès a voulu, peut-être, faire représenter sur ses monnaies sa propre figure, mais craignant de remplacer définitivement l'image de la divinité, il fit représenter en même temps son image et celle de Zeus.

N. A. Mouchmoff.

Digitized by Google

Предисторически черепи отъ България

Отъ Кр. Дрончиловъ

България е твърде богата съ предисторически паметници, за проучването на които се полагатъ, особено напоследъкъ, голѣми старания и вече грамаденъ материалъ е прибранъ въ Софийския и въ провинциалнитѣ музеи. Часть отъ тоя материалъ е проученъ, та ние сега сме доста ориентувани върху характернитѣ особности на културитѣ, които сж се мѣнявали въ днешнитѣ български земи. Обаче отъ така наречената общо предисторическа епоха липсваха доскоро сигурни материали за физиса на населенията презъ разнитѣ ѝ времена. Последното се дължи на това, че до сега по една или друга причина при разкопкитѣ не сж попадали на остеоложки остатъци, като изключимъ нѣкои съвсемъ непригодни фрагменти.

Първата важна находка на такива материали биде направена едва преди три години при разкопването на една могила на дунавския брѣгъ до гр. Русе, извършено отъ ученици и трудоваци подъ ржководството на учителя Д. Костовъ. Последниятъ е успѣлъ да прибере отъ открититѣ седемь скелети 5 повече или по-малко добре запазени черепи и други кости — единственитѣ за сега, които хвърлятъ малко свѣтлина върху физическото устройство на едни отъ предисторическитѣ обитатели на източния дѣлъ отъ днешна крайдунавска България.

Могилата, въ която сж намерени въпроснитѣ скелети, е една типична голѣма селищна или плоска могила: дълга около 100, широка около 50 и висока около 10 м.[1]) Тя лежи на самия дунавски брѣгъ, 2½ клм. сев.-източно отъ гр. Русе.

Селищнитѣ могили, които у насъ сж разпространени въ сев.-източна България и въ южна България край р. Марица, представятъ неправилни напластявания отъ готварска сметь и останки отъ срутени жилища, градени отъ колове и пржти и измазани съ глина. Останки отъ срутени жилища се срѣщатъ както въ основата на могилитѣ, така и на разни

1) Д. Костовъ, Предисторическата могила при гр. Русе. Сп. Естествознание и География, г. VI, кн. II и III, София 1921 г. стр. 79.

Digitized by Google

височини отъ нея. Такава е и русенската могила, отъ която е разкопана само северната часть.

Разкопката ѝ е дала обиленъ материалъ: орѫдия отъ кремъкъ (ножове, стъргалки, върхове за стрели и копия, брадви и бойни топки); отъ еленовъ рогъ (около 100 кѫса) и кость (шила, игли, гладилки, длета, чукове и др.); отъ различни камъни (брадви, чукове, боздугани, хромели — 36 цѣли и други отдѣлни кѫсове — чутури, точила); накити отъ черупки, рога и пр.; накити и орѫдия отъ медь (само 10 предмета — шишове, карфици, игла и брънка); глинени и костни идоли и животински фигури; грамада керамични фрагменти и др. [1]) Открити сѫ и останки отъ нѣколко жилища.

Културнитѣ находки още не сѫ разработени и публикувани. По лично съобщение на г. Раф. Поповъ, уредника на предисторическия отдѣлъ при Народния музей въ София, керамичнитѣ сѫдове, чиято форма показва голѣмо разнообразие, се характеризуватъ между друго съ рисувани и инкрустирани орнаменти, които много често дохождатъ едновременно върху единъ и сѫщи сѫдъ. Между тѣхъ преобладаватъ геометрични фигури, но не рѣдко се срѣщатъ и спирали, волути и меандри. Рисуваната керамика по отношение на техниката се отличава особено съ това, че желаниятъ орнаментъ рѣдко е рисуванъ направо върху стенитѣ на сѫда, а въ повечето случаи той е изваденъ върху графитна основа, тъй че собствено орнаментътъ притежава цвѣта на сѫда, а графитътъ играе роля на фонъ.

Особено значение иматъ намеренитѣ въ могилата глинени и костни идоли, сѫщо и животински фигури, които се срѣщатъ често и въ другитѣ плоски могили у насъ. Тѣ ни показватъ по-близки отношения на земитѣ на древна Тракия съ тия на егейската область. Все пакъ първата се очертава изобщо като отдѣленъ културенъ центъръ. Културата на русенската могила, като се вематъ предъ видъ и намеренитѣ въ последната медни предмети, па и изобщо тая на плоскитѣ могили въ България, се счита за едновременна съ предмикенската бронзова култура, развиваща се въ втората половина на III и въ началото на II хилядилѣтие пр. Хр., но, докато въ предмикенската култура бронзътъ влиза въ употрѣба, въ земитѣ на Тракия по сѫщото време единствено употрѣбимъ металъ е медьта. Тъй че и намеренитѣ въ русенската могила скелети ще отнесемъ по времето на прехода отъ неолитичната

1) Пакъ тамъ, стр. 81—83.

Digitized by Google

къмъ медната епоха или, съ други думи, тѣ ще се датуватъ къмъ втората половина на III-то и началото на II-то хилядилѣтие пр. Хр.

Въпроснитѣ скелети сж били погребани лежащи на дѣсната страна въ свито положение (liegende Hocker). Тия, отъ които сж черепитѣ №№ 1—4, сж намерени цѣли, а тоя съ черепъ № 5 е билъ непълненъ (частично погребение?).

Тукъ ще разгледамъ само черепитѣ, а отъ останалитѣ кости ще дамъ само дължината на по-главнитѣ отъ крайщата, доколкото това е необходимо да се пресметне приблизително ръста на лицата, отъ които тѣ сж останали.

Три отъ черепитѣ сж мжжки и два женски. По възрасть тѣ се разпредѣлятъ както следва: 4 ad. и 1 mat.

Черепитѣ не сж напълно запазени. Особено силно е повредена лицевата имъ часть. Три отъ тѣхъ иматъ долна челюсть (crania), единъ е безъ такава (calvarium) и единъ представя само по-голѣмата часть отъ покрива на мозъчния черепъ (calva).

А. Мжжки черепи.

1. Инв. № 10[1]) (обр. 70).

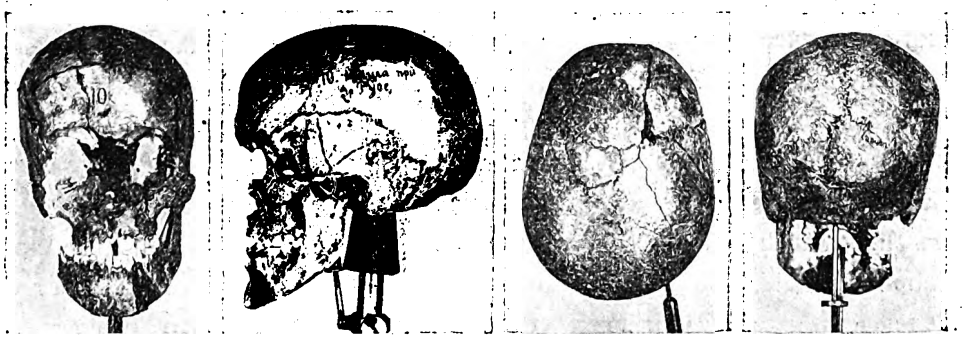

Обр. 70. — Черепъ № 1 отъ предисторическата могила при Русе.

Cranium, ad. Голѣмъ, но сравнително лекъ черепъ съ сивъ, а на дѣсната страна съ яснокафявъ цвѣтъ. Възстановенъ е отъ кжсоветѣ, на които е билъ разбитъ при изкопаването. Отъ мозъчния черепъ липсватъ малки кжсчета: едно трижгълно кжсче отъ челната кость въ дѣсно отъ брегма, малка частица отъ предния ржбъ на дѣсната теменна кость на самата темпорална линия, processus zygomaticus — на дѣсната страна цѣлъ, а на лѣвата само предната часть — лѣвата половина отъ

1) Нумерацията е на антропологическата сбирка при Народния музей въ София.

Digitized by Google

pars basilaris заедно съ лѣвиятъ pars lateralis отъ тилната кость, цѣлиятъ corpus на клиновидната кость и решетъчната кость. Най-много е пострадало лицето. Отъ него сѫ запазени лѣвата ябълчна кость и по-голѣмата часть отъ горната челюсть, отъ която сѫ отчупени и двата processus frontales — лѣвиятъ цѣлъ, а отъ дѣсния само горната половина — и цѣлото небце. Отъ долната челюсть липсва дѣсното крило, а запазената часть е строшена при лѣвия кучешки зѫбъ на две половини. Всички зѫби сѫ запазени, съ изключение на вѫтрешния рѣзецъ и кучешкия зѫбъ отъ лѣвата половина на горната челюсть и двата предни кѫтници и кучешкия зѫбъ отъ лѣвата половина на долната челюсть.

Върховетѣ на сравнително дребнитѣ и гѫсти зѫби сѫ съвсемъ слабо изтъркани. Сфенобазиларната фуга е зарастнала, а шевоветѣ сѫ още навсѣкѫде напълно отворени. Въ сагиталния шевъ има малко дребни, а въ ламбдоидния шевъ — повечко и по-едри вормианови кости.

Гледанъ отъ горе, черепътъ представя дългъ и тѣсенъ овоидъ съ леко заоблено чело и още по-добре заобленъ тилъ. Той е най-дългиятъ въ цѣлата серия; дължинно-широчниятъ му индексъ е 72·9 — долихокефалъ.

Въ norma lateralis изпѫква сѫщо така неговата дължина, особено много удължениятъ назадъ тилъ, и неголѣмата му височина (дължинно-височенъ индексъ 74·0). Черепътъ, освенъ това, има слабо издадена глабела, отвесно, но не високо чело, и лекъ завой на челната кость къмъ дългото и слабо заоблено теме. Отъ срѣдата на теменнитѣ кости контурната линия следва въ почти правиленъ полукрѫгъ издадения тилъ и отъ linea nuchae superior, следъ като се вдава малко навѫтре при planum nuchale, продължава почти хоризонтално до тилното отвърстие. Индекситѣ, които показватъ съотношението на прѣкото разстояние назионъ — брегма, брегма — ламбда, ламбда — опистионъ къмъ сагиталната обиколка на челната, теменнитѣ и тилната кости, изтъкватъ, особено въ сравнение съ останалитѣ черепи (гл. обр. 70), по-силната заобленость на челната (индексъ 84·5), а най-вече на тилната кость (индексъ 82·7). Темпоралната линия не лежи високо и не личи много ясно. Processus mastoideus е срѣдно голѣмъ, като лѣвиятъ при това завършва съ по-широкъ и тѫпъ край, а дѣсниятъ е по-изостренъ. Лицето не е сполучливо възстановено отъ запазенитѣ кости, но все пакъ личи, че то е високо и има лекъ алвеоларенъ прогнатизъмъ, който се усилва отъ полегатитѣ предни зѫби. Долната челюсть има силно издадена напредъ

Digitized by Google

брадичка и високи, но тѣсни (индексъ 60·3) крила, които образуватъ тжпъ жгълъ (128 °).

Norma occipitalis показва високъ петожгълникъ съ широка основа, леко нагоре дивергиращи страни и нисъкъ заобленъ покривъ.

Поради силната повреда и несполучливото възстановяване на лицето, въ norma facialis не може да се види сжщинската му форма. Доколкото може да се сжди при това му състояние, то е високо и има срѣдно голѣми и дръпнати назадъ ябълчни кости, възтѣсенъ носъ, високи и наклонени въ страни орбити. На широкото му чело изпжкватъ, макаръ и не много силно, широки надвеждни джги. Въ горнитѣ ржбове на очнитѣ кухини се забелѣзва не много силна асиметрия: дѣсниятъ отъ тѣхъ лежи по-високо и е по-дебелъ, а повърхнината му е леко грапава и порьозна. Долната челюсть има силно развита protuberantia mentalis. Брадичката ѝ е стѣснена и изострена. Двата tuberculum mentale сж близко единъ до другъ.

Гледанъ отъ доле, вижда се широко, почти кржгло тилно отвърстие. Цѣлиятъ planum nuchale е вдлъбнатъ. Linea nuchae superior, както и linea nuchae inferior сж слабо развити.

По дължината на лѣвата бедрена кость и лѣвата тибия (първата 435 мм., а втората 349 мм.) може да се сжди, че черепътъ е принадлежалъ на лице съ 163—165 см. високъ ръстъ.

2. Инв. № 11 (обр. 71).

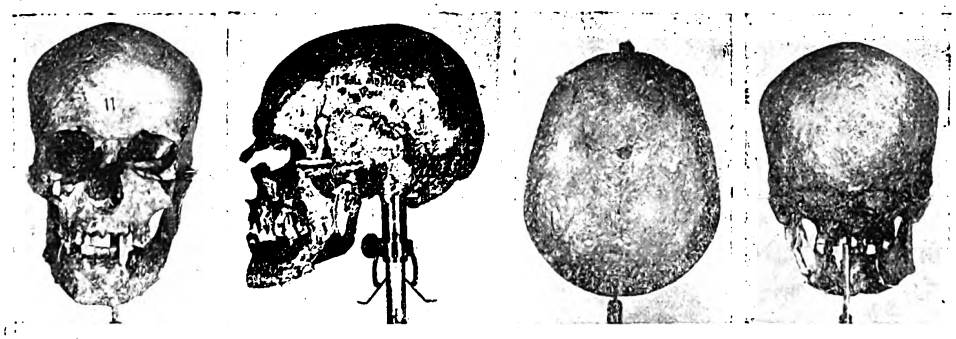

Обр. 71. — Черепъ № 2 отъ предисторическата могила при Русе.

Cranium, mat. Срѣдно голѣмъ, но сравнително лекъ черепъ. Цвѣтътъ му е блѣдо-жълтъ. Базисътъ му е силно повреденъ. Отъ него липсватъ решетъчната и клиновидната кости, както и pars basilaris съ цѣлата долна часть на тилната кость до опистиона. Отчупени сж и малки части отъ чел-

Digitized by Google

ната кость въ областьта на дѣсния planum temporale, а сѫщо и часть отъ предния ржбъ на лѣвата темпорална кость и дѣсния arcus zygomaticus. На черепа личатъ и две голѣми пукнатини — едната минава напрѣко презъ лѣвата челна издатка, като засѣга цѣлата лѣва половина на челната кость, а другата се намира на дѣсната теменна кость подъ темпоралната линия, успоредно на която следва въ първитѣ две трети отъ казаната кость. Отъ лицето сѫ запазени само дѣсната ябълчна кость, дветѣ носови кости, на лѣвата отъ които е отчупенъ долниятъ край, горната челюсть, но съ отчупени processus frontales, часть отъ дѣсния processus zygomaticus и задната часть на processus alveolaris заедно съ мждреца. Запазена е сѫщо и долната челюсть, на лѣвата страна на която, между крайния рѣзецъ и първия заденъ кѫтникъ, е отчупена дълбоко часть отъ pars alveolaris; отчупенъ е и цѣлиятъ лѣвъ angulus mandibulae съ части отъ долния ржбъ на корпуса и крилото на челюстьта. Отъ последната липсва и лѣвиятъ processus condyloideus. Освенъ дѣсния мждрецъ на горната челюсть, следъ смъртьта сѫ изпаднали лѣвитѣ рѣзци, а на долната челюсть — кучешкиятъ зжбъ, I и II предни кѫтници отъ дѣсната и кучешкиятъ зжбъ, I и II предни кѫтници и I заденъ кѫтникъ отъ лѣвата половина.

Черепътъ има доста издадена глабела, високи и ясно очертани темпорални линии и развита linea nuchae superior съ малка protuberantia occipitalis externa.

Всички шевове сѫ много опростени и отчасти заличени. Напълно сѫ заличени темпоралнитѣ части на короналния шевъ и задната половина на сагиталния шевъ. Зжбитѣ сѫ много силно изтъркани по цѣлата имъ площь.

Въ norma verticalis черепътъ представя закржгленъ пентагоноидъ, разширенъ при силно развититѣ tubera parietalia, при които се намира и най-голѣмата му ширина. На срѣдата на сагиталния шевъ има малъкъ напрѣченъ нарастъкъ (15×10 мм.). По дължинно-широчния си индексъ (76.9), черепътъ спада въ мезокефалията.

Гледанъ отъ страни, черепътъ се отличава отъ другитѣ както по височината си, тъй и по формата, която има кунтурната му линия. Последната отъ издадената глабела, за която се вече спомена, следва ниско и полегато чело, като продължава все да се издига и въ първата третина отъ теменнитѣ кости до най-високата точка точно надъ ушнитѣ отвърстия. Отъ казаната точка тя почва да се спуща бавно до обелиона и отъ него вече по-стръмно къмъ леко заобления тилъ. Частьта ѝ, за-

Digitized by Google

ключена между linea nuchae superior и опистиона, се спуща доста стръмно. Слабата закривеность на челната и тилната кости, въ противоположность на описания по-горе черепъ, ни показватъ и индекситѣ, представящи съотношението на сагиталнитѣ джги на тия кости и прѣкото разстояние между крайнитѣ имъ точки: за челната кость 89·2, а за тилната 87·2; индексъ 87·2 иматъ сжщо и теменнитѣ кости. Лицето, доколкото може да се сжди за това отъ неговото възстановяване, е ортогнатно и има не много едри и дръпнати назадъ ябълчни кости, на запазената отъ които се намира значителенъ proc. marginalis. Биятъ силно въ очи едритѣ и конвексно закривени носови кости, показващи издаденъ напредъ орловъ носъ. Долната челюсть има издадена силно напредъ брадичка и високи и широки крила (индексъ 63·8).

Norma occipitalis показва високъ петожгълникъ съ широка основа и нисъкъ, леко закржгленъ покривъ.

Гледанъ отпредъ, черепътъ има тѣсно чело и изпжкнали надвеждни джги. Лицето му е високо и тѣсно; приблизително изчисленията индексъ за цѣлото лице е (92 9), а за горното лице (55·9), т. е. лептопрозопъ. Носътъ е възтѣсенъ, като apertura piriformis се заостръва къмъ долния си край и завършва съ силно развита spina nasalis anterior. Орбититѣ сж срѣдно високи и сж слабо наведени въ страни. Орбиталниятъ индексъ е 80·0 — мезоконхъ. Долната челюсть има развити protuberantia mentalis и tuberculum mentale.

Въ norma basilaris черепътъ ни показва широко (инд. 89·4) и въ предната си часть порьозно небце и малъкъ torus palatinus.

Изчисленъ по дължината на лѣвата бедрена кость (466 мм.), ръстътъ на лицето, чийто е черепътъ, е билъ около 169 см.

3. Инв. № 13.

Calva, представяща часть отъ мозъчния черепъ, съ жълто-сивъ, а на дѣсната страна съ кафявъ цвѣтъ. Възстановенъ е отъ кжсове на дветѣ теменни, тилната, дѣсната темпорална и по-голѣмата часть отъ дѣсната половина на челната кости. Нито една отъ споменатитѣ кости не е напълно цѣла запазена. Коститѣ сж дебели и тежки. Сагиталниятъ шевъ е въ по-голѣмата си часть срастналъ, а ламбдоидниятъ е много опростенъ. Processus mastoideus е доста едъръ. На тилната кость има значителенъ torus occipitalis. До колкото може да сжди по запазенитѣ кости, черепътъ е мезокефалъ и сходенъ съ поредния нумеръ 2 отъ серията.

Digitized by Google

Б. Женски черепи.

4. Инв. № 9 (обр. 72).

Calvarium, ad. Малъкъ и лекъ черепъ съ блѣдо-жълтъ цвѣтъ и сиви петна. Отъ лѣвата половина на лицето му е останала само часть отъ носовата кость. Отчупени сж сѫщо предната алвеоларна часть на дѣсната половина отъ горната челюсть, корпусътъ на клиновидната кость, лѣвиятъ pars orbitalis на челната кость, бицигоматичнитѣ дѫги и 12 мм. дълга часть отъ лѣвия рѫбъ на тилното отвърстие задъ condylus occipitalis. Освенъ това на лѣвата половина на planum occipitale е пробито при разкопването едно 28 мм. дълго и 5 мм. широко отвърстие, а отъ лѣ-

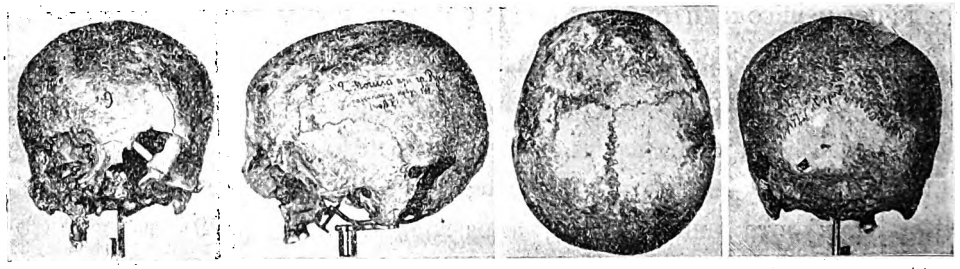

Обр. 72. — Черепъ № 4 отъ предисторическата могила при Русе.

вата челна издатка се спуща къмъ очната кухина на сѫщата страна една пукнатина. На запазената часть отъ горната челюсть сж останали само I и II задни кѫтници, а мѫдрецътъ е изпадналъ следъ смъртьта.

Сфенобазиларната фуга е заличена, а шевоветѣ сж още навсѣкѫде отворени, като само сагиталниятъ шевъ е малко опростенъ въ областьта на обелиона. Върховетѣ на първия заденъ кѫтникъ сж изтъркани, така че по тѣхъ сж открити малки фасети отъ зѫбното вещество. Върховетѣ на втория заденъ кѫтникъ, обаче, сж съвсемъ слабо засегнати.

Въ norma verticalis черепътъ представя широкъ овалъ съ добре закрѫглени чело и тилъ. На последния се забелѣзва слаба асиметрия, тъй като дѣсната половина е малко по-издадена отъ лѣвата. Дълж.-широчниятъ индексъ е 82·6 — брахикефалъ.

Гледанъ отъ страни, черепътъ ни показва високо чело съ леко вдаване въ областьта на офриона и бръзъ завой къмъ темето. Контурната линия на последното се повдига много слабо на срѣдата между брегма и обелиона и отъ тамъ се спуща леко къмъ добре закрѫгления тилъ, който ни представя хубавъ полукрѫгъ. Къмъ foramen magnum тя се спуща доста стръмно. Индекситѣ, които ни показватъ заобленостьта на отдѣлнитѣ

Digitized by Google

кости, сж: 86·7 за челната, 89·3 за теменнитѣ и 87·3 за тилната. Темпоралнитѣ линии се намиратъ ниско и личатъ слабо. На дветѣ страни се намира голѣмъ processus frontalis ossis temporalis. Processus mastoideus е малъкъ и леко заостренъ. Ябълчната кость е малка и дръпната назадъ. На нея се намира малъкъ processus marginalis. Носовиятъ гръбъ е слабо конкавенъ.

Въ norma occipitalis черепътъ има форма на петожгълникъ съ закржглени жгли, тѣсна основа, високи странични стени и кжси горни страни, които образуватъ ниския му покривъ. Linea nuchae superior и inferior, както и crista occipitalis externa сж слабо рaвити. Долната сагитална часть на planum occipitale до linea nuchae superior е леко вдлъбната. Въ горния край на вдлъбнатината личатъ следи отъ зарастнала sutura mendosa. Отъ последната сж запазени още отворени части въ крайщата ѝ съ по около 2—2·5 см. дължина.

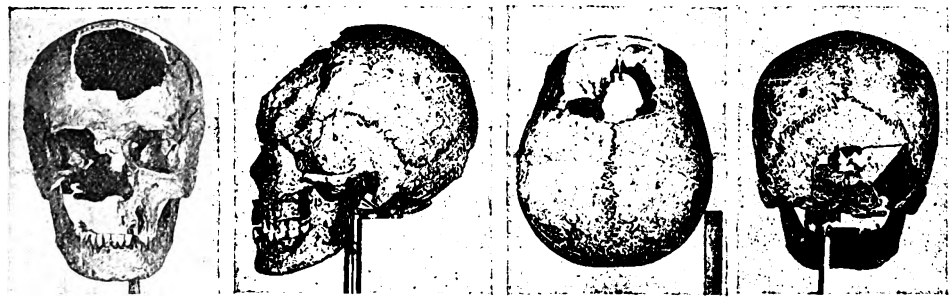

Обр. 73. — Черепъ № 5 отъ предисторическата могила при Русе.

Foramen magnum е малъкъ. Той има елипсовидна форма съ добре загржглени предна и задна части. Лѣвиятъ condylus occipitalis е значително по-широкъ отъ дѣсния.

Norma facialis ни показва широко чело съ неразвити надвеждни джги, нисъкъ и широкъ носовъ гръбъ, срѣдно високи (индексъ 80·0 — мезоконхъ) и слабо наклонени въ страни орбити. До колкото може да се сжди по запазенитѣ кости, горното лице е срѣдно високо.

Пресметнатъ по дължината на запазенитѣ дѣсна бедрена кость (396 мм.) и тибиитѣ (311 мм.), ръстътъ на лицето не ще да е надминавалъ 150 см.

5. Инв. № 12 (обр. 73).

Cranium, ad. Много малъкъ и лекъ черепъ съ бѣлезникъвъ цвѣтъ. Възстановенъ е отъ множеството кжсове, на които е билъ разбитъ. Отъ челната му кость е отчупена цѣлата срѣдна часть — отъ короноидалния шевъ до челнитѣ издатки — та на черепния покривъ се е обра-

Digitized by Google

зувалъ голѣмъ правожгълен отворъ, дължъ около 7·5 см. (отъ челнитѣ издатки до короналния шевъ) и широкъ около 6·5 см. Малко правожгълно отвърстие (27×14 мм.) има и на дѣсната теменна кость въ областьта на теменния издатъкъ. Тия отвърстия, както и значителнитѣ пукнатини по теменнитѣ кости и повредитѣ на лицето сж причинени при разкопаването на черепа. Въ срѣдата на тилната кость, надъ linea nuchae superior, има обаче едно овално отвърстие (дълго въ хоризонтална посока 3½ см., широко въ дѣсния край 2 см., а въ лѣвия край, къмъ който постепенно се стѣснява, — 7 мм.), ржбоветѣ на което, както и тия на кжсоветѣ, на които е разбита по-голѣмата часть отъ тилната кость, показватъ, че сж отчупени по-рано. Навѣрно тѣ произлизатъ отъ нараняване, което е причинило и смъртьта на лицето. Отъ тилната кость липсва голѣмъ кжсъ отъ дѣсния жгълъ заедно съ малка часть отъ дѣсната темпорална кость. Отчупени сж сжщо така, но при разкопаването, и части отъ страничнитѣ ржбове на тилното отвърстие. Отъ горното лице липсватъ носовитѣ кости и цѣлата дѣсна половина на горната челюсть. Отъ дребнитѣ и здрави зжби на запазената лѣва половина отъ горната челюсть сж изпаднали следъ смъртьта двата рѣзци, кучешкиятъ зжбъ и мждрецътъ, а отъ тия на долната челюсть — кучешкиятъ зжбъ и първиятъ преденъ кжтникъ отъ лѣвата страна.

Сфенобазиларната фуга е срастнала. Шевоветѣ сж още навсѣкжде отворени, а зжбитѣ иматъ леко изтъркани върхове, като само на първитѣ задни кжтници сж открити малки фасети отъ зжбното вещество. Въ norma verticalis черепътъ показва форма на сфеноидъ — широкъ въ тилната часть, а тѣсенъ въ челната.[1]) Той е типиченъ брахикефалъ: индексъ 83·9.

Гледанъ отъ страни, черепътъ има ниско, но отвесно чело, леко заобленo теме и заобленъ въ полукржгъ тилъ, като тилната кость се спуща доста стръмно къмъ foramen magnum. Темпоралнитѣ линии лежатъ ниско и личатъ слабо. Processus mastoideus е дребенъ. Сравнително ниската долна челюсть има слабо издадена брадичка, джговидно извитъ корпусъ и ниски, но сравнително широки крила (инд. 72·6).

Гледанъ отъ предъ, черепътъ показва възширoко лице (индексъ на цѣлото лице 84·4 — еврипрозопъ, а на горното лице — 52·2 — мезопрозопъ), тѣсно чело, срѣдно високи (инд. 77·8) и леко наклонени въ страни орбити, широкъ носъ (инд. 55·8), малки и силно дръпнати назадъ ябълчни кости. На последнитѣ има малъкъ processus marginalis.

1) Martin, Lehrbuch der Anthropologie, Jena 1912, стр. 587.

Digitized by Google

Отъ самия хабитусъ на черепа, па и отъ другитѣ кости личи, че тѣ сж принадлежали на жена съ много дребенъ ръстъ. За по-точното опредѣление на последния, обаче, не сж запазени кости отъ крайщата.

Описаната серия наистина е много малка. Като изключимъ съвсемъ лошо запазения черепъ № 3, резултатитѣ отъ краниометрическото изучване на останалитѣ четири черепи накжсо сж слѣднитѣ: 1 долихокефалъ, 1 мезокефалъ и 2 брахикефали. По отношение на дължината къмъ височината (брегма-базионъ), опредѣлена само на 3 отъ тѣхъ, единъ (№ 1) е ортокефалъ, а другитѣ (женскитѣ) сж хипсикефали; а по това на ширината къмъ височината 2 (женскитѣ) сж метриокефали и 1 — акрокефалъ. Единъ отъ мжжкитѣ черепи (№ 2) има тѣсно лице, а женскиятъ черепъ № 5 еврипрозопно лице; като се вземе само горното лице, последниятъ дори влиза въ областьта на мезопрозопията. Носовиятъ индексъ, опредѣленъ приблизително само на 1 черепъ (№ 5), показва хамериния; за другитѣ той е съвсемъ несигуренъ. По отношение на орбититѣ, черепитѣ сж мезоконхи. Само черепъ № 1 изглежда да има по-високи орбити.

Лицевиятъ жгълъ не е измѣрванъ поради непълното възстановяване не лицевата часть на черепитѣ, но по запазенитѣ кости може да се сжди, че всички, съ изключение на № 1, сж ортогонати. Последниятъ черепъ показва преди всичко алвеоларенъ прогнатизъмъ. Изобщо по формата си черепитѣ съвсемъ не правятъ впечатление на примитивни, т. е. не принадлежатъ на нѣкоя „ниско“ стояща раса.

По-добре запазенитѣ четири черепи показватъ, значи, такива различия, които ние не бихме могли да сметнемъ като влизащи въ вариационната ширина на единъ и сжщи типъ. На първо мѣсто тукъ изпжква долихокефалниятъ черепъ № 1. Той може да се посочи като типиченъ представитель на homo mediterraneus. Последниятъ е единъ старъ обитатель на Балкански полуостровъ,[1]) и за насъ особено важно е неговото установяване въ придунавскитѣ области на днешна България къмъ края на неолитичната епоха. Отъ него се отдѣлятъ двата женски черепа. Тѣ сж брахикефални и — което е особено важно — иматъ добре закржгленъ тилъ (curvoccipital). Доколкото може да се сжди по запазената

1) Niko Zupanic, Etnogeneza Jugoslovena. Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, kn. 222, razr. histor.-filol. i jur.-filoz. 96, Zagreb 1920, стр. 149.

Digitized by Google

половина отъ лицето на черепъ № 5, брахикефалътъ отъ русенската могила има ниско лице и възширокъ носъ. Съ тѣзи черепи се установява безспорно присѫтствието на брахикефаленъ елементъ по това време въ северо-източния дѣлъ на Балканския полуостровъ. При това тѣ се отличаватъ отъ другъ единъ брахикефалъ, присѫтствието на който би се очаквало възъ основа на досегашнитѣ знания за прединдогерманското население на полуострова,[1]) па и по антроположкитѣ изучвания на днешнитѣ му жители,[2]) именно предноазиятския брахикефалъ, който е по-високъ, планоксипиталъ, а освенъ това и по-тѣснолицъ и крайно тѣсноносъ.[3]) Произходътъ на русенския брахикефалъ ние ще търсимъ въ всѣки случай въ Европа, но неговото отъждествяване съ нѣкой отъ предисторическитѣ типове на послѣдната ще направимъ по-сетне, когато се намерятъ и други материали у насъ и то съ по-добре запазена лицева часть.

Останалиятъ мжжки черепъ (№ 2 въ серията), за който особено сж характерни медиалната му крива и орловиятъ носъ, а сжщо го отличава и едриятъ му ръстъ, ни говори за влияние на с е в е р н и я т и п ъ.

Виждаме, че тая малка и първа у насъ серия отъ предисторически черепи ни показва значителни различия въ физическото устройство на населението на придунавска България презъ така наречената каменомедна епоха. Балканскиятъ полуостровъ благодарение на географското си положение, значи, още тогава е билъ арена, на която сж се срѣщали различни култури, раси и племена, идещи отъ съседнитѣ му земи. За сега, обаче, не сме въ състояние да твърдимъ, дали установенитѣ въ русенската могила типове произхождатъ отъ едно и сжщо население или пъкъ тѣ ни показватъ два или повече пласта, смѣнили се единъ другъ презъ казаната епоха. За такова заключение не ни дава нищо сигурно начинътъ, по който е водена разкопката. Въ всѣки случай установяването на казанитѣ по-горе типове, особено на курвоксипиталния, нисколицъ и широконосъ брахикефалъ къмъ края на неолитичната епоха въ северо-източнитѣ земи на Балканския полуостровъ е отъ голѣма важность за предисторическото изучване на нашата страна. Всичко това налага една твърде грижлива разработка на намеренитѣ въ могилата културни материали, обаче, струва ми се, че ще бжде необ-

1) Felix von Luschan, Beiträge zur Anthropologie von Kreta. Zeitschrift für Ethnologie 1913, стр. 390 и 391.

2) Кр. Дрончиловъ, Материали за антропологията на българитѣ. I: Македонскитѣ българи. Годишникъ на Соф. Университетъ, Ист.-филол. фак. XVII, 1914 стр. 169.

3) J. Weninger, Die physisch-anthropologischen Merkmale der vorderasiatischen Rasse und ihre geographische Verbreitung. Mitteil. d. Geographischen Gesellschaft in Wien, LXIII, 1920 стр. 13—37.

Digitized by Google

ходимо преди всичко да се продължи разкопката на тая интересна могила, която за щастие е разкопана само отчасти, и това да стане по съвсемъ другъ начинъ, отколкото е било до сега, та новитѣ материали — тѣлесни остатъци и предмети отъ материалната култура — въ свръзка съ старитѣ да ни послужатъ за разрешение на твърде интересния въпросъ за произхода и начина на напластяването на отдѣлнитѣ антроположки типове и на културитѣ, които сж се смѣнявали въ нашитѣ земи въ предисторическо време.

ИЗМѢРЕНИЯ И ИНДЕКСИ [1])

Пореденъ нумеръ на черепа въ серията. . .	1	2	3	4	5
Каталоженъ нумеръ на черепа	10	11	13	9	13
Възрасть	ad.	mat.	ad.	ad.	ad.
Полъ	♂	♂	♂	♀	♀
Измѣрения:					
Най-голѣма дължина	192	185	—	172	161
„ „ ширина	140	142	145	142	135
Височина (базионъ-брегма)	142	—	—	131	(126)
Най-малка ширина на челото	99	95	—	100	90
Най-голѣма ширина на челото.	120	125	—	120	109
Бицигоматична ширина	—	(127)	—	(122)	115
Ширина на горната челюсть	92	(98)	—	—	(91)
Височина на лицето	(127)	(118)	—	—	97
Височина на горното лице	(72)	(71)	—	—	60
Височина на носа	(55)	(52)	—	—	43
Ширина на носа.	(26)	26	—	—	(24)
Междуорбитна ширина (дакрионъ-дакрионъ) . .	—	(24)	—	23	(24)
Разстояние базионъ-назионъ	103	—	—	101	(97)
Дължина на лицето (базионъ-простионъ). . . .	—	—	—	—	(93)
„ „ foramen magnum	33	—	—	31	—
Ширина „ „ „	(32)	—	—	—	—
„ „ орбититѣ (отъ дакриона)	42	(40)	—	40	36
Височина „ „	—	(32)	—	32	28
Дължина на горната челюсть	(49)	57	—	—	48
Алвеоларна ширина на горната челюсть. . . .	—	67	—	—	58
Ширина на небцето	—	42	—	—	—
Дължина на небцето	—	47	—	—	—
Ширина между ушнитѣ точки.	118	116	—	116	113
Ширина между двата астериона	108	103	(118)	111	103
Най-голѣма ширина между двата кондила . . .	—	(114)	—	—	(106)
Бигониална ширина	—	—	—	—	85
Височина на брадичката	36	35	—	—	27
Височина на крилата на долната челюсть . . .	63	69	—	—	51
Най-голѣмата ширина на крилата на долн. челюсть	38	44	—	—	37

[1]) Несигурнитѣ мѣрки и изчисленитѣ по тѣхъ индекси сж поставени въ скоби.

Digitized by Google

Ъгълътъ на крилата на долната челюсть . . .	128°	118°	—	—	120°
Хоризонтална обиколка (презъ офриона и най-гол. prot. occ.)	537	513	—	501	472
Трансверзална обиколка	327	320	—	316	297
Сагитална обиколка (назионъ-опистионъ). . . .	406	371	—	359	—
„ „ на челната кость (назионъ-брегма).	148	129	—	128	—
Сагитална обиколка на теменнитѣ кости (брегма-ламбда)	131	133	129	121	116
Сагитална обиколка на тилната кость (ламбда-опистионъ)	127	109	—	110	100
Прѣко разстояние между назионъ и брегма . .	125	115	—	111	106
„ „ „ брегма и ламбда . . .	118	116	115	108	103
„ „ „ ламбда и опистионъ . .	105	95	—	96	89
Височина на черепа отъ ушнитѣ отвърстия (проекц.)	121	119	—	115	110
Постбазионална дължина	101	—	—	79	(69)
Индекси:					
Дължинно-широченъ индексъ $\left(\frac{100 \times \text{шир.}}{\text{дълж.}}\right)$ . .	72·9	76·8	—	82·6	83·9
Дължинно-височенъ индексъ $\left(\frac{100 \times \text{вис.}}{\text{дълж.}}\right)$ . .	74·0	—	—	76·2	(78·3)
Широчно-височенъ индексъ $\left(\frac{100 \times \text{вис.}}{\text{дълж.}}\right)$ . .	101·4	—	—	92·3	(93·3)
Индексъ на цѣлото лице $\left(\frac{100 \times \text{вис. на лицето}}{\text{бицигомат. шир.}}\right)$	—	(92·9)	—	—	(84·4)
Индексъ на горното лице $\left(\frac{100 \times \text{вис. на гор. лице}}{\text{бицигомат. шир.}}\right)$	—	(55·9)	—	—	(52·2)
$\left(\frac{100 \times \text{най-малка ширина на челото}}{\text{бицигоматична ширина}}\right)$	—	(74·8)	—	81·9	—
Носовъ индексъ $\left(\frac{100 \times \text{шир.}}{\text{дълж.}}\right)$	(47·3)	(52·0)	—	—	(55·8)
Орбитенъ индексъ $\left(\frac{100 \times \text{вис.}}{\text{дълж.}}\right)$	—	(80·0)	—	80·0	77·8
Индексъ на небцето $\left(\frac{100 \times \text{шир.}}{\text{дълж.}}\right)$	—	89·4	—	—	—
$\left(\frac{100 \times \text{ширина}}{\text{височина}}\right)$ на крилото на долната часть .	60·3	63·8	—	—	72·6
$\left(\frac{100 \times \text{сагит. обиколка на челната кость}}{\text{сагит. обиколка на черепа}}\right)$ . . .	36·4	34·8	—	35·7	—
$\left(\frac{100 \times \text{сагит. обиколка на теменнитѣ кости}}{\text{сагит. обиколка на черепа}}\right)$ . . .	32·3	35·8	—	33·7	—
$\left(\frac{100 \times \text{сагит. обиколка на тилната кость}}{\text{сагит. обиколка на черепа}}\right)$ . . .	31·3	29·4	—	30·6	—
$\left(\frac{100 \times \text{прѣко разстояние между назионъ и брегма}}{\text{сагит. обиколка на челната кость}}\right)$	84·5	89·2	—	86·7	—
$\left(\frac{100 \times \text{прѣко разстояние между брегма и ламбда}}{\text{сагит. обиколка на теменнитѣ кости}}\right)$	90·1	87·2	—	89·3	88·8
$\left(\frac{100 \times \text{прѣко разстояние между ламбда и опистионъ}}{\text{сагит. обиколка на тилната кость}}\right)$	82·7	87·2	—	87·3	89·0

Digitized by Google

Prähistorische Schädel aus Bulgarien. — Die Ausgrabungen einer prähistorischen Siedelung in der Nähe von Russe in Nordbulgarien haben uns die ersten prähistorischen Schädel in Bulgarien geliefert: 3 crania, 1 calvarium und 1 calva Sie stammen aus der Stein-Kupferzeit und sind um die zweite Hälfte des 3. oder den Anfang des 2. Jahrtaus. v. Chr. zu datieren. Diese kleine Reihe zeigt uns bedeutende Unterschiede in der physischen Beschaffung der damaligen Bewohner der Donaugegend in Bulgarien. Unter den 4 besser erhaltenen Schädeln ist einer dolichokephal (ind. 72·9), ein — mesokephal (76·9) und zwei — brachykephal (82.6 und 83·9). Durch diese Schädel wird die Anwesenheit brachykephaler Elemente zu dieser Zeit im nordöstlichen Teile der Balkanhalbinsel bewiesen. Dieser brachykephale Typus ist curvoccipital und hat, soweit man nach der erhaltenen Hälfte des Gesichtes des Schädels № 5 urteilen kann, niedriges Gesicht und ziemlich breite Nase. Beide brachykephale Schädel sind weiblich. Von den männlichen Schädeln kann der eine (№ 1) als typischer Vertreter des homo mediterraneus bezeichnet werden; der andere, der sich auch durch einen grösseren Wuchs auszeichnet, ist wahrscheinlich durch den nördlichen Typus beeinflusst.

Kr. Drontschilow.

Digitized by Google

Археологически вести

25-годишниятъ юбилей на проф. Г. И. Кацаровъ.—На 12 юли т. г. проф. Г. И. Кацаровъ отпразнува въ интименъ кржгъ отъ приятели и почитатели 25-годишнината на своята научна дейность. Не е тукъ мѣстото да даваме по-подробна оценка на тази дейность и на личностьта на юбиляра. Обаче името на проф. Кацаровъ е тъй тѣсно свързано съ развитието на нашето археологическо дѣло и неговитѣ заслуги за създаването и закрепването на Археологическия Институтъ сж тъй голѣми, дето ние не можемъ да не се спремъ на тѣхъ поне съ нѣколко думи.

Проф. Кацаровъ е роденъ въ Копривщица на 4 октомври 1874 г. Първоначално и трикласно образование той е получилъ въ родния си градъ, следъ което постжпва въ класическия отдѣлъ на Софийската мжжка гимназия, който завършва въ 1893 год. Следъ като остава една година въ Копривщица като основенъ учитель, презъ 1894 год. той получава държавна стипендия и заминава за Лайпцигъ, за да следва по класическа филология и стара история. Издържалъ докторския си изпитъ на 17 априли 1899 год., той се връща въ София, получава назначение като учитель и бива веднага командированъ въ тогавашното Висше училище. Редовенъ доцентъ по стара история той става отъ 1 мартъ 1900 год., извънреденъ професоръ отъ 21 декември 1904 год. и редовенъ професоръ отъ 18 септември 1910 год.

По такъвъ начинъ, добилъ солидно класическо образование и прекаралъ едно строго историческо школуване, надаренъ съ голѣмо трудолюбие и методичность въ работата, проф. Кацаровъ се явява особно призванъ да разработи онзи периодъ отъ историята на нашата страна, който предшествува създаването на българската държава. Тъкмо въ това отношение за него въ България се е откривало обширно и благодарно поле за работа, на което той посвещава въ продължение на цѣли 25 години, съ необикновено постоянство и себеотрицание, всички свои сили и знания. Неговитѣ интереси сж извънредно разнообразни. На първо мѣсто тѣ засѣгатъ историята и бита на онези народи, които сж населявали Балканския полуостровъ до края на античната епоха, особено на тракитѣ и македонцитѣ. Трудоветѣ на проф. Кацаровъ върху двата тѣзи последни народа ще останатъ съ трайно значение не само за българската, но така сжщо и за западноевропейската наука.

Наредъ съ историческитѣ си изследвания, проф. Кацаровъ се е занимавалъ твърде много и съ въпроси изъ областьта на предисторията, на античната археология и епиграфика, на античнитѣ религии и на социалния строй у старитѣ гърци. Неговитѣ многобройни трудове по тѣзи предмети, голѣма часть отъ които сж писани на чужди езици, дадоха мощенъ тласъкъ на българската историческа наука, като издигнаха нейното значение и въ чужбина, дето проф. Кацаровъ се ползува сжщо така съ широка известность и голѣмо уважение.

Проф. Кацаровъ принадлежи къмъ членоветѣ - основатели на Българското Археологическо Дружество. Следъ кризата, която това дружество прекара презъ 1906/7 година, когато то почти щѣше да се рзпадне, проф. Кацаровъ бѣ избранъ на 24 февруари 1908 год. за председатель на дружеството, като остана на този постъ повече отъ 12 години, чакъ до 21 ноември 1920 година,

Digitized by Google

когато дружеството бѣ реорганизирано съ новъ уставъ въ институтъ. Благодарение на умѣлото водене на дружественитѣ дѣла отъ страна на проф. Кацаровъ и на неговата искренна преданность къмъ задачитѣ на дружеството, това последното успѣ въ течение на тѣзи 12 години да засили твърде много своята дейность и да се обърне въ единъ истински научен институтъ. Само по такъвъ начинъ бѣ възможно да се подготви почвата за създаването на сегашния Археологически Институтъ. Проф. Кацаровъ продължава да взема най-живо участие и въ дѣлата на Института като членъ на неговия управителенъ съветъ.

Следъ казаното по-горе всѣки ще разбере, че Институтътъ, като посвещава настоящия II томъ отъ своитѣ Известия на проф. Кацаровъ, дава само единъ скроменъ изразъ на своята голѣма благодарность и уважение къмъ заслугитѣ на своя дългогодишенъ председатель и членъ на управителния съветъ.

Проф. Кацаровъ е действителенъ членъ на Българската академия на наукитѣ, на Българския археолог. инст., на Германския археолог. инст. въ Берлинъ, на бившия Руски археолог. инст. въ Цариградъ и дописенъ членъ на Австрийския археолог. инст. въ Виена и на Виенското предисторическо дружество.

Въ допълнение на тѣзи кратки бележки по доле даваме списъкъ на по-важнитѣ научни трудове на проф. Кацаровъ, отъ които може да се сѫди най добре за неговата научна дейность. Трудоветѣ сѫ наредени по годината на появяването имъ. Заглавията на тѣзи отъ тѣхъ, които сѫ излѣзли като отдѣлни книги, сѫ напечатани съ по-дебели букви. Една пълна библиография на трудоветѣ на проф. Кацаровъ, които възлизатъ на 211 нумера, ще бѫде обнародвана наскоро въ Годишника на университета.

1899

1. **De foederis Phocensium institutis.** Dissert. inaug. Lipsiae, 48 стр. 8°.

1900

2. Бѣлѣжки върху пентаполията и хексаполията на Черно море. Пер. сп. LXI 463/469.

3. Къ Аристотелью Ἀθην. πολ. XXX. Филолог. обозрѣние XVIII 177/178.

1901

4. Бѣлѣжки върху античния Пловдивъ. Сб. нар. ум. XVIII 653/658.

5. Къ внешней политикѣ Аѳинъ. Филол. обозр. XX 189/192.

6. Die Entstehungszeit des linkspontischen Κοινόν. Philol. LX 315/16.

7. Über die Namen der Stadt Philippopolis. Berl. philol. Wochenschr. № 50.

1902

8. Нѣколко бѣлѣжки по културата на старитѣ траки. Пер. сп. LXIII 726/733.

1903

9. Der Liparische Kommunistenstaat. Philol. LXII 157/160.

1904

10. Объ отношеніи Аѳинской политіи Аристотеля къ Ксенофонту. Жур. мин. нар. просв., юній, отд. класс. фил. 270/277.

11. Zur Religion der alten Thraker. Klio IV 116.

1905

12. Просбата на скаптопаренцитѣ до имп. Гордиана III. Год. на унив. I 28/38.

13. Zur Inschrift der Skaptoparener. Wochenshr. f. klass. Phil. № 13, 362/3.

14. Zur Geographie des alten Thrakiens. Пакъ т. 930/933.

15. Zum Monumentum Ancyranum. Klio V 416.

1906

16. Изъ предисторията на Балканския п-овъ. Пер. сп. LXVII 255/282.

17. Дѣлата на императора Августа (Monumentum Ancyranum). Год. на унив. за 1905/6, 209/244.

18. Бендида, Изв. ист. д-во II 30/40.

19. Zur Religion der alten Thraker II. Klio VI 169/171.

20. Thrakisches. Arch. f. Religionswiss. IX 287/289.

Digitized by Google

21. Per la storia degli Etruschi. Riv. di storia antica X 511/513.

1907

22. Кукеритѣ. Пер. сп. LXVIII 454/458.

23. Епиграфически бѣлѣжки. ib. 474/5.

24. Залмоксисъ. Год. на университета III 153/164.

25. Zur Geschichte der sozialen Revolution in Sparta. Klio VII 45/51.

26. Die Gesetzgebung des bulgarischen Fürsten Krum. Byzant. Zeitschr. XVI 254/257.

27. Per la storia di Sparta. Riv. di storia ant. XI 127/131.

1908

28. Къ исторіи олигархической революціи въ Аѳинахъ 411 год. до Р. Хр. Журн. мин. нар. просв., юлій, отд. класс. фил. 278/283.

29. Karnevalbräuche in Bulgarien. Arch. f. Religionswiss. XI 407/409.

30. Deloptes. ib. 409/411.

31. Zum Asklepioskult bei den alten Thrakern. ib. 573/575.

32. Dulopolis — poneropolis. Riv. di storia ant. XIII 77/8.

1909

33. По въпроса за похода на Александра Велики къмъ Дунава. Пер. сп. LXX 469/472.

34. Къ роману Ямбула. Журн. мин. нар. просв., апрѣль, отд. класс. фил. 181/186.

35. Zur Geschichte des linkspontischen Κοινόν. Klio IX 492/3.

1910

36. **Приносъ къмъ историята на София въ старо време** (Матер. за ист. на София кн. I) София, 94 стр. 8°.

37. Бѣлѣжки за историята на София. Пер. сп. LXXI 468.

38. Новооткрита старохристиянска гробница въ София. Изв. на археол. д-во I 23/28.

39. Приносъ къмъ археологията на България. ib. 111/119.

40. Римски находки при с. Арчаръ. Пер. сп. LXXI 853/862.

41. Етнографическото положение на старитѣ македонци. Минало I 156/175 и 266/281.

42. Vampirglauben in Bilgarien. Arch. f. Religionswiss. XIII 159/160.

43. Quelques observations sur la question de la nationalité des anciens Macédoniens. Rev. des études gr. 243/254.

1911

44. Нови паметници на Митра въ България. Изв. на археол. д-во II 46/69.

45. Антични паметници изъ България. ib. 175/190.

46. Grabfund bei Mesembria. Mitteil. des deutschen archaeol. Inst., Athen. Abt. XXXVI 308/316.

47. Un nouveau bas-relief mithriaque de Bulgarie. Rev. arch. II 73/75.

1912

48. Единъ новъ релиефъ на тракийския конникъ. Изв. на археол. д-во III 125/129.

49. Антични паметници изъ България. ib. 180/201.

50. Die Kultdenkmäler der sog. thrakischen Reiter in Bulgarien. Arch. f. Religionswiss. XV 153/161.

51. Zum Kultus des thrakischen Reiters in Bulgarien. Xenia (Hommage internat. à l'Université de Grèce) 108/114.

52. Zalmoxis. Klio XII 355/364.

53. Eine neue thrakische Inschrift. Jahresh. des österr. archaeol. Inst. XV Beibl. 96/100.

1913

54. Битътъ на старитѣ траки. Сб. на акад. I 1/72.

55. Die erste Palesinschrift. Mitteil. des deutschen archaeol. Inst., Röm. Abt. XXVIII 195/197.

56. Ein neuer Beiname der Diana. Jahresh. des österr. archaeol. Inst. XVI Beibl. 205/208.

57. Nouvelles inscriptions relatives au dieu thrace Zbelsourdos. Rev. arch. I 340/346.

1914

58. Светилището на Зевсъ и Хера при Копиловци (Кюстендилско). Изв. на археол. д-во IV 80/112.

59. Vorgeschichtliche Funde aus Sveti-Kirilovo. Praehist. Zeitschr. VI 67/88.

Digitized by Google

1915

60. **Извори за старата история и география на Тракия и Македония** (заедно съ Д. Дечевъ). Бълг. библ. кн. 10, изд Акад. на наукитѣ, София, 199 стр. 8°.

61. Антични паметници изъ България III. Изв. на археол. д-во V 1/19.

62. Нови антични паметници отъ България. Изв. на истор. д-во IV 1/7.

63. Eine neue Inschrift zum griech. Vereinswesen. Archaeol. Anz. XXX 87/89.

64. Ein neues Denkmal aus Thrakien. ib. 166/178.

1916

65. **Beiträge zur Kulturgesch. der Thraker** (Zur Kunde der Balkanhalbinsel II: Quellen und Forsch., Heft 5). Sarajevo, 122 стр. 8°.

1917

66. Das archaeologische Nationalmuzeum in Sofia. Museumskunde XIII 1/15.

67. Heros (thrakischer Reiter). Pauly-Wissowa, Realencykl. Suppl. III 1132/1148.

68. Zur Archaeologie Thrakiens. Archaeol. Anzeig. XXXIII 2/64.

69. Ein Mithrasdenkmal aus Makedonien. Arch. f. Religionswiss. XX 236.

1918

70. Vorgeschichtliches aus Bulgarien. Præhist. Zeitschr. X 181/184.

71. Die ethnographische Stellung der Pæonen. Klio XVIII 20/26.

1919

72. Келтитѣ въ стара Тракия и Македония. Спис. на акад. XVIII 41/80.

73. Елинизмътъ въ стара Тракия и Македония. Год. на унив. XIII-XIV 1/9.

74. Археологично-историческото значение на българскитѣ земи. Слънце II 214/222.

75. Антични паметници изъ България IV. Изв. на археол. д-во VII 1/14.

76. Kleine Funde aus Bulgarien. Jahresh. des österr. archaeol. Inst. XIX-XX Beibl. 43/50.

1920

77. **Приноси къмъ историята на древностьта.** Първа редица. София, 144 стр. 8°.

1921

78. **Пеония. Приносъ къмъ старата етнография и история на Македония** (Геогр. библ. № 3). София, 62 стр. 8°.

79. Старохристиянскитѣ надписи отъ Сердика. Мат. ист. на София V 37/53.

80. Ein Mithrasdenkmal aus Bulgarien. Archaeol. Anz. XXXVII 344/5.

1922

81. **Царь Филипъ II Македонски. История на Македония до 336 год. пр. Хр.** София, 319 стр. 8°.

82. Народностьта на старитѣ македонци. Македония I кн. I 10/21 и 23/29.

83. Приносъ къмъ археологията на Мариово. ib. кн. X 6/11.

84. Приносъ къмъ старата история на Македония. Изв. на ист. д-во V 1/10.

85. Антични паметници изъ България. Год. на Нар. арх. музей за 1921, 147/151.

86. Паметници на религиозния синкретизъмъ въ стара Тракия. Изв. на археол. инст. I 137/145.

87. Vorgeschichtliches aus Makedonien. Buličev Sbornik, 9/12.

88. Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens. Archaeol. Anz. XXXVIII 185/202.

1923

89. Vorgeschichtliches aus Bulgarien. Wien. praehist. Zeitschr. X 109/111.

90. Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale. Bull. de corr. hellén. XLVII 275/300.

1924

91. Антични паметници изъ България V. Изв. на археол. инст. II 69/82.

Ред.

Владимиръ Василевичъ Стасовъ (по случай 100-годишнината отъ рождението му, 1824-1924). — Това бѣше въ всѣко отношение голѣма личность. Съ своя високъ ръстъ, мощна фигура, ши-

Digitized by Google

рока и дълга брада, силенъ, самоувѣренъ гласъ, той обръщаше внимание навсѣкждe, дето се появяваше. Стасовъ следѣше съ интересъ успѣхитѣ на русското изкуство и наука, на които бѣ посветилъ силитѣ си, и не пропущаше случая да посещава концерти, изложби, научни сказки и нови опери. Неговата грамадна фигура отговаряше напълно на огромния му интелектуаленъ диапазонъ. Може да се каже, че нѣма область на изкуството и на древностьта, предимно на руската и общославянската, по която Стасовъ да не е изказалъ своето авторитетно мнение и да не е възбудилъ интересъ съ нови идеи и теории, които, наистина, сж се показвали понѣкога на съвременницитѣ парадоксални, обаче по-късно често сж били потвърдявани отъ научнитѣ издирвания. Предъ спомена за тази забележителна личность, човѣкъ остава очуденъ отъ голѣмитѣ способности, съ които природата бѣ надарила Стасова и които той, благодарение на своята енергия и неуморно трудолюбие, е използувалъ напълно. История, стара литература, археология, живопись, скулптура и музика — всичко е намирало живъ отзвукъ у него.

Стасовъ е преповѣдвалъ реализъма въ изкуството и се е борилъ за „истината“ въ него, макаръ тя да не е удовлетворявала тогавашнитѣ естетически възгледи. Въ сжщото време той е билъ голѣмъ идеалистъ и романтикъ, който се е държалъ далеко отъ грубата действителность. Скроменъ, въпреки голѣмата си популярность, той до края на живота си се е задоволявалъ съ тихата служба на библиотекарь въ Народната библиотека, като е пазелъ книжнитѣ съкровища на ценнитѣ художествени издания, между които се е развивала неговата научна дейность. И какви само хора не сж отивали при него! Художници, учени, археолози, историци на изкуството, музиканти и артисти — всички сж се обръщали къмъ него за справки и съвети, като сж знаяли неговия съобщителенъ характеръ и готовностьта, съ която той е услужвалъ всѣкиму. Въ неговото мнение сж се вслушвали всички първи хора, увѣрени въ неговия умъ, знания и една особна прозорливость както въ областьта на пластическитѣ изкуства, така и на музиката.

Цѣла редица руски художници отъ групата на тъй наречените „Передвижникы“, като Шварцъ, Васнецовъ, Крамской, Рѣпинъ, Антокольскій и Гинцбургъ, сж се намирали подъ силното влияние на Стасова, на чиито идеи и указания се дължатъ много отъ тѣхнитѣ произведения.

Стасовъ е вземалъ живо участие въ сждбинитѣ на руското изкуство. Той е подкрепялъ националното, самобитното направление, като се е радвалъ искренно на всѣко руско начинание и е порицавалъ подражанието на западноевропейски образци. Обаче, въпреки своето „русофилство“, Стасовъ е билъ такъвъ добъръ познавачъ и ценитель на старитѣ паметници, дето той е билъ въ състояние да отличи много добре заетото отъ самобитното даже и въ такива произведения, които до тогава сж се считали като продуктъ на най-чисто руско творчество. Като доказателство за това нѣщо могатъ да послужатъ неговитѣ изследвания въ книгата му „Происхожденіе рускихъ былинъ“ (1868 г.), въ които той установява силни източни влияния и даже прями заемки. Въпреки своя голѣмъ патриотизъмъ, Стасовъ, съ тази си теория, се е поставилъ въ рѣзко противоречие съ възгледитѣ на тогавашния националенъ сантиментализъмъ, който не е искалъ да допустне, че едно такова типично народно произведение, като рускиятъ епосъ, е могло да бжде повлияно отъ други подобни поеми и да съдържа заемки.

На времето си този въпросъ подигналъ голѣмъ шумъ въ Русия. Филолози и историци се опълчватъ противъ Стасова, като го упрекватъ въ липса на патриотизъмъ и му приписватъ желанието да унизи народното творчество. Стасовъ енергично отблъсвалъ всички упреци и защищавалъ своитѣ възгледи. Наистина, при тогавашното състояние на филологическитѣ и историческитѣ науки, и особно на археологията, било

Digitized by Google

е твърде смело отъ Стасова, който не е билъ филологъ-специалистъ, да поддържа своитѣ идеи. Обаче той е обладавалъ особна способность да налучква това, което по-късни научни издирвания сж идвали да потвърдятъ. Сжщото нѣщо може да се каже и по отношение на музиката, която Стасовъ горещо обичалъ и дълбоко разбиралъ.

Стасовъ е оставилъ многобройни научни трудове, особно статии и монографии, пръснати въ специалнитѣ списания и ежедневната преса. Голѣма часть отъ тѣхъ влизатъ въ издаденитѣ отпосле 3 тома негови съчинения. Като главно негово произведение се явява обаче капиталниятъ му трудъ „Славянскій и восточный орнаментъ по рукописямъ отъ IV до XIX вѣка", голѣмъ монументаленъ албумъ съ стотици цвѣтни репродукции, въ който е събранъ извънредно богатъ материалъ съ твърде важно значение за археологията и историята на изкуството.

Безъ да се разглежда по-подробно научното значение на Стасовитѣ трудове, достатъчно е само да се хвърли единъ погледъ върху тѣхъ, за да се види, колко разнообразни сж били неговитѣ интереси и колко въпроси той се е стараялъ, ако не да разреши, то поне да освѣтли отъ научно гледище. Освенъ неговитѣ исторически трудове „Исторія имп. Ивана Антоновича и его семейства", „Исторія попытокъ къ введенію грегоріанскаго календаря въ Россіи" и др., Стасовъ, увлеченъ отъ археологията, е написалъ и редица археологически издирвания, като „О Владимірскомъ кладѣ", „Катакомбы съ фресками въ Керчи", „Дуга и пряничный конь", „Православные церкви западной Россіи въ XVI в.", „Коптская и эфіопская архитектура", изследвания върху рускитѣ шевици и орнаменти и др. Макаръ много отъ неговитѣ работи днесъ вече да сж остарѣли, все пакъ тѣ представятъ интересъ като едни отъ първитѣ опити да се освѣтлятъ и да се обяснятъ научно известни области, които тогава сж били съвсемъ непознати или малко изследвани.

Стасовъ е билъ синъ на архитекта Василий Стасовъ, който е построилъ Преображенския и Троицкия Събори въ Петербургъ. Той е получилъ своето образование въ откритото по онова време училище за правнитѣ науки, следъ което отъ 1851 до 1854 год. прекаралъ въ пжтешествия, главно въ Италия, дето се запознаялъ основно съ художественитѣ съкровища на тази страна. Наследената отъ баща му любовь къмъ изкуството и старитѣ паметници го отклонява отъ административната кариера, за която той се е приготовлявалъ. Следъ завръщането си отъ чужбина, той постжпилъ въ 1856 год. на служба въ създадената тогава специална комисия, която е имала за задача да събира материали за живота и управлението на императора Николая I, като написалъ презъ това време нѣкои отъ изброенитѣ по-горе трудове. Сжщевременно той вземалъ най-живо участие въ работитѣ на художествения отдѣлъ на Народната библиотека и въ края на 1872 година билъ назначенъ за библиотекарь на този отдѣлъ.

Цѣлото семейство на Стасова се отличавало съ голѣми способности. Неговиятъ братъ Д. В. Стасовъ билъ отличенъ юристъ и адвокатъ, а сестра му е била една отъ най-виднитѣ агитаторки за женското образование и е взела живо участие въ уреждането на Висшитѣ женски курсове. Самиятъ Владимиръ Василевичъ Стасовъ, благодарение на своитѣ способности, е успѣлъ да стане една крупна величина въ областьта на руската художествена критика и на художествената археология.

С. Н. Кондаковъ.

Първиятъ международенъ конгресъ по византология. — Отъ 14 до 19 априли т. г. се състоя въ Букурещъ първиятъ международенъ конгресъ по византология, въ който взема участие и България чрезъ проф. Б. Филовъ като делегатъ на Българската Академия на Наукитѣ и на Българския Археологически Институтъ. На конгреса присжствуваха, освенъ мѣстнитѣ учени, 29 официални представители на следнитѣ държави: Англия, Белгия, България, Гърция, Испания, Италия, Съединенитѣ

Digitized by Google

щати, Франция, Чехословашко и Югославия. Освенъ това дѣятелно участие въ работитѣ на конгреса взема като частно лице и проф. Н. П Кондаковъ, комуто бѣха указани голѣми почести. Най-много делегати бѣха изпратили Югославия (8 души) и Франция (7 души). Испания, Италия, Съединенитѣ щати и България бѣха представени само по съ единъ делегатъ, а останалитѣ държави имаха по двама делегати. Германия, Австрия, Унгария и Турция не бѣха представени на конгреса. Особно трѣбва да се съжалява за отсѫтствието на германскитѣ учени, които, по понятни причини, не бѣха канени на конгреса. По такъвъ начинъ въ него не можаха да вематъ участие голѣма часть отъ ученитѣ, между които се намиратъ едни отъ най-добритѣ византинисти, и това обстоятелство не можеше да не понижи научното значение на конгреса. Мнозина отъ делегатитѣ схващаха много добре този недостатъкъ и за това даже въ официалнитѣ разисквания се изказаха пожелания, въ бѫдащитѣ конгреси да участвуватъ и представителитѣ на централнитѣ сили. Тѣзи пожелания се отминаха обаче мълкомъ, безъ да се вземе нѣкакво опредѣлено становище спрѣмо тѣхъ. Впрочемъ трѣбва да се забележи, че немската наука все пакъ бѣ представена чрезъ проф. Грюнвалдъ, делегатъ на немския университетъ въ Прага. Освенъ това нѣкои отъ рефератитѣ бѣха четени на немски, и то отъ гръцки, ромънски и сръбски учени.

Конгресътъ заседаваше въ две секции: историческа и филологическо-археологическа. Заседанията се ржководѣха отъ първитѣ делегати на участвуващитѣ държави и траяха 6 дена. Презъ това време въ двѣтѣ секции се прочетоха 42 реферата и съобщения. Почти всички тѣзи реферати засѣгаха съвсемъ специални въпроси и не представяха общъ интересъ за конгреса, на който въобще не се сложиха на разискване въпроси отъ организационенъ характеръ. По тази причина конгресътъ въ това отношение не може да се означи като особно сполучливъ. Единственятъ организационенъ въпросъ, който се разгледа отъ конгреса, бѣше този за създаването на едно ново списание за византийскитѣ студии, въ което да се даде широко мѣсто и на византийската археология. Това списание ще излиза въ Брюкселъ подъ заглавие Византионъ и ще се редактира отъ белгийскитѣ византинисти Грегоаръ и Грендоръ. Въ него ще се обнародватъ статии предимно на френски, обаче ще се допущатъ и много други езици, включително и български.

Отъ рефератитѣ най-голѣмъ интересъ за насъ представяше съобщението на А. Грабаръ върху произхождението на Критската школа въ църковната живопись, въ което авторътъ разглежда фрескитѣ отъ Боянската църква, за сюжетитѣ на които той доказва, че сѫ отъ цариградски произходъ. Самитѣ майстори обаче, които сѫ рисували фрескитѣ, изглежда да сѫ били българи. Този рефератъ възбуди едни отъ най-продължителнитѣ и оживени прения, които сѫ едно ново доказателство за голѣмото значение на Боянскитѣ фрески за историята на църковната живопись.

Следъ свършването на конгреса бѣ предприета задружно една обиколка изъ Ромъния, за да се, запознаятъ конгресиститѣ съ по-важнитѣ византийски паметници на страната. Презъ време на тази обиколка бѣха посетени Воронецъ, Ватра Молдовица, монастира Путна, Сучевица, Сучава, Яшъ, Арджешъ, монастира Хурези и монастира Гозия. Отъ паметницитѣ въ тѣзи мѣста най-голѣмъ интересъ за насъ представятъ фрескитѣ отъ XIV вѣкъ, открити напослѣдъкъ въ Арджешъ, които сѫ много добре запазени и се отличаватъ съ хубавото си изпълнение. Тѣ сѫ рисувани отчасти отъ гръцки, отчасти отъ славянски, може би български майстори, и тѣхното по-подробно изучване въ връзка съ аналогичнитѣ паметници у насъ би дало твърде интересни резултати за историята на срѣдновѣковната църковна живопись. Преглеждането на оригиналитѣ на всѣки случай показа, че начинътъ, по който тѣзи фрески сѫ обнародвани отъ ромънитѣ въ Известията на ко-

Digitized by Google

мисията за историческитѣ паметници (1923 год.), не е удозлетворително и не може да даде ясно представление за достоинствата на оригиналитѣ, нито пъкъ за точния текстъ на надписитѣ.

Заслужава още да се отбележи, че въ Сучевица се пази едно ржкописно евангелие отъ XVII вѣкъ съ отлично изработени миниатюри, които изглежда да сж копие отъ миниатюритѣ на Иванъ Александровото евангелие на лордъ Кърцона въ Лондонъ.

Конгресътъ въ Букурещъ даде възможность на голѣма часть отъ представителитѣ на византологията да влезатъ въ лични връзки помежду си, които връзки ще улеснатъ безспорно международната организация на изследванията въ тази научна область. Душата на конгреса бѣше видниятъ ромънски ученъ и държавникъ, проф. Н Йорга, на чиято енергия и организаторски способности се дължи сполучливата уредба на конгреса. Въ него, освенъ проф. Н. П. Кондаковъ, вземаха участие нѣкои отъ най-виднитѣ византинисти, като Ch. Diehl, G. Millet, Sir William Ramsay, H. Grégoire и др. Всички конгресисти останаха съ най-добри впечатления отъ приема, който имъ се направи въ Ромъния. На края се взема решение, по предложение на сръбскитѣ делегати, щото вториятъ международенъ конгресъ по византология да се свика презъ 1926 г. въ Бѣлградъ, а третиятъ — презъ 1928 год. въ Атина.

По случай на конгреса въ Букурещъ, ромънското правителство отпусна 10 милиона леи, за да може сегашниятъ ромънски институтъ за изучване на югоизточна Европа да се обърне въ институтъ по византология. На чело на новия институтъ, който впоследствие ще бжде може би премѣстенъ въ Солунъ или Цариградъ, стои пакъ проф. Н. Йорга.

Б. Ф.

Евангелието на една българска принцеса. — Въ едно отъ заседанията на парижката академия на наукитѣ презъ 1922 год. известниятъ френски византинистъ Ch. Diehl е направилъ интересно съобщение върху едно гръцко ржкописно евангелие, което сега се съхранява въ библиотеката на гръцкото Фенерско училище въ Цариградъ (гл. Comptes rendus 1922, 243 сл.). Това евангелие, което датира отъ първата половина на XI вѣкъ, има 262 страници съ текстъ въ две колони и е украсено, както много други евангелия отъ онази епоха, съ четири голѣми миниатюри, които представятъ четиримата евангелиста върху златенъ фонъ. Главниятъ интересъ на евангелието се заключава въ една ржкописна бележка на последния листъ, която въ преводъ гласи: „въ месецъ мартъ на първия индиктионъ отъ 6571 год. това евангелие се подари на монастира Св. Троица въ Халки отъ императрица Екатерина Комнина, която се нарече при приемането на монашеството монахиня Ксения. Молете Господа за нея при утрennата молитва и въ светата литургия".

Годината 6571, презъ която е било подарено евангелието, отговаря на 1063 отъ Рождество Христово. Личностьта на императрица Елисавета Комнина е твърде добре позната отъ историята (гл. за нея Diehl, цит. м.). Тя е била по-голѣмата дъщеря на царь Самуила, следъ катастрофата на Бѣласица въ 1018 год. е паднала заедно съ сестра си като пленница на Василия II и е украсявала, заедно съ другитѣ заробени членове на българската царска фамилия, триумфа на Василия при тържественото му влизане въ Цариградъ въ 1019 год. Въ Цариградъ тя е била уженена за даровития византийски полководецъ Исакъ Комнинъ, който въ 1057 год. е билъ провъзгласенъ за императоръ. По такъвъ начинъ дъщерята на Самуила става византийска императрица. У византийскитѣ автори тя се описва като необикновено енергична и властолюбива жена. Обаче абдикацията на мжжа ѝ въ 1059 година, на която тя се е опитала съ всички средства да попречи, е осуетила голѣмитѣ ѝ амбиции. Тя е била принудена да последва примера на императора и да приеме монашеството. Ржкописната бележка отъ евангелието, което тя е подарила на монастира Св. Троица въ Халки, показва, че нейното

Digitized by Google

монашеско име е било Ксения, а не Елена, както то погрѣшно е предадено у Скилица. Това евангелие, макаръ и писано на гръцки, е единъ отъ рѣдкитѣ паметници, запазени до днешно време, които иматъ непосредствена връзка съ членове на българскитѣ царски династии, и по тази причина то представя особенъ интересъ за насъ.

Б. Ф.

Кждe е била създадена романската архитектура. — Въпросътъ за произхождението на така наречения романски стилъ е стоялъ винаги въ центъра на всички изследвания върху срѣдновѣковната архитектура и съставя една отъ най-интереснитѣ проблеми въ историята на изкуството. За отечество на романската архитектура се счита обикновено, въ общи черти, юго-западна Европа. Обаче, следъ като къмъ срѣдата на миналия вѣкъ станаха по-добре известни старитѣ архитектурни паметници на Сирия, френски учени като marquis de Vogüé, Courajod, Viollet-le-Duc и др., изтъкнаха голѣмата прилика на тѣзи паметници съ романскитѣ постройки въ западна Европа. Въ по-ново време издиранията отъ тоя родъ, които имаха за цѣль да установятъ, дали романската архитектура не произхожда отъ Ориента, бѣха разширени и за вжтрешностьта на Мала-Азия, главно отъ виенския ученъ Joseph Strzygowski, който въ единъ отъ последнитѣ си голѣми трудове върху старата арменска архитектура разглежда влиянието на Ориента върху европейската архитектура възъ основа на единъ необикновено обширенъ материалъ. Въ последния (шести) томъ на Anuari de l'Institut d'estudis catalans (1923, стр. 203—230), френскиятъ археологъ Jean-Auguste Brutails прави единъ новъ опитъ да отговори на въпроса, който въ продължение на толкова време вече непрекжснато занимава ученитѣ. Brutails се връща назадъ, като оставя на страна всички паметници на Ориента, и гради своитѣ заключения само възъ основа на европейскитѣ църковни постройки. Следъ като установява, кои сж отличителнитѣ белези на романската архитектура, той търси да намери, кжде се е появилъ най-напредъ всѣки единъ отъ тѣхъ. По такъвъ начинъ той дохожда до заключение, че романската архитектура е била създадена въ южна Франция и северна Испания, главно въ областитѣ Провансъ и Каталония, които въ началото на романската епоха сж се намирали въ твърде тѣсни връзки по между си. Brutails съ право бележи, че въ сжщность не сжществува единъ типъ на романска църква, който да е билъ създаденъ на нѣкое опредѣлено мѣсто и отъ тамъ да се е разпространилъ въ околнитѣ страни; напротивъ, ние намираме известно число твърде различни романски типове, които могатъ да иматъ различно произхождение (стр. 226). Обаче и неговиятъ отговоръ на въпроса, кжде е била създадена романската архитектура, не дава удовлетворително разрешение на проблемата, толкозъ повече, че той игнорира съвършено сходнитѣ архитектурни паметници на Ориента. Безъ тѣхното основно проучване не може да се даде отговоръ на въпроса за произхождението на романската архитектура.

Б. Ф.

Светилище на Iuppiter Optimus Maximus до с. Мокрешъ (Ломско). — При копане платформа за станцията Мокрешъ по новооткритата ж. п. линия Александрово—Видинъ били открити зидове отъ антични постройки, както и много фрагменти отъ колони и надписи.

1) Голѣма колона отъ варовникъ, очупена отъ двата края, вис. 1·95 м., диаметъръ доле 0·52 м., горе малко стѣснена, съ латински надписъ. Височина на буквитѣ отъ 6 до 7·5 см. Подобре сж запазени първитѣ петь реда, отъ шестия редъ се виждатъ въ края останки отъ нѣколко букви, другитѣ редове сж съвършено заличени. Може да се прочете:

I O M
PRO SALVTE
DN ΛNON . . .
NI IMP AVG
H R M D O
(BIΛP?)

Digitized by Google

Въ 3 редъ надъ срѣдното N има чертица и тукъ вѣроятно трѣбва да се чете T. Въ лигатура сж и MP и AV въ 4 редъ.

2) Мряморна колона, доле отчупена, вис. 1 м., диаметъръ 0·28 м. Въ долната часть на колоната сж останали 2 реда латински надписъ съ височина на буквитѣ 6 см. Чете се:

IOM
PR[O SALVTE]

3) Фрагментъ отъ мряморна колона, вис. около 0·30 м. Останали сж части отъ надписа въ първитѣ два реда. Височина на буквитѣ въ 1 редъ 4·5 см., въ 2 р. 3·8 см.

IO[M]
IVPPC

4) Колона отъ мекъ варовникъ съ квадратно поле, висока 0·75 м., диаметъръ 0·32 м. Размѣри на полето 28 на 28 см.

IOM
IVL . ING
DEC . COL

5) Фрагментъ отъ мряморна плоча, вис. 0·35 м., шир. 0·24 м., деб. 0·13 м. Вис. на буквитѣ 4·3 см. Обр. 74.

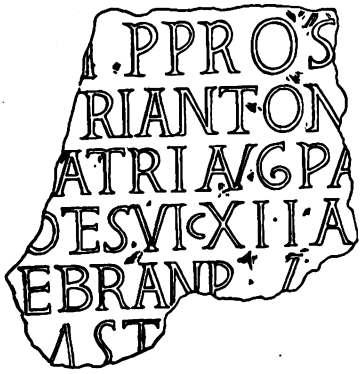

Обр. 74. — Латински надписъ отъ Мокрешъ.

AV въ 3 редъ и TE въ 4 редъ въ лигатура.

Освенъ тѣзи надписи намерени сж и следнитѣ фрагменти.

1) Фрагментъ отъ колона, вис. 0 75 м., диаметъръ 0·27 м.

2) Горна часть отъ мряморна колона, вис. 0·32 м., диаметъръ 0·22 м.

3) Трети фрагментъ отъ колона, вис. 0·27 м., диаметъръ 0·25 м.

4) Фрагментъ отъ жертвеникъ.

5) Подставка на малка колона, вис. 0·22 м., диаметъръ 0·30 м.

6) Четвъртитъ камъкъ отъ постройка, шир. 0·70 м., вис. 0·75 м., деб. 0·22 м. Другъ подобенъ варовникъ е високъ 1·55 м., шир. 0·70 м., деб. 0·62 м.

Навсѣкждe сж разпръснати много други фрагменти отъ колони, керамиди и др. Трѣбва да се спомене и единъ фрагментъ отъ мряморно торсо. Останала е само часть отъ гърдитѣ; лѣвата ржка е била превита. Намерени сж и нѣколко дребни предмети и монети.

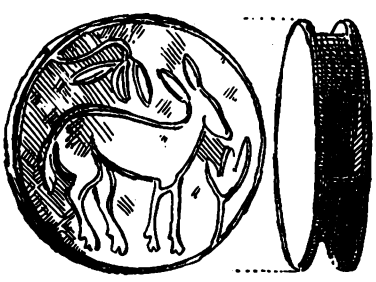

Обр. 75. — Бронзовъ предметъ отъ Мокрешъ.

1) Бронзовъ предметъ, кржгла форма, съ диаметъръ 43 мм., съ четири дупки, прокарани на кръстъ презъ срѣдата (обр. 75). Върху лицевата страна изобразена сърна на дѣсно; подъ и надъ нея цвѣтчета. Изображенията сж били изпълнени съ зеленъ емайлъ, а празното поле — съ синь. Този предметъ произхожда вѣроятно отъ конско снаряжение.

2) Бронзова фибула, дълга 5 см. (обр. 76, горе). Задниятъ край на лжка прави по петь странични завивки на дветѣ страни, следъ което преминава въ игла.

3) Втора бронзова фибула, дълга 7·4 см., съ сплеснатъ лжкъ, който се разширява въ иглодържатель (обр. 76, доле). Лжкътъ е украсенъ въ крайщата съ по петь точици. Иглата е отчупена.

Освенъ тѣзи предмети, намерени сж

Digitized by Google

още бронзови пръстени, както и монети отъ Маркъ Аврелия (161—180 г.), Галиенъ (253—260 г.) и Аврелианъ (270—275 г.), отъ което време трѣбва да произхождатъ и находкитѣ.

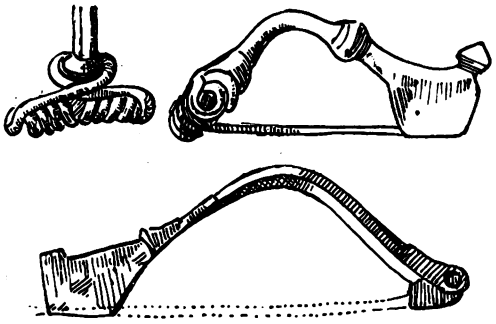

Обр. 76. — Бронзови фибули отъ Мокрешъ.

Отъ самитѣ надписи, посветени всички на Iuppiter Optimus Maximus, се вижда, че това мѣсто е било светилище на този богъ. Оброчни дарове и жертвеници, подарени и издигнати на Iuppiter Optimus Maximus самъ или въ връзка съ други божества отъ римски чиновници и войници сж ни много познати и особно много се срѣщатъ въ Рейнскитѣ и Дунавскитѣ провинции. Самата мѣстность е известна подъ името „Реденитѣ камъни“ и сега е оброчище.

Ив. Велковъ.

Римската баня въ Сулу-дервентъ. — На разстояние 3 клм. северно отъ гара Костенецъ, въ дефилето до рѣката, се намира известниятъ радиоактивенъ изворъ Сулу-дервентъ. При изследвания около извора за правене модерни постройки, на около стотина крачки подъ него, се откриха основитѣ на стара баня. Отъ постройката, преправяна впоследствие може би много пжти, е запазенъ по-добре единъ басейнъ, широкъ 3·75 м. Въ южната часть, по продължение на стената, е запазено седалището, шир. 0·35 м., на височина 0·50 м. надъ пода. Самиятъ подъ е покритъ съ тухли съ размѣри 35 × 35 см. Зидътъ е правенъ отъ обикновени ломени камъни, споени съ червенъ хоросанъ.

Западно отъ този басейнъ е имало друго помѣщение, което се е съединявало съ басейна посредствомъ каналъ отъ водопроводни глинени тржби, вис. 0·20 м., съ диаметъръ 0·10 м. На единъ метъръ височина надъ този каналъ има втори каналъ, обграденъ отдоле съ керамиди. Въ второто външно помѣщение се откриха два пода, покрити сжщо съ тухли. Въ северо-източната часть се

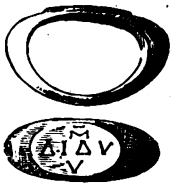

Обр. 77. — Сребъренъ пръстенъ отъ Сулу-дервентъ.

откриха и други зидове, но по самия строежъ тѣ изглеждатъ да сж отъ турско време. Водата е довеждана до банята посредствомъ каналъ. Останки отъ сжщия червенъ хоросанъ и до сега личатъ по камънитѣ на извора.

Въ центъра на басейна се намери само единъ сребъренъ пръстенъ, съ диаметъръ 8 мм., съ силно разширени рамена (обр. 77). Върху отдѣлна, направена отъ по-чисто сребро елипсовидна пластинка се чете Διδυμ(ο)υ (?).

Ив. Велковъ.

Антични паметници въ Старозагорския музей. — Въ музея на Старозагорското археологическо дружество „Августа Траяна“ постжпиха напоследъкъ нѣколко твърде интересни антични паметници, намерени отчасти въ самия градъ, отчасти въ близката околность. Тукъ ще дадемъ кратко описание на най-важнитѣ отъ тѣхъ.

I. Презъ м. априлъ т. г. постжпиха три бронзови сжда, намерени въ с. Памукчии, Ст. Загорска околия, 15 км. ю. з. отъ града. Обстоятелствата, при които сж открити, останаха неизвестни, защото дарителитѣ, Димитъръ и Колю Гайдарови (баща и синъ), медникари въ Ст. Загора, при откриването имъ не разпитали за това; обаче, ако се сжди

Digitized by Google

Обр. 78. — Бронзова амфора отъ Памукчии.

отъ тѣхната запазеность, може съ сигурность да се приеме, че сж извадени отъ зиданъ гробъ, защото въ обикновенъ гробъ отъ натиска на земята тѣ биха се смачкали.

1) Бронзова амфора (обр. 78) съ две дръжки, отъ които само едната е запазена (инв. № 741). Дъното ѝ е съвсемъ прогнило, вследствие на което височината ѝ може само приблизително да се опредѣли около 30 см.; диаметъръ по срѣдата 22 см., на устата 12 см. Дръжката е масивна, широка срѣдно 2 см. Върху долната разширена часть на дръжката е изработенъ релиефно правъ Еросъ, високъ 5 см., съ кръстосани крака и разперени крилца, прилични на растителни листа; той е препасенъ презъ кръста съ панделка, широкитѣ крайща на която се развѣватъ въ дѣсно и въ лѣво; въ дѣсната си ржка държи предметъ, приличенъ на копие, а въ лѣвата — нѣщо като свитъкъ. Надъ Ероса е представенъ приклекналъ заякъ, а по-горе — предметъ, приличенъ на желъдъ.

2) Вторият сждъ (обр 79) е бронзова кана (oinochoe), висока 17 см. (инв. № 740). Голѣмиятъ диаметъръ е 12 см., диаметърътъ на дъното — 6·5 см., а на гърлото — 5 см. Дръжката е висока 12 см. и е украсена горе съ лъвска маска съ широко зинали уста и разрошена грива, а доле завършва съ маска на Херкулеса, обложена съ кожата на Немейския лъвъ, отъ която на дветѣ страни на челото се показватъ ушитѣ на лъва, а подъ тѣхъ — панджитѣ на преднитѣ крака. По срѣдата на дръжката е изработенъ въ релиефъ орнаментъ отъ растително клонче; на двата му края се виждатъ по две продълговати листа, прилични на маслинови, а по срѣдата — други две, но раздѣлени едно отъ друго. Каничката е била позлатена; следи отъ позлатата сж останали вжтре по устата и вънъ по шийката на дръжката.

Подобни кани сж намерени въ Панагюрище (гл. Б. Филовъ, Изв. на археол. д-во VI стр. 24) и въ Булустра (пакъ тамъ стр. 167). Нашата се отличава отъ тѣхъ главно по украшенията на дръжката.

3) Бронзова патера (обр. 80), дълга заедно съ дръжката 32 см., висока 7 см., диаметъръ на отвора 20 см., на прилепеното дънце 9 см., дължина само на дръжката 12 см. (инв. № 742). Стенитѣ и дъното сж украсени съ петь кон-

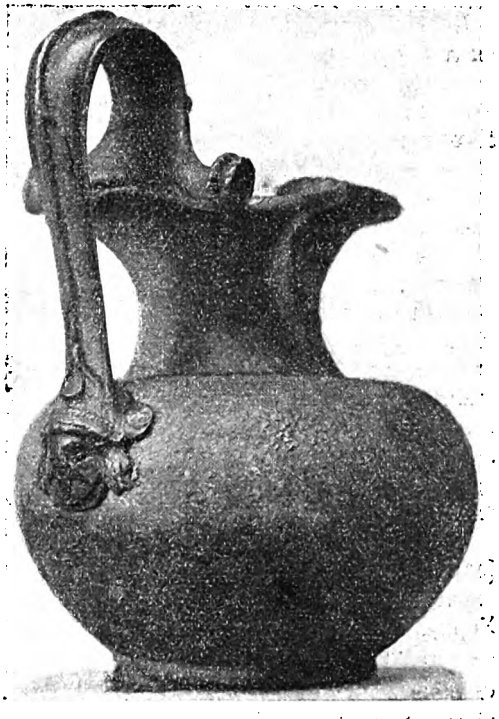

Обр. 79. — Бронзова кана отъ Памукчии.

Digitized by Google

центрични издънки. Дръжката е канелирана по цѣлото продължение до овнешката глава; последната наподобява миниатюренъ лостъ на стенобитна машина; тя е съ инкрустирани сребърни очи въ очнитѣ кухини. И този сждъ е билъ позлатенъ; следи отъ позлатата сж останали само върху дръжката. Подобна патера е намерена при Кадинъ мостъ, Кюстендилско (гл. Й. Ивановъ, Изв. на археол. д-во I стр. 178). Като се иматъ предъ видъ аналогиитѣ отъ Панагюрище и Булустра, нашитѣ три сжда не могатъ да се поставятъ по-късно отъ елинистическата епоха.

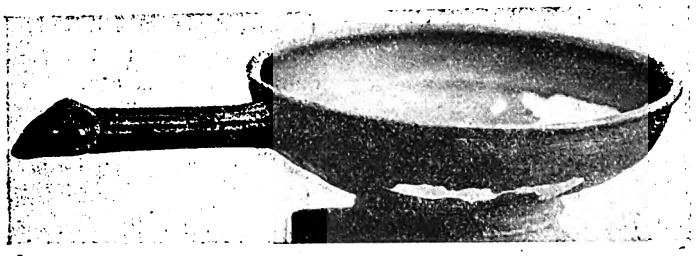

Обр. 80. — Бронзова патера отъ Памукчии.

II. Въ селото Могилово, Чирпанска околия, при реголване на американско лозе, сж изкопани различни бронзови и желѣзни части отъ бойна колесница. Находката е станала на 1½ клм. източно отъ селото, въ мѣстностьта „Долнитѣ лозя", въ една котловина, заградена съ низки възвишения. По-голѣмата часть отъ намеренитѣ предмети бѣ откупена съ средства на старозагорското гражданство за археологическото дружество въ Ст.-Загора. Нѣкои предмети, дубликати на нашитѣ, сж постжпили въ археологическия музей при Пловдивската Нар. Библиотека. Найголѣмъ интересъ представятъ бронзовитѣ украшения, повечето отъ които сж изработени въ видъ на статуйки.

1) Бронзовъ бюстъ на Херкулеса (обр. 81), вис. 29 см., шир. 26 см., отлично запазенъ Въ дѣсната си ржка Херкулесъ дѣржи кривака, а въ лѣвата — ябълкитѣ отъ градината на Хеспериднтѣ. На главата му е метната въ видъ на шлемъ кожата на Немейския лъвъ.

2) Бронзова статуйка-апликация на амазонка (обр. 82). Височина на статуйката 13 см., дължина на подставката 21·5 см., широчина 7 см.

3) Бронзова статуйка-апликация въ видъ на женски бюстъ (обр. 83). Отъ долната часть на подставката излизатъ на страни две лебедови шии, отъ които може да се заключи, че бюстътъ представя Леда. Височина 15 см., широчина, заедно съ лебедовитѣ шии, 17 см.

4) Бронзовъ медалионъ-апликация въ видъ на голъ женски бюстъ, високъ 12 см., широкъ 8 см. Презъ гърдитѣ е препасана лента, която придържа на гърба тулъ за стрели. Отъ това може да се заключи, че фигурата представя Диана.

5) Бронзова статуйка-апликация въ видъ на женски бюстъ съ голѣма торква на шията, висока 9 см.

6) Бронзовъ медалионъ-апликация, която представя маска на медуза съ свързани подъ шията коси. Диам. 5·5 см.

7) Два бронзови таса — крайници на ось отъ главинитѣ на колелетата, украсени на предната си часть съ лъвски маски (зиналн уста и разрошени гриви). Височина 10 см., широчина 9 см., периферия около главината 14 см.

8) Два бронзови гвоздея, снабдени на единия край съ лжчести халки за прокарване на поводитѣ на конетѣ (обр. 84). Дължина 18 см., външенъ диам. на халкитѣ 7·5 см., вжтрешенъ диам. 2·5 см.

9) Десетъ бронзови пластинки, дълги по 4·5 см. и широки по 2·5 см., украсени съ ажурно изрѣзани щитове (обр. 84). Тѣзи пластинки сж служели вѣроятно за подбрадници-огърлици на конетѣ.

10) Два желѣзни гвоздея съ бронзови глави за прикрепяне на колелетата къмъ осьта. Единиятъ отъ тѣхъ има форма на стжпало.

Намерени сж още и други бронзови пластинки, безъ орнаменти, широки 4·5 — 5 см. и дебели 2 мм., съ които е

Digitized by Google

била обкована долната часть на колесницата, направена отъ четвъртити дървета, дебели 7·5 на 7·5 см. Бронзовитѣ пластинки сж били поставени само отгоре и отстрани на дърветата, а отдоле сж били замѣнени съ желѣзна обкова пакъ толкова широка, но дебела 4·5 мм. Гвоздеитѣ сж желѣзни съ бронзови глави; тѣзи последнитѣ иматъ диаметъръ 3 см. и сж 1 см. високи.

Отъ желѣзнитѣ части сж добре запазени табанитѣ на колелетата, които иматъ диаметъръ 1·05 м., широчина 3·5 см. и дебелина 1·5 см. Запазени сж и вжтрешнитѣ пури на главинитѣ и външнитѣ имъ обхвати; първитѣ иматъ диаметъръ 9·5 см., вторитѣ 12 см. външенъ и 11 см. вжтрешенъ диаметъръ. Запазенъ е сжщо така и тегличътъ, който има дължина 1 м., широчина 3·5 см. и

Обр. 81. — Бронзовъ бюстъ на Херкулеса отъ Могилово.

Digitized by Google

дебелина 1 см.; на двата му края сж прикрепени халки съ външенъ диаметъръ

Обр. 82. — Бронзова статуйка на амазонка отъ Могилово.

8 см. и вжтрешенъ 5 см. Осьта на колата е била дървена.

Отъ останалата желѣзария, като гвоздеи, халки, странични тегличи, логофи и пр., ще споменемъ само единъ лостъ, дългъ 50 см., който съ единия си край е прикрепенъ на ось, за да се движи споредъ нуждата въ дѣсно и въ лѣво, а другиятъ му край съ джгообразния

Обр. 83.—Бр. статуйка на Леда отъ Могилово.

си отворъ е служелъ за влагане и опора на копие.

III. Отъ по-важнитѣ единични находки ще споменемъ следнитѣ:

1) Бронзовъ печатъ (обр. 85), съ правожгълна форма и съ размѣри 55 на 30 мм. (инв. 726). Намеренъ въ Ст. Загора при копане на зимникъ и подаренъ на музея отъ Ив. Дойчевъ, ученикъ отъ VII гимн. класъ. Лицето на печата е бордирано съ рамка, висока 2 мм., на каквато височина изпжкватъ и буквитѣ на надписа, който е въ два реда (дължина на буквитѣ 8 мм.) и гласи: ΖΩΙΛΟΥ· Името Зоилосъ е тракийско и се срѣща често въ паметници отъ България. На опакото на печата е заваренъ по срѣдата пръстенъ съ външенъ диам. 29 мм. и вжтрешенъ диам. 19 мм. Върху него е вдълбано въ негативъ изображение на тристржченъ гроздъ. Пръстенътъ изглежда да е ималъ двояко предназначение: освенъ за хващане на печата, още и за подпечатване съ самия пръстенъ, за да се даде образа на грозда, вѣроятно атрибутъ на Зоиловото занятие — лозарство или винарство.

2) Голѣма каменна подставка отъ варовникъ, горе и доле профилувана, ви-

Digitized by Google

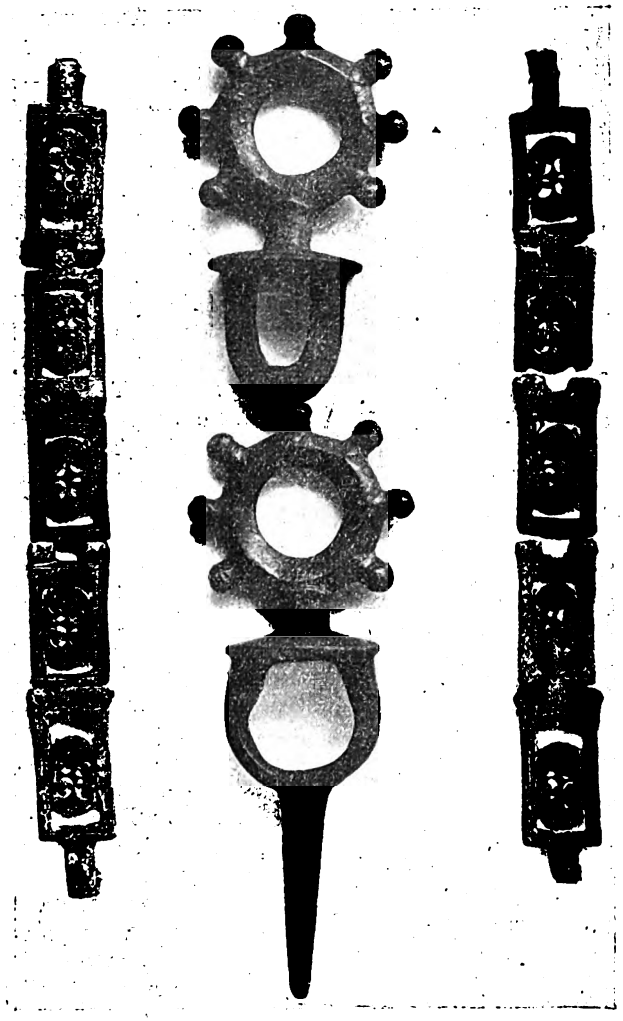

Обр. 84. — Бронзови предмети отъ Могилово.

сока 1·50 м., шир. 0·72 м., деб. 0·60 м. На предната страна на подставката се намира релиефно изображение, поставено въ рамка въ видъ на малка сграда (aedicula) съ трижгленъ фронтонъ и две колони (обр. 86). Релиефътъ представя Херкулеса, който съ кривака си убива амазонката Хиполита. Височината на релиефа заедно съ рамката е 0·55 м., широч. 0·33 м. Подставката е намерена на разстояние 1 км. западно отъ Стара-Загора по шосето за Чирпанъ. Наоколо се забелѣзватъ развалини, отъ стара сграда: трошени камъни и хоросанъ съ чукани керамиди.

Отъ Ст. Загора произхожда и втора подобна подставка, която сега се намира въ Народния музей въ София (гл.

Обр. 85.—Бронзовъ печатъ отъ Ст.-Загора.

Digitized by Google

Обр. 86. — Релиефъ отъ Ст.-Загора.

Обр. 87. — Мраморна глава на Панъ отъ Калугерово.

Б. Филовъ, Археологически паралели, Сборн. за нар. умотв. XXVI 1910, стр. 51 сл.). На предната страна тя е украсена пакъ съ релиефно изображение въ сжщата рамка въ форма на aedicula, съ тази само разлика, че релиефътъ представя улавянето на керинитската сърна отъ Херкулеса. Нѣма никакво съмнение, че тѣзи две подставки произхождатъ отъ нѣкаква постройка въ свръзка съ култа на Херкулеса.

3) Мраморна глава на Панъ, половина отъ естествена голѣмина, намерена при с. Калугерово, Т. Сейменско (обр. 87). Главата е отчупена отъ статуя, която не е намерена. Тя е много добре запазена и се отличава по хубавата си изработка.

Ат. Кожухаровъ.

Материали за проучване неолитичната култура въ България. — I. Пещерата „Провъртенката" при с. Кунино (Б.-Слатинско). — Искърскиятъ проломъ, отъ гара Мездра до гара Червенъ-брѣгъ, изобилствува съ многобройни пещери. Въ поменатата область най-много пещери има между селата Кунино и Реселецъ (на лѣвия брѣгъ на р. Искъръ). Пещеритѣ около с. Карлуково сж обходени отъ Р. Поповъ, който ни запозна накратко съ тѣхъ.[1]) Въ много отъ пещеритѣ на Кунино и Карлуково културниятъ пластъ е отнесенъ отъ течещи води, въ други той лежи подъ торища, понеже голѣма часть отъ леснодостжпнитѣ пещери лѣтно време биватъ използувани за пладнуване на добитъкъ.

Единъ километъръ на северъ отъ с. Кунино, отъ лѣво на ж.-пжтната линия, високо въ скалитѣ, се намира пещерата „Провъртенката". За да се влѣзе въ пещерата, минава се по-напредъ подъ единъ грамаденъ сводъ, високъ до 25 метра, обрасналъ съ бръшлянъ. По-нататъкъ следва кржгълъ отворъ, отъ дето собствено започва пещерата, чиято височина стига до 20 метра, а дълбочината ѝ около 30 м. На дъното пеще-

[1]) Р. Поповъ, Пещеритѣ около гара Карлуково, въ Год. на Народния музей за 1920 год., стр. 54-55.

Digitized by Google

рата свършва съ единъ малъкъ отворъ „провъртена", презъ който може да се излѣзе отгоре на платото. При поройни дъждове събралата се вода върху платото се промъква презъ отвора (презъ него човѣкъ може свободно да премине) и постепенно измива пещерния насипъ, така че лѣвата половина отъ него е отнесена. Пещерниятъ насипъ въ дѣсната половина на пещерата ни дава следния профилъ на културния пластъ, чиято дебелина варира отъ 0·90 м. до 1·50 м.: 1) пластъ торъ (30 см.); 2) подъ него следва глина, примѣсена съ вѫглища, кости отъ разни животни, изобилни глинени фрагменти, както и дребни остатъци отъ кремъкъ; 3) най-долу дохожда най-стариятъ пластъ, чиято дебелина мѣри отъ 0·20—0·80 м. Той вѣроятно има дилувиална възрасть. Направихме единъ сондажъ подъ навеса между свода и входа въ пещерата. Тукъ поройната вода е издълбала по-дълбоко и малка часть отъ културния пластъ е останала незасегната. Дебелината на този пластъ достигаше до 0·70 м., дължината — 2·30 м. Сондажътъ въ този пластъ даде достатъчно материалъ, отъ който да се види, че пещерата е била обитавана въ неолитичната епоха.[1]) Намериха се следнитѣ предмети: многобройни глинени фрагменти, три добре запазени малки глинени сѫдинки, осъмъ кремъци, петъ бойни топки, три костени шила, едно костно украшение съ дупка, единъ чукъ отъ кость, четири орѫдия отъ рога, части отъ хромели и много кости отъ животни.

1) Многобройнитѣ глинени фрагменти, намерени тукъ, както и вънъ отъ пещерата, отнесени отъ поройната вода, даватъ достатъчно понятие за характера на керамиката. Отъ многото фрагменти избрахъ по-типичнитѣ — всички съ черенъ и сиво-черенъ до блѣдочервеникавъ цвѣтъ; глината примѣсена съ пѣсъкъ. Тѣ произхождатъ отъ добре изпечени сѫдове, чиито стени иматъ дебелина 0·5 см. до 1·5 см. Повечето фрагменти сѫ безъ орнаменти; само върху нѣкои личатъ следи отъ такива, рисувани съ графитъ. Намеренитѣ дръжки сѫ характерни за пещерната култура у насъ. Тѣ сѫ обли, закрепени вертикално съ единия край близо до ржба на устата на сѫда. Подобни дръжки сѫ познати отъ пещерата „Моровица"[2]) и „Топля".[3])

Единственъ по-интересенъ фрагментъ отъ устата на голѣмъ глиненъ сѫдъ е представенъ на обр. 88. Върху гра-

Обр. 88. — Фрагментъ отъ глиненъ сѫдъ отъ Кунино.

фитна основа е рисувано съ бѣла боя, — една околна линия служи като основа на четири равнобедрени триѫгълници съ обща основа единъ въ другъ, съ върхове обърнати надолу.

Интересни сѫ малкитѣ глинени сѫдове, два отъ които даваме на обр 89. Тѣзи малки сѫдинки сѫ безъ орнаменти, подобни на малкитѣ сѫдове отъ пещеритѣ[4]) и могилнитѣ селища.[5]) Пър-

а *б*

Обр. 89. — Глинени сѫдове отъ Кунино.

[1]) Отъ намеренитѣ материали малка часть остана въ прогимназията на с. Кунино.

[2]) Р. Поповъ, Разкопки въ пещерата „Моровица", Изв. Арх. д-во III стр. 281.

[3]) Г. Бончевъ, Пещерата при с. Желѣзна, Труд. на Бълг. Природ.-изп. д-во I 1900, стр. 19 фиг. 39.

[4]) Р. Поповъ, цит. м. стр. 276; Г. Бончевъ, цит. м. стр. 19 сл.

[5]) Цитиранитѣ по горе могилни селища и непубликуваниятъ материалъ отъ Деве-барганъ, Султанъ, Костиево и пр.

Digitized by Google

вата отъ тѣхъ е въ форма на звънецъ, високъ 3 см., диаметъръ при устата 3·5 см., съ отчупена половина отъ горния ржбъ. Черенъ цвѣтъ. Другиятъ сждъ е по-голѣмъ, въ форма на чаша (обр. 89 *а*), вис. 6 см., диам. при устата 6·3 см., съ една кржгла дръжка, която излиза отъ ржба на устата. Сждътъ е подобре изпеченъ, съ черенъ цвѣтъ, нагоре преминава въ сивъ и свършва при ржба съ червеникавъ. Сждове съ подобна форма имаме отъ пещерата Топля и фрагменти отъ Моровица. Третиятъ сждъ (обр. 89 *б*), който е високъ 3 см. и съ диаметъръ по срѣдата 6 см., е съ две странични дръжки. Дръжкитѣ излизатъ отъ ржба на устата и свършватъ при най-издутата часть. Добре изпеченъ, съ червеникавъ цвѣтъ, този сждъ е подобенъ на единъ отъ Моровица,[1]) само че последниятъ е по-високъ.

2) Отъ намеренитѣ 8 кременни орждия, 2 сж ножове съ дължина около 11 см., а дължината на стъргалкитѣ е 7 см.

3) Намериха се 5 бойни топки отъ варовникъ. Топкитѣ сж добре обчукани и иматъ диаметри отъ 8—10 см. Бойни топки сж известни отъ всички наши неолитични селища.[2])

4) Намеренитѣ 3 костени шила, съ дължина отъ 9—11 см., сж заострени само при единия край.

5) Единственото украшение отъ кость съ дупка въ срѣдата има дължина 8 см.

6) Четири орждия отъ рога (съ дължина отъ 14 до 22 см.). Тѣ сж безъ дупки, съ следи отъ дѣлане къмъ основата, а къмъ върха слабо заострени.

7) Многото части отъ хромели, направени отъ дребнозърнестъ пѣсъчникъ, показватъ, че обитателитѣ на „Провъртенката" сж познавали покрай лова и земледѣлието.

Макаръ нашиятъ прадѣдъ отъ младокаменната епоха да е познавалъ земледѣлието, все пакъ ловътъ си остава главното му занятие. За това свидетелствуватъ многото кости отъ диви животни, намерени въ пещерата, а именно: кости отъ куче (Canis familiaris), еленъ (Cervus elaphus), отъ свиня (Sus scropha) и много кости отъ птици, а край тѣхъ и черупки отъ миди и охлюви.[3])

II. Могилата при с. Кьосе-Базиргянъ, Шуменско. — Между непубликуванитѣ до сега материали въ Народния музей отъ неолитичната епоха сж и предметитѣ отъ селищната могила при с. Кьосе-Базиргянъ, Шуменска околия. Постжпили отдавна въ сбиркитѣ на музея, тѣзи материали, макаръ и сходни съ материалитѣ отъ другитѣ могилни селища отъ с. и. България, показватъ известенъ интересъ и заслужаватъ да бждатъ обнародвани.

1) Кременни орждия. Споредъ службата, за която сж били предназначени, кременнитѣ орждия представятъ: а) брадви, б) стъргалки, в) ножове и г) бойни топки.

а) Брадви (обр. 90 *а* и *б*). Отъ това селище имаме три кременни брадви. Най-голѣмата има дължина 18·5 см., ширина при острието 6·4 см., а най-малката — 16·8 см. и ширина 7 см. Подобни кременни брадви у насъ сж намерени въ могилитѣ при селата Коджа-Дерменъ,[4]) Салманово[5]) и Султанъ.[6])

б) Стъргалки. Отъ намеренитѣ четири стъргалки, дветѣ, съ дължина 8·2 до 9·5 см., сж слабо корубести, а другитѣ две по-малки и по-добре ретуширани сж почти прави.

в) Ножове (обр. 90 *в* и *г*). Тѣ сж на брой три, корубести, равни отъ къмъ вдлъбнатата страна и триплощни отъ къмъ изпжкналата. Дължината имъ е 13·2 до 17·5 см.

г). Бойни топки. Въ всички могилни и пещерни селища у насъ сж намерени бойни топки, било отъ кремъкъ, било отъ разни скали. Отъ могилата при

[1]) Р. Поповъ, Моровица, стр. 276 обр. 173.

[2]) Popoff, Beiträge zur Vorgeschichte Bulgariens, Prähist. Zeitschr. IV 97.

[3]) Костниятъ материалъ е опредѣленъ отъ Р. Поповъ.

[4]) Р. Поповъ, Изв. арх. д-во VI стр. 84.

[5]) Р. Поповъ, пакъ тамъ IV стр. 201.

[6]) Непубликуванъ материалъ въ сбиркитѣ на Народния музей. Инв. № 1917.

Digitized by Google

Кьосе Базиргянъ произхождатъ две кременни бойни топки, едната съ диаметъръ 8·4 см., не добре обчукана, а другата съ диаметъръ 6·7 см., добре обработена. Къмъ тѣхъ трѣбва да прибавимъ и единъ рѣченъ валутъкъ, който е служелъ за сѫщата цель.

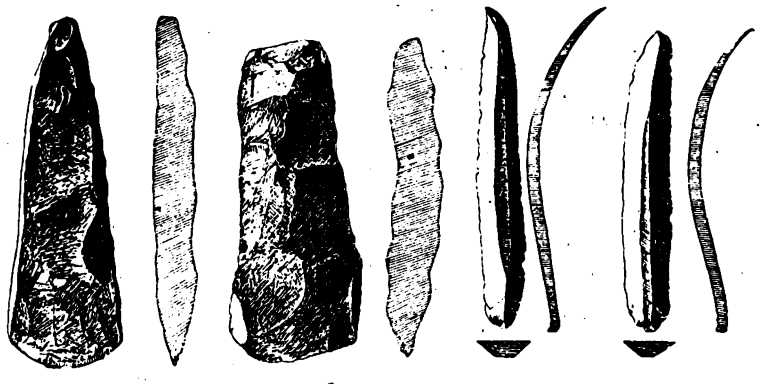

а *б* *в* *г*

Обр. 90. — Кременни орѫдия отъ Кьосе-Базиргянъ.

2) Глинени тяжести. Тѣ иматъ форма на сплеснатъ отъ дветѣ страни конусъ, пробитъ при горния край. Отъ събранитѣ десеть тяжести най-голѣмата е висока 11 см., широка при основата 8·5 см., а най-малката — 9 см. и широка — 5·6 см. Подобни тяжести имаме отъ Коджа-Дерменъ, Арнаутъ (Разградско), Мечкюръ, Рашевата могила, Деве-Барганъ и Македония.

3) Глинени похлупки. Намеренитѣ две похлупки иматъ форма на гѫба, съ отчупени дръжки. По-голѣмата отъ тѣхъ, съ диаметъръ 15·3 см., е добре изгладена отъ къмъ горния край; по-малката (диам. 8·5 см.) е съ отчупена дръжка, която при основата е била пробита. И дветѣ иматъ червенъ цвѣтъ. Подобни похлупки имаме отъ могилитѣ при Русе и Султанъ.

4) Сѫдове. Отъ запазенитѣ четири фрагмента, първиятъ е отъ дъно на малъкъ глиненъ сѫдъ, снабденъ съ дръжка, не добре изгладенъ, съ черенъ цвѣтъ. Вториятъ е отъ издутата часть на добре изгладенъ сѫдъ съ следи отъ графитна боя отъ вънъ. Другитѣ два фрагмента заслужаватъ по-подробно описание.

Обр. 91. Фрагментъ отъ глиненъ сѫдъ, добре изпеченъ, съ червенъ цвѣтъ. Стенитѣ на сѫда сѫ украсени съ нарѣзи, правени съ черупка въ четири пояса, разположени единъ подъ другъ. Върху най-изпѫкналата часть на сѫда сѫ моделирани осемь пѫпчици (отъ тѣхъ 5 запазени). Около устата личатъ следи отъ рисувани червени пояси. Подобенъ сѫдъ е намеренъ въ могилата при с. Мечкюръ (Пловдивско).[1])

Обр. 92. Фрагментъ отъ голѣмъ плитъкъ глиненъ сѫдъ съ черенъ цвѣтъ;

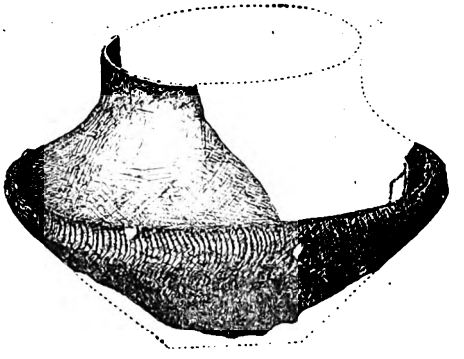

Обр. 91. — Глиненъ сѫдъ отъ Кьосе-Базиргянъ.

отвънъ съ рисуванъ, врѣзанъ и вдлъбнатъ орнаментъ, а отвѫтре — рисуванъ и инкрустиранъ. Отвънъ (обр. 92 *а*) близо до устата е билъ украсенъ съ три

[1]) Seure et Degrand, Bull. de corresp. hell. 1906 стр. 395 обр. 29.

Digitized by Google

черни успоредни пояса, извадени върху графитна боя, следъ което следватъ две успоредни врѣзани линии, между които има единъ редъ вдлъбнатинки; по дъното орнаментъ въ видъ на прави жгли, които иматъ за обща основа кржга съ вдлъбнатинкитѣ; тѣзи прави жгли се повтарятъ четири пжти. Подобни орнаменти намираме върху глинени сждове отъ Коджа-Дерменъ, Мечкюръ и Деневата могила. Вжтрешниятъ орнаментъ (обр. 92*б*) се състои отъ единъ шахматовъ кржгъ около устата на сжда, инкрустиранъ презъ едно квадратче. По-доле следватъ успоредни черни кржгове, извадени върху графитна основа, а на дъното — две елипсовидни спирали, съставени отъ две успоредни линии, извадени тоже върху графитна

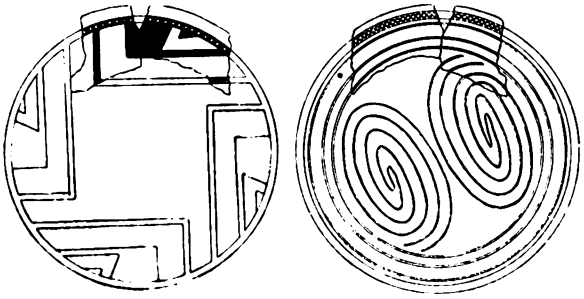

а *б*

Обр. 92. — Глиненъ сждъ отъ Кьосе-Базиргянъ.

основа. Сждове съ шахматовъ орнаментъ имаме почти отъ всички могилни селища — отъ Деве-Барганъ, Мечкюръ, Коджа Дерменъ, Денева могила и Рачева могила, а съ спираленъ орнаментъ — върху похлупакъ отъ Коджа-Дерменъ. Сждъ съ подобна форма притежаваме отъ Рачевата могила.[1]) Спиралниятъ орнаментъ е характеренъ за долно-дунавската область и специално за могилнитѣ селища, но по-рѣдки сж сждоветѣ съ елипсовидна спирала.

Къмъ глиненитѣ предмети спада и една куха глинена топка съ единъ отворъ (обр. 93), която по-скоро може да се сметне за сждъ. Височина 5·4 см., диаметъръ 6 см. Тя има сиво-червенъ цвѣтъ.

5) Глинени фигури. Къмъ керамичнитѣ работи отъ това селище принадлежи и единъ глиненъ идолъ

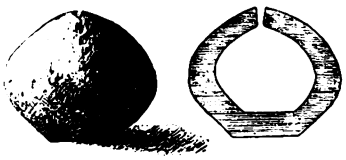

Обр. 93. — Глинена топка отъ Кьосе-Базиргянъ.

(обр. 94), погрѣшно издаденъ отъ Seure и Degrand като произходящъ отъ Разградъ,[2]) и отъ Шкорпилъ като такъвъ отъ Улукуново,[3]) но и на двете мѣста не описанъ добре. Идолътъ, съ отчупени долни крайща, е високъ 8·5 см., широкъ презъ тазнитѣ части 6·5 см., и представя голо женско тѣло. Главата ясно се отдѣля отъ трупа; лицето е представено съ две плоскости, които се пресичатъ въ носния ржбъ, както при идолитѣ отъ Коджа-Дерменъ и Султанъ, а ушитѣ сж пробити по съ три дупчици. Идоли съ пробити уши имаме отъ Султанъ[4]) и Костиево,[5]) а такива сж и костнитѣ идоли отъ пър-

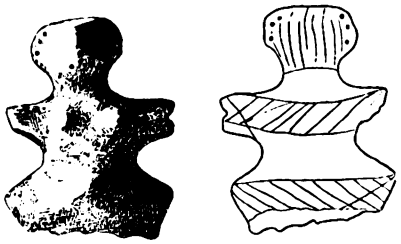

Обр. 94. — Глиненъ идолъ отъ Кьосе-Базиргянъ.

[1]) Инв. № 2111 въ сбиркитѣ на Народния Музей.

[2]) Цит. съч. стр. 362.

[3]) Могили стр. 95.

[4]) Чилингировъ, Глинени идоли отъ могилата при Султанъ, Сб. Акад. Наук. XI табл. IV фиг. 41 и цитираната тамъ литература по въпроса.

[5]) Непубликуванъ материалъ.

Digitized by Google

вото селище[1]) и отъ Русе.[2]) Отъ егейската область сжщо така произхождатъ глинени идоли по съ две дупки на ушитѣ, презъ всѣка отъ конто е прокарана по една халка.[3])

И дветѣ ржце на идола сж простреми на страни, но счупени презъ мѣстото, дето сж били пробити. Гърдитѣ сж предадени съ два конусовидни израстъци, както и пжпътъ. Подъ пжпа има орнаментъ въ видъ на поясъ, образуванъ отъ пресичането на прави нарѣзи, които образуватъ ромбове. Обратната страна

ученицитѣ отъ основното училище презъ трудовата седмица. Между тѣхъ се намиратъ 6 глинени сжда, три глинени фрагмента отъ разни сждове, едно стжпало отъ глина, другъ предметъ отъ глина съ неопредѣлено предназначение, една каменна брадвичка и три медни игли.

Глинени сждове. Най-голѣмиятъ отъ глиненитѣ сждове (обр. 95, А), отчасти реставриранъ, е високъ 12 см., съ диам. на най-изпжкналата часть 18·2 см. Има сиво-червенъ цвѣтъ и е украсенъ съ релиефни орнаменти.

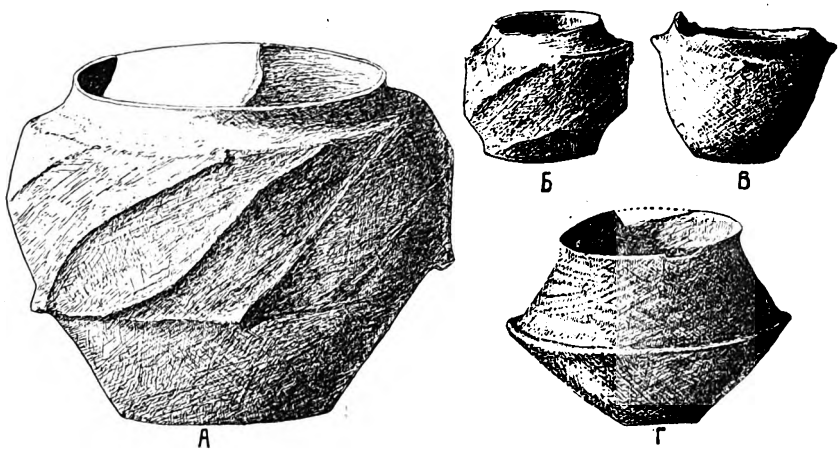

Обр. 95. — Глинени сждове отъ Кара-Арнаутъ.

на идола е плоска, съ нарѣзи на главата, които представятъ коса. По продължение на ржцетѣ и въ тазната область сжщо орнаментиранъ съ пояси отъ нарѣзи. Идоли съ орнаменти имаме и отъ другитѣ наши неолитични селища.

III. Селищната могила „Война“ при с. Кара-Арнаутъ, Разградско. — Презъ 1922 год. постжпиха въ музейната сбирка материали отъ селищната могила „Война“ при с. Кара-Арнаутъ. Материалитѣ сж изкопани отъ

Обр. 95 Б. Малъкъ глиненъ сждъ високъ 6 см., диаметъръ на най-изпжкналата часть 7 см., съ сиво-червенъ цвѣтъ и релиефни орнаменти, подобни на тѣзи отъ първия сждъ.

Обр. 95 В. Малка сждинка, висока 5 см., диаметъръ на най-изпжкналата часть 6·5 см., съ тъмно-червенъ цвѣтъ. Часть отъ устния ржбъ е отчупенъ, а подъ устата има околенъ ржбъ, върху който сж моделирани четири пжпки, една срещу друга.

Къмъ описанитѣ сждове трѣбва да отнесемъ и други две много малки, груби сждинки, едната съ черенъ, а другата съ сивъ цвѣтъ. Подобни малки груби сждинки сж намерени въ всички неолитични селища у насъ.

Единственятъ здравъ глиненъ сждъ (обр. 95 Г), високъ 7·5 см., диаметъръ

[1]) Чилингировъ, Костни идоли отъ праисторическото селище при с. Султанъ, Сб. нар. ум. XXV стр. 5 и 6.

[2]) Непубликуванъ материалъ. Инв. № 1910, 1911 и 1912.

[3]) Dussaud R., Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la mer Egée. p. 370 et 480.

Digitized by Google

на най-изпжкналата часть 11·5 см., е съ рисувани орнаменти. Сждътъ има форма на два нееднакви пресѣчени конуса, съединени съ основитѣ си. Тамъ, дето се съединяватъ основитѣ на конуситѣ, сждътъ е силно профилуванъ. Орнаментитѣ сж извадени върху червеникавия фонъ на сжда съ бѣла боя[1]) въ видъ на тѣсни пояси; едни отъ тѣхъ сж успоредни на ржба на устата, други сж поставени косо на лѣво и на дѣсно.

Глиненитѣ фрагменти сж отъ три различни сжда: първиятъ представя половина отъ малъкъ глиненъ сждъ безъ орнаменти; вториятъ е отъ устата на голѣмъ глиненъ сждъ съ рисувани орнаменти (обр. 96 *а*), подобенъ на сжда обр. 95 Г, само че тукъ върху червения фонъ е рисувано съ графитна боя.[2]) Останалитѣ два фрагмента сж отъ единъ сждъ, върху който има врѣзанъ орнаментъ (обр. 96 *б*).

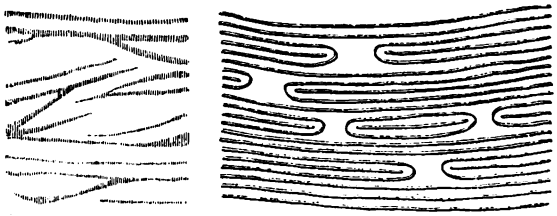

а *б*

Обр. 96. — Орнаменти отъ глинени сждове отъ Кара-Арнаутъ.

По-голѣмо внимание обръща единъ моделъ на човѣшко кухо стжпало (обр. 97), дълго 12·5 см., високо 8·5 см., съ червенъ цвѣтъ. Глезенитѣ сж предадени съ два релиефни кржга. У насъ въ могилата при Русе[3]) сж намерени три подобни модела на човѣшки кракъ, единъ добре запазенъ, но безъ кухина отгоре. Другъ отъ могилата при Меч-

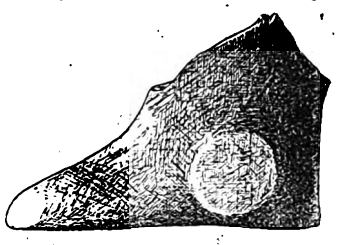

Обр. 97. — Глиненъ моделъ на човѣшки кракъ отъ Кара-Арнаутъ.

кюръ[4]) приличалъ на ваза съ дръжка. Какво е точното предназначение на тѣзи модели на човѣшки кракъ, не може да се каже, защото тѣ сж още доста рѣдки и се срѣщатъ въ различни страни и въ различни епохи.[5]) По всѣка вѣроятность тѣзи предмети сж имали култово предназначение.

Намерена е една само каменна брадвичка (обр. 98 *а*), съ трапецовидна форма, висока 3·7 см., широка при острието 2·9 см. Направена е отъ черна скала. Подобни каменни брадвички имаме отъ всички наши неолитични селища, както и отъ съседнитѣ страни.

Отъ сжщата могила произхож-

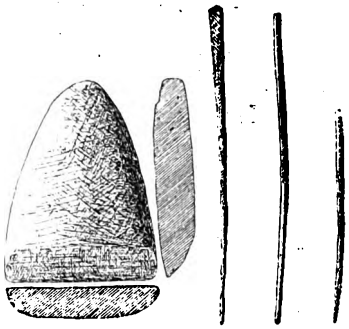

а *б*

Обр. 98. — Каменна брадвичка и медни игли отъ Кара-Арнаутъ.

[1]) Сждове съ бѣлъ орнаментъ върху червенъ фонъ сж по-рѣдки, както у насъ, така и другаде; гл. L. Reу, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine II стр. 203 и цитираната тамъ литература. У насъ отъ Коджа-Дерменската могила има единъ фрагментъ, Инв. № 1601. Р. Поповъ Коджа-Дерменската могила стр. 106.

[2]) Отъ македонскитѣ могили се срѣщатъ фрагменти съ подобно рисуване; Reу, стр. 202. У насъ отъ Рачевата могила (Инв. № 247), отъ Султанъ (Инв. № 2249, 2030), Коджа-Дерменъ и Деневата могила

[3]) Инв. № 1884, материалъ въ сбиркитѣ на Народния Музей

[4]) Seure et Degrand, Exploration de quelques telles de la Thrace, Bull. de corr. hell., 1906, стр. 409, фиг. 43.

[5]) Forrer, Reallexikon стр. 842.

Digitized by Google

дать три медни игли (обр. 98 *б*), съ ржбеста основа, а къмъ върховетѣ кржгли. Дълги сж 13 см., 11·4 см. и 8·5 см. Иглитѣ не сж нѣщо рѣдко въ нашитѣ неолитични селища; намиратъ се както въ пещернитѣ,[1]) така и въ могилнитѣ селища.[2])

Въ горния пластъ на могилата, наредъ съ други културни останки отъ ново време, е намерена една автономна бронзова монета, сѣчена въ гр. Марцианополъ, сега Девня. Монетата е отъ времето на римския императоръ Гордианъ III (238—244 г.) съ името на магистрата Менофила. На опакото е изобразена Фортуна.[3])

В. Миковъ.

Къмъ статията на А. Грабаръ. — Въ статията върху Бачковската костница (стр. 1 сл.), поради това, че тя е печатана на чуждъ езикъ и авторътъ отсжтствуваше отъ София, сж допуснати нѣкои печатни погрѣшки, които обаче не измѣнятъ смисъла. По-важни сж само следнитѣ три грѣшки: 1) стр. 30 р. 9 отгоре, следъ думитѣ: *Copte. 13* буквата *в.* трѣбва да се изхвърли; 2) стр. 54 р. 12 отгоре, вмѣсто *13 вѣку* трѣбва да се чете *12 вѣку;* 3) стр. 59 р. 1 отгоре, вмѣсто *Лѣскова* трѣбва да се чете *Леснова*.

[1]) Р. Поповъ, Разкопки въ пещерата Моровица, Изв. Арх. Д-во III, стр. 289.

[2]) Р. Поповъ, Коджа-Дерменската могила стр. 87; отъ Деве-Барганъ, Инв. № 931; сжщо отъ Русе и отъ Султанъ.

[3]) Н. Мушмовъ, Античнитѣ монети на Балканския п-въ, стр. 52, № 815.

Новооткрити старини.

София. При копане основи за нова постройка на ул. Клементина и Царь Калоянъ, на дълбочина 4 м., е билъ намеренъ профилуванъ варовникъ, въ лѣво и доле очуканъ, дължъ 0·95 м., вис. 0·70 м., деб. 0·27 м., съ гръцки надписъ. Височина на буквитѣ 3 см. На дѣсния край на камъка е изчуканъ улей, въ който вѣроятно е влизалъ другъ подобенъ камъкъ. Въ срѣдата има дупка, отъ което се вижда, че е използуванъ и за други цели. Отъ надписа е останало:

. . . ς Γ. Ἰουλίου Κομμόδου πρεσβ(ευτοῦ) Σεβ(αστοῦ) ἀντιστρατήγο[υ] . . . τος διὰ ἐπιμελητοῦ Κ. Οὐαλερίου β'...

Въ Ἰούλιος Λ е изчукано като А; въ ἀντιστράτηγος Τ, Η и Γ сж въ лигатура.

Името на C. Iulius Commodus ни е познато и отъ другъ надписъ отъ София (Кацаровъ, История на София 78 nº 8; Kalinka, Antike Denkmäler nº 27). Той е билъ легатъ на Тракия въ времето на Антонина Пия (Prosopogr. imp. Rom. II 155 nº 47, II 187 nº 185; Stein, Die Legaten der Provinz Thracia 27 сл.). Името му се срѣща върху монети отъ Анхиало, Хадрианополъ и Перинтъ (Münsterberg, Die Beamtennamen 74). Този надписъ ни дава и пълното име на епимелета, което липсва въ другия

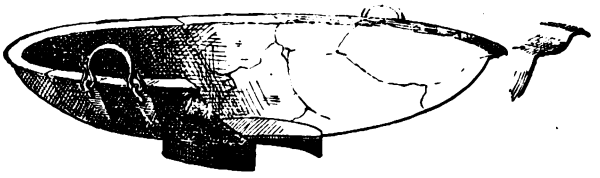

Обр. 99. — Бронзовъ сждъ отъ София.

надписъ отъ София. Сега въ Народния музей (инв. 6087).

Отъ сжщото мѣсто е изкопанъ и единъ кубически камъкъ съ вис., шир. и деб. 58 см. и надписъ ΤЄΙΜ . . NOC, както и единъ фрагментъ съ монограма Χ и Ρ.

Господинъ Заплеталъ отъ Виена е намерилъ тукъ по-рано и е подарилъ на музея единъ разлатъ бронзовъ сждъ, счупенъ на много парчета, съ две подвижни дръжки (обр. 99). На самото мѣсто бѣха открити и нѣколко архитрава.

Digitized by Google

с. Чумаковци. Бронзова статуйка на Еросъ, намерена въ градището до селото презъ 1920 год. отъ В. Миковъ (обр. 100). Еросъ, правъ, съ буйна коса, се подпира съ лѣвата ржка върху дебела тояга. На лакета му стои птиче.

Обр. 100. — Бронзова статуйка на Еросъ отъ Чумаковци.

Дѣсната ржка е поднесена до устнитѣ. Малко засмѣно лице. Сега въ Народния музей (инв. 6073).

Отъ сѫщото мѣсто сѫ откупени за Народния музей (инв. 6093) две златни римски обеци, въ срѣдата тристранни, въ крайщата обли и изтънени.

с. Габаре (Бѣлославинско). Римска бронзова фибула, дълга 4·5 см. (обр. 101). Лжкътъ се превива въ лѣво и образува цилиндриченъ иглодържатель, като часть отъ него преминава и обвива въ три спирали лжка. Сега въ Народ. музей (инв. 6074). Подобна фибула, намерена въ Стара Загора, а сега въ музея въ Пловдивъ, е описана погрѣшно като халщатска (Дяковичъ, Изв. на археол. инст. I стр. 38).

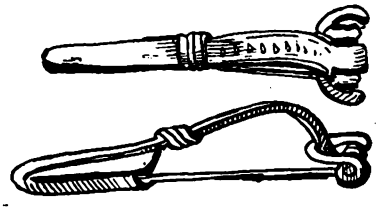

Обр. 101.—Бронз. фибула отъ Габаре.

с. Петърница (Плевенско). 1. Часть отъ златенъ герданъ, отъ който сѫ запазени само петь елипсовидни шестостранни мониста и медалиончето безъ камъка, който е падналъ (обр. 102). — 2. Златна гривна, къмъ крайщата изтънена и на единия край завита въ спирала. — 3. Часть отъ златна верижка отъ герданъ, дълга 5·5 см. — 4. Бронзова обикновена римска кръстовидна фибула, дълга 7 см.

Тѣзи предмети, намерени вѣроятно въ гробъ, сѫ часть отъ по-голѣма находка, продадена и изнесена въ странство. Намерени сѫ въ мѣстностьта Маджарски пѫть до Брестича, дето се откривали останки отъ старо селище. Заедно съ горнитѣ златни предмети е намерена и бронзова монета отъ Констанци II (337—361 г.). Сега въ Народния музей (инв. 6094—6097).

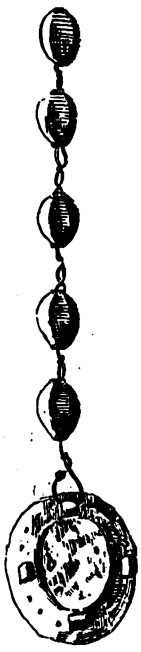

Обр. 102.—Зл. медалионъ съ верижка отъ Петърница.

с. Черковица (Никополско). На източния край на селото е разкопана отъ трудовяци, за събиране на градивенъ матариалъ, антична постройка съ апсида, обърната къмъ северъ. Навсѣкѫде били разхвърляни фрагменти отъ колонки, жертвеници, тухли и керамиди. Между останкитѣ стърчи и голѣмъ камъкъ въ форма на кржгълъ щитъ, съ дупка въ срѣдата. Между развалинитѣ е открита и една плоча отъ варовникъ, горе и долу

Digitized by Google

очукана, вис. 0·82 м., шир. 0·62 м., деб. 0·20 м., съ латински надписъ. Височина на буквитѣ 10 см. Чете се:

. . . . .
BLANDV
SING·BE
RI.F.EQ
ALA·BOS
NAT.VFIVS
H.S·E
FRATRI·LI
FAC. CVR

Безъ съмнение тукъ при Черковица трѣбва да се търси стариятъ кастелъ на Дунава Securisca, който по всѣка вѣроятность е билъ лагеръ на тази непозната до сега ala, която е изпълнявала тукъ граничарската служба (Miller, Itin. Rom. 504; CIL III 6129ª).

с. Драганово (Бѣленско). Фрагментъ отъ мраморна плоча съ образа на Диониса (обр. 103). Отъ плочата, шир. 18 см., вис. 19 см., деб. 3 см.,

Обр. 103. — Мраморенъ релиефъ на Диониса отъ Драганово.

закржглена въ горната часть, е останала само горната дѣсна половина. Дионисъ правъ, en face, съ преметната небрида презъ дѣсното рамо, съ лѣвата ржка придържа тирса. Подъ главата лозови листа. Въ дѣсно отъ Диониса стои Сатиръ съ кошница на главата, пълна съ грозде. Горе на рамката се чете: Κ]υρίω Διονύσω. Плочката е намерена заедно съ една сребърна тетрадрахма отъ Тасосъ (II в. пр. Хр.) въ мѣстностьта Гаджалъ бунаръ при реголване на нива. Тукъ се откривали и останки отъ стари постройки. Находката е изпратена отъ учителя въ с. Драганово г. Ат. Суванджиевъ въ Народния музей (инв. 6098).

с. Крепча (Поповско). Бронзова статуйка на Виктория, вис. 14 см., съ вѣнецъ на главата (обр. 104). По раменетѣ се спущатъ сплитки отъ косата ѝ.

Обр. 104.— Бронзова статуйка на Виктория отъ Крепча.

Въ дѣсната протегната напредъ ржка държи вѣнецъ. Лѣвата ржка спусната надолу. Пръститѣ свити, само показалецътъ свободенъ. Съ дѣсния кракъ е стжпила върху повалена урна. Мантията е закачена на лѣвото рамо до крилото, покрива цѣлата задна часть, преминава отпредъ и свършва на лѣвата ржка. Статуйката е намѣрена въ мѣстностьта Мезарлжкъ-юстю (надъ

Digitized by Google

Обр. 105. — Бронзова статуйка на Еросъ отъ Крепча.

гробищата) по пжтя за воденицата „Алекси дермени“. Наоколо се намирали останки отъ старо селище. Сега въ Народния музей (инв. 6089).

На сжщото мѣсто е намерена и една бронзова статуйка на Еросъ, вис. 8 см. (обр. 105). Лѣвиятъ кракъ е издаденъ малко напредъ. Въ дѣсната протегната напредъ ржка държи делфинъ, а въ лѣвата — издигната — рогъ на изобилие. Статуйката е била прикрепена къмъ канделабъръ или другъ предметъ, отъ който е запазена известна часть. Сега въ Народния музей (инвентаръ 6090).

Айтосъ. Мряморна плочка, намерена въ лозята надъ града, пречупена на две, съ изображение на тракийски конникъ, въ бавенъ ходъ на дѣсно, съ хламида презъ рамото. Груба изработка. Плочката е вис. 22 см., шир. 12·5 см., деб. 1·6 см. Сега въ Народния музей (инв. 6070).

Сливенъ. Бронзова статуйка на Панъ, седналъ, съ кръстосани кози крака (обр. 106). На главата рогчета. Съ дветѣ си ржце държи сирингата. Статуйката е висока 5 см. Сега въ Народния музей (инв. 6071).

Обр. 106.—Бр. статуйка на Панъ отъ Сливенъ.

с. Триградъ (Тракия). Бронзова статуйка на Диониса, вис. 12 см., намерена презъ ноемв. 1922 г. въ градището до селото отъ Ян. Казаковъ (обр. 107). Дѣсната ржка малко превита и протегната напредъ, лѣвата спусната надолу. Лѣвиятъ кракъ е облекченъ. На краката високи обуща. Сега въ Нар. музей (инв. 6065).

Обр. 107. — Бронзова статуйка на Диониса отъ Триградъ.

Digitized by Google

Произхождение неизвестно. Брон-

Обр. 108. — Бронз. печатъ въ Нар. музей.

зовъ печатъ въ форма на стжпало, дълъгъ 7·5 см., шир. 3·5 см. (обр. 108). Отгоре прикрепена халка за хващане. Сега въ Народния музей (инв. 6066).

— Бронзова статуйка на мжжъ (Аполонъ?) вис. 12 см. Главата, ржцетѣ и краката отчупени. Дѣсната ржка е била протегната въ страни. Статуйката е зле запазена. Сега въ Народния музей (инв. 6091).

— Златна гривна съ диам. 9·5 см. Крайщата малко изтънени и завити. Сега въ Народния музей (инв. 6092).

Ив. Велковъ.

Колективни находки на монети презъ 1923 година.

с. Каменецъ, Хасковска околия. При реголване на лозе били намерени сребърни монети, количеството на които не се знае. Монетитѣ били раздѣлени между трима души. Отъ тѣзи монети учительтъ Ст. Стефановъ видѣлъ 14 екземпляра отъ Плаутила, Гета, Соемия, Северъ Александъръ, Максиминъ I, Гордианъ III и Филипъ Арабъ. Монетитѣ били разпродадени.

с. Садина, Поповска околия. На 16 мартъ 1923 г. работници, като реголвали лозето на Георги Карабаневъ, въ мѣстността „Трапа", на дълбочина около 60 см., изкопали едно гърне съ монети. Гърнето се строшило и работницитѣ разграбили монетитѣ. Споредъ събранитѣ сведения отъ Ю. Господиновъ, училищенъ инспекторъ въ Шуменъ, находката се състояла отъ около 2000 сребърни и билонови римски монети. Отъ тази находка въ музея се получиха за преглеждане 170 екземпляра отъ следнитѣ римски императори: Траянъ (1), Хадрианъ (1), Ант. Пий (1), Фаустина стара (2), Маркъ Аврели (3), Фаустина Млада (1), Комодъ (3), Луци Веръ (1), Луцила (1), Септими Северъ (19), Каракала (17), Гета (6), Домна (11), Елагабалъ (2), Филипъ баща (49), Макринъ (1), Северъ Александъръ (2), Мамея (3), Пупиенъ (1), Гордианъ III (36), Отацилия (5), Етрусцила (1). Въ мѣстността, дето били намерени монетитѣ, навѣрно е имало стари постройки, понеже тамъ се намерили отломъци отъ стари тухли и керамиди.

с. Симитлери, Казанлъшка околия. Нѣкой турчинъ намерилъ около 80 златни статера отъ Филипа II Македонски и Александра III Велики и около 100 тетрадрахми Филипови. Споредъ сведенията ми, голѣма часть отъ тази находка била разпродадена по евреитѣ-сарафи въ София, безъ да попадне нито единъ екземпляръ въ музея.

с. Граница, Кюстендилска околия. При една екскурзия до Кюстендилъ и с. Ржждавица, въ това село научихъ за една находка отъ около 2 кгр. сребърни монети византийски, намерени отъ Георги Яневъ Нешевъ отъ с. Граница. Отъ тѣзи монети въ с. Ржждавица видѣхъ една сребърна отъ Исакъ II Ангелъ (1185—1195 г.) и две други отъ Мануелъ I Комнинъ (1182—1185). По поводъ на това Народниятъ музей писа до Кюстендилското окол. управление да прибере въпроснитѣ монети и да ги изпрати въ музея за преглеж-

Digitized by Google

дане. Въ резултатъ на това получиха се въ музея 1109 екземпляра, обаче не сребърни, а медни корубести монети отъ следнитѣ византийски императори: Алекси I Комнинъ н Константинъ Багренородни (1081—1118) 4; Мануилъ I Комнинъ (1143—1185) 59; Андроникъ I Комнинъ (1182—1185) 4; Исакъ I Ангелъ (1185—1195) 380; останалитѣ сж ржждясали и не могатъ да се опредѣлятъ съ положителность, но навѣрно по-голѣмата часть отъ тѣхъ сж отъ Мануилъ I Комнинъ. Отъ сребърнитѣ монети, които видѣхъ въ Ржждавица, отъ показанията на стопанитѣ имъ изглежда, че сж намерени и сребърни, но види се тѣ сж укрити.

с. Горни Пасарелъ, Самоковска околия. Митко Ристовъ отъ сжщото село, като разтурялъ кжщата си, при прага намерилъ закопано на 30 см. дълбочина едно глинено гърне, покрито съ дървенъ похлупакъ, и въ него 60 модерни монети, отъ които въ музея донесе следнитѣ четири: сребъренъ талеръ отъ Дубровнишката република отъ 1765; сребъренъ талеръ отъ Мария Терезия отъ 1780; единъ алтилъкъ отъ султанъ Мехмедъ II (1690—1694) съ дата 1103 отъ Егира; единъ бешликъ отъ султанъ Мустафа III (1758—1774) съ дата 1178 отъ Егира. Навѣрно монетитѣ сж били заровени подъ прага отъ прадѣдитѣ на стопанина на кжщата, както и той предполага.

с. Съединение, Чирпанска околия. Момичето на Таню П. Юруковъ намерило въ нивата имъ, въ мѣстностьта „Чешмитѣ", на около 200 метра южно отъ „Стария друмъ", една златна монета отъ Филипа II Македонски. Споредъ сведенията на учителя въ това село, г. Слави Вълковъ, на сжщото мѣсто се намирали останки отъ старо селище. Тамъ едновременно били намерени и два хромела (камъни отъ ржчни воденици). Зидове отъ постройки нѣмало. Преди 20—25 години, малко по на югъ отъ сжщата мѣстность, били намерени нѣколко десятки бронзови монети, вложени въ едно гърне. Обаче намервачътъ, като не знаелъ, дали иматъ значение, още на времето ги разпилялъ и затова сега не се знае, какви сж били тѣ.

с. Златарица, Еленска околия. Въ мѣстностьта „Ивановъ ржтъ", по брѣга на Златаришката рѣка, жителътъ отъ селото Василъ Илиевъ Цуцурковъ, като сѣкълъ дърва отъ гората презъ октомври 1923 г., изровилъ случайно единъ бронзовъ или меденъ тасъ съ похлупакъ и подъ него се разсипали около 400 сребърни византийски монети, които разграбили 8 души селяни, които сѣкли дърва заедно съ Цуцуркова. Отъ тѣзи монети Златаришката община е прибрала около 70 екземпляра, отъ които въ музея изпрати само 18. Писа се отъ музея до общината допълнително, да изпрати остатъка отъ прибранитѣ монети, обаче тя отказва да е прибрала повече. Намервачътъ донесе въ музея 130 монети. Тѣ сж отъ следнитѣ императори: Мануилъ I Комнинъ (1143—1180) 12; Андроникъ I Комнинъ (1182—1185) 5; Исакъ II Ангелъ Комнинъ (1185—1195) 113. По всичко личи, че тази находка е въ свръзка съ борбитѣ на Асеня I (1187—1196) и Петра за възстановяването на второто българско царство.

с. Полски Тръмбешъ, Търновска околия. Нѣкой селянинъ намерилъ неизвестно колко келтийски монети сребърни, отъ типа на Тасоскитѣ. Отъ тѣхъ прегледахъ 4 екземпляра.

Враца. Никола Гладнишки презъ 1923 г. изровилъ въ двора на кжщата си модерни монети, отъ които прегледахъ следнитѣ: Фердинандъ IV Сицилийски, 2 талера отъ 1798 г.; Фердинандъ VII Испански, 1 талеръ отъ 1817 г.; Фридрихъ Августъ Саксонски, 1 талеръ отъ 1820 г.; Карлъ X Французки, 2 талера отъ 1828 г.; Леополдъ I Белгийски, 1 талеръ отъ 1850 год.; Карлъ Албертъ Сардински, 1 талеръ отъ 1832 г.; Александъръ архидукъ Брандембургски, 1 талеръ отъ 1768 г.; Изабела Испанска, 1 талеръ

Digitized by Google

отъ 1858 г.; Георги III Английски, 1 половинъ талеръ отъ 1817 г.; 9 австрийски и германски монети по 20 цванцика (21 отъ тѣхъ отъ годинитѣ: 1765, 1781, 1804, 1812, 1818, 1823, 1842, 1845); единъ турски алтилъкъ и единъ бешликъ отъ Султанъ Мехмедъ II (1808—1839) съ дата 1223 г. отъ Егира.

с. Коченъ, Неврокопска околия. Презъ 1923 г. въ нивата на нѣкой турчинъ, въ мѣстностьта „Чечко", били намерени въ глинено гърне римски сребърни монети. Отъ тази находка прегледахъ 120 екземпляра отъ следнитѣ императори: Нерва 1, Хадрианъ, Антонинъ Пий 1, Септими Северъ 11, Каракала 33, Домна (жена на С. Севера) 20; Гета 4, Елагабалъ 1, Юл. Паула, баба на Елагабала 1, Меза, майка на Елагабала 1, Соемия 1, Плаутила, жена на Каракала 1, Северъ Александъръ 14, Максиминъ I 4, Макринъ 1, Диадуменианъ, синъ на Макрина 1, Мамея 1, Гордианъ III 8, Филипъ Арабъ 3, Етруцила, жена на Траянъ Деци 1, неопределени 10.

Н. А. Мушмовъ.

Оценки и библиография.

Anton Springer, Handbuch der Kunstgeschichte, Bd. I: Die Kunst des Altertums, 12 verb. und erweit. Aufl., nach Ad. Michaelis bearbeitet von P. Wolters, mit 1078 Abbild. im Text, 8 Farbendrucktafeln und 8 Tafeln in Lichtdruck; Bd. II: Frühchristliche Kunst und Mittelalter, 12. umgearb. Aufl., bearbeitet von J. Neuwirth, mit 719 Abbild. im Text, 12 Farbendrucktafeln und 4 Tafeln in Lichtdruck; Bd. III: Die Kunst der Renaissance in Italien, 12. verb. und erweit. Aufl., bearbeitet von G. Gronau, mit 362 Abbild. im Text, 16 Farbendrucktafeln und 8 Tafeln in Lichtdruck; Bd. IV: Die Kunst der Renaissance im Norden, Barock und Rokoko, 11. verb. und erweit. Aufl., bearbeitet von P. Schubring, mit 597 Abbild. im Text, 19 Farbendrucktafeln und 8 Tafeln in Lichtdruck; Leipzig, Alfred Kröner Verlag, 1924 (Bd. IV 1923), 608 + 548 + 349 + 406 стр. гол. 8°.

Известното Ржководство по история на изкуството отъ Антонъ Шпрингеръ излѣзе вече напоследъкъ въ 12-то (т. IV въ 11-то) издание. Самиятъ фактъ, че издателтъ на тази отлична въ всѣко отношение книга намира възможность и при труднитѣ условия, които настжпиха следъ войната, да пуща въ продажба всѣки три години едно ново подобрено издание, показва най-добре, какво широко разпространение намира това съчинение между любителитѣ на изкуството. Числото на книгитѣ, които иматъ за цѣль да дадатъ единъ общъ погледъ върху историята на изкуството, е извънредно голѣмо. Обаче повечето отъ тѣхъ иматъ този недостатъкъ, че тѣ сж или съвсемъ кратки, и въ такъвъ случай запознаватъ читателитѣ си съвсемъ повръхностно съ развитието на изкуството, или пъкъ тѣ иматъ чисто популяренъ характеръ и се спиратъ само върху главнитѣ явления изъ историята на изкуството, безъ да могатъ да дадатъ единъ изчерпателенъ образъ за неговото развитие. Ржководството на Антонъ Шпрингеръ се отличава отъ тѣзи пособия преди всичко по своята пълнота и по своя строго научно-популяренъ характеръ. Въ него най-новитѣ научни изследвания и открития въ областьта на изкуството сж вземани винаги предъ видъ и лицата, които сж натоварени да обработватъ отдѣлнитѣ му части, сж гледали винаги да не пропущатъ нищо сжществено. По такъвъ начинъ книгата съдържа, макаръ и въ твърде сбита форма, огроменъ материалъ. Въ този си видъ тя е предназначена не само за студенти и за широкия кржгъ отъ любители на изкуството, но може да бжде твърде полезна и за специалиста.

Digitized by Google

Една такава книга, за да отговоря напълно на изискванията на времето, не може да излѣзе отъ перото само на единъ ученъ. Когато Антонъ Шпрингеръ обнародва въ 1879 год. „обяснителния текстъ“ къмъ неговия „Художественo-исторически албумъ“, той не е предполагалъ, че неговия тъ скроменъ трудъ ще добие такова голѣмо значение и че ще се обърне съ течение на времето въ едно отъ най-разпространенитѣ и най-добритѣ ржководства по история на изкуството. Това си значение трудътъ на Шпрингера доби едва следъ смъртьта на автора, когато книгата излѣзе при четвъртото издание въ 1895 год. съ нова програма вече като „Ржководство по история на изкуството“. Отъ тогава насамъ то промѣни твърде много своя видъ и своето съдържание. Преработването на отдѣлнитѣ негови части е било последователно повѣрявано на различни учени, вземани винаги изъ срѣдата на най-добритѣ специалисти, които не сж могли да не наложатъ на книгата и своя личенъ отпечатъкъ. Обаче планътъ и ржководнитѣ принципи на изданието сж оставали все сжщитѣ, и по тази причина книгата и до сега още продължава да излиза все подъ името на Шпрингера.

Първиятъ томъ е посветенъ на изкуството на древностьта. Следъ единъ кратъкъ погледъ върху предисторическото изкуство въ Европа, въ него се разглежда последователно старото ориенталско (Египетъ, Месопотомия, Мала-Азия, Финикия и Персия), гръцкото (включително съ „егейското“) и римското изкуство. Тъкмо тази область е лежала по-далечъ отъ личнитѣ научни занятия на Шпрингера и при нея, следователно, най-малко е могълъ да бжде запазенъ текстътъ на първоначалното издание. Сегашниятъ си видъ и значение този томъ доби въ общи черти при 5-то издание въ 1898 год., което бѣ преработено отъ Адолфъ Михаелисъ, единъ отъ най-виднитѣ представители на онази блѣскава генерация отъ даровити археолози отъ втората половина на миналия вѣкъ въ Германия, на които археологическата наука дължи въ голѣма степень своето необикновено голѣмо развитие въ по-ново време. Михаелисъ, който до смъртьта си въ 1910 год. е ималъ възможность да преработи още текста и за 9-то издание на книгата, направи отъ нея едно съвсемъ ново произведение и по тази причина неговото име съ право е поставено, наредъ съ името на Шпрингера, и върху покъснитѣ издания на първия томъ, чиято по-нататъшна преработка бѣ повѣрена на другъ сжщо тъй отличенъ представитель на германската археологическа наука, професора въ Мюнхенския университетъ Паулъ Волтерсъ. Благодарение на Михаелисъ и на Волтерсъ, първиятъ томъ отъ ржководството на Шпрингера може днесъ да се означи като най-доброто ржководство по археология и история на античното изкуство. Както по своята пълнота, така и по своята научна стойность, то нѣма равно на себе си нито въ немската научна литература, нито въ научната литература на който и да било другъ народъ.

Вториятъ томъ, който е посветенъ на старохристиянското и срѣдновѣковното изкуство, представя особенъ интересъ за насъ. Въ новото издание е разширенъ значително отдѣлътъ върху византийското изкуство, като за пръвъ пжть въ него е включено и изкуството на балканскитѣ народи, както и руското изкуство. Особно широко мѣсто е дадено, сравнително, на старобългарското изкуство, за което авторътъ Нойвиртъ се е ползувалъ отъ книгата на рецензента. Додето за сръбското и ромънското изкуство се казватъ само по нѣколко думи, безъ да се дадатъ никакви изображения, разнитѣ видове паметници на старобългарското изкуство сж получили своето надлежно освѣтление въ свръзка съ паметницитѣ на византийското изкуство. Авторътъ говори по отдѣлно като за старобългарската архитектура (стр. 66 сл.), така и за старобългарската църковна живопись (стр. 82-84), като изброява най-важнитѣ паметници и дава съответнитѣ изображения (църквата Св. София въ Охрида, Св. Димитъръ въ Търново, Св. Климентъ въ Охрида, месемврийската ико-

Digitized by Google

на на Св. Богородица, портретитѣ на Константинъ Асеня и Ирина отъ Бояна, стенописътъ на IV Вселенски съборъ отъ църквата Св. Петъръ и Павелъ въ Търново и ктиторскитѣ портрети отъ Кремиковци). Той възприема всички възгледи върху тѣзи паметници, изказани въ книгата на рецензента, изтъква, че въ старобългарската архитектура известни особности се противопоставятъ на византийскитѣ влияния (стр. 67), признава сѫществуването въ България на български живописни школи, чиито произведения сѫ и стенописитѣ въ Бояна (стр. 83) и привежда почти буквално думитѣ на рецензента, за да характеризира по-късната византийска стенна живопись (стр. 77 сл.). По такъвъ начинъ паметницитѣ на старобългарското изкуство за пръвъ пѫть влизатъ въ едно широко разпространено ржководство по история на изкуството и ние не можемъ да не бѫдемъ благодарни на автора, за дето той е обърналъ такова внимание на тѣхъ. За въ бѫдаще западно-европейската наука не ще може вече да не държи смѣтка и за художественитѣ паметници на нашата страна.

Въ третия и четвъртия томъ се разглежда развитието на изкуството презъ по-новото време отъ ренесанса насамъ. Не ще съмнение, че тукъ на първо мѣсто стои архитектурата, скулптурата и живописьта. Обаче взети сѫ достатъчно подъ внимание и произведенията на художествената индустрия или така наречените приложни изкуства. Поради характера на материята, както и поради обстоятелството, че самъ Шпрингеръ бѣше единъ отличенъ познавачъ на изкуството на ренесанса, текстътъ на тѣзи два тома е запазилъ сравнително много повече първоначалната си редакция, отколкото текста на първитѣ два тома. Обаче не ще съмнение, че и въ тѣхъ авторитѣ, които сѫ били натоварени съ преработването на по-къснитѣ издания, сѫ направили нужнитѣ поправки и допълнения.

Нека споменемъ още, че ржководството на Шпрингера се допълва съ още единъ пети томъ, въ който се разглежда модерното изкуство отъ 1800 год. до наше време. Този томъ излезе презъ 1921 год. въ осмо издание, обработено отъ Max Osborn.

Новото издание на Шпрингеровото ржководство представя, въ сравнение съ предпоследното издание, твърде голѣми подобрения. Преди всичко взети сѫ въ внимание резултатитѣ отъ най-новитѣ изучвания и открития, като сѫ направени въ текста съответнитѣ допълнения. Това важи особно за първия томъ, който е не само най-обемистиятъ отъ всички, но е може би и най-добре разработениятъ. Паметници като напр. новооткритата архаична мряморна база съ релиефи отъ Атина или тъй интереснитѣ стенописи отъ римската епоха (II в. сл. Хр.), открити напослѣдъкъ отъ френски учени при Салихие въ Сирия, сѫ възпроизведени вече въ този томъ и сѫ получили своето мѣсто въ рамкитѣ на развитието на античното изкуство.

Увеличени сѫ сѫщо така значително и изображенията, както и таблицитѣ, въ всички четири тома. Освенъ това нѣкои отъ старитѣ изображения, които имаха известни недостатъци, сѫ замѣнени сега съ по-сполучливи. Особно важи това за третия томъ, въ който цѣла редица отъ по-старитѣ изображения, възпроизведени споредъ рисунки съ перо, сѫ замѣнени въ новото издание съ фотографии. Това обаче, на което заслужава да се обърне особно внимание и което съставя едно голѣмо преимущество, е обстоятелството, че въ това издание, наредъ съ таблицитѣ въ цвѣтна автотипия, сѫ дадени за пръвъ пѫть и таблици въ фототипия. Който познава голѣмитѣ художествени качества на този начинъ на репродукция, лесно ще разбере, каква голѣма стойность добива новото издание съ тѣзи таблици. Достатъчно е само да се сравнятъ напр. изображенията на Праксителевия Хермесъ (т. I табл. I) и на Ниобидата отъ градинитѣ на Салустия (т. I табл. X), или пъкъ фасадата на реймската катедрала (т. II табл. IX) и знаменитата статуя на Colleoni отъ Verrocchio въ Венеция (т. III табл. VI), съ съответнитѣ изображения въ по-ран-

Digitized by Google

шнитѣ издания, за да се види, какво огромно значение има начинътъ на репродукцията при художественитѣ паметници. Въ това отношение новото издание на Шпрингеровото ржководство представя една голѣма крачка напредъ. То е напечатано и на по-хубава хартия, вследствие на което и обикновенитѣ изображения (автотипии) сж излѣзли въ него по-сполучливо, отколкото въ предпоследното. Между цвѣтнитѣ репродукции има нѣкои, като напр. глинениятъ бюстъ на Св. Иванъ Кръститель отъ Donatello (т. III табл. IV) или „Човѣкътъ съ карамфила“ отъ Jan van Eyck (т. IV табл. II), които не могатъ да не възбудятъ възторгъ у всѣки любитель на изкуството.

Едно отрадно нововъведение въ последното издание на ржководството е и това, че текстътъ е напечатанъ вече не съ готически, а съ латински букви, вследствие на което той се чете много полеко и отъ хора, които не сж свикнали съ готическата азбука. Сжщо така твърде полезна ще бжде и библиографията, която за пръвъ пжть се дава въ новото издание и въ която сж изброени най-важнитѣ съчинения на немски и други езици върху въпроситѣ, разглеждани въ отдѣлнитѣ глави на ржководството. Подробнитѣ регистри въ края на отдѣлнитѣ томове улесняватъ твърде много правенето на справки.

Следъ всичко гореизложено излишно ще бжде да се казва, че ржководството на Шпрингера може да се препоржча най-горещо на всички любители на изкуството и особно на студенти, които изучватъ историята на изкуството. Ние даже биxме го препоржчали еднакво горещо и на ония отъ тѣхъ, които не владеятъ никакъ немски языкъ или пъкъ го владеятъ съвсемъ слабо. Защото това ржководство, съ неговитѣ 2756 изображения въ текста и 83 таблици дава такъвъ единъ богатъ нагледенъ материалъ за изучването на изкуството, какъвто човѣкъ мжчно би намѣрилъ събранъ на едно мѣсто въ друга книга съ сжщия обемъ. А пъкъ при такова едно изучване трѣбва преди всичко да се познаватъ и разбиратъ самитѣ художествени паметници — нѣщо, което не може да се постигне, освенъ съ тѣхното многократно и продължително разглеждане. Нека ни бжде позволено да припомнимъ по тоя случай думитѣ на Гьоте, които цитира и Михаелисъ въ предговора къмъ първия томъ отъ разглежданото тукъ ржководство и които би трѣбвало добре да запомни всѣки, който се занимава съ художествени въпроси: „Който иска да говори върху художествени произведения както трѣбва и съ полза за себе си и за другитѣ, би трѣбвало да прави това само предъ самитѣ произведения. Всичко се заключава въ гледането; важно е, щото при произнасянето на думитѣ, съ които се иска да се обясни едно художествено произведение, да се мисли нѣщо съвсемъ точно опредѣлено, защото въ противенъ случай нищо не се мисли.“

Б. Филовъ.

N. Iorga et G. Balş, Histoire de l'art roumain ancien. Paris, E. de Boccard, 1922, 412 стр. 4⁰ съ многобройни образи и приложения.

Появяването на една книга върху старото ромънско изкуство, и то на единъ языкъ, достжпенъ за по-широкъ кржгъ отъ читатели, не може да не се посрещне съ задоволство отъ всички ония, които се интересуватъ за изкуството на Балканския полуостровъ въобще. Въпреки голѣмитѣ национални различия, Балканскиятъ полуостровъ образува, въ художествено отношение една недѣлима область, която се намира напълно подъ влиянието на византийското изкуство и черпи своитѣ художествени традиции предимно отъ Византия. Историческитѣ и културни връзки между отдѣлнитѣ народи на Балканския полуостровъ сж били винаги тъй тѣсни, дето почти не е възможно да се разбере художественото творчество на който и да било отъ тѣхъ, безъ да се вземе предъ видъ художественото творчество и на неговитѣ непосредствени съседи. Отъ това гледище книгата на Йорга и Балшъ представя особенъ интересъ и за насъ българитѣ

Въ сжщность тази книга се състои

Digitized by Google

отъ две съвършено самостоятелни части. Въ първата часть известниятъ ромънски ученъ Йорга разглежда развитието на ромънското изкуство до края на XVIII вѣкъ. Втората часть (стр. 307-400) съдържа една отдѣлна студия на архитекта Балшъ върху молдавската църковна архитектура.

Създаването на особно национално изкуство може да стане само въ границитѣ на една национално обособена държава. По тази причина Йорга съ право поставя началото на ромънското изкуство едва къмъ срѣдата на XIV вѣкъ, когато за пръвъ пѫть и ромънскиятъ народъ започва да играе самостоятелна роля като отдѣлна държава. Художественитѣ паметници въ Ромъния, които предшествуватъ тази епоха, принадлежатъ на други култури и не могатъ да се означатъ като ромънски. Къмъ тѣхъ спадатъ преди всичко паметницитѣ отъ гръко-римската епоха, които Йорга засѣга накратко въ въведението на своята книга, а така сѫщо и всички ония паметници отъ времето на ранното срѣдновѣковие, чиято национална принадлежность мѫчно би могла да се установи, като се има предъ видъ разнообразния етнически съставъ на населението, което презъ това време е обитавало ромънскитѣ земи.

Йорга (стр. 3 сл.) обръща внимание на обстоятелството, че на Балканския полуостровъ се срѣщатъ и до сега два вида селски кѫщи, чийто различенъ строежъ изглежда да почива на твърде стари мѣстни традиции. Следитѣ на античната гръко-римска кѫща Йорга намира запазени и до днесъ въ кѫщитѣ на македонскитѣ и гръцки селяни, както и на нѣкои мѣста въ Тракия. Тѣзи кѫщи сѫ разположени на гѫсто една до друга и сѫ обикновено на два етажа, съ малъкъ дворъ или съзсемъ безъ него; съ една дума тѣ напомнятъ твърде много градскитѣ кѫщи. Съвсемъ различенъ е другъ единъ строежъ, който е разпространенъ въ Ромъния, България, вѫтрешностьта на Сърбия, Унгария и Малорусия и който споредъ Йорга води началото си отъ старитѣ тракийци. Той се характеризира съ малки едноетажни кѫщи, често пѫти съ веранда отпредъ, разположени въ широкъ дворъ, въ който се намиратъ отдѣлни пристройки за нуждитѣ на домакинството.

Йорга раздѣля развитието на ромънското изкуство на четири епохи, всѣка отъ които съставя особенъ отдѣлъ на неговата книга. Първата епоха, която обема времето приблизително отъ срѣдата на XIV до края на XV вѣкъ, той означава като епоха на формирането на ромънското изкуство. Единъ отъ най-старитѣ и най-важни паметници отъ тази епоха е тъй наречената княжеска църква въ Арджешъ съ нейнитѣ отлично запазени фрески. Йорга се спира твърде накратко върху тѣзи фрески, безъ да се изказва по-опредѣлено за тѣхната дата и безъ да посочва даже на обстоятелството, че тѣ произхождатъ отчасти отъ различни епохи. Понеже половината отъ тѣхъ иматъ славянски надписи (другата половина е съ гръцки надписи), Йорга мисли, че тѣ трѣбва да се сближатъ съ фрескитѣ, които украсяватъ стенитѣ на църквата Св. Петъръ и Павелъ въ Търново и че тѣ въобще не сѫ били рисувани споредъ цариградски образци. Майсторътъ ще да е билъ споредъ Йорга нѣкой гръкъ, свикналъ да работи за славянитѣ, тъй като славянската култура презъ тази епоха не била още проникнала въ Ромъния.

Това заключение на Йорга ние считаме за неприемливо. Както се вижда отъ многобройни други случаи отъ покъснитѣ епохи, често пѫти български или въобще славянски майстори сѫ си служили съ гръцки надписи, обаче никога гръцкитѣ майстори, когато сѫ работили въ славянски страни, не сѫ употрѣбявали славянски надписи. Независимо отъ това фрескитѣ съ гръцки надписи въ Арджешъ се отличаватъ и по стилъ значително отъ тѣзи съ славянски надписи въ сѫщата църква, отъ дето се вижда, че тѣ не сѫ били работени отъ единъ и сѫщи майсторъ. Следователно ние трѣбва да приемемъ, че тѣзи фрески сѫ били изпълнени отчасти отъ гръцки, отчасти отъ славянски, може би български майстори.

По-нататъкъ (стр. 28) Йорга споме-

Digitized by Google

нава между паметницитѣ на ромънското изкуство и старата византийска църква въ Никополъ у насъ, като се позовава на обстоятелството, че къмъ 1370 год. синътъ на влашкия владетель Александра, Владиславъ или Влайко, се билъ установилъ за известно време въ тоя градъ. Обаче нищо не доказва, че въпросната църква, която по своитѣ чисто византийски форми се отличава въобще рѣзко отъ тогавашнитѣ влашки църкви, е била съградена тъкмо въ времето, когато Владиславъ е билъ въ Никополъ.

Нека споменемъ още, че сравнението, което Йорга (стр. 40) прави между тогавашнитѣ влашки носии и българскитѣ болярски носии възъ основа на фрескитѣ отъ Бояна, не е сполучливо, тъй като българскитѣ носии отъ Бояна, които сж значително постари, сж твърде различни отъ влашкитѣ. Изобщо изглежда, че Йорга въ този случай е объркалъ нѣкои паметници, тъй като той по поводъ на Бояна говори за Кюстендилския деспотъ Константинъ вмѣсто за тогавашния български царь Константинъ Тихъ, и за деспота Оливера вмѣсто за севастократора Калояна, изобразенъ върху стенитѣ на Боянската църква.

Съвсемъ погрѣшно е и тълкуването, което Йорга (стр. 93 сл.) дава на надписа отъ ктиторския образъ въ Кремиковския монастиръ, който изглежда да е билъ известенъ на Йорга само по нѣкое неточно копие. Въ този надпись се споменаватъ дветѣ деца на нѣкой си Радивой, които се поминали едновременно презъ августъ 1493 г. („Тодоръ синъ Радивоевъ“ и „Драгна дъщи Радивоева“). Йорга прави отъ това име Раду Вода, като го идентифицира съ влашкия владетель отъ края на XV вѣкъ Раду, синъ на Влада. Отъ тамъ той вади по-нататъкъ заключението, че този влашки владетель стигналъ съ своята строителна дейность чакъ въ околностьта на София!

Презъ XV вѣкъ се пада и голѣмото развитие на молдавското изкуство, особено презъ времето на Стефана Велики (1457—1504 год.), който е проявилъ една необикновено плодовита строителна дейность. Една отъ първитѣ негови постройки е билъ монастирътъ Путна (съграденъ отъ 1466—1470 г.). Монастирската църква, въпреки покъснитѣ преправки, е запазила и до днесъ въ общи черти първоначалния си видъ и е упражнила голѣмо влияние върху по-къснитѣ молдавски и влашки постройки. Както при повечето отъ постаритѣ ромънски църкви, тъй и при нея декоративнитѣ елементи сж заети отъ готическата архитектура и свидетелствуватъ за голѣмото влияние, което е упражнила въ Ромъния западно-европейската църковна архитектура. Това влияние, което е въобще характерно за цѣлото ромънско изкуство, се е предавало главно чрезъ посредничеството на Трансилвания и Полша.

Втората епоха въ развитието на ромънското изкуство, която се съвпада приблизително съ XVI вѣкъ, се означава отъ Йорга като епоха, въ която се установяватъ окончателно формитѣ на молдавското изкуство, което презъ това време играе още ржководна роля въ Ромъния. Особно изпжква презъ това време съ своята строителна дейность молдавскиятъ владетель Петъръ Рарешъ, комуто се дължатъ нѣкои твърде важни църковни постройки, като монастирската църква въ Молдовица, една църква въ Байя, църквата Св. Димитърѣ въ Сучава и др. Майсторитѣ, които сж работили за него, сж били предимно саксонци отъ Трансилвания. Фрескитѣ отъ тази епоха, работени предимно отъ гръцки майстори, показватъ твърде силно италианско влияние. Обаче, наредъ съ чуждитѣ майстори, презъ това време се появява вече и една мѣстна живописна школа, която се придържа въ традициитѣ на по-старата византийска живопись. Най-значителниятъ паметникъ отъ тази епоха е църквата въ Сучевица, започната въ 1580 год., „едно действително великолепно произведение, което съединява въ себе си всичко най-хубаво, създадено въ края на XVI вѣкъ“. Фрескитѣ на тази църква, които издаватъ силно западно влияние, сж отлично запазени и до днесъ.

Digitized by Google

Презъ първитѣ две епохи отъ развитието на ромънското изкуство Влашко и Молдава, които сѫ сѫществували като отдѣлни княжества, сѫ следвали и въ своето художествено творчество самостоятелни пѫтища. Унифицираното ромънско изкуство се появява едва презъ третата епоха, която се пада приблизително въ първата половина на XVII вѣкъ. Обаче и презъ тази епоха творческиятъ факторъ остава въ сѫщность пакъ Молдава. Влашко заема художественитѣ форми на готово отъ Молдава и не може да достигне самостойно значение. Най-важнитѣ паметници отъ тази епоха сѫ църквата Три Святители въ Яшъ, която се отличава съ своята необикновено богата, чисто ориенталска каменна декорация, и монастиръ̀тъ Четацуйа близо до сѫщия градъ, който може да се означи като шедьовръ̀тъ на молдавската архитектура.

Фрескова̀та живопись отъ тази епоха се характеризира съ проникването на руско влияние. Руски майстори сѫ работили, между другото, и при изписването на църквата Три Святители въ Яшъ. Особно силно е било руското влияние въ художественото книгопечатане. Тогавашнитѣ ромънски печатници сѫ работили не само подъ ржководството на руски майстори, но и болшинството отъ дървенитѣ клишета, употрѣбявани обикновено за украшение на църковнитѣ книги, сѫ идѣли готови отъ Русия.

Най-после четвъртата епоха, презъ която ромънското изкуство достига найголѣмия си разцвѣтъ, обема управлението на влашкия князъ Константинъ Бранковану (краятъ на XVII вѣкъ), както и цѣлиятъ XVIII вѣкъ. Главнитѣ паметници отъ тази епоха сѫ монастиръ̀тъ Хурези, съграденъ въ 1691/92 год, и монастиръ̀тъ Вакарещи до Букурещъ, съграденъ въ 1716-1722 год., който сега служи за държавенъ затворъ. И двѣтѣ тѣзи постройки се отличаватъ по богатата си декорация, която по своитѣ тежки, натрупани форми и криви линии напомня западно-европейския барокъ. Изобщо западното влияние въ ромънското изкуство достига презъ тази епоха най-голѣмитѣ си размѣри, макаръ болшинството отъ майсторитѣ да сѫ отъ ромънско произхождение. Така напр. известни сѫ цѣла редица ромънски зографи, чиито имена се изброяватъ отъ Йорга (стр. 283 сл.). Наредъ съ тѣхъ работятъ обаче и гърци, както и руски майстори. Каменната склуптура и рѣзбарството сѫщо така се упражняватъ отъ ромънски майстори. Само златарството остава все още въ ржцетѣ на саксонци отъ Брашовъ. Едва презъ тази епоха центърътъ на ромънското художествено творчество се пренася въ Влашко. Молдава остава назадъ и образува единъ рѣзъкъ контрастъ съ този разцвѣтъ на изкуството въ Влашко.

Въ единъ кѫсъ „епилогъ“ Йорга дава нѣкои кратки сведения и върху новото ромънско изкуство, като се спира главно върху дейностьта на двамата най-известни ромънски живописци, Аманъ и Григореску. Пѫрвиятъ отъ тѣхъ въ много отношения може да се сравни съ нашия Николай Павловичъ.

Изобщо книгата на Йорга може да служи като едно отлично въведение въ изучването на старото ромънско изкуство. Наистина, авторътъ се задоволява да ни запознае само накратко съ единъ твърде обширенъ и ценен материалъ, безъ да разглежда ония проблеми, които подигатъ ромънскитѣ художествени паметници. Неговото изложение е чисто описателно. Той не разглежда произхождението на ромънскитѣ художествени форми, засѣга мимоходомъ чуждитѣ влияния въ Ромъния и гради своето изложение повече на исторически, отколкото на художествени съображения. Изобщо Йорга, като историкъ, остава чисто художественитѣ проблеми на втори планъ. При все това той ни дава съ своята книга ясно прдставление за развитието на ромънското изкуство въ всички негови проявления въ архитектура, живопись и художествена индустрия. На пръвъ погледъ прави впечатление, че Йорга говори почти изключително за църковно изкуство. Обаче, който познава тогавашнитѣ условия, знае много добре, че и въ Ромъния, както и у насъ, изкуството се е развивало почти изклю-

Digitized by Google

чително въ зависимость отъ църквата и че, следователно, историята на старото ромънско изкуство не може да бѫде нищо друго, освенъ история на църковното изкуство въ Ромъния.

Студията на Балшъ върху молдавската църковна архитектура свидетелствува за едно по-сериозно вдълбочаване въ материята и основно познаване на техническитѣ проблеми. Тази студия въ сѫщность се явява като едно по-подробно разработване на една глава отъ старото ромънско изкуство. Изборътъ на този сюжетъ се обяснава съ обстоятелството, че тъкмо Молдава, както вече изтъкнахме, е играла главната роля въ развитието на ромънското изкуство, особено на ромънската архитектура. Балшъ посочва на първо мѣсто (стр. 311) различията между влашката и молдавската църковна архитектура. Додето първата отъ тѣхъ носи чисто византийски характеръ и почти не се различава отъ църковната архитектура на югъ отъ Дунава, втората се намира въ по-близъкъ контактъ съ западно-европейската архитектура и за това е успѣла да изработи по-оригинални форми, които сѫ минали после и въ Влашко.

Изобщо авторътъ обръща голѣмо внимание на различнитѣ чужди влияния, чието проникване въ Молдава е било улеснено чрезъ географическото положение на страната. Тѣзи влияния сѫ идѣли отъ различни направления. На първо мѣсто може да се констатира влиянието на Атонската църковна архитектура, което е минало въ Ромъния, споредъ автора (стр. 317), чрезъ посрѣдничеството на Сърбия и е намерило своето изражение най-много въ основния планъ на църквитѣ съ тѣхнитѣ странични апсиди. По-нататъкъ голѣмо влияние сѫ упражнили върху молдавската църковна архитектура, особно върху типичната за нея конструкция на купола, арменскитѣ преселници въ Ромъния, като и сѫ наложили нѣкои отъ строителнитѣ традиции на своята собствена страна. Особно силно е било влиянието въ Молдава на готическата архитектура, което е минавало чрезъ посрѣдничеството на Галиция и Трансилвания и се е отразило главно върху декоративнитѣ елементи на църквитѣ. Най-после отъ XVII вѣкъ нататъкъ проникватъ въ Молдава италиянски и руски влияния. Въпреки всички тѣзи чужди елементи, молдавското изкуство е сполучило да даде особенъ типъ църковна постройка, която остава характерна за страната.

При начина, по който Йорга и Балшъ третиратъ своята материя, безъ точно разграничение на темитѣ, известни повторения не сѫ могли да бѫдатъ избегнати. Така напр. и двамата автори възпроизвеждатъ единъ и сѫщи дългъ цитатъ отъ Стчиговски за характера на църковното изкуство въ Буковина (ср. стр. 130 и 392). Това нѣщо се обяснява съ обстоятелството, че двмата автори сѫ работили съвършено самостоятелно.

Книгата съдържа многобройни (повече отъ 300) и отлични образи, нѣкои отъ които сѫ направени въ цвѣтна автотипия. За жалость тѣзи образи не сѫ нумерирани и въ текста никѫде не се указва на тѣхъ, по която причина читателтъ трѣбва самъ да търси тѣзи отъ тѣхъ, които могатъ да му послужатъ за обяснение на текста. Това нѣщо е твърде непрактично и отнема излишно време, толкозъ повече, че образитѣ обикновено не сѫ поставени срещу съответния текстъ. Сѫщо така трѣбва да се съжалява и за липсата на указатель, който, при голѣмия обемъ на книгата, би улеснилъ твърде много справкитѣ, които читателтъ би искалъ да прави въ нея.

Б. Филовъ.

Др. Влад. Р. Петковић, Манастир Студеница (Народни музеј: Српски споменици II), Београд, издавачка књижарница Напредак, 1924, 84 стр. 4° съ 114 образа въ текста.

Директоръ на Бѣлградския Народенъ музей, проф. Вл. Петковичъ, който е вече добре известенъ съ своитѣ солидни трудове върху старитѣ сръбски паметници, започна напослѣдъкъ да издава особна редица трудове подъ заглавие „Српски споменици.“ Първата книга отъ тѣзи „Споменици“ излѣзе

Digitized by Google

миналата година и съдържа една богата сбирка отъ стари надписи отъ сръбскитѣ църкви и монастири.[1]) Втората книга, издадена съ средства отъ фонда, основанъ отъ професора при Колумбийския университетъ въ Ню-Йоркъ Мих. Пупинъ, е посветена на монастира Студеница, чиито две църквн — Успение Богородично и „Кралската“ църква — принадлежатъ къмъ най-старитѣ и най-интересни паметници на старото сръбско изкуство.

Въ първата часть на своя трудъ (стр. 1—16) Петковичъ се занимава съ историята на монастира, като привежда всички запазени до днесъ свидетелства за него. Отъ тѣхъ се вижда, че монастирътъ Студеница, който е разположенъ въ западна Сърбия южно отъ Градацъ (Чачакъ), е билъ основанъ отъ Стефанъ Неманя между 1183 и 1196 год. и че той е игралъ твърде важна роля въ срѣдновѣковната история на Сърбия, като е заемалъ първо мѣсто между четиритѣ „кралски“ монастири, чиито игумени сж били избирани по предложение на самия краль. Въ него е прекаралъ като монахъ последнитѣ години отъ своя животъ и самъ Стефанъ Неманя. Въ 1313/14 год. Милутинъ построилъ въ сжщия монастиръ така наречената „кралска“ църква, посветена на Св. Св. Иоакимъ и Ана.

Втората часть отъ труда на Петковича е посветена на архитектурнитѣ въпроси. Като архитектуренъ паметникъ голѣмата църква Успение Богородично представя много по-голѣмъ интересъ отъ малката „кралска“ църква. И двете тѣзи църкви ни бѣха вече известни отъ излѣзлото напоследъкъ съчинение на Gabriel Millet върху старата сръбска архитектура.[2]) Обаче Millet разглежда тѣзи църкви само до толкозъ, до колкото тѣ поясняватъ неговитѣ идеи за тритѣ сръбски архитектурни школи. Петковичъ разглежда двете църкви подробно, като се спира повече особно на първата отъ тѣхъ, тъй че едва благодарение на неговия трудъ ние добиваме едно напълно ясно представление за тѣзи две сгради.

Църквата Успение Богородично е еднокорабна църква по византийски образецъ, съ голѣмъ куполъ върху високъ барабанъ, който почива върху широка четвъртита подставка и по това се отличава отъ сжщинскитѣ византийски куполи. Трѣбва обаче да се забележи, че куполътъ не е запазенъ въ първичния си видъ. Неговиятъ сагашенъ дванадесетостененъ барабанъ произхожда отъ една по-късна реставрация. Църквата има на изтокъ три отъ външъ полукржгли апсиди, а на западъ — обширно преддверие. Освенъ това на северъ и на югъ отъ подкуполното пространство се намиратъ, по арменски образецъ, два по-низки „вестибюла“, които даватъ на основния планъ на църквата кръстовидна форма, като наподобяватъ напреченъ корабъ. Наредъ съ тѣзи византийско-ориенталски влияния, църквата показва многобройни заемки и отъ западната архитектура. Такива сж преди всичко богато разчлененитѣ романски портали, фризътъ отъ малки слѣпи арки, който обхожда горната часть на стенитѣ, скулптурнитѣ украшения върху конситѣ на тѣзи арки и външната облицовка на стенитѣ съ правилни мряморни блокчета. По такъвъ начинъ тази църква се явява като единъ отъ най-типичнитѣ примери за онзи еклектицизъмъ, който е тъй характеренъ за срѣдновѣковната сръбска архитектура.

Особенъ интересъ представятъ многобройнитѣ скулптурни украшения отъ тритѣ портала на църквата и отъ голѣмия прозорецъ на централната апсида. За жалость Петковичъ не ни дава детайлни изображения отъ тѣзи скулптури, отъ които да може да се сжди точно за тѣхния стилъ и за тѣхнитѣ подробности, особно за човѣшкитѣ фигури и за многобройнитѣ фантастични животни. Въобще неговитѣ изображения, колкото и да сж ефектни външно, не се отличаватъ съ достатъчно ясность. По тази причина, който иска да си състави по-точно представление за въпроснитѣ скулптурни украшения, ще трѣб-

[1]) Старине (Записи, натписи, листине), прикупио Др. Влад. Р. Петковић, Београд 1923, 80 стр. 8°.

[2]) L'ancien art serbe: les églises. Paris 1919.

Digitized by Google

ва да прибегне все пакъ до фототипиитѣ, дадени у Millet (обр 75, 76, 78, 80 и 81), макаръ и тѣзи последнитѣ да не съдържатъ детайлни снимки.

„Кралската“ църква въ Студеница има много по-проста форма и по-скромни размѣри. Тя е обикновена византийска кръстовидна куполна църква върху квадратна основа, безъ подпорки въ вѫтрешностьта и съ три апсиди, които отвънъ иматъ полигонална форма.

Въ третата часть на своя трудъ (стр. 33-81) Петковичъ разглежда подробно живописьта на дветѣ църкви, като възпроизвежда всички запазени стари образи, но е пропусналъ да ни даде по-подробни сведения за боитѣ или поне да приложи единъ цвѣтенъ образъ, по който да може да се съди за колорита на живописьта. Въ иконографическо отношение тази живопись не представя нищо особно. Заслужава обаче да се изтъкне, че тя съдържа нѣкои сцени отъ Вехтия Заветъ, които сѫ чужди на официалната византийска иконография, но се срѣщатъ върху нѣкои отъ рѣзанитѣ дървени иконостаси въ България и Македония, специално върху тѣзи отъ дебърската школа.[1])

Голѣма часть отъ старата живопись на църквата Успение Богородично е онищожена, както изглежда главно въ 1846 година, когато часть отъ стенитѣ на църквата сѫ били презографисани наново отъ несръчни майстори. Обаче и по-старитѣ фрески сѫ били отчасти поправяни още въ XVI и XVII вѣкъ. При все това отъ тѣхъ е запазено достатъчно, за да може да се възстанови цѣлиятъ иконографически цикълъ на църквата. По-добре сѫ запазени въ първоначалния си видъ фрескитѣ отъ „кралската“ църква, отъ които особенъ интересъ представя цикълътъ съ сцени изъ живота на Св. Богородица.

Както еднитѣ, така и другитѣ фрески ни даватъ богатъ сравнителенъ материалъ за срѣдновѣковната църковна живопись на Балканския полуостровъ и въ това именно обстоятелство се заключава тѣхното голѣмо значение за историята на срѣдновѣковното изкуство. Обаче, за да могатъ тѣ да бѫдатъ успѣшно използувани като такъвъ материалъ, необходимо е да се установи точно тѣхната дата. При фрескитѣ отъ „кралската“ църква въпросътъ е ясенъ: тѣ датиратъ отъ самото начало на XIV вѣкъ, тъй като тѣ сѫ съвременни съ постройката на самата църква (1313/14 година).

Много по-сложенъ е въпросътъ за датата на старитѣ фрески отъ църквата Успение Богородично и Петковичъ като че отбѣгва да се произнесе категорически по него (гл. стр. 79). Той признава, че старитѣ фрески сѫ били поправяни на нѣколко пѫти, особно въ XVI и XVII вѣкъ, и че тѣзи поправки не сѫ се ограничавали само съ ретушировката на образитѣ споредъ методитѣ, практикувани въ Хилендарския монастиръ, но че нѣкои образи сѫ били рисувани и съвсемъ на ново. При все това той е наклоненъ да приеме, че тѣзи фрески, въ своята цѣлость, датиратъ още отъ края на XII или началото на XIII вѣкъ (ср. стр. 2).

За жалость ние не притежаваме сигурни данни за датата на тѣзи фрески. Действително, споредъ единъ късенъ надписъ, запазенъ въ църквата, тя е била зографисана въ 1205 год. (стр. 2). Обаче нищо не ни доказва, че запазенитѣ днесъ фрески датиратъ тъкмо отъ тази година, както и нищо не ни пречи да приемемъ, че първоначалната зография на църквата е била съвършено онищожена при една отъ по-къснитѣ реставрации. При такива обстоятелства датата на фрескитѣ би могла да се определи само възъ основа на тѣхния стилъ, съ помощьта на достатъчно сравнителенъ материалъ. Тъкмо това Петковичъ е пропусналъ да направи. Въ своята стилова анализа на фрескитѣ (стр. 78) той се ограничава само да каже нѣколко думи върху позитѣ и израженията, безъ да засѣга нито подробноститѣ на рисунката, нито колорита, нито композицията. По тази причина неговитѣ съображения за датата на фрескитѣ не сѫ убедителни, и ние не виждаме никакви

[1]) B. Filow, L' ancien art bulgare, Berne 1919, стр. 79 сл.; въ българското издание отъ 1924 стр. 109 сл.

Digitized by Google

сериозни основания, за да отнесемъ тѣзи фрески къмъ началото на XIII вѣкъ. Напротивъ, още на пръвъ погледъ въ тѣхъ се забелѣзватъ особности, които не ни даватъ право да ги поставимъ порано отъ XIV вѣкъ. Така напр., богатитѣ архитектурни сценерии, особно употрѣбяването на драперии върху нѣкои отъ тѣхъ (гл. обр. 35), сж особности, които сж характерни както за фресковата, така и за миниатюрната живопись на XIV вѣкъ. Сцената съ монахинята Анастасия, която коленичи предъ Св. Богородица съ Младенеца Христосъ (обр. 39), показва особности въ рисунката, каквито сж напр. острите отблѣсъци върху дрехитѣ на Христа, които срѣщаме чакъ презъ XVI вѣкъ. Ако прибегнемъ до сравнения съ по-точно датирани материали, ще констатираме, че фрескитѣ отъ църквата Успение Богородично въ Студеница стоятъ по-близко до фрескитѣ отъ Кремиковския и Бачковския монастири (XIV-XV вѣкъ), отколкото до тѣзи отъ Боянската църква при София (1259 год.).

Впрочемъ, достатъчно е и едно по-подробно сравнение на фрескитѣ отъ дветѣ църкви въ Студеница, за да се убедимъ, че между тѣхъ нѣма никакви принципиални различия и че, следователно, тѣ по време не стоятъ много далечъ едни отъ други. Особно добре личи това при сравнението на образи, които третиратъ единъ и сжщи сюжетъ въ дветѣ църкви, какъвто е напр. случаятъ съ причастието на апостолитѣ (обр. 63-67 и 95-96). Незначителнитѣ различия, които Петковичъ констатира между еднитѣ и другитѣ фрески, се обясняватъ достатъчно съ това, че тѣ сж били изпълнени отъ разни майстори. При такива обстоятелства ние сме повече наклонни да приемемъ, че първоначалната зография въ Студеница отъ края на XII или началото на XIII вѣкъ е съвършено изчезнала и че запазенитѣ днесъ най-стари фрески въ църквата Успение Богородично не датиратъ по-рано отъ XIV вѣкъ.

Както и да е, новиятъ трудъ на Петковича е единъ твърде ценен приносъ къмъ изучването на старото църковно изкуство на Балканския полуостровъ. Това изкуство, въпреки всички свои локални различия, има единъ общъ източникъ въ по-старото византийско изкуство, и по тази причина неговитѣ произведения не могатъ да се изучаватъ по отдѣлно за всѣка страна. Ето защо трудътъ на Петковича представя голѣмъ интересъ не само за Сърбия, но така сжщо и за другитѣ съседни страни.

Б. Филовъ.

Raymond, Alexandre M. L'art islamique en Orient. Fragments d'architecture religieuse et civile. Praha 1924.

Известниятъ филантропъ и меценатъ, американскиятъ милиардеръ Чарлсъ Кренъ, който при своитѣ пжтешествия не единъ пжть е билъ и въ София, дето има много приятели, продължава да се интересува твърде живо и отъ художествени въпроси, особно въ свръзка съ ориенталското изкуство. Презъ настоящата година той обогати литературата по история на изкуството като издаде шестата часть отъ обширния трудъ на архитекта Ал. Раймондъ върху ориенталската архитектура. Разкошното издание in folio, което съдържа 60 цвѣтни таблици, дава образци отъ различни архитектурни мотиви. Своеобразното, красиво и декоративно ислямско изкуство е указало значително влияние върху западната срѣдновѣковна архитектура, която е усвоила изцѣло нѣкои форми отъ него.

Най- чиститѣ и най-типични „класически образци“ отъ това оригинално изкуство, съ неговитѣ характерни признаци — сферическитѣ куполи, подковообразнитѣ арки и стройни минарета — сж се запазили въ джамиитѣ на Дамаскъ, Каиро, Фецъ, Тунисъ, Одринъ и Цариградъ. Мюсюлманското приложно изкуство — цвѣтнитѣ стъкла, керамиката и дървенитѣ рѣзби — ни дава великолепни образци на художествено занаятчийство, които отчасти не сж надминати и до днешно време. Гледжосанитѣ тухли и фаянсовитѣ плочки съ тѣхнитѣ необикновено нежни синьо-зеленикави нюанси, сложната и причудливата игра на арабескитѣ по дървенитѣ тавани и капа-

Digitized by Google

цитѣ на прозорцитѣ, високитѣ и стройни като кипариси островръхи минарета, които въ прозрачната синина на южното небе изглеждатъ още по-високи, ни пренасятъ въ странитѣ на Исляма, на вѣчното слънце и необузданата източна фантазия.

Сравнително праволинейната геометризация на архитектурнитѣ мотиви презъ XIII вѣкъ се смѣня презъ XIV и XV вѣкъ съ твърде сложна и подробна разработка на тѣзи мотиви, при което въ арабескитѣ тъй изкусно се преплитатъ изречения отъ корана, дето не винаги може да се установи, где свършва орнаментиката, която преминава въ писменость. Съ най-голѣмо разнообразие и подробна разработка се отличаватъ мотивитѣ — понѣкога твърде сложни и забъркани — съ които сж украсени капацитѣ на прозорци и вратитѣ. „Сталактитовитѣ“ украшения въ сводоветѣ, нишитѣ и михрабитѣ, скромни и въздържани отначало, преминаватъ по-късно въ вълшебнитѣ форми на Алхамбра. Тъй обичнитѣ на Изтокъ розетки, двойни и тройни звезди, се преплитатъ своеобразно въ богата и фантастична орнаментика, при което много мотиви се явяватъ не само като особна стилизация изъ областьта на фауната и флората, но така сжщо и като магически знаци отъ рода на „свастиката“, на „Гордиевия вжзелъ“ и др. под. Въ дървенитѣ рѣзби отъ XV вѣкъ често могатъ да се проследятъ индо-китайски мотиви, а високитѣ куполи на джамиитѣ въ Бруса отъ началото на XV вѣкъ, които по своята форма приличатъ на дервишки шапки, напомнятъ Самаркандскитѣ тюрбета и пагодитѣ на Индия.

Особно характерни и сполучливи по колоритъ сж лазурнитѣ и изумрудни фаянсови плочки, които понѣкога сж украсени ту съ заострено, ту съ закржглено арабско писмо. Низкитѣ, широки куполи на „хамамитѣ“, както и двойнитѣ засводени прозорци съ подковообразни арки и лека колонка по срѣдната, ясно указватъ на голѣмото влияние, което е упражнило ислямското изкуство върху романския стилъ.

Високото художествено изпълнение на нѣкои отъ таблицитѣ прави това, издание ценно не само за специалистъ-когото се занимава съ ислямското изкуство, станало напоследъкъ предмета на обстойни международни изследвания, но така сжщо и за всѣки любитель на шедьовритѣ на типографското изкуство. Появяването на една такава книга е особно ценно днесъ, тъй както книжнитѣ пазари на Европа, поради общата скжпотия, сж опустѣли отъ художествени издания.

С. Н. Кондаковъ.

Géza Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten. Veröffentlichung der Asiatischen Kommission der Körösi Csoma-Gesellschaft. Budapest, 1921, 190 стр. гол. 8°.

Българско-маджарскитѣ отношения презъ V — XI вѣкъ сж предметъ на това ценно съчинение, съ което еднакво добре се препоржчва както авторътъ, така и ученото дружество, носеще името на заслужилия на времето си маджарски ориенталистъ Кьорьоши Чома. Това дружество не се задоволява само съ изданието на своя Körösi Csoma-Archivum, започнатъ въ 1921 г., но е пуснало на свѣтъ сжщата година и разглежданата книга, като публикация на азиятската комисия при Дружеството.

Авторътъ на това историческо съчинение, избранъ неотдавна и за членъ на Българския археологически институтъ, принадлежи къмъ ония рѣдки учени, които съ еднаква ревность се вдълбочаватъ не само въ историческитѣ, но и въ езикословнитѣ (лингвистичнитѣ) проблеми и които съ право мислятъ, че по-старата история, особено културната на кой и да е народъ, не може да се изгради безъ помощьта на езиковата история на сжщия народъ, па и на сроднитѣ и близки народи. Въ това отношение проф. Фехеръ върви по пжтя на Шафарика, Иричека и Дринова, съ тая разлика, че у новия изследвачъ на българското минало бие въ очи по-голѣмо запознанство и съ тюркскитѣ езици. И може би по тая причина именно, че у насъ рѣдко нѣкой (напр. проф. Ив. Д. Шишмановъ донѣкжде) е проявявалъ

Digitized by Google

по-широкъ интересъ къмъ туркологията, ние и до днесъ нѣмаме още подробна оценка на Фехеровата книга.

Писачътъ на тия редове сжщо не може да разгледа всестранно излѣзлия преди три години трудъ на маджарския ученъ, но все пакъ ще обърне внимание върху езикословнитѣ въпроси, засегнати отъ г. Фехеръ. Историческата страна на книгата ще остане да бжде предметъ на особено разглеждане отъ страна на българскитѣ историци.

Въ предговора (стр.5-9) се изтъква, че тепърва по време на римското владичество народитѣ въ северната половина на Балканския полуостровъ и въ Панония сж достигнали до по-висока степень на културенъ развой и че затова романизуването се е ширѣло съ невѣроятна бързина, а латинскиятъ езикъ и култура хванали доста яки корени. Тоя мощенъ подемъ обаче могълъ да трае само до тогава, до когато Римъ билъ въ състояние да обезпечи работата на жителитѣ въ провинциитѣ си — до края на III вѣкъ следъ Р. Хр. Не е могла да бжде задържана не само Дакия, опразнена окончателно въ 271 г., но дори и Дунавската граница, предписана въ Августовия заветъ.

Спрѣмо нахлуващитѣ отъ северъ варвари се прилага нова политика. Не се правятъ опити да бждатъ завладени тѣхнитѣ земи, а се гледа само да се защитятъ и организуватъ завзетитѣ отъ по-преди области. Въ това тъкмо време, което съвпада съ една голѣма азиятска криза, се нахвърлятъ върху империята разни варварски народи, нѣкои по-близки, а нѣкои отъ далечния Изтокъ. Римскитѣ императори даватъ съгласието си да се настаняватъ въ Балканскитѣ провинции грамадни варварски множества (само Константинъ Велики приема триста хил. сармати), и въ реда на тия варвари все по-голѣмъ и по-голѣмъ става броятъ на славянитѣ. Готи, хуни и тѣмъ подчиненитѣ пълчища опустошаватъ цѣлия Балкански полуостровъ презъ IV и V вѣкъ. Старото население било току речи всецѣло унищожено, и следъ новитѣ славянски нахлувания въ края на V-ия вѣкъ Балканскиятъ полуостровъ добива съвсемъ новъ изгледъ въ етнографско отношение. Старата култура била комай напълно пропаднала. Градоветѣ лежали въ развалини, полята стоели необработени: никой не работѣлъ, защото и не знаялъ, за кого работи.

И докато стариятъ Римъ успѣ да претопи въ провинциитѣ си готовото за работа римско, романизувано и варварско население, то новиятъ Римъ се указа далечъ не дорасълъ за такава задача. Новиятъ Римъ гледа само да се приема християнството отъ новото варварско население, безъ да се грижи да създаде условия за мирна културна работа. Тепърва държавитѣ на българитѣ и маджаритѣ успѣватъ, каже г. Фехеръ, да дадатъ на жителитѣ спокоенъ животъ, благоприятенъ за труда. „Тия две държави сж, които задържатъ всѣко нападение отъ Изтокъ и Северъ и които осигуряватъ европейския Западъ отъ опустошения на нови варварски пълчища. Въ това е и голѣмото значение на маджарската и на българската държавни организации. . . О силния язъ на българщината и маджарщината се разбива силата на Изтока, заплашваща културата на Запада". По тоя начинъ печенеги, кумани и татари бидоха спрѣни и не можаха да достигнатъ до културнитѣ страни на западна Европа.

Изследването на г. Фехеръ се разпада на два дѣла. Въ първия се говори за съседството на българи и маджари при Кавказъ отъ 461/465 до 558 г. сл. Хр.: I. Bulgaren und Ungarn am Kaukasus (461/65—558), стр 10—79. Авторътъ излиза отъ маджарското народно предание („1. Die ungarische Volksüberlieferung," стр. 14—15), което подкрепя съ езикови и исторически доказателства („2. Sprachliche Beweise," стр. 15—23, „3. Historische Beweise, а) Urbulgarentum, в) Urungarntum", стр. 23—74), като на край се спира върху отношението на кутригуритѣ-българи къмъ Дунавскитѣ българи (74—79). Вториятъ по-голѣмъ дѣлъ отъ книгата е посветенъ на българо-маджарскитѣ отношения до пропадането на първото българско царство („II. Bulgarisch-un-

Digitized by Google

garische Beziehungen bis zum Verfall des ersten bulgarischen Reiches", стр. 80—156). Бележкитѣ къмъ двата дѣла на съчинението, на брой повече отъ 400, заематъ стр. 157—183. Сключва се книгата съ единъ показалецъ (184-190).

Първата половина на съчинението си проф. Фехеръ започва съ думитѣ, че заседналитѣ въ източна Европа народности вематъ участие въ живота на Европа тепърва чрезъ организаторската сила на хунитѣ и че само по пжтя на хунското царство тия народности изпжкватъ на сцената на европейската история. Маджарскиятъ ученъ излиза съ едно оригинално схващане, което бихме могли да противопоставимъ на застжпваното отъ Пайскера, споредъ когото първобитнитѣ славяни сж минавали последователно отъ хунско (тюркско) робство подъ германско и обратно. Споредъ проф. Фехеръ голѣмата хунска държава е била образувана чрезъ съединение на известенъ брой източни народи, и народътъ (хунитѣ), чието име споменуватъ писателитѣ на Западъ и Византия, толкова пострадали отъ ударитѣ на тая сила, не е билъ господарь, ами само най-напредналиятъ на западъ членъ на тая верига отъ народи. Основаването на хунската държава не е означавало за скитническитѣ народи между Дунавъ и Волга нѣкакво робство, но победоносни борби. „Wir müssen uns also das Hunnenreich so vorstellen, dass darin unter Führung des im Donau-Becken angesiedelten Volkes diejenigen Völkerschaften vereinigt waren, welche zumeist von gleicher Rasse und ähnlicher Lebensweise, östlich davon wohnten" (стр. 10).

Наскоро следъ смъртьта на Атила, въ 80-тѣ годинн на V в., се явяватъ ония хуни, които се означаватъ съ амето българи („die als Bulgaren bezeichneten Hunnen" стр. 11) и отъ тогава, сами или съюзени съ други народи, постоянно сж въ Балканския полуостровъ. Западнитѣ писатели не ги различаватъ отъ хунитѣ, па и отъ обстоятелството, че тоя народъ изпжква следъ пропадането на хунската държава, любва да се заключава, че народътъ е принадлежалъ къмъ хунската държава, а само името му почва да се споменува отдѣлно едва тепърва следъ това разпадане на хунската мощь. Прокопий пъкъ най-вече си служи и после все съ събирателното име хуни.

По такъвъ начинъ най-новитѣ исторически издирвания идатъ да дадатъ до нейде право на Гаврила Кръстьовичъ, който още преди освобождението обнародва първия томъ на своята „История блъгарска подъ имя Уннювъ", при все че самъ М. Дриновъ въ дълга статия „Хуни ли сме?" се изказа противъ хунската теория за произхода на българитѣ. Дриновъ признаваше, че утигуритѣ и кутригуритѣ сж били хуни, но бѣше убеденъ, че тѣ си нѣматъ мѣстото въ нашата история, защото, каже, тѣ не сж нито наши бащи, нито наши чичеве (Съчинения т. III 215), ала въ най-ново време (1918) у проф. В. Н. Златарски, който издаде първия томъ отъ своята „История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове", първата часть отъ тази история обхваща тъкмо „Епоха на хунно-българското надмощие" . . . и твърде подробно разправя за утигуритѣ и кутригуритѣ.

Понеже въ историческитѣ извори не намираме никакви посочвания върху родината и по-ранната история на народитѣ, образували хунската държава, ние сме принудени да прибегнемъ къмъ помощьта на езикознанието и на народнитѣ предания, за да издиримъ, отъ де произхождатъ българитѣ, които въ литературата се споменуватъ подъ това име тепърва къмъ 30-тѣ години на V вѣкъ (стр. 13).

Въ маджарското предание за Нимродовитѣ синове Хуноръ и Могоръ, които, като ограбвали синоветѣ на Беларъ, се оженили за дветѣ дъщери на аланския Князъ Дула и по такъвъ начинъ станали родоначалници на всички хуни (отъ Хуноръ — хуни, отъ Могоръ — маджари), проф. Фехеръ намира две извънредно важни имена — Беларъ и Дула — мадж. Gyula, които не сж нищо друго освенъ видоизмѣнение на имената Bular, Bulgar и Дуло,

Digitized by Google

последното известно и отъ прочутия именникъ на българскитѣ князе. Споредъ българското предание, запазено въ именника, баснословнитѣ Авитохолъ, живѣлъ 300 години, и Ирникъ, живѣлъ 150 години, сж тъкмо отъ рода Дуло, както и Куртъ, Безмѣръ, Испериxъ (Аспарухъ), Тервелъ и т. н. Авитохолъ е, както се приема днесъ, очевидно Атила, а Ирникъ е най-младиятъ му синъ. По такъвъ начинъ излиза, че двѣтѣ народни предания, маджарското и българското взаимно се подкрепятъ и се налагатъ като яко достовѣрни.

Ала маджаритѣ не само въ преданията си сж запазили споменъ за своята българска прародина, но и въ езика: маджарскиятъ езикъ ни дава по-ясно отъ всѣко сказание или история, картина за живота и културата на прабългаритѣ, съседи на маджаритѣ откъмъ изтокъ.

Мнението, че маджарскиятъ езикъ спада къмъ турко-татарската група, днесъ отъ никой ученъ не може да се поддържа, но тъкмо поради това сж извънредно важни многобройнитѣ културни думи, които намираме у маджаритѣ и конто сж отъ несъмненъ турко-татарски произходъ. А най-важното е, че тия тюркски думи въ маджарския езикъ по редъ свои особености сочатъ не къмъ други тюркски диалектъ, а къмъ диалекта на българитѣ и чувашитѣ. Не му е тука мѣстото да се спираме подробно върху тия любопитни думи, изследвани особено грижливо отъ Мункачи и З. Гомбоцъ. Нашата наука още дължи преценка на трудоветѣ, обнародвани отъ Мункачи и Гомбоцъ, особено откакъ Гомбоцовата книга излѣзе и на немски.[1])

Не е ли интересно напр., че, вмѣсто срѣдословно и крайно тюркско *z*, маджарскитѣ думи иматъ, както чувашкитѣ и българскитѣ, *r*: маджар. ökör, а османск. öküz „волъ"? Или че вмѣсто начално тюркско *s* се вестява š пакъ въ маджарски и чувашки: маджар. sár „тиня", казан. saz „lutum", алтайски sas и чув. šur? А мнението, че чувашкиятъ езикъ е потомъкъ на езика на волжкитѣ българи, днесъ се подкрепя напълно; то става безспорно отъ особноститѣ на волжко-българскитѣ надгробни надписи отъ XIV в., открити отдавна, но разчетени добре едва въ последно време.

Срещу мисълта, че маджаритѣ сж могли да заематъ тюркскитѣ елементи на речьта си отъ хазаритѣ, се изтъква, че следитѣ отъ хазарския езикъ говорятъ противъ такава възможность, понеже въ тѣхъ нѣмаме нито междугласно *r* вм. *z*, нито начално š вм. *s*.

Измежду многото тюркскобългарски думи въ маджарския езикъ (маджар. kos, четено кош, „овенъ"; тур. koč, kecske „коза" тур. keči и т. н.) има нѣкои много интересни, по поводъ на които въ сравнителното езикознание има още да се разисква хипотезата за т. н. ностратски, индоевропейско-урало-алтайски езикови връзки; напр. маджар. túró „Topfen" се дава и у Фехера като тюркска заемка, ала и въ славянскитѣ езици имаме дума tvarogъ, па и въ старогръцки τυρός „сирене", τυρεύω е „съсирвамъ, faire cailler en fromage", и зенд. tûiri, „съсирено млѣко, lait devenu caséeux" и т. н. Въ какви отношения стоятъ тия думи? Всички ли индоевропейски думи сж заети? И не показва ли сжществуването на славянски глаголъ tvoriti и думи като tvarь, че слав. tvarogъ е старинна славянска дума, образувана тъкмо тъй, както френ. fromage, итал. formaggio отъ forma? — Прастари арийско-турански културни сношения ще да сж сжществували, както показватъ и други лексикални съвпадения.

Маджари и българи ще да сж били съседи негде по̀ на югъ, около Кавказъ, както се сжди между друго възъ основа на думата маджар. bor „вино" = кум., уйгур. bor и т. н. (стр. 22). Къмъ това ни навеждатъ и аланско-осетинскитѣ елементи на маджарския езикъ (стр. 23) отъ IV-VI в. А и това се загатва въ маджарското сказание!

1) Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache von Zoltán Gombocz. Mémoires de la société Finno-Ougrienne XXX, Helsinki 1912. XVIII + 251 стр. гол. 8°.

Digitized by Google

Нататъкъ авторътъ се спира върху историческитѣ доказателства на своята теза, като намира, че не бива да се злоупотрѣбява съ прекалено критикуване на срѣдновѣковнитѣ сказания и сведения, че не бива, значи, да се изпада въ хиперкритицизъмъ при разглеждането на такива въпроси.

Авторътъ познава отлично всички византийски и латински извори, въ които се съдържатъ вести за българитѣ и българско-маджарскитѣ отношения, и твърде майсторски свързва показанията на историцитѣ съ даденото въ народнитѣ сказания. Истинско удоволствие е да следи човѣкъ, какъ тълкува г. Фехеръ известията и на Приска, и на Йордана, и на Прокопия, и на Теофилакта и т. н. И за Фехера, разбира се, Куртъ е равно Кубратъ (стр. 41), па и годинитѣ на князетѣ отъ именника отговарятъ на тюркскитѣ циклови имена: Авитохолъ и Ирникъ захващатъ да управляватъ все въ годината на змията (диломъ твиремъ, прабълг. диломъ = тур. јиланъ), Куртъ въ втората година, година на вола (прабълг. шегоръ = тур. sъдъч и т. н.; стр. 39). Дори митическитѣ години на Авитохола и Ирника се обясняватъ хубаво като сборни години на неизвестнитѣ владетели преди Атила.

Съ голѣма любовь и внимание проследява г. Фехеръ нататъкъ цѣлата история на маджари и българи, особено историята на българското владичество оттатъкъ Дунава до и следъ идването на маджаритѣ. За паметникъ отъ времето на българското владичество надъ Маджарско г. Фехеръ брои и т. н. Атилово съкровище отъ VIII-X вѣкъ съ любопитни надписи на прабългарски езикъ, хубаво разтълкувани презъ време на голѣмата война отъ бележития дански езиковедецъ В. Томсенъ.[1]) За остатъци отъ тюркско (аварско) население подъ българска власть трѣбва да се броятъ и т. н. секлери. Посочватъ се споредъ Мелиха и следи отъ езика на българскитѣ славяни въ Маджарско, напр. рѣчица Тарока се нарича въ нататъшното си течение Héjó сир. „топла рѣка", а това показва, че името Тарока, чети Тополца, е отъ бълг. Топлица, не отъ корена teply на западнославянскитѣ езици; крепостьта Zemlin, днесъ Zemplén, сжщо носи типична българска форма (земленъ). Пакъ съгласно съ Мелиховитѣ издирвания се подчертава, че най-старитѣ славянски заемки въ маджарски сж отъ езика на българскитѣ славяни (мадж. mostoha: мащеха, szombat: сжбота и т. н.).

Като поздравяваме г. Фехеръ за хубавата му книга, препорѫчваме я найгорещо съ надежда, че авторътъ ще продължи своитѣ интересни издирвания.

Ст. Младеновъ.

Никола А. Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе. Съ 266 образи въ текста и 7 автотипни таблици. София 1924, XVI + 197 стр. Издание на Народния Музей въ София.

„Настоящия трудъ обема издаденитѣ вече отъ менъ български монети и покъсно издирени и открити отъ менъ въ държавни и обществени сбирки и въ частни лица у насъ и въ странство. . . Наложителната необходимость, настоящиятъ трудъ да послужи на по-широки кржгове, особено на учителството, ме застави да дамъ сведения и за произхода отчасти на общата срѣдновѣковна нумизматика и сегашното състояние на българската нумизматика, а сжщо и исторически белѣжки на нашитѣ царе и боляри, сѣкли монети и служили си съ печати" (Предговоръ стр. XV). Така самъ авторътъ характеризира съдържанието и опредѣля назначението на озаглавената тукъ книга. Обаче, дали ще трѣбва да гледаме и оценяваме труда на г. Мушмова само като ржководство по българската нумизматика за по-широки кржгове и за учителството, или въ него трѣбва да видимъ нѣщо повече, ще покаже самото съдържание на книгата.

Г. Мушмовъ раздѣлилъ книгата си на десеть глави, отъ които: въ I глава подъ

[1]) Vilhelm Tomsen, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklos (Hongrie). Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. historisk-filologiske Meddelelser. I, 1 København 1917, 28 стр. гол. 8°.

Digitized by Google

надсловъ „Развитие на българската нумизматика“ (1—6) прави исторически прегледъ върху началото и развитието на въпроса за българскитѣ монети въ ново време и дава най-подробна библиография по българската нумизматика.

Въ глава II подъ надсловъ „Монетното дѣло и организацията на монетарницитѣ на западъ“ (стр. 6—14) се излага, кому се давало право за сѣчене монети презъ срѣднитѣ вѣкове изобщо въ Европа и въ частность въ България, дето, споредъ автора, това право „принадлежало на царя, и той разполагалъ съ него, както намиралъ за добре“; съобщава се за „монетни договори и съглашения“ между две или повече държави, които се съгласявали да сѣкатъ еднакви или общи монети, циркулиращи въ договорнитѣ държави безъ отбивъ, — такива монети и до днесъ не сж открити въ България; за корпорациитѣ на монеторѣзачитѣ, на които било повѣрено монетното дѣло срещу известни привилегии, давани както на западъ, тъй по аналогия и въ България съ царски заповеди; за монетарницитѣ въ предѣлитѣ на днешна България въ най-старо врѣме и презъ срѣднитѣ вѣкове, като при това авторътъ установява фактически, че монетарници презъ второто царство е имало въ Търново, и предполага, че такива е имало и въ Видинъ, София, Варна, Кюстендилъ, Трѣвна, Пловдивъ и др., както това може да се констатира и отъ обстоятелството, че и въ турско време е имало такива монетарници въ нѣкои отъ посоченитѣ градове; и най-сетне за монетнитѣ печати, които се приготвяли отъ специални майстори, наречени печаторѣзачи, като се даватъ рисунки и описание на намиращитѣ се въ Народния Музей два подобни печати отъ времето на Филипа II Македонски и отъ римската епоха.

Въ глава III подъ надсловъ „Приготвянето на метала и сѣченето на монетитѣ“ (стр. 14—23) се говори, по известния нумизматъ Е. Бабелона, за техниката по приготвяне на метала, какъ е ставало сѣченето на монети презъ срѣднитѣ вѣкове, за препечатани монети, за маркиране на монети, излѣзли отъ употрѣбление, за теглото, формата и размѣритѣ на монетитѣ, за изображенията, надписи и титли върху монетитѣ и най-сетне за посребрени монети, като авторътъ главно и изключително спира вниманието си върху българскитѣ стари монети и възъ основа на своитѣ изучвания дава най-подробни данни за тѣхъ отъ споменатитѣ страни.

Въ глава IV (стр. 24—26) авторътъ говори за „подправени монети“ и за преследването и наказанието на подправячитѣ, каквито е имало въ всички времена и държави и по анология авторътъ заключава, че и въ България е имало такива и че и въ българскитѣ закони сж се предвиждали и съответнитѣ наказания, и най-сетне съобщава за модернитѣ фалшификати и измислени, никога не сжществуващи монети.

Предаденото тукъ накратко съдържание на първитѣ 4 глави показва, че въ тритѣ отъ тѣхъ, 2, 3 и 4, се даватъ общи сведения изобщо по монетното дѣло въ Европа въ най-старо време и презъ срѣднитѣ вѣкове, съ огледъ да се обяснятъ и освѣтлятъ нѣкои отдѣлни въпроси, данни за които въ частность по монетното дѣло въ България или не сж открити още, или пъкъ изобщо не сжществуватъ. Макаръ авторътъ да се старае по аналогия да представи, какъ се е развивало монетното дѣло въ България, все пакъ означенитѣ три глави съдържатъ, както се каза, общи сведения по нумизматиката, които иматъ повече пояснителенъ характеръ, и могатъ да се смѣтатъ като нѣщо отдѣлно отъ главния предметъ на разгледвания трудъ. Затова и по планъ, и по методъ, споредъ насъ, би било много по-добре и напълно научно, ако авторътъ би съединилъ тритѣ тия глави въ едно въведение, а първата глава „Развитието на българската нумизматика“ би поставилъ като преходъ къмъ главното съдържание на книгата, което се състои отъ два отдѣла: I монети и II печати.

И наистина, въ глава V подъ надсловъ „Монетната система въ България“ (стр. 26-60) авторътъ преминава къмъ сжщинския предметъ на своя

Digitized by Google

трудъ и почва съ „класификация на българскитѣ монети". Като изтъква, че по стилъ и изработка въ България била приета византийската монетна система отъ XIII и XIV вѣкъ, защото и най-старитѣ засега известни български монети се отнасятъ къмъ началото на XIII вѣкъ, макаръ по стилъ нѣкои отъ тѣхъ да се намирали подъ западно — венецианско влияние, авторътъ различава въ българскитѣ монети два периода: първия отъ началото на XIII в., отъ времето на Ив. Асеня II (1218-1246) до 1360 г., и втория — отъ края на царуването на Ив. Александра до завоеванието на България отъ турцитѣ (1393).

Г. М. характеризира монетитѣ отъ двата тия периода така:

„Монетитѣ отъ първия периодъ се отличаватъ съ образи, изработени въ голѣми подробности и фигури моделирани и сравнително по-живи. Изработката е извършена по византийски маниеръ, съ изключение на сребърнитѣ монети отъ Ив. Асеня II, Михаила Асеня, Георги Тертера и на Срацимировитѣ, които сж въ западенъ стилъ. Върху монетитѣ отъ този периодъ сж представенн на лицето една или две фигури; само въ извънредно рѣдки случаи лицето е заето отъ двуглавъ орелъ или конникъ. На опакото преобладава образа на Христа. Пакъ само въ рѣдки случаи се срѣщатъ по опакото кръстъ, двуглавъ орелъ, крепостни стени или монограми".

„Монетитѣ отъ втория периодъ сж отъ по-груба изработка. Образитѣ сж неподвижни, изработени шаблонно, безъ всѣкаква естетика, въ груби линии, а понѣкога въ негативна форма. Върху монетитѣ отъ този периодъ преобладава на лицето една фигура, права; само при единъ случай царьтъ е на конь. Изключение правятъ само меднитѣ, Срацимировитѣ съ сина му Константина. Върху тия монети сж представени две фигури. Върху нѣкои медни монети отъ Ив. Шишмана има на лицето монограми. Върху опакото преобладава кръстъ или монограма, съ изключение сребърнитѣ монети на Ив. Шишмана, съ образа на Богородица върху нѣкои отъ меднитѣ — лъвъ".

Отъ горнитѣ характеристики ясно се вижда, че при класификацията на монетитѣ на периоди авторътъ се ржководилъ не само по тѣхния стилъ и изработка, но и по изображенията отъ двѣтѣ страни на монетитѣ. Обаче такъвъ сложенъ критерий ни се види не съвсемъ сполучливъ, защото при всѣка класификация на предмети отъ единъ родъ взематъ се за критерий постоянни и сжществени признаци и отличия, а не промѣнливи и случайни. И наистина, стилътъ — византийски или западьо-венециански — е случаенъ признакъ, защото той зависи, напр. венецианскиятъ отъ това, доколко търговскитѣ сношения на България съ Венеция или Дубровникъ при известенъ български царь сж били по-голѣми или по-малки; сжщо и изработката зависѣла отъ изкуството на печаторѣзачитѣ, които едвали ще сж били видни представители на изкуството, както това е било въ класическата епоха. Като се иматъ предъ видъ тия обстоятелства, при класификацията на българскитѣ монети трѣбва да се взематъ за критерий само изображенията отъ двѣтѣ страни на монетитѣ, по които лесно може да се установятъ и изтъкнатъ отличителнитѣ признаци и сжществените промѣни, които сж претърпѣли българскитѣ монети презъ XIII и XIV вѣкъ, и то подъ влияние на историческитѣ събития; въ такъвъ случай авторътъ не би билъ принуденъ да прибѣгва къмъ много „изключения" и да прави голѣми хронологически скокове напредъ и назадъ, които нумизматиката, като помощна дисциплина на историята, не трѣба да допуща.

Монетитѣ отъ всѣки означенъ периодъ авторътъ раздѣля на групи; за първия периодъ VII, а за втория — VI, като при това съпоставя българскитѣ монети съ съвременнитѣ тѣмъ византийски или други чужди монети и се старае да опредѣли тѣхното по-голѣмо или по-малко сходство, а оттука и влиянието на чуждитѣ монети върху българскитѣ; но и тукъ се явява сжщата сложность при

Digitized by Google

разпредѣлянето, която затруднява ориентирането въ тия групи (стр.25—35).

Доколко предложената отъ г. М. класификация е несполучлива, се види отъ това, че при опредѣлянето художествената стойность на българ. монети (стр. 35—40), той неволно напуща своята класификация по стилъ и изработка и опредѣля художествеността имъ споредъ изображенията и забравя за установенитѣ отъ него групи, а вече говори за типове, а не групи монети. Като установява, че при опредѣлянето художествеността на монетитѣ се вематъ обикновено златнитѣ, а пъкъ такива български досега не сж открити, авторътъ взема за мѣрило сребърнитѣ и констатира, че, колкото българскитѣ царе да сж се намирали въ монетното дѣло подъ чуждо влияние, тѣ все пакъ сж се стремили да придадатъ на своитѣ монети нѣкои особености въ художествено отношение, които откриватъ въ тѣхъ дори и по-голѣма култура и самостойность. Тия особености г. М. разглежда твърде подробно и съ голѣма наблюдателность и опитно разбиране, и сравнявайки българ. монети по царе съ съответнитѣ чужди, установява по-голѣмата или по-малката имъ художественость.

Сжщата сржчность и опитность проявилъ авторътъ и въ установяването „названията на българскитѣ монети" (стр. 40—53), което е и най-цѣнното въ труда на г. М. Благодарение на широкитѣ си и основни знания по нумизматиката — римска и византийска, г. М. сполучилъ да се справи съ тоя мжченъ въпросъ и, служейки си прекрасно съ сравнителния методъ, да установи веднъжъ за винаги не само названията на българскитѣ монети и тѣхниятъ произходъ, но и теглото и стойността на монетитѣ. Тукъ г. М. се явява истински изследвачъ и най-добъръ познавачъ на българската нумизматика. Обаче трѣбва да се съжалява, че той не използувалъ въ случая капиталното съчинение на К. Иречка, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, 2. Teil, Wien 1912, именно гл. 10: Handel und Geldwesen, стр. 46—66, дето той би намерилъ богатъ материалъ по разгледвания въпросъ, а главно за по-пълни сравнения и аналогии. — Въ свръзка съ названията на българскитѣ монети авторътъ се спира и върху въпроса: сѣкли ли сж българскитѣ царе златни монети, и дохожда до заключение, че, макаръ още досега и да не сж открити такива, все пакъ, като има предъ видъ, че „нумизматиката е наука на изненадитѣ, единъ день може би да бждемъ изненадани и въ това отношение".

Подъ насловъ „Най-старитѣ български монети" (стр. 53—59) авторътъ разглежда другъ единъ не по-малко важенъ въпросъ, а именно: сѣкли ли сж царетѣ отъ първото царство и отъ второто до Бориса включително свои монети. При обяснението на тоя въпросъ той излиза отъ принципа, че „за да можелъ единъ владетель въ срѣднитѣ вѣкове да сѣче монети, трѣбвало е, първо, да има нужния металъ свой или докаранъ отъ странство и, второ, да има нужното разрешение за правосѣчене монети." Като взима подъ вниманіе запазенитѣ книжовни известия по тия две изисквания и главно познатитѣ златни монети на сремския воевода Сермона, съвременникъ на ц. Самуила, и изнамерения напоследъкъ оловенъ печатъ на Бориса-Михаила, г. М. дохожда до заключение, че „мжчно може да се допусне, че въобще владетелитѣ отъ първото царство не сж сѣкли монети", и причинитѣ за тѣхното отсжтствие той „обяснява главно съ отдалечената отъ насъ епоха, а не съ факта, че първитѣ български царе не сж сѣкли монети. Съ сигурность трѣбва да се вѣрва, че тѣзи монети сж съ гръцки надписи, както Сермоновитѣ, което още повече затруднява нужното внимание. Ако се слѣди зорко, увѣренъ съмъ, завършва г. М., че ще се откриятъ и монети отъ първото българско царство." Както и да било, като оставя на страна златнитѣ монети на Сермона и взема само известнитѣ засега монети на царетѣ отъ второто царство, г. М. установява до 40 типа стари българ. монети съ голѣмъ брой отдѣлни варианти.

Разгледваната V глава се завършва съ единъ кратъкъ прегледъ и описание на съвременнитѣ видове българ. монети,

Digitized by Google

което, споредъ насъ, е съвсемъ излишно, още повече че тоя прегледъ не е напълно изложенъ; ако ли пъкъ авторътъ е искалъ да представи и монетното дѣло презъ третото царство, то той трѣбваше да разгледа монетитѣ и отъ времето на кн. Александра I, а не да се ограничава само съ монетитѣ отъ Фердинанда I.

Следъ подробното изучаване на българскитѣ стари монети, което авторътъ направилъ въ гл. V, ние бихме очаквали да последва непосредно описанието на самитѣ монети; обаче последното е помѣстено въ гл VIII и се отдѣля 1. отъ гл. VI „Значението на българската нумизматика", която би трѣбало да последва подиръ описанието и да послужи като единъ видъ заключение къмъ отдѣла за българскитѣ монети, и 2. отъ гл. VII „Печатитѣ на българскитѣ царе и боляри", чието пъкъ мѣсто е предъ описанието на самитѣ печати, помѣстено въ гл. IV. Затова ние тукъ ще разгледаме по-напредъ съдържанието на гл. VIII — описанието на монетитѣ (стр. 65 – 155).

Това описание авторътъ раздѣля на 17 дѣла, които съдържатъ разни видове монети споредъ лицата, къмъ които се отнасятъ монетитѣ въ хронологически редъ, като въ последния дѣлъ дава български неопредѣлени монети. Въ всѣки отъ тия дѣлове се дава:

1. При името на царя или лицето хронологически данни, обаче нѣкои отъ тия данни сж погрѣшни. Така, за Сермона е дадена год. 1019, която е годината на неговата смъртъ и затова трѣбваше да се отбележи († 1019); за Ирина съ сина ѝ Михаила се даватъ годинитѣ 1242 — 1246, които не сж вѣрни, защото Ив. Асеня II наследилъ синъ му Коломанъ I, който е царувалъ отъ 1241 до 1246, следов. Ирина е управлявала съ сина си отъ 1246 г., но до кога, остава засега неизвестно; Константинъ Асень почналъ да царува не отъ 1257, а отъ 1258 год., защото презъ 1257 г. били узурпатори Коломанъ II, кн. Ростиславъ и Мицо; Георги Тертерий (а на Тертеръ) билъ избранъ за царь въ 1280, а не въ 1279, защото презъ тая година билъ царь Иванъ Асень III. Изобщо трѣбва да се забележи, че хронологическитѣ данни и за сръбскитѣ и византийски владетели сж неточни.

2. Предъ описанието на монетитѣ на всѣки царь или лице се даватъ исторически бележки, които сж твърде умѣстни, обаче и въ тѣхъ се срѣщатъ нѣкои грѣшки. Така, въ текста предъ Сермоновитѣ монети се казва: „следъ ... убийството при обсада на Охрахиумъ при Драчъ на Иванъ Владислава" и пр. (стр. 65) като при това се позовава на Кедрина. Но Кедринъ нийде не споменува за нѣкаква крепость „Охрахиумъ при Драчъ". Това ще да е нѣкоя неволна печатна грѣшка вм. може би „Дирахиумъ или Драчъ". Сжщо пакъ тамъ на стр. 66 се чете: „За тази обсада (разб. на Сирмиумъ или Сремъ) Кедринъ не съобщава никакви подробности. Споредъ Диогена крепостьта е паднала следъ коварното убийство на нейния началникъ и защитникъ — Сермона". Преди всичко, споредъ разказа на Кедрина, Сирмиумъ не е билъ обсажданъ, а изпратениятъ отъ Василия II противъ Сремъ Константинъ Диогенъ, стратегъ на солунската тема, употрѣбилъ хитрость, като поискалъ лична срѣща съ Сермона, на която К. Диогенъ убилъ последния съ скрития подъ дрехата си ножъ (Cedrenus ed. Bon. II p. 476). Това събитие описалъ само Скилица-Кедринъ, а пъкъ изразътъ „споредъ Диогена" дава да се разбере, че авторътъ се позовава на другъ нѣкой хронистъ или историкъ византийски, какъвто историята не знае. Очевидно, тукъ има нѣкоя бъркотия въ разбирането текста на Кедрина: самиятъ убийца на Сермона Конст. Диогенъ е взетъ за писатель Диогенъ. Въ бележкитѣ за Георгия Тертерия (стр. 84-85) сж объркани събитията както и хронологията, особено за ролята на татарина Чака (а не Чоки) и историята на Смилеца. Очевидно, авторътъ е ималъ подъ ржка нѣкоя стара българ. история и пропусналъ да се възползува за тая епоха отъ студията на П. Н и к о в ъ, Татаробългарскитѣ отношения прѣзъ срѣднитѣ вѣкове съ огледъ къмъ царуването на Смилеца, „Годишникъ" на Соф. Универ. кн. XV-XVI (1920-1921). На стр. 93-94 се казва, че Михаилъ III

Digitized by Google

Шишманъ ималъ отъ сръбкинята Неда само единъ синъ Иванъ Стефанъ Шишманъ, когато сж били двама: Иванъ-Стефанъ и Шишманъ и затова историята имъ е объркана. — Твърде блѣдо е представено царуването на Ив.-Александра (стр. 105-106 и 123-124); за външнитѣ отношения на България при тоя царь нищо не се споменува. — На стр. 105 исихаститѣ сж приброени къмъ еретицитѣ; на стр. 142 се казва, че „Шлюмберже сжщо твърди, че Шишманъ билъ плененъ, хвърленъ въ тъмницата" и пр. Шлюмберже никога не е писалъ за Ив. Шишмана; тукъ вѣроятно е объркано името му съ немския пленникъ Ив. Шилтбергера (1324-1425), и други подобни дребни грѣшки, на които нѣма тукъ да се спираме.

3. Монетитѣ на всѣки царь въ описанието сж раздѣлени: А — сребърни и Б — медни монети, и подъ тия две рубрики се описватъ разнитѣ видове и типове монети. Тукъ г. М. е неподражаемъ: неговото опитно око не пропуща да забележи и най-незначителната подробность въ всѣка монета, а пъкъ хубавитѣ и многобройни рисунки, съ които се придружава всѣко описание, даватъ най-пълна представа за всѣка монета, така че и най-неопитниятъ дилетантъ лесно ще може да опредѣли по тѣхъ всѣка попаднала на ржката му българска монета.

Следъ описанието на монетитѣ, както се каза, би трѣбвало и по планъ, и по съдържание да последва това, което съставя предметъ на гл. VI — „значението на българската нумизматика. Въ тая глава авторътъ изтъква значението на българскитѣ монети 1. въ историческо отношение, защото по тѣхъ се установяватъ нѣкои истор. данни, неизвестни засега отъ книжовнитѣ извори, както, напр., за съуправителството на синоветѣ на нѣкои царе; за титлитѣ на последнитѣ; 2. въ стопанско отношение, защото установяването, че въ България имало монетарници, дава известна представа за развитието на златарството и гравйорството наредъ съ другитѣ занаяти, и 3. въ археологическо отношение, защото тѣ служатъ като най-надежно средство при опредѣление времето на стари градове, крепости, църкви, гробове и други старини. Желателно би било авторътъ, като доказателство за това, да приведе нѣкой примеръ. — Въ тая глава ни се види доста пресиленъ следниятъ пасажъ: „Само отъ тритѣ златни български монети отъ стратилата Сермонъ, военоначалникъ и управитель на Сремската область въ времето на царь Самуила, ние днесъ знаемъ, че този военоначалникъ, следъ смъртьта на последния отъ българскитѣ царе на първото българско царство, Иванъ Владиславъ, не се подчинилъ на Византия, а се провъзгласилъ за самостоятеленъ господарь и се борилъ до смъртьта си за независимостьта на своето отечество". За всичко това съобщава, както посочихме, само Скилица-Кедринъ, а отъ монетитѣ на Сермона само се установи, че той е носилъ име стратилатъ. Сжщо така не е вѣрно и твърдението на автора, какво установениятъ отъ Шлюмберже фактъ, че Сермонъ билъ отъ български болярски родъ, „не е споменатъ до днесъ нигде въ българската литература, макаръ за него Шлюмберже да е писалъ още въ 1877 г.", защото отъ въ 1897 г. бѣше направено отъ насъ съобщение и изказано мнение за статийката на Шлюмберже Monnaies d'or d'un chef bulgare au XI-e siècle въ „Български Прегледъ" год. IV, кн. 1 стр. 109-111, които зажаль останали неизвестни за автора.

Като особенъ отдѣлъ въ труда на г. М. съставятъ главитѣ VII, IX и X — за „Печатитѣ на българскитѣ царе и боляри" и за „Византийскитѣ печати съ значение за българската история." Въ гл. VII, която, както се каза, се намира въ непосредна и тѣсна свръзка съ IX гл., като дава кратки сведения, за какво сж служили изобщо печатитѣ (оловени, сребърни и златни) презъ срѣднитѣ вѣкове, главно въ Византия, а оттука и въ България, авторътъ изброява, какви и колко такива печати български сж известни за сега, а въ гл. IX дава и подробното имъ описание. Това описание той раздѣля на А — оловени (стр. 156—160), Б — златни (160—163) и В — сребърни (стр. 163—164) печати. — Въ реда на печатитѣ отъ първата

Digitized by Google

група — оловени авторътъ, неизвестно защо, отстжпилъ отъ хронологическия редъ, о който той се строго придържа въ описанието на монетитѣ, и турилъ на първо мѣсто печата на Самуила Алусиана, следъ него на протоспатария Сермона и най-сетне на Бориса-Михаила, когато би трѣбвало да се наредятъ тия печати тъкмо въ обратенъ редъ, и то разбира се, ако протоспатарий Сермонъ е сжщата личность, що и сремскиятъ воевода Сермонъ, въ което ние се съмняваме, защото оловениятъ печатъ на протоспатария Сермона, споредъ опредѣлението на Шлюмберже, се отнася къмъ края ня XI или нач. на XII вѣкъ, когато Сермонъ Сремски умрѣлъ, както се каза, въ 1019 г. Г. М. като че ли бърка тия две личности (виж. стр. 62 и 157). — Никифоръ Лахана на оловения печатъ № 245, споредъ насъ, едвали може да се смѣта за идентиченъ съ нашия Ивайло, защото Ивайло е живѣлъ въ XIII вѣкъ, въ една епоха, когато националниятъ духъ билъ високо повдигнатъ, и билъ най-върлиятъ врагъ на византийцитѣ и затова едвали той биималъ печатъ на гръцки езикъ. — Имайки подъ ржка точно копие отъ златния печатъ на Ив. Асеня II, г. М. би билъ вѣренъ на себе си, ако той би далъ рисунката му по това копие (виж. табл. VI, 246), отколкото по рисунката на А. П. Стоиловъ, която не предава точно оригинала. — Автентичностьта на печата на Константина Асеня (стр. 61), ако се сжди по техниката, разположението на надписа и начертанието на буквитѣ, се явява твърде съмнителна.

Въ гл. X (стр. 164—169), както се каза, авторътъ дава описание на оловенитѣ печати на византийскитѣ воеводи-управители на разни теми (области), на които била раздѣлена българската държава презъ време на византийското владичество, и поради това тия личности сж тѣсно свързани съ българската история, а пъкъ събирането и издаването на тѣхнитѣ моливдовули наедно ще улесни значително работата на бждащия съставитель списъка на византийскитѣ стратези на България презъ XI и XII в., особено като се вземе въ внимание, че съчинението на Шлюмберже Sigillographie de l'Empire byzantin е вече библиографична рѣдкость, а нѣкои отъ печатитѣ сж обнародвани въ разни недостжпни издания.

Следъ едно кратко резюме на френски езикъ за българскитѣ монети и печати (стр. 170—180), авторътъ прилага една таблица (стр. 181—185) съ „монограми, букви и знаци", които се срѣщатъ на българскитѣ монети въ различнитѣ видове и типове, като се посочва, на монетитѣ на кои царе се намиратъ тѣ, а сжщо дава се и номеръть въ описанието. Тая таблица е отъ голѣмо не само научно значение, защото тя дава най-пълна представа за многобройностьта и разнообразието на всички монограми, букви и знаци върху българскитѣ монети, но и практическо, защото по-тѣхъ много по-лесно може да се изучи и опредѣли и най-слабо запазената българска монета. Въ края книгата е снабдена съ подробенъ показалецъ на имена и нѣща. Къмъ книгата сж приложени и 6 прекрасно приготвени таблици съ автотипични снимки на по-важнитѣ типове монети и почти на всички печати.

Отъ това кратко изложение за съдържанието на труда на г. Мушмова достатъчно ясно се вижда, че това не е само ржководство за „по-широки кржгове", а едно по планъ добре замислено и по съдържание сполучливо изпълнено научно изследване на българскитѣ монети и печати; това е единъ капиталенъ трудъ по българската нумизматика и сфрагистика, който по своята пълнота и изчерпателность смело може да се нарече „Corpus numorum Bulgarorum". Той за дълго време ще заема видно мѣсто въ нашата археологическа книжнина, и по своя външенъ изященъ и спретнатъ видъ ще украсява изданията на нашия Народенъ Музей. Най-сетне съ тоя си прекрасенъ трудъ г. Мушмовъ тури заслуженъ венецъ върху 25-годишната си дейность въ полето на българската нумизматика. Ние му пожелаваме добро здраве и яки сили, за да продължи съ сжщия успѣхъ и занапредъ тая си дейность и да открие

Digitized by Google

и обогати българската нумизматика съ нови и още по-ценни монети, а главно окончателно да разреши останалитѣ все още открити въпроси.

В. Н. З.

Годишникъ на Народната Библиотека въ Пловдивъ за 1922 год. София, Държавна печатница 1924, 128+200 стр. гол. 8° съ 16 приложения.

Като столица на бившата Източна Румелия, Пловдивъ е запазилъ единъ институтъ, отъ който и София има да се поучи доста; той е Народната Библиотека. Книжниятъ ѝ инвентаръ подсказва, че директоритѣ ѝ още въ първитѣ години я поставили на здрави основи за умствени занятия и изследвания. Сегашниятъ ѝ директоръ повече отъ 20 години какъ се подвизава въ нея и сполучи да ѝ даде образцова наредба. За доказателство нека си послужимъ съ единъ фактъ отъ разглеждания годишникъ: презъ цѣлата отчетна година читалнята е била отворена всичко 353 дни; след. затворена е била всичко 12 дни. Действително, освенъ за Рождество и Великъ-день по нѣколко дни, читалнята е отворена въ неделя подиръ обедъ въ замѣна на сжбота подиръ обедъ, когато е затворена. Въ София сж нужни много по-голѣми гаранции за вземанитѣ книги, доказателство, че тя е по-напреднала въ изкуството да усвоява чуждия имотъ.

Неофициалната часть не по-малко задоволява читателя: тя се състои отъ 7 статии, отъ които 4 сж на директора — Б. Дяковичъ и по една отъ професоръ Ст. Младеновъ, Ст. Шишковъ, и Н. Райновъ.

Въ първата статия „Барелиефи на тритѣ нимфи въ група съ Зевсъ и Хера" г. Дяковичъ говори за два нимфеума, т. е две светилища на нимфитѣ, открити въ България, едното при с. Саладиново край Марица, а другото при с. Айватово, разположено единъ часъ северно отъ гара Бѣлоземъ, Брѣзовско. При четене на тази статия човѣкъ заключава, че има известно сходство между гръцкитѣ нимфи и славянскитѣ вили и русалки.

Въ другата статия на г. Дяковичъ „Оброчни барелиефи на Херкулесъ въ България" се говори, какъ култътъ на Херкулеса се разпространилъ въ Мизия и Дакия чрезъ римскитѣ легиони. Въ честь на Херкулеса почнали да въздигатъ специални светилища и да му посвещаватъ лѣковити извори, нѣкои отъ които запазили името му (Херкулесбадъ въ Ромъния). Колкото пъкъ за култа на Херкулеса въ Тракия, той е проникналъ много по-рано отъ обръщането на страната въ римска провинция. Въ статията „Тракийско оброчище при с. Хамзаларе, Брѣзовска околия," сж посочени барелиефи на „Тракийския конникъ."

Професоръ Младеновъ въ „Две антични имена на рѣки въ българскитѣ земи" обяснява името на рѣкитѣ Осъмъ и Нишава. Съ помощьта на сполучливи сравнения той намира, че тѣ стоятъ въ свръзка съ названието „рѣка" и представятъ хубава успоредица къмъ сърбо-хърватско Rjeka и италиянското Fiume.

Познатиятъ етнографъ и родополог, Ст. Н. Шишковъ, покрай друго, изтъква значението на поменицитѣ въ монастиритѣ. Отъ имената въ тѣзи поменици ни става явна българската народностна и езикова область, както и трайностьта на народнитѣ традиции. Самъ авторътъ е намерилъ въ поменицитѣ имена отъ XVI и XVII вѣкъ заедно съ носовкитѣ въ тѣхъ.

Г. Н. Райновъ въ „Графиката на Николай Павловичъ" изважда на яве заслугитѣ на единъ забравенъ дѣецъ. Николай Павловичъ, синъ на Христаки Павловичъ, дупничанина, който напечати царственика на Паисия въ 1844 г., е първиятъ живописецъ на исторически картини у насъ. Той е най-добриятъ представитель на изкуството отъ доосвободителната епоха. Но той е не само завършъкъ на една продължителна художествена работа, а и зачатъкъ на нова; изобщо, неговата дейность има „всички достойнства на исполински подвигъ, придигналъ цѣлъ народъ, но извършенъ само отъ единъ човѣкъ."

Въ сборника на Фередунъ-бей, покрай голѣмата словоохотливость на авто-

Digitized by Google

ра, както обикновено у турскитѣ автори, все сѫ посочени нѣкои данни отъ миналото на българитѣ, особено за превземането на София. Само че тоя сборникъ е билъ използуванъ отъ самия Шоповъ, съ чието съдействие г. Дяковичъ го „откупилъ" още преди повече отъ 20 години (гл. „Периодическо Списание" LXIII).

К. Стояновъ.

Adolphe Dieudonné, Les monnaies françaises; aperçu historique avec 50 illustrations, Paris 1923, 153 стр. мал. 8°.

Книгата подъ горното заглавие е излязла отъ перото на директора на нумизматическия кабинетъ при Народната Библиотека въ Парижъ, А. Диодоне. Авторътъ дава исторически погледъ върху френската нумизматика, като почва отъ времето, когато галитѣ сѫ почнали да имитиратъ гръцкитѣ и римски монети, до 1914 год., когато били отсѣчени последнитѣ французки монети въ Парижъ.

Авторътъ предполага, че въ Галия, преди изнамирането на монетитѣ, сѫ употрѣбявали за търговска размѣна сѣчива и сѫдове, като котли и брадви, както е било и при гърцитѣ и римлянитѣ. За най-стари монети, сѣчени на французка земя, той счита сѣченитѣ въ Марсилия гръцки монети отъ Фокейскитѣ колонисти, които основали града около 600 год. пр. Хр. Тѣзи монети датиратъ отъ около 470 г. пр. Хр.

Авторътъ приема като емблема на галитѣ глигана и коня, който е заетъ отъ златнитѣ монети на Филипъ II Македонски, върху които на опакото е представена колесница съ два коня, а петелътъ, който днесь е емблема на Франция, билъ приетъ въ XVII в. Името петелъ (латински gallus) било прикачено на галитѣ чрезъ каламбуръ, за който пръвъ поменува Тацитъ — Galli evigilarunt Neronem, т. е. галитѣ (или петлитѣ) като възстанали събудили Нерона.

Следъ като франкитѣ минали въ V в. Рейнъ, пакъ си служили съ римски монети, както това се вижда отъ намеренитѣ въ гроба на Хилдерика монети. Сѫщото е било и въ Галия следъ победитѣ на Кловисъ въ 488, 500 и 507 г. Като първи монети на френскитѣ крале авторътъ счита златнитѣ солиди на Теодеберта I, внукъ на Кловисъ, сѣчени въ 539 г. Презъ VI в. почватъ да сѣкатъ златни, сребърни и бронзови монети.

Авторътъ дава систематически сведения за монеторѣзането на кралскитѣ и феодални монети по хронологически редъ, като достига до 1916 год. Трудътъ на автора, написанъ въ сбита форма, съдържа ценни сведения за французката нумизматика.

Н. А. Мушмовъ.

Библиография.

Арнаудовъ М. Студии върху българскитѣ обряди и легенди. Часть I и II. София 1924, 548 стр. съ една карта и 5 образа вънъ отъ текста (Унив. библ. № 38).

Велковъ Ив. Две новооткрити римски военни дипломи отъ Веспасиана. Изв. археол. инст. II 83/98.

— Новооткрити старини. П. т. 210/212 и 225/229.

Grabar, A. La tradition des masques du Christ en Orient chrétien. Archives Alsaciennes d'hist. de l'art II, 1923, 19 стр. — Въ това свое изследване върху прототипа на нерѫкотворния образъ на Христа, Грабаръ изхожда отъ една икона съ този образъ, която се намира въ Лаонъ (Франция) и която е била изпратена въ този градъ отъ Римъ въ 1249 год. Тази икона носи надписъ **ѡбразъ господнь на ѹбрѹсѣ.** Тя показва голѣмо сходство съ образа на Христа въ българската фрескова живопись отъ XII и XIII вѣкъ и е била рисувана вѣроятно въ България въ края на XII вѣкъ.

Digitized by Google

Грабаръ, А. Роспись церкви-костницы Бачковскаго монастиря. Изв. археол. инст. II 1/68 и табл. I-XIII.

Дровчиловъ, Кр. Предисторически черепи отъ България. П. т. 187/201.

Дяковичъ, Б. Барелиефи на трите нимфи в група сжс Зевс и Хера. Год. на Нар. Библ. в Пловдив за 1922, стр. 2/16.

— Оброчни релиефи на Херкулес в Бжлгария. П. т. 17/30.

— Тракийско оброчище при с. Хамзаларе. П. т. 31/40.

— Сборникъ на Фередун-бей. П. т. 191/199.

Кацаровъ, Г. И. Антични паметници изъ България V. Изв. археол. инст. II 69/82.

— Походътъ на Александра Велики къмъ Дунава. Бълг. Туристъ XVI, 1924, 78/79.

— Археологически издирвания въ Мариовско и Прилепско, Зора бр. 1377 отъ 14 I, 1924.

Kazarow, G. I. Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens. Arch. Anzeig. XXXVII, 1922, 184/201. — Обнародва нѣколко бронзови релиефа, намерени при Разградъ, които представятъ твърде голѣмъ интересъ за религиозния синкретизъмъ въ Тракия и се намиратъ въ свръзка съ релиефитѣ на така наречените Кабири или Тракийски конници (съ фригийски шапки).

Кожухаровъ, Ат. Антични паметници въ Старозагорския музей. Изв. археол. инст. II 212/218.

Кондаковъ, С. Н. Владимиръ Василевичъ Стасовъ. П. т. 205/207.

Миковъ, В. Материали за проучване неолитичната клутура въ България. П. т. 218/ 225.

Миховъ, Н. В. Библиографски източници за историята на Турция и България. Часть II. София 1924, 134 стр. 16° (изд. на Акад.).

Младеновъ, Ст. Две антични имена на реки в бжлгарските земи. Год. на Нар. Библ. в Пловд. за 1923, 41/54.

Мушмовъ, Н. А. Препечатани антични монети. Изв. археол. инст. II 174/186 и табл. XIV.

— Колективни находки на монети презъ 1923 год. П. т. 229/231.

— Една находка на старини отъ XIV вѣкъ. Зора бр. 1369 отъ 1 I, 1924.

— Една находка на турски монети. Зора бр. 1393 отъ 4 II, 1924.

— Нова находка на римски монети. Дем. Сговоръ бр. 170 отъ 29 IV, 1924.

— За печата на царь Бориса. П. т. бр. 187 отъ 21 V, 1924.

— Свещени пещери. Бълг. Туристъ XVI, 1924, кн. 8.

— Старини изъ Букурещъ. Дем. Сговоръ бр. 203, 224, 245 и 249 отъ 15 VI, 7 VII, 1 VIII и 6 VIII, 1924.

— Сказанието за Родопа и Стара-Планина. П. т. бр. 219 отъ 1 VII, 1924.

— Златото. Естествозн. и геогр. VIII, 1924, кн. 9 и 10.

— Монетитѣ на Александра Велики като амулети противъ уроци. Дем. Сговоръ бр. 243 отъ 30 VII, 1924.

— Кои сж най старитѣ монети отъ Александра Велики? Македон. Прегл. I, 1924, кн. I.

Oštir, K. Illyro-thrakisches. Архив за арбанаску старину I, 1923, 78/137. — Езикови бележки.

Поповъ, Р. Предисторически изследвания въ Вратчанското поле. Изв. археол. инст. II 99/136.

Райновъ, Н. Графиката на Н. Павлович. Год. на Нар. Библ. въ Пловд. за 1922, 67/190.

Ruzicka, N. Zwei Statuen des Praxiteles auf Münzen von Ulpia Pautalia. Strena Buliciana 1924, 667/670 съ табл.

Digitized by Google

XVI. — Освенъ известната вече монета отъ Кюстендилъ въ сбирката В. Аврамовъ съ образа на Хермесъ, въ който нѣкои виждатъ копие отъ знаменитата олимпийска статуя на Праксителя, авторътъ обнародва още една бронзова монета отъ сжщия градъ отъ времето на Каракала, върху която е възпроизведена друга знаменита статуя отъ сжщия художникъ, а именно статуята на тъй наречения сатиръ-виночерпецъ.

Skok, P. Studije iz ilirske toponomastike. Архив за арбанаску старину I, 1923, 1/26.

Treimer, K. Zur Rückerschliessung der illyrischen Götterwelt und ihre Bedeutung für die südslawische Philologie. П. т. 27/33.

Трифоновъ, Ю. Бележки върху срѣднобългарския преводъ на Манасиевата хроника. Изв. археол. инст. II 137/173.

Филовъ, Б. Старобългарското изкуство, 2-ро допълн. изд. София 1924, VIII+128 стр. 4° съ 85 образа въ текста и 58 табл. въ фототипия и цвѣтна автотипия (изд. на Народния Археол. Музей въ София).

— Първиятъ международенъ конгресъ по византология. Изв. археол. инст. II 207/209.

— Евангелието на една българска принцеса. П. т. 209/210.

— Народниятъ съборъ въ Абоба. Слово бр. 595 отъ 17 V, 1924.

Шишков, Ст. Н. Етнографско-археологическото значение на монастирите в пловдивската епархия. Год. на Нар. Библ. в Пловд. за 1922, 55/66.

Schuchhardt, C. Cernavoda. Eine Steinzeitsiedlung in Thrakien. Prähist. Zeitschr. XV, 1924, 9/27.

Digitized by Google

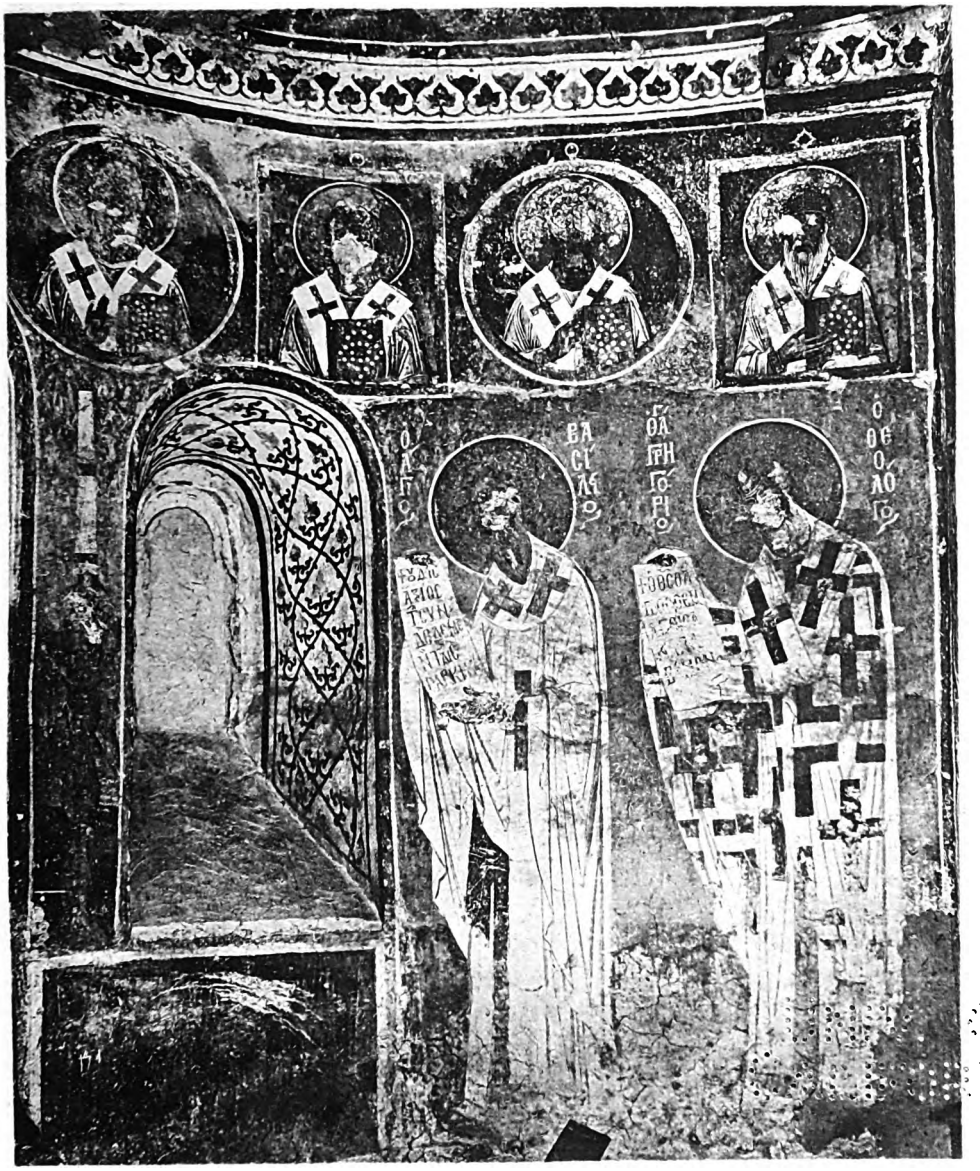

Костница Бачковскаго монастыря, церковь; южн. сторона апсиды: Св. Отцы церкви.
Chapelle sépulcrale de Batchkovo; côté sud de l'apside: Les saints Pères de l'Eglise.

Digitized by Google

UNIV. OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

Костница Бачковскаго монастыря церковь; зап. стѣна: Успеніе Богоматери.
Chapelle sépulcrale de Batchkovo; mur ouest: La Dormition de la Vierge.

Digitized by Google

Digitized by Google

1

2

Костница Бачковскаго мон.; церковь, южн. стѣна: 1. Евхаристія; 2. Срѣтеніе.
Chapelle sépulcrale de Batchkovo, mur sud: 1. Eucharistie; 2. La Purification.

Digitized by Google

UNIV. OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

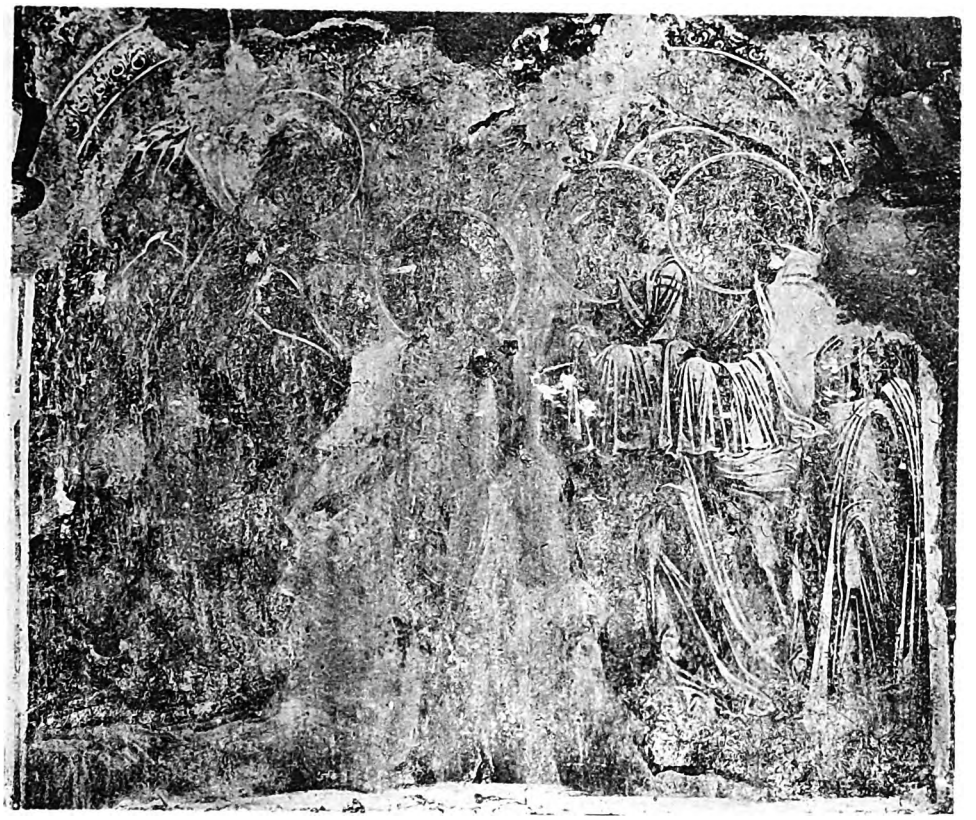

1

2

Костница Бачк. мон.; церковь, южн. стѣна: 1. Крещеніе; 2. Воскрешеніе Лазаря.
Chapelle sép. de Batchkovo, mur sud: 1. Le Baptême; 2. La Résurrection de Lazare.

Digitized by Google

UNIV. OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

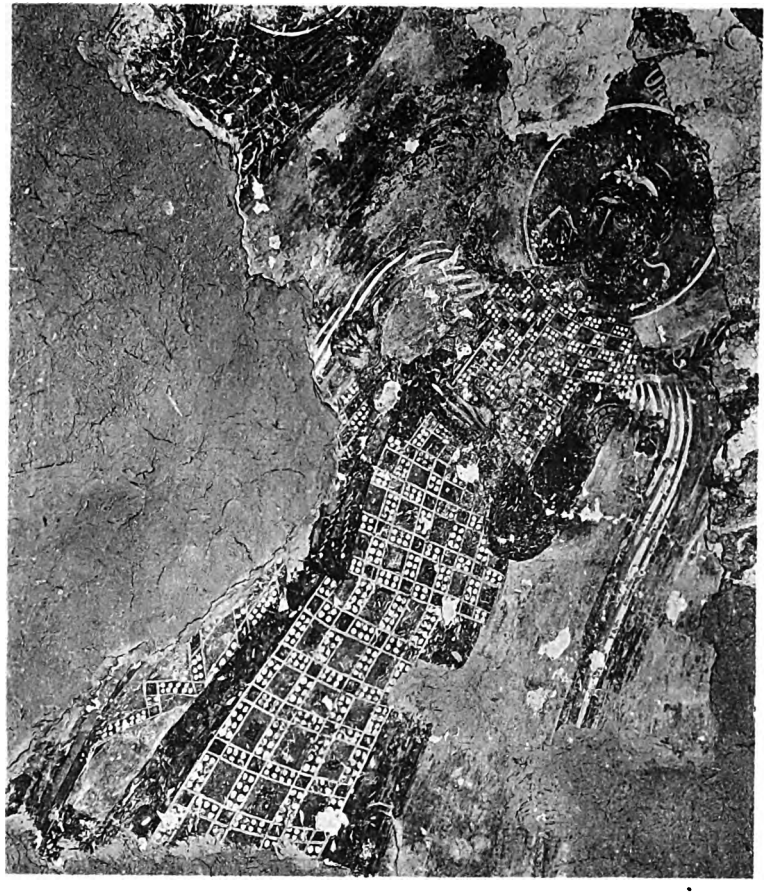

1

2

Костница Бачк. мон., церковь; 1. Апсида: Архангелъ; 2. Южн. стѣна: Святые Отшельники.
Chapelle sépulcrale de Batchkovo; 1. Apside: Archange; 2. Mur sud: Saints Anachorètes.

Digitized by Google

Digitized by Google

Костница Бачк. мон., церковь; вост. стѣна притвора: Богородица между апостолами Петромъ и Павломъ.
Chapelle sép. de Batchkovo, mur est du narthex: La Vierge avec l'Enfant entre St Pierre et St Paul.

Digitized by Google

Digitized by Google

Костница Бачковскаго монастыря, крипта; апсида: Деисусъ.
Chapelle sépulcrale de Batchkovo, crypte; apside: Déisis.

Digitized by Google

Digitized by Google

Костница Бачковскаго монастыря, крипта; вост. стѣна притвора: Страшный Судъ.
Chapelle sépulcrale de Batchkovo, crypte; mur est du narthex: Jugement Dernier.

Digitized by Google

Digitized by Google

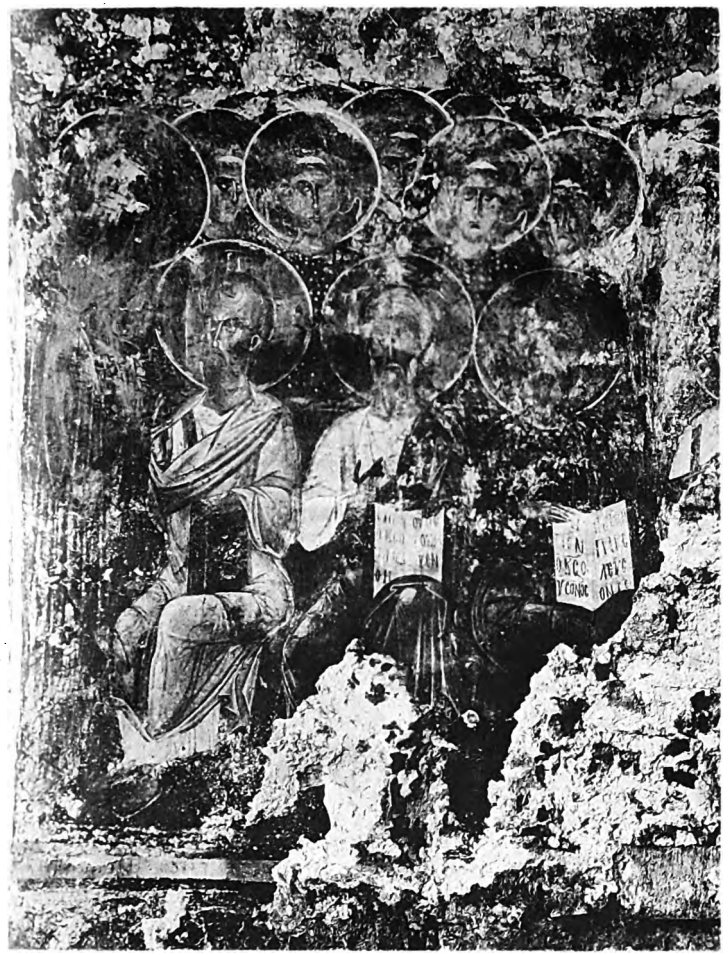

1

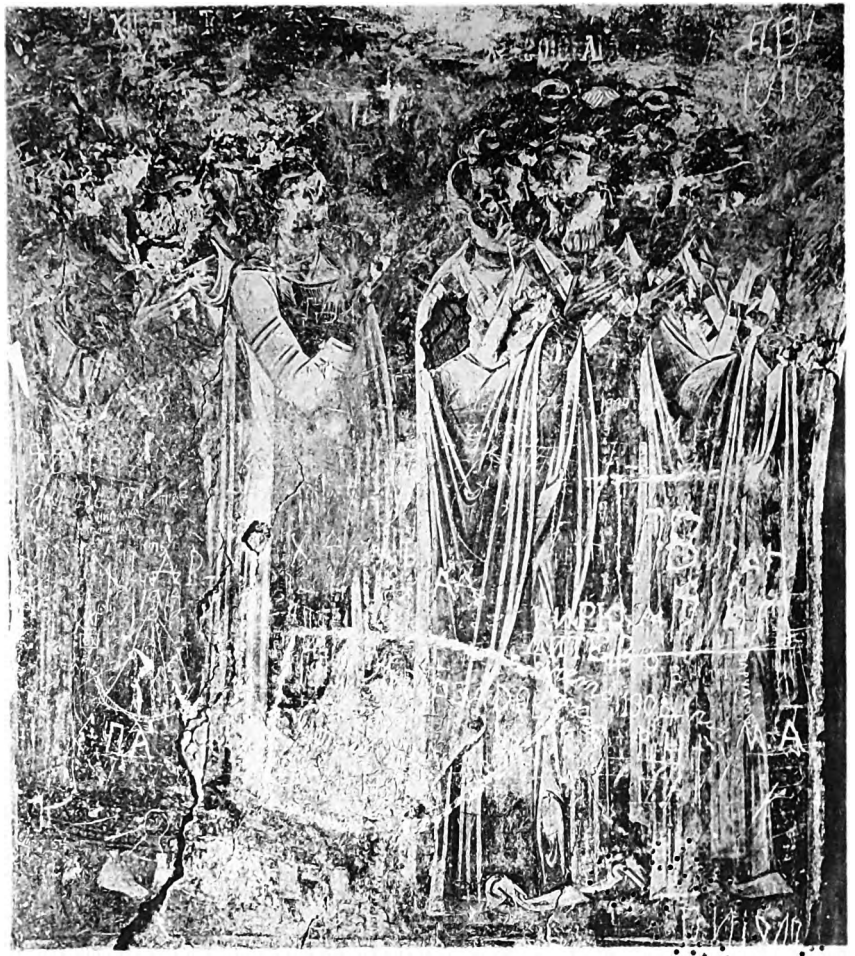

2

Костница Бачк. мон., крипта; вост. стѣна притвора: Страшный Судъ, 1. Апостолы, 2. Святители и Мученики.
Chapelle sép. de Batchkovo, crypte; mur est du narthex: Jugement Dernier, 1. Apôtres, 2. Saints et Martyres.

Digitized by Google

Digitized by Google

2

1

Костница Бачк. мон., крипта; 1. Вост. стѣна притвора: Апостолы въ Страшномъ Судѣ; 2. Апсида: Богоматеръ въ Деисусѣ (табл. VII).

Chapelle sép. de Batchkovo, crypte; 1. Mur est du narthex: Les apôtres du Jugement Dernier; 2. La Vierge de la Déisis (pl. VII).

Digitized by Google

UNIV. OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

1

2

Костница Бачк. мон. — 1. Церковь, сев. стѣна притвора: Царь Иванъ Александръ; 2. Крипта, сев. стѣна притвора: Ктитори братья Пакуряны.

Chapelle sép. de Batchkovo. — 1. Mur nord du narthex: Le Tsar Ivan Alexandre; 2. Crypte, mur nord du narthex: Les fondateurs, les frères Pakouriens.

Digitized by Google

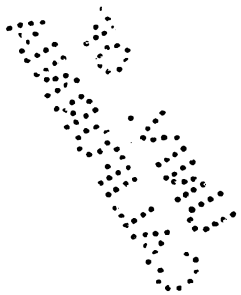

Digitized by Google

Костница Бачк. мон., крипта; вост. стѣна притвора: Св. Богородица между архангелами (ср. табл. VIII).

Chapelle sép. de Batchkovo, crypte; mur est du narthex: La Vierge entre deux archanges (v. pl. VIII).

Digitized by Google

UNIV. OF CALIFORNIA

Digitized by Google

Костница Бачк. мон., крипта; вост. стѣна притвора: голова Св. Николая (ср. табл. IX 2).

Chapelle sép. de Batchkovo, crypte; mur est du narthex: tête de St Nicolas (v. pl. IX 2).

UNIV. OF CALIFORNIA

Digitized by Google

UNIV. OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

Препечатани антични монети (София, Народенъ музей).
Monnaies antiques surfrappées (Sofia, Musée National).

UNIV. OF CALIFORNIA

Digitized by Google

UNIV. OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

I. Издания на Българския Археологически Институтъ въ София.

Извѣстия на Българското Археологическо Дружество.

Томъ I-VII, 1910—1920 год., съ многобройни образи и художествени приложения.

Известия на Българския Археологически Институтъ.

Томъ I, 1921/22, 270 стр. съ 153 образа и 4 хелиогравюри.

Материали за историята на София.

Кн. I: **Проф. Г. И. Кацаровъ,** Приносъ къмъ старата история на София. София 1910, 94 стр. 8⁰ съ една табл. и 8 обр. въ текста.

Кн. II: **А. Протичъ,** Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София. София 1912, 126 стр. 8⁰ съ 30 образа въ текста.

Кн. III: **Проф. А. Иширковъ,** Градъ София прѣзъ XVII вѣкъ. София 1912, 96 стр. 8⁰ съ 18 образа и единъ планъ на София.

Кн. IV: **Д-ръ Б. Филовъ,** Софийската църква Св. София. София 1913, VIII + 172 стр. 4⁰ съ 140 образа въ текста и 21 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия.

Кн. V: **Р. Поповъ, проф. Г. И. Кацаровъ и Ю. Господиновъ,** Прѣдисторически и старохристиянски паметници отъ София и околностьта. София 1921, IV + 70 стр. 8⁰ съ 48 образа и 7 таблици.

Други издания.

Р. Попов и Н. А. Мушмов, Ржководство за сжбиране и запазване старини. София 1922, 233 стр. 16⁰ с 29 образа.

Намиратъ се за продань въ канцеларията на Българския Археологически Институтъ въ София, ул. Раковска 127.

II. Издания на Народния Археологически Музей.

1) **Археологически извѣстия на Народния Музей.** Кн. I. София 1907, 100 стр. гол. 8⁰ съ 149 образа и 2 таблици.

2) **Годишникъ на Народния Археологически Музей,** кн. I-III за 1919, 1920 и 1921 год.

3) **К. Шкорпилъ,** Описъ на старинитѣ по течението на рѣка Русенски Ломъ. Кн. I отъ „Материали за археологическа карта на България". София 1914, VIII + 200 стр. 8⁰ съ 152 образа и 4 карти.

4) **П. Мутафчиевъ,** Стари градища и друмове по долинитѣ на Стрѣма и Тополница. Кн. II отъ „Материали за археологическа карта на България". София 1915, 92 стр. 8⁰ съ 29 образа и 23 таблици.

5) **A. Protitch,** Guide à travers la Bulgarie. Archéologie, histoire, art. Sofia 1923, 38 стр. 8⁰ съ 109 образа вънъ отъ текста.

6) **Н. А. Мушмовъ,** Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе. София 1924, XVI + 198 стр. 4⁰ съ 266 образа и 7 таблици.

7) **Проф. Б. Филовъ,** Старобългарското изкуство, 2-о допълнено издание, София 1924, X + 128 стр. 4⁰ съ 85 образа въ текста и 58 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия.

Digitized by Google

Цена 180 лева.
Prix pour l'étranger 220 levas.

Всичко, що се отнася до списанието, се изпраща до Българския Археологически Институтъ въ София, ул. Раковска 127.

Toute correspondance concernant le „Bulletin" doit être adressée à l'Institut Archéologique Bulgare à Sofia, rue Rakowska 127.

En vente chez Otto Harrassowitz, Querstrasse 14, Leipzig.

Digitized by Google

Izvestiia

ИЗВЕСТИЯ

НА

Bulgarski arkheologicheski institut, Sofia

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ

III

1925

съ 72 образа въ текста, 8 таблици и една карта

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

III

1925

avec 72 figures dans le texte, 8 planches et une carte

СОФИЯ — SOFIA
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR
1925

Digitized by Google

I. Издания на Българския Археологически Институтъ въ София.

I. Известия на Българското Археологическо Дружество.

Томъ I, 1910 г., 244 стр. гол. 8° съ 152 образа, 20 таблици и 2 карти. Цена 150 лева.
Томъ II, 1911 г., 298 стр. гол. 8° съ 149 образа и 1 таблица. Цена 180 лв.
Томъ III, 1912/13 г., 354 стр. гол. 8° съ 273 образа и 4 таблици. Цена 220 лева.
Томъ IV, 1914 г., 310 стр. гол. 8° съ 280 образа и 45 таблици. Цена 200 лева.
Томъ V, 1915 г., 242 стр. гол. 8° съ 169 образа и 8 таблици. Цена 150 лева.
Томъ VI, 1916/18 г., 178 стр. гол. 8° съ 174 образа и 6 таблици. Цена 110 лева.
Томъ VII, 1919/20 г., 174 стр. гол. 8° съ 119 образа и 3 таблици. Цена 110 лева.
Всички 7 тома, взети наведнажъ, се отстжпватъ за 1000 лева

II. Известия на Българския Археологически Институтъ.

Томъ I, 1921/22 г., 270 стр. гол. 8° съ 153 образа и 4 хелиогравюри. Цена 180 лева.
Томъ II, 1923/24 г., 256 стр. гол. 8° съ 108 образа и 14 таблици, отъ които 11 въ фототипия и 2 въ цвѣтна автотипия. Цена 180 лв.

III. Художествени паметници на България.

Кн. I. **А. Грабаръ,** Боянската църква. София 1924, XII + 88 стр. гол. 4° съ 9 образа въ текста и 41 таблици, отъ които 35 въ фототипия и 2 въ цвѣтна автотипия. Цена 300 лева.

IV. Материали за историята на София.

Кн. I. **Проф. Г. И. Кацаровъ,** Приносъ къмъ старата история на София. София 1910, 94 стр. 8° съ 8 образа и една фототипична таблица. Цена 60 лева.
Кн. II. **А. Протичъ,** Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София. София 1912, 126 стр. 8° съ 30 образа. Цена 80 лв.
Кн. III. **Проф. А. Иширковъ,** Градъ София презъ XVII вѣкъ. София 1912, 96 стр. 8° съ 18 образа вънъ отъ текста и единъ планъ на София. Цена 70 лева.
Кн. IV. **Д-ръ Б. Филовъ,** Софийската църква Св. София. София 1913, VIII + 172 стр. гол. 4° съ 140 образа и 21 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия. Цена 240 лева.
Кн. V. **Р. Поповъ, проф. Г. И. Кацаровъ и Ю. Господиновъ,** Предисторически и старохристиянски паметници отъ София и околностьта. София 1921, IV + 70 стр. 8° съ 48 образа и 7 таблици. Цена 50 лева.

V. Други издания.

Р. Поповъ и Н. А. Мушмовъ, Ржководство за събиране и запазване на старини и монети. София 1922, 233 стр. 16° съ 29 образа. Цена 20 лева.

Digitized by Google

ИЗВЕСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ

III

1925

съ 72 образа въ текста, 8 таблици и една карта

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

III

1925

avec 72 figures dans le texte, 8 planches et une carte

СОФИЯ — SOFIA
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR
1925

Printed in Bulgaria

Digitized by Google

Таблицитѣ, приложени къмъ настоящия томъ, сж изработени на дълбокъ меденъ печатъ въ графическата печатница на в. Утро и Дневникъ.

Digitized by Google

ПОСВЕЩАВА СЕ

НА

Проф. В. Н. ЗЛАТАРСКИ

ПО СЛУЧАЙ 30-ГОДИШНИНАТА НА НЕГОВАТА НАУЧНА ДЕЙНОСТЬ

Digitized by Google

Digitized by Google

Съдържание

Стр.

Фехеръ, Г. Паметницитѣ на прабългарската култура (съ една карта) . . 1

Поповъ, Р. Предисторически мраморни идоли, намерени въ България . . 91

Дяковичъ, Б. Антична гробница въ „Кукува могила“ при с. Дуванлий, Пловдивско (съ табл. I и II) 111

Дечевъ, Д. Асклепий като трако-гръцко божество 131

Миятевъ, Кр. Къмъ иконографията на Богородица-Умиление (съ табл. III—V) 165

Takács, Z. v. Chinesisch-hunnische Kunstformen 194

Археологически вести. — 30-годишниятъ юбилей на проф. В. Н. Златарски. — Златнитѣ съдове отъ Вълчи-трънъ (съ табл. V—VIII; Б. Филовъ). — Къмъ античната гробница отъ Дуванлий (Б. Ф.). — Античното име на Рила (Д. Дечевъ). — Приносъ къмъ неолитичната култура у насъ (В. Миковъ). — Разкопки при Созополъ (В. Миковъ). — Находка при С. Войвода (Ив. Молловъ). — Къмъ етимологичното обяснение на нѣкои куманскн собствени имена (Ст. Младеновъ). — Бдинскиятъ Сборникъ отъ 1360 год. . 230

Новооткрити старини (Ив. Велковъ) 248

Колективни находки на монети презъ 1924 год. (Н. А. Мушмовъ) 254

Оценки и библиография. — A. Gerke und Ed. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft (Г. И. Кацаровъ). — F. Ribezzo, La prima iscrizione tracia (Д. Дечевъ). — Отчетъ на Археологическото дружество „Августа Траяна“ (Н. А. Мушмовъ). — Водачъ на Народния музей въ София (Н. А. Мушмовъ). — A. Springer, Handbuch der Kunstgeschichte (Б. Филовъ). — Протоиерей Ив. Гошевъ, Антиминсътъ (К. М.). — Нови книги, относящи се до археологията на България. 255

Таблици

I. Сребърни дръжки и златна кутийка отъ Дуванлий, Пловдивско.

II. Сребърна ваза отъ Дуванлий, Пловдивско.

III. Икона на Св. Богородица-Умиление въ Бачковския монастиръ.

IV. Икона на Св. Богородица-Умиление отъ Месемврия.

V. Детайли отъ Иконата на Св. Богородица-Умиление отъ Месемврия.

VI—VIII. Златни съдове отъ Вълчи-трънъ.

Digitized by Google

Table des matières

(v. le résumé en français ou en allemand à la fin de chaque article).

Page

Fehér, G. Denkmäler der Kultur der Urbulgaren (avec une carte) 1

Popov, R. Idoles en marbre préhistoriques trouvés en Bulgarie 91

Diakovitch, B. Un tombeau antique à „Koukouva Moghila" près du village de Douvanly, district de Plovdiv (avec pl. I et II) 111

Detschev, D. Asklepios als thrakisch-griechischer Gott 131

Miatev, Kr. Sur l'iconographie de la Vierge Eléousa (avec pl. III—V). . . 165

Takács, Z. v. Chinesisch-hunnische Kunstformen 194

Nouvelles archéologiques. — Le 30-e anniversaire de l'activité scientifique de M. le prof. V. N. Zlatarski. — Les vases en or de Valtchi-tran (avec pl. V—VIII; B. Filov). — Notes supplémentaires sur le tombeau antique de Douvanly (B. F.). — Le nom antique de Ryla (D. Detchev). — Contribution à l'étude de l'époque néolithique en Bulgarie (V. Mikov). — Fouilles de Sozopol (V. Mikov). — Trouvaille de Voïvoda (Iv. Mollov). — Sur l'explication étymologique de quelques noms propres coumans (St. Mladénov). — Le codex de Vidine de 1360 230

Découvertes archéologiques en Bulgarie pendant 1924 (Iv. Velkov) . . 248

Trésors de monnaies trouvés en Bulgarie pendant 1924 (N. A. Mouchmov) 254

Bibliographie. — A. Gerke und Ed. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft (G. I. Kazarov). — F. Ribezzo, La prima iscrizione tracia (D. Detchev). — Compte-rendu de la Société Archéologique „Augusta Traiana" (N. A. Mouchmov). —Guide du Musée National de Sofia (N. A. Mouchmov). — A. Springer, Handbuch der Kunstgeschichte (B. Filov). — Iv. Gochev, L'Antimince (Kr. Miatev). — Publications nouvelles concernant l'archéologie bulgare 255

Table des planches et des illustrations.

Pl.

I. Anses en argent et boîte en or provenant de Douvanly, district de Philippopole.

II. Vase en argent de Douvanly.

III. Icone de la Vierge Eléousa au monastère de Batchkovo.

IV. Icone de la Vierge Eléousa de Mésemvria.

V. Détails de l'icone de la Vierge Eléousa de Mésemvria.

VI—VIII. Vases en or de Valtchi-tran

Digitized by Google

Fig.		Page
1.	Idole en marbre de Stara-Zagora	93
2.	„ „ „ „ Nova-Zagora	94
3.	„ „ „ provenant des environs de Philippopie	95
4.	Idole en marbre de Razgrad	96
5.	Les idoles précédants, vue de profil	97
6.	Idole en argile, provenant de la Thrace	98
7.	Fragment d'un vase en argile	99
8.	Idole en marbre provenant de l'île de Syros	104
9.	Idole en os de Roussé	105
10.	Idoles en argile de Keussé-Basirghian et de Soultan	105
11.	Poisson en or de Douvanly	113
12.	Boucle d'oreille en or de Douvanly	116
13.	Griffon en argent de Douvanly	117
14.	Ornement du même objet	118
15-21.	Vases en bronze de Douvanly	119-122
22.	Trépied en fer de Douvanly	123
23 24.	Objets en albâtre de Douvanly	124
25-27.	Vases en argile de Douvanly	127
28.	Inscription d'une coupe en argile de Douvanly	128
29.	Détail de l'icone de la Vierge Eléousa au monastère de Batchkovo	169
30.	Miniature du „Physiologue" de Smyrne	182
31.	Icone de la Vierge à l'église de S. Maria del Carmine à Sienne	183
32.	Vase en bronze de Törtel, Hongrie (Budapest, Musée Nation.)	206
33.	Vase en bronze de la vallée de Kapos, Hongrie (Budapest, Musée Nation.)	208
34.	Fragment d'un vase en bronze de Dunapentele, Hongrie (Budapest Musée Nation.)	209
35.	Vase en cuivre d'Otoka, Russie, départ. de Simbirsk (St. Pétersbourg, Musée de l'Ermitage)	209
36.	Vase en bronze de Verkhni-Konets, Russie septentr., départ. de Vologda (Musée de Vologda)	210
37.	Vase en bronze de Téletskoïé, Sibirie (Moscou, Musée Historique)	211
38.	Figures gravées sur les rochers de Kyzil-Kaïa, Sibirie	211
39.	Vase de libation chinois (d'après Po-kou-t'ou-lou)	216
40-42.	Caractères vieux-chinois	216-219
43.	Vases de libation chinois	220
44.	Caractère vieux-chinois	222
45.	Miroire en bronze chinois; époque de Han (Budapest, Musée Franz Hopp)	222
46.	Tricotage en chanvre et objet en bronze (Budapest, Musée National)	224
47.	Objet en bronze blanc (Budapest, Musée National)	227
48.	Vases en or de Valtchi-tran	231
49.	Hameçon an os néolithique provenant d'une caverne près du couvent de Drénovo	235
50.	Objets en argile (modèle d'une cabane et fragment d'un vase) provenant de la station néolithique près du lac d'Athanass-keui	236
51.	Plan des fouilles sur l'île de St. Cyrique près de Sozopol	237
52.	Fragments de vases peints provenant de l'île de St. Cyrique près de Sozopol	239
53.	Pointes de flèche en bronze de Sozopol	239
54-57.	Inscriptions grecques de Sozopol	240
58.	La première page du codex de Vidine (Gent, Bibl. Nat.)	246
59.	La dernière page du même manuscrit	247
60.	Statuette en bronze de Dolni Loukovit (Sofia, Musée National)	248
61.	Ornements sur des bracelets en bronze de Loukovit (Sofia, Mus. Nat)	249
62.	Bagues en bronze de Loucovit (Sofia, Musée Nat.)	249
63.	Statuette en bronze de Dolni Dabnik (Sofia, Musée Nat.)	249

Digitized by Google

Fig. Page
64. Manche d'une patère en argile de Ghighen (Sofia, Musée Nat.) 250
65. Vase en argile de Ghighen. 250
66. Colonnet en marbre avec une inscription latine de Ghighen 251
67 Statuette en bronze de Ghighen (Sofia, Musée Nat.). 251
68. Bas-relief en marbre de Svichtov. 252
69. Statuette en bronze de Dévétaki (Sofia, Musée Nat). 252
70. Statuette en bronze de Ghiol-Bounar (Sofia, Musée Nat.) 253
71. Bague en argent d'Aïtos. 253
72. Statuette en bronze provenant des environs de Stara-Zagora (Sofia, Mus. Nat.) . . 253

Digitized by Google

Digitized by Google

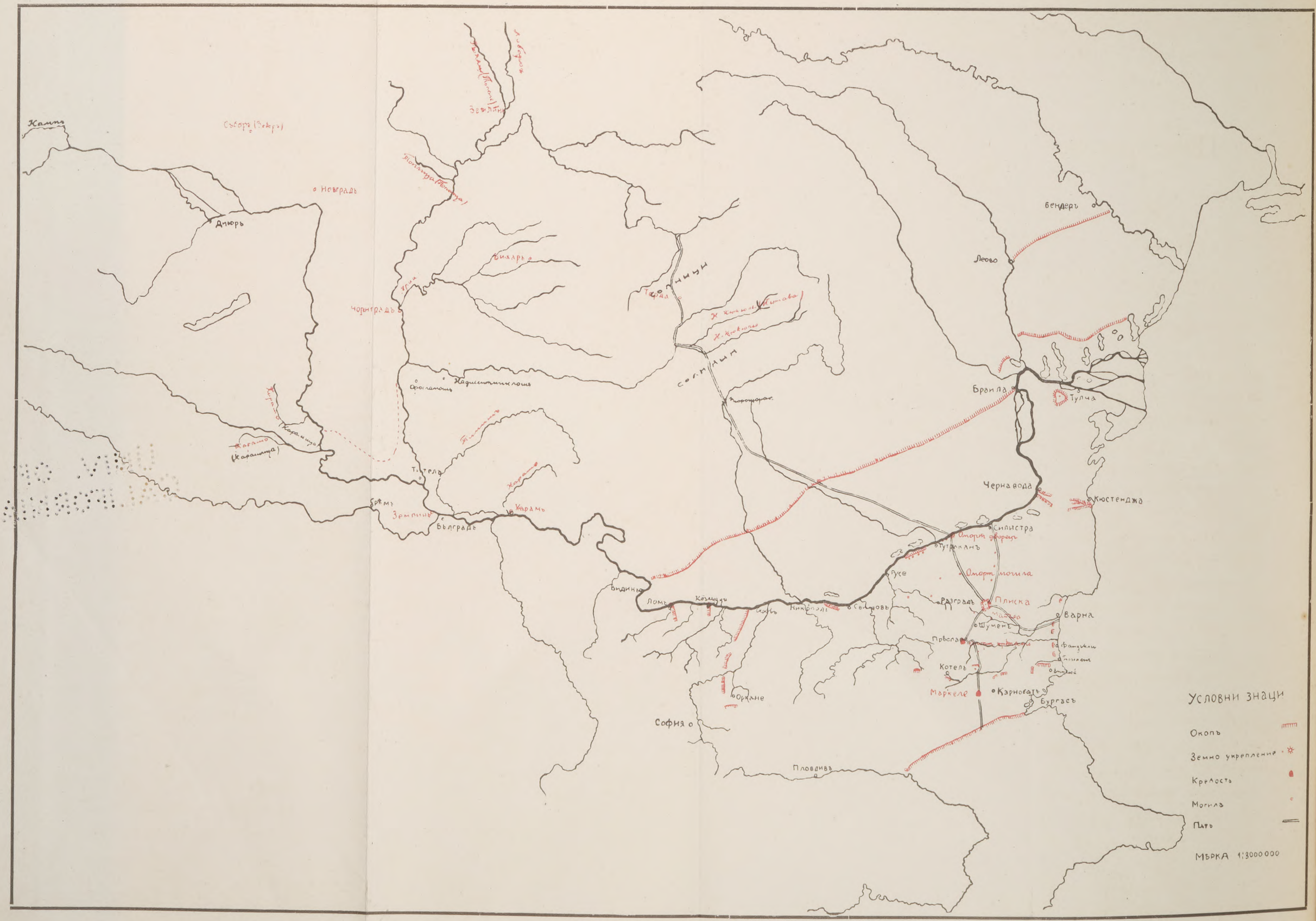

Карта къмъ статията на Г. Фехеръ.

Digitized by Google

Паметницитѣ на прабългарската култура

Отъ Геза Фехеръ

Установилъ се е отдавна обичай, да се считатъ народитѣ, дошли въ Европа отъ тѣхнитѣ азиятско-турски империи (хуни, авари, хазари, българи и цивилизованитѣ подъ влиянието на последнитѣ маджари и пр.), за чергарски орди и варварски народи. Възъ основа на учебницитѣ по история се установи общото мнение, че появата на тѣзи народи въ Европа е било опустошителна буря, която заплашвала да помете европейската култура. Днешното общо мнение, прочее, не се различава въ сѫщность отъ онова на срѣдновѣковнитѣ хронисти, които виждали въ появата на тѣзи, странни за тѣхъ по външность и по нрави народи, нѣкакви излѣзли изъ пъкъла и връхлетѣли върху свѣта чудовища.

Обаче, тѣзи установени догми биха могли лесно да бѫдатъ разколебани отъ самия фактъ, че ние днесъ — виждайки много по-ясно отъ лѣтописцитѣ картината, която представлявала тогавашна Европа — не намираме особно висока тази „заплашена“ европейска цивилизация, още повече, че ние днесъ познаваме ролята и културата на азиятскитѣ империи, съ ценноститѣ на които тѣзи народи сѫ се явили въ Европа.

Знаемъ добре, че ролята на тѣзи народи е била извънредно голѣма въ живота на Азия. Не трѣбва да забравяме, че, когато хунитѣ се явили за първи пѫть предъ границитѣ на Китай, азиятскиятъ културенъ свѣтъ билъ ограниченъ само въ югоизточната и югозападната части на този континентъ. Империитѣ, намиращи се въ тѣзи крайща, сѫ еднички, които се радватъ на благодатнитѣ преимущества на цивилизацията; но колко сѫ малки тѣзи „свѣтовни“ империи спрямо безкрайнитѣ пространства, които сѫ оставали вънъ отъ влиянието на културнитѣ огнища и въ които неизвестни маси сѫ се скитали като варварски орди!

Но притежателитѣ на азиятската цивилизация не били вече способни да цивилизоватъ тѣзи безкрайни пространства. Китайцитѣ въ II-то хи-

Digitized by Google

лядилѣтие пр. Р. Х. се намирали на такъвъ културенъ уровенъ, че не били вече въ състояние да включатъ тѣзи племена въ азиятския културенъ свѣтъ. На такова културно стѫпало, на което сѫ стояли тѣ, народитѣ презиратъ всички други, които се различаватъ по сѫщность или даже само по форма отъ тѣхъ; и когато покоряватъ една неприятелска страна, тѣ пристѫпватъ веднага и искатъ съ единъ замахъ да ги претопятъ, да ги приобщатъ къмъ своята култура, да ги уподобятъ въ всѣко отношение на себе си. И, естествено, че по този начинъ тѣ не могатъ достигна преследваната цѣль. Китай могълъ да упражни благотворно влияние само върху установенитѣ и живущи въ непосредствено съ него съседство варварски народи, когато за обитаващитѣ по-далече варварски племена едно китайско владичество би значило унищожение на тѣхния стариненъ битъ, промѣна на тѣхния начинъ на животъ и, при отсѫтствие на многовѣковенъ преходъ, окончателното имъ изчезване. И затова Китай не бѣ годенъ да изиграе тази цивилизаторска роля спрямо варваритѣ, защото не би могълъ да ги владѣе, като се съобразява съ тѣхнитѣ условия и особности.

Следователно, необходимо било да се появи единъ народъ, който да изиграе ролята на посрѣдникъ и който да се е намиралъ дълги вѣкове подъ едно силно културно влияние, но безъ да е изгубилъ напълно своята самобитность, своитѣ собствени традиции, който, прочее, би издигналъ жителитѣ на тѣзи страни постепенно и бавно до уровена на своята цивилизация. А такъвъ посрѣдникъ би могълъ да излѣзе само изъ срѣдата на самитѣ „варварски“ маси. Само единъ „варварски“ народъ би могълъ да изпълни подобна цивилизаторска мисия, който, живѣлъ въ съседство съ културнитѣ империи, би си приобщилъ, отъ една страна, много ценности отъ тѣхната цивилизация, но който, отъ друга — съ цѣлия си духъ, съ начина на живота би се намиралъ още въ варварство: въ сѫщность цивилизованъ вече, но въ формитѣ още варварски.

Такъвъ народъ именно били хунитѣ!

Прочее, само онѣзи хуни можели да бѫдатъ такива организатори и цивилизатори на варварскитѣ народи отъ северна и срѣдна Азия, които, чрезъ влиянието на Китайската империя, сѫ еволюирали въ полуномадски битъ и даже въ нѣкои особно богати земи сѫ стѫпили въ уседнала земледѣлска битова фаза. Тѣхната мощна империя, оставяйки на разнообразнитѣ варварски елементи тѣхнитѣ начини на животъ, езикови и расови особности, сътрудничала въ създаването на елементарни условия за една цивилизация.

Digitized by Google

Но следъ едно многовѣковно просѫществуване, и тази империя трѣбвало да се разложи, както това станало и съ другитѣ подобни опити — тѣзи на аваритѣ, тюркитѣ и пр. — и, по този начинъ, организираната отъ хунитѣ срѣдна Азия паднала отново за дълго време въ варварство, защото безкрайностьта на предприетото дѣло, въ края на крайщата, надхвърлила силата на хунскитѣ организатори.

Съ това се е потвърждавало, че не е този пѫтьтъ на прогреса, че не е възможно да се цивилизоватъ безкрайни варварски територии съ една голѣма, включваща въ себе си безбройни варварски племена държава, а това е могло да се постигне само съ една бавна постепенность и цивилизоване на по-малки организми, на по-ограничени територии.

Но ролята на хунската държава въ срѣдна Азия пакъ е била колосална въ историята на човѣчеството, защото народитѣ, съединени въ хунската държава, възприеха и запазиха много ценности на цивилизацията и, по този начинъ, въ Азия хунитѣ бѣха ония, които приготвиха почвата за образуването на по-малки културни групи и държави.

Даже следъ разпадането на тѣхната обширна империя въ Азия тѣ се нахвърлиха въ значителни маси върху Европа и тукъ отъ ново почнаха сѫщото дѣло. Защото въ Европа ги очакваше сѫщата липса на консолидация, каквато тѣ намѣриха преди хилядилѣтия въ азиятскитѣ земи. Защото, когато тѣзи народи се появиха на сцената на европейската история, културниятъ свѣтъ се състоялъ само отъ южната и западната покрайнини на нашия континентъ, когато грамадната часть на Европа чезнѣше въ най-диво варварство. Диви, непознати варварски орди блуждаели тукъ; и даже въ южнитѣ, най-цивилизовани части германцитѣ „отъ северъ“ се биятъ, се взаимно унищожаватъ, отнимайки и на Византия, и на Римъ възможностьта да култивиратъ тѣзи земи и да цивилизоватъ жителитѣ имъ.

Въ сѫщность, културнитѣ европейски народи не сѫ били способни за това дѣло, поради извънредно различния имъ битъ, поради свръхкултурата имъ. За цивилизоване на такива огромни диви области, на такива далечъ стоящи отъ културата варвари, били способни само младитѣ, силни народи на Изтока, чиято култура ги е правѣла годни за такава задача, безъ да е успѣла да изроди тѣхната още жилава младость.

Така можемъ да разберемъ, защо историческата роля на източна Европа започна тъкмо съ встѫпването на сцената на народитѣ отъ хунската култура, съ основаването на европейската хунска свѣтовна импе-

Digitized by Google

рия. Хунитѣ, съ културното си наследство, съ организаторската си способность, доведени отъ многовѣковната имъ азиятска империя, организираха съ най-голѣма лесното варварскитѣ вѣчно разединени маси на източна Европа и се опитаха да извършатъ това дѣло — организирването на източна Европа, което и въ наши дни представлява най-мжчната проблема на европейската цивилизация. Естествено е, че хунитѣ можеха да отбележатъ само временни успѣхи — както и тѣхнитѣ наследници, стоящи, изглежда, на по-низка културна степень, аваритѣ —, защото не бѣ възможно една такава безкрайна империя, образувана безъ многовѣковна подготовка, да се консолидира. Потвърждаваше се отново това, което ние вече видѣхме въ Азия, че цивилизованието на една обширна и обитавана отъ много разнородни варварски елементи територия не е възможно да се завърши въ границитѣ на една голѣма империя, неочаквано образувана, колкото и превъзходни да сж били организаторитѣ. Потвърждаваше се, че цивилизованието на източна Европа може да стане само частично, като се присъединятъ тѣзи територии една по една къмъ културния свѣтъ, че трѣбва отдѣлно да се поведе всѣка една отъ нейнитѣ части въ пжтя на прогреса и че, само следъ това, може да дойде присъединението на завладѣнитѣ територии къмъ културата.

Тогава, вмѣсто бързитѣ, нетърпеливитѣ организатори на една свѣтовна империя, имаше се нужда въ тѣзи земи отъ трудолюбиви земледѣлци, отъ единъ народъ, който можеше да се заеме съ обработването на земитѣ на източна Европа. За това дѣло пъкъ отъ всичкитѣ народи на източна Европа бѣха способни само обитателитѣ на най-източната часть на европейската хунска империя — прабългаритѣ.

Този народъ е обитавалъ въ времето на хунската свѣтовна империя между р. р. Донъ и Кубанъ, и културното му състояние е било поразвито отъ онова на всички други хунски народи, които сж играли роля въ Европа, тъй като, споредъ свидетелството на прабългарскитѣ (т. е. българо-турски) думи, заети въ маджарския езикъ, маджаритѣ сж научили отъ тѣзи кавказки прабългари по-развитата степень на скотовъдството, земледѣлие, домашна индустрия, писмо и множество други културни понятия,[1]) което значи, че прабългаритѣ сж били вече въ IV—VI в. в. единъ уседналъ народъ, съ напреднало земледѣлие и скотовъдство. Дори въ освѣтлението на езиковитѣ данни ние

[1]) Z. Gombocz, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Mém. Soc. Finno-Ougrienne. XXX, 1912, 189.

Digitized by Google

виждаме и това, че тази земледѣлска култура нѣма нищо общо съ оная на кавказкитѣ съседи, защото, ако прабългаритѣ бѣха изучили земледѣлието отъ тѣхъ, тѣ биха възприели неизбѣжно терминитѣ за земледѣлието отъ езика на съседитѣ си. Земледѣлската, обаче, терминология у прабългаритѣ е българо-тюркска, следователно тѣ сѫ донесли земледѣлието отъ далечното си азиятско източно отечество — отъ нѣкоя твърде плодородна область, дето е могло да се развие то и безъ външкашна помощь.

За уседналъ, земледѣлски народъ сочатъ и тѣхнитѣ преселнически движения. Единъ чергарски или получергарски народъ, веднажъ заставенъ да напусне мѣстожителството си, се впуска въ далечната неизвестность, докато бѫде спрѣнъ отъ нѣкакво препятствие. Така се впускатъ напримеръ аваритѣ въ срѣдата на VI в., въ нѣколко само години, отъ р. Волга чакъ до Дунавскитѣ области. А у кавказкитѣ българи наблюдаваме противното; въпреки тежкитѣ удари, съ които сѫ били обсипани отъ сѫдбата, тѣ не сѫ искали да се отправятъ къмъ западъ и дори сѫ предпочели и чуждо иго, само да останатъ въ кавказската си родина. Въ срѣдата на V столѣтие ги нападатъ савиритѣ, столѣтие по-късно — аваритѣ, после тюркитѣ, още едно столѣтие по-сетне тѣхната страна е била завладѣна отъ хазаритѣ; но при все това една часть отъ народа пакъ остава въ Кавказъ. Дори ония, които били принудени да напуснатъ старото си отечество, и тѣ не се отправятъ въ далечна неизвестность, но се заселватъ въ близко съседство съ напуснатата си родина.

Така странствували тѣ презъ срѣдата на V столѣтие, между р. р. Донъ и Днепъръ, дето основали едно ново отечество, отъ дето покъсно единъ клонъ отъ тѣхъ — прадѣдитѣ на днешнитѣ българи — се изселили въ Бесарабия. Друга група пъкъ (навѣрно заставена отъ хазаритѣ) се преселила при долното течение на р. Волга, отъ дето пъкъ, по-сетне, се оттеглила пó-къмъ северъ и образувала, по срѣдното течение на сѫщата рѣка, мощната волжка държава.

Сега, ако тѣзи българи сѫ били земледѣлци, то образуванитѣ отъ тѣхъ държави сѫ подготвили консолидирането на източна Европа. Най-източниятъ и вече уседналъ народъ на хунската държава, българскиятъ, е обработвалъ почвата на източна Европа. Ралото на българския селянинъ е изорало земитѣ между р. р. Донъ и Кубанъ и пустинята отъ Донъ до Днепъръ. И той не се е поколебалъ да проникне дори тамъ, дето, споредъ европейскитѣ писатели, сѫ живѣли само змейове (гри-

Digitized by Google

фони) и е царувала вѣчна нощь — и да обработва дори и областьта на срѣдна Волга. Това показва, че основата на днешната източноевропейска култура е българска. Въ непознатия югоизтокъ и изтокъ на Европа — дето въ края на старитѣ вѣкове не е имало нито следа отъ нѣкаква държавна организация, още по-малко отъ нѣкаква агрикултура — сж се образували български държави и, по този начинъ, тѣзи диви мѣстности се привличатъ за винаги въ културния свѣтъ.

Така само можемъ да разберемъ и това, че българитѣ сж могли да образуватъ постоянна държава върху прехода на истока и запада, въ днешното си отечество, тамъ, дето преди тѣхъ никой народъ не е можалъ да стори това. И така става ясно, защо тѣзи прабългари сж можали да изпълнятъ своето културно призвание тукъ, а именно, да обединятъ неорганизиранитѣ и поради това винаги изложени на варварски нападения народи на североизточния Балканъ въ една държава, която е могла да осигури труда на своитѣ жители противъ чужди нападения. Това сж могли да сторятъ тѣ, благодарение не само на своята силна организация, но и на своята висока материална и духовна култура.

Издирването и проучването на паметницитѣ отъ тази прабългарска култура е прочее отъ най-голѣма важность и отъ гледище на всеобщата история, на историята на човѣчеството, понеже се касае за следитѣ отъ културата на онзи народъ, който е направилъ най-много за консолидирането на източна Европа, и чийто трудъ, вследствие обработването, включваието въ земледѣлската култура на различни части на източна Европа, е подготвилъ създаването на едно голѣмо културно единство. Днешнитѣ земледѣлци отъ областитѣ на р. р. Донъ, Волга и Днепъръ, както и на северния Балканъ, сж културонаследницитѣ на прабългарския земледѣлецъ. Българското орало е прорѣзало тукъ земята и въ следитѣ на неговитѣ бразди се оре и до день днешенъ. Основата е българскиятъ трудъ, и културата не е изчезнала вече отъ тамъ, отъ онѣзи дни.

Естествено е, че писателитѣ на срѣднитѣ вѣкове не споменуватъ нищо за това огромно културно творчество, защото тѣ знаятъ да разправятъ само за борби. Тѣ сж ни запазили само спомени на геройски дѣла на велики царе, победители или завладѣтели, но труда на земледѣлски герои на културата не сж почели съ своето внимание. И ето защо днесъ, когато ние се интересуваме отъ това, нашата задача става извънредно

Digitized by Google

тежка. Отвѫдъ мъглата на огромни далечности на редицата вѣкове се мѣркатъ предъ насъ рамкитѣ на великолепна културна картина, но съдържащитѣ се въ нея сѫществени елементи сѫ повечето пометени отъ настаналитѣ промѣни.

Даже и това, което е останало, е пръснато. Най-ценното, което се е запазило, езикътъ, е наследство на възпитаницитѣ на прабългарската култура, на маджаритѣ; а у тѣхъ е останало и пратурско писмо. А пъкъ паметницитѣ на прабългарската военна култура, строителство и лѣтоброене сѫ били запазени у дунавскитѣ българи.

I. Земни окопи и окопни укрепления.

1. Запазенитѣ паметници.

а) Въ Бесарабия.

Теофанъ и Никифоръ, възъ основа на единъ общъ изворъ, пишатъ, че третиятъ синъ на Куртъ (* Κούρατος), Есперихъ (Ἀσπαρούχ), като преминалъ рѣкитѣ Днепъръ и Днестъръ, се настанилъ при Дунава съ народа си.[1])

За това мѣстожителство на българитѣ въ Именника на първитѣ български князе се говори само, че е лежало въ отвѫдната страна на Дунава, но въ поменатитѣ византийски извори ние намираме вече поточни данни. А именно, Никифоръ, по-вѣрниятъ отъ преписвачитѣ на общия изворъ, казва, че мѫчнопроходимото селище на българитѣ, което тѣ наричали по тѣхния езикъ Ὄγλος, е защитено отпредъ отъ блата и отзадъ отъ непроходими стръмнини.[2])

[1]) Nikeph. ed de Boor, p. 34,15-11; Theoph. ed de Boor, p. 357,27 – 8,15.

[2]) Nikeph. ibid. p. 34,5-11. Ср. Theoph. ibid. И Теофанъ не е могълъ да прочете нѣщо повече въ извора отъ онова, което дава Никифоръ, защото всичко, въ което той се различава отъ текста на Никифора, се основава върху една грѣшка, която той е направилъ въ разбирането на общия изворъ. А именно, Теофанъ е виждалъ въ варварското име на българското мѣстожителство при Дунава, Ὄγλος, името на нѣкаква рѣка и, възъ основа на това недоразумение, той е далъ едно фалшиво описание на мѣстоположението на страната, въ която българитѣ сѫ се били тогава настанили. Така, той пише, че тази мѣстность е разположена между Дунава и северните му рѣки и че е защитена отъ блатата и отъ другитѣ страни отъ рѣкитѣ, които я увѣнчаватъ. Възъ основа на разликата между Никифоръ и Теофанъ, г. К. Шкорпилъ мисли, че Ὄγλος'а на Теофана е друго нѣщо отъ онова на Никифора. (В. Старо-български паметници, Добруджа, София 1918, 227 и сл.). Златарски пъкъ смъква на югъ отъ Дунава селището, което е нападналъ Константинъ Погонатъ (В. Н. Златарски, История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове, I. 1. София, 1918, 126 и сл.).

Digitized by Google

1. Кѫде сѫ се намирали тѣзи блата, които сѫ защищавали отпредъ крайдунавското отечество на прабългаритѣ, може да се узнае отъ описанието на похода на Константинъ Погонатъ противъ новонахлулия непріятель. Споредъ Теофанъ, именно, войската на императора не е могла да достигне до самия Ὄγλος, поради разположенитѣ предъ него блата;[1]) но понеже четемъ у сѫщия авторъ по-нататъкъ, че, следъ разбиването на византийцитѣ, българитѣ, като ги преследвали, минали Дунава и завладѣли областьта до Балканската верига,[2]) става ясно, че се касае до блатата, които се намирали до северния Дунавски брѣгъ, между устията на рѣкитѣ Серетъ и Прутъ.[3])

2. Тази мѣстность, която граничи отпредъ, т. е. откъмъ югъ, съ тѣзи блата и езера, е сѫщо защитена и отъ другитѣ две страни, източната и западната; само, тъкмо отъ задната ѝ страна, северната, тя нѣма естествена граница. Ние не намираме никѫде ония „непроходими стръмнини“, които, споредъ Никифора, защищаватъ отъ северъ това Бесарабско селище. Какъ, прочее, трѣбва да се разбира тази фраза? Понеже никѫде на северъ не намираме такива непроходими естествени граници, трѣбва да приемемъ, че въпросътъ се касае за нѣкакви изкуствени отбранителни граници.

И наистина, такива „стени“ се намиратъ тъкмо въ северната часть на тази мѣстность, а именно два земни окопа, които сѫ играли ролята на северни отбранителни гранични линии, принадлежащи на нѣкой народъ, който е обитавалъ въ Бесарабия.[4]) Че това обяснение се налага, може да се види отъ следнитѣ обстоятелства:

---

[1]) Ibid p. 358,25-26

[2]) Nikeph. ibid p. 34,20—35,19; Teoph. ibid. 358,11—9,16.

[3]) Златарски (п. т., 126 и сл.) мисли, че въ случая се касае за добруджанскитѣ езера по крайбрѣжието на Черно Море. Хипотезата на г. Златарски, споредъ която тукъ става дума за единъ островъ, който се намиралъ между сегашното най-южно устие на Дунава и едно още по-южно устие, което сега вече не сѫществува, се основава на арменската география на ПС. Мозесъ Хоренаци. Обаче, арменскиятъ географъ е знаелъ за странствуването на българитѣ само онова, каквото е челъ въ византийския изворъ, като е допълнилъ това само съ своитѣ собствени, слаби географски познания. Имената Κούβρατος и Ἀσπαροὺχ не само че не свидетелствуватъ за арменски произходъ на Теофановия и Никифоровия разкази, но тъкмо обратното, а именно авторътъ на арменския изворъ е черпилъ отъ византийския и така рабски го е преписвалъ, че е запазилъ и ония грѣшки на византийския текстъ, които могатъ да се причинатъ само отъ особноститѣ на гръцката азбука. (Отъ Куртъ, гръцки * Κούβρατος, у Никифоръ вече имаме погрѣшното Κοβρᾶτος и Κούβρατος и следъ това арменецътъ е преписалъ Chubraatha. Отъ Ešperükh, Есперихъ въ гръцки преписъ е Ἀσπαροὺχ, въ арменската география Asparhrouk).

[4]) Г. Балascевъ, Укрепителнитѣ работи на старо-българската войска. Минало, III, 10, 1918, 5—7.

Digitized by Google

1-о. Бесарабскиятъ северенъ окопъ почва отъ рѣката Прутъ, при с. Леово, и свършва при рѣка Днестъръ, близо до гр. Бендеръ. При липсата на основни издирвания можемъ да установимъ само това, че ровътъ на тоя окопъ се намира на северната му (външната) страна, следователно той е служилъ за отбрана на народа, който е живѣлъ на югъ отъ него.[1])

2-о. Бесарабскиятъ южен окопъ почва отъ р. Прутъ, при с. Вадулуи Исаки и, оставайки гр. Болградъ на югъ, стига до ез. Кундукъ. За този окопъ знаемъ вече съ положителность, че е билъ построенъ отъ българитѣ, понеже той има типичната прабългарска конструкция. А именно, и въ този окопъ намираме третия елементъ, съ който се отличаватъ нѣкои отъ най-значителнитѣ окопи на прабългаритѣ, т. е. между рова и насипа има една равна площна ивица (берма).[2])

Тогава този окопъ е сигурно българско дѣло.

И сѫщитѣ ония, които сѫ приготвили тази отбранителна линия, сѫ построили и другия окопъ, който върви на юго-западъ между рѣкитѣ Прутъ и Серетъ, надъ Галацъ. Защото не само че и той има типичната площадка (берма), но и размѣритѣ му сѫ еднакви съ онѣзи на Бесарабския южен окопъ. Ровътъ е дълбокъ 2·7 м. и 14 м. широкъ, насипътъ е високъ 2·5 м. и 24 м. широкъ, а площадката му е широка 4·5 м. Този окопъ почва отъ брѣга на рѣката Серетъ, 12·5 к. м. отъ устието му и, като възвива въ видъ на една дъга, двадесеть и седемь км. дълга, на северо-западъ стига ез. Братешъ при с. Тулучещи.[3]) Окопътъ е образувалъ тогава едно напълно затворено укрепено мѣсто, чиято южна граница представляватъ рр. Серетъ и Дунава, източната — рѣка Прутъ и ез. Братешъ, отъ другитѣ пъкъ страни — самиятъ окопъ.

Нашитѣ данни, прочее, ни посочватъ, че южната граница на Бесарабското отечество е Дунавътъ съ блатата му; северната — по-преди южниятъ, а после северниятъ окопъ; източната—морето и р. Днестъръ; западната граница е била защитена отъ рѣка Прутъ и блатата ѝ, и въ най-южната ѝ часть — се извива дъгообразно галацкиятъ окопъ.

Северното отбранително съоръжение при този пунктъ, на Галацкия важенъ бродъ, ни указва ясно за едно дефанзивно дѣло и ни посочва времето, когато българитѣ не сѫ още замисльовали офанзива,

[1]) C. Schuchard, Arch. Epigr. Mitth. IX (1885) 218–19.

[2]) АЕМ IX (1885) 218; К. Шкорпилъ, Абоба-Плиска, Материалы для болгарскихъ древностей. Изв. Русск. Арх. Инст. К-полѣ, X (1905) 524; Баласчевъ п. т. 17—18.

[3]) АЕМ IX (1885) 216—17; Добруджа, 223—224.

Digitized by Google

а изключително сѫ целѣли да бранятъ новосъздаденото си отечество противъ народитѣ, идващи отъ северъ и североизтокъ, и да обезпечатъ защитата на извънредно важния за тѣхъ дунавски бродъ.

б) Въ Добруджа.

Тази дефанзивна политика обаче не можеше да продължава дълго време. Тежкото положение на Византия, възможностьта за леко разширяване привличатъ българитѣ въ Добруджа. А императорътъ, заетъ съ арабитѣ, е замислилъ да спре българското напредване, само когато е била паднала вече една часть отъ Добруджа въ български ржце.

Българитѣ, имайки сега като цель на своето напредване на югъ Добруджа, не сѫ могли да се задоволятъ вече само съ северната защита на галацкия бродъ, а е трѣбвало да завзематъ насрещния пунктъ на дунавския брѣгъ, който да имъ служи за постоянна база на по-нататъшното имъ напредване. Този именно пунктъ, дето се срѣщатъ главнитѣ пѫтища на северна Добруджа, е Николицелското поле, отъ владетелитѣ на което е зависѣло винаги най-важниятъ Дунавски (Добруджански) бродъ.

И наистина, тукъ, въ Николицелското поле, ние намираме едно огромно окопно укрепление, което е служело въ ржцетѣ на защитенитѣ отъ северъ българи за чисто офанзивни цели. То е представлявало една солидна опорна точка за войскитѣ имъ, които преминавали Дунава. Тогава, когато, въ трудното положение на Византия, сѫ завзели и укрепили тази важна позиция, българитѣ сѫ турили въ ржцетѣ си ключа на Добруджа и, следъ това, тѣ сѫ могли вече да пристѫпятъ къмъ завладяването на Балканския полуостровъ.

За тази позиция, Николицелското укрепление, отъ изучванията на г. К. Шкорпилъ[1]) знаемъ следното:

Укреплението състои отъ 3 части, а именно: отъ външенъ окопъ, отъ една вѫтрешна укрепителна система и отъ срѣдна отбранителна линия.

1. Външниятъ земенъ окопъ, който заобикаля въ видъ на единъ неправиленъ трижгълникъ едно пространство отъ 48,3 кв. км., върви почти на всѣкѫде по най-стръмнитѣ наклони на близкитѣ възвишения. Основната линия, която е дълга 7.5 км., върви въ югоизточно направление съ отклонения при хълмоветѣ, Стража и Боклуджа-тепе; юго-западната линия, дълга 10 км., е обърната къмъ долината на

[1]) В. Добруджа, 195 и сл.

Digitized by Google

р. Таица, а североизточната, дълга 8.5 км., къмъ Исакчанското поле. Насипътъ е високъ 3 м. и широкъ при основата му 17 м., ровътъ е дълбокъ 2 м. и 14 м. широкъ.

2. Въ северната часть на този заобиколенъ съ окопъ поясъ се намира вжтрешната укрепителна система, съ трапецна форма, която заема едно пространство отъ 0,875 кв. км. и се състои отъ 3 укрепления, съединени съ окопи, и отъ едно съвсемъ отдѣлно малко укрепление.

Главното укрепление е Голѣмото кале, което има четирижгълна форма, дълго 300 крачки и широко 80 крачки. Насипътъ на окопа, който има типичната българска конструкция, е широкъ при основата си 12 м. и е високъ 2.8 м., площадната ивица (берма) 6 м., ровътъ е широкъ 12 м. и дълбокъ 2 м. Земниятъ материалъ на насипа не произлиза отъ рова на окопа, а е донесенъ отъ другаде, понеже почвата тукъ е камениста. Тукъ-таме, на различна височина, 2—3—4 реда тухли закрепватъ насипа. Тухлитѣ, които сж отъ различни видове, не сж запазени цѣли и сж взети сигурно отъ стари римски и византийски постройки.

Дветѣ по-малки укрепления, Флорилоръ и Гургой, сж служили за защита на входоветѣ на вжтрешната укрепителна система. И дветѣ се състоятъ отъ два паралелни окопа, отъ които вжтрешниятъ е по-широкъ, а външниятъ по-тѣсенъ, но съ по-сложна конструкция. Тѣзи две по-малки укрепления сж съединени съ главното — Голѣмо-кале — чрезъ окопи, които по този начинъ затварятъ южната, западната и източната страни на укрепителната система. Западниятъ отъ тѣзи окопи, който съединява Флорилоръ съ Голѣмо-кале, е по-простъ, но другиятъ, който се намира въ източната и южна страни, като продължение на Гургой, е единъ голѣмъ, двоенъ окопъ. Основата на двойния насипъ е широка 35 м., висока 2 м., ровътъ е широкъ 17 м. и дълбокъ 3 м. Между двата насипа се намира тукъ-тамъ равно мѣсто, съ ширина 7 м., нѣкжде пъкъ има и единъ външенъ ровъ, широкъ 10 м. и дълбокъ 1 м.

Само северната, най-широка линия на трапеца не се затваря съ окопъ. Изглежда, че тукъ стръмностьта на терена е давала доста сигурна защита. Само въ срѣдата на тази линия има едно малко укрепление, тъй-нареченото Малко-кале.

3. Между тази вжтрешна укрепителна система и външния окопъ има още една отбранителна линия, срѣдниятъ отбранителенъ окопъ. Последниятъ се състои отъ два реда окопи: единиятъ отбранява

Digitized by Google

на югоизтокъ, другиятъ на северозападъ вѫтрешната укрепителна система. Въ насипа му, който е широкъ 8 м. и 2 м. дълбокъ, както и въ насипа на вѫтрешното укрепление, сѫ намѣрени на много мѣста тухли и камъни, докарани отъ другаде.

* * *

Това огромно окопно укрепление свидетелствува по единъ безспоренъ начинъ, че българитѣ силно сѫ се загнѣздили вече въ Добруджа още преди византийското нападение. Даже ако изучимъ паметницитѣ на Добруджа, ще можемъ да опредѣлимъ и граничната линия, до която тѣ сѫ стигнали при първитѣ си нахлувания, а именно: отъ тритѣ окопи, които вървятъ между Черна-вода и Кюстенджа,[1]) трапътъ на южния земенъ окопъ, тъй-нареченията „Кючюкъ-Топракъ-герме", е обърнатъ на югъ, което свидетелствува, че последниятъ е строенъ противъ южни неприятели отъ единъ народъ, който се е намиралъ на северъ. За българския произходъ на този окопъ говори и българското предание (видѣнието на Исайя), споредъ което „Испоръ . . . царь създа и великъ президъ отъ Дунава до море". Окопътъ е дълъгъ около 60 км., но, въ срѣдата му, една часть отъ 7 км. не е завършена, което може да обяснимъ, ведно съ г. Шкорпилъ,[2]) само съ обстоятелството, че нападението на Константинъ Погонатъ е настигнало българитѣ тъкмо при строенето на окопа. Успѣхътъ на битката е отмѣстилъ българската граница на югъ, и, по този начинъ, не е станало вече нужда да се довърши окопътъ.

Южната граница на Есперихова държава се е намирала вече при линията Черна-Вода—Кюстенджа, когато е станало на Византия възможно да се замисли за спиране на българското напредване. Споредъ нашитѣ данни, императорътъ събралъ сухопѫтната си войска, въоржилъ флотата си и потеглилъ противъ нахлувателя. Сухопѫтната му войска се сражавала съ българитѣ на северъ отъ Дунава, флотата пъкъ била заела позиция при близкия дунавски брѣгъ. Ако вземемъ предъ видъ, съгласно археологичнитѣ данни, че за защитата на отсамкашния дунавски брѣгъ служи именно Николицелското прабългарско укрепле-

[1]) Тукъ сѫ намѣрени 3 окопа: северниятъ и южниятъ сѫ земни, а срѣдниятъ каменъ. Трапътъ на северния и срѣдния е обърнатъ на северъ. Споредъ г. Венедиковъ, и тѣзи окопи сѫ български. Северниятъ е билъ строенъ за отбрана отъ нападения, идещи отъ северъ (напр. отъ маджари, руси); още по-новъ е каменниятъ окопъ. Отечество, XXXIX, 12; Баласчевъ. ц. съч. 18—22.

[2]) Изв. Варн. Арх. Д-во VII, Прит. 1,15.

Digitized by Google

ние и че, по̀ на югъ, между Черна-Вода и Кюстенджа, има отбранителенъ окопъ, трѣбва да заключимъ, че Византийската войска не е могла да дойде друго-яче, освенъ да бѫде стоварена на северния брѣгъ съ параходи, които сѫ дошли по море и влѣзли въ Дунава. Изглежда, че византийцитѣ не сѫ намѣрили за удобно и безопасно да минатъ презъ земитѣ на мизийскитѣ и добруджанскитѣ славяни — които били по име само подъ византийска власть — защото, както знаемъ, последнитѣ много бързо сѫ се разбрали съ прабългаритѣ, съ които при това трѣбва да сѫ били и по-рано въ контактъ.

Успѣхътъ въ сражението, което станало на северния брѣгъ, позволилъ на прабългаритѣ да преминатъ Дунава презъ пролѣтьта на 679 г., да изоставятъ досегашното си бавно напредване, да се спуснатъ устремно на югъ и да завладѣятъ всичкитѣ земи до балканската верига и на западъ до р. Искъръ.

в) Въ Мизия.

И тукъ, въ новоспечеленитѣ земи, както на всѣкѫде, дето сѫ се установявали, прабългаритѣ сѫ пристѫпили къмъ укрепяване на границитѣ.

На и з т о к ъ границата е била морето. Но понеже противъ византийцитѣ, които притежавали силна морска флота, самото море не представлявало достатъчна защита, то прабългаритѣ е трѣбвало да се замислятъ за издигането на сухопѫтни отбранителни съоръжения. И наистина, ние виждаме, че тѣ сѫ затворили съ изкуствени средства заливитѣ, рѣчнитѣ устия, съ една речь, всичкитѣ достижими отъ параходитѣ мѣста. Така, ние намираме следи отъ окопи: при с. Екрене, при Варненския заливъ, между устията на рр. Яйла и Камчия, при устието на Фандъкли-дере и между устията на рр. Панаиръ-дере и Чифте-дере.

Въ насипа на тѣзи окопи — както видѣхме и въ Николицелското укрепление — сѫ намѣрени на нѣколко мѣста остатъци отъ стари постройки, както напр. въ варненския окопъ сѫ намѣрени материали, взети отъ две съседни стари църкви.

За българския произходъ на тѣзи крайморски окопи свидетелствуватъ следнитѣ данни: 1-о, че въ насипа на варненския окопъ и въ онзи при Панаиръ-дере сѫ намѣрени такива камъни, чиито знаци се виждатъ и върху абобскитѣ камъни; 2-о, че въ насипа на окопа между рр. Яйла и Камчия (който, сравнително другитѣ, е съ по-сложна конструкция),[1]) намираме известната площна ивица (берма) — 2 м. широка.[2])

[1]) Тукъ намираме укреплението „кале въ Боаза".
[2]) А б о б а - П л и с к а, 525—7; И з в. В. А. Д - в о VII, 121—2 и Прит. I 9—10.

Digitized by Google

На югъ границата е Балканската планинска верига, на която проходитѣ и по-низкитѣ части сѫ били пакъ защитени съ окопи; такива сѫ Еникьойскиятъ окопъ, Малко герме, Спасено и Преграда, Еркесията на Таукчи-дере, Еркесията до гр. Котелъ, Сакаръ-Балканската еркесия и окопътъ при Арабаконашкия проходъ. Между тѣхъ, именно въ Еникьойския (6 м.) и Преграда (3 м.), се виждатъ следитѣ на въпросната берма.

Южната отбранителна линия тогава върви отъ морето до Арабаконашкия проходъ. [1])

На западната граница почва отъ Дунава, при гр. Островъ, единъ окопъ, дълъгъ 58 км., чието продължение, съгласно най-новитѣ данни, стига чакъ до Арабаконашкия проходъ. [2])

На северъ отъ р. Жиулъ върви презъ сегашната Влахия голѣмиятъ пограниченъ окопъ, който стига Дунава малко на югъ отъ гр. Браила. Този окопъ е билъ по-късно продълженъ на западъ до гр. Турно-Северинъ и по този начинъ дължината му е стигала ок. 600 км. [3])

Центърътъ на тежестьта на тази заобиколена съ окопи страна на новата българска държава е билъ, естествено, премѣстенъ отъ Дунава, понеже сега Дунавскиятъ бродъ не е билъ едничкиятъ пѫть за съобщение съ другитѣ народи. Въ новото отечество се откриватъ вече предъ българитѣ две посоки за разширението имъ. Военниятъ и стопанскиятъ имъ животъ е трѣбвало да върви за напредъ по две главни направления. Едното откъмъ морето, съ изходъ отъ гр. Варна, върви на западъ, другото отъ Дунава, при гр. Силистра, отива на югъ чакъ до Цариградъ. Най-важниятъ пунктъ е трѣбвало, следователно, да бѫде, отъ стратегическо както и стопанско гледище, при кръстосването на тѣзи две главни пѫтни артерии.

И наистина, ние намираме на кръстопѫтя на главнитѣ два пѫтища, въ северната часть на Шуменското поле, между рр. Крива рѣка и Канара-дере, едно укрепление, [4]) което е играло роля най-малко презъ едно и половина столѣтие като центъръ на българската дър-

[1]) Изв. В. А. Д-во прит. l. 11; Аббба-Плиска 533—43. Следъ завладяването на т. н. Загора, билъ построенъ по-новъ пограниченъ окопъ на югъ дълъгъ 180 км., който почвалъ близо до гр. Бургасъ и стигалъ до Сазли-дере, на 7—8 км. отъ устието му. Абоба-Плиска 538—43; Баласчевъ ц. с. 23—24.

[2]) Аббба-Плиска 528 и сл. Изв. В. А. Д-во, 141, 52. По-късно тѣ сѫ строили още по̀ на западъ два окопа: Козлодуйскиятъ, който върви на 44 км. на западъ отъ гр. Островъ, и Ломскиятъ на 29 км. на западъ отъ Козлодуйския. Абоба-Плиска 528—33.

[3]) Златарски п. т. 158—4; Schuchardt, Arch. ep. Mitth. IX (1885) 208—16; Аббба-Плиска 525.

[4]) Виж. за следващитѣ Аббба-Плиска, Ш. К. Шкорпилъ, Укрѣпленія Аббобской равнины.

Digitized by Google

жава. Разкопкитѣ и изучванията на това укрепление трѣбва да бждатъ една отъ най-важнитѣ задачи на археологията, особено, разбира се, на българската наука, както и на ония народи, които сж откърмени на почвата на тюркската култура. Дейностьта, която е развилъ нѣкогашниятъ Руски Археологически Институтъ въ Цариградъ, е дала такива голѣми резултати; материалитѣ, които сж намѣрени тукъ и въ околностьта, сж толкова ценни, че е вънъ отъ всѣко съмнение, какво продължението на тѣзи разкопки, предприети още по-системно и въ по-широкъ масщабъ, обещаватъ да дадатъ много по-голѣми резултати.

Плисковото укрепление при с. Абоба се състои отъ единъ земенъ окопъ, заобикалящъ едно пространство отъ 23.3 кв. км., и отъ едно каменно укрепление, сега въ развалини, въ срѣдата на тая площь.

За приближаващия се пжтникъ окопитѣ сж незабележими поради възвишенията, по вжтрешнитѣ наклонения на които тѣ вървятъ: отъ северъ — Кюркъ-юклеръ и Канладжа-бели, отъ истокъ — Янакъ-ери, отъ западъ — Салманъ и отъ югъ — разклоненията на дветѣ последни възвишения и Малкия кабаюкъ.

Окопътъ образува единъ неправиленъ четверожгълникъ, чиято северна страна, която е и най-широка, е дълга 3·9 км., западната и източната сж почти еднакво дълги — по 7 км., южната, най-кжсата, е дълга 2·7 км. На много мѣста по цѣлото продължение на окопа се намиратъ пресѣчености, произхождащи отъ разни причини и времена, така че сега не можемъ опредѣли съ положителность, кои именно отъ тѣхъ сж служили като входове на укреплението. Ние не намираме днесъ никакви следи: нито каменни, нито каквито да сж други, отъ входоветѣ. Само на нѣколко мѣста, дето намираме следи отъ пжтища, тръгващи отъ центъра и пресичащи окопната линия, можемъ да предполагаме, че тамъ е имало входове. Така напр. къмъ северъ сж вървѣли 2 такива пжтища, на истокъ и на западъ — по единъ, и на югъ е имало входъ при р. Асаръ-дере.

Самиятъ окопъ се състои отъ три части. Насипътъ е на вжтрешната страна на окопа. Материалътъ му е пръсть, произлизаща отъ рова на самия окопъ. Но понеже въ най-низката часть на рова се намери твърдъ аспидно-мергелъ, и той е именно хвърленъ най-отгоре на насипа, то горната му часть изглежда като да е сухъ зидъ. Размѣритѣ на насипа сж различни, въ зависимость отъ терена. Вжтрешното наклонение изобщо е 7 м., а външното — 6 м. (разликата е понятна при сла-

Digitized by Google

бото наклонение на терена отъ северъ на югъ), ширината му при основата е 12 м., а горе, при короната, 3·5 м.

Сѫщитѣ размѣри показва и ровътъ, намѣренъ въ външната часть на окопа. Между насипа и рова намираме типичната за прабългарскитѣ окопи площадка — берма, която има ширина отъ 5 до 6 метра.

Почти въ срѣдата на заобиколената съ окопа площь намираме още единъ окопъ, за който, ако сѫдимъ отъ Николицелския образецъ, трѣбва да предполагаме, че и тукъ е сѫществувала една вѫтрешна укрепителна система, състояща се отъ земенъ окопъ. Днесъ, вмѣсто нея, се виждатъ развалинитѣ на една огромна каменна крепость, която е строена, по всѣка вѣроятность, въ началото на IX вѣкъ и е позната отъ надписа на Омортага, виденията на Исайя и отъ византийскитѣ извори подъ името Плиска.[1]) Но за това ще говоримъ по-после при паметницитѣ отъ Омортагово време.

Укреплението при с. Абоба не е едничкото прабългарско окопно укрепление въ България.

1-о. Преди всичко самото то е съставлявало само центъръ на една отбранителна система съ много по-сложна конструкция. Отъ обстоятелството именно, че окопътъ се опира почти на всѣкѫде въ вѫтрешнитѣ подножия на околнитѣ височини, заключаваме, че гърбътъ на самитѣ тия височини е служилъ като първа отбранителна линия, отдето отбранителитѣ сѫ се оттегляли, при невъзможность да се задържатъ задъ окопитѣ, които сѫ съставлявали втората отбранителна линия.[2]) Нѣщо повече: констатира се, че освенъ тѣхъ, има още една трета, по-външна отбранителна линия, а именно: около огромния укрепенъ поясъ се намиратъ други по-малки окопни укрепления съ по-проста конструкция. Така, на западъ (8 км.) — Кабаюкското, на истокъ (9 км.) — Гюджеското, и при Крива рѣка — Нови-Пазарското.[3]) Другитѣ точки на тази линия не можемъ опредѣли вече, но като естествени нейни допълнения се налагатъ на северъ — каменното укрепление на Войвода-кьойската могила и на юго-истокъ — Мадарското укрепление.

2-о. По продължението на разклоняващитѣ се отъ централното укрепление и вървящи въ разни направления пѫтища, ние намираме на

[1]) Добруджа, 231.
[2]) Абоба-Плиска, 37—38.
[3]) Абоба-Плиска, 38 и сл.

Digitized by Google

всѣки важенъ стратегически пунктъ по едно укрепление.[1]) А освенъ това, подобни укрепления се намиратъ въ голѣмъ брой въ най-важнитѣ пунктове на пограничнитѣ окопи.

Тѣзи земни укрепления, които сж много малки и иматъ проста конструкция, не се различаватъ отъ ония, каквито жителитѣ на равнинитѣ сж строили за защита на своитѣ прибѣжища въ най-разни мѣста и времена. Обаче, българскиятъ произходъ на повечето отъ тѣхъ е вѣроятенъ, защото, както видѣхме, българитѣ сж укрепявали цѣлото протежение на държавата си, а центъра пъкъ — съ огромно земно укрепление. Нѣма съмнение, следователно, че тѣ не сж пропускали да укрепяватъ и другитѣ важни стратегически точки.

И наистина, когато по-късно прабългаритѣ сж засилили най-важнитѣ си укрепления съ по едно каменно укрепление, подобно на Плисковото, намираме вече ясни следи отъ тѣхната дейность. Но освенъ това възможно е да намѣримъ и въ укрепленията, които сж направени само отъ земенъ материалъ, следи за българския имъ произходъ;[2]) само че още не сме добре проучили материала. Сега знаемъ само толкова, че България е пълна съ тѣзи типични спомени на прабългарската дейность, издирванията на които изискватъ много време, голѣмъ трудъ, но и които представляватъ извънредно благодарна работа.

2. Названието на прабългарскитѣ окопни укрепления.

За название на прабългарскитѣ окопни укрепления е възприета думата Ὄγλος, която се срѣща у Теофанъ и Никифоръ като име на българското отечество отвждъ Дунава. Шафарикъ счита тази дума възъ основа на формата Ὄγγλος, намѣрена въ ржкописитѣ на Теофана, че е

[1]) Абоба-Плиска, 504 и сл. Споредъ събранитѣ отъ г. Шкорпилъ данни, окопни укрепления се намиратъ въ следнитѣ пунктове:

По пжтя, който води на северъ отъ Плисковия центъръ, по направление къмъ Силистра, се намиратъ: Геленджикъ, Кюркъ-Бунаръ или Хасарликъ и Паланка;

По пжтя, който води на югъ: Хисарско-кале, Лѣшичко-кале или Градътъ и Топракъ-кале. По на югъ отъ Балканската линия, следъ разширение на южнитѣ граници: Кале възъ кучкитѣ, Карнобадски хисаръ и пр.;

По пжтя, който върви въ западна посока: Монастиръ, Караачъ-кале, Топракъ-кале и Кале-ери Чакмакли;

По течението на Дунава: а) между Силистра и Тутраканъ: Кади-кьойско Градище, между рр. Спанчево и Долно Орѣхово-Кале и Градището; б) между Тутраканъ и Русе при продължението на Брешленския окопъ: Кючукъ-кале, Буюкъ-кале, Брешленско-кале и Табията.

[2]) Берма се намира у Кадикьойско-градище и Кюркъ-бунаръ.

Digitized by Google

сходна на старо-славянската жголъ „Winckel“, която би означавала името на жгъла, образуванъ отъ рр. Дунавъ и Прутъ и Черното море.[1])

Но това прието „поради голѣмия авторитетъ на Шафарика“ и отъ всичкитѣ историци опредѣление г. Златарски не могълъ вече да възприеме за вѣрно, понеже:[2])

1-о. Възъ основа на формата Ὄγλος,[3]) намерена у Никифора и преписана отъ Анастасий като Hoglos,[4]) трѣбва да приемемъ, ведно съ De Boor, че първоначалната форма е Ὄγλος.

2-о. У Никифора четемъ, че българитѣ сж наричали „по тѣхния езикъ“[5]) това мѣсто Ὄγλος, но понеже езикътъ на прабългаритѣ е билъ турски, то тази дума трѣбва да проследимъ въ турскитѣ езици.

Въ тази справка византийскитѣ извори ни улесняватъ, като ни посочватъ значението на думата: споредъ Никифора, именно, българитѣ сж бѣгали отъ войската на Константина Погонатъ, която се приготвяла да нападне Ὄγλος-а, въ укреплението си.[6]) Теофанъ пъкъ пише, че тѣ сж бѣгали „въ по-горе споменатото“ укрепление.[7]) Но понеже по-горе въ текста му не става дума за друго укрепление освенъ за добре защитеното отъ всѣкждe селище, тъй нареченото Ὄγλος, ясно е, че авторътъ има предъ видъ и сега това последното.

И ако археологичнитѣ данни ни посочватъ, че винаги най-важниятъ пунктъ на прабългарската земя е билъ защитенъ съ земенъ окопъ, строежътъ на който е носилъ специаленъ прабългарски характеръ, трѣбва да признаемъ, че Ὄγλος е названието на такова окопно укрепление. Томашекъ[8]) и Златарски[9]) виждатъ въ тази дума „турско-кавказката“ ayyl, „агълъ“, „дворъ“, „плетъ“, „оградено мѣсто“.

Съ това обяснение ние бихме могли да се задоволимъ, ако не би ни смущавало обстоятелството, че у византийскитѣ писатели намираме една българска форма на думата ayyl, която се различава отъ формата Ὄγλος.[10]) А именно у Зонара четемъ, че императорътъ Никифоръ

---

[1]) Славян. древн. II, 263.

[2]) За следващето Златарски п. т. 126 и сл.

[3]) ed. de Boor p. 34,40.

[4]) Theoph. ed. de Boor, II, p. 226$_{3,29}$ 2 пжти и 1 пжть p. 226$_{13}$: Onglos.

[5]) ibid. p. 34,8.9. Ὄγλον τῇ σφῶν καλουμενον φωνῇ.

[6]) ibid. p. 35,3-4: πρὸς τὰ ἑαυτῶν ὀχυρώματα ἔφυγον.

[7]) ibid. p. 358,22: εἰς τὸ προλεχθὲν ὀχύρωμα καταφεύγοοσι.

[8]) Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. Wien Bd. 153, 320.

[9]) п. т. 126.

[10]) Вж. за следващитѣ В. Н. Златарски п. т. 256. бел. 2.

Digitized by Google

изгорилъ „αὐλήν“ на Крума, и при думата αὐλή авторътъ прибавя изведнажъ пояснението „така сѫ наричали българитѣ седалището на княза си“.[1]) Споредъ това, ние имаме въ случая една прабългарска дума. И че ние не трѣбва по никой начинъ да я смѣсваме съ латинско-гръцката дума aula — αὐλή „дворъ, дворецъ“, ще ни покаже и това, че и по-старитѣ византийски писатели, като говорятъ за αὐλή на Крума, не пропускатъ да прибавятъ израза „тъй-наречената“.[2]) А това показва, че не се касае тука за една гръцка дума, понеже така не би билъ отъ никакво значение изразътъ „тъй-наречената“.

Възъ основа на това вече Шафарикъ приравнява думата αὐλή съ маджарската ól, киргизката aul, която значи „княжеско живѣлище“.[3])

И наистина, ние намираме сѫщата тази дума и въ други извори освенъ византийскитѣ въ сѫщото значение — като название на княжеското селище при с. Абоба и на бѫдащия Преславъ. Така търновскиятъ надписъ нарича Плиска като стария „οἶκος“, и после като старъ „αὐλή“; а чаталарскиятъ казва, че ханътъ, като остава въ „камп“-а на Плиска, построилъ новъ αὐλήν при р. Тича.

Възъ основа на гореказаното г. Златарски мисли 1°, че названието на огромнитѣ лагери при Галацъ, Николицелъ и Абоба, заобиколени съ голѣми външни окопи, е Ὄγλος, т. е. турско-кавказката агълъ; и 2°, названието на вѫтрешнитѣ каменни укрепления пъкъ е αὐλή, т. е. „киргизката и кавказката“ аулъ.[4])

Може ли да се приеме това обяснение? Достатъчно ще бѫде само да се изнесе редицата отъ сходнитѣ форми на думата aγul, за да се види, че не може да става тукъ и дума за „турско-кавказката“ агълъ „оградено мѣсто“, и „киргизко-кавказката“ аулъ „княжеско живѣлище“, като за две различни думи, понеже aγul и aul сѫ формитѣ на една и сѫща дума въ различни турски езици. А именно османската, адербеджанската aγyl, awyl (Stall, Hürde, Einzäunung), кюерикската aγyl (Dorf), мишерската awə̄l, башкирската å̄wul, татарската au̯ə̄l се намира въ крумския и тоболския диалекти въ форма aul, въ алтайски, телеутски, каракиргизки и уйгурски ail (Jurte, Dorf), мадж. ól (Stall, Viehstall) и пр.[5])

[1]) ed. Dindorf. III. p. p. 372,31—373,1: καὶ τὴν τοῦ Κρούμου παρειληφένα αὐλήν, οὕτω γὰρ τὴν τοῦ σφῶν ἀρχηγοῦ οἱ Βουλγάροι ἐκάλουν κατοίκησιν.

[2]) Theoph. ibid. p. 490,26-27: τὴν λεγομένην αὐλὴν τοῦ Κρούμμου ἐνέπρησαν. Ср. Georg Mon., ed. de Boor, II. p. 774,19-20 Georg. Hamart. (Sym. logoth.), ed. Muralt, p. 676,10-11 Ср. за въпроса изчерпателно изложение на В. Н. Златарски п. т. 256, бел. 2.

[3]) Славян. древности, II, 1. 270.

[4]) В. Н. Златарски, п. т. 256. бел. 2.

[5]) Zoltán Gombocz, MSFO u XXX (1912) 108—109.

Digitized by Google

Това значи, че не само думата Ὄγλος е сходна съ турската a γ y l, но и αὐλή = a u l е една и сѫща дума, следователно Ὄγλος и αὐλή представляватъ само различни гръцки преписи на сѫщата прабългарска дума, или пъкъ едната е по-стара, а другата по-нова българска форма. (Така пъкъ и значението на Ὄγλος и αὐλή е сѫщото).

За да се обясни въпросътъ, трѣбва да се открие старата прабългарска форма. Въ това издирване ние сме улеснени отъ маджарския езикъ, който е заелъ тази дума отъ прабългаритѣ и до днесъ я запазилъ въ своята дума ól (Stall, Viehstall). Даже по единъ щастливъ случай, ние познаваме и по-старата маджарска форма на тази дума. А именно въ единъ документъ отъ 1211 г. тази дума е писана още като o h u l, която се произнася като o γ u l.[1]) Маджарската дума, прочее, свидетелствува 1°, че тази дума действително е сѫществувала въ езика на прабългаритѣ, и 2°, че тя се е произнасяла у тѣхъ *a γ y l.

Сега, прочее, познаваме прабългарската форма отъ времето на маджарския ѝ заемъ, т. е. отъ IV—VI в. в. Въпросътъ сега е, какъ се е произнасяла тя въ езика на дунавскитѣ българи? Г. Златарски пише „агълъ". Но въ турската дума ние намираме звука ġ (=γ), произношението на която е спирансъ g (γ), тогава напълно сходно съ буквата γ, която намираме въ гръцкия преписъ на думата Ὄγλος, която се произнася споредъ срѣдно- и новогръцката фонетика сѫщо спирантично. Кирилскиятъ преписъ на буквата е *x*, както ни обяснява много добре единъ примѣръ: Въ орхонскитѣ надписи ние намираме една титла — „oγuλ-tarkhan", т. е. „синъ-тарканъ", и тази титла е била въ употрѣба сѫщо у българитѣ, както свидетелствува единъ надписъ върху една погранична колона, поставена въ времето на Симеона Велики, въ който се чете: ολγ(ου τρακανου).[2]) Значи, гърцитѣ сѫ преписвали турския звукъ ġ като γ. Но, за щастие, ние намираме думата oγuλ и въ кирилския преписъ — въ Именника: o x o л ъ (въ думата Авитохолъ), т. е. съ *x*.

Така че думата Ὄγλος трѣбва да се чете не a г ъ л ъ, а *a γ y l, по-скоро a γ l.

Следователно, прабългарската дума *a γ y l се произнасяла у дунавскитѣ българи като a γ l, формата αὐλή пъкъ е само другъ гръцки преписъ на сѫщата дума или на нейна по-развита форма.

[1]) п. т.

[2]) Й. Ивановъ, Български старини изъ Македония. София, 1908, 7—9.

Digitized by Google

* * *

Но съ тази констатация на прабългарското име ние нѣмаме още право да считаме изчерпанъ въпросътъ за разглеждането на названията на прабългарскитѣ окопни укрепления, понеже г. Баласчевъ, следъ като констатира, че прабългарскитѣ укрепления сж били съвсемъ еднакви съ ония на аваритѣ, настоява да твърди, че и названията, употрѣбявани отъ разни автори за аварскитѣ и българскитѣ укрепления, сж едни и сжщи.

Споредъ г. Баласчевъ, ние намираме две имена за аварскитѣ укрепления, а именно: названието на аварски пространни концентрични огради е Hring, „пръстенъ", а централниятъ Hring, който заобикалялъ и хагановото селище, се е наричалъ отъ франкитѣ и лонгобардитѣ campus.[1]) Но преди да цитираме хипотезата на г. Баласчевъ, построена върху тази основа, трѣбва да забележимъ, че и основата е погрѣшна, понеже въ изворитѣ нѣма такова нѣщо! Изворътъ, лѣтописътъ на Einhard не казва нищо друго, освенъ че княжеското селище (regia) на „хунитѣ" се наричало hring(us) и лонгобардски camp(us).[2]) Тогава hring и campus не сж различни нѣща, както казва г. Баласчевъ, а само първото е немско, а второто лонгобардско название на аварското укрепление.

Но както ще видимъ по-доле, и колонитѣ на хипотезата на г. Баласчевъ не сж по-здрави отъ основата, съгласно която и двѣтѣ названия на аварскитѣ укрепления „hring" и „campus", сж употрѣбени въ нѣколко извори и като названия за аварскитѣ укрепления, следователно — мисли той — тѣ сж били специални названия за „аваро-българскитѣ" укрепления.[3])

Нека да видимъ, има ли нѣкакво основание това твърдение.

1) Hring, като име на прабългарскитѣ укрепления: Споредъ г. Баласчевъ, „старо-български огради, или авлии", се наричали, еднакво съ немското название на аварското укрепление, „тринг"-ове, θριγγοί, както свидетелствува Скилица-Кедринъ, когато пише, че българитѣ „се стремѣли да заприщаватъ входа въ България на византийската войска" чрезъ валове и трингове, „τάφροις καὶ θριγγοῖς".[4])

Но какво общо има немската дума „Ring съ" гръцката „θριγγός"?

[1]) п. т. 26.
[2]) Pertz, Mon. Germ. Hist. SS. I. 183. Ср. Conv. Bagv. et Carant. ad. a. 796 „perveniens (sc. Pippinus) ad celebre(m) eorum locum, qui dicitur Rinch". A magyar honfoglalás kútfői (M H K) Budapest, 1900.
[3]) п. т. 26.
[4]) п. т. 28.

Digitized by Google

Какво значи немската „Ring“? Г. Баласчевъ, ведно съ всичкитѣ други изследователи, вижда въ думата специалното име на аварското укрепление, което обозначава пръстеновидната му форма, понеже немската дума Ring означава „пръстенъ“. Но противъ вѣроятностьта на това твърдение говори вече фактътъ, че въ извора ние намираме друго обяснение, а именно, че Hring е името на княжеското живѣлище на аваритѣ. Тръгвайки отъ това обяснение на извора, първото нѣщо, което трѣбва да направимъ, е, да видимъ, има ли думата Ring подобно значение въ историята на немски езикъ, и специално въ епохата на аваро-немскитѣ отношения. Ако има, трѣбва да признаемъ най-старото обяснение за вѣрно, т. е. че „Ring“ значи княжеско живѣлище. И наистина, намираме, че думата „Hrinc“ въ срѣднонемски освенъ „Ring“, „Reif“, „Kugel“ „Kreis“ има значение и „die Umgebung, die Begleitung eines Fürsten, sein Hof, eig. der diesem angewiesene Platz; am Felde das des Fürstenzelt umgebende Lager der Seinigen“. [1])

Отъ това става ясно, че немцитѣ сж назовавали аварското княжеско живѣлище съ думата „Ring“, понеже тази дума е имала въ онова време и това значение въ тѣхния езикъ. Ние нѣмаме тогава работа съ едно специално име, а само съ една обикновена немска дума.

Но какво значи тогава думата θριγγός? Въ старогръцкия тази дума има значение на „die überstehende Mauerzinne“, „Umfriedigung, Zaun“ [2]) (ограда, плетъ). Съ сжщото значение се намира и въ срѣдногръцкия. Самъ г. Баласчевъ я превежда съ „ограда“.[3]) Ако пъкъ обикновеното значение на думата θριγγός е „ограда“, „плетъ“, Скилица я е употрѣбявалъ сжщо въ обикновеното ѝ значение. Нѣма следователно защо да се смѣсва тя съ немската дума „Ring“. Тукъ, както и въ случая на „Ring“, имаме работа съ една дума, която си има и въ нашия случай своето обикновено значение въ гръцкия езикъ.

Нѣма тогава нищо общо между немската дума „Hring“ и гръцката „θριγγός“, понеже и едната, и другата сж употрѣбени въ речническото имъ значение.

2) Думата „кампъ“, употрѣбявана отъ лонгобардитѣ, като да дава нѣкакво специално име на аварскитѣ укрепления. К. Шкорпилъ и Ба-

[1]) Benecke-Müller, Mittelhochdeutsches Wörterbuch. Leipz. 1889, II, 705 и сл.
[2]) Pape, Hwb. d. griech. Spr. Braunschweig 1888, I, 1218.
[3]) п. т. 28. Което пъкъ се отнася за общия произходъ на двете думи, трѣбва да забележимъ следното: отъ *qrengho ahd hring, старобълг. krąg, umber cringatro, krikatru, krenkatrum, cinctum, cingulum. Brugmann-Delbrück. Gr. d. Vgl. Gr. d. idg. Spr. 1897, 124, а думата θριγκός Fick сравнява съ ahd. zarga „Einfassung“. Vgl. Wb. d. idg. Spr. I. 107.

Digitized by Google

ласчевъ именно така мислятъ. Въ схващането на г. Баласчевъ „campus" е различно нѣщо отъ „hring" и както хринговетѣ на българитѣ византийцитѣ сж наричали съ една и сжща съ немската дума „тринг", и българскитѣ централни лагери сж се назовавали отъ тѣхъ сходно съ френско-лонгобардската дума campus — κάμπος. А именно: 1-о За българитѣ, които сж дошли презъ VII в. изъ Аварско, като бѣжанци въ околностьта на Солунъ, ние четемъ, че сж населили „εἰς τὸν Κεραμήσιον κάμπον", [1]) и думата κάμπος щѣше да свидетелствува, че и българитѣ сж строили споредъ свой обичай въ Македония специални военни лагери, каквито сж имали въ Панония,[2]) 2-о а въ надписа на Омортага пъкъ четемъ, че князътъ, като оставалъ въ „камп"-а на Плиска, построилъ аулъ при р. Тича.

Имаме ли нѣкакво основание да считаме въ поменатитѣ случаи „камп" за дума, която означава специално аваро-българското укрепление? Поради тази причина ли лонгобардитѣ сж наричали укрепленията на аваритѣ, а чудесата на Св. Димитрия и чаталарскиятъ надписъ ония на българитѣ „камп", понеже това е специално название на „аваро-българското укрепление"?

И въ този случай трѣбва да постжпимъ по сжщия начинъ, по който това сторихме и въ случая съ думата „Ring", а именно да видимъ значението на думата „кампъ" въ поменатитѣ езици. Значението на думата campus въ латинския езикъ, както и на κάμπος въ гръцкия е „равнище, лагеръ". Въ французския и английския езици тази дума въ една форма „camp" се е ограничавала въ значението „лагеръ". Нѣщо повече: ние намираме въ южнонемския езикъ сжщата форма „Kamp", заета отъ латинскитѣ езици съ значение „eingehegtes Feld" (оградено мѣсто). [3])

Това значи, че думата campus е употрѣбена у лонгобардитѣ на Einhard, както и у авторитѣ на Омортаговия надписъ и на чудесата на Св. Димитрия, въ обикновеното ѝ значение, дадено въ речницитѣ: лагеръ, оградено съ плетъ мѣсто, както се намира думата въ лонгобардския, респ. въ гръцкия езици.

Нѣма тогава нищо особно въ тѣзи думи, Hring, campus, θριγγός, κάμπος, понеже всичкитѣ сж употрѣбявани у поменатитѣ автори като

[1]) A. Tougard, De l'histoire profane, Paris 1874, p. 188.

[2]) Баласчевъ п. т. 26.

[3]) A. Hemme, Das lateinische Sprachmaterial im Wortschatze der deutschen, französischen und englischen Sprachen. Leipz. 1903, 96. Ср. Fr. Kluge, Etymologisches Wörter buch der deutschen Sprache, Strassb. 1889, 158.

Digitized by Google

обикновени сѫществителни имена на респективнитѣ езици, като немско, лонгобардско и гръцко сѫществително, а не като специални названия.

* * *

Но ние ще намеримъ действително и специалното име на аварскитѣ укрепления, а именно въ една аваро-турска дума: За седмиградскитѣ „секей"-и (székely), които трѣбва да считаме наследници на аваритѣ и прабългаритѣ, маджарска „Национална хроника" разказва, че тѣ сѫ остатъцитѣ отъ 3000 хуни, които сѫ изостанали следъ смъртьта на Атила въ маджарско. Тѣзи хуни сѫ се притаили следъ пропадането на хунската държава „въ полето Чигла" и тамъ сѫ дочакали пристигането на маджарскитѣ имъ роднини.[1]) Думата „чигла", споредъ Й. Тури, е аваро-турска и е съставена отъ основа осм. čig (чигъ), което значи „висока ограда, насипъ, окопъ", „изплетенъ отъ тръстика, пръчки, плетъ, ограда", и ла — окончание за мѣстнитѣ имена. Čigla тогава значи заобиколено съ „чигъ" = плетъ мѣсто.[2]) Сходнитѣ форми съ основа „Čig" сѫ каз. čik „Rand, Grenze", кирг. šik, šek „граница, погранична земя"; караим. čäk „Grenze", и можемъ да намѣримъ и въ чувашкия: t'ši Ge, „mit Gras bewachsene Grenzscheide, der Rain zwischen den Ackerfeldern zweier Dorfgemeinden".[4])

Между свидетелствата, съ които разполагаме за дунавскитѣ българи, се намиратъ две, въ които се крие сѫщата дума čig. — При Теофана именно четемъ, че императорътъ, като намерилъ проходитѣ незащитени, нападналъ България и стигналъ „ἕως τοῦ ξίκας." Успенский и Бъори възъ основа на формата „ἕως τούνξας", намерена въ нѣколко ръкописи, мислятъ, че се касае за р. Тича, която надписътъ на Омортага нарича „ἡ Τοῦτξα". Но както Златарски добре забелязалъ, преводътъ на Анастасий, „usque ad Tzicas"[6]) ясно свидетелствува, че въ оригиналния текстъ се е срѣщала формата Τξίκα. Отъ формитѣ на аваро-маджарската дума čig и чувашката t'šiGə може да се досе-

[1]) МНК 483.

[2]) Tury J. A székelyek eredete (Произходътъ на секлитѣ) Erdélyi Muzeum XV (1898) 206—207. Ср. Lexicon critico-etymologicum linguae Hungaricae. Budapest 1918, 1031—32.

[3]) Munkàcs B., Ethnogr. XII, 142.

[4]) Paasonen, H. Csuvas Szójegyzék. Budapest 1908, 186.

[5]) Theoph, ibid. p. 436,21-24.

[6]) Theoph. ibid. II, p. 287.

Digitized by Google

тимъ за българското произношение на думата, която трѣбва да е била čiga или čigă. Сжщата дума намираме и на друго мѣсто у сжщия авторъ, а именно дето се казва,[1]) че българитѣ до императора „ἀπέστειλαν βοϊλᾶν καὶ Τζιγάτον αἰτουμένου εἰρήνην γενέσθαι".

Че тази дума Τζιγάτος[2]) наистина има нѣкаква връзка съ думата чига, която значела „ограда, аулъ, дворъ, дворецъ", свидетелствува обстоятелството, че срѣднобългарската дума „чиготъ", въ по-раншна форма „чигатъ", има тъкмо значение „спатаръ", „придворенъ чиновникъ, който носѣлъ мечъ следъ царя".[3])

3. Сравнение между аварската и българската укрепителни системи.

Ние нѣмаме, както видѣхме по-горе, никакво основание да сравняваме названията на аварскитѣ и българскитѣ окопни укрепления. Налага се, обаче, едно сравнение между укрепителнитѣ системи на аваритѣ и българитѣ отъ гледище на конструкцията имъ, тъй като всички учени, които сж се занимавали съ укрепителната система на прабългаритѣ, сж заключавали, че тѣ сж съвършено еднакви.

Тъй Иречекъ пръвъ е писалъ, че огромното окопно укрепление при с. Абоба е било, безсъмнено, „главниятъ лагеръ на езическитѣ българи, „Hring" на този войнственъ кавалерийски народъ".[4]) К. Шкорпилъ пъкъ се съгласява съ сжщото мнение, като сравнява галацкото, николицелското и абобското окопни укрепления съ аварскитѣ „Хринг"-ове, „Камп"-ове.[5])

Повече мѣсто на това сравнение посвещава само Баласчевъ; но, както ще видимъ по-доле, и той безъ да е вникналъ по-дълбоко въ въпроса. Споредъ него, именно, укрепителната система на прабългаритѣ напълно се схожда съ оная на панонскитѣ „аваро-българи", следователно — казва той — който иска да разбере по-добре укре-

---

[1]) Theoph. p. 447,3-4.

[2]) Ср. J. B. Bury, The later Roman-Empire II 473; В. Н. Златарски, п. т. 223. бел. 1 и 228 1 бел.

[3]) Ю. Трифоновъ, Къмъ въпроса за старобългарското болярство. С Б А XVI стр. 16.

[4]) Anzeiger der kais. Akad. Wiss. 1898 VI 23; Княж. Бълг. II 872, бел. 42; Ист. Срба I 84; Ср. Златарски п. т. 319 бел. 2.

[5]) Добруджа, 194 п. т. бел. 1, казва, че надписътъ на Омортага нарича Абобския лагеръ „κάμπος", следователно съ сжщото название, което се употрѣбява за аварскитѣ укрепления.

Digitized by Google

пителната система на дунавскитѣ българи, достатъчно е да види това, което пишатъ изворитѣ, особно Saint Gall-ския монахъ за аварскитѣ „Хринг"-ове. И следъ това указание той се задоволява само съ цитуване писаното отъ поменатия монахъ за аварскитѣ укрепления.[1]) Следователно, г. Баласчевъ се ограничава само да констатира това сходство по разказа на монаха и да го счита като единъ фактъ установенъ, съ който да може да си послужи за избраната си теза, безъ да се опита, обаче, той самъ да докаже това твърдение.

И по този начинъ всичкитѣ изследователи се задоволяватъ да посочатъ само за сѫществуването на нѣкаква еднаквость на аварскитѣ и българскитѣ укрепления, като нѣщо доказано, когато въ сѫщность тази възлюбена теза остава само една съмнителна хипотеза, която нѣма никаква стойность, понеже тя не се основава върху едно сравнение на твърде изобилния материалъ, съ който разполагаме и безъ който, естествено, никакво решение на въпроса не е възможно.

Нека, прочее, сега пристѫпимъ къмъ това лесно проучване на материала и направимъ нужнитѣ сравнения, за да можемъ да се доберемъ до едно положително заключение.

За аварскитѣ укрепления имаме следнитѣ данни:

1) Въ лѣтописа на Einhard за 791 г. четемъ следното: Карлъ (Велики), отивайки да нападне аваритѣ, се разположилъ най-напредъ на лагеръ при р. Енсъ, която служила като граница между баварцитѣ и аваритѣ. Следъ това, продължавайки пѫтя си, той отблъсналъ стражитѣ на „хунитѣ" и разрушилъ укрепленията имъ, защитени съ много силни окопи, едното отъ които било при р. Камбъ (Кампъ), а другото при гр. Комагена. Отъ тамъ той продължилъ пѫтя си до р. Раба и, като я преминалъ, стигналъ чакъ до устието ѝ, и оттамъ се върналъ въ гр. Савария.[2])

2) За 796 год. въ сѫщия изворъ намираме следното: Карлъ (Велики) изпратилъ като подаръкъ на папата съкровищата, които донесълъ Фороюлийскиятъ дукъ отъ Панония, когато той ограбилъ княжеския дворецъ на хунитѣ, който се наричалъ „hringus". Въ сѫщата година — четемъ по-нататъкъ — царьтъ изпратилъ сина си съ италиянски и баварски войски въ Панония. Пипинъ отблъсналъ хунитѣ къмъ р. Тиса и разрушилъ княжеския имъ дворецъ, който се наричалъ, „както по-горе ка-

[1]) п. т. 25—26.

[2]) Pertz, Mon. Germ. hist. Script. I, p. 177. Ср. Ann. Laur. ibid. p. 176.

Digitized by Google

захме", „hringus", у лонгобардитѣ пъкъ campus, и всичкитѣ съкровища, които намѣрилъ тамъ, донесълъ на баща си.[1])

3) Saint Gall-скиятъ монахъ пише, възъ основа на разказа на стария ветеранъ отъ аварскитѣ войни, Адалбертъ, следното: „Страната на хунитѣ — казвалъ той (Адалбертъ) — била заобиколена съ 9 кржга. И като не предполагахъ да има другъ видъ ограда освенъ плетена отъ върба, попитахъ: „какво особно е това, господине? Той ми отговори: „Съ 9 hegin била укрепена". Отъ това можахъ да разбера, че се касае за плетове, каквито се поставятъ по нивитѣ и, като продължихъ по-нататъкъ да го разпитвамъ, той ми отговори: „толкозъ широкъ е билъ единъ кржгъ, т. е. толкозъ голѣма площь е ограждалъ, колкото пространство дѣли гр. Цюрихъ отъ Констанцъ; така е строенъ отъ букови, борови и джбови дънери, щото тѣхната дебелина отъ едната страна до другата е била 20 стжпки и толкова висока. А цѣлото вжтрешно разстояние било изпълнено съ твърди камъни или глина. Между тѣзи кржгове селищата били разположени така, че отъ едно до друго е могло да се чуе викъ. Срещу селищата пъкъ въ оградитѣ имало входове, презъ които сж могли да излизатъ за грабежъ. Третиятъ кржгъ билъ отдаленъ подобно на първия на едно разстояние отъ 10 немски, т. е. отъ 40 италиянски мили и тъй нататъкъ до деветия, само че еднитѣ кржгове сж били много по-тѣсни отъ другитѣ. А селищата и жилищата сж били отъ кржгъ до кржгъ всѣкжде така положени, че всички могли да чуятъ дадения сигналъ.[2])

Тѣзи сж даннитѣ, стигнали до насъ за аварскитѣ укрепления.

Интересно е, че разказътъ на Адалберта, въпрѣки това че не е логиченъ, се счита отъ изследователитѣ за достовѣренъ, което най-добре може да се види отъ реконструкцията на Garnier. Тази реконструкция показва пръстеновидни окопи, разположени концентрично единъ въ други по еднакво разстояние и между които сж поставени групи отъ чадъри и кжщици и най-навжтре се вижда княжескиятъ дворецъ.[3]) Сжщо така мисли и Баласчевъ, който даже и възприема посоченото отъ поменатия монахъ разстояние между кржговетѣ отъ 35—40 френски мили: Рингътъ, казва Баласчевъ, се състоялъ отъ повече концентрични окопни

[1]) ibid I. p. 183.

[2]) Pertz, Mon. Hist. Germ. S. II, p. 748.

[3]) L'habitation l'humaine. Paris 1892, p. 579—582. Както се види, Garnier реконструира централния хрингъ така. Тогава, споредъ него, всѣки единъ хрингъ се състоялъ отъ такива концентрични кржгове. Следователно, естествено, той не е могълъ да говори за разстоянието, което е, споредъ разказа на Адалберта, между кржговетѣ.

Digitized by Google

пръстени, които сж отстоели единъ отъ другъ на разстоянието 35—40 френски мили. Тогава когато неприятелътъ завладѣвалъ първия пръстенъ, отбранителитѣ отстжпвали въ втория, третия и тъй нататъкъ, докато най-сетне стигали въ срѣдата на концентричното укрепление, дето е билъ главниятъ централенъ Hring, — наричанъ отъ франкитѣ и лонгобардитѣ „Campus", въ който се намиралъ и дворецътъ на кагана. Този аварски „campus" билъ разположенъ при р. Тиса, дето нѣкога се е намиралъ „Палатъ на Атила".

Първиятъ въпросъ, който се поставя предъ насъ, е следниятъ: Възможно ли е това, което ни разказва Saint Gall-скиятъ монахъ и установеното възъ основа на него отъ ученията свѣтъ общо мнение? Възможно ли е аварската отбранителна система да се е състояла отъ такива концентрични окопни кржгове, които сж били отдалечени единъ отъ другъ на разстояние отъ по 10 немски мили? Отговорътъ е много лесенъ. Ако 9-тѣ огради на „хунитѣ" биха били така концентрично разположени и разстоянието между оградитѣ да е било 10 мили, тогава диаметърътъ на цѣлото укрепено пространство би било около 180 немски мили, т. е. както Sebestyén отбелязва „външната ограда . . . . . би стигнала отъ границата на долна Австрия чакъ до р. Донъ",[1]) и ако продължимъ нататъкъ изчислението, то ще дойдемъ до заключение, че пространството на единъ кржгъ съ подобенъ диаметъръ би било 1,000,000 квадратни километра, а самитѣ пъкъ огради би представлявали една дължина отъ 20.000 километра.

Всичко това показва, че аварската укрепителна система не може да бжде такава, защото това е невъзможно. Това обстоятелство разрешава само по себе си въпроса. Следователно и дума не може да става за обяснението, което подържатъ г. Баласчевъ и други.

И наистина, ако се вгледаме внимателно въ даннитѣ, ще съзремъ, че 9-тѣ огради не сж били концентрични. Въ лѣтописа на Einhard именно, както видѣхме по-горе, Карлъ Велики, като потеглилъ отъ р. Енсъ, разрушилъ две аварски окопни укрепления, после той стигналъ до р. Раба чакъ до устието ѝ, дето се намира сега градътъ „Győr", името на който, вѣрва се, да е самото название на аварскитѣ пръстеновидни укрепления. Сжщиятъ изворъ казва по-нататъкъ, че Пипинъ при р. Тиса разрушилъ едно аварско укрепление. И така тогава отъ р. Енсъ до р. Тиса е имало най-малко 4 окопни укрепления, което значи, че 9-тѣ кржга трѣбва да сж били вънъ единъ отъ другъ, като

[1]) Az avar székely kapcsolat emlékei (Паметницитѣ за аваро-секейскитѣ отношения). Ethnographia X (1899) стр. 5.

Digitized by Google

съвсемъ отдѣлни укрепления. А сѫщото това ние виждаме и въ първата часть на разказа на Монаха. Споредъ него именно, единъ кржгъ „обкржжавалъ толкова пространство, колкото е това между градоветѣ Цюрихъ и Констанцъ“.[1]) Значи, кржговетѣ сѫ били отдѣлни и диаметърътъ на всѣко отдѣлно укрепление е билъ дългъ 70 км.

Но другата часть на разказа говори вече съвсемъ друго, а именно че разстоянието между кржговетѣ е било 10 мили и че еднитѣ сѫ били по-малки отъ другитѣ. Явно е, прочее, че тукъ има грѣшка! Обаче, ако проследимъ разговора между писателя-монахъ и Адалбертъ, ще намеримъ обяснението на тая грѣшка. Адалбертъ почва разказа си съ следното: „страната на хунитѣ е била заобиколена съ 9 кржга“. Чувайки това, Монахътъ го запиталъ, за какви кржгове именно той говори. И като получилъ отговоръ, повторно попиталъ разказвача, понеже не можалъ да го разбере. Самитѣ тѣзи запитвания на писателя ясно свидетелствуватъ, че той не е разбралъ добре, какво му е разправялъ ветеранътъ. Ето защо само въ първата часть, въ която предава суровитѣ данни на Адалберта, той е точенъ, и затова първата му часть е добра. Но втората, въ която той се опитва да предаде, да изрази по своему своята представа възъ основа думитѣ на Адалберта, които той не разбиралъ добре, е очевидно погрѣшна. Така може да се обясни само пълното противоречие между писаното му въ първата и втората части.

Сега ако допълнимъ даннитѣ на Einhard съ разказа на Адалберта, ще видимъ, че аварската укрепителна система се е състояла отъ 9 кржга (hegin), отстоящи единъ отъ другъ на по-голѣмо или по-малко разстояние. Диаметърътъ на всѣки кржгъ е билъ 60—70 км., тогава пространството на единъ кржгъ е било ок. 3000 кв. клм.

А сега нека се повърнемъ на прабългарскитѣ укрепления. Какво виждаме ние въ тѣхъ? Цѣлото пространство на Николицелското укрепление е 48. 3 кв. клм., това на Абобското пъкъ 23. 3 кв. клм., т. е. около стотната часть на единъ аварски-кржгъ. Това показва, че не може да се уподобяватъ, да се идентифицират българскитѣ укрепления съ онния на аваритѣ. Не може да служатъ за сѫщитѣ цели аварскитѣ 9 кржга, които сѫ обемали едно пространство отъ 27,000 кв. клм., съ българскитѣ окопни укрепления, отъ които и най-голѣмото не е имало повече отъ 48. 3 кв. клм. Не може да бѫде, прочее, вѣрно, каквото мисли Баласчевъ, когато пише, че българитѣ сѫ живѣели

1) „Tam latus fuit unus circulus“.

Digitized by Google

„ауленъ животъ“ както на севернитѣ брѣгове на Черното море, така и въ Балканския полуостровъ.

Интересно сѫщо е мнението на г. Златарски, който мисли не само, че аулитѣ сѫ служили като жилища на българитѣ, но и ограничава броя имъ до единъ само лагеръ, въ който се е побиралъ цѣлиятъ прабългарски народъ, а именно, Николицелскиятъ. И възъ основа на тази хипотеза той опредѣля въ зависимость отъ пространството, което заема този лагеръ, и числеността на българската нахлувателна „орда“, като заключава, че българитѣ не сѫ могли да броятъ съ стотици хиляди, а едва само нѣколко десятки хиляди.[1])

Обаче какво показватъ даннитѣ? Какво ни учи сѫщиятъ изворъ, отъ който се черпятъ сведенията за българскитѣ укрепления? Ето какво: Строителитѣ на галацкия окопъ сѫ изкопали пограниченъ окопъ съ цель да защитятъ една държавна граница, а това показва, че тѣ сѫ обитавали пространната область, която била разположена между р. р. Прутъ и Днестъръ, и тогава галацкото укрепление е служило само като най-важенъ стратегически пунктъ на тази страна. Сѫщиятъ народъ, следъ като преминалъ Дунава, пакъ построява единъ окопъ за защитата на нова область, северна Добруджа, и построява едно централно укрепление — Николицелското. И когато после следъ нѣколко години българитѣ стигнали въ Мизия, пакъ сѫ постѫпили по сѫщия начинъ: укрепили брѣга на Черното море, затворили низкитѣ части на Стара-планина до Арабаконашкия проходъ, отъ тамъ пакъ построили чакъ до Дунава единъ голѣмъ окопъ. Тогава тѣ сѫ имали една обширна страна добре защитена, въ най-важния пунктъ, на която е разположено едно централно укрепление, това при с. Абоба, съ едно пространство отъ 23. 3 кв. клм.

Не може предъ тѣзи факти да се мисли, следователно, че въ едно само окопно укрепление се е побиралъ цѣлиятъ нахлулъ народъ, защото фактитѣ установяватъ по единъ неоспоримъ начинъ, че българитѣ сѫ укрепявали винаги, кѫдето сѫ се установявали — въ Бесарабия, Добруджа и Мизия, границитѣ на една обширна страна, и окопното укрепление служило само като центъръ на държавата.

Не може да се вади, прочее, никакво заключение отъ пространството на Николицелското укрепление за числеността на прабългаритѣ. Въ едно толкова ограничено пространство не е могълъ да живѣе на

[1]) п. т. 133.

Digitized by Google

постоянно мѣстожителство единъ народъ не само отъ нѣколко стотици хиляди, но дори отъ нѣколко десятки хиляди. Особно ако бихме мислили, както г. Златарски, че този народъ се е състоялъ отъ номадски конници, понеже само за 10,000 коне трѣбва и сега повече отъ 48 кв. клм., още по-голѣмо пространство би било нужно, както познаваме номадския стопански битъ, за номади.

Сега ако вземемъ предъ видъ всичкитѣ данни, които до тука изложихме и проучихме, трѣбва да дойдемъ до следнитѣ заключения:

Всичко, каквото знаемъ за аварскитѣ окопни укрепления, ни посочва, че цѣлото аварско племе е живѣело въ границитѣ на 9 кржга, обемащи едно пространство отъ около 27,000 кв. клм., когато даннитѣ, които имаме за българскитѣ укрепления, установяватъ, че последнитѣ сж имали за цель да укрепятъ само стратегически пунктове, а самитѣ селища на българския народъ сж се намирали въ границитѣ на обширна страна, заобиколена съ погранични окопи.

Тази разлика въ целитѣ и пространството на тѣхнитѣ укрепителни системи се явява съвсемъ естествена вследствие всичко онова, що знаемъ за тѣзи два народа. Колкото се отнася до еднаквостьта на тѣзи две системи, която изследователитѣ обясняватъ съ факта на общия произходъ на тѣзи народи, най-многото, което може да се каже, е само това, че произходътъ на културата имъ, и специално на военно-техническата имъ култура, е единъ и сжщъ, но по никой начинъ не трѣбва да се заключава, че и по-късната степень на укрепителната имъ система е могла да остане еднаква, следъ като дълговременно тѣ сж живѣели въ различни условия и сж стигнали въ различни степени въ културното си развитие. Нѣма съмнение, че промѣната въ културнитѣ условия е докарала промѣна и въ военната имъ техника. Следователно, разликата, която ни показватъ даннитѣ за аваритѣ и българитѣ въ културнитѣ, стопански и др. условия на тѣхния битъ, не може да не намеримъ и въ укрепителната имъ система. А именно:

За аваритѣ учимъ отъ изворитѣ, че тѣ сж черпили своитѣ средства за живѣние отъ воененъ грабежъ и отъ данъцитѣ отъ покоренитѣ имъ народи. Цельта на войнитѣ имъ не е била защита на държавата, или териториални завладѣвания, а по-скоро грабежъ, и държавитѣ, които сж заплашвали, сж могли да се спасяватъ отъ тѣхнитѣ нападения само съ храни, скжпоценности и пр. Даже и когато въ VII вѣкъ аварската държава вследствие отцепването на българитѣ е отслабнала и границитѣ ѝ сж се стѣснили само въ областитѣ на басейнитѣ на срѣдния

Digitized by Google

Дунавъ и на Тиса, тѣ пакъ не сѫ се предавали на нѣкакъвъ уседналъ начинъ за живѣене, а продължаватъ своитѣ набѣги.

Този низъкъ уровенъ на тѣхния битъ обуславя и уровена на тѣхното държавно устройство: тѣхната държава не е била още една организирана монархия, а единъ преходъ къмъ нея. Историческата роля на Баяна не обезсилва това твърдение, защото знаемъ отъ историята на източнитѣ народи, че особно презъ време на преселенията на единъ народъ се издигатъ силни личности на чело, организиратъ много бързо отъ разни елементи едно цѣло, една мощна държава, но понеже основата на тази държава не е свързващето наедно чувство на принадлежность на единицитѣ на народа, а само силата на волята на единъ вождъ, мощната държава се разпада съ смъртьта на нейния основатель.

Макаръ, поради слабия интересъ на византийскитѣ писатели, даннитѣ за аварската организация да сѫ много рѣдки и повръхностни, все пакъ намерваме нѣщо интересно. Напримѣръ, аварскиятъ пратеникъ, преди Баяновото време, говори още въ името на народа си, а не въ името на Хагана. Даже и въ времето на Баяна, когато Хаганътъ въ страшенъ гнѣвъ е искалъ да убие византийския пратеникъ, аварскитѣ главатари го заставили да уважава международнитѣ обичаи.

И отъ тѣзи данни бихме могли вече да заключаваме, че аварската държава е имала племенна организация. А че действително е била такава, свидетелствува това, че аваритѣ сѫ живѣли раздѣлени въ 9 отдѣлни кржга, всѣки единъ отъ които е билъ предназначенъ да отбранява една група, принадлежаща на едно военно, стопанско (и споредъ народната вѣра — кръвно) единство. Така че фактътъ, какво цѣлиятъ народъ е живѣлъ така раздѣленъ между окопитѣ на 9 отдѣлни кржга, показва, че племеннитѣ отдѣлни интереси не сѫ изчезвали още у аваритѣ предъ общитѣ държавни интереси и цели: само въ една единна монархическа държава, държавната власть е достатъчно силна, за да се грижи за защитата на цѣлостьта на народа, за отбраната на държавнитѣ граници.

Но какъ трѣбва да разбираме тогава аварския политически и стопански строй? Какъ е било възможно, щото въ Аварско въ огромнитѣ му области, които сѫ лежали вънъ отъ 9-тѣ кржга, да не е живѣялъ никой, да е нѣмало никакъвъ животъ?

Обяснението на това е следното:

Важна съставна часть на отбранителната система на полячергарскитѣ народи сѫ съставяли винаги огромнитѣ пусти пространства вънъ

Digitized by Google

отъ отбранителнитѣ окопи или гори. Напримѣръ, маджаритѣ следъ завладяването на сегашно маджарско сѫ оставили обширни области вънъ отъ отбранителната линия, така-наречени „gyepüelve", т. е. области „отвѫдъ плетове".[1]) Подобни необитаеми пространства сѫ се намирали около страната на печенегитѣ: до узитѣ и аланитѣ е имало едно разстояние отъ 6 дена пѫть, до мордвинитѣ 10, до руситѣ 1, до тюркитѣ (т. е. маджаритѣ) 4, до българитѣ 1/2 день.[2])

Сѫщото е било и у аваритѣ, огромнитѣ области у които вънъ отъ пространствата на 9 кржга сѫ оставали необитавани и неизползувани. Тѣзи сѫ играли важна военна роля, а именно служили сѫ за препятствие на неприятеля, който, за да доближи обитаванитѣ кржгове, е билъ заставенъ да премине тия огромни, безспорно мѫчно проходими пространства, дето не би могълъ да намери ни храна, ни каквито и да е други припаси. Така можемъ да си обяснимъ, защо следъ падането на аварската държава пространната аварска область е останала известна въ литературата подъ името „пустиня",[3]) а именно по-голѣмата часть, лежаща вънъ отъ обитаванитѣ кржгове, е била и по-рано „пустиня", която съ унищожението на по-малката обитавана часть на кржговетѣ е била само уголѣмена.

По този начинъ отъ укрепителната система на аваритѣ, освенъ че тя говори и за племенната имъ организация, можемъ да изведемъ заключение и за тѣхния стопански строй, а именно: изоставянето и неизползуването на огромнитѣ пространни области, които представляватъ най-малко 9/10 отъ цѣлата територия на държавата имъ, не биха могли да се обяснятъ, ако аваритѣ биха били земледѣлци, още по-малко, ако биха били скотовъдци. Стѣсняването имъ въ толкова ограничено пространство, като онова включено въ 9 кржга, съответствува само на единъ стопански строй, въ който народътъ живѣе отъ воененъ грабежъ.

Но аварскиятъ народъ е могълъ да живѣе по този начинъ само до когато съседнитѣ страни, обречени на грабителскитѣ имъ набѣги, не сѫ били още организирани и консолидирани. Щомъ, обаче, веднажъ западнитѣ имъ военни набѣги, които имъ давали огромни плячки, трѣбвало да престанатъ поради засилването на франкската държава, а съ засилването пъкъ на българската държава данъцитѣ, които имъ плащали славянскитѣ племена, пресекнали, аварската държава е трѣб-

[1]) K. Tagányi, Ungarische Jahrbücher. I. (1921), 109 и сл.
[2]) De adm. imp. c. 37. ed. Bonn. p. 166.
[3]) Regino, M H K. 322.

Digitized by Google

вало да рухне поради смъртния ударъ, който нанесълъ промѣна на стопанския имъ строй. Аваритѣ сѫ се опитвали да разкѫсатъ този пръстенъ, който постоянно ги стѣснява, и понеже имъ оставалъ само пѫтьтъ на югоизтокъ, тѣ почнали да налитатъ върху хърватско, докато не сѫ били и тукъ спрѣни отъ франкитѣ. По този начинъ аваритѣ, осѫдени на смърть, сѫ живѣели още известно време все по-оскѫдно и по-оскѫдно, докато въ края на VIII-я вѣкъ, когато сѫ се организирвали вече дветѣ велики сили, франкската и българската държави, сѫ били сложени подъ ударитѣ на франкитѣ и българитѣ. Тѣ не можали да не пропаднатъ при единъ стопански строй, тъй различенъ отъ оня на окржжаващитѣ ги народи. А че можаха все пакъ да просѫществуватъ тъй дълго време, се обяснява съ слабостьта и недостатъчната организованость на съседитѣ имъ; но щомъ това вече станало, тѣ, както видѣхме, трѣбвало да изчезнатъ.

Отъ самия този фактъ бихме могли вече негативно да заключимъ за прабългаритѣ, а именно, че тѣ не сѫ могли да бѫдатъ на сѫщия политико-социаленъ уровенъ, да иматъ сѫщия битъ, като аваритѣ, понеже и тѣ така трѣбвало да изчезнатъ, когато сѫ стигнали въ съвсемъ новитѣ условия.

И наистина, всички данни, що имаме за прабългаритѣ, свидетелствуватъ, че тѣ сѫ били отъ древни времена, много по-рано и отъ V° столѣтие, уседналъ народъ, който се занимавалъ съ земледѣлие и скотовъдство. Въ полза на това отъ времето преди завладяването на новото имъ отечество ние цитирахме вече редъ свидетелства изъ езика имъ и доказателството на преселенскитѣ имъ движения. Но въ полза на това говори и фактътъ, че прабългаритѣ сѫ могли да организиратъ и защищаватъ противъ Византия и Авария живѣещитѣ въ държавата имъ славяни. А това може да се обясни само съ обстоятелството, че българитѣ сѫ имали по-здрава стопанска организация, по-голѣма материална и духовна култура, отколкото всичкитѣ народи, които сѫ живѣели на северъ отъ Византия и сѫ се подчинили подъ тѣхното господство.

А тази истина се потвърждава и отъ свидетелствата върху историята на прабългарското време следъ завладяването на новото отечество, къмъ които пристѫпваме по-долу.

Следъ като българитѣ въ 679 г. сѫ завладѣли страната между Дунава и Стара-планина, Константинъ Погонатъ, страхувайки се отъ по-нататъшното имъ напредване, побързалъ да се примири съ новото

Digitized by Google

положение. Той сключилъ съ тѣхъ миръ, съ който призналъ правата имъ върху земитѣ, които сж завладѣли, и се задължилъ да имъ плаща ежегодна дань.

И българитѣ гледали на този договоръ много сериозно. Както изобщо убедително личи и отъ твърде малобройнитѣ сведения за историята на следващитѣ 80 години, прабългаритѣ твърде много уважавали договоритѣ си.

Византия, напротивъ, никога не мислила да подържа мира сериозно. Фактътъ, че тя презъ цѣлото това време нападала само два пжти България (697/8, 708 г. г.), не опровергава тази истина; ако тя не нападала по-често България, причината за това е, че е била заета въ войни съ арабитѣ и вжтрешнитѣ смутове, и естествено, не е могла да желае да увеличава броя на своитѣ врагове. Напротивъ, въ деликатното си положение не веднажъ е искала и помощь отъ българитѣ, а именно: Юстинианъ II поискалъ и получилъ на два пжти, въ 705 и 711 г. г., такава помощь противъ неприятелитѣ си, които му оспорвали трона; сжщото сторилъ и императорътъ Леонъ, воюващъ противъ арабитѣ, въ 717 г., както и въ 718 г. императоръ Анастасий II, който сжщо поискалъ помощь отъ българитѣ въ борбитѣ му противъ неговата неприятелска партия.

Но колко странно е поведението на българитѣ спрямо Византия! Защото отъ горнитѣ данни ние получаваме за прабългаритѣ съвсемъ друга картина отъ оная, която е изобщо известна. А именно, до сега ние сме чели у всичкитѣ автори за българитѣ, че тѣ сж единъ номадски народъ, който е дирилъ винаги поводи за война и е гледалъ постоянно да плячкосва и да разширява владенията си, а сега подъ свѣтлината на самитѣ данни предъ насъ се открива единъ съвсемъ другъ народъ — народъ, който проявява миролюбие, който уважава договоритѣ си, които е сключвалъ, и никога не е нападалъ, когато другъ контрагентъ е поддържалъ договора. Нѣщо повече: той не се опитвалъ да използува дори и най-благоприятнитѣ за него моменти, които му се представятъ, въ каквито византийцитѣ не биха могли да му противопоставятъ каквато и да била отбрана. Причината на това е, както е очевидно отъ даннитѣ, че прабългарската държавна политика е разчитала винаги на дипломатически средства за увеличението на териториитѣ. Съ тази си политика прабългаритѣ получаватъ срещу помощьта, която даватъ въ 705 г. на законния императоръ — Юстинианъ II — противъ похитителитѣ на трона му и безъ всѣкаква война Загорската

Digitized by Google

область и твърде вѣроятно е, че и въ 716 г. сѫ получили нови територии за помощьта, която сѫ дали въ вѫтрешнитѣ размирици и на тѣзи години въ Византия.

Историческитѣ данни сочатъ, следователно, прабългаритѣ като народъ, който е стоялъ действително на една по-висока културна степень, който не търси случай да воюва и не вижда въ войната интересъ, а обратно грижи се да осигури труда и интереситѣ на населението на държавата си, стараещъ се по-скоро да организира отбранителнитѣ си средства, отколкото да се приготвя за нападение.

Така може да се обясни, защо българитѣ сѫ заобиколили цѣлата си страна съ окопи и укрепили вѫтре най-важнитѣ стратегически пунктове. Пространството на централното укрепление, тъй нареченото „аγl" „аулъ", показва, че то е служило, за да брани единъ важенъ отъ търговско и военно гледище пунктъ. И обитателитѣ му сѫ могли да бѫдатъ толкозъ на брой и такива по назначение, колкото и каквито могатъ да бѫдатъ въ единъ такъвъ воененъ центъръ: въ вѫтрешната му часть е живѣлъ ханътъ съ близкитѣ и вѫтрешнитѣ му хора, а въ външната — нѣколко хиляди войници, принадлежащи на охраната, прислугата на хана и пазителитѣ на укреплението. Въ по-малкитѣ пъкъ пръснати изъ страната укрепления сѫ живѣли по единъ отъ „външнитѣ бойли" съ войницитѣ. А самиятъ народъ, занимаващъ се съ земледѣлие и скотовъдство, е живѣлъ вънъ отъ аулитѣ въ пространнитѣ равнини и хубави планини на новоспечелената и организирана държава на прабългаритѣ и се е прибиралъ въ укрепленията на аулитѣ, само когато приближавалъ неприятельтъ.

4. Нѣколко бележки върху произхода на окопното строителство у прабългаритѣ.

Твърде естествено е, че единъ народъ, какъвто споредъ даннитѣ е билъ прабългарскиятъ, се е старалъ да живѣе въ миръ. Ние видѣхме на друго мѣсто, по кои причини прабългаритѣ сѫ проявили презъ първитѣ 80 години едно особно, прекалено миролюбие, безъ да се опитатъ да използуватъ и най-благоприятнитѣ моменти. Паметницитѣ имъ ни даватъ отговоръ: тѣ сѫ били извънредно много заети съ построяването на огромната имъ отбранителна система.

Но за да извършатъ тѣ ония грамадни постройки, отъ които сѫ стигнали следи до насъ, не е било достатъчно само времето и непрекѫснатото спокойствие, съ което разполагали благодарение на трайния миръ съ Византия. За това е трѣбвало и друго нѣщо — да иматъ

Digitized by Google

преимуществата на специалнитѣ познания, да притежаватъ сигурна техническа окопно-строителна култура.

Наистина, самитѣ следи, материалитѣ, които сж стигнали до насъ, сочатъ прабългаритѣ въ туй отношение като бележити строители: главнитѣ, централнитѣ имъ укрепления, както по своитѣ размѣри, така и по характера на тѣхната конструкция, представляватъ нѣщо особно и импозантно въ сравнение съ малкитѣ земни укрепления, каквито сж били, сждейки по останалитѣ следи, строени отъ другитѣ народи въ разни времена и страни.

Но това се доказва и отъ обстоятелството, че паметници на тѣхното окопно строителство се намиратъ и другаде, вънъ отъ Балканския полуостровъ. Така напр.:

1-о. Паметницитѣ на окопното строителство на волжскитѣ българи. Знае се, че столицата на волжскитѣ българи, гр. Болгаръ, е била заобиколена съ земенъ окопъ и освенъ това единъ пограниченъ окопъ, дълъгъ 400 клм., простиращъ се отъ р. Волга до р. Кама.

2-о. Нашитѣ познания за прабългарскитѣ укрепления ни учатъ, че българитѣ сж укрепили всички важни стратегически пунктове на държавата си. Следователно, понеже знаемъ, че сжщитѣ българи сж владѣли въ IX вѣкъ и източно маджарско, трѣбва да предполагаме, че и тамъ може да намеримъ следи отъ тѣхни укрепления. Твърде желателно е, прочее, да се подложатъ на системно проучване материалитѣ, които се намиратъ въ маджарско. Подобно предприятие би се улеснило много отъ свидетелствата на българския материалъ. Следващитѣ данни правятъ успѣха въ това отношение вѣроятенъ, а именно:

Въ северно и южно маджарско единъ важенъ стратегически пунктъ се нарича съ старобългарско название Zemlin, Zemplén, т. е. Землинъ, което ясно говори за земно укрепление.[1]) Освенъ това, Анонимусъ, маджарския хронистъ (ок. 1200 г.), говори за земнитѣ укрепления Szabolcsvár[2]) (укрепление на Саболчъ), Sárvár[3]) (кално укр.) и Himes udvar[4]) (разноцвѣтенъ дворъ), като построени отъ новонахлулитѣ маджари. Сжщиятъ авторъ споменува после укреплението Bihar,[5]) столица на единъ български князъ, Менмаротъ, дето сжщо може да се видятъ и сега следитѣ на огромното земно укрепление, както и на земното

[1]) Melich I. Magyar Nyelv. 1920, 1.
[2]) M H K. 419.
[3]) M H K. 420.
[4]) M H K. 416.
[5]) M H K. 417.

Digitized by Google

укрепление Surungrad,[1]) т. е. Csongrad (Чонградъ), името на което има старобългарски произходъ.[2])

Макаръ тия материали да не сѫ били подложени на сериозни научни издирвания — всички досегашни хипотези за българскитѣ и аварскитѣ укрепления въ маджарско сѫ по-скоро интересни, отколкото достовѣрни[3]) —, трѣбва да предполагаме, че една часть отъ тѣзи земни укрепления и окопи, които се намиратъ въ източно маджарско, иматъ български произходъ.

Въпросътъ, който сега ни се поставя, е следниятъ: отъ где сѫ могли българитѣ да научатъ тази внушителна-укрепителна техника? По този важенъ въпросъ ние можемъ да направимъ само следнитѣ бележки:

1. Укрепленията на българитѣ, даже и ония, на които конструкцията е била сложна, се състояли отъ земни окопи, види се, до времето на Омортага. На пръвъ погледъ би се помислило, че причината на тази особеность се състои въ простотата на работата и леснотията въ доставяне на материала. Обаче, ако вземемъ предъ видъ обстоятелството, че въ Николицелското укрепление, макаръ самата почва да е била камениста, прабългаритѣ пакъ издигатъ стѣна отъ земя и като не намиратъ такава тамъ, докарватъ я отъ другаде, то става ясно, че прабългаритѣ сѫ научили окопното строителство и сѫ го донесли отъ страна, въ която нѣма камъкъ и за строежа сѫ си служили само съ пръсть.

2. Подобно на прабългарската, огромна окопно-строителна дейность намираме и у аваритѣ. Ако единъ аварски окопенъ кржгъ е билъ дългъ около 200 километра, то 9-тѣ сѫ имали около 1800 километра дължина, което представлява една колосална работа, възможна да се предприеме само отъ единъ народъ, който е строилъ окопи отъ най-стари времена.

Но за аваритѣ пъкъ знаемъ отъ изворитѣ, че тѣ непосредно следъ разпадането на истинската аварска империя въ Азия, на която сѫ били подчинени, напуснали старото си отечество и, бѣгащи съ Кралимарковски стжпки, въ нѣколко само години стигнали до Дунава. Следователно, ако за българитѣ бихме могли да предположимъ, че, тѣ сѫ престояли дълго време въ Кавказъ и тамъ научили окопния строежъ, то за аваритѣ не може да се каже сжщото: последнитѣ сѫ донесли безъ съмнение този строежъ отъ ценноститѣ на азиятската хунска империя.

---

[1]) M H K. 437.

[2]) Melich, ibid.

[3]) Romer Fl. Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie (Compte rendu de la huitième Session à Budapest 1876, II 1) 39—77: Les fosses du diable en Hongrie, 78—102: Les camps barbares fortifiés.

Digitized by Google

А понеже знаемъ, че прабългаритѣ сж излѣзли преди столѣтия отъ сжщата тази страна и спадали въ сжщия културенъ кржгъ съ аваритѣ, трѣбва да заключимъ, че тѣ сж взели и окопно-строителната си наука отъ сжщото културно богатство, а именно отъ хунитѣ — наследници на китайската култура.

3. Пакъ тамъ ни води и другъ единъ елементъ на прабългарската култура. Ние познаваме лѣтоброението на прабългаритѣ. Именникътъ на първитѣ български ханове показва едно лѣтоброение, което е познато въ тюркско-монголската область и люлката на което е Китай. Времето, въ което е било взето отъ китайцитѣ, се установява отъ възприемането не на сложнитѣ 60 годишни, а на по-проститѣ 12 годишни цикли на китайското лѣтоброение. Нѣма тогава никакво съмнение, че лѣтоброението на българитѣ представлява елементъ отъ хунската култура, която е имала китайски произходъ.

* * *

Наистина, тамъ, отъ дето сж произхождали българитѣ, аваритѣ и други т. н. „хунски“ народи, — въ азиятската хунска държава сж имали добри случаи за опознаването имъ съ окопния строежъ. Известно е, че люлката на културата на пустиннитѣ народи, Китай, е родината и на окопното строителство. Голѣма часть на „дългитѣ стени“, защищаващи Китайската държава, сж били строени тъкмо противъ нападенията на хунитѣ, така че хунскитѣ народи сж имали случаи да изучатъ начина на строежа, да видятъ ползата отъ него.

Споредъ китайскитѣ извори, дългитѣ стени сж били строени презъ IV—III столѣтие преди Рождество Христово.[1]) Строителитѣ сж използували за намаление на работата всичкитѣ отбранителни особности на терена[2]) и само тамъ, дето не е имало естествена пречка, сж строили стена отъ материалитѣ, които сж се намирали на тѣхно разположение: земя, камъни[3]) или дървени дънери.[4]) Но и тамъ, дето има каменна стена, единъ земенъ окопъ, свързанъ чрезъ траншеи съ нея, служи като външна отбранителна линия.

Ето какво разказва за една по-късна часть на стена единъ твърде

[1]) De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeiten. Berlin—Leipz. 1921, 33 и сл.
[2]) De Groot, п. т. 44.
[3]) De Groot, п. т. 46.
[4]) De Groot, п. т. 242.

Digitized by Google

интересенъ китайски изворъ отъ 4. десетица пр. р. Хр.[1]) Хо-хан-ша, хунски князъ, като искалъ да изкаже своята благодарность и преданность къмъ китайцитѣ, обещалъ да вземе грижата за защитата на пограничнитѣ укрепителни съоржжения отъ Шангъ-ку до Тунъ-хонгъ. Но интендантътъ на вжтрешния китайски императорски дворъ не се съгласилъ да приеме хунското предложение и въ доводитѣ, съ които той защитилъ своето мнение, разказва за произхода на стенитѣ. А именно, че богатата страна на хунитѣ, която била разположена на изтокъ вънъ отъ дотогавашнитѣ погранични постройки — при Лиао-тунгъ (1000 ли), била завладѣна въ времето на императора Хиао-Ву (отъ 141 г. пр. р, Хр.), и въ този случай билъ предприетъ строежътъ на поменатитѣ стени за защита на новата завладѣна область. Споредъ интенданта, тази стена, постара отъ 100 години, била подкрепена съ редица отбранителни станции и траншеи, които сж я свързвали съ единъ „външенъ окопъ". Самата стена била построена въ най-голѣмата си часть отъ земни окопи, а въ проходитѣ и низкитѣ планински мѣста — само отъ дървени дънери, кръстообразно поставени.

Естествено е, че не билъ употрѣбенъ камъкъ, понеже стената тукъ е преминавала презъ пѣсъчни пустини.[2])

Че тази стена трѣбва да идентифицираме съ оная, която г. Аурелъ Щайнъ, известенъ археологъ, издирилъ и изучилъ въ цѣлото ѝ протежение презъ 1907 и 1913 години и за която и намеренитѣ въ станциитѣ извънредно богати архиви свидетелствуватъ сжщото, което говори и горниятъ разказъ, а именно, че тя е била строена въ края на втория вѣкъ преди Рождество Христово[3]) — въ това нѣма никакво съмнение.

За тази стена отъ описанието на г. Аурелъ Щайнъ виждаме следното: Китайскитѣ инженери сж използували въ отбранителната линия редицата солени езера и блата, за да спестятъ отъ строежа. А презъ всичкитѣ мѣста, презъ които се открива входъ за неприятеля, е била издигната стена.

Нейното предназначение е било да защити противъ хунскитѣ нападения областьта, стояща на югъ отъ р. Су-ло-хо.[4]) Стената, укрепена на известни разстояния съ стражарски и караулни станции, преминава

[1]) De Groot, п. т. 239 и сл.
[2]) De Groot, п. т. 240.
[3]) Stein Aurél, Romvárosok Ázsia sivatagjaiban. Budapest 1913, 397.
[4]) Stein Aurél, Indiából Kinába, Budapest 1923, 76.

Digitized by Google

почти навсѣкжде срѣдъ пълна пустиня. Че тази престара постройка е преживѣла хилядолѣтия, една отъ причинитѣ на това трѣбва да се днри въ обстоятелството, че човѣшка сила не се е докосвала до нея. Но още по-важенъ факторъ е билъ специалниятъ начинъ на нейния строежъ.[1]) Стената е строена отъ набита глина, съ поставени на известни, точно опредѣлени разстояния редици снопе отъ тръстика или дървени клонове, споредъ това, съ какво сж разполагали областитѣ. Стената е дебела при основата 2·5 м. и на върха 2 м.

По сжщия начинъ сж били построени наблюдателнитѣ и отбранителнитѣ кули — повечето отъ набита глина или отъ плитари. Подобни глинени стени сж обкржжавали и градоветѣ въ Китай и Туркестанъ, както се вижда и сега.

Хунскитѣ народи, прочее, сж имали где и отъ кого да се научатъ да строятъ окопи. Но отъ даннитѣ, изнесени отъ разни изследователи, знаемъ само, че аварскитѣ и българскитѣ укрепления сж строени отъ земни окопи, но никой не е обърналъ нужното внимание върху характера на самата земна работа, за да се види, дали въ нея се намира, както въ китайския строежъ, набита глина.

II. Паметници отъ Омортаговото време.

Огромното Плисково укрепление е било, макаръ и въ стара и проста конструкция, за първитѣ български ханове задоволителна резиденция, защото силната генерация на тази организаторска епоха е била скромна, не търсеща материални удобства и преимущества. При все че не сж били издигани величествени дворци, не може да се каже, че първитѣ три генерации не сж проявили голѣма строителна дейность, защото следитѣ на творческата имъ дейность и днесъ личатъ на всѣкжде. Но не благоустройствени и художествени съображения сж ржководили тази дейность, а защитата на новосъздадената държава. Всичката имъ дейность е била погълната и изтощена отъ строежа на отбранителни работи за държавата.

И наистина, тази забележителна строителна работа, проявена презъ толкова кратко време, въ такова множество окопи и крепости, може да се обясни само съ следнитѣ обстоятелства: 1-о, че българитѣ сж разполагали съ една многовѣковна окопно-строителна техника и 2-о, че

1) Stein, Romvárosok etc. 335 и сл, 375 и сл., 385 и сл. и 485.

Digitized by Google

тѣ сѫ считали, като най-важна своя задача, да построятъ една огромна отбранителна система, като сѫ имали ясното съзнание, че безъ това младата имъ държава не ще може да се смѣта за обезпечена.

И освенъ организаторска способность, духовна и материална култура, тъкмо последното съзнание е било най-необходимото въ новото положение на прабългаритѣ, а именно, съзнанието, че всички трѣбва да се посветятъ за осѫществяването на една и сѫща цель, съ една дума имало е нужда за пълно общество е д и н с т в о. Само това единство е могло да даде възможность да се развие до такава степень силата; само така е могло да се осигури постоянното разширение за смѣтка на Византия и да се строи едновременно и необходимата отбранителна система. Това е могло да стане, само защото Византия не можа да разстрои тази желѣзна организация на дунавскитѣ прабългари.

И наистина, въ тази епоха организацията на българската о б щ е с т в е н о с т ь е била такава, че не е давала възможность да се проявятъ други цели, тенденции и интереси, освенъ ония на обществото и държавата. Именникътъ, именно, на първитѣ български ханове ни въвежда въ родовата епоха на прабългарското общество, когато личностьта е нѣмала още цена, и нейниятъ интересъ е билъ да се установи родословието, Именника на прадѣдитѣ ѝ, а за себе си не е дирила слава отъ съвременницитѣ; тя се е старала само да заеме почетно мѣсто въ реда на прадѣдитѣ. Членоветѣ на такава една оргаиизация, прочее, сѫ много по-безкористни отъ ония на епохата на индивидуалноститѣ, защото тѣ ценятъ по-високо традицията отъ личната стойность. Въ такава епоха още не се проявяватъ на сцената силни, амбициозни личности, които доставятъ най-добритѣ експоненти на чужди влияния и ставатъ често орѫдия на чужди интереси.

Но тази тъй важна и полезна епоха за образуването и закрепяването на младата държава твърде бързо отминала. Докато авторътъ на поменатия Именникъ, който го е изработилъ въ VIII в., е още чедо на това време, надписитѣ отъ първата половина на следния вѣкъ говорятъ вече за личности. За по-бързото настѫпване на тази нова епоха, за изпреварването на естественото течение на еволюцията сѫ съдействували много причини. Военната, деятелната епоха на странствуванията, на завладяването на новото отечество и на постоянното напредване, съ съпровождащитѣ новото установяване промѣни, сѫ ускорили извънредно много хода на общественото развитие. Последвала е по този

Digitized by Google

начинъ по-рано, отколкото е трѣбвало, една епоха, въ която всичкитѣ сили сж въ борба, всичко ври и кипи, и старото общество, по липса на време, за да еволюира нормално, се разпаднало съ трѣсъкъ. Голѣмитѣ събития, голѣмитѣ промѣни, голѣмитѣ задачи сж породили индивидуалноститѣ, и е започнала борбата между стари и млади, или, както бихме ги назовали днесъ, консерватори и либерали.

Тъкмо такива обществени кризи представляватъ най-благоприятнитѣ условия за вмѣшателство на неприятелскитѣ държави, тъкмо презъ времената на общественитѣ промѣни се развива най-опасната дейность на неприятелската дипломация, понеже представителитѣ на различнитѣ течения въ такива времена сж по-голѣми врагове помежду си, отколкото и най-опаснитѣ външни неприятели. И въ такива именно времена победитѣ на чуждитѣ сили сж по-сигурни съ помощьта на враждуващитѣ политически партии, отколкото съ помощьта на собственитѣ си армии.

На сцената на тази обществена криза въ България се явяватъ типични революционни фигури. Тамъ изпжква най-напредъ младиятъ, 30 годишенъ Телецъ, който, презъ трупа на законния владетель, се покачилъ на престола, но изплаща съ живота си това, когато не е могълъ да изпълни възлаганитѣ му надежди: покорението на Византия. И веднага се явява на сцената съвсемъ противоположна фигура, Севинъ, който дири въ обратната политика — миръ съ императора, т. е. въ подкрепата на външна сила — сигурностьта на престола си, и е могълъ да избегне участьта на своя предшественикъ, като успѣлъ на време да се спаси при своя покровитель, въ чийто дворъ се установилъ, туряйки се на разположението му като орждие въ неговитѣ борби противъ собственитѣ си съотечественици. Но начеватъ още по-бързо да се промѣнятъ сценитѣ. Скоро сж станали жертва на размирицитѣ, единъ следъ другъ, Уморъ, Токту и Паганъ, всички вече играчки въ ржцетѣ на византийския императоръ.

Каква е разликата между тази и по-предишната епоха? Докато въ началото на столѣтието българскиятъ владетель е дошълъ въ Цариградъ, за да доведе и постави византийския императоръ на трона му и получава военни почести отъ византийскитѣ войски, сега, въ 767 г. ханъ Паганъ е дошълъ въ византийската столица съ своитѣ бойли, за да моли миръ, и императорътъ, като нѣкакъвъ покровитель, ругалъ хана и нелможитѣ му заради постояннитѣ смутове, които сж ставали въ държавата имъ.

Digitized by Google

И следващиятъ ханъ Телериг҃ъ сѫщо напразно се старае да спре хода на събитията; размирицитѣ продължили, и той трѣбвало да бѣга и търси прибѣжище при неприятеля си — императора.

Но обществената криза въ кѫсо време се разрешила благоприятно. Разрущителнитѣ вѫтрешни размирици се свършили, и Византия изведнажъ намерила предъ себе си единъ единенъ българския народъ. Тя е трѣбвало да се убеди, че голѣмитѣ смущения на по-предната епоха не сѫ били плодъ на дейностьта на нейната дипломация, а само неизбежнитѣ конвулсии на единъ вѫтрешенъ процесъ за стабилизиране последствията отъ голѣмитѣ политико-социални и стопански промѣни, които се бѣха извършили въ предната епоха, и когато се приключва този процесъ, отнима се вече на Византия всѣка възможность да се бърка въ вѫтрешния животъ на България.

И наистина, въ последнитѣ години на столѣтието ханъ Кардамъ успѣва да застави византийцитѣ да се примирятъ съ това ново положение и даже да имъ наложи единъ миръ, съ който тѣ се задължаватъ да плащатъ на българитѣ ежегоденъ данъкъ. Крумъ пъкъ, съ увеличената си армия отъ събранитѣ въ новитѣ му владения — източно Маджарско — военни сили, е могълъ да нанесе на Византия голѣмъ ударъ, заплашвайки вече и самата ѝ столица.

По този начинъ Византия, стресната отъ победитѣ му, схванала, че трѣбва да промѣни своята политика спрямо България и още въ първата година следъ заемането на трона отъ Омортага тя сключва съ българитѣ 30 годишенъ миръ.

Миролюбието на Византия, споредъ всичко това, се обяснява много лесно отъ тежкото ѝ положение. Но и нейнитѣ противници, вземайки много сериозно този миръ, го поддържатъ до край. Самъ Омортагъ до толкова се придържалъ о буквитѣ на договора, че, когато разбунтуванитѣ заплашвали императора Михаила II въ столицата му, Омортагъ, съгласно договора, отива въ помощь на императора и го освобождава отъ разбунтуванитѣ тълпи.

Такива услуги българската дипломация обикновено правила срещу териториални отстѫпки; но въ този случай българитѣ се отклоняватъ отъ възприетата си тактика, което може да се обясни само съ обстоятелството, че тѣ не сѫ желали да се простиратъ сега на югъ за смѣтка на Византия. Каква е могла тогава да бѫде причината на това явление? Какъ се обяснява обстоятелството, че, докато презъ 1½ столѣтие най-важната грижа на българитѣ е била, да се разширяватъ

Digitized by Google

на югъ, сега, въ тѣзи крайща, се стараятъ да установятъ и фиксиратъ добититѣ до тогава граници? Причината трѣбва да търсимъ въ обстоятелството, че тѣ сѫ били заети въ друга посока: тѣ сѫ смѣтали за много по-важна задача да консолидиратъ сѣвернитѣ и западнитѣ си нови владения. Омортагъ, прочее, далъ нова насока на българската държавна политика, а именно: къмъ сѣверъ главната грижа е била съсрѣдоточена върху отнетото отъ аваритѣ Източно-Маджарско.

И наистина, освенъ сключения съ Византия миръ, цѣлата дипломатическа и военна дейность на Омортага сочи на тази нова линия на българската политика.

Съ завладяването на Източно-Маджарско и разширението на границитѣ и на Балканския полуостровъ, въ западно направление, прабългаритѣ станали съседи почти по цѣлото продължение на държавата си съ империята на франкитѣ. Тукъ и интереситѣ на двѣтѣ държави скоро се сблъскали, защото франкитѣ, следъ като завладѣли хърватско, правили опити да проникнатъ и на истокъ. Обаче, като не желаели да водятъ за това война, тѣ почнали да си служатъ съ дипломацията, като се опитвали да разбунтуватъ племената отъ западнитѣ провинции на България, за да могатъ да турятъ ржка надъ тѣхъ. И първитѣ имъ опити не били безуспѣшни, понеже племената, живущи при р. Тимокъ и Долна Тиса, се отцепили отъ българитѣ и присъединили къмъ тѣхъ. Какво трѣбвало да прави въ такова деликатно положение Омортагъ? Той не билъ по-малко предпазливъ отъ франкитѣ! Както показва цѣлата му дейность, той билъ естествено приятель на мира, понеже като господарь на една голѣма империя, трѣбвало да се грижи за спояването на разнитѣ области и да организува племената на държавата си, а не да воюва съ чуждитѣ държави. Тогава Омортагъ поелъ дипломатическия пѫть, за да уреди въпроса съ франкитѣ.

Неговитѣ пратеници се явявали често пѫти въ франкския дворъ и молили за установяването на границитѣ. Но франкската дипломация гледала винаги да отлага отговора, като не желаела нито да се откаже отъ новопридобититѣ области, нито пъкъ да воюва съ българитѣ. Омортагъ тогава, следъ тия дълги протакания, съзирайки намеренията на възприетата отъ франкитѣ тактика, се решилъ, като не му оставало друго средство, да прибегне до оржжието. Това трѣбва да се заключи и отъ самото обстоятелство, че българскитѣ пратеници изведнажъ изчезватъ отъ франкския дворъ, а по-късно изворитѣ пишатъ, че българитѣ почватъ да завладѣватъ Панония. Отъ това явствува, че българитѣ

Digitized by Google

следъ като не успѣли да разрешатъ по миренъ начинъ въпроса, прибѣгнали до оржжието: подчинили и умирили възстаналитѣ славянски племена и после нападнали и франкитѣ.

Всичко това показва по единъ убедителенъ начинъ, че Омортагъ направилъ всичко зависеще отъ него, за да запази мирни отношения съ съседитѣ си, както съ франкитѣ, така и съ византийцитѣ. И че причината на тази му упорита склонность къмъ миролюбие не била страхътъ отъ мощнитѣ му съседи, се потвърждава отъ факта, че той, следъ като не можалъ по другъ начинъ да постигне желания резултатъ, съ силна ржка възстановилъ своята власть въ западнитѣ си владения. Империята му, поставена като клинъ между двѣтѣ европейски велики сили — Византия и Франкия—играла въ всѣко отношение роля, каквато сж играли и тия две държави. Самото това голѣмо миролюбие, което характеризува цѣлата политика на Омортага, е имало за главна цель да обезпечи мирното развитие на населенията въ държавата му, и то ясно сочи на единъ господарь, чиято амбиция е била да увѣковѣчи името си не чрезъ военни победи и подвизи, а съ творческа дейность въ областьта на държавната организация и особно въ оная на строителството.

И всичко е помагало на Омортага въ неговата творческа дейность, а именно:

1-о. Монархическата организация въ негово време достига до своята най-развита степень: авторитетътъ на хана още презъ времето на Кардама е билъ засиленъ, Крумъ пъкъ закрепилъ династията си съ успѣшнитѣ си борби. Така че презъ времето на Омортага не е имало вече друга авторитетность въ държавата, освенъ тази на хана. Неговитѣ пълководци и велможи сж били вече придворни лица, на които всѣка слава и облага идвала отъ властьта на държавния глава.

Естествено, че само такава неограничена княжеска власть е могла да разполага съ материални средства, за да предприеме издигането на грамадни и великолепни сгради. Такава голѣма власть се стреми да изгради за себе си разкошни дворци. Омортагъ самъ говори за такива дворци. Между тѣхъ, както се вижда отъ развалинитѣ, издигането на столицата Плиска и на крепостьта, съградена въ мѣстностьта на бждащия Преславъ, сж погълнали необикновени средства и трудъ.

2-о. Поради голѣмото разширение на България, ханътъ станалъ господарь на една голѣма държава. Богатствата на новитѣ северни владения били толкова голѣми, че лесно се обяснява, защо Омортагъ се отказалъ отъ напредването си на югъ и защо е съсрѣдоточилъ

Digitized by Google

всичкитѣ си грижи за защита и организиране на севернитѣ области. Той е пожертвувалъ на тѣзи владения възможностьта за разширение на югъ, защото българитѣ сѫ достигнали, отъ стопанско гледище, до много важни ценности, т. е. до солнитѣ области на Седмиградско около р. Марошъ. Освенъ мѣстнитѣ имена Солнокъ и Торда, названието на р. Кюкюльо (*Кюкелеγ), което е прабългарско, свидетелствуватъ, че прабългаритѣ сѫ водѣли тукъ колонисти и сѫ почнали да експлоатиратъ занемаренитѣ отъ римско време солници. Тази нова область донесла силенъ материаленъ тласъкъ за развитието на българската държава, понеже, щомъ започнали българитѣ да разработватъ неизчерпаемитѣ солници на Седмиградско, българскиятъ ханъ станалъ господарь на огромни и отъ свѣтовно-стопанско гледище важни ценности, като притежатель на соль, която поради отсѫтствието на повечето отъ срѣдноевропейскитѣ солници, които били открити само по-късно, е била извънредно ценна. Безсъмнено, тя представлявала вече и въ времето на Омортага важна експортна стока, както е било въ края на столѣтието, — даже и служила като дипломатическо средство въ ржцетѣ на българитѣ, тъй като франкскиятъ краль Арнулфъ, като искалъ да напакости на враговетѣ си, молилъ българския царь Лаодомуръ (*Олдамуръ), да не позволява на моравцитѣ да се снабдяватъ съ соль.

Тѣзи нови богатства — сольта, която е била държавенъ, т. е. хански имотъ[1]) — увеличили извънредно много доходитѣ на българския дворъ и му дали възможность, материални средства, за голѣми държавни строения. Освенъ това, не трѣбва тукъ да изпускаме изъ предъ видъ онова, що изворитѣ съобщаватъ за аваритѣ. Споредъ Айнхарда, именно, франкитѣ плячкосали толкова много злато и сребро отъ аваритѣ, че тѣ, които били преди това сиромаси, станали изведнажъ богати. И наистина, знаемъ, че стойностьта въ онова време на среброто спаднала почти съ една трета.

Нѣма съмнение, че влизането на плячкосанитѣ тогава аварски съкровища и въ българската държава, на която се паднала по-голѣмата часть отъ аварската империя, оказало грамадно и решително влияние въ развитието на българската култура, особно на изкуствата.

3-о. Сключениятъ съ Византия миръ е важенъ, не само защото гарантиралъ сигурностьта на българската държава и като всѣки миръ е

[1]) Въ това ни убеждава и фактътъ, че солницитѣ сѫ се намирали въ първитѣ години на XI вѣкъ въ ржцетѣ на маджарския краль — значи като наследство отъ българската държава, а не като частно владение, притежание на частни лица.

Digitized by Google

благоприятствувалъ за културното развитие на сключилитѣ го държави, но и особно защото той позволилъ да нахлуятъ въ България маса византийски художници и майстори. Една нова, до тогава твърде малко достжпна за тѣхъ, извънредно обогатила се държава, имъ отворила своитѣ граници, и тогава отъ препълнения съ художници и майстори Цариградъ потекълъ единъ непрестаненъ порой въ новото Елдорадо да дири щастие.

1. Строителство.

а) Плиска.

Споредъ Търновския надписъ, Омортагъ, макаръ да построилъ новъ разкошенъ дворецъ при Дунава, пакъ останалъ да живѣе въ стария си дворецъ; следователно той не премѣстилъ и столицата си на Дунава. И другъ единъ надписъ — Чаталарскиятъ — дава вече и името на Омортаговата столица, като съобщава, че Омортагъ, когато построилъ новъ аулъ при р. Тича, останалъ да живѣе въ стария си дворецъ—Плиска.

Но кжде именно е била разположена старата столица Плиска? Споредъ свидетелството, което даватъ находкитѣ, не остава вече съмнение, че тази столица се е намирала въ мѣстностьта при сегашното село Абоба, дето сж открити отъ нѣкогашния „Руски Археологически Институтъ въ Цариградъ“ многобройни развалини, тъй като тукъ именно се откри по-голѣмата часть отъ всичкитѣ паметници, които сж познати отъ Омортагово време. Между тѣхъ сж и най-важнитѣ документи за прабългарското строителство, а именно надписи, носещи собственото име на Омортага. А горе срещу абобскитѣ развалини пъкъ по отвесната стена на близката скала се откроява величествената фигура на Омортаговия баща — страшния победитель на Византия и покоритель на аварската империя — Крумъ.

Къмъ сжщото мѣсто сочатъ и писменитѣ извори. Леонъ Дяконъ и Кодинъ споменуватъ именно за Плиска (Πλίσκουβα) като за градъ, разположенъ между Преславъ и Дристра, Анна Комнина (Πλίσκοβα) пъкъ го поставя близу до Шуменъ.[1])

Грамаднитѣ каменни постройки, останкитѣ на които намираме тукъ и които свидетелствуватъ, че се касае действително за една столица, сж били построени въ пространството на вжтрешното земно укрепление на

[1]) Абоба-Плиска, 553. Българската форма на името узиваме, освенъ отъ Чаталарския надписъ (Πλσκα) и отъ видението на пророка Исая (споредъ което градъ Плюска заедно съ гр. Дръстеръ е построенъ отъ царя Испоръ), още и отъ старобългарскитѣ преводи на Симеонъ Логотетъ и Манасесъ. Пълно изложение на данните по въпроса дава В. Н. Златарски п. т. 319, бел. 2.

Digitized by Google

„Абобския лагеръ“ и изглежда, че датиратъ отъ Омортагово време. Поне за последното говори едно историческо събитие, споредъ което при похода на Никифора въ 811 г. императорътъ ограбилъ и изгорилъ княжеската резиденция на Крума.[1]) Възъ основа на това трѣбва да приемемъ, че следъ това събитие е могло да се пристѫпи къмъ постройката на огромното каменно вѫтрешно укрепление съ великолепни дворци, храмъ и други обществени постройки — съответствуващи на новата мощь на българския владетель и на териториалната голѣмина на империята му.

Развалинитѣ на тази каменна крепость—наричани „кале-ери“, се намиратъ малко по̀ на истокъ отъ срѣдата на Абобския заобиколенъ съ окопъ поясъ.[2]) Пространството на крепостьта, имаще форма на трапецъ, е голѣмо около 0·5 кв. клм. и е обградено съ грамадна крепостна стена, на която западната линия е дълга 788 метра, източната и паралелна ней — 612 метра, южната и северната, почти еднакви — по 740 метра. Стенитѣ иматъ дебелина 2·6 метра и се състоятъ отъ грамадни (0·5—0·6 м. високи) четирѫгълни, водоравно поставени каменни блокове. Камънитѣ, както блоковетѣ, така и редицитѣ имъ, сѫ свързани съ дебелъ пластъ хоросанъ.

Въ ѫглитѣ на крепостнитѣ стени е имало по една цилиндрична кула, а въ странитѣ имъ — по 2 петоѫгълни кули. Къмъ всѣка една отъ тѣзи 12 кули отъ вѫтре и отъ вънъ е имало по единъ входъ, но тѣ не служили за главни входове на крепостьта. За тази цель е имало на всѣка страна по една обширна порта, която била укрепена отъ дветѣ страни съ четирѫгълни двойни кули.

Почти въ срѣдата на пространството, което обема крепостьта, се намира „Сарай-ери“, т. е. развалинитѣ на постройкитѣ, а именно: 1. жилищнитѣ сгради — обградени съ каменна ограда, 2. на югозападъ отъ тази ограда се намиратъ основитѣ на една християнска дворцова църква, основнитѣ сгради на която били по-рано езически храмъ, и 3. на юго-истокъ отъ жилищната ограда — тъй-наречениятъ троненъ палатъ.

1. Каменната ограда на жилищнитѣ постройки, дебела 1·6 метра, е образувала четирѫгълникъ, дълъгъ 128 и 84 метра широкъ, въ който се виждатъ развалинитѣ на два двореца. Залепена до западния зидъ

[1]) К. Шкорпилъ, Добруджа 231.

[2]) Вижъ за следнитѣ Абоба-Плиска 43 и сл., 62 и сл.; Шкорпилъ, Първата българска столица до Абоба, Варна 1901 г., 16 и сл.

Digitized by Google

на оградата виждаме една по-малка сграда, на която четиржгълното пространство заема 18×45 метра и дебелината на стенитѣ е 1 метъръ. Тази постройка се състои отъ една голѣма зала въ срѣдата (13·8×6 метра), отъ дветѣ страни на която пъкъ има по единъ коридоръ, раздѣленъ на три части. Залепена до северната часть на оградата се намира по-голѣмата четиржгълна сграда—тъй нареченията малъкъ дворецъ. Пространството, което заема той, е 22·9×19 метра, съ дебелина на западната му стена 1·6 метра, а на останалитѣ три—по 0·95 метра. То е раздѣлено на две части, всѣка отъ които се състои отъ по две срѣдни зали, заобиколени въ северната, източната и западната страни съ коридоръ. Следи отъ постройки виждаме още въ двора между дветѣ здания.

2. 14 метра на югъ отъ юго-източния жгълъ на жилищната ограда се намира главниятъ, тронниятъ палатъ. Той е построенъ въ четиржгълна форма 52×26·5 м., дебелина на външнитѣ му стени 2·2—2·6 м. Състои се отъ 3 части, а именно: южна, която представлява едно предверие, дълго 22·4 м. и 21·8 м. широко, раздѣлено съ една стена на две части; срѣдна, която представлява една зала, дълга 31·4 м. и която се състои отъ 4 кораба, между които страничнитѣ сж широки само по 3 метра, западниятъ отъ срѣднитѣ е широкъ 4·6 метра, а източниятъ 5·8 метра; северна, която се състои отъ една срѣдна апсида (6·20×4·40 м.), отъ дветѣ страни на която се намира по една малка зала.

3. Дворцовата църква е разположена 38 м. далечъ отъ западната часть на южната оградна стена. По-рано тя представлявала единъ езически храмъ, който заемалъ само едно пространство отъ 23·6×14·6 м., и отпосле въ християнско време билъ преобърнатъ на църква, като едновременно го уголѣмили. Тази нова постройка, почти четиржгълна, е дълга 28·5 м. и 28 м. широка и се е състояла отъ една зала 11×20 м., заобиколена отъ коридори съ различна широчина и на изтокъ свършвала съ четири апсиди. Външната часть на църквата служила за гробница, а до южната стена имало една постройка, дълга 9 м. и широка 5 метра, съ малка апсида.

Съ дворцитѣ въ Плиска, особно съ тъй-наречените „малкия“ и „тронния“ се занимавалъ, отъ гледище на художествената история, най-компетентниятъ въ тази область г. Б. Филовъ.[1]) Той постигналъ важенъ резултатъ, като установилъ пълното различие както въ начина на строежа,

[1]) Б. Филовъ, Старобългарското изкуство, София 1924, 5 сл.

Digitized by Google

така и въ конструкцията между тѣзи постройки, отъ една страна, и отъ друга, всичкитѣ други останали въ България отъ по-старитѣ (римска и византийска) епохи. Стенитѣ на поменатитѣ именно дворци, поне въ основитѣ имъ, това се вижда и днесъ, били съзидани съ голѣми квадратни каменни блокове, когато пъкъ въ по-раншнитѣ вѣкове сж употрѣбявали тухли; даже и когато презъ римско време употрѣбявали освенъ тухли и каменень материалъ, камънитѣ били недѣлани, разнообразни по форма и голѣмина (въ рѣдки случаи малки каменни блокове) и сж служили само за вънкашно изграждане на стенитѣ. Тъй като употрѣбението въ строежа на по-голѣми квадратни каменни блокове не е познато преди идването на българитѣ, следва да се заключи, че само тѣзи последнитѣ сж могли да донесатъ съ 'себе си този строителенъ начинъ, което прочее характеризира прабългарското строително изкуство. И наистина, следитѣ на това се виждатъ и въ най-старитѣ части на крепостнитѣ постройки на Преславъ и Търново.

Произходътъ на това изкуство, прочее, трѣбва да търсимъ тамъ, отъ гдето сж произхождали българитѣ — Изтокъ. И наистина, г-нъ Филовъ го е намѣрилъ тамъ — въ сасанидското строително изкуство. Тамъ именно се намиратъ дворци, построени отъ подобни грамадни каменни блокове; даже и въ плана на българскитѣ и сасанидскитѣ дворци сжществува пълно сходство.

Вѣроятностьта на тази теза се засилва още повече отъ обстоятелството, че и други два известни прабългарски паметници издаватъ сжщо сасанидско влияние, а именно Мадарскиятъ скалистъ релиефъ на Крума и „Атиловото съкровище“. Тогава може да кажемъ, че най-важнитѣ паметници на прабългарското време сочатъ на тѣсна връзка, която сжществува съ сасанидското изкуство.

Въ полза на тезата на г-нъ Филова, а именно че българитѣ сж донесли съ себе си отъ Изтокъ развита строителна култура, говори и всичко онова, което знаемъ за прабългаритѣ. Ние цитирахме вече даннитѣ, споредъ които новонахлулитѣ прабългари сж стояли на висока степень на духовна и материална култура и вследствие на това твърде вѣроятно е да сж притежавали и строителна култура. И специално сасанидскиятъ произходъ става вѣроятенъ отъ факта, че прабългаритѣ сж живѣели презъ дълги столѣтия въ съседство съ сасанидската империя въ Кавказъ и стояли тамъ чакъ до времето, когато сж тръгнали да странствуватъ къмъ Западъ.

Жаль, че за пълната положителность на това мнение (макаръ и г.

Digitized by Google

Филовъ твърде добре да е подкрепилъ своята много важна теза възъ основа на открититѣ до сега данни) все пакъ остава нѣкакъвъ пробелъ, а именно, че отъ явяването на българитѣ въ Балканския полуостровъ чакъ до Омортаговото време не разполагаме съ никакви паметници, следователно тукъ зѣе голѣма празнота, която трѣбва да се изпълни. Но нѣма никакво съмнение, че паметници отъ тази епоха ще се открияτъ, понеже до сега твърде малка часть отъ тѣхъ е била разкопана въ тѣзи мѣста, за които съ положителность знаемъ, че крияτъ цѣла редица много важни прабългарски старини.

Преди попълването на тази празнота именно може да противопоставимъ напр. следното: ние не намираме никакви следи отъ прабългарското каменно строителство презъ дългия периодъ отъ 679 до 814 година, тогазъ когато отъ Омортаговото време имаме многобройни паметници. Не може ли отъ този фактъ да се предполага, че чужди архитекти сѫ били въ услуга на Омортага и че тѣ сѫ донесли сасанидския стилъ и начинъ на строежа? Не може да има именно съмнение, че Омортагъ, като господарь на такава голѣма мощна и богата държава, каквато е била въ негово време България, като владетель, който е билъ въ постоянни връзки съ чужди държави, е могълъ, когато е искалъ да построи огромнитѣ постройки на Плиска и Преславъ, да повика инженери и архитекти както отъ истокъ, така и отъ западъ. Едно предположение, че Омортагъ е повикалъ архитекти отъ истокъ, би могло да се подкрепи отъ факта, че източното влияние презъ това време е било много силно върху западнитѣ народи посредствомъ мохамеданскитѣ търговци-мисионери и, специално за България, знаемъ, че презъ IX вѣкъ мохамеданскитѣ книги сѫ били разпространени въ нея.

Обаче противъ такова едно предположение би говорило вече и самото обстоятелство, че, ако Омортагъ не е разполагалъ съ нужнитѣ архитекти, то е, че той повикалъ такива изъ близката и приятелска нему Византия; но понеже, споредъ аргументацията на г. Филова, не може да става нито дума за византийско влияние върху българското строително изкуство отъ тази епоха,[1]) трѣбва да се приеме, че Омортагъ е разполагалъ съ собствени, съотечественни архитекти. И азъ твърдо вѣрвамъ, че бѫдащитѣ разкопки още засилватъ съ все повече данни правдивата теза на г. Филова.

Отъ материала, обаче, съ който сега разполагаме, можемъ да кон-

[1]) Въ Византия сѫ живѣли въ онова време много специалисти и отъ истокъ!

Digitized by Google

статираме за сега само това, че, ако изработването на плановетѣ на Омортаговитѣ дворци може да се припише на българи само съ предположение, за изпълнението имъ нѣма никакво съмнение, че е било дѣло на българи.

За това твърдение свидетелствуватъ останалитѣ по камъни и тухли з н а ци. Върху камънитѣ и тухлитѣ, останали отъ прабългарското време главно отъ Плисковитѣ постройки, намираме различни видове знаци.[1]) Ако вземемъ подъ внимание, че на единъ камъкъ или тухла има обикновено само единъ знакъ (и тѣзи знаци сѫ поставяни въ различни положения), ще се убедимъ, че нѣкои отъ знацитѣ сѫ служили за п р а к т и ч е с к и ц е л и. А именно:

а) Нѣкои отъ знацитѣ сѫ били отбелязвани, за да покажатъ цельта, за която сѫ били предназначени въ постройката даденитѣ камъни. А именно, ако при нѣкоя часть на постройката е трѣбвало камъни, които да се различаватъ отъ обикновенитѣ каменни блокове, каменодѣлецътъ е издълбавалъ, съгласно плана, и такива съ знаци, които е поставялъ на тѣхъ, за да знаятъ майсторитѣ предназначението имъ, а може-би, и какъ би трѣбвало да се поставятъ и свържатъ блоковетѣ. Само така бихме могли да си обяснимъ знацитѣ, които се намиратъ върху камънитѣ, предназначени за опредѣлена цель въ постройкитѣ.[2])

б) Ние намираме знаци и върху камънитѣ съ обикновена форма и голѣмина. Тѣзи знаци се обясняватъ само съ желанието на каменодѣлцитѣ да отбележатъ единъ камъкъ отъ една група, състояща се отъ известно число камъни, за да може да се отчете за количеството на изработенитѣ камъни.

Но ние имаме случаи, въ които знацитѣ не сѫ могли да служатъ за никоя отъ горепоменатитѣ цели. Какъ можемъ именно да си обяснимъ, че върху една напълно изработена колона, произхождаща отъ стара постройка, открита въ Варненския окопъ, намираме знаци — 3 единъ следъ други. Нѣщо повече: върху камъка, намеренъ въ Панаирдерейския окопъ, има единъ следъ други 5 знака, освенъ ония 3, които виждаме и върху Варненската колона, и отъ дѣсно, и отъ лѣво още по единъ.[3]) Знакътъ върху колоната още може да си обяснимъ, че е

[1]) Ср. А б о б а - П л и с к а, 253, и Албумъ, табл. XLIX, LI.
[2]) А б о б а - Плиска, 251.
[3]) И з в. В. А. Д-во IV, 77—78.

Digitized by Google

като знакъ собственъ на каменодѣлеца, тъй като сѫщиятъ троенъ знакъ се намира и върху камънитѣ и тухлитѣ на Плисковитѣ развалини. Още по-интересно е обстоятелството, че сѫщиятъ троенъ знакъ се намира и въ „Теварики Али Селджукъ“ (История на семейството Селджукъ), като печатъ („тамга“) на единъ родъ, а именно на рода кати = силенъ.[1]) Отъ това може да се предполага, че нашитѣ знаци върху тухлитѣ и камънитѣ сѫ знаци = печати „тамги“ на родове. А пъкъ обстоятелството, че върху Панаирдерейския камъкъ преди и следъ главния знакъ има още по единъ знакъ, сѫщо познатъ намъ отъ Плисковскитѣ развалини, не може да се обясни друго-яче, освенъ съ това, че знацитѣ, свързани заедно, изразяватъ известно понятие, следователно представляватъ отъ себе си букви или числа. За това напоследъкъ намерихъ друго едно доказателство, което иде да покаже, че материалътъ трѣбва да се изучава по-подробно, именно върху единъ камъкъ на тронния дворецъ намѣрихъ следнитѣ знакове: 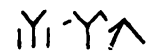 .

Тогава трѣбва да предполагаме, че знацитѣ върху камънитѣ и тухлитѣ сѫ „печати“ на каменодѣлцитѣ, но взети отъ нѣкаква писменость.

Какви видове условни знаци, числа или букви сѫ представлявали тѣ? Разрешението на въпроса се затруднява още и отъ това, че ние намираме сходство съ други знаци отъ най-различенъ произходъ, така напр. съ критски и готски знаци.[2]) Но понеже тѣ се намиратъ върху прабългарскитѣ паметници, трѣбва да предполагаме, че тѣ сѫ служили за букви отъ нѣкакво прабългарско писмо.

Вѣроятностьта на тази хипотеза се увеличава отъ самия фактъ, че отъ всичко, що знаемъ за културната степень на прабългаритѣ, следва, че тѣ сѫ имали и писмо; тѣ сѫ стоели на такова културно стѫпало, че сѫ притежавали и много по-малко необходими културни елементи, отколкото представлява писмото. Но това е само косвено доказателство.

Но ние имаме и непосредствени доказателства за сѫществуването на прабългарско писмо. Тѣ сѫ следнитѣ:

1. Знаемъ, че у маджаритѣ и столѣтия следъ покръстването имъ било въ употрѣбление единъ видъ рунно писмо, което хрониститѣ отъ XIII в. споменуватъ вече и считатъ да принадлежи на седмиградскитѣ секли (и власи).[3]) А отъ XVI в. имаме вече и цѣлата азбука, даже и паметници, написани на него. Но естествено е, че формитѣ на буквитѣ

[1]) Vámbéry, Das Türkenvolk. Leipz. 1885, 4.
[2]) Абоба-Плиска, 26[4] и сл.
[3]) МНК 483—4.

Digitized by Google

въ паметницитѣ отъ XVI в., които сѫ стигнали до насъ, се много различаватъ вече отъ предихристиянскитѣ форми, като сѫ претърпѣли много промѣни подъ разни чужди влияния. Така, най-сериозниятъ изследователь на въпроса,[1]) г. Дюла Неметъ е намерилъ само 13 букви, които сѫ еднакви по форма и по значение съ буквитѣ на азиятскитѣ старотурски рунни надписи; три букви, споредъ него, сѫ заети отъ гръцката азбука, а две — отъ глаголическата.

Отъ тѣзи изводи на г. Неметъ трѣбва да заключимъ следното:

Мaджаритѣ сѫ донесли съ себе си отъ старото си отечество едно старотурско рунно писмо. И понеже знаемъ, че маджаритѣ сѫ възприели най-главнитѣ елементи на културата си отъ прабългаритѣ, трѣбва да приемемъ, че и тѣхното писмо е взето сѫщо отъ последнитѣ. Въ подкрепа на тази хипотеза иде обстоятелството, че думитѣ за писменостьта въ маджарския езикъ сѫ взети отъ езика на прабългаритѣ, а именно: b e t ü, прабълг. *bitiγ „буква“ и i r, прабълг. *yr „пиша“. Но макаръ това да изглежда твърде вѣроятно, ние сме длъжни да допуснемъ, че това „маджарско рабушъ-писмо“ не е било донесено отъ маджаритѣ, а е било собственость на секлитѣ, които, като авари и прабългари (навѣрно, смѣсица отъ тия два народа), сѫ притежавали и запазили прабългарското писмо.

Която отъ дветѣ възможности и да е вѣрна, за по-нататъшното развитие на тази азбука остава само едно обяснение, а именно: и чуждитѣ елементи на това „прамаджарско писмо“ се обясняватъ отъ историята на племето, което е запазило тази азбука — с е к л и т ѣ.

За последнитѣ, съставляващи днесь часть отъ маджарския народъ, знаемъ, че, като остатъци отъ българитѣ и аваритѣ, които сѫ населявали източно маджарско преди идването на маджаритѣ, веднага следъ нахлуването на последнитѣ сѫ се присъединили къмъ тѣхъ, възприели езика имъ и вѣроятно едва въ края на X в. сѫ се преселили отъ маджарската равнина въ сегашното си отечество, юго-източния край на седмиградско, дето и до последнитѣ години сѫ пазили границитѣ му. Тѣ като най-далекостоящи отъ маджарскитѣ латинизирани културни центрове, сѫ запазили „маджарското рабушно писмо“. А всичко онова, въ което това писмо въ XVI в. се различава отъ оригиналното, всичкитѣ чужди

[1]) A régi magyar irás eredete (Произходъ на старото маджарско писмо). Nyelvtudományi közlemények XLV (1917) 21—44; за паметницитѣ: S e b e s t y é n G y u l a, A magyar rovásirás hiteles emlékei. Budapest Akadémia 1915.

Digitized by Google

елементи се обяснява съ влиянието на населението на областьта, въ която сѫ се преселили секлитѣ. Тѣ сѫ дошли именно въ тази часть на маджарско, дето преди тѣхъ българската култура е била вече разпространена, дето тогава населението принадлежало на българската църква и употрѣбявало глаголическото писмо. А и по-новитѣ жители, власи, които, особно следъ XII в., сѫ се преселили отъ балканскитѣ български територии въ седмиградско и които въ срѣднитѣ вѣкове сѫ представлявали още една смѣсица отъ българи и власи, принадлежали на сѫщия български културенъ крѫгъ и сѫ проявявали въ културно отношение, особно въ черковно и книжовно, напълно български характеръ.

Следователно, секлитѣ сѫ могли да взематъ новитѣ елементи на старото имъ писмо само отъ седмиградската българска църква и отъ нея сѫ могли да взематъ само два вида букви — по-рано глаголическитѣ, а по-късно „гръцкитѣ", по-право кирилскитѣ. Така се намиратъ въ това писмо отъ глаголическата азбука =е, =о, и кирилската — =а, =л, =ф и =х.

2. По-горе споменахме, че маджаритѣ сѫ заели думитѣ за писменость отъ прабългаритѣ въ Кавказъ, следователно прабългаритѣ притежавали вече въ онова време писмо, следи отъ което трѣбва да има въ „прамаджарското" писмо. Но имаме данни, които говорятъ изрично за сѫществуването на прабългарско писмо. Ние четемъ именно у Черноризецъ Храбъръ, че славянитѣ въ езическо време не сѫ притежавали книги, а си служили съ рѣзки и черти. Ако пъкъ става въпросъ, какво рунно писмо е ималъ народътъ въ отечеството на Черноризеца Храбъръ, преди двамата братя да дадатъ славянското си писмо, трѣбва да предположимъ, че то е било прабългарското.

3. Но ние притежаваме и спомени отъ прабългарското рунно писмо, а именно: върху нѣколко сѫда отъ „Атиловото съкровище" има знаци, които трѣбва да смѣтаме за прабългарски, тъй като за българския произходъ на съкровището имаме следнитѣ доказателства:

а) Формата на буквата В, която намираме въ единъ отъ гръцкитѣ надписи на съкровището, е позната отъ IX вѣкъ, а именно при византийцитѣ, у които за пръвъ пѫть се явява върху монетитѣ на Василий I (867—886).[1]) А пъкъ презъ този IX вѣкъ мѣстностьта, въ която е намерено съкровището, южно маджарско, е било непрекѫснато българска тери-

[1]) J. Hampel, Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós. Ungarische Revue V (1885) 605.

Digitized by Google

тория. При това следъ идването въ края на столѣтието на маджаритѣ, тази область е принадлежала, поне до XI в., на българския културенъ кржгъ. Български свещеници разпространявали най-напредъ въ този край християнството, и тѣхнитѣ манастири сж сжществували още въ XI в.[1]) Следователно, понеже мѣстото, дето е намерено съкровището, се е намирало въ онова време въ ржцетѣ на българитѣ, трѣбва да смѣтаме съкровището за прабългарско.

б) И наистина, даннитѣ, които се намиратъ върху съкровището, съответствуватъ на това предположение и му даватъ характера на една сигурна теза, а именно:

Върху едно тасче на съкровището се намира единъ гръцки надписъ, който както по форма, така и по съдържание, сочи на прабългаритѣ.

По форма: самата горепомената форма на буквата *B*, преди още да се появи въ надписитѣ върху монетитѣ на императоръ Василия Македонеца, изпжква, всѣ въ сжщата форма, въ всичкитѣ надписи на Омортага и Маламира.

По съдържание: две имена, по-право две титли, на надписа се намиратъ и въ поменатитѣ Омортагови и Маламирови надписи, а именно Βουηλᾶ и Ζοαπάν, или Ζωαπάν. Първата отъ тѣхъ е позната въ формитѣ βοηλᾶ, βοηλᾶς, мн. ч. βοιλάδες въ Маламировитѣ надписи, после пъкъ при Теофанъ, въ формата βοϊλᾶς. Но тя сжществува и въ надписа на Кюлъ-Тегинъ при р. Орхонъ, пакъ въ формата буила, боила. Нейното значение е сжщо познато, а именно, тя е служила за родова титла на върховната класа у българитѣ. Втората титла пъкъ — ξοαπάν, ξωαπάν сжщо сжществува въ надписа на Омортага, ξουπάν като название на една висока официална служба. Тази титла споменува и Константинъ Порфирогенетъ, като титла въ употрѣбление у славянскитѣ народи. Наистина, че тя се намира и по-късно: въ формата „жупанъ“ и значение: военененъ и политически началникъ на една область или на единъ окржгъ. Произходътъ на тази дума не е познатъ, но е твърде вѣроятно, че славянитѣ сж взели тази титла отъ прабългаритѣ, понеже се намира и въ единъ надписъ на Омортага, а всичкитѣ титли, които намираме въ Омортаговитѣ надписи, сж прабългарски. Тази титла сжществува още и въ маджарски езикъ ispán (немски Gespan), началникъ на единъ комитатъ, и въ влашки jupan „maître, seigneur“.

---

[1]) Géza Fehér, Bulgarisch-Ungarische Beziehungen V—XI. Jh. Budapest 1921, 145—156.

[2]) Géza Nagy, A honfoglalók. Ethnografia, XVIII (1907) 335.

Digitized by Google

Но интересно е още и това, че цѣлиятъ надписъ, макаръ написанъ съ гръцки букви, е на турски езикъ. Споредъ ценното откритие на Нестора на лингвистиката г. В. Томзенъ, именно, този надписъ: ΒΟΥΗΛΑ· ΖΟΑΠΑΝ· ΤΕΣΗ· ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ· ΒΟΥΤΑΟΥΛ· ΖΩΑΠΑΝ· ΤΑΓΡΟΓΗ· ΗΤΖΙΓΗ· ΤΑΙΣΗ+ трѣбва да четемъ, както следва: „Buila zoapan tä(p)si dügät(d)üki, Butaul zoapan taγruγi ičigi tä(p)si," което значи „Le zoapan Bouila a achevé la coupe, (cette) coupe à boire qui par le zoapan Boutaul a été adaptée à être suspendue".

Установява се, значи, че върху прабългарското съкровище има единъ надписъ, който, макаръ съ гръцки букви, е написанъ на турски езикъ. Но въпросътъ се затруднява отъ обстоятелството, че, споредъ г. Томзенъ, турскиятъ езикъ на надписа не съдържа особноститѣ на прабългарския езикъ, и той се опитва тогава да уясни това съ следното предположение: „Aussi se peut il que l'auteur de l'inscription ait appartenu à quelque autre tribu turque, assujetie aux Bulgares ou alliée avec eux, et dont l'idiome a pu présenter des divergences d'avec le bulgare". . .

. . .„Toutes les autres circonstances semblent convenir bien à l'époque bulgare".[1])

Ако отъ всичко гореказано се установява по този начинъ, че „Атиловото съкровище" е българско, ще трѣбва руннитѣ надписи върху нѣколко сѫда отъ това съкровище да се смѣтатъ сѫщо за прабългарски.

Ако пъкъ приемемъ това, естествено е, че трѣбва да издиримъ отношението между това рунно писмо и знаковетѣ, намерени върху каменнитѣ блокове и тухлитѣ, произхождащи отъ прабългарското време. Освенъ това, ние сме длъжни да издиримъ още отношението между тѣзи знакове и буквитѣ на прамаджарскитѣ и пратурскитѣ азбуки.

Въ таблицата, приложена въ края на статията, ние съпоставихме най-сходнитѣ форми на четиритѣ вида азбуки. Отъ тази таблица се потвърждава, че ние имаме напълно сходни букви между тия 4 азбуки. Разбира се, че знаковетѣ върху прабългарскитѣ сѫдове и камъни-тухли не сѫ вече съвсемъ еднакви, както не сѫ съвсемъ еднакви и съ пратурската и прамаджарската азбуки. Презъ многовѣковния имъ отдѣленъ животъ тритѣ азбуки не сѫ могли да не се промѣняватъ и да не еволюиратъ твърде различно подъ различнитѣ

[1]) Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklos (Hongrie) København Akad. 1917.

Digitized by Google

чужди влияния. Неизбѣжно, нѣкои отъ буквитѣ сѫ били замѣствани съ различни букви на други азбуки. За такива промѣни ние видѣхме вече примери въ прамаджарската азбука, която презъ столѣтия е запазила само 13 букви отъ пратурската, а другитѣ сѫ били замѣстени отъ чужди. Тогава нѣма защо да се чудимъ, ако между тия азбуки има различия, но отъ запазенитѣ рабошни форми все пакъ трѣбва да се заключи, че тѣ сѫ произхождали отъ пратурското писмо — известно отъ азиятскитѣ надписи.

* * *

За прабългарски се вематъ и огромнитѣ каменни групи, които се намиратъ въ околностьта на село Абоба вънъ отъ външния окопъ, така наречените Девташлари. Тѣ сѫ грададни каменни блокове, които стоятъ въ правилни и неправилни групи. Правилнитѣ сѫ поставени въ квадратни форми съ по 5, 7 и 9 реда, но нѣкои отъ камънитѣ липсватъ вече. Тѣ сѫ високи до 1·5 м., съ диаметъръ въ основата имъ до 1·7 м. Предъ нѣкои отъ тѣзи групи се намира по единъ камъкъ, издѣланъ въ формата на престолъ, обърнатъ къмъ групата. Това навежда г-нъ Шкорпила на мисъльта, че тѣзи каменни групи „сѫ служили за народни сѫдилища или други събрания“ и стоящитѣ предъ групитѣ престоловидни камъни за председателски столове.[1])

Но понеже такива каменни групи се намиратъ на много мѣста вънъ отъ Абобския външенъ окопъ, не може да се обясни, за какво сѫ били нуждни на българитѣ толкова много мѣста за събрания. Споредъ насъ, тѣ сѫ могли да иматъ само едно значение — като алтари на идолопоклонцитѣ.

За най-вѣроятно доказателство за българския произходъ на тѣзи каменни групи, споредъ г-нъ Шкорпилъ, служи обстоятелството, че, ако последнитѣ въ по-стари времена сѫ били донесени на сегашнитѣ имъ мѣста, прабългаритѣ щѣха безъ съмнение да ги употрѣбятъ за постройки на палатитѣ при Плиска. Но за българския имъ произходъ говори още фактътъ, че ние ги намираме поне всички около с. Абоба и върху нѣколко камъни намираме такива знаци, каквито познаваме и върху камънитѣ въ Плисковитѣ сгради.[2])

[1]) Изв. В. А. Д-во, VII. прит. 2, 21.
[2]) Абоба — Плиска, 380.

Digitized by Google

б) Крепостьта при Преславъ. Чаталарскиятъ надписъ.

Въ 1905 г. била намерена недалечъ отъ с. Чаталаръ (сег. Крумово) отъ г. Рафаилъ Поповъ една въровникова колона (дълга 6·15 м. съ диам. въ основата 0·75 м., а на върха 0·53—0·54 м.), надписътъ на която ни съобщава, че Омортагъ, резидиращъ въ Плиска, е построилъ аулъ при р. Тича. Надписътъ, въ четенето на който остроумнитѣ коректури на г. Златарски само въ онѣзи мѣста не съмъ приелъ, дето граматическитѣ причини сж пречили, гласи така:

Κάνας Ὕβιγι
Ὁμουρτὰγ ἰς τὶν
γῖν, ὅπου ἐγενίθιν
ἐκ θεοῦ ἄρχον ἐστίν·
ἰς τῖς Πλσκας
τὸν κάνπον μέ-
νοντα ἐπύισεν αὐλὶν
ἰς τὶν Τοῦτζαν κὲ μ[.....
τὶν δύναμίν του[...
Γρικοὺς κὲ Σκλάβους κὲ
τεχνέος ἐπύισεν γέφυ
ἰς τὶν Τοῦτζαν μετό
κὲ ἔστι . . . ἰς αὐτὸ τ. . . . . ρ . ν
στύλους τεσάρις κὲ . . . . . ν
στύλον ἔστισεν λέον
δύο. Ὁ θεὸς ἀξιόσι τόν ἐκ θεοῦ ἄ-
ρχονταν μὲ τὸν πόδα αὐτοῦ
τὸν βασιλέα κάμ
χι ἡ Τοῦτζα κὲ ἔος[...
τους πολοὺς Βουλγάρυς ἐπε[χ...
τοὺς ἔχθροὺς αὐτοῦ ὑποτάσοντα χέ-
ροντα κὲ ἀγαλιόμενος ζίσιν
ἔτι ἔκατον. Ἤτο δὲ ὁ κερὸς, ὅταν
ἐκτίστιν βουλγαριστὶ σιγορ ἐλεμ
γρικιστὶ ἰνδικτιῶνος ιε.

Κάνας Ὕβιγι
Ὁμουρτὰγ εἰς τὴν
γῆν, ὅπου ἐγεννήθην
ἐκ θεοῦ ἄρχων ἐστίν·
εἰς τῆς Πλσκας
τὸν κά((μ))πον μέ-
νοντα ἐποίησεν αὐλὴν
εἰς τὴν Τοῦτζαν καὶ μ[ᾶλλον ἰσχύρησεν
τὴν δύναμίν του [πρὸς
Γρηκοὺς καὶ Σκλάβους καὶ
τεχνέως ἐποίησεν γέφυ[ραν
εἰς τὴν Τοῦτζαν μετό[πισθεν τῆς αὐλῆς
καὶ ἔστη[σεν] εἰς αὐτὸ τ[ὸ κάστ]ρ[ο]ν
στύλους τεσσάρεις καὶ[ἐνώπιον τῶ]ν
στύλων ἔστησεν λέοντας
δύο. Ὁ θεὸς ἀξιώσῃ τὸν ἐκ θεοῦ ἄ-
ρχονταν μὲ τὸν πόδα αὐτοῦ
τὸν βασιλέα κάμ[ψειν, ἕως τρέ-
χῃ ἡ Τοῦτζα καὶ ἕως[....
τους πολλοὺς Βουλγάροις ἐπε[χ....
τοὺς ἐχθροῦς αὐτοῦ ὑποτάσσοντα, χαί-
ροντα καὶ ἀγαλλιώμενος ζήσειν
ἔτη ἔκατον. Ἤτο δὲ ὁ καιρός, ὅταν
ἐκτίσ((θ))ην βουλγαριστὶ σιγορ ἐλεμ
γρηκιστὶ ἰνδικτιῶνος ιε'.

„Канъ Юбиги Омуртагъ е князъ отъ Бога въ земята, дето се е родилъ. Като остава въ лагера на Плиска, построи аулъ на Туча и повече осигури силата си откъмъ гърци и славяни. И построи изкусно мостъ на

Digitized by Google

Туча отзадъ аула, а въ самата крепость постави четири стълба и предъ стълбоветѣ два лъва. Нека Богъ удостои княза отъ Бога да притиска съ ногата си императора, докато тече Туча и докато задържа многото противници на българитѣ, като покорява враговетѣ съ радость и веселие да проживѣе сто години. А времето, когато (дворецътъ) биде построенъ, бѣше по български сигоръ елемъ, а по гръцки 15-и индиктионъ".

Споредъ този надписъ, както правилно казва г. Златарски, Омортагъ съобщава, че той не е промѣнилъ резиденцията си, но е останалъ въ Плиска. Отъ това следва да заключимъ, че аулътъ, построенъ при Тича, е ималъ друго предназначение, а именно ще да е служилъ само за военни цели.

При коя именно часть на р. Тича, т. е. Голѣма Камчия, трѣбва да търсимъ тази крепость, ни упѫтва бележката въ надписа, че „осигури силата си отъ гърци и славяни". Този пунктъ трѣбва, прочее, да диримъ въ онова направление, отъ дето най-добре е могло да се брани отъ югъ центърътъ на държавата. А този пунктъ не може да бѫде другъ освенъ северния входъ на Върбишкия проходъ, кѫдето въ края на IX вѣкъ е била построена столицата на българската държава, Преславъ.

Но макаръ значението на новата постройка да е било само военно, естествено е, че Омортагъ се е постаралъ да бѫде тя по-красива. Самиятъ надписъ споменува това, като казва, че Омортагъ е поставилъ 4 стълпа и два лъва — единъ видъ като украшение въ предверие. Сѫщо така и мостътъ, следитѣ на който и днесъ се виждатъ при р. Тича, е билъ „изкусенъ", както надписътъ изрично гласи. Прочее, самиятъ надписъ ни говори за художествения усѣтъ на Омортага.

За самия аулъ на Омортага много малко се знае, понеже строителниятъ материалъ е билъ въ турско време разграбенъ и употрѣбенъ за разни постройки. Пъкъ освенъ това и по-късната голѣма роля на Преславъ ще да е причинила сигурно много преобразования.

Възъ основа на описанието на г-нъ Шкорпилъ за тази Омортагова крепость знаемъ следното: [1])

Укреплението се състои отъ две части, отъ вѫтрешна и външна крепость, подобно на онова, което се намира въ Плиска, само че тукъ не

[1]) Изв. В. А. Д-во III (1901) 101—146; К. Шкорпилъ, Бележки за старата българска столица Преславъ. Изв. Б. А. Д-во IV (1914) 129 и сл.

Digitized by Google

само вжтрешната, както е въ Плиска, но и външната крепость била построена отъ камъкъ.

Цѣлото пространство, което заема укреплението, е 3·5 квадр. клм. Външната му стена се опира на изтокъ на р. Тича, а въ другитѣ три страни до възвишения. То се състои отъ огромни четирижгълни каменни блокове. Начинътъ на строежа не е могълъ да се установи, защото разполагаме съ твърде малко останки отъ стенитѣ. Отвънъ стената се намира берма и ровъ. Повече нѣщо не може да се знае, понеже никжде не се откриватъ следи отъ кули или входове.

Вжтрешната крепость заема едно пространство отъ 1/4 квадр. км. Дебелината на стената е 2·25 метра, камънитѣ, отъ които е строена, сж дълги по 1 м. и широки 0·55 м. и всичкитѣ произхождатъ отъ Шуменскитѣ и Преславски кариери.

Конструкцията на входа и жгловата кула, които сж могли до сега да бждатъ открити, показва, че конструкцията на крепостьта е била еднаква съ оная на Плиска. И тука, както въ Плиска, входоветѣ сж били защищавани отъ дветѣ страни отъ по една четирижглова двойна кула, въ която поредъ една следъ друга е имало три порти. А и на всѣки жгълъ на стенитѣ се издигала по една цилиндрична кула и вѣроятно въ стенитѣ трѣбва да е имало, както намираме и въ Плиска, петожгълна кула.

Хълмътъ, който се издигалъ въ юго-западната часть на вжтрешната крепость, билъ разкопанъ въ 1897 г. отъ г-нъ Златарски. Въ изкопаното пространство се намерили основитѣ на два дворци, западниятъ отъ които е билъ по конструкция сходенъ съ малкия дворецъ на Плиска. Външнитѣ му стени сж дебели 1·6—1·7 метра, а вжтрешнитѣ — 1·6 метра. Въ северната часть на двореца се простира единъ коридоръ съ 2·45 м. широчина, въ западната часть има две почти еднакви по голѣмина малки зали, а на западъ 2·1 м. широкъ коридоръ съ две, подобни на източнитѣ, малки зали.

Отъ тѣзи макаръ твърде слаби следи ние пакъ можемъ да установимъ, че за строежа на тѣзи сгради сж били употрѣбени само нови материали, когато за Плиска сж употрѣбени повече стари.

По този поводъ не може да не изкажемъ съжалението, че толкова малко знаемъ за Омортаговата крепость при р. Тича, толкова незначителни разкопки сж правени въ мѣстностьта, въ която се издигала нѣкога великолепната, споредъ описанието на Иванъ Екзарха, втора българска столица.

Digitized by Google

в) Дунавскиятъ дворецъ и гробницата на Омортага. Търновскиятъ надписъ.

Въ Търновския надписъ, който се намира въ черквата Св. 40 мѫченици въ Търново, за третия Омортаговъ палатъ четемъ следното:

+ Κά[ν]ας Ὑβι-
γὴ Ὦμ<ο
μ>ορτὰγ ἰ-
ς τὸν παλε-
ὸν ὄκον α-
ὐτοῦ μένο(ν)
ἐπύισεν ὑπ-
έρφ:μον ὄκο(ν)
ἰς τὸν Δανοῦβ-
ην κ(ὲ) ἀνὰ μέσα
τῶν δύο ὄκο(ν)
τὸν πανφύ-
μο(ν) καταμετρή-
σας, ἰς τὶν μέσιν ἐ-
πύισα τοῦμβαν, κὲ
ἀπὸ τὴν αὐτὴ μέσην
τῆς τούμβας ἕος τὴν αὐλί(ν)
μου τὴν ἀρχέα(ν) ἰσὶν ὀργὲ
μυριάδες :β: κ(ὲ) ἐπί τὸν Δ-
ανοῦβίν ἰσην ὀργιὲς μυ-
ριάδες :β:. Τὸ δὲ αὐτὸ τοῦβί(ν)
ἐστιν πάνφυμο(ν)· [κ(ὲ)] μετρίσα(ν)-
τες τὶν γῖν ἐπύισ τὰ γράμα-
τα ταῦτα. Ὁ ἄνθροπος κ(ὲ) κ-
αλὰ ζῶν ἀποθνίσκι κὲ ἄλ-
ος γενᾶτε κὲ ἵνα ὁ ἔσχατον γη-
νόμενος ταῦτα θεορῶν ὑπομνὴ-
σκετε τὸν πυίσαντα αὐτό. Τὸ δὲ ὄ-
νομα τοῦ ἄρχοντός ἐστην Ὦ-
μορτὰγ Κάν<ν>ας Ὑβιγὴ, ὁ θ(εὸ)ς ἀ-
ξηόσι αὐτὸν ζῖσε ἔτ-
η :ρ·

+ Κά[ν]ας Ὑβι
γὶ Ὦμ<ο
μ>ορτὰγ εἰ-
ς τὸν παλαι-
ὸν οἶκον α-
ὐτοῦ μένω(ν)
ἐποίησεν ὑπ-
έρφημον οἶκω(ν)
εἰς τὸν Δανοῦβ-
ιν, κ(αὶ) ἀνὰ μέσα
τῶν δύω οἴκω(ν)
τῶν πα((μ))φή-
μων καταμετρή-
σας, εἰς τὴν μέσην ἐ-
ποίησα τοῦμβαν, καὶ
ἀπὸ τὴν αὐτὴ[[ν]] μέσην
τῆς τούμβας, ἕως τὴν αὐλή(ν)
μου τὴν ἀρχαία(ν) εἰσὶν ὀργυιαὶ
μυριάδες β′ κ(αὶ) ἐπὶ τὸν Δ-
ανοῦβίν εἰσιν ὀργυιὲς μυ-
ριάδες β′. Τὸ δὲ αὐτὸ τοῦβί(ν)
ἐστιν πά((μ))φημον· [κ(αὶ)] μετρήσα(ν)-
τες τὴν γῆν ἐποίησ[[αν]] τὰ γράμμα-
τα ταῦτα. Ὁ ἄνθρωπος κ(αὶ) κ-
αλὰ ζῶν ἀποθνήσκει καὶ ἄλλ-
ος γεννᾶται καὶ ἵνα ὁ ἔσχατον γι-
νόμενος ταῦτα θεωρῶν ὑπομνή-
σκεται τὸν ποιήσαντα αὐτό. Τὸ δὲ ὄ-
νομα τοὺ ἄρχοντός ἐστιν Ὦ-
μορτάγ Κάν<ν>ας Ὑβιγι, ὁ θ(εὸ)ς ἀ-
ξιώσῃ αὐτὸν ζῆσαὶ ἔτ-
η ρ′.

Digitized by Google

„Канъ Юбиги Омуртагъ, като оставя въ стария си домъ, съгради преславенъ домъ при Дунавъ. И като измѣрихъ между двата всеславни дома, въ срѣдата направихъ могила (хълмъ) и отъ самата срѣда на могилата (хълмъ) до стария ми аулъ има 20 хиляди оргии и до Дунава има 20 хиляди оргии. Самата могила е всеславна. И като измѣриха земята, поставиха този надписъ. Човѣкътъ, и който добре живѣе, умира, и другъ се ражда и по-късно родениятъ, като го (надписа) вижда, да си спомня за оногова, който я (могилата) е издигналъ. Името пъкъ на княза е Омуртагъ Канъ Юбиги, Богъ да го удостои да живѣе сто години". [1])

Дунавскиятъ палатъ, който се намира на 40 хиляди оргии, т. е. 85 км. отъ Плисковската главна резиденция, може да се отъждествi само съ Кадж-кьойското градище, което е разположено между гр. гр. Силистра и Тутраканъ и дето именно намираме каменни постройки и данни, които говорятъ за прабългарския му произходъ.

Нека видимъ за тази крепость описанието на г. Шкорпилъ.

Окопътъ на крепостьта въ западната му линия е дълъгъ 600 крачки; въ южната — 425 крачки; въ източната му линия — като започва откъмъ югъ, малко извива на 40 крачки на истокъ, продължава на северъ, като на 400 крачки отново извива на истокъ, за да подеме следъ малко пакъ на северъ, докато стигне Дунава. А северната линия е образувана отъ самия Дунавъ, безъ да е оградена съ окопъ.

Насипътъ на окопа е широкъ 18 метра, бермата 10 метра, а ровътъ — 15 метра.

По срѣдата, опрѣна на южната окопна линия и гледаща на северозападъ, се издига една паралелна огромна каменна постройка, която е широка 50 крачки и дълга 90 крачки. Въ северо-източния жгълъ пъкъ на укрепения поясъ се намира едно малко каменно укрепление съ трапецна форма. Дунавската му линия, която е и най-широката, е дълга 100 м., на западния край се виждатъ остатъци отъ кула.

Тѣзи две каменни постройки, именно, изглежда да произхождатъ отъ Омортагово време. Прабългарскиятъ произходъ на Кадж-кьойското укрепление се потвърждава: 1-о. отъ неговата подобна на оная на другитѣ прабългарски укрепления конструкция; 2-о. че тукъ е билъ намеренъ единъ надписъ, говорящъ за битката между Крума и Никифора, и 3-о. отъ характерната за прабългарскитѣ окопи берма.[2])

[1]) В. Н. Златарски, п. т. 325 и сл. 444 и сл.
[2]) Абоба-Плиска, 519—21.

Digitized by Google

Но нашиятъ Търновски надписъ говори не само за двореца, но и за нѣкаква τοῦμβα — τοῦβιν. Тази дума намираме въ текста 2 пѫти въ формата ἡ τοῦμβα, после единъ пѫть въ тази на τὸ τοῦβιν и най-после веднажъ, сочейки на последната форма, съ мѣстоимението τό.

За думата, нейната форма и значение, мненията се раздѣлятъ. Г. Успенски мисли, че втората форма тѹвт҃ трѣбва да се чете τοῦβι = τοῦμβι, която пъкъ има сѫщото значение, каквото τοῦμβα, т. е. могила, хълмъ. Тая могила, хълмъ, се идентифицира съ Мумджиларската могила.[1] Последната лежи надъ морето 289 м., височината ѝ е 20 м., диаметърътъ на върха ѝ 8 крачки, наклонътъ ѝ — 30 м., конусътъ е пресеченъ. Наоколо ѝ сѫ разположени 10 малки могилки. Тази могила се намира на 46 км. отъ Каджкьойското Градище, а на 41 км. отъ дворцитѣ на Плиска. Г. Златарски пъкъ вижда въ тѣзи две форми две думи съ различно значение, т. е. τοῦμβα = гробница, а τούμβιον „гробъ" въ самата гробница. Споредъ него, прочее, тукъ става дума за гробница, която Омортагъ построилъ за себе си съ великолепенъ гробъ. Къмъ тази мисъль го навеждала и сентенцията за смъртностьта на човѣка, която надписътъ съдържа. Споредъ г. Златарски, тази гробница трѣбва да търсимъ въ малкото укрепление Ташлѫ-махле, което най-добре съответствува на пункта, който надписътъ опредѣля.[2]

Г. Баласчевъ, спирайки се на сѫщия въпросъ, поддържа, че въ надписа става дума за хълмъ, предназначенъ да служи за военна наблюдателна станция.[3] Нека и ние да пристѫпимъ къмъ проучване на значението на думитѣ τοῦμβα и τοῦβιν.

Отъ самия надписъ виждаме, че авторътъ е искалъ да изрази едно и сѫщо нѣщо съ тѣзи две форми, защото ние четемъ следното: „...като измѣрихъ между двата всеславни дома, въ срѣдата направихъ τοῦμβαν, и отъ самата срѣда τῆς τούμβας до стария ми аулъ има 20 хиляди оргии[4] и до Дунава има 20 хиляди оргии. Самото τοῦβιν е всеславно". Значи Омортагъ, следъ като ни казва, какъвъ е резултатътъ на измѣрването отъ тумбата до всеславнитѣ му домове, прибавя, че и самото τοῦβιν е всеславно. Следователно, ново понятие нѣма: следъ като е говорилъ за „тумбата", казва и каква е тя.

И наистина, нѣма защо да се чудимъ, че една и сѫща дума

[1] Изв. русск. арх. инст. К-полѣ VII (1901) 1 и сл.
[2] п. т. 127—30, 444—47.
[3] Укрепителнитѣ работи 35—36.
[4] Оргията се равнява приблизително на 2 метра.

Digitized by Google

се намира въ две различни форми, понеже за такова нѣщо имаме и други примери отъ сѫщия надписъ, именно въ 18-я редъ се намира ΟΡΓΗΕ = ὀργυιαί, а въ 20 р. ΟΡΓ·Γ·ΕС. Но по никой начинъ не трѣбва да се смѣта последната форма като грѣшка, както не сѫ грѣшки и други, смѣтани напр. отъ г. Баласчева за такива въ Омортагови надписи. Не може да се каже, че авторитѣ на надписитѣ сѫ говорили разваленъ гръцки езикъ,[1]) понеже сѫщитѣ особности спрямо старо-гръцкия езикъ се намиратъ у всичкитѣ писатели отъ онова време. Тия мѣста именно не сѫ грѣшки, а явления на развитието на гръцкия езикъ. Тука, следователно, трѣбва да се дирятъ не грѣшки, а обяснения. Въ поменатия случай ΟΡΓΗΕ дава една старогръцка форма, т. е. ὀργυιαί, но не е погрѣшна и другата форма ΟΡΓ·Γ·ΕС, а само една по-напреднала форма. Замѣстването на гласното склонение съ съгласното въ им. падежъ мн. число на думитѣ отъ корена α се срѣща вече въ VI в.: порано само при тѣзи думи, които се свършватъ на ας, ης, а отъ X в. вече и въ женски родъ,[2]) както въобще въ новогръцки. Тогава спрямо старата форма ΟΡΓΗΕ = ὀργυιαί, въ ΟΡΓ·Γ·ΕС имаме модерната ὀργυιαίς = ὀργυιές.

Сѫщо така трѣбва да се разбере, че наредъ съ формата ἡ τοῦμβα може да сѫществува и τὸ τοῦβι(ν). Тукъ не се касае за грѣшка, а за две различни форми на една и сѫща дума, за които трѣбва да се дири обяснение въ развитието на гръцкия езикъ.

Ние виждаме, че тукъ μ е изчезнало предъ β. Всички, които сѫ дирили обяснение на формата τοῦβι(ν), сѫ смѣтали това за невъзможно. Обаче това явление е съвсемъ обикновено и се срѣща и въ надписитѣ на класическата епоха,[3]) значи вм. τούβιον една форма τοῦβιν е възможна.

Че една и сѫща дума се намира и у писателитѣ въ две различни форми, виждаме отъ това, дето Константинъ Порфирогенетъ пише напр. единъ пѫть (De adm. imp. сс. 8. 30) τοῦ Δανουβίου, а другъ пѫть (сс. 29, 42 и пр.) τοῦ Δανούβεως.

Но най-интересното въ случая е, че срѣдногръцкиятъ езикъ не познава нито една отъ двете форми, τοῦμβα или τοῦβι(ν), докато въ бъл-

---

[1]) Мин. I, 3, 220.

[2]) K. Dieterich, Unters. z. Gesch. d. griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrh. n. Chr. Leipzig 1898, 157—8.

[3]) п. т. 111.

[4]) Ср. Златарски, И. Б. Д. I 447. Споредъ г. Златарски, въ нашия надписъ се дава Δανοῦβιν вм. Δανούβιον, но въ сѫщность Δανοῦβιν е винителенъ падежъ отъ една форма Δανοῦβις, която е била употрѣбявана въ срѣднитѣ вѣкове.

Digitized by Google

гарския езикъ и сега се намира тази дума въ формата „тумба“ и въ значението ѝ „могила“.[1])

Ето защо, възъ основа на даннитѣ, ние не сме въ състояние да възприемемъ обяснението на г. Златарски, споредъ което τοῦμβα значи „гробница“, α τούμβιον — „гробъ“. ¡Ние мислимъ, че τοῦμβα и τοῦβι(ν) сж две форми на сжщата дума, значеща „хълмъ“, „могила“.

Като се вгледаме въ самия надписъ, намираме следното:

Омортагъ ни обяснява, че той е измѣрилъ разстоянието между двата си дома и че тъкмо по срѣдата е издигналъ хълмъ. И че тукъ действително измѣрването е важниятъ фактъ, се вижда отъ обстоятелството, че той ни съобщава и за резултата отъ това измѣрване: че отъ хълма до стария му домъ е имало 20 хиляди оргии и до новия сжщо толкова. Отъ това за насъ е вече ясно, че пжтьтъ между двата дворци е билъ измѣренъ, и по срѣдата му е билъ издигнатъ грамаденъ хълмъ, който посочвалъ 20-хилядната оргия отъ стария и отъ новия палатъ.

Значението на τοῦμβα — τοῦβιν „могила“ не изключва предположението, че се касае въ случая за гробница, за грамаденъ, великолепенъ „курганъ“ на Омортага. Ако се приеме, че „всеславната могила“ е именно мумджиларската, то не остава вече никакво съмнение, че въ случая имаме работа действително съ могила — гробница, особно като се вземе предъ видъ, че тя е заобиколена отъ 10 малки могили, които трѣбва да сж безъ съмнение сжщо така гробове. Българскиятъ произходъ на мумджиларската могила става вѣроятенъ и отъ това, че тя има съвсемъ друга форма отъ оная на тракийскитѣ могили, защото източната ѝ страна, въ която изглежда да се е намиралъ входътъ на гробницата, е пресѣчена. И наистина, за тази могила Омортагъ съ пълно право е могълъ да каже, че е „всеславна“, понеже тя е била издигната върху най-високото мѣсто въ цѣлата околность, отъ дето се разкривали по всички направления необятни простори, тъй че прави безспорно грандиозно впечатление.

Г. Шкорпилъ въ последната си статия[2]) върху въпроса е наклоненъ да приеме, че текето Демиръ-боба, лежаще близо до мумджиларската могила, е гробътъ на Омортага. Това теке лежи въ прекрасна

[1]) Г. Баласчевъ, Мин. I. 3 (1909) 226. Н. Геровъ, Рѣчникъ на бълг. языкъ V 379. Ср. лат. tumulus, tumba, френски tomb. Изглежда, че отъ общъ коренъ сж и чув. tems, каз. tüŋäk, алт. töŋ, кирг. döŋ „hügel“; ср. още мадж. domb.

[2]) Въ защита на българската народна старина. Варна, 1924, 11.

Digitized by Google

долина и голѣма часть отъ камънитѣ на постройката и оградата му произхождатъ отъ нѣкакво старо здание, съ огромни дѣлани камъни, а освенъ това наоколо му се намиратъ три крепости. Може да се предполага тогава, че въ онова време долината е била населена и прабългаритѣ сѫ строили тамъ. Но да заключаваме, че Омортагъ е издигналъ тукъ своята гробница, е твърде невѣроятно. Доле, въ малката долина, при главата на сладководенъ потокъ, е разположена тази сграда, чиято обстановка е нагодена да служи тъкмо за гробъ на нѣкакъвъ мусюлмански светецъ, но не и за гробница на великия ханъ на прабългаритѣ, на повелителя на мощната прабългарска империя, цѣлата дейность на когото е била вдъхновявана отъ великолепното, величественото и мощното. Този, който е съградилъ въ Плиска и Преславъ величествени дворци, чиито развалини правятъ и сега грандиозно впечатление, и който, за да увѣковѣчи паметьта на великия си баща, издирилъ орлови скали, за да издълбае високо надъ човѣшкитѣ глави образа му, възседналъ на конь, за да не бѫде докоснатъ нито отъ природнитѣ стихии, нито отъ злобата на враговетѣ — не е могълъ да издири за вѣченъ покой на своя великъ духъ меланхоличнитѣ долини, годни да приютятъ останкитѣ на тихи отшелници и светци.

Не! На Омортаговия духъ е могла да подхожда само величествената мумджиларска могила, царуваща върху обширната околность, която, макаръ да не е достигала величието на императорскитѣ гробници на китайцитѣ, които сѫ дали старата култура на прабългаритѣ, все пакъ по красотата и грандиозностьта на нейното положение ги е далечъ надминавала.

Наистина, никой не е могълъ да остави за себе си по-величественъ паметникъ, като не се е задоволилъ отъ върха, издигнатъ отъ самата природа, а е натрупалъ върху него грамадни количества пръсть, за да го направи още по-високъ и по-величественъ, като сѫщевременно поставилъ надъ него и грамадна колона, въ надписа на която приканва всички, които го прочетатъ, да си спомнятъ за оногова, който е издигналъ импозантната могила. По-късно тази колона е била поставена въ търновската църква „Св. 40 Мѫченици“, — би казалъ човѣкъ, за изкупление на мѫченицитѣ отъ Омортаговата епоха. Естествено, на въпроса, дали тя е била гробницата на Омортага, положителенъ отговоръ трѣбва да се чака отъ разкопкитѣ, които ще се предприематъ.

Нека сега да се повърнемъ къмъ обяснението на надписа на колоната. Твърде естествено е, че пѫтьтъ е билъ измѣренъ въ Омортагово

Digitized by Google

време, понеже хълмътъ и дворецътъ, Кадж-кьойското Градище, сж лежали на този пжть, сигурностьта на който представлявала за Омортага много голѣмъ интересъ. Кадж-кьойското Градище се намирало именно на най-близкия пунктъ на Дунава отъ Плисковската столица. Но за какво е могълъ да служи най-близкиятъ отъ столицата Дунавски пунктъ и най-добриятъ Дунавски бродъ, та е билъ укрепенъ, пжтьтъ до него измѣренъ и по срѣдата му издигнатъ грамаденъ хълмъ?

Бихме помислили, че Омортагъ, построявайки Дунавския си дворецъ, и въ този случай, както и при построяването на двореца си при рѣка Тича, се е ржководилъ отъ стратегически съображения. Но противъ това обяснение говори фактътъ, че тъкмо по онова време Омортага не сж заплашвали никакви неприятели, на които тукъ именно е трѣбвало да се пресѣкатъ съобщенията.

Имало ли е неприятели, идещи отъ истокъ, срещу които тукъ, на този пунктъ именно, да е трѣбвало българитѣ да се защищаватъ? Не може да става и дума за това, понеже източната граница на българската държава въ Омортагово време се е намирала много далече, най-малко при рѣката Днестъръ. Даже нѣщо повече: единъ Омортаговъ надписъ ни съобщава, че войската на хана се сражавала при рѣка Днепъръ, та даже може да се предполага, че границата е била при последната рѣка. Или пъкъ да е имало неприятели, идещи отъ северъ, срещу които да се е налагало да се построи на този пунктъ подобно укрепление? За това още по-малко може да става дума, защото на северъ отъ този пунктъ, чакъ до северо-източнитѣ Карпати, всичко се намирало подъ властьта на българитѣ.

За пълното освѣтление обаче на въпроса трѣбва да се уясни още следното: каква именно часть отъ Маджарско принадлежала на държавата на прабългаритѣ?

До най-последно време ние разполагахме само съ сведенията, които се съдържаха въ единъ Омортаговъ надписъ и който ни дава Свида. Тѣ доказватъ само факта на българското владичество въ Маджарско, а не и пространството му. Но за щастие, сега вече ние сме въ състояние да установимъ и точнитѣ граници на българската територия — благодарение на маджарскитѣ извори.

Маджарското народно предание, запазено въ хрониката на Анонимусъ, ни съобщава, че новонахлулитѣ маджари сж намѣрили въ Маджар-

Digitized by Google

ско следнитѣ български князе: Salanus — Шаланъ, Menumorout — Меню-моругъ и Гладъ.[1])

За първия отъ тѣхъ Анонимусъ пише, че неговата страна, която заема областьта между Дунава и Тиса чакъ до границитѣ на поляцитѣ и рутенитѣ, за пръвъ пѫть завладѣлъ дѣдо му „Keanus magnus, dux Bulgariae", т. е. „Великъ ханъ — князъ на България" и преселилъ тамъ „българи и славяни отъ България". И наистина, ние учимъ отъ Свида, че Великиятъ ханъ на България, Крумъ, завладѣлъ източно Маджарско следъ 803 г.

Освенъ това и други данни на Анонимусъ, взети отъ народното предание за областьта на Шалана, сѫ били напоследъкъ напълно потвърдени съ мѣстнитѣ имена, съ помощьта на които известниятъ маджарски ученъ, г. Яношъ Мелихъ, въ извънредно ценнитѣ си проучвания е разрешилъ напълно въпроса.[2]) Въ северо-източно Маджарско, въ областьта, дето князувалъ Шаланъ, има една рѣка, наричана Лаборцъ, която получила названието си отъ името на дука Лаборцъ. Това име произлиза отъ прабългарското „*Алпъ-Барсъ", „*Алъ-Барсъ", което значи „херой-пантеръ", което пъкъ, споредъ законитѣ на славянското произношение, трѣбвало да бѫде *Лаборсъ, *Лоборсъ, а маджарски Лаборцъ. Отъ маджаритѣ пъкъ сѫ го заели по-късно дошлитѣ въ Маджарско, а именно словацитѣ въ формата Лаборца и рутенитѣ въ формитѣ Лаборца и Лаборецъ.

Сѫщиятъ този, споредъ Анонимусъ, избѣгалъ при появата на маджаритѣ въ крепостьта Землинъ, която се намира пъкъ въ североизточно Маджарско и до сега носи името Землинъ > Zemplén. Името Землинъ се обяснява само като старобългарско и дадено, както звуковитѣ му форми показватъ, преди началото на X в. Сѫщото име носи у Анонимусъ и въ маджарскитѣ документи, даже и сега у немското население, градътъ при устието на р. Сава, срещу Бѣлградъ (по сръбски Земунъ). Следователно, старобългарски колонисти сѫ дали името на поменатитѣ земни укрепления.

Освенъ за горнитѣ имена, г. Мелихъ установява старобългарския произходъ и на други мѣстни названия, които споменува Анонимусъ, находещи се въ страната на Шаланъ, като Новградъ, Чорнградъ, и рѣкитѣ Топли и Топлица.

---

[1]) М Н К. 407 и сл.

[2]) Magyar Nyelv XVII (1921) 1 и сл.; Magyar Nyelv XIX (1923) 69 и сл.

Digitized by Google

Къмъ тѣзи съвсемъ положителни доказателства за достовѣрностьта на сведенията на Анонимусъ върху Шалана ще прибавимъ и следното:

Споредъ Анонимусъ, великиятъ ханъ на България, дѣдо на Шалана, е преселилъ българи и славяни отъ България въ областьта, която обема пространството между р. р. Дунавъ и Тиса до границитѣ на поляцитѣ и рутенитѣ. И наистина, освенъ свидетелството на горепосоченитѣ мѣстни имена, редица исторически сведения установяватъ, че прабългаритѣ сѫ преселили въ разни времена голѣми славянски маси по границитѣ на държавата си. Така напр. византийскитѣ извори ни съобщаватъ, че новонахлулитѣ прабългари сѫ преселили живущитѣ въ Мизия славянски племена по границитѣ си, а именно Северитѣ сѫ били преселени на истокъ, за да защищаватъ границитѣ къмъ Византия; другитѣ пъкъ славянски племена сѫ били преселени на югъ и западъ при Аварскитѣ граници. Нѣщо повече: отъ известния разказъ за македонскитѣ пленници, взети при обсадата на Одринъ, се учимъ, че самиятъ Крумъ е преселилъ 10,000 македонски семейства отъ югъ въ отвѫддунавска България. Прочее, имаме сведения, че Крумъ ималъ силна колонизаторска политика; той е преселявалъ славянски маси тъкмо така, както говори за него маджарскиятъ хронистъ, като пише, че е преселилъ българи и славяни отъ България въ новозавладяната отъ него въ по-късното Маджарско територия.

Специално въ бившитѣ владения на аваритѣ тази колонизация се е налагала съвсемъ естествено отъ разликата, която сѫществувала въ стопанския битъ на аваритѣ и българитѣ. Както видѣхме на друго мѣсто, аваритѣ сѫ населявали една много малка часть отъ своята страна, а по-голѣмата е била оставена безлюдна въ положението на пълна пустиня. Тѣ не сѫ се занимавали още сериозно съ земледѣлие и скотовъдство, когато прабългаритѣ сѫ били земледѣлци и скотовъдци и още съ нахлуването си силно сѫ укрепили границитѣ на държавата си, за да обезпечатъ на своето население условията, за да се предаде на земледѣлие и скотовъдство. Твърде естествено е, прочее, щото Крумъ, следъ като е завладѣлъ източно Маджарско, да се е заелъ съ колонизацията на новата область, прилична на пустиня, сѫщо както сторили и франкитѣ въ западната половина на аварската държава, която тѣ сѫ завладѣли. Нѣма тогава съмнение, че маджарскиятъ Анонимусъ именно е запазилъ спомена за тази дейность на Крума, като пише, че българскиятъ великъ ханъ е преселилъ българи и славяни отъ България.

Digitized by Google

Сѫщо така български князе сѫ били, споредъ Анонимусъ, и господаритѣ на изтокъ отъ р. Тиса: Menumorout, внукъ на Morout, който е завладѣлъ областьта между р. р. Самошъ и Марошъ, и Гладъ — между р. р. Марошъ и Дунава.

За българския произходъ на Menumorout говори и самото име. За първата часть на името menu, mén (понеже тя по форма съвпада съ маджарската дума mén „жребецъ“) маджарската народна етимология е давала обяснението, че Morout се наричалъ mén „жребецъ“, „quod pluras habebat amicas“, „понеже той е ималъ много любовници“. Въ сѫщность обаче тази дума е прабългарска и има значение „голѣмо“, особно въ родовата степень. Така напримеръ чувашки azat't'e — дѣдо, mân azat't'e — прадѣдо. И наистина, спомена на такова значение запазва маджарската Национална Хроника, като пише, че, споредъ нѣкои, не младиятъ, но още стариятъ Морутъ се е борилъ противъ маджаритѣ, т. е. mân-Morout = старъ — баща, или дѣдо Морутъ.

За Гладъ пъкъ Анонимусъ пише, че той дошълъ отъ крепостьта на Видинъ. За областьта, която той владѣлъ, ние знаемъ, че тя, поради близостьта ѝ до България, е била въ постоянна връзка съ последната. За българското владичество въ тази страна говорятъ, споредъ изучвания на г. Мелихъ, имената на р. р. Тимишъ и Карашо. Формата Тимишъ е произлѣзла отъ Tibis(cus) съ промѣна на *б* въ *м*, което е въ съгласие съ фонетичния законъ на турскитѣ езици. Прочее, маджаритѣ сѫ взели името на тази рѣка отъ прабългаритѣ. Името Карашъ, въ постарата ѝ форма Крашшо и Карашо, е прабългарската форма Kara-šuγ и Kara šu̯w на общотурската Кара-су „Черна-вода“. И наистина, сѫщото име се намира и другаде въ Маджарско, — въ северо-източния комитатъ Сатмаръ и въ юго-западнитѣ к. к. Верьоце и Бараня, а на нѣкои отъ тѣзи рѣки маджаритѣ сѫ дали и маджарско име въ преводъ на прабългарското: Fekete viz, т. е. Черна вода.

Досежно Седмиградско, ние ще проучимъ по-нататъкъ даннитѣ, които ни доказватъ по единъ несъмненъ начинъ, че тази область е била най-силно населена отъ прабългари, и вследствие на по-късното ѝ завладяване отъ маджаритѣ, тамъ сѫ запазени най-много спомени за тѣхъ.

Следователно, границитѣ на българското владичество презъ IX в. въ Маджарско сѫ се простирали на западъ до Дунава и до линията, която върви отъ дунавския завой надъ Будапеща направо до Карпатитѣ, — на северъ Карпатската верига, додето стигне старата бъл-

Digitized by Google

гарска граница въ Влашко. Тази, прочее, точно опредѣлена область, отнета отъ аваритѣ, е била прибавена къмъ старата българска държава отъ Крума.

Не неприятели, прочее, сѫ чакали отъ тука българитѣ. Защото противъ неприятелитѣ си по това време на северъ, по северната граница на Маджарската равнина, която е ѳила тѣхно владение, е трѣбвало тѣ да строятъ укрепления, за каквито действително тамъ намираме и днесъ мѣстни названия. Следователно съвършено други трѣбва да сѫ били съображенията на българитѣ, а именно, преминавайки Дунава при този бродъ, тѣ сѫ стигали най-бързо до новитѣ си владения. Ако тръгнемъ по продължението на измѣрения отъ Омортага пѫть, ние ще достигнемъ, презъ Карпатския проходъ Вьорьошторонь (Червена кула), до Маджарската солна область, и тогава веднага ще разберемъ, защо Омортагъ се е толкова много грижилъ за този пѫть.

Тъкмо тази солна мѣстность при рѣка Марошъ е представлявала най-голѣмата и най-важната стопанска ценность на новото владение, — източно Маджарско, придобиването на което е много издигало стопанското значение на България предъ другитѣ страни. Ние знаемъ, че презъ това време много отъ сега познатитѣ солиици на срѣдна Европа не сѫ били още експлоатирани, отъ което следва, че българитѣ сѫ снабдявали съ соль Севера и Запада.

И наистина, тѣзи солници, които следъ Римско време сѫ били занемарени и забравени, сѫ били открити и отново турени въ експлоатация отъ българитѣ. Това най-добре показватъ нѣкои мѣстни имена въ тази солна область, които сѫ български. А именно: тукъ се намиратъ две рѣки, Kis (малъкъ)-Kükülló и Nagy (голѣмъ)-Kükülló. Името Kükülló, по прабългарски *Kükeleγ, значи „тръновъ“, „тръновитъ“ (маджKökényes). И наистина, рѣката и до сега у власитѣ носи името Tărnava, отъ българо-славянската Trъnava = Kükeleγ.[1]) Въ тази область се намира като мѣстно име Torda,[2]) което е прабългарското име на солникъ, солница, и съответствува на други маджарски мѣстни имена отъ българославянски произходъ — „Солнокъ“. Торда именно е общотурска тузла, т. е. солница, Солникъ.

Каква голѣма ценность е представлявала за българитѣ тази седмиградска соль, виждаме отъ обстоятелството, че споредъ фулденскитѣ

[1]) Писмено съобщение на г. J. Melich.
[2]) A. Vámbéry, A magyarság bölcsőjénél. Budapest 1916.

Digitized by Google

лѣтописи, Арнулфъ, франкскиятъ краль, когато чрезъ своитѣ пратеници въ 892 г. подновявалъ мира съ българския царь Лаодомуръ (Борисовия синъ „Владимиръ"), поискалъ отъ българитѣ, да не позволяватъ на моравцитѣ да купуватъ соль.[1]) И въ маджарско време, въ първитѣ години на XI вѣкъ, банатскиятъ князъ, съюзникъ на царь Самуила, се е противопоставилъ на маджарския краль Стефанъ тъкмо пакъ поради тази соль, като е изискалъ отъ краля да му плаща мито за пренасяне сольта презъ р. Марошъ.[2])

Тази солна область при рѣка Марошъ, прочее, имала голѣма стойность въ свѣтовната търговия, и много естествено е, че пѫтьтъ, който водилъ отъ центъра на българската държава къмъ тази область, е билъ отъ голѣмо значение за Омортага. Пренасянето на сольта е ставало, разбира се, главно по вода. Превозвали сѫ сольта по р. Марошъ до сегашния градъ Сегедъ и отъ тамъ по р. Тиса до устието ѝ при градъ Тителъ, отъ тамъ пъкъ по Дунава къмъ северъ и западъ. И както е трѣбвало да се очаква, намиращитѣ се по устията на р. р. Тиса и Марошъ селища сѫ станали важни търговски центрове. — Така се разбира, защо Анонимусъ назовава българския князъ Шаланъ, чието княжество се е простирало на северъ чакъ до северо-източнитѣ Карпати — „Тителски князъ".[3])

Но до централната часть на българската държава превозътъ по този воденъ пѫть би билъ много дълъгъ, понеже е заобикалялъ извънредно много, затова много естествено било да се предпочете единъ много по-кратъкъ пѫть, а именно оня, който минавалъ отъ солницитѣ, презъ прохода Вьорьошторонь (Червена кула), влашката равнина и презъ Дунава до Плиска. Този пѫть, разбира се, е служилъ и като най-важна военна артерия, свързваща Плиска съ източно Маджарско. По този именно пѫть, все по суша, или пъкъ по водното му отклонение на р. Олтъ и презъ Дунава при най-близкия му бродъ до Плиска, сѫ внасяли сольта за стара България. Но и въ двата случая Дунавското пристанище, което било най-близо до столицата Плиска, не е могло да не стане най-важниятъ пунктъ на тази артерия.

Ето защо Омортагъ построилъ тукъ — по стопански и военни съображения — знаменития си дворецъ и е измѣрилъ пѫтя отъ тукъ до Плиска и по срѣдата му издигналъ въпросния хълмъ.

---

[1]) Pertz, MGH. Script. I. 408.
[2]) Vita Sancti Gerhardi c. 10. Endlicher, Monum. Arpadiana 214.
[3]) МНК. 417.

Digitized by Google

* * *

Въ двата надписа на Омортага, Търновския и Чаталарския, както и въ единъ Маламировъ надписъ, четемъ следния изразъ: „Богъ да удостои отъ Бога княза, да преживѣе сто години". Изглежда, че въ този изразъ се съдържа едно прабългарско пожелание. Споредъ г. Златарски, това пожелание посочвало, че сто годишната възрастъ е била у прабългаритѣ рѣдка.[1]) Но ние имаме данни, отъ които се потвърждава мнението, че цифрата „сто" има въ случая съвсемъ друго значение.

Споредъ видението на пророка Исая, „Слав' царь сътвори .р. могыли въ земли блгарьстѣи; тогда нарекоше име ему .р. могили царъ". За тѣзи „сто могили" говори и Кедринъ, споредъ когото „ἕκατον βουνοί" е било името, давано отъ мѣстното население на една мѣстностъ въ северозападна България.

Но сжщото име се срѣща още и 1-о. при р. Прутъ: „O Sută de Movile"; 2-о. въ Маджарско въ комитатъ Фехеръ. За това мѣсто Анонимусъ споменава „terram a civitate Atthile regis usque ad centum montes". Другитѣ маджарски хронисти пъкъ споменаватъ сжщото мѣсто Zazholm, т. е. „сто хълма", „сто могили"; 3-о. въ Маджарско въ комитатъ Надикюкюльо се намира селото Szászhalom, по рано Százhalom. Немското име на селото е Hundertbücheln, отъ което иде влашкото име Hundrubechiu.

Споредъ мнението на г. Мелихъ, думата „сто" въ поменатитѣ имена служи за изразяване понятието „множество", което подъ турско (прабългарско, печенегско, куманско) влияния е било употрѣбявано у маджаритѣ, българославянитѣ и власитѣ.[2])

Това мнение се подкрепя и отъ израза на прабългарскитѣ надписи „сто години", въ които думата „сто" може да има само сжщото значение, както въ „сто могили". Тогава „сто години" не значи нищо друго освенъ гръцкото поздравление „πολλά τὰ ἔτη", или славянското „много години".

Третиятъ и последниятъ надписъ, който има археологическо съдържание, е издаденъ въ C. I. G. IV № 8891 в., но сега е изгубенъ.

Κάνας Ὕβηγὴ	Κάνας Ὕβιγὶ
Μαλαμὴρ ὁ ἐκ	Μαλαμὴρ ὁ ἐκ
θεοῦ ἄρχον. Ὁ π-	θεοῦ ἄρχων. Ὁ π-
αλεὸς αὐτοῦ βο-	αλαιὸς αὐτοῦ βο-
5 ηλὰς ὁ Ἡσβοῦλος	ϊλὰς ὁ Ἡσβοῦλος

[1]) Златарски И. Б. Д. I 324.

[2]) За гореказанитѣ в Melich J. Százhalom. Magyar Nyelv XIX (1923) 87—8.

Digitized by Google

ὁ Καύχανος ἐπύι-
σεν τὸ ἀνάβρυτο-
ν τοῦτο κὲ ἔδοκε-
ν τὸν ἄρχονταν,
κὲ ὁ ἄρχον πολά-
κης ἔδοκεν τοὺ-
ς Βουλγάρ[ου]ς φαγῆ[ν
κὲ πίν κὲ τοὺς βοι-
λάδας κ[(ὲ)] βαγαινοὺς
ἔδοκεν μεγάλα
[ξ]ένηα. Ὁ θ(εὸ)ς ἀ[ξ]ηό-
ση ζίσιν τὸν ἐκ θ(εο)ῦ
ἄρχονταν ἔτι ἑκ-
ατὸν μετὰ τὸν Ἰσ-
βοῦλον τὸν Καύχα-
νων.

ὁ Καύχανος ἐποίη-
σεν τὸ ἀνάβρυτο-
ν τοῦτο καὶ ἔδωκε-
ν τὸν ἄρχονταν,
καὶ ὁ ἄρχων πολλά-
κις ἔδωκεν τοὺ-
ς Βουλγάρ[ου]ς φαγεῖν
καὶ πίν[[ειν]] καὶ τοὺς βοϊ-
λάδας κ[(αὶ)] βαγαϊνοὺς
ἔδωκεν μεγάλα
[ξ]ένια. Ὁ θ(εὸ)ς ἀ[ξ]ιώ-
σῃ ζήσειν τὸν ἐκ θ(εο)ῦ
ἄρχονταν ἔτη ἑκ-
ατὸν μετὰ τὸν Ἰσ
βοῦλον τὸν Καύχα-
νον.

„Канъ Юбиги Маламиръ, князъ отъ Бога. Неговиятъ старъ боила, Ишбулъ Кавханъ, направи тоя водопроводъ и го подари на княза. И князътъ даде на българитѣ много пжти да ядатъ и да пиятъ и на боилитѣ и багаинитѣ даде голѣми подаръци. Нека Богъ удостои княза отъ Бога да проживѣе сто години заедно съ Кавханъ Ишбула".[1])

2. Надгробни надписи.[2])

Строителната дейность на Омортага говори за една деятелность, която е била посветена не само на държавнитѣ нужди, но и на художествени изисквания. Но ние знаемъ, че този български владетель е билъ обладанъ и отъ нѣщо друго, освенъ отъ интереситѣ за полезното и хубавото, а именно той е ималъ амбицията да остави на поколѣнията своята голѣма слава. Той, който е билъ далечъ вече отъ родовата епоха, се е стремилъ не да превъзнася прадѣдитѣ си, но да остави славата на своята собствена личность за потомството — отъ предшественицитѣ той е проявилъ интересъ и внимание само къмъ баща си.

Но напразни биха били усилията на най-великия отъ българскитѣ владетели да завещае една достойна представа за своето величие, —

[1]) Абоба-Плиска 230—31; В. Н. Златарски п. т. 335.

[2]) По-подробното изучване на тѣзи надписи, както и на другитѣ, които иматъ историческо съдържание, ще дамъ въ друга моя статия, въ която ще говоря за всичкитѣ литературни паметници на прабългаритѣ.

Digitized by Google

въпрѣки дългата редица паметници, които ни представляватъ творческата дейность на най-цвѣтущата епоха на българщината и въпрѣки многобройностьта и ценностьта на паметницитѣ отъ тази епоха, които далечъ надминаватъ онова, което отъ предшествуващитѣ и следващитѣ времена е стигнало за прабългаритѣ до насъ — ако ханътъ не бѣ се погрижилъ да ни остави и писмени паметници.

Наистина, въ околноститѣ на Омортаговата столица сѫ излѣзли на лице и такива писмени паметници, които представятъ ведно съ Именника първитѣ образци отъ българската литература и най-важнитѣ паметници отъ лингвистическо и историческо гледище за източнитѣ народи отъ епохата на преселението на народитѣ.

Археологическитѣ и художествено-историческитѣ данни, които се съдържатъ въ тѣзи надписи, ние се постарахме вече да използуваме по-горе. Така, споменахме за Чаталарския надписъ, отъ който узнахме, че пребиваващиятъ въ Плиска Омортагъ е построилъ аулъ при р. Тича, украсенъ съ лъвове и колони, и единъ мостъ надъ рѣката, а Търновскиятъ пъкъ надписъ ни съобщава, че Омортагъ е построилъ при Дунава великолепенъ дворецъ.

Цельта на поменатитѣ надписи е била, прочее, да се изрази и увѣковѣчи строителната дейность на Омортага. Търновскиятъ надписъ ни казва направо, че тъкмо за това е поставенъ надписътъ: „Човѣкътъ, и който добре живѣе, умира и другъ се ражда, и по-късно родениятъ, като го (надписа) вижда, да си спомня за оногова, който я (могилата) е издигналъ".

Съ една дума, въ тѣзи надписи Омортагъ е поставилъ за себе си стълбовъ паметникъ, върху който е издълбалъ спомена на строителната си дейность.

Но освенъ тѣзи два грамадни, славословящи Омортага паметници, ние намираме и нѣкои по-малки, които той е издигналъ въ споменъ на неговитѣ хора, като надгробни паметници съ надписи. Тѣзи надписи въ първия си редъ отбелязватъ името и титлата на Омортага, а въ следващитѣ — името, титлата, причината на смъртьта и рода на покойния. Отъ сигурно многобройнитѣ такива колони, открити сѫ до сега седемь, които по палеографически особности, както и по редакция се раздѣлятъ на две групи: именно 1. въ първата група (у насъ № 1—4) има лигатура, а въ втората (№ 5—7) — нѣма; 2. въ първата се намира ω и ο, въ втората само ο; 3. въ първата (№ 1—3): ἦτο, а въ втората ἦτον; 4. въ първата се пише ѠМѸРТАГ, а въ втората ѲМѸРТАГ. Съгла-

Digitized by Google

сно съ това и по редакция: 1. въ първата (респ. въ № 1—3) се казва за покойния θρεπτὸς ἄνθρωπός μου ἐγένετο, а въ втората (респ. № 4—7) θρεπτὸς ἄνθρωπός μου ἦτον; 2. въ първата опредѣлението на рода се дава така: ἦτο δὲ γενεᾶς . . . . . ἀρης, а въ втората (собств. въ № 7) ἦτον δὲ τὸ γένος αὐτοῦ K<o>υριγήρ.

№ 4 е посрѣдникътъ между двѣтѣ групи, именно палеографически принадлежи къмъ първата група, даже и изразътъ за рода се схожда съ № 1—3, а за покойния се казва θρεπτὸς ἄνθρωπός μου ἦτον. Най-накрая (№ 7) поставихъ колоната намерена въ Плиска, понеже тя има най-небрежно писмо; тя дава ογ вмѣсто ϐ (ср. № 4 и Чаталарския надписъ), а пише γ и ο вм. ογ.

1) Намерениятъ въ Провадия мраморенъ стълбъ съ диаметъръ 0,75 м. (Нар. Муз. № 3689) съдържа следния надписъ:

+ Κάνας Ὑβηγὴ Ὠμου[ρτ]ὰγ.
Ὠνεγαβὸν [. . ʿ . . .]ρα ταρ-
κανὸς θρ[επτὸς ἄ]νθροπ[ό]ς
μου ἐγένετο [κὲ ἄ]πελθὸν [ἰς]
τὸ φουσᾶτον ἐπνήγην ἰς τὴ[ν
Τήσαν τὸν ποταμόν. Ἦτο δὲ
γενεᾶς Κουβιάρης.

+ Κάνας Ὑβιγὶ Ὠμου[ρτ]άγ.
Ὠνεγαβὸν [. . ʿ . . .] ρα ταρ-
κανὸς θρ[επτὸς ἄ]νθρωπ[ό]ς
μου ἐγένετο [καὶ ἀ]πελθὼν [εἰς]
τὸ φουσᾶτον ἐπνίγην εἰς τὴ[ν]
Τήσαν τὸν ποταμόν. Ἦτο δὲ
γενεᾶς Κουβιάρης.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Онегавонъ . . ʾ . . ра тарканъ стана мой храненъ (т. е. вжтрешенъ, дворцовъ) човѣкъ и, отивайки на война, се удави въ р. Тиса. Бѣше отъ рода Кувиаръ“.[1])

2) На сѫщото мѣсто е билъ намеренъ крипто-кристаленъ стълбъ, 1,6 м. високъ съ диам. 0.9 м. (Нар. Музей № 3345), надписътъ на който гласи:

+ Κάνας Ὑβηγὴ Ὠμουρτάγ.
Ὠκορσὴς ὁ κοπανὸς θρε-
πτὸς ἄνθροπός μου ἐγέ-
νετο κὲ ἀπελθὸν ἰς τὸ φου-
σᾶτον ἐπνήγην ἰς τὸν πο-
ταμὸν τὸν Δανάπρην.
Ἤτω δὲ γενεᾶς Τζακαράρης.

+ Κάνας Ὑβιγὶ Ὠμουρτὰγ.
Ὠκορσὴς ὁ κοπανὸς θρε-
πτὸς ἄνθρωπός μου ἐγέ-
νετο καὶ ἀπελθὼν εἰς τὸ φου-
σᾶτον ἐπνίγην εἰς τὸν πο-
ταμὸν τὸν Δανάπριν.
Ἦτο δὲ γενεᾶς Τζακαράρης.

[1]) Абоба-Плиска 190 сл.; Г. Баласчевъ, Старо-българскитѣ каменни надписи отъ времето на великия Канъ Омортагъ. Минало I, 3 (1909) 229—30. Този надписъ, както и следниятъ, започватъ съ монограма на Христа, която ние предаваме съ +.

Digitized by Google

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Окоршъ копанътъ стана мой храненъ човѣкъ и, отивайки на война, се удави въ р. Днепръ. Бѣше отъ рода Чакараръ“.[1])

3) Отъ колоната съ диаметъръ 0,52 м., намерена въ окопа при с. Абоба, можемъ да прочетемъ само следното:

+ Κά[νας Ὑβηγὴ Ὠμ]ουρτ[άγ.	+ Κά[νας Ὑβιγὶ Ὠμ]ουρτ[άγ.
Βον [. . . . .] βου[. .	Βον[. . . . .] βου [. .
. . . . .	. . . . .
θ]ρεπ[τὸς ἄνθροπός μου ἐγέ-	θ]ρεπ[τὸς ἄνθρωπός μου ἐγέ-
ν]ετο κὲ ἀπελθὸν ἧς τὸ φου	ν]ετο καὶ ἀπελθὼν εἰς τὸ φου-
σ]ᾶτον ἀπέθανεν ἧς τὸν πὸ-	σ]ᾶτον ἀπέθανεν εἰς τὸν πό·
λεμον. Ἧτο δὲ γενεᾶς [.	λεμον. Ἧτο δὲ γενεᾶς [. . . . .
δουάρης.	δουάρης.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Вон.....бу..... стана мой храненъ човѣкъ и, отивайки на война, падна въ битката. Бѣше отъ рода — .....дуаръ“.[2])

4) Колона, намерена въ Новипазаръ, съ диам. 0,36 м. (Н. М. № 3608).

αν] ὸς θρεπτὸς [ἄ]ν-	ταρκαν]ὸς θρεπτὸς [ἄ]ν-
θροπός μου ἦτον κὲ [ἀσθε-	θρωπός μου ἦτον καὶ [ἀσθε-
νήσας ἀπέθανεν. Ἧτ[ον δὲ	νήσας ἀπέθανεν. Ἧτ[ον δὲ
γενεᾶς Ἐρμιάρης.	γενεᾶς Ἐρμιάρης.

„. . . . тарканъ бѣше мой храненъ човѣкъ и, разболявайки се, умрѣ. Бѣше отъ рода Ермиаръ“.[3])

5) Въ колона, намерена при с. Абоба, висока 1,25 м. съ диаметъръ 0·32 м. (Н. М. № 3605), четемъ:

Κάν]ας Ὑβιγ[ὶ Ὀ]μουρτάγ.	Κάν]ας Ὑβιγ[ὶ Ὀ]μουρτάγ.
Ὁ κολοβρὸς [. .] ξουργου.	Ὁ κολοβρὸς [. .] ξουργου.
Κολοβρὸς [θρ]επτὸς	Κολοβρὸς [θρ]επτὸς
ἄνθροπό[ς μ]ου ἴτον	ἄνθρωπό[ς μ]ου ἦτον
κὲ ἀπέθαν[ε]ν ἔσο.	καὶ ἀπέθαν[ε]ν ἔσω.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Колобрътъ . . кшургу. Колобъръ бѣше мой храненъ човѣкъ и умрѣ вжтре.“[4])

6) Мраморенъ стълбъ, дължъ 0,64 м. съ диам. 0,31 м., намеренъ въ Суютли (Н. М. № 3607), има надписъ, който гласи:

[1]) Абоба-Плиска 192; Балашчевъ п. т. 230—1.
[2]) Абоба-Плиска 192; Балашчевъ п. т. 235.
[3]) Абоба-Плиска 192; Балашчевъ п. т. Мин. I, 4(1910) 345.
[4]) Абоба-Плиска 191; Балашчевъ п. т. 327—8.

Digitized by Google

Κάνα[ς] Ὑβιγὶ Ὁμουρτάγ.
Ὁσλα[ ]νὰς ὁ βαγατοὺρ βα-
γαίν[α] θρεπτὸς ἄνθρο-
πός μ[ου] ἦτον κὲ ἀσθενί-
σας ἀπέθανεν.

Κάνα[ς] Ὑβιγὶ Ομουρτάγ.
Ὁσλα[·]νὰς ὁ βαγατοὺρ βα-
γαϊν[α] θρεπτὸς ἄνθρω-
πός μ[ου] ἦτον καὶ ἀσθενή-
σας ἀπέθανεν.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Ошланъ багатуръ багаина бѣше мой храненъ човѣкъ и, разболявайки се, умрѣ".[1])

7) Колона отъ Плиска, дълга 1,84 м., съ диаметъръ въ основата 0,42 м., а на върха 0,35 м. (Н. М. № 3604), съ следния надписъ:

Κάνας Ὑβιγὶ Ὁμυρτάγ.
Ὁχσουνὸς ὁ ζουπὰν ταρ-
κανὸς θρεπτὸς ἄνθροπός
μου ἴτον κὲ ἀπέθανεν ἰς τὸ
φοσᾶτον. Ἦτον δὲ τὸ γένος
αὐτοῦ Κυριγήρ.

Κάνας Ὑβιγὶ Ὁμ<ο>υρτάγ.
Ὁχσουὸς ὁ ζουπὰν ταρ-
κανὸς θρεπτὸς ἄνθρωπός
μου ἦτον καὶ ἀπέθανεν εἰς τὸ
φο<υ>σᾶτον. Ἦτον δὲ τὸ γένος
αὐτοῦ Κ<ο>υριγήρ.

„Канъ Юбиги Омуртагъ. Охшунъ жупанътъ тарканъ бѣше мой храненъ човѣкъ, и умрѣ на война. Родътъ му бѣше Куригиръ".[2])

Подобна надгробна колона е била намерена и отъ времето на Маламира, надписътъ на която, както и всички Маламирови надписи, има по-проста форма отъ онѣзи на Омортаговитѣ. Намерена е при с. Насърлие, съ диам. 0,44 м. (Н. М. № 3606).

Κάνες Ὑ-
βυγὴ
Μαλα-
μήρ. Τζέ-
πα βογο-
τόρ βοηλᾶ
κουλουβρὸς
ἦτον κὲ
τοῦ ἄρχον-
τος θρεπτὸ[ς
ἄνθροπός
ἦτον [κὲ ἀσ-
θεν[ήσας ἀ-
πέθ[ανεν
κὲ σ
βα
ἧς μν[ημόσι-
νον αὐ[τοῦ.

Κάνες Ὑ-
βιγὶ
Μαλα-
μήρ. Τζέ-
πα βογο-
τὸρ βοηλᾶ
κουλουβρὸς
ἦτον καὶ
τοῦ ἄρχον
τος θρεπτὸ[ς
ἄνθρωπος
ἦτον [καὶ ἀσ-
θεν[ήσας ἀ-
πέθ[ανεν
καὶ σ[τύλον
ἔ]βα[λεν ὁ ἄρχων
εἰς μν[ημόσυ-
νον αὐ[τοῦ.

[1]) Абоба-Плиска 191—2; Баласчевъ, Мин. I, 3 (1909) 233.
[2]) Абоба-Плиска 190; Баласчевъ п. т. 237.

Digitized by Google

„Канъ Юбиги Маламиръ. Чепа богатуръ боила бѣше колобъръ, и храненъ човѣкъ бѣше на княза, и разболявайки се, умрѣ, и стълпъ постави князътъ въ негова паметь".[1])

За тукъ изброенитѣ надписи г. Баласчевъ и други мислятъ, че тѣ „сж били издълбани въ честь на видни държавни деятели — герои". Но тѣ сж по-скоро паметници, издигнати на дворцови лица — близки на хана, отколкото на „държавни деятели — герои", понеже освенъ на лица, които сж изпълнявали важни държавно-военни служби, като напр. жупанъ, колабуръ, издигната е колона и на Ошлана, за когото четемъ въ надписа, че билъ „бахатуръ багаина" и умрѣлъ отъ болесть. Следователно той не е изпълнявалъ нито голѣма държавна служба, нито е билъ отъ най-благородния произходъ, а просто единъ храбъръ войникъ. Прочее, защо е издълбанъ паметникъ въ негова честь? Това се изтъква отъ надписитѣ. Именно, надписитѣ изтъкватъ за всички покойни, че тѣ сж били „θρεπτοὶ ἄνθρωποι" — „хранени лица" на вожда. Този изразъ не може да означава друго, освенъ че покойницитѣ сж били въ непосредствена близость на хана, негови вжтрешни хора — придворници и прислужници. За щастие, намира се и оригиналната прабългарска дума, която авторитѣ на надписитѣ сж искали да превеждатъ съ гръцкия изразъ „θρεπτὸς ἄνθρωπος", именно Τζιγάτος (у Теофана), срѣдно-български чиготъ (отъ чигатъ), което означава „спатаръ", „придворенъ чиновникъ, който е носилъ мечъ следъ царя". (Действително, както по-горе видѣхме, „аулъ" у аваритѣ значи „чигла", както и у прабългаритѣ се намира отъ сжщия коренъ τζίκας = чика, чига).

Следователно, въпроснитѣ надписи не сж издълбани въ честь на видни държавни деятели, а само за „θρεπτοὶ ἄνθρωποι"=чигати, за лица, които сж били близо до Омортага. Естествено, че такива сж могли да ставатъ обикновено изъ срѣдата на най-благороднитѣ, както и действително това показватъ въ тия надписи титлитѣ „тарканъ", „боила", обаче намиратъ се „хранени лица" и отъ простъ произходъ, които сж достигали до високи служби въ двореца, както е напримеръ случаятъ съ Окорша, който е билъ „копанъ".

Благодарение на тѣзи надписи, туркологията сега притежава единъ твърде ценен материалъ — имената и титлитѣ запазени въ тѣхъ, съ откриването на които ще получимъ редица данни за прабългаритѣ. Ние

[1]) Абоба-Плиска 191; Баласчевъ, Мин. I 4 (1916) 343—344. Поправката на г. Баласчевъ е приемлива.

Digitized by Google

тукъ ще се задоволимъ само съ нѣколко опити за обяснение на нѣкои отъ срещнатитѣ въ надписитѣ титли и имена.

Титли: 1) Омортаговитѣ надписи почватъ съ думитѣ ΚΑΝΑΣΥΒΗΓΗ ΩΜΥΡΤΑΓ, който изразъ съдържа името и титлата на хана.

За титлата ΚΑΝΑΣΥΒΗΓΗ е дадено следното обяснение: първата часть χάνας е турската канъ съ гръцкото окончание ας, втората пъкъ е уйг.-куманската öweghü, öwghü „erhaben, gepriesen", тогава цѣлиятъ изразъ значи „великъ канъ".[1])

За подкрепа на тази теза се намира още едно указание въ маджарската хроника на Анонимусъ. Той именно пише, че прадѣдъ на българския князъ Шаланъ (Salanus), съ когото новонахлулитѣ маджари сж се борили, е билъ „Keanus magnus, dux Bulgarie", „който е завладѣлъ земята, която лежи между Дунава и Тиса", „чакъ до границитѣ на рутени и поляци и заселилъ тамъ свои славяни и българи".[2]) Keanus magnus = великъ ханъ = χάνας ὑβιγί.

Тази титла ние трѣбва да съпоставимъ съ аварската титла Canizauci (princeps Avarorum).[3]) За втората часть на тази аварска титла zauci Геза Надй смѣта, че е една и сжща съ старотурската княжеска титла ябгу.[4]) Тази дума може да се отъждестви съ ΥΒΗΓΗ, а първата часть Cani = Κάνας. Това значи, че прабългарската Κάνας ὑβιγί = аварската Canizauci.[5])

Надписитѣ назоваватъ прабългарскитѣ ханове още и ἐκ θεοῦ ἄρχων, което, ако е преводъ отъ Κάνας ὑβιγί, въ такъвъ случай ὑβιγί=ябгу=zauki значи „отъ Бога".

2) Върху единъ надписъ се чете „Ὀχσουνὸς ὁ ζουπὰν ταρχανός". Въ този изразъ Ὀχσουνὸς е името на покойника, (ὁ) ζουπάν е названието на служебното достоинство, и ταρχανός е титлата на класа. Последната дума тарканъ, като титла на принадлежащитѣ въ една отъ върховнитѣ класи, ни е позната отъ пратурскитѣ надписи и отъ Менандеръ Протекторъ.[6])

---

[1]) W. Thomaschek, AEM. XIX 238.

[2]) MHK. 407, 408, 410.

[3]) MGH. Script. I, 199.

[4]) Nagy Géza: Honfoglalók. Ethnografia XVIII (1907) 332.

[5]) Поради близостьта на формата Κάνες въ Маломировия надписъ съ славянската дума кънезъ, се предполага еднаквостьта на тия думи. Но ако може да стане дума за такова предположение, това би значело, че Κάνας въ другитѣ мѣста трѣбва да се произнася „канезъ" и че славянската дума е произхождала отъ една прабългарска титла, а не обратно. Това би значело, че отъ прабългарска Κάνας, аварска Canis, произхожда славянски князъ и ὑβιγί по аварски auki.

[6]) ed. Dindorf, p. 53, 24: Ταρχάν.

Digitized by Google

Думата сѫществува и досега въ чув. turxan, осм. чаг. tarxan, монг. darxan.[1]) При дунавскитѣ българи водителитѣ на тарканската класа се назовавать oγultarkan, bojla-tarkan, и пр. Така че Ὀχσουνός е принадлежалъ по рождение на тарканската класа.

Достоинството му е било ζουπάν. Думата, както видѣхме, се намира и върху сѫда отъ Атиловото съкровище — въ формата ζωπάν. Интересно е, че думата жупанъ има сѫщото окончание както други прабългарски титли: тарканъ, кавханъ, копанъ.

3) Ὀσλα[.]νὰς ὁ βαγατοὺρ βαγαΐνα. Последната дума е сигурно класова титла по подобие на тарканъ, както се вижда отъ израза на Маламировия надписъ „τοὺς βοϊλάδας καὶ βαγαϊνούς,“ [2]) и има свръзка съ думата bäg.[3])

Другата дума въ надписа — βαγατούρ се намира още въ единъ надписъ: Τζέπα βογοτὸρ βοηλᾶ κουλουβρὸς ἦτον, кѫдето ясно се види, че служебното достоинство е κουλουβρός. За βοηλᾶ пъкъ знаемъ, че е класова титла; тогава думата βογοτόρ преди него може да служи само за почетно прилагателно на титлата боила. Сѫщо така и въ надписа на Ὀσλαννάς, думата βαγαΐνα служи за класова титла и βαγατούρ е нейното почетно прилагателно. Тази дума сѫществува въ осм. batur, „rustre, butor“, чаг. batur, „mutig, held, tapfer, eifrig, kühn, krieger, feldherr“, каз. batâr, башк. batâr, чув. pattâr „stark, kräftig, fest“, монг. bayatur, héros, guerrier etc.[4]) Пра българската форма на думата е запазена въ единъ маджарски документъ, въ който маджарската дума bátor „mutig, tapfer“, която е заета отъ езика на прабългаритѣ, се намира още въ формата bahatur чет. bayatur,[5] значи точно така, както е намѣрена въ надписа — βαγατούρ.

4) Въ единъ другъ надписъ четемъ: ὁ κόλοβρος .... ξύργου. Κόλοβρος. Думата κόλοβρος се намира още въ поменатия надписъ на Маламира: Τζέπα βογοτὸρ βοηλᾶ κουλουβρὸς ἦτον. Отъ последния изразъ пъкъ се потвърждава, че κουλουβρός, κόλοβρος е било названието на служебно достоинство. Думата qolabur е прабългарската форма на общотурска qologuz „Wegweiser“, „пѫтопоказатель“.[6])

5) Въ другъ надписъ четемъ „Ὦκορσὴς ὁ κοπανός“, въ който има титла на служебното достоинство на велможа, но нѣма класова титла; значи покойникътъ е билъ отъ просто произхождение. За титлата ко-

[1]) Gombocz, Arpádkori török személyneveink, Budapest, 1915. 49.
[2]) Абоба-Плиска 231.
[3]) Абоба-Плиска, 202.
[4]) Gombocz, BTL. 41.
[5]) Gombocz, П. Т. 41.
[6]) АЕМ. XIX. 239.

Digitized by Google

панъ знаеме само толкозъ, че подобна дума се срѣща и у маджаритѣ въ формата Kupan=Korpány като собственото име на единъ князъ отъ врѣмето на Арпада, и на другъ, който се е борилъ противъ маджарския краль Св. Стефанъ.

6) Най-интересна между титлитѣ въ прабългарскитѣ надписи е думата βοηλᾶ. Тази дума въ надписитѣ на Маламира се намира въ формитѣ βοηλᾶ, βοηλᾶς, βοϊλάδας, въ „Атиловото съкровище" βουηλᾶ, у Теофанъ βοϊλᾶ,[1]) следователно, произношението на думата е „боила". Сѫщата дума въ напълно сходна форма и значение се намира и въ старотурскитѣ надписи, напр. въ титлата „боила-бага-тарканъ". У дунавскитѣ българи служи за титла на лицата, които принадлежали на най-вишата благородна класа. Напр. за Ишбулъ ние четемъ въ надписа на Маламира, че той еималъ служебно достоинство „кавханъ", но Маламиръ го назовава въ надписа си „моятъ старъ боила",[2]) т. е. той е билъ по произходъ боила. Сѫщо така четемъ за Чепа, че той е билъ колоборъ, но по произходъ е принадлежалъ на боиловата класа.

Но думата е запазила своята стара форма — боила — само въ изворитѣ отъ деветия вѣкъ, а въ следния вѣкъ се явява вече въ всичкитѣ извори въ една друга форма, а именно Константинъ Порфирогенетъ споменува тази дума все въ формата „боля",[3]) сѫщо и въ житието на Мария Нова Βουλίας.[4]) Но освенъ това и маджарскитѣ хроники познаватъ тъкмо тази форма. Споредъ Анонимусъ, дѣдото на Арпада, Югекъ, се оженилъ за дъщерята на *Eunedubeliani* (ducis).[5]) Името на този князъ е Йонедю, а титлата *белянъ*, т. е. беля съ диминутивно окончание *н*. Още по-интересенъ е следнията пасажъ на една друга маджарска хроника тъй наречената „Виенска Цвѣтнокартинна Хроника". Седмиградскиятъ князъ *Gyula* еималъ „filiam nomine Sarolt pulcherrimam. De cuius pulchritudine provinciales duces diutius loquebantur. Quam Geysa dux consilio et auxilio Beliud, qui terram Kulan possederat, traduxit in uxorem legittimam. Isti Beliud Kulan dedit filiam suam, ut contra fratrem suum Kean rebelleret. Et post obitum suum terram suam idem Kulan Beliud hereditavit".[6]) Прочее, въ Седмиградско намираме въ втората часть на X в. единъ князъ на име Белюдъ, на когото Куланъ е далъ дъщеря си, за да се бори

[1]) ed. de Boor, pp. 436$_{11}$, 447$_{2}$, 447$_{3}$, 474$_{11}$.
[2]) Абоба-Плиска, 230.
[3]) De Caerim. I p. 68,$_{6}$ βουλίας, βολιάδες. De adm. imp. p. 154$_{18}$, 204$_{16}$.
[4]) Изв. русск. арх. инст. К-полѣ IV, 194, 195, 196, 209.
[5]) М Н К. 397.
[6]) М Н К. 503.

Digitized by Google

противъ неговия братъ, Кеанъ т. е. Канъ. Изглежда, че тукъ става дума за седмиградскитѣ прабългарски остатъци, понеже освенъ думата Кеанъ = ханъ и името Куланъ е чисто тюркско, и зетьтъ на Кулана пакъ има прабългарско название: Белюдъ, което дава безъ маджарското диминутивно окончание *d* пакъ *беля*.

Обстоятелството, че думата въ X вѣкъ има вече формата боля, — докато всичкитѣ горецитувани извори отъ IX вѣкъ даватъ формата съответна на пратурската боила, — трѣбва да смѣтаме за влияние на славянското произношение. Тази по-нова форма, която въ формата „быля" сжществувала и въ старобългарски,[1]) е интересна и за това, понеже представя единъ преходъ отъ формата боила за старобългарски боляринъ, болѣринъ.

За връзката между боила — боля и боля̀ринъ, трѣбва да забележимъ, че сжщо такава връзка сжществува и между родови имена въ Именника и въ надписитѣ, напр. между Ерми и Ермиаръ: първото е името на рода, а второто показва, че лицето произхожда или принадлежи къмъ тоя родъ. Значи Ермиаръ = лицето е отъ рода Ерми; така и боляръ = лицето отъ класата на боилитѣ, болйитѣ.

Имената. Между имената на Омортаговитѣ надписи можахъ да намеря три, които могатъ да се обяснятъ отъ езика на прабългаритѣ, а именно: Ὦμμϐρτάγ, Ὀχσουνός и Ὀσλαννάς.

1. Името на хана върху надписитѣ е въ формитѣ Ὦμουρτάγ, Ὀμουρτάγ и Ὦμορτάγ, въ лѣтописа на Айнхарда Omortag,[2]) следователно произношението е било очевидно Омуртагъ. Това име произхожда отъ прабългарската форма на осм. омузъ „Schulter", която се явява въ чувашкия езикъ като âmra, ӧmӧr „Brust (von Tieren)",[3]) ср. въ разни туркотатарски езици omru, omrau „das Vordertheil, die Brust des Pferdes, die stattliche Haltung, Gestalt des Menschen",[4]) отъ това прилагателно омру+лу (телеутски) 1, „ein Pferd das eine starke Brust hat" (omrulu at), 2, „ein Mensch der eine stattliche Haltung hat".[5]) Но до базата ӧmӧr, окончанието lü се е прибавило въ прабългарския езикъ съ познатото преминаване на *l* въ *d*, *t* въ формата tü, dü + диминутивно окончание *к*, тогава Ӧmӧr — tüg значи „ein Pferd, das eine starke Brust

[1]) Ср Ю. Трифоновъ, С. Б. А. XVI, отд. отп. 18 и сл,

[2]) Ср. Златарски, п. т. 292 бел. 4.

[3]) H. Paasonen, Csuvas szójegyzék, Budapest 1908, 14. Ср. Vámbéry, Ursprung d. Magy.

[4]) W. Radloff, VWTD. 1171.

[5]) п. т. 1171.

Digitized by Google

hat, ein Mensch, der eine stattliche Haltung hat“ (Ср. саг. койб. кюер.: Омрыглыгъ.[1])

Пратурска	Маджарска	Атил съкров	Прабългарска
N Ⴖ ᴧ · ак,ка	N 1 Z Z · ак,ка	N	N
) · н	) · н	)	)
I · с	I · с	I	I
† X · д	† † · д	†	†
ᴧ · ш	ᴧ ᴧ ш		ᴧ ᴧ
Y · ж ᐸ · ш	Y · ж		Y
ᑕ ᑕ ᕐ · г	ᴧ · г	)	ᕐ ᕐ
Ч · р	И · р		И
ᛉ ᛉ ᛉ ᛉ ᛉ · б	X · б		ᛉ ᛉ
D · кы(ку)	O · к	D	
1 · п	1 З · п	1 1 1	ᒣ
ᒥ ᒧ ᒪ · ьо ю	ᒣ Ω ю Z X К · ьо		
ᒧ · и	1 · ий ᒧ и ᒣ ᒣ · й	)	ᒧ
ᛘ · иш			ᛘ
ᒍ · л			ᒍ
Y · л		Y	Y
ᒉ · (е) р			ᒉ
ᒧ · а		ᒋ	ᒋ ᒐ
D · и,й		D	D
ᒣ · ке,ки,ек,ик		ᒣ	
) · о		)	ᐸ
	↑ · ц		↑
		)	ᔕ
		ᒣ	ᒣ
		ᛉ ᛉ	ᛉ
	Ø · лы(ly)	ØØ	
	Я · м	B	
	Y · т	Y	

Къмъ предполагаемата прабългарска азбука (гл. стр. 58.)

2. Ὄχσουνός. При номадскитѣ киргизи въ срѣдна Азия благороднитѣ се наричатъ акъ сьонгекъ, т. е. бѣла кость, а неблагороднитѣ карасьонгекъ, т. е. черна кость, но „акъ сьонгекъ“ въ езика на ду-

1) п. т. 1171.

Digitized by Google

навскитѣ българи трѣбва да се произнася по следния начинъ: *ак* съ спирантизация, позната отъ езика на прабългаритѣ,[1]) *ах* и пратурски sönük (sünük) „Knochen, Geschlecht" осм. sümük, каз. söjäk, миш. süwäk, чув. šəmə, šemə, šənə, „Knochen, Bein".[2]) Тогава Ὀχσουνός = axšənə = бѣла кость, благороденъ. Такива имена сж напр. и Вихтунъ „благороденъ" Югекъ и пр.

3. Ὀσλαννάς. За значението на името Ошланъ ср. маджарокуманското име Oslu, което, споредъ г. З. Гомбоцъ, е куманско ašlu „frumentum" = каз. крим. ašlyk „Getreide" тоб. ašlyk „Gerste" чаг. ašlik „Speise, Futter" общотурска aš „Nahrung, Speise, Futter", тел. алт. aš „Getreide", бар. шор. „Gerste". Имена съ такива значения сж разпространени при турскитѣ народи, като Arpa, Boγdai, и пр.[3]) Следователно, Ошланъ е Ошлу + диминутивно *н*.[4])

Denkmäler der Kultur der Urbulgaren. — Die Chinesen waren infolge ihrer Hyperkultur nicht geeignet auf die barbarischen Massen Mittel- und Ostasiens kultivierend zu wirken; diese Aufgabe vollzuführen versuchten erst die unter chinesischem Einflusse erzogenen Hunnen. Als die Hunnen in Europa erschienen, war Osteuropa durch unorganisierte barbarische Horden, bewohnt, die von den Hunnen in einem Staate vereinigt wurden. Nach Zusammenbruch des hunnischen Reiches wurde die Aufgabe der Zivilisierung Osteuropas von einem Volke des hunnischen Reiches — den türkischen Bulgaren (den Urbulgaren) — übernommen. Osteuropa konnte nämlich nur durch Ackerbauer der Kulturwelt angeschlossen werden. Wenn aber durch linguistische Angaben — durch die turko-bulgarischen Lehnwörter der ungarischen Sprache — bewiesen wird, dass die Bulgaren schon vor dem 5. Jahrhundert ein sässhaftes und ackerbautreibendes Volk waren und wenn wir weiterhin, aus historischen Tatsachen wissen, dass dieses Volk bereits im 7. Jahrhundert die Gebiete des Kubans, Mittelvolgas und Dnjepers bewohnte, so bedeutet dies soviel, dass die Bulgaren die Konsolidierung Osteuropas vorbereiteten. Nur so können wir begreifen, dass die Urbulgaren ihre Kulturmission — die Zuzammenfügung der unorganisierten Slavenmassen des Nordost-Balkans in einem Staate — erfüllen konnten. Dazu waren sie nicht nur durch ihre grosse organisatorische Begabung, sondern auch durch ihre höhere materielle und geistige Kultur befähigt.

---

[1]) Ср. Вихтунъ, бехти, етхъ, Винехъ, Тутхунъ, дохсъ.

[2]) Paasonen п. т. 149.

[3]) Magyar Nyelv XX (1924) 23—24; ср. още чувашки aš „мѣсо" Paasonen п. т. 8.

[4]) Може би сжщото име носи и българскиятъ князъ въ Маджарско Salanus = Шаланъ.

Digitized by Google

I. Erdwälle und Schanzenbefestigungen.

1. Die Grenzen der bessarabischen Heimat der türkischen Donaubulgaren wurden durch den nördlichen, südlichen und den Galatzer Erdwall befestigt. Als später die schwere Lage Byzanz's die Bulgaren nach Dobrudža lockte, befestigten sie ihre südliche Grenze durch den südlichen Erdwall von Dobrudža. Gleichzeitig bauten sie neben Nikolitzel eine Erdbefestigung, deren Ausdehnung 48,3 km² umfasste. Sie bestand aus einem äusseren Wall, einer mittleren Verteidigungslinie und einem inneren Befestigungswerk. Nach der Eroberung von Mœsien befestigten die Urbulgaren auch hier ihre Grenzen mit Wällen. So wurden Erdwälle am Meeresufer und in den Schluchten und niedrigen Stellen des Balkangebirges bis zum Arabakonakpass erhoben. Von hier aus zieht sich der westliche Grenzwall bis zur Donau. Im Mittelpunkte des neuen Gebietes, bei Aboba, wurde eine mächtige Erdbefestigung erbaut. Diese bestand aus einem Erdwall, welcher eine Fläche von 23,3 km² umfasst, und aus einem Erdkastell.

2. Der Name der urbulgarischen Erdbefestigungen ist nach byzantinischen Quellen ὄγλος und αὐλή. Beides entspricht dem türkischen *aγul „Einzäunung", dessen urbulgarische Form im altungarischen Wort ohul (oγul) bewahrt ist (entlehnt aus der Sprache der Urbulgaren).

3. Man hält das urbulgarische Erdbefestigungssystem für identisch mit den „Ring'en" der Avaren. Es besteht aber ein bedeutender Unterschied zwischen beiden Systemen. Die neun „Ringe" der Avaren umringten zusammen ein Gebiet von ungefähr 27,000 km²; sie dienten also ganz anderen Zwecken, als die bulgarischen Erdbefestigungen, von denen auch die allergrössten — bei Nikolitzel und bei Aboba — 48,3, resp. 23,3 km² umfassten. Die Avaren lebten innerhalb dieser neun „Ringe", die Bulgaren aber schützten ihr ganzes Land mit Wällen; ihre Befestigungen dienten nur als Mittelpunkte. Dieser Unterschied in der Bestimmung und Ausdehnung der avarischen und bulgarischen Befestigungen ist durch den Unterschied in der Lebensweise, in den staatlichen Einrichtungen und im wirtschaftlichen System der beiden Völker zu erklären.

4. Alle Tatsachen sprechen dafür, dass die Bulgaren in den ersten 80 Jahren nach der Gründung ihres Reiches den Frieden zu bewahren strebten und dass sie nur auf diplomatischem Wege ihr Gebiet auf Kosten Byzanz's ständig zu vergrössern verstanden. Die Erklärung dieser grossen Neigung zum Frieden liegt darin, dass die Bulgaren mit dem Ausbaue ihres riesigen Verteidigungssystems beschäftigt waren. Dieses Verteidigungssystem spricht von einer grossen Erfahrung im Schanzenbau. Da die Urbulgaren als Träger der hunnischen Kultur, welche chinesischen Ursprungs ist, erscheinen, müssen wir auch den Ursprung ihrer Schanzenbautechnik im Inneren Asiens suchen. Tatsächlich hatten die hunnischen Völker in der Nachbarschaft Chinas die beste Gelegenheit gehabt, sich mit dem Schanzenbau vertraut zu

Digitized by Google

machen. Laut den chinesischen Quellen war gerade der dem Hunnenlande zugewandte Teil der Langmauer aus Erde gebaut, was auch die Forschungen Aurel Stein's bewiesen haben.

II. Die Denkmäler der Omortag-Epoche.

Die grosse soziale und politische Krise, welche in der zweiten Hälfte des 8. Jh. den jungen bulgarischen Staat beinahe zu Grunde gerichtet hatte, hörte am Ende des Jh. auf; Bulgarien erholte sich sogar durch Krums Erfolge derart, dass es schon unter Omortag seine Glanzperiode erreichte. Omortag hat eine grosse Bautätigkeit entfaltet, welche durch folgende Umstände gefördert wurde: die monarchistische Organisation hat zu dieser Zeit ihren Höhepunkt erreicht; Bulgarien kam durch die Eroberung Ost-Ungarns in den Bezitz grosser wirtschaftlicher Werte, wie die Salzwerke von Marosch, welche die materiellen Mittel zur Herstellung von Bauten abwarfen; hiezu kamen noch die ungeheuer grossen Schätze, welche die Bulgaren von den Avaren erbeutet hatten; den byzantinischen Meistern wurde der Weg nach Bulgarien frei gemacht.

1. Baukunst. a) Pliska. Wie es die historischen Quellen und die Funde einstimmig beweisen, befand sich die Residenz der bulgarischen Chane in Pliska, im nordöstl. Bulgarien, bei dem heutigen Dorfe Aboba. In der Mitte des mit Schanzen umringten, riesigen Gebietes, an der Stelle der alten Erdbefestigung, wurde hier zur Zeit Omortag's eine Burg aus Stein erbaut. An dieser Stelle hat das russische arch. Institut von Konstantinopel zwei Paläste und eine Kirche ausgegraben. Nach den Forschungen B. Filow's stimmen diese Paläste in ihrer Bauweise und in ihrem Grundrisse mit den sassanidischen Palästen überein. Auf den Steinquadern dieser Bauten finden wir besondere Steinmetzzeichen, die mit den Zeichen der alttürk. Inschriften, der ungarischen Runenschrift und den Runeninschriften des „Attilaschatzes" übereinstimmen. Die ungarische Runenschrift selbst, welche die Sékler, die Nachkommen der Bulgaren und Avaren (ein in Siebenbürgen wohnender Stamm der Ungarn) bewahrten, ist turko-bulgarischen Ursprungs.

b) Die Burg zu Preslav. Laut der Inschrift aus Tschatalar gründete Omortag diese Burg im Jahre 821/2. Ausgrabungen im grösseren Umfange sind leider noch nicht unternommen worden. So viel können wir auf Grund des gegenwärtigen Materials jedoch feststellen, dass diese Burg im Allgemeinen jener von Aboba gleicht.

c) Omortags Palast an der Donau und sein Grabhügel. Der in der Inschrift von Tirnowo erwähnte Donaupalast Omortags ist bei Gradischte von Kadaköi zu suchen. Der Bau diente nicht strategischen Zwecken, da von dieser Seite aus zu Omortags Zeiten Bulgarien von keinem Feinde bedroht wurde. Auf Grund der ungarischen Chroniken und der Ortsnamen hat nämlich Johann Melich festgestellt, das die Nordgrenzen Bulgariens zu Omortags Zeit die nordöstl. Karpathen erreichten. Die Lage des

Digitized by Google

Palastes ist also als Ausladeort der Salzmengen aus den Lagern des Transsilvanischen Marosch-Gebietes zu erklären. Tatsächlich ist Gradischte von Kadaköi der nächste Punkt von Pliska zur Donau. Wie einige Ortsnamen beweisen, sind die seit römischer Zeit vernachlässigten Salzminen von Transsilvanien erst wieder von den Bulgaren ausgebeutet worden. — Der in der Inschrift erwähnte Grabhügel Omortags ist zweifellos identisch mit dem herrlich gelegenen Hügel von Mumdžilar.

2. Grabinschriften. Aus Omortags Zeit besitzen wir eine ganze Reihe Steininschriften, welche wichtige urbulgarische Namen und Titel enthalten. Über die wichtigste dieser Inschriften, nämlich die des Felsenreliefs des Chans Krum bei Madara (in der Nähe von Aboba), werden wir in eine besonderen Abhandlung sprechen.

G. Fehér.

Digitized by Google

Предисторически мряморни идоли, намерени въ България

Отъ Р. Поповъ

Тъй наречените „островни идоли", които се съхраняватъ днесъ главно въ сбиркитѣ на музеитѣ въ Атина, Парижъ, Дрезденъ, Лондонъ и др., отдавна привличатъ вниманието на археолозитѣ. По-голѣмата часть отъ тия фигури сж направени отъ едрозърнестъ мряморъ, какъвто се намира по островитѣ Паросъ, Наксосъ и др., отъ дето тѣ главно произхождатъ и дето безспорно сж работени.

Тия островни фигури иматъ височина обикновено 15—20 см., но наредъ съ тѣхъ се срѣщатъ и по-голѣми. Така напр. въ Атина се съхраняватъ екземпляри, които надминаватъ 40 см.

Въ този родъ каменна пластика главна роля играе женската фигура, смѣтана отъ нѣкои автори за отражение на вавилонската богиня Istar и на финикийската Astarte.

Каменнитѣ островни идоли иматъ голѣмо сходство съ глиненитѣ идоли отъ о-въ Кипъръ,[1]) както и съ оловната фигура отъ Троя.[2]) Богинята, която представятъ въпроснитѣ идоли отъ островитѣ на Егейското море, е гола, правостоеща, съ сравнително голѣма глава, въ повечето случаи последната е въ форма на щитъ. Върху главата най-често пластично е представенъ само носътъ,[3]) а понѣкога очитѣ и устата. Вратътъ е дълъгъ и цилиндриченъ, гръдникътъ значително развитъ, а подъ него трижгълникъ, който се приема за половъ трижгълникъ. Краката сж събрани единъ до другъ. Лактитѣ лежатъ върху корема, и киткитѣ на ржцетѣ често пжти сж поставени така една срещу друга, като че ли пръститѣ на дветѣ ржце се само допиратъ или пъкъ сж сключени помежду си.[4])

---

1) Bossert, Altkreta (1921), обр. 118.
2) H. Schmidt, Troianische Altertümer, 255, № 6446.
3) Bossert, цит. съч. 2-ро изд. (1923), обр. 13 и 15.
4) Цит. съч. обр. 14.

Digitized by Google

Наредъ съ споменатитѣ идоли, по островитѣ се срѣщатъ твърде схематични фигури, които въ много отношения ни напомнятъ троянскитѣ. Такива сж напр. идолитѣ отъ о-въ Паросъ.[1]) Главнитѣ находища на мряморнитѣ идоли сж островитѣ: Rheneia, Paros, Naxos, Ios, Amorgos, Thera, Therasia, Oliaros, Syros, съ една речь всички Цикладски о-ви. Подобни сж намерени сжщо въ Пелопонесъ и, споредъ Хьорнесъ,[2]) тукъ тѣ сж пренесени отъ островитѣ. Понеже пелопонеската фигура по стилъ значително се отличава отъ островнитѣ, а се приближава напълно до глиненитѣ идоли отъ Тесалия,[3]) би могло по-скоро да се приеме, че мряморната пластика въ континентална Гърция е била сжщо позната, и следователно, трѣбва да се допусне, че не сж били само Цикладскитѣ острови, дето предмикенски мряморни фигури сж работени, както това мисли Хьорнесъ, а напротивъ въпросната пластика е имала широко разпространение извънъ границитѣ на егейската область. Че това е било така, ясно личи отъ намеренитѣ въ Тесалия каменни идоли,[4]) както и тия открити вече у насъ.

Единиятъ отъ нашитѣ идоли е намеренъ въ околностьта на Стара-Загора, вториятъ въ Новозагорско, третиятъ въ Пловдивско и четвъртиятъ въ Разградъ. Двата отъ тѣхъ, именно пловдивскиятъ и разградскиятъ, произхождатъ отъ селищни могили, който фактъ е отъ особна важность за насъ, тъй като позволява да установимъ една потѣсна връзка съ предмикенската култура, а отъ друга страна дава възможность по-точно да датуваме нашитѣ плоски (селищни) могили. Преди да се спремъ на тия два въпроса, най-напредъ ще разгледаме нашитѣ идоли.

Между четиритѣ идола, които описваме по-доле, цѣлъ е запазенъ само старозагорскиятъ (обр. 1). Той е намеренъ презъ 1923 год. при старозагорскитѣ бани отъ трудовацитѣ и сжщата година е билъ предаденъ на музея въ Стара Загора, дето сега се пази (инв. 725). Уредникътъ на сбиркитѣ, г-нъ Ат. Кожухаровъ, съ готовность го отстжпи за проучване и публикация, поради което смѣтамъ за дългъ да му изкажа благодарность.

Височината на идола достига 10 см., максималната му ширина, мѣрена въ тазната область, — 4 см, максималната дебелина въ седа-

1) Bossert, цит. съч. обр. 8—10, намиращи се въ Атинския музей.

2) Hörnes, Urgeschichte der bildenden Kunst, 2-ро изд. 368.

3) ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΔΙΜΗΝΗ ΚΑΙ ΣΕΣΚΛΟ, табл. 32, обр. 3.

4) ΤΣΟΥΝΤΑΣ, цит. съч. табл. 37 и 38; Wace and Thompson, Prehistoric Thessaly, 70 обр. 115.

Digitized by Google

лището — 1·7 см. Главата, почти овална (3·8 см. × 2·3 см.), има две странични широки издадини, представящи ушитѣ. Отъ тѣхъ дѣсното има три, а лѣвото четири плитки дупки. Носътъ е представенъ релиефно съ една отгоре и отдоле заоблена изпѫкналость, която почва отъ горния край на главата и слиза малко по-доле отъ срѣдата на лицето. Очитѣ сѫ изразени съ по една хоризонтална (долна) и една дѫговидна (горна) гравирани линии, които излизатъ отъ срѣдата на носа и стигатъ почти горния край на ушитѣ. На разстояние около 4 м. м

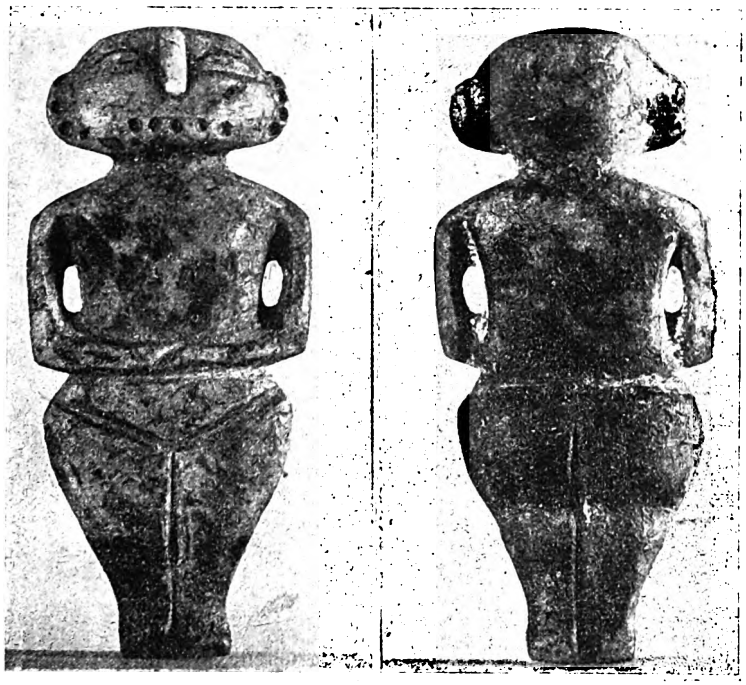

Обр. 1. — Мряморенъ идолъ отъ Стара-Загора.

подъ носа една хоризонтална линия представя устата, подъ която дохожда редица отъ петь плитки дупки, предназначението на които е трудно да се опредѣли. Главата се съединява съ трупа съ кѫсъ вратъ. Рамената сѫ значително наклонени. Рѫцетѣ отъ рамото се спущатъ направо надоле, следъ което въ лакета се превиватъ подъ правъ жгълъ и се срѣщатъ въ мезогастралната область. Крайщата на рѫцетѣ завършватъ схематично: никакво разграничение на китката или пръститѣ не личи. Една наклонена вдлъбнатина отдѣля едната рѫка отъ другата. При това положение на рѫцетѣ, между последнитѣ и гърдитѣ се образуватъ елипсовидни междини. Непосредствено подъ рѫ-

Digitized by Google

цетѣ една плитка брезда, а по-доле отъ нея други две, разположени подъ тѫпъ жгълъ, образуватъ равностраненъ тѫповръхъ трижгълникъ, който представя половия трижгълникъ или хипогастралната область (reg. hypogastrica). Отъ върха на трижгълника до долния край на идола се спуща отвесна широко изрѣзана брезда, която разграничава двата крака, които най-доле сѫ профилувани напредъ, за да бѫдатъ представени стѫпалата. Две изпѫкналости въ горната часть на гръдната плоскость представятъ гърдитѣ.

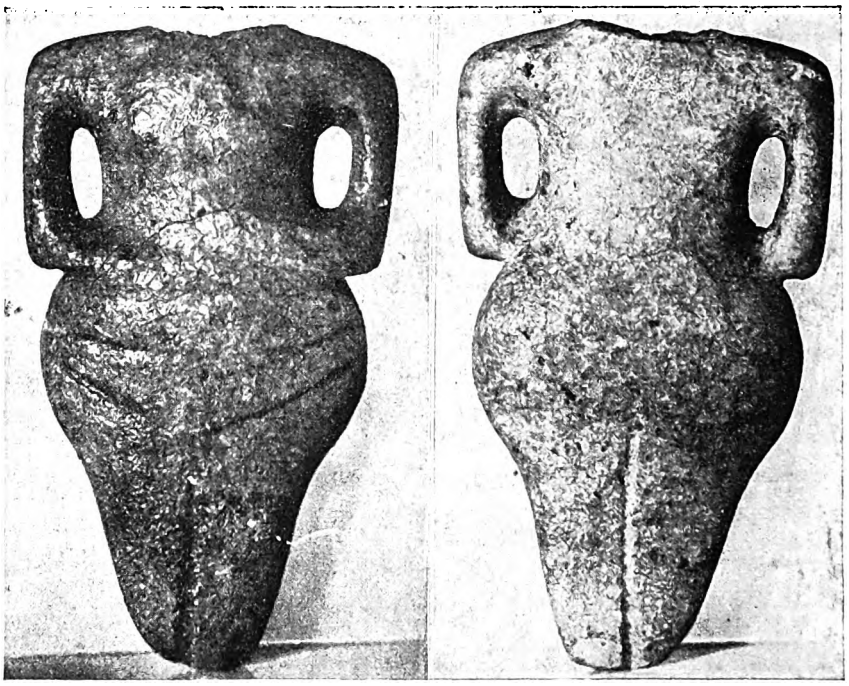

Обр. 2. — Мраморенъ идолъ отъ Нова-Загора.

Гърбътъ отъ основата на шията до кръста представя равна плоскость, разширена въ горния и долния край. Отъ кръста до областьта на колѣното има една изпѫкналость, която очевидно представя седалището (r. glutaea, обр. 5). Една широко изрѣзана брезда отъ горната страна на последното до долния край на идола разграничава краката отъ задъ. Между другого, характерно за фигурата е това, че тазната область (reg. сохае) е силно разширена, която особность виждаме сѫщо и въ другитѣ идоли.

Обр. 2 представя мраморния идолъ отъ Нова-Загора, съхраняванъ въ Народния Музей (инв. 742). За жалость, въ инвентара на музея лип-

Digitized by Google

сватъ сведения, де точно и при какви обстоятелства този идолъ е намеренъ.

Главата е отчупена. Въ това състояние височината на идола достига 10·6 см., максимална ширина, мѣрена въ тазната область, 5·5 см., максимална дебелина, въ седалището, 2·2 см.

Изглежда, че главата е била съединена съ трупа съ низка шия. Раменатa сѫ слабо наклонени. Положението на рѫцетѣ е както при старозагорския идолъ, съ тази само разлика, че въ коремната область тѣ се разграничаватъ една отъ друга съ една наклонена отъ лѣво къмъ дѣсно вдлъбнатина. Хипогастралниятъ трижгълникъ не следва непосредствено подъ

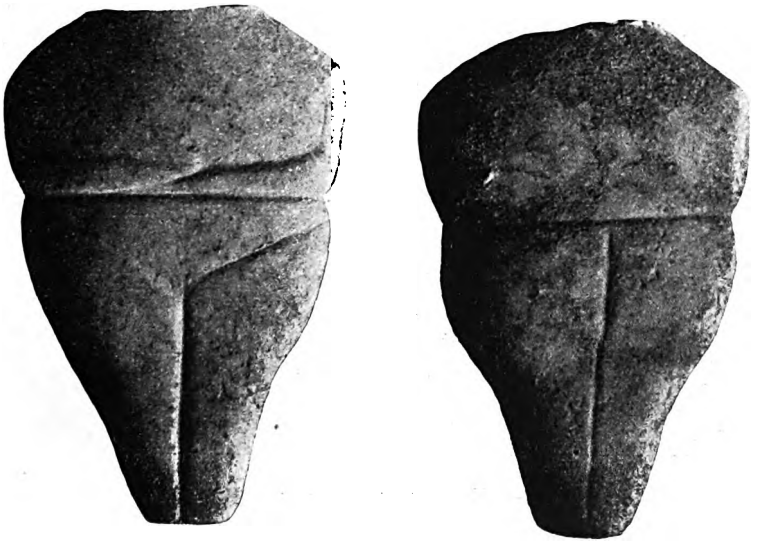

Обр. 3. — Мраморенъ идолъ отъ Пловдивско.

рѫцетѣ, а малко по-доле, така че между рѫцетѣ и горната хипогастрална линия, издута надоле въ форма на дъга, се дава мѣсто за мезогастрика (reg. mesogastrica), поради което естествената пропорция между гръдния кошъ и коремокрайника е почти запазена. Краката както отпредъ, така и отзадъ сѫ разграничени съ по една плитка брезда. Седалището сѫщо е представено съ слаба изпѫкналость. Идолътъ е направенъ отъ едрозърнестъ мраморъ.

Обр. 3 представя третия идолъ, който по настоящемъ се съхранява въ музея при Пловдивската Народна Библиотека. Той е намеренъ при разкопаване на могилата „Топра Асаръ“ въ землището на село Салалии (Пловдивска околия) и е обнародванъ за пръвъ пѫть отъ Б. Дяковичъ.[1])

[1]) Б. Дяковичъ, Могилата Топра Асаръ. Период. спис. 1908, 367.

Digitized by Google

Височината му, безъ главата, която сжщо е строшена, достига 10 см., максимална ширина при рамената 6·3 см., максимална дебелина 1·8 см. Салалийскиятъ идолъ се отличава отъ описанитѣ по-горе два главно по това, че нѣма дупки между гърдитѣ и мишницитѣ, тъй че последнитѣ плътно прилепятъ къмъ трупа. Иначе положението на ржцетѣ е съвсемъ еднакво, както при първитѣ два случая. Китката не е очертана. Ржцетѣ на мѣстото на последната сж остро зашилени и стоятъ една върху друга: дѣсната ржка върху лѣвата. Непосредствено подъ лактитѣ е изрѣзана значително по-широка хоризонтална брезда, която преминава върху задната часть на идола, за да разграничи гърба отъ се-

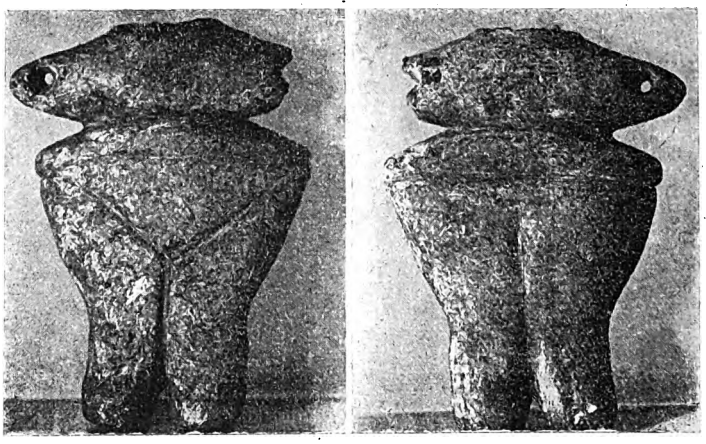

Обр. 4. — Мряморенъ идолъ отъ Разградъ.

далищната область. Две наклонени по-тѣсни брезди, които малкомного извиватъ джговидно, заедно съ хоризонталната брезда очертаватъ хипогастрика. Най-после една отвесна по-широка брезда, почваща отъ върха на хипогастралния трижгълникъ и слизаща до долния край на идола, а друга върху задната страна на идола, разграничаватъ двата крака.

На обр. 4 даваме четвъртия идолъ, който произхожда отъ разкопаване на предисторическата могила при Разградъ и се съхранява въ сбирката на музея въ сжщия градъ. Г-нъ Явашевъ, уредникъ на Разградския музей, който е ржководилъ разкопкитѣ презъ 1921 г. и намерилъ идола, има любезностьта да ни го отстжпи за публикация, за което му изказваме нашата благодарность.

Идолътъ, както това личи отъ дадения образъ, е сжщо съ строшена глава. Въ това състояние височината му достига 6·7 см., макси-

Digitized by Google

мална ширина, мѣрена въ тазната область, 4·6 см., максимална дебелина 1·8 см. По отношение на изработката разградскиятъ идолъ представя известни особности, които заслужаватъ да бѫдатъ изтъкнати. Гръдната часть, ясно отдѣлена въ пояса отъ коремната съ дълбока брезда, странично силно врѣзана, има продълговата заоблена, почти елипсовидна форма и е снабдена на всѣка страна съ по една дупка. Какво предназначение могатъ да иматъ последнитѣ? Много малко вѣроятно е, че тѣ сѫ служили за окачване на идола. Споредъ насъ, тия дупки целятъ да представятъ междината, образувана между гърдитѣ и рѫката, какъвто е случаятъ при старозагорския и новозагорския идоли Следователно, скулпторътъ схематично е представилъ, безъ подробности, рѫцетѣ да лежатъ сѫщо върху корема, както тѣ сѫ представени въ първитѣ три идола. Хипогастралниятъ трижгълникъ е затворенъ отгоре съ една хоризонтална брезда, врѣзана, както при новозагорския идолъ, по-доле отъ кръста; вѣроятно за да се даде мѣсто на останалата часть на корема (мезо- и епигастрала), отдоле той е затворенъ съ други две наклонени брезди. Хоризонталната такава продължава и върху задната страна на идола. Седалищната область ясно е представена съ две слаби изпѫкналости. Краката сѫ разграничени единъ отъ другъ съ предна и задна брезди, които при стѫпалата сѫ врѣзани дълбоко, за да отдѣлятъ последнитѣ по-ясно едно отъ друго — нѣщо, което при описанитѣ по-горе идоли нѣмаше.

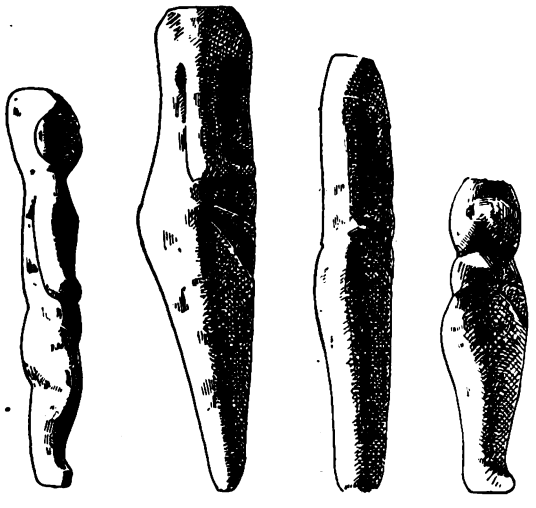

а *б* *в* *г*

Обр. 5.—Мряморнитѣ идоли отъ Стара-Загора *(а)*, Нова-Загора *(б)*, Пловдивъ *(в)* и Разградъ *(г)*, гледани отъ страни.

Въ публикацията на топраасарския и новозагорски идоли Чилингировъ прави, споредъ насъ, известна грѣшка, върху която ние намираме за умѣстно да се спремъ.[1])

Следъ като описва по отдѣлно двата идола, той казва, че т. н. половъ трижгълникъ билъ странично отворенъ и като така не представя

[1]) Praehistorische Zeitschrift VII, 215.

Digitized by Google

отъ себе си никакъвъ половъ трижгълникъ, а — престилка. За да основе своя възгледъ, той навежда следнитѣ съображения:

1. Хоризонталната линия отъ трижгълника преминава сжщо върху гърба, тъй както би билъ представенъ шнурътъ или лентата, съ които престилката е запасана.

2. Въ Галиция билъ намеренъ глиненъ идолъ съ боядисанъ трижгълникъ и, споредъ него, за никакъвъ половъ трижгълникъ не може да става дума, а за престилка.

3. Въ подкрепа пакъ на своето твърдение той привежда за примеръ сжщо глинения идолъ отъ Тракия (обр. 6), чийто трижгълникъ е украсенъ съ орнаментъ въ форма ∾, т. е. орнаментъ, който краси самата престилка.

Обр. 6. — Глиненъ идолъ отъ Тракия.

Това становище ние намираме абсолютно за невѣрно по следнитѣ съображения:

1. Ако трижгълницитѣ при топраасарския, старо- и новозагорски идоли сж странично отворени, напротивъ при разградския мряморенъ идолъ, тракийския глиненъ (обр. 6), както и при костнитѣ идоли отъ Султанъ и Русе трижгълницитѣ сж затворени; затворени сж сжщо трижгълницитѣ въ повечето, намерени до сега у насъ глинени идоли. Тъй че обстоятелството, какво трижгълницитѣ при тритѣ мряморни идоли сж отворени, нѣма никакво значение.

2. Хоризонталната линия, която върху топраасарския идолъ минава върху гърба, не може да се обясни като превръзка на престилка, защото върху новозагорския идолъ такава линия нѣма. Споредъ насъ, тая линия е поставена съ цель да се разграничи седалищната область (reg. glutaea) отъ кръстната (reg. sacralis), което разграничение въ старозагорския идолъ е пластично постигнато.

3. Че трижгълникътъ при глинения идолъ отъ Галиция билъ боядисанъ, още не може да служи за доказателство, че въ дадения случай имаме работа съ престилка. Нѣкои глинени идоли, намерени у насъ, сж съ врѣзани орнаменти, боядисани съ червена боя. Споредъ насъ, тия боядисани орнаменти представятъ татуировка, каквато по всѣка вѣроятность трѣбва да виждаме и въ приведения идолъ отъ Галиция.

4. Още по-малко състоятелно е третото доказателство на Чилин-

Digitized by Google

гировъ. Ако разгледаме добре глинения идолъ отъ Тракия,[1]) ще видимъ, че не само трижгълника, но цѣлото тѣло отпредъ и отзадъ е украсено съ врѣзанъ орнаментъ, който сигурно представя татуировка. Ако за минута допуснемъ, че трижгълникътъ при въпросния идолъ е престилка, какъ ще обяснимъ, че линията, която разграничава двата крака, отива до срѣдата на трижгълника? Очевидно е, че половиятъ трижгълникъ не е закритъ отъ никаква престилка; напротивъ, той е напълно откритъ и разширеностьта върху края на брездата не представя нищо друго, освенъ отвора на самата вулфа. По сжщия начинъ е представенъ и аналниятъ отворъ (anus).[2])

5. Най-после, ако разгледаме старозагорския, разградския, както и топраасарския мряморни идоли, ще видимъ, че брездата, която разграничава двата крака отзадъ, става доста широка въ аналната область. Разбира се, това съвсемъ не е случайно, а напротивъ скулпторътъ е искалъ по-реалистично да представи седалищната область; следователно никаква престилка или платъ не покрива последната.

Обр. 7. — Фрагментъ отъ глиненъ сждъ въ образъ на вулфа.

Мряморнитѣ идоли представятъ напълно голи женски тѣла, чиито срамни части не сж били закрити, и никакъвъ религиозенъ консерватизмъ или понятие за срамъ не могатъ тукъ да иматъ мѣсто.

Ако въ тия мряморни произведения на пластиката отъ най-младата неолитична култура у насъ, както и въ Егейската область, трѣбва да виждаме персонификация на производителната сила, на раждането, на плодородието, где е смисълътъ тогава, ако органътъ, който тъкмо символизира тѣзи понятия, бжде закритъ.

Че този органъ, като символъ на плодородието, не се е крилъ грижливо, а напротивъ имало е всичкото желание да бжде по-ясно и по-изразително представенъ, доколкото, разбира се, това се удавало на майстора, иде да ни покаже единъ фрагментъ отъ вотивенъ глиненъ сждъ, произхождащъ отъ могилата при с. Султанъ. Сждътъ е билъ снабденъ съ крака, за да представя човѣшко тѣло, и между краката вулфата е дадена напълно реалистично (обр. 7).

---

[1]) Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst, 319, обр. 1, 1 *а* и 1 *в*.
[2]) Hoernes, цит. съч. 319, обр. 1 *а*.

Digitized by Google

Въпросътъ, какво представятъ отъ себе си мраморнитѣ идоли, може да се каже, че до днесъ остава открить.

Брунъ напр. смѣта женскитѣ островни фигури за богиня, която представя отражение на финикийската Astarte.[1]) Що се отнася, обаче, до мжжкитѣ фигури, той мисли, че свирачътъ на лира[2]) би могълъ да се приеме за Аполонъ. Известно е, че въ по-старитѣ времена Аполонъ се представя като свирачъ на лира. Така той е изобразенъ върху една бронзова броня отъ Олимпия. Трудно е, обаче, да се идентифицира съ подходяще божество свирачътъ на флейта.[3]) Всички тия фигури изобщо той поставя въ свръзка съ религиозния култъ, както и съ култа на мъртвитѣ.

Ивансъ мисли, че критскитѣ и цикладски фигури не сж нищо друго, освенъ образи на живи роби или такива близки на мъртвеца, които сж поставени въ гробоветѣ, за да замѣстятъ жертвоприношенията на живи хора. За да подкрепи мнението си, той навежда аналогии отъ Египетъ и Мексико.

Хьорнесъ не се съгласява съ мнението на Ивансъ, защото, казва той, повечето отъ фигуритѣ, намерени въ гробоветѣ, представятъ голи женски тѣла, а освенъ това аналогични фигури отъ глина сж намерени и въ селищата на Троя, Кукутени, Бутмиръ, Тардошъ, Сърбия, България и пр. Въ такъвъ случай, щомъ тѣ изобилствуватъ въ селищата, не могатъ да се смѣтатъ за погребални предмети, а трѣбва да ги приемемъ за идоли.

Фореръ, като признава, че каменнитѣ идоли иматъ голѣмо сходство съ глиненитѣ отъ о-въ Кипъръ и оловния идолъ отъ Троя, предполага, че тѣ представятъ образа на вавилонската богиня Istar и на финикийската Astarte.

Други, струва ни се, съ по-голѣмо право предполагатъ, че голитѣ женски фигури представятъ майката-земя — богиня на плодородието, на производителността, на раждането и пр. Отъ друга страна фактътъ, че у насъ многобройнитѣ глинени, костни, а сега и мраморни фигури се срѣщатъ изключително въ селищата, напълно подкрепя мнението на Хьорнесъ, какво въпроснитѣ фигури представятъ отъ себе си идоли.

Откритъ сжщо стои въпросътъ, подъ чие влияние изниква камен-

[1]) Brunn, Griechische Kunstgeschichte II, 56.
[2]) Bossert, Altkreta, обр. 120.
[3]) Цит. съч. обр. 119.

Digitized by Google

ната пластика въ островитѣ на Егейско море, дето тая пластика за сега поне е дала най-изобиленъ материалъ.

Споредъ Хьорнесъ, би могло да се съзира влияние отъ Изтокъ, защото още въ срѣдата на III-то хилядолѣтие пр. Хр. въ Вавилонъ голата жена, като богиня, е била вече позната. Но тъй като въ източна и срѣдна Европа още по-рано сѫ работени подобни фигури отъ глина, би трѣбвало да се заключи, че мряморната пластика въ Цикладскитѣ острови е възникнала вследствие кръстосването на две влияния: едното отъ северъ, другото отъ изтокъ. Макаръ аналогични фигури да сѫ намерени въ Пелопонесъ, както и на о-въ Книдосъ, близо до азиятския брѣгъ, това съвсемъ не намалява вѣроятностьта, казва Хьорнесъ, че въпросната пластика има за изходна точка островитѣ между европейския и азиятски континенти.[1]) Като отминаваме подробноститѣ по тоя въпросъ, ще се спремъ на други два: въ какво съотношение стоятъ намеренитѣ у насъ мряморни идоли съ тия отъ Цикладскитѣ острови и каква връзка по време може да има между еднитѣ и другитѣ.

Що се отнася до първия въпросъ, на първо време биха могли да се направятъ следнитѣ предположения: 1) Тракия е била подъ влияние на егейската култура; 2) обратно, земитѣ на егейската область сѫ повлияни отъ Тракия или изобщо отъ северъ; 3) тия две области се развиватъ самостойно, като два независящи културни центрове. За най-правдиво и естествено ние считаме третото предположение. Не може да се приеме, че въ две съседни области, поставени приблизително при еднакви условия, културата на едната въ тия ранни времена може да се развие тъй високо, че да подчини напълно другата. По тоя въпросъ ние заставаме на следното гледище: земитѣ на Тракия и тия на Егейската область представятъ два културни центра, които сѫ били въ тѣсна зависимость единъ отъ другъ, като културата имъ е запазила известна национална особность. За да можемъ съ по-голѣма яснота да изтъкнемъ нашето гледище, потрѣбно е предварително да съпоставимъ културитѣ въ тия две области, отговарящи една на друга по време.

Ако имахме на рѫка само новозагорския и старозагорския идоли, като случайни находки, можеше и трѣбваше съ голѣма предпазливость да се третира тоя въпросъ. Салалийскиятъ и разградскиятъ идоли допълватъ обаче празнотата, която оставяха следъ себе си първитѣ два идола. Сега положително знаемъ, че мряморната пластика у насъ е свързана съ културата, която ни даватъ селищнитѣ могили.

[1]) Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst, 368.

Digitized by Google

Възъ основа на направенитѣ до сега изследвания, ние сме датували тази култура като късно неолитична, съ елементи отъ най-старата метална култура (медната), или съ други думи, културата на плоскитѣ могили принадлежи иа каменно-медната епоха, което време приблизително граничи съ края на III-то и началото на II-то хилядолѣтия.

Приблизително презъ това време каква култура се е развивала въ Егейската область?

Тамъ неолитната епоха направо води къмъ бронзовата. Презъ второто хилядолѣтие въ въпроснитѣ земи, както е известно, почва да цъвти тъй наречената критско-микенска култура, открита най-напредъ въ Микене, а после съ многобройни находки доказана въ о-въ Критъ, дето вѣроятно е билъ главниятъ ѝ центъръ. Както въ Критъ, така и въ другитѣ острови на Егейското море тази култура добива своя типиченъ характеръ, а отгукъ преминава и въ Гърция, обаче нейното влияние и разпространение, както това показватъ новитѣ находки, отива и по-далечъ отъ Гърция. Типичната микенска култура, обаче, се предшествува отъ друга, една по-стара степень на бронзовата култура, която е била подъ силно египетско влияние. Тамъ се развива една, тъй да кажемъ, египтизирана бронзова култура, като предтеча на критско-микенската, и носи името предмикенска. Тъкмо тази култура следва непосредствено върху неолита на Бѣломорската область. Тѣсната връзка на предмикенската култура съ Египетъ позволява да бѫде по-точно датувана. Въ Критъ тя се е развивала вѣроятно презъ цѣлото III-то хилядолѣтие пр. Хр.;[1]) въ гръцкитѣ острови се пада въ втората половина на хилядолѣтието, а още по-младо ще бѫде нейното развитие или влияние къмъ северъ. Предмикенската култура, споредъ нашето мнение, по време отговаря на каменно-медната въ Тракия. До какви граници се простира сходството отъ една страна, и различието отъ друга между тия две култури, би ни показало следното бѣгло сравнение:

1. Въ предмикенската култура се срѣщатъ оржия отъ бронзъ; каменнитѣ такива сѫ излѣзли вече отъ употрѣба, докато у насъ изключително на първо мѣсто играятъ роля последнитѣ, а спорадично се срѣщатъ предмети отъ медь.

2. Докато формата на жилището въ земитѣ, дето се е развивала предмикенската култура, както и въ юго-западна Европа, обикновено

[1]) S. Müller, Urgeschichte Europas, 34.

Digitized by Google

има кржгла,[1]) а понѣкога овална форма, въ Тракия то има четвъртита форма съ фронтоненъ покривъ,[2]) или само въ форма на фронтонъ.[3])

3. Презъ това време е било познато особно фигурално писмо, което най-често се срѣща върху перли и печати, направени отъ твърдъ камъкъ. Подобни паметници у насъ не сж известни.

4. Въ гробоветѣ на островитѣ, заедно съ мряморнитѣ идоли, дохождатъ сждове, направени отъ камъкъ, най-често отъ мряморъ, и отвънъ украсени съ релиефни спирали.

Подобни сждове, носящи отпечатъка на едно силно египетско влияние, у насъ не се срѣщатъ.

5. Костената пластика, у насъ представена вече съ многоброенъ материалъ, въ островитѣ на Егейско море, доколкото ни е познато, не е нѣщо обикновено; а така сжщо глиненитѣ фигури иматъ съвсемъ други характеръ отъ тоя, който иматъ нашитѣ, както и тия на близкитѣ до Тракия страни (Ромъния, Сърбия, Тесалия, Босна и пр.).

6. Спиралнитѣ орнаменти, които срѣщаме по рисуваната предмикенска керамика, се явяватъ като декоративенъ елементъ и върху нашата керамика, макаръ въ стилъ и техника да сжществува известно различие. Но у насъ, наредъ съ рисуванитѣ орнаменти, едновременно дохождатъ и инкрустирани, между които сжщо се срѣщатъ спирали. Така че, докато на югъ презъ това време се срѣща главно рисувана керамика, у насъ съ право бихме могли да кажемъ се развива рисувана-инкрустирана керамика.

7. Най-важнитѣ данни относно предмикенската култура имаме отъ гробоветѣ, които се срѣщатъ изобилно върху островитѣ на Архипелага, особено въ о-въ Аморгосъ, а сжщо и въ самата Гърция и Мала-Азия. Тия гробове иматъ четиржгълна форма. Тѣ сж направени отъ четири голѣми странични плочи, върху една отъ които е издълбанъ входъ за гроба. Освенъ това въ основата на гроба има сжщо плоча, както и върху покрива. Тия гробове, чийто произходъ се дължи сжщо на египетско влияние, по-късно биватъ разпространени по цѣла Европа.[4]) Долменитѣ въ Сакаръ и Странджа-планина сж сжщо такива камерни гробове отъ голѣми плочи и мислимъ, че тѣ по време напълно отгова-

1) Сравни урнитѣ отъ о-въ Amorgos и Melos, датирани къмъ старата цикладска култура (Bossert, Altkreta 1923, обр. 33 и 34), както и моделитѣ на колиби отъ Фестосъ (Fimmen, Die kretisch-mykenische Kultur, 41, обр. 30).

2) Р. Поповъ, Денева могила, Изв. Арх. д-во IV обр. 180; VI обр. 137, табл. VI обр. 9.

3) Р. Поповъ, цит. съч. VI обр. 135.

4) Müller, Urgeschichte Europas, 32.

Digitized by Google

рятъ на предмикенскитѣ, ако и конструктивно да се отличаватъ въ нѣкои подробности.

Отъ това сравнение, което направихме между предмикенската егейска и младо-неолитичната тракийска култури, става ясно, че край различията, изтъкнати въ общи черти, може да се посочи и известна общность. Тази общность още по-добре подчертаватъ намеренитѣ у насъ мряморни идоли, които описахме по-рано и върху които повторно се спираме. Преди всичко явява се въпросътъ: могатъ ли нашитѣ мряморни идоли да бѫдатъ импортирани отъ югъ? За да отговоримъ на тоя въпросъ, достатъчно е да хвърлимъ само единъ погледъ върху островнитѣ и нашитѣ идоли. За примеръ нека вземемъ мряморния идолъ отъ о-въ Сиросъ[1]) и нашия отъ Стара-Загора. Докато главата на първия има щитовидна, тая на нашия има елипсовидна форма, съ голѣмъ диаметъръ въ хоризонтално положение; съ други думи сиросктятъ както и другитѣ островни идоли, сѫ съ висока глава, нашиятъ напротивъ се отличава съ широка. По-нататъкъ, главата на всички цикладски идоли се съединява съ трупа чрезъ високъ вратъ, докато старозагорскиятъ, както изглежда и останалитѣ три идоли, иматъ несравнено нисъкъ вратъ, какъвто е вратътъ сѫщо на всички наши глинени идоли. Краятъ на ржцетѣ и краката при цикладскитѣ идоли сѫ по-добре разграничени, често пѫти пръститѣ представени, докато при нашитѣ въ това отношение е дадена по-голѣма свобода на стилизацията. Цикладскитѣ идоли сѫ изобщо високи,[2]) а нашитѣ широки и низки съ особено широка тазна область. Съ сѫщото тѣлосложение и съ високъ вратъ сѫ и мѫжкитѣ идоли, представящи свирачи на арфа и флейта.[3])

Обр. 8 — Мряморенъ идолъ отъ о-въ Сиросъ.

Сѫществена стилна разлика има между каменнитѣ идоли отъ Тесалия и нашитѣ,[4]) отъ дето следва да се заключи, че тѣ принадлежатъ на другъ културенъ центъръ. Направенитѣ сравнения мислимъ сѫ достатъчни, за да твърдимъ, че нашитѣ идоли не могатъ да бѫдатъ импортирани отъ югъ, а иматъ локаленъ характеръ, който характеръ още

1) Bossert, Altkreta (1923), обр. 13.
2) Цит. съч.; сравни обр. 11, 12, 14. 15 отъ о-витѣ Amorgos, Naxos, Delos и Paros.
3) Цит. съч., обр. 16 и 20.
4) ΤΣΟΥΝΤΑΣ, цит. съч. табл. 37; Wace и Thompson, Prehistoric Thessaly, 170, обр. 115.

Digitized by Google

по-добре се подчертава отъ глиненитѣ и костнитѣ идоли, работени у насъ въ сѫщото време.

Нека за примеръ вземемъ костния идолъ отъ Русе (обр. 9) и глиненитѣ идоли отъ Кьосе-Базиргянъ, Султанъ и др. (обр. 10). Въ русенския идолъ устата е представена съ тънка рѣзка, подъ която дохождатъ разположени въ единъ редъ три дупки.

При старозагорския идолъ устата е представена сѫщо съ тънка рѣзка, подъ която, сѫщо разположени въ единъ редъ, сѫ издълбани петь дупки.

Ушитѣ на русенския идолъ сѫ пробити по съ

Обр. 9. — Костенъ идолъ отъ Русе.

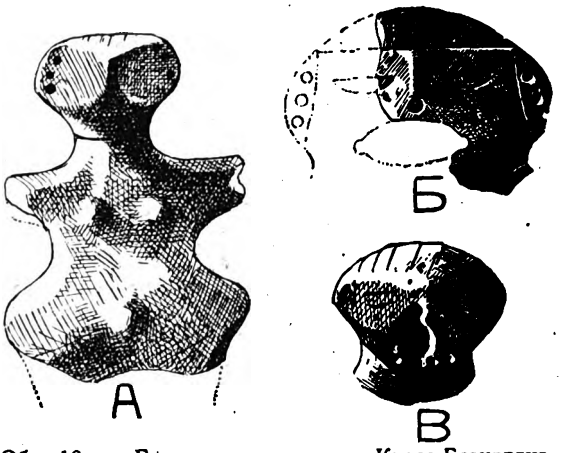

Обр. 10. — Глинени идоли отъ с. Кьосе-Базиргянъ и с. Султанъ.

две дупки, върху които сѫ били окачени обеци.[1]) Подобни дупки при старозагорския идолъ, както видѣхме, сѫщо има, само че не сѫ пробити.

Дветѣ странични дупки въ срѣдната часть на идола (гръдната) не представятъ нищо друго, освенъ дупкитѣ, образувани отъ ржцетѣ и гърдитѣ. За да се прибегне до такова едно схематично представяне на ржцетѣ, причината може да бѫде само една: по-трудното обработване на костьта. Хипогастралната область и при двата идола е предадена по единъ и сѫщи начинъ. Най-после профилътъ на стѫпалата при русенския и старозагорския идоли е съвършено еднакъвъ. Сѫщиятъ характеръ иматъ всички досега намерени костни идоли у насъ.

[1]) Въ ушнитѣ дупки на една главичка отъ костенъ идолъ, намерена въ могилата при Разградъ, е запазена една медна обеца.

[2]) Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst, 319, обр. 1, 1 *а*, 1 *в*.

Digitized by Google

Идолътъ отъ Кьосе-Базиргянъ (обр. 10 А), очевидно представящъ гола жена, има повече широка, отколкото висока глава. Ушитѣ сж снабдени съ по три дупки, а носътъ е представенъ съ една изпжкналость. Очитѣ не сж представени; обаче, както при старозагорския идолъ, по сжщия начинъ последнитѣ сж представени въ други глинени идоли, напр. въ тия отъ с. Султанъ (обр. 10 Б, В).

Глинениятъ идолъ отъ Тракия (обр. 6), образъ на гола жена, седнала върху цилиндриченъ столъ, има сжщо глава повече широка, отколкото висока. Носътъ, подобно на мряморния идолъ, е представенъ съ една изпжкналость, подъ която, освенъ дветѣ ноздрени дупки, малко по-доле въ областьта на устата има редица отъ шесть дупки, както въ старозагорския идолъ. Ржцетѣ иматъ сжщото положение. Половиятъ трижгълникъ е представенъ съ една хоризонтална и две странични брезди.

Отъ сравнението, което направихме между нашитѣ мряморни идоли и островнитѣ, отъ друга страна, тѣсната връзка въ стилно отношение, която сжществува между първитѣ и наши костни и глинени идоли, достатъчно ясно става, че въ никой случай описанитѣ тукъ наши идоли не могатъ да бждатъ импортирани отъ югъ. Тѣ сж образци на пластика, която се е развила самостойно, наредъ съ глинената и костната пластика, безъ да приемаме непременно непосредственото влияние на цикладската пластика. Или ако допуснемъ, както мисли Хьорнесъ, че последната се е развила въ островитѣ вследствие кръстосването на две влияния: едното отъ северъ, другото отъ истокъ,[1]) тогава защо да не приемемъ, че тази пластика се е развила въ Тракия именно подъ влиянието, което иде отъ северъ. Най-после можемъ да приемемъ сжщо, че нашата мряморна пластика има за първоначаленъ прототипъ цикладски образецъ, обаче тя се е развила по-нататъкъ на мѣстна почва, като е добила известна национална особность, изтъкната по-рано при сравнението, което направихме между нашитѣ и цикладскитѣ идоли.

Намеренитѣ въ България мряморни идоли даватъ възможность да свържемъ по време нашата млада неолитична култура съ предмикенската бронзова култура, като по този начинъ може да се дойде до едно по-точно датуване на селищнитѣ могили у насъ.

Ние по-рано засегнахме въпроса относно предмикенската бронзова култура, като въ бегли черти изтъкнахме нейнитѣ особности и я сравнихме съ младата неолитична култура у насъ, като подчертахме общ-

1) Hoernes, Urgesch. der bildenden Kunst, 372.

Digitized by Google

ностьта, която сѫществува между тѣхъ. Да поставимъ тракийската млада неолитна култура подъ влиянието на предмикенската, ние нѣмаме основание. Влиянието на предмикенската култура, както е известно, е стигнало до о-въ Сицилия, та дори и до Испания. Разбира се, за това е способствувало лекото и бързото съобщение по море. Като че ли въ това отношение тракитѣ сѫ проявили известенъ консерватизъмъ. Вмѣсто да обработзатъ бронза, тѣ предпочитатъ още камъка и отчасти медьта; а твърде е възможно, че, по една или друга причина, липсвали сѫ условия да се развие тъй рано на мѣсто на каменната индустрия бронзова. Не може обаче да се допусне, че земитѣ на Тракия сѫ били напълно изолирани отъ Егейската область. Културнитѣ влияния, по-слаби или посилни, сѫ се проявявали винаги, и то взаимно. Тракитѣ въ това време сѫ притежавали висока материална култура, и неоснователно би било да се допусне, че тѣ сѫ копирали само, но и трѣбва да сѫ допринесли и тѣ нѣщо съ културното си въздействие по посока къмъ югъ. До какви размѣри е било това влияние, въ една и друга посока, днесъ не може да се каже, докато не бѫдатъ обстойно проучени паметницитѣ на Тракия отъ тази епоха.

Че Тракия не е била изолирана отъ Егейската область, а напротивъ сѫществували сѫ близки връзки, доказватъ известни паметници и отъ бронзовата епоха.

Така напримеръ, бронзовиятъ мечъ отъ с. Калагларе (Панагюрско) има чисто микенски характеръ.[1]) Такава е сѫщо формата на двойната вотивна брадва отъ с. Семчиново (Татаръ-Пазарджишко), която напълно подхожда на свещенитѣ брадви отъ о-въ Критъ.[2]) Като привеждаме тия две аналогии, ние не искаме непременно да кажемъ, че тракитѣ сѫ копирали казанитѣ форми отъ югъ, нито пъкъ, че по пѫтя на търговски сношения тия два предмета сѫ попаднали въ тракийска земя, нито че преоритетътъ принадлежи на тази или оная область. Това би могло да се каже, едва следъ като нашитѣ земи бѫдатъ обстойно проучени. На всѣки случай за насъ е важно, че въ Егейската, както и въ Тракийската область се срѣщатъ едни и сѫщи паметници, които говорятъ за тѣсна културна общность. Въ това отношение отъ особно значение сѫ вотивнитѣ предмети, каквато е напр. двойната брадва отъ с. Семчиново. Тоя родъ предмети се налагатъ не отъ практически, а вече отъ еднакви култови нужди. Връзката, която сѫществува между Тракия и Егейската

[1]) Ср. напр. Naue, Vorrömische Schwerter, табл. III, обр. 4.
[2]) Hoernes, Urgeschichte der bild. Kunst, 515, обр. 2.

Digitized by Google

область, става още по-естествена, като се има предъ видъ, че отдѣлни тракийски племена се спущатъ на югъ въ Гърция и въ нѣкои отъ островитѣ на Егейско море, па дори и въ Мала-Азия.[1]) Кога е започнало това разселване на тракитѣ, положително не може да се каже.

И така, отъ всичко казано до тукъ става ясно, че културата, която въ гръцкитѣ земи води къмъ микенския периодъ, на северъ въ земитѣ, населени съ траки, има за съпѫтникъ самостойна каменно-медна културна область, съ която е била въ известна връзка, безъ обаче последната да е могла да следва въ развитието си сѫщия темпъ, както първата, а за това безспорно е способствувала близостьта съ Египетъ и Истокъ, отъ дето топлитѣ лѫчи на по-високото културно влияние сѫ стигали по-скоро.

Idoles en marbre préhistoriques trouvées en Bulgarie. — La plastique de marbre primitive connue originairement seulement dans les îles de la région Egéenne (surtout dans les Cyclades) semble avoir eu une diffusion beaucoup plus grande qu'on ne supposait tout d'abord. Les idoles ainsi appelées insulaires furent trouvées en Thesalie aussi bien qu'en Bulgarie et il est bien probable qu'on en découvrira de même ailleurs. Les idoles en marbre bulgares que nous décrivons ici proviennent de quatre endroits différents du nord et du sud de la Bulgarie.

1. La première idole, fig. 1, trouvée par hasard, vient des environs de Stara-Zagora. Elle est conservée intacte et a une hauteur de 10 cm., largeur maximum près du siège 4 cm., épaisseur maximum 1·7 cm. La tête en est ovale (13·8 cm. × 2·3 cm.) avec deux proéminences latérales représentant les oreilles, ayant la droite trois, la gauche 4 trous peu profonds. Le nez est plastiquement figuré par une protubérance qui s'étend du haut de la tête au milieu du visage à peu près. Les yeux sont marqués par un trait horizontal et un autre arqué qui partent du milieu du nez et atteinent le bout supérieur des oreilles. La tête est réunie au tronc par un cou court. Comme chez les idoles insulaires, les mains sont croisées sur le ventre. Le triangle sexuel est représenté par un trait horizontal et deux autres inclinés. Du sommet du triangle sort un trait vertical qui délimite les pieds sur le devant.

2. La fig. 2 représente l'idole découverte dans le district de Nova-Zagora (Bulgarie du Sud). Malheureusement on ignore quel est l'endroit exact de la trouvaille. La tête en est brisée. Telle quelle, elle est haute de 10·6 cm. Cette idole est complètement identique à celle de Stara-Zagora.

---

[1]) Кацаровъ, Битътъ на старитѣ траки, 5.

Digitized by Google

3. La fig. 3 représente une idole trouvée dans un tumulus plat près du village de Salali (district de Plovdiv). Hauteur 10 cm. Elle ne se distingue de deux autres que par les mains qui ne sont pas détachées de la poitrine, mais bien y adhèrent.

4. La fig. 4 représente l'Idole de Razgrade (Bulgarie du Nord), trouvée dans un tumulus plat, non loin de la ville. Heuteur 6.7 cm. Elle se distingue des autres en ce que la position des mains n'est pas marquée. Les deux troux latéraux, néanmoins, représentent d'après nous, cet interstice entre la poitrine et les bras croisées que nous remarquons dans l'idole de Stara-Zagora. Nous devons par conséquent admettre qu'ici aussi le sculpteur a voulu représenter les bras dans la même position, mais qu'il y arrive d'une manière très schématique.

Les quatre idoles représentent un corps de femme nue. Dans celle de Stara-Zagora les seins sont figurés par deux proéminences distinctes.

Vu les circonstances dans lesquelles sont trouvées les idoles de Plovdive et de Razgrade, il faut conclure que la plastique de marbre chez nous est en relation avec la culture que nous donnent les tumuli plats.

Une question surgit tout d'abord: quel est le rapport entre nos idoles et celles de la région Egéenne. On peut émettre deux hypothèses: ou bien les idoles sont importées, ou bien la plastique de marbre a été déjà développée en Thrace aussi et, par conséquent, nos idoles ont une origine locale.

Nous épousons la deuxième opinion pour les raisons suivantes: 1) Si nous faisons une comparaison entre les idoles égéennes et les nôtres, à côté des traits communs il saute aux yeux une notable différence de style. Alors que la tête des idoles insulaires est plus haute que large, celle des nôtres est large (fig. 1) et se réunit au tronc par un cou court. Les idoles insulaires, au contraire, ont un cou long. Le rapport entre la hauteur et la largeur maximum dans les unes et dans les autres est foncièrement différent. Alors que nos idoles sont larges et basses, celles des îles sont étroites et hautes. 2) En faveur de l'origine locale de nos idoles parle aussi le lien de style qui existe entre elles et les multiples idoles plates en os et en argile trouvées dans les tumuli plats. La tête de ces dernières idoles est large pourvue, dans la région des oreilles, de trous. La bouche est figurée par un trait horizontal et en dessous se trouvent plusieurs trous. (Comparer la tête de l'idole provenant de Stara-Zagora fig. 1 avec celle en os de Roustchouk, fig. 9, et les têtes des idoles en argile du village de Soultane, fig. 10.

Les trous latéraux qu'a l'idole de Razgrade (fig. 4) ne représentent autre chose que les trous qui résultent entre la poitrine et les bras croisés sur le ventre. Par conséquent cette position des mains, qui caractérise les trois autres de nos idoles, ainsi que les idoles insulaires, est représentée d'une manière très schématique. De pareiles trous latéraux s'observent dans toutes les idoles en os plates, trouvées chez nous.

Nous croyons donc comme très probable que la plastique de marbre chez nous a pour prototype celle de la région Egéenne, mais il n'est pas

Digitized by Google

impossible qu'elle se soit développée indépendamment de cette dernière. On pourrait être plus positif dans ses assertions seulement lorsqu'on aura ramassée des matériaux en plus grande quantité, qui permettraient de faire une étude comparée plus détaillée.

Dans l'un et dans l'autre cas nous voyons un lien entre la culture de nos tumuli plats et la culture prémycénienne au sud; or cela nous permet de dater d'une manière plus exacte la culture de nos tumuli. La culture de bronze prémycénienne qui parraît dans les régions au sud de la Thrace comme avant-coureur de la culture mycénienne typique, correspond à une culture indépendante dans la Thrace du nord qui reste probablement encore pour longtemps, de pierre et de cuivre.

R. Popov.

Digitized by Google

Антична гробница въ „Кукува могила“ при с. Дуванлий, Пловдивско

Отъ Б. Дяковичъ

(съ табл. I-II)

Въ околноститѣ на с. Дуванлий, 24·5 километра северно отъ Пловдивъ, сѫ разпръснати нѣколко могили. Една отъ тѣхъ се издига на юго-западния край на селото, веднага задъ рѣката. Тя е известна подъ името Кукува могила, както е вписана и въ данъчнитѣ книги на общината. Могилата е весела — часть отъ нея е покрита съ високи дървета, а политѣ ѝ се миятъ отъ бистритѣ води на лѫкатушна рѣчица. Това придава известно обаяние на старовѣковния паметникъ, което е задържало населението отъ съблазънь да го преобърне съ основитѣ нагоре, за да извлѣче отъ него „скритото съкровище“. При все това, обаче, по разказитѣ на мѣстнитѣ жители, населението отъ близкото с. Хамбарлий отнесло преди години огромно количество голѣми сиенитни блокове, правилно обдѣлани, до 1 м. дълги, 60 см. високи и 40 см. дебели, съ които били изградени стари темели и била обиколена цѣлата могила, и които хамбарлийци употрѣбили за основитѣ на своя католишки храмъ. Освенъ това, преди 20—25 години, нѣкакви си чужденци идвали да правятъ сондажи върху могилата, но работата имъ, изглежда, не дала резултати, та повече и не се видѣли.

Могилата заема съ основата си едно пространство отъ около 2 декара, а е висока повече отъ 10 метра. Тя не е свързана съ никакви предания у народа, така че никой не може да каже нищо за нея. На 15 януарий 1925 год. селянинътъ Иванъ Йозовъ Чаповъ съ слугата си и единъ наеменъ работникъ, като риголвали нивата за преобръщането ѝ въ американско лозе, се натъкнали на единъ бѣлъ камъкъ, който смѣтали за часть отъ старъ темелъ на сграда, тъй като до скоро отъ сѫщото това мѣсто сѫ вадили камъни отъ стари зидове. Обаче, като поразчистили мѣстото, видѣли, че това е гробница, която тутакси се заловили да разкопаватъ. Помагали имъ и други съселяни, дошли отъ близкитѣ ниви.

Digitized by Google

Гробницата била изградена отъ дѣланъ варовникъ, който презъ вѣковетѣ, подъ влиянието на просмукващата се вода, се обърналъ на единъ видъ сплотени гипсови стени, всички напукани. Покривътъ, състоящъ се отъ 3—4 плочи отъ сѫщия материалъ, билъ строшенъ на нѣколко мѣста, жглитѣ на гробницата били раздѣлени и повалени отъ тежестьта на пръстьта. Поради всичко това гробницата била пълна съ пръсть. Хората се заловили да я пречистятъ — не оставили камъкъ върху камъкъ! Пръстьта изхвърляли навънъ и въ нея изровили предметитѣ, отъ които счупенитѣ сѫ били дочупени, а здравитѣ счупени.

За тази находка се научихъ следъ 2 дни.[1]) Съ съдействието на г-на окрѫжния управитель, Александъръ Хитриловъ, прибрахъ открититѣ предмети въ Пловдивския Народенъ музей. Пренесохъ всички старини, колкото и както ги намерихъ запазени въ общината и у разни лица въ селото — у самия стопанинъ на нивата, у дѣдо попъ (катол. свещеникъ) и пр.

Следъ нѣколко дена се пръснаха слухове, че намеренитѣ нѣща били много повече, отколкото ми се предадоха, че имало между тѣхъ грйвни, обеци, 8 или 16 златни риби, сребърни чаши, други предмети, всички разграбени и укрити отъ частни лица. Никой, обаче, отъ разпространителитѣ на тая мълва не можа да ми посочи нито единъ конкретенъ фактъ, и азъ останахъ съ впечатление, че всичко открито въ гробницата е на лице, съ изключение на единъ много важенъ предметъ, който липсалъ, безъ да може да се намери — единъ обълъ сребъренъ сѫдъ. Можахъ да взема и размѣритѣ на гроба безъ, разбира се, дебелината на неговата унищожена зидария: дължина 2·35 метра, широчина 1·25 м. и дълбочина 1·40 метра. Дъното на гробницата било послано съ плочи отъ сѫщия материалъ, които сѫщо така откривателитѣ строшили и отнесли въ селото съ другитѣ камъни, а самото дъно било изследвано съ желѣзенъ шишъ на единъ метъръ дълбочина, безъ никакъвъ резултатъ.

Вложенитѣ въ гробницата предмети по материалъ се разпредѣлятъ така: златни предмети 3, сребърни 2, бронзови 6, желѣзни 1, алабастрови 2, глинени 5, всичко 19 предмета.

Като се сметне и изчезналиятъ сребъренъ сѫдъ, излиза, че въ гробницата сѫ били заровени всичко 20 предмета. По-голѣмата часть отъ тия предмети сѫ изпотрошени; запазени сѫ съвсемъ цѣли само:

[1]) Пръвъ за нея ми съобщи г. А. Ножаровъ, финансовъ агентъ при Пловд. фин. управление, комуто и поднасямъ благодарность отъ името на Библиотеката.

Digitized by Google

отъ златнитѣ една кутийка, отъ бронзовитѣ единъ котелъ и една паница и отъ глиненитѣ две сждчета.

Всички предмети сж твърде интересни за насъ образци на най-старата историческа култура на Тракия, и всѣки единъ отъ тѣхъ заслужава да бжде отдѣлно описанъ и разтълкуванъ поне до толкова, до колкото разполагаме съ достжпната намъ за това литература. Обнародванитѣ тукъ рисунки, които възпроизвеждатъ тѣзи предмети, сж направени отъ г. Николай Райновъ.

Златни предмети.

Златна риба. Този предметъ най-вече бие въ очи. Това е една пластинка въ форма на риба. Тъй както е пречупена, рибата е дълга 20 см., широка 8·3 см., дебела всичко ½ мм.; тежи 30·3 грама. Обр. 11.

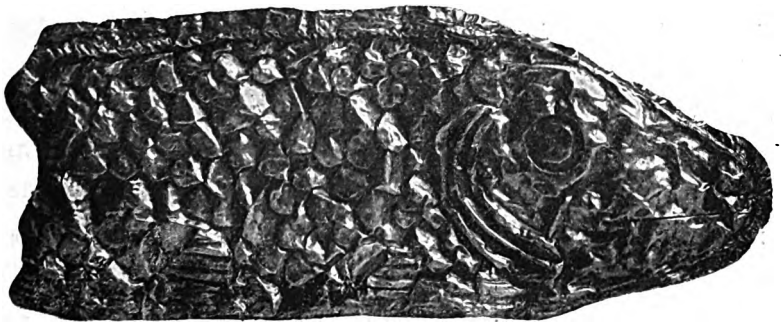

Обр. 11. — Златна риба отъ Дуванлий.

Известенъ е символизъмътъ на рибата въ първитѣ вѣкове на християнството. Тя заема широко мѣсто въ неговата най-стара литература, дето се смѣта за евхаристична храна на тълкувателитѣ на словото Божие. За акростиха на гръцката дума ΙΧΘΥΣ, за който първа весть ни дава св. Климентъ Александрийски (починалъ въ 216 год.) и за неговото разпространение по гръцкитѣ надписи отъ III столѣтие, не му е тукъ мѣстото да говоримъ; достатъчно е само да споменемъ, че рибата представяла самия Христа (Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ), за да ни стане понятно, защо този символъ е тъй много разпространенъ въ погребалното изкуство у християнитѣ.[1])

Но макаръ този символъ да се срѣща предимно въ най-старитѣ христи-

[1]) Подробности за символичното значение на рибата въ християнството вж. у L. Bréhier, Art Chrétien, 28—30. Изобщо за значението на рибата въ различнитѣ религии на древността гл. Fr. Dölger, Der heilige Fisch in den antiken Religionen und im Christentum, Münster i. W. 1922.

Digitized by Google

ински паметници все пакъ е за вѣрване, че той има източно потекло и че се е развилъ подъ влиянието на чужди култове. Известно е, напр., че още халдейското божество Оанесъ е било символизирано подъ формата на риба, която се е изгубила въ безпредѣлнитѣ води на потопа.[1]) Като родоначалникъ на магията Оанесъ отъ най-старо време проникналъ въ Гърция, а отъ тамъ, не ще съмнение, и въ Тракия.

Рибата виждаме изобразена върху нѣкои отъ най-старитѣ тракийски и много босфорски монети, което, споредъ Страбона, означава часть отъ износната търговия на тая страна. Презъ епохата на този авторъ, както и днесъ, покрай брѣговетѣ на Азовско море били съградени редъ села, жителитѣ на които били рибари. Споредъ сжщия авторъ, зимно време се забелязвали риби замръзнали въ ледоветѣ, особно моруни, голѣми като делфини.[2]) Поради това въ нѣкои отъ разкопанитѣ могили на тая область сж намерени златни риби било въ видъ на накити (зооморфични фибули),[3]) било като символъ на занятие, било като илюзия за предложена на мъртвеца храна. Такава ще да е отбелязаната отъ Minns златна риба отъ една скитска могила при Волковци край рѣка Сула, Полтавска губ.[4]) Споредъ нѣкои древни писатели, нѣкои крайбрѣжни народи въ южна Русия (синдитѣ), по професия земледѣлци и риболовци, слагали въ гроба на всѣки воинъ „толкова риби, колкото неприятели е той убилъ". Затова между находкитѣ тукъ се срѣщатъ заровени по нѣколко риби заедно. Особно е прочуто съкровището отъ Vettersfelde въ с. и. Германия, което произхожда отъ южна Русия; въ него три златни риби привличатъ вниманието на археолозитѣ. Една отъ тѣхъ е покрита съ изображения на делфини и диви животни, а опашката ѝ, възвита нагоре, представя съчетание отъ разперенъ орелъ и две овнешки глави.[5]) Тя е дълга 41 см. и тежи 60·85 гр.; датиратъ я къмъ V в. пр. Хр.

Обичаятъ, да се слагатъ въ гробницитѣ златни риби, изобщо билъ много разпространенъ; той преминалъ дори въ азиатска Русия, дето е открита златна риба въ съкровището отъ Аму Дария, което съдържа, отъ една страна, различни предмети отъ староевропейска фабрикация, а отъ друга — предмети съ елинистиченъ стилъ.[6]) Хубавъ златенъ шаранъ се съхранява и въ сбиркитѣ на Британския музей.[7])

[1]) R. Ménard, Mythologie, 822 и сл., фиг. 794.
[2]) Strabo, 3, 18, 307.
[3]) S. Reinach et Tolstoï, Antiquités de la Russie Méridionale, 66 fig. 86 c.
[4]) E. H. Minns, Scythians and Greeks, 184, fig. 77 № 404.
[5]) Ad. Furtwaengler, Der Goldfund von Vettersfelde (Kl. Schriften I 469 сл., табл. XVIII). Ср. Minns 238 обр. 146.
[6]) Reinach-Tolstoï, Russie Mérid. 352, fig. 309.
[7]) S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine IV, 547.

Digitized by Google

Отъ казаното до тукъ може да се приеме, че златната риба отъ Дуванлийската могила не е нито зооморфиченъ накитъ — това се вижда и отъ самия предметъ, — нито символъ на риболовно занятие, понеже погребаното лице е било не мжжъ, а жена. Остава да предположимъ, че рибата тукъ е или илюзия на предложена храна, или символъ на духовна професия. Като се има предъ видъ, че презъ епохата, къмъ която би могла да се отнесе дуванлийската гробница, златото въ Гърция, а не ще съмнение, и въ Тракия, е било голѣма рѣдкость и твърде много се ценѣло, мжчно може да се допусне, че рибата тукъ е илюзия на храна; по-скоро би могло да се приеме, че тя е свързана съ професията на заровената жена, може би нѣкоя жрица или тълкувателка на източнитѣ повѣрия и магии. Въ тази смисъль се тълкуватъ и нѣкои паметници на древна Тракия, върху които е изобразена рибата, свързани съ историята на религиозния синкретизъмъ въ тази страна. Така въ долния поясъ на единъ оловенъ релиефъ отъ с. Ребро (Трънско) е изваянъ триножникъ съ сложена на него голѣма риба. Най-важно мѣсто въ този видъ релиефи, които датуватъ отъ II и III столѣтия следъ Христа, заематъ два конника единъ срещу другъ, а помежду имъ почти винаги е изобразена женска фигура, богиня, и предъ нея трапеза съ риба. Ростовцевъ смѣта, че тая богиня изобразява великата малоазийска и семитска богиня, въ култа на която рибата е играла значителна роля.[1])

Кутийка. Този предметъ е една гиздава тоалетна вазичка, въ която покойната дама е държала нѣкаква благовонна мазь. Кутийката е висока 2·2 см. Тежи заедно съ капачето 13·6 грама. Дъното на кутийката е гладко, а капачето е покрито съ филигранова розетка. Кутийката съ капачето сж снабдени по съ 2 кржгли продупчени издатки за окачване върху златна верижка или връвь, следи отъ които въ гробницата не се намериха. Табл. I, 3 и 5.

Кутийката, по увѣренията на откривателитѣ, е била съвършено празна. Тя е добре изработена отъ златна тенекия, покрита отвънъ съ филиграновъ орнаментъ отъ двойни спирали.

Двойната спирала още отъ най-стара епоха е изпълнявала известна ритуална роля. Дали този орнаментъ е ималъ свещено значение или профилактическа сила — това сж въпроси нерешени; чувствува се, обаче, че не е само декоративната стойность, която е осигурила извън-

[1]) Г. И. Кацаровъ, Паметници на религиозния синкретизъмъ въ стара Тракия. Изв. на Арх. Инст. I, 137 и сл.

Digitized by Google

редното му разпространение. Той заема широко мѣсто въ декорацията на саркофазитѣ, а се срѣща често и по златнитѣ погребални ленти.[1]) Спиралната орнаментика изглежда да е била много употрѣбявана въ хероичната епоха на Гърция. Въ разкопкитѣ, извършени отъ Шлиманъ въ Микене, сж намерени много предмети, покрити съ този орнаментъ.[2]) Изобщо спиралата е единъ отъ най-древнитѣ мотиви въ орнаментиката и образци отъ него виждаме дори по лапидарнитѣ паметници на келтийското изкуство още отъ неолитната епоха на свѣтовната култура.[3])

Отъ казаното до тукъ за спиралния орнаментъ въ древностьта може съ известно основание да се предполага, че нашата кутийка, покрита съ такава украса, е подбрана не само да отговаря на тоалетнитѣ потрѣбности на покойната, но и да укаже на нейната професия. Въ всѣки случай този предметъ има значение за опредѣляне датата на гробницата.

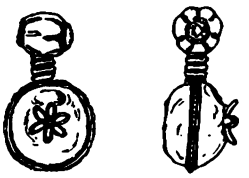

Обр. 12. — Златна обеца отъ Дуванлий.

Обеца. Табл. I, 4 и обр. 12. Тя е съставена отъ две части: по-голѣмата има форма на малка ампула съ филигранови ситнозърнести обрѫчи около нея и съ шестолистна розетка отгоре. Съ помощьта на витловидна цевичка тя се съединява съ втората, по-малка половина, която има форма на малко цилиндърче съ набраздена повръхность и крайща, обиколени съ ситнозърнести филигранови вѣнчета. Презъ тази чѧсть на обецата е минавала нейната халка за окачване на ухото, която липсва. Дълж. на обецата 2·3 см., диам. на топката 1·4 см. Тегло 2·62 гр.

Сребърни предмети.

Такива предмети, както споменахъ по-горе, въ гробницата сж били намерени три. Отъ тѣхъ единиятъ сждъ, въ форма на топка, бѣ укритъ, и всичкитѣ ми старания да го намеря останаха безплодни. А той, както се разбра, билъ много интересенъ предметъ — съ него би се обяснило значението на останалитѣ два сребърни предмета, които сигурно сж части отъ укрития: единиятъ за цевь, а другиятъ за дръжка.

Тия два предмета (табл. I, 1 и 2) представятъ две фантастични животни, а именно рогати грифони съ лъвски глави, известенъ мотивъ въ гръцкото

[1]) R. Dussaud, Civilisations préhistoriques, 355.

[2]) Ménard, Vie privée des anciens, III, 209.

[3]) A. de Paniagua, La divinité néolithique, 25. Вж. сѫщо Déchelette, Archéologie préhistorique I 612 сл.

Digitized by Google

изкуство, заимствуванъ отъ Персия.[1]) Единиятъ грифонъ (обр. 13), запазенъ почти цѣлъ, е съ крило, което представя цевь, а другиятъ е безкриленъ и прилича повече на дръжка. Размѣритѣ на крилатия грифонъ сж: дължина отъ основата до височината на гребена 13 см., отъ края до преднитѣ лапи 12 см. и отъ основата до най-високата часть на рога 10 см.; височина 10·5 см. до края на крилото, а безъ крилото 5 см.; самото крило отъ основата му до върха 6·7 см. Ушитѣ на грифона сж дълги 2·5 см., а рогата 4 см. Тежи 182 грама. Крилото му

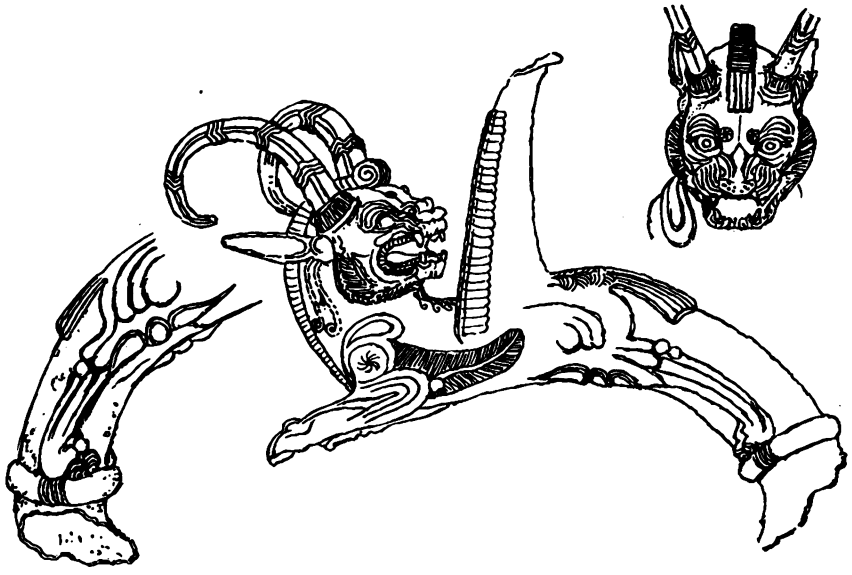

Обр. 13. — Сребъренъ грифонъ отъ Дуванлий.

въ горния край е отворено, та образува отвърстие съ подгънати на вънъ ржбове въ форма на чучурка. Очевидно, че презъ тази чучурка се е изливала течностьта, съ която сж пълнили сжда. Това се доказва отъ самото устройство на предмета: задната часть на грифона, основата, заедно съ крилото образуватъ единъ видъ масуръ, презъ който свободно минава течность, когато предната му часть, макаръ и съ зинали уста, е съвършено запушена, та не само течность, но и въздухъ не може да мине.

Вториятъ пъкъ грифонъ (табл. I 2) дългъ 11 см., вис. 3·7 см., е съвсемъ задръстенъ. Очевидно, той е служилъ само за дръжка на сжда, на който горниятъ е билъ чучурка.

[1]) Гл. напр. единъ такъвъ грифонъ съ завити рога върху единъ отъ златнитѣ предмети на съкровището отъ Oxus: Minns стр. 256 обр. 176. Сжщиятъ мотивъ намираме и при две златни обеци отъ Кипъръ, които сега се пазятъ въ Лувърския музей: Rosenberg, Zellenschmelz I стр. 30 и обр. 35 и 37.

Digitized by Google

Сждове, подобни на тоя, отъ който смѣтамъ, че сж части въпроснитѣ два предмета, се срѣщатъ въ древното изкуство. Така въ гръцкото изкуство отъ V ст. преди Христа насамъ често се срѣща изображението на единъ особенъ типъ грифонъ, какъвто представятъ и нашитѣ предмети — грифонъ-лъвъ. Този типъ произхожда, споредъ общото мнение на ученитѣ археолози, направо отъ Персия, и най-напредъ се явява върху ликийскитѣ монети отъ началото на V ст. въ следния видъ: тѣло на крилатъ лъвъ, глава съ засукани или закривени рогове, орлови задни лапи и опашка; малко по-късно и заднитѣ лапи сж лъвови. Върху златнитѣ монети на Пантикапея този грифонъ-лъвъ е представенъ въ положение на спокоенъ вървежъ, съ стрела въ устата — приказенъ пазачъ на златоноснитѣ области по Алтай и Уралъ, отъ дето критскитѣ гърци сж извличали толкова много злато.[1])

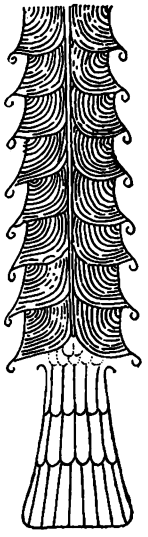

Обр. 14. Орнаментъ отъ гърба на сребърнитѣ грифони.

И нашиятъ грифонъ е крилатъ лъвъ съ птича опашка (гл. обр. 14) и съ високи закривени и декоративно набраздени рога. Вратътъ му надлъжъ по срѣдата е украсенъ съ единъ видъ гребенъ отъ оплетена грива, която свършва отпредъ надъ челото въ видъ на перчимъ (гл. обр. 13). Подобни екземпляри се датиратъ въ V и IV столѣтия до р. Христово и стават образци за класическия грифонъ на Гърция, а отъ тамъ и на Етрурия въ Италия. Сребърни сждове съ подобни грифони се срѣщатъ много въ археологическитѣ находки на южна Русия.

Около сжщата епоха гръцкото изкуство създава единъ особенъ типъ металически и глинени сждове, които иматъ закржгленъ, почти топчестъ търбухъ съ широко гърло, украсенъ съ вирнати надъ повръхността му глави и бюстове на фантастични животни. Тия глави ту сж възвити къмъ отвора на вазата, като че ли искатъ да опитатъ отъ течността въ сжда, ту сж изправени отвънъ сжда, като че ли се стараятъ да предвардятъ питието отъ други. Подобни статуйки на животински глави, па и на цѣли животни и птици, често сж украсявали отдѣлни металически сждове.[2]) Къмъ този видъ статуйки биха могли да се отнесатъ и нашитѣ грифони — апликации на облия сребъренъ сждъ, намеренъ въ гробницата и укритъ отъ неразбрани люди.

[1]) F. Durbach въ Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, думата Gryps.

[2]) Ménard, La vie privée des anciens III, 250 и сл., обр. 315 и сл.; Sarre, L'Art de la Perse ancienne 18, pl. 49, дето е възпроизведена отлична амфора въ Лувърския музей съ дръжка на крилатъ козелъ въ гръко-персийски стилъ отъ V в. пр. Хр.

Digitized by Google

Нашитѣ грифони се отличаватъ още и по това, че тѣ сж били позлатени, и то не чрезъ течна позлата, а посредствомъ единъ съвършено тънъкъ листъ злато, прилепенъ върху повръхността на предметитѣ. Частици отъ тази позлата сж запазени още на много мѣста съ изключение на задната часть на крилатия грифонъ, дето тѣ липсватъ. Очевидно е, обаче, че и тази часть трѣбва да е била първоначално позлатена.

Бронзови предмети.

Хидрии. — Отъ намеренитѣ въ гробницата бронзови предмети, двата голѣми и по форма еднакви сжда сж обикновени хидрии, на които главната характерна часть е гърлото и тритѣ дръжки: една по-голѣма вертикална и две по-малки хоризонтални. За жалость, и дветѣ вертикални дръжки на нашитѣ хидрии сж изгубени. Личатъ само мѣстата, дето тѣ сж били прикрепени.

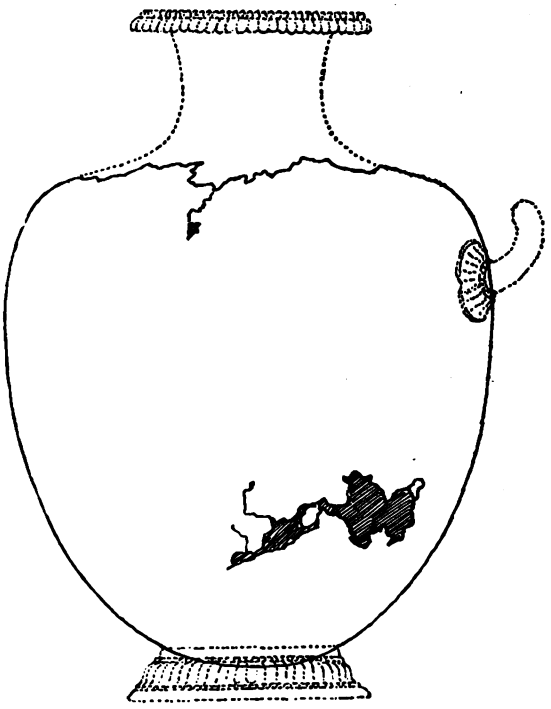

Обр. 15. — Бронзова хидрия отъ Дуванлий.

Едната хидрия (обр. 15) е строшена и нѣкои парчета отъ горната часть на търбуха липсватъ, но все пакъ главнитѣ съставни части сж на лице. Запазенъ е почти цѣлиятъ търбухъ, часть отъ шийката съ гърлото, подставката и едната хоризонтална дръжка (другата е изгубена). Височината на хидрията, безъ подставката, е около 38 см., а заедно съ подставката — 41 см.; най-голѣмиятъ диаметъръ на търбуха е 34 см.; диам. на гърлото 9·5 см.; широчина на перваза около отвора 2 см.; вис. на подставката 3 см., шир. 3·5 см.; горенъ диам. 10·4 см., доленъ диам. 13·8 см.; дръжката е дълга 13 см., вис. 4 см., диам. на розетнитѣ основи 5·7 см.

Другата хидрия (обр. 16) е съвършено прогнила и разстрошена; много части отъ търбуха ѝ липсватъ, така че размѣритѣ на сжда не

Digitized by Google

могатъ да се вематъ съ абсолютна точность. При все това, обаче, може да се каже, че по голѣмина и тя е сходна съ другата хидрия. Подставката, която е изгубена и която, като се има предъ видъ еднаквата орнаментика на отвора на дветѣ хидрии, ще да е била подобна на горната и трѣбва да е имала сѫщитѣ размѣри. Диам. на отвора е 9·5 см., шир. на первaза му 2 см. Дветѣ хоризонтални дръжки сѫ запазани. Тѣ сѫ дълги 13·2 см., високи 4·5 см., диаметъръ на основитѣ имъ 5·2 см.

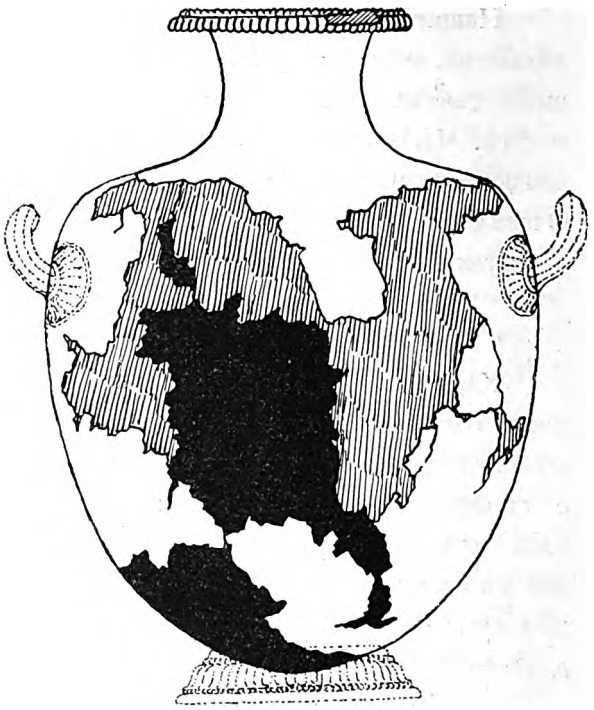

Обр. 16. — Бронзова хидрия отъ Дуванлий.

Хидриитѣ иматъ елегантна форма, съ тънки стени (2 до 3 мм.). Запазенитѣ хоризонтални дръжки сѫ били сѫщо изящно изработени. Еднитѣ сѫ били гладки, а другитѣ — съ профилувани жлебове (гл. обр. 17). Подставкитѣ, отъ които само едната е запазена, сѫ покрити съ тъй наречения годроновъ орнаментъ, съ който сѫ украсени и устията на сѫдоветѣ.

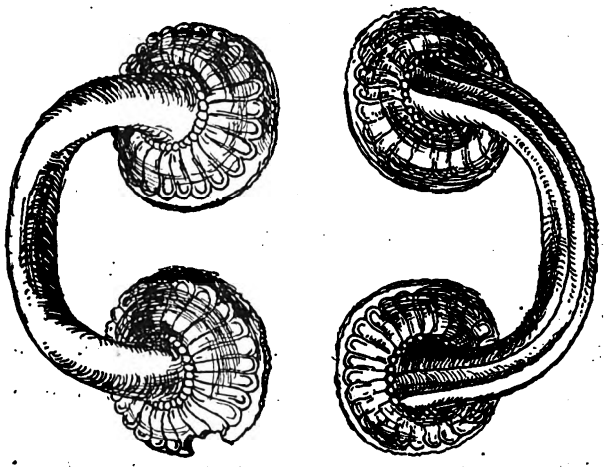

Обр. 17. — Дръжки отъ бронзовитѣ хидрии отъ Дуванлий.

Кана (обр. 18). Сѫдътъ е доста добре запазенъ, съ изключение на долната му часть, която липсва. Отъ дъното се е запазило само едно парче отъ плоската му подставка, която е имала форма на сплесната халка (диам. 6·3 см., 1 см. широка и 5 мм. дебела). Самиятъ сѫдъ (запазената му часть) е 27·5 см. ви-

Digitized by Google

сокъ, съ диаметъръ на тѣрбуха 20 см. Диам. на устието е 9 см.; то образува единъ видъ чаша, съ която завършва гърлото на сждата и която е гладко изработена, безъ орнаментъ. Наопаки, тѣрбухътъ на каната е цѣлъ украсенъ съ два реда годрони, раздѣлени съ тѣсна малка ивица, които ѝ придаватъ много елегантна външность.

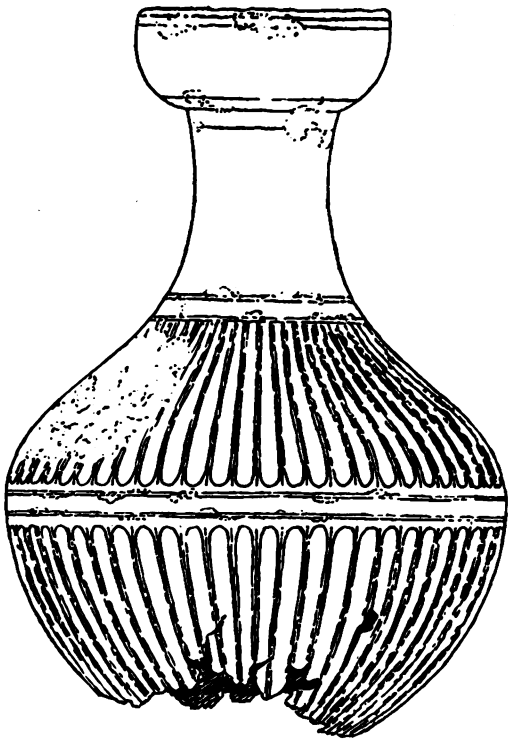

Обр. 18. — Бронзова кана отъ Дуванлий.

Тасъ (обр. 19 и 20). Сждътъ е запазенъ цѣлъ; само подставката му липсва, макаръ единствената намерена подставка въ гробницата напълно да прилѣга и къмъ неговото дъно, както е и представенъ въ рисунката. Тасътъ, както и всички други бронзови предмети отъ находката, е покритъ съ тъмно-зелена патина. Тасътъ е голѣма гладка паница съ профилуванъ первазъ и съ две профилувани, елегантно изработени дръжки, закрепени върху первааза на

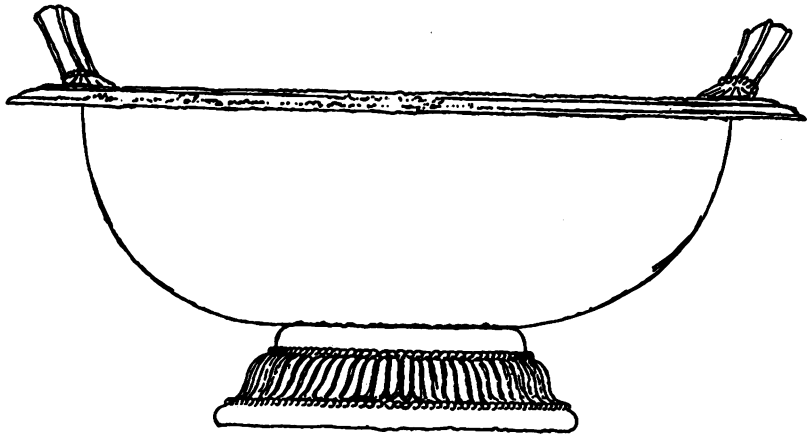

Обр. 19. — Бронзовъ сждъ отъ Дуванлий.

сжда. При основитѣ си дръжкитѣ сж сплеснати въ форма на палмети съ волютки (гл. обр. 20). Размѣритѣ на сжда сж: височина 10 см., диам. на отвора

Digitized by Google

28 см., широчина на первaза 2·2 см. Височина на дръжкитѣ 3·5 см., а дължина 14·5 см.

Котелъ (обр. 21). Той е доста голѣмъ сѫдъ: височината му е 28 см., а диаметърътъ на търбуха му достига до 39 см., затова стенитѣ му, които сѫ едвамъ 2 мм. дебели, изглеждатъ много тънки и нетрайни. Отворътъ е широкъ 20 см., а височината на гърлото е 2 см.

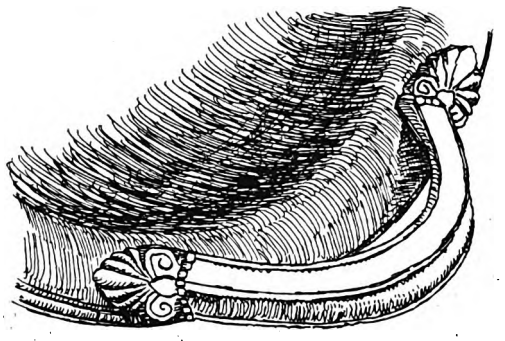

Обр. 20. — Дръжка отъ сѫда обр. 19.

Отъ двѣтѣ страни на сѫда, върху горната часть на търбуха, сѫ приковани по съ 3 бронзови гвоздея бронзови плочи 5·8×6 см. въ форма на кръстъ безъ едното му рамо, и на тѣхъ, върху продупчена издатка, сѫ прекарани по една подвижна бронзова халка, 9 мм. дебела и 5 см. въ диаметъръ. Едната отъ халкитѣ е изгубена. Подобенъ на нашия котелъ е намеренъ въ Помпей.[1])

Обр. 21. — Бронзовъ котелъ отъ Дуванлий.

Огледало. Между бронзовитѣ предмети въ гробницата е намерено и едно металическо огледало, малко вдлъбнато отъ едната страна. Диам. 14·5 см., деб. 5 мм.; дръжката е дълга само 2·5 см., а е широка 2·2 см.

Желѣзни предмети.

Пиростия (обр. 22). Къмъ металическитѣ предмети принадлежи и една желѣзна пиростия — триножникъ. Тя е 23 см. висока, съ диаметъръ 22 см., краката сѫ 1·9 см. широки и 1 см. дебели. Снабдена е и съ три напречни подпорки, 18 см. дълги.

Триножницитѣ се употрѣбявали въ антично време за различни до-

[1]) Ménard, La vie privée des anciens III 109, fig. 123.

Digitized by Google

машни работи: имало е такива, които се употрѣбявали въ храмоветѣ за религиозни обряди, други сж служили при общественитѣ игри за подаръци на победителитѣ въ игритѣ и пр. Тѣ сж били известни отъ най-старо време и Омиръ ги често споменува. На много мѣста изъ Гърция и Италия сж намерени добре запазени и твърде елегантно изработени екземпляри.[1])

Самата форма на пиростията показва, какъ сж си служили съ нея, та нѣма нужда да се дава специално обяснение; тѣ сж тъй много разпространени и у насъ! Закрепвали сж върху пиростията сждъ за готвене или котелъ и подъ него сж запалвали огънь, както е билъ случаятъ и при погребението въ нашата могила.

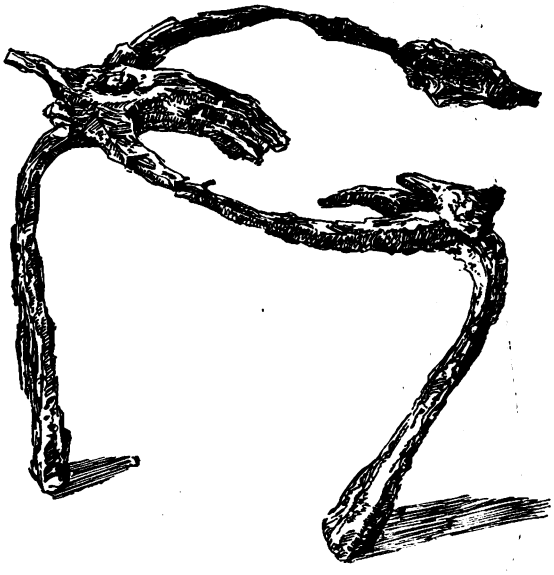

Обр. 22. — Желѣзенъ триножникъ отъ Дуванлий.

Алабастрови предмети.

Алабастронъ (обр. 23). Това е единъ тоалетенъ сждъ, който по разни изображения съ фигури върху антични сцени се забелязва изъ ржцетѣ на женски божества или пъкъ на прислужници, които китятъ своитѣ господари. Той има форма цилиндрично-продълговата съ тѣсно гърло. Върху единъ древенъ стенописъ е показано,[2]) какъ единъ ефебъ парфюмира млада годеница, служейки си съ алабастронъ.

Името на сжда произхожда отъ материала, отъ който е билъ най-вече фабрикуванъ — алабастъръ, особенъ видъ прозраченъ мряморъ. Неженъ по цвѣтъ и винаги съ низка температура тъй година да запазва преснотата на балсамитѣ, алабастърътъ чудесно е служилъ да се изработватъ отъ него ония грациозни флакончета за парфюми, които сж придобили и неговото име — албастрони.[3]) Обаче фабрикувани сж подобни вази подъ сжщото название и за сжщата цель и отъ друга материя — стъкло и злато, а най-вече глина.[4])

1) Ménard, Vie privée II, fig. 693—694.
2) Guhl et Koner, Vie antique (фр. изд.) I, 261, обр. 357.
3) Ibid. I, 217; M. Collignon, Arch. grécque 271, обр. 103.
4) Споредъ нѣкои учени названието произлиза отъ формата на тази ваза безъ дръжки — ἀλαβάς. Множина дори предполагатъ, че названието първоначално е означавало вазата, та по-сетне се е разпространило и върху материята, отъ която се е фабрикувалъ.

Digitized by Google

Най-разпространениятъ типъ на алабастрона е билъ тъкмо този, който е представенъ отъ нашия екземпляръ: цилиндрично-продълговато шише съ закржглено дъно и кжсо, малко по-тѣсно отъ самия отворъ гърло безъ дръжки, а на тѣхно мѣсто отъ дветѣ страни малки ушлета, понѣкога продупчени, за да се закачатъ на връвь.[1])

Нѣкои глинени алабастрони сж бивали покрити съ рисунки. Известенъ е хубавиятъ алабастронъ, намеренъ въ Атина, сега въ Берлинския музей. Върху него на черенъ фонъ сж нарисувани съ червена боя женски фигури.[2]) Алабастронитѣ се срѣщатъ въ голѣмо количество изъ некрополитѣ на античния миръ и нѣкои датуватъ отъ най-дълбоката древность на Гърция, централна Италия, Азия и Египетъ, отъ дето и произхождатъ. Сега ги откриваме и въ северна Тракия. Пръвъ Херодотъ споменува за ἀλαβάστρα между подаръцитѣ, които персийскиятъ царь Камбизъ (529—522 г.) изпратилъ на Етиопския царь.[3])

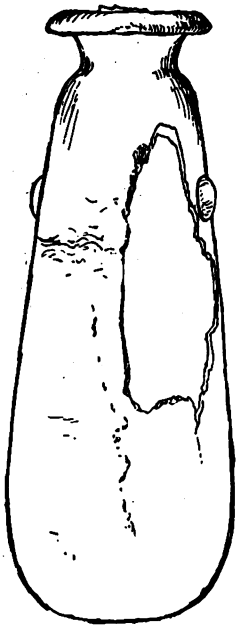

Обр. 23.
Алабастровъ сждъ отъ Дуванлий.

Обр. 24.
Алабастровъ предметъ отъ Дуванлий.

Нашиятъ сждъ е малко повреденъ — отчупена е една часть отъ търбухчето му. Размѣритѣ му сж: вис. 24 см., шир. 8.5 см. въ диаметъръ надъ дъното, диам. на отвора 2·9 см., вжтрешенъ диаметъръ 7·8 см., шир. на первaза около отвора 4·8 см.

Неопредѣленъ предметъ (обр. 24). По форма той изглежда да е часть, гърло, на другъ алабастровъ сждъ. Отъ вънъ е съ дълбоки жлѣбове, а отвжтре е гладъкъ. Размѣритѣ му сж: височина 7·7 см., диаметъръ горе 9·7 см., долу 6·7 см., шир. на первaза 1·5 см., дълбочина на жлебоветѣ 7 мм. Широчината на жлебоветѣ отдолу нагоре се намалява постепенно.

[1]) За другитѣ типове на алабастрони вижъ у Saglio et Daremberg, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines—думата Alabaster.
[2]) Dumont et Chapelain, Céramique de la Grèce propre, 362, табл. VII,
[3]) Herod. III, 20.

Digitized by Google

Глинени предмети.

Глиненитѣ предмети, 5-тѣ малки сѫдчета, намерени въ гробницата, представятъ за насъ голѣмъ интересъ, защото подобна керамика, като се изключатъ черноморското крайбрѣжие и бѣломорската равнина, твърде рѣдко се срѣща въ България. Тия сѫдчета сѫ донесени отъ Гърция и сѫ отъ гръцка фабрикация.

Четиритѣ отъ тия сѫдчета сѫ покрити изцѣло съ черенъ лакъ, и само дъната имъ отвънъ сѫ запазили първоначалния червенъ цвѣтъ на глината. Изглежда, че на времето си тѣ сѫ били много употрѣбявани, защото по ржбоветѣ и дръжкитѣ глечьта имъ е охлузена. По своята елегантна форма на плитка чинийка или блюдо, тѣ напомнятъ гръцкитѣ киликси, отъ които нѣкои сѫ по-плоски, а други по-дълбочки, едни безъ дръжки, а други съ две дръжки.

Разцвѣтътъ на керамиката съ черни рисунки по нея се простира главно отъ LX до LXXX Олимпиада, ала имитацията на нейната живопись се срѣща и много по-късно, дори до IV столѣтие преди Рождество Христово. Стилътъ на тази декорация носи всички признаци на архаизъма: грозни фигури, почти винаги представени въ профилъ, груби жестове, физиономии безъ изражение, еднообразенъ типъ, митологически сюжети, палмети по рисунката. [1])

Тия характерни черти се забелязватъ и върху едно отъ нашитѣ 5 сѫдчета, което единствено носи малка рисунка въ горната си половина. Това сѫдче (обр. 25) по форма се отличава отъ другитѣ панички — то е по-високо, значително по-дълбоко и е снабдено съ висока подставка. Рисунката е изпълнена набързо, невнимателно, дори небрежно; тя е присѫща на всички ония многобройни серии отъ дребни керамични издѣлия, които пълнятъ европейскитѣ музеи.

Орнаментътъ на въпросния нашъ сѫдъ се състои отъ черни фигури върху червенъ фонъ; между две палмети сѫ представени две човѣшки фигури, на които, обаче, нито дрехитѣ, нито атрибутитѣ имъ личатъ добре, за да може съ положителность да се опредѣлятъ; все пакъ изглежда, че дѣсната фигура, въоржжена съ голѣмъ щитъ, който покрива току-речи цѣлия й ръстъ, бърже се отдалечава отъ другата фигура, която стои срещу първата съ заплашителенъ жестъ. Тази небрежность въ рисунката е отличителна черта въ керамиката отъ кжсната епоха, защото грънчаритѣ тогава не сѫ отдавали твърде голѣмо

[1]) M. Colignon, Archeol. grecque 289.

Digitized by Google

значение на рисункитѣ върху изготвенитѣ отъ тѣхъ сждове, та за това сж слагали подписа си и върху предмети безъ всѣкаква рисунка, както е случаятъ и съ една отъ нашитѣ панички (гл. по-доле стр. 128). Моделирането и опичането на сждоветѣ предполагатъ голѣма опитность и изкусна ржка, и затова тѣ не сж се ценѣли по-доле, отколкото тѣзи съ рисуваната декорация. Отъ тамъ произхожда фактътъ, че върху единъ и сжщи керамиченъ предметъ често се различаватъ подписътъ на рисувача (ἔγραφεν) и тоя на грънчара (ἐποίησεν), а има и доказателства, отъ цѣла серия на познати подписи, че и най-голѣмитѣ художници не се стѣснявали понѣкога да ставатъ грънчари.[1])

Дветѣ човѣшки фигури върху нашия сждъ сж поставени между две палмети. Палметата, съ безбройни вариации на единъ и сжщи типъ, е най-обикновениятъ орнаментъ въ гръцкото изкуство. Сжщо и повторението на една и сжща форма презъ отмѣрени интервали е единъ отъ основнитѣ принципи на това изкуство.[2])

Обр. 25. — Глинена паничка отъ Дуванлий.

Дуванлийската паничка, както се вижда и отъ обр. 25, е украсена тъкмо споредъ този принципъ: палметитѣ сж поставени и отъ дветѣ страни на сждчето на еднакви интервали, а между тѣхъ сж нарисувани дветѣ човѣшки фигури. Отъ казаното следва, че глиненитѣ сждчета отъ Дуванлийската гробница трѣбва да се смѣтатъ за гръцка керамика, което се потвърждава и отъ името на майстора при едно отъ тѣхъ Ἱππόμαχος — име чисто гръцко, споменато още въ Илиадата. Та изобщо Гърция и особно Атина се счита като главна фабрика на рисуванитѣ антични вази. Продуктитѣ на тази индустрия били изнасяни отъ тамъ

[1]) Dumont et Chapelain, Les céramiques de le Grèce propre, I, 350.
[2]) Ménard, Vie privée des anciens, III, 154 сл.

Digitized by Google

въ несмѣтни количества въ най-отдалеченитѣ гръцки колонии, отъ дето се разпространявали и въ най-затънтенитѣ варварски страни. Гърция е препълвала пазарищата съ тая стока и не се е бояла отъ никаква конкуренция освенъ въ случаитѣ, когато се е развивала по гръцки модели мѣстна живопись върху туземна керамика.

Размѣритѣ на съдчето съ: вис. 8·2 см., диам. на отвора 12·3 см., диам. на дъното 7 см.; дължина на дръжкитѣ 6 см.; дълбочина 5·8 см.; широчина на перваза около отвора 9 мм.; шир. на фризата, на която е нарисуванъ орнаментътъ, 3·8 см.; дебелина на стенитѣ 3 мм. Забелязватъ се вжтре въ съда следи отъ надрасканъ надписъ, съвсемъ нечетливъ.

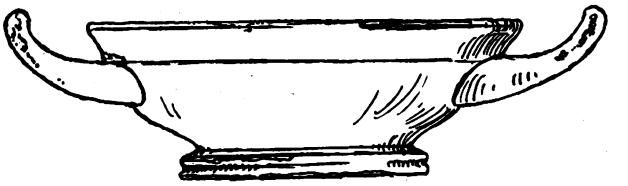

Обр. 26. — Глинена паничка отъ Дуванлий.

Вжтре въ съда глечьта е много изтрита, та се забелязватъ червени концентрични кржгове по глината. Дъното е сжщо боядисано черно, само центърътъ му и периферията съ оставени червени.

Втората глинена паничка, съ две хоризонтални дръжки (обр. 26) е висока 4·7 см. и дълбока 3·7 см.; диаметъръ на отвора 16 см., диам. на дъното 8·6 см.

Цѣлото съдче е покрито съ черна лъскава глечь, само дъното отвънъ е червено, и то не само като е оставено въ естественията цвѣтъ на глината, но е и обагрено съ червена боя. Съдчето е съвсемъ здраво, само ржбътъ му е малко ущърбенъ надъ дръжкитѣ.

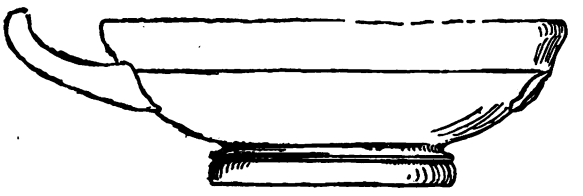

Обр. 27. — Глинена паничка отъ Дуванлий.

Вжтре паничката е изработена така, че покрай отвора ѝ се образува 2·1 см. широко первазче, малко издигнато и отдѣлено съ остъръ ржбъ. Това первазче отъ вънъ е вдлъбнато и образува околовръстна ивица 9 мм. широка.

Третото глинено съдче е сжщо такава разлата и плитка паничка, като току-що описаната, само че едната ѝ дръжка е изцѣло прѣсно строшена, види се, когато съ разкопвали гробницата, за да вадятъ отъ нея предметитѣ.

Има още едно четвърто, на гледъ сжщо такова съдче (обр. 27),

Digitized by Google

но по размѣри то се малко отличава отъ описанитѣ по-горе: то е по-високо — 5·4 см. — и малко по-дълбочко (3·9 см.), а отворътъ му въ диам. е 14·8 см.; дъното му е 8 см. въ диам.; дължината на дръжката (втората е отчупена) е 6 см., а шир. 4·4 см. Сжщо и первазчето отвжтре е по-широко — 2·3 см., а вдлъбнатата отъ вънъ ивица 1·6 см.

Отъ всички панички, намерени въ гробницата, тази е най-интересната: отъ нея се констатира, че майсторътъ, който ги е правилъ, следъ като е опекълъ и гледжосалъ сждчето, съ остъръ предметъ е начерталъ на дъното името си Ἱππόμαχ(ο)ς, въ което е пропусналъ да начертае предпоследната си буква. Едновременно съ името си майсторътъ небрежно е надраскалъ цѣлата повръхность около надписа (обр. 28).

Обр. 28. — Надписъ върху глинена паничка отъ Дуванлий.

Има още една глинена паничка, пета по брой, която по формата си съвсемъ прилича на описанитѣ по-горе, но се различава отъ тѣхъ по това, че тя е съвършено гладка и по-тънко и по-фино изработена, като че ли отъ другъ майсторъ. Тя е и малко по-разлата, по-плоска отъ другитѣ, по-плитка а дръжкитѣ ѝ сж по-тънки. И по оттенъкъ на цвѣта тя се отличава отъ другитѣ: докато ония иматъ кафявъ оттенъкъ, тази има синкавъ и много по-лъскавъ, отколкото е у първитѣ. Жалко, че тъкмо отъ това сждче една значителна часть — $^1/_3$ отъ цѣлата паничка — е отчупена и изгубена. Дъното отъ вънъ е обагрено червено. Вис. 3·5 см., диам. на отвора 15·5 см.; дълж. на дръжкитѣ 5·5 см., а шир. 4 см.: диам. на дъното 8·1 см.

Въпросътъ за епохата, къмъ която би трѣбвало да се отнесатъ глиненитѣ предмети, намерени въ „Кукува могила“ при с. Дуванлий, а заедно съ тѣхъ и самата гробница, се разрешава приблизително отъ орнаментиката на киликса и боята, сложена върху сждчетата. Известно е, че украсата съ черни фигури на червенъ фонъ по античната керамика се счита за една отъ най-старитѣ въ гръцкото изкуство; тя е известна като старъ стилъ и се отнася къмъ VII и VI столѣтия преди Христа, а когато фигуритѣ и изобщо глечьта се отличаватъ отъ особна лъскавина, сждоветѣ, покрити съ подобна орнаментика, сж отъ новъ стилъ и по-нова епоха.[1]) Къмъ тази именно епоха — V вѣкъ преди Христа — принадлежатъ и нашитѣ глинени сждчета. Това се потвърждава и съ името на майстора Хипомахъ. Надписътъ, споредъ начертанието на буквитѣ (обр. 28), особно споредъ буквата П, спада къмъ тъй-наречената

[1]) Ménard, Vie privée, III, 161.

Digitized by Google

йонийска азбука, и то къмъ края на VI столѣтие (520 год. преди Р. Хр.). Тази азбука принадлежи собствено на малоазийскитѣ гърци и на нѣкои йонийски колонии въ Тракия и само въ 403 год. е била въведена въ Атина и наскоро станала всеобща азбука на древнитѣ гърци.[1])

Отъ всичко казано до тукъ за епохата, къмъ която следва да се отнесатъ златнитѣ, сребърнитѣ, бронзовитѣ и глиненитѣ предмети, намѣрени въ гробницата на „Кукува могила“ при с. Дуванлий, може да се прави заключение, че както гробницата, тъй и могилата, въ която е била тя заровена, датуватъ отъ V столѣтие преди Р. Христово.

[Настоящата статия бѣше вече наредена, когато въ Народния музей въ София постжпиха още нѣколко предмета отъ сжщата находка. Между тѣхъ се намира и сребърната ваза, за която, става дума по-горе, стр. 112 и 116 Гл. за тѣзи предмети съобщението по-доле, въ „Археологически вести“ — Ред.].

Un tombeau antique à „Koukouva Moghila“ près du village de Douvanly, district de Plovdiv. — Le 15 janvier 1925 quelques paysans en labourant une vigne ont découvert par hasard un tombeau de pierre dans le tumulus dit „Koukouva Moghila“ près du village de Douvanly à 24·5 km. au nord de Plovdiv. Le tombeau a été maçonné avec de grands carreaux de pierre calcaire. Les objets y trouvés ont été pillés, mais peu de temps après ils ont pu être recouvrés par l'auteur de cet article et transférés au musée de Plovdiv. Un vase en argent seul a disparu sans qu'on soit arrivé à établir quelque chose de plus positif. Voici la description des objets conservés:

1. Une moitié de poisson, façonnée en fine lamelle d'or; longueur 20 cm., largeur 8·3 cm., poids 30·3 gr. Fig. 11.

2. Une boîte en or, garnie d'ornements en filigrane; hauteur 2·2 cm., diamètre du fond 2·3 cm., poids 13·6 gr. La boîte et le couvercle sont pourvus chacun de deux annelets à travers lesquels doit avoir passé la chaînette servant à suspendre la boîte. Pl. I 3 et 5.

3. Une boucle d'oreille en or, hauteur 2·3 cm., poids 2·62 gr. Pl. I 4 et fig. 12.

4. Deux manches en argent façonnés sous la forme de griffons à têtes de lion et à cornes recourbées. Les manches ont été originairement dorés. L'un est creux dans sa moitié inférieure et possède une proéminence ayant la forme d'une aile qui a servi à verser le liquide. Longueur maximale 16 et 17 cm. Ces deux manches faisant probablement partie du vase en argent perdu, sont les objets les plus précieux de la trouvaille. Les griffons sont

[1]) S. Reinach, Epigraphie grecque, 195 и табл. IV на стр. 189.

Digitized by Google

du type perse, comme nous en trouvons dans le trésor d'Oxus. Le style indique de même une origine perse. Pl. I 1 et 2 et fig. 13.

5. Deux hydries en bronze, en partie endommagées. Les manches verticaux en manquent. Hauteur, sans le support, 38 cm. Fig. 15—17.

6. Un vase en bronze, sous la forme d'une bouteille, dont le fond manque. Hauteur 27·5 cm. Fig. 18.

7. Une coupe à deux anses en bronze. Hauteur 10 cm., diamètre de l'ouverture 28 cm. Fig. 19 et 20.

8. Un grand vaisseau en bronze ayant la forme d'un chaudron à deux manches mobiles dont une manque. Hauteur 28 cm., diamètre 39 cm. Fig. 21.

9. Un miroir en bronze rond sans ornements. Diamètre 14·5 cm.

10. Un trépied en fer, hauteur 23 cm. Fig. 22.

11. Un alabastron, hauteur 24 cm. Fig. 23.

12. Un objet en albâtre, dont la destination n'est pas claire. Hauteur 7·7 cm. Fig. 24.

13. Cinq coupes en argile (κύλιξ) recouvertes d'un bel vérnis noir. L'une d'entre elles est ornée de figures noires grossièrement exécutées sur un fond rouge clair. Sur le fond d'une autre coupe est gravé avec un instrument pointu le nom Ἱππόμαχ(ο)ς. Fig. 25—28.

Comme il ressort de deux manches en argent de style greco-perse et surtout de ces coupes toute la trouvaille devrait être datée du Ve siècle avant J. Chr.

B. Diakovitch.

[Le présent article était déjà imprimé quand le Musée National à Sofia a reçu encore plusieurs objets en or provenant de la même trouvaille; ils sont décrits plus loin dans les „Nouvelles archéologiques“. Parmi ces objets figure aussi le vase en argent signalé par M. Diakovitch comme disparu. Il est reproduit sur la planche II. — La Réd.]

Digitized by Google

Асклепий като трако-гръцко божество

Отъ Д. Дечевъ

Култовиятъ декретъ на пирейскитѣ оргеони на Бендида отъ II вѣкъ пр. Хр.[1]) ни показва ясно, че нейниятъ паредъръ въ изваяния презъ 329/328 г. пр. Хр. релиефъ отъ Пирей[2]) е носилъ името Δηλόπτης, което се срѣща сѫщо и въ надписа на единъ релиефъ отъ Самосъ,[3]) дето то е било пренесено навѣрно отъ Атина. Отъ това божеско име е произведено и личното име на двама византийци отъ V вѣкъ пр. Хр. Δηλόπτιχος,[4]) отъ дето следва, че култътъ на Δηλόπτης е билъ особено разпространенъ въ тракийското задземие на Византионъ. Обстоятелството, че въ Атика оргеони на Бендида сѫ били само тракитѣ, на които сѫщо е било предоставено да управляватъ κατὰ τὰ πάτρια τῶν Θραικῶν храма и́,[5]) издигнатъ презъ V вѣкъ пр. Хр. на Мунихийския хълмъ въ Пирей, ни кара да приемемъ, че тѣ сѫ тачели тамо не нѣкакъвъ заглъхналъ гръцки или атински богъ,[6]) а свое домашно, т. е. тракийско божество.[7]) Но ако богинята е била чествувана тамо подъ тракийското си име Бендида, а не подъ съответното нему гръцко Артемида, то сѫщото ще трѣбва да предположимъ и за съвмѣстно тачеството съ нея божество Δηλόπτης. И тъй последното име, макаръ и да прави впечатление, като че ли е образувано отъ островното име Δῆλος или отъ произведения отъ него епитетъ на Аполона Δήλιος и гръцкото -όπτης „гледащъ, взиращъ се, наблюдаващъ“ въ ἐν-όπτης, παν-όπτης, ἱερ-

---

[1]) Вж. Demargne, BCH XXIII 1900, 371.

[2]) Вж. Hartwig, Bendis, eine archäologische Untersuchung 1897, Taf. 1.

[3]) Вж. Wiegand, Athen. Mitth. XXV 1900, 172 n° 48: Ἥρως Δηλόπτης.

[4]) Срв. Latyschew II 21 = CIG 2108g и IG VII 2518; Foucart, Mélanges Perrot 1903, 98, note 2; Sittig, De Graecorum nominibus theophoris, 1911, 158 и Bechtel, Die historischen Personennamen 1917, 569.

[5]) Вж. Foucart, ц. с., 99—102 и Wilhelm, Jahreshefte des Oesterr. Arch. Inst. V 1902, 136.

[6]) Тъй предполагатъ С. А. Жебелевъ, Журналъ Мин. нар. просв. 1901 окт., 60 и сл. и P. Perdrizet, REA VII 1905, 90.

[7]) Тъй мисли Cumont, PWRE IV 2459 s. v.; Foucart, ц. с., 98 и Г. И. Кацаровъ, Изв. на ист. др. II 1906, 34.

Digitized by Google

ὀπτης,[1]) въ сжщность не е гръцко, а тракийско. За да се обясни това име, ни помага преди всичко, дето неговиятъ носитель и въ пирейския релиефъ, и въ самоския релиефъ е представенъ въ костюма и позата на Асклепия.[2]) Това ни подсѣща, че Δηλόπτης е епитетъ на тракийско божество, чието значение е съвпадало напълно съ гръцкия лѣчебенъ богъ Асклепий.

Но тоя богъ е билъ отъждествяванъ у гърцитѣ, както може да се заключи отъ известни догадки, дори и въ историческата епоха съ змията,[3]) та ние имаме основание да предположимъ сжщото и за доисторическата епоха. Ето защо и епитетътъ на тракийското божество, чиято сжщина е съвпадала съ тая на Асклепия, трѣбва да се е намиралъ въ известно съотношение къмъ змията. Въ каква насока трѣбва да се дири това съотношение, ни показва предостатъчно втората половина на името -ὀπτης, на която давамъ значението „гледащъ, взиращъ се", като изхождамъ отъ индоевр. *oqu̯-* „око, гледамъ"[4]) и приемамъ, че първичното *qu̯* дава и на тракийски *p*, както въ еолически, а сжщо и въ келтскитѣ *p*- диалекти.[5]) И тъй въ името Δηλόπτης се крие нѣщо характерно за погледа на земята. А такова може да бжде само особената му сила и острота, която впрочемъ е била поговорична въ древностьта,[6]) както става ясно между другото и отъ Horati serm. I 3, 66: cur in amicorum vitiis tam cernis acutum quam aquila aut serpens Epidaurius? Отъ тукъ може да се заключи, че въ първата половина на Δηλόπτης се крие индоевр. коренъ *del-*: *dəl-* „цепя, рѣжа", който се съдържа и въ гр. δηλέομαι „погубвамъ", ζά-δηλος „разпокжсанъ", φρενο-δάλης „умопобърканъ" и т. п.[7]) Очевидно Δηλόπτης характеризува острия и всепроникващъ погледъ на змията, тачена и като лѣчебенъ богъ.

Като успоредно по значение на това божеско прозвище се явява личното име на одриския царь Κερσο-βλέπτης, 359—341 г. пр. Хр.[8]) Преди всичко втората му половина -βλέπτης е произведена отъ

[1]) Срн. С. А. Жебелевъ, ц. с.; Fick-Bechtel, Die griech. Personennamen 1894, 94 и 226, дето обаче, както Sittig, ц. с., 158 забелѣзва, Δαλόπτιχος стои погрѣшно вмѣсто Δηλόπτιχος, и O. Gruppe, Griech. Mythol. und Religionsgesch. II 1906, 1555, бел. 2.

[2]) Вж. Hartwig, ц. с., 6 и Taf. 1; Foucart, ц. с., 98; Wiegand, ц. м.; Wilhelm ц. сп., 127—139 и Perdrizet REA. VII 1905, 89.

[3]) Вж. Erich Küster, Die Schlange in der griech. Religion 1913, 134—135.

[4]) Вж. Boisacq, Dict. étymol. 1916, 722 s. δσσε.

[5]) Вж. Д. Дечевъ, Трако-келтски езикови успоредици, Год. на Унив. София XVIII 1922, 41.

[6]) Вж Küster, ц. с., 57, бѣл. 2.

[7]) Вж. Boisacq, ц. с., 161 s. δαΐδαλος и 182 s. δηλέομαι.

[8]) Ср. W. Tomaschek, Die alten Thraker II 2, 47 s. v.

Digitized by Google

индоевр. коренъ *g̑ʰlep-* „гледамъ", дето първичното *g̑ʰ* се превръща на тракийски въ *b*, както въ еолически и въ келтски,[1]) та по смисъль съответствува напълно на -όπτης. Що се отнася до първата му половина κερσο-, която се съдържа и въ тракийскитѣ лични имена Cerzula Κερσίβαυλος, Κάρσις, Καρζόασις[2]) и въ названията на самотракийскитѣ кабири Ἀξιοκέρσα, Ἀξιόκερσος,[3]) то Kretschmer[4]) я свързва съ лит. skêrsas, лат. cerro, гр. (ἐγ)-κάρσιος „schief, quer", и дава на цѣлото име значението „seitblickend, schielend", като го сближава съ подигравателнитѣ имена Στράβων и Paetus. Обаче индоевр. коренъ (s)qer-, отъ който сж образувани гореспоменатитѣ прилагателни, означава първоначално „рѣжа", та κερσο- може да се осмисли и съ нашето „остро, рѣзко", къмъ което ни насочватъ и санскр. kaṭú-ḥ (ṭ<rt) „остъръ, рѣзъкъ", лит. skarbs „рѣзъкъ, стипчивъ", старобълг. чрѣкзъ <* cersŭ (собств. „сѣчейки, рѣжейки") и т. п.[5]) Тъй κερσο- съвпада по значение съ δηλ- въ Δηλόπτης, и Κερσοβλέπτης добива сжщото значение, каквото и Δηλόπτης, отъ дето следва, че и Κερσοβλέπτης представя епитетъ на тракийско божество, което е съответствувало на Асклепия. Ако обаче тоя божески епитетъ се срѣща само като име на споменатия по-горе одриски царь, то това се обяснява достатъчно съ стремежа у тракитѣ да станатъ богоподобни,[6]) поради което тѣ сами не сж се стѣснявали да се назовавatъ и съ божески имена, както ни показва случаятъ съ Βένδις, Κότυς и т. п., които сж едновременно и божески, и човѣшки имена.

* * *

Ако Δηλόπτης и Κερσοβλέπτης сж тракийски епитети на божество, което олицетворява лѣчебната сила на змията, то съ пълно право може да се попитаме, дали и Асклепий, който представя тая сжщата сила, въпреки гръцкия характеръ на култа му въ историческата епоха, не е тъй сжщо първоначално тракийски божески епитетъ. Тоя въпросъ става толкова по-належащъ, ако вземемъ предъ видъ, че ни единъ отъ досегашнитѣ опити да се изтълкува това име като гръцко не може да се смѣта за сполучливъ.[7]) Освенъ това самото колебание,

[1]) Вж. Д. Дечевъ, ц. с., 5 и 41.
[2]) Вж. W. Tomaschek, ц. с., II 2, 47 и 46 s. v.
[3]) Вж. Stoll, Roscher, Lexikon I 471 s. Axieros.
[4]) Einleitung 1886, 234.
[5]) Вж. Boisacq, ц. с., 427 s. κείρω и Berneker, Slav. etymol. Wörterbuch 148 s. čersъ 2.
[6]) Срв. Perdrizet, Cultes et mythes du Pangée 1910, 102.
[7]) За тия опити вж. Thraemer, PWRE II 1641 s. Asklepios и O. Gruppe, Griech. Mythologie und Religionsgeschichte 1906 II 1441 — 1445.

Digitized by Google

което долавяме въ предаването на името, говори, че въ случая имаме работа не само съ диалектични особености на гръцки, но и съ нагаждане на една чужда дума къмъ тоя езикъ, както ни показватъ впрочемъ следнитѣ варианти на божеското име, които заемаме отъ O. Gruppe, Griech. Mythologie und Religionsgeschichte II 1906, 1404 бел. 11: 1. Αἰσχλαπιός (Троизенъ и Епидавъръ),[1]) 2. Αἰσκλαπιεύς (само веднажъ въ надписъ отъ Епидавъръ), 3. Αἰσκλαπιός (Орхоменъ), 4. Αἰσχλαβιός (само веднажъ въ надписа върху статуя отъ коринтската колониална область), 5. Ἀσκλᾱπιός (дорическо-еолическа форма), 6. Ἀσκαλαπιός (Тесалия), 7. Ἀσκαλπιός (отъ Гортинъ въ Критъ), 8. Ἀσκληπιός (йоническо-атическа форма).[2])

Нека видимъ преди всичко, какво е съотношението между Αἰσ- и Ἀσ- въ тия форми. Съпоставкитѣ: еол. εἴκοιστος = общогр. εἴκοστός, беот. αἶστεα = общогр. ἄστεα, лесб. δοκίμοιμι = *δοκίμωμι, еол. αἱμισέων = ат. ἡμισέων, лесб. ἵσταιμι = ат. ἵστημι и т. п.[3]) ни показватъ, че Αἰσ- представя еолическата форма на Ἀσ-. И понеже епентично *i* се явява като резултатъ на предизвиканото отъ съседния вокалъ палатализиране, то ние трѣбва да предположимъ, че Αἰσ-, както и Ἀσ-, е произлѣзло отъ първоначално *Ἀσι-, дето крайното *i* е могло лесно да изчезне както следъ палатализирането на първия слогъ, тъй и преди това.[4]) А тъй като Асклепий олицетворява култа на змията, става съвсемъ правдоподобно, че *Ἀσι- представя индоевр. eg'hi- въ смисъль на „змия", отъ което сж произведени гр. ἔχις, ἔχιδνα „змия", ἔχινος „ежъ", старобълг. ѥжъ, ѥзвъ „ежъ", фриг. ἔξις (чети ἔζις), арм. ozni „ежъ".[5])

[1]) O. Gruppe, ц. с., 1440, бел. 11, изтъква, че божеското име Αἰσκλαπιός трѣбва да се сравни съ личното тесалийско име Αἰσκυλίς, и че лат. Aesculapius стои въ тѣсна връзка съ тия две форми. Обаче въ сжщность Αἰσκυλίς нѣма нищо общо съ Асклепия, както съ право забелѣзва Ernst Sittig, ц. с., 125, бел. 3, и гласната *u* между *c* и *l* въ Aesculapius е отъ анаптиктиченъ произходъ, какъвто е случаятъ съ сжщата тая гласна въ лат. Hercules (вж. Sommer, Handbuch der lat. Laut- und Formenlehre 1914, 138). Впрочемъ въ предлитературната епоха на латинския езикъ срѣщаме форма безъ такава гласна: AISCLAPI, CIL I² 440 (ср. Sommer, ц. с., 140).

[2]) За атическата форма Ἀσσκληπιός (съ две σ следъ α), която въ сжщность представя графическа варианта на обикновената форма Ἀσκληπιός (съ едно σ следъ α), вж. Kretschmer, Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft I 6, 1923, 17.

[3]) Вж. Kretschmer у Gercke-Norden Einl. I 6, 81; Brugmann, Kurze vergl. Grammatik 1904, 224 и Thumb, Handbuch der griech. Dialekte 1909, 263 — 264.

[4]) Тоя видъ палатализиране не е билъ чуждъ и на по-сетнешния тракийски езикъ, както става ясно отъ съпоставката Ὄσκιος Thuc. II 96, 4 = Οἶσκος Ptol. III 10, 5; срв. Ст. Младеновъ, Спис. на бълг. акад. X 1915, 49 — 51, който сравнява това име съ ирл. usce, uisce „вода".

[5]) Вж. Walde, Lat. etym. Wörterbuch, 1910, 42 — 43 s. anguis.

Digitized by Google

Промѣната на индоевр. g'h въ σ ни кара да приемемъ, че *ἀσ(ι)-, съ което почва божеското име, принадлежи на нѣкой satem-езикъ, какъвто въ случая може да бѫде само тракийски, дето индоевр. g'h дава *s* или *z*.[1]) Това предположение се подкрепя отъ тракийския епитетъ на Диониса въ стелата отъ Мелникъ — Ἀσδούλης, който се срѣща и като лично име.[2]) Змията впрочемъ не само е въплощавала Асклепия, но като олицетворение на творческата сила на природата сѫщо е представяла и помощница и съюзница на Диониса,[3]) както може да се заключи по аналогия на ролята, която тя играе въ култа на сродния съ него Сабазий.[4]) Това ни кара да приемемъ, че Ἀσδούλης се състои отъ *Ἀσ- „змия" и δούλης. Това дѣление се потвърждава отъ божеското прозвище Ἰαμβα-δούλη въ есквилинския релиефъ[5]) и отъ тракийскитѣ лични имена Δουλαζέλμις, Dules, Δουλαρίων и т. п.[6]) По аналогия на Καν-δαύλης „кучедавецъ", дето -δαύλης се схваща като образувано отъ основата на старобълг. дѫкѫ и дейния формантъ -lo,[7]) ние бихме могли да изтълкуваме Ἀσ-δούλης като „змиедавецъ", понеже нулевата степень отъ dau- гласи du-. Обаче изтъкнатото по-горе съотношение между змията и Диониса, което не ни позволява да схванемъ тоя богъ като унищожитель на змиитѣ, оборва напълно това осмисляне. Затова ние сме склонни да приемемъ, че въ втората половина на Дионисовия епитетъ Ἀσ-δούλης се съдържа по-скоро индоевр. коренъ dhu-: deuā^{x}- „въ силно движение съмъ, премѣтамъ се", отъ който сѫ произведени санскр. dhunóti „разтърсва, раздвижва", гр. θύελλα „буря", старобълг. дѫхъ „духамъ" староисл. dyja „движа, клатя", θυία „вакхантка" и т. п.[8]) Въ такъвъ случай Ἀσδούλης

[1]) Вж. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der gr. Spr. 230.

[2]) Вж. P. Perdrizet въ RA 1904 I 20—22, pl. 1, който обръща внимание и върху надписа въ CIL X 216: Aur. Asdula mil. coh. V pretorie. Освенъ това срв. произведеното отъ него кѫсо име Ἄσδης въ надписа отъ Пловдивъ, Мсб. XI 1894, 78 n^{0} 5.

[3]) Вж. Küster, ц. с., 118 — 119.

[4]) Вж. Küster, ц. с., 148 — 149.

[5]) Вж. Perdrizet, Le dieu thrace Zvelthiourdos въ Revue des études anciennes I 1896, 23 — 26 и Добруски, Археол. известия на Нар. Музей 1907, 154 — 155. Интересно е, че първата половина на Ἰαμβα-δούλη съдържа навѣрно индоевр. angu̯- съ прейотация, което долавяме въ лат. anguis, старобълг. жжь, лат. anguis „змия", средноирл. esc-unc „змиьорка" (собств. „водна змия", ср. esc.- „блато"), Walde, ц. с. 42 s. anguis. Следователно, въ тракийски змията се е означавала 1. съ ἀσι- = *eg'hi, дето g'h дава както въ satem-езици σ и 2. съ (ἰ)αμβ(α)- = *angu̯-, дето gu̯ както въ известни centum-езици дава *b*. Това е едно ново доказателство, че трак. езикъ е съмеждиненъ на дветѣ езикови групи (срн. Д. Дечевъ, ц. с. 42).

[6]) Вж. W. Tomaschek ц. с. II 2, 35.

[7]) Ср. Hipp. Ἑρμῆ κυνάγχα Μηνιστὶ Κανδαύλα, Kretschmer, Einl. 388 и Berneker Etym. Wörterbuch I 181 — 182 s. davǫ.

[8]) Вж. Walde, ц. с., s. fumus 324; Boisacq, ц. с., 356 s. θυμός и 360 s. θύω; Berneker 236 s. dujǫ.

Digitized by Google

ще означава „оня, който възбужда, движи змията", или „оня, който се възбужда или движи въ самата змия". Това тълкуване, което напълно подхожда къмъ съотношението между Диониса и въпросното животно, се подкрепя впрочемъ и отъ Plut. Alex. 2, дето авторътъ, разправяйки, че изобщо македонкитѣ били предадени отъ старо време на орфически мистерии и на оргиастично служение Дионису, и че много отъ церемониитѣ, които извършвали, били имъ общи съ едонянкитѣ и тракийкитѣ около планината Хемусъ, добавя и следното: ἡ δὲ Ὀλυμπιὰς μᾶλλον ἑτέρων ζηλώσασα κατοχὰς καὶ τοὺς ἐνθουσιασμοὺς ἐξάγουσα βαρβαρικώτερον, ὄφεις μεγάλους χειροήθεις ἐφείλετο τοῖς θιάσοις, οἳ πολλάκις ἐκ τοῦ κιττοῦ καὶ τῶν μυστικῶν λίκνων παραναδυόμενοι καὶ περιελιττόμενοι τοῖς θύρσοις τῶν γυναικῶν καὶ τοῖς στεφάνοις ἐξέπληττον τοὺς ἄνδρας, въ български преводъ: „Олимпиада, която повече отъ другитѣ обичала изстжпленията и се предавала на вакхическо въодушевление, напълно като варваритѣ, носѣла съ себе си въ хороветѣ на вакханткитѣ голѣми питомни змии, които често излазяли изподъ бръшляна и отъ мистическитѣ кошници, овивали се около тирситѣ и вѣнцитѣ на женитѣ и изплашвали мжжетѣ".[1]) Очевидно Дионисъ, който тука е раздвижвалъ и пробуждалъ змиитѣ като свои съюзници и като въплощение на творческата сила на природата, не е могълъ иначе да бжде нареченъ освенъ Ἀσδούλης т. е. „оня, който възбужда, раздвижва змията". Впрочемъ ἀσ- се съдържа и въ Ἄσαμος, античното название на Осъмъ.[2]) Втората му половина, произведена отъ коренъ *ab-, означава „рѣка",[3]) та Ἄσαμος ще рече „Змийска рѣка". А тъй е могла да бжде наречена тая рѣка поради своитѣ извивки и лъкатушения,[4]) които сж напомняли змията. Така можемъ да си обяснимъ и гръцкитѣ рѣчни названия Ὄφις „змия" и Δράκων „змей".[5]) Нека добавя, че тракийското Ἄσαμος ни напомня съ своя начинъ на образуване и рѣчното име Ἄσωπος, което се срѣща не само въ югозападна Фригия, а сжщо и въ Тесалия, Беотия, Флиазия и Сикиония, Егина и Паросъ,[6]) тъй като -ωπος тукъ означава

[1]) Тукъ давамъ превода на Г. И. Кацаровъ, Царь Филипъ Македонски 1922, 104.

[2]) Вж. W. Tomaschek, ц. с., II 2, 93.

[3]) Вж. Walde, ц. с., 35 s. amnis.

[4]) Другояче тълкува това име Ст. Младеновъ, Год. на Нар. библ., Пловдивъ 1922, 46 — 48, като го свързва съ думата ἀσάμινθος „вана", която той смѣта, че е отъ индоевроп. произходъ. Обаче, тя е прединдоевропейска, и гърцитѣ не сж могли да я донесатъ въ историческитѣ си седища отъ северната си прародина, а сж я заели отъ повисоката южна култура (ср. August Fick, Hattiden und Danubier 1909, 49 и P. Kretschmer, Gercke-Norden, Einleitung I 6, 1923, 74).

[5]) Вж Küster, ц. с. 155, бел. 2.

[6]) Вж. Oberhummer и Ruge, PWRE II 1705 s. v. № 1—5, 7.

Digitized by Google

сжщо „вода, рѣка“.[1]) Въпросната рѣка обаче е могла да бжде схванатa и като олицетворение на рѣченъ богъ,[2]) и затова нейното име е било употрѣбявано, за да означи и лица, както ни показватъ паралелнитѣ ѝ форми съ палатализиране на първия слогъ и съ редуване на $\bar{o}$ съ $\bar{a}$ въ втория слогъ: Αἴσωπος[3]) и Αἴσηπος=*Aísāpos.[4]) Естествено въ тия случаи, дето Ἄσωπός се явява на чисто гръцка почва, ще трѣбва Ἀσ- или Αἰσ- да се отъждествi не съ тракийското *ἀσ (ι)- „змия“, а съ гръцкото ἄσις= *s m̥ti-s „тиня“.[5])

Ние минаваме къмъ втората половина на Асклепиевото име, която гласи: -χλαβιός, -χλαπιός, -καλαπιός, -κλαπιός, -κληπιός и -κλαπιεύς. Тя ни напомня първата половина на името Κληπι-δαύα, Ptol. III 5, 15, което означава едно тракийско селище по срѣдното течение на р. Tyras (дн. Днестъръ) при Станиславовъ или Ямполъ, дето сж живѣяли часть отъ карподакитѣ, известни подъ името костобоки.[6]) Обаче преди да пристжпимъ къмъ етимологичното тълкуване на -κληπι-, трѣбва да се справимъ не толкова съ суфикса -εύς, който се срѣща, както казахъ по-горе, само веднажъ въ вариантитѣ на божеското име и сведочи само за деноминативно образуване отъ ἀσκληπι- или ἀσκλαπι-,[7]) колкото съ суфикса -ός=*-j o s, който представя обикновения завършъкъ на божеското име и буди особенъ интересъ съ своето ударение. Преди всичко последното ни показва, че Асклепий нѣма нищо общо съ гръцкото ἤπιος „благъ“, колкото и много да подхожда тоя епитетъ на бога-лѣчитель, поради което и въ старо и въ ново време сж били склонни да го свържатъ съ него.[8]) Впрочемъ Демостенъ споредъ Ps.-Plut. vit. 10 orat. p. 261 се е опиталъ подъ влиянието на подобно свързване да произнесе името съ ударение на третия слогъ отъ края, но срещналъ неодобрението на атинянитѣ.[9]) Фактътъ, че въ гръцки суфиксътъ *-j o s носи ударение,

---

[1]) Ср. Walde, ц. с. 35 s. amnis.

[2]) Вж. Wagner, PWRE II 1706 s. v. № 8.

[3]) Вж. Crusius, Robert, Kirchner, PWRE I 1087 s. v. № 1—4.

[4]) Вж. Dittenberger, Sylloge inscr. Graec. vol. I[2] 1915, № 5, който схваща Αἴσηπος като фригийско лично име. Промѣната на *-απος въ -ηπος се дължи на влиянието на йонически. За палатализирането на Ἀσ- вж. и бележка 4 къмъ стр. 134.

[5]) Вж. Boisacq, ц. с., 87 s. v.

[6]) Срн. W. Tomaschek. ц. с., II 2, 43.

[7]) За сжществителнитѣ съ суфиксъ -ευ- вж. Hirt, Handbuch der griech. Laut- und Formenlehre[2], 1912, 405.

[8]) Вж. O. Gruppe ц. с. 1414, бел. 3 и 10; Pott, Zeitschrift für vergl. Sprachforschung VI 401; Preller, Griech. Mythologie I[3], 432, 2 и пр.

[9]) Ето въпросното мѣсто: Ὤμνυε δὲ καὶ τὸν Ἀσκληπιόν, προπαροξύνων Ἀσκλήπιον καὶ παρεδείκνυε αὐτὸν ὀρθῶς λέγοντα. εἶναι γὰρ τὸν θεὸν ἤπιον καὶ ἐπὶ τούτῳ πολλάκις ἐθορυβήθη.

Digitized by Google

само когато явно се долавя, че представя известна форма на глагола εἶμι „вървя", както ни показватъ гр. πεζός< *pedjós „пешакъ" т. е. „вървейки пешкомъ" (аналогично на лат. pedes, ped-it-is), κοινός, ξυνός < *komjós „общъ" т. е. „заедно вървящъ", θαιρός< *θαρjός „гредата, около която се върти вратата" и т. п.,[1]) ни заставя да приемемъ че въ -κλητι- се крие сѫществително, което означава, съ какво се е движелъ или вървѣлъ Асклепий. Че това е принадлежало на змията, става ясно отъ ἀσ-, съ което почва самото име. А тя, както е известно, се движи, като угъва тѣлото си, и тъй ни припомня движението на колѣното или по-точно на подколѣнната часть на крака. Тъй става съвсемъ вѣроятно, че -κλητι- съдържа индоевр. коренъ съ значение „угъвамъ, свивамъ," какъвто представя *(s)quel-, отъ който сѫ произведени гр. κῶλον „членъ, пищѣлъ", „часть на крака отъ колѣното до глѣзена", стб. члѣнъ < čelnu= *qel-no- или qel-nu, гр. σκέλος „прасе на крака", толкова повече, че отъ тоя сѫщи коренъ е образувано и гр. κώληψ,-ητος f. „подколѣнната часть на крака", дето -ητ- съответствува на ар- въ *apĭo „свързвамъ, скачвамъ".[2]) Ако вмѣсто удължената *o*-степень въ първия слогъ на последното сѫществително поставимъ съответната нулева степень, ние ще получимъ *κλᾱπ(ι)-ς, чиято основа фактически се съдържа въ Ἀσκλᾱπιός и Κλᾱπι-δαύα, дето -ᾱ-между λ и π подъ влиянието на йоническия диалектъ минава въ -η-, та се добиватъ формитѣ Ἀσκληπιός и Κληπιδαύα. Ясно е, че въпросниятъ градъ е получилъ своето име отъ мѣстото, което е напомняло подколѣнната часть на крака или нейната извивка. Но ако удължената *o*-степень въ първия слогъ на κώληψ замѣнимъ съ съответната редуцирана степень и удължената *a*-степень на втория слогъ — съ съответната нулева степень, то κώληψ ще се превърне въ *καλπ(ι)-ς, чиято основа ни поднася вариантата на божеското име Ἀσκαλπιός. Обаче последната, бидейки употрѣбявана само въ Критъ, може да съдържа и характерната за тамкашния гръцки говоръ метатеза на обикновената форма Ἀσκλαπιός.[3]) Относно -καλαπιός въ вариантата Ἀσκαλαπιός ще трѣбва да приемемъ, че първиятъ слогъ представя редуцираната степень отъ *qēl- или пъкъ че той съдържа епентетиченъ вокалъ, какъвто е случаятъ, напр. съ Ἐπίδορομος вмѣсто Ἐπίδρομος въ надписа на една атическа ваза.[4]) И тъй, ако ние изхождаме отъ формитѣ съ *κ*, то

[1]) Вж. Schulze, Zur Gesch. der lat. Eigennamen 435; Brugmann, Indogerm Forschungen XVII, 355; Hirt, ц. с., 293.

[2]) Вж. Boisacq, ц. с., 543. s. κῶλον и 873 s. σκέλος.

[3]) Вж. Hirt, ц. с. 207.

[4]) Вж. Brugmann, Kurze vergl. Grammatik 221.

Digitized by Google

на божеското име ще трѣбва да дадемъ значението: „оня, котѣо върви въ или съ извивкитѣ на змията“. Съ други думи, докато Δηλόπτης и Κερσοβλέπτης означаватъ самата змия като „остро гледаща“, Ἀσκληπιός олицетворява силата, която движи самата змия или която се движи посредствомъ нея. Обаче следъ като Асклепий се е оттърсилъ отъ тоя териоморфизъмъ и се е напълно антропоморфизиралъ, трѣбвало е да се отдѣли отъ своя фетишъ. И тъй като първоначално той се придвижвалъ чрезъ гънкитѣ на змията, които сж замѣняли самитѣ му крака и колѣне, то тя е била по-сетне представяна у гърцитѣ, както се вие предъ колѣнетѣ му или както се овива около тоягата му, подпрѣна до единъ отъ хълбоцитѣ му.[1]) Обаче змийскиятъ му произходъ е могълъ да бѫде подчъртанъ и безъ тъй наречената змийска тояга, като на повезката на главата му въ противоположность на оная на другитѣ богове е билъ придаванъ нагърченъ, подпухналъ видъ,[2]) който ни подсѣща вече за самата змия. Въ такъвъ случай Асклепий е представялъ „змиеглавецъ“, къмъ което ни насочва и името на известния намъ отъ Илиадата 20, 230 и сл., троянски царь Ἀσσάρακος, което първоначално е могло да бѫде прозвище на Асклепия, произведено отъ *ἀσ- „змия“ и *σαρα- „глава“, индоевр. *k'erə-, ат. κάρᾱ „глава“[3]) и отразяващe единъ отъ етапитѣ въ антропоморфизирането на това божество.

* * *

Покрай вариантитѣ на божеското име съ *k*, имаме и такава съ *x*, каквито сж Αἰσχλαβιός и Ἀσχλαπιός.[4]) Очевидно тукъ неясното вече за гърцитѣ божеско име е нагодено къмъ гръцкото χωλός „куцъ“, χωλεύω „куцамъ, ставамъ хромъ“, χωλός „осакатявамъ“.[5]) Впрочемъ Асклепий придвижвайки се съ змийски колѣне е представялъ действително богъ безъ сжщински нозе и за това е могълъ да мине за хромъ. Че това схващане е вѣрно, става ясно преди всичко отъ името на Асклепиевия синъ Ποδαλείριος, чието име древнитѣ съ пълно право сж тълкували като τὸν πόδα λείριον ἔχων „имащъ тѣсенъ, недостатъченъ кракъ“, та представя

[1]) Вж. Thraemer, Roscher, Lexikon I 623; 632—641. За отношението между змията и дървото вж. Küster ц. с., 83—85.

[2]) Вж. Thraemer, Roscher, Lex. I 628: „wulstige Kopfbinde für Aisklepios charakteristisch, sonst sehr selten“ и 634, дето е дадено изображението на статуята му отъ Неаполския музей, въ която личи подпухналата повезка на главата му, макаръ и да е придадена на божеството тъй наречената змийска тояга.

[3]) Вж. Boisacq, ц. с., 413 s. κάρηνα и 438 s. κέρας.

[4]) Ср. и беотийското лично име Ἀσχλαπίων IG. VII 4716.

[5]) Вж. Boisacq, ц. с., 1072 s. χωλός.

Digitized by Google

гръцко прозвище на самия Асклепий.[1]) Изобщо тоя, който има „тѣсенъ, недостатъченъ кракъ", не може да стжпва тъй сигурно както оня, който има нормални крака, и лесно се доближава до хромавия, чието тѣло се угъва, когато се движи.

Малко по-другъ е случаятъ съ β въ формата Αἰσχλαβιός, понеже въ нея може да се отразява думата ἀσκάλαβος, ἀσκαλαβώτης, „гущеръ, който съ лепкавитѣ си крака може навредъ да се закрепи". Преди всичко ἀσκαλαβώτης ни напомня по начина на образуването си сжществителното συ-βώτης „свинарь" (дословно „оня, който храни свинетѣ"). Очевидно суфиксътъ -βο- въ ἀσκάλα-βο-ς е билъ народно-етимоложки уясненъ съ -βώτης „хранящъ".[2]) Това показва, че въпросната дума не е била гръцка. А тъй като тя означава животно, то ще трѣбва да доловимъ въ нея характерния за животинскитѣ имена формантъ -bho- отъ индоевр. коренъ *bha- „изглеждамъ",[3]) който въ гръцки дава -φο-, както ни показва, напр., ἔλαφος, κόραφος и т. п., а въ тракийски — -bo-.[4]) Какъ е изглеждалъ гущерътъ въ случая, става ясно отъ предходното ἀσκαλα-, дето очевидно ἀσ- означава змия, а -καλα- представя редуцираната степень отъ индоевр. qel-no- (срн. старобълг. члѣнъ <*qelno и κέλλον· στρέβλον, πλάγιον Hesych.), произведено отъ индоевр. коренъ (s)qel- „свивамъ, прегъвамъ".[5]) Тъй се добива впечатлението, че тоя видъ гущеръ е билъ наричанъ у гърцитѣ съ тракийското му име ἀσκάλαβος, понеже наподобявалъ змийското тѣло съ неговитѣ гънки и извивки, докато обикновения гущеръ сж означавали съ думитѣ σαῦρος и σαῦρα, които го характеризуватъ като леко пъргаво животно.[6]) Ако това сжществително се съдържа въ формата Αἰσχλαβιός, която, както изтъкнахъ, ни е предадена само веднажъ, то ще трѣбва да приемемъ, че въ тая форма -χλ- стои подъ влиянието на изтъкнатото по-горе народноетимоложко свързване съ χωλός, и че ударението е стояло на третия слогъ отъ края. Въ такъвъ случай Αἰσχλαβιός ще застжпва първоначалната форма Αἰσκαλάβιος или Ἀσκλάβιος (съ нулева степень въ първия слогъ на -καλα-), и ще означава „гущерски (богъ)", отъ дето следва, че Асклепий е билъ таченъ и като гущеръ. Обаче не трѣбва да се забравя, че въ основата на това схващане може да лежи и отъждествяването на Асклепия съ змията Coclopeltis lacertina,

[1]) Aug. Fick., BB.XXVI, 1900, 320.
[2]) Вж. Boisacq, ц. с., 126 s. βόσκω и 138 s. βώτωρ.
[3]) Вж. Prellwitz, BB, 22, 76 и сл.
[4]) Вж. Kretschmer, Einleitung 229.
[5]) Вж. Boisacq, ц. с, 533 s. κυλλός и 543 s. κῶλον.
[6]) Вж. Boisacq ц. с., 855 s. σαῦλος.

Digitized by Google

която поради плоската си глава извънредно много прилича на гущера.[1]) Нека отбележа, че тракийското название на особения видъ гущеръ „ἀσκάλαβος", съ което сжщо е билъ означаванъ и синътъ на митологичната Мизма Ἀσκάλαβος,[2]) ще да е било известно на гърцитѣ още въ онова време, когато у тракитѣ още не сж били изчезнали тъй наречените mediae aspiratae. Това ни показва името на сина на Ареса и Астиоха, а сжщо и на Ахеронъ и Горгира Ἀσκάλαφος,[3]) дето -φο- е произлѣзло отъ първично -bho- прѣко -pho-. Но както изглежда, не само тоя особенъ видъ гущеръ могълъ да ни подсети за тѣлото на змията, а сжщо и една птица, която поради това навѣрно е била наречена сжщо ἀσκάλαφος или ἀσκαλώπας (Arist. hist. an. II 17; IX 56).

Привършвайки етимологичното обяснение на името на гръцкия лѣчебенъ богъ, считамъ за необходимо да изтъкна, че въ свръзка съ формата Ἀσκαλαπιός стои у Хезихия глосата: σκαλαπάζει· ῥέμβεται („вие се, върти се, гърчи се"), а съ формата Ἀσκαλπιός — глосата: σκαλπάζειν· ῥεμβωδῶς („виейки се, гърчейки се") βαδίζειν. Изобщо съотношението, което е сжществувало между Асклепия и змията, е дало поводъ да се образуватъ отъ името му глаголи, които да означатъ характерното за нея движение. Липсата на началното α, съ което почва божеското име, ни показва, че тѣ принадлежатъ на по-сетнешния гръцки езикъ. Доказателство за това ни поднася съотношението между ἀσκάλαβος, ἀσκαλαβώτης ∾ καλαβώτης, σκαλαβώτης, καλαβύστας и ἀσκάλαφος ∾ κάλαφος, дето формитѣ безъ начално α- сж безъ съмнение по-сетнешнитѣ. [4])

---

[1]) За тоя видъ змия вж. Küster ц. с., 76. бел. 2.

[2]) Вж. Schirmer, Roscher, Lexikon I, 610 s. Askalabos.

[3]) Вж. Schirmer, Roscher, Lexikon I, 610 s. Askalaphos.

[4]) Aug. Fick, BB XXVI 319—320, изхождайки отъ значението на дветѣ Хезихиеви глоси, чиято етимология той не се опитва да установи, дава на Асклепия значението „schlängelnd", т. е. „който се вие, като змия". Обаче въ сжщность божеското име е по-старо отъ глоситѣ, които сж произведени отъ него. Той изтъква, че Ἀσκλαπ- се отнася къмъ σκαλαπ- както τέτρηχε къмъ ταράσσω и ταράχη и че въ Αἰσκαλαπιός се крие едно интензивно образуване съ αι, както въ παιφάσσω, δαιδάλλω и т. п., но не ни дава никакво обяснение за съотношението между αἰ- и ἀ- въ началото на името. До като αἰ- може да се обясни, както предлага немскиятъ ученъ, ако приемемъ, че то е започвало първоначално съ гжсто придихание, то за ἀ- ще трѣбва да предположимъ, че е протетично. Обаче за сега се приема подобно α- само предъ r, l, m, n, F и s, ако не сж последвани отъ друга съгласна (вж. Hirt, ц. с., 183). Наистина протетична гласна предъ съчетанието σ + консонантъ се срѣща въ гръцки езикъ, но само въ по-сетнешната фаза на развитието му и то въ Мала-Азия. Изобщо божеското име не може да се обясни, ако се излиза отъ Хезихиевитѣ глоси. Напротивъ, последнитѣ могатъ да се изтълкуватъ само като образувания на -άζω отъ божеското име.

Digitized by Google

* * *

Ако като създатели и крепители на Асклепиевия култъ се явяватъ тъй наречените флегийци, които сж поселявали на първо време Тесалия, отъ дето сж се спуснали и въ Фокида и Беотия,[1]) то ние трѣбва да приемемъ, че тѣ сж били по произходъ траки. Впрочемъ тесалийското Βοιβηὶς λίμνη непосредствено до Лакерия на Δώτιον πεδίον, дето Асклепий споредъ една отъ най-старитѣ му генеалогии се билъ родилъ,[2]) показва, както изтъква Kretschmer,[3]) характерното и за тракитѣ застжпване на media aspirata b h съ β. Освенъ това името на флегийцитѣ — Φλεγύαι — съ своя завършъкъ ии напомня народностното име Βιθύαι· ἔθνος Θρᾴκης, Steph. Byz.[4]) Но сжщо и минийцитѣ въ Беотия — Μινύαι — сж били отъ тракийски произходъ, както ни показва преди всичко името на тѣхния предводитель въ Ил. 2,511 Ἀσκάλαφος,[5]) което, както изтъкнахъ по-горе, е въ сжщность тракийско. Къмъ това се прибавя, че въ тѣхната область се е намиралъ и гр. Аспледонъ, чийто началенъ слогъ ни напомня сжщо тракийското *ἀσ- „змия“.[6]) При това самитѣ минийци, преди да завзематъ Беотия, сж живѣяли въ Тесалия заедно съ флегийцитѣ[7]) и тъй сж могли да взематъ още тамо участие въ създаването на Аскле-

[1]) Вж. Thraemer, Roscher, Lexikon I, 617 s. Asklepios и Türk, ib. III, 2381—2383 s. Phlegyas.

[2]) Вж. Thraemer, Roscher, Lexikon I, 616, № 2 „Ueberlieferung von Lakereia“ и Türk, ib. III, 2379.

[3]) Einl. in die Gesch. der griech. Sprache 210.

[4]) Дали не бихме могли да приемемъ, че Φλεγύαι представя едно характерно само за гърцитѣ въ срѣдна Гърция народноетимоложко свързване на *Πελαγύαι или *Πελεγύαι (ср. Βιθύαι и Βιθυνοί, Πελάγονες и Πηλέγων) съ гр. φλέγω „горя“, φλεγυρός „запаленъ“, φλεγύας· ἀετὸς ξανθός (Hesych.) и т. п. и застжпва въ сжщность паралелна форма на Πελαγόνες или Πελασγοί (=*Πελαγ-σκοί, Fick, Vorgr. Ortsnamen 1906, 98)? Действително Fick, Hattiden nnd Danubier 1909, 22—23, 52, смѣта последнитѣ за „Hattiden“ т. е. за прединдоевр. народъ въ Балк. п-въ. Обаче отдѣлни тѣхни поселищни имена като Βυλάζωρα (вж. Г. И. Кацаровъ, Пеония, 32), Γορτυνία (вж. Fick, Vorgr. Ortsn. 106 и Solmsen-Fränkel, Indog. Eigennamen 1922, 93), Ἄθως (вж. Fick, ц. с. 104 и Solmsen-Fränkel, ц. с.) и други могатъ да се обяснятъ напълно задоволително съ помощьта на индоевропейски езици, та неиндоевропейскиятъ произходъ на Πελαγόνες или Πελασγοί става доста проблематиченъ. Следователно не е изключена възможностьта, че тѣ сж били първоначално траки, които, заемайки долината на Аксиосъ, сж се разпространили въ срѣдна Гърция и че следъ нахлуването на гърцитѣ и илирийцитѣ въ западната половина на Балканския полуостровъ тѣ сж се смѣсили на северъ съ илирийцитѣ (по-точно пеонцитѣ, вж. Fick, Hattiden und Danubier 23), а на югъ сж се елинизирали, като отчасти сж били заставени да се разпръснатъ дори и въ Критъ, както ни показва споменуването на Πελασγοί въ тоя островъ у Hom. Odyss. τ 177 (вж. Fick, Vorgr. Ortsn. 7).

[5]) Вж. Schirmer, Roscher, Lexikon I, 616 s. v.

[6]) Може би и името на беотийско градче Аскра, родното мѣсто на Хезиода, съдържа сжщо тракийското *ἀσ- „змия“.

[7]) Вж. Fimmen, Neue Jahrbücher für das klass. Altertum XV, 1912, 538.

Digitized by Google

пиевия култъ.[1]) Следователно, ако Strab. VII—321 говори, че въ Тесалия, Фокида и Беотия сж живѣли нѣкога траки, то подъ последнитѣ трѣбва да се разбиратъ преди всичко флегийцитѣ и минийцитѣ.

И тъй Асклепий е билъ първоначално богъ-лѣчитель на тракитѣ, които сж обитавали северна и срѣдна Гърция, и затова отначало е нѣмалъ нищо общо съ прединдоевропейския Аполонъ, както става явно отъ нѣкои генеалогии на Асклепия, въ които Аполонъ не играе никаква роля,[2]) а сжщо и отъ смъртната вражда на флегийцитѣ къмъ почитателитѣ на тоя богъ, която се рисува въ редица легенди.[3]) Въ последнитѣ несъмнено се изразява една силна противоположность между култовитѣ кржгове, къмъ които принадлежатъ двата бога, и ако консолидираната въ сравнително късна епоха божеска система на гърцитѣ ни представя Асклепия като хипостаза на Аполона, то това е само изразъ за окончателенъ миръ следъ дълги и ожесточени борби, както съ пълно право предполага Thraemer.[4]) А до такъвъ миръ е могло рано или късно да се дойде, тъй като и Аполонъ е ималъ качества на лѣчебенъ богъ,[5]) та Асклепий лесно е могълъ да бжде превърнатъ въ неговъ синъ или внукъ[6]) и да приеме епитети характерни за Аполона, каквито сж Ἀγλαόπης, Ἀγλαήρ, Ἀγλαός и т. п.[7]) Но и Аполонъ отъ своя страна сжщо е могълъ да получи прозвища, присжщи първоначално само на Асклепия, между които особенъ нитересъ представя Ἀσγελάτης.[8]) Последното стои очевидно въ връзка съ *Ἀσκελάτης „змиечленестъ“ (отъ *ἀσ- „змия“ и -καλα- = *qelu̯; срн. старобълг. чл҃нъ = *čelno- и гр. κυλλός[9]) и представя друго тракийско наименование на лѣчебния богъ, дето κ е промѣнено въ γ, за да се сближи съ Аполоновия епитетъ Αἰγλήτης.[10]) Тъй Ἀσγελάτης и Αἰγλήτης сж били схващани като равнозначущи и затова

[1]) Въ разрѣзъ съ Thraemer, Roscher, Lex. I 623, Preller-Robert, Griech Mythol. I⁴, 517 и др., които считатъ Тесалия за люлка на Асклепиевия култъ, O. Gruppe ц. с. 1448 приема за такава долината на Кефизосъ, отъ дето Ἀσκάλαφος потеглилъ за Троя, понеже смѣта, че само на това мѣсто е могло да стане изравняването на конструираната и възприета отъ него форма* Ἀσγλ-απιος съ Ἀσκάλαφος и тъй да се получи божеското име Ἀσκλαπιός. Обаче, както ще видимъ малко по-долу, произвеждането на божеското име отъ Αἰγλη=Ἀσγλη, Ἀσκλα е несъстоятелно.

[2]) Вж. Thraemer, ц. с. I, 616, № 3 и 617, № 5.

[3]) Вж. Türk, Roscher, Lex. III 2380—2382 s. Phlegyas.

[4]) Вж. Thraemer, Roscher, Lex. I 617 s. Asklepios.

[5]) Вж. O. Gruppe ц. с. 1237 и сл.

[6]) Вж. Thraemer, ц. с. I 616—617.

[7]) Вж. Thraemer, ц. с. I, 627.

[8]) Вж. O. Gruppe, ц. с. 246, бел. 7 и 8.

[9]) Вж. Boisacq, ц. с. 533, s. κυλλός и 543 s. κῶλον.

[10]) Вж. O. Gruppe, ц. с., 246, бел. 7 и 1242, бел. 4.

Digitized by Google

епидавърскиятъ поетъ отъ III вѣкъ пр. Христа Изилъ е произвелъ името на Асклепия отъ Αἴγλη,[1]) като е приелъ, че αἴγλα- и *ἀσκλα- сж идентични. Обаче това отъждествяване, въпреки вариантитѣ на божеското име, които почватъ съ αἰσ-, е напълно невъзможно, тъй като αἴγλη е произведено отъ коренъ *aig-[2]) и не съдържа никакво σ, каквото имаме въ *ἀσκλα- или Αἰσκλαπιός.[3])

* * *

Името на троянския царь Ἀσσάρακος, което, както видѣхме, е било първоначално тракийско прозвище на лѣчебния богъ-змия, ни кара да приемемъ, че създаването на Асклепиевия култъ съвпада съ края на тъй наречената троянска култура, която се отнася приблизително къмъ 2500—2000 г. пр. Хр.[4]) Освенъ това разгледанитѣ по-горе форми Ἀσκάλαφος и ἀσκάλαβος, които ни напомнятъ съотношението между Фрѫгес и Βρύγες,[5]) ни подсѣщатъ, че флегийцитѣ и минийцитѣ сж поселили северна и срѣдна Гърция, преди у тракитѣ mediae aspiratae да загубятъ своята аспирация. Тъй се добива впечатлението, че флегийцитѣ и минийцитѣ приадлежатъ къмъ най-стария тракийски народостенъ пластъ въ северна и срѣдна Гърция, който е предхождалъ безъ съмнение настаняването на гърцитѣ въ тия мѣста и който едновременно съ фригитѣ и троянцитѣ се е откжснялъ отъ северната си прародина и се е спусналъ на югъ. А тъй като троянската култура, чиито носители сж били току-що споменатитѣ народи, се е разпространила далечъ по островитѣ въ Егейско море чакъ до Кипъръ,[6]) то не е изключена възможността, щото Асклепиевиятъ култъ още въ предгръцката епоха да е проникналъ и въ Критъ, и въ Пелопонесъ, дето се е ширила тогава критската прединдоевропейска култура.[7]) Изобщо съ сблъскването на троянската и на критската култура въ Егейско море, което е могло да стане както въ островъ Критъ, тъй и въ Пелопонесъ,[8]) се

[1]) Срн. Cavadias, Fouill. d'Epidaure I, 7, 50 и сл.: ἐπίκλησιν δέ νιν Αἴγλας μητρὸς ὠνόμαξε Ἀπόλλων (т. е. Аполонъ нарекълъ сина си по името на майка му Αἴγλη).

[2]) Вж. Boisacq, ц. с. 21 s. v.

[3]) Заслужава да се отбележи, че етимологията на Isyllos, която почива на отъждествяване на Αἰγλήτης и Ἀσγελάτης, се възприема и отъ Wilamowitz, Isyll. 91 и сл., „trotz des befremdenden Lautwandels (Αἴγλη = Ἄσγλα = Ἄσκλα), der Seltsamkeit der Ableitung und noch seltsamerer Betonung (Ἄσκλα и ἥπιος = Ἀσκληπιός).

[4]) Вж. C. Friedrich Lehmann-Haupt, Griech. Gesch., Gercke-Norden, Einleitung III² 1914, 4.

[5]) Срн. Kretschmer, Einl. in die Geschichte der griech. Sprache, 229.

[6]) Вж. C. Friedrich Lehmann-Haupt, ц. с., 4.

[7]) За култа на Асклепия въ Пелопонесъ вж. Thraemer, Roscher, Lexikon I 624.

[8]) Вж. C. Friedrich Lehmann-Haupt, ц. с. 100.

Digitized by Google

обяснява, дето Асклепиевиятъ култъ е приелъ още въ предгръцката епоха чърти, които сѫ били характерни за тоя на критския Зевсъ, каквито сѫ, напр., отхранването на току-що родения Асклепий отъ коза и пазенето му отъ куче,[1]) и които сѫ станали причина, за да се сближи изобразяването на антропоморфизирания Асклепий въ известни отношения съ това на гръцкия Зевсъ.[2])

Тепърва съ преселяването на еолийцитѣ или на ахейцитѣ, както тѣ другояче могатъ да се нарекатъ,[3]) отъ севернитѣ имъ седища въ Тесалия, сѫ били създадени първитѣ условия за превръщането на тракийския Асклепий въ общогръцки лѣчебенъ богъ. Благодарение на съвмѣстното живѣене съ тракитѣ въ северна и срѣдна Гърция, ахейцитѣ най-напредъ отъ всички гърци сѫ възприели култа на Асклепия и когато по-сетне сѫ се спуснали въ Пелопонесъ, тѣ сѫ могли тамо да го пренесатъ,[4]) ако преди това не е миналъ тамо отъ Критъ, или да го засилятъ — толкова повече, че къмъ тѣхъ сѫ могли да се присъединятъ и тракийски ядра, у които отдавна той е билъ пусналъ дълбоки корени. Въ всѣки случай съ засилването на ахейската мощь въ континента стои въ връзка и фактътъ, че въ края на XIII вѣкъ и въ началото на XII вѣкъ пр. Хр., както става явно отъ известни египетски паметници, тѣ сѫ се осмелили да нападнатъ дори Египетъ.[5]) А за това е била потрѣбна като база преди всичко островъ Критъ и то южната му часть, дето се намира градътъ Гортинъ. Но въ тая критска область се срѣщатъ имената Фалана, Магнезия, Летей и Бойбе, които съвпадатъ съ такива отъ Тесалия. Отъ тукъ Aug. Fick вади заключението, че тия имена сѫ били пренесени отъ тесалийцитѣ, които сѫщо сѫ насадили въ Λέβην или Λεβήνα, пристанището на Гортинъ, и асклепиевия култъ.[6]) Тъй тесалийцитѣ, които сѫ се настанили въ областьта на Гортинъ и представятъ дѣлъ отъ ахейцитѣ, поселяващи споредъ Odyss. τ 175 части на островъ Критъ,[7]) сѫ могли отново да засилятъ култа на Аскле-

[1]) Вж. O. Gruppe, ц. с, II 1106 — 1000 и 1445 — 1446, който поради тия връзки между Асклепия и критския Зевсъ приема, че изходната точка за разпространението на Асклепиевия култъ е островъ Критъ. Като люлка обаче на тоя култъ, той приема долината на Kephisos въ Беотия (вж. бел. 1 къмъ стр. 143).

[2]) Вж. O. Gruppe, ц. с. II. 1456 — 1457 и Thraemer, Roscher, Lex. I, 638.

[3]) Срн. Kretschmer, Gercke-Norden, Einl. I 6, 77 и сл.

[4]) За разсѣяването на ахейци въ Пелопонесъ вж. Kretschmer, Gercke-Norden, Einl. I 6, 80.

[5]) Вж. C. Lehmann-Haupt, ц. с., 8.

[6]) Вж. Aug. Fick, Hattiden und Danubier, 9—10.

[7]) За ахейци въ Критъ вж. Kretschmer, Gercke-Norden Einl. I 6,83.

Digitized by Google

пия въ тия мѣста, дето той навѣрно е билъ проникналъ още въ предгръцката епоха. Но за подобно разсѣйване на северния клонъ на ахейцитѣ чакъ въ Критъ е могло да даде поводъ и тъй нареченото дорийско преселение презъ XII и XI вѣкъ пр. Хр., което туря край изобщо на тѣхното владичество въ континента.[1])

Въ всѣки случай проникването на Асклепиевия култъ въ легендата на Миноса,[2]) както и наличностьта на цѣла редица хорографски названия, които ни напомнятъ известни тракийски имена,[3]) говори доста убедително, че тракитѣ сж могли да разпространятъ на първо време култа на Асклепия и безъ помощьта и съдействието на ахейцитѣ. Въ случая не трѣбва да се забравя, че и самото име на критския градъ Γόρτυν ни напомня македонско-тракийското Γορτυνία[4]) и че названието на единъ отъ месецитѣ на критския календаръ Ὑπερβερέτης, което съвпада съ македонското Ὑπερβερεταῖος, стои въ тѣсна връзка съ тъй наречените Ὑπερβόρειοι, чийто тракийски произходъ не подлежи на съмнение.[5])

* * *

Както е всеизвестно, лѣкуването у древнитѣ е било тѣсно свързано съ мантиката. Това ни подбужда да приемемъ, че змията като лѣчебенъ богъ е имала първоначално и мантични качества, която тя е могла да добие само отъ земята — своята хранителка, схваната като божество.[6]) Ето защо ние предполагаме, че въ Асклепиевия култъ е имало нѣкакво съотношение между змията-лѣчителка и земята. Въ подкрепа на това преположение се явява и единъ отъ Асклепиевитѣ атрибути, именно тъй нареченият ὀμφαλός, който олицетворява изобщо земята като божество (на гръцки Γῆ).[7]) А тъй като последният е извънредно характеренъ за Делфийското прорицалище, то се добива впечатлението, че змеятъ Πυθών,

1) Вж. Kretschmer, ц. с., I 6, 84.

2) Вж. Aug. Fick, BB XXVI 1901, 313 и сл.

3) Вж. A. Maiuri, Rendiconti della R. Academia dei Lincei XIX 1910, 353-360; XX 1911, 631—639.

4) Срн. Fick, Vorgr. Ortsnamen 106, който смѣта това име за пеласгийско. Обаче доказателствата, които дава за това, не сж сигурни. Вж. бел. 4 къмъ стр. 142. Ако Γόρτυν се срѣща и като название на селище въ Аркадия (срн. Fick, ц. м.,13), то това говори за разсѣйване на тракитѣ и въ южна Гърция, което е могло да настжпи, когато гърцитѣ сж се спускали на първо време отъ своята прародина въ северна Гърция. Освенъ това срн. Bürchner, PWRE VII 1667 s. Gortyn и Oberhummer, ib. 1672 s. Gortynia.

5) Вж. Bischoff, PWRE IX 251 s. Hyperberetaios, 254 s. Hyperberetes; Daebritz. ib., 258 и сл. s. Hyperboreer; O. Gruppe, ц. с., I, 103, бел. 3.

6) Вж. Küster, ц. с., 122.

7) Вж. Küster, ц. с., 124, бел. 1.

Digitized by Google

когото споредъ легендата Аполонъ убилъ, за да му отнеме прорицалището въ Делфи,[1]) представя хипостаза на Асклепия или негово локално прозвище. Въ такъвъ случай убиването на тоя змей ще маркира единъ отъ моментитѣ на борбата, която е била водена между фокидскитѣ флегийци, които сж считали Асклепия за свой родоначалникъ — ἀρχηγέτης,[2]) и прединдоевропейскитѣ обитатели на Фокида, които сж тачели тамо принадлежащия първоначално къмъ критската култура Аполонъ.[3]) Изобщо победата, която Аполонъ на първо време е нанесълъ надъ Асклепия въ Делфи, е станала причина да си пробие пжть неговиятъ култъ и между флегийцитѣ и тъй да се дойде по-сетне до изтъкнатото по-горе помирение между двата първоначално вражески настроени култа.

При такива условия Πυθών и произведенитѣ отъ него прозвища Πύθιος, Πυθῶς, Πυθαῖος, Πυθοκτόνος, Πύτιος и Ποίτιος,[4]) които характеризуватъ Аполона като застжпникъ на Асклепия въ Делфийското прорицалище, не могатъ да бждатъ отъ гръцки произходъ. Действително, името на змея е било произвеждано въ древностьта отъ гр. πεύθομαι, πυνθάνομαι „запитвамъ“ или отъ гр. πύθομαι „загнивамъ“.[5]) Обаче вариантитѣ на Аполоновото прозвище Πύτιος и Ποίτιος ни показватъ, че въ въпросното име *-t-* е било превърнато въ th (ϑ), за да може да се свърже народноетимоложки съ горепоменатитѣ гръцки глаголи и да се осмисли отъ гръцко езиково гледище.[6]) При това редуването на *υ* и *οι* въ Πύτιος и Ποίτιος, което срѣщаме сжщо въ Μυσοί и Μοισοί, Ῥυμητάλκης и Ῥοιμητάλκας, Δυδαλσός и Δοιδάλσης, Dudis и Δοιδύη и т. п.,[7]) ни говори доста ясно, че Πυθών и Πύθιος принадлежатъ на езика на сжщитѣ ония траки, на които се длъжи и прозвището Ἀσκληπιός. Впрочемъ

[1]) Вж. Türk, Roscher, Lex. III 3400 и сл. s. Python.

[2]) Срн. Paus. 10, 12: τιμὰς δὲ παρὰ αὐτῶν ἔχει (Асклепий) Τιθορέων (жителитѣ на фокидския градъ Титорея) καὶ ἐπ' ἴσης παρὰ Φωκέων τῶν ἄλλων. Очевидно змията е била тотемъ на фокидцитѣ отъ тракийски произходъ. Такъвъ е случаятъ и съ племето Ὀφιογενεῖς при Хелеспонта въ Мизия, а сжщо и въ Кипъръ. Вж. Küster, ц. с.. 101, бел. 1.

[3]) Вж. O. Gruppe, ц. с. 1227—1228.

[4]) Вж. Höfer, Roscher, Lexikon III 3396, 3340 s. Πύθιος, Πυθῶς и Πυθοκτόνος и O. Gruppe, ц. с., 1255, бел. 1.

[5]) Вж. Höfer, Roscher, Lexikon III 13397 s. Python.

[6]) Вж. O. Gruppe, ц. с., 1255, бел. 1. Нека добавя, че индоевр. коренъ, отъ който е произведено πύθομαι „загнивамъ“, се съдържа и въ санскр. púyati „загнива, мирише“, санскр. pūtih „гнилъ, вонливъ“ и т. п. (вж. Walde, ц с., 626 s. pus и Boisacq s. πύον 828—829). Това би ни дало право да свържемъ Питонъ съ миризливитѣ и упоителни пари, които ужъ излизали отъ земята до светилището му. Обаче подобни пари, каквито врочемъ и O. Gruppe, ц. с., 101 и 928 приема, принадлежатъ въ сжщность къмъ областьта на баснята (вж. Lübker, Reallexikon⁸ 1914, 276).

[7]) Вж. Kretschmer, Einl. in die Gesch. der griech. Spr. 226.

Digitized by Google

сѫщата основа Πυτ- се съдържа въ витинското мѣстно име Πύθιον,[1]) дето *t*- звукъ е билъ аспириранъ подъ влиянието на грецизираното Πυθών, Πύθιος.[2]) Но пълната степень на коренния слогъ, който се съдържа въ тия форми, ни поднася тракийското название на дн. Кюстендилъ, Παυταλία, Παυτάλεια, Peutalia.[3]) А тъй като дветѣ мѣста, дето сѫ се намирали въпроснитѣ селища, сѫ се отличавали съ минерални топли води, то тѣхнитѣ имена ще трѣбва да се произведатъ отъ индоевр. коренъ pheut-: phut-, resp. peut-: put-, „надувамъ, пущамъ мѣхурчета", който се съдържа въ гр. φῦσα, f. „духало" „лъхъ" „мѣхуръ", лит. putá „пѣна" и т. п.[4]) Очевидно тия мѣста сѫ били тъй наречени поради мѣхурчетата, които изпуща изворната вода, или поради бликането, клокоченето и пѣненето на самитѣ извори.[5]) Че къмъ тоя коренъ трѣбва да се отнесе и името на Делфийския змей, става доста вѣроятно, щомъ вземемъ подъ внимание, че той е билъ не само пазитель на оракула на богинята Ге въ Делфи, а сѫщо и на Касталския изворъ,[6]) въ чиито води дохаждащитѣ да се допитатъ до Аполона сѫ се подлагали на очистителна баня,[7]) и че Асклепиевитѣ светилища сѫ били винаги свързани съ обилна изворна вода. Изглежда, че поради Касталския изворъ, който е могълъ съ огледъ къмъ бликането и клокоченето му сѫщо да се нарече и Питейски,[8]) и самиятъ змей, който е олицетворявалъ тукъ Асклепия, е билъ сѫщо наричанъ така. А следъ като

1) Тъй се е наричалъ единъ минераленъ топълъ изворъ при Никомидия въ Витиния; вж. Propyl. ad Acta Sanctorum Novembres p. 31, Sept. 10 no 1.

2) Заслужава да се отбележи, че въ Фригия и Кария сѫществува гр. Πυθόπολις (вж. O. Gruppe 1255 бел. 1). Свързването на тракофриг. Πυτο- съ грецизуваното Πυθών, Πύθιος очевидно е станало причина, Πυτόπολις да се превърне въ Πυθόπολις. Ср. и O. Gruppe ц. с., 36, бел. 15.

3) Вж. W. Tomaschek, Die alten Thraker II 2. 63.

4) Вж. Boisacq, ц. с., 1042—1043 s. φῦσα.

5) Сѫщиятъ коренъ съ това сѫщо значение се съдържа и въ оск. Puteoli, Poteoli, известния курортенъ крайбрѣженъ градъ въ Кампания, прочутъ съ своитѣ обилни минерални извори, а сѫщо и въ лат. puteus „водна яма, кладенецъ", което едва ли съ право Walde, Lat. etym Wörterbuch², 627, произвежда отъ putare „сѣка" въ смисъль „изсѣчена, издълбана яма".

6) Вж. Küster, ц. с., 156.

7) Вж. Lübker, Reallexikon⁸ 1914, 276.

8) Интересно е, че въ свръзка съ култа на Аполонъ Πυθαῖος въ Коркира се явява ῥόος Πυθαῖος (IGA 347, споредъ O. Gruppe 357 бел. 15). Въпросното име показва ясно, че прозвището „Питейски" въ смисълъ на „бликащъ, клокочещъ" е било свързано първоначално съ изворна, resp. рѣчна вода.

Digitized by Google

Аполонъ е изтикалъ Асклепия отъ тамо, приелъ е и мѣстното прозвище, което до тогава е носилъ неговиятъ противникъ.

Заслужава да се изтъкне, че чисто тракийскитѣ форми Πύτιος и Ποίτιος се срѣщатъ въ Критъ.[1]) Това показва, че легендата за убиването на Питона принадлежи къмъ предгръцката епоха,[2]) когато именно тракитѣ въ срѣдна Гърция сж се намирали вѣроятно въ тѣсенъ допиръ съ Критъ и съседнитѣ нему острови. Обаче гърцитѣ, следъ като сж възприели по-сетне отъ тракитѣ легендата за Питона, т. е. за борбата между Аполона и Асклепия, сж могли сжщо да нарекатъ първия отъ тия два бога и Σαυροκτόνος т. е. „гущероубиецъ",[3]) понеже лѣчебниятъ богъ е билъ олицетворяванъ и въ особения видъ змия Coclopeltis lacertina, която, както изтъкнахме по-горе, се е доближавала съ своята плоска глава извънредно много до гущера, на гръцки σαῦρος m. и σαύρα f.

* * *

Ако въ атическата стела отъ IV вѣкъ пр. Хр. тракийскиятъ лѣчебенъ богъ се нарича Δηλόπτης, а не Ἀσκλαπιός, то това показва, че у тракитѣ е липсвало общо название за тоя богъ и че всѣко племе или групи отъ племена сж имали за него отдѣлни прозвища, къмъ които принадлежи и изтъкнатото въ началото на статията име Κερσοβλέπτης. Тепърва въ елинистическата епоха, когато отдавна вече първоначално мѣстниятъ богъ на проникналитѣ нѣкога въ северна и срѣдна Гърция тракийски племена е билъ елинизуванъ и превърнатъ въ общогръцки богъ и когато религиозниятъ синкретизъмъ е почналъ да се шири въ Тракия, Ἀσκληπιός е смогналъ да изтика употрѣбяванитѣ въ вжтрешностьта на Тракия прозвища на бога-змия, каквито сж били Δηλόπτης и Κερσοβλέπτης. А това е могло да стане толкова по-лесно, понеже самото име Ἀσκληπιός като тракийско било понятно на самитѣ траки и имъ е припомняло тѣхния богъ-змия. Тъй само можемъ да си обяснимъ, дето култътъ на Асклепия въ римската епоха е билъ най-разпространениятъ следъ тоя на хероса-конникъ, както става явно отъ извънредно голѣмия брой оброчни плочки отъ Тракия съ посвещение на

1) Вж. O. Gruppe ц. м., II 1237 бел. 2 и 1255 бел. 1.

2) Нека забележа, че Kretschmer, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung XXX 1890, 583—584, смѣта смѣната на τ съ θ, както и редуването на υ съ οι въ въпросния епитетъ на Аполона, за наследени отъ предгръцката епоха.

3) Вж. Plin. Nat. hist. 34, 70 и O. Gruppe, ц с., 1236, бел. 5.

Digitized by Google

бога Асклепия,[1]) а сѫщо и отъ изображенията му върху монети отъ разни градове на тая страна.[2])

Всички тия паметници говорятъ сѫщо за многобройни тракийски светилища на Асклепия презъ римската епоха, между които особенъ интересъ представя светилището при Глава-Панега, тъй като то единствено ни напомня изтъкнатото по-горе съчетание на Δηλόπτης съ Бендида въ атическата стела отъ IV вѣкъ пр. Хр. Това поличава преди всичко отъ оброчната плочка съ надписа Κυρίοις Σαλδηνοῖς Ἀσκληπιῷ καὶ Ἀρτέμιδι,[3]) защото общиятъ епитетъ на Асклепия и Артемида Σαλδηνοί, произведенъ отъ тракийското название на Глава-Панега *Σάλδη,[4]) ни говори за съвмѣстенъ култъ на двете божества, отъ които едното съответствува на Δηλόπτης, а другото — на Бендида.[5]) Впрочемъ подобенъ епитетъ се дава и по отдѣлно на Асклепия и Артемида въ редица оброчни плочки.[6]) Къмъ това се притуря, че съвмѣстниятъ култъ на Асклепия и Артемида въ това светилище е билъ свързанъ съ тоя на нимфитѣ като изворни и сѫщевременно лѣчебни божества, както ни показва една оброчна плочка, дето тѣ сѫ представени въ характерния за тѣхъ у тракитѣ брой.[7]) Обаче и въ лѣвия горенъ край на атическата стела, която представя Делопта и Бендида,[8]) сѫ изобразени сѫщо толкова нимфи,[9]) което ни кара да приемемъ, че и въ храма на Бендида на Мунихийския хълмъ, отъ дето е дошла до

[1]) За тия оброчни плочки вж. Добруски, Извѣстия на Нар. музей 1907, 6 бел. 3, 33 и сл., nº 1 и сл; Извѣстия на бълг. арх. др. I, 1910, 227, II, 1911, 283—284, III, 1912, 38 и 199 и VII, 1919—1920, 5.

[2]) Вж. Добруски, Извѣстия на Нар. музей 1907, 6, бел. 4. и стр. 7, бел. 5. Къмъ градоветѣ, които изброява Добруски, ц. м., трѣбва да се прибавятъ и следнитѣ: Dionysopolis = Балчикъ, Istros, Callatis, Mesembria, Odessos = Варна, Tomi, Adrianopolis, Augusta Traiana = Стара-Загора, Apollonia = Созополъ, Byzantion, Bizye, Deultum, Aenos, Perinthos, Plotinopolis, Traianopolis, Philippopolis = Пловдивъ, Nicopolis ad Mestum, както става явно отъ нумизматическия каталогъ на Мушмовъ, Антични монети на Балк. полуостровъ, 1912.

[3]) Вж. Добруски, Извѣстия № 121, обр. 60.

[4]) Вж. Добруски, Извѣстия, 26.

[5]) За отъждествяването на тракийската Бендида съ Артемида вж. W. Tomaschek II 1, 47.

[6]) Вж. Добруски, ц. с., № 1, 2, 3, 8, 119 и др.

[7]) Вж. Добруски, ц. с., 84 № 125. Нимфитѣ въ тракийски оброчни плочки сѫ винаги на брой три.

[8]) Вж. Hartwig, Bendis, Taf. 1.

[9]) Действително тритѣ нимфи сѫ представени въ релиефа заедно съ Хермесъ и Панъ. Но това, както твърди Foucart, Mélanges Perrot 98—99, е дань на господствуващата атическа художествена традиция, която обикновено ги е изобразявяла съчетани съ тия две божества, както това ни показватъ голѣмъ брой атически паметници и частно единъ релиефъ отъ Munychia.

Digitized by Google

насъ стелата, култътъ на двете божества е билъ свързанъ съ тоя на нимфитѣ, които сж имали, както знаемъ отъ единъ култовъ декретъ отъ III вѣкъ пр. Хр., въ оградата на сжщия храмъ и свое собствено светилище — νυμφαῖον.[1]) Нѣщо повече, скалата, която затуля до половина нимфитѣ въ атинския релиефъ, ни подсѣща за пещеритѣ при Глава-Панега. [2]) Ето защо може да се предположи съ право, че въпросната стела отъ IV вѣкъ пр. Хр. стои въ нѣкаква връзка съ светилището при Глава-Панега, и че тракитѣ-оргеони, които сж завеждали храма на Бендида въ Атика, сж познавали това светилище и неговитѣ божества. И това е било съвсемъ естествено, защото светилището не е имало локално тракийско значение, а пантракийско, както ни показва фактътъ, че тамо сж дохаждали поклонници и молители отъ разни крайща на Тракия, [3]) та е имало особена сграда за тѣхното подслоняване. [4]) Безъ съмнение светилището при извора на Златна Панега, което е било тачено споредъ намеренитѣ тамо оброчни плочи презъ римската епоха (I—IV вѣкъ сл. Хр.), е сжществувало и въ много по-отдавнашно време. [5])

Между тракийскитѣ монети, които стоятъ въ тѣсна връзка съ Асклепиевия култъ, заслужаватъ особено внимание тия отъ Ulpia Pautalia (дн. Кюстендилъ), понеже, макаръ и да принадлежатъ на римската епоха, когато вече отдавна елинизуваниятъ Асклепий е билъ напълно антропоморфизиранъ, все пакъ тѣ ни даватъ всички етапи, презъ които е минало превръщането му отъ змия въ богъ-човѣкъ и тъй сведочатъ, че тракитѣ, като създатели на култа на бога-лѣчитель, не сж могли никога да забравятъ първоначалния му чисто териоморфиченъ характеръ. Въ това отношение представятъ особенъ интересъ три вида монети отъ споменатия градъ: 1) въ които Асклепий е представенъ териоморфично — като змия, която се вие или гърчи,[6]) 2) въ които змията, олицетворя-

[1]) Вж. Wilhelm, Jahreshefte des Oesterr. Arch. Inst. V 1902, 136 и Foucart, Mélanges Perrot 101

[2]) Вж. Foucart, Mélanges Perrot, 102, който изтъква, че светилището на нимфитѣ, ако се сжди по релиефа, било съградено въ видъ на пещера „en forme de caverne".

[3]) Вж. Добруски, ц. с., стр. 13.

[4]) Вж. Добруски, ц. с., стр. 9.

[5]) Вж. Добруски, ц. с., 3, 4, бел. 2 къмъ стр. 4 и стр. 12.

[6]) За тия монети вж. Добруски, Извѣстия на Музея, фиг. 2, nº 1 и 2 и Н. А. Мушмовъ, Античн. монети 1912, nº 4094, 4125, 4138 и др. Често главата на змията е снабдена съ ореолъ, който подчъртава божествения ѝ характеръ (вж. Добруски, ц. с., 43, бел. 32 и Мушмовъ, ц. с., nº 4180, 4259, 4262 и др.) Впрочемъ монети съ подобни изображения се срѣщатъ не само въ Ulpia Pautalia, но и въ Nicopolis ad Mestum и ad Istrum, Сердика, Перинтъ, Плотинополъ, Пловдивъ, Callatis, Dionysopolis, Odessos, Adrianopolis, Анхиало и Augusta Traiana, както ни показва Мушмовъ, ц. с.

Digitized by Google

ваща бога, е представена съ брада,[1]) тъй че главата ѝ вече ни напомня мжжко лице,[2]) 3) въ които Асклепий, въпреки човѣшкия си образъ и туловище, се придвижва отъ змия, която замѣня нозетѣ му, та се добива впечатлението, че я язди.[3]) Отъ последния етапъ въ антропоморфизирането на Асклепия лесно е могло да се дойде до коннишката му представа, която се срѣща въ редица релиефи отъ Тракия.[4]) Тъй Асклепий се превръща въ една отъ формитѣ на тракийския херосъ-конникъ.[5]) А това говори за склонностьта у древнитѣ траки да си представятъ изобщо боговетѣ въ коннишки и ловджийски видъ, на която впрочемъ се дължи, дето и чисто елинистични божества се представятъ въ тоя видъ, и дето херосътъ-конникъ съ течение на времето се превръща въ сжщински тѣхенъ πάνθεος „всебогъ".[6])

* * *

Прозвището на бога-лѣчитель Ἀσκληπιός се доближава извънредно много по смисълъ до това на Диониса Ἀσδούλης, понеже, както видѣхме, първото означава „оня, който върви съ извивкитѣ на змията", а второто — „оня, който движи или раздвижва змията". Първоначално, както изглежда, дветѣ божества сж имали едно и сжщо значение, като сж олицетворявали изобщо творческата сила на земята и сж били тачени въ видъ на змия.[7]) Тепърва въ по-сетнешно време, когато ман-

[1]) Вж. Добруски, ц. с., 43, бел. 32, nº 10, фиг. 16. Въ нумизматическата сбирка при Соф. Нар. музей се намиратъ две такива монети отъ Ulpia Pautalia, които принадлежатъ на епохата на Септимия Севера и на Каракала. Обаче брадата змия е изобразена и върху една монета на Augusta Traiana отъ времето на Julia Domna, която се пази въ споменатата сбирка.

[2]) За това тълкуване вж. Küster, ц. с, 50 и 76, бел. 2.

[3]) Вж. Добруски, ц. с., фиг. 2 nº 3 и Мушмовъ, ц. с., nº 4150, 4152, 4154 4235, 4316 и 4317. Заслужава да се отбележи, че въ една монета отъ Ulpia Serdica отъ времето на Каракала, която се намира въ нумизматическата сбирка на Соф. Нар. музей, Асклепий е представенъ, както се вози на колесница, въ която сж впрегнати две змии.

[4]) Вж. Добруски, Извѣстия, 56, nº 36 фиг. 28 и сл.

[5]) Впрочемъ и безъ това Ἀσκληπιός е минавалъ у гърцитѣ и за ἥρως (вж. Pind. Pyth. 3, 7: Ἀσκλαπιὸν ἥρωα παντοδαπῶν ἀλκτῆρα νοὐσων), а вънъ отъ това е сжществувалъ у гърцитѣ и ἥρως ἰατρός „херосъ-лѣкарь" (вж. Usener, Götternamen 149 и сл.), който, имайки еднакви качества съ Асклепия, е могълъ да стане причина да се назове и последниятъ сжщо ἥρως.

[6]) Вж. R. Peter, Roscher, Lexikon III 1557 s. v.

[7]) За змията като символъ на плодородието, доколкото то зависи отъ земята, вж. Küster, ц. с., 137 и сл., а за Диониса, като даритель на плодородието вж. P. Perdrizet, Cultes et mythes du Pangée, 64—65. Освенъ това срн. монетитѣ отъ Adrianopolis и Nicopolis ad Istrum, дето змията е съчетана съ рога на изобилието, и сжщо монетата отъ последния градъ, дето змията се овива около кошница, отъ която висятъ гроздове (Мушмовъ, ц. с, nº 2793, 990 и 967). Доста вѣроятно е, че кошницата, отъ която излиза змията и която се срѣща въ монетитѣ на много тракийски градове, представя въ сжщность земята съ нейното плодородие.

Digitized by Google

тическитѣ качества, присжщи на змията поради връзката ѝ съ земята,[1]) сж се доразвили у Асклепия въ насока къмъ иатриката, а у Диониса — въ насока къмъ екстаза и оргиастиката,[2]) тѣ сж се диференцирали въ две отдѣлни и самостойни божески сили. Обаче на първо време преди да настжпи това диференциране, Асклепий е минавалъ и за прозвище на Диониса, както и обратното. Тъй само може да се обясни свързването на Асклепия съ Диониса въ орхоменскитѣ легенди[3]) и въ една оброчна плочка отъ Тракия,[4]) както и прозвищата на последния ἰατρός, παιώνιος и ὑγιάτης,[5]) които ни показватъ, че и въ по-сетнешно време Дионисъ по стара традиция е билъ тачень и като богъ-лѣкарь.

Ние изтъкнахме по-горе, че Питонъ, когото Аполонъ споредъ легендата убилъ, за да завземе Делфийското прорицалище, представя хипостаза на Асклепия. Обаче Аполонъ не е могълъ да остане дълго време единственъ господарь на светилището и е трѣбвало да го сподѣли съ Диониса,[6]) който първоначално е съвпадалъ по значение съ Асклепия. Тъй става явно, че изключенията на първо време отъ Делфийското прорицалище Асклепий се е върналъ тамъ впоследствие подъ името на Диониса. Това говори за известно засилване на тракийския елементъ въ Фокида, което намира своето обяснение въ предположението, че къмъ стария флегийско-минийски пластъ въ северна и срѣдна Гърция се е притурилъ чрезъ преселване отъ северъ новъ тракийски народостенъ пластъ. При такива условия фокидскитѣ флегийци, като сж признали на първо време следъ известни борби чуждия тѣмъ Аполонъ за богъ, сж станали по-сетне членове на Делфийската амфиктиония[7]) и като такива навѣрно въ ранната гръцка епоха сж смогнали да наложатъ тамо почитането на своя родоначалникъ —

[1]) На мантическитѣ качества на змията се длъжи, дето въ монети отъ Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum и Philippopolis тя се явява съчетана съ триножника на Пития (вж. Мушмовъ, ц. с., nº 449, 718, 898, 998, 1354 и nº 5224, 5283, 5423 и др.)

[2]) Оргиастичниятъ характеръ на змията поличава между другото и отъ две тракийски монети (едната отъ Пловдивъ, другата отъ Marcianopolis), въ които тя е представена, както се овива около една запалена факла (вж. Мушмовъ, ц. с., nº 5824 и nº 720).

[3]) Вж. O. Gruppe, ц. с., 80, 81 и 152.

[4]) Вж. Г. И. Кацаровъ, Извѣстия на арх. др. III 1913, 199.

[5]) Вж. Kern, PWRE. V 1029 и Г. И. Кацаровъ, ц. м., 200.

[6]) Вж. P. Perdrizet, Cultes et mythes du Pangée, 68, който изтъква, че въ Делфийското светилище е билъ локализиранъ и гробътъ на младия Дионисъ, разкжсанъ отъ титанитѣ, и че тамо се чествувало по най-тържественъ начинъ триетеричното му възкресение. Впрочемъ Paus. X 19, 4 предава, че на западния фронтонъ на Питейския храмъ билъ изобразенъ Дионисъ. Срн. и Pomptow, PWRE, IV 2530—2531 s. Delphi.

[7]) Вж. O. Gruppe, ц. с., 104 и 105, бел. 2.

Digitized by Google

богъ Асклепия.[1]) Естествено, последниятъ, за да сподѣли съ Аполона завладѣното отъ него прорицалище, трѣбвало е да се изравни по произходъ и значение съ него. А тъй като Аполонъ е билъ смѣтанъ за синъ на Зевса, бога на небото, то Асклепий е трѣбвало да се превърне сѫщо въ синъ на съответния нему тракийски богъ, съ други думи да добие прозвището Διόνυσος, Δεόνυσος, Δεύνυσος, Διόννυσος. Съставнитѣ му части, Διο- или Δεο- и -νυσος, които се срѣщатъ въ отдѣлни тракийски лични имена, както и вариантитѣ му съ ε,[2]) ни показватъ, че прекръщаването на Асклепия въ Дионисъ е било извършено отъ самитѣ траки въ Фокида. Впрочемъ, ние знаемъ, че до срѣдата на IV в. пр. Хр. въ Делфийското светилище е играялъ видна роля жреческия родъ Θραικίδαι, чието име достатъчно ясно сведочи за тракийския имъ произходъ.[3]) Но макаръ Дионисъ да се е превърналъ въ синъ на бога на небето, все пакъ като застѫпникъ на Асклепия, съ други думи на богазмия, който олицетворява и самата земя и нейната творческа сила, той не е могълъ да скѫса напълно връзкитѣ си съ последния и затова въ генеалогията му се явява обикновено като негова майка Σεμέλη, т. е. самата земя, както по тракийски е била наричана,[4]) а въ орфическото предание за раждането му самиятъ му баща Зевсъ приема образа на змия, за да се съчетае съ майка му Персефона, дъщерята на Деметра.[5]) Изхождайки отъ съотношението между Асклепия, Питона и Диониса, ние можемъ да приемемъ, че гробътъ на Питона[6]) се е превърналъ фактически въ гробъ на Диониса,[7]) следъ като последниятъ е проникналъ въ светилището на Аполона, и че въ Делфи се е празнувало най-напредъ неговото триетерично възкресение, следъ като е добилъ вече това значение, което има въ историческата епоха.

И тъй името Διόνυσος е било създадено отъ тракитѣ въ Фокида. Поради гръцкото и илирийското преселение тѣ сѫ били принудени както всички траки въ северна и срѣдна Гърция да живѣятъ изолирано отъ останалитѣ свои сънародници и скоро да бѫдатъ елинизувани, та не сѫ могли да разпространятъ това име всрѣдъ тѣхъ. Отъ

---

1) Вж. бел. 2 къмъ стр. 147.

2) Вж. Kretschmer, Einleit. in die Gesch. der griech. Spr. 223, 241—242 и бел. 6 къмъ стр. 242.

3) Ср. P. Perdrizet, ц. с, 68.

4) Вж. Kretschmer, Einleitung 241, бел. 1

5) Срн. Küster, ц. с. 152.

6) За гроба на Питона въ Делфийското светилище вж. O. Gruppe, ц. с., 103.

7) За гроба на Диониса въ Делфи вж. O. Gruppe, ц. с. 1433, бел. 9 и 1451; P. Perdrizet, ц. с, 68, бел. 7.

Digitized by Google

тукъ се обяснява фактътъ, че отъ вжтрешностьта на Тракия до насъ сж дошли извънредно малъкъ брой посвещения на тоя богъ, които принадлежатъ на епохата на религиозния синкретизъмъ,[1]) когато неговото име като гръцко е могло да проникне тамо. Ако въпреки това Херодотъ въ V вѣкъ пр. Хр. говори за Диониса като мантически богъ у тракитѣ,[2]) то това не е още доказателство, че тѣ сами сж употрѣбявали въ онова време подобно име. Тъй като змията поради връзката съ земята е имала и мантически качества, то никакъ не е невѣроятно, че гръцкиятъ историкъ е означилъ съ името на Диониса, който отдавна се е билъ превърналъ въ гръцки богъ, нѣкое змийско тракийско божество, какъвто е билъ напр. Κερσοβλέπτης или Δηλόπτης. Изобщо не трѣбва да се забравя склонността на Херодота да означава чужди богове възъ основа на нѣкаква прилика съ имена на гръцки божества. Примеръ за това на чисто тракийска почва представя фактътъ, че гръцкиятъ историкъ назовава тракийската Бендида съ съответното ней гръцко име Артемида.[3])

Asklepios als thrakisch-griechischer Gott. — Wir kennen folgende Varianten des Namens Asklepios: 1. Αἰσκλαπιός, 2. Αἰσχλαπιός, 3. Αἰσχλαβιός, 4. Ἀσκλᾱπιός, 5. Ἀσκαλαπιός, 6. Ἀσκαλπιός, 7. Ἀσκληπιός. Wie daraus zu ersehen ist, lautet die erste Silbe des Gottesnamens Αἰσ- und Ἀσ-, die wohl auf *Ἀσι- zurückgehen. Da Asklepios ursprünglich den Kult der Schlange vertrat, so ist *Ἀσι- gleich idg. *ĕg'hi-* in der Bedeutung „Schlange", das auch dem gr. ἔχις „Schlange", ab. *ježь*, *jazvь* „Jgel", phryg. ἔξις (ξ=ζ) „Jgel" u. a. zu Grunde liegt. Der Wandel des idg. *g'h* in σ zwingt uns anzunehmen, dass *ἄσι- zu einer Satemsprache gehört und zwar zur thrakischen, wie dies aus dem thrakischen Epithet des Dionysos Ἀσδούλης (RA I 20—22) ersichtlich ist, der ja auch als Personenname (CIL X 216) vorkommt. Denn die Schlange ist nicht nur die Inkarnation des Asklepios, sondern auch die Gefährtin des Dionysos und symbolisiert überhaupt die schöpferische Kraft der Natur (vgl. Küster, Die Schlange in der griech. Religion 118—119, 148—149). Damit ist die Teilung des Ἀσδούλης in Ἀσ- „Schlange" und -δού-λης gesichert, die übrigens auch von der Gottesbezeichnung Ἰαμβα-δούλη (REA I. 23—26) und den Personennamen Δουλα-ζέλμις, *Dules* u. ä. (Tomaschek, Die alten Thr. II 2, 35) verbürgt wird. Da aber -δούλης von Wz. **dhū-* „in heftiger Bewegung sein", die in ai. *dhūnoti* „schüttelt, bewegt", gr. θύελλα „Sturm", θύω

1) Вж. RA 1904 I 20; BCH 1900, 305. 312, 317; CIL III p. 703, 704; Извѣстия на арх. др. III, 1912—1913, 25, 33 199 и V, 1915, 8—10.

2) Вж. Herod. VII 111.

3) Вж. Herod. V 7 и IV 33.

Digitized by Google

„brause, tobe", θυία „Bacchantin" u. a. vorliegt, mit dem Formans des nomen agentis *-lo-* gebildet ist, so dürfen wir Ἀσδούλης unter Hinweisung auf Plut. Alex. 2. als „Schlangenbeweger od.- schüttler" deuten. Das Element Ἀσ- begegnet uns auch in dem thrak. Flussnamen Ἄσαμος (Tomaschek, II 2, 93) „Schlangenfluss" (-αμος enthält idg. **ab-* „Fluss").

Die zweite Hälfte des Asklepiosnamens: -κλαπιός, -καλαπιός, -καλπιός, -κ[illegible]λ[illegible]πιός erinnert uns an die thrak. Ortsbezeichnung Κληπι-δαύα Ptol. III 3, 15. Die wohl bezeugte Betonung auf der [illegible]letzten Silbe zeigt uns, dass der Gottesname auf idg. **-jos* „gehend" (Hirt, Hdb. d. griech. Laut- und Formenlehre², 293) endigt. Demnach muss in -κληπι-, -κλαπι-, -καλπι-, -καλαπι- ein Nomen gesteckt haben, das bezeichnen sollte, womit der Gott sich bewegte. Dass das letzte einen Teil von dem Schlangenkörper bezeichnete, wird aus *'ασι- deutlich. Dieses Tier bewegt sich nun in Windungen fort, die den Bewegungen des Knies oder der Kniebeuge gleichkommen, und deshalb werden -κλαπι und dessen übrigen Formen idg. **(s)qel-* „biegen" und **āpio* „comprehendere vinculo" enthalten, die auch in κώληψ, -πος „Kniebeuge" zu finden sind. Also -κλαπι- in Ἀσκλᾱπιός u.* Κλᾱπι-δαύα, wo das *ā* unter dem Einfluss des attisch-ionischen Dialekts in η überging, ist ≦ **q̥lāpi-*, -καλπι- in Ἀσκαλπιός ≦ **qelpi-* und -καλαπι- ≦ **qelapi*. Augenscheinlich bezeichnet Asklepios ursprünglich denjenigen, der sich in Schlangewindungen fortbewegt.

Die Glossen bei Hesych. σκαλαπάζει· ῥέμβεται und σκαλπάζειν· ῥεμβωδῶς βαδίζειν, sind sicher von dem Namen des Gottes abgeleitet und drücken die der Schlange charakteristische Bewegung aus. Das Fehlen von anlautendem α- zeugt, dass sie der späteren griech. Sprache angehören, wie dies aus den Zusammenstellungen ἀσκάλαβος, ἀσκαλαβώτης = καλαβώτης, σκαλαβώτης und ἀσκάλαφος = κάλαφος zu erschliessen ist, wo die Formen ohne anlautendes *a-* die späteren sind. Durch die Tatsache, dass Asklepios ursprünglich sich in Schlangenwindungen fortbewegte, die seine Knie oder Füsse ersetzen sollten, ist leicht zu erklären, dass die Schlange in der späteren Zeit, als er vollständig anthropomorphisiert wurde, ringelnd vor seinen Knien oder gewunden um seinen Stab dargestellt wurde. Freilich durfte der Schlangenursprung des Gottes auch auf eine andere Weise hervorgehoben werden, indem seiner Kopfbinde eine wulstige Form beigegeben wurde (Roscher's Lex. I 628). In diesem Falle ist Asklepios sicher als schlangenköpfiger Gott aufgefasst worden, wie dies von dem aus *ἀσ- „Schlange" und *σαρα ≦ idg. *k'erə-* gebildeten Namen des troianischen Königs Ἀσσάρακος zu erschliessen ist, der wohl ein bestimmtes Stadium in der Anthropomorphisierung des Gottes durchblicken lässt.

Der χ-Laut in den Varianten Αἰσχλαβιός und Αἰσχλαπιός scheint seinen Ursprung einer Anlehnung an das gr. χωλός „lahm" zu verdanken. Der in Schlangenwindungen sich fortbewegende Asklepios durfte wohl einem Lahmen ähnlich aussehen. Darauf führt uns der Name des Gottessohnes Ποδαλείριος, den die Alten als τὸν πόδα λείριον ἔχων deuteten und die Modernen als griech. Beinamen des Gottes selbst auffassen wollen. Anders verhält es sich

Digitized by Google

mit dem β-Laut in der Variante Αἰσχλαβιός, da darin sich das Wort ἀσκάλαβος „Eidechse, die sich mit ihren klebrigen Füssen überall anhalten kann" versteckt haben mag. Das Formant *-bo-* weist auf idg. *-bho-*, gr. -φο- „scheinend, aussehend" hin, das in den idg. Tierbezeichnungen eine grosse Rolle spielte, und der Stamm *askala-* enthält thrak. **ἀσ-* „Schlange" and -καλα-, die reduzierte Stufe von idg. *qelno-* „Glied" (vgl. ab. *členъ* ≦ *qelno). So bekommt man den Eindruck, dass die Griechen die Eidechsenart, die sich überall anhalten kann und so sich der Schlange näherte, mit dem thrak Namen ἀσκάλαβος „Schlangengliedriges" zu benennen pflegten. Wenn aber Αἰσχλαβιός mit ἀσκάλαβος in Zusammenhang steht, so muss darin *καλα- oder *κλα- in Folge der volksetymologischen Verbindung mit χωλός „lahm" u. ä. in -χλα- verändert sein und die Betonung durch Angleichung an Αἰσκλαπιός von der drittletzten Silbe auf die letzte übergegangen sein. Demnach steht Αἰσχλαβιός für *'Ασκλάβιος oder *'Ασκαλάβιος „der eidechsenartige Gott". So lässt sich der Schluss ziehen, dass Asklepios ursprünglich auch als Eidechse verehrt wurde. Dies konnte auch durch die Identifikation des Gottes mit der besonderen Art Schlange *Coclopeltis lacertina*, deren flacher Kopf demjenigen der Eidechse sehr ähnlich ist (Küster 76, Anm. 2), veranlasst werden. Die Verwendung des ἀσκάλαβος als Personenname in der Form 'Ασκάλαβος und 'Ασκάλαφος (Roscher's Lex. I 610) zeigt, dass die Griechen dieses Wort in der Zeit entlehnt haben, als die mediae aspiratae bei den Thrakern noch nicht die Aspiration verloren hatten.

*

Da die sogenannten Phlegyer, die anfangs in Thessalien sassen und sich später auch nach Phokis und Boötien ausbreiteten, als Gründer und Träger des Asklepioskultes betrachtet werden dürfen (Roscher's Lex. I 617, III 2381 — 2382), so müssen wir denselben thrakische Herkunft beilegen. Die thessalische Βοιβηὶς λίμνη bei Lakereia, wohin der Geburtsort des Gottes nach einer seiner ältesten Genealogien versetzt wird, zeigt übrigens die auch der thrak. Sprache eigentümliche Vertretung der media aspirata *bh* durch β (Kretschmer, Einl. 210). Ausserdem erinnert uns der Name Φλεγύαι mit seinem Ausgang an Βιθύαι· ἔθνος Θρᾴκης, Steph. Byz. Ferner dürften auch die Minyer (Μινύαι), die ursprünglich mit den Phlegyern gemeinsam Thessalien bewohnten und erst nachher in Boötien einwanderten (Fimmen, NJbb. XV, 538), sich an der Gestaltung des Asklepios beteiligt haben und folglich thrakischen Ursprungs sein, wie dies der Name ihres Führers, Il. 2, 511, 'Ασκάλαφος zeigt, der ja thrakisch ist.

Wenn man bedenkt: 1. dass 'Ασσάρακος, der ein Beiname des Asklepios ist, als Personenname eines troianischen Königs erscheint, 2. dass zwischen 'Ασκάλαφος und 'Ασκάλαβος dasselbe Verhältnis wie zwischen Φρύγες und Βρύγες obwaltet (Kretschmer, 229), 3. dass die Heilschlange in die Minoslegende durchgedrungen ist (Fick BB 26, 313 u. f.), so muss man zu dem Schluss kommen, dass die Ausbildung des Asklepioskultes mit dem Ende der

Digitized by Google

troianischen Kultur (2500—2000 v. Chr.) zusammenfällt, und dass die Phlegyer und Minyer zu der ältesten Schicht der Thraker in Nord- und Mittelgriechenland gehören. Es scheint sogar, dass deren Einwanderung derjenigen der Griechen voranging und gleichzeitig mit derselben der Phryger und Troer erfolgte, und da die troianische Kultur sich weit über die Inseln des Aegäischen Meeres bis nach Kypros verbreitete, so hat Asklepios ohne Zweife noch in der vorgriechischen Epoche auch in Kreta Fuss fassen können. Dass dorthin auch Thraker einwanderten, zeigt u. a. 1. die Benennung eines Monats des kretischen Kalenders Ὑπερβερέτης, die wohl ihre Parallele in maked. Ὑπερβερεταῖος findet und im Zusammenhang mit den sogenannten Ὑπερβόρειοι (Daebritz PWRE IX 258, 260, 279) steht, 2. die Bezeichnung der kretischen Stadt Γόρτυν, die uns an die makedonisch-thrakische Gortynia erinnert, 3. eine Menge chorographischer Namen, die sich mit entsprechenden thrakischen sehr nahe berühren (A. Maiuri, Rendiconti della R. Acad. dei Lincei XIX, 353—360; XX, 613—619). Aus dem Zusammenstoss der troianischen mit der kretischen Kultur, der hauptsächlich in Kreta erfolgen konnte, lässt sich erklären, dass Asklepios noch in der vorgriechischen Zeit einzelne Züge bekommen hat, die dem kretischen Zeus eigen sind, wie das Bewachen des neugeborenen Gottes durch einen Hund und dessen Ernähren von einer Ziege (Gruppe, Griech. Mythol. und Religionsgesch. 1106—1107, 1445—1446).

*

Aus der engen Verknüpfung, die zwischen Iatrik und Mantik bei den Alten existierte, wird begreiflich, dass die Heilschlange auch mantische Eigenschaften besessen hat, welche dieselbe wohl nur der Erde, ihrer Mutter, entnehmen konnte (Küster 122). Daraus ist zu schliessen, dass im Asklepioskulte irgendeine Beziehung zwischen der Heilschlange und der Erde als Trägerin der Mantik vorhanden war. Dies erhellt übrigens aus dem Umstande, dass zu den Attributen dieses Gottes auch der Omphalos, d. h. Personifikation der Erde (Küster, 124, Bem. 1), gehörte. Wenn man beachtet, dass andererseits dieses Attribut in enger Beziehung mit dem Orakel von Delphi steht, so kommt man leicht zu der Ansicht, dass die Schlange Πυθών, die Apollon getötet hat, um in den Besitz des Orakels zu kommen, eine Hypostase des Asklepios oder dessen lokaler Name war. Die Tötung der Schlange markiert wohl eins von den Momenten der erbitterten Kämpfe zwischen den phokischen Phlegyer, die Asklepios als ihren ἀρχηγέτης (Paus X 32, 12) betrachteten, und den vorindogermanischen Bewohnern von Phokis, die den ursprünglich zum kretischen Kulturkreis angehörigen Apollon verehrten (Roscher's Lex III 2380—2382; Gruppe, 1227—1228). Demnach sind Πυθών und die von ihm hergeleiteten Beinamen Πύθιος, Πυθαῖος, Πύτιος und Ποίτιος (Gruppe, 1225, Bem. 1), die dem Apollon als dessen Vertreter in Delphi zukommen, unbedingt thrakisch. Uebrigens zeigen die letzterwähnten Varianten Πύτιος und Ποίτιος den der thrakischen Sprache eigentümlichen Wechsel υ: οι, der uns

Digitized by Google

auch in Μυσοί und Μοισοί, Ῥυμητάλκης und Ῥοιμητάλκας u. ä begegnet. Der ursprüngliche *t*- Laut ist in diesen Beinamen von den Griechen volksetymologisch in θ *(th)* geändert worden, um dieselben von gr. πεύθομαι, πυνθάνομαι „fragen" und πύθομαι „faulen" herleiten zu können (Roscher's Lex. III 3397; Pomptow, PWRE VI 2525). Die Vollstufe der Wz. dieser Beinamen ist in der thrakischen Ortsbezeichnung Παυταλία, *Peutalia* erhalten. Da dieser Ort durch seine Badequellen berühmt war und da der Python der Beschützer auch der Kastalischen Quelle war, so müssen wir die betreffenden Namen von idg. Wz. **pheut-* : *phut*, **peut-* : *put-* „brodeln, blasen" herleiten, die in gr. φῦσα „Blasebalg, Blase", lit. *putà* „Schaum" u. ä., wie auch in osk. *Puteoli*, lat. *puteus* „Brunnen" (anders darüber Walde, LEW ² 627) vorliegt. So scheint es, dass die Schlange, welche den Asklepios in Delphi vertrat, wohl nach dem Brodeln der Kastalischen Quelle Πύθιος benannt wurde. Es verdient noch bemerkt zu werden, dass die echtthrak. Formen Πύτιος und Ποίτιος in Kreta (Kretschmer, KZ XXX, 583—584) begegnen. Das ist ein Beweis dafür, dass die Legende von Python der vorgriechischer Zeit angehört, als nämlich die Thraker von Nord- und Mittelgriechenland in engerem Kontakt mit dieser Insel sich befinden konnten. Wie schon bemerkt, wurde Asklepios auch in der Gestalt der besonderen Art Schlange *Coclopeltis lacertina* verehrt, welche der Eidechse, gr. σαῦρα und σαῦρος, ihrem Aussehen nach sich näherte. Deshalb durften die Griechen nach der Uebernahme der pythischen Legende den Apollon Πυθόκτονος auch Σαυρόκτονος, d. h. „Eidechsentöter" benennen.

Der Sieg, den Apollon in Delphi über Asklepios davontrug, führte herbei, dass der Kult des ersten auch von den Phlegyern anerkannt wurde. So kam ein Friede zwischen den beiden feindlich gesinnten Kultkreisen zustande, der seinen Ausdruck darin fand, dass Asklepios zu einem Sohne oder Enkel des Apollon umgestaltet wurde (Roscher's Lex. I 617). Dies wurde noch dadurch erleichtert, dass Apollon auch die Eigenschaften eines Heilgottes besass. Eine Folge davon war, dass die beiden Götter viele Beinamen unter sich vertauschten. So bekam z. B Asklepios die dem Apollon zukommenden Beinamen Ἀγλαόπης, Ἀγλαήρ, Ἀγλαός u. ä., während *Apollon* das dem *Asklepios* gehörige Epithet Ἀσγελάτης erhielt, der ja von Ἀσ- „Schlange" und -κελα- = idg. *qelə- „Glied" gebildet ist und demnach „schlangengliedrig" bedeutet. Offenbar hat sich hier der ursprüngliche *k*- Laut unter dem Einflusse des apollinischen Beinamens Αἰγλήτης in γ- Laut geändert, wie dies von der durch Isyllos verbürgten Gleichsetzung von Αἴγλη und ἄσγλα-, ἀσκλα- (Wilamowitz, Isyll 91) bestätigt wird. Aber die letztere ist von sprachlichem Standpunkt unmöglich, da das von idg. Wz. **aig-* abgeleitete αἴγλη kein σ enthält und folglich jede Verknüpfung zwischen Λιγλήτης und Ἀσκληπιός sich als widersinnig erweist.

Apollon hat aber nicht lange Zeit alleiniger Herrscher der delphischen Orakelstätte bleiben können und war gezwungen dieselbe mit Dionysos zu teilen. Wer ist aber Dionysos? Sein thrakischer Beiname Ἀσδούλης zeigt uns ganz deutlich, dass er ursprünglich dem Asklepios wesensgleich

Digitized by Google

war. Es ist also höchst wahrscheinlich, dass anfangs die beiden Götter eine und dieselbe göttliche Wesenheit repräsentierten, nämlich die schöpferische Kraft der Erde in Schlangengestalt, und dass erst später, als die der Erde innewohnende mantische Kraft in Asklepios mehr der Iatrik und in Dionysos mehr der Ekstase und Orgiastik sich zuneigte, dieser Schlangengott sich in zwei selbständige Göttergestalten differenziert hat. Durch die ursprüngliche Wesensgleichheit der beiden Götter lässt sich erklären, dass Asklepios und Dionysos in einer Votivtafel aus Thrakien verbunden erscheinen, und dass Dionysos die Beinamen ἰατρός und ὑγιάτης (Kern, PWRE V 1629) bekommt, die uns belehren, dass auch in der späten Zeit er nach alter Tradition auch als Heilgott verehrt werden durfte. Anscheinend hatten die Phlegyer, nachdem sie den schon erwähnten Frieden mit Apollon geschlossen haben, ihrem ἀρχηγέτης Asklepios Anerkennung in Delphi von neuem zu verschaffen verstanden. Dies spricht aber dafür, dass die Phlegyer in der Zwischenzeit ein Uebergewicht über die vorindogermanische Bevölkerung in Phokis gewonnen haben, das sich wohl nur durch eine neue Einwanderung von thrakischen Stämmen in Nord- und Mittelgriechenland, die ja unmittelbar derjenigen der Griechen voranging, erklären lässt. Um Asklepios zu einer Teilung des Heiligtums mit Apollon berechtigt zu sein, musste er mit ihm wenigstens nach Abstammungsrang gleichgestellt werden. Da aber Apollon für einen Sohn des Zeus galt, so wurde auch Asklepios zum Sohn des entsprechenden thrakischen Gottes und bekam so den Namen Διόνυσος. Diese Umtaufung ist wohl den phokischen Thrakern zuzuschreiben, wie die Bestandteile seines Namens, die in einzelnen thrakischen Personennamen vorkommen, dies bestätigen. Wir wissen übrigens, dass bis zur Mitte des 4. Jahrh. v. Chr. im Heiligtum von Delphi das Priestergeschlecht der Θρᾳκίδαι eine grosse Rolle spielte (Perdrizet, 68). Aber obgleich Dionysos zum Sohn des Himmelsgottes erhoben wurde, hat er dennoch als Vertreter des Asklepios seine Abstammung von der Erde, der Mutter aller Schlangen (Küster, 86), nicht ableugnen können und darum erscheint anfangs Σεμέλη d. h. die Erde, wie sie thrako-phrygisch hiess, als seine Mutter, während nach der spät zustande gekommenen orphischen Tradition sein Vater selbst die Gestalt der Schlange annehmen musste, um sich mit Persephone, der Tochter der Demeter, vereinigen zu können (Küster, 152). Unter Berücksichtigung der festgestellten Beziehungen zwischen Asklepios, Python und Dionysos dürfen wir sogar die Vermutung aussprechen, dass das Grab des Python (Gruppe, 103, Anm. 4) nach dem Durchdringen des Dionysos in Delphi sich tatsächlich in dasjenige des letzten (Perdrizet, 68, Anm. 7; Gruppe, 1433, Anm. 9) verwandelte und dass dort zum ersten Male seine trieterische Auferstehung gefeiert wurde, nachdem er inzwischen die Bedeutung erlangte, die er in der historischen Zeit hatte.

Die Tatsache, dass Dionysos seinen Namen erst von den phokischen Thrakern erhalten hat, die doch durch die spät erfolgte griechische und illyrische Einwanderung von den übrigen Thrakern isoliert blieben, erklärt uns genügend, warum im eigentlichen Thrakien nur eine sehr kleine Zahl von

Digitized by Google

Widmungen an diesen Gott und zwar aus der Epoche des religiösen Synkretismus zu finden sind, als sein Name wohl als derjenige eines schon gräcisierten Gottes dorthin gelangen konnte. Wenn aber Herodot VII 111 im 5. Jahrh. v. Chr. von Dionysos als mantischem Gott der Thraker spricht, so ist das noch kein Beweis dafür, dass die Thraker in jener Zeit selbst diesen Namen gebraucht haben. Da die Schlange auch mantische Eigenschaften besass, so ist es sehr wahrscheinlich, dass der griechische Historiker mit dem Namen dieses Gottes irgend eine thrakische Schlangengottheit von der Art des unten zu besprechenden Δηλόπτης und Κερσοβλέπτης bezeichnet hat. Dass Herodot die fremden Götter nach irgend einer Aehnlichkeit mit den entsprechenden griechischen Namen zu benennen pflegte, wird u. A. auch daraus klar, dass er (V 7 und IV 33) die thrakische Bendis mit der ihr entsprechenden griechischen Bezeichnung Artemis nannte.

*

Wie wir gesehen haben, war Asklepios ursprünglich der Heilgott der Thraker in Nord- und Mittelgriechenland. Dass aber der Kultus der Heilschlange auch im Inneren von Thrakien weit verbreitet war, zeigt vor Allem der göttliche Name Δηλόπτης, womit der Paredros der Göttin Bendis in dem im J. 329—328 v. Chr. entstandenen Relief aus dem Tempel derselben Göttin im Piräus (Hartwig, Bendis, Taf. 1) benannt wurde, wie dies aus dem im 2. Jahrh. verfassten Kultdekret der zu demselben Tempel gehörigen Orgeonen (BCH XXIII, 371) und aus einem Relief aus Samos (Ath. Mitt. XXV, 172 n. 48) ersichtlich ist. Der theophorische Personenname Δηλόπτιχος, den zwei Byzantiner aus dem 5. Jahrh. v. Chr. trugen (Latyschen II 21 = CIG 2108 g und IG VII 2418), belehrt uns übrigens, dass der Kult des Δηλόπτης im thrakischen Hinterland von Byzanz verbreitet war. Da dieser Gott sowohl im Relief von Piräus als auch im Relief von Samos in der Haltung und in dem Kostüm von Asklepios dargestellt ist (Hartwig, 6; Ath. Mitt. a. a. O.), und da in Athen Orgeonen der Bendis nur Thraker waren, denen auch die Verwaltung des Tempels von Piräus staatlich anvertraut war (Foucart, 99—102), so müssen wir annehmen, dass, wie die Göttin dort unter ihrem thrakischen Namen Bendis verehrt, ebenso ihr Paredros mit einem thrakischen Namen bezeichnet wurde. Die zweite Hälfte des göttlichen Beinamens -όπτης enthält offenbar das idg. **oqu̯*- „Auge, sehen", wo *qu̯* im Thrakischen wie im Aeolischen und in den keltischen *p*-Dialekten zu *p* übergeht (Detschev, Trako-keltski ezikovi usporedici 41), und darum muss man im Anschluss an Hor. serm. I 3, 66 („cur in amicorum vitiis tam cernis acutum quam aquila aut serpens Epidaurius?") in der ersten Hälfte des Beinamens idg. Wz. *del̄-* : *dəl-* „schneiden, spalten", erblicken, die auch in gr. δηλέομαι „vernichten", ζά-δηλος „zerrissen", φρενο δάλης „geisteszerrüttet" u. ä. sich findet. Demnach ist dem thrakischen Δηλόπτης die Bedeutung „schneidigblickend" beizulegen, die den scharfen und durchdringenden Blick der Schlange charakterisiert. Es sei hier noch bemerkt, dass der Personenname

Digitized by Google

des odrysischen Königs Κερσοβλέπτης (Tomaschek, II 2, 47) als gleichbedeutend mit diesem Gottesnamen erscheint, weil ja -βλέπτης von idg. *$g\breve{u}$lep- „sehen, blicken", wo $g\breve{u}$ im Thrakischen wie im Aeolischen und Keltischen zu *b* wird (Detschev, 5, 41), und Κερσο- von idg. *(s)qer- „schneiden", das auch in ab. *črezъ* < *čersů „durch" (eigentlich „schneidend") steckt, herzuleiten sind. Dadurch wird sehr wahrscheinlich, dass Κερσοβλέπτης d. h. der „Scharfblickende" ursprünglich ein thrakischer Beiname des Heilgottes war, der ja dem Sinne nach mit Δηλόπτης vollständig zusammenfällt.

Wenn hiermit erwiesen wird, dass im 4. Jahrh. v. Chr. der thrakische Heilgott Δηλόπτης, resp. Κερσοβλέπτης und nicht Ἀσκληπιός geheissen hat, so ist daraus zu entnehmen, dass bei den Thrakern eine allgemeine Bezeichnung dieses Gottes fehlte und dass jeder Stamm oder Gruppe von Stämmen besondere Namen dafür hatten. Erst in der hellenistischen Zeit, als der Lokalgott der Thraker in Nord- und Mittelgriechenland schon längst hellenisiert war und der religiöse Synkretismus auch in Thrakien sich breit machte, vermochte Asklepios die im Innern des Landes verwendeten Namen des Schlangengottes zu verdrängen und sie zu ersetzen. Das konnte um so leichter geschehen, da Asklepios als thrakisches Wort wohl den Thrakern verständlich war und infolge dessen sie an ihren Schlangengott mahnte. Deshalb ist auch der Kult des Asklepios in der römischen Zeit nach demjenigen des Reiterheros in Thrakien der verbreitetste, wie dies aus zahlreichen Widmungen an diesen Gott aus Thrakien zu ersehen ist (Dobrusky, Izwestija, 6, Anm. 3; 33 ff.; BSB I 227, II 283—284 u. a.). Dazu kommen auch die Abbildungen desselben Gottes auf lokalen Münzen hinzu (vgl. Mušmov, Antični moneti). Die dadurch erwiesene grosse Anzahl von Heiligtümern des Asklepios bezeugt sowohl die grosse Verbreitung des Heilschlangenkultes in Thrakien als auch dessen thrakische Herkunft.

Ein besonderes Interesse bietet das Heiligtum von Glawa-Panega (Regierungsbezirk Lukowit), da dasselbe uns an die in dem Tempel von Piraeus zwischen Δηλόπτης und Bendis bestehende Kultverbindung erinnert. Der von der thrakischen Bezeichnung der Glawa Panega *Σάλδη abgeleitete Name Σαλδηνοί, der dem Asklepios und der Artemis in einer Votivtafel aus diesem Heiligtum (Dobrusky, a. a. O. № 121) beigegeben wird, zeigt, dass Δηλόπτης, oder wie der Gott sonst geheissen haben mag, und Bendis auch hier ursprünglich einen gemeinsamen Kult genossen haben. Es kommt hinzu, dass der letztere hier auch mit demjenigen der Nymphen verbunden war, wie dies uns eine Votivtafel aus diesem Heiligtum zeigt (Dobrusky № 125). Auch auf der linken oberen Seite des Deloptes und Bendis darstellenden Reliefs aus Piräus sind die Nymphen abgebildet, woraus zu schliessen ist, dass auch in dem Tempel der Bendis der Kult der beiden Gottheiten mit dem der Nymphen verbunden war, die, wie wir aus einem dem 3. Jahrh. angehörigen Kultdekret wissen, im Bezirk desselben Tempels ein eigenes νυμφαῖον hatten (Foucart, 98, 99, 101). Mit vollem Rechte kann man also vermuten, dass das piräische Relief aus dem 4. Jahrh. v. Chr. in irgend

Digitized by Google

einem Zusammenhang mit dem Heiligtum zu Glawa-Panega steht, und dass die thrakischen Orgeonen, welche den Tempel der Bendis in Piräus eingerichtet haben, mit ihm wohlbekannt waren.

Unter den thrakischen Münzen mit Darstellungen des Asklepios, die der römischen Epoche angehören, als der schon längst gräzisierte Heilgott vollständig anthropomorphisiert war, verdienen besondere Beachtung diejenigen, die uns dennoch die Etappen der Verwandlung der Heilschlange in den menschlich aussehenden Gott zeigen und so das Zeugnis ablegen, dass die Thraker als Schöpfer des Kultes des Heilgottes niemals seine ursprüngliche rein theriomorphische Gestalt vergessen haben. In dieser Hinsicht sind folgende thrakische Münzen sehr belehrend: 1. in denen Asklepios rein theriomorphisch als ringelnde oder gewundene Schlange dargestellt ist, deren Kopf sehr oft mit Strahlenkrone als Zeichen ihrer Gottlichkeit umgeben ist (Mušmov, № 4094, 4125, 4138 u. a. aus Pautalia; № 5265, 5333 aus Philippopolis; № 2996, 3011, 3056 u. a. aus Augusta Traiana; № 4933, 4960, 4775 aus Serdica, № 1633 aus Odessos, № 2847 aus Anchialos, № 2548, 2572, 2629 u. a. aus Adrianopel und sonst), 2. in denen die den Gott inkarnierende Schlange mit einem Barte versehen ist (vgl. einzelne Münzen von Ulpia Pautalia, Philippopolis und Augusta Traiana, die im Museum zu Sofia aufbewahrt werden), um dadurch ihrem Kopfe das Aussehen eines Mannes zu verleihen (Küster, 50, 76), 3. in denen Asklepios trotz seinem menschlichen Kopfe und Körper von Schlangen fortbewegt wird, die ihm die Knie oder Füsse zu ersetzen scheinen, so dass man den Eindruck bekommt, als ob der Gott auf Schlangen reite (Mušmov № 4150, 4152, 4154, 4235 u. a. aus Pautalia).

Einzelne thrakische Münzen bieten ein besonderes Interesse auch dadurch, dass sie uns Beweise für die ursprüngliche Einheit des Asklepios und Dionysos liefern und zugleich zeigen, dass dieselbe in Thrakien sogar in der römischen Zeit noch nicht völlig vergessen war. Die Münzen nämlich, worin die Schlange um das Füllhorn oder um den mit Trauben oder Getreideähren gefüllten Korb, resp. Vase, gewunden erscheint (Mušmov, n° 990, 967, 951 aus Nicopolis ad Istrum und n° 2723 aus Adrianopolis), zeugen, dass sie bei den Thrakern auch als Personifikation der schöpferischen Kraft der Erde betrachtet wurde. Ueberhaupt stellt in den thrakischen Münzen die Vase oder der Korb allein, um welche die Schlange geringelt erscheint (Mušmov n° 1096 aus Nicopolis ad Istrum, n° 2639 aus Adrianopolis und sonst), die Erde selbst dar, die ja als Mutter aller Schlangen gilt. Dass in allen diesen Fällen unter der Schlange Dionysos zu verstehen ist, geht aus Ps.-Arist. *de miris ausc.* 122 hervor, wo Dionysos als Geber der εὐετηρία καὶ εὐκαρπία bei dem thrakischen Stamm der Krestoner erscheint (Perdrizet, 64—65). Die Münzen aber, in denen die Schlange um den pythischen Dreifuss gewunden erscheint (Mušmov. n° 5224, 5283, 5423 aus Philippopolis; n° 449, 712 aus Marcianopolis und sonst), beweisen, dass dieselbe wohl als Gott der Mantik, die doch sowohl für Asklepios als auch für Dio-

Digitized by Google

nysos vom Belang war, betrachtet wurde. Ferner deuten auf die Schlange als Personifikation der Ekstase und Orgiastik — also des Dionysos — die Münzen hin, wo dieses Tier um eine brennende Fackel geringelt dargestellt ist (Mušmov nº 720 aus Marcianopolis und nº 5824 aus Philippopolis). Dass überhaupt Asklepios und Dionysos von den Thrakern als gleichwertige Götterwesen betrachtet wurden, zeigt vielleicht am deutlichsten die Münze von Serdica aus der Zeit Caracalla's (im Museum zu Sofia aufbewahrt), wo Asklepios nach Analogie des auf einem Wagen mit vorgespannten Panthern fahrenden Dionysos auf einem von Schlangen gezogenen Wagen abgebildet ist. Wenn nun auf einzelnen thrakischen Münzen zwei Schlangen angebracht werden (Mušmov nº 4348, 4261 aus Pautalia und nº 2546 aus Adrianopolis), so werden wir trotzdem nicht so sehr an die den Wagen des Asklepios oder des Dionyses ziehenden Schlangen denken, als an eine Verbindung der beiden für die Thraker im Grunde identischen Götter, von denen ein jeder durch je eine Schlange dargestellt worden ist.

D. Detschev.

Digitized by Google

Къмъ иконографията на Богородица-Умиление

Отъ Кр. Миятевъ

(Съ табл. III—V)

—◆◆◆—

I

Иконниятъ типъ, известенъ подъ името Богородица-Умиление, добилъ чрезъ посрѣдството на итало-гръцката иконописна школа голѣмо разпространение въ православния Истокъ отъ XV в. насамъ. Преди това, обаче, той е рѣдкость и необикновена иконографска тема въ гръцко-източното изкуство. Въ известнитѣ досега по-стари паметници отъ този родъ, запазени изъ Атонскитѣ монастири и въ Охридъ, той не е застжпенъ, но затова пъкъ ние го намираме въ два различни варианта на две икони, едната отъ които се пази въ Бачковския монастиръ, а другата — въ Народния музей. По стилъ и художествени достоинства тѣзи икони трѣбва да бждатъ отнесени къмъ паметницитѣ на XIV в., за да допълнятъ групата отъ малкото иконописни произведения отъ тази епоха не само количествено, но и съ една нова иконографска тема.

Бачковската икона (90 × 62 см.) се намира въ главната църква на монастира и е забелѣжителна въ цѣлата околность по чудотворната ѝ сила. Надписътъ на обковата я нарича ΜΗΡ ΘΥ V ΒΛΑΧΕΡΝΗΩΤΗCΑ, но изображението, потъмнѣло до неузнаваемость и различаващо се само въ силуетъ,[1]) не може да се сближи съ никоя друга иконна композиция, освенъ съ познатата тема Богородица-Умиление (табл. III).

Иконата се споменава едва презъ XVIII в. отъ пжтешественицитѣ Paul Lucas и Driesch[2]) поради нейната чудотворна сила. По-късно, въ 1819 г., за нея дава сведения попъ Константинъ въ описанието на Пловдивската епархия,[3]) но като не знаялъ съдържанието на грузинския надписъ

[1]) Виждатъ се само общи очертания на очитѣ, коситѣ и пр. Общиятъ тонъ е тъмно-кафявъ.

[2]) За по-старитѣ известия, както и за легендитѣ около иконата, срв. у Й. Ивановъ, Извѣстия на бълг. арх. д-во, II, 209—211.

[3]) Κωνσταντίνου ἱερέως ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως. Виена, 1819, 52—56.

Digitized by Google

по обковата, той го предалъ твърде легендарно. Въ най-ново време иконата е издавана три пѫти, но издателитѣ се спиратъ предимно на обковата и надписа. Н. Лихачевъ я репродуцира по снимката на Ермаковъ,[1]) Б. Филовъ я споменя само пѫтемъ,[2]) а Й. Ивановъ се спира главно върху надписа като дава съдържанието му споредъ гръцкия преводъ.[3])

Другата икона съ образа на Богородица-Умиление (табл. IV и V) произхожда отъ Месемврийската църква Св. Стефанъ (Новата Митрополия), която представя базиликаленъ типъ и датира отъ една сравнително ранна епоха (XI—XII в.). Иконата не е съвременна на църквата. Тя е навѣрно пренесена тукъ по-късно отъ нѣкоя разрушена или запустѣла Месемврийска църква,[4]) достойно оценена като художественъ молебенъ образъ и поставена на иконостаса непосредствено до царскитѣ двери, редомъ съ други икони,[5]) дето тя стоеше до прибирането ѝ въ

[1]) Н. Лихачевъ, Историческое значеніе италогреческой иконописи. Изображенія Богоматери въ произведеніяхъ италогреческихъ иконописцевъ и ихъ вліяніе на композиціи нѣкоторыхъ прославленныхъ русскихъ иконъ, Спб., 1911 136, рис. 314. Авторътъ прави следното заключение по поводъ надписа Влахерниотиса: „Възможно е да се е намирала подобна икона въ последния периодъ отъ сѫществуването на Византия въ Влахернската църква, но по-вѣроятно е пластинкитѣ на обковата да сѫ отъ друга икона." Последното заключение е твърде произволно и неприемливо, защото още на пръвъ погледъ се вижда, че сегашната обкова, която носи името Βλαχερνιώτισσα, е изрѣзана по контуритѣ на рисунката, а надписътъ, заемащъ изцѣло долнитѣ крила на обковата, не позволява да се допуща, че тя е по-късно изрѣзана, за да се нагоди по живописьта.

[2]) Б. Филовъ, Старобългарското изкуство, София, 1924, 62, обр. 44.

[3]) Й. Ивановъ, Извѣстия, II, 209 сл. възпроизвежда иконата (споредъ една стара снимка), когато тя била изцѣло покрита съ сребро Обковата върху фигуритѣ е очевидно взета отъ друга икона Умиление или Б-ца Страстна; тя не може да се отнесе по-рано отъ XVIII в. Надписътъ у Luis Petit, Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovo) en Bulgarie, въ Виз. временникъ, XI, вып. 3—4, стр. XIX—XX: Иконата била подарена отъ двама богомолци, братята-грузинци Игнатий и Атанасий, които завещали на монастира имения въ три села. Това събитие станало презъ царуването на Андроникъ II (1282—1328) и Михаилъ IX (1295—1320) и презъ времето на грузинскитѣ владетели Константинъ и Димитри отъ Багратидитѣ въ грузинската година 530, индиктъ 9, декември 12, което отговаря на 1310 г. отъ Р. Хр.

[4]) Въ това ни убеждава сборниятъ характеръ на сегашния иконенъ имотъ на църквата, която, като митрополитска, е прибирала светинитѣ на западащитѣ и разрушаващи се околни църкви. Надписътъ на друга една икона, Б-ца Елеуса, прибрана въ Народния музей отъ иконостаса на сѫщата църква, изрично дава да се разбере, че иконата е принадлежала на църква, която сега не сѫществува.

[5]) Въ това число спада и иконата на Исусъ Христосъ Пантократоръ, чието писмо има много общи точки съ писмото на нашата Б-ца Умиление. Дветѣ икони принадлежатъ на едно и сѫщо време, на една школа и може би на една ржка, но първоначално тѣ сѫ имали различно назначение (различно устройство и различни размѣри!). Отъ по-старитѣ пѫтешественици и изследвачи на Месемврийскитѣ старини само К. Иречекъ, Пѫтувания, 801, е оценилъ тѣзи икони, но той говори за тѣхъ твърде накратко: „На иконо-

Digitized by Google

Народния Музей (м. септември, 1924). За сега нѣмаме сведения, кога е било отредено на иконата това почтено мѣсто, но при все това може да се предполага, че това е могло да стане къмъ края на XVI в., когато църквата била изцѣло презографисана, или пъкъ още по-късно, презъ XVIII в., когато е билъ поставенъ сегашниятъ иконостасъ.

По-раншното назначение на тази икона сѫщо не е известно. Явно е, обаче, че тя има задъ себе си дълга история, за която по липса на други данни ние сме принудени да сѫдимъ само по това, което предлага днесъ нѣмиятъ паметникъ.

Иконата е двустранна, т. е. съ изображения на двѣтѣ страни, каквито сѫ въобще и повечето отъ по-старитѣ Месемврийски икони. На едната страна е представена Богородица, която държи на рѫце и ласкае младенеца Христосъ. На другата е изписанъ образътъ на Исусъ Христосъ Пантократоръ въ типъ, който е добре познатъ на източната иконография и за който възъ основа на стилистични и иконографски особености може да се предполага, че предшествува по време образа на Богородица, като се доближава по-скоро къмъ началото на XIV в.[1])

По своитѣ размѣри тази икона надвишава значително Бачковската. Тя представя правоѫгълно табло, първоначално 1·25 м. високо и 0·98 м. широко, съставено отъ две дебели дъски. Полетата, опредѣлени за живопись, сѫ вдълбани така, че по краищата на иконата се образува издигната плоска рамка.[2]) Върху дъската е обтегнато ленено платно, а върху него е сложена тънка гипсова подложка, която служи за основа на живописьта.

Иконата не е достигнала до насъ въ първоначалния си видъ. Тя е отчасти реставрирана. За щастие, тази реставрация, която е станала по поводъ поставянето иконата на иконостаса, е засегнала само незначителни части, които ни най-малко не могатъ да подценятъ високото

стаса се виждатъ хубави стари икони отъ епохата на най-хубавото византийско живописство". Вниманието на историка е било привлѣчено повече отъ историческата икона Б-ца Елеуса, която е изцѣло преписана въ XVII в., но е запазила части отъ старата си обкова съ забелѣжителенъ надписъ отъ Теодоръ Синаденосъ. Бр. Шкорпилъ, Мсб. III, 33 сл. и IV, 102 сл. вървятъ по стѫпкитѣ на Иречека и повтарятъ казаното отъ него. Въ най-ново време А. Грабаръ, Годишникъ на Нар. Музей за 1920 г., 157, обърна внимание върху разглежданитѣ тукъ две икони и ги приписа на XIV в.

[1]) Отношенията между двата образа ще бѫдатъ разгледани на друго мѣсто въ свръзка съ останалитѣ Месемврийски икони.

[2]) За тази техническа особеность, която отличава почти всички по-стари икони отъ гръцко-източенъ произходъ, срв. у Н. П. Кондаковъ, Иконографія Богоматери (Связи), 93. Срв. сѫщо другитѣ икони отъ Месемврия, Бачково и Охридъ.

Digitized by Google

значение на нейнитѣ главни образи. Реставрацията е извършена и по двѣтѣ страни, което показва, че и двата образа, макаръ Христосъ Пантократоръ да е билъ напоследъкъ скритъ за богомолцитѣ, сж били на еднаква почить до и следъ реставрацията. Поправкитѣ върху лицевата страна сж се наложили главно отъ недоброто състояние на обковата. На мѣста последната е била замѣнена съ нови части или съ пластинки, взети отъ други икони. Тѣзи пластинки, обаче, не били достатъчни да покриятъ всички оголени мѣста на иконата. Тритѣ страни на рамката останали открити и затова били подновени, като ги боядисали и украсили (само двѣтѣ страни) съ образитѣ на стоящи пророци.[1]) Отъ тази поправка произхождатъ и двѣтѣ архангелски фигури, които сж били нарисувани на картонъ и залепени на мѣстото на предишнитѣ ангели, означени отъ изрѣза на обковата въ двата горни жгли. По всичко изглежда, че поправкитѣ сж едновременни и произхождатъ приблизително отъ година 1778, означена на новия Христовъ вѣнецъ при буквата О (отъ О ѠN). На тази дата не противоречи сжщо стилътъ и фактурата на ангелскитѣ и пророческитѣ образи.

Изглежда, че главниятъ образъ не е се нуждаелъ отъ значителни поправки, тъй като и до днесъ той е запазилъ старинния си видъ съ неговата охрово-кафява (бронзова) карнация и типични източно-гръцки расови черти. По отношение на облѣклото още по-малко може да се очакватъ поправки, защото то е било покрито и не се е нуждаело отъ реставриране. И тукъ боитѣ сж потъмнѣли и промѣнили първичния си характеръ, но все пакъ още може да се чувствува ефекта отъ топлата хармония на дълбоки тонове, оживени отъ мека златна шрафировка. Дървото е изпоядено отъ червеи, но въпрѣки това иконата е сравнително добре запазена. Една отвесна пукнатина на лицето, както и нѣкои други дребни разрушения, не пречатъ ни най-малко на нейнитѣ художествени, па дори и антикварни достоинства.

II

Завършвайки съ описанието на нашитѣ икони, ние не можемъ да се не повърнемъ още веднажъ накратко върху тѣхъ, за да разгледаме сребърнитѣ имъ обкови, които покрай своитѣ достоинства като произведения на художествена декоративна индустрия ни предлагатъ и доста сигурни хронологични данни, за да се потвърдятъ добититѣ чрезъ анализа на стила и иконографията изводи около произхода на иконитѣ.

[1]) На снимката (табл. IV), за съжаление, тѣ не личатъ добре.

Digitized by Google

Старата обкова на Бачковската икона, носеща дата 1310 година, е запазена почти изцѣло (табл. III). Липсватъ само ивицитѣ по дветѣ страни на рамката. Въ по-късно време къмъ непокрититѣ части на иконата е била прибавена обкова, която принадлежи на другъ вариантъ „Умиление“ и която нѣма никакво особено значение за насъ.

Фонътъ е гладъкъ сребърenъ листъ, отъ който се издигатъ четире кржгли и две праворжълни щитчета за надписитѣ: IC XC, MHP ΘY V ΒΛΑΧΕΡΝΗΩΤΗCΑ. По-голѣмата часть отъ фона, отъ дветѣ страни на фигуритѣ, е заета отъ грузинския надписъ. Надъ последния и между надписнитѣ щитове цѣлото поле е запълнено съ гравирани разводни орнаменти, които включватъ въ закржгленията си византийски цвѣтчета въ характерна арабескна стилизация (обр. 29). Това сж сжщитѣ онѣзи сложни палметни или полупалметни образувания съ подгънати или „вписани“ контури, които сж твърде много разпространени въ Византия презъ X—XIV в., като полихромна декорация въ ржкописитѣ и мозаикитѣ (ср. напр. Кахрие-джами).

Обр. 29. — Детайлъ отъ Бачковската икона.

Подобни арабескно-византийски мотиви красятъ и вѣнцитѣ на иконата, но тукъ композицията и техниката сж съвсемъ други. Изпжкнали ажурни щитчета отдѣлятъ капризни разводни и палметни композиции въ релиефъ, образуващи отдѣлни и завършени групи. На Христовия вѣнецъ тѣзи групи се помѣщаватъ между рамената на кръста, които сж маркирани съ бордюрнитѣ ивици и запълнени съ ажурни арабескни мотиви въ сжщия стилъ.

Истинската арабеска съ стилизирани до неузнаваемость растителни елементи (кринъ, розета) и суха ленточна плетка въ разнообразни геометрически комбинации се явява въ изпжкналитѣ щитчета по рамката и вѣнеца на Богородица. Орнаменталнитѣ мотиви въ еднитѣ и другитѣ сж еднакви, но техниката е различна: по вѣнеца — ажуръ, по рамката — релиефъ. Това не пречи, обаче, да признаемъ, че вѣнецътъ и обковата на рамката произхождатъ отъ едно и сжщо време и дори отъ една и

Digitized by Google

сѫща работилница. Въ духа на щитчетата е изпълнена и декорацията на пластинкитѣ, които покриватъ рамката.

Отъ останалитѣ части на обковата заслужава да се споменатъ бордюрнитѣ ивици, които ограничаватъ орнаменталнитѣ композиции. Тѣзи ивици сѫ двуяко украсени: редъ отъ повтарящи се кржгчета и елипси и редъ отъ акантови палмети, изправени една до друга.

Въ техническо и орнаментално отношение обковата на Бачковската икона не стои изолирана. Бордюрниятъ мотивъ съ кржгчетата срѣщаме на Охридскитѣ икони Христосъ и Богородица „Душеспасители“,[1]) които се сближаватъ съ нашата икона и по орнаментацията на щитчетата, макаръ тукъ плетката да е по-сложна. Въ сѫщия духъ сѫ орнаментирани и вѣнцитѣ на тѣзи Охридски икони, но въ тѣхъ растителниятъ елементъ отстѫпва предъ ленточния. Друга една икона отъ Охридъ[2]) ни предлага паралели за украсата на фона съ разводни мотиви и палмети, които се различаватъ, обаче, отъ Бачковскитѣ по техника и по сухото, линейно третиране. Все въ Охридъ намираме още по-близки паралели въ лицето на дветѣ икони отъ XI в., които представятъ Благовещение.[3]) Допирнитѣ точки между последнитѣ две икони и Бачковската обкова не сѫ само въ общия духъ на декорацията, но и въ нейнитѣ детайли (палметенъ бордюръ, разводи по фона въ правилни и симетрично подредени кржгове,[4]) които сѫ запълнени съ цѣли листвени палмети въ византийско-арабескенъ стилъ). Възъ основа на подобни наблюдения става съвсемъ ясно, че въ орнаментално отношение Бачковската обкова е изобщо твърде архаична. Бидейки на предѣла между две епохи, тя се доближава повече до византийскитѣ образци отъ XII—XIII в., но съдържа въ себе си и елементи отъ орнаментиката на следващата епоха (изпѫкнали щитчета, мотивитѣ по рамката). Тѣзи елементи сѫ онази суха и метално

[1]) Н. П. Кондаковъ, Македонія, табл. V и VI; Б. Филовъ, Старобългарското изкуство, табл. XX и XXI.

[2]) Н. П. Кондаковъ, Македонія, табл. VII.

[3]) Н. П. Кондаковъ, Македонія, табл. XI—XII; Филовъ, Старобългарското изкуство, обр. 42 и 43. Като паралели могатъ да се приведатъ още много паметници на византийската торевтика, но ние ще се задоволимъ да посочимъ само на обковата на грузинската Хахулска икона (въ Гелатския м-ръ) отъ XII в., която по стилъ и техника стои твърде близо до дветѣ Охридски икони. Срв. Толстой и Кондаковъ, Русскія древности, VI, 87 сл. рис. 71—78.

[4]) Бачковската икона не може да се сравнява въ това отношение съ тѣзи паметници. Нейнитѣ разводи по фона не сѫ правилни и симетрични. Тѣ наподобяватъ на разводитѣ въ Охридската икона съ образитѣ на царя и епископа (Кондаковъ, Македонія, табл. X), а сѫщо така и на орнаментитѣ по нимба на Христосъ въ иконата на Теодоръ Синаденосъ отъ Месемврия, които сѫ грубо и неразбрано третирани като провинциално ехо на хубавъ византийски образецъ (срв. Филовъ, op. cit, табл. XXII).

Digitized by Google

[illegible] стилизация на византийския разводъ и цвѣточенъ мотивъ, който [illegible] действува на окото не чрезъ единичната форма, а чрезъ съвокупностьта отъ неуловимо тънки, хитро и капризно комбинирани линейни конфигурации, изпжкващи чрезъ блѣсъка на метала надъ единъ по-тъменъ фонъ. Въ този духъ сж декорирани повечето отъ Охридскитѣ икони (Христосъ и Богородица Душеспасители, Б-ца Одигитрия и пр.), такава декорация намираме и по обковата на Месемврийската икона „Умиление".

Обковата на Месемврийската икона (табл. IV и V) сжщо така не е запазена изцѣло. Голѣма часть отъ нея по-късно е поправена и допълвана, но новитѣ части могатъ да се отдѣлятъ много лесно отъ старитѣ, които въ сжщность сж и първоначалнитѣ.

На първо мѣсто къмъ последнитѣ трѣбва да се причисли сребърниятъ листъ, който покрива фона. Старъ е сжщо така вѣнецътъ на Б-ца съ часть отъ най-дѣсното щитче, а отъ листоветѣ, които покриватъ облѣклата, носятъ всички следи на древность покривалото на главата (освенъ една малка часть отъ темето), дрехата, която обвива рамото на Б-ца (безъ пластинката съ звездата, — срв. начелната звезда!) и дрехата на Христа приблизително до пояса. Остананалата часть отъ листа, който покрива дрехитѣ, е поставена по-късно и е произведение на майстори, чиито разбирания за драпировка и пластична форма на гънката се отличаватъ твърде много отъ художественитѣ схващания на златоковачитѣ отъ XIV в. При новитѣ части на обковата за подложка на изпжкналоститѣ служи не вече твърда маса, както при старитѣ части на обковата, но копринен платъ. Въ по-ново време е прибавена сжщо ивицата по горната страна за рамката. Изрѣзки отъ подобна ивица замѣстватъ счупенитѣ четире щитчета по вѣнеца на Б-ца, а задъ гърба на Христа съ една такава изрѣзка е закърпенъ стариятъ фонъ. Произхождението на тѣзи ивици не е известно. Може да се предполага само, че тѣ сж взети отъ нѣкоя разрушена икона, защото ние ги намираме сжщо така като кръпки на други две икони отъ Месемврия (иконата на Теодоръ Синаденосъ и иконата на Христосъ Пантократоръ). За последната най-нова часть отъ обковата на „Умиление" — вѣнеца на Христа, се спомена вече по-горе, че произхожда отъ 1778 година.

Оставяйки на страна новитѣ части, ние ще се спремъ върху постаритѣ остатъци, въ които собствено се заключава и всичкиятъ интересъ около обковата на тази икона. При този случай не може да не се подчертаятъ на първо мѣсто художественитѣ достоинства, които ни

Digitized by Google

предлага обковата въ композиционно и техническо отношение. Орнаментътъ, елегантенъ и строгъ, е предназначенъ да действува въ своята съвокупность като една мрежа, която е изплетена отъ безбройно много живи форми. Чрезъ това нашата обкова открива първитѣ си допирни точки съ декоративнитѣ издѣлия на художествената индустрия презъ XIV вѣкъ изобщо, и съ сроднитѣ неи паметници въ частность. Декорацията на старитѣ обкови отъ Атонъ, Охридъ, Бачково и др. почива на сжщитѣ принципи и затова тѣзи паметници образуватъ една опредѣлена стилова група.

Но допирнитѣ точки на Месемврийската икона съ другитѣ обкови отъ XIV в. не сж само принципни. Внимателниятъ разборъ на нейнитѣ орнаментални мотиви ни открива много общи елементи отъ една страна съ Бачковската икона, а отъ друга съ една обкова на икона Христосъ Пантократоръ въ Ватопедския монастиръ отъ XIV—XVв.[1]) Гравираните разводи съ византийски палмети по фона на Бачковската икона намираме въ Месемврия по чепеца (кърпата на главата подъ мафория) на Б-ца; бордюрнитѣ ивици съ кржгчета по тѣхъ около щитчетата ни напомнятъ сжщо за Бачковската и близкитѣ до нея Охридски обкови.[2]) Останалитѣ мотиви носятъ сжщо печата на декоративнитѣ вкусове презъ XIV в. и не стоятъ изолирани само въ Месемврия. Мафориятъ надъ челото на Б-ца свършва съ галонъ, който е орнаментиранъ съ една твърде характерна плетка. Ние намираме тази плетка по паметницитѣ на каролингското изкуство следъ VIII в.,[3]) тя се срѣща и въ орнаментитѣ на византийскитѣ и българскитѣ ржкописи,[4]) но нейниятъ произходъ е несъмнено въ арабския истокъ. Въ случая ние ще посочимъ само на споменатата Ватопедска обкова, дето сжщата ленточна плетка, само малко по-жгловата, служи за рамка на плоскоститѣ.

Въ клава на Христовия ржкавъ (табл. V, 2) мотивътъ се модифицира отъ чисто линеенъ въ растителенъ. Тукъ той е разширенъ и усложненъ съ нови вълнообразни ленти, но основната композиция е запазена. Растителнитѣ елементи се различаватъ ясно като запълнения на жглитѣ и празнитѣ полета. Съ това този мотивъ се явява като посрѣдникъ между лен-

[1]) Самата икона е отъ XVII в., срв. Н. П. Кондаковъ, Памятники на Авонѣ, 137, табл. XXXVI.

[2]) Н. П. Кондаковъ, Македонія, табл. IX и X.

[3]) Срв. напр. едно златно украшение въ Будапещенския музей у A. Riegl, Spätrömische Kunstindustrie, II, 35, Taf. XIII, 2.

[4]) Срв. ржкописи въ Соф. Нар. библ. 17 (307), л. 6-а отъ XIII в.; 19 (199), 70-а отъ XIV вѣкъ и пр.

Digitized by Google

точната плетка и арабескната орнаментална система, която характеризира повечето обкови отъ XIV в.[1]) и която е застжпена най-широко и на Месемврийската икона по вѣнеца на Б-ца и общия фонъ на изображенията.

Увеличителното стъкло или внимателното взиране открива по вѣнеца (табл. V, 1) една съвършено изящна композиция отъ преплетени, спирално завити мотиви въ линеаренъ стилъ, въ които на растителния елементъ, силно стилизиранъ и ограниченъ, е опредѣлена твърде скромна служба: той оживява само линията и унищожава празнитѣ плоскости. Приблизително въ сжщото време, или малко по-късно, презъ XIV—XV в., намираме сжщата орнаментика по фона на Ватопедската обкова, трактована технически еднакво, но много по-сухо и дори геометрично, тъй като растителнитѣ елементи сж изтласкани съвсемъ на заденъ планъ.

Фонътъ на Месемврийската обкова е орнаментиранъ въ сжщия духъ както и вѣнецътъ, но тукъ арабескната композиция е много по-сложна и почти неразчленима на съставнитѣ ѝ части. Нейниятъ ефектъ се заключава само въ общото впечатление, което произвежда цѣлата плоскость. Въ техническо отношение тукъ е постигнато съвършенство за смѣтка на художествената страна и последната би страдала твърде много, ако уморителната монотонность не бѣше смекчена съ изрѣзитѣ за архангелскитѣ фигури и надписнитѣ щитчета около фигуритѣ: Ο ΑΡΧ ΜΗΧ, Ο ΑΡΧ ΓΑΒΡΙΗΛ, (ΜΗΡ) ΘΥ (ΓΟΡΓ)ΕΠΙΚΟΟS, ΙC ΧC. Буквитѣ сж уставно византийско писмо, което палеографически е почти идентично съ надписитѣ на обковитѣ въ Бачково и Охридъ.

Ние видѣхме, обаче, че не само въ това отношение може да се сближи Месемврийската обкова съ подобнитѣ паметници отъ XIV в. Съ последнитѣ тя се свързва чрезъ редъ формални, стилови и технически особености, които се дължатъ на еднакви художествени условия и на една ограничена епоха, която, благодарение на датирани паметници като Бачковската икона, може да се включи въ рамкитѣ на XIV в., отъ когато собствено произхожда и живописьта на повечето отъ тѣзи икони.

III

Въпросътъ за историческото развитие на иконния типъ Умиление е свързанъ съ редъ още други въпроси, които засѣгатъ отблизо историята на балканската живопись презъ XIII и XIV в., когато тя се фор-

[1]) Мотивътъ по клава на Христа е аналогиченъ по характеръ и композиция съ мотива на една заставка въ Сръбския Мюнхенски псалтиръ (л. 99б) отъ XIV в. Срв. J. Strzygowski, Der serb. Psalter, XXVI, 57.

Digitized by Google

мира откъмъ стилъ и съдържание. Въ развитието на този интересенъ процесъ появата на Умиление се сочи отъ съвременнитѣ руски познавачи на византийското изкуство като единъ важенъ указатель за значителната роля, която е игралъ ранниятъ италиански ренесансъ въ формирането на късно-византийската и специално атоно-балканска и руска иконопись. Най-голѣмата заслуга въ това отношение се пада на Н. П. Кондакова, който, установявайки по единъ неуспоримъ начинъ връзкитѣ между известнитѣ иконни типове на ренесанса и итало-гръцката иконописна школа, постави въ числото на тѣзи типове и Умиление, като доказа възъ основа на паметници, като забелѣжителната икона въ Московския Благовѣщенски съборъ, наречена Донска Богородица, западния произходъ на темата, макаръ композицията да е сѫществувала въ гръцко-източната иконография още презъ XI—XII в.[1]) Противно на Кондаковъ, голѣмиятъ руски колекционеръ и познавачъ на руската икона, Н. Лихачевъ, не допуща сѫществуването на композицията въ Византия. За него и такива важни паметници, какъвто е напр. Смирненскиятъ физиологъ, сѫ или несигурно датирани, или произхождатъ отъ по-късно време, когато въ Италия билъ вече образуванъ типътъ Умиление на почвата на французкото и италианско свободно индивидуално творчество.[2])

По-нататъшнитѣ изводи на Кондаковъ и Лихачевъ се съгласуватъ напълно: западниятъ типъ започналъ да се копира въ итало-гръцката иконописна школа и чрезъ нейно посрѣдство той получилъ въ Русия голѣма известность, докато въ Византия темата преминала въ последния периодъ на сѫществуването си безъ да може да се разпространи поради липса на време.[3]) И двамата приематъ живи културно-художествени сношения на Русия съ Италия, отначало презъ Балкана, а по-късно презъ Галиция и Молдава, и докато за доказателство на прѣкитѣ връзки презъ последнитѣ страни тѣ сѫ въ състояние да приведатъ икони като Донската Б-ца и други интересни и характерни варианти на Умиление, въпросътъ за Балканския пѫть остава за тѣхъ само едно предположение. Лихачевъ дори начертава този пѫть съвсемъ опредѣлено, поставяйки диритѣ му въ XIV в. презъ Цариградъ и то още преди южнославян-

[1]) Н. П. Кондаковъ, Иконографія Богоматери (Связи), 50, 150, обр. 33. Вториятъ томъ отъ неговото капитално произведение Иконографія Богоматери, Спб. 1915, не ми бѣше достѫпенъ.

[2]) Н. П. Лихачевъ, Изображенія Богоматери, 150, 168 сл.

[3]) Ibid., 170.

Digitized by Google

ското изкуство да е било указало своето влияние върху композицията Умиление. Той, обаче, както и Кондаковъ, не ни посочватъ нито Цариградски, нито южнославянски варианти на тази тема отъ XIII—XIV в.[1])

Не ще съмнение, че изводитѣ на двамата руски учени сж прави доколкото тѣ се отнасятъ до Умиление въ итало-гръцката школа. Достовѣрни сж и пжтищата на западното влияние презъ Галиция и Молдава. Но въпросътъ за балканското участие въ историята на Умиление или, по-добре — за сждбата на византийската композиция, призната отъ Кондакова, остава откритъ, още повече, че днесъ ние притежаваме на Балкана икони съ образа на Б-ца Умиление, които предшествуватъ по време итало-гръцката иконописна школа.

Между това, върху въпроса за историческитѣ отношения на типа Умиление въ италианското изкуство презъ епохата на ранния ренесансъ западнитѣ учени хвърлятъ свѣтлина откъмъ противоположна страна. C. Weigelt, H. Thode, J. Strzygowski, Oskar Wulff и др. упорито настояватъ за източния произходъ на темата, преминала въ Италия чрезъ посредството на обикновената за XIII в. въ италианското изкуство maniera greca, на която отдаватъ много типове съ интимни отношения между майката и детето. Композицията била заета следователно отъ Византия, дето сжществували и цѣли образи на Богородица на тронъ (Смирненски физиологъ), докато въ италианското Ducento тя е позната само въ полуфигурни образи.[2]) Въ най-ново време скандинавскиятъ ученъ Oswald Sirén се произнася по-подробно и по-опредѣлено за темата по поводъ характеристиката на Bonaventura Berlinghieri, единъ отъ нейнитѣ най-ранни изпълнители (XIII в). Като най-старъ паметникъ съ Богородица, Умиление той посочва издадената отъ Tikkanen[3]) миниатюра въ единъ византийски псалтиръ отъ XI в. (въ Christlich-archäologische Sammlung der Universität, Berlin) и смѣта, че мотивътъ, който има за цель да изтъкне нежностьта на Богородица, ще да се е създалъ редомъ съ мотива „Млѣкопитателница“ (VII в), като е билъ използуванъ повече за икони за домашни олтари или лична употрѣба,[4]) докато най-после преминалъ въ Италия, за да добие къмъ края на XIV в. обширно разпространение.[5])

[1]) По-горе посочихме, че Лихачевъ е познавалъ Бачковската икона.

[2]) Curt Weigelt, Duccio di Buoninsegna. Studien zur Geschichte der frühsienesischen Tafelmalerei, Leipzig, 1911, 140 ff.

[3]) Tikkanen, Madonnabildens historia, 1916, S. 29

[4]) За такива иконки, открити въ старитѣ Киевски църкви, споменава и Н. П. Кондаковъ, Иконографія (Связи), 151. Той смѣта, че тѣ възпроизвеждатъ стари иконни типове. Забелѣжително въ това отношение е и обстоятелството, че повечето руски икони, представящи Умиление, иматъ малки размѣри. „Тази икона по своя характеръ е преди всичко молебна, домашна и оттукъ се обяснява нейното сърдечно настроение (Ibid., 179).

[5]) Oswald Sirén, Toskanische Maler im XIII. Jahrhundert, Berlin, 1922, 90.

Digitized by Google

Съ това, обаче, между изводитѣ на рускитѣ и западнитѣ учени не се явява абсолютно никакво противоречие. Тѣ не само, че не се опровергаватъ единъ други, но се и взаимно допълватъ. Византийскиятъ произходъ на Умиление, отреченъ отъ Лихачевъ, но установенъ отъ Кондаковъ съ редица примери, се възприема отъ западнитѣ учени, които констатиратъ мотива въ maniera greca и оттамъ го проследяватъ презъ Берлингиеровия диптихъ въ Флорентийската Академия на изкуствата до мадонитѣ на Lorenzetti, Verrocchio, Botticelli, Bellini и пр. Кондаковъ и Лихачевъ започватъ отъ последнитѣ и презъ Галиция и Молдава достигатъ до безименнитѣ иконописци на обширна Русия. Въ този исторически пѫть еднитѣ и другитѣ оставатъ една празнота около сѫдбата на първоначалната византийска тема.

Между това, обаче, много съображения ни даватъ основание да предположимъ, че този мотивъ, който е станалъ въ Италия толкова любимъ и търсенъ поради създадената тамъ почва за нови творчески емоции и художествени вкусове, не е могълъ въ своята родина да се изтощи и замре само съ нѣколко варианта, пръснати изъ страницитѣ на ржкописитѣ или скулптирани на единични каменни плочи. Напротивъ, отъ епохата на Комненитѣ насамъ въ Византия и прилежащитѣ страни се създадоха нови условия за художествено творчество чрезъ едно културно-обществено движение, което върви до едно време почти успоредно съ италианското. А знайно е, че новитѣ условия доведоха до нови сюжети и форми, който замѣниха монументалната, строго репрезентативна концепция на предшедствующата епоха съ единъ новъ духъ, въ който вѣе основниятъ тонъ на натуралистични насоки въ изкуството.

Ето защо паметници като иконитѣ отъ Бачково и Месемврия се явяватъ за историята на иконния типъ Умиление и изобщо за историята на цѣлата византийско-балканска иконопись като ценни приноси. Въ това отношение за тѣхъ предстои да се установи, какво мѣсто заематъ тѣ между византийската композиция и нежната мадона-майка на Lorenzetti и дали трѣбва да се гледа на тѣхъ като на продуктъ на независимо историческо развитие отъ старата византийска тема, или пъкъ това сѫ само етапи на западното влияние въ неговия пѫть къмъ северъ.

IV

Месемврийската икона, която ние до тукъ наричахме Умиление, не носи съответното гръцко име Ἐλεοῦσα или Γλυκοφιλοῦσα. Тя е означена върху златния фонъ съ червени букви като ΜΗΡ ΘΥ ΓΟΡΓΩΕΠΙΚΟΟΣ т. е.

Digitized by Google

съ епитетъ, който ѝ придава вотивенъ характеръ и който означава само едно нейно качество, но не и нѣкакъвъ особенъ иконенъ типъ. При все това иконата представя въ сжщность единъ рѣдъкъ и твърде характеренъ вариантъ на Умиление. Богородица е въ допоясно изображение (иконна полуфигура), напомняща твърде много по положение на тѣлото и ржцетѣ Одигитрия. Бюстътъ е въ три четвърти, дѣсната ржка е сложена предъ гърдитѣ въ знакъ на благоговение, а на лѣвата седи младенецътъ Христосъ.[1]) Близката прилика на нашето Умиление съ типа Одигитрия се хвърля въ очи още на пръвъ погледъ, особено като се има предвидъ, че по-къснитѣ варианти на Умиление, запазени въ Русия, предаватъ Б-ца и Христосъ повече въ обратно положение (Христосъ седи на дѣсната ржка). Тази поза ние намираме въ Италия още на диптиха на Berlinghieri,[2]) но редомъ съ нея въ края на XIII в. една Сиенска икона отъ църквата S. Maria del Carmine (galeria Saracini) ни представя типа както у насъ, т. е. въ по-натуралистична композиция (обр. 31).[3])

Приликата между Месемврийското Умиление и Одигитрия се изчерпва обаче съ общата поза на Богородица и детето. Най-сжщественото въ иконата, това което ѝ придава изразъ като молебенъ типъ и цена като художественъ паметникъ, е плодъ на една творческа емоция, която се различава основно отъ идеята, въплътена въ Одигитрия. Тукъ нѣмаме вече хиератичния типъ на Богородица-посрѣдница между Бога и смъртнитѣ или представителка на земната църква, която изслушва молитвитѣ на хората въ тържествена поза, съ ненарушимо спокойствие и небесно достоинство. Христосъ сжщо така не е малъкъ Богъ, който държи свитъкъ и раздава благословъ. Напротивъ, Б-ца и Христосъ сж представени въ интимно-сърдечни отношения, каквито могатъ да сжществуватъ между земна, реална майка и невинно дете. Въ своя избликъ на чиста детска радость Христосъ се е устремилъ къмъ майка си за милувка, допирайки бузата си до нейното лице. Но неговитѣ ржце не обгръщатъ шията, както въ повечето варианти на Умиление: дѣсната милва страната на Б-ца, лѣвата е протегната напредъ като че ли желае да обхване рамото. Положението на ржцетѣ изобщо е правдиво и натуралистично и засилва по единъ съвсемъ непринуденъ

[1]) Византийското изкуство не може да изрази въ Одигитрия правилно съкращение и предава носещото положение на лѣвата ржка само като слага до Христа пръститѣ и китката, подаващи се изподъ дрехата. Така е и въ нашата икона.

[2]) O. Sirén, op. cit., 90, Abb. 20.

[3]) O. Wulff, Zwei Tafelbilder des Ducento im Kaiser-Friedrich-Museum, Preuss. Jahrb. XXXVII, 1916, 82.

Digitized by Google

начинъ дълбокото чувство, съ което е пропита композицията. Съ настроението и живия порывъ на Христа контрастира Б-ца чрезъ своето спокойствие и мечтателна замисленость. Отговаряйки на неговата ласка, тя е склонила само главата си къмъ лицето на детето, но погледътъ е насоченъ, по старъ иконописенъ маниеръ, извънъ картината.

Къмъ византийската иконописна традиция ни връщатъ и останалитѣ детайли въ иконата: двата архангела въ жглитѣ, нимбоветѣ, а така сѫщо и облѣклото. Последното е традиционно: Б-ца е въ тъмно-червенъ, почти светло-кафявъ мафорий, чиято форма, галони по бордюритѣ и ресни по „ржкавитѣ“ сѫ твърде добре познати на итало-гръцката иконописна школа, но се срѣщатъ и на Балкана още презъ XIII респ. XIV в. въ Боянската живопись, и Охридскитѣ икони.[1]) Дрехата на Христа сѫщо не представя никаква особеность, която да не е позната на епохата. Хитонътъ и химатиятъ сѫ златно шрафирани върху тъмночервена основа. Тѣ покриватъ изцѣло тѣлото като оставятъ да се вижда отъ нозетѣ *само часть отъ стѫпалото*, обуто въ сандалъ. Тази подробность трѣбва да се подчертае, защото тя не е твърде обикновена за вариантитѣ на типа, а освенъ това тя се явява отъ значение при опредѣлянето произхода на сюжета.[2]) Относително златната шрафировка на одеждитѣ ще отбелѣжимъ само, че тя е една особеность, свойствена на византийската иконопись и е широко застѫпена на Охридскитѣ икони.

Въ композиционно отношение фигуритѣ на Б-ца и Христосъ съставятъ най-сѫществениятъ елементъ въ картината. Тѣ владѣятъ таблото напълно, тъй като го заематъ изцѣло. На второстепеннитѣ елементи, каквито сѫ напр. архангелитѣ, се отдава, по византийски маниеръ, подчинено мѣсто. Нѣщо повече, тѣзи архангели сѫ съвсемъ излишни, понеже тѣ сѫ изгубили предишното си композиционно назначение: молебниятъ образъ не е вече репрезентативенъ, както Одигитрия, за да му се придава тържественость чрезъ присѫтствието на ангелитѣ. Тукъ монументалната тържественость е замѣнена съ интименъ натурализъмъ, въ който странични компоненти като архангелитѣ сѫ не само ненужни, но и чужди на общото настроение. Въ сѫщность на тѣзи ангели трѣбва да се гледа като на единъ остатъкъ, който се явява по традиция не

[1]) Н. П. Кондаковъ, Македонія, табл. VI и VII.

[2]) Христосъ съ заголени до колѣне крака на иконата Донска Богородица служи на Кондакова като едно отъ доказателствата за западния произходъ на типа Умиление; срв Н. П. Кондаковъ, Иконографія (Связи), 50.

Digitized by Google

само въ репрезентативнитѣ типове въ Византия, но и на италианскитѣ иконни табла презъ XIII—XIV в. Тукъ ангелскитѣ фигури сж заети сжщо отъ византийското изкуство, дето тѣ сж типиченъ мотивъ, придружаващъ Богородичнитѣ образи още отъ палестинската имъ прародина следъ Ефеския съборъ,[1]) ту като монументални фигури на тѣлохранители,[2]) ту като малки фигурки или полуфигурки въ горнитѣ жгли на иконата.[3])

Вънъ отъ архангелскитѣ образи иконниятъ типъ Умиление представя едно завършено цѣло и като композиция, и като настроение. Ние посочихме вече на интимния натурализмъ и на дълбочината на чувството, което завладява зрителя въпреки нѣкои условности на традиционната поза и жестове. Главната сила на експресията не е обаче въ старитѣ условности, а въ новитѣ стилови и формени средства, които изобилствуватъ на Месемврийската икона. Наведената глава на Б-ца, мечтателно-скръбниятъ видъ на лицето, дълбокиятъ замисленъ и пъленъ съ кротость погледъ, едва уловимата усмивка, невинното порившсто движение на детето, неговата радость и ласка, изразени преди всичко съ положението на ржцетѣ и притиснатото до бузата на майката лице, — всичко това сж нови стилови елементи, които сж концентрирани въ единъ кржгъ, който се пада почти въ физическото срѣдище на картината. Но този кржгъ е сжщевременно и психическиятъ центъръ на иконата, безразлично какъ се гледа на нея: като художествено произведение или още повече като молебенъ обектъ. Въ този центъръ е съсрѣдоточена цѣлата художествена мощь на иконата, въ него е изразенъ по най-осезателенъ начинъ и самиятъ индивидуалитетъ на неизвестния художникъ. Ето защо всичко извънъ този кржгъ се явява като второстепенно, безъ значение и безъ претенции да спре върху себе си окото на зрителя. Всички композиционни грѣшки и формални недостатъци на рисунката се губятъ и отминаватъ незабелѣзано.

1) O. Wulff, Altchristl. und byzantinische Kunst, 195, 430.

2) Срв. напр. Кипърската мозайка Παναγία Ἀγγελόκτιστος у Я. Смирновъ, Християнскія мозаики Кипра, Визант. временникъ, IV, табл. I.

3) Н. П. Кондаковъ, Иконографія (Связи), 153 сл. смѣта, че ангелитѣ въ Умиление сж преминали отъ Б-ца „Страстна". Това мнение се опровергава отъ нашата икона, тъй като нейниятъ типъ е съ единъ вѣкъ по-старъ отъ Б-ца „Страстна", която се е появила на западна почва не по-рано отъ XV в. като подражание на Botticelli и др. италиански майстори (Ibid, 146, 149). Освенъ това този мотивъ е присжщъ почти на всички византийски икони съ Одигитрия, срѣща се на стеатитовия релиефъ въ Ватопеди (Памятники Аѳона, 147, рис. 57), на мраморната плоча съ Умиление отъ капелата Св. Зенонъ въ Венеция (Иконографія (Связи) рис. 46) и особено въ късно-византийската иконопись. Срв. сжщо O. Wulff, Zwei Tafelbilder des Ducento im Kaiser-Friedrich-Museum, Preuss. Jahrb. XXXVII, 77, Anm. 29 и J. Strzygowski, Cimabue und Rom, 46 сл.

Digitized by Google

По отношение на расовитѣ елементи въ лицата, Б-ца и Христосъ сѫ по-консервативни и запазватъ установенитѣ презъ XIV в. въ балканската иконография типове. Сравнени съ иконитѣ отъ Охридъ, тѣ ни предлагатъ сѫщитѣ лица: Б-ца е съ продълговато, загрубѣло лице на възрастна матрона, изгубило нежния изразъ отъ IX—X в., но не и сурово и равнодушно, както презъ XI—XII в. или детско-невинно презъ XIII и XIV в. въ западното изкуство. Отъ него лъха здраве и животъ, смекчени съ лека отсѣнка на мечтателность. Голѣмитѣ очи съ тѣхния кротъкъ погледъ, дългиятъ тънъкъ носъ и малката уста свидетелствуватъ за единъ още живъ източенъ идеалъ за женска красота. Въ общи черти това лице си остава византийско и като такова у него не трѣбва да се търсятъ индивидуални елементи. Христосъ, напротивъ, е по-обикновенъ типъ: кръгла глава съ къса кестенява коса на къдрици, голѣми очи, малъкъ носъ и малка детска уста на широко, здраво лице, каквото впрочемъ срѣщаме твърде често на Охридскитѣ икони и покъсно въ паметницитѣ на итало-гръцката иконопись. Лицата сѫ бронзово-червеникави, съ леки кафяви отсѣнки,[1]) които сѫ слагани по стария трипланенъ маниеръ съвсемъ условно и заучено около контура на овала, при очитѣ, носа и по шията. Въ моделировката на лицата, както и въ рисунката на тѣхнитѣ черти се забелѣзва твърде ясно тенденция къмъ иконописно стилизиране. Чертитѣ сѫ рѣзки и линеарни, а просвѣтляването на високитѣ части е предадено съ снопчета отъ успоредни бѣли (свѣтло-охрови) линийки, посоката на които следва анатомическата форма на мускула. Ръцетѣ на Б-ца иматъ сѫщо бронзово-червенъ тонъ съ свѣтло-кафяви сѣнки, но се отличаватъ съ по-плавна, по-спокойна рисунка и по-мека моделировка.

За характера на драпировката не може да се каже много нѣщо, тъй като тукъ боитѣ сѫ потъмнѣли и цѣлата дреха на Б-ца изглежда като едноцвѣтна, неразчленена маса. Дрехитѣ на Христа, напротивъ, сѫ по-ясни. Шрафировката, за която се спомена по-горе, не е нищо друго освенъ една мрежа отъ червени линни върху златна основа, целеща да предаде една реална драпировка на златотъкана одежда.[2]) Стилизирането на гънката отива твърде далече съ чупкитѣ, остритѣ жгли и сухата линия, но не достига безразборния схематизъмъ на следващата епоха.

[1]) За червеникаво-кафявото „вохрене" въ балканската иконопись срав. у Н. П. Кондаковъ, Иконографія (Связи), 62.

[2]) За произхода на този маниеръ срв. у N. P. Kondakoff, Geschichte des byzantinischen Zellenschmelz, 96, 106, 280, 283.

Digitized by Google

Въ иконографския и стилистиченъ разборъ, който направихме до тукъ, ние подчертахме навсѣкжде всички особености на Месемврийската икона, които могатъ да послужатъ като връзки между нея и Охридскитѣ икони или изобщо съ гръцко-балканската иконопись презъ XIV в. Възъ основа на тѣзи особености, а сжщо така и възъ основа на паралелитѣ, които посочихме между обковата на нашата икона и обковитѣ отъ XIV вѣкъ въ Атонъ и Охридъ, се опредѣля вече твърде ясно какво хронологическо мѣсто се пада на Месемврийското Умиление. Единъ кратъкъ сравнителенъ екскурзъ ще уясни отъ друга страна какво положение заема това Умиление спрѣмо другитѣ варианти на типа въ гръцко-балканската и итало-критската иконописни школи. По такъвъ начинъ ще се потвърди сжщевременно и значението на нашата икона въ историята на този характеренъ типъ.

V

Названието „Умиление", съ което досега наричахме условно Месемврийския образъ и което отговаря на гръцкото ἐλεοῦσα, трѣбва да се запази и по-нататъкъ, тъй като въ иконата нѣма никакви елементи отъ варианта γλυκοφιλοῦσα.[1]) Последниятъ, създаденъ въ Италия презъ XV в., се явява въ гръцко-славянския изтокъ въ една сравнително късна епоха. [2]) Умиление-ἐλεοῦσα, напротивъ, може да се проследи тукъ до XI—XII в.

Мотивътъ се явява най-напредъ въ миниатюрата, която копира може би нѣкой по-старъ неизвестенъ иконенъ образъ. За таково едно предположение ни подсѣщатъ иконнитѣ типове на Богородица съ детето, които илюстриратъ по твърде характеренъ начинъ една часть отъ текста на Козма Индикоплувецъ (Indikopleustes), вмъкната въ Смирненския физиологъ. Тѣзи иконни типове вариратъ, но въ тѣхъ, като се изключи образътъ на седящата върху свѣтилника Б-ца, сж представени сърдечно-интимни отношения между майката и детето. [3]) Отъ тѣзи образи насъ интересува само миниатюрата на стр. 165, която представя типично

[1]) Ἐλεοῦσα и Γλυκοφιλοῦσα сж два иконни варианта, които сж еднакви по композиция, но се различаватъ по настроение: въ ἐλεοῦσα Б-ца е мечтателно-скръбна, въ γλυκοφιλοῦσα (наречена на църковно-славянски Сладкое лобзание) Богородица е усмихната, а въ отношенията между майката и детето има повече игривость. За произхода на Γλυκοφιλοῦσα сравни у Н. П. Кондаковъ, Иконографія, 168.

[2]) Най-стариятъ известенъ паметникъ е една икона въ Атонъ отъ XVI вѣкъ. Сравни Н. П. Кондаковъ, op. cit., 117.

[3]) J. Strzygowski, Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, Leipzig, 1899, S. 74, Taf XXV—XXVIII.

Digitized by Google

Умиление (обр. 30) : Б-ца седи на тронъ и държи детето на лѣвата ржка въ положение на Одигитрия. Христосъ е съ заголени до колѣнетѣ нозе по туника (безъ химатий), лицето му опира до бузата на Богородица, а дветѣ му ржце сж отпуснати надолу като че ли държатъ надъ колѣното нѣкакъвъ предметъ или ржката на Б-ца. Образътъ е озаглавенъ: ἡ ῥάβδος Ἀαρὼν ἡ βλαστήσασα.

Следващиятъ по време византийски паметникъ съ интимни отношения между майката и детето се намира вече на италианска почва, но по композиция той стои твърде далече отъ сжщинския типъ Умиление. Единъ релиефъ на мраморна плоча отъ XIII вѣкъ, намиращъ се въ капелата на св. Зенонъ въ Венеция,[1]) представя Богородица седяща на тронъ. Христосъ е изправенъ на дѣсната ѝ страна въ поза, която се срѣща въ най-разпространенитѣ варианти на „Умиление“: лицето е опрѣно до бузата на Б-ца, а дѣсната му ржка е протегната предъ гърдитѣ ѝ.

Обр. 30. — Миниатюра отъ Смирненския физиологъ.

Въ връзка съ този паметникъ трѣбва да се поставятъ и споменатитѣ вече две икони отъ втората половина на XIII вѣкъ, понеже тѣ, макаръ и създадени на италианска почва, принадлежатъ на maniera greca и съдържатъ твърде много византийски елементи. Едната отъ тѣзи икони е била притежание на Сиенската църква S. Maria del Carmine (обр. 31). Въ композиционно отношение тя наподобява твърде много Месемврийския типъ: Б-ца е въ поза на Одигитрия, която държи детето на лѣвата си ржка. За Одигитрия напомня и самото положение на Христа, чиято ласка се изразява само съ допиране на лицето му до бузата на Б-ца. Въ дѣсната си ржка обаче той държи свитъкъ, а лѣвата е протегната напредъ както въ Месемврийската икона. Неговото лице, одеждата,

[1]) Н. П. Кондаковъ, Иконографія, рис. 46.

Digitized by Google

клавътъ, шрафировката, покрититѣ нозе ни напомнятъ твърде много не само за византийско влияние, но и за византийски образци. Другата икона се намира въ Флорентийската академия di belle arti [1]) и се отдава отъ всички западни учени на Bonaventura Berlinghieri. Тя се сближава съ Сиенската по положението на Христовитѣ ржце и византийския характеръ на облѣклото. Иначе по композиция тя напомня Бачковската икона, макаръ тукъ Христосъ да седи на дѣсната страна съ протегнати напредъ нозе. Най-характерното въ тази икона е позата на Б-ца, която държи Христосъ съ дветѣ си ржце. Съ това композицията се е отдалечила доста много отъ прототипа, навлизайки вече въ кржга на по-къснитѣ италиански мадони, но еволюцията въ тази посока едва ли се дължи само на италианския възраждащъ се натурализъмъ. Паметницитѣ на Истока ни показватъ, че къмъ крайнитѣ предѣли на византийското изкуство Bonaventura Berlinghieri е ималъ вече съперници, които сж създали още презъ XIII вѣкъ подобенъ вариантъ и който отъ своя страна е послужилъ въ 1310 година за образецъ на Бачковското „Умиление".

Обр. 31. — Икона отъ църквата S. Maria del Carmine въ Сиена.

Съ Бачковската икона ние се прехвърляме отново къмъ източнитѣ паметници, оставяйки настрана италианскитѣ мадони на Trecento и Quatrocento.

[1]) O. Wulff, Zwei Tafelbilder, Abb. 5, Sirén, op. cit. 90, Abb. 20.

Digitized by Google

VI

Детайлитѣ въ изображението на Бачковската икона сж изгубени завинаги, но общата композиция е твърде ясна: допоясенъ образъ на вдълбано поле; Б-ца почти en face, главата изправена, както въ разнитѣ варианти на Одигитрия; Христосъ седи на лѣвата ржка, която го издига доста високо; дѣсницата на Б-ца подпира нозетѣ му. Детето обхваща съ дѣсната ржка шията на майка си, лѣвата е протегната право предъ гърдитѣ (табл. III).

Съпоставимъ ли Месемврийската икона съ Бачковското Умиление, ние ще откриемъ много малко общи черти: двата варианта стоятъ композиционно далечъ единъ отъ други. Тѣ предаватъ несъмнено два различни прототипа, единиятъ отъ които — Бачковскиятъ — трѣбва да се търси възъ основа на грузинския надписъ направо въ Кавказъ, който е далъ, както ще видимъ, и други икони съ подобенъ образъ.

Почти въ сжщитѣ отношения се намира Месемврийската икона и спрѣмо по-старитѣ руски варианти. На първо мѣсто по време между тѣзи варианти стои чудотворната Владимирска икона отъ XIV в.,[1]) която сжщо представя допоясенъ образъ на Б-ца, но Христосъ седи на дѣсната ржка, докато лѣвата е сложена, както у насъ, предъ гърдитѣ. Христосъ прегръща майка си съ едната ржка, другата е протегната напредъ. Най-старитѣ руски паметници възпроизвеждатъ образъ, които е подобенъ на Владимирската икона;[2]) последната е послужила като родоначалникъ на редъ други чудотворни и забелѣжителни икони, които образуватъ една огромна група, предаваща несъмнено единъ твърде старъ източенъ иконенъ типъ. Характерно е да се изтъкне тукъ, че единъ вариантъ отъ тази група се явява и въ лицето на древната грузинска икона Б-ца Умиление въ грузинския монастиръ Хопи (въ Мингрелия).[3]) Въ това число влизатъ така наречените „Теодоровски“ икони: въ Костромския Успенски съборъ отъ XIV-XV в. (явила се въ 1239), въ Хиландаръ отъ XVI в., въ Псковския Светогорски монастиръ, Толгската икона (преписъ отъ Сийския подлинникъ) въ Ярославъ и пр.[4]) Друга една група къснi руски икони предаватъ единъ вариантъ, който се различава доста много по композиция отъ Владимирския, но затова пъкъ той се сближава съ най-

[1]) Н. П. Кондаковъ, Иконографія, 172, рис. 119.

[2]) Н. П. Кондаковъ, Иконографія, 151.

[3]) Тази икона е издадена у И. Толстой и Н. П. Кондаковъ, Русскія древности, VI, Спб. 1891, 83, рис. 67, дето е разгледана по-подробно само обковата й.

[4]) Н. П. Кондаковъ, Иконографія, рис. 49—52.

Digitized by Google

старитѣ паметници на Балкана по положението на Христа и неговитѣ жестове. На Ярославската икона отъ 1588 г., въ друга една икона „Умиление" отъ сѫщото време въ Толгския монастиръ, на Яхремската икона отъ 1482 г.[1]) и др. подобни Б-ца придържа, както въ Бачково, съ две ржце Христа, който не прегръща вече майка си, а се докосва съ една ржка до лицето ѝ, обръщайки върху сѣбе си нейното внимание. Тази черта Кондаковъ смѣта за италианска, преминала въ Русия чрезъ итало-гръцката школа като подражание на произведенията на Bernardo Daddi, Tomaso di Modena и Pietro Lorenzetti.[2])

VII

Възъ основа даже на ограничения сравнителенъ материалъ, който приведохме до тукъ, могатъ да се установятъ за най-древния периодъ отъ сѫществуването на „Умиление" петь различни варианта:

1) Вариантъ въ Смирненския физиологъ и Сиенската икона отъ S. Maria del Carmine: Христосъ седи на лѣвата ржка, не прегръща майка си; Б-ца е въ поза на Одигитрия (обр. 30 и 31).

2) Вариантъ на Владимирската и Хопската икони и всички други образи, на които тѣ сѫ родоначалници: и тукъ Б-ца е въ поза на Одигитрия (дѣсна), както въ първия вариантъ, но Христосъ прегръща майка си.

3) Вариантъ на иконитѣ въ Бачково и Флоренция, дето Б-ца държи детето съ две ржце (лѣво и дѣсно положение); по положението на Христовитѣ ржце обаче дветѣ икони се сближаватъ съ първия и втория вариантъ (табл. III).

4) Месемврийска икона, която къмъ позата на Б-ца въ Физиолога и Владимирската икона прибавя единъ новъ мотивъ чрезъ положението на Христовитѣ ржце (табл. IV).

5) Комбинация отъ Бачковския и Месемврийския варианти.

Не е известно, кѫде е образуванъ петиятъ вариантъ, но той е разпространенъ предимно въ Русия. Въ него се наблюдава влияние направо отъ Италия, но има и икони, както е напр. случаятъ съ Ярославското Умиление, които по типъ и маниеръ на писмото трѣбва да се считатъ като копия отъ гръцки оригинали. Сѫществуването на такива оригинали въ Русия не е известно, но затова пъкъ подобни типове се срѣщатъ

[1]) Н. П. Кондаковъ, Иконографія, рис. 102, 126, 57.
[2]) Ibid., 67.

Digitized by Google

на Балкана още презъ XIV в. въ лицето на Месемврийската икона, която, както изтъкнахме вече, предшествува рускитѣ варианти.

Въ връзка съ това, а сѫщо така въз основа на всички онѣзи факти, които установяватъ по единъ несъмненъ начинъ наличностьта на византийски оригинали въ рѫкописитѣ, иконнитѣ изображения на италианското Ducento и иконописнитѣ паметници на Грузия, въпросътъ за Балканското посрѣдничество на западното влияние въ Русия трѣбва да се измѣни въ въпросъ за Балкански оригинални типове на Умиление презъ XIII и XIV в., които продължаватъ и усъвършенствуватъ византийската композиция успоредно и независимо отъ италианскитѣ художествени движения на Trecento.

Една такава постановка на въпроса се подкрепя и отъ обстоятелството, че темата „Умиление“ по своята натуралистична украска не стои изолирана въ гръцко-славянското изкуство. Тя е продуктъ на нови художествени вкусове и разбирания, на които византийското изкуство дължи редица паметници, различаващи се отъ предишнитѣ по маниеръ, изразъ и духъ. Стенописитѣ, resp. мозаикитѣ, въ Бояна, Кахрие-джами, Земенъ, въ Македония и Сърбия не сѫ единични, нито пъкъ първитѣ прояви на това балканско художествено движение. То започва да се чувствува по-осезателно при Комненитѣ и Палеолозитѣ, но неговитѣ наченки се коренятъ още презъ XI — XII в. въ византийската миниатюра. Последната, бидейки по-малко официална и предназначена да служи повече на разказвателни, отколкото на декоративни цели, е била най-пригодниятъ родъ изкуство, въ което сѫ могли да намѣрятъ изразъ новитѣ натуралистични концепции на времето. Въ византийската миниатюра ние намираме не само първоизточника на балканския стилъ презъ XIV в., но и много отъ елементитѣ на италианското стилово формиране (Stilbildung), дотолкова, доколкото последнитѣ стоятъ, разбира се, извънъ влиянието на французката готика.[1]) Единъ отъ тѣзи елементи — не тържествено репрезентативнитѣ, а интимно-човѣшкитѣ отношения между майката и детето — е една отъ най-сѫщественитѣ особености на италианската мадона отъ XIV в. насамъ. Ние обаче знаемъ вече, че родината на този мотивъ е въ византийското изкуство. Презъ XIII в. Италия нѣма свой собственъ типъ за Умиление. Чрезъ

[1]) O. Wulff, Zur Stilbidung der Trecentomalerei, Repertorium für Kunstwissenschaft, XXVII (1904). -- Emil Jacobsen, Sienesische Meister des Trecento in der Gemäldegalerie zu Siena. Strassburg, 1907, S. 27. — O. Sirén, op. cit., 172.

Digitized by Google

maniera greca[1]) тя заема отъ Византия композиция, форма и детайли. Сиенското Умиление сѫществува въ Изтока още презъ XI—XII в. (Физиологъ), а Флорентийскиятъ диптихъ на Bonaventura Berlinghieri има своитѣ близки по време паралели въ Грузия. Най-после нека споменемъ, че нежнитѣ натуралистични отношения, сърдечното и житейски-правдивото въ византийското изкуство не е запазено само при Б-ца. На fol. 46-v отъ Codex Vaticanus graecus 1162 отъ XI в.[2]) се намира миниатюра, дето е представена Св. Анна, седяща съ малката Мария на колѣнетѣ ѝ, която притиска лицето си до бузата на майката. Композицията има много общи чърти съ „Умиление". Приблизително на сѫщото време принадлежи и единъ подобенъ мотивъ въ най-старитѣ стенописи на Бачковската костница. Въ сцената „Сретение Господне" старецътъ Симеонъ е поелъ детето върху бѣла кърпа и го притиска къмъ гърдитѣ си. На Симеоновата нежность Христосъ отговаря съ ласка, която ни е позната отъ „Умиление": той притиска бузата си до наведеното къмъ него лице на стареца и го гледа право въ очитѣ.[3])

Появата на този мотивъ въ монументалната фреска не може да се отмине неотбелѣзана. Той ни показва, че традициитѣ на византийското изкуство още презъ XI—XII в. не сѫ могли да възпратъ проявитѣ на зараждащето се въ миниатюрата художествено движение. И ако той намира мѣсто на църковнитѣ стени въ една декоративна композиция, то толкова по-лесно е могълъ да напусне той страницитѣ на рѫкописитѣ, за да бѫде въздигнатъ до молебенъ образъ. Ние не знаемъ, кѫде точно е извършенъ този процесъ, но сигурно е, че композицията Б-ца „Умиление" се явява въ далечнитѣ източни провинции вече въ готова форма още въ началото на XIV в. (1310), преди индивидуалното италианско творчество да е създало чрезъ Ambrogio Lorenzetti (1324—1345) онази композиция на Умиление,[4]) която презъ XIV в. послужи за

[1]) Отлична характеристика на maniera greca у Curt Weigelt, Duccio di Buoninsegna, 23 сл.

[2]) C. Stornajolo, Miniature delle Omilie di Giacomo monaco (Cod. vat. gr. 1162) e dell'evageliaro greco Urbinate (Cod. vat. Urbin. gr. 2), Roma, 1910, Tab. XVIII.

[3]) А. Грабаръ, Изв. на арх. институтъ, II, 28 сл., табл. III, 2. Сѫщиятъ мотивъ се явява пакъ въ сцената Сретение на една фреска въ пещерата Св. Павелъ на монастира Стилосъ (Латмосъ). Фреската произхожда отъ края на XI или началото на XII в. Мотивътъ на милването не е още напълно развитъ: Симеонъ допира лицето си до главата на Христа, но последниятъ се е обърналъ и устремилъ къмъ Богородица, не взимайки никакво участие къмъ ласката на стареца. Срв. O. Wulff, Die Malerein der Asketenhöhlen des Latmos въ T. Wiegand's Milet. Bd. III, 211, Abb. 125 и Taf. IV, 2.

[4]) H. Thode, Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien, Berlin, 1904, S. 510.

Digitized by Google

образецъ въ итало-гръцката иконописна школа. Въ началото на XIV в. (1314) ние намираме сѫщия мотивъ и въ западнитѣ краища на Балкана: въ Кралевата църква въ Студеница (Сърбия) между молебнитѣ образи на стоящитѣ светци, непосредствено до портрета на Стефанъ Милутинъ, е представена Св. Анна, стояща, съ малката Б-ца на дѣсната ржка. Главата на Анна е наведена леко къмъ лицето на Б-ца, което е подигнато нагоре, търсеще майчина милувка.[1]) Композицията е несъмнено молебна и напомня твърде много Владимирската икона. Този образъ и иконитѣ Умиление отъ Бачково и Месемврия предшествуватъ италианскитѣ образци като самостоенъ продуктъ на източнитѣ художествени условия. Тѣ сѫ продължение на композицията на Смирненския физиологъ, издигнати въ молебни образи подъ влиянието на сродни иконописни теми. И ако Бачковската икона чрезъ своята ранна дата ни дава основания да предполагаме за сѫществуването на такъвъ иконенъ образъ въ гръцко-източното изкуство още къмъ края на XIII в. то Месемврийскиятъ образъ, заедно съ варианти като „Умиление“ въ Физиолога, Сиена и Владимирската икона, ни сочи пѫтя, който води къмъ първоизточника на композицията.

Когато става дума за първообраза на „Умиление“ на византийска почва, не може да не се вземе подъ внимание иконния типъ Одигитрия. Миниатюрата въ Физиолога и иконата въ Сиена, едни отъ най-старитѣ варианти, не сѫ нищо друго, освенъ една сантиментална Одигитрия. Месемврийската икона въ това отношение стои сѫщо така близко до първообраза, чието влияние се чувствува не само въ позата и общата композиция, но и въ всички детайли. Стоящата полуфигура, облѣклото на Б-ца съ неговитѣ галони и ресни по ржкавитѣ, звезди по раменетѣ и надъ челото, шрафиранитѣ одежди на Христа, покриващи изцѣло нозетѣ, пъстриятъ клавъ на ржкава му, здравитѣ византийски типове на лицата, малкитѣ фигурки на архангелитѣ въ жглитѣ на иконата, — всичко това сѫ подробности, които принадлежатъ на балканската Одигитрия презъ XIII—XIV в.[2]) и които, установявайки по единъ несъм-

[1]) Вл. Петковић, Манастир Студеница, Београд, 1924, 59, слика 71 и 72; срв. сѫщо П. Покрышкинъ, Православная сербская архитектура, Спб. 1906, 53, табл. LVII и LIX. Интересна е и сцената Рождество Хр-во въ сѫщата църква: Б-ца целува детето (Петковић, сл. 81, Покрышкинъ, 54, LIX). Този мотивъ е отъ голѣма важность, особено като се има предъ видъ неговата ранна поява (1314) въ Изтока. Въ Италия той се разработва за пръвъ пѫть у Taddio Gaddi (1300—1366), следъ като Giotto е скѫсалъ съ византийската традиция и е представилъ въ Рождество Хр-во Мария държаща детето; Срв. Heinrich Thode, Franz von Assisi, 464.

[2]) Н. П. Кондаковъ, Паметники на Аѳонѣ, табл. XV: мозаична икона въ Хилендаръ отъ XIII в.; Македонія, табл. VI—IX: Охридски икони.

Digitized by Google

ненъ начинъ генетичното родство между двата иконни образа, изключватъ всѣкакво участие на западното индивидуално творчество въ образуването на балканския иконенъ типъ „Умиление".

Установеното по такъвъ начинъ сѫществуване на иконата Умиление въ гръцко-славянския Изтокъ като продължение на старата византийска композиция въ миниатюритѣ, не само не измѣня сѫществуващитѣ досега мнения за историческото развитие на типа, но ги и допълня, като хвърля свѣтлина върху единъ периодъ отъ това развитие, който е билъ досега най-слабо проученъ, преди всичко и поради липса на съответни паметници. Даннитѣ, които предлагатъ сега иконитѣ отъ Бачково и Месемврия, се явяватъ да запълнятъ именно тази празнота и да покажатъ, че въ историческото развитие на композицията „Умиление" трѣбва да се различаватъ преди всичко два сѫществени периода: 1) Образуване, развитие и сѫдба на композицията въ византийското изкуство и 2) Пренасяне и развитие на западна почва и повратно движение къмъ изтокъ.

Първиятъ периодъ обхваща въ своитѣ рамки всички фази на типа отъ неговото зараждане въ миниатюрата до издигането му въ иконенъ образъ, засвидетелствуванъ въ иконитѣ отъ Грузия (Бачково и Хопи)-Месемврия и Русия (Владимирска). Въ тази последна фаза той преминава въ Италия чрезъ maniera greca, а въ Русия — направо отъ Цариградъ или чрезъ посрѣдството на южнославянското изкуство. Отгукъ започва вториятъ периодъ въ неговата история: на италианска почва мотивътъ добива, вследствие на извънредно благоприятни условия презъ XIV и XV в., изключителна разработка и голѣмо разпространение като любима художествена тема. Въ това си качество той се възприема отъ създаващата се по това време итало-гръцка иконописна школа, за да бѫде отнесенъ отново къмъ изтокъ заедно съ много други иконописни сюжети. На Балканския полуостровъ и особено въ Русия развитието на стария византийски типъ се изпреварва отъ новитѣ форми на итало-гръцката школа. Дветѣ композиции се сливатъ и продължаватъ сѫществуването си споредъ художествено-религиознитѣ условия на източно-православния свѣтъ като единъ иконенъ типъ, кристализиралъ при образцитѣ, които били създадени до XV в.

Дори и следъ падането на Византия Изтокъ запазва грижливо стария иконописенъ стилъ. Религиозната мисъль продължава да живѣе съ мъртви традиции и затова произведенията на западната живопись презъ ренесанса оставатъ за източното православие чужди и мѫчно

Digitized by Google

приспособими за молебни образи. Само по-късно, въ младата Москва и възраждащето се гръцко изкуство, е било възможно едно ново иконописно движение, което отворило широкъ пжть на западнитѣ форми и дало новъ потикъ за художествено творчество. Съ това движение съвпада и последната фаза отъ историята на Умиление, но тази фаза може да се проследи само подъ свѣтлината на италианското изкуство.

Sur l'iconographie de la Vierge Eléousa. — 1. Deux icones de la Vierge Eléousa, l'une au monastère de Batchkovo dans le Rhodope, l'autre au Musée National de Sofi-, viennent compléter la série d'icones balkaniques du XIVe s. avec l'apport d'un thème inconnu à l'ancienne iconographie des Balkans. Leur étude éclaire d'un jour nouveau le problème de la participation des pays balkaniques à la formation et au développement de cette composition dans l'iconographie byzantine.

L'icone de Batchkovo (pl. III), dont on ne distingue plus que les contours des figures, porte sur le revêtement l'inscription ΜΗΡ ΘΥ Υ ΒΛΑΧΕΡΝΗ-ΩΤΗCΑ. Par sa composition elle ne peut être rapprochée que du thème de l'Eléousa.

L'autre icone (pl. IV et V) provient de l'église St Stéphan de Mesemvria, où elle a dû être transportée de quelque ancienne église ruinée de la même ville. Elle a été rafraichie au XVIIIe s. et placée sur l'iconostase. Elle est peinte sur les deux côtés: sur la face est représentée la Vierge portant sur les bras l'enfant Jésus qu'elle caresse, de l'autre côté — le Pantocrator. Le type bien connu à l'iconographie de l'Orient et les détails stylistiques permettent de supposer que l'image du Pantocrator est antérieure à celle de la Vierge et qu'elle remonte au début du XIVe s. La restauration a touché les deux côtés, mais elle n'a porté que sur le cadre et le fond; les figures centrales, surtout celle de la Vierge, sont demeurées intactes.

2. En dehors de la valeur comme produits de l'art décoratif industriel les revêtements métalliques des deux icones nous fournissent aussi des données chronologiques certaines. Le revêtement primitif de l'icone de Batchkovo, daté de 1310, est conservé presque en entier. D'après l'inscription géorgienne qui couvre une grande partie du fond, l'icone a été offerte au monastère par deux frères géorgiens, Ignace et Athanase. Le revêtement entier, au point de vue technique et ornemental, ainsi que dans les détails, trouve des analogies dans les revêtements des icones géorgiennes (Kakhouli) et balkaniques (Okhrida) des XI—XIVe s. s.

Au revêtement primitif de l'icone de Mesemvria appartiennent le fond, le nimbe de la Vierge avec une partie du cabochon sur le côté droit (les autres cabochons sont plus récents), la partie du maphorium qui couvre la tête et l'épaule, le vêtement de l'Enfant jusqu'à la ceinture. L'ornementation

Digitized by Google

jusque dans les détails est semblable à celle des revêtements métalliques à Batchkovo, à Okhrida et à Vatopédi (XIVe s.). Le revêtement porte les légendes: Ο ΑΡΧ ΜΗΧ, Ο ΑΡΧ ΓΑΒΡΙΗΛ, (ΜΗΡ) ΘΥ (ΓΟΡΓΩΕ)ΠΙΚΟΟS, ΙC ΧC, au point de vue paléographique identiques aux légendes de Batchovo et d'Okhrida.

3. La question relative à l'origine et aux transformations du thème de l'Eléousa est liée à une suite d'autres points touchant de près l'histoire de la peinture dans les Balkans pendant sa période de formation, au XIIIe et XIVe s. Pour les connaisseurs russes de l'art byzantin, l'apparition du thème de l'Eléousa est un indice important du rôle qu'a joué la „Proto-Renaissance" italienne dans la formation de la peinture byzantine de la dernière période et surtout dans la formation de la peinture athono-balkanique et russe. N. Kondakoff a montré l'origine byzantine du thème, et les savants occidentaux, acceptant cette opinion, le retrouvent dans la maniera greca (diptyque de B. Berlinghieri à Florence) et de là le suivent jusqu'aux madones de Lorenzetti, Verocchio, Botticelli, Bellini. Kondakoff et Likhatchoff commencent par ces derniers monuments et, passant par la Galicie et la Moldavie, arrivent jusqu'aux peintres anonymes de la Russie. Tous laissent cependant une lacune dans le sort du thème byzantin primitif. Les icones de Batchkovo et de Mesemvria viennent combler cette lacune en nous faisant voir que l'ancien type n'a pas disparu de l'art oriental. A partir des Comnènes la conception monumentale et sévèrement représentative de l'époque précédente est remplacée par l'esprit naturaliste. Il reste à assigner aux deux images leur place entre la composition byzantine et la Madone — tendre mère de Lorenzetti et à décider si elles doivent être considérées comme une des phases du développement indépendant de l'ancien thème byzantin ou bien comme une des étapes de l'influence occidentale dans son chemin vers les pays du nord.

4. La légende ΓΟΡΓΩΕΠΙΚΟΟS de l'icone de Mesemvria donne à cette dernière un caractère votif. Le thème rappelle celui de l'Hodigitria, mais la ressemblance s'arrête à la pose générale de la Vierge et de l'Enfant. L'essentiel dans le tableau, ce qui lui donne sa force expressive et intime d'image incitant à la prière, est le fruit d'une émotion artistique différente de celle qui a présidé à la création de l'Hodigitria. La Vierge n'est plus le type hiératique et représentatif, mais une mère réelle tenant dans les bras un enfant caressant et enjoué. Les détails (archanges, nimbes, vêtements) appartiennent à la tradition iconographique byzantine et renferment plus d'un élément de convention, mais la force expressive du tableau ne tient pas à eux, mais aux nouveaux moyens stylistiques qui abondent dans l'icone de Mesemvria. Quant aux traits propres à la race, les visages de la Vierge et de Jésus gardent les particularités du type établis au XIVe s. dans l'iconographie balkanique; il sont les mêmes que ceux des images d'Okhrida: sur le fond bronzé les ombres brunes sont posées à l'ancienne manière des trois plans.

5, 6, 7. L'étude comparée des matériaux permet de fixer l'exi-

Digitized by Google

stence des cinq variantes suivantes du type Eléousa: a) Physiologue de Smyrne et icone de Sienne: Jésus est assis sur le bras gauche de sa mère, mais ne l'embrasse pas; la pose de la Mère est celle de l'Hodigitria (fig. 30 et 31).

b) Icone „Vladimirskaya" et icone de Khopi: la pose de la Vierge est celle de l'Hodigitria avec l'Enfant sur le bras droit, ce dernier embrasse sa mère.

c) Icone de Batchkovo et diptyque de Florence: la Vierge tient l'Enfant sur les deux bras (position de droite et de gauche); d'après la position des bras de Jésus ces images se rapprochent des deux premières variantes (pl. III).

d) A Mesemvria la position des mains de l'Enfant ajoute un motif nouveau à la pose de la Vierge, telle qu'elle est dans le Physiologue et la Vladimirskaya (pl. IV).

e) Combinaison des deux variantes, celle de Batchkovo et celle de Mesemvria, répandue surtout en Russie à partir du XVe s.

Ces faits nous semblent établir d'une manière certaine l'existence d'originaux byzantins des miniatures, des tableaux du Ducento italien et des icones de la Géorgie. Les pays balkaniques ne seraient plus, dans ce cas, rien qu'une terre de passage pour les influences occidentales dans leur chemin vers la Russie. Tout au contraire, on pourrait parler de types originaux élaborés dans la Balkans au XIII-XIVe s., qui continuent et perfectionnent la composition byzantine parallèlement au Trecento italien et indépendamment de lui. La composition Eléousa est le résultat du nouveau mouvement artistique en Orient qui a trouvé son expression première dans la miniature byzantine de l'époque. C'est de cette miniature que dérive le style balkanique du XIVe s. Elle renferme plus d'un éléments de ceux qui ont contribué à la formation du style italien. Un de ces éléments, non plus les sentiments solennels et représentatifs qui caractérisent l'art ancien, mais les sentiments intimes qui unissent la mère et l'enfant, sont une des caractéristiques de la Madone italienne depuis le XIVe s., mais ce motif a pour patrie l'art byzantin du XI-XIIe s. dans lequel il n'est pas isolé, ni réservé spécialement à la représentation de la Vierge. Dans le Cod. Vat. 1162 du XI-XIIe s. une miniature (fol. 46) nous fait voir sainte Anne caressant Marie enfant; dans une fresque du XI-XIIe s. au monastère de Batchkovo (Présentation au Temple) le vieillard Siméon recevant l'Enfant dans ses bras, appuie son visage contre la joue de Jésus en un geste d'attendrissement infini. L'apparition de ce motif dans la peinture monumentale nous fait voir que les vieilles traditions de l'art byzantin n'ont pas pu arrêter le mouvement nouveau dans la miniature du XI-XIIe s. et que le thème a quitté facilement les pages des manuscrits pour devenir un type d'icone. Nous ne savons pas dans quel pays s'est effectuée cette transformation, mais il est certain que l'Eléousa existe déjà comme type complet en 1310 dans la Géorgie, avant que l'art individuel de l'Italie ait créé par la main d'Ambroise Lorenzetti cette composition de l'Eléousa qui servit de modele à l'école iconographique italo-grecque. Les tableaux de Batchkovo et de Mesemvria, produits de l'art oriental, sont antérieurs à ces modèles; ils forment comme un prolon-

Digitized by Google

gement de la composition byzantine, un prolongement fortement influencé par l'ancien type Hodigitria.

8. L'histoire de la composition Eléousa se divise en deux périodes: période de formation et de développement sur le sol byzantin et période de translation en Occident, développement ultérieur et enfin mouvement de retour vers l'Orient. La première période comprend les phases depuis l'apparition du type dans la miniature à son passage dans la peinture monumentale et sa transformation en type d'icone (les images de la Géorgie, Batchkovo et Khopi, de Mesemvria et de Russie). Dans cette phase de son développement, le type est transporté en Italie avec la maniera greca et en Russie en passant par Constantinople ou par l'intermédiaire de l'art des Slaves du sud. Alors commence la seconde période, période d'expansion en Italie où le type et soumis a un travail fécond pour être transporté encore une fois en Orient par l'école italo-grecque avec une foule d'autres sujets iconographiques. Sur la péninsule balkanique et en Russie la nouvelle composition qui vient d'Italie et l'ancienne byzantine se pénètrent et continuent leur existence comme un type d'icone figé dans les modèles créés avant le XVe s.

Kr. Miatev.

Digitized by Google

Chinesisch-hunnische Kunstformen

von Zoltán v. Takács

I. Die Hunnen im Osten

Die Hunnenforschung ist aus der Chinaforschung hervorgegangen. Die ältesten und verlässlichsten Nachrichten über die Hunnen wurden von chinesischen Geschichtsschreibern, von den Verfassern des „Shi-ki", des „Ts'ien Han-shu", des „Ch'un-ts'iu", des „Tso-ch'uan" usw. aufgezeichnet. Auch die Denkmäler der hunnischen Sprache sind, bis auf wenige Ausnahmen, chinesischen Quellen zu verdanken. Auch gilt es nunmehr für eine unanfechtbare These, dass die Chinesen anfangs ein Nomadenleben führten.[1]) Ihr Volkstum musste damals im Grunde dem der benachbarten Steppenvölker ähnlich gewesen sein. Hunnen und Chinesen scheinen also in ihrer grauesten Vorzeit ein fast gemeinsames Leben geführt zu haben. Jahrtausendelang sind die Hunnen Nachbarn der Chinesen gewesen. Chinesische Vorbilder waren auch für ihr Staatswesen massgebend. Sie trieben mit den Chinesen lebhaften Handel, infolgedessen verdankten sie ihnen kostbare Kulturgüter.

Die Wissenschaft des Westens war über diese Tatsachen seit dem Erscheinen des grossen Werkes von De Guignes einigermassen unterrichtet.[2]) Studien von Friedrich Hirth, Edward Harper Parker, Otto Franke, P. Albert Tschepe, Eduard Chavannes, Sir Aurél Stein u. a. haben die Kenntnis der hunnisch-chinesischen Beziehungen wesentlich gefördert. Bedeutend klarer sind aber unsere Begriffe über den Charakter dieser Beziehungen im Altertum geworden, seitdem alle hierauf bezüglichen chinesischen Aufzeichnungen von De Groot übersetzt wurden. Es sind in seinem Werke „Die Hunnen der vorchristlichen Zeit" (Berlin u. Leipzig 1921) unter anderen die folgenden, von kulturhistorischem Standpunkte hochwichtige Mitteilungen zu lesen: „Bereits vor T'ang und Jü gab es Džong der Berge, Hien-un und Hun-ok, die unter den Man des Nordens wohnten und mit den Herden hin und her wanderten" (S. 2 nach

[1]) Okakura, Kakuzo, The Ideals of the East. London, 1903 S. 25—26; Erkes, Ed. China, Perthes' Kleine Völker- und Länderkunde, 1919, S. 65.

[2]) De Guignes, Histoire générale des Huns, 1756.

Digitized by Google

Se-ma Ching). . . . „Jede dieser Völkerschaften (d. h. der Džong von Lim-hu und Lou-huan und der Berg-Džong der Tung-hu) wohnt auf sich selbst angewiesen und zerstreut in den Flusstälern unter eigenen Häuptlingen. Vielfach leben sie zusammen in Gruppen von hundert und mehr Džong, aber niemand hat jemals diese Gruppen zu einer Einheit verbinden können" (S. 23). . . . „Der Stammname des Tan-hu ist Luan-te. Das Reich nannte ihn Ting-li ko-to Tan-hu. Die Hung-no nennen den Himmel Ting-li und Sohn ko-to". . . (S. 53—54, nach den Ts'ien Han-shu) . . . Der Stammname des Tan-hu lautet Hi-lien-te" (S. 57, nach Hou Han-shu) . . . „Im ersten Mond jedes Jahres findet eine kleine Versammlung der Grossen statt auf dem Opferplatz des Hofes der Tan-hu und im fünften Mond eine grosse Versammlung am Liong- (Lung, Long) Wall. Man bringt dann seinen Ahnen, dem Himmel und der Erde, den Geistern und Göttern Opfer dar" (S. 59). „Morgens verlässt der Tan-hu das Kriegslager, um sich vor dem Tagesanbruch ehrerbietig zu verbeugen. Bei der Geburt des Neumondes (im Westen) verbeugt er sich gegen den Mond. Wenn er sich niedersetzt, so ist zu seiner linken Hand die vornehmere Seite und sein Angesicht gegen Norden gewendet" (S. 60) . . . . „Han und Hung-no sind Nachbarreiche, die Gegensätze bieten. Hung-no liegt im Norden, wo der tötende Einfluss der Kälte schon früh niedersteigt; deshalb befehle ich (Kaiser Hiao-wen) meinen Behörden, dem Tan-hu Reis und Malz, Brokat, gesponnene und ungesponnene Seide und noch andere Dinge zu liefern, alljährlich in bestimmten Mengen" (S. 87, nach dem Shi-ki). . . . „Nachdem mehr als ein Jahr verflossen war (156 v. Chr.), starb Kaiser Hiao-wen, und Kaiser Hiao King trat die Regierung an . . Er eröffnete Verkehr und Handel, schickte Hung-no Geschenke, sandte ihm eine Prinzessin und hielt am alten Vertrag fest" (S. 91, nach dem Shi-ki). . . . „Der jetzt regierende Kaiser (Wu) hatte nach seiner Thronbesteigung (141 v. Chr.) für Verträge, welche friedliche Verhältnisse schaffen sollten, ein offenes Auge. Dem Handelsverkehr an den Sperrtoren trat er mit vollem Wohlwollen entgegen, und er verteilte Geschenke mit freigebiger Hand; somit verbrüderten sich alle Hung-no, vom Tan-hu bis zum Untertan, mit Han und zogen ab und zu nach der langen Mauer" (S. 96, nach dem Shi-ki) . . . „Von nun an brach Hung-no jede friedliche Beziehung ab. Es erstürmte die Grenzbefestigungen an den Strassen und machte da immerfort Streifzüge, unzählige Male. Jedoch der Handelsverkehr an den Sperrtoren wurde in Hung-no sehr begehrt und geschätzt, denn die kostbaren Waren von Han hatte man zu gern; und auch Han legte dem Handel an den Sperrtoren einen zu grossen Wert bei, als dass es durch Unterbindung

Digitized by Google

davon Hung-no hätte treffen wollen" (S. 97, aus dem Shi-ki) . . . . „Im darauf folgenden Jahre (89 v. Chr.) schickte der Tan-hu einen Gesandten, der Han einen Brief folgenden Inhalts überbrachte: Im Süden liegt das grosse Han, im Norden das mächtige Hu. Dieses Hu, das des stolzen Sohnes des Himmels ist und sich kein kleinliches Zeremoniell geschaffen hat, um sich selbst damit zu quälen, verlangt jetzt zusammen mit Han das grosse Sperrtor aufzuschliessen und eine Tochter von Han zur Gemahlin zu nehmen. Liefert Han ihm alljährlich 1000 Stein süssen Weins und 500 Scheffel Hirse und Reis, samt 1000 Stück Seide gemischter Art und dazu noch alles übrige, das ihm im alten Vertrag zugesprochen wurde, dann werden in den Grenzlanden keine Streifzüge mehr stattfinden" (S. 185, nach Ts'ien Han-shu).

Solche Angaben sprechen klar. Sie sprechen davon, dass das ganze Kulturleben des Hunnenreiches in erster Linie chinesisch beeinflusst war; sie befestigen mich aber auch in der Auffassung, die für mich bereits vor zwölf Jahren, als ich nach den Denkmälern der Hunnen zu forschen begann, massgebend war, dass wir nämlich auf Grund von Übereinstimmungen, die der Formenschatz der chinesischen Kunst des Altertums bietet, gewisse Denkmäler der Völkerwanderung den Hunnen zuschreiben dürfen. Ich meine natürlich einstweilen nur solche Denkmäler, die auf dem Gebiete gefunden wurden, das einst hunnisch war, und die mit aller Bestimmtheit in die Hunnenzeit zu setzen sind. Dabei ziehe ich nur solche Übereinstimmungen in Betracht, bei denen auch der Sinn der Formbildung eine und dieselbe Gesetzmässigkeit darlegt.

Man ist wohl berechtigt anzunehmen, dass das Hunnenreich, dessen Glanz noch heute blendet, nicht nur auf die rohe Kraft der Waffen gegründet war, sondern auch eine kulturelle Macht verkörperte. Primitive Barbarenhorden können die Hunnen nicht gewesen sein. Als Gründern eines mächtigen Staatswesens ist ihnen wohl auch eine gewisse Pracht und Kunstentfaltung bereits in ihrer Urheimat zur inneren Notwendigkeit geworden. Es wird in dem Ts'ien Han-shu erzählt, dass der chinesische General Ho K'i-ping von den Hunnen „ein goldenes Bild erbeutete, das der König von Hiu-t'o beim Darbringen der Opfer an den Himmel gebrauchte".[1]) Ein späterer Hunnenfürst wird in der „Wei shu" als besonderer Kunstliebhaber geschildert.[2])

Über die Tatsache, dass die Identität der Wolgahunnen und der einst in Chinas Nachbarschaft lebenden Hung-nu (nach De Groots Aussprache

[1]) De Groot, S. 131.
[2]) Hirth, Chinesische Ansichten über Bronzetrommeln, 1904, S. 23–24.

Digitized by Google

„Hung-no") nicht den mindesten Zweifel zulässt, sollen hier keine weiteren Worte verloren werden. Die Wissenschaft muss diese Frage für erledigt halten, und zwar vor allem auf Grund der Beweise, die Friedrich Hirth in seinen hierauf bezüglichen Studien („Über Wolgahunnen und Hiungnu",[1] „Hunnenforschungen"[2] usw.) erbracht hat. Es kann mit ruhigem Gewissen behauptet werden, dass die gefürchteten Nachbarn des alten China die Ahnen von Attilas Hunnen gewesen sind. Diese Feststellung beruht auf unverkennbaren historischen Tatsachen, bildet also zur Ableitung reeller Schlussfolgerungen eine sichere Grundlage.

Es stellt sich aus den Aufzeichnungen der chinesichen Schriftsteller heraus, dass die Hunnen für die Nachkommen von Barbaren gehalten wurden, die unter verschiedenen Namen bekannt waren. Hirth, Franke und andere Forscher lesen die chinesischen Namen dieser Völker Shan-yung, Hien-yün, Hun-yok, Hiun-yok, Hun-yu. De Groot transskribiert die verschiedenen Namen in Hun-ok, Džong, Mao-Džong, Su-go, Gi-ku, Bik usw.

Auch einige Geographen des hellenistischen Altertums und des frühen Mittelalters, wie Strabo, Plinius, Ptolemaios, Dionysios Periegetes und Jordanes, hatten einige Vorstellungen von den asiatischen Sitzen der Hunnen. Die Bergkette Ἄννιβα ὄρη, die nach Ptolemaios sich über Serike erhebt, ist mit gutem Recht mit der östlichen Hälfte des T'ienshan zu identifizieren. Diese historisch-geographische Frage wurde bisher am treffendsten durch Tomaschek beantwortet, der in Pauly-Wissowa's Realenzyklopädie über das Volk Anniboi folgendes Angibt: Anniboi, nach Ptol. VI 16, 4 ein Volk im Norden von Serike, das den nach Sera ziehenden Kaufleuten zur Linken blieb; der östliche Teil des Tien-shan oberhalb Quarašar und Turfan hiess nach diesem Volke τὰ Ἄννιβα ὄρη (ebenda § 2; Anniva: Amm. Marc. XXIII, 6). Gemeint ist irgendein Tribus der Hunnen oder Türken, welche ob ihres nach persischen Begriffen unschönen (Mongoloiden) Äusseren a-naiba, annév, d. i. unschön, missgestaltet benannt wurde".

Tomascheks Theorie wurde durch Beobachtungen an Ort und Stelle, besonders durch die der Asienforscher A. von Lecoq und Sir Aurél Stein glänzend gerechtfertigt. Stein erforschte auch die chinesischen Befestigungen, die zur Verteidigung der Handelswege westwärts bis nach Kutscha ausgebaut wurden.[3] Er, der die Hunnenfrage mit besonderem Interesse bahandelt, hebt auch in dem Bericht über seine dritte grosse Asienreise her-

[1] Keleti Szemle (Rev. or.) II, 1901, S. 81—90.
[2] Münch. Sitz-Ber., phil.-hist. Kl. 1900, II S. 245—278.
[3] Stein, Indiából Kinába. Budapest, 1923, S. 101.

Digitized by Google

vor, dass die Angriffe der Hunnen gegen die chinesischen Seidenkaravanen aus der Richtung Karaschar und Korla zu erwarten waren.[1]) Nicht zu vergessen ist bei diesem Punkte, dass seiner Zeit De Guignes die „Annibi" gleichfalls für Hunnen hielt (I S. 44). Seine Ansichten wurden durch die methodische Wissenschaft grösstenteils bestätigt. Hirths grösstes Verdienst ist, die Richtigkeit der von De Guignes intuitiv gewonnenen Grundgedanken über die Identität der Hunnen mit den Hiung-nu und über ihr türkisches Volkstum durch einen einwandfreien wissenschaftlichen Apparat nachgewiesen zu haben.

Das Gebirge T'ien-shan als Sitz der Hunnen, als „Montes Chrinorum" wurde im Abendlande wohl aus Erzählungen der Kaufleute bekannt, die mit chinesischer Seide handelten. Dieser Handel wurde im ersten vorchristlichen Jahrhundert, nach der Errichtung der chinesischen Schutzmauer am Südabhang des T'ien-shan, besonders lebhaft. In dieser Zeit erreichten also die ersten verlässlichen Nachrichten vom fernen Osten und Mittelasien den Westen. Mehrere Zeichen weisen aber darauf hin, dass alttürkische Stämme ihren Sitz im Himmelgebirge und in der nördlich davon liegenden Džungarei bereits im grauesten Altertum innehatten. Auch die uralte Tradition des Türkentums kommt uns bei der Beantwortung dieser Frage zu Hilfe. Abulghasi bezeichnet die Gegend des am T'ien-shan liegenden Issyk-kul als die Wiege des Türkentums (im ersten Kapitel seines Geschichtsbuches „Schedsschere-i Turki"). Wir werden aber durch die Erkenntnis, dass die Hunnen der Urzeit am Tien-shan wohnten, auch der Heimat der avestaischen „Hunu"[2]) näher gerückt und somit zu der Annahme, dass letztere mit den Hunnen identisch waren, fast gezwungen. Eine türkische Zone wird sich wohl vom Oxus über die mehr oder minder zusammenhängenden Steppen Innerasiens bis nach Nordchina früh herausgebildet haben.

Die Wirkung der Eroberungen der wandernden Völkermassen Innerasiens erwies sich aber gross nicht nur in der Ausdehnung, sondern auch in der Vereinigung und Verschmelzung der verschiedensten Rassen und Auffassungen. Die grossen asiatischen Völker bilden auch heute nicht ethnische, sondern kulturelle Einheiten, und die Geschichtsschreibung des Altertums beweist, dass es von jeher nicht anders gewesen. Auch die kriegerischen Nomadenvölker Innerasiens liessen sich, einerseits gegen Iran, andererseits gegen China, bereits im legendären Altertum als solche mächtige Einheiten erkennen, die als die einstigen Beherrscher „Turans" aus den

[1]) Stein, Ruins of Desert Cathay, 1912, II S. 426; Indiából Kinába, 1923, S. 100.
[2]) Geiger, W. Ostiranische Kultur im Altertum, S. 198, 199.

Digitized by Google

geographisch zusammenhängenden Teilen Innerasiens unseres Wissens als erste eine politische, bzw. kulturelle Einheit geschaffen haben.

Die Hunnen beherrschten im Altertum, wie A. von Lecoq in der kurzen, aber inhaltsreichen und übersichtlichen Einleitung zu seinem Werke „Die buddhistische Spätantike in Mittelasien“[1]) hervorhebt, öfters die kleinen Staaten Ostturkistans. Die Einwohnerschaft des Tieflandes aber, das wir Chinesisch- oder Ostturkistan nennen, und die der umgrenzenden Gebirge bestand im ausgehenden Altertum und am Beginn des Mittelalters aus den ostiranischen Völkern der Soghdier, der nächsten Verwandten der Alanen und der Saken, die dort bis zum 8. Jahrhundert nachweisbar sind, aus den indoskythischen Tocharern (in der Landschaft um Kutscha und Karaschahr) und aus Indern (im Südwesten). Sitten, Bräuche und Erzeugnisse der Hunnen müssen also verwandte Züge auch mit denen dieser Völker aufgewiesen haben. Der enge Zusammenhang der Hunnen mit den Yüe-chi, d. h. den Geten oder Indoskythen, den Tocharern und später mit den Alanen ist durch einwandfreie Daten belegt.

Es waren die Chinesen, die die mittelasiatische Herrschaft der Hunnen brachen. Sie hatten das nötig, um ihre Handelsverbindungen mit Indien und Westasien zu sichern. Die entgültige Katastrophe des grossen ostasiatischen Hunnenreiches erfolgte 119 v. Chr. Dieser Sturz verursachte den Beginn der aus den chinesischen Quellen bekannten Hunnenwanderungen nach dem Westen. Es ist freilich mehr als wahrscheinlich, dass kleinere Wanderungen nach dem Westen und Nordwesten auch in früheren Jahrhunderten erfolgten. Donner nimmt in seiner Studie „Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken“ an, dass nach den sehr zuverlässigen Angaben der Chinesen einige Türkstämme, die wahrscheinlich zu den Vorfahren der Uiguren gehörten, um 200 v. Chr., oder vielleicht teilweise schon früher, bis an die Grenzen Europas kamen. Die westlichsten und nordwestlichsten von ihnen sollen die Ting-ling gewesen sein, die ihre Wohnplätze in die mittleren und unteren Irtischländer verlegten (S. 38). Zu diesem Schlusse gelangte auch Julius Nemeth in seiner „Ḥunnok, avarok, magyarok“ betitelten Schrift.[2]) Funde ostasiatischer Herkunft zeugen von einer unleugbaren Abhängigkeit des Permischen Gebietes von dem chinesichen Kulturkreis. Béla v. Pósta stellt fest,[3]) dass der Typus des Steigbügels, der in Ungarn als hunnisch erkannt

[1]) Berlin 1922 - 24.

[2]) Budapesti Szemle, 1923, S. 167—178,

[3]) Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy. Band IV: Archaeologische Studien auf russischem Boden, 1905, 340—343.

Digitized by Google

wurde, unter den permischen Denkmälern der Völkerwanderung nachweisbar ist. A. M. Tallgren bemerkt in seiner Studie „L'Orient et l'Occident dans l'âge du fer finno-ougrien,“[1]) dass Gürtelschnallen aus Chalcedon (oder Jade), die im Permischen gefunden wurden, mit chinesischen Schnallen aus Jade gleichförmig sind.

Ammianus Marcellinus sagt von den Hunnen: „Hunnorum gens, monumentis veteribus leviter nota, ultra paludes Maeoticas glacialem oceanum accolens.“ Die Art und Weise, wie Kiessling[2]) diese Stelle behandelt, ist einseitig. Der Umstand, dass die Geographen die Entfernung zwischen dem Kaspischen Meer und der Ostsee, bzw. dem Eismeer, wohl auf Grund der Agrippakarte, zu klein gemessen, darf uns nicht in Verlegenheit bringen, da sie, mangels genauer Informationen, den berühmten, zur Abwicklung des Handels dienenden Wasserweg zwischen den Kaspischen Regionen und dem hohen Norden leicht als ununterbrochen hinnehmen konnten. Beachtenswert sind in Betreff der richtigen Beurteilung dieses geographischen Irrtums bereits die 1730 veröffentlichten Ausführungen Johann Philipp von Strahlenbergs,[3]) die ich hier im Wortlaute wiederzugeben für notwendig halte:

"Damit ich die Sache etwas besser ausführe, so ist zu wissen, dasz solches Commerzii oder dieser Trafiquirung halber sich vor Alters in Ruszland zwei Stapel gefunden: Deren einer, ehe Novgorod in Flor kommen, bey der alten Stadt Ladoga gewesen . . . von welchem Ort der Handel welter über die Ladogaische See, den Sinum Finnicum, die Ost-See und so auf der Stadt Wisby in Gothland auch muss gegangen seyn, zumal dieses in der Antiquität des grossen Handels halber sehr berühmt ist. Daher Joh. Nic. Strelow in praefation. Guthiland. Cronic. gar recht anführet, dasz daselbst viele Syrisch-Arabisch-Griechisch-Römisch und Cimbrische Müntzen in denen alten Begräbnisz-Hügeln gefunden worden. . . . Der andere Stapel aber ist im Biarma-Land oder Grosz-Permia, bei der Stadt Tzordyn am Kama-Strohm gewesen, welche letztere, ob sie gleich jetzo in schlechtem Stande und gar gering ist (so von der Saltz-Siederey bey Solikamsky, nachdem solche in Flor gebracht, herrühret), so wird solche dennoch in der Ruszischen Tariffe Weliki Perma, i. e. das grosse Permia genannt, davon die gantze Provintz, welche sich vor alters viel weiter und breiter als jetzo erstrecket, den Nahmen hat, auf welchen Stapel zu der Handel eigentlich aus

1) Journal de la Société Finlandaise d'Archéologie, XXXV, 3, S. 5. „De plus il faut considérer que durant les cinq premiers siècles suivants (de 1 à 500 de notre ère) la région de l'est fut toujours soumise à l'influence de l'Orient et du Midi“. Anm. 12 Abb. 11.

2) Pauly-Wissova, Realenzykl. VIII, 25—887.

3) Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia, 1730 S. 97.

Digitized by Google

der Caspischen See und von Indien aus vermittelst dem Wolga, Kama und andern vorgenannten Ströhmen ins Scythische oder Pytziorische Meer und so weiter immer beym Ufer des Meers hin, nach Norwegen, auch vielleicht in die Nord-See gegangen. Dasz aber diese Fahrt practicable gewesen, und noch eines Theils ist, auch der Handel aus Indien gegen Norden zu dergestalt unterhalten worden, ist leicht zu glauben, wenn man folgende Umstände und alte Merckmahle, die sich an denen Orten finden, betrachtet und untersuchet. Denn erstlich ist diese Route von Astrachan an, etwa nur eine Distence von 300 Meilen, welcher Wasser-Weg zu dieser Trafiquirung nicht weniger möglich gewesen, als da die Ruszen noch zu jetziger Zeit 5 bis 600 Meilen auf eben die Art aus einem Strohm in den andern, wie vor gemeldet, und mit weit grösserer Incommodität in China hinein handeln und wandeln, da doch dieser Weg nicht allein in denen Ströhmen gefährliche Wasser-Fälle, sondern auch zweymal sehr weite Umwechselung über Land hat, welches bey jener Fahrt sich gar nicht ereignet; denn, wie oben gemeldet, so sind nur eine halbe Meile die Böthe oder Waaren über Land geschaffet worden: Hernach ist eben nicht schwer zu glauben, was uns Pomp. Mela (so er aus dem Corn. Nep. genommen) L. II. cap. 5. berichtet: Nehmlich, dass dem Q. Metello Celeri einige Indianer von dem Könige derer Schwaben zum Geschenke zugesandt worden, welche durch Ungewitter an des Meeres Ufer gegen der Elbe hin getrieben worden. Ob nun gleich einige Autores an dieser Passage, und ob es veritable Indianer gewesen, zweiffeln, so möchte doch dieses, wenn man obiges von gedachter Fahrt und folgendes betrachtet, ziemlich können erläutert werden. Denn gesetzt, dass solche nicht in Indien eben gebohren, so haben es doch wohl solche seyn können, als wie etwa die Bucharische Tatarn, welche Kaufleute, und die so sehr verschryenen Seres sind, die vor Zeiten durch gantz Asien commerciret, so wie sie noch heutiges Tages darinnen handeln und wandeln, und die ihre Emporia oder Handels-Städte an der Mündung des Pytziora-Strohms werden gehabt haben".

Nordische Völker sind die Hunnen auch nach Claudianus (In Rufinum lib. I): „Est genus extremos Scythiae vergentis in ortus trans gelidum Tanain: quo non famosius ullum Arctos alit".

Es muss dabei einem jeden viel zu denken geben, dass den Hunnen, die von Ptolemaios „μέγα ἔθνος" genannt werden, seit den Kriegen des Tanhu Ch'i-ch'i (Tsitki) um die Mitte des ersten Jahrhunderts vor unserer Zeitrechnung bis auf ihr siegreiches Auftreten gegen die Alanen und Ostgoten in den Jahren 355(?) und 375, in den südlichen Teilen des heutigen Russlands

Digitized by Google

keine wesentliche Rolle zufiel. Ich nehme an, dass sie sich während dieser Zeit im Norden reorganisiert haben (wir wissen aus Ammianus Marcellinus, XXXI, 3, dass hunnische Truppen im Dienste der Goten gegen die Alanen gekämpft haben). Sie werden auch die Waldgebiete des nordöstlichen Europa besetzt gehabt haben, welche die für sie so hochwichtige Jagd auf Pelztiere und somit auch den nicht minder wichtigen Pelzhandel sicherten.

Alles scheint mir also davon zu zeugen, dass die Hunnen in Ost- bw. Nordosteuropa bereits vor ihrem grossen Vorstoss gegen die Goten verbreitet und zur Bedeutung gelangt waren. Dieser Stand der Dinge ist also bei der Feststellung der Zeitfolge und Fundorte der hunnischen Denkmäler mit in Betracht zu ziehen. Diese Denkmäler führen uns von der Grenze des chinesischen Kulturkreises einerseits hoch hinauf nach Nordrussland, andererseits bis zu den südwestlichen Teilen Ungarns. Schon der Umstand, dass diese Denkmäler auf einem so ungeheuer weiten Gebiet verstreut vorkommen, zwingt uns zu der Annahme, dass sie hunnische Hervorbringungen sein müssen. Der Fundort eines der Opfergefässe, die für mich den Grundstock der den Hunnen zuerkannten Denkmäler abgaben, liegt im entlegensten nordöstlichen Russland, in der Nähe von Vstschissolsk (Werchnij-Konetz), scheint also gegen die Theorie der hunnischen Herkunft zu sprechen. Doch glaube ich berechtigt erscheinende Bedenken zerstreuen zu können, indem ich vor allem darauf hinweise, dass der Fundort dieses Denkmals auf einem der wichtigsten Handelswege liegt, die bereits im Altertum die Jagdvölker des Nordens mit den pontischen und kaspischen Handelstätten verbanden. Diesen Handelsweg müssen die Hunnen, die zu ihrer Zeit auch die innerasiatischen Karavanenstrassen überwachten, beherrscht haben.

A. M. Tallgren, dem diese meine Ansichten aus früheren Mitteilungen bekannt waren, gibt die Möglichkeit einer hunnischen Invasion am mittleren Ural gleichfalls zu (L'Orient et l'Occident dans l'âge du fer finno-ougrien, S. M. J. A. XXXV, 1924, 3: „On pourrait peut-être considérer les disques en jadéite et les gardes d'épée en calcédoine, ainsi que les trésors de Mouslioumova et d'Oufa, datant env. 200—300 ap. J.-C., comme un indice que la Russie Orientale ait été victime d'une invasion des Huns dès le début de la grand migration des peuples." Anm. 13. — „On peut admettre, que les Huns ont une part à ce courant oriental de civilisation." Anm. 19).

Die Wiedergeburt der Hunnenmacht ging nicht anders vor sich, als in der Form einer Vereinigung mit den alanischen Kräften. Man muss sich natürlich den Vorgang so denken, dass in dieser Vereinigung anfangs die Alanen die Oberhand hatten, bis die Hegemonie allmählich auf die Hunnen

Digitized by Google

überging, die endlich die ganze alanische Macht stürzten. Diese Evolution deren Beginn aus den Mitteilungen der armenischen Chronisten Faustus Bizantinus, Agathangelos, Moses Chorenazi und Stephanos Orbelian herauszulesen ist, wurde von Friedrich Hirth aufs klarste erkannt und in seiner grundlegenden, in der Hunnenforschung epochemachenden Studie „Über Wolgahunnen und Hiungnu" deutlich zum Ausdruck gebracht (S. 253).

Die ostiranischen Stämme der Tocharer, Indoskythen (Yüe-chi oder Geten) und Soghdier sind die früheren Nachbarn der Hunnen gewesen. Diese scheinen also, gleichviel ob Sieger oder Besiegte, so zu sagen an jene gebunden gewesen zu sein. Durch ostiranische Völker oder Goten verdrängt, könnten sich die Hunnen auch nach Europas Nordosten verschlagen und dort Denkmäler hinterlassen haben, deren Zusammenhang mit China unverkennbar ist.

Spreche ich schlechthin von hunnischen Denkmälern, so meine ich darunter nicht nur hunnische Erzeugnisse in engerem Sinne des Wortes. Wir sind nicht so weit, um in dieser Hinsicht scharfe ethnographische Grenzen ziehen zu können. Umso genauer möchte ich aber die Frage von kultur- bzw. kunsthistorischem Standpunkte beantworten. Ich bezeichne mit dem Namen "hunnisch" nicht alle Denkmäler, bei denen örtliche und zeitliche Belege für die Hunnen sprechen. Die Hunnen könnten, soweit wir ihre Geschichte zurückverfolgen können, nie eine ethnische Einheit gebildet haben. Nach dem Zeugniss ihrer Sprachdenkmäler müsste ihr Stammvolk ein Türkvolk gewesen sein.[1]) Doch waren sie zweifellos einerseits mit Mongolen und Chinesen, andererseits mit ostiranischen Völkern gemischt und diese Vermengung hatte sich jedenfalls auch in ihrem Kulturleben fühlbar gemacht.

Die Hauptmotive des künstlerischen Formenschatzes der Hunnenzeit in Ungarn sind der Greif und das Rankenornament, beide griechischer bzw. hellenistischer Herkunft, aber im Geiste der indo-iranischen Kunst angewendet und umgestaltet. Es war die Eroberung Baktriens und Gandharas durch die Indoskythen, die die Verbreitung dieser Formen nach dem Westen zur Folge hatte. Sie wurden durch die Alanen und die Sarmaten nach dem Westen, nach Mitteleuropa und noch weiter verbreitet. Erkannt wurde der Zusammenhang zwischen den Denkmälern der Völkerwanderung und der Gandharakunst zuerst von Professor Anuschin. Weitere Konsequenzen wurden dann aus dieser Beobachtung durch Hjalmar Appelgren-Kiwalo gezogen.[2])

[1]) Shiratori, Kurakichi, Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme. Tokyo, 1900.

[2]) Die Grundzüge des skythisch-permischen Ornamentstiles. Zeitschrift der Finnischen Altertumsgesellschaft 1912, S. 2.

Digitized by Google

Es sind aber aus der Hunnenzeit, wie bereits angedeutet, auch solche Denkmäler bekannt, für deren Charakter ostasiatische, d. h. chinesische Elemente ausschlaggebend sind. Ist der unmittelbare Zusammenhang dieser Elemente mit dem fernen Osten auch durch äussere Belege nachweisbar, so sind sie, nach meiner Meinung, als spezifisch hunnische Eigenheiten zu betrachten.

Mein Bestreben richtete sich bei der Feststellung dieser Eigenheiten auch dahin, die ostasiatischen Elemente der von mir als hunnisch angesprochenen Denkmäler auf möglichst wenige gemeinsame Grundformen zurückzuführen, d. h. ein Naturgesetz zu erkennen, nach dem sich diese Elemente aus ihren gemeinsamen Grundformen notwendigerweise entwickelt haben. Die Grundlage des auf diese Weise errichteten Baus ist sofern hypotetisch zu bezeichnen, als es bloss ein einziges fest datierbares hunnisches Denkmal gibt. Auch dieses stammt bereits aus dem fünften nachchristlichen Jahrhundert und ist nur aus einer späteren chinesischen Dritterhand-Kopie bekannt. Die chinesische Herkunft eines Zeichens auf einem Funde von Dunapentele in Ungarn und auf einer Felswand bei Tscherdin[1]) ist dagegen einstweilen nur durch seine Ubereinstimmung mit einem altchinesischen Schriftzeichen wahrscheinlich gemacht, nicht aber durch seine entsprechende sichere Deutung nachgewiesen worden.

Doch schien es mir bereits vor zwölf Jahren angebracht, den ablehnenden Standpunkt der Archäologie gegen die frühere Gewohnheit, Denkmäler der Völkerwanderung einzelnen Völkern zuzuschreiben, aufzugeben und gewisse Altsachen von hervorstechender Eigenart den Hunnen zuzuerkennen, einfach aus dem Grunde, weil das Volkstum der Hunnen durch seinen unmittelbaren Zusammenhang mit dem fernen Osten sich von dem unpersönlichen Bilde des osteuropäischen Völkergewühls plastisch abhebt.[2])

Der durch sein grossangelegtes Werk „Scythians and Greeks" berühmt gewordene Forscher Ellis H. Minns, der die Notwendigkeit die Frage nach dem Nachlass der Hunnen aufzuwerfen gleichfalls empfand, blieb, von der sibirischen, namentlich von der altaischen Bronze- und Eisenzeit sprechend,[3]) bei folgender Erkenntnis:

---

[1]) Strahlenberg, Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia, 1730, Taf. VII, G. R. Aspelin, Antiquités du Nord Finno-Ougrien, I, Abb. 344; Z. v. Takács, Hun Relics; Oxford Hungarian Review, 1922 S. 11, Abb. 12.

[2]) Ostasiatische Zeitschrift III. Heft 2, S. 275: Streifzüge unter alttürkischer Fahne; Heft 4, S. 481—483: Erwiderung; Bd. IV, Heft 1—2, S. 118—122: Chinesische Kunst bei den Hunnen; Heff 3. S. 174—188; Zur Kunst der hunnischen Völker; Bd. V, S. 138—142: Huns et Chinois; Turán, 1918, S. 273—285.

[3]) S. 250—252.

Digitized by Google

„The people of the early iron age are evidently quite different from those of the bronze age. Their burials are different and their manner of life likewise. Evidently the horse played a great part in their existence. Also they have many more weapons found with them. That is to say that they were a nation of warlike nomads. Still their civilisation had much in common with that of their predecessors. They adopted from these the characteristic dagger, the characteristic knife, the cauldron, the mirror; they seem even to have continued their agriculture to some extent, and they also engraved representations of themselves upon cliffs; this time we find the figures predominantly on horseback in place of going afoot. The new comers seem to have brought a knowledge of silver and of iron, and also a distinct taste for the monstrous. With them begins the liking for winged quadrupeds, for horns ending in birds, for inconsequent beak-heads, for conventionalised creatures quite unlike the naturalistic style of their predecessors. Yet the similarity in technique, the imitation of bronze forms in iron (ff. 169—181) — we find even such strange cases as bronze daggers with iron handels — the similar love of gold plates as adornments make it clear, that the old tradition lived on. It seems as if this new warlike immigrant people conquered the old miners and metal workers, and used their inherited skill in the carrying out of its own taste and thereby formed a mongrel style which is indistinguishable from the Scythic. Everything points to this immigrant population having been of what may be called Hunnic stock. Their mode of life, their burial customs, their type, as seen in statues and roch carvings, correspond with what we know from Chinese sources of the Hiungnu, the T'u-küe, the Tartars and all other tribes of that stock (see p. 88 sqq.)."

Es geht aus dieser Stelle hervor, dass für Minns der Begriff „hunnisch" eine zu allgemeine Bedeutung hat. Jch kann die Reiter der sibirischen Goldplaketten und Figürchen, die er nach Kondakow-Tolstoj-Reinach auf S 278—279 abbildet, schon deshalb nicht für Hunnen halten, weil sie ohne Steigbügel dargestellt sind.

II. Hunnische Opfergefässe

Zum Hauptbestand der sogenannten skythichen Denkmäler gehören die kupfernen bzw. bronzenen Opfergefässe, die nach ihren Grundformen und Verzierungen in zwei Hauptgruppen zu teilen sind (über die Unterscheidung dieser zwei Gruppen vgl. M. Ebert.[1]) Die überwiegende Mehrzahl

[1]) Ein skythischer Kessel aus Südrussland. Prähist. Zeitschr. 451—454.

Digitized by Google

dieser Gefässe ist halbkugelförmig, oder mit einwärts gebogenem Rande gebildet. Sie stehen, insofern sie nicht einen besonderen Ständer wie den bei Aspelin (I, № 308) abgebildeten benötigen, auf einem festen, stämmigen Fuss und sind dabei mit runden, zumeist mit Knöpfen verzierten Henkeln versehen. Diese entwachsen entweder senkrecht dem Kesselrande, oder überragen ihn, sich eng an die Wand schmiegend. Manchmal sind sie auch an den Seiten in wagrechter Lage angebracht. Der Guss dieser Gefässe ist im allgemeinen roh und massiv. Opfergefässe dieser Art wurden in Sibirien, besonders in der Gegend von Minussinsk, in sehr grosser Zahl gefunden. Sie kamen aber auch in Russland, nametlich in den südlichen Guvernements, in ziemlich grosser Zahl zum Vorschein. Aus Ungarn ist nur ein Exemplar aus der Gegend von Ó-Szöny bekannt (abgebildet bei Hampel), das im Ungarischen Nationalmuseum zu Budapest aufbewahrt wird. Zusammenfassendes über biese Funde bei Ebert,[1]) Béla v. Pósta und A. M. Tallgren.[2])

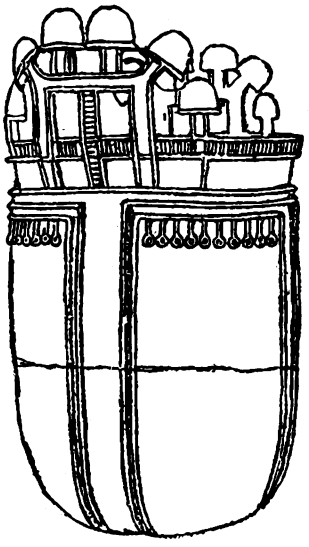

Abb. 32. — Bronzegefäss aus Törtel in Ungarn (Budapest, Nationalmuseum).

Wesentliche Unterschiede trennen diese Denkmäler von einer kleineren Gruppe von Gefässen, die ich hier, weil ich sie für hunnische Erzeugnisse halte, eingehend behandeln will. Sie weisen nicht nur andere Grundformen, als die oben erwähnten, sondern auch abweichende Verzierungen auf. Charakteristisch sind für sie in erster Linie die durch scharf ausladende, senkrecht laufende Bänder gevierteilte, hohe zylindrische Wand und die sich daraus emporhebenden eckigen Ösen.

Zwei Gefässe dieser Art wurden in Ungarn gefunden. Das eine (Abb. 32) in der Markung des Dorfes Törtel (Komitat Pest, in det Nähe von Abony), im Czakóhügel genannten Kurgan Es gelangte in die archäeologische Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums zu Budapest als Geschenk des Gutsbesitzers Ignaz Thurzó und wurde in das Inventar unter No. 22—1869 eingetragen. Das Gefäss ist aus roter Bronze gegossen. Es hat die Form eines oben offenen und unten halbkugelförmig abgeschlossenen Zylinders. Der Fuss ist abgebrochen. Die Gesamthöhe des erhaltenen Teiles beträgt

[1]) A. a. O. 521—539.

[2]) Collection Tovostine des antiquités préhistoriques de Minoussinsk etc. Helsingfors, 1917, 58—61.

Digitized by Google

88 cm., der Durchmesser an der Öffnung 46 cm. Etwa 3/5 der Wand ist wohlerhalten, an der Einen Seite ein grosses Stück abgebrochen und auch der Henkel beschädigt. Die Dicke der Wand ist ungleich, etwa 2—5 mm. Die Aussenseite der Wand ist durch stark ausladende, etwa 6 mm. hohe, in senkrechter Richtung laufende Streifenpaare in vier breitere und vier engere (7 cm. breite) Felder geteilt. Die breiteren sind auch oben durch ähnliche, unterhalb des Gefässrandes wagrecht laufende Streifenpaare eingerahmt, während die engeren, sowohl unten, als auch oben offen sind. Von den unteren Streifen der oberen Einrahmungen der vier breiten Felder zweigen in senkrechter Richtung je zehn, etwa 3—3,5 cm lange Reliefstäbchen ab, die unten in je einen Ring auslaufen. Der Durchmesser dieser Ringe beträgt etwa 1,3 cm. Der Gefässrand breitet sich ein wenig trichterförmig aus. Die untere Abgrenzung dieses sich ausbreitenden Teiles besteht aus einem einfachen Reliefstreifen, die obere aus einem etwa 3,5 cm breiten Zellenband, dessen senkrecht laufende Zellenwände von einander etwa 1,5—3 cm entfernt sind. Die zwei Henkel heben sich vom Rande der Wand senkrecht, als deren Fortsetzungen, empor. Sie bestehen aus je drei senkrechten Leisten, die eigentlich, der unteren Abgrenzung des schrägen Randes entwachsend, sich über den Rand erheben und oben durch eine wagrecht laufende Leiste abgeschlossen werden. Die mittlere senkrechte Leiste wird durch wagrechte Stege in Zellen geteilt. Die beiden äusseren Ecken des Henkels laden schräg aus und sind an den Enden mit je einer halben Scheibe gekrönt, deren Basis scharf ausladet. Zwei ähnliche Glieder stehen auf dem oberen Rande der Öse und je eines an der rechten und linken Seite des Henkels, auf dem Kesselrande. Eine Naht an der Aussenseite des unteren Teiles des Gefässes zeugt davon, dass der gewaltige Kessel nicht in einem Stück gegossen wurde. Florian Romer, der diesen Fund zuerst besprach, bezeichnete ihn als Unikum in Ungarn. Er war, mit sehr richtigem Gefühl, geneigt es in die Zeit der Völkerwanderung zu setzen. Franz v. Pulszky wich von dieser Meinung ab, indem er im Funde eher ein Denkmal des IX. oder X. Jahrhunderts erkennen wollte. Mann muss noch wissen, dass mit dem Funde auch zwei thönerne Gefässcherben und menschliche Knochen zum Vorschein kamen. Die Richtigkeit dieser Angaben, die ich dem Inventar des Ungarischen Nationalmuseums entnehme, ist jedoch unkontrollierbar. Sicher ist nur, dass die Gegenstände nicht im Grabe, sondern im Fusse des Hügels, nicht tief unter der Erdoberfläche gefunden wurden.

Erst im Jahre 1891 wurde für das Ungarische Nationalmuseum ein ähnlich geformtes Stück von dem Archäologen Moritz Wosinszky erstanden

Digitized by Google

(Abb. 33; Inventarnummer 79—1891). Die Höhe dieses Gefässes beträgt 49,5 cm, die Breites einer Öffnung 30, bzw. 33,3 cm. Es ist aus roter Bronze gegossen und geht im Stile mit dem von Törtel eng zusammen. Nur ist es einfacher gebildet. Die etwa 3—4 mm dicke Wand ist durch einfache senkrechte Reliefstreifen in vier Felder geteilt. Diese Streifen entspringen einem wagrecht liegenden, der zugleich die Basis des mässig ausladenden Gefässrandes bildet und von dem in den vier Feldern in senkrechter Richtung je sechs Reliefstäbchen abzweigen, die in Ringe auslaufen. Reliefstreifen umfassen auch das Zellenband, das um den oberen äusseren Teil des Randes läuft, den rechteckigen Henkel, der aus zwei, der Basis des Randes entwachsenen Leisten und einer abschliessenden wagrechten gebildet ist, sowie das Glied, das auf diesem Teile des Henkels steht und von einer halben Scheibe gekrönt wird. Zwei ähnliche Zierstücke erheben sich, rechts und links vom Henkel, vom Rande des Gefässes, bzw. von der unteren Leiste des Zellenbandes. Je eine halbe Scheibe steht dagegen, in schräger Stellung, unmittelbar auf den Ecken der Ösen. Von dem Fusse sind, wie bei dem Exemplar von Törtel, nur Bruchteile erhalten. Auch das eine Zierstück mit der halben Scheibe fehlt. Dieses Gefäss wurde im Kapostale, im Komitat Tolna, zwischen den Gemeinden Högyész und Regöly, in der nächsten Nähe der Eisenbahnhaltestelle Kurdcsibrák gefunden. Diese Torfgegend ist der Fundort von mehreren interessanten Denkmälern des La Tène-Styles, die jetzt im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrt werden. Publiziert wurde das Stück zuerst von Moritz Wosinszky in „Archäologiai Értesitö" (1891, S. 427—431).

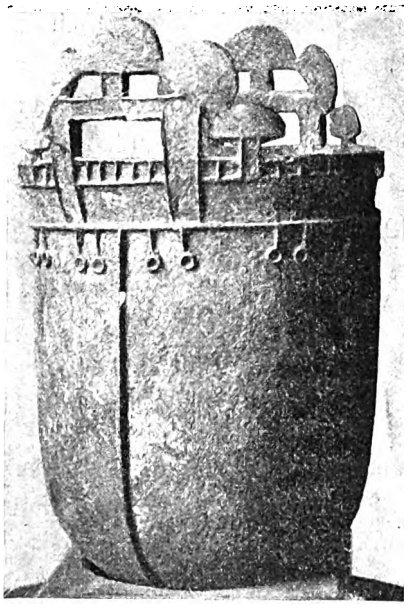

Abb. 33. — Bronzegefäss aus Kapostal in Ungarn (Budapest, Nationalmuseum).

Der dritte zu dieser Gruppe gehörende ungarländische Fund (Abb. 34; Ungarisches Nationalmuseum, Budapest, Inv. Nr. 97—1909), ist nur das Bruchstück einer etwa 3—4 mm dicken Gefässwand mit drei Reliefstreifen, von denen die mittlere 10 mm hoch, an ihrer Basis aber 9 mm dick ist und nach oben sich keilförmig verjüngt. Die Höhe der anderen beträgt 6 mm und ihre Dicke 3—4 mm. Dieses interessante Denkmal wurde in Duna-

Digitized by Google

pentele (Intercisa der Römer, Komitat Fehér, am rechten Donauufer) im Jahre 1909 ausgegraben, wo es sich unter den Trümmern eines wahrscheinlich durch Brand zerstörten Hauses befand und wo auch einige silberplattierte, eiserne römische Helme an das Tageslicht kamen. Letztere können etwa am Anfang des IV. Jahrhunderts verfertigt worden sein. Sie gehörten, aller Wahrscheinlichkeit nach, kleinasiatischen oder syrischen Soldaten, da Intercisa die Lagerstätte solcher Truppen war. Unter den zerstörten Grundmauern eines anderen Gebäudes von Dunapentele wurden römische Münzen der Kaiser Alexander Severus (222—235) und Valentinianus I. (364—375) gefunden. Ich muss also nach dem Gesagten annehmen, dass das Stück mit Recht in die Zeit zu setzen ist,

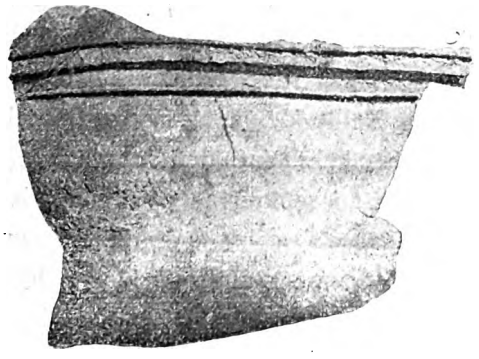

Abb. 34. — Bruchstück von einem Bronzegefäss aus Dunapentele in Ungarn (Budapest, Nationalmuseum).

Abb. 35. — Kupfergefäss aus Otoka in Russland (Petersburg, Ermitage).

wo die Donau die westliche Grenze des von den Hunnen besetzten Gebietes bildete und wo diese zuerst mit den Römern in Berührung kamen. Es kam vielleicht während eines Geplänkels als Beute in römische Hände, kann aber auch von hunnischen Truppen stammen, die, wie aus der Geschichte bekannt, manchmal als Verbündete unter römischer Führung kämpften (vgl. Márton[1]) und Ebert[2]).

Ich bin leider nicht in der Lage, die folgenden drei Funde so eingehend zu analysieren, wie die oben angeführten, weil ich sie nur nach Abbildungen kenne. Doch ist die Verwandtschaft zwischen diesen und jenen so offenbar, dass ich sie alle mit ruhigem Gewissen derselben Kategorie bei-

[1]) Die wichtigsten Resultate vor- und frühgeschichtlicher Forschung in Ungarn, Praehist. Zeitschr. IV, 185.
[2]) A. a. O.

Digitized by Google

zähle. Zylindrischer Körper, auf dem Rande aufrecht stehende, rechtwinklig gebildete Henkel und Reliefstreifen als dekorative Elemente charakterisieren sowohl diese wie auch jene.

Am vollkommensten erhalten — obwohl zerbrochen — ist unter ihnen das angeblich aus Kupfer gegossene Gefäss, das in Russland im Jahre 1884, im Sande eines Flüssleins zwischen den Gemeinden Otoka und Zagarina (Regierungsbezirk Simbirsk, Kreis Sisran) gefunden wurde (Abb. 35). Dieses Stück, bei dem auch der Fuss erhalten blieb, ist durch Doppelstreifen in vier breitere und zwei engere Felder geteilt, von denen die breiteren oben eingerahmt sind. Von den inneren Leisten dieser oberen Einrahmungen hängen in kleine Kreise auslaufende Reliefstäbchen herunter. Ähnliche Glieder zweigen auch von dem Streifen ab, der die Öffnung umgibt. Die Henkel, deren Saumstreifen bis zur unteren Einfassung des Randes reicht, sind durch je eine Reihe kleiner Ringe geziert. Unterhalb den Henkeln, auf den Engfeldern, je ein Zellenband in senkrechter Richtung, deren obere Enden, nach rechts und links verzweigend, herunterhängen und in kleine Kreise auslaufen, dem unteren Ende ist aber ein aus Reliefstreifen gebildetes, mit der Spitze nach unten gekehrtes Dreieck angehängt. Die Grösse des Gefässes beträgt, nach den mir vor dem Kriege zur Verfügung gestellten Daten, ungefähr 60 cm.

Abb 36. — Bronzegefäss aus Werchnij Konjetz in Russland (Wologda, Museum).

Diesem Stück am nächsten verwandt ist ein anderes (Abb. 36), dessen Fundort hoch im Norden Russlands bei der Gemeinde Werchnij Konjetz (Regierungsbezirk Wologda, Kreis Ustschissosk) liegt. Die vier breiten Felder der Wand dieses Gefässes sind nur mit einfachen Reliefstreifen umgeben. Die engen haben an ihren Langseiten besondere senkrechte Einfassungen, die oben bis zur unteren Saumstreifen des Randes reichen, wo die Henkel beginnen, die durch Randstreifen eingefasst und auch durch je einen, mittleren Reliefstreifen gegliedert sind. Reliefstäbchen mit Ringen an ihren Enden hängen von der oberen Einfassung des Randes und der einzelnen Felder herab. Ähnliche Zierglieder sind auch unterhalb der Henkel, in den Engfeldern, in je zwei vertikalen Reihen, mit schräggestellten Stäbchen, die gleichsam einem unsichtbaren mittleren Stiele entwachsen, angebracht. Zu unterst

Digitized by Google

ist auf beiden Engfeldern je ein mit der Spitze nach unten gekehrtes Dreieck sichtbar, mit Ringen an den Ecken.

Ein Exemplar aus Sibirien (Abb. 37), und zwar aus der Altaigegend (Teletzkoje), das jetzt im Historischen Museum in Moskwa aufbewahrt wird, ist zwar zylindrisch geformt, zeigt aber nicht die übliche Gliederung durch senkrechte Streifen. Der Rand wird von einem in quadratische Felder geteilten breiten Bande umgeben. Die quadratischen Felder sind hinwieder durch Diagonalen in je vier Dreiecke geteilt. Unter den Ösen ist schliesslich, als Ausläufer dieses Musters, je ein Dreieck zu sehen, mit der Spitze nach unten gekehrt. Die senkrechten Leisten der Ösen setzen sich unten auf der Wand des Gefässes, in divergierenden Richtungen, rankenartig geschweift fort und laufen in Spitzen aus. Die wagrechte Leiste der Henkel wird oben durch drei von Reliefstreifen umgebenen Halbscheiben gekrönt. Mir ist dieses Stück nur nach dem Holzschnitt bekannt, den Aspelin mitteilt und nach dem ich die in Abb. 37 gegebene Umrisszeichnung verfertigte.

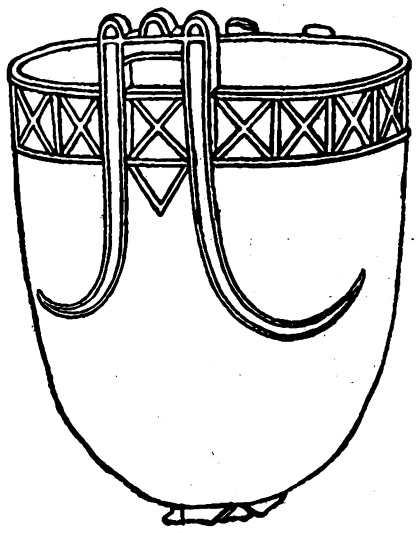

Abb. 37. — Bronzegefäss aus Teletzkoje in Sibirien, Altaigebiet (Moskwa, Historisches Museum).

Aus einer Felsenzeichnung in Sibirien, auf dem Gebiete der innerasiatisch-chinesischen Mischkultur (Abb. 38; Inscriptions de l'Ienissei recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'Archéologie, Helsingfors, 1889) wird ersichtlich, wie die manchmal, wie es scheint, sehr grossen Kultgefässe auf den Boden gestellt benutzt wurden. Diese überaus primitive Darstellung bietet zur Zeitbestimmung insofern einen sicheren Stützpunkt, als die Bewegung der Pferde von der Einwirkung baktrisch-hellenistischer Vorbilder zeugt (vgl. die Münzen von Euthydemus I. und II.; Percy Gardner, The Coins of the Greek and Scythic Kings of Bactria and India, Taf. II, № 7 und Taf. III, № 7). Wichtig ist aber für uns diese Felsenzeichnung vor allem deshalb, weil darauf Gefässe dargestellt sind, die in Grösse und Proportionen den ungarländischen und

Abb. 38. – Felsenzeichnung von Kyzil-Kaja, Sibirien.

Digitized by Google

russländischen ähnlich sind. Sie liefert aber auch den Beweis, dass Gefässe dieser Art auf einem Gebiete bekannt waren, das bereits in der Bronzezeit zum chinesischen Kulturkreis gehört hat. Die Darstellung, auf der acht Gefässe, darunter fünf zylindrisch geformte, und um diese Gefässe herum zwei Reiter und neun Figuren zu Fuss su sehen sind, erinnert uns lebhaft an eine Stelle des Tso-Ch'uan, wo folgendes mitgeteilt wird: „Zuvor, als König P'ing seine Residenz nach Osten verlegt hatte, hatte sich Sin-yiu nach dem Stromland des J begeben und dort jemand mit ungebundenem Haar erblickt, der im Freien ein Opfer darbrachte. „Ehe hundert Jahre verflossen sind", so sagte dieser, „wird dieses Land das der Žung sein, werden die vorschriftsmässigen Lebensregeln (li) zugrunde gegangen sein. Und jetzt, im Herbst (638 v. Chr.) verpflanzten die Reiche Ts'in und Tsi die Žung von Lok und Hun nach dem Stromland des J".[1]) Ersichtlich ist noch aus dieser Felsenzeichnung genau, dass die darauf dargestellten Gefässe eine Flüssigkeit, also sehr wahrscheinlich das Blut des geopferten Tieres, enthalten.

Ausser den erwähnten, kann ich einstweilen nur noch ein in diese Kategorie gehörendes Kultgefäss anführen. Es wurde sonderbarerweise in Preussisch-Schlesien, in Höckricht (Kreis Ohlau) gefunden. Es kam in einem Skelettgrabe zum Vorschein, dessen Leichnam bis auf wenige Knochenreste zu braunem Mull zerfallen war (Eduard Krause, S. 50). Die anderen Beigaben des Leichnams bestanden aus einem Gefäss aus getriebenem Bronzeblech und kleinen, mit Carneol, Glasfluss und Granaten geschmückten, getriebenen Goldplatten, Schmucksachen, die mit den den Goten zugeschriebenen Goldschmiedearbeiten zusammengehen und somit für die Anfänge der Völkerwanderungszeit charakteristisch sind.[2])

Die goldenen Schmucksachen, die übrigens mit den Funden von Mussliumowa (in der Gegend von Tscheljabinsk) und Pécs-Uszög (Ungarn, Komitat Baranya) zusammengehen, können eigentlich nicht für hunnische Hervorbringungen gehalten werden, vielleicht aber das Gefäss aus Bronzeblech mit zylindrischen Seiten und halbkugelförmigem unteren Abschluss (Abbildungen des Fundes von Mussliumowa bei Béla v. Pósta in „Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy", des Fundes von Pécs-Uszög bei Hampel, Alterthümer, II, S. 371, 372, 374, 376, 378). Ein dem Höckrichter Blechgefäss ähnlich geformtes Stück wurde nämlich in Bölcske (in

[1]) De Groot, S. 18, 19.

[2]) Krause, Der Fund von Höckricht, Kreis Ohlau. Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, N. F. III S. 46–50.

Digitized by Google

Ungarn, Kom. Tolna) in einem unberührten Reitergrab aus der Hunnenzeit gefunden (Bericht über die Ausgrabungen bei Bölcske von Sigmund Szelle in „Archaeologiai Értesitö", N. F., Xl 1891, S. 239—249; Abbildungen der Funde auch bei Hampel, Alterthümer, III, Taf. 241—243). Es lag, stark verbogen, oberhalb der Bauchhöhle. An dem östlichen Ende des Grabes lag das Pferd, daneben die Steigbügel, welche die für die Hunnen- und Avarenzeit characteristische Form haben und die nachweisbar auch für die chinesischen Steigbügel der Tangzeit bezeichnend ist. Sonst wurden in diesem Grabe eine eiserne Streitaxt, ein eiserner Celt „Hallstätter Form" und neun Stück farbige, mit andersfarbigen Einlagen geschmückte Perlen gefunden. In einem anderen, zu diesem Fundort gehörenden Grabe wurde auch ein zweiter, dem oben angeführten ähnlicher und gleichfalls verbogener Bronzekessel gefunden. Als Beigaben kamen hier sonst nur eine eiserne Lanzenspitze, eine kleine Axt und eine krumme Eisenstange zum Vorschein (Szelle, a. a. O. S. 239, 242; Hampel, Alterthümer II, S. 316). Hampel, der diese Tatsachen zu wiederholten Malen festgestellt hatte, beharrte doch bei der Meinung, dass die hier in Rede stehenden Opfervasen zu den „skythischen" Altertümern zu rechnen sind und bei der Betrachtung der Denkmäler des frühen Mittelalters beiseite gelassen werden können (Alterthümer I, S. 131, 132). Er zieht ferner nicht in Betracht, dass zum Funde von Höckricht auch eine goldene Kette gehört, die Major v. Reibnitz, der die anderen Fundstücke im Jahre 1831 dem König Friedrich Wilhelm III. geschenkt hat, für seine Frau behielt. Aus einer sorgfältigen Umrisszeichnung kennen wir die Form dieser „von 8-fachem Golddraht künstlich zusammengesetzten Kette", die, wie es scheint, ein Arm- oder Halsring war.[1]) B. Schnittger schreibt von den Halsringen dieser Art in Hoops Reallexikon der Germanischen Altertumskunde:[2]) „Die Wikingerzeit im Norden entfaltet inzwischen eine formenreiche Serie von Hals- und Armringen aus gedrehtem oder geflochtenem Silber oder Gold, seltener Bronze, die sich durch südöstlichen Einfluss entwickelt haben. Bis in das 12. Jahrhundert können vielleicht solche Schmucksachen in Gebrauch gewesen sein". Hampel führt sie unter den Denkmälern der ungarischen Landnahmezeit an.[3]) Herrn Ferdinand Fettich (Budapest, Nationalmuseum) verdanke ich die Mitteilung, dass ein ähnliches Stück auch im Funde von Zselicz-Kislak vorkommt (im Museum zu Sümeg in Ungarn). Dieser Fund ist aber in die Hunnen- oder spätestens in die Avarenzeit zu

[1]) Krause, a. a. O., S. 50.
[2]) Zweiter Band, S. 370.
[3]) Alterthümer I, Abb. 1060, 1061, 1199, 1200.

Digitized by Google

setzten. Unter den Denkmälern der Goten sind Arm- und Halsringe dieser Art nicht nachweisbar. Das Höckrichter Gefäss, das im Berliner Museum für Völkerkunde aufbewahrt wird, ist das schmuckloseste Stück der Gruppe.

Ein kleines Bruchstück ist noch zu erwähnen: eine 4,5 cm lange Bronzeplatte, deren grösste Breite 1,9 cm beträgt. Sie ist auf der einen Seite durch zwei parallel laufende scharfe Reliefstreifen gegliedert. An dem einen Ende, wo der eine Streifen auszulaufen scheint, ist auch die Platte etwas eingebogen. Sir Aurél Stein, der das Stück auf seiner ersten grossen innerasiatischen Expedition, in der Niya-Gegend, nördlich von seinem Lager 94, im Sande entdeckte, bildet es in seinem Khotanwerk (Ancient Chotan II, Taf. LXXIV, № 007) als einen unbestimmbaren Gegenstand ab. Es ist mehr als wahrscheinlich, dass es das Überbleibsel eines zerschlagenen Bronzegefässes ist. Die darauf befindlichen Reliefstreifen gleichen überraschenderweise den gleichfalls parallellaufenden Ziergliedern der oben beschriebenen ungarländischen Opfergefässe. Bezeichnend für der Fundort des Stückes und überhaupt für die Niya-Gegend sind auch chinesische Gegenstände aus der Hanzeit. Das Bruchstück eines sehr charakteristischen Bronzespiegels wurde in der Nähe des Lagers 95 gefunden (Ancient Chotan II, Taf. LXXIV, № 009).' Auch dieses geheimnisvolle Bruchstück dürfte also als ein Denkmal der Hanperiode, zu deren Beginn die Hunnen die chinesischen Seidenstrassen ab und zu beherrschten, angesprochen werden.

Zusammengefasst wurde das angeführte Material (mit Ausnahme der Stücke von Dunapentele und der Niya-Gegend) von Josef Hampel in der Studie „Skythische Denkmäler aus Ungarn".[1]) Verfasser gibt darin der Überzeugung Ausdruck, dass zur Deutung dieser Denkmäler in erster Linie die russische Wissenschaft berufen ist, denn sie ist am ehesten in der Lage, das entsprechende Material in Evidenz zu halten und zu verarbeiten. Als ich aber in der Annahme, dass in den letzten zwei Jahrzehnten neue Exemplare aufgetaucht seien, mich für weitere Analogien der geheimnisvollen Gefässe interessierte, erhielt ich von wohlunterrichteter Seite (Dr. Nikolai Makarenko, Petersburg) die Auskunft, dass neue Stücke nicht entdeckt wurden und zur Lösung der Frage auch in der neueren russischen Literatur kein Versuch gemacht worden sei.

Paul Reinecke war meines Wissens der erste, der zwischen diesen Denkmälern und den altchinesischen Bronzen eine gewisse Verwandtschaft

[1]) Ethnologische Mitteillungen aus Ungarn II, 1895.

Digitized by Google

festgestellt hatte.[1]) Es fiel ihm die Übereinstimmung in der Gusstechnik und der Form der Henkel auf. Er lässt sich jedoch auf keine weitere Erörterung der Frage ein und bemerkt nur, dass die Gefässe, die er schlechterdings für skythisch-sibirische Produkte hält, aus der Völkerwanderungszeit stammen.

Eine eingehende Detailanalyse lässt uns noch weitere überzeugende Analogien erkennen. Die wesentlichen Eigentümlichkeiten der uns interessierenden Vasen sind nämlich auch für die altchinesischen Bronzen charakteristisch. Die uns bekannten, scheinbar ältesten Denkmäler chinesischer Kunsttätigkeit aus der historischen Zeit sind bronzene Ritualgefässe. Sie sind, neben den nicht allzuvielen Kleinbronzen, Nefriten und Knochenschnitzereien, die einzigen Dokumente der in den Zeitaltern Shan und Chou blühenden Kunst. Es kann mit Recht behauptet werden, dass ihre Grundformen und Verzierungen, die nicht nur in den letzten zwei vorchristlichen Jahrtausenden, sondern auch im weiteren Verlaufe der Zeit, bis zum heutigen Tage, keine wesentliche Veränderung erfahren haben, zu Beginn des selbstbewussten nationalen Kulturlebens der Chinesen bereits festgestellt waren. Wir können nunmehr, nach den Entdeckungen des schwedischen Forschers Dr J. G. Andersson, feststellen, dass einige Elemente dieser Bronzekunst unbedingt steinzeitlicher Herkunft sind (vgl. besonders die von T. J. Arne abgebildeten Stücke von Honan: Taf II; IV, № 11; IX, № 30 und 33; X, № 40).

Die Bronzegefässe der Zeitalter Shan (1766—1222) und Chou (1222—255) sind massiv gegossen. Ihre dicken Wände haben den Stil der ursprünglichen Tonformen beibehalten. Sie müssen anfangs, wie eine ganze Anzahl Beispiele aus dem Po-ku-t'u-lu zeigt, durchgehends ziemlich schmucklos gewesen sein. Die Vierteilung ihrer Wände durch einfache Streifen ist der wohlbekannten symbolisch-figuralen Dekoration jedenfalls vorangegangen. Die Henkel heben sich von dem Rande senkrecht empor, wie an den Scheffeln, Kübeln oder Körben. Die chüeh genannten Weingefässe (Abb. 39) sind am Rande, anstatt der Henkel, mit Stäben versehen, die gebuckelte oder scheibenförmige Köpfe tragen (manchmal enden sie in Handhaben, die in der Mitte verdünnt sind). An einem Kessel (hsien) der Sammlung Sumitomo (Abb. Ostasiat. Zeitschr. IV, S. 182) erscheinen sie als Träger plastischer, obwohl ziemlich flach geförmter Vögel. Diese Knöpfe, bzw. Handhaben dienten wohl dazu, an beiden Seiten mit Stäbchen angefasst zu werden, wenn das Gefäss vom Feuer gehoben wurde.

Besonders charakteristisch ist für die Chüeh, wie für die Weingefässe Yu, der hohe zylindrische Körper. Es muss auch betont werden, dass die

[1]) Zeitschr. für Ethn. XXIX, 1897, 141—163.

Digitized by Google

allgemein verbreiteten Haupttypen der urchinesischen Gefässe, nach absolut verlässlichen Belegen, ähnliche, hohe zylindrische Körper hatten. Die Urformen der altchinesischen Keramik sind uns durch einige Schriftzeichen der Zeitalter Shan und Chou überliefert worden.

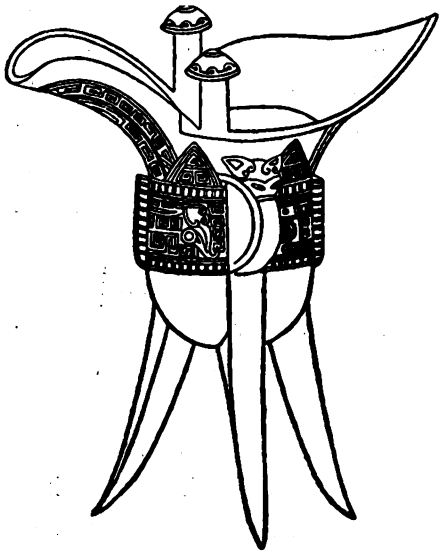

Abb. 39. — Chinesisches Opfergefäss. Nach Po-ku-t'u-lu.

Die chinesischen Schriftzeichen dieser Perioden sind nämlich in erster Linie Bilder und erteilen infolge dessen durchaus verlässliche Auskünfte über die Gegenstände, die sie darstellen, bzw. durch die sie etwas versinnbildlichen. Der Begriff des Blutes — hsüe — wird z. B. durch das Opfergefäss versinnbildlicht (Abb. 40 *a*; Chalfant, Taf. IV № 55). Dieses Gefäss st hoch und zylindrisch und steht auf einem hohen säulenähnlichen Fusse, an dessen beiden Seiten mit je einem schrägen oder senkrechten Strich die Scheithölzer bzw. Flammen angedeutet sind. Die Übereinstimmung dieses Zeichens mit den Grundformen der uns interessierenden Gefässe ist augenfällig. Auch die altchinesische Tradition, nach der solche Gefässe anfangs aus Holz gemacht wurden, findet in der zylindrischen Form, die dem Baumstamm entspricht, und in den Reliefstreifen, die als Reife gedeutet werden können, ihre Bestätigung.

Dieselben, oder mindestens im wesentlichen ähnliche Gefässtypen dienten auch zur Bezeichnung anderer Begriffe, wie Schale, auf chinesisch m i n (Abb. 40 *b*; Chalfant, Taf. XII № 155), Becher — t o u (Abb. 40 *c*; Chalfant, Taf. XII № 156). Auch die Grundform des Kessels — t i n g — (Abb. 40 *d*, *e* Chalfant, Taf. XXVI № 364) unterscheidet sich im wesentlichen nicht von den bereits erwähnten, und auch der für die klassischen Opfergefässe im allgemeinen bezeichnende Dreifuss summiert sich auf einigen Bildern dieses Begriffes zu zwei Linien, wie etwa auf dem Schaft der m i n. Auch darauf muss ich hinweisen, dass die Grundform der Opfervasen auch in dem Zeichen für Opfer, Ahne (t s u: zusammengestellt aus dem

a *b* *c* *d* *e*

Abb. 40. — Altchinesische Schriftzeichen.

Digitized by Google

Zeichen für Grab, Opfergefäss [Kuchen?] und himmlischen Einfluss) erkenntlich ist (Abb. 41 *a*; Chalfant, Taf. XXVI № 356). Meiner Meinung nach ist die Annahme, dass die Chinesen des Altertums in diesem Falle zur Bezeichnung des Opfergefässes dessen ihnen bekannte älteste Form angewendet haben, durchaus berechtigt.

Die angeführten altchinesischen Schriftzeichen sind deshalb als verlässliche Grundlagen unserer Folgerungen anzunehmen, weil sie bei ihrer sinnigen Zeichnung nur struktive Elemente und auch diese nur in ihren Rudimenten enthalten. Ihr Inhalt belehrt uns also genau über die Form der fraglichen Gegenstände und das Stilgefühl ihrer Urheber. Auf dem Zeichen für Weingefäss, Topf und Töpferei (fou — Abb. 41 *b*; Chalfant, Taf. XII № 158) lassen sich Querstriche beobachten, die Bänder bzw. Stränge andeuten. Ich glaube, dass die eigenartigen dekorativen Rippen, die die chinesischen Ritualgefässe in senkrechter und wagrechter Richtung umgeben, auf diese Stränge, bzw. Reife zurückzuführen sind. Es ist wohl nicht nötig zu betonen, dass die reiche künstlerische Ausbildung dieser Motive gar nichts gegen diese Annahme zu sagen hat. Die Entwicklung der Zierformen liefert wohl immer und überall an unzähligen Beispielen den Beweis, dass die anfangs rein praktisch begründeten Elemente sich später zu dekorativen Motiven umgewandelt hatten, die äusserlich an ihre ursprüngliche Bedeutung kaum erinnern.

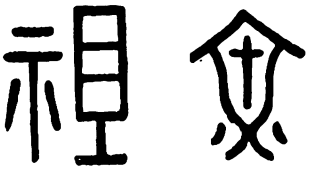

a *b*

Abb 41. — Altchinesische Schriftzeichen.

Der Geschmack der Chinesen, die bereits in den Zeitaltern der Shan (1766—1122) und Chou (1122—255) ein intensives Kulturleben geführt haben, hatte bereits in diesen Perioden die schnörkelhaft umgebildeten und aufgelösten Formen bevorzugt. Ihre Kunst musste also, dieser Tendenz entsprechend, eine folgerichtige dekorative Entwicklung durchgemacht haben. Auch ihre grossartige Gusstechnik, die sich notwendigerweise in Anlehnung an die Keramik, bzw. Tonbildnerei entwickelt hatte, trug wohl das ihrige bei, um den Charakter der urzeitlichen Formen entsprechend umbilden zu helfen. So ist es m. E. zu erklären, dass die altchinesischen Bronzen, gleichviel welcher Form und Bestimmung, durchwegs eine rein dekorativ anmutende Rippengliederung aufweisen. Die Rippen auf den Seiten oder Deckeln der Gefässe laden scharf heraus, wobei sie ganz metallisch wirken.

Die Denkmäler, die den Perioden der Shan und Chou zugesprochen werden können, lassen freilich eine bedeutende Stilentwicklung, den Unterschied in der Kunstempfindung der zwei aufeinander folgenden Epochen

Digitized by Google

ungefähr erkennen.[1]) Eine krisenhafte Wendung der Dinge ist aber innerhalb dieser zwei grossen Entwicklungsphasen für uns nicht erkennbar. Es ist eher das merkwürdigste an der ganzen Evolution der chinesischen Kunst, dass darin das Alte nie endgültig verloren geht, sondern mit dem neuen innerlich verbunden weiterlebt. Doch kann es keinem Zweifel unterliegen, dass der historisch fassbaren Kunst der Chinesen eine andere vorangegangen ist, die, wiewohl ihre Grundmotive zum Teil erhalten blieben und zum Teil zu rekonstruieren sind, als Ganzes zu leben noch vor dem Reifwerden des klassischen Stiles des chinesischen Altertums aufgehört hat. Diese Kunst scheint nun die eigentliche Volkskunst des chinesischen Altertums gewesen zu sein, die ihre Entstehung den jedenfalls mässigen Ansprüchen der patriarchalischen Gesellschaft der halbhistorischen Zeit zu verdanken hat. Ihr Ende scheint die spekulative mystische Gelehrsamkeit der ersten Heldenzeit des chinesischen Geisteslebens bereitet zu haben, deren Geist sich in der Kunst in der Einführung taoistischer Formeln, in der Erfindung vielfach abgeleiteter, geistreicher redender Ornamente, in der Entwicklung eines reichen Systems der Pflanzen- und Tierornamentik und einer jetzt nur an der Hand dürftiger Reste und mittelbarer Belege nachweisbaren Landschafts- und Figurendarstellung Genüge leistete.

Eine Rekonstruktion der primitiven Kunst der Chinesen der vorklassischen Zeit wurde wissenschaftlich zuerst von August Conrady versucht.[2]) Er war auch unter den europäischen Gelehrten der erste, der in einer Anzahl altchinesischer Ideogramme die Grundmotive der primitiven chinesischen Ornamentik erkannte. Seine Resultate wurden auch für jüngere Forscher, wie Werner v. Hoerschelmann und Bruno Schindler massgebend.[3])

Die uns bekannten allerältesten Motive der chinesischen Zierkunst sind zum Teile, wie die Spiralen, aus Pflanzenformen, bzw. Ranken abgeleitet (vgl. Arne, Taf. II), zum Teile aber in unmittelbarer Anlehnung an Flechtmuster, bzw. Stickereien enstanden (Arne, Taf. I; Taf. VII № 18, 20, 22; Taf. X № 40 usw.). Sie sind also wohl nicht als redende Ornamente, sondern als reine Zierbilder zu betrachten. Doch sind sie in der Form, wie sie uns erhalten blieben, nicht immer als einfache Kopien von Textil-, bzw. Nadelarbeiten, sondern manchmal als archaistische Formeln aufzufassen, die

[1]) Hoerschelmann, Die Entwicklung der altchinesischen Ornamentik. Beiträge zur Kultur- und Universalgeschichte, herausg. von K. Lamprecht, IV, 1907, S. 2, 5.

[2]) Über altchinesische Kunst, in Oskar Münsterbergs „Chinesische Kunstgeschichte" 1910, Bd. I 78—89.

[3]) Vgl. auch Takács, Zu den Grundformen der chinesischen Kunst. Jahrbuch für asiatiche Kunst I.

Digitized by Google

nicht nur wegen ihres dekorativen Wertes, sondern vielmehr ihrer historischen Bedeutung halber geschätzt wurden. Als solch traditionell geschätzter Gemeinplatz erscheint das transponierte Flechtmuster in einigen Schriftzeichen (Abb. 42), und auch auf alten Bronzegefässen, die uns grösstenteils aus Abbildungen oder Kopien bekannt, in seltenen Fällen aber in ihrer Wirklichkeit erhalten sind (Sen-oku sei-sho, № 40, 41).

Auch daran sei hier erinnert, dass die geometrische Ornamentik einer Gattung der in der Hanzeit gegossenen Bronzespiegel, wie es nunmehr aus den steinzeitlichen Denkmälern hervorgeht, zum guten Teil auf prähistorischen Webmustern beruht. Man vergleiche darauf hin die Verzierung der keramischen Funde, die Arne in seinem „Painted Stone Age Pottery" (1925) mitteilt.

a *b* *c* *d*

Abb. 42. — Altchinesische Schriftzeichen.

Die meisten in ihren Originalen uns überkommenen Denkmäler, die von der Anwendung der aus gebrochenen geraden Linien, bzw. Kreuzlagen bestehenden Ornamente zeugen, stammen aus der Hanzeit. Aus diesem Umstand ist freilich nicht ohne weiteres der Schluss zu ziehen, dass sie in der Hanperiode höher gewertet gewesen wären, als in den vorhergehenden Zeitaltern der Shan und Chou. Es ist aber doch wahrscheinlich, dass unter den Han, zu einer Zeit, als das klassische Chinesentum eine glänzende Wiedergeburt erlebte, die retrospektive Varanlagung auch dem alten dekorativen System zustatten kam. Auffallend ist est nämlich, dass wir auf den berühmten Wandskulpturen in Shantung ausschliesslich die einfachsten Ziermotive angewendet finden.

Dieser Archaismus erscheint mir durchaus nicht unverständlich. Das pietätvolle Festhalten am Althergebrachten, die absolute Verehrung der Vorfahren und ihrer geheiligten Traditionen bilden den Grundstein der chinesischen Ethik und diese Prinzipien kommen auch in der Kunstauffassung der Chinesen zu jeder Zeit zu voller Geltung. Es ist auch zu bedenken, dass die in Rede stehenden Wandskulpturen von Shantung die darstellende Kunst früherer Jahrhunderte vergegenwärtigen können.

Wir haben auch unter den Grabbeigaben Beweise dafür, dass die alte geometrisierende Zierkunst der Chinesen auch in der Hanzeit nicht aufgehört hatte, in ihrer ursprürglichan Reinheit weiterzuleben. Ich verweise bloss auf die kleinen Modelle von Backofen (Laufer, Chinese Pottery, Taf. XVII—XVIII), auf denen Ornamente dieses Stils als Randleisten angewendet werden.

Digitized by Google

Es ist auch aus diesem Umstand darauf zu schliessen, dass Motive dieser Art zum alten Inventar der chinesischen Volkskunst gehören.

Ich benützte schon früher die Gelegenheit darauf hinzuweisen, dass die Zierformen der nördlichen und östlichen Barbaren, die im Gesichtskreise der Hellenen erschienen, eine geometrische Kunst repräsentieren, die dem anscheinend ältesten Motivenschatz der chinesischen Ornamentik verwandt war.[1]) Nun sehen wir aber, dass es auch durchaus zulässig ist, von einem urzeitlichen Zusammenhang der Völker des Nordens und des Ostens von Europa und Asien zu sprechen, da die fortwährenden Wanderungen und Verschiebungen in ostwestlicher Richtung vor sich gingen und den Einfluss des fernen Ostens auf die nordischen Nomaden zur Folge hatten. Auch gilt es nunmehr, wie bereits bemerkt, für eine unanfechtbare These, dass die Chinesen anfangs ein Nomadenleben führten. Ihr Volkstum musste damals im Grunde dem der benachbarten Steppenvölker ähnlich gewesen sein. Verwandte Züge werden sich, als Folgen der Nachbarschaft, auch in späteren Jahrhunderten erhalten haben.

Auf der Ostwand des um das Ende des ersten nachchristlichen Jahrhunderts gebauten Mausoleums auf dem Hiao T'ang-shan in Shantung findet sich, unmittelbar oberhalb des links abgebildeten einstöckigen Hauses (Chavannes, Pl. XXVI), die eingravierte Zeichnung eines zylindrischen Gefässes (Abb. 43 *a*). Rechts und links davon stehen zwei Männer — anscheinend hohe Würdenträger — in langen Kleidern. Sie beugen sich zeremoniell über das Gefäss, das demnach eine Opfervase zu sein scheint. Der eine Mann trinkt aus einer Schale. Aus dem Gefäss schräg herausragend ist der Schaft irgendeines Geräts sichtbar. Die ganze Darstellung lässt uns an folgende Mitteilung Friedrich Hirths[2]) denken: „So wird nach dem Ts'ien Han-shu (Kap. 94 B. p. 6) bei Gelegenheit eines zwischen Huhan-ye Shan-yu und dem chinesischen Kaiser im Jahre 47 v. Chr. abgeschlossenen feierlichen Bündnisses von ersterem der sogenannte Bluteid geschworen. Zu den damit verbundenen Ceremonien gehörte es, dass der Shanyü „mit einem King-lu und einem goldenen Cyathus den Wein umrührte." Das hunnische Wort, das in der chinesischen Umschreibung „King-lu" lautet, von den Hunnen selbst aber wahrscheinlich „kingruk" ausgesprochen wurde, bedeutet Dolch, bzw. zwei-

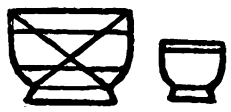

a *b*

Abb. 43. — Chinesische Opfervasen.

[1]) Takács, Huns et Chinois. Turán, 1918, S. 621—22.

[2]) Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türkvölker, I: Die Ahnentafel Attilas nach Johannes von Turocz, 1900, 222-223.

Digitized by Google

schneidiges kurzes Schwert, in diesem Falle also ein Prachtschwert (vgl. Shaw, A sketch of the Turki language. Calcutta, 1880 Part II. Vocab. p. 163)".

Es muss betont werden, dass die Darstellung der besprochenen Szene in Hiao T'ang-shan in unmittelbarer Verbindung mit Schlachtenbildern vorkommt, in denen die mit Bogen bewaffneten hunnischen Reiter leicht zu erkennen sind. Die Bronzefigur eines Bogenschützen aus Barnaul, bzw. Kulundinskoje, die Aspelin (Antiquités, I 327; Types,[1]) Abb. 9) mitteilt, entspricht so genau diesen Darstellungen, dass wir sie gleichfalls für chinesische Arbeit aus der Hanzeit und für die Darstellung eines hunnischen Kriegers halten müssen. Anhängsel im selben Stil und mit ähnlichen Motiven werden auch von Martin[2]) (Taf. 29 № 38—45; Taf. 32 № 10; Taf. 33 № 1) und Tallgren (im Katalog der Sammlung Tovostine) mitgeteilt. Die Vase, die uns in diesem Zusammenhang in erster Linie interessiert, gehört zu dem selteneren und wohl älteren Typus chinesischer Opfergefässe, der nicht auf drei Füssen, sondern auf einer breiten Sohle ruht (eine ähnlich geformte Schale ist z. B. auf dem Relief in Wu Leang tze — Chavannes, Taf. LVII — auf einer runden Tasse, die ein Diener trägt, sichtbar; s. Abb. 43 *b*). Die Wand steigt senkrecht empor und ist in ihrer ganzen Breite durch zwei Diagonalen zerteilt. Es ist freilich nicht ohne weiteres anzunehmen, dass Gefässe grössten Massstabes von der Sorte des hier abgebildeten zur Zeit der späteren Han genau auf diese Weise dekoriert wurden. Die Art aber, wie hier der herkömmliche Zierat angewandt wird, beweist, dass ihm auch in den letzen Jahrhunderten des chinesischen Altertums eine seinen dekorativen Wert übersteigende Bedeutung beigemessen wurde. Es wurde wahrscheinlich — vielleicht durch sein Alter geheiligt — als ein mysteriöses Zeichen aufgefasst.

Die obigen Beobachtungen berechtigen also die Folgerung, dass die dekorativen Kreuzlagen und das Dreieckmotiv auf den von uns in Betracht gezogenen Opfergefässen aus Sibirien und Russland Überbleibsel des Flechtmusters sind, das nach dem Zeugnis der jüngsten steinzeitlichen Funde und der alten Schriftzeichen in der Urkunst der Chinesen eine grosse Rolle gespielt und, wie bereits erwähnt wurde, seinen Wert auch in der Hanzeit nicht verloren hat.

Den Flechtmustern sind aber auch die Streifen, bzw. Stäbchen mit Ringen beizuzählen. Diese und die selbstständig verwendeten Kreise, bzw. Ringe werden auf den in Russland und Ungarn gefundenen Opfergefässe als

[1]) Types de peuples de l'ancienne Asie Centrale, 1890.
[2]) L'âge du bronze au Musée de Minoussinsk.

Digitized by Google

herrschende Zierstücke verwendet. Selbst das Dreieck ist auf dem Exemplar von Werchnij-Konjetz an allen drei Spitzen mit je einem Ring kombiniert.

Es hat jedenfalls seine Bedeutung, dass in einer Variante des alten Schriftzeichens für „Wen" (Zeichen, Schrift, Ornament; Abb. 44*a*) zwischen den Kreuzlinien auch ein kleiner Kreis angebracht wird und in solchen Kreisen enden auch die Kreuzlinien in einer der Varianten des verwandten Zeichens für „Kiao" (vermengen, vereinigen; Abb. 44*b*). Kreise, bzw. Ringe bilden, anstatt des Flechtwerkes, das einzige Ornament auf einigen alten Zeichen zu „li, ké" (Opferwase; Abb. 42).

a *b*

Abb. 44. — Altchinesische Schriftzeichen.

Ringe an Schnüren erscheinen als Zierformen auch auf chinesischen Bronzespiegeln aus der Hanzeit (Abb. 45). Ein Exemplar dieses seltenen Typus, dessen ungenaue und die uns interessierenden Einzelheiten durch tropfenförmige Flecke wiedergebende Abbildung im Kin-shih-so zu sehen ist, wurde durch den Grafen Eugen Zichy in China erworben und der Ethnographischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums geschenkt. Von dort wurde es dann dem Franz Hopp-Museum für Ostasiatische Kunst in Budapest überwiesen (vgl. auch den Spiegel in der Sammlung Sumitomo Sen-oku sei-sho, № 15). Die in Rede stehenden Ziermotive sind auf diesem Spiegel zwischen den Kelchblättern des mittleren Ornaments sichtbar. Sie hängen an einem Zellenband, das den mittleren Teil des Spiegels in Kreisform umgibt und sich in breiteren Kreisen zu beiden Seiten der Schrift wiederholt. Die Scheidewände der Zellen laufen parallel und schräggestellt um den Mittelpunkt der Scheibe herum; sie sind aber an anderen, stilistisch

Abb. 45. — Chinesischer Bronzespiegel; Hanzeit (Budapest, Franz Hopp-Museum).

Digitized by Google

eng verwandten Stücken radial angebracht. Es ist aus den Abbildungen und Beschreibungen der Gefässe von Törtel und Kapostal ersichtlich, welch wichtige Rolle auf ihnen das Zellenband als Zierform spielt.

Bezeichnend ist für die Verzierug der uns in diesem Zusammenhang interessierenden Bronzespiegel auch ein Bandornament, das aus drei parallellaufenden Reliefstreifen besteht, die in einer runden Scheibe bzw. Halbscheibe endigen. Dieses Ornament ist auf Anderssons Honanfunden nach weisbar (Arne, Taf IX, № 33). Der Bronzespiegel also, der in seiner Dekoration den hunnischen Opfergefässen am nächsten steht, hängt in decorativer Hinsicht klar erkenntlich mit der Kunst der Steinzeit zusammen. Man ist somit berechtigt von den Opfergefässen dasselbe zu behaupten.

Ein anderer Beweis für die Beliebtheit der Ringe auf Schnüren und des Zellenbandes als Zierformen findet sich im Po-ku-t'u -lu (Heft 29, Bl. 24), wo sie auf einem sogenannten Drachen- und Phönixspiegel aus der Hanzeit vorkommen. Der Holzschnitt der Ausgabe von 1588, die ich in der Bibliothek des Berliner Kunstgewerbemuseums zu studieren Gelegenheit hatte, gibt die Formen ganau wieder. Die Ringe auf Schnüren werden hier mit Spiralen abwechselnd angebracht. Es ist aus diesem Umstand ersichtlich, dass sie, gleich den Spiralen, abgewetzte Pflanzenformen sind. Es gibt aber unter den altchinesischen Schriftzeichen auch andere Belege dafür, dass mit Kreisen an Enden von Stengeln Pflanzenformen, also wohl auch Blumen angedeutet wurden. Man sehe darauf hin die Baumdarstellung in Wu Leangtze (Chavannes, Taf. XLVII № 79). Zur Gewissheit wurde mir, dass die Endungen in Ringen Pflanzenformen andeuten, durch das Zeugnis eines durchbrochenen Riemenabschlusses aus Bronze (Abb. 46 *b*). Auf diesem Stück, das sich im Ungarischen Nationalmuseum befindet, ist ein Geflecht von Ranken zu sehen, die zum Teile in einfachen oder in solchen Kreisen enden, denen kleine Verzweigungen, etwa in der Form von Ähren, entwachsen. Dieser Riemenabschluss, der in Westungarn, in Nemesvölgy gefunden wurde, ist meines Wissens ein Unikum. Er entspricht aber in der Art seiner Komposition dem Rest eines interessanten Geflechtes aus Hanffaden, das in Óbars (Komitat Bars) gefunden wurde (Abb. 46 *a*) und jetzt gleichfalls im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrt wird. Im Stil geht er aber mit anderen durchbrochenen Riemenbeschlägen aus Bronze zusammen, wie z. B. mit dem bei Hampel III, Tafel 74 № 1 und 9 abgebildeten (mit der Reliefdarstellung von Raubtieren, die Menschen anpacken, deren Tracht, mit ihren Parallelfalten, der parthischen sehr ähnlich ist;[1]) Fundort Boldog

[1]) Sarre, Die Kunst des alten Persien, Abb. 65.

Digitized by Google

und Nagysurány). Alle diese Funde sind typische und unzweifelhafte Denkmäler der Völkerwanderung. Sie sind anderen Riemenbeschlägen verwandt, deren Verzierung gleichfalls Textilmotive aufweist. Ich ziehe aber diese Zierformen nicht in diesem, sondern in einem anderen Zusammenhang des näheren in Betracht, da sie mit den Ornamenten der besprochenen Opfergefässe nicht unmittelbar zusammenhängen und nur eine Klassenverwandtschaft erkenen lassen.

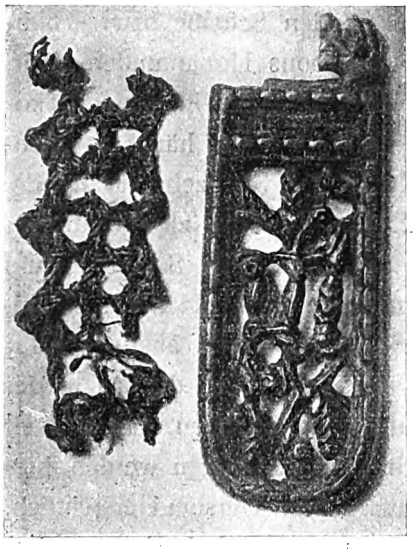

a *b*

Abb. 46. — Geflecht aus Hanffaden und Riemenabschluss aus Bronze (Budapest, Nationalmuseum).

Der Charakter der in Ungarn und Russland gefundenen Vasen entspricht wie wir gesehen haben, durchaus dem chinesischen Stilgefühl. Die zylindrischen Wände fordern zwar den Vergleich mit antiken Pixiden und Kratern, hauptsächlich aber mit römischen Eimern heraus.. Die scharf herausladenden Reliefstreifen haben jedoch nur in China ihre Analogien. Blechartig ausladende Streifen, wie sie auf den in Ungarn gefundenen Gefässen vorkommen, können nur aus einem besonderen Formwillen heraus erklärt werden, der den Griechen und Römern ganz remd, den Chinesen aber eigen war.

Chinesisch ist auch die Art, wie der verhältnismässig hohe säulenförmige Fuss des Gefässes von Sisran gebildet ist. Diese Eigentümliche Bildung ist zu beobachten unter anderen an irdenen Gefässen der Chouzeit (Lauder, Pottery, Taf. III № 5). Deutlich sichtbare Bruchstücke zeugen davon, dass die abgebrochenen Füsse der übrigen Gefässe gleichfalls verhältnismässig hoch und dünnse in müssten. Sie könnten nicht so niedrig und breit gewesen sein, wie die Sockel der klassischen Bronzeeimer. Sie behielten den primitiven Charakter der schlanken Füsse der alten „skythischen" Bronzegefässe. Ich kann also Pósta,[1]) der in diesen Gefässen Nachahmungen römischer Eimer sieht, nicht beipflichten. Ebert hält sie für östliche Repliken eines klassischen Vorbildes.[2]) Ihr Ahn ist allem Anschein nach der sogenannte „skythische Kessel" (Kul-Obatypus). Die Umwandlung verdanken

[1]) A. a. O. 521—225.
[2]) Ebert M., Südrussland im Altertum, S. 182—183.

Digitized by Google

sie aber nicht dem römischen, sondern dem ostasiatischen Einfluss. Die eckigen Ösen und das scharfe Gerippe müssen daraus erklärt werden. Die Urform des Kessels war heimisch auf den zusammenhängenden Gebieten Osteuropas und Asiens. Die scharfe Rippengliederung, das Zellenband und die Ringornamentik sind ostasiatische Eigentümlichkeiten, wie das auch aus japanischen Denkmälern der Urzeit und des Altertums herworgeht.[1])

Ich kann also nach dem gesagten Berthold Laufer, dem hochverdienten Verfasser des Werkes „Chinese Pottery of the Han Dynasty" mit nichten beistimmen, wenn er im genannten Buche (S. 224) mit Reinecke polemisierend bemerkt: „To establish the possibility of a comparison between types of vessels of different cultural provinces, it is a fundamental necessity that these types agree in the principal features of their formation: Coincidence in only one or in a few characteristics does not constitute a relationship. I utterly fail to see any similarity between the Cinese tripod vessel (ting) of Silver Island and the Scythian Bronze kettle from Hungary, which Reinecke groups together on pp. 148 and 149, except perhaps, in the very accidental feature of the loop-holes; but the Chinese ting always has either three of four feet, while the Scythian kettle has only one stem, and this makes a principal difference, which Mr Reinecke too easily overcomes by calling this the „simplification of the foot in the Siberian specimens" (on p. 159). If this Scythian type must resemble a Chinese one, it is perhaps somewhat similar to a tou. The tou, however is never provided with loop-handles: consequently the Scythian kettle is neither a ting nor a tou, but an interely different and distinct type. Besides, W. Radloff (Aus Sibirien, Vol. II, p. 88) remarks expressly, that the Siberian peoples of the bronze period did not know of tripod vessels, but put the kettles themselves into the fire."

Laufers Stellungnahme zu dieser Frage befremdet mich schon deshalb, weil ihm als hervorragendem Kenner chinesischer Altsachen keinesfalls entgehen dürfte, dass die Grundform der Gefässe unter den altchinesischen Schriftzeichen für Blut — hsüe und Schale — min fast vollinhaltlich vorkommt, zur Bezeichnung des letzteren Begriffes nebst einem Zeichen, das der Form des tou genannten Gefässes der Chou-Periode (Abb. in Laufers „Pottery" Taf. III № 5 und XXVIII № 2) durchaus entspricht. Es macht keinen wesentlichen Unterschied aus, dass die Wand bei dem einen Gefässtypus hoch, bei dem anderen niedrig ist. Auch die steinzeitlichen Töpfe, die in Japan

[1]) Sen-oku, Sei-sho, Abb. 140, 141, 144; Munro, a. a. O. Abb. 85, 165, 169, 261, 282, 286, 320, 352, 353.

Digitized by Google

gefunden wurden und die Munro in seinem „Prehistoric Japan" abbildet (Fig. 75—77, 86), können mit chinesischen Formen in Zusammenhang gebracht werden, obwohl sie mit bekannten chinesischen Gefässtypen nicht in allen ihren Einzelheiten übereinstimmen.

Noch ist zur Datierungsfrage der besprochenen Opfergefässe einiges nachzutragen. Das älteste scheint das Exemplar von Teletzkoje zu sein. Dieses Denkmal gehört in die Gruppe der altaischen Altertümer, die dem Stile nach ganz chinesisch sind. Es gibt aber unter diesen Altsachen auch solche, die sogar mit Recht für chinesische Arbeiten gehalten werden. Die chinesische Art der altaischen Denkmäler ist die der Hanzeit (206 v. Chr. — 220 n. Chr.). Die Zeit ihrer Entstehung wird daher in die erste Hälfte dieser Periode fallen. Am Beginn der Hanzeit erlebte aber das ostasiatische Hunnenreich seine Blütezeit. Es erstreckte sich weit in nördlicher und westlicher Richtung. Die Einwohner der oberen Jenissei-Gegend, die Jenissei-Ostjaken, waren keine Nachbarn der Chinesen. Ihre chinesische Bildung musste somit durch andere, bzw. durch den Handel über ein fremdes Gebiet vermittelt werden. Dieses Gebiet war aber gerade zur Zeit der Blüte der altaischen Bronzekultur, der sogenannten Minussinsk-kultur, hunnisch. Es ist daher nicht möglich sich das Kunsthandwerk der Hunnen anders als chinesisch entschieden beeinflusst und dem der Altaigegend eng verwandt vorzustellen. Selbstverständlich erscheint es aber, dass für den Geschmack der Hunnen eher die Textil-, als die Metallindustrie der Chinesen massgebend sein musste. Und wir sehen in der Tat, dass die Verzierung des Gefässes von Teletzkoje einheitlichen textilen Charakter hat. Wir haben es hier mit einem Denkmal zu tun, dessen Grundform und Verzierung, nach dem Zeugnis altchinesischer Ideogramme, ostasiatische Urformen aufbewahrt, vielleicht aus der Zeit, als die Chinesen mit ihren barbarischen Nachbarn zusammen nomadisierten. Die Verzierung des Gefässes zeigt Textil- und Pflanzenornamente, die hier bereits zu Gemeinplätzen erstarrt sind und ihre Wertschätzung offenbar ihrem Alter verdanken. Sowohl die sichelförmigen Zierglieder, als auch die Halbkreise, die die Wand bzw. den Henkel des Gefässes schmücken, sind z. B. auf zwei Denkmälern der Völkerwanderung zu erkennen, von denen das eine in der Dnjepergegend, bei dem Dorfe Pastirskoje (Khanenko, IV, Taf. XIII № 363), das andere in Ungarn bei Cikó (Kom. Tolna, Abb. 47) gefunden wurde. Das sichelförmige Pflazenornament ist ein Grundmotiv der chinesischen Zierkunst, das in der Shangzeit vielfach verwendet wurde. Es ist aber auch in der Steinzeit nachweisbar (Arne, Taf. X № 36*a*, 37*a*). Die Halbkreise auf den Ösen können als Variationen der

Digitized by Google

Halbscheiben aufgefasst werden, die die Henkel der ungarländischen Gefässe zieren.

Ein Rest vom Textilornament des sibirischen Gefässes ist noch auf den russländischen Funden zu erkennen. Diese scheinen somit, zusammen mit dem ersteren eine historische Reihenfolge zu ergeben. Die Reliefstäbchen mit Ringen, die das Hauptornament der Gefässe von Sisran und Werchnij-Konjetz abgeben, sind dann auf den Exemplaren von Törtel und Kapostal mit kleinem Diagonal-, bzw. Dreieckmuster kombiniert.

Abb. 47. — Riemenabschluss aus weisser Bronze (Budapest, Nationalmuseum).

Zur Datierung der besprochenen Denkmäler in den Beginn der Völkerwanderung wird uns auch durch indische Analogien ein fester Stützpunkt geboten. Flechtmuster kommen nämlich auch auf Gandharaskulpturen vor, deren Entstehung in die Zeit der grossen ost- und innerasiatischen Völkerverschiebung zu setzen ist. Man sehe als Belege die Beispiele, die A. v. Le Coq (Buddhistische Spätantike I, Taf. 2) mitteilt. Selbstständig oder in Verbindung mit Rauten, bzw. übereckgestellten Schachbrettmustern angewandte Ringe scheinen sowohl in China, als auch in Mittelasien sehr beliebte Webmuster gewesen zu sein (vgl. Le Coq, Buddhistische Spätantike IV, Taf. 1, 2, 7; Stein, Ancient Chotan II, Taf. LXXVII; Stein, The Thousand Buddhas, Taf. II). Auch in der Bronzekunst scheint das Ringornament von jeher beliebt gewesen zu sein (vgl. Sen-oku Sei-sho, № 52, 56). Die Vermittler dieser Motive waren wohl auch die Yüe-chi, die Indoskythen, die in der Nachbarschaft der Hunnen lebten, vor ihnen nach dem Westen flüchteten und dort das baktrische Königreich vernichteten. Diese Einfuhr chinesischer Motive nach Indien wurde von dem genialen Japanen Okakura Kakuzo (S. 77–78) richtig erkannt, aber vielleicht übermässig betont: "The remains of Mathura and Gandhara fall into the general movement, for Kanishka and the Gettaes, in imposing their Mongolian traits on Indian art, could but bring it within the shadow of that common ancient style, in which a deeper and better informed study of the works of Gandhara itself will reveal a greater prominence of Chinese than of the so called Greek characteristics.

Digitized by Google

The Bactrian kingdom in Afghanistan was never more than a smal colony in the midst of a great Tartar population, and was already lost in the late centuries bofore the Christian era. The Alexandrian invasion means rather the extension of Persian influence than of Hellenic culture."

Und in der Tat: wenn man bedenkt, dass die Flechtmuster, die in der Schrift der Shan- und Chouzeit auftauchen, in der Hanzeit als Kleiderschmuck eine bedeutende Rolle spielen und in der Gandharakunst als Verzierung von Thronsesseln verwendet werden, die offenbar mit Draperien überzogen gedacht sind, so kann man nicht umhin, dieselben als Ornamente anzusprechen, die die Nomaden chineschen Seidenstoffen entnommen haben

Zusammen mit dem Höckerichter Gefäss wurden, wie gesagt, Goldplatten gefunden, deren unverkennbare Analogien auch in den Funden von Saga (Russland, Gouvernement Taurien) und Zdwiżensk (Gouv. Stawropol) nachweisbar sind (s. die Abbildung bei Salin, Altgermanische Tierornamentik, S. 119 Fig. 318). Das schlesische Gefäss kann also mit Denkmälern in Beziehung gebracht werden, die nachweisbar aus der Völkerwanderungszeit stammen (Béla v. Pósta, III, S. 491—494, Abb. 271, 272) und an Orten vorkommen, denen in der Geschichte der Hunnen eine besonders denkwürdige Rolle zufiel.

Der Zusammenhang der Gefässe von Höckericht und Dunapentele mit den Münzen von Trajan,[1]) Valentinianus und Alex. Severus ist kein unmittelbarer. Orientalische Münzen, die in Dunapentele gefunden wurden, sind an noch entlegeneren Fundorten zum Vorschein gekommen. Es ist freilich möglich, dass diese Münzen durch die Hunnen nach Ungarn gebracht wurden. Doch könnten sie auch in diesem Falle nur so viel beweisen, dass die Gegend, wo sie gefunden wurden, einst hunnischer Besitz war. Diese Selbstverständlichkeit ist aber keines Beweises bedürftig. Wichtig für die Zeitbestimmung bleiben also die römischen Helme von Dunapentele und die Beigaben des Leichnams von Höckericht, die beide ungefähr gleichaltrig sind. Noch wichtiger sind aber zwei andere Funde von Dunapentele, von denen in anderem Zusamenhang die Rede sein wird.[2])

Ich fühle mich auf Grund der obigen Untersuchungen berechtigt, in den behandelten Opfergefässen eine Reihe von Denkmälern zu sehen, die, in einer verhältnissmässig kurzen Spanne Zeit entstanden, eine historische Reihenfolge und eine folgerichtige Entwicklung darstellt. Die Gruppe dieser

[1]) Krause, a. a. O.
[2]) Takács, Hun Relics. Oxford Hungarian Review, I.

Digitized by Google

Denkmäler ist streng einheitlich. Sie lässt einen festen, ja beinahe erstarrten Stil erkennen, der offenbar das Ergebnis einer langen Entwicklung ist.

Die starke Eigenart, die Reinheit und die Harmonie dieses Stils beweisen zur Genüge, dass seine uns überkommenen Proben Sonderleistungen eines besonderen Volkes sind.

Der Umstand, dass alle Eigentümlichkeiten der in Betracht gezogenen Altsachen darauf schliessen lassen, dass diese während der chinesischen Han-Periode und der ersten Jahrhunderte der grossen Völkerwanderung verfertigt wurden, ferner ihre Verbreitung über ein weites Gebiet, das während der erwähnten Zeit nur von den Hunnen durchwandert sein konnte, rechtfertigt die Annahme, dass wir hier tatsächlich mit hunnischen Denkmälern zu tun haben.

Китайско-хунски художествени форми. — Настоящата статия произлезе отъ единъ рефератъ, който авторътъ държа презъ месецъ октомври 1923 год. въ София по покана на Бълг. Археологически Институтъ. Въ първата часть на статията се разглеждатъ найстаритѣ сношения на хунитѣ съ китайцитѣ, като се изтъква голѣмото влияние, което китайската култура е упражнила върху хунитѣ. Тѣзи последнитѣ сѫ заели много нѣща отъ китайцитѣ, като по-късно, при нахлуването си въ Европа, сѫ ги разпространили и на европейска почва. Като се има това обстоятелство предъ видъ, могатъ да се припишатъ на хунитѣ съ голѣма вѣроятность такива паметници, които се намиратъ въ заетитѣ отъ тѣхъ страни и които се схождатъ съ подобни предмети отъ Китай, датиращи отъ сѫщата епоха.

Въ втората часть на статията се разглежда една група отъ паметници, които могатъ съ най-голѣма вѣроятность да се припишатъ на хунитѣ. Това сѫ голѣми бронзови сѫдове, които сѫ служили при жертвоприношенията (обр. 22—37). Тѣ се срѣщатъ въ Унгария, северна Русия и Сибиръ и датиратъ отъ времето на ранното срѣдновѣковие. Тѣхната форма, техника и орнаменти указватъ на твърде тѣсни връзки съ старата китайска култура. Това се доказва най-добре съ нѣкои старокитайски писменни знакове, които иматъ сѫщата форма и сѫ се употрѣбявали за означение на подобни сѫдове. Отъ други писменни знакове, както и отъ рисункитѣ на една скала при Кизилъ-Кая въ Сибиръ (обр. 38) може да се заключи, че тѣзи сѫдове действително сѫ служили за жертвоприношения.

Золтанъ фонъ Токачъ.

Digitized by Google

Археологически вести

30-годишниятъ юбилей на проф. В. Н. Златарски. — Презъ месецъ октомври т. г. проф. В. Н. Златарски ще празнува 30-годишния юбилей на своята научна дейность. Не е тукъ мѣстото да преценяваме тази тъй плодовита дейность и да изтъкваме голѣмитѣ заслуги, които проф. Златарски има за бившето Българско Археологическо Дружество и за нашия Археологически Институтъ. Приятелитѣ и почитателитѣ на проф. Златарски ще издадатъ наскоро единъ сборникъ въ честь на юбиляра, въ който ще бѫдатъ помѣстени биографически бележки за него, както и списъкъ на неговитѣ многобройни научни трудове.

За да даде обаче още сега изразъ на своята голѣма благодарность и уважение къмъ проф. Златарски, който е билъ винаги единъ отъ най-ревностнитѣ членове на Археологическия Институтъ, управителниятъ съветъ му посвещава настоящия трети томъ отъ институтскитѣ Известия.

Златнитѣ сѫдове отъ Вълчи-трънъ. — На 28 декември 1924 год., при реголването на едно лозе въ околностьта на Вълчи-трънъ, Плевенско, сѫ били открити нѣколко златни сѫда и златни похлупаци, които, благодарение на енергичната намѣса на властитѣ, сѫ могли да бѫдатъ прибрани въ Народния музей въ София още на 5 януарий 1925 год. Тази находка, която представя съвсемъ изключителенъ интересъ и която е единствена по рода си у насъ, се състои отъ следнитѣ предмети (обр. 48):

1) Голѣмъ сѫдъ въ форма на супникъ (кратеръ) съ две силно издадени дръжки (табл. VI); вис. 17·1 см., диам. на отвора 28·5 см., дължина заедно съ дветѣ дръжки 52·5 см., теж. 4·395 кгр. Дръжкитѣ му сѫ източени отъ сѫщото парче металъ, отъ което е направенъ сѫдътъ. Тѣ сѫ плоски, подгънати и краятъ имъ е прикованъ по съ три златни гвоздейчета въ стената на сѫда (гл. табл. VI 2). Украсени сѫ по съ три паралелни жлеба, срѣдниятъ отъ които е много по-широкъ и има напречни нарѣзи. Дъното на сѫда е изработено въ видъ на два концетрични, силно изпѫкнали кржга.

2) Голѣмъ сѫдъ въ форма на чаша съ висока дръжка, изработена и украсена по сѫщия начинъ, както дръжкитѣ на първия сѫдъ; високъ заедно съ дръжката 19 см.; безъ нея 13 см.; диам. на отвора, който е сега малко сплеснатъ, около 15 см.; теж. 919 гр. (табл. VII 2). Дъното е изработено по сѫщия начинъ, както при първия сѫдъ.

3) Две подобни чаши, но съ много по-малки размѣри: височина безъ дръжкитѣ 4·6 см., диам. на отвора 8·5 см., теж. 130 и 132 гр. (табл. VII 1). Тѣ се отличаватъ отъ голѣмата чаша само по това, че иматъ около устата си по три паралелни жлеба.

4) Сѫдъ, който се състои отъ три отдѣлни сърцевидни тасчета, скачени по между си съ малки странични тржбички и съ една обща тридѣлна дръжка, тъй че течностьта, която се налива въ кое да е отъ тасчетата, минава и въ дветѣ други (табл. VIII). Дръжката и тржбичкитѣ сѫ изработени отъ електронъ(?). Тасчетата иматъ паралелни канелюри, които следватъ тѣхната форма и покриватъ цѣлата имъ повръхность. Дължината на всѣко тасче е 17·5 см., шир. 9 см.; общата тежесть на сѫда възлиза на 1·190 кгр.

Digitized by Google

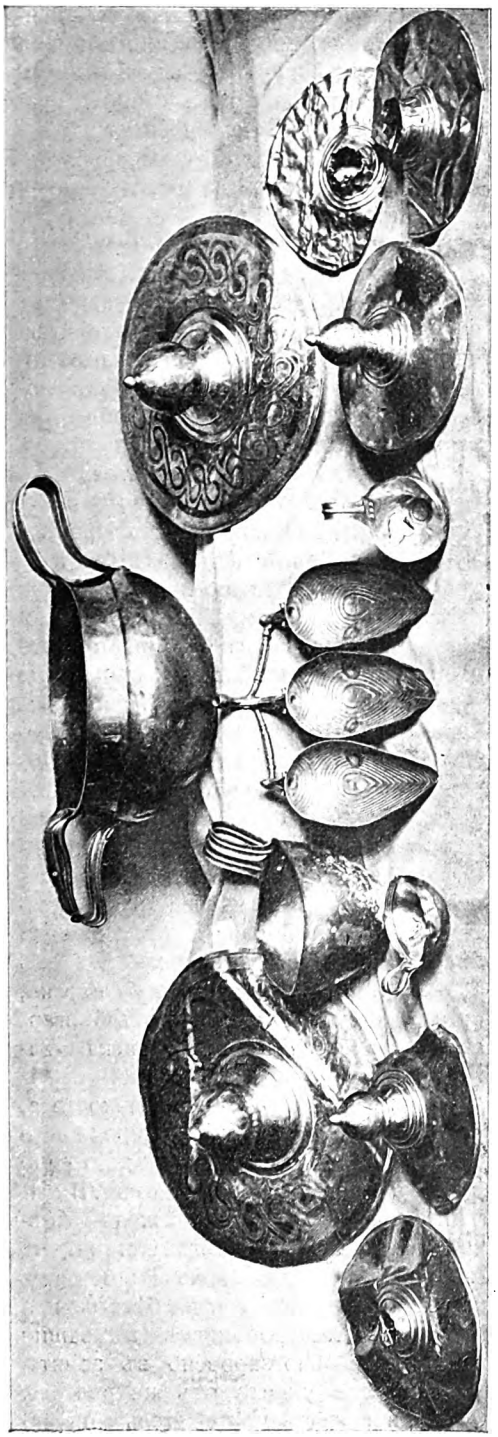

Обр. 48.
Златни съдове отъ Вълчи-трънъ.

5) Два голѣми похлупака съ диаметъръ 36·5 см. и обща тежесть 3·605 кгр. По срѣдата си тѣ иматъ висока дръжка (13·5 см.) въ форма на луковица, която на върха завършва съ топка, украсена съ слабо извити нарѣзи (табл. VII 3). Горната часть на похлупацитѣ, както и тѣхнитѣ дръжки, сѫ украсени съ спираловидни орнаменти, инкрустирани съ ниело, въ основата на което е поставено сребро или платина. Дръжкитѣ сѫ кухи и иматъ извѫтре дебела бронзова подложка, вследствие на което тѣ сѫ твърде устойчиви.

6) Петь подобни по-малки похлупака, които иматъ сѫщото устройство, обаче нѣматъ никакви инкрустирани орнаменти (гл. обр. 48); тѣхниятъ диаметъръ е 21 см., височината на дръжкитѣ 10 см., тежестьта варира отъ 300 до 462 грама. Само единъ отъ тѣхъ е запазенъ съвършенно цѣлъ; отъ другитѣ сѫ отрѣзани значителни части, а отчупени сѫ сѫщо така при три отъ тѣхъ и дръжкитѣ.

Както трѣбваше и да си очаква, тази извънредно важна находка възбуди твърде голѣмъ интересъ не само у специалиститѣ, но така сѫщо и у всички любители на старинитѣ. Въ ежедневния печатъ се появиха редица статии, въ които се даватъ подробни сведения за предметитѣ и се изказватъ различни предположения върху тѣхното произхождение и тѣхното предназначение.[1]) Обаче за сега още липсва една обстойна студия върху находката, появяването на която би се посрещнало съ голѣма благодарность отъ всички заинтересовани кржгове.

[1]) Б. Филовъ, Прѣпорецъ бр. 6 отъ 10. I. 1925 г. („Българскиятъ Тутанкамонъ"; препечатано въ Северно Ехо, Плевенъ бр 2 отъ 15 януарий с. г. и La Bulgarie бр. 463 отъ сѫщата дата); А. Протичъ, Свобода Речь бр. 264 отъ 12. I. 1925 (препечатано въ La Bulgarie бр. 465 отъ 17. I. 1925); Н. Мушмовъ, Демократ. Сговоръ бр. 376 отъ 12. I. 1925; Г. И. Кацаровъ, Зора бр. 1670 отъ 14. I. 1925; Comte Begouen, Journal des Débats бр. 43 отъ 13. II. 1925; C. Kassner, Illustr. Zeitung бр. 4173 отъ 5. III. 1925 („Ein kunstgeschichtlich wichtiger Goldfund in Bulgarien").

Digitized by Google

Съдоветѣ отъ Вълчи-трънъ възбуждатъ редица проблеми, които биха могли да се разяснятъ само следъ обстойни проучвания. Тѣ принадлежатъ къмъ оная категория отъ паметници, които съ въ състояние да хвърлятъ съвсемъ нова светлина върху нѣкои епохи отъ миналото и да преобразятъ коренно нашитѣ традиционни представи за културната роля на нашата страна. Обаче тѣхното обяснение се затруднява извънредно много отъ обстоятелството, че тѣ изглеждатъ да съ единствени по своя родъ и че заедно съ тѣхъ не съ намерени никакви други предмети, които да указватъ било на тѣхното предназначение, било на времето, на което тѣ принадлежатъ.

Въ спомената по-горе моя статия азъ изказахъ известни предположения за произхождението на находката, които нѣма да бѫде излишно да повторя и тукъ съ известни допълнения и измѣнения. Преди всичко не подлежи на съмнение, че съдоветѣ съдържатъ известни елементи, които съ свойствени на античната епоха. Къмъ тѣхъ трѣбва да се причисли самата форма на болшинството отъ съдоветѣ, формата и положението на дръжкитѣ, начинътъ на тѣхното прикрепване къмъ съдоветѣ, както и други нѣкои особности отъ чисто технически характеръ, като напр. обработването на дъното на съдоветѣ въ форма на два силно изпѫкнали концентрични кржга, които служатъ за подставка на съда. Наредъ съ това обаче ние намираме и други елементи, които ни напомнятъ ориенталски мотиви. Такива съ напр. дръжкитѣ въ видъ на луковица при златнитѣ похлупаци, както и нѣкои отъ орнаментитѣ върху тѣхъ.

Какво означава това смѣшение на антични съ ориенталски елементи и къде е могло то да се осѫществи при едни и сѫщи предмети? За да ни стане това по-ясно, трѣбва да си спомнимъ и за знаменитото „Атилово съкровище", открито въ 1799 год. въ Унгария (Nagy-Szent-Miklós), което се състои пакъ отъ голѣмо количество златни съдове. Наистина формата на тѣзи съдове е съвършенно различна, а така сѫщо тѣ се отличаватъ и по своята богата орнаментика, въ която срѣщаме многобройни фантастични фигури. Обаче въ тази орнаментика намираме пакъ сѫщото преплитане на антични съ ориенталски елементи. А това показва, че и дветѣ съкровища биха могли да иматъ едно и сѫщо произхождение.

Известно е, че античното изкуство е проникнало презъ последнитѣ столѣтия на античната епоха твърде далеко въ вѫтрешностьта на Азия, като е стигнало чакъ до северна Индия, както това се вижда отъ открититѣ презъ последнитѣ години скулптури въ областьта Гандара. Следователно странитѣ, въ които е могло да стане кръстосването на античното съ ориенталското изкуство, могатъ да бѫдатъ само Иранъ и Туранъ, на югъ и на изтокъ отъ Каспийското море. Тъкмо въ тия страни ще трѣбва да диримъ и произхождението на такива паметници, каквито намираме въ Атиловото съкровище и въ съкровището отъ Вълчитрънъ. Отъ тамъ тѣ съ могли твърде лесно да бѫдатъ пренесени и въ Дунавската равнина отъ туранскитѣ племена, които въ началото на срѣдновѣковната епоха нахлуватъ изъ вѫтрешностьта на Азия въ Европа и къмъ които съ принадлежали и Аспаруховитѣ българи. И наистина, Атиловото съкровище се счита напоследъкъ отъ най-компетентнитѣ учени за българско, като се приписва на нѣкой отъ българскитѣ владетели въ заддунавска България.

Като се има предъ видъ всичко това, не е невѣроятно, че и съкровището отъ Вълчи-трънъ е действително едно старобългарско съкровище отъ VII или VIII вѣкъ, което е принадлежало на нѣкой български владетель или виденъ сановникъ отъ тази епоха. Въ моментъ на голѣма опасность и на бѣгство при една отъ многобройнитѣ тогавашни войни, то е било заровено въ земята, за да бѫде укрито отъ неприятеля. Обаче, неговиятъ притежатель сигурно е загиналъ наскоро, безъ да е могълъ да се върне и прибере укритото отъ него съкровище. По такъвъ начинъ то

Digitized by Google

е останало въ земята въ продължение на вѣкове, додето една щастлива случайность го извади наново на бѣлъ свѣтъ.

Изказаното тукъ предположение за произхождението на златнитѣ съдове отъ Вълчи-трънъ се подкрепя и отъ сведенията, които византийскиятъ авторъ Менандъръ Протекторъ дава за двора на владетеля на едно отъ старитѣ турски племена въ Согдиана, Дизабулъ, който въ 568 год. изпратилъ посолство до византийския императоръ Юстина II. Отъ тѣзи сведения, които бѣха изнесени отъ проф. Кацаровъ въ споменатата по-горе негова статия (в. Зора бр. 1670 отъ 14. I. 1925 год.), се вижда, че владетелитѣ на старотурскитѣ народи, къмъ които се причисляватъ и прабългаритѣ, съ били голѣми любители на златото и че тѣ съ притежавали голѣмо количество златни съдове.

Въпреки всичко това трѣбва да забележимъ, че биха могли да се изтъкнатъ и съображения, възъ основа на които златнитѣ съдове отъ Вълчи-трънъ биха могли да се отнесатъ къмъ една много по-стара епоха. Вече голѣмото количество на златото ни напомня нѣкои находки отъ критско-микенската епоха, особно находкитѣ отъ кладенчевитѣ гробове при Микене. При това нѣкои отъ съдоветѣ отъ Вълчи-трънъ се сходятъ въ много отношения съ съдоветѣ, открити въ микенскитѣ гробове. Особно голѣмо е сходството, както въ формата на съдоветѣ, така и въ формата и положението на дръжкитѣ, между голѣмия кратеръ отъ Вълчи-трънъ и единъ по-малъкъ златенъ съдъ (вис. 10·8 см.), открить въ четвъртия кладенчевъ гробъ при Микене (гл. H. Bossert, Alt-Kreta, 2. Aufl. 1923 обр. 279). Инкрустационната техника и спиралнитѣ орнаменти, които намираме при два отъ похлупацитѣ отъ Вълчи-трънъ, съ сѫщо така типични за произведенията на критско-микенската художествена индустрия. Най-после нека споменемъ, че и други находки, намерени по-рано у насъ, указватъ на прѣки сношения между дунавскитѣ страни и земитѣ на критско-микенската култура презъ по-късния периодъ на тази култура (гл. Б. Филовъ, Тракийско-микенски отношения, въ Сборника въ честь на проф. Ив. Шишмановъ, 1920, 40 — 53). Като се има предъ видъ всичко това, би могла да се поддържа и хипотезата, че златнитѣ съдове отъ Вълчи-трънъ принадлежатъ на критско-микенската епоха и въ такъвъ случай тѣ би трѣбвало да се датиратъ въ второто хилядолѣтие пр. Хр.

Въпроситѣ за произхождението и датата на съдоветѣ отъ Вълчи-трънъ ще могатъ да се разрешатъ задоволително само следъ обстойното проучване на цѣлата находка, като се вземе подъ внимание цѣлиятъ сравнителенъ материалъ. Ние тукъ се ограничихме да дадемъ само нѣкои общи указания за две отъ възможнитѣ направления, въ които би трѣбвало да се движатъ бѫдащитѣ изучвания, безъ да претендираме, че сме дали съ това едно окончателно разрешение на въпроса. Находкитѣ отъ тоя родъ се отличаватъ именно по това, че тѣхниятъ научен интересъ не тъй бързе може да се изчерпи и че тѣ откриватъ нови проблеми въ науката, които даватъ единъ силенъ тласъкъ на нейното развитие. Нека се надѣваме, че и златнитѣ съдове отъ Вълчи-трънъ ще укажатъ подобно влияние върху нашата млада археологическа наука.

Б. Филовъ.

Къмъ античната гробница отъ Дуванлий. — Въ една бележка съмъ обнародваната по-горе статия на г-на Дяковичъ (стр. 129) ние вече указахме на това, че античната гробница въ Кукова могила при Дуванлий е съдържала още редица предмети, които на първо време съ били укрити и които по тази причина не съ били известни на г-на Дяковичъ. Тѣзи предмети, благодарение на една случайность, можаха отпосле сѫщо така да бѫдатъ прибрани и постѫпиха отчасти въ сбиркитѣ на Народния музей въ София, отчасти въ археологическата сбирка при Народната библиотека въ Пловдивъ. Между тѣхъ се намиратъ една голѣма златна диадема, една масивна златна торква, една златна

Digitized by Google

гривня, нѣколко златни обеци, два златни пръстена, нѣколко отдѣлни прешлена отъ златна огърлица (тѣ сж напълно идентични съ обнародвания погоре предметъ, означенъ отъ г-на Дяковичъ като обеца; гл. стр. 116 обр. 12), две златни риби, подобни на обнародваната по-горе (стр. 113 обр. 11) и два сребърни сждa. Всички тѣзи предмети ще бждатъ обнародвани допълнително отъ г-на Дяковичъ. Ние тукъ ще се ограничимъ да дадемъ нѣколко бележки само за единъ отъ сребърнитѣ сждове, а именно за великолепната сребърна ваза, която постжпи въ сбиркитѣ на Народния музей въ София, тъй като отъ нея именно произхождатъ дветѣ сребърни дръжки, които г-нъ Дяковичъ обнародва по-горе (стр. 116 сл. табл. I).

Вазата, която е отлично запазена, е висока 27 см., съ диаметъръ на отвора 13·4 см. (табл. II). Тя е украсена съ твърде красиво изработени палмети и е била първоначално позлатена по сжщия начинъ, както и дветѣ дръжки, а именно посредствомъ прилепенъ златенъ листъ, частици отъ който сж запазени. Отъ следитѣ, които личатъ отъ дветѣ страни на вазата, се вижда, че тя е имала две дръжки. На мѣстото, дето се е допирала долната часть на едната дръжка, е изрѣзана трижгълна дупка, която личи и на снимката (табл. II). Отъ това се вижда, че едната дръжка трѣбва да е била куха, за да може течностьта да се излива презъ нея. И наистина, едната отъ дветѣ намерени въ гробницата сребърни дръжки въ форма на грифони е куха въ долната си часть и е снабдена по срѣдата съ дълга чучурка, додето другата дръжка е масивна (гл. по-горе стр. 116 сл.). Не може, следователно, да има никакво съмнение, че дветѣ дръжки произхождатъ тъкмо отъ тази ваза. Това се доказа и нагледно, когато дръжкитѣ бѣха донесени отъ Пловдивъ и бѣха прикрепени върху вазата, както това е посочено въ съответната фотография.

По стилъ вазата съответствува сжщо така на първата половина отъ V вѣкъ пр. Хр. Лотосовото цвете, съ което тя е украсена, се среща въ сжщия видъ върху късни вази съ черни фигури, както и въ раннитѣ вази съ червени фигури. Следователно и вазата потвърждава посочената по-горе (стр. 129) дата на гробницата.

Б. Ф.

Античното име на Рила. — Проф. R. Egger ни съобщава следния непубликуванъ надписъ отъ Carnuntum въ Pannonia superior (cera Petronell, Deutsch-Altenburg):

M · MOGETIVS
M · F · PVDENS
DOM · DINACE
ANN · XXXV ·
MIL · LEG · XIII
GEM · STIP XI
H · S E · T · F I ·
C · IVLIVS ·
PRIMVS · H · P ·

M(arcus) Mogetius M(arci) f(ilius) Pudens dom(o) Dinace ann(orum) XXXV mil(es) leg(ionis) XIII gem(inae) stip(endiorum) XI h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) iussit) C(aius) Iulius Primus h(eres) p(osuit). Проф. Egger добавя, че *Dinace* представя abl. отъ номинативната форма Dinax, която сигурно е тъждествена съ Δούναξ у Polybius (Strabo IV, 12, p. 208 C) и у Livius XL 58, 2: Donuca.

Съ това название, което сега за пръвъ пжть се срѣща въ надписъ, се означава днешната Рила и нейната непосредствена околность (ср. G. I. Kazarow, Wochenschrift für klass. Phologie 1905, № 33 и 34, стр. 930). Въ всѣки случай отъждествяването на Dinax въ надписа съ току-що споменатитѣ названия у Полибия се подкрепя и отъ факта, че войницитѣ отъ XIII легионъ сж били рекрутирани въ Тракия. Самото име на войника Mogetius е безъ съмнение келтско (вж. Holder, Altceltischer Sprachschatz II, s. v.). Това ни кара да си зададемъ въпроса, дали въ областьта на Рила покрай тракийскитѣ селища не е имало и келтски, и дали на последнитѣ не се дължи и самото название на планината Δοῦναξ (ср. Clitoph. у Ps. Plut. b, 4, дето галското δοῦνος се тълкува съ τόπος ἐξέχων и Д. Дечевъ, Изв. на ист. др. IV, стр. 23)

Д. Дечевъ.

Digitized by Google

Приносъ къмъ неолитичната култура у насъ. — Пещерата „Драганчовица". Северно отъ селото Гложене (Ябланска околия), между Зоренишки долъ и колибитѣ Нановица, се намира една грамадна пропасть и до нея една мжчно достжпна пещера, които заедно носятъ името Драганчовица". Въ пещерата може да се влезе презъ една тѣсна дупка отъ къмъ северъ или отъ западната страна и то съ помощьта на дърво. Въ насипа, опитванъ не единъ пжть отъ иманяри, се намиратъ, размесени съ пепелъ и вжглища, глинени фрагменти отъ сждове и кости отъ животни. Насипътъ достига дебелина до 1 метъръ и е така много разбърканъ отъ иманяритѣ, че е невъзможно почти да се копае систематически. Малкото фрагменти, които се намериха, сж аналогични на тѣзи отъ пещерата „Моровица", разположена отъ другата страна на селото Гложене (Р. Поповъ, въ Изв. Бълг. Арх. Д-во III стр. 263 сл.).

Обр. 49. Костена вждица отъ пещерата при Дрѣновския монастиръ.

Пещеритѣ при Дрѣновския монастиръ. Рѣката Хандакъ излиза отъ лѣвата страна на голѣмата пещера срещу Дрѣновския монастиръ. Отъ дѣсната страна има запазенъ културенъ насипъ, който достига на нѣкои мѣста до 1·20 м., но и тука иманяритѣ сж го разбъркали отчасти. Въ този богатъ може би нѣкога културенъ пластъ се намериха доста глинени фрагменти отъ сждове, кременци ламели и една костена вждица. Фрагментитѣ отъ сждове не сж добре изпечени. Повечето сж съ черенъ цвѣтъ. Най-дългиятъ кремененъ ножъ достига до 10·5 см.; останалитѣ сж повече отломъци отъ кремении ядра. Костената вждица (обр. 49) е дълга 4 см., отъ къмъ противния на малко отчупения си завитъ край е плоско изгладена и е била пробита, но сега отчупена презъ дупката. Въ другата потъмна и по-дълга пещера се намериха нѣколко фрагмента отъ глинени сждове, аналогични на тѣзи отъ голѣмата пещера.

Въ мѣстностьта „Брѣста", северно отъ с. Алтимиръ (Орѣховска околия), при изкопа за трасето на тѣснолинейката, на дълбочина 0·60 м. подъ нивото, се намиратъ доста фрагменти отъ глинени сждове, отломъци отъ кремъкъ, рѣчни валутаци и кости отъ разни животни, повечето отъ говедо. Между многото фрагменти, всички безъ орнаменти, съ кафяво-черенъ цвѣтъ и не добре изпечени, се намери и единъ каменен чукъ, но малко затжпенъ отъ къмъ острието, дълъгъ 7 см., съ най-голѣма ширина 4·2 см.

Въ мѣстностьта „Прапора" до с. Галиче (Орѣховска околия) учительтъ на сжщото село Цвѣтко Николовъ намерилъ въ нивата си една каменна брадвичка, дълга 7 см. и широка при острието 4·5 см. При изострянето еднакво сж изгладени и дветѣ страни. Въ сжщата мѣстность се намирали и много глинени фрагменти и кременни „парчета", но като „непотрѣбни" били изоставени. Сжщиятъ учитель е намерилъ въ мѣстностьта „Чукитѣ", южно отъ селото, единъ кремененъ връхъ за стрела, дълъгъ 7 см. и широкъ при основата 3 см. Стрелата е намерена при разораване на една нива и произхожда отъ нѣкое недалечно селище, защото въ сжщата мѣстность нѣма никакви следи отъ културни останки. Изобщо у насъ рѣдко се срѣщатъ кременни върхове за стрели и то винаги като единични находки, съ изключение на заселищата около Мадара.

Атанаскьойското езеро. При изкопа на каналъ межлу морето и езерото на дълбочина 1 м. сж намерени доста глинени фрагменти отъ сждове, рога отъ еленъ и говедо, и много кости. Много отъ фрагментитѣ, както и нѣкои отъ запазенитѣ сждинки, похлупки, прешлени и кости отъ животни сж били прибрани отъ двама ученици и сега се пазятъ въ мжжката гимназия въ Бургасъ, но много повече отъ предметитѣ сж били унищожени отъ работницитѣ. По-после се намериха на сжщата дъл-

Digitized by Google

бочина нѣколко глинени фрагменти, единътъ отъ които е орнаментиранъ съ вдлъбнатинки. Въ съседната тераса, на дълбочина 0·45 м, се намериха много фрагменти отъ разни предмети отъ глина. Между фрагментитѣ отъ сждове заслужава внимание, поради орнамента си, фрагментътъ обр. 50б. Интересенъ е сжщо единъ фрагментъ отъ моделъ на колиба, въ видъ на призма, високъ 8 см., широкъ при основата 5·5 см.; въ средата има една вдлъбнатина, дълбока до 1·5 см. (обр. 50а). Всички фрагменти

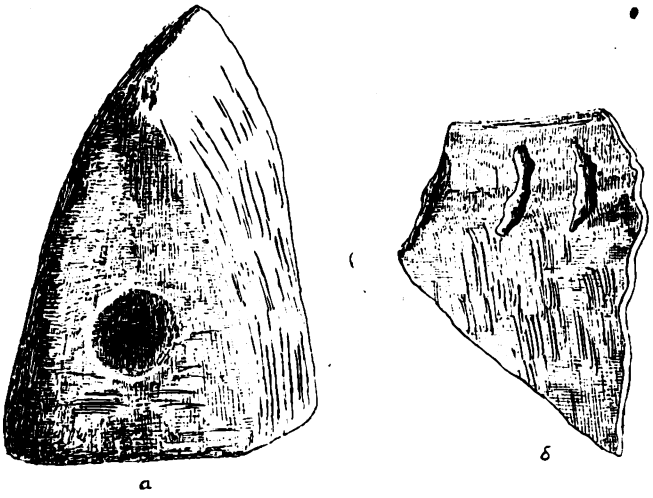

а б

Обр. 50. — Глиненъ моделъ на колиба и фрагментъ отъ глиненъ сждъ отъ предисторическото селище при Атанаскьойското езеро.

иматъ сивъ цвѣтъ, който се дължи на почвата.

с. Кюприя (Бургаска околия). При изчистването на кладенеца до с. Кюприя сж били намерени конусообразни глинени сждове, други въ форма на паничка, каменен чукъ, каменно длето, предмети отъ кости и др. Всички тѣзи предмети сж прибрани въ Варн. музей.

Кая-Бурунъ (Ямболска околия). При изкопа на ж. п. линия Ямболъ—Казълъ-Агачъ, близо до с. Кая-Бурунъ, сж били намерени много глинени предмети и каменни брадвички. Почти всичко е разграбено и пръснато, а въ Народния музей, следъ дълга преписка, можаха да постжпятъ само 3 каменни брадвички.

В. Миковъ.

Разкопки при Созополъ. — Една отъ старитѣ колонии, основани отъ милетскитѣ гърци по брѣговетѣ на Черно море, е и градътъ Apollonia, сега Созополъ. Паметницитѣ, намерени както въ града, така и въ околността, показватъ, че тукъ много преди гръцката колонизация е имало обитатели. Но много по-многобройни и интересни сж останкитѣ отъ началото на VI в. пр. Хр., както и паметницитѣ отъ всички по-сетнешни епохи. Въ самия градъ да се правятъ разкопки, сега е немислимо, поради многото кжщи, застроени една до друга, като е оставено мѣсто само за тѣсни улички. Но пъкъ затова навънъ отъ града, както и на малкия островъ св. Кирикъ, систематически разкопки биха дали доста интересни материали.

Тукъ се описватъ старини, намерени при разкопаване основи за училището, на о-въ Св. Кирикъ, както и нѣкои случайно намерени предмети отъ острова и околността на града.

Изкопътъ за основи на училището се намира на най-високата часть на острова и има форма на буквата П (обр. 51). На източната и западна часть на изкопа се намериха следи отъ зидове (обр. 51 А и С). Зидътъ А има посока отъ северъ къмъ югъ, съ дължина 11 метра, дебелина 0·80 м. и запазена височина отъ 0·25—0·40 м. Направенъ е отъ голѣми правожгълни блокове, споени съ хоросанъ. Отъ къмъ вжтрешността на постройката бѣше запазенъ отчасти и подътъ, съставенъ отъ неправилни плочи, между които се намери часть отъ мраморна плоча съ надписъ. Благодарение любезността на К. Папаионидисъ, надписътъ е билъ снетъ преди изчезването на плочата.[1]) Той гласи:

[1]) При изваждането на камъка, ученицитѣ рибари го завръзватъ на мрежата си и го хвърлятъ въ морето, а при вадението на мрежитѣ камъкътъ остава на дъното.

Digitized by Google

КА
ΑΠΟΛΛΩΝΙ
ΙΗΤΡΑ

Възъ основа на нѣкои данни би могло да се определи приблизително времето, отъ което датира постройката. Блоковетѣ отъ зида бѣха споени помежду си съ хоросанъ, въ който нѣмаше нищо друго, освенъ пѣсъкъ. Такива постройки се срещатъ до къмъ IV—V в. сл. Хр.

ветѣ *b c d* сж отъ една постройка: дебелината имъ достигаше до 0·80 м., а височината вариране отъ 0·40—0·60м. Открититѣ дължини бѣха на *b* — 1·90 м., на *c* —4.10 м. и на—*d* 6 м. Предназначението на постройката не е ясно. Около тѣзи постройки не се намери друго, освенъ много изпочупени глинени фрагменти отъ керамиди и сждове. До зида *d* се намериха натрупани единъ

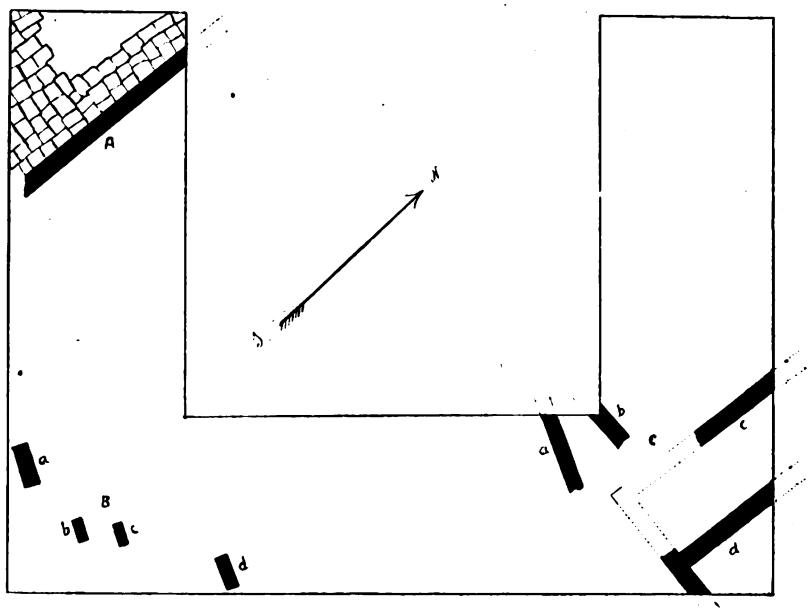

Обр. 51. — Планъ на разкопкитѣ на о-въ Св. Кирикъ при Созополъ.

Фрагментътъ съ надписа, който по-късно е билъ използуванъ като материалъ, може да се отнесе къмъ II—I в. пр. Хр. Парчета отъ сждове отъ старата гръцка керамика се намериха по-дълбоко отъ пода на постройката; намеренитѣ наоколо нѣколко монети сж отъ къмъ II—IV в. сл. Хр. Споредъ това постройката не може да бжде по-стара отъ II—IV в. сл. Хр.

Откъмъ източната страна зидоветѣ личеха по-добре (обр. 51 С). Тукъ зидътъ *a* имаше дължина 3·80 м., дебелина 0·70 м. и запазена височина 0·30 м. Построенъ е отъ голѣми камъни, споени помежду си съ хоросанъ. Този зидъ нѣма нищо общо съ останалитѣ зидове и е по-старъ отъ тѣхъ. Зидоврху другъ нѣколко каменни блокове, аналогични на блоковетѣ въ постройката А. Спойката между тѣхъ е хоросанъ, примѣсенъ съ счукани керамиди. Обикновено се приема, че постройкитѣ съ такъвъ хоросанъ се явяватъ въ късно римско или ранно-византийско време; въ такъвъ случай и неразкритата постройка не може да е по-стара отъ V—VI в. сл. Хр.

Отъ къмъ източната и южна часть на разкопанитѣ основи се намериха четири гроба (обр. 51 В). Тѣ всички сж обърнати по посока отъ изтокъ къмъ западъ. Гробътъ *a* се състои отъ 6 каменни плочи, по една отъ източната и западната страна и по две отъ другитѣ страни. Гробницата е дълга 2·20, ши-

Digitized by Google

рока 1·10 м. (заедно съ блоковетѣ, които имаха дебелина по 0·20 м.) и висока 0·40 м. Гробътъ не бѣше покритъ и се намира на 0·30 м. подъ повръхностьта. Вжтре не се намери нищо друго освенъ два скелета, поставени единъ върху другъ така, че главата на единия бѣше при краката на другия. Малко по на северо-изтокъ се откриха други два гроба *b* и *c*, аналогични на първия, съ тази разлика, че имаха по-малки размѣри; първиятъ имаше дължина 1·50 м., ширина 0·80 м. (заедно съ блоковетѣ, чиято дебелина не надминаваше 0·15 м.), височина 0·29 м.; вториятъ е 1·40 м., дълъгъ, 0·80 м. широкъ и 0·30 м. високъ. И въ тѣзи два гроба нѣмаше друго освенъ два скелета, поставени единъ върху другъ така, както и при първия гробъ. Тѣзи три гроба сж отъ едно и сжщо време, обаче не могатъ да се датиратъ. Плочитѣ, отъ които сж направени гробоветѣ, сж подобни на тѣзи намерени при зида *a* отъ постройката C; наоколо се намериха монети отъ III и IV в. сл. Хр.

По̀ къмъ срѣдата на изкопа се откри четвърти гробъ (обр. 51 B *d*), който сжществено се отличава отъ другитѣ както по форма, така и по материалъ. Построенъ по посока отъ изтокъ къмъ западъ, този гробъ е дълъгъ 1·70 м., широкъ при основата 0·47 м. и високъ 0·45 м. Направенъ е отъ керамиди, две и половина отъ едната страна и толкова отъ другата, като горниятъ ржбъ е припокритъ съ три корубести керамиди. Отъ къмъ източната и западна страна бѣше откритъ. Вжтре се намериха само два скелета, поставени единъ върху другъ. Относно датирането му нищо положително не може да се каже.

При разкопаването за основитѣ на училището се намериха нѣколко подребни предмети, които заслужаватъ да бждатъ отбелѣзани. Между първата постройка A и първитѣ три гроба се откриха множество фрагменти отъ крака и криле на мряморна статуя, но всичко съвършено изпочупено. Тѣзи части сж отъ хубава статуя въ естествена височина, представяща по всѣка вѣроятность Амуръ или Виктория. Най-голѣмиятъ и добре запазенъ фрагментъ отъ лѣвия кракъ отъ колѣното надоле имаше дължина 0·17 м. Че частитѣ отъ крилетѣ и краката сж отъ една статуя показва това, че мряморътъ е еднакъвъ, техниката една и сжща, както и намирането имъ на еднакво ниво.

Между керамидния гробъ и малкитѣ гробчета се намери часть отъ похлупакъ на малъкъ реликвиаръ отъ варовникъ, който има дължина 0·37 м., височина 0·30 и ширина 0·23 м. Предната часть на капака е продължена нагоре и цѣлото продължение има форма на неравномененъ шестожгълникъ, който е украсенъ съ релиефна палмета.

Глиненитѣ фрагменти отъ сждове, намерени въ най-долния културенъ пластъ, който е непосредствено до скалата, сж съвършенно незначителни и повечето иматъ черенъ лъскавъ цвѣтъ. Въ по-горнитѣ пластове, покрай многото глинени фрагменти отъ най-различни сждове, се намериха и доста много фрагменти отъ керамиди и тухли.

Намерени бѣха и нѣколко монети, и то само въ юго-западното крило на постройката и почти на еднаква дълбочина. Повечето отъ намеренитѣ монети сж съвършено повредени и се отнасятъ къмъ III—IV в. сл. Хр. По-добре сж запазени монетитѣ отъ Гордиана III, Филипъ Арабъ, Отацилия и Каринъ.

Постройката на училището е на най-високата часть на острова, тамъ, дето скалата е най-плитко. Тукъ културниятъ пластъ не надминава 0·90 м. По крайщата на острова, дето културниятъ пластъ достига до 2 м., се намиратъ много повече и по-интересни фрагменти отъ йонийски и коринтски сждове. Особено много фрагменти отъ по-старата гръцка епоха се намиратъ на северозападния и източния брѣгове, а отъ къмъ юго-западъ изобилствуватъ фрагменти отъ по-късна епоха. Повечето фрагменти отъ сждове сж незначителни, освенъ два, които заслужаватъ да се възпроизведатъ (обр. 52).

При други землени работи, извършени на острова отъ къмъ източния му брѣгъ, сж били намерени нѣколко гроба. Между скелетитѣ е имало гривни

Digitized by Google

и монети, но работницитѣ разграбили и изпочупили всичко. Тукъ винаги подиръ дъждъ се намиратъ много монети, особено много се срѣщатъ автономнитѣ бронзови монети отъ IV-II в. пр. Хр. Трѣбва да се забележи, че сжщо такива монети, и то въ много по-голѣмо количество, се намиратъ въ мѣстностьта

дълга 4·2 см., широка при основата 3·1 см., направена отъ черна скала;[2]) тази брадвичка е напълно аналогична на тѣзи отъ другитѣ наши неолитични селища.

При разкопаването за постройки въ града сж били намерени две бронзови стрелички (обр. 53), едната дълга

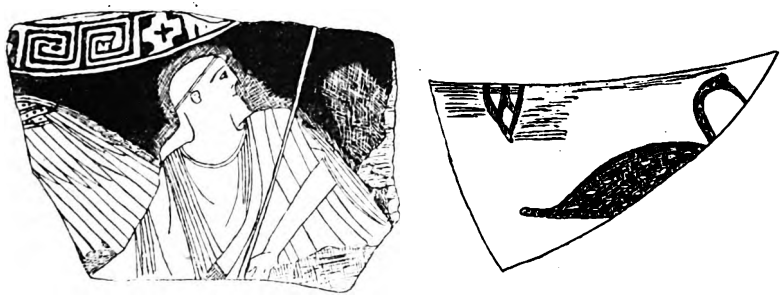

а *б*

Обр. 52. — Фрагменти отъ сждове отъ о-въ Св. Кирикъ при Созополъ.

„Кавацитѣ". Да се правятъ разкопки върху острова, сега е най-удобно, защото сега се застройва, а подиръ нѣколко години, когато покрай училището се застроятъ и други сгради, разкопки вече мжчно ще могатъ да се правятъ.

Вънъ отъ острова се намиратъ много повече и разнообразни старини, които ще трѣбва да се прибератъ и запазятъ. Въ града въ много дворове се виждатъ различни паметници, намерени въ града или въ околностьта. Нѣколко паметника, издадени у Kalinka, още стоятъ подъ стрехитѣ на сжшитѣ дворове, кждето сж заварени преди двайсетина години.[1]) Нѣколкото паметници, намерени презъ време на войната, сжщо се пазятъ покрай стрехитѣ на кжщитѣ, и то благодарение че нѣма почти никакъвъ строежъ въ града.

Отъ града или отъ близката околность („Кавацитѣ" или „Солницитѣ") произхожда една каменна брадвичка,

3·1 см., а другата 3·4 см. Първата е плоска съ надебеляване въ срѣдата и съ издути ржбове, а втората триржбеста. На противоположния на върха край се намиратъ малки дупчици за набучване. Тѣзи две стрелички се отнасятъ не покъсно отъ V в. пр. Хр.

Въ двора на Леонидъ Ганити се намиратъ две надгробни плочи, донесени

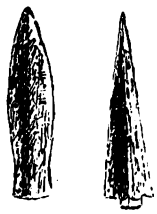

а *б*

Обр. 53. — Бронзови стрели отъ Созополъ.

презъ време на войната отъ мѣстностьта „Мапитѣ". И дветѣ плочи сж добре запазени, първата е висока 0·62 м., широка 0·305 м. и дебела 0·15 м., съ надписъ отъ два реда и височина на буквитѣ 3·1—4·2 см. (обр. 54 *а*), а втората плоча е висока 0·41 м., широка 0·26 м. и дебела 0·20 м.; надписътъ е

[1]) Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien № 156, 235 и 236.

[2]) Покрай черноморския ни брѣгъ сж намерени неолитически селища и при Кюприя на югъ отъ Созополъ, при Атанаскьойското езеро и при Варна. Но това сж само случайни находки.

Digitized by Google

пакъ отъ два реда; височина на буквитѣ 3—3·5 см. (обр. 54 *б*).

Предъ кжщата на Теолого Аксокосто се намира една не добре запазена колона въ видъ на кржгла подставка, профилувана откъмъ долния си край, висока 0·78 м., съ диаметъръ 0·58 м. и съ не добре запазенъ надписъ. Височината на буквитѣ достига 2·7 см. (обр. 55). Тази колона е намерена между камънитѣ, служили за постилка на тѣсната уличка, която минава покрай горепомената кжща.

К. Папаионидисъ притежава нѣколко предмета, намерени въ града и околностьта, но това сж повечето фрагменти, отъ които заслужаватъ да бждатъ отбелѣзани следнитѣ по-важни:

а *б*

Обр. 54. — Гръцки надписи отъ Созополъ.

Фрагментъ отъ мряморна плоча съ гръцки надписъ отъ нѣкакъвъ декретъ, дълга 0·17 м., широка 0·07 м. и дебела 0·025 м. Този фрагментъ е намеренъ въ града (обр. 56).

Фрагментъ отъ долна часть на профилувана мряморна плоча съ надписъ отъ единъ редъ; произхожда тоже отъ града (обр. 57).

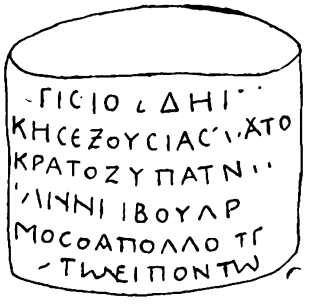

Обр. 55. — Гръцки надписъ отъ Созополъ.

Между многото фрагменти отъ глинени сждове, заслужава да се отбележи глинена вазичка, висока 6·9 см., съ червенъ цвѣтъ и черни напречни линии, едни косо на лѣво, а други на дѣсно.

Върху единъ фрагментъ отъ голѣма глинена ваза съ черенъ цвѣтъ е запазенъ надъ горната издута часть следният надписъ отъ единъ редъ: ΚΑΒΙΡΙCΑΡΤΕΜΙΠΥΘΕΙΑ

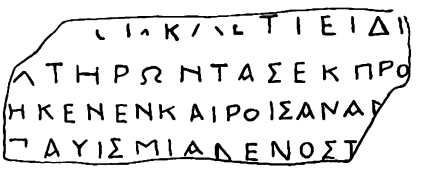

Обр. 56. — Гръцки надписъ отъ Созополъ.

Вънъ отъ града биха се намерили много повече останки, отколкото въ самия градъ. При прокопаване пжтя подъ вѣтърницитѣ за село св. Никола сж били намерени нѣколко гроба, при които е имало малки глинени вазички, монети и др., но всичко било разграбено. Отъ единъ такъвъ гробъ произхожда и една глинена вазичка, която е притежание на Димитъръ Поповъ отъ Созополъ. При моето пребиваване въ

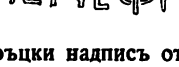

Обр. 57. — Гръцки надписъ отъ Созополъ.

Созополъ, разровихъ стръмния брѣгъ подъ вѣтърницитѣ, дето намерихъ на дълбочина отъ 1·40—1·80 м. три гроба, въ които имаше само скелети. Въ съседство съ тѣзи гробове, на дълбочина 0·50 м. подъ повръхностьта, се откри единъ гробъ, дълъгъ 0·78 м., широкъ 0·48 м., и високъ 0·40 м., съграденъ отъ малки неправилни каменни блокчета и покритъ съ две керамиди; тѣзи последнитѣ бѣха пропаднали въ гроба. Тукъ погребението е било извършено чрезъ изгаряне, а между горенитѣ кости се намериха 5 желѣзни гвоздея и една бронзова автономна монета отъ Аполония. Монетата има изображение отъ къмъ лицето, глава на Аполона на д. съ вѣнецъ, а на опакото — ваза и надписъ ΑΠΟΛΛΟΝΙΤΕΩΝ. Непосредствено до гроба се намериха още 3 гвоздея.

Само по-нататъшнитѣ изследвания ще изяснятъ най-добре, кжде е било първоначалното заселище, дали на ос-

Digitized by Google

трова или тамъ, дето днесъ е градътъ, или пъкъ нейде въ близката околность (Кавацитѣ, Мапитѣ, Колокитасъ и Гурня). Отъ досега намеренитѣ предмети би било прибързано да се вади заключение и ще бѫде погрѣшно възъ основа на нѣколко по-стари фрагменти отъ сѫдове, намерени на св. Кирикъ, да се твърди, че островътъ е заселенъ най-напредъ и отъ тукъ сѫ били заселвани въ по-късни времена и околноститѣ.

В. Миковъ.

Находка при с. Войвода. — На 2 окт. 1924 г. двама иманяри, като копали въ старото градище до с. Войвода, Шуменска околия, намерили монети и др. старини, които си подѣлили. Уведомена полицейската власть въ Нови-пазаръ, издирила иманяритѣ, прнбрала старинитѣ н ги пратила на Шуменския окрѫженъ Музей. Намерени сѫ около 200 монети, отъ които новопазарскиятъ иманяръ-златарь успѣлъ да стопи поголѣмата часть. Прибрани са само 73 броя. Намерени са:

1. Бронзова фигура, 8·2 см. висока, която представя Исуса Христа въ поза на възнесение, съ флагче въ лѣвата рѫка, а дѣсната обтегната хоризонтално. Отъ малкитѣ издадени клинчета на опакото се вижда, че фигурата е бивала прикрепяна върху другъ предметъ.

2. Тасче, 10·2 см. въ диаметъръ, сребърно, съ изпѫкнали украшения, които представятъ стилизация на лозови листа и гроздове. Въ срѣдата има малка топка. Крайщата на тасчето сѫ подвити въ правъ ѫгълъ като на кутиено капаче. Отъ дупкитѣ, които се намиратъ по привитя край, се вижда, че тасчето е пришивано върху платъ. Може би е служило за украшение на женски шапки (тепеликъ).

3. Бронзовъ боздуганъ, 400 гр., съ нарѣзи.

4. Угърлица, медна, съ цвѣтни стъклени украшения и плетеници.

5. Сребърни, бронзови и медни монети, 73 на брой: 1 Филипъ Македонски, бронзова; 1 Лизимахъ, сребърна, 28—30 мм.; 4 Александъръ Велики, сребърни, 32 мм.; 1 Хадрианъ 33 мм. бронзова; 1 Фаустина, 27 мм., бронзова; 1 Антонинъ Пий, сребърна; 1 Юлия Домна, сребърна; 1 Максиминъ, 26 мм. медна; 1 Александъръ Северъ, ср.; 47 Гордианъ, ср.; 9 Филипъ Арабъ, ср.; 2 Констансъ, 6 мм. медни; 1 Марцианополисъ, Гордианъ и Транквилина, бронзови; 1 Томи, Гордианъ и Транквилина, брозова; 1 Ив. Цимисхи, медна.

Въ с. Войвода е намерена въ сѫщото време и прибрана въ Шуменския Музей една мряморна плоча, 1 м. широка, 70 см. висока и 10 см. дебела. Отъ едната страна има надписъ съ латински букви, 5 см. високи.

Ив. Могловъ.

Къмъ етимологичното обяснение на нѣкои кумански собствени имена. — Отдавна е известно, че въ бурната история на Българии презъ втората половина на XIII-я вѣкъ играятъ видна роля разни болярски челяди, между които на първо мѣсто стоятъ прочутитѣ Тертеревци. И Иречекъ съ право бѣ онасловилъ XIX-та глава отъ своята „История на Българитѣ“ тъкмо „Кумански Тертеревци и Видински Шишмановци а и въ предходната глава XVIII. се занимава съ Георгия Тертерия, като изрично цитува Пахимеровото известие за куманския произходъ на тоя владетель: Τερτερῆς ἐκ Κομάνων ἦν; Исторія Болгаръ (Одесса 1878) стр. 368, бълг. прев. (Търново 1886) стр. 361. Въ последно време се яви изследването „Татаро-български отношения прѣзъ срѣднитѣ вѣкове съ огледъ къмъ царуването на Смилеца“, въ което авторътъ, проф. д-ръ П. Никовъ, говори доста и за Георгия Тертерия и за неговия братъ Елтимиръ, зеть Смилецовъ, вж. „Годишникъ на Софийския Университетъ“ XV—XVI ист. фил. фак. София, 1921, стр. 1—95.

Г. Никовъ хвърля немалко свѣтлина върху тая мрачна и грозна епоха на люти борби между двата знатни рода на Тертерия и Смилеца, като печата и писмото на Теодора Метохита до Хум-

Digitized by Google

носъ въ първообразния текстъ и въ български преводъ, стр. 54 сл. Въ това писмо Елтимиръ е нареченъ „скитъ" (Σκύθης), а българитѣ — „мизийци," ала явно е, че дори подъ тѣзи архаизувани означения се долавя все пакъ разлика въ потеклото на Елтимира и Смилецовитѣ поданици; вж. отнасящитѣ се до Елтимира думи на стр. 25, 37, 90 и 91.

Известията за куманския произходъ на Тертерия и Елтимира сж повече отъ достовѣрни, и до сега никой не е изказалъ какво годе съмнение въ тѣхната достовѣрность. Като е така, явява се въпросъ, дали етимологията на тюркскитѣ наречия не може да ни обясни първичното значение на куманскитѣ собствени имена отъ рода на Елтимиръ.

Както можеше да се очаква, съ етимологията на куманскитѣ имена се занима още на времето си пакъ нашиятъ именитъ историкъ д-ръ Константинъ Иречекъ. Още въ „Историята на Българитѣ" младиятъ Иречекъ засѣга множество етимологични въпроси, повечето отъ които освѣтлява и разрешава напълно, та казаното отъ него близо преди половинъ вѣкъ и днесъ остава въ сила.

Върху куманскитѣ имена обаче Иречекъ не бѣ се спрѣлъ въ своя голѣмъ исторически трудъ, очевидно поради липса на какви годе добри помагала. Но щомъ се явиха на свѣтъ прочутиятъ Codex Cumanicus цѣлъ въ книгата на графъ Геза Куунъ презъ 1880 година и разборътъ на куманския езиковъ материалъ отъ турколога Радловъ, Иречекъ използува нѣкои отъ тия старинни кумански думи и ги сближи съ известни лични и мѣстни имена, за които съ право трѣбва да се мисли, че сж куманski.

Доста обширно се разглеждатъ куманski имена въ статията за остатъцитѣ отъ печенези и кумани, както и за гагаузитѣ и сургучитѣ въ днешна България, преведена отъ немски отъ Е. К[аравелова] и напечатана въ Периодическото списание на Българското Книжовно дружество год. VII., кн. XXXII — XXXIII, 211 сл., па и въ книгитѣ „Княжество България" (на немски), „Пжтувания по България" (на чешки), преведени сжщо на български.

Въ статията си за остатъцитѣ отъ печенези, кумани и за гагаузитѣ и сургучитѣ Иречекъ, преди да пристжпи къмъ личното име Елтимиръ, изтъква забележителното съвпадение на едно мѣстно име отъ дветѣ страни на Долния Дунавъ въ България и Влашко. То е името Дели-Орманъ и Теле-Орманъ у власитѣ, което въ тюркски (османски и кумански) значи „луда гора," „дивъ, първобитенъ лесъ." Съжалявайки, че нѣма на ржка материалъ, зя да проследи това име исторически, както трѣбва, Иречекъ съ право изтъква, че Теле-Орманъ въ Влашко напомня куманското прилагателно тели срещу османъ. дели „лудъ" (стр. 219).

Името Елтимиръ (Ἐλτιμηρῆς, ἀδελφὸς τοῦ Τερτερῆ у Пахимера), деспотъ Крънски на югъ отъ Балкана, е тъждествено съ името на единъ кумански главатарь въ Маджарско Олдамуръ отъ началото на XIII вѣкъ. Въ Елтимиръ, Олдамуръ се съдържа тюркското сжществително demir, въ Codex cumanicus тъкмо temir, по Радлова tämir „желѣзо." Това име ще е било, продължава авторътъ, твърде разпространено между куманитѣ. Него ни наумяватъ имената на две села, село Алтимиръ въ Раховско и село Алдимировци въ Софийско при Сливница. Нататъкъ се споменува м. др. и единъ български военачалникъ Темиръ, „вѣроятно отъ аланско произхождение", и лично име Алтимировъ (стр. 222 — 223). Въ XIV вѣкъ господарь на Карвона (Балчикъ) е куманскиятъ князъ Баликасъ (ἄρχων Μπαλίκας), чието име не е нищо друго освенъ тюркската дума balyk „риба" (balik, baluk въ Codex cumanicus), стр. 223-4.

И въ „Пжтувания по България," бълг. прев. 819, Иречекъ говори за името Баликасъ—балъкъ, за Елтимиръ, Алдимировци, Алтимиръ и за тѣхната връзка съ тур. демиръ (безъ куманскитѣ форми); сравн. и „Княжество България I, Българска държава" стр. 170.

Digitized by Google

Както по поводъ на формата Телеорманъ срещу Дели-Орманъ Иречекъ добре посочва куман. teli срещу осман. турското deli, така и при имената Елтимиръ, Алтимиръ срещу Алдимировци, Oldamur разликата въ звуковетѣ t:d се корени въ тюркската фонетика (куман. temir: осман. demir). Трѣба да се притури, че примеритѣ deli:teli, demir:temir не сж уединени, а потвърдяватъ една характерна фонетична особеность на тюркскитѣ диалекти въобще — сжществуването на форми съ тонови и безтонови съгласни (даг-таг, daγ-taγ „планина"). Дори въ единъ и сжщи диалектъ или езикъ можемъ да срещнемъ дветѣ форми на една и сжща дума. Така, осм.-тур. kadyn (кадън) се явява въ османско-турски и подъ форма χatun (хатун). Особено важно е да се наблегне на факта, че формитѣ съ *t* сж по-старинни, както за току-що споменатата дума това се бележи и въ всички по-добри турски речници. Въ статията ми „Вѣроятни и мними остатъци отъ езика на Аспаруховитѣ българи въ ново-българската речь", обнародвана въ единъ отъ последнитѣ (XVII) томове на „Годишникъ на Софийския универс.", истор. филол. факултетъ (София, 1921) на стр. 225, 228—229 сж приведени доста примери за това явление (м. др. осм.-тур. damga срещу по-старинитѣ чагат. tamga, уйгур. tamka и т. н., или осм.-тур. dalga „вълна" срещу чагат. talgum, алт. talkoo и под.). А презъ 1919 г. излѣзоха „Староосманскитѣ студии" на известния немски ориенталистъ Карлъ Брокелманъ, който разглежда езика на Ашикъ-паша и Ахмеди и констатира, че въ Берлинския ржкописъ на Ашикъ-пашовото „Гарибнаме" се явява старинска форма törtündžü „четвърти" срещу dördündžü въ Гетингенския ржкописъ и въ сегашния османско-турски изговоръ; вж. C. Brockelmann, Altosmanische Studien I. Die Sprache Ašyq-pašas und Ahmedis въ Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft LXXIII, 1919, стр. 9. Въ чагатайски срещу осм. deri „кожа" (срв. гр. δέρμα „кожа", δέρω „дера" и т. н.) намираме пакъ tery, вж. Vámbery Čagataische Sprachstudien 269.

Въ сжщото „Списание на немското ориенталистично дружество" се яви презъ 1916 година една кжсичка статия отъ Julius Németh по поводъ на „Източно-турскитѣ диалектни студии" на W. Bang и J. Marquart[1]) и въ тая тъкмо статийка става на край дума за етимологично тълкуване на кумански имена отъ времето на Арпадовската династия. Németh ни обажда, че въ неполучаваното у насъ списание „Magyar Nyelv" („Маджарски езикъ") проф. Zoltán Gombocz е започналъ да обнародва една своя статия подъ насловъ „Нашитѣ [сир. маджарскитѣ] турски лични имена отъ времето на Арпадовци" („Török személyneveink az Árpádok korában", т. X св. 6, 7, 8, т. XI св. 4, 6). Че нѣкои отъ тия имена, казва Németh, сж несъмнено кумански, свидетелствуватъ самитѣ документи, и като примери се споменуватъ: „oldamur Dux cumanie" сир. Oldamur, dux Cumaniae, „Tescench quidam alter Cristianus Cumanus frater predicti Kuchmeg". Най-сетне Németh ни увѣрява, че Гомбоцъ е изследвалъ подробно начинитѣ на турското наименуване (Namengebung) и е разгледалъ обширно отдѣлнитѣ имена, тъй че кумановедитѣ не могатъ да не обърнатъ внимание на неговата работа.

За жалость, у насъ на времето не можá да се получи поне единъ екземпляръ отъ казаното списание или отпечатъкъ отъ Гомбоцовата работа, така че бѣхме принудени сами да се досещаме за етимологията на нашитѣ кумански имена. Гомбоцу и Немету би имало да се благодари за първия примеръ, ако още Иречекъ не бѣ казалъ,

[1]) W. Bang и J. Marquart: Osttürkische Dialekt-Studien. Abhandl. der königl. Gesell. d. Wissensch. zu Göttingen. Phil.-hist. Klasse, neue Folge, Band XIII, № 1. Berlin, Weidmannsche Buchh, 1914, 276 стр. съ 10 табл. гол. 4-на, 40 марки. Németh пише своитѣ бележки Zu den „Osttürkischen Dialektstudien" von Bang und Marquart въ Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Ges. LXX, 1916, стр. 447-8.

Digitized by Google

че успоредица къмъ нашето име Елтимиръ е тъкмо Oldamur.

За разликата въ началнитѣ съгласни се спомена вече по-горе, а тука можеме да притуримъ само, че още Вамбери бѣ констатиралъ сѫществуването на форми съ *d* и съ *t* въ тюркскитѣ диалекти; въ Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen, излѣзълъ въ Липиска презъ 1879 година, значи следъ Иречековата история, но преди „Пѫтуванията по България", Вамбери приема форма demir, temir въ показалеца (стр. 219), а на стр. 166 подъ №179 II привежда чагат. temir, temür, timur „желѣзо, якъ като желѣзо" (напр. temirbaš „камена глава, твърда глава, упоритъ, eigensinnig", османъ.-тур. demir, прил. demirkanly неустрашимъ сир. „съ желѣзна кръвь", и якут. timir „желѣзо" timirtsit „Grobschmied който кове желѣзо, османско-тур. demirdži. Па и по-преди, въ Čagataische Sprachstudien (Leipzig, 1867) стр. 271 Вамбери бѣ привелъ чаг. temir.[1])

Явно е, прочее, че въ името на срѣдновѣковния Елтимиръ имаме тъкмо архаичното *t*, което и днесъ характеризува източнитѣ тюркски диалекти — чагатайски и далечния северо-източенъ якутски. Явно е сѫщо така, че и въ тоя случай куманската фонетика напълно се съгласува съ чагатайската и въобще съ фонетиката на т. н. turc oriental и че, следователно, Бангъ и Марквартъ съ право наричатъ „Източно-тюркски диалектни студии" (Osttürkische Dialektstudien) своитѣ работи върху куманския езикъ. И странно звучи нѣкакъ подмѣтането на Németh, че „Osttürkisch" било въ езиковно отношение повече отъ „неопредѣлено понятие", та се пита, какъ можело да има тамъ „диалектни студии"!...

Въ всѣки случай маджарско-куманскиятъ Oldamur се отличава по началната съгласна отъ българско-куманския Елтимиръ, и то тъкмо толкова, колкото и имената на споменатитѣ вече отъ Иречека български села Алдимировци въ Софийско и Елтимиръ въ Раховско. Това сѫ, значи, тюркски диалектични различия, както посочи още Иречекъ.

„Ами разликата въ гласнитѣ", ще попита нѣкой. „Не е ли тая разлика отъ такова естество, че да пречи на сближението и дори да не го позволява?" Но и това възражение не издържа критика отъ гледището на урало-алтайскитѣ фонетични закони.

Началното *a* въ Алдимировци може да се дължи на нѣкаква народна етимология, а може и да бѫде естествена последица отъ особеното широко учленение на тюркското *e*: въ тюркскитѣ диялекти, както и въ маджарски и въ други езици, звукътъ *e* не е обикновеното европейско срѣдно-отворено или слабо-затворено *e*, но е звукъ съ твърде широкъ отворъ между небцето и учленяващата часть на езика, та затова тъкмо мнозина фонетици го означаватъ съ *ä* и на мнозина, като слушатъ тоя звукъ, се чини, че чуватъ повече *a*, отколкото *e*; затова и напр. осм. тур. gäldi „дойдѐ", мин. свършено време 3 л. ед. ч. отъ gälmäk, се чува комай като g'aldi. А въ маджарски появата на *o* вм. *a* или на срѣдния между *o* и *a* звукъ *å* е съвсемъ обикновена и се среща нерѣдко и въ заети думи. Съ тая фонетична чърта на маджарския езикъ сѫ се занимавали мнозина, и примери биха могли да се приведатъ предостатъчно. И въ българската наука бѣ обърнато неотдавна внимание върху т. н. звукова хармония на маджарския езикъ отъ г. проф. Цоневъ въ изследването му „Езиковни взаимности между българи и маджари" (Годишникъ на Соф. универс. XIII—XIV, ист.-фил. фак., София 1920). По силата на маджарския законъ за звуковата хармония една дума като българ. мащеха гласи въ маджар. mostoha (s = *ш*); челядь гласи családd (стр. 6), приставъ става poroszto (стр, 8), имела — imolya (стр. 12) и т. н. Появата на маджар.

[1]) Тукъ му е мѣстото да отбележимъ, че чагатайската графика *timur* за *temir* се срѣща и въ османско-турски, дето се пише не само *demir*, *demur* съ *dal*, но и *timur* съ *te*. А това пакъ показва, че и въ по-западнитѣ тюркски диялекти старината форма на това име е била *temir*.

Digitized by Google

ol- вм. el- в Oldamur — Елтимиръ не представя, значи, никакви мжчнотии и е тъкмо успоредица къмъ imolya — имела и подобнитѣ.

Отъ гласнитѣ въ втората и третата сричка отъ маджарската форма на името заслужава особено внимание последната (-mur), защото може да се дължи не само и не толкова на маджарската звукова хармония, колкото на областна старокуманска форма съ *u*: та тъкмо въ чагатайски и старо-османски имаме редомъ съ temir и timur, вж. по-горе за етимологичния речникъ на Вамбери. Старинностьта на формата timur се подкрепя м. др. и отъ името на прочутия Timur-läng.[1]) „Т. кривия, Т. куция" или Тамерланъ, страшния покоритель на грамадни области отъ Азия презъ втората половина на 14-ия и началото на 15-ия вѣкъ, победитель и на османския Илдъръмъ Баязидъ.

Отъ едно старокуманско Al-timur, успоредна форма на El-temir, El-timir, ние тъкмо и трѣбва да очакваме въ маджарски форма съ вокална хармония (Oldamur).

Извънредно любопитно е, че въ маджарски редомъ съ формата Oldamur имаме запазена въ т. н. Виенска илюстрована хроника и форма Oldamir, която е приведена въ Гомбоцовото горепоменато изследване за тюркскитѣ имена отъ Арпадовско време. Това изследване е обнародвано отдѣлно и въ изданията на маджарското дружество за езикознание[1]) като брой 16, а за неговото получаване тукъ има да благодаримъ на любезния маджарски ученъ г. Геза Фехеръ, пребиваващъ отъ известно време въ София.

Проф. Гомбоцъ обаче погрѣшно излиза отъ формата Olda-mur и я свързва за съ тур. jaγ-mur „дъждъ" отъ корена jaγ-, като търси въ Oldamur, или Aldamur въ други изворни чагатайския глаголенъ коренъ alda- „мамя, betrügen, beschwindeln". Излиза, че споредъ г. Гомбоцъ куманското име Eltimir значи „измамникъ, Betrüger, Schwindler"!.. А тъкмо появата на форма Oldamir съ *i*, противно на маджарския законъ за вокална хармония, трѣбва да ни накара да смѣтаме формата съ *i* за по-старинна и да кажемъ, че Иречековото сближение на Ἐλτιμηρῆς съ Oldamur е безусловно вѣрно и че то се подкрепя тъкмо отъ успоредната форма Oldamir, въ която още по-ясно изпжква тюрк. demir „желѣзо".

Въ полза на Иречековото мнение, че втората съставна дума на занимаващето ни име е тюрк. demir (temir) говори и сжществуването на други още подобни имена. Така Gombocz Arpádk. tör. szem. 30 тълкува името Itemir (Itemer) и го свързва съ старотюрк. it- „отблъсквамъ, напущамъ, fortstossen, verlassen", когато е пакъ твърде вероятно, че и тукъ се крие сжщо името temir негли съ прилагателно *i* (eji) „добъръ". Налагатъ се за сравнение още и Taš-Tamir, Taš-Timur (taš „камъкъ") и обратно Temir-Taš, Timur-Taš, нем. Eisenstein и др. подобни, които привежда самъ проф. Гомбоцъ въ своето ценно изследване.

Сега се пита: какво значение има el, ol въ това име. Иречекъ, както се се каза, съвършено правилно сближи втората половина на името Елтимиръ съ тюрк. demir-temir, ала за началното Ел- нашиятъ историкъ не казва нищо. Тълкуването пъкъ на проф. Гомбоцъ трѣба да се изостави по токущо казанитѣ съображения. Ето защо трѣбва да потърсиме друго етимологично обяснение на занимаващето ни име, като сближимъ въпросното el- (äl-), ol- съ тюркската дума el „ржка".

Куман. El-temir ще рече тогава „желѣзна ржка", дословно „ржка-желѣзо", и представя твърде обикновено наименувание за мжжъ, въ което

[1]) Епитетътъ läng „куцъ, кривъ" въ Timur-läng, Tamerlan не е тюркски: въ него се крие новоперс. lang „boiteux", сродно съ староинд. langa; вж. за това у мене, Neupers. lang „lahm" въ Indogermanische Forschungen Bd. XLII (1924) стр. 186—187.

[2]) Árpádkori török személyneveink. Írta Gombocz Zoltán. Budapest 1915. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16 sz), гол. 8° стр. 49.

Digitized by Google

се изтъква силата, храбростьта. По име нашиятъ срѣдновѣковенъ кумански Елтимиръ прилича mutatis mutandis на срѣдновѣковния немски Götz von Berlichingen mit der eisernen Hand „Гецъ ф. Б. съ желѣзната ржка“, героя на едноименната Гетева драма. Дали пъкъ Терiевия братъ Елтимиръ е билъ наистина храбъръ, та да носи съ право името си, това е вече отдѣленъ въпросъ, който не стои въ особена връзка съ куманската етимология. За последната е много по-важно обстоятелството, че тъкмо въ чагатайски се среща изразъ като temir-baš „желѣзна глава, дебела глава, упоритъ“, споменатъ у Вамбери, и образуванъ по сжщия начинъ: часть отъ човѣшкото тѣло съ думата temir въ служба на прилагателно или като дума за сравнение. Редътъ на съставнитѣ елементи е въ последния случай обратенъ (el-temir: temir-baš), ала тая разлика е съвсемъ обикновено явление въ подобни сложни думи и говори по-скоро въ полза на сравнението отколкото противъ него. Историята на т. н. ностратски езици, както и на индоевропейскитѣ, дава предостатъчно примери за разни видове composita съ огледъ на реда на думитѣ, та е излишно да се спираме повече по тоя въпросъ. Па и въ новобългарски ние имаме такива двойки: каменно-сърдце, камъкъ-сърце и сърце-камъкъ, биссеръ-зърно и зърно-биссеръ и т. н.

Обр. 58. — Началната страница на Бдинския сборникъ въ Гандъ.

Не е излишно да се отбележи найсетне, че наредъ съименатa на двата благородни метала — злато и сребро, името на желѣзото се използува доста често за образуване на лични имена. Това е отдавна известно, та пакъ можеме да се задоволимъ со следнитѣ български примери: срещу Златанъ, Златко, Злата, Златка и под. (у Хомера Χρύσης, Χρυσηΐς, и др. отъ χρυσός „злато“), Сребрю, Сребренъ (и Аргиръ {отъ гр. ἄργυρος} „сребро“, ἀργύριον „пари, сребърна монета...“) ние имаме и лични имена като Желѣзъ, Желѣзко, и челядни: Желѣзовъ, Желѣзковъ, та че и отъ гръцката дума за желѣзо имаме Сидеръ, хайдутъ Сидеръ (челядно име Сидеровъ). Па както отъ тур. gümüš „сребро“ имаме българско челядно

Digitized by Google

име Гюмюшевъ = Аргировъ = Сребровъ, тъкмо тъй и отъ тур. demir „желѣзо“ се явява като лично име Demir (повече у цигани? челядно Демировъ); вж. за българскитѣ имена у А. П. Стоиловъ, Нѣколко български прѣкори отъ Македония и Одринско, Спис. на Бълг. Акад. на наукитѣ кн. X, 1915, стр. 149, 150.

По име куманскиятъ Елтимиръ „желѣзна ржка“ напомня не само немския Гецъ фонъ Берлихингенъ „съ желѣзната ржка“, но донегде и по-новия хайдутъ Сидеръ, проститѣ Желѣзовци, Желѣзковци и Жельовци, та и разни Демировци.

Ст. Младеновъ.

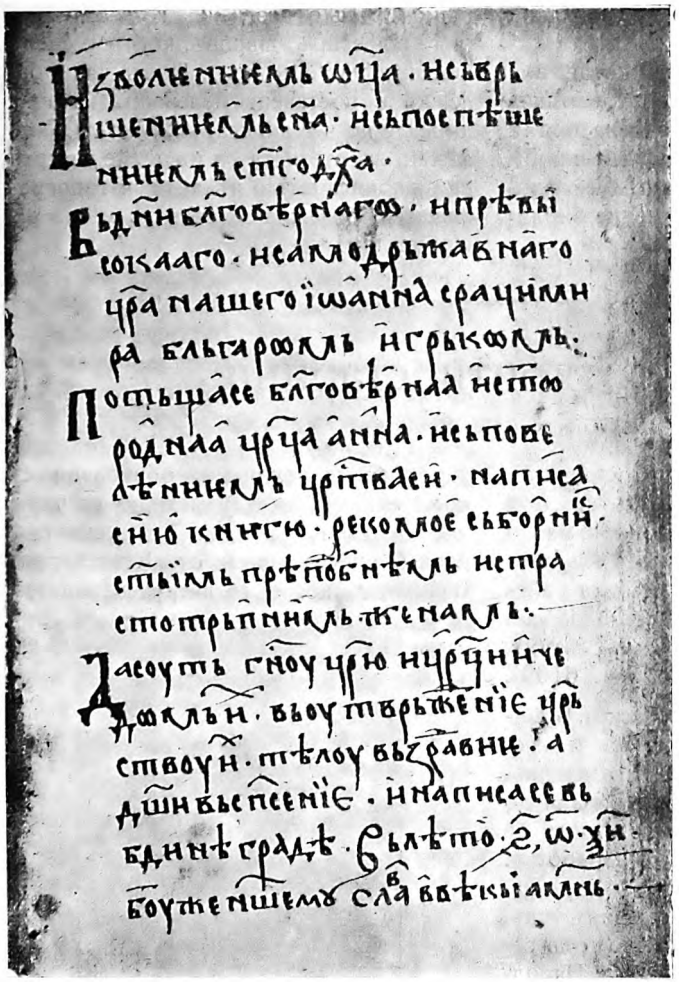

Обр. 59. — Последната страница на Бдинския сборникъ въ Гандъ.

Бдинскиятъ Сборникъ отъ 1360 год. — Напоследъкъ известниятъ нашъ художникъ Хар. К. Тачевъ е ималъ случай да отиде въ Гандъ (Белгия). Той се възползувалъ отъ престоянето си въ града, за да прегледа и Бдинския Сборникъ, който сега се съхранява въ Гандската Народна библиотека (№ 408). Заинтересованъ твърде много за този старъ нашъ писменъ паметникъ, г-нъ Тачевъ помолилъ директора на библиотеката да разреши да му се направятъ две снимки отъ ржкописа, а именно отъ първата и отъ последната страница. Г-нъ Тачевъ бѣ така любезенъ да ни предостави тѣзи две снимки, за да ги възпроизведемъ въ нашитѣ Известия (обр. 58 и 59). Особно важна е втората, която съдържа послесловието на ржкописа съ неговата дата.

Г-нъ Тачевъ обнародва въ вестникъ Демократически Сговоръ бр. 232 отъ 17 юли 1924 год. една статия за своето посещение въ Гандъ, отъ която правимъ следнитѣ извадки за ржкописа: „Размѣрътъ му е около 19 см. ширина на 24 см. дължина; дебелина на листоветѣ около 4 см. и съ 422 страници. Самъ г. директорътъ на библиотеката е оставилъ бележка, че при провѣрката се указало да липсватъ два листа. Ржкописътъ споредъ текста на последната му страница е писанъ въ времето на

Digitized by Google

Ив. Срацимиръ въ гр. Видинъ. Съдържанието му е — жития на разни светителки. . . Въ началото на житията е поставена полукржгла винетка, колорирана съ червена, жълта и зелена боя и съ кафяви контури. Орнаменталниятъ мотивъ на винетката е текущъ полупалметовъ орнаментъ безъ всѣкакви преплетки."

„Въ началото на всѣко житие има инициалъ (заглавна буква) отъ срѣдна голѣмина, написана съ червена боя и много прилична на вжтрешнитѣ инициали въ Добрейшовото евангелие, находяще се въ Софийската Народна библиотека."

„Сжщиятъ ржкописъ е разглежданъ отъ Гандския ориенталистъ Alstein, който открива, че е български. Изрѣзка отъ списанието, дето е помѣстена статията му, е залепена на вжтрешната страна на мукавената корица. Освенъ тази изрѣзка, има една бележка, че ржкописътъ е разглежданъ и отъ руския професоръ Лавровъ, който е снелъ фотографии отъ него. Подъ тази бележка е поставена бележката на г-на директора, че липсватъ 2 листа. Г-нъ Alstein въ статията си пише, че на края на ржкописа имало нѣкаква си топографическа бележка за светитѣ мѣста въ Иерусалимъ".

Новооткрити старини

(Съобщава Ив. Велковъ)

Бѣла Слатина. Сребърна торква съ диамегъръ около 13 см. Въ срѣдата надебелена, тежи 82 гр. Крайщата малко утънчени и завити, украсена съ зърнести орнаменти. Торквата била намерена въ могилата при стария лозарски пжть, северо-източно отъ Бѣла-Слатина. Сега въ Народния музей (инв. 6109).

Долни Луковитъ (Орѣховско). Бронзова апликация въ форма на мжжки бюстъ съ високъ шлемъ на главата и ризница (обр. 60). Ржцетѣ прерѣзани до лактитѣ. Бюстътъ завършва отдоле съ халка за прихващане. Груба изработка. Произхожда вѣроятно отъ колесница. Къмъ халката прикаченъ и единъ телъ. Вис. 12 см. Намерена източно отъ селото презъ 1923 год. Сега въ Народния музей (инв. 6108).

Луковитъ. Презъ май 1923 год. е разкопана една могила при южния край на града. Височина на могилата около 3 метра, диаметъръ 20 м. Всички предмети сж намерени на 1·50 м. височина отгоре. Между разхвърленитѣ човѣшки кости сж намерени: три бронзови плоски гривни (обр. 61), петь плоски бронзови пръстени съ камъчета, единъ пръстенъ съ надебелена горна часть, украсенъ съ дупчици, обиколени съ кржгчета (обр. 62), четири халчици, две бронзови обвивки отъ копчета и една бронзова монета отъ Константинъ Велики, съ която се датира находката.

Обр. 60. — Бронзова апликация отъ Долни Луковитъ.

Digitized by Google

Все въ Луковитъ при разкопаване на дворове тази година сж открити и следнитѣ старини:

1. Въ двора на Цоло Нинчовъ, дето

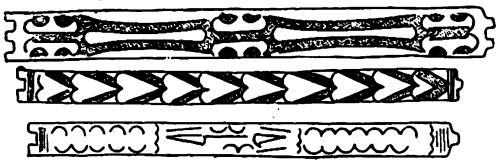

Обр. 61. — Бронзови гривни (отворени) отъ Луковитъ.

е имало по-рано могила, на дълбочина 2.50 м. отъ повъхностьта, е открить зидъ, въ форма на часть отъ трапецъ, изграденъ отъ ломенъ бѣлъ варовникъ, споени съ хоросанъ, примѣсенъ съ дребни камъчета. Върху този простъ зидъ, дебелъ до 1·50 м., били сложени единъ до другъ квадри, на които има приготвени дупки за скоби. На сжщото мѣсто е намеренъ още на дълбочина 50 см. отъ повръхностьта на почвата и на около 1 м. извънъ зида единъ човѣшки скелетъ. Непосредствено до зида сж намерени и тухли съ размѣри 35×33×6 см.

2. Въ двора на Христо Златевъ, на дълбочина около 1 метъръ, сж намерени две захлупени плитки паници, на разстояние 50 см. една отъ друга. Подъ тѣхъ пепель. Едната паница е червена съ диаметъръ на основата 16 см., горе

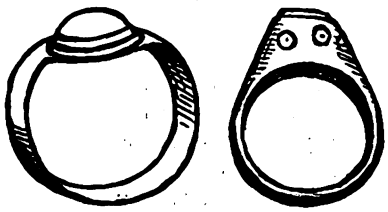

Обр. 62. — Пръстени отъ Луковитъ.

19 см., другата — черна, съ диаметъръ на основата 14 см., горе 20 см.

На сжщото мѣсто и на сжщата дълбочина е билъ открить и човѣшки скелетъ, легналъ на дѣсната си страна, като е билъ превързанъ подъ коленетѣ съ медна жица. До скелета желѣзна брадвичка.

3. Въ двора на Тодоръ Цановъ, на дълбочина 1·50 м., е билъ открить единъ гробъ, изграденъ съ тухли съ размѣри 55×35×2 см. Гробътъ е дълъгъ 2 м., широкъ 50 см. и толкова дълбокъ. Вжтре билъ намеренъ човѣшки скелетъ, поставенъ върху тухли. Цѣлиятъ гробъ е билъ покритъ сжщо съ тухли, но съ размѣри 55×35×7 см. При копането гробътъ билъ разрушенъ. Въ страни отъ него на дълбочина 50 см. билъ открить старъ калдаръмъ.

Южно отъ града наоколо километъръ и половина се намира старо „Градище“. Тукъ наоколо се е намерило късно рим-

Обр. 63. — Бронзова статуйка на Дионисa отъ Долни Джбникъ.

ско селище, каквито се откриха и на други мѣста въ тази областъ.

Сведенията за открититѣ гробове дължимъ на директора на гимназията въ Луковитъ г. Ст. Димитровъ.

Долни Джбникъ. Бронзова статуйка на Дионисa, вис. 16·5 см. (обр. 63). Дио-

Digitized by Google

нисъ правъ, съ небрида презъ лѣвото рамо. Главата увѣнчана съ бръшляновъ вѣнецъ. Сплитки отъ косата му се спускатъ по дветѣ рамене. Лѣвата ржка простната въ страни и превита нагоре, дѣсната надолу и напредъ. Високо художествена работа. Намерена презъ 1923 год. около селото. Сега въ Народния музей (инв. 6124).

Гигенъ. Отъ старата римска колония Oescus постжпватъ често старини. Въ началото на пролѣтьта т. г, на около 500 м. западно отъ градището, сж били открити случайно въ една нива три гроба, отъ които единиятъ детски. Двата гроба били изградени съ голѣми тухли, споени съ бѣлъ хоросанъ. Отъ предметитѣ намерени въ гробоветѣ сж запазени и препратени въ Народния музей: едно малко глинено гърненце, отъ бѣла глина, съ една дръжка, високо ок. 8·5 см., едно петле отъ глина, вис. 11 см. и една глинена дръжка, дълга 9

Обр. 64. — Глинена дръжка отъ патера отъ Гигенъ.

см., вѣроятно отъ патера (обр. 64). Върху дръжката е изобразено женско божество (Abundantia?) и надъ него една глава. Заедно съ тѣзи предмети сж намерени две монети на Константинъ Велина (306—337 г. сл. Хр.) и една на Валенсъ (364—378 г.), съ което се датиратъ и гробоветѣ.

Пакъ въ това мѣсто, до основата на

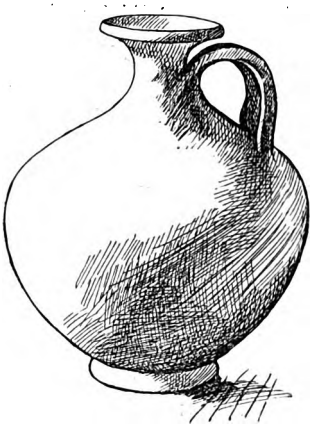

Обр. 65. — Глинено гърне отъ Гигенъ.

една могила, е откритъ другъ гробъ, дето сж намерени и кости. При краката на умрѣлия сж намерени две глинени стомнички съ разлати устия, вис. 14.5 см. (обр. 65). Къмъ ржцетѣ лежало едно по-голѣмо глинено гърне, 16 см. високо, а въ него една глинена лампичка, съ надписъ на долната страна FORTIS. Подъ разтрошения черепъ се намерила и една бронзова монета, която изглежда да е отъ III в. сл. Хр. Върху нея е запазенъ само отпечатъкъ на платъ. Все въ гроба били намерени още нѣколко желѣзни гвоздея, ножъ и часть отъ стъклена чаша.

Около тѣзи гробове се намиратъ много фрагменти отъ глинени сждове и тухли. Сведенията за гробоветѣ дължимъ на учителя отъ Гигенъ г. Константинъ Ивановъ.

Отъ тукъ произхожда и малкъ каменъ саркофагъ, дългъ 70 см., широкъ 44 см., вис. 55 см,, намеренъ отъ жителя на селото Марко Г. Флориченовъ, като копаелъ и правилъ тухли край селото.

Презъ 1915 год. била намерена и мраморна колона, вис. 66 см., съ латински надписъ Val. Saturninus posuit (обр. 65).

Преди известно време се откупи за сбиркитѣ на Народния музей (инв. 6127) отъ Хр. Генчевъ отъ София и една

Digitized by Google

малка бронзова статуйка на Хермесъ съ малкия Диониса на ржце (обр. 67). Статуйката, споредъ твърдението на продавача, била намерена още преди двадесеть години въ Гигенъ, отдето я той ималъ. Бронзовата статуйка е 11 см. висока. Китката на дѣсната ржка,

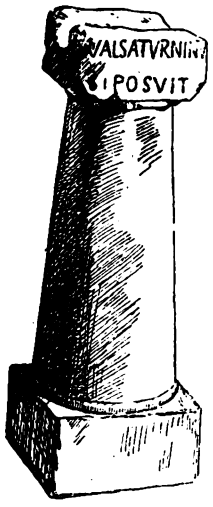

Обр. 66. — Колонка съ надписъ отъ Гигенъ.

едното крилце на шапката и дветѣ стжпала сж отчупени. Запазени сж само часть отъ крилатитѣ му обуща. Мантията е прехвърлена презъ лѣвото рамо минава и се увива около лѣвата ржка, върху която е седналъ Дионисъ. Въ протегната дѣсна ржка малкия Дионисъ държи гроздъ, а въ лѣвата тирзъ. Изглежда, че Хермесъ е държалъ въ дѣсната си ржка и кадуцей, сега изгубенъ.

Още на пръвъ погледъ се вижда, че тукъ имаме подражание на известната статуя на Праксителя — Хермесъ отъ Олимпия какъ подлъгва и дава на малкия Диониса гроздъ. Подобни подражания познаваме нѣколко, но тѣ малко или много се отдалечаватъ отъ първоначалния оригиналъ, пъкъ и не сж така художествено и грижливо изработени както нашата статуйка (Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine II, 172. Klein, Praxiteles 376).

На пжть за Ниса, дето Хермесъ по заповедь на Зевса иска да остави малкия Дионисъ, богътъ се спира на почивка въ една джбрава, хламидата прехвърлена върху единъ дънеръ, като показва отдалечъ на малкия богъ откъснатъ гроздъ. Дионисъ протѣга жадно лѣвата си ржка къмъ предмета на своето желание, а дѣсната си ржка е сложилъ здраво на рамото на своя водачъ.

Влиянието на тая група може да се проследи въ цѣлото антично изкуство до най-късните времена въ многобройни запазени най-разнообразни творения, които показватъ голѣмата разпространеность на Праксителевитѣ композиции. Освенъ статуи, многобройни сж и бронзовитѣ групи и то всички намерени отсамъ Алпитѣ (Roscher, Lex. der gr. und

Обр. 67. — Бронзова статуйка на Хермесъ отъ Гигенъ.

röm. Mythol. I, 2, 2413). Къмъ тѣзи подражения трѣбва да се споменатъ и цѣлъ редъ оброчни релиефи, намерени по Рейнъ и Дунава (Benndorf, Arch. epigr. Mitt. II, 1 сл.). Не липсватъ подобни изображения и по монетитѣ (Filow, Hermesstatue auf einer Münze von Pautalia въ N. Z. 51, 1918, 39 сл.; отъ Анхиало въ Мсб XXVI, 71 сл.).

Digitized by Google

Свищовъ. Жителтъ отъ града Киро Халачевъ намерилъ въ лозето си въ Стъкленъ, стария Novae, мряморна плоча, 15 см. висока, 11 см. широка, 2 см. дебела, съ изображение на богинята Диана. Богинята е права, дѣсната ржка извита нагоре, въ лѣвата държи лжкъ (обр. 68).

Умаревци (Ловчанско). До село Умаревци трудовацитѣ, като работили трасето за желѣзницата Левски — Ловечъ, презъ 1923 г. попаднали на развалина, вѣроятно отъ римско време. Били изкопани доста голѣми дѣлани камъни отъ варовникъ, нѣкои съ корнизи. Сжщо и тухли съ дължина 33 см., дебелина 4 см., и прилепенъ до тѣхъ червенъ хоросанъ дебелъ до 7 см.

Обр 68. — Плочка съ образа на Диана отъ Свищовъ.

Къмъ Умаревци, което лежи 9 клм. северо-източно отъ Ловечъ, ще да се е намирало вѣроятно нѣкое селище или станция на важния военен пжть Melta — Marcianopolis. На този именно пжть не сж отбелѣзани междинитѣ станции въ итинерариитѣ (Miller, Itin. rom. 587).

Деветаки (Ловчанско). Бронзова статуйка на жрица, права, вис. 12 см., облѣчена въ химатионъ и забулена (обр. 69). Дѣсната ржка просната напредъ; въ нея е държала вѣроятно патера. Лѣвата ржка се подава изъ подъ дрехата. Пръститѣ сж свити, само показалецътъ е свободенъ и сочи надолу. Римски произходъ. Хубава изработка. Сега въ Народния музей (инв. 6125).

Гьолъ Бунаръ (Бѣленско). Бронзова статуйка на Зевсъ съ цилиндрична подставка, вис. 14·5 см. (обр. 70). Зевсъ държи въ дѣсната ржка мълнията. Мантията преметната презъ лѣвото рамо. Лѣвата ржка и часть отъ скиптъра отчупени. Статуйката е намерена презъ 1909 год. юго-западно отъ селото, въ нивитѣ до една могила. Тамъ се откривали и други предмети. Сега въ Народния музей (инв. 6123).

Обр. 69. — Бронзова статуйка на жрица отъ Деветаки.

Саидъ (Поповско). Фрагментъ отъ плоча отъ варовникъ съ остатъци на изображение на тракийски конникъ. Плочата е дълга 21 см., вис. 9 см., деб. 3·5 см. Отъ конника запазено дѣсниятъ заденъ кракъ и тичащето напредъ

Digitized by Google

куче, безъ главата. На долната рамка два реда гръцки надписъ

ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΑΡΧΩΝ. .
ΠΡΟΣ ΙΣΤΡΩ· ΧΑΡΙΣΤΗ. . .

Обр. 70. — Бронзова статуйка на Зевсъ отъ Гьолъ Бунаръ.

Плочата е намерена въ градището до селото. Сега въ Народния музей (инв. 6104).

Айтосъ. Сребърен пръстенъ, елипсовидна форма, съ камъче отгоре (кафявъ карнеолъ) и надписъ върху него ΜΟΥΙCΡω (обр. 71). Долната часть на пръстена изтънена, а страничнитѣ рамене доста надебелени. Намеренъ въ Айтоскитѣ бани (Aquae calidae). Късно римски типъ (Cat. of Finger Rings in the Br. mus. 31 nº 188).

Хазбегли (Карнобатско). Жителтъ отъ селото Ганчо Д. Славовъ, като разработвалъ нивата си, намерилъ единъ глиненъ кюпъ, който събиралъ 200 ли-

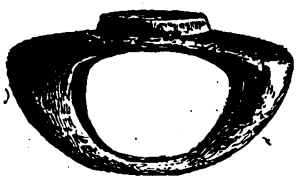

Обр. 71. — Сребърен пръстенъ отъ Айтосъ.

тра вода. Въ кюпа били намерени две тухли и единъ камъкъ съ гръцки надписъ, отъ който се четатъ по-добре последнитѣ два реда

. . . . . .
ΦΛΓΛΑΥΚΟC ΥΠΕΡΕΑΥΤ
ΟΥ] ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ

Старозагорско. Бронзова статуйка на пантера, 7 см. дълга. Заднитѣ крака

Обр. 72. — Бронзова статуйка на пантера отъ Старозагорско.

върху подставка. Предниятъ лѣвъ кракъ дигнатъ (обр. 72). Сега въ Народния музей (инв. 6126).

Digitized by Google

Колективни находки на монети през 1924 година

Махала Бѣлковци, Бебровска община, Еленска околия. На 29 февруари сестритѣ Калимерови, при оране нивата си въ мѣстностьта „Тунчевото", изорали сребърни и билонови монети отъ III в. сл. Хр. Отъ тази находка Еленското околийско управление изпрати въ Народния музей 160 монети отъ следнитѣ императори: Комодъ 2; Септими Северъ 5; Домна 4; Каракала 9; Гета 2; Северъ Александъръ 2; Юлия Меза 1; Максиминъ I 2; Гордианъ III 47; Филипъ Арабъ 21; Отацилия 4; Траянъ Деци 22; Етрусцила 10; Требонианъ Галъ 12; Хостилианъ 3; Волузианъ 4; Валерианъ 4; Галиенъ 1; Салонина 4; Салонинъ 1.

Отъ една преписка по тази находка се вижда, че тя се е състояла отъ 488 монети, а може би и повече, обаче тя е укрита.

с. Еремия, Кюстендилска околия. Мите Марийнъ е изкопалъ въ лозето си едно гърне съ медни византийски монети, отъ които 200 екземпляра се изпратиха въ музея. Тѣ сж отъ Мануилъ I Комнинъ (1134—1180) и Андроникъ I Комнинъ (1182—1185). Гърнето било строшено при изкопаването.

с. Джбово, Казанлъшка околия. По ж. п. линия Джбово—Сливенъ, трудовацитѣ намерили при гара Джбово 38 медни монети византийски отъ Комнинитѣ и Исакъ II Ангелъ.

Кочанско, Македония. Единъ селянинъ отъ Кочанско изкопалъ въ нивата си 50 златни монети византийски. Тѣзи монети били продадени на единъ сарафъ въ Кюстендилъ. Купувачътъ ми донесе за преглеждане 12 екземпляра. Тѣ бѣха отъ Хонори 1; Теодоси II 10 и Евдокия (жена на Теодоси) 1. Едно лице, което отиде въ Кюстендилъ и прегледа и другитѣ монети, ми съобщи, че и останалитѣ 38 монети били отъ Теодоси. Всички монети сж твърде добре запазени. Азъ се съмнявамъ, че тѣзи монети сж намерени въ Кочанско, а предполагамъ, че сж намерени нѣкжде изъ Кюстендилско. Обаче, за да се заблуди властьта и отъ неоснователенъ страхъ отъ нѣкакви преследвания, не се съобщава самата истина по находката.

с. Книжовникъ (Изабекъ), Хасковска околия. Трудоваци намерили въ едно гърне около 200 римски среб. монети въ мѣстностьта „Старото село" при постройката на ж. п. линия Раковски—Хасково—Мжстанлж. Обаче отъ тази находка Дирекцията по постройката на желѣзницитѣ изпрати въ музея само 56 екземпляра отъ следнитѣ императори: Траянъ 4; Хадрианъ 2; Антонинъ Пий 6; Фаустина стара 3; Маркъ Аврели 3; Фаустина млада 2; Комодъ 2; Пертинаксъ 1; Септ. Северъ 7; Домна 1; Каракала 14; Плаутила 1; Гета 6; Макринъ 2; Меза 1; Галиенъ 1. Изглежда, че другитѣ монети сж разграбени отъ трудовацитѣ.

с. Ченге, Провадийска околия. Селянчето Вълчо Колевъ намерило въ мѣстностьта „Монастиръ", срещу с. Ченге, 7 златни монети византийски, а бащата на Колевъ и другъ единъ селянинъ намерили други 12 златни монети византийски. Тѣзи сведения ми съобщи учительтъ въ Провадия г. Ив. Фетовъ, който ми представи и единъ восъченъ отпечатъкъ отъ една монета отъ находката. Тази монета е отъ Юстиниана I (527—566). Изглежда, че цѣлата находка се е състояла отъ монети отъ VI в.

с. Гайтеновци, Видинска околия. Овчаръть Никола Младеновъ изровилъ въ брѣга на мѣстностьта „Гайтеновски долъ", на 8 юни 1924 г. единъ меденъ тасъ съ следнитѣ монети: 1 златна монета отъ Рудолфъ II Унгарски (1603 г.);

Digitized by Google

1 сребърен талеръ отъ Фердинандъ I съ дата 1091 г.; 1 сребърен талеръ отъ Карла V съ дата 1546 г.; 1 сребър. талеръ белгийски съ дата 1577 г.; 2 сребър. грошове отъ Стефанъ Батори (1571—1576); 26 сребър. грошове отъ полския краль Сигизмундъ III (1587 — 1632); 318 сребърни турски акчета (аспри) отъ султанитѣ: Селимъ I (1521—1568); Селимъ II (1568—1574); Мурадъ III (1574—1594); Мехмедъ III (1593—1603); Ахмедъ II Малки (1690—1694); Мустафа II (1694—1703) и 2 руски сребърни монети отъ XV в. отъ великия князь Васили Ивановичъ. Поголѣмата часть отъ монетитѣ сж продупчени, което доказва, че тѣ сж били отъ накити.

с. **Върбица**, Преславска околия. Петъръ Константиновъ намерилъ въ мѣстностьта „Черешето“ 906 медни византийски монети отъ следнитѣ императори: Мануилъ I Комнинъ (1143—1180), Андроникъ I Комнинъ (1183—1185), Исакъ II Ангелъ (1185—1195) и Алекси III Комнинъ (1195—1203).

с. **Ржжево**, Пловдивска околия. Атанасъ Г. Дерневъ намерилъ въ района на селото едно глинено гърне съ около 15 кгр. бронзови римски монети отъ края на III в. отъ следнитѣ императори: Емилианъ, Галиенъ, Валерианъ, Клавди II, Викторинъ, Постумъ, Пробъ, Квинтилъ, Тетрикъ, Флорианъ, Тацитъ, Аврелианъ, Салонина, Мариниана, Северина и Каринъ. Повечето монети сж отъ Галиена и Аврелиана.

с. **Урумъ Еникьой**, Айтоска околия. Въ западната часть на селото, въ единъ селски дворъ, били изкопани, сложени направо въ земята, 68 сребърни монети турски и единъ сребърен талеръ отъ Дубравнишката република отъ 1765 г. Турскитѣ монети сж отъ следнитѣ султани: Мустафа III (1758—1774 г.) 13 онлуци, 36 алтилъци, 1 бешликъ и 1 икиликъ; Абдулъ Хамидъ I (1772—1788) 7 онлуци, 9 алтилъци, 1 бешликъ и 1 икиликъ.

Н. А. Мушмовъ.

Оценки и библиография

Einleitung in die Altertumswissenschaft. Herausgegeben von A. Gercke† и Ed. Norden. Издание на B. G. Teubner, Leipzig u. Berlin, 1921/24. Уводътъ въ науката за класическата древность въ три тома, който издаде известната фирма на Тойбнера въ Липиска, си е спечелилъ първо мѣсто между редицата съчинения отъ този характеръ. Първиятъ томъ на това съчинение, който презъ 1923/24 год. излезе въ трето издание, не само е поправенъ и допълненъ, но е разширенъ съ нови отдѣли, които липсваха въ второто издание. Предимство на новото издание е и това, че отдѣлнитѣ свезки се продаватъ и отдѣлно.

Първата свезка на I-вия томъ: Geschichte der Philologie отъ U. von Wilamowitz-Moellendorff, 80 стр. гол. 8⁰, ц. зл. м. 1·80, е посветена на историята на филологията. Авторътъ, следъ кратъкъ погледъ върху античната граматика, византийската филология, монастирскитѣ училища и времето на възраждането, излага историята на филологията въ Италия, Германия, Франция, Холандия, Англия чакъ до ново време — въ лицето на най-виднитѣ представители на тая наука. Накрая той се спира специално и върху изследванията въ областьта на археологията, историята, епиграфиката, философията и религията. Отъ прегледа на автора се вижда, че филологията въ последнитѣ 50 години се е стремила да възстанови исторически античния животъ въ цѣлата му ширина.

Втората свезка на тоя томъ, която е посветена на методиката, още не е излѣзла въ ново издание.

Въ свезка трета: Griechische

Digitized by Google

Literatur, отъ E. Bethe и M. Pohlenz, стр. 199, ц. 6·40 м., историята на гръцката поезия е изложена отъ E. Bethe, а прозата отъ Pohlenz. Въ края на своя отдѣлъ Бете засѣга накжсо и въпроса за гръцкия театъръ, т. е. какъ сж били представяни класическитѣ драми въ V в. пр. Хр., въпросъ, който твърде много е занимавалъ ученитѣ, но и до днесъ не е разрешенъ окончателно. Въ особенъ отдѣлъ на тая свезка се излагатъ изворитѣ и материалитѣ за изследване на гръцката литературна история (древни извори, запазване и традиция на гръцката литература, нова литература, сбирки на текстове и фрагменти, изборъ отъ издания на съчиненията на писателитѣ и специални издирвания). Макаръ това изложение на историята на гръцката литература да не е обширно, авторитѣ сж ни дали въ сбита форма такава сполучлива характеристика на отдѣлнитѣ епохи и литературни видове, на по-виднитѣ писатели и тѣхнитѣ творения, каквито не ще намеримъ въ подробнитѣ истории на гръцката литература. Сжщото можемъ да кажемъ и за историята на римската литература, на която е посветена четвъртата свезка: Römische Literatur, отъ Ed. Norden, стр. 118, ц. 3 м.

Въ петата малка свезка е разгледана и християнската литература, гръцка и римска: Christliche Literatur отъ H. Lietzmann, 36 стр. ц. 1·20 м. Въ второто издание тоя отдѣлъ бѣше написанъ отъ P. Wendland, а сега е преработенъ отъ Lietzmann; тая книжка може да бжде полезна на всѣки, който иска да се ориентира бързо въ обширната область на християнската литература.

Шестата свезка: Sprache отъ P. Kretschmer, стр. 121, цена 3·20 м., е посветена на езика. Следъ кратки уводни бележки върху филологията и езикознанието методитѣ и изворитѣ на последното, Кречмеръ излага главнитѣ отдѣли на граматиката, като преследва цель да въведе студента въ научното издирване на гръцката и латинска граматика и да разясни последното съ избрани примери. Въ следния дѣлъ се излагатъ най-важнитѣ факти отъ историята на гръцкия езикъ и свързанитѣ съ тѣхъ проблеми; авторътъ говори за индогерманската епоха и за прединдоевропейското население на Гърция, като е използувалъ по тоя въпросъ и найновитѣ данни, които се съдържатъ въ архивата, открита преди нѣколко години въ столицата на Хетититѣ при Бохайкьой въ М. Азия. Тукъ авторътъ засѣга и въпроса за отношението на етруския езикъ къмъ малоазиятскитѣ езици. Следъ това той характеризува отдѣлнитѣ диалектни групи на гръцкия езикъ: йонийската, ахейската и западногръцката и се спира и върху езика на старнтѣ македонци, който споредъ него е билъ смѣсенъ езикъ (гръцки съ тракийски и илирийски елементи). По-нататъкъ говори за книжовния езикъ и за общогръцкия езикъ (κοινή). Въ последния дѣлъ на свезката се разглежда историята на латинския езикъ и неговитѣ диалекти. Езикътъ на етрускитѣ, които сж играяли голѣма роля въ по-старата история на Италия, особно на Лациумъ, е разгледанъ отдѣлно; авторътъ изтъква добре и доказателствата, които говорятъ въ полза на мнението, че етрускитѣ сж се преселили въ Етрурия (Тоскана) отъ М. Азия. На края намираме и нѣколко бележки върху простонародния латински езикъ.

Книгата на Кречмера представя голѣмъ интересъ не само за езиковедеца, но и за историка и археолога.

Останалитѣ свезки на първия томъ сж посветени на метриката, епиграфиката, папирознанието и палеографията. Седма свезка: Griechische Metrik отъ P. Maas, 32 стр. ц. 0·80 м.; осма свезка: Römische Metrik отъ Fr. Vollmer, 26 стр. ц. 0·80 марки; девета свезка: Griechische Epigraphik отъ Hiller von Gaertringen, Papyruskunde отъ W. Schubart, Griechische Paläographie отъ P. Maas, стр. 81, цена 2·80 м.

Тука не е мѣсто да се спираме подробно върху всички приноси, които влизатъ въ първия томъ на това съчи-

Digitized by Google

нение. Ще изтъкнемъ само, че тѣ напълно постигатъ цельта си: да въведатъ начинаещитѣ въ науката, нейнитѣ проблеми и методи; но не само това; на много мѣста авторитѣ на приноситѣ обогатяватъ науката съ свои самостойни значителни резултати. Изобщо това съчинение заслужва да се препоржча най-горещо на всѣки, който се интересува отъ науката за класическата древность.

Гаврилъ И. Кацаровъ.

F. Ribezzo, La prima iscrizione tracia. Revista indo-greco-italica di filologia, lingua, antichità, anno I, fasc. III, Napoli 1917, p. 55 и сл.

За горната статия, напечатана преди 7—8 години, би трѣбвало отдавна да се кажатъ тукъ нѣколко думи, тъй като тя ни поднася единъ опитъ да се изтълкува извѣредно интересниятъ надписъ върху златния пръстенъ отъ с. Езерево. Обаче поради редица обстоятелства, които читателтъ навѣрно самъ ще отгатне, съдържанието й въ подробности ми стана известно тепърва миналата година, когато бѣхъ въ странство.

Ribezzo, сподѣляйки възгледа на Филова (Извѣстия на арх. др. III 1913, 218 — 220 и Arch. Anzeiger 1914, 421) и на Кречмера (Glotta VI 1914, 74 и сл.), че надписътъ е тракийски, и че въ него Ρολις съответствува на Ῥώλις у Dio Cass. 51. 24, 26, а Τιλτεαν— на първата часть на тракийското божеско име Τιλϑ-άζης или -άζεις, изтъква като възможни следнитѣ две четения: 1) Ρολις, Τενεας νερενεα, Τιλτεανης κοαραζεα, δο Μεαντι Λεζυπταμιηε ραζηλτα и 2) Ρολις, Τενεας νερενεα, Τιλτεανης κοαραζεα δομεαντι Λεζυπταμιηε ραζηλτα.

При първото четене италианскиятъ ученъ схваща Μεαντι като dativus, δο като тъждествено съ готското du, горнонемски zu, Λεζυπταμιηε по аналогия на илирийскитѣ форми на -ihi (за тѣхъ вж. Kretschmer, Einl. 275) като genetivus по о- склонение и допуща, че ραζελτα като глаголъ може да бѫде образуванъ отъ ρα- = индоевр. ге-, лат. ге- и индоевр. *dĕl-: dēl- „fabricare“ въ гр. δαιδάλλω и лат. dolare съ окончанието за минало време, 3 л. ед. ч. -τα = индоевр. -to. Тъй той дохажда до следното тълкуване на първото възможно четене: „Rholis, Teneae n(erenea), Tilteanes k(oarazea), Meanti Lezyptamii adtulit (finxit)“. При това той сближава νερενεα съ Nero „fortis ac strenuus“ въ смисъль на итал. „donna moglie, princepessa“ и отъжествява κοαραζεα съ първично *ko- u̯orgia, произведено отъ авест. verez „съединение“, лит. veržiu „вързвамъ“, старобългарски връзѫ и лат. con-, com-, като му дава значението „coniuncta, cognata, adfinis“ и приема, че поради индоевр. u̯ereg'- въ герм. wirken, Werk, гр. Fέργον и т. н. въпросната дума може да означава и „coadiutrice, ancilla, socia laborum.“

При второто четене Ribezzo приема, че δομεαντι представя 3. лице на indicat. praes., като се позовава за значението му върху гръцкото -δομέω „строя, градя.“ Въ свръзка съ това той схваща Τιλτεανης вече като втори nominativus покрай Ρολις, при който стои апозитивно Τενεας νερενεα, и обяснява ραζελτα вече като accusativus pluralis neutrius gen., произведенъ отъ предполагаемото rog'eltom, чиято основа се съдържала въ лат. rogus „клада,“ като предполага, че съ тая дума се означаватъ изобщо погребални дарове, каквито могли да бѫдатъ въ случая самиятъ пръстенъ или надгробниятъ паметникъ, и привежда за това Pomp. Mela II, 2, 4. Тъй той установява следния смисълъ за второто възможно четене: „Rholis Teneæ f(ilia), uxor, Tilteanes adfinis (concubina), aedificant

[1]) За останалитѣ опити да се изтълкува Езеровския надписъ вж. V. Pârvan, Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-or., Bucarest I 1914, 128; Д. Дечевъ, Извѣстия на арх. др. IV 1914, 70 и сл. = D. Detschew, Glotta VII 1915, 81 — 86; P. Kretschmer, Glotta VII 1915, 86 — 92; H. Hirt, Indogerm. Forsch. XXXVII 1916—1917, 213—217; G. Seure, Revue des études anciennes XXII 1920, 1 — 21. Освенъ това срн. Д. Дечевъ, Извѣстия на арх. др. V 1915, 232 — 234 и VII 1919—1920, 154—158.

Digitized by Google

monumenta", безъ да отбележи, какъ трѣбва да се схване въ случая формата Λεζυπταμιhε. А последната означава очевидно починалия мжжъ, който по мнението на автора на статията билъ преживѣнъ отъ Rholis, неговата μνηστὴ ἄλοχος, и отъ Tilteanes, неговата παλλακίς.

Преди всичко тракийскиятъ надписъ, както за сега се приема съ пълно право, се състои отъ два хексаметра, отъ които първиятъ се завършва на слога χο, а вториятъ почва съ думата αραζεα.[1]) Следователно, свързването на χο съ αραζεα въ една дума, каквато конструира Ribezzo и въ дветѣ си четения, е изобщо невъзможно. Освенъ това италианскиятъ филологъ чете Η въ ΛΕΖΥΠΤΑΜΙΗΕ като *h*, а въ ΤΙΛΤΕΑΝΗΣ и ΕΡΑΖΗΛΤΑ като *e*. Въ всѣки случай Ribezzo отначало е билъ на правъ пжть, като е приелъ въ първото възможно по неговото мнение четене, че ραζηλτα представя глаголъ съ значение „adtulit, finxit." Обаче това значение на глагола изисква прѣко допълнение въ acc., което би означавало самия пръстенъ, и непрѣко въ dat. отъ лицето, на което е билъ поднесенъ самия пръстенъ или за което е билъ направенъ. Докато първото е могло да липсва, защото по смисълъ лесно се допълня, второто трѣбва непременно да стои. И действително, Ribezzo въ първото си четене ни дава дативната форма Μεαντι. Обаче, тя не зависи тамо направо отъ глагола, а отъ do въ смисъль на готското du, новонемски zu, като че ли въ тракийски дателниятъ падежъ не е могълъ да се употрѣбява направо, а само въ зависимость отъ предлози — нѣщо, което въ случая е напълно неприемливо.

Това съображение, макаръ и да не се изтъква въ статията, негли е накарало италиянския ученъ да прибегне до второто четене, като приема, че въ сжщность δομεαντι е глаголна форма и то въ 3 лице plur., а ραζηλτα — нейното прѣко допълнение, съ други думи сжществително въ срѣденъ родъ, множ. число. Обаче за сега едва ли може да подлежи на съмнение, че въ сжщность δομεαν представя acc. limitationis при Αραζεα „Аразийка по родина",[2]) че съ τι- почва въ надписа нова дума, и че ραζηλτα заедно съ преходното ε образува глаголна форма, чието прѣко допълнение μη представя винит. падежъ отъ личното мѣстоимение за първо лице, ед. число.[3])

Въпреки всичко това статията представя за насъ известенъ интересъ, тъй като все пакъ се схожда въ нѣкои точки съ тълкуванията, които бидоха дадени своевременно отъ мене и П. Кречмера,[4]) макаръ и тя да е била написана въ онова време, когато поради намѣсата на Италия въ свѣтовната война Ribezzo не е могълъ да ги има на ржка.

Д. Дечевъ.

Отчетъ на Археологическото дружество „Августа Траяна" въ гр. Ст.-Загора за изтеклитѣ 1922—1924 год. Ст.-Загора, печатница „Свѣтлина" 1925, 68 стр. 8⁰, съ 24 таблици.

Отъ провинциалнитѣ музеи при археологическитѣ дружества, следъ Варненския музей, по богатство и уредба на сбиркитѣ, иде Ст.-Загорскиятъ. Уредникътъ на този музей, старият учитель Ат. Кожухаровъ, отъ дълги години се е отдалъ на служба на своя градъ и тихо, безъ шумъ около себе си, но съ младенческа енергия работи въ областьта на археологията и на музейното дѣло. Той си е поставилъ за задача да събере и по възможность да проучи старинитѣ на античния градъ Августа Траяна и ония пръснати изъ Ст.-Загорския окржгъ. Благодарение на неговата неизчерпаема енергия той е създалъ въ своя роденъ градъ единъ

[1]) Вж. P. Kretschmer, Glotta VII 1915, 86, H. Hirt, Indogerm. Forsch. XXXVII 1916 — 1917, 215 — 216, и Д. Дечевъ, Извѣстия на арх. др. V. 1915, 232.

[2]) Вж. P. Kretchmer, Glotta VII 1815, 89 — 90 и Д. Дечевъ, Извѣстия на арх. и др. V. 1915, 233, лѣва колона.

[3]) Вж. Д. Дечевъ, Изв. на арх. др. IV 1914, 71 = D. Detschew, Glotta VII 1915, 82. P. Kretschmer Glotta VII 1915, 87 — 88 и Д. Дечевъ, Извѣстия на арх, др. V. 1915, 233 —

[4]) За тия опити вж. тукъ бѣл. 1.

Digitized by Google

богатъ музей, образцово подреденъ, който би правилъ честь на всѣки градъ въ България. Ималъ съмъ случай да посетя музея въ Ст.-Загора и ми е правило особено приятно впечатление вѣрната класификация на старинитѣ и монетната сбирка, както и точното и редовно инвентаризиране на всички старини и монети. Тази работа се дължи на уредника на музея г. Ат. Кожухаровъ. Този човѣкъ, всецѣло предаденъ на своята полезна дейность, освенъ музейната научна и техническа работа, е намерилъ време да издаде досега три печатни отчета за дейностьта на археологическото дружество, на което той е председатель отъ дълги години. Сега той ни дава и четвъртия печатенъ отчетъ, въ който сж описани постжпилитѣ въ музея твърде интересни старини отъ Ст.-Загорския окржгъ презъ периода отъ 1922—1925 г.

Особено внимание заслужаватъ описанитѣ въ последния отчетъ старини — части отъ една римска колесница, намерени при с. Могилово, Чирпанска околия, които сега се съхраняватъ въ Ст.-Загорския музей. По-забележителни старини отъ тази находка сж бронзовиятъ релиефъ на Херакла, умиращата амазонка на коня си, който сжщо е въ агония отъ нанесения му ударъ, и една апликация на Леда върху база съ две лебедови глави. Интересни сж и една мряморна глава отъ статуя на бога Панъ, намерена въ с. Калугерово, Т. Сейменска околия, както и една бронзова амфора и една патера отъ с. Памукчий, Ст.-Загорска околия.

Ст.-Загорскиятъ музей, освенъ старини и монети, притежава и една сбирка отъ 40 картини на наши съвременни художници.

Въ края на отчета е представена и една равносмѣтка на Археологическото Дружество за периода отъ 28/III 921 г. до 31/XII 1924 г., която възлиза на 52553 л. 71 ст.

Отчетътъ на Ст.-Загорското Археологическо Дружество е интересно и полезно четиво съ научни сведения. Желателно е и другитѣ археологически дружества да последватъ примера на това дружество.

Н. А. Мушмовъ.

Водачъ на Народния музей въ София. Издание на Народния музей, София 1923, 421 стр. 8⁰.

Въ редицата отъ свои издания, Народниятъ музей издаде и водачъ, който да служи за посетителитѣ на музейнитѣ сбирки. Върху корицата, на обратната страна, е представенъ планъ на музейното помѣщение съ указателни стрелки, по които да се води посетителътъ.

Въ увода сж дадени исторически бележки за създаването на музея и за развитието на неговитѣ отдѣли. Понататъкъ (стр. 21) се даватъ исторически бележки за музейното помѣщение (Буюкъ-джамия), както и архитектурни сведения за джамията и нейното мѣсто всредъ източната християнска и мусюлманска архитектура. Дадена е и фотографическа снимка на самата джамия, както и планове и снимки отъ други подобни сгради, които служатъ за паралели.

Следъ тѣзи исторически и архитектурни бележки, пристжпено е къмъ описанието на по-важнитѣ изложени въ всѣки отдѣлъ предмети. Обаче преди да се почне описанието на предметитѣ, за всѣки отдѣлъ, като уводъ, сж дадени кратки бележки за значението и развитието на отдѣла, а на по-важнитѣ предмети сж дадени фотографически снимки или рисунки.

По такъвъ начинъ водачътъ служи и като кратко ржководство по музейното дѣло и читателътъ ще има понятие, какво значи напр. предистория, отъ кога почва нейната епоха и кога свършва; отъ кога почва гръцката епоха, отъ кога римската; кои сж гръцки и кои сж римски паметници; отъ кога почва срѣдновѣковието, кои паметници се считатъ срѣдновѣковни, какъ се е развило византийското и българското изкуство, какво значение има църковната живопись и важностьта на църковнитѣ фрески изъ старитѣ български църкви; какво значи нумизматика; нейнитѣ подраздѣления на гръцка, рим-

Digitized by Google

ска, византийска и срѣдновѣковна; периодитѣ на тѣзи подраздѣления; кои сѫ автономни монети, кои императорски; кратки исторически бележки за градоветѣ, които сѫ сѣкли монети; кои монети сѫ рѣдки, кои обикновени; имената на тракийскитѣ, скитски, македонски, пеонски и пр. царе, които сѫ сѣкли монети; описание и рисунки на всички типове монети, които сѫ сѣкли българскитѣ царе; бележки върху новото българско изкуство съ множество фотографически снимки отъ по-важнитѣ творения на български художници.

Водачътъ е снабденъ въ текста съ 224 фотографически снимки и рисунки отъ най-важнитѣ предмети въ музея.

Особено значение има водачътъ за учителството. Всѣки учитель, който иска да доведе ученицитѣ си въ музея, ще трѣбва да прелисти водача, въ който ще намери всички сведения, които му сѫ нужни, за да запознае ученицитѣ си съ паметницитѣ въ музея.

Нуждата отъ единъ водачъ за Народния музей се чувствуваше отдавна. Тази нужда е вече удовлетворена. Вѣрно е, че водачътъ е доста обемистъ. Това стана по причина на историческитѣ бележки, които иматъ голѣмо значение за любознателнитѣ български посетители, които въ водача ще намерятъ ценни сведения за разширение на тѣхнитѣ познания по археология и музейното дѣло.

Ще трѣбва да се замисли за единъ кратъкъ водачъ на френски езикъ, за да може да се удовлетвори любопитството и желанието на чуждия свѣтъ, който тъй много се интересува отъ старинитѣ въ нашия Народенъ музей.

Н. А. Мушмовъ

Anton Springer, Handbuch der Kunstgeschichte, Bd. V, 9. Auflage, bearbeitet von Max Osborn; mit 653 Abbild. im Text, 32 Farbendrucktafeln und 4 Tafeln in Lichtdruck; Leipzig, Alfred Kröner Verlag, 1925, XIV+560 S. gr. 8°.— Въ втория томъ на настоящитѣ Известия (стр. 231—234) азъ разгледахъ доста обстойно последното издание на първитѣ четири тома отъ „Ржководството по история на изкуството“ отъ Антонъ Шпрингеръ. Презъ настоящата година излезе ново издание (девето) и отъ последния пети томъ на това тъй добре известно и отлично въ всѣко отношение ржководство. Този томъ е посветенъ на най-новото изкуство, отъ 1800 год. до наше време. За петия томъ на Шпрингеровото ржководство важи въ обши черти всичко това, което казахъ вече по-рано за първитѣ четири тома. По тази причина излишно ще бѫде да се впущамъ сега пакъ въ по-голѣми подробности.

Развитието на модерното изкуство и голѣмитѣ промѣни, които настѫпиха въ него презъ последнитѣ 40—50 години, наложиха и една коренна промѣна на онзи текстъ, който първоначално е билъ приготвенъ отъ самия Шпрингеръ. Обработването на материала за покъснитѣ издания, като се почне отъ третото (1906 год.), е било повѣрено на Max Osborn, който е изпълнилъ своята задача съ голѣмо умение, като всѣки пѫть е внасялъ необходимитѣ допълнения и поправки въ текста. Тѣ сѫ особно многобройни въ последното девето издание, по която причина то може съ пълно право да се означи като едно ржководство по най-новата история на изкуството, което задоволява напълно всички изисквания на днешното време и ориентира достатъчно върху всички по-важни течения въ модерното изкуство.

Трѣбва обаче да се забележи, че приложнитѣ изкуства не сѫ взети подъ внимание, а сѫщо така и архитектурата се разглежда съвсемъ накратко. Osborn се е ограничилъ главно съ онези два клона на изкуството — живопись и скулптура — които възбуждатъ най-голѣмъ интересъ у съвременния читатель. По такъвъ начинъ е накърнена може би пълнотата на изложението, но за това пъкъ авторътъ е ималъ възможность да очертае много по-подробно главнитѣ направления въ областьта на живопись и скулптура, безъ да увеличава значително обема на книгата. При това, за да даде по-ясно представление за развитието на изкуството презъ XIX

Digitized by Google

и XX вѣкъ, той започва своето изложение съ началото на класицизма презъ втората половина на XVIII вѣкъ.

И въ петия томъ сж направени сжщитѣ технически подобрения, които вече отбелѣзахме при разглеждането на първитѣ четири тома. Подробната библиография, която е прибавена на края (стр. 534—547), ориентира твърде добре върху най-новата литература по предмета и дава възможность всѣкиму да намери лесно ония съчинения, съ помощьта на които той би могълъ да предприеме по-обстойни и по-специални проучвания. Б. Филовъ.

Протоиерей Ив Гошевъ, Антиминсътъ. Литургическо и църковно-археологическо изследване. Приносъ къмъ историята на антиминситѣ въ православната църква, съ особенъ огледъ къмъ антиминситѣ, употрѣбявани въ българскитѣ земи. Съ 25 образа. София 1925, VI + 130 стр. 8°.

Въ църковно-археологическо отношение Св. Синодъ има между другото и тази важна заслуга, че е събралъ и запазилъ около 400 антиминса, които произхождатъ отъ България и съседнитѣ ѝ земи. Никой отъ тѣзи антиминси не отива по-далечъ отъ XVI в., но затова пакъ тѣ сж толкова по-интересни, защото произхождатъ отъ най-тъмната епоха на българското робство. Въ основата на Гошевата книга лежатъ именно тѣзи антиминси, но авторътъ е разширилъ задачата си, като е посветилъ на антиминситѣ изобщо едно подробно литургическо и археологическо изследване. Първитѣ две глави разглеждатъ тѣхната история; гл. III, IV и V сж посветени на въпроса за освещаването и употрѣбата на антиминситѣ въ литургията и извънъ нея; гл. VI разглежда антиминситѣ по отношение на материалъ и форма, а следната глава се занимава съ тѣхнитѣ надписи и изображения. Тѣсно свързана съ тази глава е втората часть на книгата, въ която е даденъ описъ на антиминситѣ въ църковно-археологическия музей въ София, групирани по вѣкове. Тукъ авторътъ дава и доста ценни систематизирани материали — списъкъ на митрополититѣ на Скопската, Пелагонийската, Охридската и Софийската епархии.

Книгата е собствено издание на автора — за днешнитѣ условия единъ подвигъ, който заслужава искрена похвала, още повече като се има предъ видъ нейния спретнатъ видъ и извънредно труденъ наборъ. На такива трудове не може да не се пожелае широко разпространение и горещъ приемъ въ всички срѣди. К. М.

Библиография

Подробна библиография по история на българитѣ и българскитѣ земи презъ 1921—1924 год. е обнародвана въ Изв. на истор д-во VI, 1924, стр. 218—226.

Арнаудовъ, М. Къмъ легендата за Крали-Марко. Македон. прегл. I 1924 кн. 1, 38—45.

Баласчевъ, Г. Най-старата славянска държава на Балканския п-овъ презъ VII и VIII вѣкъ и нейниятъ етниченъ съставъ. София, 1924, 20 стр. 8° съ 2 карти.

Begouen, Comte. Le trésor de Valtchi-Treune, Bulgarie. Journ. des Débats, 13. II. 1925.

Благоевъ, Н. П. Князъ Крумъ. Историческа студия. София 1924, 90 стр. 8° (отд. отп. отъ Год. на Соф.Унив., юрид. фак. XIX).

— Пограничниятъ окопъ Еркесия. Отд. отп. отъ Сборн. въ честь на Луи Леже, София 1925, 10 стр. 4°.

Божковъ, Л. Где се е намирало древното пристанище Кария? Спис. на ииж. д-во 1925 бр. 8, 118—123. — Кария се е намирала при носа Шабла, южно отъ Мангалия.

Digitized by Google

Bocănețu, Al. Contribuții epigrafice relative la chestiunea financiară din Illyricum. Codrul Cosminului I 1924, 401—434.

Britschkoff, Maria, Neue Inschriften aus Nicopolis ad Istrum. Athen. Mitteil. XLVIII 1923, 93—118 съ табл. XV.

Waldhauer, O. Notes sur une statuette en bronze d'Athéna-Nikė. Rev. archéol. 1923 II, 24—28. — Отнася се до статуйката отъ Св. Кирилово; гл. Б. Филовъ, Изв. арх. д-во I 1910, 1 сл. и Rev. arch. 1915 I, 13 сл.

Weigand, G. Ethnographie von Makedonien. Geschichtlich-nationaler und sprachlich-statistischer Teil. Leipzig 1924, 104 стр. 8°.

Велковъ, Ив. Новооткрити старини. Изв. арх. инст. III 1925, 248—253.

Вестителевъ, Г. Градъ Воденъ. Македон. прегл. I 1924, кн. 2, 105—122. — Съ исторически погледъ върху миналото на града.

Водачъ за Народния музей въ София. Издание на музея съ приноси отъ А. Протичъ, Р. Поповъ, Ив. Велковъ, Кр. Миятевъ и Н. Мушмовъ. София 1923, 422 стр. 8°.

Ганевъ, Н. Страници отъ историята на града Севлиево. София 1925, 135 стр. 8°.

Гошевъ, Ив. протоиерей. Антиминсътъ. Литургическо и църковно-археологическо изследване; съ особенъ огледъ къмъ антиминситѣ, употрѣбявани въ българскитѣ земи. София 1925, VI+130 стр. 8° съ 12 табл.

Грабаръ, А. Боянската църква (=Художествени паметници на България, изд. Бълг. Археол. Инст. кн. I). София 1924, XII+88 стр. 4° съ 39 таблици. — Гл. рецензията отъ C. Gurlitt, Zeitschr. f. bild. Kunst LIX, 1925/6, Die Kunstlit. S. 8.

Grabar, A. Un reflet du monde latin dans une peinture balkanique du 13e siècle. Byzantion I 1924, 229—243. — Указва на западни влияния въ фрескитѣ отъ Бояна.

Grecu, V. Versiunile românești ale erminiilor de pictură bizantină. Codrul Cosminului I 1924, 107—174. — Върху ромънски преработки на гръцката „ерминия" за живопись, по която сж се ржководили и нашитѣ стари зографи.

Дечевъ, Д. Асклепий като тракогръцко божество. Изв. арх. инст. III 1925, 131—164.

Drexel, F. Die Gottheiten der Equites singulares und die Juppitersäulen. Germania VIII 1924, 49—60. — Засяга и въпроса за разпространението на римскитѣ култове въ дунавскитѣ провинции.

Дяковичъ, Б. Антична гробница въ „Кукова Могила" при с. Дуванлий, Пловдивско. Изв. арх. инст. III 1925, 111—130.

Златарски, В. Н. Де се е намирала епископията на Св. Климентъ Охридски. Македон. прегл. I 1924 кн. 1, 1—14.

— Къмъ историята на манастиря Св. Наумъ. П. т. кн. 2, 1—13.

— Български архиепископи-патриарси презъ първото царство. Изв. ист. д-во VI 1924, 49—76.

— Словѣнското житие на Св. Наума отъ XVI в. Спис. на Акад. кл. ист.-фил. 17, 1925, 1—28.

Ивановъ, Й. Аксиосъ-Велика-Вардаръ. Македон. прегл. I 1925 кн. 3, 17-28.

Иширковъ, А. Струмишко. Стопански чъртици. Македон. прегл. I 1924, кн. 1, 26—37.

Cagnat, R. Un diplôme militaire de Brestovitza, Bulgarie. CR de l'Acad. des inscr. 1923, 373—376.

Kassner, C. Ein kunstgeschichtlich wichtiger Goldfund in Bulgarien. Illustr. Zeitung № 4173 отъ 5.III. 1925. — Върху съкровището отъ Вълчи-трънъ.

Кацаровъ, Г. И. Нови изследвания върху археологията на Македония. Македон. прегл. I 1924 кн. 1, 21—25.

Digitized by Google

— Тракийскитѣ беси. Изв. ист. д-во VI 1924, 31—47.

— Златното съкровище отъ Вълчитрънъ. Зора бр. 1670 отъ 14. I. 1925.

— Мадарскиятъ конникъ. Учил. прегл. XXIV 1925, 96—98.

— Единъ паметникъ въ Казанлъшкия музей. Казанл. Искра I бр. 21 отъ 28. V. 1925.

— Гл. и Поповъ, Р.

Маноловъ, Ив. Аспаруховско-български следи въ езика ни. София 1923.

Миковъ, В. Приносъ къмъ неолитичната култура у насъ. Изв. арх. инст. III 1925, 235/6.

— Разкопки въ Созополъ. П. т. 236-238.

Милетичъ, Л. Къмъ фрескитѣ на манастиря Св. Наумъ. Макед. прегл. I 1925 кн. 3, 29—38.

— Н. П. Кондаковъ за Македония. П. т. 1—16.

Minns, Ellis H. Saint Cyril really knew hebrew. Mélanges Paul Boyer, Paris 1925, 94—97.

Мирковић, Л. и Татић, Ж. Марковъ манастиръ (= Народни Музеј у Београд, Српски споменици III). Нови Садъ 1925, 80 стр. fol. съ 91 обр. — История, архитектура и фрески на Марковия монастиръ при Скопие, чиято църква, въ днешния си видъ, датира отъ срѣдата на XIV в.

Миятевъ, Кр. Къмъ иконографията на Богородица-Умиление. Изв. археол. инст. III 1925, 165—193.

Mötefindt, H. Zur Datierung und Beurteilung des Schatzfundes von Nagy-Szent-Miklos. Mitteil. der anthrop. Gesell. in Wien LV 1925, 1—6.

Мутафчиевъ, П. Пронията въ Византия и отношението ѝ къмъ военната служба. Изв. ист. д-во VI 1924, 1—30.

Mouchmoff, N. A. La numismatique bulgare. Arethuse I 1924, 67—74.

Мушмовъ, Н. А. Златното съкровище [отъ Вълчи-тръновъ]. Дем. Сговоръ бр. 376 отъ 12.I. 1925.

— Монетитѣ на Филипа II Македонски. Макед. прегл. I 1925 кн. 3, 39-50.

— Колективни находки на монети презъ 1924 год. Изв. археол. инст. III 1925.

Никовъ, П. Образи на видинския князъ Михаила Шишмана и на семейството му. Изв. ист. д-во VI 1924, 77—89.

Pârvan, V. Municipium Aurelium Durostorum. Rivista di Filol. e d'Istruz. classica, Torino, Nuov. ser. II 1924, 1-36.

— Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore. Rendiconti della Pontif. Accad. Rom. di Archeol. II 1924, 117—135.

— Sur un relief inédit du VIIe s. représentant la Sainte Vierge. Bull. de la sect. hist. de l'Acad. Roumaine XI 1924, 217—227. — Върху единъ релиефъ отъ варовникъ, намеренъ въ развалинитѣ на старохристиянска гробница въ околностьта на Силистра.

Поповъ, Р. Предисторически мраморни идоли, намерени въ България. Изв. арх. инст. III 1925, 91—110.

— Бѣляновското плато. Пещери и доисторически селища (= Матер. за археол. на България, изд. Нар. Музей, кн. III). София 1925, 58 стр. гол. 8°.

Фехеръ, Г. и Кацаровъ, Г. И. Мадарскиятъ конникъ. Изд. Нар. Музей. София 1925, 40 стр. гол. 8°.

Протичъ, А. Златното съкровище отъ с. Вълчи-тръновъ. Свобод. Речь бр. 264 отъ 12. I. 1925.

— Типично изображение на българина въ IX вѣкъ. Чувство за репрезентативното и характерното у българиια отъ XI—XIX вѣкъ. Проломъ 1923, 346—362.

— Еленскитѣ чорбаджии и тѣхната кжща. Отпеч. отъ Сборн. Илар. Макариополски, София 1925, стр. 24.

Рашеновъ, Ал. Реставриране на старитѣ архитектурни паметници. Златорогъ IV 1923, 180—182.

Digitized by Google

Rostovtseff, M. Une tablette votive thraco-mithriaque du Louvre. Mém. présentés à l'Acad. des inscr. XIII 2, 1923, 1—32 съ 6 табл. — Обнародва и разглежда по този случай и българскитѣ паметници съ изображения на конния Митра.

— Une trouvaille de l'époque gréco-sarmate de Kertch au Louvre et au Musée de Saint-Germain. Mon. Piot XXVI 1923, 99—163. — Въ особна глава (стр. 145—163) разглежда връзкитѣ на гръцко-сарматската цивилизация съ западна Европа по време на преселението на народитѣ.

— L'art gréco-sarmate et l'art chinois de l'époque des Han. Arethuse I 1924, 81—94 съ 4 табл.

Сакѫзовъ, Ив. Известие за българскета търговия въ Цариградъ презъ X вѣкъ. Изв. ист. д во VI 1924, 195-203.

Снѣгаровъ, Ив. Исторня на Охридската архиепископия, отъ основаването ѝ до завладяването на Балк. п-овъ отъ турцитѣ. Томъ I, София 1924, 347 стр. 8°.

Стойчевъ, Д. Д. Тетевенъ; минало и днесъ. София 1924, 172 стр. 8° съ 55 образа.

Стояновъ — Вълкановъ, К. Европейски пѫтешественици на Б-ския полуостровъ презъ време на френската революция. Македон. прегл. I 1925 кн. 3, 81—90.

Стояновъ, Хр. П. Изъ миналото на мънастира Св. Иванъ Предтеча въ Сѣрско. Македон. прегл. I 1924 кн. 1, 70—73.

Takács, Z. v. Hunnische Kunstformen. Изв. арх. инст. III 1925, 194—229.

Татић, Ж. гл. Мирковић.

Tafrali, O. Explorations archéologiques à Baltchic. CR de l'Acad. des inscr. 1923, 352—353.

— Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna. П. т. 365—372.

Трифоновъ, Ю. Византийскитѣ хроники въ църковно-славянската книжнина. Изв. ист. д-во VI 1924, 163-181.

Фехеръ, Г. Паметницитѣ на прабългарската култура. Изв. арх. инст. III 1925, 1—90.

— Гл. и Поповъ, Р.

Филовъ, Б. Българскиятъ Тутанкаменъ [върху съкровището отъ Вълчитрънъ]. Прѣпорецъ бр. 7369 отъ 12. I. 1925.

— Златнитѣ сѫдове отъ Вълчитрънъ. Изв. арх. инст. III 1925, 230—233.

Filov, B. Le monastère de Rila. Bull. de la Chambre de Commerce franç. en Bulg. III 1924 № 31, 18—21.

— Archéologie byzantine en Bulgarie. Byzantion I 1924, 650—657.

— Bulgarian art. The Times Supplement on Bulgaria, 27.I. 1925.

Förster, M. Der Name der Donau. Zeitschr. f. slav. Philol. I 1924, 1—25.

Чилевъ, П. Следи отъ античнитѣ вѣрвания за Харона у балканскитѣ народи. Изв. Етногр. муз. III 1923, 105—115.

Шкорпилъ, К. Мегалитни паметници и могилища. Старини въ Черноморската область, часть I (= Матер. за археол. карта на България, изд. Нар. Музей, кн. IV). София 1925, 66 стр. гол. 8°.

Schuchardt, C. Rethra und Arkona. Sitz.- Ber. der. Preuss. Akad. 1921, 756—774.

— Rethra auf dem Schlossberge bei Feldberg in Mecklenburg. П. т. 1923, 184—226. — Споредъ мнението на автора, Ретра е старо славянско селище; по тази причина и дветѣ студии иматъ важно значение за славянската археология.

Digitized by Google

Сребърни дръжки и златна кутийка отъ находката при село Дуванлий, Пловдивско.
Anses en argent et boîte en or provenant de Douvanly, district de Philippople.

Digitized by Google

UNIV. OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

Сребърна ваза отъ находката при село Дуванлий, Пловдивско.
Vase en argent provenant de Douvanly, district de Philippople.

Digitized by Google

Digitized by Google

Икона на Св. Богородица-Умиление въ Бачковския монастиръ
Icone de la Vierge Eléousa au monastère de Batchkovo.

Digitized by Google

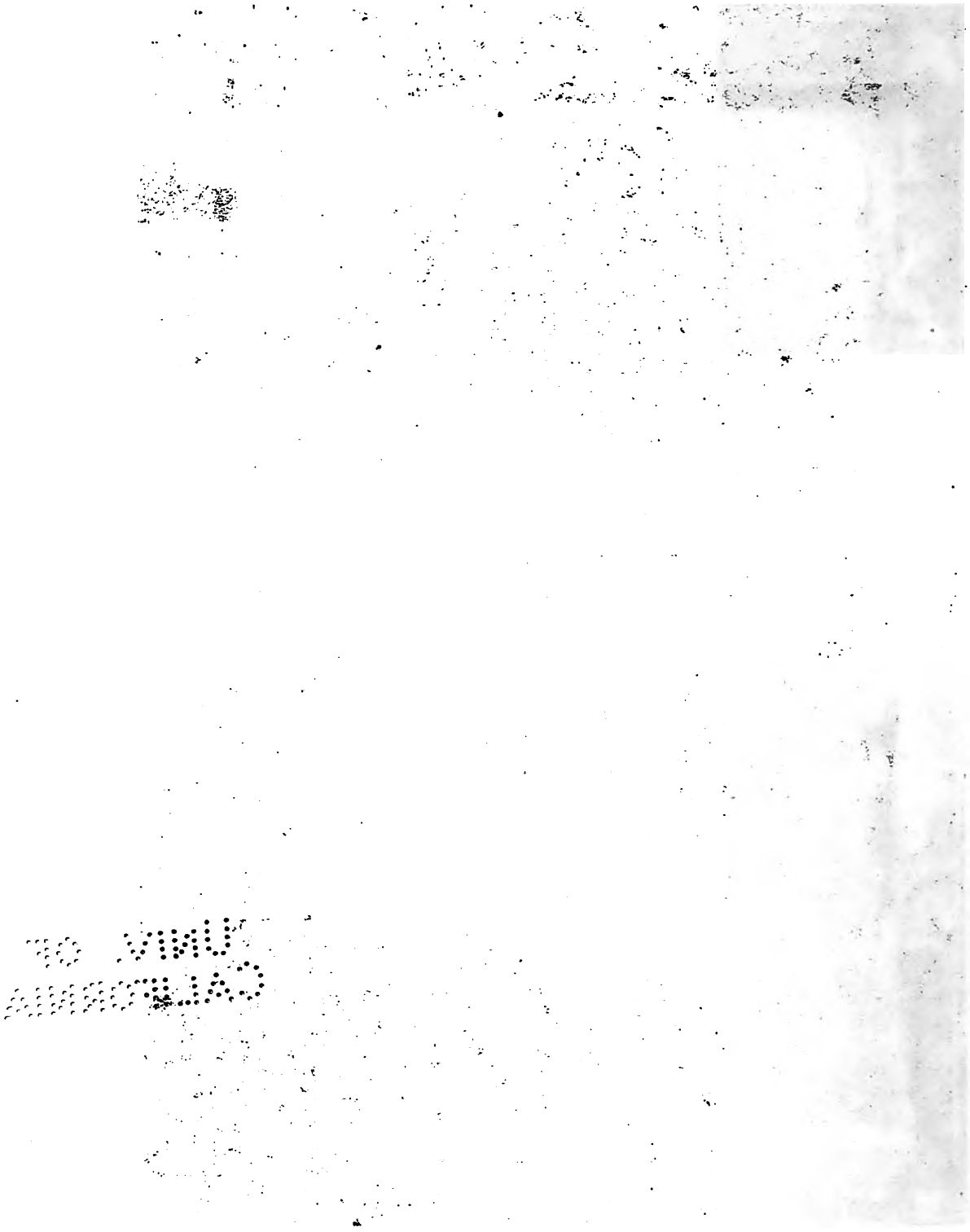

Digitized by Google

Икона на Св. Богородица-Умиление отъ Месемврия.
Icone de la Vierge Eléousa de Mésemvria.

Digitized by Google

UNIV. OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

Детайли отъ иконата на Св. Богородица отъ Месемврия.
Détails de l'icone de la Vierge de Mésemvria.

Digitized by Google

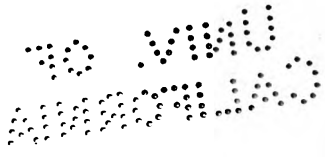

Digitized by Google

Голѣмиятъ златенъ сѫдъ отъ Вълчитрънъ.
Le grand vase en or de Valtchitran.

Digitized by Google

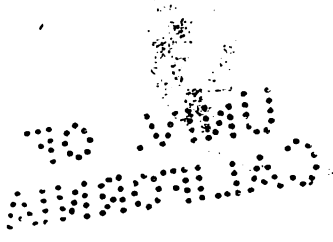

Digitized by Google

Златни съдове отъ Вълчитрънъ.
Vases en or de Valtchitran.

Digitized by Google

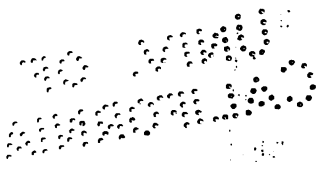

Digitized by Google

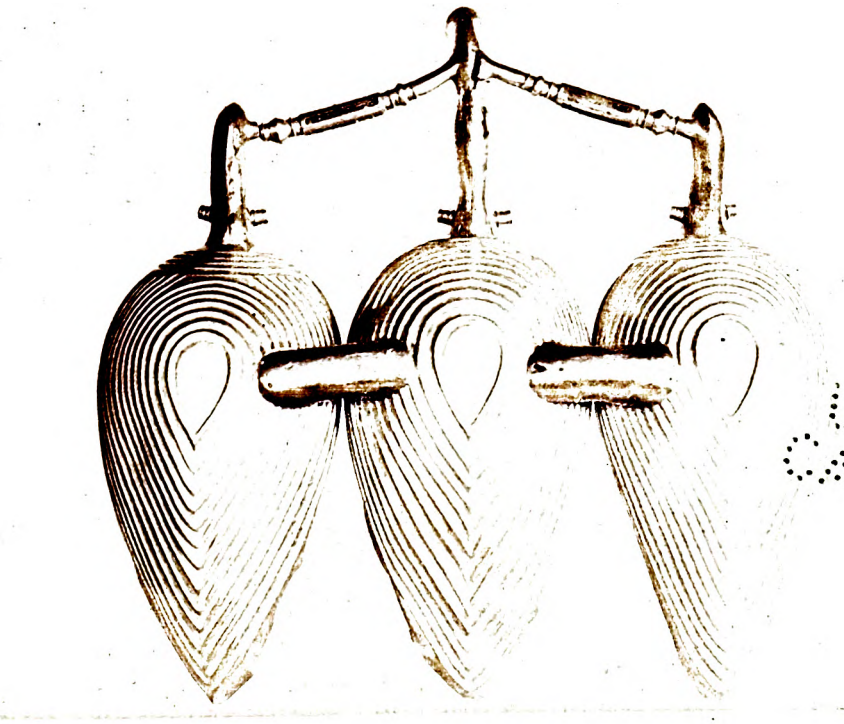

UNIV. OF CALIFORNIA

Златенъ сждъ отъ Вълчитрънъ.
Vase en or de Valtchitran.

Digitized by Google

UNIV. OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

II. Издания на Народния Археологически Музей.

1) **Археологически извѣстия на Народния Музей.** Кн. I. Редактира В. Добруски, София 1907, 100 стр. съ 149 образа въ текста и 2 таблици. Цена 50 лева.

2) **Годишникъ на Народния Археологически Музей за 1919 год.** София 1920; 90 стр.

3) **Годишникъ на Народния Музей за 1920 год.** София 1921; VIII + 168 стр. и 65 образа въ текста. Цена 100 лева.

4) **Годишникъ на Народния Музей за 1921 год.** София, 1922; VII + 311 стр. съ 267 образа въ текста. Цена 250 лева.

5) **К. Шкорпилъ,** Описъ на старинитѣ по течението на рѣка Русенски Ломъ. Кн. I отъ „Материали за археологическа карта на България". София 1914, VIII + 200 стр. съ 152 образа въ текста и 4 карти. Цена 50 лева.

6) **П. Мутафчиевъ,** Стари градища и друмове по долинитѣ на Стрѣма и Тополница. Кн. II отъ „Материали за археологическа карта на България". София 1915; 92 стр. съ 29 образа въ текста и 23 таблици. Цена 30 лева.

7) **Н. А. Мушмовъ,** Монетитѣ и печатитѣ на българскитѣ царе. София, 1924, XVI + 198 стр. съ 266 образа и 7 таблици. Цена 170 лева.

8) **Проф. Б. Филовъ,** Старобългарското изкуство, 2-о допълнено издание, София 1924, X + 128 стр. съ 85 образа въ текста 58 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия. Цена 400 лева.

9) **Водачъ за Народния Музей въ София** отъ А. Протичъ, Р. Поповъ, И. Велковъ, К. Миятевъ и Н. А. Мушмовъ. София 1924, 421 стр. съ 228 образа въ текста. Цена 200 лева.

10) **Мадарскиятъ конникъ** отъ Р. Поповъ, Г. Фехеръ и Г. И. Кацаровъ. Предговоръ отъ А. Протичъ. София 1925, 40 стр. съ 15 образа въ текста. Цена 30 лева.

11) **Р. Поповъ,** Бѣляковското плато. Пещери и доисторически селища. Кн. III отъ „Материали за археологическа карта на Българи[я]". Цена 40 лева.

12—13) **К. Шкорпилъ,** Описъ на старинитѣ въ Черноморската о[бласт] I. Мегалитни паметници и могилища. II. Светилища и п[ещери] съ изображения на конници. Книги IV и V отъ „Ма[териали за] археологическа карта на България.

Digitized by Google

Цена 180 лева.

Всичко, що се отнася до списанието, се изпраща до Българския Археологически Институтъ въ София, ул. Раковска 127.

Toute correspondance concernant le „Bulletin" doit être adressée à l'Institut Archéologique Bulgare à Sofia, rue Rakowska 127.

En vente chez Otto Harrassowitz, Querstrasse 14, Leipzig.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

THIS BOOK IS DUE ON THE LAST DATE STAMPED BELOW

AN INITIAL FINE OF 25 CENTS

WILL BE ASSESSED FOR FAILURE TO RETURN THIS BOOK ON THE DATE DUE. THE PENALTY WILL INCREASE TO 50 CENTS ON THE FOURTH DAY AND TO $1.00 ON THE SEVENTH DAY OVERDUE.

OCT 27 1941

23Oct51DA

JUN 5 1956 L U

9 JAN'60ERZ

REC'D LD

JUL 30 1960

U.C.L.A.

INTER LIBRARY

LOAN

ONE MONTH AFTER RECEIPT

MAR 2 1967

MAR 10 1976

LD 21–100m-7,'40(6936s)

Digitized by Google

944206

DR
51
B85
V.1-3

THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

Digitized by Google